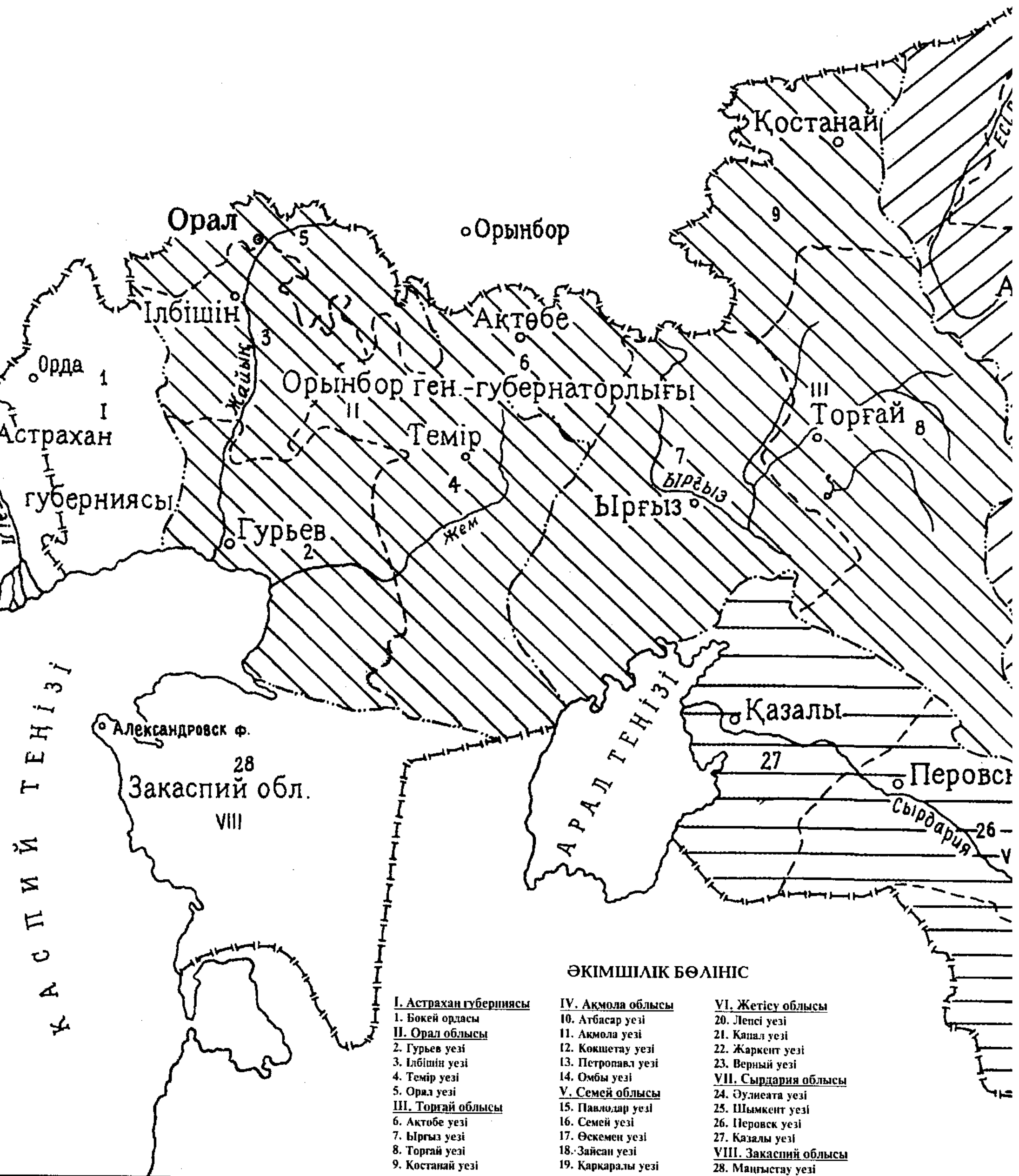

ҚАЗАҚСТАН
тарихы

3

ҚАЗАҚСТАН ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ

ӘКІМШІЛІК БӨЛІНІС

I. Астрахан губерниясы

1. Бокей ордасы

II. Орал облысы

2. Гурьев уезі

3. Ілбішін уезі

4. Темір уезі

5. Орал уезі

III. Торғай облысы

6. Ақтөбе уезі

7. Ырғыз уезі

8. Торғай уезі

9. Қостанай уезі

IV. Ақмола облысы

10. Атбасар уезі

11. Ақмола уезі

12. Көкшетау уезі

13. Петропавл уезі

14. Омбы уезі

V. Семей облысы

15. Павлодар уезі

16. Семей уезі

17. Өскемен уезі

18. Зайсан уезі

19. Қарқаралы уезі

VI. Жетісу облысы

20. Лепсі уезі

21. Қапал уезі

22. Жаркент уезі

23. Верный уезі

VII. Сырдария облысы

24. Әулиеата уезі

25. Шымкент уезі

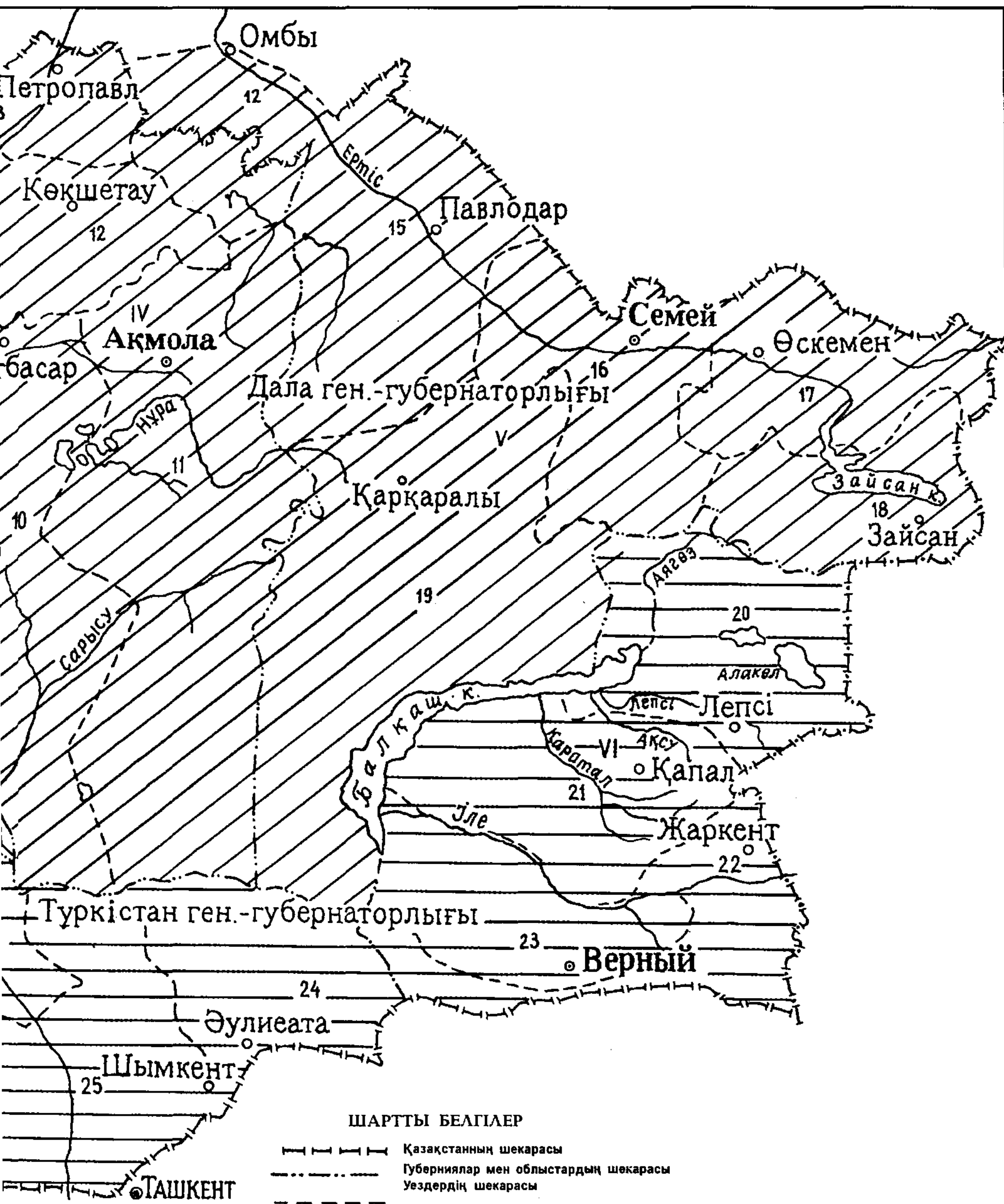
26. Перовск уезі

27. Қазалы уезі

VIII. Закаспий облысы

28. Маңғыстау уезі

МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН тарихы

КӨНЕ ЗАМАННАН БҮГІНГЕ ДЕЙІН
БЕС ТОМДЫҚ

«Атамұра» баспасы
Алматы, 2002

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ
ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА**

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМ. А.Х. МАРГУЛАНА

История КАЗАХСТАНА

**С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ
В ПЯТИ ТОМАХ**

**Издательство «Атамұра»
Алматы, 2002**

БАС РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

**АСЫЛБЕКОВ М.Х., АЛДАЖҰМАНОВ Қ.С.,
БАЙПАҚОВ К.М., ИСМАҒҰЛОВ О.И.,
ҚОЗЫБАЕВ М.Қ. (бас редактор),
ҚОШАНОВ А.Қ., ҚҰЛ-МҰХАММЕД М.А.,
КӨМЕКОВ Б.Е., НҰРПЕЙІСОВ К.Н.,
САҒАДИЕВ К.Ә.**

3 ТОМ

**ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН**

Қ 18 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. — Алматы: «Атамұра», 2002. — 768 бет, суретті, карталы.

ISBN 9965–05–545–9, 3-т

ISBN 5–7667–2984–7

Кітап XVIII ғасырдың басынан 1917 жылға дейінгі Қазақстан тарихына арналған. Онда алуан түрлі деректемелер негізінде елдің өткендегі тарихи кезеңінің, соның ішінде қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы Отан соғысының, Қазақ хандығының шектес елдермен өзара қатынастарының өзекті проблемалары, қазақ халқының дәстүрлі қоғамдық-саяси жүйесіне енгізілген жаңалықтар, Қазақстанның әлеуметтік-саяси, шаруашылық және мәдени өміріндегі өзгерістер қарастырылады.

Кітапта Қазақстанның Ресей империясының құрамына енгізілуіне, хан билігінің жойылуына, қазақ халқының ірі тұлғалары — Әбілқайыр, Абылай, Кенесары хандардың, ағартушылар Шоқан Уәлихановтың, Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсариннің, ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері Исатай Таймановтың, Махамбет Өтемісовтің және тағы басқаларының қазақ тарихынан алар орнына ерекше мән берілген.

Саяси тарих, әлеуметтік-экономикалық құрылыс, халықтың көші-қоны, әкімшілік-аумақтық бөлініс пен рухани мәдениеттің, қалалар мен сауданың дамуы жөніндегі аса маңызды проблемалар қарастырылады. XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуына ерекше көңіл бөлінеді.

Кітап карталар, суреттер, ғылыми аппарат, көрсеткіштермен жабдықталған. Басылым қоғамтанушыларға, жоғары оқу орындары мен мектеп ұстаздарына, студенттерге, сондай-ақ жалпы Қазақстан Республикасы тарихына ден қоюшыларға арналған.

Томның редакциялық алқасы:

Қ. С. АЛДАЖҰМАНОВ, М. Х. АСЫЛБЕКОВ,
Ж. Қ. ҚАСЫМБАЕВ, М. Қ. ҚОЗЫБАЕВ

Қ 0503020905–040
418(05) – 2002 Хабарландырусыз, 2002

ББК 63.3 (2 к)

ISBN 9965–05–545–9, 3-т

ISBN 5–7667–2984–7

бақпасы, 2002

АЛҒЫ СӨЗ

Бес томдық «Қазақстан тарихының» үшінші томы XVIII–XX ғасырдың басына дейінгі отан тарихының күрделі проблемаларына арналған. Осының алдындағы бірінші, екінші томдар сияқты, бұл басылымның да негізінде Ресей Федерациясының, Қытай Халық Республикасының, Өзбекстан мен Қазақстанның мұрағат-қоймаларының құжаттары мен материалдарына, Ш. Құдайбердиев, М.-Ж. Көпеев, М. Тынышбаев, Ә. Диваев және басқа да ғалымдар құрастырған генеалогия (шежіре) мен аңыздар деректеріне, ақындар мен жыраулар Қожаберген Толымбайұлының, Тәтіқараның, Ақтамбердінің, Үмбетей Тілеуұлының, Бұқар жырау Қалқаманұлының және басқаларының туындыларына негізделген аса бай деректеме көзі жатыр. Томда революцияға дейінгі орыс баспасөзінде, сондай-ақ тарихтың кеңестік және кеңестік дәуірден кейінгі кезендерінде жарияланған нақты дерекке бай әр түрлі жинақтардан алынған мәліметтер кеңінен пайдаланылды.

Том авторлары отандық, соның ішінде кеңестік кезеңдегі тарихнаманың, сондай-ақ шетелдік тарих ғылымының жетістіктеріне сүйенді.

Томда «Орта Азиядағы ең соңғы ірі көшпелі империя»¹ — Жоңғар хандығы мен қазақтардың тартысқа толы өзара қатынастары, қазақ халқының жоңғар агрессиясына қарсы Отан соғысының негізгі кезеңдері көрсетілген. Қожаберген жырау айтқандай, жоңғар шапқыншылары Шу, Талас, Сырдария өзендерінің алқаптарын, Қаратау аймағын нақ сол «зарзаман» жылдарда басып алған. Сонымен бірге тұрмыс салты жөнінен туыстас көшпелілердің шынына келгенде, дүниежүзілік империялар мен ұлы көршілердің үлкен саясатының құрбаны болған халықтардың бір-бірімен соғысқан фактісі назар аударарлық.

Ұзақ уақыт бойы үстемдік етіп келген «Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуы» дейтін тұжырымдама едәуір өзгеріске ұшырады. Тәуелсіз Қазақстанның тарихы ғылыми зерттеулердің дербес объектісіне айналған жағдайда ғалымдар Орталық Азияда қалыптасқан халықаралық қатынастар жүйесін, I Петрдің Үндістанмен және Қытаймен сауда жолын басып алу, «бүкіл Азия елдері мен жерлеріне енуге кілт беріп, қақпаны ашуға» тиісті Дала өлкесін жалмап-жүту жоспарын іске асырған «шығыстық идеясын» салиқалы да салмақты зерделейді. Сонымен бірге қазақ қоғамының ішіндегі дағдарысты құбылыстардың тарихы жөніндегі аса маңызды нәтижелер — көшпелі қауымдастық ішіндегі бірлесе-бірігудің нашарлығы, бытыраңқылыққа бет бұрудың, рулық тартыс-таластың күшеюі, билік құрылымдарындағы ішкі саяси күрес, материалдық байлықтардың сарқылуы, адам шығындарының көбею салдары қорытылды,

¹ Бартольд В. В. Калмыки /Бартольд В. В. Собр. соч. в 9 томах. М., 1968, т. 5; 539-б.

Осындай жағдайларда Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының жекелеген топтарының өкілдері Ресей империясының билігін мойындауға мәжбүр болды, Ұлы жүз жері кейіннен жаулап алынды. Қалай болғанда да, шаруашылық және әскери отарлау салдарынан Қазақстан саяси тәуелсіздігі мен мемлекеттік егемендігінен екі жүз алпыс жылдай қол үзіп қалғаны тарихи шындық болып табылады.

Қазақстанды Ресей құрамына енгізу үрдісін түсіндіру барысында авторлар ұжымы бұл мәселе жөніндегі Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, А. М. Панкратованың, Е. Бекмахановтың, П. Г. Галузоның және басқаларының еңбектерінде айтылған көзқарастарды ескерді. Сонымен бірге томда Қазақстан империя құрамына енгеннен кейін өлкенің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінде болған өзгерістер, ондағы революциялық және ұлт-азаттық қозғалыстардың дамуы көрсетілген. Қазақстанның біртіндеп жалпы ресейлік рынокқа тартылу, өлкенің экономикалық жағынан игерілу, қазақ халқының озық орыс мәдениеті жетістіктеріне бой ұру үрдісіне ерекше көңіл бөлінген.

Томда ұлт-азаттық және революциялық қозғалыстардың, оның ішінде реформаторлық «Алаш» қозғалысының, сондай-ақ оның жалпы ұлттық «Қазақ» баспа органының пайда болуы мен дамуының тәжірибесі жан-жақты қорытылған. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, оның Жетісудағы, Торғайдағы, Шу бойындағы негізгі ошақтары неғұрлым кешенді түрде көрсетілген (бұл арада оның Қазақстан мен Орта Азияның ұлт-азаттық қозғалысына көпір болған соңғы орталығы жайында айтылып отыр).

Бұл томда отаршылдықтың ең ауыр жылдарында қазақ халқы өзінің ұлттық тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттігі жолындағы күресін бірде-бір күн тоқтатпай, таңғаларлық ерлік пен өміршендік танытып, басқа өркениеттер жетістіктеріне қосылу қабілетін көрсеткендігі барынша айқын айтылады. Халықтың біртуар перзенттері — аса көрнекті мемлекет қайраткерлері Әбілқайыр хан, Абылай хан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, ағартушылар Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, ХХ ғасырдағы Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов бастаған ұлы реформаторлар мен қазақтың алдыңғы қатарлы басқа да жарқын өкілдері ұлтты оның тарих тереңіне батып кетпей, басқа халықтармен терезесі тең дамуы жолында бастай білді.

Томда М. О. Әуезовтің, Б. Г. Ерзаковичтің, А. Н. Нүсіпбековтің, Б. С. Сүлейменовтің, Е. С. Ысмайыловтың, А. Н. Кононовтың, В. Я. Басиннің, А. С. Сабырхановтың авторлық еңбектері пайдаланылды және редакция алқасы оларды, әлбетте, еңбектерін тиісінше пысықтай отырып, авторлар ұжымы құрамында қалдыру қажет деп тапты.

«Қазақстан тарихы» үшінші томының авторлары: алғы сөз — М. Қ. Қозыбаев; «Тарихнама және деректемелер» тарауы — М. Қ. Қозыбаев, Д. И. Дулатова (§ 1), К.Л. Есмағамбетов (§ 2), М. Қ. Қозыбаев, Ж. О. Артықбаев (§ 3); I бөлім, 1-тарау — И. В. Ерофеева; 2-тарау — М. Қ. Қозыбаев, В. З. Ғалиев; 3-тарау — Ж. Қ. Қасымбаев; 4-тарау — Ж. О. Артықбаев (§ 1), Ж. Қ. Қасымбаев (§ 2), И. В. Ерофеева (§ 3); 5-тарау — М. А. Құл-Мұхаммед (§§ 1, 2), Е. Ж. Уәлиханов (§ 3), С. З. Зиманов (§ 4); 6-тарау — Е. Әбіл (§§ 1, 2, 3, 6), М. Мағауин (§ 4), Е. Ж. Уәлиханов (§ 5); 7-тарау — Т. Қ. Бейсембиев; 8-тарау — Ж. Қ. Қасымбаев (§ 1), М. Ж. Әбдіров (§ 2), Т. П. Волкова (§ 3); 9-тарау — Ж. Қ. Қасым-

баев; 10-тарау – М. Х. Асылбеков, И. В. Ерофеева (§§ 1, 3), М. У. Шалекенов (§§ 2, 4); 11-тарау – Х. А. Арғынбаев (§§ 1, 2), М. Мағауин (§ 3), Б. Г. Ерзакович (§ 4).

II бөлім, 1-тарау – Ж. Қ. Қасымбаев (§§ 1, 2, 4), Т. П. Волкова (§ 3), М. Ж. Әбдіров (§ 5), К. Ә. Жиреншин (§ 6); 2-тарау – Ж. Қ. Қасымбаев (§§ 1, 2, 3, 6, 7), Т. П. Волкова (§ 4), § 5 «Қазақ ССР тарихынан» алынды (5-томдық), 3-т., А., 1982; 3-тарау – С. К. Рүстемов (§ 1), Д. И. Дулатова (§ 2), С. С. Қирабаев, Б. Г. Ерзакович (§ 3), В. З. Ғалиев (§ 4); 4-тарау – М. Х. Асылбеков (§§ 1, 2, 3, 4), М. Х. Асылбеков, Т. П. Волкова (§ 5); 5-тарау – М. Х. Асылбеков (§§ 1, 3, 6), М. Х. Асылбеков, К. К. Шаймерденова (§ 2), К. Н. Нұрпейіс (§ 4), Ж. Қ. Қасымбаев (§ 5); 6-тарау – Е. Ж. Уәлиханов (§§ 1, 2), Г. М. Қозыбаева (§ 3), С. С. Қирабаев (§ 4), Ә. Б. Пірманов, А. Т. Қапаева (§ 5).

Томның суреттерін дайындағандар – Қ. С. Алдажұманов, Е. Ж. Уәлиханов. Карта-схемаларды дайындағандар – К. А. Власов, Ж. А. Аханов. Құрастыру жұмысын жүргізгендер – Қ. С. Алдажұманов, А. Т. Қапаева. Географиялық атаулар көрсеткішін – К. Өскенбай, есімнама көрсеткішін – Н. Ә. Атығаев, хронологиялық көрсеткішті Е. Ж. Уәлиханов әзірледі.

Томды баспаға әзірлеуге Е. Ж. Уәлиханов, А. Т. Қапаева, Ә. Б. Пірманов, С. К. Рүстемов, Н. Ә. Атығаев, К. Өскенбай қатысты. Техникалық жұмыстарды орындағандар – А. Құдайбергенова, С. Қазиев.

Томның редакциялық алқасы кітаптың бөлімдерін авторлардың үлкен ұжымы жазғанына және олардың әрқайсысы томның жалпы тұжырымдамасы ауқымынан шықпаса да, тарихи оқиғалар мен фактілерге өздерінің көзқарасын білдіргеніне, мұның томдағы тиісті бөлімдерден өз көрінісін тапқанына оқырмандар назарын аударады.

Томды қазақ тіліне аударған – Ж. Ә. Әбішев. Қазақша басылымның редакциясын қарағандар – М. Қ. Қозыбаев пен Қ. С. Алдажұманов.

XVIII–XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕМЕЛЕР

1. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХНАМАСЫ (XVIII–XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ)

XVIII–XX ғасырлардағы Қазақстан тарихы алуан тағдырлы сипаттағы оқиғаларға толы. 1730–1770 жылдары қазақ билеушілерінің едәуір бөлігі Ресей империясының басшылық рөлін ресми түрде таныды. Бұл Қазақстанды өз тәуелсіздігінен, мемлекеттігінен айырылуына әкеп соқтырып, шын мәнінде отарға айналдырды. Ресей билігін мойындауға мәжбүр болған алғашқы күндерден бастап-ақ қазақ халқының бұрынғы тәуелсіздігін, мемлекеттігін қалпына келтіру жолындағы ұлт-азаттық соғыстар кезеңі басталды. Халық наразылығының тұтануына екінің бірінде ұлттық және әлеуметтік қысым жасау арандатып отырды.

Қазақстанның отарлық кезеңінің тарихына, әсіресе оның түйінді мәселелеріне отандық тарих негізінен еліміз тәуелсіздік алғаннан соң, яғни 1991 жылдан кейін баса назар аудара бастады. Бұл түсінікті де, өйткені шет аймақ халықтарының сол кезде отар елдер халықтары аталатынындай, жабайылар тарихы мәселелері өткен кездерде империялық өктемдіктің және марксизмнің қасаң қағидасы, тоталитаризм, жеке адамға табынушылық идеологиясының ықпалымен көрінеу бұрмалаушылыққа ұшыратылды. XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихы Еуразия даласының халықтарына дүниежүзілік тарих ұғымынан тыс қараған Ресей ділінің тұрғысынан пайымдалды.

Осының бәрі бүгінгі таңда тарихи өткен кезеңге объективті түрде қарауды, жаңа көзқарастарды тиянақтауды талап етеді.

Ресей мемлекетінің құрамындағы қазақ халқы тарихының (XVIII–XIX ғғ.) ең көкейтесті жақтарына зерттеушілердің назарын отандық тарихнаманың қол жеткен биігі деңгейінен аудару қажет.¹

Көрші мемлекеттермен өзара қатынастар. XVIII ғасырдың алғашқы онжылдықтары қазақ халқы үшін қиын-қыстау сынақ жылдары болды. Шынына келгенде, ел басына «ел болу, не табанға түсіп құл болу» күні туды.

Орыс тарихнамасында қазақтардың жоңғарлар басқыншылығына қарсы күресі жалпылама жұмыстарда көрініс тапқан. Оларда тұтас алғанда жалпы жағдайдың көрініс тапқанына қарамастан, тарихи оқиғалар жүйелі түрде, рет-ретімен баяндалмайды. Әсіресе бұл екі шайқастың: қазақ жасақтары 1728 жылы Бұланты өзенінің жағасындағы Қарасиыр («Қалмақ-

қырылған») деген жерде және кеш дегенде 1730 жылдың көктемінде Аңырақай даласында жоңғарларды жеңген шайқастардың жай-жапсарына қатысты. Қазақ-жоңғар қатынастарын ХІХ ғасырдың аяғы—ХХ ғасырдың басында М.-Ж. Көпеевтің, Ш. Құдайбердиевтің, М. Тынышбаевтың, М. Дулатовтың, Ә. Бөкейхановтың күш-жігер салуы арқасында ғана неғұрлым егжей-тегжейлі саралап зерделеу мүмкін болды. Қазақтардың жоңғарларға қарсы күресі, жоңғарлардың 1723—1726 жылдардағы жеңіске жету себептері, қазақтардың саяси және экономикалық ауыр жағдайы, басқа да мәселелер ХХ ғасырдың 70—80-жылдарындағы тарихнамада: И. Я. Златкиннің, Н. Г. Аполлованың, В. Я. Басиннің, В. А. Моисеевтің және басқалардың монографияларында ғана ғылыми тұрғыдан көрсетілді.²

Атап айтқанда, В. А. Моисеев жоңғарлардың қазақтармен арадағы ұзақ уақытқа созылған өзара қатынастарының, оның даму барысын, сипатын ашып берді. Ол жоңғарлардың қазақтарға және Орта Азия халықтарына қарсы күрестегі уақытша жеңістерінің басты себептерін ашып көрсетіп, Ресейдің қазақтар мен жоңғарлар жөніндегі тиянақсыз өрі қайшылыққа толы саясатының себептерін түсіндірді, сондай-ақ Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардың бүкіл жүйесін айқындай бастаған жана күштердің (Ресей мен Қытайдың) саяси аренаға шығу белгілерін де анықтап берді. Р. Б. Сүлейменов пен В. А. Моисеевтің «ХVІІІ ғасырдағы Қазақстан тарихынан» деген бірлескен еңбегінде (А., 1988) осы проблеманы зерттеуге баса көңіл бөлінген. Қазақстанның Ресеймен, сондай-ақ Орталық Азиядағы «ең соңғы көшпелі империя» — ХVІІІ ғасырдағы Жоңғар хандығымен өзара қатынастарының тарихы түйінді проблемалардың бірі болып қалуда.

Кеңестік кезеңде Қазақстан тарихшыларының бұл проблемаға Қазақстанның Ресейге қосылуының прогресшіл маңызы сипатында қалам тартқаны мәлім. Әлбетте, тәуелсіздік жағдайында көзқарас өзгерді. Бұл орайда Қазақстан тарихшылары жарияланған деректемелер мен еңбектерге сүйене отырып, қазақтар қорғаныстық азаттық соғысын жүргізіп жатқан кезеңде, ел басына күн туған зобалаң жылдарда Ресей империясы Ертіс бойымен оңтүстікке қарай ілгерілеп, жоңғарлар басып алған қазақ жерлеріне бекіністер салғанын, өзінің тым әріде жатқан жоспарларын дипломатиялық әрекеттермен, әскери экспедициялармен нығайта бергенін бүкпесіз де объективті түрде атап өтеді.³ В. А. Моисеев өзінің соңғы еңбектерінде бұрынғы көзқарастарын едәуір өзгертті. Оның пікірінше: «Қазақ тарихшылары мен публицистері еңбектерінде Орыс мемлекеті «солтүстіктегі қанішер жыртқыш», қазақтардың Жоңғария сияқты тарихи жауы етіп көрсетілген. Ол былай тұрсын, патша үкіметі жоңғар-қазақ соғысына арандатып, ойраттарды қарумен жабдықтаған және оларды қазақтарға айдап салған сияқты». В. А. Моисеевтің пікірінше: «Ресей қазақ халқын ойраттардың басып кіруінен қорғап, шабуыл жасаушы тарапты тежеу жөнінде қатаң көзқарас ұстанған».⁴

Алайда ресей-ойрат қатынастарының тарихын мұқият зерделеу ХVІІІ ғасырдың 30-жылдарында Ресей-дипломатиясының отаршылдық саясатты жалғастыра бергенін дәлелдейді.

Сенат өз жарлығымен Еділ қалмақтары ханының Жоңғар хандығына қарсы соғыс ашуына тыйым салды. Тек 1742—1743 жылдары Сенат, одан соң Орынбор комиссиясының бастығы И. Неплюевтің ойрат әміршісінің ордасына жіберген К. Миллер миссиясы Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарын сол кезде-ақ Ресей бодандары деп қарап, Жоңғария хандарынан оларға шабуыл жасауды

тоқтатуды алғаш рет талап етті. Басқаша айтқанда, Ресей империясы Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін 11–12 жыл өткен соң ғана қазақтарды қолдаған.

Қазақстан тарихы жөніндегі қорытушы еңбектерде империяның шығыстағы саясатының әскери-стратегиялық мәні қазақ хандықтарының Ресеймен экономикалық және саяси байланыстарын нығайтуға бағытталған әрекет деп түсіндірілді.⁵

Империяның отаршылдық саясатына, И. Д. Бухгольцтің, И. М. Лихаревтің, П. Ступиннің және басқаларының әскери-барлау экспедицияларына «бейбіт» сипат беру үшін ұзақ уақыт бойы олар «ғылыми», танымдық мақсаттарда ғана жүргізілген деп пайымдалып келді. И. Д. Бухгольцтің және басқа да экспедиция басшыларының бекіністер салуы жөнінде басылымдарда оны орыстар иесіз жатқан жерлерде жүргізді деген аңыз таратылған. Ал шынына келгенде, Ресейдің әскери экспедициялары ежелден бері қазақтардың иелігіндегі, сол кезеңде жоңғар басқыншыларының бақылауында болған жаңа аумақтарға бекіністер салып, Ресейдің иеліктері етіп бекітті.

Ресейге қосылу немесе империя билігін амалсыздан мойындау проблемалары. Кеңестік тарихнамада Қазақстанды отарлаудың басталуы оның Ресейге «қосылуы» тұрғысынан пайымдалды. Кейбір авторлар мәселенің экономикалық жағына да, саяси себептеріне де мүлде тереңдеп бармай, оны тек ғана сырт жағынан қарап, қосылу кездейсоқтан болды деп санады. Басқа біреулері отаршылардың мүдделерін жақтап, патша өкіметінің, патшалық Ресейдегі үстем таптардың қазақ халқына қатысты «күқықтары» мен «міндеттерін» іздеп табуға тырысты. Олар империялық идеяларды ашықтан-ашық уағыздап, байырғы халықты тек ғана жабайылар деп білді, сөйтіп олардың сан ғасырларға созылған дербес және мәдени дамуын мүлде ескермеді. «Біздің Орта Азия жерлерін алуымыз әсте де оп-оңай басып алу мен атышулы жеңістерге деген бір ғана қарбалас құлшыныспен жасалған жоқ, — деп баяндалады бір ресми құжатта. — Біз Шығысқа өркениеттің болмай қоймайтын табиғи заңымен беттеп барамыз: білімді халық жабайылармен ешқашанда қатар өмір сүре алмаған және алғашқылары қолында күш-қуаты барын сезінсе, соңғыларына олардың арасында мемлекет пен қоғам туралы жалпы адамзаттық ұғымдарды сіңіру үшін жол салушылар жіберіп отырған. Біздің даңқты әскерлерімізді Орта Азиядағы осындай жол салушылар деп санау керек екені даусыз».⁶

КСРО ыдырағаннан кейін, тәуелсіз мемлекеттер пайда болған кезде де империялық ойлауды көрінеу және жасырын жақтаушылар Ресей отаршыл, империялық держава болған жоқ дегенінен айнымай келеді. «Ресей сол кезде де, кейінде де сөздің толық мағынасында қандай отарлар алып, иеленді деген ең қарапайым сұраққа жауап қайтарып көріңіздерші» деп сұрайды тарихшы В. Виноградов пен Ресей Сыртқы істер министрлігі тарихи-дипломатиялық басқармасы бастығының орынбасары И. В. Филатов «Отанымыздың өткен кезеңіне, Ресей империясының тарихына шолу жасағанда» деген мақалада.⁷ Бұл да бұрын жазылып келгендерге қайшы келеді. Бұл сұраққа өз кезінде Ресей тарих ғылымының аталары Н. М. Карамзин, В. О. Ключевский жауап қайтарған болатын. Соңғысы «Ресейдің тарихы — отарланушы елдің тарихы» деп әбден айқын жазған еді.⁸

Қазақстанның Ресейге «қосылуының» жекелеген мәселелері жөнінде қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин және олардың пікірлестері өз ойларын айтқан.

Ш. Уәлиханов ұлы державалық шовинизмге қарсы шықты, ал шовинизмді мейлінше жан сала қорғаушылар Шығыс халықтарының екінші сорттылығы туралы, мемлекеттілік пен державашылдылыққа таңдаулылардың құқығы туралы еуроцентршіл идеясымен қаруланған еді. Қазақтардың дүниежүзілік өркениет тарихында алатын орнын анықтай келіп, Ш. Уәлиханов кейбір ресейліктердің қазақ көшпелілері туралы «мал сияқты тұрпайы варварлар» деген сияқты түсініктерін үзілді-кесілді теріске шығарды. «Біздің әдеттен тыс жабайылығымыз бен дәрежелігіміз туралы пікір, — деп жазды ол, — қырғыз-қайсақ деген сөздің ауызекі варваризміне ғана негізделген. Шынын айтқанда, қазақ халқы орыс қоғамының бейбітшілік сүйгіш, демек, онша жабайы емес бұратаналары қатарына жатады».⁹ Ғалымның пікірінше, оның бабалар тұрмысын бейнелейтін рухани мұрасының, әдет-ғұрыптарының, Гомердің поэтикалық аңыздары сияқты тарихи қадір-қасиеті бар. Ол «халықтың өткендегі тарихи және рухани өмірінің толық көрінісін» бере алады.¹⁰

Ш. Айтматовтың анықтауына қарағанда, «ақын, діндар, пайғамбар және ағартушы, ғаламат ойшыл, надандық пен адам кемшіліктерін әшкерелеп, кемсітілгендер мен қорланғандардың тағдыры үшін күйінген, әділдікті өз бойында ұштастыра білген»¹¹ ұлы Абай нақыл сөздерінде ұлттық дамудың басты-басты бағыттарын таратты. Ол отарлау кезінде халық ділінің өзгергенін көрсетті. Бұрынғы ұлылық — батырлар заманы келмеске кетті. Құлдық психология, надандық, рухани бейшаралық құлқы жеңіске жетті. Абай «бірін-бірі қуып, қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып зор болғандықты армандады».¹²

Абайдың бүкіл поэзиясының мағынасы оның өз халқын аңсаған мақсатына, өркениетті халықтардың жетістіктеріне араласуға шақыру болды:

Адасып аландама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, камалмай.

Абай бастап, жол салып кеткен қазақ қоғамының жай-күйіне талдау жасау, отар халықтың кемшіліктері мен осалдықтарын хатқа түсіріп сынау алаш реформаторлары ұрпағының тарихи аренаға шығуына дайындық жасап берді.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы отаршылдыққа қарсы қарулы күрес сәтсіздікке ұшырап, Қазақстан империяның әкімшілік-аумақтық бөлінісінің бір бөлігіне айналған, империя ауқымды шабуылға шығып, шет аймақ халықтарын орыстандыру жүріп жатқан кезеңде ұлттың прогресшіл көреген қайраткерлері (Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин және олардың пікірлестері) тауқыметтің ең ауыры туған халқын ағарту ісін өз мойындарына алуға мәжбүр болды.

Отандық тарихнаманың алаш қозғалысының аса көрнекті қайраткерлерінің есімдерімен байланысты орасан қалың қабаты кеңестік тәртіп басқарған ұзақ жылдар бойында мүлде игерілмей келген еді. Қазақстанның Ресей құрамына кіру проблемасы ең алдымен Ә. Бөкейхановтың еңбектерінде мейлінше толық және тұтас көрініс тапты. Автор «Қырғыз өлкесінің тарихи тағдыры және оның мәдени табыстары» деген еңбегінде «қосылу», «өз еркімен» деген терминдерді мүлде қолданбайды, керісінше, «жаулап алу», «бағындыру» деген терминдерді қолданады, Кіші және Орта Ордалар қазақтары «оңтүстіктегі жаулары Горькая шебіне дейін тықсырғандықтан, орыс билігін тануға мәжбүр болды» деп атап көрсетеді.¹³ Бұл тақырыпты жалғастыра келіп, Ә. Бөкейханов

XIX ғасырдың үшінші ширегіне дейін «барлық қазақ рулары біртіндеп орыс билігін мойындады» деп атап өтеді.¹⁴

Ә. Бөкейханов еңбектерінің XVIII—XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихын бағалау үшін де маңызы баға жеткісіз. Ә. Бөкейханов былай деп жазды: «XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап солтүстіктен жаңа халық — славяндар келе бастады; олардың мәдениеті сол кездегі Қырғыз өлкесі билеушілерінің мәдениетінен жоғары болатын, сондықтан жергілікті халық өз өлкесіндегі үстемдікті келімсектерге беруге тиіс болды».¹⁵

Орыстардың өлкені отарлауын Ә. Бөкейханов екі кезеңге: мұнда ерікті отарлаушылардың пайда болуына және олардың ізімен үкімет жасақтарының келе бастауына бөледі. «Ерікті отарлау, — оның пікірінше, — осында сол кездегі ауыр тұрмыс жағдайларынан қашқан немесе қорғансыз бұратаналар есебінен онай баю үшін шаруалардың, қылмыскерлердің, сектанттар мен басқа да әр түрлі тобырлардың келуімен жасалды. Бұл жөнінен оларға оңтүстік Орал мен біздің өлкеміздің солтүстік-шығысы ерекше қатты ұнады. Беймәлім елдерге терендей еніп, ілгері қарай қозғалумен жалғасқан «жер шолу» туралы ой осы тұста туды. Бұл қозғалыстың қаншалықты күшті және құдіретті болғанын аты-жөні жоқ еріктілер толқынының небәрі екі жүз жылдай уақытта (1560—1750) Оралдан Камчаткаға дейін, Березовтан Алтайға дейін бүкіл Сібірді баса-көктеп жүріп өткенінен білуге болады. Осындай толқын тармақтарының бірі — солтүстіктен Ертіс бойымен және Бараба даласынан, екіншісі — оңтүстік Оралдан Жайық өзенімен оның салаларын бойлап Қырғыз өлкесіне келді. Соңғы қозғалыс ерте басталды, бірақ Ертіс бойымен отарлау тезірек жүргізілді, өйткені бұл толқын күштірек болатын; табиғи байлықтарының арқасында Ертіс өлкесі мен Алтай отаршылдар көзіне өте бағалы көрінді, сөйтіп олар осы жаққа көбірек жіберілді. Мұны орыс үкіметі де ұғынып, оған кейіннен басты әскери күштерін жіберді. Төменіректе біз үкіметтік отарлау (және жаулап алу) еріктілердің ізімен жүргізілгенін және былайша айтқанда, оны заңдастырғанын көреміз; кейбір жағдайларда үкіметтің белгілі жер учаскесін еріктілер сол кезде-ақ басып алғандықтан, оны өзінікі деп тануына ғана тура келді».¹⁶

Әлихан Бөкейханов өзінің Қазақстан тарихы және жер пайдалану нысандарының дамуы мәселелері жөніндегі еңбектерінде өлкенің солтүстік-орталық және шығыс бөліктерін жаулап алу мен отарлауды бөлек алып қарастырады.

«Есіл—Ертіс өлкесінде орыс адамдарының келген жылын қай жылға жатқызу керек екенін дәл айту қиын, — деп жалғастырады ол ойын. — Солтүстік Сібірдегі сияқты, мұнда да өлкені жаулап алудың алдында терісі бағалы аң аулауды көсіп еткендердің, ал кейде бұратаналарды жай ғана тонап кету үшін келіп-кетушілердің болғаны анық. Орыс отарлаушыларының қандай да бір арнайы (талап-тонаудан басқа) мақсатпен бірікпеген еріктілер тобырын құраған осы жекелеген алдыңғы бастаушылары алғашқы кезде бұратаналар тарапынан, сірә, ынтымақты тойтарыс таппағанына қарамастан, отарлаудың сенімді тірегіне айнала алмады».¹⁷

Сөйтіп Ә. Бөкейхановтың пікірінше, Қазақстанның империя құрамына кіруі отарлау (ерікті түрде және үкімет арқылы) мен жаулап алудан тұрады. «XVIII ғасырдың аяғында (біздің жоғарыда байқағанымыздай) Қырғыз өлкесі көшпелілерінің едәуір бөлігі орыстардың билігін мойындап, орыстар шегінде көшіп жүрді. XIX ғасырдың басынан бастап үкімет жаулап алынған өлкені

нығайту жайын ойластырды». ¹⁸ Ә. Бөкейханов өзінің барлық зерттеулерінде «жаулап алу» деген ұғымды қолданып, сол арқылы XVIII–XIX ғасырлардағы орыс-қазақ қатынастарының барысында қалыптасқан күрделі өзара қатынастарды сипаттайды.

Ә. Бөкейханов орыстардың Орталық Азиядағы ерекше өркениеттілік миссиясы туралы негізсіз тұжырымдамасын ашықтан-ашық әшкереледі. «Өлкені бағындырған соң, — деп жазды ол, — орыстар мәдениетті жұмысқа көше алмады, өйткені бастапқыда жаулап алу тек қана баю мақсатымен жасалды және алғашқы жаулап алушылар мәдениет рөлін атқаруға мүлде дайын емес болатын. Олар адамгершілігі алғашқы қауым адамдарынан аспаған, өткендегі өмірі күмәнді, дөрекі, надан адамдар еді; рас, осының бәрі бола отырып, олар бұратаналардан жетілгендеу болып шықты, бірақ оларды бағындырған соң, саналы түрде бейбіт мәдени жұмысқа көше алмады; олар тіпті табиғаттың бай тартуларын ақылмен пайдалануға немесе өздерін өз еңбегімен асырауға күшжігер жұмсаған жоқ. Керісінше, олар баюдың неғұрлым жеңіл басқа әдісін — бағындырылған бұратаналарды талап-тонау мен табиғи байлықтарды талан-тараж ету жолын таңдады». ¹⁹

Автор еріктілердің еңдей кіруіне империяның мүдделі болғанын нақтылай келіп, еріктілер мен үкіметтік отарлау үрдісін ажырағысыз бірлікте қарастырады. Біріншіден, ол орыс отарлауының алдыңғы тобы болды, екіншіден, ол империяның ішкі өміріндегі проблемаларды жоюға мүмкіндік берді.

1917 жылдан кейін отандық тарих проблемаларына ден қою арта түсті. Бұл тұрғыда көптеген еңбектер ішінен Т. Рысқұлов, Х. Досмұхамедов, П. Г. Галузо, С. Мендешев, Ғ. Тоғжанов еңбектері мен басқа еңбектерді атап өту керек.

П. Г. Галузо Ресей мен Қазақстан серіктестігінің тең құқылы еместігін атап көрсетіп, империяның өзге өлкелерді «қосып алуға» өте мүдделі екенін атап айтқан болатын. П. Г. Галузо отаршыл империя теоретиктерінің агрессияға бейбіт тон жамылдырып, өркениетті сипат беруге неліктен тырысқанын түсіндірді. «Отар Түркістан» («Орыс патша өкіметінің Орта Азиядағы отарлау саясаты тарихының очерктері») деген кітабында ол былай деп жазды: «Патшалық Ресей әскерлерінің қазақ даласына қарай ендеп кіруі XVIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ басталған болатын. Орыс патшалары елге ентелей өрі толассыз дерлік сұғына түсті, алайда былайша айтқанда, біраз жалтақтай отырып жылжыды...». ²⁰

Орта Азия шекарасындағы орыстардың агрессиялық саясаты жөнінде келтірілген бейбітшілік сүйгіш сипат беру Ресейдің алысты көздейтін агрессиялық жоспарларын қарастыра отырып, Орта Азияға аяқ басқанда, өзінің отаршылдық басып алушылық жөніндегі батыс еуропалық бақталастарынан, ең алдымен Англиядан қатты қорыққандығын көрсетеді.

Орта Азияға қарай ілгерілеуді біз ұлы державалардың «олжа бөлісу жөніндегі» «империалистік жарыс» ағыстарының бірі деп қарастыра аламыз. Әрине Ресейдің крепостник-помещигі ең алдымен отарды өзі үшін басып алды, бірақ шынына келгенде бұл отарларды Ресейдің өнеркәсіп капиталы үшін де басып алу болатын.

П. Г. Галузо Ресейдің «отаршылдық табыстары» тарихын Орталық Азияның барлық аймақтарымен өзара тығыз байланыста алып қарады. Ол Қазақстанның империя құрамына кіруі: біріншіден — халықтарды саяси дербестіктен айырудың; екіншіден — экономикалық жағынан кіріптар етудің; үшіншіден — дүние жүзін болашақ отарларға бөлу жөнінен орыс-ағылшын бақталастығы-

ның салдарынан болды деп есептейді. П. Г. Галузоның сіңірген еңбегі — ХІХ—ХХ ғасырдың басындағы Ресейдің Қазақстандағы отаршылдық үстемдігі көрінісін ашып көрсету және ұлт-азаттық қозғалысы проблемасын ғылыми тұрғыдан қою болды. «...Дәуір екі бөлікке: өлкені жаулап алу кезеңі мен шаруашылық үшін игеру кезеңіне бөлінеді, осыған сәйкес ұлт-азаттық қозғалысы екі кезеңге бөлінеді».²¹

Х. Досмұхамедов Ресейдің жаулап алушылық саясаты қазақ жерін Азияға еңдей кіру кезінде алғы шеп ретінде пайдалану болды деп есептеді. Қазақ өлкесінің біржола «Ресейге бағынуын» ол ХVІІІ ғасырдың аяғы — ХІХ ғасырдың басындағы қазақтардың ұлт-азаттық күресінің жеңіліс табуы салдарынан болды деп санады. Ол Әбілқайыр және ру ақсақалдарының шағын тобы патша өкіметімен сөз байласуға барып, елді бодандық алуға мәжбүр етті деп есептеді. Х. Досмұхамедов қазақтардың Ресей мемлекетіне бағыну актісіне халықтың негізгі бұқарасының қатыспағанын келіссөз үрдістеріне Кіші жүз бен Орта жүз руларынан біркелкі өкілдер болмағанын мысалға келтіре отырып дәлелдеді.²²

М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деген кітабында (А., 1927) былай деп атап көрсеткен: «Қазақ елін орысқа бағындыруға зорлаған себептер көп. Бір жағынан қалмақтар сияқты елдің тізесі батқан жаулығы болса, екінші: Орта Азия хандықтарының қысымшылығы, үшінші: орыс үкіметінің қазақты бағындыруды мақсат қылғандығы, осымен бірге тағы бір зор себеп, қазақтың өз хандарының алалығы. Өзара жаулық пен араздық, өштік күшейіп, бірін бірі жауламақ үшін әрқайсы кез келген жұрттан көмек іздеп, қазақ елін әр айғырдың үйіріне сіңіруге айналғандығы. Осындай көп себептер тұтасып, ел тіршілігі бір шымшытырық мезгілге жеткенде, орыс үкіметінің шеңгелі қомағайлықпен созылып, қазақ даласын уысына кіргізіп әкетіп бара жатты.

Орысқа бағыну, елдің алдына ұсынған сыбағалы табақтай болып, еріксіз бой ұсындыруға айналды».²³

Қазақстанның Ресейге қосылу проблемасы Т. Рысқұловтың тарихи мұрасында да көрініс тапқан. Қазақстанның жалпы Ресей бодандығына өтуі тұрғысынан қарастыра келіп, ол «бағындыру», «қазақтарды жуасыту», «жаулап алушы күш» деген терминдерді қолданған. Ол жазған «патша өкіметінің отаршылдық саясатында» екі кезең: ХVІ ғасырдың аяғынан бастап — қазақтардың, ХІХ ғасырдың ортасынан бастап — шаруалардың отарлауы бөліп көрсетіледі. «Өздері ілгері жылжыған жолында орыс өкіметі жаңадан жаулап алған аудандарда дереу бекіністі мекендер тұрғызып, оларға қазақтар мен келімсек шаруаларды қоныстандырып отырды».²⁴

Т. Рысқұлов қазақ жүздерінің Ресей бодандығына өту себептерін бірінші кезекте Қазақстанның сыртқы саяси жағдайымен байланыстырды. Оның сыртқы саяси жағдайы қазақтарды шығыстан — жоңғарлардың, оңтүстіктен — Хиуа, Бұхара, Қоқан хандығы, батыстан ноғайлар мен қалмақтардың қысым жасауынан көрінген. Т. Рысқұловтың пікірінше, Ресейдің Қазан (1552 ж.), Астрахан (1557 ж.) хандықтарын жаулап алу, Батыс Сібірді бағындыру (1581 ж.), орыстардың Орал мен Ертісті бойлай жылжуын күшейтуі жөнінде шығыста белсенді саясат жүргізуі едәуір рөл атқарған.²⁵

Т. Рысқұловтың Қазақстан мен Орта Азияда Ресей тәжінің орнығуы жөніндегі тарихи тұжырымдамасы оның 1916 жылғы ұлт-азаттық соғыс туралы еңбектерінде түпкілікті ресімделген. Ресейдің ұлы державалық ниеттерінің жалпы нәтижелерін пайымдай келіп, ол қоныстандыру басқармасының бас-

тығы Г. Ф. Чиркиннің Орталық Азияның байырғы халықтарының тағдырына қатысты мынадай пікірін келтіреді: «Егер барлық орыс тайпаларын бір Ұлы Орыс Державасының қол астына қосу психологиялық жағынан орыс ниеттеріне толық көлемінде сәйкес келсе, егер Босфор мен Дарданелл «біздің Донымызға кілт» болса, Ресейдің Астрабад пен Мазандаранда орнығып алуы біздің әскери іске жұмсаған шығындарымызды едәуір дәрежеде өтейді және біздің байлығымызды мықтап ұлғайтады. Ал саяси жағынан біз осыдан 200 жыл бұрын-ақ өз данышпандығымен Каспийдің Оңтүстік жағалауын (сол сияқты бүкіл Орталық Азияны да) бағалап, Ресейді Эльбрус жанында орнықтырған Ұлы Петрдің мұрасын» қалпына келтіреміз.²⁶

XX ғасырдың 30-жылдарындағы тарих ғылымында патша өкіметінің жаулап алушылық себептері мен отаршылдық ниеттеріне ерекше көңіл бөлінеді. Сол кезеңдегі монографиялар мен мақалалардың көпшілігі, соның ішінде С. Асфендияровтың «Қазақстан тарихы» да сондай көзқарас тұрғысынан жазылды. «Патшалық жаулап алу қазақ бұқарасына ізгілік, бейбітшілік пен мәдениет әкелген жоқ, — деп жазды ол. — Ол күйзеліс, талап-тонаушылық пен кісі өлтірушілік әкелді».²⁷

Г. Ф. Дахшлейгердің, Д. Дулатованың, Ж. Қасымбаевтың, І. Қозыбаевтың, И. В. Ерофееваның 1970—90-жылдарда жарияланған тарихнамалық зерттеулерінде XVIII ғасырдың 40—80-жылдарындағы отандық тарихты, ең алдымен Қазақстанның Ресейге қосылуын зерттеу қорытындылары шығарылды.²⁸

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін зерттеушілер ұзақ жылдардан соң отандық тарих проблемаларын жоғарыдан араласусыз және идеологиялық өктемдіксіз зерттеуге мүмкіндік алды. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев өзінің «Абай туралы сөз» деген баяндамасында былай деп атап өтті: «Ол қазақ тарихының айрықша ауыр кезеңі еді. Жер шарының неғұрлым көп бөлігін иемденуге тырысқан империя Орталық Азияны көктей өтіп, шығыс пен күнгейге тереңдей енуді көздеген-ді. Сондай стратегиялық мақсаттың дәл өтінде тұрған ел Қазақстан болды. Басқадан айырылса да, одан айырылмау саясаты алғаш рет сол кезде бой көрсетті. Ел билеудің тарихи қалыптасқан ұлттық жүйесі біржола мансұқталды. Метрополияның өзіндегі тәртіп күштеп енгізіле бастады. Әуелі қазақтың әр ұлысынан бірнеше шағын хандықтар құрылып, этноаумақтық тұтастық бұзылды. Сосын әр хандықтың халқы мен жері ата-атаға, ру-руға бөлінетін жігімен ауыл-ауылға, болыс-болысқа бөлінді...

...Жер бетінде... осындай... тәлкекке ұшыраған халық ешқайда да жоқ шығар. Бұның бәрі отарлық кеңістіктің тұрғындары тарихи қалыптасқан мемлекеттілігін қайтадан қалпына келтіре алмайтындай қып, оларды жер мен суға байырғы иелік құқынан біржолата айыруды көздеп, алдын ала ойластырылған зұлым саясат еді».²⁹

«Отаршылдық жағдайындағы ұлттық қозғалыстар: Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Кавказ» атты Бүкілодақтық «Дөңгелек столға» (1990 ж. 27—28 маусым) қатысушылар «қосылу» ұғымын «империяның билігін өз еркімен тануды ғана емес, сонымен қатар (шаруалар арқылы және әскери) жаулап алуды, отарлауды қамтитын» сан қырлы үрдіс ретінде түсіну керек деген қорытындыға келді.

«Қазақстанның көне заманнан бүгінге дейінгі тарихында» (1994 ж.) Қазақстанның Ресейге қосылу тарихын баяндау қазіргі ғылыми айқындамалардың

шоғырланған көрінісі болды. «Қазақстан Ресей империясының құрамында» деген бөліміндегі бір тарау «Қазақстанның Ресейге қосылуы: кіруі, жаулап алуы, отарлауы» деп аталады. Онда XVI–XVIII ғасырлар бойындағы екі халық арасындағы саяси байланыстар туралы материал баяндалады; Ресейдің Хақназар және Тәуке хандарға жақсы көзқараста болғаны туралы; Қазақстан аумағына жоңғарлардың басып кіріп, Кіші жүз қазақтарының бір бөлігінің Ресей бодандығын қабылдауын тездеткені туралы, рубасылары мен Әбілқайыр хан арасында елеулі алауыздық болғаны, Әбілқайыр ханның патша үкіметіне жасаған өтінішінде Орта жүз бен Ұлы жүзді бодандыққа қабылдауды сұрап, халық атынан әрекет еткені, ал олардың едәуір кейініректе және басқа жағдайларда қабылданғаны туралы айтылады. Патша өкіметі саясатының отаршылдық бағытының күшейе түсуіне, оның жаңадан қосылған жерлерде ішкі саяси жағдайды қиындатқанына баса көңіл бөлінеді. «Қазақстан тарихының» авторлары отарлау саясаты қазақ жерін айналдыра бекіністі шептерді құру мен бұл жерлерде ресейлік басқару жүйесін енгізуден көрінді, мұның өзі қазақ халқының көпшілік бөлігінің наразылығын туғызып, бірқатар толқуларға ұласты деп санайды. Қорыта келгенде, мынадай айқын баға берілген: «Кіші жүздің едәуір бөлігі, Орта жүздің кейбір аудандары Ресей бодандығын өз еріктерімен қабылдады. Орта жүздің көпшілік бөлігі мен Оңтүстік Қазақстанның бірқатар аудандары патша үкіметі әскери күштерінің көмегімен қосылды. ...Халықтың басым көпшілігінің үстінен бақылаусыз билік жүргізуге ие болған Ресей барлық салада дерлік отарлау саясатын кеңейте түсті».³¹ Бұл бөлімде Қазақстанның Ресейге қосылуы кезеңіндегі ұлт-азаттық күреске қатысты материал мол қамтылған.

Алайда зерттеушілер мәселенің бұлайша қойылуы да тарихи ақиқатты көрсетпейді деген тұжырымға барған сайын көбірек ден қоюда. Зерттеушілер «қосылу» ұғымын түрліше түсіндіреді. Атап айтқанда, М. Қозыбаев «қосылу» термині тарихи үрдістің мәнін дәл білдірмейді, күштеу негізінде болған қорлаушылық мәні бар деп есептейді. Оның пікірінше, Қазақстан негізгі объектіге қосылған субъекті рөлінде көрінеді. Кезінде империялық кеңселерде жасалып, кеңестік ресми тарих ғылымында қабылданған термин іс жүзінде «басып алу», «агрессия», «жаулап алу» деген терминдердің баламасы болып көрінеді.³²

Ресейдің Сібірді отарлауы Қазан, Астрахан және Қырым хандықтарын жаулап алғаннан кейін басталды деп санау керек болғаны мәлім. Зерттеуші В. В. Каргалов басқаша болған деп есептейді, ол былай деп жазады: «Батыс Сібірді Ресей мемлекетіне дәстүр бойынша қосып алу ертерек басталды және 1483 жылы Сібір жеріне жасалған үлкен жорықты бастаған алғашқы орыс воеводалары кінәздер Федор Курбский мен Иван Салтык-Травин болған».³³

Сөйтіп В. В. Каргалов патша өкіметінің Шығыс жөніндегі отаршылдық саясатының басталу кезеңін тағы да бір ғасырға шегіндіреді. Одан кейінгі кезендерде Сібірдің әр түрлі облыстарын, соның ішінде Кенді Алтай мен Оралды Ресей мемлекеті бірінен кейін бірін жаулап ала берді.

Әр түрлі ұрпақтардың жекелеген зерттеушілерінің А. И. Тевкелевтен кейін Қазақстанның Ресей өрісіне сөзсіз қосылуын біржола айқындаған стратегиялық кезенді І Петрдің есімімен және іс-әрекетімен байланыстыруы орынды.

І Петр Сенаттың жауапты қызметкері И. Кириллов пен дипломат, Сыртқы істер коллегиясының тілмашы А. И. Тевкелевке (православие дінін қабылда-

ғанға дейін — Құтлымбет мырза, Мәмет мырза) қазақтарды Ресей бодандығына өткізу жобасын әзірлеуге тапсырма берді.

Қазақстанды жаулап алудың одан кейінгі онжылдықтарда, Н. Г. Аполлованың айтуынша, «патша өкіметінің «даланы бейбіт жолмен жаулап алу және қазақ халқының мәңгілік бодан болуы» дейтінді жүзеге асыруға бағытталған кең көлемді агрессиясы» түпкілікті ресімделген стратегиясы осылайша белгіленді.

Ресей елшісі А. И. Тевкелевтің күнделігіне тарихшылар әлдеқашан назар аударған болатын. Келіссөз бір жыл 49 күн бойы жүргізілді, бұл оған қазақ қоғамын едәуір дәрежеде жақсылап зерделеуге және оның ықтималды мүмкіндігін анықтауға жағдай жасады. Ресей саясаты емін-еркін дала халқымен қарым-қатыс тәжірибесін жинақтады. Келіссөз кезінде дала жұртының билеуші жоғары топтары екіге: Әбілқайыр ханның жақтастарына, сондай-ақ бодандықты қабылдауға қарсыларға бөлінді. Жанталас кездерінде ханды жақтаушылар басқа бір амал тапты. Бодандық туралы келіссөз Жетіру тайпалар одағынан шыққан, Кіші жүздің көрнекті көсемдерінің бірі Бөкенбай батырдың Тевкелевке деген ізгі ықыласының арқасында ғана табысқа жетті. Бөкенбай батыр өзіне башқұрттар мен жайық казактары тарапынан көмек көрсетілсе, оның өзі мен күйеу баласы (Құдайназар батыр) «қырғыз-қайсақ ордасын екі жылда қылыштың күшімен Ресей бодандығына келтіруге уәде беретіндігін» айтты.³⁴

Кейін А. И. Тевкелев миссиясының барлық материалын қорыта келіп, тарихшы А. И. Левшин былай деп тұжырымдауға мәжбүр болды: «Тевкелевтің Ордаға келуі айлакер Әбілқайырдың билік сүйгіш бүкіл ойын ашып көрсетті. Ресейдің жана бодандарынан ант алуға келген шенеуніктер өз ойларындағы дәрежеде қабылданбағаны былай тұрсын, келген бойда-ақ өмірмен қоштаса жаздады... Кіші ордадағыдай Ресейді жақтаушылар өз ішінде соншалық болмаған қарапайым халық өз тәуелсіздігінен айырылғысы келмеді, бәрін де басқаша түйсінді, сондықтан да өздерінің Ресейге бағынған тайпаластарына қатты қарсыласты».

Сонымен XVI ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі қазақ-орыс қатынастарының проблемасы отандық тарихтағы басым проблемалардың бірі болып табылады. Бұдан бұрынғы тарихнамада бұл проблема алуан түрлі бағаланды, кеңестік кезеңде «қосылу» ұғымының классикалық ұғымға айналдырылғанынан бастап, Қазақстан өз тәуелсіздігін алған алғашқы жылдарда енгізілген «кіру» терминімен аяқталды. Қалай болғанда да, халықаралық қатынастардағы аса қиын тоғысулары салдарынан Қазақстанның саяси тәуелсіздігі мен мемлекеттік егемендігінен екі жүз алпыс жылдай уақытқа айырылғаны тарихи факт болып табылады.

Бүкіл дүниежүзілік тарих қалыптаса бастаған сауда-шаруашылық байланыстары мен кеңейе түскен дүниежүзілік рынок адамзаттың алдына жекелеген дүниежүзілік мемлекеттердің сауда жолдары тіршілігін өз қолында ұстауға ұмтылу фактісін тартты, өз кезегінде бұл олардың дүние жүзіндегі сауда және өнеркәсіп жөнінен бақталастығын туғызды. Осындай жағдайларда Орталық Азия елдерінің тарихы өзгеше қалыптасты. Адамзаттың өткендегі жалпы тарихынан бастау алып, гүлденген далалық өркениетті Қазақстан шектес жатқан алып көршілерінің сыртқы саясатында көңіл аударарлық объектіге айналады. Абсолюттік монархия орнығып, орталықтандырылған мемлекетке айналған, Азия халықтарын дипломатиялық жолмен бағындыру және әскери

экспедициялар жөнінен тәжірибесі бар Ресей «Азияның барлық елдері мен жерлеріне жеткізетін қақпа кілті» болуға тиісті қазақ жеріне көзін тіге бастады. Бұл орайда Ресей империясы ішкі қажеттерін де, Еуропа және Азия құрлықтарында орнығып алу қажеттігін де негізге алды.

Қазақстанды бағындыру кезінде Ресей саясатының табысқа жетуіне Орталық Азия аймағындағы Ұлы дала көшпелілері мен оның көршілеріне тиімді болмаған жағдай да себепші болды. Жоңғария, Қытай, Осман империясы, Орта Азия хандықтары, Англияның мүдделері Орта Шығысқа келіп тоқайласты.

Ресейдің «шығыстағы саясатында» қазақтар жөніндегі мәселе Қазақ хандығымен байланыс жасаған III Василий билік еткен кезден бастап-ақ маңызды орын алған еді. Егер қазақ-орыс қатынастары XVIII ғасырдың басына дейін, оның алдындағы екі ғасыр бойы Ресей экспансиясының өрістей түскеніне қарамастан, тәуелсіз екі мемлекеттің өзара қатынастары болып келсе, Ұлы Петр реформалары кезінен бастап Ресейдің Орта Азия мен Қазақстан жөніндегі сыртқы саясатында Дала өлкесін жалмап-жүту сарыны басымдық ала бастайды. I Петрдің «шығыс идеясы» Үндістан және Қытай жерімен өтетін сауда жолдарын басып алу жоспарын туғызды.

XVIII ғасырдың бас кезі қазақтар үшін сыртқы саяси жағдайдың қиындауымен ерекшеленеді. Жан-жақтан: солтүстік пен батыстан — Ресей мемлекетінің, шығыстан — жоңғарлардың, оңтүстіктен — Орта Азия хандықтарының саяси қысым жасауы айқын аңғарылды. Сонымен бірге қазақ қоғамының өз ішінде дағдарысты құбылыстар өріс алды: көшпелі ұжымдар арасында ынтымақ болмады, алауыздық етек алып, рулық тартыс, билік құрылымдары жолындағы ішкі саяси күрес күшейді, сол жылдарда қазіргі Қазақстан аумағында «барша жұртқа қарсы баршаның соғысын» бастаған «келте хан» дейтіндер бас көтерген еді. Бұл соғыстар мемлекеттің экономикалық негізін әлсіретті, оның материалдық ресурстарын азайтып, адамдар шығынын көбейтті.

Бұл дәстүрлі көшіп-кону жолдарының өзгеруіне және жалпы алғанда көшіп жүру жүйесінің бұзылуына әкеп соқты. Ақырында, қазақ қоғамының дамуындағы келеңсіз оқиғалар мен қайшылықтардың шырқау шегіне жеткен кезеңі Қазақстан тарихына «Ақтабан шұбырынды» деген атпен енген 1723—1727 жылдар болды. Бұл қансыратқан қасіретке толы, ашаршылық, адамдар құрбан болып, экономика күйзелген, өндіргіш күштер құлдырап, мәдениет кері кеткен заман еді.

Сонымен бірге тұрмыс салты бір номадтардың, шынына келгенде, дүниежүзілік империялар мен алып көршілерінің «үлкен саясатына» құрбан болған туысқан халықтардың өзара соғысқан фактісі назар аудартады. Қалай болғанда да, Отан тарихында ұзаққа созылған қазақ-жоңғар соғысының болғаны, онда жоңғарлар агрессиясына қарсы қазақ халқының халықтық жасағының шешуші рөл атқарғаны анық. Егер туған жер және ата-бабалар қонысы қорғалғанын ескерсек, жай ғана жасақтар соғысы емес, Отан соғысы деуге болады.

Туған жерінің батыс және солтүстік-батыс шекарасына қарай ығыстырылған қазақ рулары Еділ мен Жайық арасындағы кең жайылымдарды пайдалану шиеленісіне тап болды, мұның өзі орал казактарымен және қалмақтармен қайшылықтарға әкеп соқты. Оның үстіне жоңғарлар агрессиясы салдарынан қазақ жүздері арасындағы шаруашылық-саяси байланыстар едәуір әлсіреп кетті, ал оның одан әрі асқынуына руаралық араздық пен бытыраңқылық себепші болды. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде еуропалық өнеркәсіп

өркениеті өрістеуінің басымдығы айқын аңғарылып, ол әскери істің пәрменді дамуынан көрінді. Оқ ататын қару мен артиллерия атты әскерді ығыстыра бастады.

Ресей империясының айыр басты бүркітіне Қазақстанның бағынуы бір сөзбен айтқанда, 1731 жылдан бастау алады. Бұл Кіші жүздің билеушісі Әбілқайыр ханның Ресей императрицасы Анна Иоанновнадан бодандыққа қабылдап, қамқорлыққа алуын өтінген жылы еді.

Әбілқайыр ханның жасаған әрекеті тарихнамада өте қайшылықты бағаланды. Оның жағымсыз жақтары деп: жеке-дара билікті көздеген зымияндық; ол барлық қазақтардың атынан әрекет жасағандықтан, қазақ руларының мүдделерін елемеу; Әбілқайыр мен оның айналасындағылардың құдіретті державаның қамқорлығы арқасында басқа бақталастарынан астамдық алуы аталды. Әбілқайыр бастаған Кіші жүз қазақтарының Ресеймен құжатқа қол қоюын ақтайтын себептер арасында мыналар: сыртқы саяси факторлар – жоңғарлар агрессиясына тойтарыс беру қажеттігі; Иран шаһы Нәдірдің жаулаушылық әрекеттеріне байланысты Қазақстанның оңтүстік шептеріне қауіп төнуі; Орта Азия хандықтарының Оңтүстік Қазақстан жерлеріне сұқтануы; қазақтардың шекаралас жерлеріне башқұрттардың, Еділ қалмақтарының, Жайық казактарының, Сібір әскерлерінің жиі-жиі шапқыншылық жасауы аталады. Ішкі және басқа да кейбір факторлар – рулық ақсүйектер мен жергілікті билеушілер сепаратизмін түп-тамырымен жою қажеттігі; бір орталыққа бағынатын мемлекет құру керектігі; қазақ халқының жоңғарлар тарапынан ұзақ уақыт бойы жасалған агрессиядан, хандар, сұлтандар, ақсақалдар арасындағы өзара қырқысқан соғыстардан, сыртқы дүниеден оқшауланудан шаршағандығы; Ресей экспедицияларының қазақ даласына жасаған барлаушылық қызметі мен қалмақтар жаулап алған қазақ жерлерінде бекіністер салуы; А. И. Тевкелев, И. И. Неплюев және басқалар арқылы Әбілқайырды орыс бодандығын қабылдауға итермелеген Ресей дипломатиясының қызметі; XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстанның экономикалық жағдайының қиындығы айтылады.

1731 жылғы 19 ақпанда императрица Анна Иоанновна Әбілқайыр ханға Кіші жүзді Ресей бодандығына қабылдау туралы сыйлық грамотаға қол қойды. 1731 жылғы 10 қазанда Әбілқайыр ханмен бірге әр рудан өкіл болған 56 адам: арғыннан – 17, найманнан – 7, қыпшақтан – 4, тамадан – 2, жағалбайлыдан – 3, кердеріден – 1, алаштан – 4, байбақтыдан – 2, жаппастан – 2, масқардан – 2, табыннан – 10, шөмекейден – 1, кетеден – 1 адам қол қойып, Ресей тағына ант берді. (Крафт И. И. Қазақтардың орыс бодандығын алуы. Орынбор, 1897; Сондай-ақ қараңыз: «Айқап». Құрастырғандар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов. А., 1995, 49–52-б.).

Кіші жүз бен Орта жүз ақсақалдары мен сұлтандарының 1740 ж. Орынбор маңында өткен съезі Ресей бодандығының алғашқы нәтижелерін нығайтуға себепші болды. Оған қатысқан Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан қалыптасқан жағдайды ескере келіп, Ресей бодандығын қабылдауды жақтап, Қазақстанды жоңғарлардың басып кіру қаупінен қорғауға ұмтылды. Кіші жүз бен Орта жүз сұлтандары мен ақсақалдарының 1740 жылғы ант беруі Ресейге Орта жүздің бір бөлігінің ғана бағынғанын көрсетті. Ал Солтүстік-Шығыс және Орталық Қазақстанның негізгі аймақтары империяның құрамына патша өкіметінің әскери-саяси әрекеттері салдарынан XIX ғасырдың 20–40-жылдарында ғана кірді. I Петрдің арманы іске асырылды.

Қазақтардың Ресей империясына протектораттық тәуелділікті тану проблемасы көптеген зерттеушілердің еңбектеріндегі талдау тақырыбына айналды.³⁵

Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары бір бөлігінің Ресей билігін тану мәселесі Білім және ғылым министрлігі — Ғылым академиясының отандық тарих пен халық бірлігі жылына арналған сессиясында да қаралды (1998 ж. 4 шілде).³⁶

Халық жазушысы, белгілі зерттеуші М. Мағауин Қазақстан тарихына өз көзқарасын «Қазақ тарихының әліппесі» деген кітабында (А., 1995) баяндаған. Онда қазақ мемлекеттілігінің көкейкесті проблемалары, қазақ халқының жоңғар басқыншыларымен күресінің негізгі кезеңдері қарастырылып, отандық тарихты зерделеудегі бірсыпыра, оның ішінде кейбір елеулі оқиғалықтар анықталған.

Кеңестік қоғамтанушылар үшін К. Маркстің өз серігі Ф. Энгельске хаты ұзақ жылдар бойы методологиялық нұсқау болып келгені мәлім, бұл хатында ол былай деп жазған: «Ресей Шығысқа көзқарас жөнінен шынында да прогресшіл рөл атқарып отыр. Бүкіл пасықтығына және славяндық ластығына қарамастан, Ресей үстемдігі Қара теңіз бен Каспий теңізі және Орталық Азия үшін, башқұрттар мен татарлар үшін өркениеттендірушілік рөл атқаруда» (К. Маркс пен Ф. Энгельс. Шығ., 24-т., 241-б.). Алайда ресей зерттеушілері бұл мәтіннен «бүкіл пасықтығына және славяндық ластығына қарамастан» деген тіркесті алып тастаған. Ал аймақтар тарихшыларының дәйексөзді осылай қысқартусыз пайдалануға батылы бармады. Мұндай көзқарас жағдайында «Қара теңіз бен Каспий теңізі және Орталық Азия үшін, башқұрттар мен татарлар үшін» Ресейдің атқаратын рөліне К. Маркстің бағасы мүлде өзгеше мағынаға ие болды.

Бүгінгі таңда Шығыс халықтары үшін Ресейдің атқарған рөлін бағалауда не өзгерді? Егемендік пен тәуелсіздік алғаннан кейін ақиқатты қаймықпай айтуға қол жетті. К. Маркстің «бүкіл пасықтығына және славяндық ластығына қарамастан» деген сөздері нақты мазмұнмен толықты. Орталық Азияның халықтары үшін Ресейдің «бүкіл пасықтығы және славяндық ластығы», кесіп айтқанда, қазақтарды отарлауы, геноцид пен этноцид, орыстандыру, құнарлы жерлерін тартып алу саясаты, ұлт-азаттық қозғалысын басып-жаншу және т.б. түрінде көрініс тапты. Бұған ұлт-азаттық қозғалыс тарихы жөнінде жарияланған көптеген деректі жинақтар, сондай-ақ Ғ. Сапарғалиевтің «Патша өкіметінің Қазақстандағы жазалау саясаты» деген монографиясы (А., 1960) дәлел болады.

Айтыс қызуына беріліп, зерттеушілердің кейде тым қызбалыққа, бірбеткейлікке жол беруі де әбден мүмкін. «Пасықтық пен славяндық ластықты» тым қоюландыруды, ал оның 260 жыл ішінде әбден қордаланып қалғаны да рас, біздің Ресейдегі әріптестеріміз кейде үстірт қабылдайды. Мұның бәрін түсінуге болады.

Сонымен бірге, бірен-саранын қоспағанда, Қазақстан зерттеушілері бұрынғысынша Шығыс жөніндегі Ресейдің өркениетшілдік рөлін барынша атап айтады. Ол шет аймақ халықтарын орыс және еуропа мәдениетіне тартуда, өндіргіш күштерді жедел дамытуда, империя құрамында бүкіл дүниежүзілік тарих үрдістеріне қатысуда болатын.

Қалай дегенмен де, Ресей құрамындағы Қазақстан тарихы проблемаларының тарихнамалық ізденістері осы бағытта жүріп келеді.

Бұл тезисті өлкені отарлау тарихнамасын зерттеу мысалымен дәлелдеп көрелік.

Казактар отарлауын зерттеу проблемалары. Қайшылыққа толы әрі казак халқына өте ауыр тиген Қазақстанды отарлау болған үрдісі жүз жылдан астам уақытқа созылды. Казак отаршылдығын зерттеуге алғаш назар аударғандардың бірі П. Г. Галузо болды. Оның «1867—1914 жылдардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі аграрлық қатынастар» деген еңбегінде (А., 1965) осы аймақты казактардың отарлауы туралы мәліметтер бар. Авторды толғандырған мәселелер ауқымына мыналар: жетісу казактарының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері, казактардың жер игеруінің дамуы, казактардың жылқы саны бойынша, жер игеру және егістік алқабының көлемі бойынша жіктелуі, станциялардағы қанау нысандары жатады. Бұл проблемаларды зерттеу едәуір көп статистикалық және мұрағаттық материалға ғана емес, сонымен қатар Н. З. Леденев, М. Хорошхин, Ф. М. Стариков, С. Н. Велецкий, А. А. Кауфман және басқалардың да бұрын жарияланған еңбектеріне негізделген. П. Г. Галузодан кейін, 35 жылға шекті казактар проблемасы ғалымдар назарын аудармай келді, тек соңғы жылдарда, қазіргі демографиялық проблемаларға және Қазақстанда казактардың жандануына тығыз байланысты мәселе қайтадан көкейкестілік сипат алды. Көптеген жарияланымдар арасынан біз екі еңбекке: М. Әбдіровтің «Қазақстан казактарының тарихы» (А., 1994) және Т. Б. Митропольскаяның «Жетісу казактары тарихынан» (А., 1997) деген еңбектеріне тоқталып өтейік.

М. Әбдіров өзінің алдына: казак даласына алғашқы орыс казактарының келу уақытын, өлкедегі отаршылдық үстемдік жүйесінде казактардың алатын орнын, казактардың Қазақстанды жаулап алуға және казак халқының XVIII—XIX ғасырлардағы ұлт-азаттық көтерілістері мен қозғалыстарын казактардың басып-жаныштауда атқарған рөлін анықтауды міндет етіп қойған. Мәселенің бұлайша қойылуы патшалық Ресейдің он бір казак әскери жасағының төртеуі: Орал, Орынбор, Сібір және Жетісу казак әскери жасақтарының тікелей Қазақстанда орналасуына байланысты. Астрахан казак әскери жасағы тікелей Бөкей Ордасына жақын жерде болды.

Проблеманы зерттеу нәтижесінде автор мұнда казактар үш міндет: 1) ең жақсы және құнарлы жерлерді жаппай тартып алу, казактарды шөл далаға ығыстырып шығару, казактардың дәстүрлі көші-қон аймағын тарылтып, сол арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан шаруашылық үрдісін бұзу; 2) әскери жорықтар кезінде мал атаулыны жаппай айдап өкету, сөйтіп казактарды негізгі тіршілік көзінен айыру; 3) бейбіт ауылдарға нақ сондай тонаушылық шапқындар кезінде көшпелілердің ең басты тіршілік тұтқасы және әскери күші — ер адамдарды жаппай қырып-жою мен қолға түсіру міндеттерін орындады деген қорытындыға келеді. «Бірге, біртұтас алып қарағанда, олар казак халқына қарсы этноцидке көшу сатысындағы геноцидті білдірді» (140-б.).

Бірегей этнологиялық үрдіс ретінде казактардың бүкіл тарихын М. Әбдіров нақты екі кезеңде, олардың тарихи тұтасуы мен қалыптасуы кезеңдерінде қарастыруға болады деп санайды. Біріншісі — Монғолиядан Дунайға дейінгі ұлы дала белдеуінің кең-байтақ аумағында орта ғасырлар дәуірінде (VI—XVI ғғ.) пайда болған ежелгі түрік құбылысы ретіндегі казактар. Екіншісі — оңтүстіктегі және оңтүстік-шығыстағы далада бұрын осында өмір сүрген түрік халқының ішкі ресейлік негізі ықпалымен көбінесе славян казактарының қалыптасуы.

Т. Б. Митропольскаяның еңбегі бір аймақпен — Жетісумен шектеледі. Казактардың қалыптасуы туралы мәліметтерге қоса, автор казактар арасында

1917—1920 жылдар аралығында болған оқиғаларды егжей-тегжейлі баяндап, оларды «Екі диктатура арасында» деп атайды. Автордың айтуына қарағанда, патша өкіметінің құлауы туралы хабарды жетісулықтар «монархияға адал берілгендік» немесе «либералдардың оң канатына сенім» көрсетпей қарсы алған.³⁷ Петроградта, Мәскеуде, Ташкентте және басқа да революциялық орталықтарда казактар көпшілігінің бейтараптығы большевиктерге пайдалы болып шықты.³⁸ Казактардың 1917 жылғы өрекеттерін зерделей келіп, автор 1918 жылғы 4 наурызда Верныйда Уақытша үкімет комиссарлары өкіметінің құлатылуы мен Кеңес өкіметінің орнатылуына байланысты қорытынды шығарады. Қорытындысында тақырыптың аз зерттелген, автор анықтаған проблемалардың тізбесі келтіріледі, олардың ішінде казаксыздандыру да бар. «Кеңес өкіметі органдарының казаксыздандыру деп аталған өрекеттері, — деп нақтылай түседі автор, — мемлекеттік мекемелер ретінде казак әскерлерін таратудан гөрі, сословиені жою мен жер игеру реформасынан гөрі, Ресейдің өмір шындығынан казактарды әлеуметтік-этникалық құрылым ретінде сызып тастау өрекеттерінде болатын».³⁹

Көріп отырғанымыздай, казактар самодержавиенің тірегі мен қорғаны бола отырып, оның Қазақстандағы идеялары мен ниеттерін жүргізушінің елеулі рөлін атқарған. Сонымен бірге орыстың қоныстанушы деревнясының өкілдері ретінде де казак тұрғындарының Қазақстандағы қоныстану аймақтарын игере отырып, өзара ықпал және өзара іс-қимыл жасау негізінде казак халқымен шаруашылық-экономикалық, мәдени араласу үрдісін тездете түскенін атап өткен жөн.

Көптеген өлкетанушылық еңбектердің арасында В. А. Терещуктің «Көкшетау туралы әңгімелер» деген кітабы ерекше. Кітаптың «Казактар — патша өкіметінің сенімді тірегі» деп аталған бөлімінде автор оларға «патша үкіметі бүлік шығарған бүлікшілерді бағындыру, бүкіл қырғыз-қайсақ халқын жоғары монарх қолына қарату жөніндегі үмітті жүктеді» деп атап көрсетеді.⁴⁰ В. А. Терещук казактардың казактарға ғана емес, қоныс аударушы мұжықтарға да менсінбей қарағанын баяндайды. «Казактарға жалпы жұрт назарының аударылуы, кейде оларға етпеген еңбегін, жасамаған ерлігін жөн-жосықсыз таңа салу олардың арасында өздеріне деген зор сенім, жеңілісті білмеу, ерлік рухын туғызды. Олар өздерін бұрынғысынан да күшті даңққа бөлеп, патша мен Отанға жан сала қызмет ететін, орыс шебін қорғаушылар ретінде көрінуге ұмтылды. Сондықтан әрбір ретте дабыл алғашқы қағылғаннан кейін аттарына ер салып, дипломатия, заңдар, халық тілегі дәрменсіз болған жерге шауып жететін».⁴¹

Сонымен тарихнамада XVIII—XIX ғасырларда Ресей империясының Қазақстанды жаулап алуын айқындаушы проблемалардың бірі және кең-байтақ аумақты отарлық шет аймаққа айналдыру көрсетілді. Бұл бір жолғы саяси акт болған жоқ, оның нысаналы және ұзақ уақыт жүргізілуі казак қоғамының тарихы мен өмірінің барлық жақтарына ықпал жасады.

XIX ғасырдағы казак қоғамының әлеуметтік-экономикалық және демографиялық тарихы проблемаларын зерттеу. Ресей өзінің жаңа аумақтармен бірге көшпелі және отырықшы қанша халық санына ие болғанын, олардың өмірінің экономикалық, саяси және құқықтық жақтарының негізі мен ерекшеліктері қандай екенін және казак халқының негізін құрайтын басқа да мәселелерді мықтап анықтап алуға тырысты.

Аудандардың экономикалық тұрғыдан әлеуетті мүмкіндіктерін анықтауға

айқын міндеттер қойылып, И. К. Кириллов бастаған алғашқы мекемелердің бірі 1734 жылы құрылды. Ол Орынбор экспедициясы деп аталды. Оған қатысушылардың есептері — XVIII ғасыр тарихы бойынша аса құнды деректер көзі.

XIX ғасырдың 60-жылдарындағы үш жүз бойынша қазақ халқының саны туралы алғаш жарияланған мәліметтер А.И. Левшинде бар, ол 2,5 миллионнан 3 миллионға дейін деген цифр келтіреді.⁴² XIX ғасырда бұл мәселелермен статистикалық комитеттердің қатысушылары: Сібір ведомствосы бойынша — М. Красовский, Орта жүз бойынша — М. Кузьминский, Бөкей Ордасы бойынша — Я. Ханыков, Бөкей Ордасы мен Кіші жүз бойынша — И. Бларамберг, Сібір ведомствосы мен Орта жүз бойынша, сондай-ақ Томск және Тобыл губерниялары мен басқа жерлерде көшіп жүретін қазақтар бойынша Ю. А. Гагемейстер арнайы айналысты.⁴³

Жаңадан иеленген аумақты мекендейтін халықтың тарихы мен сол кездегі жай-күйіне деген ынта-ықылас қазақтар туралы жалпы еңбектердің пайда болғанын көрсетеді. С. Броневский, В. Вельяминов-Зернов, А. Гейнс, В. Григорьев, И. Завалишин, Л. Мейер, И. Казанцев, Н. Зеланд, Р. Игнатьев, Н. Гродеков, П. Румянцев және тағы басқалардың еңбектері солардың қатарына жатады.⁴⁴

Қазақтар туралы олардың тарихынан, әлеуметтік құрылымынан, тұрмысынан, рухани өмірінен, салық төлеуі мен әдет-ғұрпынан бастап алуан түрлі мәліметтер бар жалпы еңбектермен қатар қазақ қоғамының саяси, экономикалық, құқықтық жақтары мен мәдениеттің түрлі тақырыптарының жекелеген мәселелерін арнайы және тереңдетіп көрсететін еңбектер де аз емес. Олардың бір бөлігі мерзімді басылымда жарияланған, ал басылымдар ауқымы қазақ халқына деген ынта-ықыласты және ол жөнінде көбірек те кеңірек білуге күштарлықты көрсетеді. XIX ғасырдағы тарихнаманың тағы бір айтулы ерекшелігі Қазақстан туралы басылымдарға қазақ қоғамы өмірінің әр түрлі жақтары туралы назар аударарлық материал жариялаған қазақ зиялылары өкілдерінің тартылуы болды.

Кітаптар мен мақалалардың едәуір көп бөлігінде қазақтардың шаруашылық қызметінің негізі — көшпелі мал шаруашылығымен айналысуы туралы айтылады. Қазақтардың шаруашылығын Мұхамед-Ғалий Тәукиннің жан-жақты суреттеуі ерекше ынта-ықылас туғызады. Н. Васильев Түркістан жағдайындағы көшпелі шаруашылықтың ерекшеліктері мен оның егінші қоныстанушылармен байланысын суреттеген. Ә. Бөкейхановтан, М. Шормановтан, А. Алекторовтан, В. Герннен қазақтардың тұрмысы мен мінез-құлқы, жаңа жағдайларда шаруашылықтың дәстүрлі әдістерін жүргізу қиыншылықтары және оған бейімделуге тырысушылық жөнінде қызықты сипаттамалар табымыз. А. Добросмыслов пен Ә. Диваевтың еңбектерінде Торғай облысының мал шаруашылығы туралы бірегей материал бар.⁴⁵ XIX ғасырдың басында қазақтар Қазақстанның оңтүстігінде, бұрын да егіншілік, оның үстіне суармалы егіншілік болған Сырдария, Талас, Шу, Сарысу, Іле бойында ғана айналысып қойған жоқ, негізінен Орал, Торғай, Елек, Ор, Ертіс өзендері бойында егіншіліктің жаңа ошақтары пайда болды. М. Венюков⁴⁶ Қазақстанда болған соң «Орта және Ұлы орда» қазақтары — номадтар, бірақ көбісі Алтай, Тарбағатай, Қалба жотасы, Жоңғар және Іле Алатауы өзендерінің бойында егіншілікпен айналысады деп жазды. Егер XIX ғасырдың бірінші ширегінде егіншілікпен негізінен жатақтар, кедей егіншілер айналысса, ғасырдың орта-

сына қарай егіншілік, соның ішінде шөп шабу қазақ ауылының неғұрлым аukatты топтарының да ісіне айналады, егіншіліктің ұсақ мал шаруашылығынан артықшылығы айқын бола түседі. Егіншілік пен соған байланысты проблемаларды бейнелейтін осы және басқа факторларды Т. Сейдалин, А. Алекторов, Л. Чермак және басқалар ашып көрсетеді.⁴⁷

XVIII ғасырдың соңғы ширегінен бастап патша үкіметі Қазақстанда хан билігін жойып, әкімшілік реформа жүргізуге ниеттенді. Бұл үрдіс әсіресе 1822—24 жылдары, «Сібір казактары туралы жарғы» мен «Орынбор казактары туралы жарғы» бекітілген кезде ерекше белсенді жүргізілді, олар арқылы хан билігі жойылып, Орта жүз және Ұлы жүздің бір бөлігі сыртқы округтерге бөлінді, ал Кіші жүзде дистанциялық жүйе енгізілді. Қазақстан аумағының ішкі отарға айналдырылуына қарай Ресей 1867—68 жылдардағы Уақытша ережелер арқылы казактарды басқару және бағындыру жүйесін бір ізге келтірді (Қазақстанның оңтүстігін жаулап алғаннан кейін). Әкімшілік өзгерістермен бірге казактардың құқықтық және сот жүйесінде елеулі өзгерістер болды. Казактардың дағдылы құқығының қолданылу аясы күрт қысқарды, Ресей құқығы басым мәнге ие болып, ол 1886, 1891 жылдардағы Ережелермен түпкілікті баянды етілді. Өлкенің бүкіл жер қоры үстемдік етіп келген Шыңғыс ұрпақтары хансұлтан тегінің қолынан алынып, Ресей империясының меншігіне көшті.

Замандастары құқықтық нормаларға Ресей отарлауының барлық кезеңдерінде тұрақты назар аударып отырды. М. Шорманов, Ә. Бөкейханов, Ж. Ақбаев, И. Ибрагимов, Д. Самоквасов, Г. Загряжский, А. Крахалев, П. Маковецкий, Н. Максимов, И. Крафт, А. Добросмыслов, А. Мякутин және тағы басқалардың еңбектері деректі материалдың молдығымен ерекшеленеді.⁴⁸

Жарияланымдардың едәуір көпшілігінде казактардың тұрмысы, қоғамдық әлеуметтік құрылымы, сауда және казактардың негізінен алғанда, мал шаруашылығының шикізаты негізінде кәсіпшілікпен айналысуы көрсетілді.

XIX ғасырдың 2-жартысынан бастап шаруалардың әуелі бей-берекет түрде болып, сонан соң өкімет орындары бақылауға алған қоныс аудару үрдісі XX ғасырдың басындағы жарияланымдардан жеке көрініс тапты.

Өлкені отарлаудың құрамдас бөлігі — орыс шаруаларын Қазақстанға қоныс аудару саясаты кең ауқым алды. Аграрлық қатынастарды, егіншіліктің дамуы мен қоныс аудару ісін неғұрлым егжей-тегжейлі зерттеуді кеңестік кезең тарихшылары, негізінен алғанда 50-жылдарда бастады. Бұл мәселелермен Ә. Тұрсынбаев (Қазақстандағы қоныс аударушы-шаруалар тарихынан. А., 1950), П. Верещагин (Патша өкіметінің Түркістан өлкесінің Сырдария облысындағы қоныстандыру саясаты. М., 1950) айналысты, П. Шарова, О. Ваганова, А. Геллер және басқалар мақалалар жазды. Зерттеушілер қоныс аударушылардың шыққан аудандарын, олардың әлеуметтік-экономикалық тұрпатын анықтады, байырғы халықтан жердің жаппай тартып алынуы зерттеліп, қоныстандырудың салдары айқындалды. Самодержавиенің мақсаттарын жүзеге асыру жолында 1907 жылғы казактарды жерге орналастыру жөніндегі кеңес маңызды шара болды, ол Ф. А. Щербинаның 1896—1902 жылдар ішіндегі экспедициясының деректерімен келіспей, егістік жердің отарлық қорын анықтау үшін жаңа тексеріс жүргізуді талап етті. Столыпин саясаты егжей-тегжейлі зерттеліп, бүкіл Қазақстан аумағындағы тартып алынған жер көлемі анықталды.

Тарихнаманың қарастырылып отырған кезеңі мен тарихшылардың кейінгі жылдардағы еңбектері үшін Орта Азия мен Қазақстанның қазанға дейінгі

кезендегі тарихына арналған Біріккен ғылыми сессияның (Материалдары..., Ташкент, 1955) айқындаушы маңызы болды. Сессияда әзірленген ұсыныстар «Қазақ ССР тарихының» (1-т., А., 1957) және Е. Бекмаханов (Империализм кезеңіндегі Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық қатынастар. А., 1957), С. Зиманов (XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылысы. А., 1958), С. Толыбеков (XVII–XIX ғасырлардағы қазақтардың қоғамдық-экономикалық құрылысы. А., 1959) жазған әлеуметтік-экономикалық тұрғыдағы монографиялардың негізіне алынды.

Е. Б. Бекмаханов сұлтандар, билер, қожалар мен молдалар, байлар, тархандар, батырлар санаттары жөніндегі әлеуметтік өзгерістердің серпінін зерттеді. Бұл орайда, автордың анықтағанындай, соңғы екі санат (тархандар мен батырлар) XIX ғасырдың орта шеніне қарай өзінің экономикалық ықпалын жоғалтып, іс жүзінде өздерінің жеке әлеуметтік топ ретінде өмір сүруін тоқтатқан. Бай шаруашылығының мәніне өз көзқарастарын қорғай келіп, автор ғалымдармен екі бағыт бойынша айтысты: бір жағынан, С. Толыбековтің, С. Зимановтың байлардың XIX ғасырдан көп бұрын болғаны туралы пайымдауларына қарсы шығып, бұл көзқарасты сыңаржак деп санады; екінші жағынан, Е. Федоров пен А. Якуниннің Қазақстан экономикасындағы капиталистік қатынастарды асыра бағалап, бай шаруашылығында кедейленген ауылдастарының тегін еңбегін «туыстық көмек» түрімен пайдалану фактілерін елемеген қағидаларына қарсы шықты. Е. Бекмаханов қазақ ауылында патриархаттық-рулық тұрмыс сарқыншақтары сақталып, феодалдық өндіріс әдісі үстемдік еткенін дәлелдеді.

С. Толыбеков пен С. Зимановтың монографиялары Қазақстанда дәстүрлі қатынастар үстем болған кезеңдегі қазақ халқының әлеуметтік құрылымы мен шаруашылық қызметін зерттеуге үлкен үлес қосты. Олар қазақтың мал шаруашылығы жағдайындағы өндіргіш күштерді зерттеп, негізгі өндіріс құрал-жабдықтарын иелену ерекшелігін анықтады, тәуелдік нысандарын және старшындардың рулық институттарды өз мүдделеріне пайдалану принциптерін ашып көрсетті.

Ғалымдар Ресейде капитализмнің дамуы кезеңінде, әсіресе реформадан кейінгі кезеңде Қазақстандағы қанаушылар тобының құрылымы алуан түрлі әлеуметтік топтар жүйесі болғанын, отарлаушы өкімет қызметке тартқан сұлтандардың, мал мен құнарлы жайылымдарды немесе ауыл шаруашылық өнімдерін өндейтін кәсіпорындарды иеленуші байлардың, ауылдағы сот билігін өз қолында сақтап қалған билердің, міндетіне қарамағындағы ауылдардан салық жинау кіріп, жергілікті шенеуніктік аппаратқа айналған старшындардың мүдделері тығыз ұштасып кеткенін көрсетті.

Қанаушылардың әлеуметтік топтарын негізгі өндіруші қазақ шаруаларына көзқарас біріктірді. Оның үстіне мұнда қанаудың ескі нысандары жаңаларымен ұштасып жатты. Бір ерекшелігі, қоғамның үстем таптарының аты аталған әлеуметтік топтарының ешқайсысы материалдық өндіріске қатыспады.

Қазақ старшындарының билігінде жайылымдар сақталып қалды; олар көп мөлшерде мал жинады; көшпелі қауым мүшелерін өз дегеніне көндіріп отырды. Сондықтан көшпелі және жартылай көшпелі ұжымдарға капитализмнің енуі реформадан кейінгі кезеңде заңды құбылыс болып, 1917 жылға дейін Қазақстанда капитализм дамуының жалпы үрдісінің аяқталмағанын анықтап берді.

Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы аграрлық тарих ең көкейкесті және күрделі проблема қатарында қалып келді. Онымен Л. Әуезова, С. Сүндетов, В. Черников, А. Гинсбург және басқалар айналысты. Ресейдегі капитализм кезеңіндегі Қазақстанның аграрлық тарихының түйінді проблемалары Б. Сүлейменов (XIX ғасырдың соңғы үштен бірі — XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық мәселе. А., 1963) пен П. Г. Галузонның (1867—1914 жылдардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі аграрлық қатынастар. А., 1965) еңбектерінде зерттелді.

Б. Сүлейменов монографиясының хронологиялық шеңбері 40 жылды (1867—1907) қамтиды. Онда самодержавиенің аграрлық саясатының мәні және помещиктер мен буржуазияның айқындамалары ашып көрсетіліп, қазақ ауылының отырықшылану тарихы мен әлеуметтік-шаруашылық құрылысына талдау жасалған. Автор ауылда тұрақты тұрғын үйлер және мал ұстайтын қора-қопсы салу күшейе түскенін атап айтты, 1867—68 жылдардағы реформалар нәтижесінде құрылған әкімшілік ауыл мен шаруашылық ауыл арасындағы айырманы көрсетіп, олардағы қанаудың нысандары мен әдістерін қарастырған. Қазақ ауылындағы капитализмнің таралу және халықтың жіктелу дәрежесін анықтау кезінде Б. Сүлейменов екі санатты: шаруашылықтағы мал саны мен жалдама жұмысшылар санын басшылыққа алады. Ол патриархаттық-феодалдық қатынастардың өміршендігі себепті ауыл кедейлері едәуір дәрежеде «рулық көмек» түрінде қаналып отырғанын атап өтті.

П. Г. Галузода Қазақстанның оңтүстігіндегі аграрлық қатынастар неғұрлым кең көлемді хронологиялық шеңберде, статистикалық үлкен материал негізінде берілген. Қоныс аударушылардың рөлін және соның салдарынан жер алаптарының қайта бөлінуін бағалағанда автор бұл үрдіс қазақ егіншілігінің дамуына, қазақтардың отырықшы шаруашылыққа көшуіне тежеу болғанын негізге алған.

Автор өлкені әскери-феодалдық басқару аппаратының рөлін мықтап көрсетіп, патша өкіметінің аграрлық заңдарына егжей-тегжейлі сипаттама берген. Ауылдағы мүліктік теңсіздік пен жіктелісті қарастыра келіп, автор «қазақтарда егіншіліктің кең дамығаны сонша, олардың шаруашылығы сол кездің өзінде-ақ малшы-егінші бағыттағы үлгіге жақындады, ал ерекшелігі ауылдағы ірі байлық иелері жалдама еңбекті пайдаланатын кулактар тұрпаттас байлардан сараланбады десе де болады» деген тұжырым жасайды.

Монографияда өлкені қазақтардың отарлауына, Жетісу қазақ әскерінің тарихына едәуір орын берілген. Патша өкіметінің қоныстандыру саясатын автор екі кезеңге бөледі: XIX ғасырда Жетісуға және Сырдария облысына шаруалар стратегиялық және әскери-саяси мақсат-мүддемен қоныс аударылса, XX ғасырда кедей және орта шаруалардың жер үшін күресін әлсірету мақсатында олар Ресейден көп мөлшерде көшірілді. Самодержавиенің қоныстандыру саясатының салдарынан, — деп санайды автор, — көшпелі (мал өсіруші) және отырықшы (егінші) шаруашылық терең дағдарыс кезеңіне ұшырады. Ол «өндіргіш күштердің орасан көп күйзелгенін, шаруалардың ерекше қатты қайыршыланғанын» жазады. Алайда біздің ойымызша, ең бастысы — қазақтар шаруашылығының қайта құрылуы тездетілді ме, ол мал шаруашылығынан малшы-егінші шаруашылыққа ұласты ма — осыларды анықтау керек болатын. Осы сұраққа объективті жауап алғаннан кейін ғана біз бүкіл қоныстандыру саясаты мен жалпы алғанда оның нәтижелеріне неғұрлым дәл баға бере аламыз.

П. Г. Галузо Ресейден қоныс аударушы – шаруалардың Қазақстанның оңтүстігіне орналастырылғанға дейінгі мүліктік жағдайын, олардың жайғасқаннан кейінгі саралануын, шаруашылығының түр-сипаты мен қоныс аударушылар поселкелеріндегі қанаушылық қатынастарды зерттеді. Автор мынадай үзілді-кесілді тұжырым жасайды: «Егіншілік техникасы жөнінен, — деп жазады ол, — қоныс аударушылар жергілікті шаруалардан, атап айтқанда, қазақтардан озып кеткен жоқ. Олар ауыл шаруашылығында капитализмнің дамуы, капиталдың индустриялық нысандарының тууы жөнінен де олардан озып кеткен жоқ» (269-б.). Бұдан өрі «...ауыл шаруашылығында капитализм орыс поселкелеріне қарағанда, қазақ ауылдарында неғұрлым дамыған еді» деген пікірге келеді. Автор өз пікірінің көпшілік зерттеушілердің тұжырымдарына қайшы келетінін білді, алайда өз көзқарастарын қорғады.

Тұжырымдарындағы елеулі айырмашылықтарға қарамастан, Б. Сүлейменов пен П. Г. Галузо қоныстандыру мәселесін ХІХ—ХХ ғасырдың басындағы Ресей экономикасына тән өзгерістермен өзара тығыз байланыста алып қарады; қоныс аудару мәселесін Еуропалық Ресейдегі аграрлық төңкеріс жағдайында ғана шешуге болады деген қорытындының қуатталуы сондықтан.

1970 жылдардың аяғында Қазақстан дамуының аграрлық проблемаларына ден қою әлсіреп кетті және тарихнамадағы бұл жағдай бүгінгі таңға да тән болып отыр.

Е. Ділмұхамедов пен Ф. Маликовтің, Е. Бекмұхамедовтың, М. Тұрсынованың, Г. Есенғалиеваның, М. Асылбековтің, Ц. Фридманның еңбектері өнеркәсіп пен көлікті, сауданы және қаржы саясатын Қазақстанда пролетариаттың қалыптасу проблемасымен тығыз байланыста алып зерттеудегі елеулі жетістіктерді дәлелдейді.⁴⁹

Өлкені отарлау жағдайының мәні тау-кен өнеркәсібінде мейлінше толық көрінді. Е. Ділмұхамедов пен Ф. Маликов бұл саланың реформадан кейінгі уақыттағы даму ерекшелігін, оның өсу қиыншылықтарын қарастырған. Авторлар мұрағат материалдары негізінде ХХ ғасырдың басында кен-зауыт және мұнай өнеркәсібіне монополистік шетел капиталының енуін, Спасск мыс рудалары акционерлік қоғамының, Атбасар мыс кеніштері акционерлік қоғамының, Риддер және Қазақ кен-өнеркәсіп қоғамы мен басқаларының тарихын зерделей білді.

Авторлар кен өндіру өнеркәсібінде жұмысшы кадрлардың қалыптасу ерекшеліктерін және олардың революциялық күресін көрсетуді өздерінің басты міндеті деп білді. Алайда авторлар Қазақстанда жұмысшы санының өсуі деректемелеріне көбірек қатысты материалды баяндаған. Олар мұны қазақ шаруаларының жіктелуі, табыс іздеп кетушілердің көбеюі нәтижесінде, майдагерлердің жұмысшылар қатарына ауысуынан, Орал мен Сібір зауыттарынан жұмысшылардың келуінен, кедейленген мешандар есебінен болды деп біледі. Авторлар 1838, 1870, 1895 жылдардағы жұмысшылар жалдау туралы алғашқы заңдарды атаған; өкініштісі, олар фабрика заңдарының мазмұнын ашып көрсетпеген. Олардың шамамен есептеп шығарған деректері бойынша, бұл өнеркәсіптегі жұмысшылар саны 1860—1880 жылдармен салыстырғанда, ХХ ғасырдың басында 2—3 есе өскен. Бірақ бұл цифрлар сенімді емес, өйткені олар әр түрлі жылдардағы әр түрлі деректерден құрастырылған. Ауыл шаруашылық шикізатын ұқсатумен айналысатын барлық жұмысшыларды өнеркәсіп пролетариатына қосып есептеу мүмкіндігі де күдік келтіреді. Егер, мысалы, Сырдария облысының деректеріне қарағанда, онда 1906 жылы 900 кәсіпорында небәрі 2000-дай адам жұмыс істеген, мұндай кәсіпорындарды

фабрикалар, ал олардың жұмыскерлерін пролетарлар деп атауға бола қоймас. Авторлардың еңбегіндегі өнеркәсіп пролетариатына әлеуметтік-экономикалық сипаттаманың айқын болмауы, сондай-ақ өнеркәсіп жұмысшыларының жалпы санын да (6,5 мың), салалар бойынша да есептеулердің негізіне алынған әр түрлі мұрағат материалдары мұқият тексеруді қажет етеді.

Е. Ділімұхамедов небәрі жүз жылдан аспайтын уақыт мөлшерінде (1814—1917) Қазақстанда руда және көмір кен орындарының ашылу, түсті металлургия мен кен ісінің даму тарихын зерттеді. Онда экспедициялардың ұйымдас-тырылуы мен кен-зауыт кәсіпорындарының ашылуы туралы мәліметтер, кәсіпкерлердің белгілі бір кен орындарын сатып алуын ресімдеу кезінде жасалған құжаттар, руда мен көмір өндіру, металл балқыту технологиясы туралы мәліметтер, рудниктер мен кеніштердің техникалық-экономикалық көрсеткіштері, зауыттар мен рудниктердегі еңбек өнімділігі туралы деректер бар, Қазақстанның кен өндіру өнеркәсібіндегі жұмысшылардың саны мен ұлттық құрамы қарастырылған.

Қазақстанның 1917 жылға дейін тарихы аз зерттелген аудандарының бірі — Маңғыстау, сондықтан М. Тұрсынованың монографиясы белгілі бір дәрежеде өзіне назар аударуды қажет етеді. Автор ХІХ ғасырдың бірінші жартысында көшіп жүруге мүмкіндігі болмаған қазақ отбасыларының қалайша отырықшылыққа көшіп, балық аулаумен айналысуға мәжбүр болғанын, артельдерге біріккенін және ХІХ ғасырдың екінші жартысында балық аулауды ғана емес, сонымен қатар оны өндеу мен сатуды да өздерінің қолына шоғырландырған балық өнеркәсіпшілерінің оларды біртіндеп қалайша қаратып алғанын көрсеткен. Автор артельдердің саны мен ұлттық құрамы туралы мәліметтер беріп, қазақтар мен орыстарды ауыр жағдайдың езгіге салушыларға қарсы бірлескен күреске қалай біріктіргенін көрсетеді.

Қазақ өлкесін экономикалық игерудің маңызды жағы көлік байланысын дамыту, ең алдымен темір жолдар салу болды.

М. Асылбеков зерттеген мәселелер кешенінде революцияға дейінгі Қазақстанның экономикасына темір жолдардың жасаған ықпалы мен оны Ресей империализмнің шикізаттық шылауына айналдыру және сонымен бірге коммуникациялар жасаудың объективті оң нәтижелері көрсетілген. Автор темір жолдар салу кезінде қазақтардың жер алқаптарының тартып алынуын және сонымен бірге жолдардағы жүк айналымының ұлғаюы, олардың бойында егіншіліктің дамуын, ауыл шаруашылық өнімдерінің өлке шегінен әкетілуін дәлелдейтін фактілер келтіреді. Ауылдағы патриархаттық-феодалдық қатынастардың ыдырауына және қазақтар шаруашылығына тауар-ақша қатынастарының енуіне себепші бола отырып, — деп жазады автор, — темір жол желілері табыс іздеп кетушілік пен жалдама еңбектің өрістеуіне әкеп соқты. Олар Қазақстандағы қоныс аударушылық қозғалысты, қала халқының өсуін, өлкеде біршама ірі елді мекендердің, темір жол станцияларының пайда болуын тездетті, олар экономикалық, саяси және мәдени өмірдің ошақтарына айналды, ақырында, негізгі жол тораптары бойында өндеуші өнеркәсіптің дамуына және соның нәтижесінде жұмысшы кадрлардың қалыптасуына себепші болды. М. Асылбеков жергілікті өндірістік маңызы бар Троицк, Екібастұз, Спасск-Қарағанды, Риддер темір жолдарының құрылысы туралы құнды ғылыми материал жинаған.

Зерттеулерден Дала өлкесінің бүкіл экономикасы сияқты, революцияға дейінгі Қазақстанның аумағында қатынас жолдарының да нашар дамып, оның

біркелкі болмағаны, кең-байтақ кеңістіктің бір-бірімен байланыс жасалмағаны көрінеді. Мұны мына цифрлардан көруге болады: 1917 жылы өлкенің 1000 шаршы шақырымына — небәрі бір шақырымдай, бұл ретте Сырдария облысында — 1127 шақырым, Торғайда — 932, Оралда — 310, Семейде — 236, Ақмолада — 178 шақырымнан келген, Жетісу облысында бірде-бір шақырым темір жол болмаған.

М. Асылбеков ХІХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап, 1913 жылға дейінгі теміржолшылар кадрларының қалыптасу тарихын зерттеді. Қатынас жолдары министрлігінің деректері сияқты бағалы да аз зерттелген деректерге жүгіне отырып, автор Қазақстандағы темір жол жұмысшылары мен қызметшілерінің жалпы санын тұңғыш рет 21700 адамнан астам етіп шығарды. Соғыс жылдарында Семей және Жетісу темір жолдарының салынуына байланысты теміржолшылардың жалпы саны 23 мың адамнан астам болды.

Сонымен қатар М. Асылбеков жұмысшылар мен қызметшілер санының арақатынасын да қарастырып, темір жол жұмысшыларының өнеркәсіп орындарында жұмыс істеуінің ұзақтығы мен ұлттық құрамын ашып көрсетті. Ол келтірген кестеден Қазан революциясының қарсаңында Қазақстанның темір жолдарында 19,5 мың жұмысшы, 3,5 мың қызметші еңбек еткені көрінеді. Өз кезегінде, жұмысшылар тұрақты, уақытша жұмыс істеушілер мен күндік жұмыскерлер санатына бөлінген. Паровоз машинистері, олардың көмекшілері, кочегарлар, кондукторлар, жолсеріктер, стрелочниктер, жол күзетшілері, қолөнер жұмысшыларының бір бөлігі тұрақты жұмыс істеушілер санатында болды, олар шамамен 55 пайыз болатын. Орынбор—Ташкент темір жолындағы қазақ жұмысшылар — 70 пайызға дейін жетті, басқа жолдарда 20% болды, олардың жалпы саны 1917 жылы 5000 адамға жетті.

Революцияға дейінгі Қазақстанның өнеркәсіп жұмысшылары туралы соңғы монографиялық еңбектердің бірі — С. Игібаевтың кітабы (Игібаев С. 1861—1917 жылдардағы революцияға дейінгі Қазақстанның өнеркәсіп жұмысшылары. А., 31991). Онда өнеркәсіптің құрылымы: пайда болуы, басқарылуы, кәсіпкерлер құрамы, өнеркәсіптің егіншілікпен байланысы, өнеркәсіптің өңдеуші, алтын, көмір өндіруші және басқа салалары бойынша жұмысшылардың саны, құрамы және орналастырылуы; жұмысшылардың жағдайы және тап күресінің нысандары қарастырылған. Бірқатар мәселелер жаңа тұрғыдан қойылып, түсіндіріледі. Мысалы, автор мыналарды: ХІХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап жұмысшылардың рудниктерден кашуын, ұжымдасып шағым беруді; іздестіру басқармасының келісімшарт талаптарын орындамауы себепті жұмыс істеуден көрінеу бас тартуын, Зайсан уезіндегі, Өскемен, Семей облыстарындағы, Күршімдегі және Алтайдағы ереуілдер мен толқуларды және ХХ ғасырдың басынан — наразылық білдіру нысаны ретінде кеңінен таралған стачкаларды атап көрсетеді. С. Игібаевтың еңбегі деректемелерді кең көлемде келтіріп жазылған және мазмұны жағынан Қазақстандағы жұмысшы табының тарихына ғылыми-зерттеу кезеңін таптық тұрғыдан қараумен аяқтайды.

Кеңестік тарихнамада жаңа туып келе жатқан жұмысшы табының өлеуметтік-экономикалық тарихы, әдетте, оның саяси тарихымен етене бірлікте қарастырылды. Осы проблема бойынша 1960—70-жылдарда жарияланған еңбектерде социал-демократиялық, ең алдымен, марксистік идеяларды таратуға зор көңіл бөлінді. Жұмысшы қозғалысы жаңа ғана пайда болған ұлттық аудандарда, соның ішінде Қазақстанда зерттеушілер өздігінен білім

алу үйірмелерін немесе ең тәуір дегенде, студент жастардың социал-демократиялық бағыттағы топтары мен үйірмелерін көбінесе марксистік ұйымдар деп көрсетті. Өлкедегі революциялық қозғалыста большевизм пайда болған кезден бастап-ақ пролетариаттың авангардтық рөлін, большевиктер партиясының, оның ұйымының басшылық рөлін ашып көрсетуге күш салынды (қараңыз: Лениндік пролетарлық интернационализм идеяларының салтанат құруы. А., 1974; Қазақстан Компартиясы тарихы очерктері. А., 1963 және басқа еңбектер).

Отар елдерде шетел капиталын өзі үшін ғана тиімді салаға салып, оның жергілікті өндірісті дамытуды тежегені, сол үшін дәстүрлі қатынастарды тоқтатып тастағаны мәлім. ХІХ—ХХ ғасырдың басы шебінде ол Қазақстан аумағына, негізінен алғанда кен өндіру және мұнай өнеркәсібіне белсенді түрде ене бастады. Ц. Л. Фридманның еңбектерінде Қазақстандағы шетел капиталының тарихын зерттеу нысанасы етіп алынды. Автор өлкеге шетел капиталының енуін зерделей келіп, оның үлес салмағы жалпы Ресеймен салыстырғанда Қазақстанда жоғары болғанын анықтады. 1917 жылғы қазан айының қарсаңында Қазақстан өнеркәсібінде құрылған акционерлік қоғамдардың нақты капиталының жалпы сомасы 100 млн сомға жуық болды. Автордың деректері бойынша, орыс капиталы сол соманың ширегіндей ғана болып, төрттен үшінен астамы шетелдіктер үлесіне тиген, оның үстіне ағылшын капиталы үстем жағдайда болған. Ол аса бай кен орындарын сатып алуға капиталистердің болмашы шығын жұмсағаны туралы және шетелдік синдикаттардың алыпсатарлық сипаты туралы мәліметтер келтірген. Негізгі капитал өсуіне талдау жасау автордың Орыс—Азия корпорациясы, Риддер кен-өнеркәсіп қоғамы және басқа да бірлестіктер сияқты ірі концессиялардың тойымсыздық мақсаттары мен барынша тонаушылық мәнін көрсетуге, ал ірі акционерлік қоғамдардың құжаттарын зерттеу оның қомақты кредит алу мақсатымен капиталистер жасаған бірқатар айла-шарғыларды ашып көрсетуіне мүмкіндік берді. Патша самодержавиесі бастапқы байлық жинаудың айуандық әдістерін байқамаған сыңай көрсетіп, ол әдістер Қазан революциясына дейін шетел капиталына да өзгеріссіз қалдырылып келді. Орал—Жем ауданының мұнай байлығын пайдалану кезінде де нақ осындай жағдай байқалды. Халықаралық қаржы топтары мен биржаларға өлкенің мұнай байлығы төңірегінде даңғаза жасалғанымен, мәселе оларды өндіруге келіп тірелген кезде қаржы капиталы тым мардымсыз болып шықты, қаржыгерлер қаржы шығаруға асықпай, дұрысын айтқанда, өте сақтық білдірді, — деп жазады автор. Бұл орайда 20-дан астам кен орны барланғанымен, мұнай негізінен Доссор мен Мақатта өндірілді. Артта қалған және нашар дамыған елдерге әкелінген ағылшын, француз және басқа да шетел капиталының «өркениеттендіру міндеті» сонымен тынды.

Ц. Л. Фридманның еңбектерінде Қазақстанда шаруашылық дамуының табиғи барысының салдарынан, бұл прогрестің етене туындауынан пайда болмай, сырттан келген капитал жасаған кен және кен-зауыт өнеркәсібінің тұтас алғанда Қазақстанның бүкіл экономикасымен байланысы өте нашар жекелеген өнеркәсіп ошақтары, жан-жағынан капитализмге дейінгі қатынастар үстем болған мешеу шаруашылықтар қоршаған жекелеген өнеркәсіп «аралшықтары» түрінде болғаны атап көрсетілді. Ал егер солай болса, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және өзге де қоғамдық даму факторларына бұл «аралшықтардың» ықпалы болды ма? Ц. Л. Фридман мынадай бір факторды ғана атап өткен: капиталистердің дегеніне қарамастан, олар құрған

кәсіпорындар жергілікті фабрика-зауыт пролетариатының өсуіне себепші болды.

Ц. Л. Фридман назар аударған экономикалық тарихтың тағы бір тақырыбы Қазақстандағы банк капиталының кредит жүйесі мен жұмыс істеу механизмі болды. Бұл орайда ол Қазақстандағы банк капиталының сауда-өсімқорлықпен ұштасуы және өзара астасып жатуы, біріншісінің ұсақ ауыл шаруашылық шикізатын өндірушілерді қанаудың жергілікті карапайым және капитализмге дейінгі нысандарына сіңісуі сияқты ерекшелігін де ескерді. Ол Мемлекеттік банктің Оралдағы (1876), Петропавлдағы (1881), Семейдегі (1887), Омбыдағы (1895), Верныйдағы (1912), Семей облысының Қоянды кентіндегі (1894) бөлімшелерінің қызметіне сипаттама беріп, бірқатар акционерлік және коммерциялық банктердің, әсіресе Сібір сауда банкінің жұмыс істеу фактісін атап өткен. Өлкенің сауда-өнеркәсіптік дамуына талдау жасау оның Қазақстанда өнеркәсіп буржуазиясы сауда буржуазиясынан бөлінбеген және негізінен алғанда мұнда саудаға малмен, мал өнімдерімен және астықпен несиені беру басым болды деп бұрын айтылған қағиданы растауына мүмкіндік берді. Сонымен бірге, — деп көрсетеді автор, — мұнда биржалық ұйымдар құрыла бастады, солар арқылы жаппай өндірілетін өнімдерді белгілі үлгі, стандарттар немесе техникалық сипаттамалар бойынша жаппай өткізу жүзеге асырылған (Омбы және Петропавл биржалары). Алайда өлкенің экономикалық өмірінде өсімқорлық әлі де өте маңызды фактор болып қала берді.

Қазақстанның тарихнамасында Ц. Л. Фридман жергілікті коммерциялық банктердің (өзара кредит қоғамының және қалалық қоғамдық банктердің) қызметіне, ұсақ кредит пен оның түрлеріне, кредит кооперативтеріне, жинақ қассаларына және т.б. тұңғыш рет талдау жасады. Ол келтірген материалдар мен есептеулер банктер арқылы әкелінген капиталдар Қазақстанда, негізінен алғанда, қызмет көрсету саласында қолданылған деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Банк кредиті өсімқорлық несиенің алуан түрлі нысандарын ығыстырып шығаратын деңгейге әлі де жете қоймаған-ды. Соғыс алдындағы жылдарда ғана банктердің салымшылары арасында қазақтардан шыққан сауда буржуазиясының өкілдері пайда бола бастады. Кредит-банк жүйесі патша өкіметінің отаршылдық саясатының мүдделеріне қызмет етті, ал Қазақстанның еңбекші бұқарасы бұрынғы әскери-феодалдық қанаудың бай-феодалдар мен сауда-өсімқорлық қанаумен ұштасқан әдістерін ғана емес, сонымен қатар монополистік капитализмге тән отаршылдық қанаудың «жаңа» әдістерін де бастан кешірді. Солай бола тұрса да, жинақталған материал нарықтық қатынастарға көшу жағдайларында кәсіпкерлік дамуының заңдылықтарын, капиталдың бастапқы қорлану үрдісін зерделеуге мүмкіндік береді.

Сауда — қазақтардың көрші халықтармен өзара қатынасының ең ежелгі жолы. Ол XVIII—XIX ғасырлар кезінде барынша етек алды. Сауда — экономикада жаңа қатынастар көрінісінің едәуір күшті болып, тауар-ақша қатынастарының Қазақстан аумағында да үстемдік алған саласы.

Еңбектердің көбісі проблемалардың жекелеген жақтарын көрсетуге арналған мақалалар болғанымен, қазақтардың сауда жасауын зерттеу едәуір көп проблемаларды көтерді. Бұлар — В. Шахматов, Б. Сүлейменов, Т. Шойынбаев, Ж. Қасымбаев, П. Галузо, Т. Литвинова, С. Сүндетов, Ц. Фридмандардың еңбектері. Н. Г. Аполлованың монографиясында (Қазақстанның XVIII—XIX ғасырдың басындағы Ресеймен экономикалық және саяси байланыстары. М., 1960) экономикалық байланыстар шаруашылық сипатымен етене қарас-

тырылды. Мысалы, кеден ведомостарын зерттеу негізінде автор XIX ғасырдың басында-ақ қазақ байларының тауар-ақша қатынастарына кіріп, делдалдық әрекеттермен ғана айналыспай, Орынбор, Петропавл, Троицк және басқа да бекіністер арқылы өз бетімен мал сатумен айналысқанын атап көрсетеді. Автордың айтуынша, Ресейдің Дала жұртымен сауда жасауға мүдделі болғанын қаруланған керуендер ұйымдастыру, сондай-ақ қазақ сұлтандарының «азиялық» көпестерден баж алуына тыйым салу туралы ережелер шығаруы дәлелдеді. Орыс көпестері әкелетін тауарлардың түр-түрін көрсететін құжаттар да сауданың қаншалықты серпін алғанын байкатады.

Рыноктық байланыстар қазақ аулына еніп, байлардың ықпал жасауының басымдығы сақталған жағдайда шаруашылықтардың көпшілігін барған сайын өз аясына тарта берді. Н. Г. Аполлова XIX ғасырдың екінші ширегінде-ақ қазақ тауарларының едәуір мөлшері ақшамен сатып алынды және ақша қатынастарының дамуында дала өңірінде орыс астығымен сауда жасау көп рөл атқарды деп пайымдаған. Автордың Қазақстанның солтүстік және шығыс аудандары үшін бүкіл Дала өлкесі бойынша астық әкелінетін Петропавл, Омбы, Семей орталық болған астық саудасына ден қоюы сондықтан. Сөйтіп Н. Г. Аполлованың мұрағат материалдарына негізделген зерттеуі Ресей мен Қазақстанның экономикалық байланыстары көрінісін жасап берді. Тарихнаманың қазіргі кезеңінде тарихшылар өз ізденістерін Қазақстанның өз ішіндегі сауданы және шектес мемлекеттермен өзара тиімді экономикалық қатынастарды неғұрлым терең зерттеуге бағыт алып отыр. Бұған В. З. Ғалиевтің (Керуендер ізімен. А., 1994) және Ж. Қасымбаевтың (Қазақстан–Қытай: XIX–XX ғасырдың басындағы керуен саудасы. А., 1996) дәлел болады. В. З. Ғалиев керуендер мен экспедицияларға қызмет жасаған адамдарға: қазақтар арасынан шыққан тілмаштарға, аудармашыларға, жолбасшыларға көп көңіл бөледі. Бұл делдалдар тілді, іс қағаздарын жасауды, жер бағдарын, қоғамның әдет-ғұрпы мен дәстүрін білуге тиіс болды, яғни істің түпкі нәтижесі көп жағынан солардың орнына сай және даярлығы мол болуына байланысты еді. Автор қазақ тілмаштары мен жолбасшыларының орыс-қазақ, орыс-орта азиялық, орыс-қырғыз қатынастарын орнатуда зор рөл атқарғанын көрсеткен.

Ж. Қасымбаев Қазақстанның Орта Азиямен, Шыңжаңмен және Монғолиямен ішкі керуен саудасы мәселелерін жазған. Сауда жолдары мен оның шекаралық аумақтары көрсетіліп, мал, тұз, астық саудасының ерекшеліктері айтылған. «Баж алымын ұйымдастыру, кеден бекеттері мен заставаларын, сондай-ақ редуттарды нығайту үкімет ойлаған басты мәселелердің бірі болды» (38-б.). Орыс-қытай сауда-экономикалық (Құлжа, Айғын, Пекин, Петербург) келісімдерінің нәтижесіндегі жандану фактілерін ерекше атап көрсете отырып, Ресейдің көршілес мемлекеттермен өзара байланысының экономикалық міндеттерін атқарған негізгі сауда орталықтары туралы мәліметтер келтіріледі. Монғолиямен сауда Зайсан, Семей, Өскемен арқылы жасалған.

Өзара сауда байланыстарын баяндаған кезде автор саяси тұрғыдан да елеулі пайда болғанын ашып көрсетуге үнемі ұмтылып отырады. Экономикалық байланыстар, – деп жазады ол, – «кең-байтақ өлкеде Ресей империясының отарлау саясаты терендей түскен күрделі кездерде сенім және тату көршілік жағдайын жасауға оң ықпал» жасады (149-б.). Қазақстанның Батыс Қытаймен тарихи байланыстарына қазақ, өзбек және ұйғыр халықтарының түркі тілдес болуы да, олардың ортақ мәдени түп-тамырлары мен дәстүрлері себепші болды. Сөйтіп Ж. Қасымбаев экономикалық және саяси қатынастардың бұрын аз

зерттелген тарихи қырларын айқындады, олар қазіргі уақытта мейлінше тез дамытылып келеді және болашағы зор болып отыр.

1950 жылдардың аяғында тарихшылар қалалардың Қазақстанның әлеуметтік-саяси құрылымындағы атқарған рөлі мен алған орнын зерделеуге ынта-ықылас аударды. К. Туманшин мен Н. Г. Аполлова — Солтүстік Қазақстан мен Орынбор өлкесі: Петропавл, Троицк, Орынбор қалаларының; А. Горячева, Э. Герасимова, Ө. Есмұрзин — Батыс және Оңтүстік Қазақстан қалаларының тарихын; Ж. Қасымбаев пен Н. Алексеенко Семей мен Өскемен тарихын зерттеді. Кейініректе Қостанай және басқа қалалар туралы еңбектер жазылды. Оларда бекініс-қалалардың пайда болу мәселелері, қала тірлігіндегі сауданың атқарған рөлі, халықтың 1905—1907 жылдар мен 1916 жылғы көтеріліс кезеңіндегі әлеуметтік құрылымы мен революциялық қызметі қарастырылған. 1980 жылдар қарсаңында Н. Бекмаханова (Қазақстан мен Солтүстік Қырғызстанның көп ұлтты халқының қалыптасуы. XVIII ғасырдың соңғы ширегі — XIX ғасырдың 60-жылдары. М., 1980) мен Н. Алексеенконың (Революцияға дейінгі Қазақстан халқы. А., 1981) алғашқы монографиялары дүниеге келді. Бұл еңбектер, М. Асылбековтің, В. Ғалиевтің зерттеулері, Ж. Қасымбаев, И. Орлянский, Г. Кронгардт және басқаларының мақалалары әлеуметтік, экономикалық және этнодемографиялық проблемаларды шешуде статистиканың кең мүмкіндіктеріне жол ашатын жаңа ғылыми тұрғыдан көптеген проблемаларды одан әрі арнайы зерттеудің негізін қалады. Бұрын қоғамда болып жатқан үрдістерді талдау үшін демографияның кең мүмкіндіктері пайдаланылмайтын. Бұған ішінара ресми статистикалық деректердің, соның ішінде кеңестік кезең санақтарының да толық болмауы және бұрмалануы, ішінара олардың өкімет орындарының идеология саласындағы нұсқауларына сәйкес келмеуі себеп болды.

XVIII—XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихының тарихнамасы көрнекті этнограф М. Мұқановтың «XVIII—XX ғасырдың басындағы қазақтардың этникалық аумағы» деген еңбегімен байытылды, онда Қазақстанның кейбір облыстарынан сепаратистік дәмеленудің негізсіздігі көрсетіліп, қазақтардың тарихи қалыптасқан этникалық аумақ шегіндегі жерді иелену құқығы дәлелденді.

1995 жылы М. Сыдықовтың «Батыс Қазақстанның халқы (1897—1989)» деген кітабы шықты. Автордың пікірінше, қарастырылған кезең Батыс Қазақстан тарихында маңызды рөл атқарады. Бұл қазақтың «артық» жатқан жерлеріне қоныс аудару үшін жер қорларын құру жөніндегі экспедиция жұмысы мен қазақтарды бұл аумақтан ығыстырып шығару басталған кез еді. Отаршылдық өкімет орындарының нақ осы әрекеті қазақ халқының демографиялық дамуында күрт өзгерістер туғызып, ол туу мен табиғи ер жетіп өсудің арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуынан көрініс тапты. Негізгі себеп патша үкіметінің қазақтардың өмірлік мүдделерін ескермей, жаңа жерлерді орыстандыру шеңберінде жүргізілген отаршылдық саясаты болды. Соның салдарынан 100 мыңға жуық адам туған жерінен қуылып, тіршіліктің ауыр жағдайына ұшыратылды (212-б.). Автор бастапқы саны мен табиғи өсу қарқынын тек 81 жылдан кейін ғана қалпына келтіре алған халықтың этникалық қасиетін бір аймақтың мысалымен көрсеткен. Еңбекте проблеманың тарихнамасы едәуір толық берілген. Батыс Қазақстанның көп ұлтты өлкеге айналдырылуының өз ерекшеліктері болды, автор оларды ашып көрсетіп, негізделген тұжырымдарға келеді.

Сонымен патшалық империяның отарлық шет аймағына айналдыру кезеңінде Қазақстанда болған кейбір әлеуметтік-экономикалық және демографиялық өзгерістердің тарихнамада көрсетілуіне талдау жасалды.

Қазақтардың отаршылдық езгіге қарсы ұлт-азаттық күресін зерттеу. XVIII—XIX ғасырлардағы Қазақстандағы халық бұқарасының патша өкіметіне қарсы наразылық қозғалысының бай тарихы бар. XVIII ғасырдың екінші жартысында (1783—1797 жылдары) Кіші жүзде Сырым Датов бастаған көтеріліс болды. 1836—37 жылдары Бөкей Ордасында Исатай Таймановтың басшылығымен көтеріліс жасалды. 1856—57 жылдарда Сырдария өңірі қазақтарының отаршылдық езгіге қарсы Жанкожа Нұрмұхамедов бастаған көтерілісі болып, шаруалардың Есет Көтібаров басшылық еткен көтерілісі Батыс Қазақстан аумағын қамтыды. 1870 жылы патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы Орал және Торғай облыстарында көтеріліс, Маңғыстауда толқу болып өтті. Сол кезең әдебиеттерінде бұл оқиғалар тым жұтаң көрсетілген. Негізінен алғанда олар — түрлі басылымдардағы үзік-үзік жарияланымдар. Бұл мәселелерге «Военный сборник» беттерінде едәуір көңіл бөлінген. Барлық жарияланымдарда халық бұқарасының бой көрсетулері «бүлік» деп түсіндірілді, ал көтерілістер басшыларының жеке басы автордың көзқарасына қарай түрліше сипаттама алды. Н. Середя, Н. Савичев, В. Потто, И. Аничков, П. Юдин және басқаларының мақалалары соны дәлелдейді.⁵⁰

XIX ғасырдың 30-жылдарында көтерілістер туралы арнаулы зерттеулер жазылды. Қарсылық қозғалыстарын зерттеуді алғашқылардың бірі болып А. Ф. Рязанов бастады,⁵¹ ол Орынбордың мұрағат материалдарының мол көзімен танысып, ғылыми айналымға енгізді. Жекелеген даулы мәселелеріне қарамастан, бұл зерттеулер бүгінгі таңда да өз мәнін жоғалтқан жоқ. Кіші жүз қазақтарының Сырым Датов басшылық еткен көтерілісіне М. П. Вяткиннің «Батыр Сырым» деген монографиясы (М., 1947) арналды. Нақты деректемелерді кең көлемде пайдалана отырып, кәсіби қолдан шыққан орнықты зерттеуде Кіші жүз қазақтарының көтеріліс қарсаңындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайына, бірқатар әлеуметтік санаттардың және бірінші кезекте шаруалардың наразылығын туғызған себептерге, көтерілістің барысы мен оның жетекшілерінің көзқарасына; Игельстром бастаған Орынбор өкімшілігінің рөліне және оның хан билігін жою үшін жасаған сәтсіз әрекеттеріне деректемелік және тарихнамалық шолу жасалып, ол мәселелер кең көлемде егжей-тегжейлі көрсетілген. Көтеріліс кезеңдері айқын зерделеніп, Сырым Датовқа, ол сүйеніш етіп, мүдделерін қорғаған әлеуметтік топтарға иланымды сипаттама берілген; патша өкіметіне қарсы жаппай бой көрсетулердің бірі не себептен жеңіліске ұшырағаны ашып көрсетіледі. Еңбек осы кезге дейін көтерілген тақырыпқа жасалған толық ғылыми талдамалардың бірі болып қалуда.

Сонымен қатар Е. Бекмаханов XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өмірі туралы зерттеу жазды (Қазақстан XIX ғасырдың 20—40 жылдарында. А., 1947). Кітаптың басым бөлігі Кенесары Қасымов басшылық еткен азаттық қозғалысына арналған. Мұнда көтерілістің қозғаушы күштері, оның Орта жүзде құлаш жаюы, Кенесарының қазақ мемлекеттілігін нығайту жөніндегі іс-шаралары, Қоқанға қарсы күресі, оның бұл күреске қырғыздарды тартпақ болған әрекеттері, сондай-ақ Кенесары мен оның жақындарының қырғыз билеушілері қолынан қаза табуы айқындалады. Қорытындысында автор Қазақстандағы 20—40-жылдардағы оқиғаларды

жинақтап, олардың жалпы Орта Азиядағы қазақ халқының содан кейінгі тағдырына жасаған ықпалын анықтап берді (1992 жылы Е. Бекмахановтың кітабы екінші рет басылып шықты). ХХ ғасырдың 50-жылдарының аяғы — 60-жылдарының басында Кенесары Қасымовтың көтерілісіне көзқарас түбегейлі теріс бағытта болды. Тұтас алғанда, көтеріліс феодалдық-монархиялық деп танылды, ал зерттеу авторы ұлтшыл деп айыпталып, қуғынға түсті (қараңыз: Е. Б. Бекмахановтың «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20—40 жылдарында» деген кітабы бойынша пікірсайыс. Стенограмма. А., 2000). Көтеріліске ғылыми деңгейде қарайтын 90-жылдарда қайтадан жаңарды. 1990 жылғы 27—28 шілдеде Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен «Вопросы истории» журналының редакциялық алқасы «Отаршылдық жағдайындағы ұлттық қозғалыстар (Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Кавказ)» проблемасы бойынша ұйымдастырған Бүкілодақтық «Дөңгелек стол» нысаны түрде өткізілді. Ғалымдар халық бұқарасының азаттық күресінің көп жақты объективті көрінісін жасауға және қоғамдық санада орын алып отырған таптаурын ескі сенімдерді жоюға, сондай-ақ зерттеу объектілеріне де, оның тарихнамасы мен деректемелеріне проблемаларына да жаңа методологиялық көзқарастар іздестіруге шақырды. Ұсыныстарда «Ауызша айтылатын және фольклорлық материалдарды тарту арқылы ХVІІІ—ХХ ғасырдың басында Қазақстанда, Орта Азияда, Солтүстік Кавказда, Еділ бойында болған ұлттық қозғалыстарды жан-жақты сипаттайтын құжаттар мен материалдарды анықтау, жинау және басып шығару», сондай-ақ С. Асфендияров, Е. Бекмаханов еңбектеріне жаңсақ берілген бағаны қайтадан ой елегінен өткізіп, олардың Қазақстандағы ұлттық қозғалыстарға арналған еңбектерін қайта шығару көзделді. 1992 жылы Ақтөбе қаласында ғылыми-теориялық конференция өткізіліп, оның «ХVІІ—ХХ ғасырлардағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс — біртұтас тарихи үрдіс: проблемалар, ізденістер, шешімдер» деген материалдары жарық көрді. Конференцияның айрықша белгісі қазақтардың тәуелсіздік жолындағы күресінің аз зерттелген проблемаларын көрсету және қазақ халқының азаттық күресінің тарихын зерттеу методологиясы мен тарихнамасы мәселелеріне жоғары деңгейде көңіл аудару болды.

Бұл жылдарда жарық көрген әдебиеттерде империяның отаршылдық саясаты: орыстандыру, христиан дініне кіргізу, әскери және шаруалар арқылы отарлау зерделенеді. Жоңғарларға және орыс отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық соғыстардың тарихы тәуелсіздік алғаннан кейін тұтас он жылдықтың өзекті тақырыбына айналды. Отаршылдықтың және тоталитаризм идеологиясы үстемдігі кезеңіндегі ұзақ уақыт бойы үнсіздіктен кейін объективті баға беруге, қайтадан ой елегінен өткізуге мүмкіндік туды. 260 жыл бойы тәуелсіздік жолында, ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіру жолында үздіксіз халықтық соғыс жүргізіліп келгені расталды. Мың-мыңдаған батырлар туған Отанының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін өз өмірлерін құрбан етті. Кеңестік тарихнамада шет аймақ халықтарының әрбір ұлт-азаттық бой көрсетуі бір-біріне тәуелсіз алынып, аймақтық мемлекет ішіндегі құбылыс ретінде қасан таптық тұрғыда қарастырылды. Жоңғарларға қарсы азаттық соғыстары да сол сияқты назардан тыс қалды. Тәуелсіз мемлекеттің халқы тәуелсіздік жолындағы күрестің негізгі кезеңдерін бірінші рет жалпы халықтық ауқымда атап өтті. 1990 жылдың жазында Абылай ханның 280 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция болып өтті. Ол Бұқар жыраудың 300 жылдығына, Бөгенбай батырға, Қабанбай батырға, Шақшақ Жәнібек Тар-

ханға, казак халқының үш ұлы биі – Төле биге, Қазыбек биге, Әйтеке биге, үш жүз казактарының Ордабасында бірігуіне арналған конференциялар тізбегін бастап берді. 1992–1998 жылдарда Кенесары ханның, Исатай мен Махамбеттің, Ағыбай батырдың, Жәуке батырдың, Қарасай батырдың және басқаларының мерейтойлары жалпы ұлттық ауқымда атап өтілді.

Кеңестік кезеңде әдебиеттің басым көпшілігі өлкедегі ХХ ғасырдың басындағы революциялық қозғалыстың тарихы бойынша жинақталды. 1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғаларды соғыс алдындағы жылдарда зерттеудің қорытындылары Ұлы Отан соғысы жылдарында шыққан бір томдық «Қазак ССР тарихында» жарияланды, оның бір тарауында революция, столыпиндік реакция және жана революциялық өрлеу кезеңін көрсететін материал баяндалды.

Қазақстан мен Орта Азиядағы 1905–1907 жылдардағы революция проблемаларын зерттеуге Мәскеу мен Ленинградтың жетекші ғылыми мекемелері тартылды.⁵² «Вопросы истории» журналының «Орта Азия халықтары тарихының кейбір мәселелері туралы» бас мақаласында⁵³ Ресейдің шет аймақтарындағы 1905–1907 жылдардағы оқиғаларды жазудағы екі ұштылық туралы айтылды. Олардың бірі орыстың революцияшыл жұмысшылары мен жергілікті ұлттар бұқарасының арасындағы бейнебір тіл айырмашылығы мен тұрмыс ерекшеліктері туғызған «бөліп тұратын қабырға» туралы теорияны жүргізу, екіншісі – революциялық оқиғаларды Ресейдің ең басты өнеркәсіп орталықтары жұмысшыларының қозғалысын басып озған сияқты етіп әсірелеу болатын.

Жинақталған деректі материал бір кәсіп, жеке облыс немесе қала еңбекшілерінің революциялық қозғалысын зерттеуге бағытталған нақты зерттеулерді тереңдете түсуге мүмкіндік берді. Е. Бекмаханов, Е. Ділмұхамедов, Б. Сүлейменов, Г. Ф. Дахшлейгер және басқалар еңбектерінде тарихи-революциялық тақырыптың талдануы өлкедегі революциялық қозғалыс пен ұлт-азаттық қозғалысының ерекше белгілерін тереңірек танып-білуге мүмкіндік берді.⁵⁴ Олар большевиктік партияның аграрлық мәселе жөніндегі идеяларын насихаттаған социал-демократиялық топтардың казак еңбекшілеріне көрсеткен көмегін жазды. Е. Бекмаханов Қазақстандағы ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысының тарихын патша өкіметінің қоныстандыру саясатымен тығыз байланыста алып қарады.

1905–1907 жылдардағы құжаттарды жариялау жөнінде зор жұмыс жүргізілді. Бұл жұмыстың негізгі бөлігі «Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революция. Құжаттар мен материалдар» деген мерекелік серияда көрініс тапты.⁵⁵ «Қазак ССР тарихында» 1905–1907 жылдардағы революцияны қорытушы очерк берілді.⁵⁶ М. Асылбековтің, Ғ. Сапарғалиевтің, Ә. Тұрсынбаевтың монографиялары бірінші буржуазиялық демократиялық революция туралы әдебиет болды.⁵⁷

Қазақстандағы революциялық қозғалыстың даму деңгейін баяндаудағы сол кездегі тарих ғылымына тән болған ұшқарылықтар да әдебиетте көрініс тапты. Т. Ю. Бурмистрова өз еңбегінде «ол кезеңде Орта Азия, Сібір, Солтүстік халықтары революциялық қозғалысқа әлі де тартылмаған болатын» деп пайымдады.⁵⁸ А. А. Росляков былай деп жазды: «орыс шаруалары арасында революциялық қозғалыстың тірегі болған жоқ деуге болады», «Түркістандағы 1905–1907 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысы қандай да болсын елеулі серпін алған жоқ», «жергілікті РСДЖП ұйымдары басқарған Түркістан революциялық

жұмысшылары патша өкіметіне қарсы өз күресінде ұлттық шаруалар бұқарасы мен қала кедейлерінің де, ұлттық буржуазияның басым көпшілігінің де белсенді түрде қолдауынан үміт ете алмады». Оның пікірінше, революциялық қозғалыс тек «жаңа» (орыс) қалаларда, ішінара армияда ғана болған. Ұлттық деревня революциялық қозғалысқа дейін өсіп жеткен жоқ, өйткені «байырғы халық капитализмге дейінгі даму сатысында болатын».⁵⁹

Басқа көзқарасқа қарағанда, Ресейдің шығыстағы шет аймақтары революциялық қозғалыстың даму деңгейі жөнінен елдің өнеркәсіпті орталықтарына тең, ал кейде жоғары болған. Мысалы, Р. Ф. Смирнованың мақаласында 1905 жылдан көп бұрын-ақ «Дала өлкесі мен Түркістанның барлық облыстарында Петербургтің «Жұмысшы табын азат ету жолындағы күрес одағы» үндеу хаттарының тарала бастағаны» айтылады. Тағы да: «Петербургтің «Күрес одағының» тікелей ықпалымен Түркістан мен Қазақстан қалаларында социал-демократиялық ұйымдар мен топтар пайда болды, сондай-ақ көбінесе социал-демократиялық ұйымдардың бастамасымен және басшылығымен өткен ереуіл қозғалысы өріс ала бастады».⁶⁰ Бірақ мұны қуаттайтын құжаттар шын мәнінде болған жоқ.

Социал-демократиялық қозғалыс тарихын П. М. Пахмурный неғұрлым объективті және неғұрлым елеулі деректеме негізінде зерттеді.⁶¹ Автордың деректері бойынша, революция жылдарында Қазақстанда жалпы адам саны 1700-ге жуық 18 социал-демократиялық ұйым жұмыс істеген. Автор социал-демократиялық топтар мен ұйымдарға байырғы халықтан шыққан жұмысшылар мен прогресшіл ұлттық зиялылардың алдыңғы қатарлы өкілдерін тартуды революция кезеңіндегі партия құрылысының аса маңызды жетістігі деп санайды. Алайда автор өз монографиясында қазақтар арасынан шыққан бірде-бір жұмысшы социал-демократты атай алмаған. Автор ол кезде өлкеде шынына келгенде большевиктік ұйымдардың өлі де болмағанын; олардың ең алдымен революцияшыл марксистер мен алуан түрлі оппортунистер арасындағы алауыздықтардың бүкіл түп-тамырын түсінбей, өлі айқындалмаған социал-демократтарды біріктіргенін мойындауға мәжбүр болды.

Өлкедегі 1905—1907 жылдардағы революциялық қозғалыс тарихын кешенді түрде зерттеуді жемісті жалғастырған Б. Сүлейменов проблеманың тарихнамасында елеулі із қалдырды.⁶² Автордың анықтауынша, революциялық қозғалыс феодализмге қарсы, империализмге қарсы сипатта болған. Зерттеуші қазақ шаруаларының орыс халқымен бірлесе отырып күресуі қажет екенін олардың бірте-бірте ұғынуына жеткізген аграрлық қозғалысының нысандарын қарастырған.

Бірінші буржуазиялық-демократиялық революция тарихының проблемалары бес томдық «Қазақ ССР тарихы» басылымында және бірқатар монографиялық зерттеулерде жеткілікті дәрежеде толық көрсетілді.

1905—1907 жылдардағы революция тарихы тарихнамасының жетістіктерін бағалай отырып, біз тарихшылардың маркстік-лениндік методологияны ұстана отырып, Қазақстандағы жұмысшы табының тап күресін тым тартысты етіп жібергенін, қоныс аударушы шаруалардың, қазақ шаруаларының революцияшылдық деңгейін сыңаржақ әсірелеп көрсеткенін атап өткенді жөн санаймыз. Ә. Бөкейханов бастаған қазақ демократияшыл зиялыларының көзқарастары көрінеу бұрмаланып, 14 500 адам қол қойған Қоянды петициясының рөлі кемітіліп көрсетілді.⁶³

Сонымен бірге Қазақстандағы жастар, мұсылман қозғалысы жеткілікті

дәрежеде зерттелмеді. Отаршылдық әкімшіліктің миссионерлік қызметі назардан тыс қалдырылды.

1916—1917 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының проблемалары. Тарихнамалық еңбектерде 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының тарихы жөнінде шыққан әдебиетке едәуір толық баға берілген. Оларда қазақтар мен Орта Азияның басқа да халықтарының патша өкіметінің езгісіне қарсы, еңбек армиясына жұмылдыруға қарсы, соғысқа қарсы күресінің серпіні қазіргі уақытта тек қана Ресейдің шет аймақтарындағы ұлт-азаттық күресінің аса маңызды кезеңі деп түсіндіріледі. Алайда зерттеушілер мұндай бағаға бірден келген жоқ, оның алдында 1926—27 жылдардағы, 1953—54 жылдардағы пікірсайыстар болды, оқиғаларға қатысушылардың естеліктері жазылды, Орта Азия республикаларында көтеріліс материалдарын жинау жөніндегі экспедициялар, конференциялар ұйымдастырылды, арнаулы еңбектерді басып шығару жүзеге асырылды және осы проблемалар бойынша 1954 жылы Ташкентте Біріккен ғылыми сессия өткізілді.

Көпжылдық пікірсайыстардан кейін 1916 жылғы тарих бойынша тұжырымдама қабылданып, ол бес томдық «Қазақ ССР тарихында», Орта Азия республикаларының тарихы жөніндегі тиісті зерттеулерде көрсетілді (қараңыз: Қазақ ССР тарихы, 3-т. А., 1982; Тұрсынов Х. Т. Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс. М., 1961 және басқалар).

III томның «Бірінші дүниежүзілік соғыс. 1916 жылғы көтеріліс» деп аталған үшінші тарауында оның негізгі қағидалары баяндалған. Қазір тарихшылар бұл проблеманың жаңа түсіндірмесін беруге ұмтылуда және мұндай ізденістің алғашқы нәтижелері мамандарға М. Қозыбаевтың, Ә. Бисенбаевтың, К. Нұрпейісовтің, М. Қойгелдиевтің және басқаларының зерттеулері бойынша қазірдің өзінде таныс.⁶⁴ Академик М. Қозыбаев, атап айтқанда, бес томдық «Қазақ ССР тарихы» III томының бұл тұжырымдамасын мынадай дәлелдермен қайта қарауды жөн деп тапты:

1. 1916 жылғы оқиғалар «көтеріліс» деп және сонымен бірге «азаттық қозғалысы» деп аталған. Басқаша айтқанда, авторлар ұжымы, сірә, ұлт-азаттық қозғалысы көтеріліс нысанын алды деп ойласа керек. В. Даль бойынша, «көтеріліс — бүлік, ашу-ыза» (қараңыз: Даль В. Күнделікті қолданыстағы ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігі. М., 1989, 270-б.). 1916 жылғы оқиғалар бүлік, ашу-ыза аясына сыймайды. Шынына келгенде, отаршыларға бүкілхалықтық қарсыласудың барлық нысандары: ауылдардағы халықтың манифестациялары, патша жарлығына қарсы жігіттердің өздігінен туындаған бой көрсетулері, жазалаушыларға қарсы ұрыс қимылдары, зиялылардың наразылықтары, жұмысшылардың ереуілдері, қалалардағы солдат әйелдерінің аштық жариялаған бүліктері көрініс тапқан үрдіс жүріп жатты. Отар Шығыстың империяға қарсы ұлт-азаттық соғысы жүргізілді. Ал оның бер жағында дәстүрлі әдет бойынша салдары қазіргі кезде де жалғасып келе жатқан кеңестік тарихнамада Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ұлт-азаттық соғысы шағын аймақтық көтерілістерге жатқызылды. Бұл тұжырымдамаға кезінде Түркістан аймағындағы жазалау әрекеттерін басқарған патша генералдары негіз салған болатын. Нақ солар саны 50 мың адамға дейін жететін халықтық армияны «қарақшылар», «бүлікшілер тобыры» деп атады; оның бер жағында басқа ешкім де емес, нақ генерал А. Н. Куропаткин 1916 жылғы Орта Азияға жасалған жазалау экспедициясына қарағанда, «Черняев, Романовский, Кауфман, Скобелев Сырдария, Самарқан және Ферғана

облыстарын аз күшпен жаулап алды» деп көрсетті. Жазалау экспедицияларына қарсы ұрыс операцияларының ауқымдылығы, серпінділігі және сипаты жөнінен ол Оңтүстік-шығыс және Орталық Азиядағы ұлт-азаттық соғыстарынан асып түсті.

2. Бес томдық «Қазақ ССР тарихында» авторлар ұжымы 1916 жылғы феноменді идеологияға айналдырып, ұлт-азаттық қозғалысын азаттық қозғалысының маркстік-лениндік кезеңі деп санады.

Ұлттық қозғалыстар мәнінің асқан зор білгірі Д. Нерудің былай деп санауы әбден әділ: «нағыз соғыс болмаған күннің өзінде де бақталас тараптар мен карама-қайшы мүдделер арасында көбінесе жасырын соғыс пен жанжал болып жатады. Жат жерліктер билігінде болған елде мұндай жанжал іштей болып, тұрақты сипат алады, сөйтіп адамдардың ой-пікірі мен мінез-құлқына әсер етіп, оларды бұзады; әскери пиғыл ешқашан толық жойылып кетпейді» (қараңыз: Неру Д. Үндістанды ашу. 306—307-б.).

Империя-метрополия мен азиялық отар арасында нақ осындай «әскери пиғыл», «жасырын соғыс» 1731 жылдан бастап орын алып, кейде ашық соғысқа ұласып отырды. Шын мәнінде, 1916 жыл феномені қазақ халқының империя құрамына кірген кезінен бастап бір күн де толастамаған ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңі болып табылады. Т. Рысқұловтың 1916 жылғы оқиға «отарлардың көтеріліске шыққан бұқарасымен метрополияның нағыз соғысы сипатын алды» деп санағаны тегін емес (қараңыз: Таптар күресі. 1936, № 6, 73-б.).

Отарлық Шығыстың халықтары өздерінің күл болғысы келмейтінін көрсетіп, қарсыласу жолына түсті. Бұл адамгершілік-психологиялық өзгерістердің революциялық, ұзақ мерзімді сипатта болғаны күмәнсіз. Орталық Азия халықтары Ресейдің екі революциясы мен азаматтық тайталас шеңберінде ұлт-азаттық қозғалыс алға қойған мақсаттар мен міндеттер үшін күресті, болашақтағы демократиялық мемлекет құрамында ұлттың өзін-өзі билеуі жолында шайқасты. Н. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» деген кітабында «бұқаралығы, қоғамның бар тарабын кеңінен қамтуы, жалпыұлттық ұрандар ұсынуы, мемлекеттік билік институттарын құруы жөнінен бұл қозғалысты — ұлт-азаттық революциясы деп, патшалық Ресей отарындағы осы тектес революциялардың тұңғышы деп бағалауға болады» деп атап өткен.⁶⁵

3. Бес томдық «Қазақ ССР тарихында» 1916 жыл феномені жалпы ресейлік үрдістің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды.

Ал 1916 жылғы феноменді азиялық Шығыс халықтарының сан ғасырлық ұлт-азаттық күресінің жалғасы деп қарастыру керек.

4. Бес томдық «Қазақ ССР тарихының» авторлары қозғалыс феодализмге қарсы сипатта болды, сондай-ақ феодалдық билік басындағыларға да қарсы бағытталды деп пайымдады.

Ал зерттеушілер жаңадан пайда болып келе жатқан, орыс және шетел капиталымен бәсекелес ұлттық буржуазияның, дәстүрлі қатынастарды сақтап қалуға ұмтылған дәстүрлі шонжарлардың, әр түрлі зиялылар топтарының азаттық қозғалысына белсене қосылып, бұл орайда өздерінің көбінесе бір-біріне қайшы келетін мүдделерін көздегенін дәлелдеді.

Оқиғалардың қаншалықты қасіретті болғанына карамастан, 1916 жылды өзін империяға қару қолданып тайталаса алатын күш деп ұғынған халықтардың ұлы жеңісі деп санау керек. Нақ ұлттық мүдделердің ортақтығын ұғыну

Қазақстан шекарасын көктей өтіп, Шығыстың отар халықтарының қауымдас-тығын ұғынуға ұласты.

5. Бес томдық «Қазақ ССР тарихында» «көтеріліс патша әкімшілігі үшін де, жергілікті феодалдық билік иелері үшін де күтпеген жерден басталды» делінген. Мұндай пайымдау қисынды бола алмайды. Отарлаушы өкімет орындарының маусымдағы патша жарлығы бүкілхалықтық дүмпуді тұтандырушы болады деп санамағаны — басқа мәселе.

Кеңестік тарихнамада ұлт-азаттық қозғалысының әлеуметтік негізі көтеріліс басшылығына таптық көзқарас тұрғысынан ұзақ уақыт бойы әдейі тарылтылып, олардың көшбасшылары әлеуметтік жағынан төменгі топтардан шыққан деп көрсетіліп келді.⁶⁶ Бұл орайда хандар, сардарбектер, бектер сайланған, яғни Шығыстың дәстүрлі басқару институттарын қалпына келтірген тарихи фактілер ескерусіз қалдырылды.⁶⁷

Тарихнамада ұлттық зиялылардың 1916 жылғы халықтық соғысқа көзқарасы әр түрлі бағаланады. 1970 жылдардың аяғында-ақ академик С. Зиманов ұлт зиялылары мен олардың жетекшілерінің ұлт-азаттық қозғалысындағы, қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятудағы қайшылықтарға толы рөлін тереңірек анықтау қажет деп атап өткен болатын. Ұлт зиялылары рөлінің қарама-қайшылығын олардың қоғамдағы жағдайымен түсіндіруге болады. Оның пікірінше, біріншіден, олардың дені қазақ қоғамының ауқатты топтарынан шыққандықтан отаршылдық аппараттың қызметшілері болды, сол кездегі құрылыстың белгілі бір артықшылықтарын пайдаланды. Екіншіден, орыс зиялыларынан айырмашылығы, қазақтың ұлт зиялыларының қатарында іскер зиялылар — банктердің директорлары мен басқарушылары, акционерлік қоғамдардың заң кеңесшілері болған жоқ, өнеркәсіпшілер, сондай-ақ қаржыландырушылар дүниесімен байланысы болмады. Олардың дүниеге көзқарасы ағартушылық идеялардың қуатты ықпалымен қалыптасты. Бұратаналардың зиялылары саналған олар отаршылдыққа қарсы идеологтарға айналды.

Бірақ зерттеушілердің пікірінше (М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Д. Аманжолова, М. Қойгелдиев, М. Базарбаев және басқалар), қазақ халқының ұлттық көшбасшылары өздерінің даму дәрежесі жағынан еуропалық деңгейде болды. Сол арқылы олар заманынан едәуір алға кетті. Рухани көшбасшылар мен негізгі халық бұқарасы арасында елеулі алшақтық пайда болды. Халық бұқарасы халықтың кедей табынан шыққан зиялыларды жақын тұтты. 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалысында бір-біріне кереғар жақта болған қазақ зиялылары мінез-құлқының әр түрлі бағытын осымен түсіндіруге болар.

Тарихнамалық еңбектерде көтерілісшілердің әскери өнері және көтеріліске қатысушылар мен олардың көшбасшыларының тағдыры зерттелмегені атап өтіледі. Кеңестік тарихнамада 1916 жылғы көтеріліске қатысушылар Ақпан және Қазан революциялары мен азамат соғысына, Кеңес өкіметінің алғашқы он жылдығындағы демократиялық өзгерістерге белсене қатысушылар болды деп саналды. Бірақ қазір біздің қолымызда олардың көпшілігіне тағдыр күштеп ұжымдастыруға қарсы көтерілістерге қатысушылар болуды жазғаны туралы деректер бар. Революция және азамат соғысы жылдарында әйтеуір бір себептермен баррикадалардың басқа жағына шыққан адамдардың көтеріліс басшылары қатарынан сызылып қалғаны мәлім болды (мысалы — Кейкі батыр, Айжарқын Қанаев т.б.).⁶⁸

1916 жылдың көктемінде халық бұқарасы бір-ақ таңдауды — отаршылдыққа қарсы қарулы күресті ғана білді. Ол кезде эволюцияны жақтаушы қазақтың

ұлттық көшбасшыларына ұлттың рухани өмірінің тұтқасын ұстау жазылмаған еді.

Ұлт-азаттық қозғалыстарының біртұтас очеркін жасауға әрекет жасаған Ж. Артықбаевтың тәжірибесі назар аударарлық.⁶⁹

Ұлттық сана-сезімді ояту мен мәдениет мәселелері бойынша одан әрі білім жинақтаудың сипатты ерекшелігі ғылымды бұрын пайдаланылмай келген деректемелер мен әдебиеттің мол көзімен байыту болды. Бірінші кезекте бұл ХХ ғасырдың 30-жылдарында қуғынға ұшыратылған, кезінде буржуазиялық ұлтшылдар деп орынсыз айыпталған, ХХ ғасырдың бас кезіндегі азаттық қозғалысы жетекшілерінің ақталуына байланысты мүмкін болды.⁷⁰

Қазіргі уақытта жұртшылық Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышбаев, Жақып Ақбаев, Халел Досмұхамедов сияқты көптеген ұлт зиялылары өкілдерінің еңбектерін оқуға мүмкіндік алды. Осыған байланысты зерттеушілер өздерінің ізденістерін олардың өмірі мен қызметін мұқият және жан-жақты зерттеуге, негізгі баспасөз органы — «Қазақ» газетінің мазмұны мен рөлін объективті түрде анықтауға, сондай-ақ «Алаш» қозғалысының да бағдарламасына әділ талдау жасауға бағыттады. О. Әбдімановтың «Қазақ» газеті» деген кітабында (А., 1993) газеттің пайда болуы алдындағы тарихи жағдай айқын көрсетілген. Автор шетелдік қазақ диаспорасының өкілі Хасен Оралтайдың «Алаш» партиясының 1905 жылдың өзінде-ақ құрылғаны және оның жария партияға айналған 1917 жылға дейінгі құпия қызметі туралы айтқан көзқарасына қосылады. Ол қазақ зиялылары кадет партиясы идеяларын неліктен жақын тұтты деген сұраққа жауап қайтаруға ұмтылыс жасаған; олардың арасында 1900 жылдарда байқалған және «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы төңірегінде топтасқан екі ағым карама-қайшылығының негізгі көздерін ашып көрсетеді. «Қазақ» газетінің мақсаттары, оның атауы мен қызметінің негізгі бағыттары жан-жақты ашып көрсетіледі. Газеттің жер, 1916 жылғы көтеріліске көзқарас, «Алаш» партиясының ұйымдастырылуы мен жаңадан құрылған партия бағдарламасы жобасының дайындалуында жалпы қазақстандық съездердің атқарған рөлі сияқты тарихнамадағы даулы проблемалар жөніндегі көзқарасы анықталады. Автор газет беттерінде қазақ автономиясы идеяларының көрініс табуы және бүкілқазақстандық «Алашорда» кеңесінің құрылуына, жаңа мемлекеттік бірлестікке кіргізуге болатын облыстарды анықтауға арналған материалдарға баса назар аударады. Дегенмен де, автономия жариялау мәселесі бойынша алауыздықтардың пайда болу кезеңін көрсетуге келгенде олардың себептері ақырына дейін айқындалмай қалады. Автор газет шығарудың соңғы кезеңінде оның беттерінде «Алаш» басшылығының арасында пайда болған алауыздықтардың себептеріне аз көңіл бөлген. «Қазақ» газеті бірінші кезекте көңіл бөлген және көптеген мәселелерді шешуде жаңашылдық жасаған мәдениет, білім беру және әдебиет проблемалары кең әрі толық берілген.

«Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің қызметін көрсететін, бұрын қол жетпеген мұрағат қорларын пайдалану мүмкіндігінің іс жүзіне асуы арқасында зерттеушілер бұл проблеманы белсенді түрде зерттеп, мерзімді баспасөз беттерінде ғылыми нәтижелерін жекелеген мақалалар немесе мақалалардың топтамалары етіп жариялауда. Осы тұрғыдан алғанда Д. Аманжолованың «Алашорда. Қазақ автономизмі», К. Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» және М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» деген еңбектері алғашқы туындылар болды.

Д. Аманжоловананың «Қазақ автономизмі және Ресей («Алаш» қозғалысының тарихы)» деген монографиясы «Тұңғыш монография» сериясының топтамасымен шығарылып, қазіргі ұлттық проблемалардың бастаулары мен себептеріне, Еуразия халықтары болашағының ортақтығын ұғынуға арналды. Автор алаш қозғалысы дамуының маңызды кезеңдерінің негізгі мазмұнын неғұрлым толық қалпына келтіруге, «оның сипатын, идеялық-саяси және әлеуметтік базасын анықтауға, революцияға дейінгі кезеңде, 1917 жылғы және азамат соғысы жағдайында Ресейдің саяси күштерімен және партияларымен өзара қатынастарын ашып беруге, Алаш жеңілісінің себептерін және оның қазақ халқының тарихындағы маңызын көрсетуге» ойдағыдай өрекет жасаған.⁷¹ Осы кезге дейін арнаулы сақтау орындарында шоғырландырылған деректемелердің автор келтірген кешенді сипатын атап көрсеткен жөн. Зерттеудің басты жаңалығы — қазақ автономизмі, Алашорданың Комучпен, Колчактың Уақытша Сібір үкіметімен, Орынбор, Орал, Сібір және Жетісу казактарының басшылығымен, алаш құрамаларының тұрақты «ақтармен» және қазақ бөлімдерімен өзара қатынастары тарихының өзекті беттерін жүйелі түрде көрсетуі болып табылады. «Алаштың» әскери доктринасын, алаш әскери бөлімдерінің құрылуын, олардың құрамын, санын, соғыс қимылдарына қатысуын, Алашорда басшылығының Түркістан майданымен келіссөздерінің барысын және мазмұнын, Алаш жетекшілерінің эволюциясы мен азамат соғысы барысындағы бұқараның Алашордаға көзқарасын автор тұңғыш рет ашып көрсетеді. Ресей ҒА-ның мүшесі Ю. Поляковтың атап көрсеткеніндей, «Алаштың табиғаты, әлеуметтік базасы, даму қарқыны және жеңіліс табу себептері туралы автордың ой-толғамдары бұрын ғылыми айналымға енген кыруар деректемелерге жалықпай талдау жасауға негізделген, мұның өзі оны ғылыми жағынан негізді және иланымды етеді».

К. Нұрпейісовтің кітабында «Алаш» қозғалысының бастауларына, монархия құлатылғаннан кейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдайдың өзгерістеріне, «Алаш» партиясының құрылуына, Алашорда мен Кеңес өкіметінің өзара қатынастарына баса назар аударылады. Тараулардың бірі деректемелер мен проблемалар тарихнамасына талдау жасауға арналған. Автор Алаш дамуы тарихының негізгі проблемаларына: Алаш — Қазақстандағы тұңғыш саяси партия; Алаш автономиясы — болашақ мемлекеттіліктің құрылымы; Алашорда — автономияны басқаратын үкімет деп ерекше көңіл бөледі.

Нақты мәселелерді объективті ұғыну мен түсіндіру «Алаш» қозғалысының шын мағынасын ашып көрсетуге жағдай жасайды. Кеңес өкіметінің Алашқа көзқарасына талдау жасау автордың бірнеше кезенді: ХХ ғасырдың 20—30-жылдарындағы большевиктік тұрғыдағы жарияланымдардағы «алаш қозғалысы» ұғымы; проблеманы зерттеуге алпыс жыл бойы тыйым салу мен «буржуазиялық ұлтшыл», «халық жауы» атағын таңу кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берген 1991 жылы Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланып, проблеманың тарихнамасында әділеттілік пен шындық жағына қарай бетбұрыс жасалғаннан кейін ғана ақиқат кезеңі туғанын айтқан. Сонымен бірге К. Нұрпейісов «Алаш» қозғалысының мәнін неғұрлым толық ашып көрсету үшін зерттеушілерден өлі де көп күш-жігер жұмсауды керек ететін бірқатар мәселелерді меңзейді. Оларға мыналар жатқызылады: оның басшыларының тәуелсіздік идеяларының, саяси және экономикалық көзқарастарының бастаулары; ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде «Алаш» қозғалысының атқаратын рөлі мен алатын орны; 1917 жылғы екі ре-

волюция аралығындағы кезеңде Алаштың басқа партиялармен байланыстары мен өзара қатынастары; Алаштың және Алашорданың Кеңес өкіметімен өзара қатынастары; Алаштың ортаазиялық және Еділ бойындағы түркі халықтарымен, мұсылмандық саяси партиялармен және қоғамдық қозғалыстармен ішкі қайшылықтары; «Алаш» қозғалысы және қазіргі Қазақстан.

Кітапқа қосымшада «Алаш» қозғалысына қатысты бірсыпыра құжаттар келтірілген. Ең алдымен, бұлар — «Алаш» партиясының мүшелері мен олардың пікірлес адамдарының тізімі, «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы және Алаш басшылары көзқарастарының эволюциясы және олардың Кеңес өкіметі жылдарындағы тағдыры туралы материалдар.

Сөйтіп К. Нұрпейісовтің монографиясында ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы тұңғыш саяси партия мен оның үкіметі қызметінің негізгі кезеңдері рет-ретімен, арнаулы сақтаулы қордан алынған жаңа құжаттарды едәуір мөлшерде келтіре отырып ашып көрсетіледі.

М. Қойгелдиевтің монографиясында ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның тарихи дамуына байланысты проблемалардың кең ауқымы қамтылған. Кітаптың бүкіл арқауы басты мәселе — «Алаш» қозғалысына арналған. Патша өкіметінің отаршылдық саясаты, ұлттық езгіге наразылықтың күшеюі және қазақ зиялыларының 1905—1916 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі; ұлт зиялыларын қудалау саясаты; «Қазақ» газеті және 1908—1916 жылдарда тәуелсіздік жолындағы күрес идеологиясының қалыптасуы; бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы және 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес кезеңіндегі қазақтың демократияшыл зиялылары; Ақпан революциясының жеңісі және ұлт-азаттық қозғалысының жаңа міндеттері; қазақ демократияшыл зиялыларының Уақытша үкімет жұмысына қатысуы; жалпы-қазақтық бірінші және екінші съездер, «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің құрылуы жан-жақты көрсетіледі. М. Қойгелдиевтің кітабында «Алаш» қозғалысының тарихнамасы иланымды берілген. Автордың қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметін зерттеудің тарихнамалық негізін Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Тынышбаев және басқалар революцияға дейін-ақ қалаған деуімен келісуге болады.

«Алаш», «Алашорда», «алаш қозғалысы» проблемалары бойынша жарияланған жоғарыдағы еңбектердің сатылы сипатын айта келіп, проблеманың тарихнамасында құпиялардың тым көп қордаланып қалғанын атап өткен жөн. ҚР ҰҒА-ның корреспондент-мүшесі К. Нұрпейісовтің әділетті атап өткеніндей, ең алдымен «алаш қозғалысы» терминінің мәні әлі де толық айқын емес.

Мәселен, М. Қойгелдиев «алаш қозғалысы» ұғымын, бір жағынан, тұтас алғанда ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыс деп, екінші жағынан «Алаш» партиясын, Алашорда үкіметі — Халықтық кеңесті, бәрін қосып алғанда Алаш автономиясын бір мағынада түсіндіреді.⁷²

Проблеманы Д. Аманжолованың түсінуі біршама басқаша. «Қазақтың ұлттық Алаш қозғалысының дамуында, — деп атап өтеді зерттеуші, — үш кезеңді бөліп көрсетуге болады. 1905 жылы зиялылардың батыстық пиғылдағы либерал тобы бастаған ағым ретінде пайда болып, бірінші кезеңде (1905—1916 жылдар) ол конституциялық-демократиялық және земстволық жұртшылықтың оппозициялық қозғалысы арнасында дамыды». «Алаш тарихының келесі кезеңі, оның пікірінше, ұзаққа созылмады, бірақ өте маңызды болды, өйткені революциялық 1917 жылға тұстас

келді». ⁷³ Д. Аманжолова 1918—1920 жылдарды Алаш тарихының соңғы кезеңі деп санайды. ⁷⁴

К. Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» монографиясында «Алаш» партиясы бастауының түп-тамыры 1905—1907 жылдардағы орыс революциясының кезінде жатыр деп атап көрсетеді. Ол «Алаш», «Алашорда» ұғымын ғасырдың басынан бастап қоғамдық-саяси аренада жұмыс істеген барлық қазақ зиялыларына беталды қолдана беруге болмайды деп санайды. К. Нұрпейісов 1917 жылғы екі революция арасындағы қоғамдық қозғалысты ерекше бөліп атап, 1917 жылғы шілде — 1920 жыл аралығындағы «Алаш» қозғалысының хронологиялық шеңберін көрсетіп береді. ⁷⁵ Бұл ұғымдарды шағын және кең көлемде түсіндіру жалпы барлық авторлардың зерттеулерінде әр түрлі нұсқада кездеседі.

Ең алдымен, алаш қозғалысын жалпы алғанда ғасыр басындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысы ретінде бейнелеушілер пікірінің дұрыстығы екіталай. Сөз жоқ, алаш қозғалысы — оның ажырағысыз бөлігі. Сонымен бірге ұлт-азаттық қозғалысы көптеген ағымдардан, соның ішінде либералдық пиғылдағы революциялық-демократиялық зиялылар ағымынан да құралды.

Кейіннен Ә. Бөкейханов «Қырғыздар» деген мақаласында былай деп атап өтті: қозғалысқа «бір жағынан, орыс әдебиетімен тәрбиеленген, еуропалық мәдениетке сенетін зиялылар қатысты. Екінші жағынан, шығыстық ортодоксия мен ұлттық-діни ерекшелік рухында тәрбиеленген зиялылар да бой көрсетті... Егер орыс зиялыларымен бірсыпыра ұқсастық жасайтын болсақ, қазақ зиялыларының бірінші тобын — батысшылдар, екінші тобын түрікшілдер және панисламизмді жақтаушылар деп атауға болар еді». ⁷⁶

Сонымен 1905—1917 жылдың шілдесі аралығындағы уақыт қазақ зиялыларының либералдық, жалпы демократиялық қозғалысының қалыптасуы, оның ішінде батысшыл алаш ұйытқысының топтасуы кезеңі болып табылады. Бірінші орыс революциясы барысында олар жана күш жинап, «Қазақ» басылып шыққан кезеңге қарай болашақтағы Алаш жақтаушыларын өз төңірегіне топтастырып алды. Алаш ұйытқысының қалыптасуы өлкедегі бүкіл жалпы демократиялық қозғалысқа серпінділік пен жалпыұлттық сипат берді. Демек 1916 жылдың орта шеніне дейін қазақ зиялылары және оның «Алашқа» ұйытқы болған таңдаулы бөлігі жалпы алғанда біртұтас демократиялық ағым қатарында болды.

«Алаш қозғалысы» ұғымын К. Нұрпейісовтің орынды атап өтетініндей, партияның, автономияның, оның үкіметінің құрылу кезеңіне, сондай-ақ оның 1920 жылға дейінгі большевизммен тайталасу кезеңіне қолдануға болады.

Сол кезге қарай қазақ демократиялық зиялыларының біртұтас ағымы баррикаданың қарама-қарсы жақтарында тұрған екі бөлікке жіктелген еді.

Алаш идеялары Алашорда таратылғаннан соң да өмір сүре берді. 20-жылдардан кейін де мемлекеттік тәуелсіздік жолындағы күрес жалғастырыла берді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, А.-З. Уәлиди, Н. Ходжаев және басқалар нақты автономияға ұмтылып, кеңестік қуыршақ республикалар табиғатына қарсы күресті. Шетелде жүрген М. Шоқаев Түркістанды азат ету идеясы жолындағы күресті жалғастырды.

А.-З. Уәлиди (Тоған) өз естеліктерінде 1921 жылдың тамызында жәдидтер партиясы, Өзбекстандағы «Ерік» социалистік партиясы және қазақтың «Алаш партиясы біртұтас «Орта Азия мұсылмандарының ұлттық-халықтық қоғамдық орталығы» (қысқартылғанда — «Түркістан ұлтық бірлестігі») болып біріккенін атап өтеді. ⁷⁷ «Жалпы тұғырнама» әзірленді. 1924 жылдың мамы-

рында «Ұлттық бірлестіктің» шетелдік бюросы оның орталығы Түркияда болады деп шешіп, М. Шоқаев оның Еуропадағы өкілі болып тағайындалды.⁷⁸

Сонымен алаш қозғалысының үшінші кезеңі, кең түсінікте алғанда Кеңестердің барлық алаштықтарды толық талқандау және жекелеп жою кезеңі 1921 жылдан 1941 жылға дейін жалғасты. Алаш зиялыларының Кеңестерге жасырын және көрінеу қарсыласу тарихы осы кезге дейін де аз зерттелген.

XX ғасырдағы реформаторлық алаш қозғалысы тарихын зерттеудің алғашқы қорытындыларын шығара келіп, былай деп санаймыз:

1. Алаш, Алашорда, алаш қозғалысы тарихы — бүкіл XX ғасырдағы азаттық қозғалысының түйінді проблемасы.

2. Алаш қозғалысы өзінің әлеуметтік түп-тамырлары, Ресейдің өмір шындығын ұғынуы, саяси бағдарлары жөнінен біртектес болған жоқ. Ол оңшылдар, орталықшылдар және солшылдар болып бөлінді. Олардың арасында қозғалыстың еуропалық стандарттар бойынша жоғары білімді, өздерінің даму деңгейі жөнінен замандастарынан алға кеткен жетекшілері болды. Ол кезде азаттық қозғалыс қатарында өткен феодалдық-патриархаттық кезеңмен байланысты адамдар, консервативтік ойдағы қайраткерлер де бар еді. Олардың арасында «Түркістан бірлігі», «Оңтүстік-шығыс мұсылман облыстарының федерациясы» дейтіндерді жақтаушылар және т.б. болды. Алаш ішіндегі әр түрлі бағыттарды, олардың тұғырнамасын, «Алаш» партиясының сыртқы дүниеге, соның ішінде Ресейдің өз ішіндегі әр түрлі саяси ағымдармен байланыстарын барынша орнықты зерттейтін кез болды.

3. Қазақ-қырғыз съезінің (5—12. 12. 1917 ж.) шешімінде былай деп жазылған: «Қазақ-қырғыз автономиясы «Алаш» деп аталсын».⁷⁹ Алашорда Кеңесінің құрамына қырғыз халқының қайраткері Ж. Солтанаев енген⁸⁰ (мұны проф. М. Қойгелдиев те дұрыс атап өткен). Қырғызстанның солтүстік аудандарында «Алаштың» ықпалы мейлінше күшті болды, оларда «қырғыз қоғамдық комитеттері» «Алаш» комитеттері деп қайта аталды.⁸¹ Алаштың Пішпектегі (қазіргі Бішкек) филиалында 800 мүше болды. «Алаш» партиясының қатысуымен «Қоқан автономиясы» құрылды.⁸² Бүкілқазақстандық ІІ съездің жұмысына татар, башқұрт азаттық қозғалыстарының өкілдері қатысты. Алаштықтар Өзбекстан мен Қырғызстанның шура-исламшылдарымен тығыз ынтымақтас-тық жасады.

Алаш қозғалысы бүкіл түркілер дүниесіне ықпал етті. 1918 жылдың қыркүйек айында Түркияның «Шығыс түріктері федерациясын» құруға әрекет жасағаны кездейсоқ емес.⁸³ Сонымен «Алаш» партиясының, Алашорданың жалпы түркілік табиғатын, «алаш қозғалысындағы жалпы және ерекше мәселелерді» зерттеу проблемасы туындап отыр. Алаштың өз табиғаты жөнінен, бір жағынан, жалпы ресейлік, екінші жағынан, жалпы түркілік маңызы бар құбылыс екені күмән келтірмейді. Алаш, Алашорда тәжірибесі, өз тағлымдары арқылы бүкіл Шығыстың, Орталық Азияның азаттық қозғалысын байытты. Келешекте ғалымдардың бұл проблеманы Ресей азаттық қозғалысының, Орталық Азияның тарихымен астастыра зерттеуіне тура келеді.

4. Алаш қозғалысының тарихы — Ресей империясындағы бүкіл азаттық қозғалысы тарихының құрамдас бөлігі. Ғасырлар тоғысында Ресей интеллектуалдарының жаңа ұрпағы қалыптасты. Бұл Ресей империясының барлық халықтары сана-сезімінің өсу кезеңі болды. Басыбайлылықты жою, земство-лық өзін-өзі басқаруды енгізу, монархиялық Ресейдің, баяу және қинала отырып болса да, конституционализм жолына түсуі, көппартиялылықтың пайда

болуы, П. А. Столыпин реформалары, рыноктық экономиканың құндылықтарын қабылдаушы әр түрлі әлеуметтік топтар арасында либералдық идеологияның таралуы, Ресейдің жаңғыру және еуропалану, парламенттік демократия жолымен баяу болса да, сеніммен ілгері басуы — қазақ реформаторларының да жаңа ұрпағы тәрбие алған әлеуметтік-экономикалық саяси орта болды. Сонымен бірге Ә. Бөкейханов пен оның пікірлестері дүниежүзілік қоғамдық ой-пікір жетістіктерін де қабылдады. Олар Француз революциясының «Адам және азамат құқықтарының декларациясы» идеясында тәрбиеленді.

Ә. Бөкейхановтың құқықтық мемлекетті жақтайтындығы оның заңға, жер меншігіне, отбасы мен некеге, әдет және шарифат заңдарына көзқарасынан айқын аңғарылады.

Шын мәнінде ұлттың көшбасшылары болған алаш зиялылары қазақ қоғамының дәстүрлі мәдениетімен тығыз байланысты еді, шын мәнінде рухани ренессанстың ұйытқысы болатын. Олар ұлттық нәрсенің бәрін қызғыштай қорыды, діни фанатизмге, ұлтшылдық, нәсілшілдік және өзге де соқырсенімдерге ұрынбады.

5. Алаш қозғалысына эволюцияшылдық, ағартушылық, отаршылдыққа қарсылық, ұлттық дербестікке ұмтылыс, буржуазиялық-демократиялық бостандықтарды қорғауға, ал екінші кезеңінде — автономизмге, ұлттық егемендікке берілгендік тән.

Реформаторлық қозғалыстың отаршылдыққа қарсы мәні ауыл мұғалімдерінен, семинаристерден бастап, Дала өлкесінің көрнекті діни қайраткерлеріне дейін — қозғалыстың әлеуметтік негізін анықтап берді.

Алаштың, Алашорданың ХХ ғасыр басында ұлттық өзін-өзі билеудің, соның ішінде біздің тәуелсіздігіміздің негізін салған тарихының — Алаштың егемендік, ұлттық татулық, президенттік басқару, құқықтық, зайырлы мемлекет туралы, дінді мемлекеттен бөлу және басқалар туралы тәжірибесінің — бүгінгі таңда да өшпес маңызы бар. Қазақстан жұртшылығының «Алаш», Алашорда, Алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі А. Байтұрсыновтың 125 жылдық мерейтойын мейлінше кең атап өтуінің ауқымы мен маңызын осымен түсіндіруге болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев «Тарих толқынында» деген кітабында былай деп өте дұрыс атап көрсеткен: «Ұлттық саяси ұйымның жасақталуының өзі отандық тарихымызда жеріне жете зерделенбей келеді. Оның үстіне кезінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. Бұл ұлттық емес, патриоттық ұйым, алдына қойған мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, оны осы заманғы шындыққа бейімдеу еді».⁸⁴

Ресей жаңа дағдарыс пен революциялық сілкіністер кезеңіне еніп, ол пролетариат диктатурасының орнатылуына әкеп соқты.

2. ХVІІІ–ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫҢ БАТЫС ТАРИХНАМАСЫНАН КӨРІНІС ТАБУЫ

ХVІІІ ғасырда батыс еуропалық шығыстануда Қазақстанды зерттеу онша қомақты орын алған жоқ; мұны ішінара зерттеушілер қолында болған деректемелердің аз екендігімен түсіндіруге болады. Бірақ ХІХ ғасыр ішінде көпте-

ген саяхатшылардың, дипломаттардың, көпестер мен миссионерлердің күш-жігері арқасында ортаазиялық аймақ халықтарының әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихы туралы алуан түрлі фактологиялық материал жинақталды.⁸⁵

Өткен ғасырда еуропалықтар білімінің негізгі көзі эволюционистердің теориялық сұлбалары шеңберінде жасалған нарративтік әдебиет болатын. Халықтар тарихының, әдет-ғұрпының, материалдық және рухани мәдениетінің өзі тұратын табиғи ортамен байланысты екені туралы идея барлық жолжазбалардың, күнделіктер мен есептердің өзегі деуге болады. Түркістан мен Дала өлкесінің тарихы жөніндегі қорытындылаушы еңбектер де географиялық факторлардың басты рөл атқару үрдістеріне құрылған.⁸⁶ ХХ ғасырдың басынан бастап шығыс қоғамдары зерттеушілерінің методологиялық көзқарастарында түбегейлі өзгерістер болды. Эволюционизмнің дағдарысы, атап айтқанда, адамзат қоғамының, соның ішінде түркі-монғол халықтарының көшпелі қоғамдарының да тарихын айқындайтын көптеген факторларды тануға негізделген әр түрлі мектептер мен бағыттардағы тарихи және этнографиялық ғылым салаларының пайда болуынан көрініс тапты. Қазіргі авторлар Э. Бэкон, Л. Крадер, Дж. Уилер, Ш. Акинер, М. Олкотт, Э. Саркисянц, А. Бенигсендер мен басқалардың монографиялары қазақ халқының тарихи өткен кезеңдеріне жаңа концептуалдық көзқарас (жаңғыртушылық концепция, құрылымдық-функционалдық талдау, диффузионизм мектебі және т.б.) арнасында жасалған.⁸⁷

XVIII–XIX ғасырларда қазақ даласында болып кеткен шетелдіктер өз еңбектерінде Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүздегі көшпелі мал шаруашылығын, көші-кон бағыттары мен жер қашықтығын егжей-тегжейлі суреттеп, сауда мен егіншіліктің дамуына назар аударған.

С. Гедин Орынбордан, Мәскеуден, Нижний Новгородтан тауарлар әкелінген Қарабұтақтағы, Ырғыздағы, Қазалыдағы, Түркістан мен Шымкенттегі сауданың жай-күйін көрсете келіп: «Ең қызу айырбас сауда Троицк мен Оралда жасалады, өйткені ең бай қырғыздардың (қазақтардың. — *Ред.*) ауылдары сол жерде» деп жазған.⁸⁸

Шетелдіктер саяхаты, әдетте, елді мекендер арқылы жасалған, сондықтан олар Қазақстандағы қала өмірі туралы едәуір көп материал жинаған, ол материал Верныйда, Шымкентте, Әулиеатада, Перовскіде, Қапалда, Аягөзде, Семейде, Ақмолада, Гурьевте, Оралда, Ырғызда, Өскеменде және басқа да елді мекендерде тұрғындар саны өсуінің сипаты, қала тұрғындарының этникалық және әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер туралы хабардар болуға мүмкіндік береді.⁸⁹

Бірқатар авторлардың еңбектерінде XIX–XX ғасырдың басында Қазақстанның көптеген аудандарында егіншіліктің таралуы туралы мәліметтер бар. «Қазақтардың бір бөлігі көшпелі тұрмыс салтынан отырықшылықты артық көріп, — деп көрсеткен Ж. Б. Пакье XIX ғасырдың 80-жылдарында, — Сырдарияны бойлай орналасады да, бидай және басқа да дәнді дақылдар өсіреді».⁹⁰ С. Грехам, швейцариялық ғалым Н. А. Дингельштедт Қазақстанның оңтүстігінде суармалы егіншіліктің жер-жерде дамығаны туралы айтады.⁹¹ К. Оланьон «қазақтардың ерте заманнан бері малшы халыққа тән жартылай көшпелі тірлік кешкені» туралы айта келіп, Қазақстанның солтүстік облыстарындағы егіс көлемі және жиналатын бидай туралы деректер келтіреді.

Дж. Уорделлдің, К. Оланьон мен басқалардың еңбектерінде Орталық және Шығыс Қазақстандағы пайдалы қазбалар мен тау-кен өнеркәсібінің дамуы туралы бірқатар қызықты мәліметтер бар.⁹²

Осы айқын фактілерге карамастан, ХІХ—ХХ ғасырдың басындағы зерттеушілердің көпшілігі «казактардың егіншілікке» және көшпеліліктен басқа кәсіптің өзге түрлеріне «өте жиренішпен қарайтыны» туралы кәте тезис ұстанып келді.⁹³

Зерттеушілер көшпелі қоғамды бейне бір дербес әлеуметтік организм, оның дамуын өзінің ерекше табиғи жаратылысы мен тарихи үрдісінің заңдары билейді деп қарастырды (Р. Груссенің «көшпелілердің нақты мезгілдік көші-қон» теориясы, А. Тойнбидің «шағын өркениет» тұжырымдамасы және басқалар).⁹⁴

ХІХ ғасырда көшпелі мал шаруашылығын казактардың материалдық өндірісінің негізгі саласы деп суреттеу, оның әлеуметтік-экономикалық мәнін белгілі бір жағынан тереңдеп түсіндіру Қазақстанға келіп кеткен батыс авторларының барлық еңбектерінде кездеседі деуге болады. Маусымдық көші-қон тақырыбы неміс этнографтары Карл Нейманн, Фридрих Фурман, Вольфганг Кёниг, француз этнографы Фредерик де Рокк және басқалар арнайы зерттеген мәселе болды.⁹⁵

ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап, әсіресе американдық тарихшылары мен этнографтарының зерттеулерінде номадтар қоғамына көшпелілердің қоғамдық ұйымы мен олардың өндіріс жүйесі, күнделікті тұрмысы мен мәдениеті біртұтас дүние ретінде көрінетін күрделі әлеуметтік құбылыс деген көзқарас басым бола бастады. Осыны негізге ала отырып Э. Бэкон, оның ізінше Л. Крадер көшпелі қоғамды зерттеуге кешенді түрде қарау қажеттігін ұғынып, оған дәстүрлі казак номадизмін өзек етіп алды. Бұл орайда Э. Бэкон казактардың көшпелі қоғамы тарихын мәдениет тарихы ретінде қарастырды, ал Л. Крадер өзінің назарын көшпелілердің экологияға, сондай-ақ монғол-түрік халықтарының әлеуметтік ұйымдасуына, олардағы этногенездік үрдістер мен мемлекеттіліктің қалыптасуына байланысты проблемаларды жан-жақты зерттеуге шоғырландырды.⁹⁶

Э. Бэконның «Орыстар билігіндегі ортаазиялық халықтар: мәдени өзгерістерді зерттеу» деген кітабында казак отбасының ұйымдастырылу сипатына, мұрагерлік және мүліктік құқығына және т.б. қатысты мәселелер қозғалады. Ол тұрғын үй үлгісінің, азық-түліктің, өрнекті әшекейдің, жиһаз сипаттары мен басқа да мәдениет құбылыстарының көшпелі тұрмыс салтына байланысты екенін атап өтеді.⁹⁷

Л. Крадердің «Монғол-түрік көшпелілерінің әлеуметтік ұйымы» деген монографиясы туыстас халықтардағы номадизм проблемаларын салыстыра отырып зерттеуге негізделген. Автор онда түрік-монғол халықтарының рулық қатынастар құрылымындағы ортақтық пен айырмашылықты, мәдени өзара байланыстарды, қоғамдық қатынастарды бөліп көрсетуге әрекет жасайды. «Зерттеудің негізгі міндеті... көшпелі қоғамдардың нақты бір принциптерге бағындырылған белгілі бір әлеуметтік және саяси ұйымының қалай, қандай экономикалық және экологиялық аймақтарда дамығанын көрсету».⁹⁸

Э. Бэкон мен Л. Крадердің методологиялық көзқарастары туралы айтылғандар оларды 1950—60 жылдарға қарай көшпелі шаруашылық-мәдени үлгінің этноинтеграциялық қызметі туралы идеяға жақын келді деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Ол былай тұрсын, Л. Крадер казак халқы мен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын басқа да түрік халықтары этногенезінің етене байланысын аздап көмескі болса да түсінген.

Тарих ғылымында дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық табиғатын анықтау проблемасында әр түрлі көзқарас орын алған.⁹⁹ Батыс зерттеушілері ол патриархаттық сипатта болды, қазақтарда жерге жеке меншік болған жоқ деп санайды.¹⁰⁰ Дж. Фокс-Холмстың мақаласына редакциялық алғысөзде кеңестік тарихшылар «қазақ қоғамының көмескі және бұлыңғыр құрылымының өзін маркстік терминологияның қатан аясында көрсетуге» тырысты делінген.¹⁰¹ Ағылшын кеңестанушыларының органы «Ортаазиялық шолуда» жарияланған «Қазақстандағы феодализм: маркстік тарихнаманың кейбір қиыншылықтары» деген мақалада В. Ф. Шахматовтың «Қазақ патриархаттық-феодалдық мемлекеттілігінің негізгі белгілері» деген мақаласына оның проблемаға көзқарастарын С. В. Юшков, М. П. Вяткин, Т. М. Күлтелеев, Н. Г. Аполлова еңбектерінің тұжырымдарымен салғастыра отырып, егжей-тегжейлі талдау жасалады. Рецензенттің пікірінше, аталған мақала кеңестік тарихнаманың маркстік кезеңдерге бөлуді «өркениет деңгейіне және географиялық орналасуына қарамастан» барлық халықтарға қолдануға тырысудың сипатты мысалы болып табылады.¹⁰²

Йель университетінің қызметкері Альфред Хадсонның «Қазақтардың әлеуметтік құрылымы», неміс ғалымы Х. Шленгердің «Қазақстанның әлеуметтік құрылымындағы орыстар, әсіресе кеңес заманында болған өзгерістер»¹⁰³ деген еңбектері ХІХ—ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын зерттеуге арналған, оларда қазақ қоғамының дәстүрлі институттарымен және олардың ыдырауымен байланысты проблемалардың кең ауқымы қозғалған.

Басқа тарихшылар да 1917 жылға дейінгі қазақ қоғамының патриархаттық, тапсыз сипатын негіздеуге әрекет жасады. Индиана университетінің профессоры В. Рязановски қазақтардың дағдылы құқығын зерттеп, қазақтардың әлеуметтік қатынастарының негізінде рулық тәртіп жатты, олардың әкімшілік және сот ісін жүргізуі де рулық принциптерге негізделді деген тұжырымға келген. Оның пікірінше, көшпелі қоғам жерге жеке меншікпен, таптармен және тап күресімен сыйыспайды; қазақтарда жылжымайтын мүлікке жеке меншік жартылай отырықшы және отырықшы өмір нысандарына көшуге байланысты туындайды.¹⁰⁴ М. Олкотт қазақтарда жерді иелену емес, оны пайдалану құқығы ғана орын алды деп жазады.¹⁰⁵

Сонымен бірге бірқатар еңбектерде дәстүрлі санаттармен (хандар, сұлтандар, билер, төлеңгіттер, шаруалар және басқалар) қатар ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басында саудагерлер, жұмысшылар, егінші-жатақтар сияқты жаңа әлеуметтік санаттардың пайда болуы,¹⁰⁶ мұның өзі көшпелі қоғам мен оның әлеуметтік құрылымының «мызғымастығы» тұжырымдамасының ғылыми тиянақтылығына күмән туғызғаны атап өтілді.

Маркстік «көшпелі феодализм» тұжырымдамасын жақтаушылар өздерінің назарын мал саны ұдайы тез қарқынмен өсуіне, демек, қорлану, экономикалық жағынан автономиялы шағын әлеуметтік ұжымдар ішінде табындарды жеке иемдену мүмкіндігі және осыған байланысты іс жүзінде ірі мал иелерінің меншігіне айналған жайылымдарды ұлғайту қажеттігі үнемі арта түскеніне аударады.¹⁰⁷

Номадтар мен отырықшы егіншілер, көшпелі қоғамдардың әлеуметтік ұйымы арасындағы қатынастар дамуының жалпы тарихи заңдылықтарын зерттеу саласындағы тарихшылардың ең жаңа жетістіктері 1987 жылғы

казан айында Алматыда өткен кеңес-француз симпозиумында қорытындыланды. Онда француз ғалымы Ж.-П. Дигар, атап айтқанда, Б. Владимирцовтың монғолдардың «әлеуметтік режимі» бірегей, көшпелі, феодализмге өтпелі жол деп көрсетілетін тұжырымдамасы төңірегінде өрістеген айтысқа назар аударды.¹⁰⁸

Симпозиум материалдары «екі тарихи-мәдени ареалдың үздіксіз өзара ықпалын, өзара ықпалдар нысандары мен үлгілерінің алуан түрлі екенін»,¹⁰⁹ көшпелі қоғамдарда болған өзгерістердің диалектикалық қарама-қайшылығын дәлелдейді.

Номадтық өркениет феноменін зерттеу Қазақстан тарих ғылымының басым жақтарының бірі болып табылады. Бұл орайда Қазақстан тарихын, алайда тек, біржақты көшпелілер тарихы ретінде ғана қарастыруға болмайды, ол көшпелі және отырықшы өркениеттің өзара ықпалының жемісі. «Көшпелілік ұғымының өзі де отырықшылыққа көшу нысандары тұрғысында қарау көзделетін жаңаша түсіндіруді керек етеді».¹¹⁰ Осыған байланысты шетелдік жетекші ғалымдардың әрбір өркениеттің өз құндылығы, формациялық теорияны көшпелі қоғамның өзіндік ерекше саяси және экономикалық жүйелеріне қолдануға болмайтындығы атап көрсетілетін еңбектері ерекше көңіл бөлуге лайық.

XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихын шетелдік зерттеушілердің еңбектері өздерінің мазмұны жағынан оның Қазақ даласының Ресейге «қосылуына», патша өкіметінің Орта Азия аймағындағы отарлау саясатына және қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты саяси қырларына бейім тұрады.

Қазақстанның Ресей отарына айналдырылу үрдісінің бастапқы кезеңі туралы Джон Кэстльдің «Күнделігінде» айтылады, ол Кіші жүздегі ішкі саяси жағдайға, Әбілқайыр ханды қолдаған ықпалды сұлтандарға, билер мен батырларға, қазақтардың жайық казактарымен, башқұрттармен, еділ қалмақтарымен және Орынбор әкімшілігімен өзара қатынастарына назар аударған.

Шетелдік нарративтік әдебиетте орыс әскерлерінің Орта және Ұлы жүз қазақтарының жерін жаулап алуының, дала өңірінде нығайтылған шептер мен бекіністер салудың негізгі кезеңдері егжей-тегжейлі суреттелген (Ч. Котрель, Дж. Феррье, Ф. Барнаби, Л. Ланье, Ю. Скайлер, Я. Мак-Гахан, Х. Стамм, Й. де Вартенбург және басқалар).¹¹¹

Бұл орайда күнделіктер мен жолжазбалардың көпшілігі суреттелетін оқиғаларды көзімен көрген немесе орыстар мен жергілікті тұрғындардан сұрау арқылы олардың ізін суытпай жазып алған авторлар болып жатқан оқиғаларды қалайда ой елегінен өткізуге, XIX ғасырдағы орыс-қазақ қатынастарының мәніне бойлауға ұмтылған. Ресейдің Қазақстанға басып кіру себептерін олар «I Петр заманынан бастап орыстардың орасан зор шығыстық империя құруға ұмтылысында», «олардың татарлар мен түріктерге дәстүрлі жаулығында», «жартылай жабайы номадтар арасына заңдылық пен тәртіп енгізу қажеттігінде»¹¹² және басқаларда деп білді.

XIX ғасырдағы Ресейдің Орта Азиямен және Қазақстанмен өзара қатынастарының тарихы жөніндегі қорытындылаушы зерттеулердің авторлары — Д. Бульджердің, А. Краусстың, Ф. Скрайнның тұжырымдары тұтас алғанда, олардың пікірінше, XIX ғасырда батыс баспасөзінде әр түрлі нұсқада жарияланған «I Петрдің өсиеті» деп аталатын құжатта¹¹³ жазба-

ша түрде ресімделген «орыстардың ежелгі агрессияшылдығы» туралы идеяларға негізделген.

Бірқатар авторлар Кіші жүз қазақтарын Ресейден онымен вассалдық қатынастарға келісудің орнына көмек сұрауға мәжбүр еткен айқындаушы фактор ретінде жоңғарлардың қауіп төндіруін және Ресейдің оларға башқұрттарды, еділ қалмақтары мен жайық казактарын айдап салған саясатын көрсетеді. Бірақ Лион университетінің профессоры Морис Куранның «XVII–XVIII ғасырлардағы Орталық Азия: қалмақтардың немесе маньчжурлардың империясы ма?» деген ерекше атап өтуге тұрарлық еңбегі мен арнаулы ғылыми ізденістерде де қазақтардың жоңғарлармен қатынастары, қазақ жүздеріндегі саяси жағдай, бір жағынан, Тәуке, Әбілқайыр, Нұралы, Абылай хандардың, екінші жағынан, жоңғар қонтайшылары Цеван-Рабтанның, Әмірсананың қызметімен орайластырылады.¹¹⁴ Бұл орайда батыс тарихшылары барлық жерде дерлік Әбілқайырдың¹¹⁵ «айлакер» және «атаққұмар» адам екендігі, яғни патша өкіметінің қазақтар жөніндегі саясатының мәнін оның тез арада біліп қойғандығынан, ханға Орынбор әкімшілігі теліген мінездеме сипаттары ерекше атап көрсетіледі.

Қазіргі батыс тарихнамасы XIX ғасырдан белгілі әлеуметтік және саяси дәлелдемелер бар бірқатар идеялар мен тұжырымдарды мұраға алып қалды. Американдық тарихшысы Марк Раефф «Сібір және 1822 жылғы реформа» деген кітабында Орта Орданың атақты адамдары (сұлтандар, билер мен батырлар) жөнінде патша әкімшілігінің оларды Ресейге «өз еркімен бодан болуға көндіру үшін едәуір көлемде сатып алу саясатын жүргізгенін көрсетеді.¹¹⁶

«Орыс империялық саясатының ұлттар жөніндегі модельдері» деген мақаласында ол Қазақстанды оның халқының «өзіндік ерекшелігіне қастандық жасау» болған жаулап алушылықты әскери-стратегиялық (мемлекеттің оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы шекараның қауіпсіздігін қамтамасыз ету) және экономикалық (өндеуге арналған бос жер іздестіру) дәлелдермен түсіндіреді.¹¹⁷ Неміс тарихшысы Отто Гётч Қазақстан мен Орта Азияны «иемденуді» әскери-стратегиялық және одан кемірек дәрежеде, экономикалық қажеттерге байланысты оқиға деп қарастырады. Ресейдің географиялық жағдайының өзі-ақ, — деп жазады автор, — оны «амал жоқтықтан» шығыс бағытына баруға мәжбүр етті.¹¹⁸ Кингстон қаласындағы (Канада) Королева Университетінің тарих ғылымының профессоры Ричард Пирс бірінші қатарға — экономикалық, екінші қатарға әскери-стратегиялық дәлелдерді қояды.¹¹⁹ Калифорния (Беркли) университетінің профессоры Николас Рязановскийдің пікірінше, Орта Азия аумағын Ресейге қосып алудың себептері «орыстардың ұлттық болмысында» жатыр.¹²⁰ Э. Саркисянц (ГФР) «1917 жылға дейінгі Ресейдің шығыстағы халықтарының тарихы», «Орыстардың Орта Азияны жаулап алуы» деген еңбектерінде орыс-қазақ қатынастарының тарихын еуразиялық тұжырымдамалар тұрғысынан түсіндіруге ұмтылады. Оның пікірінше, мұсылман көшпелілер мен орыстар ешқашанда нәсілдік ұнатпаушылыққа бөлінген емес. Осы жағдай, сондай-ақ орыстардың Қазақстанды біртіндеп отарлау үрдісі «орыстар мен жергілікті халық арасындағы шыңыраудың тарылуына жеткізді, сонымен қатар оларды еуразиялық кеңістіктер халықтарының тағдыры деп аталатынмен байланыстырып, бұл өлкеге орыстардың кіруін жеңілдетті».¹²¹ Ол Қазақстанның Ресейге қосылуының, қазақтар-

дың жоңғарлармен және еділ қалмақтарымен, Орта Азия хандықтарымен, башқұрттармен және жайық казактарымен өзара қатынастарының негізгі кезеңдерін жаза келіп, орыс-казак қатынастарының ауқымды көрінісін, оның айтуына қарағанда, «орталықтандырылған монархия құруға, казактарды отырықшылыққа көшіруге ұмтылған» Абылай ханның саясатын ашып көрсетеді. Нейстегі (ГФР) Дюссельдорф университетінің приват-доценті Франк Гольчевски сауда-саттық саясат және стратегиялық жөйттер «орыс экспансиясында» әрқашанда елеулі рөл атқарып келді деп есептейді және мұны орыстардың Сібірдегі сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Қазак даласына «басып кіруі» мысалымен, сондай-ақ Ресейдің «жылы теңіздерге» жол ашуға ұмтылуымен түсіндіреді.¹²²

Батыс зерттеушілері, қандай да болсын факторлар мен себептерді (казактарға жоңғарлардың қауіп төндіруі, Ресейдің сауда-экономикалық, әскери-саяси мүдделері, орыстардың өзіндік мінез ерекшеліктері, олардың менменшілдігі, оңтүстік теңіздерге шығуға ұмтылысы, казак хандарының саясаты, жайылымдардың тарылуы және т.б.) көрсетсе де, Қазақстан мен Орта Азияны қосу жаулап алушылық сипатта болды дегенге келіп саяды. Жалпы алғанда, XVIII ғасырдың басына дейін орыс-казак қатынастары азды-көпті бейбіт сипатта болды, олардың арасында сауда, дипломатиялық байланыстар жасалды деп көрсететін авторлар да Қазақ даласы бекініс шептермен қоршалып, «бөлшектеліп жаулап алынды» деп санайды.¹²³ Колумбия университетінің (АҚШ) профессоры Э. Олуорд казактардың Ресей бодандығын қабылдауын «күш көрсету жағдайында мәжбүр болып қабылданған әрекет» деп қарастырады. Сондықтан 1731 және 1734 жылдары Әбілқайыр, Сәмеке және олардың ізбасарлары берген антты «олардың бодандары өздері үшін міндетті деп сезінген жоқ».¹²⁴ Қазақтардың XIX ғасырдың ортасына дейін жартылай тәуелсіз болғаны, олардың Ресеймен қатынастары вассалдық сипат алғаны және олардың қатер төндірген сыртқы саяси жағдайлар себебінен ғана Ресейдің «қамқорлығында» болғаны атап өтіледі.¹²⁵ Тек кейіннен, «әскери, бейбіт құралдардың ұштасуы» салдарынан ғана «вассалдық қатынастар жойылды».¹²⁶

Кейінгі уақытта батыс тарихнамасында Кіші жүз казактарының Ресей бодандығын қабылдауы үрдісіндегі казактардың рөлі мен жоңғар-қалмақ факторына назар аударылуда. Егер 1970 жылдардың басына дейін бұл проблемалар Р. Пирс пен Г. Ланцевтің бірлескен еңбегінде ғана қозғалса,¹²⁷ 10–15 жыл өткен соң Чарльз Риесстің, Михаил Ходарковскийдің – қалмақтар және орыс-қалмақ қатынастары туралы,¹²⁸ Э. Соколдың – еділ және жайық казактары туралы, Э. Ситон мен Х. Макнилдің патша өкіметінің Шығыстағы, соның ішінде казак даласындағы отарлау саясатының да қаруы ретіндегі казактар туралы зерттеулері жарияланды.¹²⁹

I Петрдің Азия елдеріне «қакпаны ашатын кілт» ретінде Қазақ даласын «иелену» жөніндегі жоспарын іске асырудың бастапқы кезеңін Э. Донелли, Д. Коллинз, Д. Б. Ярошевски, А. Вуд және басқа тарихшылар Ресейдің Башқұртстан мен Сібірді жаулап алуымен байланыстырады.¹³⁰

Ағылшын тарихшысы Алэн Боджер 1980 жылы «The Slavonic and East European Review»-де жарияланған «Қазақтардың Кіші ордасының ханы Әбілқайыр және оның 1731 жылғы қазанда Ресейге адалдыққа берген анты» деген мақаласында көп ауқымдағы деректемелер мен өдебиетке сүйене отырып, проблемаға өз көзқарасын айтуға тырысады.

Кіші жүз қазақтары бодандығының сипатын А. Боджер Ресей қамқорлығында болуға келісе отырып, олар қажет болған кезде орыс шекарасын қорғауға; Орта Азияға баратын орыс сауда керуендеріне көмек көрсетуге және қорғауға уәде берді деп анықтайды. Алайда «қазақтар үшін, — деп жазады ол, — ант түгелдей формальды сипатта болды, қолайлы кезде бір жақты тәртіппен бас тартуға болатын, өз еркімен қабылданған ерікті қамқоршы мәртебесін білдірді. Қазақтар Ресей егемендігін қабылдаудың есесіне өздерінің сыртқы жауларына қарсы күресте одан қолдау табу, орыс шекарасын бойлай жатқан жайылымдарды пайдалануда артықшылықтар мен мүмкіндіктер алу үмітінде болды. Патша өкіметі қазақтардың өтінішіне аса мән бергені сондай, оларды өз еркімен Ресей бодандары қатарына қабылдады». ¹³¹ Орыс және кеңес тарихнамасында, — деп пайымдайды автор, — осы оқиғаның сипаты мен қазақ халқының тарихындағы рөлі жөнінде қарама-қайшы көзқарастар бар. Патшалық Ресей тарихшыларының басым көпшілігі қазақтар шынында да өз көршілерінің қысымы өсе түскенімен, Әбілқайыр мен Сәмеке сияқты көшбасшыларының принципті дәлелдері ең алдымен олардың билік жолындағы ішкі күресіне байланысты деген пікір ұстанды. «Олар (орыс тарихшылары. — *Ред.*) мінез-құлқы жағынан Әбілқайырдың өз уәдесін орындауға күші де, ниеті де жоқ қу, айлакер адам болғанына, оның ант беруі «шығыстық айла-шарғы» екеніне, ал патша үкіметінің онымен одақты қазақтарға ықпал ету үшін пайдалану саясатының босқа кеткеніне көз жеткізді», ¹³² — деп жазады А. Боджер. С. Асфендияров пен В. Лебедевтің еңбектеріне сілтеме жасай отырып, ол кеңес тарихшыларының да Әбілқайыр мен қазақ феодалдары билік басындағыларының Ресеймен одақ жасауға барғанда тек өз пайдаларын, қазақ еңбектеріне өз билігін нығайту жолдарын іздестірді деп санағандығын көрсетеді. ¹³³

Бұдан әрі А. Боджер тарихнама дамуының негізгі кезеңдерін, оның проблемаларын, атап айтқанда, Қазақстан тарихына қатысты «ең аз зұлымдық» дейтін теорияның пайдаланылуын баяндайды. Осы формуланы пайдалана отырып, — деп жазады ол, — кеңес ғалымы М. П. Вяткин ХVIII ғасырдың басында қазақтардың еңбекші бұқара үшін азапты да ауыр болғанымен, оларға Жоңғарияға бағынудан гөрі неғұрлым перспективалы орыс бодандығын таңдаудың қиын жағдайында тұрды деп пайымдады. ¹³⁴ А. Боджер бұл тұжырымның көпке шыдамағанын көрсеткенімен, өз сынының өткір жүзін нақ М. П. Вяткиннің тезисін теріске шығаруға бағыттайды. А. Боджер былай деп жазады: «Қазақ жүздерінің билігі Жәнібек ханның (1460—1480) мұрагерлерінің қолында болды; Ұлы орда мен Орта орданы — үлкен ұлы Жәдіктің (*Dzadiq*) ұрпақтары, Кіші орданы Жәнібектің кіші ұлы Өзектің (*Osek*) ұрпақтары биледі... Әбілқайыр қазақ хандарының генеалогиялық жас жағынан кіші тармағынан шыққан, бұл оның үстем болуына мүмкіндік бермеді. Алайда жеке басының қасиеттері мен ықпалды феодалдық топтардың қолдауы шешуші фактор болды. Жоңғарларға қарсы күресте Әбілқайыр өзінің осындай артықшылықтары бар екенін көрсетті. Ол Кіші жүздің аса мықты қол бастаушылары Бөкенбай батырмен, Есет батырмен және Жәнібек батырмен одақ жасасты». ¹³⁵

Әбілқайырдың тарихи аренаға шығуына жәрдемдескен, Боджер атаған мән-жайлар өмір шындығына қайшы келмейді. Ресей Сыртқы істер алқасының тілмашы А. И. Тевкелев Әбілқайыр туралы былай дейді: ол «сол орданың (Кіші жүздің. — *Ред.*) ең үлкен билігін өз бабаларының

иеленгеніндей алмағанымен, олардың өзіне құлақ аспайтынына ашуланып, Ұ. М. И.-дың (Ұлы Мәртебелі Императордың. — *Ред.*) камқорлық жасауын өтінді, сол арқылы қырғыз-қайсақ ордасында жалғыз өзін хан етіп, өзі арқылы өз тегінің мұрагерлерін сол хандықта орнықтыру ниетін көздеді». ¹³⁶

Әбілқайырдың Ресей көмегіне сүйеніп, жоңғарларды жеңуге ұмтылуы, деп санайды Боджер, 1731 жылғы ант беруге әкеп соққан шешуші фактор болған жоқ. Ол өз тезисін 1731 жылға қарай қазақтар үшін жоңғарлардың қауіп төндірмегенімен және Қазақстанның Ресейге қосылуына оның бірінші себеп бола алмағанымен растауға тырысады. Қазақтардың Әбілқайыр бастаған біріккен күштері, — деп көрсетеді Боджер, — 1730 жылы Аңырақайда күшті жеңіске жетті. ¹³⁷ Бірақ одан кейін не болғаны белгісіз. 1730 жылдың шілдесінде Әбілқайыр орыс шекарасына жақындап барып, «Ресей бодандығына қабылдауды ресми өтініп», Санкт-Петербургке елшілік жіберді. Жоңғарларды жапыра жеңгеннен кейін оны осындай қадам жасауға итермелеген не? А. Боджер өзінің сұрағына былай деп жауап қайтарады: «Әбілқайыр мен Жәдік ұрпақтарының билік басындағылары арасындағы өзара араздықтың қайта тұтанып, оның қазақтардың жіктелуіне әкеп соғуы ең дұрыс түсіндіру болуы мүмкін. Әбілқайыр шайқаста шыққан даңқы мен ықпалды Бөкенбай, Есет және Жәнібек батырлар қолдауының өзі де даусыз билікке жету, қазақтың ұлы ханы болу және Сыр өңірі қалаларын қайтарып алу үшін жеткіліксіз екенін ұғынған болуы ықтимал. Сондықтан ол өз жоспарларын сырт жердің, Ресейдің көмегімен ғана жүзеге асыра аламын деп санаған». ¹³⁸ Әбілқайырдың бұл ой-пікірі қазақтар үшін ендігі жерде жоңғарлар емес, қайта Ресей бодандары — башқұрттардың, еділ қалмақтарының, жайық және сібір казактарының басты қауіп төндіруімен де шындыққа саятын. ¹³⁹ Автордың Қазақстанның Ресейге қосылу проблемасына шетелдік тарихнама бағалауына белгілі бір жаңалық енгізген тұжырымдары нақ осы дәлелдерге негізделген.

«Фактілер қазақ халқының Ресей бодандығын қалағаны туралы жорамалдарды растамайды, — деп жазады Боджер. — Әбілқайыр ең алдымен өзінің саяси өзімшілдігін басшылыққа алған... және оның көксегенін бір сөзбен: орыстармен бірігуді («imcorporation») емес, орыстардан көмек алу деп көрсетуге болады». ¹⁴⁰

Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуы және оның прогресшіл сипаты туралы кеңестік тарихшылардың тұжырымдарын Дж. Уилер, А. Беннигсен, Л. Тиллет, С. Блэк, К. Штеппа, А. Каппелер және басқалар қатты сынға алды. ¹⁴¹ А. Беннигсен 50-жылдарда «Ислам шолуында» жарияланған мақаласында былай деп жазады: «Орыстардың Кавказ және Орта Азия аумағын басып алуы тарихын ресми түсіндіру Кеңестердің осы аймақтың мұсылман халықтары жөніндегі саясатының ауытқуын өлшейтін ең жақсы барометр болып табылады». ¹⁴² «Патшалық Ресейдің Орта Азия мен Кавказды жаулап алуын түсіндіру: «абсолютті зұлымдық» теориясынан «абсолютті қайырымдылық» теориясына дейін» деген мақалада проблеманың кеңестік тарихнамасының негізгі кезендері көрсетіледі.

Константин Штеппаның «Орыс тарихын қайта жазу: Ресейдің өткен заманын кеңестік түсіндіру» деген жинақтағы еңбегі «ең аз зұлымдық» формуласының мазмұнын қарастыруға арналған. Жинақты «Шығыс еуропалық қор» қаржыландыратын американдық «КСРО жөніндегі зерттеу

бағдарламасы» ұйымы шығарған. Жинақтың бірінші басылымы да (1957 ж.), екінші басылымы да (1962 ж.) Принстон университетінің тарих ғылымының профессоры С. Блэктің редакциясымен шықты. «Ең аз зұлымдық» формуласының бұдан кейінгі эволюциясы, — автордың пікірінше, — «зұлымдықтың» тек қана патша өкіметіне қолданылуына және мәселе орыс халқына қатысты болған кезде ауызға сирек алынуына әкеп соқты». ¹⁴³

Американдық Орта Азия танушы М. Ривкин сайып келгенде кеңестік тарихнамада «абсолютті қайырымдылық» салтанат құрды деп пайымдайды. Оған сәйкес Қазақстан тарихы қазақ ғалымдары да қол қоюға тиіс болған мынадай төрт формулаға сыйғызылған: 1) Қазақстанның Ресейге қосылуы қазақ халқының ең әйгілі және көреген өкілдері XVI ғасырдан бастап көздеген мақсат болды. 2) Ресеймен бірігу қазақтарды Шығыстың варварлық мемлекеттерінің құлдыққа салуына жол бермеді және оларды барлық азиялық көршілерімен салыстырғанда неғұрлым өркениетті елмен жақындастырды. 3) Қазақстанды Ресейдің аннексиялауы оның жерін Қытай, Ресей және Қоқан арасында бөлуді тыйып, экономиканың прогресшіл нысандарына жол ашты. 4) Қазақтарда бүкіл тарихы бойында өзінің ұлттық мемлекеттігі болған жоқ, Қазақ КСР-ін құрып, кеңестік режим ғана осындай мүмкіндік берді. ¹⁴⁴

Қазақстанның Ресейге қосылуының «прогресшілдік» салдары дейтін пікірсайыс патша өкіметінің отарлау саясатына баға берумен тығыз байланысты, ол жөнінде батыстың тарихнамасында XIX ғасырдың өзінде-ақ қарама-қарсы екі көзқарас болған. Г. Роулинсон, Г. Кэрзон, Д. Бульджер, А. Краусс өз еңбектерінде Орта Азия мен Қазақстандағы орыс шеңбеуінің мінез-құлқының «маскүнемдік, күдікшілдік, өр көкіректік» сияқты белгілерін атап өткен. Олар сол аймақта өзінің отаршылдық үстемдігін мәңгілік ету үшін, оның халқының «өл-ауқатын жақсартуға ешнәрсе істемей», бағындырылған халықты жалмап қою патша өкіметінің ресми саясатының түпкі мақсаты деп санады. ¹⁴⁵

Бірсыпыра қиындықпен орыстар да жатқызылған еуропалықтардың «өркениеттілік миссиясы» тұжырымдамасын жақтаушылар Қазақстанның Ресейге қосылуының шаруашылық пен сауданы дамыту, «тәртіп пен заңдылық енгізу» үшін «ізгілікті» және «пайдалы» болғаны туралы жазды. ¹⁴⁶

Отаршылдық идеологиясының негізі болған «ақ адам көтеретін ауыртпалық» туралы теорияны жақтаушыларға француз ғалымы Э. Бланнның XIX ғасырдың аяғында басылып шыққан «Орталық Азия бойынша жолаушы күнделігінде» айтқан пайымдаулары тән. «Бүкіл еуропалық ұлттар отаршылдық экспансия барысында дүние жүзін бөлісумен айналысып жатқан кезде, — деп көрсетеді ол, — осы драманың ең қызықты актілерінің бірі Орта Азияда өтіп жатты, онда Ресей сол кездің өзінде-ақ 30 жылға созылған әрекеттерінің театрын өрістетуде еді. Онда орын алған оқиғалардың ауқымы жағынан да, географиялық қамтуы жағынан да адамзаттың одан өрі дамуы үшін және дүние жүзінің түрлі түкпірлерінде сонымен бір мезгілде Англия, Франция және басқа державалар шешіп жатқан міндет үшін зор маңызы болды». ¹⁴⁷ Сөйтіп Блан өзінің осы айқындамасының логикалық қисындылығына сәйкес Орта Азия мен Қазақстан халықтарын тарих субъектісі болудан айырады.

Неміс тарихшысы Ф. фон Шварц өзінің «Түркістан» деген кітабын: «Түркістанның экономикалық болашағы жоқ және сөзсіз құрып тынады»

деген мәлімдемемен бітірген.¹⁴⁸ Бұдан «болмай қоймайтын апатқа» өлкені Еуропаға қосу арқылы ғана жол бермеуге болады деген пікір туады.

Түркістанның өткені, қазіргісі және болашағы туралы қозғалған мәселелердің маңыздылығына қарамастан, — деп жазды В. В. Бартольд Шварцтың кітабына рецензиясында, — «автордың қандай да бір дәлелі туралы оның тақырыпты шындап зерттеу нәтижесі деуге бола қоймас».¹⁴⁹

Германиядағы «жаңа тарихи мектептің» өкілдері М. Фредериксен, О. Гётч, Р. Юнге патша өкіметінің аймақтағы отарлау саясатының келеңсіз және оң қырларына салиқалы баға берді.¹⁵⁰

Генералдар Кауфман мен Черняев арқылы отаршылдық әкімшілік қызметіне америка дипломаты Ю. Скайлер алғашқылардың бірі болып сыни талдау жасады, мұның өзі қазіргі америка тарихшылары Д. Маккензи¹⁵¹ мен Ф. Сискоудың¹⁵² арасында «Славян шолуы» журналының беттеріндегі ғылыми пікірсайысқа себеп болды.

Бұдан кейін Маккензи, сол пікірсайысты жалғастырған сияқты болып, бірқатар мақалалар жариялады («Ташкент арыстаны. Генерал М. Г. Черняевтың мансабы», «Түркістанның Ресей үшін маңызы, 1856—1917 жылдар», «Түркістанды жаулап алу және басқару»), оларда патша өкіметі отарлау саясатының Кауфман, Черняев және басқалар тәрізді жол салушыларының әрекетін қайсыбір дәрежеде ақтауға әрекет жасады.

Кеңес өкіметі саясатының бастауларын іздестіру америка тарихшыларын ХІХ ғасырдағы Түркістан мен Дала өлкесіндегі орыс отарлау саясатының негізгі бағыттарын, нысандары мен әдістерін зерттеуге арналған бірқатар қорытушы еңбектер жасауға итермеледі. Оларға американдық белгілі ортаазиятанушылар Л. Тиллет, С. Беккер, М. Ривкин, Э. Олуорд, француз профессоры Э. Каррен д'Анкос және басқалар қатысты.¹⁵³

Лондон университетінің профессоры Д. Уильямстың, Париж (Сорбонна) университетінің профессоры С. Бенсидунның еңбектерінде патша өкіметінің Түркістан мен Қазақ даласындағы отаршылдық-әкімшілік шараларының жекелеген жақтары: сот және жер реформалары, фискальдық саясат, әкімшілік өзгерістер және т.б. көрініс тапқан.¹⁵⁴

Америка тарихшысы Ф. Каземзаде Р. Пирстің «Орыстық Орта Азия, 1867—1917: Отаршылдық басқаруды зерттеу» деген кітабына рецензия жаза келіп, оның проблеманы зерттеу тәсілін отаршылдықты «оның барлық оң және теріс сипаттарымен қоса» зерттейтін көптеген ғалымдарға тән әдіс деп сипаттады.¹⁵⁵

1950—60 жылдарда шетелдік тарихнамада орныққан жаңғырту тұжырымдамасы тарихшылардың 1917 жылға дейін аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын кешенді түрде және неғұрлым тереңдете зерттеуіне мүмкіндік берді. Жаңа теорияның «тартымдылығы» мынада болатын: ол тарихқа формальді көзқарасты теріске шығарды және Кеңестердің ұлт саясатының «тарихи табыстары» туралы насихаттық идеяларға тікелей қарсы бағытталды. «Бұл табыстардың көбі кеңестік қатаң тәртіпсіз де орын алуына болатын еді, — деп жазады Р. Пирс. — Егер 1917 жылы Орта Азия тәуелсіз мемлекет немесе тіпті мандатты аумақ болса да, ортаазиялықтар нақ сол мерзімде дамудың нақ сол деңгейін қамтамасыз етер еді. Қазіргі үздіксіз дамып келе жатқан дүние үшін прогресс қандай да бір жүйенің монополиясы емес».¹⁵⁶

Қазіргі зерттеушілердің негізгі тұжырымы бүгінгі экономикалық жетістіктердің іргетасы патша өкіметі кезінде-ақ қаланған; бірақ оның білім беру саласы мен жер мәселесіндегі саясаты жергілікті халықты этникалық жағынан сіңіріп алу және оны орыстандыру мақсатын көздеді деген пайымдауға келіп саяды.

Дж. Демко, С. Зенковски, нақ әлгі Д. Уильямс, Р. Пирс қазақтар үшін патша өкіметінің қоныстандыру саясатының ең ауыр зардаптары болғанын, шын мәнінде олардың тарихындағы көптеген қасіретті беттерді бастап бергенін мойындайды.¹⁵⁷

Патша өкіметі отарлау саясатының «қайырымдылық ықпалына» қазақтар толып жатқан бой көрсетулермен жауап қайтарып, олар ХVІІІ ғасырдың соңғы ширегінен тура 1917 жылға дейін жалғасты.

1960 жылы «Ортаазия шолуы» беттерінде «Қазақтар және Пугачевтің көтерілісі» деген мақала жарияланды, бірқатар еңбектерде Сырым Датов (1783—1797), Е. Көтібаров пен Ж. Нұрмұхамедов (ХІХ ғасырдың 50-жылдарында), И. Тайманов пен М. Өтемісов (1836—1838) бастаған көтерілістер туралы айтылды.¹⁵⁸ Э. Саркисянц «қазақтардың отаршылдыққа қарсы бой көрсетулері үздіксіз болғанын» атап өтеді. Солардың ішінен ол Кенесары қозғалысын ерекше бөліп көрсетеді. «Кенесары қазақтың барлық үш жүзінде бұқаралық қозғалыс ұйымдастырып, ол 1837—1847 жылдарда қазақтардың өз жеріне орыстардың басып кіруіне қарсы орасан зор көтеріліске ұласты. Ол тіпті ұлттық шеңберден де шығып кетті».¹⁵⁹ 1916 жылғы көтеріліс шетелдік тарихшылардың назарын бәрінен де көп аударды. М. Э. Чаплика 1918 жылы Оксфордта жарияланған «Орта Азия түріктері» деген кітабында былай деп жазған: «Самарқан облысындағы Жызақта және Жетісуда мейлінше кескілескен қақтығыстар болды. Соның салдарынан жергілікті әкімшілік байырғы халықтың барлық жері мен мүлкін тәркіледі, әскер жасындағы барлық еркектер мобилизацияланып, ал қалған тұрғындар (20 мыңдай), негізінен әйелдерді аштан қыру үшін шөл далаға айдады».¹⁶⁰ Қазіргі тарихшылар Р. Пирс, Дж. Уилер, Л. Крадер, А. Спектор, С. Зенковски еңбектерінде көтеріліс тарихы тарихнамадағы белгілі «исламның — христиан дініне қарсы», «орманның — далаға қарсы», «көшпелілердің отырықшылыққа қарсы күресі» тұжырымдамасы тұрғысынан баяндалған.¹⁶¹ Американ тарихшысы Эдвард Деннис Соколдың «Орыстық Орта Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс» деген еңбегі шетелдік тарихнамада елеулі құбылыс болды. Автордың пікірінше, «әр түрлі екі мәдениет, көшпелі және отырықшы халық тоғысуының сәтсіздікке ұшырағанын көтеріліс айнадағыдай көрсетті... ол көшпелі қоғамның өз бостандығына және тіршілік етуінің өзіне қол сұққан отырықшы халықтың басып кіруіне қайтарған қарымтасы болды. Бұл қыр көрсетуге әрқайсысы өзінше, өздерінің дәстүрлері мен тарихына сәйкес жауап қайтарды».¹⁶² Э. Сокол экономикалық факторларға «бірінші дәрежелі мән» беріп, көтерілістің тікелей себептері «орыс қоныс аударушыларының көшпелілер жеріне ұдайы басып кіруі» деп біледі.¹⁶³ Еңбекке жазған рецензиясында А. Парк былай деп атап өткен: «дәстүрлі деректемелерді пайдалану зерттеуді тереңдете түсіп, ...ол кезде Орта Азия халықтарының орыс үстемдігіне қарсы тұрудың жалпы принциптерін әзірлеуге де, орыстарға қарсы пығылды жұмылдыра алатын көшбасшы шығаруға да шамасы болмағаны неліктен екеніне автордың берген бағасына иланымдылық берер еді».¹⁶⁴

Шетелдік ғалымдардың зерттеулері халықтың ұлт-азаттық күресіне марксист тарихшылардың таптық көзқарасының келешегі жоқ екенін көрсетеді, атап айтқанда, мұны қоныс аударушылардың патшалық жазалаушы әскерлермен бірге қазақ көтерілісшілеріне, сондай-ақ 1917 жылы өз жеріне қайтып оралған босқындарға қарсы шыққаны дәлелдейді.¹⁶⁵

Неміс тарихшысы А. Каппелер 1916 жылғы көтерілістің негізгі себебі патша өкіметінің отаршылдық үстемдігі, оның Қазақстандағы жер мәселесінде түгелімен славян қоныстанушыларының мүдделерін көздеп жүргізілген саясаты деп санайды. Каппелердің есептеулері бойынша, көтеріліс барысында 100 мыңнан астам қазақтар мен қырғыздар қаза тауып, көптеген адамдар Шығыс Түркістанға эмиграцияға кетуге мәжбүр болған.¹⁶⁶

Кеңестік тарихнама «феодалдық-монархиялық» деп айдар таққандарды қоса алғанда, қазақтардың барлық бой көрсетулері, — деп атап көрсетеді М. Олкотт, — отаршылдыққа қарсы, ұлт-азаттық сипатта болды. Бірақ 1916 жылғы көтеріліс қазақтарды тайпалық және діни көсемдердің отаршылдық езгіден азат ете алмайтынына олардың көзін жеткізді. Сондықтан Олкотт ойлағандай, олардың көбі сол кезде-ақ жалынды көсемсөзшілер мен ақындардан тұратын және Петроградта халық мүдделерін қорғай алатын жаңа қазақ көшбасшыларының туы астына тұруға дайын еді.¹⁶⁷

Бертінгі кезге дейін қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетін зерттеу арнаулы зерттеуге нысана болған жоқ. Алайда XVIII—XX ғасырдың басындағы нарративтік әдебиетте қазақтардың музыкалық және поэтикалық жағынан дарындылығы туралы көптеген пікірлер, халықтың ауызша шығармашылығының жекелеген үлгілері, суырып салма ақындар туралы үзінді түріндегі мәліметтер, сәулет ескерткіштерінің (Ахмет Йасауи, Айша бибі, Қарахан және басқалар кесенелерінің) суреттемелері бар.¹⁶⁸ Р. Карутц Маңғыстаудағы халықтық өрнектердің стильдік ерекшеліктері мен құрылымын зерттеуге көңіл бөлді, «кошқар мүйіз», «түйе табан»¹⁶⁹ және т.б. сияқты ою-өрнек үлгілерінің таралғандығы көрсетілді. Шаруашылық-тұрмыстық мақсаттағы заттардың шағын нысандарының тұрмысқа ыңғайлылығы туралы айта келіп, саяхатшылар киіз үй құрылымының оңтайлылығын және көшпелілердің оны құрастыратын элементтер тандаған кездегі көркемдік талғамы жоғары екенін атап көрсеткен. «Шатырдың көшпелілер өміріне бейімделуі міндеттерін іс жүзінде шешу мағынасында... киіз үйдің құрылымы, — деп жазады Карутц, — нағыз өнер туындысы болып табылады».¹⁷⁰

Зерттеушілер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетімен қатар, орыс мәдениеті мен білімінің қазақ қоғамына ықпалы туралы мәселеге бірсыпыра ден қойған.¹⁷¹ Э. Каррен д'Анкос 1867—1917 жылдардағы Түркістандағы мектеп ісіне арнайы талдау жасап, патша өкіметі саясатының оң қорытындылары мен негізгі бағыттарын атап өткен.¹⁷²

Жан Соссе, Стэфен Бланк және басқа авторлар XIX—XX ғасырдың басында Қазақстанда мектепте білім беру ісі таралуының ауқымын нақты зерттеу негізінде патша өкіметінің бұл саладағы саясаты сайып келгенде қазақтарды олардың сана-сезімін тумай жатып тұншықтыру жолымен орыстандыру мақсатын көздеді деген тұжырымға келген. Бұл орайда оларды орыс халқымен этникалық және мәдени сіңістіру үрдісінде орыстың

православиелік шіркеуі мен Н. Ильминскийдің мектеп жүйесіне маңызды рөл берілген.¹⁷³ Патшалық Ресейде шығыс халықтарына білім беру жүйесінің (Ильминский жүйесінің) проблемалары бойынша Колумбия университетінде докторлық диссертация қорғаған Изабель Крайндлер оның Ы. Алтынсариннің шығармашылығына ықпалы, сондай-ақ патша өкіметінің көксеген мақсатына қарамастан, қазақтарды ұлттық оятуға әсер еткенін атап өтеді.¹⁷⁴

Қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің қалыптасу проблемасын «батысқа бой ұру» және «жаңғырту» тұжырымдамасы тұрғысынан көрсете келіп, Э. Каррен д' Анкостың, Э. Бэконның, Р. Пирстің бұл үрдістің бастауында қазақтың аса көрнекті ағартушылары Ш. Уәлиханов пен А. Құнанбаев тұрды деп санауы орынды.¹⁷⁵

Еуропада Ш. Уәлихановтың шығармашылығы туралы алғашқы жарияланымдар ХІХ ғасырдың 60-жылдарында пайда болды. Немістің 1862 жылғы «Ресей туралы ғылыми білімдер мұрағатында» ағылшын тарихшылары Д. және Р. Митчеллдердің, Ф. Тренчтің, Г. Ланделлдің, Г. Роулинсонның 1860—70 жылдарда жарияланған еңбектерінде оның Қашғарияға саяхаты туралы хабарланған. Францияда ғалымның ғылыми мұрасының маңызы туралы көрнекті ғалым әрі саяхатшылар Э. Жонво, Э. Реклю, Шарль-Эжен де Уйфальви, Д. де Рэн және басқалар шығармаларында айтылды.

Қазақтың ұлы ақыны және ойшылы А. Құнанбаев есімін батыс дүниесіне америкаан көсемсөзшісі және саяхатшысы Джордж Кеннан тұңғыш рет таныстырды, ол өзінің 1885—86 жылдарда Ресей өңіріне жасаған сапарында Омбыда, Семейде және басқа қалаларда болған еді.

Батыстың қазіргі тарихнамасында Ш. Уәлиханов пен А. Құнанбаевтың шығармашылық мұрасының маңызы қарастырылатын бірқатар арнаулы зерттеулер бар.¹⁷⁶

Мезгілсіз қайтыс болуына қарамастан, — деп жазады С. Зенковски, — Ш. Уәлихановтың еңбектері мен оның философиялық көзқарастары қазақ зиялыларының отаршылдыққа қарсы көзқарастарының қалыптасуына зор ықпал етті; оның ағарту, теңдік және әділеттілік қажет екеніне, оған қол жеткізу жолындағы сенімін қазақтардың одан кейінгі ұрпақтары, соның ішінде «дала ақыны Абай мен педагог Алтынсарин» бөлісті. Американдық профессорының пікірінше, Абай қазақтар үшін мектепте білім беруге іргетас ана тілінде оқыту болуға тиіс деп санаған.¹⁷⁷

М. Олкотт былай деп көрсетеді: Ш. Уәлиханов пен Ы. Алтынсаринге қарағанда, А. Құнанбаев орыстардың Қазақстандағы отаршылдық үстемдігіне неғұрлым сыншыл көзқараста болған.

ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басында қазақ әдеби тілі мен халықтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру үрдісінде, — деп атап көрсетеді ол, — қазақ зиялыларының жаңа ұрпағы пайда болып, ол қазақтар жағдайының шарасыздық себептерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар оны өзгертуге ұмтылды.¹⁷⁸

Өз халқын ояту жөнінде қазақ ағартушыларының алдыңғы ұрпағы бастаған істі А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов және басқалар жалғастырды, А. Беннигсеннің, Ш. Лемерсье-Келькеженің, М. Олкоттың айтуынша, олардың қоғамдық-саяси көзқарастарының негізінде «қазақылық» («The Kasakhness») принципіне бетбұру жатты.¹⁷⁹

3. XVIII–XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТАРИХ ХАҚЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ

XVIII–XX ғасырдың бас кезі кезеңіндегі қазақтар тарихы жөнінде тарихи деректемелердің ауқымы кең, оларда Қазақстанның және онымен көрші мемлекеттердің аумағында болған тарихи оқиғалар мен фактілерді көрсететін ақпарат бар.

Бұл деректемелер өзінің түрі мен мазмұны жағынан алуан сипатта. Олар жазбаша, ауызша және заттай тарих деректемелері түрінде болып келеді. Жазбаша және заттай деректемелердің көпшілік бөлігі зерттеушілердің назарын аударып, ғылыми айналымға енгізілді.

Қазақтардың жаңа тарихының кезеңі Ресей мен Батыс Еуропа, Шығыс Қытай және мұсылман деректемелерімен қатар дәстүрлі қазақ деректемелері – шежіренің өзінде баяндалған. Қазақ шежірелерінің материалдары деректеметанушылық талдау жасаған кезде құнды тарихи мәліметтер болып табылады. Алайда қазақ шежірелеріне ұзақ уақыт бойы тиісінше ғылыми-зерттеушілік көңіл бөлінбей, тарих ғылымының деректемелік ізденістері шеңберінен тыс қалып келді, өйткені бел алып тұрған тоталитарлық жүйе мен идеологиялық цензура ұлттық тарихи деректемелерді пайдалануға тыйым салды. Кеңестік тарихнама мен деректеметанудың қазақтардың тарихи деректемелері ұмыт қалдырылған кездегі кемшілігі де осыдан шығады. Тарихшылар үшін деректемелердің бұл санатын ғылыми проблемалар шеңберіне енгізу қауіпсіз де болған жоқ, өйткені ғалымдарды (мысалы, Е. Бекмахановты, Ә. Марғұланды) тікелей қудалау жәйіттері де болды, олар кейінгі тарихшыларды қазақтардың тарихи деректемелерін ғылыми талдау мен зерттеу проблемасын орағытып өтуге мәжбүр етті.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы қазақ жазба шежіресі дәстүрінің қалыптасу уақыты болды. Қазақтардың ауызекі шежіресінің жазбаша-библиографиялық нысанға көшуі Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Шәкерім Құдайбердиев, Нұржан Наушабаев, Құрбанғали Халид, Мұхамеджан Тынышбаев, Әлихан Бөкейханов сияқты ғалымдардың ыждаһатты шығармашылық қызметі арқасында жүзеге асты.

Бұл адамдардың ауызша деректі жазбаша түрде көрсетуге ұмтылысын ұзақ уақыт бойы атадан-балаға беріліп келген қазақ шежіресінің ғылыми маңызы зор екендігімен түсіндіруге болатын сияқты. Мұхамеджан Тынышбаев былай деп жазады: «...қазақ халқының әрбір жекелеген руының генеалогиясын алдын ала зерттемейінше, сондай-ақ оның кімдермен және қандай уақытта тоқайласқанын анықтамайынша, қазақ халқының тарихи тағдырының жалпы көрінісін көзге елестету мүмкін емес».¹⁸⁰ Тарихшы Құрбанғали Халидте қазақ халқы тарихын зерттеудің маңызы жөнінде былай делінген: «...Орта Азия мен Шығыс Түркістанда болған оқиғалар желісін бітірген соң, қазақ ахуалы мен хандары туралы жазуға кірістім. Бұл халықтың тарихы жалпы ауызда бар. Алайда жекеленген жазба тарихтары мен естеліктері болмағандықтан, әркім әр түрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет-арам оймен, енді біреулері тек мұқатуды мақсат еткен. Кезіндегі бағзылар тарихты анығырақ түсініктеме беруге білімдері жете тұра, оған мән бермеген. Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы ба-

яндалмады. Осындай себептермен, мен бар күш-қайратымды жұмсап, жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпарлар мен жазба деректерді жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапты жаздым».¹⁸¹ Өз еңбегін сипаттай келіп, Құрбанғали Халид тарихтың баяндалып отырған оқиғаларға объективті және дұрыс баға беруге адалдық қажет екенін үнемі атап көрсетеді. Шәкерім Құдайбердиев те шамамен нақ осы принциптерді басшылыққа алған, ол былай деп жазады: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тәбіри», «Тарих ғумуми», «Тарих антшар аласлам», Нәжиб Ғасымбектің «Түрік тарихы», Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер, орысша кітаптан оқығаным: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатқу білік», «Кошочидам» деген кітаптардың сөздері және қытайдың Юань-Шаумин деген жазушысының сөзі және араб-парсы, рум-еуропа жазушыларының сөзі және қазақтың жаңылыс айтқан өтірік аталары — бәрі сол кітапта бар.

Ол кітаптардағы сөздерді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, соған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, бір шежіре жазамын. Ескіден қалған тиянақсыз ертегі сықылды ауыз сөз болмаса, мұнан бұрын біздің қазақ тілімен шежіре жазылған жоқ».¹⁸²

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің тарихнамалық мұрасы жазбаша қазақ шежіресіндегі дәстүрлі бағыт болып табылады, онда батыс не шығыс авторларына сілтеме жасалмайды және ауызша тарихи мәліметтер бірден-бір деректеме етілген. Ол былай деп жазады: «Біздің қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенін ұмытпайтын құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуымен кеудесі хат, естігені, көргені жар болған қариялар кейінгіге ауыздан ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған».¹⁸³

Бірақ көп кешікпей бұл ұлттық тарихнамалық дәстүрлер ұмыт қалдырылды. Қазақ ғылымының жарты ғасырдан астам тарихы бойында ғалымдардың бұл авторларды жариялауға және оларға сілтеме жасауға батылы бармады. Шәкерім Құдайбердиевті өкімет орындары өлтірді, Ә. Бөкейханов, М. Тынышбаев қуғынға ұшыратылды. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің кесенесі қиратылды, бұл — кеңестік партия органдары вандализмінің ресми фактісі, ал тарихтағы ұлттық дәстүрді жақтаушы Ермұхан Бекмаханов сотталды. Ұлттық тарихи деректемелер мен оларды ғылыми зерттеу проблемаларына жақын болған С. Асфендияров, Қ. Кемеңгеровтер қуғынға салынды.

80-жылдардың аяғы — 90-жылдардың басында ғана қазақ авторларының тарих жөніндегі еңбектерін өмірге оралтып, қазақ шежірелерін жариялайтын мезгіл туды. Сөйтіп қазақ деректемелерін жаңа тарихи тұжырымдар тұрғысынан қарастыратын кез келді. Қазақ шежіресі деген не? Көшпелі қоғамның дәстүрлі тарихи санасы шежіре шеңберінде қалыптасады. Ол көшпелілердің тарихи білімі құрылымындағы орталық өзек болып табылады, оның теориялық және қолданбалы маңызы тарамдалып,

содан шығады. Бұл тарамдар шежіреде, біріншіден, нағыз генеалогиядан, екіншіден, құрылым құрайтын ойдан шығарылған генеалогия ғана болып табылатын ирреалдык, үшіншіден, ежелден жеткен үн, «қария сөз», «ескі сөз» — тарихи мифологиядан, сондай-ақ тарихи аңыздардан, эпикалық жырлардан — батырлар жырларынан, толғаулардан қалыптасып тарихи білімді құрайды.

Көшпелі қоғамда тарихтың мағынасы мен мақсатын түсіну басқа өркениеттер мен халықтардағы мұндай ұғымнан ерекше. Мысалы, христиан және мұсылман дүниесінің тарихнамасында тарихи ақпарат жинақтау жүйесіндегі негізгі принцип тарихи уақыт санаты болса, көшпелілерде ол тарихи тұлға санатымен ауыстырылған. Шежіреде тарихты және тарихи оқиғаларды дараландыру өзекті мағына болып табылады. Тарихи уақыт санаты тарихи кеңістік санатынан кейінгі үшінші орынға қойылды, ал бірінші қатарға қайраткер тарихи тұлға шығарылған. Тарихи уақытты есептеу тиісінше генеалогиялық ұрпақтар мен тарихтың ең ірі оқиғаларына сәйкес жүзеге асырылады, өйткені бұл, өз кезегінде, он екі жылдық циклды жыл санау қажет етілетін ғарышнамалық түсініктерге байланысты.

Сөйтіп тарихи білімнің генеалогияландырылған жүйесінің орталығында тарихи дәуір мен оқиғаларға баланатын тарихи жеке тұлға болады. Мәселен, қазақ тарихшылары XVIII және XIX ғасырлардағы тарих бойынша тарихи циклдарды Әз Тәуке, Абылай, Бұқар жырау, Қазыбек би, Төле би, Әбілмәмбет хан, Әбілқайыр хан, Бөгенбай батыр, Қарасай батыр, Қабанбай батыр, Кенесары хан, Наурызбай сұлтан, Едіге, Шоң, Торайғыр, Жарылғап би, жоңғар қонтайшылары Галдан-Церен, Шона батыр (Шуна Дабо) және басқалар сияқты әйгілі жеке тұлғалар арқылы көрсетеді.

Зерттеуші В. Юдиннің «далалық ауызша тарихнама деректемелерінің хабарларын тарихтың дәл анықталған фактілерімен салыстыру далалық тарихнама деректемелерінің дұрыс мәліметтер хабарлайтындығын», «оларда айтылатын оқиғалардың, адамдардың көпшілігі тарихи екендігін», «мұның өзі бұл тарихнаманың беймәлім оқиғалары да, адамдары да әбден нақты деп тұжырым жасауға негіз береді» деген көзқарасы өте қызықты.¹⁸⁴ XVIII—XIX ғасырлар кезеңіндегі қазақтар тарихын қарастырғанда дәстүрлі далалық деректемелердің мәліметтері де пайдаланылды.

Деректеметану тарихы мен тарихнамада қазақ шежірелерін іс жүзінде пайдалану мысалдары бар және олардың арасынан бірінші кезекте ғалымдар П. И. Рычков, А. И. Левшин, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ш. Уәлиханов, А. Н. Харузин, А. Н. Аристовтар мен басқалардың есімдерін атау керек.

XVIII және XIX ғасырлар тарихының қазақ шежірелерінде баса көңіл бөлінген оқиғаларды хронологиялық ретімен үстіртін карап шығуымыздың өзі ғана өткеннің көптеген егжей-тегжейіне тереңдей үңілуге, оқиғалардың кейбір анық-қанығын нақтылауға және батыс немесе шығыс деректемелерінде баяндалып та қойған дәуір рухын, мүмкін, біршама өзгеше түсінікте ұғынуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге онда тарихтың қазірдің өзінде белгілі фактілері түсіндірудің жаңа нұсқасында көрсетілуі, сол нақты мәлімет берушінің дүние танымдық жүйесіне салынуы, бөлкім, субъективизмнен ада болмауы мүмкін.

XVIII ғасырдың басынан Қазақ хандығы Тәуке ханның билеуімен (1680—1715) мәлім. Тәуке өз заманының едәуір күшті әміршісі болды, оның билігі аумақтық жағынан қазақтың барлық үш жүзіне тарады. А. И. Левшин қазақ материалдарына сүйене отырып, ұлы Тәуке ханға мынадай мінездеме берген: «Оның атымен өздерінің қызба отандастарының тобырынан рухы біршама жоғары тұрған кез келген Қырғыз-Қазақтың жүрегі ізгілік пен инабаттылыққа толады. Ол Қазақ Ордаларының Ликургі, Айдаһары». ¹⁸⁵

Қазақтың халық аңыздарында оның татулық орнатушылық қызметі дәріптеледі. Ол көптеген жылдарға созылған апатты өзара қырқыс пен қантөгісті тоқтатады; ол ақылдылығымен және әділдігімен барша жұртты өзіне бағынуға көндіреді; ол күшті руларға қарсыласу үшін әлсіз рулардың басын қосады, ал күштілерін жуасытты, сөйтіп барша жұртқа ортақ қылмыстық заң жүйесін енгізді. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресінде», сондай-ақ басқа да көптеген шежірелерде оның ел билеген кезі туралы өте көп мәліметтер келтіріледі. Ол шежірелер былай деп сыр шертеді: «Қасиетті Жәңгірден кейін Тәуке хан болды. Бұл ақылды, табанды және білімді адам еді. Халық арасында ол жөнінде оның халықты жақсы басқарғаны айтылады. Өз Тәукенің билік етуі туралы «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген сөз нақ сол кезден қалған». ¹⁸⁶

Тарихи аңыздар мен батырлар жырының материалдарына қарағанда, қазақтардың, негізінен Орта жүз қазақтарының қыста көшіп жүретін жерлері XVIII ғасырдың басында оңтүстікте, Сырдария өзені аңғарында болған.

Тәуке ханның нақты әлеуметтік-экономикалық мәселелер бойынша жасаған іс-әрекеттерінің негізгі тұжырымы өлең нысанында, қазақтардың қабылдауына өте қолайлы етіп бергені көрсетіледі.

Шәкерім Құдайбердиев «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресінде» Тәуке ханның генеалогиясын былайша баяндайды: «Жәңгірдің орнына өз Тәуке хан болғанда, хандыққа өкпелеп Уәлибақи Ғайып ханға кетіп еді. Өз Тәуке хан болғанда... бітім жолдарын түзеткен еді... «Күл төбенің басында күнде кеңес» деген бітім сол еді. Кіші жүздің ханы өз Тәукенің баласы Болат ханның бір баласы Сәмеке хан еді. Ұлы жүздегі үлкен хан бөрінің үстінен қарайтұғын Болат ханның Әбумұхаммет деген баласы еді. Оны біздің қазақ Әбілмәмбет дейді». ¹⁸⁷

Тәуке ханның генеалогиясы туралы Құрбанғали Халид былай деп жазады: «Ал Барақ ханнан бергісін қолмен тудырғандай айтамын: Барақ хан, ұлы Бадақұл, ұлы Жәдік хан, ұлы Сығай, ұлы Есім, ұлы Жәңгір, ұлы Әзиз (өз) Тәуке, ұлы Полат, ұлы Әбілмәмбет, ұлы Әбіл Файз хан (Әбілпейіс деп жүргендері осы болар) деп, кісі санында айырмашылық жоқ. Басқа да айтушылар бар, бірақ бәрі де Орысханға тірейді. Бұл анықтама тарихи шындық». ¹⁸⁸

Мұхамеджан Тынышбаев өзіне мәліметтерді Әулиеата уезіндегі шымыр руының қарттары бергеніне сілтеме жасай отырып, былай деп жазады: «Қазақ аңыздарына қарағанда, қаһарлы Жәңгір ханмен туыстасуды және сол арқылы одан қайырымдылық көргісі келген қалмақтар оған қонтайшының қызын беріп, Тәуке содан туған». Біздің ойымызша, Тәукенің әкесі Жәңгір хан батыс монғолдардың ірі тайпаларының бірі — дербіттердің билеуші әулетімен туыстастықта болса керек. Ресей

деректемелерінде 1635 жылы ойраттар арасында өзара қырқысқан соғыс болғаны туралы мәліметтер бар, онда «Үрлік тайшыға (торғауыттардың жетекшісі. — *Ред.*) қазақтың Жәңгір сұлтанымен бірлесе отырып, дербiттiң Далай тайшасы екі рет шабуыл жасаған. Үрлік қалмақтарына едәуір залал келтірілген». ¹⁸⁹ «Қазақтардың түсінігі бойынша Тәукенің хандық құрған кезі қазақтар өміріндегі ең бақытты уақыт, олардың әскери күш-құдіреті жоғары дәрежеге жетіп, сонымен бірге хандық ішінде татулық пен тыныштық орнаған уақыт деп саналады». «Езіліп келген өлсіз руларды Тәуке олардың күшті руларға қарсы тұра білуі үшін одақтарға біріктірді. Билігіндегі руларды іс жүзінде басқару үшін 6 би: 1) Ұлы Ордаға — Төле биді (дулат, жаныс атасы); 2) Орта Ордаға — Қазыбекті (Қаз дауысты Қазыбек — арғын, қаракесек); 3) Кіші Ордаға — Әйтекені (әлім, төртқара, самарқандық атақты Жалаңтөс батырдың інісінің немересі); 4) қырғыздарға — Қоқым би Қарашоринді; 5) қарақалпақтарға — Сасық биді би етіп тағайындады; 6) катағандар, жаймалар және басқа да ұсақ рулар билерінің есімдері белгісіз». ¹⁹⁰

XVIII ғасырдың 20-жылдарының бірінші жартысы тарихта жалпы «ақтабан шұбырынды» жылдары деп аталды. Қазақ шежіресінің бұл оқиғалары Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің түсіндіруінде былайша суреттеледі: «Ол кезде қалмақ қонтайшысының билігі қатты күшейді. Ол қазақтарға тыныштық бермей, үздіксіз шапқыншылық жасап отырды. Қысқа уақыт ішінде қырық рет шапқыншылық жасап, қалмақтардың ықпалы едәуір өсті. Жоңғарлар жеңіске жеткен жерлерінде қазақтарды бірін қалдырмай қырып тастады. Осындай мейірімсіз соғыс себепті, құрып кетуге таянған қазақтар бірігіп, күштерін топтастыра жауға қарсы бірлесіп соғыса бастады. Бірақ тапқыр хан, ержүрек батырлар болмаса, нашар жауынгерлер тобырынан не пайда? 1723 жылы Галдан-Церен Ташкентті басып алып, онда өз билігін орнатты».

Қазақ шежіресіндегі материалдар XVIII ғасырдың бірінші ширегінің рухы мен ахуалын қандай да болсын басқа бір деректемелер түрлерінен гөрі неғұрлым толық береді. «Қысқа күнде қырық шапқан» деген онша нақты емес тұжырым қалмақтар мен қазақтар арасындағы қарым-қатынастың кескілескен сипатын дәлелдейді. Қазақтар Жетісудағы, Түркістан аймағындағы және Сырдарияның орта ағысындағы жайлауы мен кен өрісінен осылайша айырылды.

«Қалмақтардың үстемдігі орнаған кезде, Ұлы жүз — Қоканға, Орта жүз Самарқанға кетті, ал Кіші жүз Хиуа жағына көшті. «Ақтабан шұбырынды» зардабын әсіресе Орта жүз көп көрді. Жұт малын, жау жерін алған қаракұрым халық даламен жаяу босты. Мұндай ұзақ жүріске аяқ-киім шыдамай, жалаңаяқ босқындардың табаны ақ қайысқа айналды. Ұлы жүз Жоңғария билігінде қалды, ал Орта жүз бөрінен бұрын жұт болып, малын жаппай қырылуынан, толассыз жау шабудан қатты зардап шекті. Орта жүздің азын-аулақ тірі қалғандары Сарыарқаға келіп, сонда ірге тепті». ¹⁹¹

«Ақтабан шұбырынды» жылдарында қазақтар жан-жақтан: «бірінші жоңғар қалмақтары, екінші еділ қалмақтары, үшінші башқұрттар, төртінші сібір жағы..., бесінші жайық казактары» тарапынан жасалған шабуылдан ауыр шығынға ұшырады. ¹⁹² Жоғарыда аты аталған дұшпандар ішінен жоңғарлар мейлінше қауіпті болды, олармен 1723—25 жылдарда болған шешуші

шайқастарда қазақтар жеңіліс тапты. «Шақшақұлы Ер Жәнібек» эпикалық дастанында қасіретті халықтың жай-күйі айтылған.

1723—25 жылдардағы жеңілістеріне және Мауараннахр мен Сарыарқаға ретсіз көшуіне қарамастан, қазақтар 1726 жылдың өзінде-ақ Жоңғарияға қарсы жаңадан ашық күреске шығуға күш жинап үлгерді. А. Левшиннің жазғанындай, «...жан ашуы олардың (қазақтардың) бұрынғы қоныстарын қайтарып алу қажеттігіне көзін жеткізді, ал басқа түскен тауқымет сол мақсатқа жету жолына итермеледі. Үлкен нәубет ішкі өзара қырқысты бітістірді, жалпы келісімді қайта туғызып, олардың бәрін бір нәрсеге бағыттады».¹⁹³

Алғашқы ірі шайқас 1728 жылы Ұлытаудың оңтүстік-батыс жағында, Шұбар көлінің жағасында болды. Қазақ аңыздарында бұл шайқаста қазақ қолдарын Шақшақ Жәнібек батырдың басқарғаны айтылады.

Қазақтардың өршеленген қарсылығын жеңе отырып, жоңғарлардың қалың қолы сол дәуірде қазақтар қарсыласуының басты ошағы және Қазақ мемлекетінің аумақтық-саяси орталығы болған Ұлытау жағына мақсатты түрде ұмтылды. Ә. Диваев Тайлак пен Саңырық бастаған Орта және Кіші жүз батырларының Бұланты мен Білеуті өзендерінің жағаларындағы орасан үлкен және шешуші шайқастарға қатысуы туралы қазақ аңыздарын жазып алған. Бұл жерде қалың жоңғар қолының күйрей жеңілуі халық жадында «Қалмаққырылған» деп сақталған. Бұланты және Білеуті өзендерінің арасында сол кезден бастап «Қалмаққырылған» деп аталған шағын қырқа бар. Оның төбесінде құлпытастарына ру таңбалары қашап салынған қазақ сарбаздарының бейіттері де шашырап жатыр.¹⁹⁴ Тарихи аңыздарға қарағанда, бұл зиратқа сол шайқаста қаза тапқан қазақ батырлары жерленген. Батырлар жырында Бұлантыда шайқасқан қазақ сарбаздарының рухы мен ерлік көңіл күйі, жауынан үстем болғандығы жырланады.

Малайсары, Олжабай, Есет, Жантай, Барақ, Жәнібек, Қабанбай, Бөгенбай, Сырым, Мұрын, Жаулыбай, Сарыбай батырлардың, Қазыбек және Төле билердің есімдері, яғни әр рудан жиналған қазақ жасақтары тізіп келтірілген. Шынында да, көптеген жазбаша деректемелерде батырлар мен билердің есімдері қайталанатын. Сонымен бірге мұрағат құжаттарының тым прагматикалық сипатта жасалғанын, ал аңыздар мен батырлар жырларының неғұрлым жалпылама сипатта болатындықтан оқиғаның көркем шығармашылық туындыларға айналғанын атап көрсеткен жөн.

«Оларға дейін Сарыарқадағы Он екі Қазылық және Ши-Түндік деген жерлерде наймандар тұратын. Қанжығалы және Бәсентиін рулары да сонда көшіп жүрді. Жаудан қашқан ағайындары бір түн ішінде наймандардың қырық байталын жеп қойды. Наймандар: «Бұл қырық жылқы сендердің келуіңе байланысты берген қонағасымыз — «ерулік» болсын, ал біз сәл әрірек көшіп кетеміз», — деді. Тек Жеті момын руы ғана қалып, босқындарды ренжітпей, оларға қамқорлық жасап, күтім көрсетті. Бір жолы қанжығалылар Абыз-Шомақтың қызын алып қашып, оны белгілі би Қазыбектің тұңғышы Қонайға күйеуге берген. Қонай жастай өліп, Шідерті өзенінің жағалауына жерленеді. Сөйтіп Шідертіге қатарлас өзен сол кезден бастап Қонай аталып кетеді. Қанжығалы және Бәсентиін рулары Баянауылға келіп, сонда ірге тепті. Бірақ оған Сүйіндік руы келіп, орныға бас-

таған кезде олар тағы да әрі қарай, төменіпекке, Ақкөл-Жайылма дейтін жерге кетті».¹⁹⁵

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресінде келтірілген мұндай тарихи мәліметтер қазақ даласына жоңғарлар шапқыншылығы туғызған бағыттары, малшылардың қалыптасқан дәстүрлі көші-қон, көшпелілердің жер қатынастары мен руаралық өндірістік байланыстар жүйесі бұзылған кездегі рулардың қоныс алмастыруын дәлелдейді.

Қазақ-жоңғар соғыстары тарихта даңқты батырлар есімін қалдырды, оларды халық жырға қосты, ал олардың қаһармандық ерліктері халық есінде — шежірелерде мәңгі сақталды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресінде Абылай туралы тарихи мәліметтер бар: «Абылайдың әуелгі аты Сабалақ». Мәшһүр Жүсіп Көпеев былай деп жазады: «...Жасы жиырмаға жетпеген Абылайдың қасында барлық кезде Оразак (Ораз. — *Red.*) деген өзбек-сарт еріп жүрді. Олар Есілді жағалай көшіп жүрген Атығай және Қарауыл руларына келіп, онда Дәулеткелді байдың жылқысын баққан, оның атшылары болған. Абылайдан: «Атың кім?» — деп сұрағанда ол, — «Менің атым Сабалақ!» — деп жауап қайтарыпты».¹⁹⁶

Абылай хан дәуірін Шоқан Уәлиханов жоғары бағалаған, ол былай деп жазады: «Қазақтардың аңыздарында Абылай әлдебір поэтикалық құрметке бөленген, Абылай ғасыры қазақ серілігінің ғасыры болып табылады».¹⁹⁷ Мұндай баға халық санасында сақталып қалған сол бір тарихи дәуірді дәлме-дәл бейнелейді. Қазақ шежірелерінің жүйесі өзінің функционалдық міндетін орындады, аса көрнекті батырлардың, Абылай ханның өзінің бейнелерін поэтикалық-эпикалық жырлар нысанында — батырлар туралы эпостарда, толғауларда және т.б. баянды етті. Ш. Уәлихановтың көптеген мақалаларында XVIII ғасырдағы қазақтардың тарихы жөнінде материалдар бар. Ол халық арасында кеңінен мәлім тарихи аңыздарды пайдаланды. Ш. Уәлиханов «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» деген мақаласында әйгілі тарихи тұлғалар — Абылай, Бөгенбай, Жанатай, Байғозы, Оразымбет, Елшібек батыр, Темірхан батыр, Арқандар батыр, Баян батыр, Құдайберді батыр, Жәпек батыр және т.б. аталатын 14 аңызды келтіреді. Ш. Уәлихановтың сіңірген еңбегі мынада: ол өз мақалаларында өзіне дейін ауыздан-ауызға тарап келген құнды тарихи мәліметтерді көрсеткен.¹⁹⁸

Сол кездегі батырлардың есімдері туралы Құрбанғали Халид былай деп жазған: «Абылай заманында батыр сардар болғандар. Қаракерей Қабанбай, Алтыбай батыр, Ақтамберді батыр, Есмәмбет батыр, Матай-Шөңкей батыр, керей Жәнібек батыр, бөрі Ақпантай батыр, Қанжығалы Бөгенбай батыр, Бәсентиін Малайсары батыр, бұлардың бәрі де қолбасшы жауынгер атанса да қайраттысы Қабанбай болған. Ол кезде қоршауда қалса дереу бекініс жасап, қолына не түссе сонымен жауды жасқап, бекінетін қорғанды «қамал» деп атаған. Қазақ мұндай қамалдың талайын шаңын аспанға шығарып жүрсе де, бір қабат Шыңғыс тауындағы қалмақ қамалын қазақ сырттан қоршап ала алмай, ақыры Абылай хан кім қамалды алса, хандығымды беремін деп жар салады. Сонда да қорғаннан өтіп ешкім кіре алмай тұрғанда осы Қабанбай мен Есмәмбет батыр екеуі аз әскермен барып садақ, зеңбірек оқтары өз алдына, жаңбырдай жауған тастарға да қарамай, қамалға еніп кетіп, қалмақты қырып шыққан».¹⁹⁹

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресінде» даңқы шыққан жауынгерлердің есімдері аталады, ол былай деп жазады: «Абылай ханның заманындағы қазақ жұртынан шыққан батырлар Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы көкжал Барақ (жауды көп қашырады, жақсы аты Бараққа қалады делінген Барақ батыр осы), Шанышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары:

Абылайдың мінгені ыңғай сары,
Айғайласып келгенде жердің тары.
Абылайды сан қалмақ қамап жатыр,
Туынды ала шаба гөр, Малайсары, –

дейтұғын Малайсары осы кісі. Балтакерей Тұрсынбай, Тарақты Байғозы, он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай, Малай жәдігерден Жауғаш, Биғаш, бөрі тонды бөрте атты, бөрі бас Орманшы Ақсары, Шотана, Қозған Биікше мерген, карауылшысы Әлтеке, Жидебай, уақ Сары, Баян:

Ғакыл тұрмас кашқанда,
Дегбір тұрмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмессің,
Бурылып жауды шанышқанда...

делінген Баян батыр осы. Бұл айтылған батырлардың бәрі де... қалмақтың қамалын бұзған батырлар. Қазақта Қаракерей Қабанбайдан асқан батыр жоқ, Үйсін Төле биден асқан би жоқ». ²⁰⁰

Қазақ шежірелері қазіргі тарих ғылымына қазақ жырлары мен толғаулар жанрында кең көлемде деректемелер берді, оларда қазақтар тарихы жөнінде егжей-тегжейлі мәліметтер бар. Мәселен, белгілілері: Шоқан Уәлиханов жазып алған «Абылай туралы жыр», Көкбай жазған «Сабалақ», «Абылай хан әңгімесі», Олжабай Нұралыұлының «Сабалақ—Абылай хан» дастандары, Мәшһүр Жүсіп Көпеевте «Абылай ханның ең алғашқы ауызға ілініп, көзге түскені», «Абылай аспас Арқаның Сарыбелі». Оларда сол тарихи заманның рухы, қазақ-жоңғар, қазақ-қырғыз, басқа да көрші халықтар арасындағы оқиғалар, әскери және дипломатиялық қарым-қатынастар жайлы терең де көлемді мәліметтер беріледі. Батырлар жыры циклында «Бөгенбай батыр», «Ер Жәнібек» жырлары кеңінен мәлім, оларда орыс, сондай-ақ қытай деректемелерінен мәлім болған оқиғалар тарихи-көркем стильде келтірілген.

Ал авторы мәлім жырлардың ішінен Қазанғап Байболовтың «Төле бидің тарихы» ерекше есте қаларлық, онда Төле бидің генеалогиясы мен оның қызметі туралы, Қазыбек би, Әйтеке би туралы деректер бар, сондай-ақ Тәуке хан және «Жеті Жарғының» жасалу тарихы туралы мәліметтер көп.

XVIII ғасырдағы ауызекі тарихи дәстүр түрлерінің бірі – сол кездегі әйгілі жыраулар суырыпсалып айтқан қазақ толғаулары. XVIII ғасырдағы қазақ жыраулары – Ақтамберді жырау, Тәтіқара ақын, Үмбетей жырау, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақын – қазақ халқының ерлік кезеңінің өкілдері болды және өз шығармаларымен көшпелі қоғамның әлеуметтік идеологиясының қалыптасуына жәрдемдесті.

Халыққа олар ерекше тұлғалар болып көрінді, бұл шын мәнінде де солай еді, өйткені жыраулар көреген деп есептелді, олардың айтқаны кейде хан билігінен де жоғары тұрды. Олардың шығармаларында ғасырдың аса

маңызды оқиғалары сөз етілді, аңызға айналған тұлғалар, әскербасылар және басқалар туралы айтылды.

Ақтамберді жырау (1675—1768) — жауға, жоңғар басқыншыларына қарсы өліспей беріспейтін шайқасқа шақырған халық жаршысы, өз шығармаларында ол қазақ халқының бейбіт және еркін өмір туралы, әлеуметтік қайшылықтар жойылып, халықтың ізгі үміті орындалатын заман туралы арманын білдіреді.

Үмбетей жыраудың өмір сүрген кезі (1706—1778) Қазақ хандығының ең ауыр соғыс заманына, халық арасында аталып кеткеніндей, жаугершілік заманға тұстас келді. Бұл кездің барлық оқиғалары жырларда, толғауларда, жоқтауларда, естіртулерде жырланған. Үмбетей батырлық өлеңдерінде батырлардың қайраты мен ерлігін, халықтың елдік рухын жырлайды, ал батырлар мерт болған кезде, олардың есімдері азат етуші ер туралы жоқтау өлеңде мәңгілікке қалдырылған. Үмбетей жырау өз толғауларында даланың қоғамдық-саяси өмірін жеткізеді. Оның өлеңдері халық ауызында сақталған. Сонымен бірге ол — атақты қолбасы, жоңғарларға қарсы соғыстың батыры. Халық арасында оның Бөгенбай батыр туралы жыры ерекше мәлім болды.

Жырда қазақ жасақтарының жоңғарлармен шайқастары өткен көптеген жер атаулары айтылады, оларды жазбаша деректермен, археологиялық қазба мәліметтерімен салыстырған кезде мұнда көрсетілген атаулар деректі құжаттарға сәйкес келеді.

Қазақ қарсыласуын ұйымдастырушылардың бірі, шайқастарда алдыңғы қатарларда тұрған Бөгенбай батыр 81 жасында қайтыс болды. Батырдың өлімін Абылай ханға естіртудің жауапты міндеті Үмбетей жырауға жүктелді.

Қазақтың жоқтау-естірту жанры көшпелілердің сөз өнерінде дәстүрлі болған, онда аңызға айналған тұлғаның толық өмірбаяны келтіріліп, оның мерт болғаны немесе қайтыс болғаны жөнінде көңіл айтылады:

Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тында тағыда-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасында болған сырласың,
Үлкен де болса күрдасың,
Сексеннен аса бергенде,
Қайырылмас қаза келгенде,
Батырың өлді — Бөгенбай!

Үмбетей жыраудың батырлық жырларында Абылай, оған қоса батырлар — Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Сары, Баян, Сағынбай батыр және басқа да көптеген батырлар туралы құнды тарихи мәліметтердің бәрі бар.

Дана көреген Бұқар жырау (1668—1781) Абылай ханнан ұзақ жасады. Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде қазақтардың жоқтау жанрына мысал ретінде Бұқар толғауларының бірін келтіріп, оны «Бұқар жыраудың Абылай өлгендегі жоқтауы» деп атаған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежіресіндегі Абылай туралы тарихи өңгімелер циклында Абылайдың әскери жорықтары туралы айтылып, «Абылайдың бір жорығы» келтіріледі.²⁰¹

Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Бұқар жырау туралы тарихында» Абылай заманындағы шығармашылық мұрасы жазбаша шежіре арқасында сақталып қалған көрнекті тарихи тұлғалардың бірі туралы былай деп жазады: «Қаржас руынан шыққан қарт Бұқар жырау – Қалқаман батырдың ұлы. Оны білетін адамдар оны «дуалы көмей» дейді екен».

Абылай ханның ақылшысы және идеяларының жаршысы ретіндегі Бұқар жырау қызметімен көптеген аңыздар мен әңгімелер байланысты. Нақты жағдайда белгілі бір мәселені шешкенде ол екінің бірінде Абылайдың идеологиялық ақылшысы болып отырған. Көптеген әңгімелер мен аңыздардың өлденеше нұсқасы бар, астарлы мағыналарға толы және көбінесе саяси шешімдерге әрекеттердің қастерлі мағынасы мен олардың көрнекілігі қоса беріліп отырады. Қазақ шежірелерінде, өсіресе Мәшһүр Жүсіп Көпеевте Бұқар жыраудың бейнесі мен кісілігі әділетті көреген, қазақ халқының бірлігін белсене жақтаушы, өз бойына заманының ең жақсы белгілерін жинақтаған адам бейнесінде көрінеді.

XVIII ғасырдың орта шеніндегі қазақ және жоңғар өміршілерінің арасындағы келіссөз үрдістері де қазақ шежірелерінде көрсетілген. Мәселен, Шөкерім қажы былай деп жазады: «1741 жылы Ташкенттегі қалмақтың ханы Галдан-Церен қайдан болса да Абылайды тірі ұстап алып кел, Шарыштың орнына өлтіремін деп, отыз мың әскерменен Жалбы деген батырын жіберіпті... ол Абылайды ұйықтап жатқан жерінде ұстап... алып барыпты...».

Галдан Абылайға: «Мен сені Шарыш сықылды батырдың орайына өлтіремін, не арманың бар», – депті. Сонда Абылай: – «Тақсыр, менің үш арманым бар! Әуелі мен Шарышты қазақ пен қалмақтың қан майданында өлтірдім. Сіз мені ұйқыда ұстап алып өлтіргелі отырсыз, қазақ пенен қалмақтың қан майданында өлсем арманым жоқ еді. Екінші, қазақ орнықпай жүрген ел еді, бір жерге орнықтырып отырықты өмірге кіргізіп өлсем армансыз едім. Үшінші, төрт атадан бері жалғыз едім, осы күнде өліп кетсем, не бала, не бауырым жоқ, дүниеге келмегендей боламын ғой дегенде, Галдан хан төмен қарап отырыпты да, қасындағы уәзіріне: «Мынаның сөзінің бәрі рас, өсіресе соңғы сөзін қарашы, мен де төрт атадан бері жалғыз едім, осы күнгі жалғыз балам Әмірсана өліп кетсе, мен де тұқымсыз кеткенім-дағы», – деп қалмақ тілімен айтқан екен, Абылай хан – Алдияр деп, қол қусырып тұра келіпті. Галдан хан Абылайға: Сен неге алдияр дедің? Мен сені өлімнен босаттым ба? – десе, – «Тақсыр, жалғыз баланыңызға ұқсатқаныңыз босатқаныңыз ғой, мен қалмақша тілді білемін», – депті.

Галдан хан Абылайдың сөзіне разы болып, Әмірсана екеуін дос қылып, қазаққа, орыстарға да қанша сый беріп, Абылайға Күндебәу деп бір өз нәсілінен жетім қыз беріпті. Күндебәу дегені үзілмес достық дегені. Сол қыздың бір кішкене інісі апасынан қалмай жылаған соң, оны да Абылайға беріп, өз бауырындай көр деп тапсырған екен. Абылай оның атын Махмұт қойыпты. Біздің қазақ Мәмет дейді. Оның баласы Бөлішке...».²⁰²

Бұл тарихи сюжет Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресінде біршама өзгеше баяндалады.

Абылайды қалмақтардың тұтқынға алу тарихы мен оның Галданмен әңгімесі «Қалдан Шеріннің әңгімесі» деген атпен Мәшһүр Жүсіптің шежіресінде де келтіріледі.²⁰³

Шөкерім Құдайбердиевтің шежіресінен жоғарыда келтірілген үзіндіде Жоңғар және Қазақ хандықтарының өміріндегі саяси және өлеуметтік маңызы зор оқиғалар өте толық және сан алуан қырынан айтылады, бұл орайда тарихи оқиға мен жеке адамның арасындағы, сюжеттің басты кейіпкерлері Галдан-Церен мен Абылайдың өткендегісі, қазіргісі және болашақтағысы арасындағы байланыс ашып көрсетіледі. Қысқаша мазмұндамада тарихи оқиғаның негізгі түйіні мен оның салдары бас кейіпкердің даралығы арқылы анықталады, шежіре дәстүрінің жалпы арқауы осындай.

Көп ұзамай Орталық Азияның геосаяси картасынан күдіретті мемлекет — Жоңғария жойылды. Бұл көшпелі этносаяси жүйелердің ауысу үрдісі болатын, оны Еділ бойының көшпелі халықтары — башқұрттардың, ноғайлардың, еділ қалмақтарының саяси дербестігінен айырылуы бастап берген-ді. Жоңғар мемлекетінің жойылуы қазақтарды Еуразияның екі империясы — Қытаймен және Ресеймен бетпе-бет қалдырды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында тәуелсіздігін сақтап қалған орасан зор көшпелі этнос — қазақтар саяси тандау алдында тұрды. Соңғы екі көшпелі мемлекеттің бірлескен қазақ-жоңғар әскери-саяси блогын құру әрекеттері табысқа жетпеді. Мұнда, әрине, өздерінің саяси мүдделерін көздеп, қазақ және жоңғар халықтарының арасындағы жанжалды өршіту үшін біраз күш-жігер жұмсаған Ресей және Қытай мемлекеттерінің саясаты нәтижесіз болған жоқ.

Жоңғар мемлекетінің құлауына байланысты орыс-қытай қатынастары қайшылыққа тірелді, олардың әрқайсысы қазақ жерін аумақтық тұрғыдан иеленуге мүдделі еді. Ентелей ену саясатын Қытай жағы Жоңғария талқандалғаннан кейін-ақ тікелей бастап кетті. Қазақ шежірелерінде Орталық Қазақстанда «Шүршітқырылған» (яғни маньчжур-қытайлар қырылған) деген топономикалық жер атауы кездеседі, оны ғылыми-этнографиялық дала зерттеулерінің материалдары да растайды. Бұл жер атауы 1756 жылғы оқиғаларды тікелей растап береді, ол кезде Қытай үкіметінің Дардана бастаған батысқа жорығы нәтижесінде оның әскерлері Есіл өзеніне дейін жетіп, Қабанбайдың, Қожабергеннің, Әмірсананың қазақ жауынгерлерімен қақтығысуына әкеп соққан еді.

Абылай хан қайтыс болғаннан кейін қазақ халқының тарихи дамуы XVIII ғасырдың аяғында және XIX ғасырда Ресей империясының отарлау саясатының күшеюі жағдайында өтеді, қазақ шежірелерінде Орта жүз бен Кіші жүз қазақтарының — Сырым Датовтың, Саржан төренің, Кенесары ханның, Жанқожа батырдың, Есет батырдың, Исатай, Махамбеттің және басқа да қазақтың ұлттық батырларының отаршылдыққа қарсы бой көрсетулерінің рухы сақталған. XVIII ғасырдың екінші жартысында жандана түскен Ресей отарлау саясатының бас кезі Құрбанғали Халидтің шежіресінде егжей-тегжейлі баяндалған.

Қазақ-орыс қатынастарына және қазақ қоныстары мен бекіністерін салуға байланысты оқиғалар Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресіндегі «Сиыр жылы орыстар Баянауылға қала салмақшы болады», «Шорман-Мұса екеуінің бірі туралы», «Едіге би», «Шоң-Торайғыр» және басқалары сияқты тарихи этюдтер сериясында баяндалған.

Қазақ деректемелері оларға мұқият талдау жасаған жағдайда тарихи оқиғаларды көп жағынан ашып береді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев баяндаған

мәліметтердің мағынасы мынадай: орыстың отаршылдық өкімет орындары казак станицаларын, камалдар мен бекіністер салуға қазақтардың келісіміне алуан түрлі амалдармен: соғыс арқылы басып алу, дала шонжарларын шен, сыйлықтар беріп сатып алу жолымен, тіпті тікелей бопсалау жолымен де қол жеткізген. Шәкерімнің шежіресінде бұл оқиғаларға төмендегідей баға берілген, ол былай деп жазады: «Абылай хан кеткен соң, орта жүзге Барак деген хан болса керек, оның баласы Бөкей хан болған, бұл Кіші жүздегі Бөкей хан емес. Сол Бөкейге орыстың Александр Павлович деген патшасы тұсында әскербасы Глазенап деген кісі 1811 жылы хат жазған. Орта жүздің ең соңғы ханы атанған — Тұрсын Шыңғысұлы Бөкей немересі Қарқаралыны билеген. Содан соң хан деген біржолата қалып, қазақтан аға сұлтан сайланғаны бұл Тұрсын ханнан бұрын 1822 жылы еді.

Қазақтың ең әуелі орыс заңына қарай бастағаны сол. Оның кейін 1824 жылы да қырда округ ашылып, басында бес жылға дейін алымнан азат болып, онан соң жүз малдан бір мал алым берді. Ақырында, 1868 жылы жаңа заң шыққан соң, қазақ біржолата орыс заңына қарады».²⁰⁴

Қазақтардың дәстүрлі қоғамдық жүйесінің заман лебіне және отаршылдық саяси реформаларға байланысты дағдарысы көшпелілердің ұлттық сана-сезімінің дағдарысына әкеп соқты, ол «Зарзаман» деп аталған дәуірдегі қазақ ақындарының шығармаларында көрініс тапты. Бұл дәуірдің ақындары өз шығармаларына нақ қазақ шежірелерінің деректемелерін өзек етті. Олар өздерінің поэтикалық шығармаларында өз заманының рухын дәл бейнелеген.

Тұтас алғанда XVIII—XIX ғасырлардағы қазақтардың тарихын осы уақыт бойында жасалған қазақ деректемелері негізінде қорыта келгенде, қарастырылып отырған екі ғасыр тарихы қазақ халқының сыртқы экспансияға қарсы, әуелі Жоңғар хандығына, сонан соң шүршіттерге (яғни — Цин билеушілеріне), қокандықтарға, хиуалықтарға және Ресей империясының белсенді отарлау саясатына қарсы үздіксіз күресімен сипатталды, мұның өзі халық арасында тарихи ақпарат жиналуы фактісіне ықпал жасады, қазақтардың тарихи санасы оянуының тереңнен жүрген үрдістерін, қазақ этносының этникалық жағынан белсенді түрде қалыптасуы мен дамуын дәлелдейді деуге болады.

XVIII—XIX ғасырлардағы тарих кезеңі қазақтар үшін бетбұрыс кезеңіне айналды. Қазақ этносының көз алдында Орталық Азияның көшпелі мемлекеттері жойылып кетті. Көшпелілік дағдарысы көшпелі өркениеттің өмірлік кеңістігінің күрт тарылуынан көрінді.

Қазақ деректемелерінің құндылығы сонда, сол бір тарихи оқиғаны басынан өткерген этнос қана жеткізе алатын, заман ахуалы мен тынысын тереңірек ұғынуға мүмкіндік беретіндігінде. Бірде-бір сыртқы деректеме этностың ішкі идеясын дәлме-дәл көрсете алмайды, өйткені оны сол оқиғалардың ортасында болған этностар ғана көрсете алады, сондықтан дәстүрлі және сыртқы деректемелердің құндылығы олардың өзіндік ерекшелігі мен айрықша сипатында жатыр. Мәселен, қазақ деректемелерінде Қазақ хандығының ішкі саясатының егжей-тегжейлі мейлінше айқын көрсетілген. Қазақ деректемелері этностың көшбасшылары, атап айтқанда, Абылай хан қазақтардың тұрмыс салтын өте тез арада өзгерту қажеттігін, жаңадан қалыптасып жатқан жағдайлар-

дағы көшпеліліктің дағдарысын көре білгені туралы мәліметтер жеткізді.

XVIII ғасыр қазақтарының тарихында атақты тұлға Абылай болды, ол туралы тарихи аңыздар желісі өте көп. Жоңғарлар шапқыншылығына қарсы отан соғысының идеологтары — халық жырауларының шығармаларынан біз жалпы ұлттық бірліктің кепілі, ұлттық тәуелсіздік және қазақ жерлерінің аумақтық тұтастығы жолындағы күрескер ретіндегі Абылай ханның сіңірген асқан зор еңбегін бүкіл ел танығандығының бұлтартпас дәлелдерін табамыз. Түгелдей алғанда, олардың бәрі, XVIII ғасырдың 40-жылдарының бас кезінен-ақ, оның ірі тұлға ретіндегі жоғары мәртебесін, жалпы ұлттық мемлекет қайраткері ретіндегі ұлылығын растайды. Кейіннен Ш. Уәлиханов 40-жылдардың басына қарай «біз оны Орта орда иелері ішіндегі ең күдіреттісі» болды, ал «нағыз ханның (Әбілмәмбет. — *Ред.*) еш мәні болған жоқ деп білеміз»²⁰⁵ деген дұрыс қорытынды жасайды. Шәкерім сюжеті шежіреге негізделетін «Уәлибақының нәсілі» деген мақаласында Абылайдың үш жүздің атақты 90 өкілінің қатысуымен хан болып жарияланғанын атап өтеді.²⁰⁶

Қазақ деректемелері батылдығымен және ержүректігімен көзге түскен қазақ батырларының бейнелерін, халықты біріктіруде елеулі рөл атқарған, бытыраңқылыққа бастайтын кез келген келеңсіз көрініске тыйым салып отырған және халықтың рухани жетекшілеріне, тәуелсіздікті сақтау жолындағы күрестің идеологтарына айналған дана билердің бейнелерін неғұрлым кең көлемде жеткізеді. Ол уақыттағы қазақ деректемелері қаһармандық жырлар жанрында — жыр, толғау, шежіре — генеалогия түрінде болды.

XIX ғасырдағы қазақ деректемелерінің XVIII ғасырдағы деректемелерден едәуір айырмашылығы бар, олар сол кезге дейін ауыздан-ауызға беріліп келген қазақ шежірелерінің жаңа жазбаша жанрымен толықтырылған. Бұл деректемелерде Ресейдің отаршылдық саясаты және соған байланысты қазақ халқының ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі оқиғаларын көрсету өзекті сюжетке айналды.

Қазақ ауыз әдебиетінің туындылары тарих үшін бірегей деректеме болып табылады. Олар кейінгі ұрпақтарды өткен дәуірдің не бір қанық суреттерімен байытады және қазақтардың қоршаған ортамен сырт көзге байқала бермейтін ішкі байланыстарын байқауға мүмкіндік береді, қоғам дамуының біртұтас тарихи үрдісінде олардың атқаратын рөлін анықтауға жәрдемдеседі.

XIX ғасырдағы ең әйгілі айтыстарға қатысушы, тарихтың және заманның асқан білгірлерінің бірі ретінде белгілі Дулат Бабатаев (1802—1874) аса көрнекті ақын саналды. Оның шығармалары қазақ еліне кең таралды, асқақ дарынды ақын әлеуметтік қайшылықтарды батыл ашып көрсетті және өркімнің қоғамдағы өз орнын сын көзбен ой елегінен өткізуге шақырды.

Жуырдағы кезге дейін қазақ даласына кеңінен мәлім ақын Шортанбай Қанаевтың (1819—1881) шығармаларына қарама-қайшы сипаттама беріліп келді. XIX ғасырдың 70-жылдарында Қазан қаласында «Балазары» деген атаумен талай рет басып шығарылу фактісі оның туындыларының тарихи маңыздылығы мен мазмұнының терең мағыналылығын көрсетеді.

Өз поэзиясында қоршаған ортаны, өз заманының көкейкесті және маңызды проблемаларын белсенді түрде көрсеткен Көтеш ақын (1745—1818), Шал ақын (1748—1819), Тәтіқара ақын (XVIII ғ.) және басқалар Бұқар жырау мен Дулат Бабатаевтың дәстүрлерін жалғастырушылар болды. Олар негізінен болып жатқан барлық оқиғалардың енжар жақтаушылары, сырттай байқаушылары ғана болған жоқ, қайта заманындағы көптеген тарихи оқиғаларға тікелей араласқан, жоңғарларға және Қазақстан аумағына қытай билеушілерінің экспансиясына қарсы азаттық күресіне іс жүзінде қатысқан батырлар болған.

Қазақтардың поэтикалық шығармашылығында терең із қалдырған және Исатай Тайманов бастаған азаттық қозғалысының тарихын басынан бастап аяғына дейін бейнелеген, оның қозғалысының жаршысы және жалынды үгітшісі болған Махамбет Өтемісов (1804—1846) XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ең жарқын тұлға болып табылады. Оның туындыларында бейнеленген нақты өмір шындығы мұрағат құжаттарымен тексерілген және олар — оқиғаларды көзбен көріп әрі белсене араласқандар жасаған аса құнды тарихи деректеме. Негізінен алғанда оның туындылары — поэтикалық түрде 1836—38 жылдардағы Бөкей Ордасы қазақтарының азаттық күресінің барлық кезеңдері айтылған анық та нақты материал. Шернияз Жарылғасов (1806—1867) Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтің көтерілісіне белсене қатысқан замандасы болды. Оның өлеңдерінен біз көтерілістен кейінгі кезеңдегі әр түрлі әлеуметтік топтардың өзара қатынастары туралы, халық бұқарасы бой көрсетуінің жеңіліс табуына әкеп соққан күштердің орналасуы туралы ақпарат аламыз (Шернияздың Баймағамбетпен кездесеуі кезіндегі Исатай және Науша батырлар мен басқалар туралы өлеңдері).

Патша езушілеріне қарсы еңбекшілердің бой көрсетулерінің себептерін халық жадында ой елегінен өткізудің және бұл наразылықтардың ішкі серпілісін ашып көрсетудің поэтикалық жалғасы 1852—53 жылдардағы Орынбор—Ақтөбе аймағындағы оқиғаларға арналған «Бекет туралы аңыз» және «Исатай—Махамбет» деген тарихи дастандар болды. Бірінші жағдайда көтерілісті Есет пен Бекет басқарған; қарулы аттаныс 1858 жылға дейін жалғасқан. Бекет тұтқынға алынып, Сібірге жер аударылады да, Есет жеңілістен кейін өкімет орындарымен татуласып кетеді. Екінші дастанды шығарушы — Ығылман Шөреков, ол Бөкей Ордасындағы 1836—37 жылдардағы көтеріліс оқиғаларын терең зерттеп, бұл көтерілістің себептерін (шаруаларды жерден айыру мен шамадан тыс салық, Жөңгір ханның алымдары) ашып көрсетуге тырысқан.

«Дастанның құндылығы мынада: халық өзінің оқиғаларға толы өмірбаянын жазуға өлі де мүмкіндігі болмаған кезде ақын шығарған тарихи жыр оның зердесіне, жылнамасына, тарихи тәжірибенің қорытылуына айналды, жауынгерлік қару сияқты, оны тот баспады, ескірмеді және оның өз азаттығы үшін күресіне адал қызмет етті».

«Бес ғасыр жырлайды» жинағының (Үш томдық, А., 1989) шығуы сол дәуірдің рухы мен тарихын кезең-кезеңмен қайта жаңғырту болды. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жылдарында жарияланған: «Абылай хан» (А., 1993), «Хан Кене» (А., 1993) деректі жинақтарының маңызы баға жеткісіз.

XVIII—XX ғасырдың бас кезі тарихы жөніндегі басқа да бұқаралық деректемелер. XVIII—XIX ғасырлардағы қазақтар тарихы жөнінде жариялан-

ған деректемелер мазмұны жағынан да, түрі жағынан да әр түрлі. Бірінші тобы қазақ даласы мен оған жапсарлас жатқан жерлерде болып, көзімен көргендердің жазбаларынан, қазақтар және олар қатысқан оқиғалар туралы мәліметтер бар материалдардан тұрады.²⁰⁷ Осы тұрғыдан алғанда, жоңғар билеушісі Цеван-Рабтанда болған Иван Унковскийдің күнделіктері мен жолжазба дәптеріндегі мәліметтер назар аударуға лайық. Бұдан біз қазақтардың жоңғарлар жаулап алған Жетісу жері, жоңғарлардың Ұлы жүздің рубасыларын бағындыруы туралы ақпарат аламыз. Онда ойраттар жетекшілерінің есімдері және жер-су аттары келтіріледі. Атап айтқанда, олар жаулап алған Шу, Талас, Сарысу, Хантау, Ұлытау, Арғанаты жерлері және бірқатар қалалар: Әулиеата, Сайрам, Созақ, Құлан, Шымкент, Ташкент және басқалар бар.

Жоңғарлар қазақтардың жері мен халқын күйзеліске ұшыратып, халықтың бір бөлігін тұтқынға алып, Талас алқабы арқылы Сырдарияға шыққан. Босқан қазақтардың бір бөлігі Сырдарияның төменгі ағысына ығысып, бір бөлігі Самарқан жағына кетуге мәжбүр болған. Жоңғар әскерінің саны және олардың ұрыс қимылдарын жүргізу әдістері туралы деректер бар. Қарастырылып отырған деректемеде жоңғарларға қарсы күрес кезеңінде қазақтар үшін, тегінде, ең күйзелісті және ауыр болған апатты жыл — 1723 жылдың бүкіл қайғы-қасіреті ашып көрсетіледі. Деректеменің географиялық материалдары жоңғарлардың Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз аумағына жасаған басқыншылық жорықтарының ауқымдылығын неғұрлым нақты көзге елестетуге мүмкіндік береді және оқырмандарды жоңғарлар шапқыншылығына тойтарыс беру үшін барлық қазақтарды біріктіру мәселесін жедел шешуге арналған тарихи оқиғаның — Ордабасындағы хандар, билер, батырлар және рубасылары бас қосқан кеңесінің дер кезінде және жоғары мақсатта өткізілгенін түсінуге жетелейді.

«XVIII ғасырдағы Сібір тарихының ескерткіштерінде» қазақтар туралы едәуір деректі материал бар. Қазақтар жоңғарларға қарсы күресу үшін Ресеймен одақ жасағысы келді. Мұндай келісімнің талаптары туралы 1716 жылы «Қайып хан мен бүкіл қазақ ордасының атынан» қазақ елшілері келген Тобылда Сібір губернаторы М. Гагаринмен келіссөз жүргізілді. Бұл келіссөздердің материалдары, қазақтардың келесі, 1717 жылғы күресінің барысы, атап айтқанда Аягөз өзені жанындағы шайқас туралы мәліметтер, Әбілқайырдың 1718 жылғы патшаға жазған хаттары және басқа деректер, соның ішінде қазақ жасақтары туралы деректер қазақтардың сол кезеңде жоңғарларға қарсы күресінің нашар ұйымдастырылу себептерін ашып береді. Бұл құжаттарда қазақтардың жауға қарсы күресте басқа да түрік халықтары арасынан одақтастар табуға ұмтылысы және қазақ жүздерінің ішкі саяси жағдайын ашып көрсететін толып жатқан мәселелер туралы мәліметтер бар.

Генерал-майор А. Тевкелевтің Орынбор өлкесі мен қазақ жүздері туралы «Әр түрлі қағаздары» әсіресе өлкені отарлаудың басталуына байланысты шын мәнінде бірінші дәрежелі орын алады.

А. Тевкелев патша шенеуніктерінің арасында аймақтағы көптеген түрік халықтарының тұрмысын, әдет-ғұрпы мен құқықтық нормаларын жақсы білген өте беделді адам болатын. Патша мен Ресейге әбден берілген адам ретінде ол Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарын Ресей бодандығына қабыл-

даудың бастауында болды, күрделі, ал кейде қауіпті де дипломатиялық міндеттерді орындады. Қызмет еткен кезеңінде оған үлкен өкілеттіктер берілді және тақ иесінің құрметіне бөленді. Талай рет марапатталып, қызметі жоғарылатылды. Оның әр түрлі кезде қазақ жүздерінде болған тарихи оқиғаларға көзқарастары, белгілі бір шешім қабылдауы, болған оқиғаны бағалауы XVIII ғасырдағы қазақтардың, башқұрттардың, Еділ бойы халықтарының тарихын қарастырған кезде ерекше құнды.

Деректемелердің екінші тобын құжаттар мен материалдар жинақтары – «XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» және «XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» құрайды.²⁰⁸ Кеңестік кезде жарияланған жинақтарда Кіші жүз бен Орта жүзді Ресейге қосудың бас кезіне, бұл үрдістің барысы мен дамуына, оған қазақ хандарының қатысуына, А. Тевкелевтің және Орта жүздегі башқұрттар елшілігінің (Абылай ордасында) қызметіне, Абылайдың 1771 жылы хан атағын алуына қатысты материал бар.

Бірқатар мәліметтер қазақ хандарының Пугачевпен келіссөздерге, ал қазақ жасақтарының Орынбор мен басқа да бекіністерді қоршауға қатысқанын дәлелдейді.

XIX ғасырдың I-жартысына қатысты материалдар қазақтардың Ресеймен, соның ішінде Кенесары Қасымовтың көтерілісі кезеңіндегі өзара қатынастарының экономикалық, сауда-саттық және басқа да жақтарын ашып береді.

Тұтас алғанда, жинақтарды шығарушылардың алдында Ресей империясына қазақтардың өз еркімен қосылғандығын, ал ең бастысы – бұл үрдістің прогресшілдігін дәлелдеу, яғни кеңестік өмір шындығының көптеген онжылдықтар бойы тарихнамада санаға сіңіріліп келген идеяларын деректер арқылы негіздеу мақсаты тұрғанын айта кеткен жөн. Алайда жинақтардың материалдарына сын көзбен қараған жағдайда, зерттеушілер өлкені отарлаудың басталуы мен барысы, қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігіне империя енгізген саяси, шаруашылық және құқықтық өзгерістер туралы алуан түрлі мәліметтер алады.

Ресми деректемелердің үшінші тобы – 1731 жылдан бастап Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісімен тікелей байланысты материалдар, негізінен алғанда патша үкіметінің заң актілері, қазақ даласында болып кеткен ресми адамдардың хабарламалары және лауазымды адамдар, ақсақалдар, билер жазған құжаттар.²⁰⁹ Жинақтың материалдары мынадай бөлімдер бойынша жүйеленген: Қазақстан Ресейге қосылған кезден бастап қазақ хандары мен патша үкіметінің өзара қатынастары; шекаралық соттар мен жазалаудың ұйымдастырылуы; XIX ғасырдың 60-жылдарындағы реформаға дейін Сібір ведомствосының қазақтарын басқару; 1867 жылдан бастап Жетісу және Сырдария облыстарын басқару; 1868 жылдан бастап Дала облыстарын басқару; 1886 жылдан бастап Түркістан өлкесін басқару; 1891 жылдан бастап Дала генерал-губернаторлығын басқару. Сонымен жинақта 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғы», 1844 жылғы «Орынбор қазақтарын басқару туралы ереже», 1867–68 жылдардағы «Уақытша ережелер», 1886 және 1891 жылдардағы ережелер бар. Оқырман XVIII–XIX ғасырлар бойында Қазақ даласында болған әлеуметтік-саяси сипаттағы барлық өзгерістер туралы мағлұмат алады. Бұл топқа XVIII және XIX ғасырлар шебінде Қазақ даласы өмірінде болған әр түрлі оқиғаларды

көрсететін, жеке кітап етіп шығарылған құжаттар жатады, өкінішке қарай, ол кітап алғаш көп томдық болып жоспарланған басылым томдарының бірі болып қалды.²¹⁰ Қазақстан тарихы (1785–1828) жөніндегі аталған жинақта Кіші жүз қазақтарының Сырым Датов басшылық еткен ірі бой көрсетуі туралы едәуір материалдар бар. Көтерілістің себептері, оның өрістеуі, ол жөнінде патша өкімшілігі тарапынан жасалған әрекеттер және, әрине, нәтижелері туралы деректемелер оның қаншалықты құлаш жайғанын, әлеуметтік бағытын және сәтсіздікке ұшырау себептерін көрсетеді. Деректемелер шаруалардың бой көрсетулеріне тән белгілер – стихиялылығы мен ұйымдаспағандығын, күрестің айқын мақсаттары болмағандығын аңғаруға көмектеседі, алайда, көзімен көргендер көтерілістің негізгі себептері Кіші жүздегі жер мәселесінің шиеленісуінде деп біледі.

Деректемелердің төртінші тобына Қазақстан мен Сібір аумағына әзірленген маршруттар бойынша ғылымды жан-жақты біліммен және мәліметтермен байытқан, Ресей қол астына қаратқан өлкенің өндіргіш күштері мен экономикасын зерттеуге зор көмек көрсеткен, сондай-ақ XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымы туралы құнды мәліметтер әкелген 1768–1774 жылдардағы академиялық экспедициялардың нәтижелері жатады.²¹¹

Кейініректе КСРО ҒА мұрағатының басылымдарында шыққан материалдар олардың сипаты, зерттеулер қамтыған аудандардың басшы құрамы туралы мағлұматты көп жағынан толықтырып, кеңейте түседі. Ал онда сол экспедицияларға қатысушылар еңбектерінің толық тізімі жарияланған.²¹²

XIX ғасыр деректемелерінің ақпаратына тән ерекшелік көтерілістердің бірнеше ошақтарының тууы болды. Бөкей Ордасындағы шаруалардың Исатай Тайманов бастаған 1836–37 жылдардағы бой көрсетуімен бір мезгілде дерлік Орта жүз бен Кіші жүзде патша өкіметіне қарсы Кенесары Қасымов бастаған көтеріліс (1837–1847) бұрқ ете түсті, кейініректе 1856–57 жылдарда Жанқожа Нұрмұхамедов басқарған Сыр өңірі қазақтары тәуелсіздік жолындағы күреске көтерілді, ал 1855–58 жылдарда Кіші жүз аумағында Есет Көтібаров басшылық еткен қазақтар Орынбор жазалау отрядтарына қарсы қимыл жасады. Қазақ шаруалары бой көрсетулерінің арасында ұзақтығы жөнінен де, қарқындылығы жөнінен де айырмашылық болды. Алайда құжаттар бұл көтерілістердің негізгі күші өз бостандығы мен дербестігін қорғаған қазақ шаруалары болғандығын растайды. Қазақтар және олардың өз жерін Ресейге қосу аяқталғанға дейінгі өкімет орындарына қарсы бой көрсетулері туралы алуан түрлі фактілер бар бірқатар тарихи материалдар жалпы Түркістанды жаулап алуға қатысты ертеректе жарық көрген жарияланымдарда оқырмандар назарына жеткізілді.²¹³

1930 жылдарда кеңестік тарих ғылымында патшалық Ресейдің ұлттық шет аймақтарындағы азаттық қозғалыстарының тарихы архив (мұрағат) материалдары бойынша іздестірілді. Мұрағатшылар көтеріліс мәселелерін және Исатай Таймановтың патша мен ханның билік орындарымен көтеріліс кезеңіндегі өзара қатынастарындағы жеке рөлі көрсетілетін бірнеше құжат жариялады. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің қорларында жинақталған құжаттар мен материалдар жинағында Бөкей Ордасындағы көтеріліс мейлінше толық деректі көрініс тапты.²¹⁴ Қазақ және орыс тілдеріндегі құжаттар көтеріліс туралы біздің білімімізді толықты-

ра түседі және Бөкей Ордасындағы қазақ қоғамының қалың тобы наразылығының себептерін, көтеріліс қамтыған аумақты, көтерілісшілердің әлеуметтік және рулық құрамын, күрестің қиын-қыстау жағдайларында Исатай Таймановтың жалтақтық көрсетуінің негізгі сырын, патшалық өкімет орындарының Жәңгір ханмен хат алысуының басты себептерін, олардың халық бұқарасымен күресінің әдістерін және басқа мәселелерді неғұрлым толық анықтауға мүмкіндік береді.

Он жылдай уақытқа созылған және үш жүздің едәуір бөлігін қамтыған, Кенесары Қасымов бастаған көтерілістің тарихы бойынша біздің қолымызда «Қазақ халқының Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық күресі» (А., 1996) деген құжаттар жинағы бар. Онда 1837—1855 жылдар кезеңіне қатысты материалдар мен құжаттар жинақталып, археогеографиялық тұрғыдан баяндалған. Олар көтерілістің барысын, онда іске қосылған күштерді жан-жақты анықтауға мүмкіндік береді, көтерілісшілер жағындағы ең белсенді рулардың нақты атаулары беріледі. Кенесары Қасымовтың император Николайға көтерілісшілердің негізгі талаптары айтылған хаты мазмұны жөнінен қызықты. Батыс Сібір губернаторына жолданған хаттарда көтерілісшілердің бағдарламалық талап-тілектері айтылған. Материалдарда көтеріліс басшысының белгілі бір нақты ұрыс қимылдарындағы тактикалық ойларын, көтерілісшілердің Ұлы жүз жеріне, Шу мен Іле жағалауларына кету себептерін, қазақ халқына қарсы жазалау отрядтарының белсенділігін, соңғы шайқастарды және Кенесары Қасымовтың қаза табуының мән-жайлары ашып көрсетіледі. Сонымен көтерілістің тарихы мен оған қатысушылардың рөлі жөнінде әр кезде және әр түрлі басылымдарда жарияланған жекелеген үзінділер енді құжаттардың арнаулы жинағымен елеулі түрде толықты, ол елеулі және өмірлік тақырыпты игеруде пайда болған бос орынды едәуір толықтырады. Сыр өңірі қазақтары кішкене-шекті руларының Жанқожа Нұрмұхамедов және Есет Көтібаров бастаған көтерілісі туралы деректі материалдардың жариялануы жөніндегі жағдай да осындай. Қазақстанның Ресейге қосылуы кезеңіндегі, XVIII—XIX ғасырлардағы халық-азаттық қозғалысының әр түрлі кезеңдерінің деректі базасы бұдан кейін де игеруді күтіп тұр, мұның өзі маңызды тақырыпты зерттеуде теориялық-методологиялық көзқарас әзірлеуге белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

XIX ғасырдың 80-жылдарында деректі құжаттар Қазақстанның Қытаймен өзара қатынастарын көрсететін бірқатар жинақтармен толықты, оларда қытай және түрік тілдерінен аударылған мәтіндер келтірілген. Көлемді жинақтардың бірі «Цин империясы және қазақ хандықтары. XVIII ғасырдың екінші жартысы — XIX ғасырдың алғашқы үштен бірі. 1—2-бөлім» деген атаумен шықты. Құжаттар мен материалдар жинағы Абылай мен оның ұрпақтарының қызметі туралы тарихи мәліметтерді толықтыра түседі, қазақ-қытай қатынастарының алуан түрлі болғанын көрсетеді.

XIX ғасыр қазақтардың мәдени өміріндегі түбірлі өзгерістермен ерекше болды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Орынбор мен Омбыда кадет корпустары ашылып, оларға қазақ шонжарларының балалары қабылданды. XVIII ғасырдың соңғы ширегінде жұмыс істеген азиялық мектептер қатарына хатшылар мен тілмаштар даярлайтын арнаулы мектептер, зайырлы мектептер, қалалық училищелер, орыс-қазақ мектептері қосылды. Еуропалық үлгіге жақындатылған бұл оқу орындарында білім алған жас-

тар кейіннен өз білімін қазақ қоғамы өмірін жақсарту ісіне барынша қолдануға ұмтылды. Оларды қоғам өмірінің арнаулы-саяси және шаруашылық жақтары ғана толғанып қойған жоқ, олар айналадағы қызметті ғылыми тұрғыдан ұғынуға өз үлестерін қосуға ұмтылды және үлес қосты. Сондықтан зиялылардың жаңа ұрпағының, қазақ қоғамының өз топырағынан шыққан, онымен нақты тұрмыс арқылы етене байланысты аса көрнекті өкілдерінің шығармашылық мұрасы ХІХ ғасырдағы деректемелерге ірі үлес болып қосылды. Бұл ең алдымен Ш. Уәлихановтың (1835—1865) туындыларына қатысты.²¹⁵ Оның еңбектерінде Қазақстанның, Орта Азия мен Шығыс Түркістан халықтарының тарихына терең ынта-ықылас білдірілген. Олардан біз қазақ және қырғыз халықтарының шыққан тегі, қазақ қоғамының әлеуметтік және саяси құрылысы, қазақ халқының жоңғар агрессиясына қарсы азаттық күресі, Қазақстанның Ресейге қосылуы мәселелері жөнінде әмбебап мәліметтер аламыз және патша өкіметінің қазақ даласында өзін орнықтыру жолындағы саясатына оның нақты, белсенді көзқарасын сезінеміз. Ш. Уәлиханов еңбектерінің нақ осы қасиеттері олардың қазақ ғалымдарының: филологтардың, философтардың, заңгерлердің, экономистердің, тарихшылардың және жаратылыстану ғылымы өкілдерінің зерттеулеріндегі деректемелік сипатын анықтап берді. Ірі қайраткерлердің саңлақтар тобын Ы. Алтынсарин, М. Бабажанов, Қ. Халид, С. Жантөрин, Т. Сейдалин және басқалардың есімдері жалғастырады.²¹⁶ Олардың әр түрлі басылымдар мен мерзімді баспасөзде жарияланған еңбектері қазақтардың сан қырлы өмірін, әлеуметтік-экономикалық дамуының ерекшеліктерін, ойлау үлгісі мен кәсібін бейнелейді. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы алдыңғы қатарлы адамдардың шығармашылық мұрасында Абай Құнанбаевтың еңбектері ерекше орын алады.²¹⁷ Оның туындылары және оларға өзек болып, көктей өтетін проблемалар ауқымы — орыстың демократиялық мәдениетінің, ал сол арқылы дүниежүзілік мәдениеттің жан-жақты ықпалын бастан кешіруші қазақ әлеуметтік топтары рухани өмірінің аса бай көзі. Абайдың поэтикалық шығармаларынан басқа, тарихи тақырыптағы: «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» деген бірқатар туындылары бар. «Қарасөздерінде» автор тарихи тақырыпқа талай рет соғады. Абай Құнанбаевтың шығармашылығы қазақ халқы рухани мәдениетінің баға жетпес ескерткіші және зерттеушілер үшін бағалы дерек көзі болып табылады.

ХІХ—ХХ ғасырлар шебінде қазақтардың шаруашылығы жөнінде мәліметтер бар деректі жарияланымдар пайда болды. Бұлар — қазақ қоғамының мал шаруашылығы, тұрмысы, әлеуметтік құрылымы туралы мол статистикалық материал бар жинақтар, ең алдымен бұлар — 1896—1900 жылдарда Дала өлкесінде жұмыс істеген статистик Ф. А. Щербина басшылық еткен арнаулы экспедицияның материалдары.²¹⁸ Экспедицияның міндеті көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарға қажетті жер көлемін белгілеу және оның қоныстандыру қорына алынатын көлемін анықтау болатын. Щербина зерттеуінің саяси бағыты әбден айқын, бірақ оның материалдары қазіргі күндерде де өз құндылығын жойған жоқ.

Самодержавиенің аграрлық мәселені шешудегі, сондай-ақ далада жерді межелеу жөніндегі қоныс аудару қозғалысы мен отаршылдық саясаты К. К. Пален ревизиясының есептерінде көрініс тапқан.²¹⁹ 1907—1910 жылдарда қоныс аудару басқармасы Жетісу облысының 138 989 қазақ және 2700 қоныс

аударушылар шаруашылықтарына тексеру жүргізді, оны П. П. Румянцев басшылық еткен экспедиция жүргізген еді.²²⁰ Қазақ қоғамы өмірінің кейбір әлеуметтік-экономикалық жақтары басқа да халықшылдар өкілдерінің еңбектерінде көрсетілген. Олардың мүдделерін айқын білдіруші В. И. Семеновский болды.²²¹ Оның зерттеулерінен біз Сібірдің алтын өндіретін кәсіпорындарындағы қазақтардың жағдайы туралы мағлұматтар табамыз. Семеновскийдің еңбектеріндегі және кен округтерін басқарған инспекторлар А. Сборовскийдің, В. Коцовскийдің, В. Павловскийдің очерктеріндегі жұмысшылардың саны және олардың еңбек жағдайлары туралы нақты материал тарихшылар үшін құнды деректеме болып табылады.²²²

Қазақстанның жергілікті мерзімді баспасөзіндегі тарихи материалдар да аз емес. Бұлар — орыс тіліндегі, ал одан соң қазақ тіліндегі газеттер, альманахтар, жинақтар. Олардың жұмысына саны шағын зиялылар тартылды. Мәселен, атап айтқанда ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде «Туркестанские ведомости» (1870—1882), «Акмолинские областные ведомости» (1888—1902) газеттеріне қазақ тілінде қосымшалар шығару жолға қойылды.

Сол кез үшін қазақ тіліндегі ірі мерзімді басылым «Айқап» журналы (1911—1915) болды. Журнал жаңалық, озық қадам атаулыны жақтады, шаруашылықтың жаңа нысандарын және тауар-ақша қатынастарын дамытуды насихаттады. Оған қазақ зиялыларының демократиялық ниеттегі өкілдері: Мұхамеджан Сералин (журналдың баспагері), Сұлтанмахмұт Торайғыров, Спандияр Көбеев, Бақытжан Қаратаев, Жансұлтан Сейдалин, Әбдіғазиз Мұсағалиев және басқалар жазып тұрды.

1913 жылдың ақпанынан бастап 1918 жылдың күзіне дейін «Айқапқа» қарағанда әлдеқайда көп таралыммен Орынборда шығып тұрған газет «Қазақ» газеті болатын. Оның бас редакторы — Ахмет Байтұрсынов, баспагері — Мұстафа Оразаев болды. Газетке Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ш. Құдайбердиев, Т. Құнанбаев және басқалар үзбей жазып тұрды. Газет беттерінде жарық көрген проблемалардың негізгі және кең ауқымы («Дума және қазақтар», «Дума және соғыс», «Жобаланып жатқан заңдар туралы», «Қоныстанушылар туралы», «Қазақтар және жер мәселесі», «Шаруашылықтың өзгеруі», «Деннің саулығы, рухтың саулығы», «Аурулар туралы», «Оба жөнінде», «Білім беру туралы», «Қазақша білім беру туралы», «Бастауыш мектеп», «Мектептің мұқтаждары», «Оқу уақыты», «Қазіргі соғыс», «Соғыс туралы», «Г. Дума және солдат мәселесі», «Қазақтардан солдат алына ма?») газет мүдделерінің сан қырлы екенін және ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының ішкі және сыртқы өмірінің өміршең проблемаларына жауап іздестіргенін көрсетті. Газет беттері — қазақтардың шаруашылық, мәдени, рухани және әлеуметтік-саяси тарихының аса бай деректер көзі.

Одан кейінгі жылдарда деректемелерге ынта-ықылас арта түсті. Оларды жинау, жүйеге келтіру және жариялау жөніндегі жұмыс өріс алды.²²³ Көп ұзамай И. А. Чекалинский мен С. Асфендияровтың 1916 жылғы көтеріліс туралы алғашқы библиографиялық еңбектері жарияланды.²²⁴ Шығыс еңбекшілерінің революциялық дәстүрлеріне едәуір көңіл бөлген «Красный Архив» журналы іздестіру және мақала жариялау жұмысында айтарлықтай рөл атқарды.²²⁵

1916 жылғы көтерілістің 20 жылдығына қарай Орта Азия мен Қазақстандағы құжаттар қоры бірқатар бағалы жарияланымдармен байыды.²²⁶

Орта Азия мен Қазақстанның Қазан революциясына дейінгі кезеңдегі тарихына арналған Біріккен ғылыми сессияның Қазанға дейінгі Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемаларды зерттеу үшін зор маңызы болды.²²⁷ Проблемалар кешенінде Орта Азия мен Қазақстанның кеңестік дәуірге дейінгі тарихын кезеңдерге бөлу туралы мәселе ерекше маңыз алды. Бұл сессияда қабылданған кезеңдер: 1. Қазақстан аумағындағы алғашқы қауымдық құрылыс. 2. Қазақстан аумағында феодалдық құрылыстың қалыптасуы мен дамуы. 3. Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы және патриархаттық-феодалдық қатынастардың ыдырауы. 4. Қазақстан Ресейдегі империализм кезеңінде. Кейін бұл кезеңдер 5 томдық «Қазақ ССР тарихы» академиялық еңбегінің негізіне алынды.

Қазақстанның революцияға дейінгі тарихы жөнінде деректі материалдардың басып шығарылуы ғалым-тарихшылар мен Қазақ КСР мемлекеттік мұрағаты қызметкерлерінің ғылыми әлеуеті өскендігінің маңызды көрсеткіші болды.²²⁸

1916 жылғы ұлт-азаттық күрес тарихының деректемелік базасы кеңейді: КСРО Ғылым академиясының Тарих институты, Бас тарих мұрағат басқармасы, Орта Азия мен Қазақстанның ғылым академиялары аймақтағы 1916 жылғы көтеріліс туралы құжаттарды қорытатын жинақтар жариялады.²²⁹ Құжаттардың көпшілік бөлігі бірінші рет жарияланды, бірақ олардың құрамына бұрын жарияланған материалдар да енгізілді. Жинақ материалдарын мұқият және жан-жақты зерделеу проблеманың фактографиялық негізін әлдеқайда кеңейте түсті, патша өкіметіне қарсы ұзаққа созылған, табанды және жанқиярлық күреске Орта Азия мен Қазақстан халықтарының зор үлес қосқанын дәлелдейді деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Соңғы кезеңде «Қаһарлы 1916 жыл» деген құжаттар мен материалдар жинағы шығарылды (А., 1998, I, II т.). «Бұрынғы басылымдармен салыстырғанда, — деп атап көрсетеді оның құрастырушылары, — оқиғалардың географиялық ауқымы кеңейтілді, Қытайдағы босқын-қазақтардың жағдайын және өкімет орындарының оларды қайтару жөніндегі әрекеттерін ашып көрсететін құжаттар топтамасы, сондай-ақ майданға жақын өңірдегі тыл жұмысшыларының жағдайы, олардың қорғаныс жұмыстарына пайдаланылуы туралы материалдар жарияланып отыр» (5-б.). Біздің ойымызша, түп-негізіне қазақ зиялыларының өкілдері белсене қатысқан құжаттардың жариялануы екі томның елеулі жетістігіне айналды және бұл деректемелер Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, М. Тынышбаевтың және басқаларының 1916 жылғы оқиғаларға көзқарастарының мәні мен мазмұнын көрсетеді. Сөйтіп зерттеушілер қазақтардың ХХ ғасырдың басындағы интеллектуалдық санлақтар тобының көзқарастарын ғана емес, сонымен қатар олардың патша өкіметіне қарсы қазақтардың ұлт-азаттық күресінің ең жоғары өрлеу жылдарындағы практикалық қызметінің толық көрінісін де бейнелейтін, бұрын қол жетпей келген деректемелер алды. Біздің нақ осы тұрғыдан қарайтындарымыз: 1916 жылғы 7 тамыздағы № 15 құжат — Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының қазақ халқы өкілдерінің тыл жұмыстарына жұмылдыруға және шақыруды жүзеге асыру жөнінде қажетті шаралар жүргізуге халықтың қарсы шығуы туралы жеке кеңесінің хаттамасы; № 2 құжат — 1916 жылғы тамыз — Орынбор губерниялық жандарм басқармасы бастығының агенттік мәліметтер бойынша А. Байтұрсыновтың, Ә. Бөкейхановтың және М. Дулатовтың үкіметке қарсы әрекеті туралы Торғай облысының әскери

губернаторы М. М. Эверсманға хабарламасы; 1917 жылдың 5—25 ақпанындағы № 86 құжат — Черняев уезі 4-учаскесі бітістіруші судьясының М. Тынышбаевтан Жетісу облысындағы көтерілістің себептері мен барысы туралы жауап алуының хаттамасы; № 80 құжат — М. Дулатовтың 1917 жылғы 8 қаңтардағы «Қазақ» газетіндегі мақаласы; 1917 жылғы 25 ақпандағы № 97 құжат — Торғай әскери губернаторының М. Дулатовтың оны земстволық қалалық одақтан бұратаналық полкке жіберуіне байланысты қызметі туралы агентуралық мәліметтер хабарланған қатынасы. Қазақ қоғамы сана-сезімінің өскенін білдіруге құқығы бар зиялылар мүдделерінің кең ауқымын ашып көрсетуге Ә. Бөкейхановтың (№ 2 құжат), М. Дулатовтың (№ 9 құжат) жинақта берілген мақалалары мен Қазақстанның бірқатар облыстары бойынша 1916 жылғы көтеріліске қатысушылардың басқа да құжаттары себін тигізеді.

Мәдениет проблемалары жөніндегі деректемелерді сипаттай келгенде, соңғы он жылда зерттеушілердің ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шығармашылығына жататын жаңа материалдардың мол қорын алғанын айта кеткен жөн. Бұлар — Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, М. Тынышбаев, Ш. Құдайбердиев, М. -Ж. Көпеевтердің және басқалардың туындылары. Мысалы, Ә. Бөкейханов шығармаларының кітабына (Шығармалар. А., 1994) «Қазақ» газеті мен басқа да басылымдарда жарияланған еңбектері енгізілген. Бүкіл материал мынадай бөлімдерге бөлініп берілген: мақалалар, зерттеулер (1913—1917); сол жылдар ішіндегі рецензиялар; аудармалар; Ә. Бөкейхановқа құрмет көрсетілген материалдар (оның Семейде болуы туралы, қазақтар үшін, соның ішінде тыл жұмыстарынан қайтып оралғандар үшін, оның атынан стипендия беруге және медресе салуға қаражат жинау туралы хабар) ерекше бөліп көрсетілген. Кітап материалдары ғалымның бұрын араб әрпімен жарияланған түпнұсқа мұрасын қазіргі графикада оқуға, оның мүдделерінің кеңдігі мен интеллектуалдық әлеуетін сезінуге тұңғыш рет мүмкіндік береді. Құрастырушы (М. Қойгелдиев) жинаққа бұрын ғылыми айналымда болмаған мұрағат құжаттарын едәуір мөлшерде пайдалана отырып, қазақ зиялыларының аса көрнекті өкілінің өмірі мен қызметі туралы кіріспе мақала берген. Мұнда көтерілген көптеген мәселелер ой-пікірдің, соның ішінде «Алашорда және Қоқан автономиясы мәселесін түсіндірудің сонылығымен ерекше; ал Ә. Бөкейханов ол туралы Қоқанда жарияланған Түркістан автономиясы мен сайланған Түркістан уақытша үкіметі өлкенің байырғы халқының саяси өзін-өзі басқаруының жаңа органдары болды деп жазған еді.

¹ Историческая наука Советского Казахстана (1917—1960 гг.). Очерки становления и развития. А., 1990; *Козыбаев И. М.* Историография Казахстана: уроки истории. А., 1990; *Соныкі.* Историческая наука Казахстана (40—80-е годы XX века). А., 1992.

² *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. А., 1991; *Тынышбаев М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925; *Златкин И. Я.* История Джунгарского ханства. М., 1983; *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи. XVII—XVIII вв. А., 1991; *Соныкі.* Россия и Джунгарское ханство в XVIII в. Барнаул, 1998; *Касымбаев Ж. К.* Под надежную защиту. А., 1989 және басқалар.

³ Қар.: *Козыбаев М.* Актуальные проблемы изучения отечественной истории //Отечественная история, 1998, № 3; *Соныкі.* «История России есть история страны, которая колонизируется» //Столичное обозрение. 1998, 8 мая; *Соныкі.* Академик К. И. Сатпаев и про-

блемы вхождения Казахстана в состав России. / К. И. Сатпаев и общественные науки Казахстана. А., 1999, 54–73-б.

⁴ *Моисеев В. А.* Россия и Джунгарское ханство, 105-б.

⁵ *Қар.: Казак ССР тарихы.* А., 1957, 1-т., 221–231-б, және т.б.

⁶ *Военный сборник,* 1852, № 9, 150-б.

⁷ *Неделя,* 1990, № 7 (1559). *Қар.: Козыбаев М. К.* История и современность. А. 1991, 140-б.

⁸ *Ключевский В. О.* Соч., т. 1, 50-б.

⁹ *Валиханов Ч. Ч.* Избр. произведения в пяти томах. А., 1985, т. 4, 81-б.

¹⁰ *Бұл да сонда.* Т. 1, 305-б.

¹¹ *Абай.* Наследники. На перепутье. Сб. А., 1995, 105-б.

¹² *Абай Құнанбаев.* Шығармалар. 2 томдық. 1-т., А., 1968, 205-б.

¹³ *Букейханов А.* Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи / Избранное. А., 1995, 49-б.

¹⁴ *Бұл да сонда.*

¹⁵ *Бұл да сонда,* 51-б.

¹⁶ *Бұл да сонда.*

¹⁷ *Бұл да сонда.*

¹⁸ *Бұл да сонда.*

¹⁹ *Бұл да сонда,* 62-б.

²⁰ *Галузо П. Г.* Туркестан – колония (Очерки истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). М., 1929.

²¹ *Бұл да сонда,* 59-б.

²² *Досмухаммедов Х.* Избр. А., 1998, 33-б. (*Ескерту:* профессор Халел Досмухаммедовтің Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов қозғалыстарын зерттеудің авторы екені мәлім. (*Досмухаммедов Х.* Қазак батырлары: Исатай, Махамбет, Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат / *Халел Досмухаммедұлы.* Таңдамалы. Избранное. А., 1998, 29–32-б; 33–64-б).

²³ *Абылай хан.* Тарихи жырлар. А., 1993, 388-б.

²⁴ *Рыскулов Т. Р.* Собрание сочинений. А., 1997, т. 2, 215-б, 226–232-б.

²⁵ *Бұл да сонда,* 214-б.

²⁶ *Бұл да сонда,* 172-б.

²⁷ *Асфендияров С. Д.* История Казахстана (с древнейших времен). А.,-М., 1935, т. 1.

²⁸ *Дулатова Д. И.* Историография дореволюционного Казахстана (1861–1917 гг.). А., 1984; *Дахшлейгер Г.Ф.* В. И. Ленин и проблемы казахстанской историографии. А., 1973; *Сулейменов Р. Б.* Внешнеполитические связи Казахстана в XVI–XVIII вв. в советской историографии / *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.* А., 1983; *Нұрпейісов К. Н.* Алаш һәм Алашорда; *Козыбаев И. М.* Историческая наука Казахстана; *Козыбаев М. К.* История и современность; *Соныкі.* Ақтаңдақтар ақиқаты. А., 1991; *Ерофеева И. В.* Присоединение Казахстана к России как историографическая проблема / *Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.).* А., 1990; *Артыкбаев Ж. О.* Казахское общество: традиции и инновации. Караганда, 1993; *Соныкі.* Этнос және қоғам. XVIII ғ. Карағанды, 1995; *Соныкі.* История Казахстана (двенадцать лекций). Караганда, 1997; *Соныкі.* История Казахстана в XIX веке. Караганда, 1992; *Касымбаев Ж. К.* Хан Кене. А., 1993; *Соныкі.* История города Акмолы, А., 1995; *Соныкі.* Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. А., 1995.

²⁹ *Абай.* Наследники, 60–61-б.

³⁰ *Национальные движения в условиях колонизации: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ (Материалы Всесоюзного круглого стола).* Целиноград, 1991.

³¹ *Қазакстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк).* А., 1994, 194-б.

³² *Неғұрлым толық қараңыз: «Столичное обозрение».* 1998, 8 мая.

³³ *Каргалов В. В.* Полководцы X–XVI вв. М., 1987, 172-б.

³⁴ *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.* А., 1961, т. 1, 63-б.

³⁵ Кар.: Кузембайулы А. История дореволюционного Казахстана. А., 1992; Кузембайулы А., Абишев Е. История Казахстана (с древнейших времен до 20-х годов XX в.). А., 1996, 176–177, 179-б; Кузембайулы А., Абишев Е. Казахстан в XVIII – нач. XX вв. Костанай, 1995; Касымбаев Ж. К. Хан Кене. А., 1993; Соныкі. История города Акмолы, А., 1995; Соныкі. Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение; Ерофеева И. В. Казахские ханы и ханские династии в XIII – середине XIX вв. /Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. А., 1997, 106–107-б; Артыкбаев Ж. О. Казахское общество: традиции и инновации.; Соныкі. Этнос және қоғам. XVIII ғ.; Соныкі. История Казахстана (двенадцать лекций); Соныкі. История Казахстана в XIX веке; Муканов М. С. Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков. А., 1991; Соныкі. Қазак жерінің тарихы. А., 1994; Соныкі. Из исторического прошлого. А., 1998; Елагин А. С. Казачество и казачьи войска в Казахстане. А., 1993; Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. А., 1994; Мырзахметов М. Қазак калай орыстандырылды. А., 1993.

³⁶ Уроки Отечественной истории и возрождение казахстанского общества. А., 1998.

³⁷ Митропольская Т. Б. Из истории Семиреченского казачества. А., 1997, 37-б.

³⁸ Бұл да сонда, 57-б.

³⁹ Бұл да сонда, 84-б.

⁴⁰ Терещук В. А. Рассказы о Кокчетаве. Кокшетау, 1992, 131-б.

⁴¹ Бұл да сонда, 148–149-б.

⁴² Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей, т. 1–3. СПб., 1832.

⁴³ Красовский М. Область Сибирских киргизов, ч. 1–2. СПб., 1868; Кузьминский М. Краткое статистическое обозрение Западной Сибири //Материалы для статистики Российской империи, ч. 1. СПб, 1839; Ханыков Н. Географическое обозрение Оренбургской губернии / /Материалы для статистики Российской империи, ч. 1. СПб., 1839; Бларамберг И. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. СПб., 1848; Гюгемейстер. Статистическое обозрение Сибири, составленное по высочайшему Его Императорского Величества повелению при Сибирском комитете, ч. I–III. СПб., 1854.

⁴⁴ Броневский Е. Записки о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки, 1830, т. 41, 42, 43; Вельяминов-Зернов В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России и Средней Азии со времени кончины Абулхаир-хана в 1748–1765 годах. Уфа, 1955; Гейнс А. Киргизские очерки //Военный сборник 1866, т. VIII, IX, X, № 1, 6, 7; Григорьев В. Оренбургские киргизы и их умение в торговом деле //Народная беседа, 1854, № 1; Завалишин М. Описание Западной Сибири. Сибирско-Киргизская степь Оренбургского ведомства. Оренбург, 1865; Казанцев А. Описание киргиз-кайсаков. СПб., 1864; Зеланд Н. Киргизы //Записки Западно-Сибирского отдела РГО, 1885; Игнатьев Р. Киргизы Оренбургского ведомства в XVIII столетии. СПб., 1890; Гродеков Н. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области, т. 1. Ташкент, 1889; Румянцев П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910.

⁴⁵ Тяукин М. О хозяйстве ордынцев, кочующих в Зауральской степи //Экономические записки, 1861, № 41; Васильев Н. Кочевники Туркестана. Самарканд, 1870; Чорманов М. О скотоводстве у киргизов Западной Сибири //Сельское хозяйство и лесоводство. 1883. № 1; Алекторов А. Скотоводство киргизов //Оренбургский листок, 1888, № 17–19; Герн В. Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство киргизов. Памятная книга Семипалатинской области. Семипалатинск, 1899; Добросмыслов А. Скотоводство в Тургайской области // Сельское хозяйство и лесоводство. Ч. СХХV, СПб., 1894; Диваев А. Из области киргизского скотоводческого хозяйства. Ташкент, 1905.

⁴⁶ Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873; Шахматов Г. Замечание о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней Орды //Земледельческий журнал, 1832, № 8.

⁴⁷ Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая //Записки Оренбургского отдела РГО. 1870, вып. 1; Алекторов А. Земледелие у киргизов //Оренбургский

листок, 1888, № 50–52; *Чермак Л.* Оседлые киргизы-земледельцы на р. Чу // Записки Западно-Сибирского отдела РГО, кн. XVII. Омск, 1900.

⁴⁸ *Чорманов М.* Киргизские народные обычаи // Семипалатинская областная ведомость, 1871, № 32; *Самокусова Д.* Сборник обычного права сибирских инородцев. Варшава, 1876; *Загряжский Г.* Юридические обычаи киргизов и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края. СПб., 1876; *Крахаев А.* Древний суд биев // Особое прибавление к Акмолинским областным ведомостям, 1888, № 48; *Соныкі.* Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник, 1888, т. XXVIII; *Маковецкий П. Е.* Материалы для изучения юридических обычаев киргизов, вып. I–II. Омск, 1886; *Максимов Н.* Народный суд у киргизов // Юридический журнал. 1897, кн. VIII; *Крафт И.* Судебная часть в Туркестанском крае и смежных областях. Оренбург, 1898; *Добросмыслов А.* Суд у киргизов Тургайской области в XVIII и XX вв. Казань, 1904; *Мякутин А.* Юридический быт киргизов // Труды Оренбургской ученой Архивной комиссии. Оренбург, 1911, вып. XV; *Кауфман А. А.* Сибирское переселение на исходе XIX в. СПб., 1901; К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб., 1903; *Седельников Т. И.* Борьба за землю в киргизской степи: Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства. СПб., 1907.

⁴⁹ *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана. А., 1963; *Бекмухамедов Е. Б.* Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана. А., 1964; *Асылбеков М. Х.* Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX – начале XX вв.; Казахстан в канун октября. А., 1968; *Турсунова М.* Казахи Мангышлака во второй половине XIX в. А., 1977; *Фридман Ц.* Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане. А., 1960.

⁵⁰ *Середа Н.* Бунт киргизского султана Кенесары Касымова (1838–1847) // Вестник Европы, 1870–1871, № 8–9; *Савичев Н.* Исатай Тайманов, старшина Внутренней орды // Уральские войсковые ведомости. 1877, № 1; *Потто В.* Гибель отряда Рукина // Исторический вестник, 1900, т. 81; *Аничков И.* Киргизский герой Джанкожа Нурмухамедов // Известия общества археологии при Казанском университете. 1894, т. XII, вып. 3; *Юдин П.* Адаевский бунт на полуострове Мангышлак в 1870 году // Русская старина, 1894, № 7, с. 135–156.

⁵¹ *Рязанов А. Ф.* Сорок лет борьбы за национальную независимость киргизского народа 1797–1838 гг. Оренбург, 1926; Восстание Исатая Тайманова. Ташкент, 1927.

⁵² *Якунин А. Ф.* Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России. М., 1949.

⁵³ Вопросы истории, 1951, № 4.

⁵⁴ *Бекмаханов Е. Б.* Национально-освободительное движение в Казахстане в период русской буржуазно-демократической революции // Вестник АН КазССР, 1950, № 4; *Соныкі.* Рабочее движение в Казахстане в период первой русской революции // Из истории рабочего класса и революционного движения: Памяти академика А. М. Панкратовой. М., 1958; *Дахилейгер Г. Ф.* Из истории рабочего движения в Казахстане в период первой русской революции // Коммунист Казахстана, 1955, № 8; *Соныкі.* Омско-Петропавловская стачка железнодорожных рабочих в феврале 1907 г. // Изв. АН КазССР, Сер. истории, экономики, философии, права, 1957, вып. 1; *Дильмухамедов Е. Д.* Революционная борьба рабочих горной промышленности Казахстана в период революции 1905–1907 гг. // Вестник АН КазССР, 1950, № 10; *Соныкі.* Революционное движение горнорабочих Казахстана в начале XX в. (1900–1917). А., 1955.

⁵⁵ Кар.: *Приймак Н. И.* Советская историография первой русской революции 1905–1907 гг. (середина 30-х–60-е годы) // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. Л., 1967, ч. 2, 39–6.

⁵⁶ Казак ССР тарихы. А., 1957, 1-т., 481–515-б.

⁵⁷ *Асылбеков М. Х.* Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905–1907 гг.) А., 1965; *Сапаргалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане (1905–1907 гг.), А., 1966; *Турсунбаев А. Б.* Казахский аул в трех революциях. А., 1967.

⁵⁸ *Бурмистрова Т. Ю.* Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП (1890–1903 гг.). М., 1962, 5–6.

- ⁵⁹ К социализму, минуя капитализм. М., 1974, 18–23-б.
- ⁶⁰ *Смирнова Р. Ф.* Революционное движение трудящихся Семиречья в 1905–1907 гг. // Уч. зап. Казгосун-та. Сер. историч., 1962, т. 53, вып.9, 139–140-б.
- ⁶¹ *Пахмурный П. М.* Большевики Казахстана в революции 1905–1907 гг. А., 1976.
- ⁶² *Сулейменов Б. С.* Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 гг. А., 1977.
- ⁶³ *Брайнин С., Шафиро Ш.* Очерки по истории Алаш-Орды. М., 1935, Приложение № 1 Каркаралинская петиция, 94–96-б.
- ⁶⁴ Грозный 1916 год. Сб. документов и материалов. А., 1998, том I, II; *Козыбаев М. К.* Казахстан на рубеже веков. А., 2000; *Бисенбаев А. К.* К вопросу об изучении национально-освободительных движений XIX – начала XX вв. в Казахстане // Казахстан в начале XX века. Сб. статей. А., 1993; *Нурпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. А., 1995; *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. А., 1995; Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сб. статей, вып. 1, 2. А., 1993, 1994 және б.
- ⁶⁵ *Назарбаев Н. Ә.* Тарих толқынында. А., 1999, 170-б.
- ⁶⁶ Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967; Октябрь в Казахстане. А., 1930 және б.
- ⁶⁷ Толығырақ қар.: *Козыбаев М. К.* Жауды шаптым ту байлап. А., 1994; *Соныкі.* Еще раз о проблемах истории национально-освободительного движения – революции 1916 г. в Казахстане / Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. А., 1994, 3–16-б; *Соныкі.* Аласұрған XX ғасыр / Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сб. статей. А., 1993.
- ⁶⁸ *Козыбаев М. К.* Национально-освободительная война 1916 г. в Казахстане: концептуальные проблемы / Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки. А., 1996, 20–21-б; *Алдажуманов К. С.* Национально-освободительное движение 1916 года и крестьянские восстания 1929–1932 гг.: проблемы преемственности / Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии, 88-б, 89–94-б.
- ⁶⁹ Қар.: *Артыкбаев Ж.* Очерк национально-освободительных движений / Казахское общество: Традиции и инновации, 259–303-б.
- ⁷⁰ *Әбсеметов М. М.* Міржакып Дулатов. А., 1995; *Құл-Мұхаммед М.* Алаш ардагері Жакып Акбаев. А., 1996; *Қойгелдиев М.* Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. А., 1997; Первые лица государства: политические портреты. А., 1998 және б.
- ⁷¹ *Аманжолова Д. А.* Казахский автономизм и Россия. М., 1994, 10-б.
- ⁷² Қар.: Әлихан Бөкейхан. Шығ. А., 1994, 93-б.
- ⁷³ *Аманжолова Д. А.* Көрсетілген еңбегі, 185-б.
- ⁷⁴ *Бұл да сонда*, 186-б.
- ⁷⁵ *Нурпейісов К.* Алаш һәм Алашорда, 122-б.; *Соныкі.* Саяси партия болып санала ма / / Қазақстан коммунисті, 1990, № 5, 69–75-б; *Соныкі.* Қос төңкеріс және Алаш қозғалысы // Ақиқат. 1992, № 11, 40–42-б; Национально-освободительное восстание 1916 г. и казахская интеллигенция // Ақиқат. 1996, № 6; *Соныкі.* Краткий очерк партии Алаш // Столичное обозрение. 1998, 14, 21, 28 ноября; *Соныкі.* Общественно-политическая жизнь Казахстана в начале XX в. и национально-демократическая интеллигенция // Отан тарихы. 1998, № 3, 12–20-б.
- ⁷⁶ *Алихан Букейханов.* Избранное. А., 1995, 76-б.
- ⁷⁷ *Заки Валиди Тоган.* Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры, кн. II. Уфа, 1998, 46–165-б.
- ⁷⁸ *Бұл да сонда*, 291-б.
- ⁷⁹ *Алихан Букейханов.* Избранное, 50-б.
- ⁸⁰ *Бұл да сонда*, 73-б.
- ⁸¹ Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967, 205-б.
- ⁸² Қар.: Очерки Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1974, 58-б.

⁸³ Заки Валиди Тоган. Воспоминания, кн. 1. Уфа, 1994, 264–266-б.

⁸⁴ Назарбаев Н. Э. Тарих толкынында. А., 1999, 173-б.

⁸⁵ Кар.: Есмагамбетов К. Л. Что писали о нас на Западе. А., 1992.

⁸⁶ *Stahlin*. Russisch Turkestan gestern und heute. В., 1936; *Skrine F. h.* and *Ross E. D.* The Heart of Asia. A History of Russian Turkistan and Central Asian Khanates from the earliest times. L., 1899; *Krausse A.* Russia in Asia. A record and story. 1558-1899. L., N.-Y., 1899; *Paquier J.-B.* L'Asie Centrale. P., 1876; *Hellwald F.* Die Russen in Centralasien. Eine studie uber die neueste Geographie und Geschichte Centralasiens. Leipzig, 1872, *Krahmer G.* Russland in Mittelasien. Leipzig, 1898; *Schlesinger M. L.* Russland im XX Jahrhundert. Berlin, 1898; *Blagowieschensky G.* Die wirtschaftliche Entwicklung Turkestan, 1913.

⁸⁷ *Bacon E.* Central Asians under Russian rule. A study in Culture Change. N. Y., 1966; *Krader L.* Peoples of Central Asia. Bloomington, 1963; *Wheeler G.* The peoples of Soviet Central Asia. L., 1962; *Idem.* Russian Central Asia. A Handbook. L., 1967; *Olcott M. B.* The Kazakhs. Stanford, 1987; *Akiner Sh.* Islamic Peoples of the Soviet Union. L., 1983; *Bennigsen A., Wimbush S. E.* Muslims of the Soviet Empire. A Guide. L., 1986 etc.

⁸⁸ *Гедин С.* Памир–Тибет–Восточный Туркестан. Путешествие в 1893-1897 годах. Пер. со шведского. Т. 1. СПб., 1899, 43-б.

⁸⁹ Кар.: *Cohrane J. D.* A pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary. Edinburgh, 1829, vol. 1, p. 120, 125; *Lansdell H.* Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. In two volumes. L., 1885, vol. 1, p. 54, 274; *Schuyler E.* Turkestan. Notes of a journey in Russian Turkestan, Khokand, Buchara and Kuldja, 2 vols. L., 1876, p. 145-146; *Graham S.* Through Russian Central Asia. L., 1916, p. 123, 149; *Moser H.* A Travers L' Asie Centrale. La Steppe Kirghise. P., 1885. *Friederichsen M.* Reisebriefe aus Russisch Central Asien //Mittlungen der Geographischen Gesellschaft. Hamburg, 1902, Band XVIII etc.

⁹⁰ *Paquier J. B.* L'Asie Centrale a vol d' oisean. P., 1881, p. 27-37.

⁹¹ *Dingelstedt N. A.* La regime patriarqal et le droit coutoumier des Kirghiz. P., 1891; *Его же.* Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область, т. 1-2. СПб., 1893-1895.

⁹² *Wordell J.* In the Kirghiz Steppes. L., 1958; *Idem.* An account of the happening at Spasskiy in Kazakhstan between 1914-1919 // Central Asian Review. 1964, vol. XII, no 2; Живописное путешествие по Азии. I. III. М., 1840, 108, 109, 163-б; *Финш О. и Брем А.* Путешествие в Западную Сибирь. М., 1882, 257-258-б. *Оланьон К.* Сибирь и ее экономическая будущность. Пер. с фр. СПб., 1905.

⁹³ Кар.: *Геллвальд Фр.* Естественная история племен и народов, т. I, II, 761-б; *Геттнер А.* Как культура распространялась по земному шару. Пер. с нем. Ленинград, 1925, 36-б.

⁹⁴ *Grousset R.* Histoire de L' Asie. P., 1921; *Idem.* Les civilisations de l' Orient. Т. 1-4. P., 1929-1930; *Toynbee A.* A study of History, vol. 3. London, 1934, p. 1-227, 395-404, 425-452.

⁹⁵ Кар.: *Neumann K.* Die Kirghis-Kazaken und ihre Stellung zu Russland // Ausland, 1857, bd. 30? s. 1201-1204, 1230-1233; *Fuhrmann F.* Die Kirghisen und ihr Leben// Globus, 1869, bd. 15, s. 180-183; *Rocca F. de.* Deplacement de Kirghiz en ete// Revue de Geographie. 1896. Vol. 39, p. 171-174; *Brockere J.* The Kirghiz// Scottish Geographical Magazine. 1902, vol. 18, p. 393-406; *Konig W.* Zu Fragen der Gesellschafts-organisationen der Nomaden // Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. В., 1981, s. 25-30.

⁹⁶ *Krader L.* Ecology of Central Asian Nomadism // Southwestern Journal of antropology. 1955, vol. 12, no 4, p. 301-326; *Idem.* The Ecology of Nomadic Pastoralism // International Social Science Journal. 1959, vol. XI, no 4, p. 499-510; *Idem.* The Origin of the State among the Nomades in Asia// Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart. В., 1981, s. 71-82.

⁹⁷ *Bacon E.* Central Asians under Russian rule, p. 31-35, 40 etc.

⁹⁸ *Krader I.* Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral nomads. The Hague, 1963.

⁹⁹ *Ibid*, p, 12.

¹⁰⁰ *Idem.* Principles and structures in the organization of the Asiatic Steppe pastoralists // Southwestern Journal of anthropology. 1955, vol. 11, no 2, p. 67-92. 100 *Fox-Holmes G.* The

Social Structure and Customs of the Kazakhs// Central Asian Review. 1957, vol. 1, no 5, p. 5-25; *Riasanovsky V. A.* Customary law of the nomadic tribes of Siberia. The Hague, 1965; *Krader L.* Social Organization of the Mongol-turkic Pastoral Nomads; *Olcott M. B.* The Kazakhs, p. 18.

¹⁰¹ Central Asian Review. 1957, vol. 1, no 5, p. 5.

¹⁰² Feudalism in Kazakhstan. Some difficulties of Marxist Historiography// Central Asian Review. 1961, vol. IX, no 2, p. 126.

¹⁰³ *Hudson A.* Kazak Social Structure. Yale Univ. press, 1938; *Schlenger H.* Strukturwandlungen Kazakhstans in russischer, insbesondere sowjetischer Zeit // Die Erde. 1958, bd. IV, no 3-4, s. 250-264.

¹⁰⁴ *Riasanovsky V. A.* Op. cit., p. 128-129, 142.

¹⁰⁵ *Olcott M. B.* The Kazakhs, p. 18.

¹⁰⁶ *Krahmer G.* Russland in Mittelasien, s. 7-31, 79; *Morgan E. D.* A Journey through Semiretchia to Kuldja in 1880// Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography. 1881, vol. III, p. 151, 154, 157; *Финш О., Брем А.* Путешествие в Западную Сибирь, 282-б.

¹⁰⁷ Кар.: *Werner E.* Zwei Bemerkungen zum Nomadewesen// Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift. 1976, jg. 17, h. 2, s. 295-302.

¹⁰⁸ *Vladimirtsov B.* Le regime social de Mongols. Le feodalisme nomade. P., 1978; Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. А., 1989, 34-б.

¹⁰⁹ Взаимодействие кочевых культур, 3-б.

¹¹⁰ Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан //Казахстанская правда, 30 июня 1995 г.

¹¹¹ *Cottrell Ch.* Recollections of Siberia in the years 1840 and 1842. L., 1842, p. 39-51; *Ferrier J. P.* Caravan journeys and wanderings in Persia, Afghanistan, Turkestan and Beloochistan; with historical accounts lying between Russia and India. L., 1856; *Burnaby F.* A ride to Khiva. L., 1876, p. 367-376; *Lanier L.* L'Asie Centrale. Choix de lectures de Geographic. P., 1899; *Rocca F. de.* Les possessions Russes dans L'Asie Centrale // Revue Britanique. 1877, vol. 3, no 6, p. 389-459; *Stumm H.* Russia in Central Asia. Historical Scetch of Russia's progress in the East up to 1873. L., 1885; *Wartenbury G. de* La penetration Russe en Asie. P., 1900 etc.

¹¹² *Hill S. S.* Travels in Siberia. L., 1854, vol. 1, p. 195; *Trench F.* The Russo-Indian question. L., 1869, p. 1; *Towle G. M.* The Russians in the East // The Atlantic Monthly. (Boston), 1875. July, p. 71-72; *Curzon G. N.* Russia in Central Asia in 1899 and the Anglo-Russian question, 2nd ed. L., 1899, p. 392; *Schierbrand W. Ph.* Russia: Her strength and her weakness. A study of the present conditions of the Russian Empire. N. Y., 1904, p. 13, 25 etc.

¹¹³ *Bouldger D. Ch.* England and Russia in Central Asia, vol. 1. L., 1879; *Idem.* Central Asian questions. Essays on Afghanistan, China and Central Asia. L., 1885; *Krausse A.* Russia in Asia. A Record and Study. 1558-1889. L., 1899; *Scrine F. H.* The Expansion of Russia. 1815-1909. L., 1903.

¹¹⁴ *Courant M.* L'Asie Centrale aux XVIIe et XVIIIe siecles. Empire Kalmouk ou Empire Mantchou? Lyon; P., 1912, p. 66, 126, 128.

¹¹⁵ *Венюков М.* Новые английские сочинения о Средней Азии // Русский инвалид. 1876, N 234.

¹¹⁶ *Raeff M.* Siberia and the reforms of 1822. Seattle, 1956, p. 27, 67, 106.

¹¹⁷ *Raeff M.* Patterns of Russian Imperial policy towards the nationalities // Soviet nationality problems. N. Y., L., 1971, p. 28-30, 38-40.

¹¹⁸ *Hoetzch O.* Russland in Asien. Stuttgart, 1966, s. 25-27, 47-49, 101-102.

¹¹⁹ *Pierce R. A.* Russian Central Asia 1867-1917. A study in colonial Rule. Berkeley, Los Angeles, 1960, p. 13; *Idem.* The Russian conquest and administration of Turkestan// Hambly G. (ed.). Central Asia. N. Y., 1969, p. 208-216.

¹²⁰ *Riasanovsky N. V.* Old Russia, the Soviet Union and Eastern Europe// The American Slavic and East European Review. Oct. 1952, vol. XI, no 3, p. 171-182.

¹²¹ *Sarkisyanz E.* Geschichte der orientalischen Volker Russland bis 1917/ Vorwort von B. Spuler. Munchen, 1961, s. 324-329; *Idem.* Russian Conquest in Central Asia //Russia in Asia. Ed. by W. Vucinich. Stanford, 1972, p. 248-288.

- ¹²² *Golczewski F.* Russlands zentralasiatische Expansion im Lichte der neueren Sowjetischen Geschichtsinterpretation // Osteuropa. 1980, no 6, s. 481-493.
- ¹²³ Kap.: *Noddle B.* La formation de L' Empire russe: Etudes; notes et documents, bd. 1-2, p., 1952-1953; *Rywkin M.* (ed.). Russian Colonial expansion to 1917. L., N.-Y., 1988.
- ¹²⁴ Central Asia: A Century of Russian rule. N. Y., L., 1967, p. 11, 50, 52.
- ¹²⁵ *Riasanovsky V. A.* Customary law of the nomadic tribes, p. 71; *Pares B.* A history of Russia. L., 1947, p. 291-293; Central Asia. 120 years of Russian Rule. Durham, London, 1989.
- ¹²⁶ *Towle G.* The Russians in the East, p. 72.
- ¹²⁷ *Lantzeff G. V., Pierce R.* Eastward to Empire. Exploration and conquest on the Russian open Frontier to 1750. Montreal, L., 1973.
- ¹²⁸ *Riess Ch. A.* The History of the Kalmyk Khanate to 1724. Ph. D. Diss. Indiana University, 1983; *Khodarkovsky M.* Kalmyk-Russian relations, 1670-1679. Development of a Pattern of relations between nomads and sedentary societies//Central Asian Survey. 1983, vol. 2, no. 3, p. 5-36; *Idem.* Uneasy alliance: Peter the Great and Ayuki Khan // *Ibid.* 1988, vol. 7, no. 4, p. 1-45; *Idem.* Russian peasant and Kalmyk nomad: a Tragic encounter in the middle of the XVIIIth century// Russian history. 1988, vol. 15, p. 43-69; *Idem.* The arrival of the Kalmyks and the Muscovite Southern Frontier, 1600-1700// *Ibid.* s. 225-254.
- ¹²⁹ *Sokol E. D.* Volga Cossacks// Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. Ed. by Joseph L. Wiczyński. 1986, vol. 42, s. 225-230; *Idem.* Yaik Cossacks// *Idem.* 1987, vol. 44, s. 144-151; *Seaton A.* The horsemen of the Steppes: The story of the Cossacks. L., 1985; *McNeal R. H.* Tzar and Cossack, 1855-1914. Oxford, 1987.
- ¹³⁰ *Donnelly A. S.* The Russian Conquest of Bashkiria. 1552-1740. New Haven. L., 1968; *Idem.* Peter the Great and Central Asia// Canadian Slavonic Papers. 1975, vol. 17, no 2-3, p. 202-217; *Idem.* The Mobil Steppe Frontier: Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850// Russian Colonial Expansion to 1917, p. 189-207; *Collins D. N.* Russia's Conquest of Siberia: Evolving Russian and Soviet Historical Interpretation// European Studies Review. 1982, vol. 12, s. 17-44; Russia's Conquest of Siberia 1558-1700// To Siberia, bd. I. 1985; *Yaroshevski D. V.* The Attitude of Katherine II toward nomads of the Russian Empire// Fourth International Conference on 18th Country Russia. Hoddeston, 1989; The History of Siberia. From Russian Conquest to Revolution. Ed. by A. Wood. L., N. Y., 1991.
- ¹³¹ *Bodger A.* Abulkhair, khan of the Kazakh Little Hofde and his oath of allegiance to Russia of October 1731// The Slavonic and East European Review, vol. 58, no 7. January 1980, p. 40.
- ¹³² *Ibid*, p. 41-42.
- ¹³³ История Казахстана с древнейших времен. Под ред. С. Д. Асфендиярова, т. I. А., 1935; *Лебедев В.* Из истории завоевания Казахстана царской Россией (1730—1732)// Борьба классов. № 10. М., 1936, 60—65-б.
- ¹³⁴ *Вяткин М. П.* Очерки истории Казахской ССР. Л., 1941, 131—132-б.
- ¹³⁵ *Bodger A.* Op. cit., p. 44, 45.
- ¹³⁶ *Добросмыслов А. И.* Материалы по истории России. Оренбург, 1900, т. I, 97—98-б.
- ¹³⁷ *Bodger A.* Op. cit., p. 47.
- ¹³⁸ *Ibid*, p. 48.
- ¹³⁹ *Ibid*, p. 48-55.
- ¹⁴⁰ *Ibid*, p. 57.
- ¹⁴¹ *Wheeler G.* The Modern History of Soviet Central Asia. L., 1964, p. 51-55; *Kurat A. N.* Tsarist Russia in Central Asia// Cambridge History of Islam, vol. I. Cambridge, 1970; Rewriting Russian History. Soviet Interpretation of Russia's Past. Ed. K. Black 2nd ed. N. Y., 1962, p. VII; *Tillet L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the non-Russian nationalities. Chapel H. 1969, p. 70-71, 230-238 etc.
- ¹⁴² The Islamic Review. July 1955, vol. XLIII, no 7, p. 28-31.
- ¹⁴³ Rewriting Russian history, p. 117.
- ¹⁴⁴ *Rywkin M.* Russia in Central Asia. N.-Y., L., 1963, p. 94.

¹⁴⁵ Krausse A. *Russia in Asia*, p. 141.

¹⁴⁶ *Hubbart B. M.* Russia as a civilising force in Asia// *Atlantic Monthly*, 1895, no. 2; *Rickmers W. R.* *The Duab of Turkestan*. Cambridge, 1913, p. 12; *Graham S.* *Through Central Asia*, p. 66; *Petzold A.* *Turkestan*. Leipzig, 1874; *Idem.* *Umschau im Russischen Turkestan*. Gera, 1876.

¹⁴⁷ *Blanc E.* *Le notes de voyage en Asie Centrale*// *Revue des deux mondes*, p., 1895, T. CXXIX, p. 902-954.

¹⁴⁸ *Schwartz Fr. V.* *Turkestan die Wiege der indogermanischen Völker*. Freiburg im Breisgau, 1900, s. 606.

¹⁴⁹ Русский Туркестан. 1901. 28 февр.—13 марта.

¹⁵⁰ *Friederichsen M.* Überland und Leute russischen Kolonisationsgebiete des Generalgouvernements Turkestan// *Geogr. Zeitschr.*, 1903; *Hoetzsch O.* *Russisch-Turkestan und die Tendenzen der heutigen russischen Kolonialpolitik*// *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im deutschen Reich*. Leipzig, München, 1913, bd. 37, s. 903-941, 1427-1473; *Janger R.* *Das Problem der Europaisierung orientalischer Wirtschaft von Russisch Turkestan*. Weimar, 1915.

¹⁵¹ Kap.: *Mackenzie D.* Kaufman of Turkestan: an assessment of his administration, 1867-1881// *Slavic Review*. June 1967, p. 265-285; *Idem.* Schuyler: Honourable but misled// *Ibid.* 1968, vol. 27, no 1, p. 124-131.

¹⁵² *Siscoe F.* Eugene Schugler, General Kaufman and Central Asia// *Slavic Review*, vol. XXVIII, no 1. March 1968.

¹⁵³ *Baron S. H., Heer N. W.* (ed.). *Windows on the Russian Past*. Columbus, 1977; *Rywkin N.* (ed.). *Russian Colonial Expansion to 1917*. L., N.-Y., 1988; *Allworth E.* (ed.). *Central Asia: 120 years of Russian rule*. Durham, L., 1989.

¹⁵⁴ *Williams D.* Native Courts in Tzarist Central Asia// *Central Asian Review*. 1966, vol. XIV, no 1, p. 6-19; *Idem.* Taxation in Tzarist Central Asia// *Ibid.* 1968, vol. XVI, no 1, p. 51-63; *Idem.* Imperial Russian Rule in Turkestan. The Pahlen Investigation, 1908-1909// *Asian Affairs*. 1971. vol. 11, p. 173-179; *Idem.* Fiscal Feform in Turkestan// *Slavic and East European Review*. 1974, vol. 52. No 128, p. 382-392; *Bensidoun S.* *Asie Centrale et la Russie au milieu du XIX siecle* // *Revue Historique*. 1958, t. 2206, no 2, p. 135-148.

¹⁵⁵ *The American Slavic and East European Review*. 1961, vol. XX, no 2, p. 325.

¹⁵⁶ *Pierce R.* *Russian Central Asia, 1867-1917: A study in Colonial Rule*. L., 1960, p. 305.

¹⁵⁷ *Demko G. J.* *The Russian Colonisation of Kazakhstan, 1816-1916*. Bloomington, 1969; *Williams D.* *Russian Peasant Settlement in Semirechye*// *Central Asian Review*. 1966, vol. XIV, no 2, p. 110-116; *Senkovsky S.* *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, 1960, p. 68-69; *Pierce R.* *Op. cit.*, p. 108, 120-138.

¹⁵⁸ *The Kazakhs and Pugachev's Revolt*// *Central Asian Review*. 1960, vol. XVIII, no 3, p. 256-263; *Russia and the Kazakhs in the XVIIIth and XIXth centuries*// *Central Asian Review*. 1957, vol. 5, n. 4, p. 358; *Krader L.* *Peoples of Central Asia*. Bloomington, 1963, p. 100; *Allworth E.* (ed.). *Central Asia. A century of Russian rule*. N.-Y., L., 1967, p. 17 etc.

¹⁵⁹ *Sarkisyanz E.* *Geschichte der orientalischer Völker Ruslands bis 1917*. München, 1961, s. 327-328.

¹⁶⁰ *Czaplica M. A.* *The Turkis of Central Asia in history and the present day*. Oxford, 1918, p. 17.

¹⁶¹ *Pierce R. A.* *Russian Central Asia, 1867-1917: A study in Colonial rule*. Berkeley, 1960, p. 291; *Krader L.* *Peoples of Central Asia*, p. 108; *Spector I.* *The Soviet Union and the Muslim World, 1917-1958*. Seattle, p. 31; *Zenkovsky S.* *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge, 1960, p. 135-138.

¹⁶² *Sokol E. D.* *The revolt of 1916 in Russian Central Asia*. Baltimore, 1954, p. 14.

¹⁶³ *Ibid.*, p. 33.

¹⁶⁴ *The American Slavic and East Eufropean Review*, 1955, vol. 14, no 4, p. 552.

¹⁶⁵ *Yang R.* Sinkiang under the administration of Yang Tseng-Hsin, 1911-1928// *Central Asiatic Journal*. 1961, vol. VI, no 4, p. 270-316.

- ¹⁶⁶ *Kappeler A.* Russlands als vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. München, 1992, s. 287.
- ¹⁶⁷ *Olcott M. B.* The Kazakhs, p. 126.
- ¹⁶⁸ Қар.: *Фини О. и Брем А.* Путешествие в Западную Сибирь, 99–100-б; *Zaleski B.* La vie des steppes Kirghizes Descriptions, recits contes. P., 1865. *Atkinson T. W.* Oriental and Western Siberia... L., 1858; *Bonvalot G.* Du Kohistan a la Caspienne. P., 1885, p. 152; *Schuyler.* Turkistan, vol. 2. p. 121; *Ujfalvy-Bourdon M.* De Paris a Samarkand, le Ferghana, le Kouldja et la Siberie occidentale. Impressions de voyage d'une parisienne. P., 1880, p. 260-290; *Свен Г.* В Центральной Азии. Путешествие ... в 1893–1897 гг. в Памир, Тибет и Восточный Туркестан. СПб., 1899, 17-б.
- ¹⁶⁹ *Карутиц Р.* Среди киргизов и туркмен. Пер. с нем. СПб., 1910, 122–123, 145–147-б.
- ¹⁷⁰ *Бұл да сонда*, 75-б.
- ¹⁷¹ *Carus G.* A Travers le royaume de Tamerlan. Voyage dans la Siberie occidentale, le Turkistan, la Boukharie, aux bords de l'Amou-Daria. P., 1892, p. 26-66; *Hoetzch O.* Russisch-Turkestan. Jg. Cft. 2-3; *Bacon E.* Central Asians under Russian rule, p. 101-103; *Zenkovsky S. A.* Kulturkampf in pre-revolutionary Russia// The American Slavic and East European Review. 1955, vol. XIV, no 1, p. 18-19.
- ¹⁷² *D'Encousse H. C.* Tzarist education Policy in Turkestan 1867-1917// Central Asian Review. 1963, vol. XI, no 4, p. 374-394.
- ¹⁷³ *Saussay J.* Il'mynkij et la politique de russification des Tatars 1856-1891// Cahiers du monde russe et sovietique. 1967, vol. 8, s. 404-426. *Blank S.* National education, Church and State in Tzarist Nationality Policy: The Il'mynski system// Canadian-American Slavic Studies. 1983, vol. 17, s. 466-486.
- ¹⁷⁴ *Kreindler I.* Nikolai Il'mynski and Language planning in the XIXth - Century Russia// International Journal of the Sociology of Language. 1979, vol. 22, p. 5-26; *Idem.* Education in Central Asia// Central Asian Survey. 1982, vol. 1, no 1. p. 111-124; *Idem.* I. Altynsarin, N. Il'mynski and the Kazakh National Awakening// *Ibid.* 1983, vol. 2, no 3, p. 99-116.
- ¹⁷⁵ *Pierce R.* Russian Central Asia, p. 250-251; *Bacon E.* Op. cit., p. 101-103; *D'Encousse H. C.* The Stirring of National feeling// Allworth E. (ed.) Central Asia. 120 years of Russian Rule. Durham, L., 1989, s. 172-179.
- ¹⁷⁶ Қар.: Central Asian Review. 1966, vol. XIV, no 1, p. 27-29. 1954, vol. 11, no 4, p. 352-353. *Winner T. G.* The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. Durham, 1958, p. 101-115; *Hrebicek L.* Euphony in Abai Kunanbayev's Poetry// Asian and African Studies. 1965, no 1, p. 123-130; *Idem.* Alliterations in Abai Kunanbayev's Poetry// Archiv Orientalni. 1965, vol. 33, no 1, p. 67-72.
- ¹⁷⁷ *Zenkovsky S. A.* Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge (Mass.), 1960, p. 61.
- ¹⁷⁸ *Olcott M. B.* The Kazakhs. p. 105-107.
- ¹⁷⁹ *Bennigsen A., Lemercier-Quelquegey Ch.* The History of the Kazakh press, 1900–1920/ Central Asian Review. 1966, vol. XIX, no 2, p. 160; *Olcott M. B.* The Kazakhs, p. 118.
- ¹⁸⁰ *Тынышпаев М.* Великие бедствия. (Ақтабан-шұбырынды) История казахского народа. А., 1993, 176-б.
- ¹⁸¹ *Халид Қ.* Тауарих хамса (бес тарих). А., 1992, 50-б.
- ¹⁸² *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, кыргыз-казак һәм хандар шежіресі. А., 1991, 9–10-б.
- ¹⁸³ *Көпеев М.-Ж.* Тандамалы. А., 1992, 77-б.
- ¹⁸⁴ *Утемиш-хаджи.* Чингиз-наме. А., 1992, 33-б.
- ¹⁸⁵ *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. СПб., 1832, ч. 2, 69-б.
- ¹⁸⁶ Күлтөбенің басында күнде кеңес туралы Мырза Мұхаммед Хайдар Дуглат та «Тарихи Рашидиде» жазған.
- ¹⁸⁷ *Құдайбердіұлы Ш.* Көрсетілген еңбегі, 96-б.
- ¹⁸⁸ *Халид Қ.* Тауарих хамса, 104-б.

- ¹⁸⁹ Очерки истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. М., 1967, 109-б.
- ¹⁹⁰ Тынышбаев М. Аталған еңбек, 88—89-б.
- ¹⁹¹ П. И. Рычковтын деректері бойынша («Топография Оренбургская». изд. Оренб., 1897, 27-б) жонғар иеліктері 480-ендікке дейін жеткен (Балкаш маңы).
- ¹⁹² Шақшақұлы ер Жәнібек. Жәнібек тархан. А., 1994, 207-б.
- ¹⁹³ Левшин А. И. Көрсетілген еңбегі, 70—71-б.
- ¹⁹⁴ Бұланты шайкасы. Қарағанды, 1998. Кітапта «Бұланты шайкасына» байланысты естелік орындар туралы бірқатар суретті материалдар бар. «Қалмакқырылғанға» жақын жерде атакты «Қара сүйір» алкабы жатыр, онда да казак-ойрат шайкасы болған.
- ¹⁹⁵ Көпейұлы М.-Ж. Қазак шежіресі (колжазба нұскасы), 35-б.
- ¹⁹⁶ Бұл да сонда, 37-б.
- ¹⁹⁷ Валиханов Ч. Ч. Аблай /Собр. соч. в 5-ти томах, т. 4. А., 1985, 116-б.
- ¹⁹⁸ Валиханов Ч. Ч. Исторические предания о батырах XV /Собр. соч. в 5-ти томах, т. 1, А., 1984, 216—222-б.
- ¹⁹⁹ Халид К. Тауарих хамса, 105-б.
- ²⁰⁰ Көпейұлы М.-Ж. Қазак шежіресі (колжазба нұскасы), 71-б.
- ²⁰¹ Бұл да сонда, 23-б.
- ²⁰² Бұл да сонда, 27-б.
- ²⁰³ Құдайбердіұлы Ш. Аталған еңбек, 33-б.
- ²⁰⁴ Көпейұлы М.-Ж. Қазак шежіресі, 61-б.
- ²⁰⁵ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., в пяти томах, т. 4. А., 1985, 113-б.
- ²⁰⁶ Абылай хан. Тарихи жырлар, т. 1. А., 1993, 357-б.
- ²⁰⁷ Посольство к зюнгарскому хун-тайджи Цэван-Рабдану капитана от артиллерии Ивана Умсковского и путевой журнал его за 1722—1724 гг. Записки ИРГО по отдел. этнографии. СПб., 1887, т. X, вып. 2. Разные бумаги ген.-майора А. Тевкелева об Оренбургском крае и киргиз-кайсацких ордах. 1762 г. /Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. М., 1852; Памятники Сибирской истории XVIII в., кн. 1. СПб., 1882, кн. 2. СПб., 1885.
- ²⁰⁸ Казахско-русские отношения в XVI—XVIII вв. А., 1961. Казахско-русские отношения в XVIII—XIX вв. А., 1964.
- ²⁰⁹ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. А., 1960.
- ²¹⁰ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV. М.-Л., 1940.
- ²¹¹ Рычков Н. П. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкие степи в 1771 г. СПб., 1772. Паллас С. П. Путешествия по разным провинциям Российской империи, ч. 1—3. СПб., 1773—1783. Фальк И. Полное собрание сочинений ценных путешествий по России. Записки академика Фалька. СПб., 1894.
- ²¹² Материалы по истории экспедиций Академии наук в XVIII—XIX вв. Составитель Гкучева Б. Ф. М.-Л., 1940. Труды архива АН СССР.
- ²¹³ Материалы по истории завоевания Туркестанского края, собранные А. Г. Серебрянниковым, т. I—XVIII. СПб., 1917.
- ²¹⁴ Народно-освободительное движение казахов в 1830—1838 гг. (документы, материалы, статьи). А., 1992.
- ²¹⁵ Собрание сочинений, т. I—IV. А., 1961—1968 гг.
- ²¹⁶ Алтынсарин И. Собрание сочинений в трех томах. А., 1975. Бабаджанов М. С. Лошади и их испытание во внутренней орде //Коннозаводство 1871 г., № 5; Соныкі. Коневодство у киргизов // Оренбургский листок 1876, № 48; Халиди К. Таварих-и Хамса. Казань, 1910; Султан Джантюрин. Очерки киргизского коневодства // Журнал конезаводства, 1883, № 7; Соныкі. Лучшие породы киргизской лошади-аргамах. Киргизская степная газета, 1888, № 6, Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая // ЗООРГО, вып. 1, Казань, 1870 және т. 6.
- ²¹⁷ Абай Кунанбаев. Собрание сочинений в одном томе. М., 1954.

²¹⁸ Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Воронеж, 1898–1909, т. 1–13.

²¹⁹ *Пален К. К.* Отчет по ревизии Туркестанского края, проведенный графом К. К. Паленом. СПб., 1911, т. I–II.

²²⁰ Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П. П. Румянцева. СПб., 1911–1916, т. 1–8.

²²¹ *Семевский В. И.* Рабочие на сибирских золотых промыслах. СПб., 1898, т. 1–2.

²²² *Сборовский А.* Отчет по статистико-экономическому исследованию золотопромышленности Кокчетавского района. СПб., 1908; *Коцовский В.* Отчет по статистико-экономическому и техническому исследованию золотопромышленности Семипалатинской и Семиреченской областей. СПб., 1904; *Павловский В.* Оренбургская золотопромышленность за 100 лет, правовые отношения к ней Оренбургского казачьего войска и современное положение золотопромышленности вообще. Екатеринбург, 1905.

²²³ Кар.: Эсеры во главе расправы с национально-освободительным восстанием // *Борьба классов*, 1932, № 5; *Зорин А.* Из истории восстания киргизов и казахов в 1916 г. // *Борьба классов*, 1932, № 7–8 (Опубликованные два документа: Протокол допроса, произведенный Железняковым от 23 ноября 1916 г. в г. Верном. Докладная подпор. Матвеева о поселении 23 марта 1917 г. рабочих туземцев Туркестана на ст. «Сортировочная» Петроградской железной дороги).

²²⁴ *Чакалинский И. А.* Литература по вопросу восстания туземцев Средней Азии в 1916 г. (Библиографическая заметка) // *Записки Среднеазиатского отдела Об-ва изучения Казахстана*, 1929, т. 1, вып. 18; *Асфендияров С. Д.* Указатель литературы по истории восстания 1916 г. // *Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане*. Ленинград, А.- М., 1936.

²²⁵ К истории восстания киргиз в 1916 г. (предисл. А. Чулошникова) // *Красный архив*, 1926, № 3; *Восстание 1916 г. в Средней Азии* // *Красный Архив*, 1929, № 3; *Отрывки из дневника Куропаткина о восстании 1916 г.* // *Красный Архив*, 1929, т. 34.

²²⁶ *Восстание 1916 г. в Казахстане. Сб. воспоминаний и материалов.* Сост. С. Шарипов, Ш. Шафира, С. Брайнин. А., 1937; *Восстание в Киргизстане: Документы и материалы.* Собр. Л. В. Лесной. Под ред. Т. Рыскулова. М., 1937; *Восстание в 1916 г. в Туркестане. Документы и материалы.* Ашхабад, 1938.

²²⁷ *Материалы Объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период.* Ташкент, 1955.

²²⁸ *Восстание 1916 г. в Казахстане: Документы и материалы.* А., 1947; *Революционное движение в Казахстане 1905–1907 гг. Сб. документов и материалов.* А., 1955; *Рабочее и аграрное движение в Казахстане 1907–1914 гг. Сб. документов и материалов.* А., 1955; *Победа Великой Октябрьской Социалистической революции в Казахстане. 1917–1918 гг. Сб. документов и материалов.* А., 1957.

²²⁹ *Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов.* М., 1960.

БІРІНШІ БӨЛІМ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙГЕ
ҚОСЫЛУДЫҢ ҚАРСАҢЫНДА
ЖӘНЕ ҚОСЫЛУ КЕЗЕҢІНДЕ**

Бірінші тарау

XVIII ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҮШТЕН БІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ЖАҒДАЙЫ

1. ШКІ САЯСИ ЖАҒДАЙ. ӘБІЛҚАЙЫР ХАННЫҢ БИЛІК БАСЫНА КЕЛУІ

XVIII ғасырдың бірінші ширегінде қазақ қауымдық құрылымдарының ең көп бөлігі аймақтың оңтүстік, орталық және солтүстік-шығыс жақтарында шоғырланған. Ұлы жүз қазақтарының қысқы жайылымдары — Оңтүстік Балқаш өңірінің құмдарында, Мойынқұмда, Іле, Шу және Талас өзендерінің аңғарларында, ал жазғы жайлауы Тянь-Шань мен Қаратау жотасының солтүстік сілемдерінде орналасты. Аймақтың оңтүстігінде Ұлы жүздің көшіп-қонатын өңірі Ташкент қаласы мен оған жапсарлас жатқан қалаларды және отырықшылық-егіншілік қыстақтарды қоса алғанда, Ферғана алқабының солтүстік-батыс бөлігіне дейін жетіп, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларына дейін созылып жатты және Сырдария маңында Бұхара хандығымен шектесті, ал оның Жетісу аумағы арқылы өтетін солтүстік шектері Орта жүз қазақтары қоныстанған ауданмен тікелей ұласты. Орта жүз қазақтары ол кезеңде Солтүстік-шығыс, Орталық, ішінара Оңтүстік-шығыс Қазақстанның кең-байтақ кеңістігін алып жатты, олардың шекаралары оңтүстігінде Сарысу өзенін және Шу өзенінің төменгі ағысын бойлай Сырдарияның төменгі ағысына қарай өтті, Жоңғар хандығымен шектесті, ол жақтан Арал теңізі — Ырғыз — Торғай шебі арқылы солтүстікке қарай созылып, сол учаскеде Кіші жүздің шығыс қоныстарына ұштасты; одан өрі Тобыл салаларын, Үлкен Торғай өзенін және Торғайдың жоғарғы ағысындағы көлдерді бойлай жүріп, сол жерде Сібір жолындағы башқұрттардың қоныстарымен шектесті. Солтүстігінде олар Нұра мен Есілдің жоғарғы ағысына қарай, Есіл бойы даласымен Ертіс бағытында, ал шығысында Ертісті бойлай Ямышев көліне дейін жалғасып, Тобыл-Ертіс өзендерінің аралығында орыс қоныс аударушыларының поселкелерімен, сібір қазақтарының станицаларымен және барабин татарларының қоныстарымен тоғысты. Ямышев-кадан оңтүстікте, жоғарғы Ертіс өңірінде Орта жүз рулары қазақтарының Жоңғар хандығымен тағы да ортақ шекарасы болды, ал жоңғарлардың жер иеліктері бұл арада Ертістің сол жақ салалары — Шар, Аягөз және Бақанасқа дейін жетіп жататын.

Кіші жүздің жері қазіргі Батыс Қазақстан аумағында орналасып, шығысында Орта жүздің қоныстарына, ал оңтүстігінде Қарақұм құмдарына

қарай және Сырдарияның төменгі ағыстарына дейін қарақалпақтардың қоныстарына, сондай-ақ Түркістан қаласы аймағына қарай созылып барып, онда Ұлы жүз бен Орта жүз тайпаларымен шектесті. Оның жазғы жайлаулары Үстірт жазығында, сондай-ақ Ор, Жайық, Елек, Жем, Темір өзендерінің салалары бойында, Мұғалжар тауы аймағында, ал қысқы қыстаулары – Ырғыз өзені, оның салалары ауқымында, Сырдарияның төменгі ағысын бойлай, Ырғыз бассейнінің оңтүстік жағында (Тәуіп құмдары), Арал теңізінен батысқа қарай (Сам құмдарына дейінгі шағыл құмдар), Маңғыстау түбегінде, Атырау алқабында, Нарын құмдарында (Каспий теңізінің жағасына қарай) орналасты. Орта жүз Орталық Қазақстанды алып жатты, оның жазғы жайлаулары мен қысқы қыстаулары Сарысу өзенінің бойында, Есілдің жоғарғы ағысында, Тобыл салаларының, Торғай өзенінің бойында, Ұлытау мен оған жапсарлас жатқан көлдер аумағында болатын. Батысында олар еділ қалмақтары қоныстанған өңірмен шектесті, ал солтүстігіне жақынырақта – Ырғыз, Ор және Елек өзендерінің орта ағысы алқаптарында – олардың Ноғай жолының башқұрттарымен шекарасы өтті.¹

Негізінде көшпелі тұрмыс салты жатқан қазақ қоғамының патриархаттық-қауымдық құрылысы қазақ қоғамы дамуына елеулі ықпал жасады, ол біртіндеп ру топтары мен ұжымдық құрылымдарға ыдырап, олардың билеушілері окшаулануға ұмтылды. Елде барған сайын алауыздық пен қырқыс-тартыс етек алды. Әр түрлі сұлтандардың топтары бір-бірімен ең жақсы жайылымдық алаптарды иелену мен басып қалу үшін бақталасты. Қырқыстарға сырт жақтан қолдау көрсетілді. Соның салдарынан бірігу сарыны баяулады.

Жүздердің құрылымын құраған барлық буындарды, олардың шыққан тегін бір нақты не аңызға айналған бабаға телітін күрделі генеалогиялық аңыздар болды. Жекелеген есептеулер бойынша, XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында барлық үш жүздің құрамына 112 шамасында ру бөлімшелері кірген.² Осы буындарды құраған қазақ халқының жалпы санын зерттеушілердің көпшілігі сол кезеңде 2–3 миллиондай адам деп көрсетеді.³

XVII–XVIII ғасырлар аясында қазақ қоғамында интеграциялық сарын күшейді, хан билігі нығайып, үш жүз өкілдерінің жиналысы біршама тұрақты түрде шақырыла бастады, оларда ең көкейкесті мәселелер талқыланып, шешілді. Ол кезде қазақ хандары мен сұлтандарының саяси ықпал өрісі дәстүрлі көшпелі аудандарға ғана емес, сонымен қатар Сырдарияның төменгі және орта ағысы бойындағы көршілес отырықшы-егінші және сауда-қолөнерші аймақтарға да таралды, онда 1695 жылы Ташкент жазирасымен бірге 32 қала мен оларға жапсарлас жатқан жер қазақтарға бағынды. Ташкент, Сығанақ, Сайрам, Созақ, Акқорған, Отырар, Қарнак, Иқан, Сауран сияқты қалалардың тұрғындары қазақ билеушілерінің пайдасына жыл сайын ақшалай және тауарлармен алым төлеп тұрды, ал ауылдық егінші халықтан сиыр мен қойдың нақты санынан ясақ алымы және жиналған өнімнің 1/5 не 1/10 бөлігі мөлшерінде астық бажы алынды. Сонымен бірге Сыр өңірі аймағының қала халқы ішкі саяси өмірінде және көршілес халықтармен сыртқы тоқайласулар саласында белгілі бір автономиясын сақтап қалды және оларды қалалар тұрғындарының сауда-қолөнер топтары мен мұсылман дінбасылары арасынан сайланатын жергілікті өзін-өзі басқару органдары басқарды.⁴

XVIII ғасырдың басында сырттан соғыс қаупі төнген жағдайларда қазақ жүздерінің өз ішінде де әлеуметтік-саяси жағдай айтарлықтай тұрақтанды, бұған жергілікті рубасыларының, сұлтандар мен хандардың Жоңғар хандығының әскери белсендігінің өсе түсуі және нақты бар күштердің бәрін сырттан жасалатын экспансияға қарсы күресу үшін жұмылдыру қажеттігі нәтижесінде көшпелі қоғамның жаңа қажеттеріне бейімдеп, дағдылы құқықты заң арқылы регламенттеу және әлеуметтік практикаға оның бірсыпыра жаңа нормаларын енгізу жөніндегі бірлескен күш-жігері едәуір дәрежеде себепші болды. Хан билігін күшейтуде, қазақ қоғамында ежелден қалыптасқан құқықтық дәстүрлер мен нормаларды регламенттеуде, ішінара жаңартып, бір ізге түсіруде Жәңгір ханның ұлы және мұрагері, белгілі тарихшы А. И. Левшин «Ликург» және «Айдаһар» деп бейнелеп атаған (1680—1718 жылдары ел билеген) Тәуке хан үлкен рөл атқарды.

Тәуке хан уақытша болса да ішкі өзара қырқысты тоқтатып, жүздер арасында тыныштық орната білді, сол арқылы қазақ руларының қоныстарын сырттан басып кіруден қауіпсіздендірді. Алайда сұлтандардың билік үшін күресі мен оқшаулануға ұмтылуы көп ұзамай бірлікті бұзды,⁵ мұны көршілері дереу пайдалана қойды. Оңтүстік-батыстан жайық қазақтары қолдаған еділ қалмақтары шапқыншылық жасады; солтүстіктен сібір қазақтары шабуылдады; Жайықтың арғы бетіндегі қоныстардан башқұрттар да дәмеленді.⁶ Оңтүстіктен қазақтарға Орта Азия хандықтарының (Бұхара, Хиуа) билеушілері қысым көрсетті. Бірақ қазақ халқына ең қаһарлы қауіп шығыстан — күшті де агрессияшыл Жоңғар хандығы тарапынан төнді.

Көшпелі мал шаруашылығы жағдайында жайылымды кеңейту қажет болды, мұның өзі жер алаптарын бөлісуге және жаңа жайылымдар іздеуге әкеп соқты. Бұған Жоңғар хандығы мейлінше қатты мұқтаж болатын.

Жоңғарлар сауда-қолөнер орталықтары мен керуен жолдарын өздеріне бекітіп алуға ұмтылды. Олар үшін бұл өмірлік қажетті шара еді.

Тәуке билік еткен кезеңде қазақтар мемлекеттілігінің күшті сыртқы жаулар алдында беделін арттыру мақсатында оны нығайтуға бағытталған маңызды қадамдар жасалды. Кіші жүздің саны аз және әлсіз жеті руын жетіру деген бір тайпаға, ал Орта жүздің уақтары мен керейлерін бір уақ-керей бірлестігіне біріктіруді халықтың ауызша дәстүрі осы ханның есімімен байланыстырады. Жауға қарсы күресу үшін ірі бірлестіктер мен рулар ғана күшті және жақсы қаруланған қол шығара алатынын ескергенде, әлгі жаңалықтар қазақ жасақтарының жауынгерлік қабілетін арттыруға мүмкіндік берген.

Сонымен бірге жер мен су жөніндегі топтар арасындағы таусылмас алауыздықтар мен жанжалдарды жою үшін Тәукенің бастамасы бойынша, билер мен ақсақалдар кеңесі әр түрлі қауымдар мен рулардың көшіп жүретін жерлері неғұрлым айқын бөлініп, ру бөлімшелері ішінде ру таңбаларын пайдалану ретке келтірілген, қазақ қоғамында тарихи қалыптасқан дағдылы құқық нормаларын бір жүйеге келтіру, ішінара толықтырулар жүзеге асырылған.⁷

XVIII ғасырдың алғашқы үштен бір ширегіндегі қазақ хандықтарының ішкі саяси өміріне барлық үш жүзі өкілдерінің жалпы шешімді талап ететін мәселелерді талқылау үшін ара-тұра шақырылып тұратын біріккен жина-

лыстары тән. Түрлі мәліметтерге қарағанда, олар мәслихат құру үшін жыл сайын жиналып отырған.

Онда «қайда қыстап, қай өңірді жайлау керек, тыныштыққа қалай қол жеткізіп, қалай соғысу керек» деген мәселелер талқыланған.⁸ Мәслихаттарда аса маңызды экономикалық және саяси мәселелер, соның ішінде қоныстарды бөлісу, көшіп-қону тәртібі, руаралық жанжалдарды талқылау мәселелері, соғыс пен бейбітшілік және сыртқы қатынастар мәселелері жөнінде шешімдер қабылданған.

Алайда Тәуке хан мен оның ең жақын серіктерінің билікті шоғырландыру және қазақ тайпаларын саяси топтастыру, қазақтар арасында интеграциялық үрдістерді дамыту механизмін күшейту жөнінде қолданған жеке үлкен күш-жігеріне қарамастан, көшпелі тұрмыс салты, оның геосаяси жағдайы және қоғамдық қатынастардың ерекшелігі себепті оның қызметі мен саясатын елеулі нәтижелерге жеткізбеді. Сондықтан Тәуке өмірінің соңғы жылдарында-ақ, әсіресе ол қайтыс болғаннан кейін қазақ қоғамында әр жаққа тарту сарыны қайтадан күшейді және оның ең жақын мирасқорларына басқа хандар мен сұлтандардың оқшаулануға ұмтылысын тежеу барған сайын қиындай түсті.

XVIII ғасырдың екінші онжылдығының ортасына қарай қазақтардың батыстағы, солтүстіктегі және әсіресе оңтүстік-шығыстағы көршілерімен қарулы қақтығыстарының үздіксіз өрши түсуі және олардың бір-бірінен едәуір қашық жатқан бірнеше географиялық аудандарда бір мезгілде соғыс агрессиясына қарсы ұйымдасқан тойтарыс беру қажеттігін талап етуі Қазақстан аумағында біртіндеп бірқатар ірі әскери-саяси орталықтар құруды қажет етті, олардың билеушілері қазақтарға өз ықпалының әлеуметтік-аумақтық ауқымын кеңейтуге және дәрменсіз аға ханға мүлдем тәуелсіз болуға барын салып ұмтылды.

Мәселен, әбден қартайған Тәукенің тірі кезінде-ақ Кіші жүздің қазақ руларының шағын бөлігі және Орта жүз көшпелілерінің кейбір тайпалық бөлімшелері соңғы екі ғасыр бойы қазақ халқы арасында жетекші саяси жағдайда болған жергілікті Жошы ұрпақтарының үлкен өулеттерінің бірінен шыққан Қайып сұлтанды (1717 ж. өлген)⁹ өздерінің ханы етіп сайлады. Мұндай таңдау Кіші жүз қазақтарының ақсақалдарын қанағаттандырмады, олар 1710 жылы Арал маңындағы Қарақұмға кеңесу үшін жиналып, дала дәстүрін бұзып және төтенше жағдайлар себепті жас сұлтан Әбілқайырды (1748 ж. өлген) өздерінің ханы етіп жариялады, ол ата-бабасы бұрын ешқашанда қазақ ханы болып сайланбаған басқа бір сұлтан тұқымының өкілі еді.¹⁰ Шамамен сол кезде Орта жүздің қоңырат құрылымының көптеген әлеуметтік топтары мен найман руларының көпшілігі қазақ сұлтандарының басқа бір үлкен өулетінің өкілі Тұрсын ханның (1717 ж. өлген) билігін таныған еді.¹¹ Ұлы жүз қоныстарында XVIII ғасырдың алғашқы екі онжылдығында Иман (XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың алғашқы жылдары), Рүстем (1712 ж. өлген) және Абдолла (шамамен 1719 ж. өлген) хандар қазақ рулары мен қауымдарын кезектесіп басқарды, олар Ташкент пен оған жапсарлас жатқан қалаларды да иеленген.¹² Деректемелерде жоғарыда аталған хандарға қоса басқа да бірқатар билеуші Жошы ұрпақтарының есімдері аталады, бірақ олардың билік етуі туралы қандай да болсын нақты және біршама анық мәліметтер табылған жоқ.

Шамамен 1720 жылдан бастап Ұлы жүз бөлімшелерін Абдолланың ұлы Жолбарыс хан (шамамен 1690—1740) басқара бастады, әкесі сияқты, оның да тұрақты ордасы Ташкент қаласында, ал жайылымдық жері аймақтың оңтүстігінде, Шыршық және Арыс өзендерінің аңғарларында, сондай-ақ Ташкент пен Түркістан аралығындағы жерлерде болды.¹³

Тәукеден кейін Орта жүз аумағында бірсыпыра уақыт бойы оның ұлы Болат хан (шамамен 1715—1724) билік етті,¹⁴ ал Отан соғысы кезімен шамалас уақытта оның шегіндегі билікті Болаттың туған інісі, наймандардың, қыпшақтардың кейбір руларына және арғындардың бір бөлігіне билік еткен Сәмеке хан (шамамен 1724—1738)¹⁵ және жоғарыда аталған Тұрсын ханның ұлы, найман бірлестігі қазақтарының садыр руын басқарған және Қаратау жағындағы оңтүстік шекаралық аудандарда, Талас және Арыс өзендерінің арасында, Сайрам қаласы тұсында Жоңғар хандығымен шекарада көшіп жүрген Күшік хан (шамамен 1718—1750)¹⁶ өзара бөлісті.

Аты аталған, хан атағын алған адамдармен қатар, XVIII ғасырдың 20-жылдарында Орта жүз бен Кіші жүздің кейбір сұлтандарының да дала өңірінде зор саяси ықпалы болды. Соңғыларының қатарына сол кездегі қазақ билеушілерінің бірі Тұрсын ханның екінші баласы, найман руларының басым көпшілігі мен қоңыраттардың бір бөлігін басқарған Барак сұлтанды (1750 ж. өлген);¹⁷ Болат ханның ұлы, арғындардың рулық бөлімшелерінің көпшілігін, наймандар мен қоңыраттар қауымдарының кейбір әлеуметтік топтарын басқарған Әбілмәмбет сұлтанды (1739—1771);¹⁸ Уәли сұлтанның ұлы, арғындар құрылымындағы үлкен атығай руын басқарған Абылайды (1711—1781),¹⁹ Қайып ханның ұлы, алшындардың кейбір топтарын бастаған Батыр сұлтанды (1771 ж. өлген)²⁰ жатқызу керек. Қазақтың оңтүстік жерлері мен даланың орталық аймақтарында жоғарыда аталған хандар мен сұлтандардың билік басына келуімен бір мезгілде Батыс Қазақстан аумағында Әбілқайыр хан өз жағдайын тез арада нығайтып алды, сол кездің өзінде-ақ Кіші жүз руларының көпшілігі соның билігінде болатын. Оның бастапқы көтеріліп, хан сайлануы қазақтардың жоңғарлармен, еділ қалмақтарымен және башқұрттармен әскери тайталасы тез өршіген жағдайда болған еді. Жоңғарларға қарсы соғыс қимылдарында Әбілқайыр өзінің талантты қолбасшы, жауға бүкіл халық болып тойтарыс беруді ұйымдастырушы екенін көрсетті. Ол аз уақыттың ішінде Кіші жүз бен Орта жүздің Бөкенбай (1741 ж. өлген), Есет және Жәнібек (1751 ж. өлген) сияқты күшті әрі ықпалды батырларын өз жағына тарта білді және Қазақстандағы ең беделді хан жағдайына ие болды. Сондықтан Жоңғар хандығының әскери күштері тарапынан ойранға азырақ ұшыраған Кіші жүздің билеушісі ретінде бұдан әрі XVIII ғасырдың 20—30-жылдарында жоңғарларға жалпы қазақ болып қарсыласуда басшылық рөлді, әлбетте, нақ сол атқаратын еді.

Тәуке қайтыс болғаннан кейін алғашқы үш жыл ішінде Жәдіктің немесе қазақтардағы Шыңғыс әулетінің үлкен тармағының ұрпақтарына жататын Қайып хан қазақтың ақсүйек бетке ұстарларының саяси көшбасшысы рөлінен ресми түрде үміттенді. Өзінің алдындағы Тәуке хан сияқты ол қазақ билеушілерінің ежелгі ордасы — Түркістанда тұрды. Алайда қазақ рулары мен әлеуметтік құрылымдарының біршама топтасқан және саны көп топтары түрінде азды-көпті қомақты әлеуметтік тірегі болмаған бұл ханның нақты жағдайы өте тұрлаусыз болып шықты, сөйтіп билік жолын-

дағы күресте 1718 жылы оны Орта жүзден шыққан бақталастары өлтірді.²¹

Саяси аренадан Қайып ханның жойылуы және содан кейін болған жоңғарлардың соғыс агрессиясына қарсы қазақтардың ірі ауқымды күресінің тартысқа толы оқиғалары Кіші жүз ханы Әбілқайырдың күрделі тұлғасын алдыңғы қатарға шығарды.

1723—1729 жылдардағы ойрат-қазақ соғысы кезеңінде Әбілқайыр Қазақстан аумағына өзінің саяси ықпалының шекарасын едәуір кеңейтіп, қазақ қауымдарының әскери-саяси өмірінде жетекші рөлге қол жеткізе білді. 1730—1731 жылдары Әбілқайырдың қазақ жүздеріндегі нақты әлеуметтік мәртебесі «үлкен хан» немесе «ең басты хан» атағына сәйкес келді, мұның өзі, негізінен алғанда, оған көптеген жылдар бойы қазақ

Әбілқайыр хан.

батырларының үлкен тобы және ықпалды билер мен сұлтандардың бір бөлігі көрсеткен қолдаудың арқасында мүмкін болды. Атақты батыр және табын руының басшысы Бөкенбайдың айтуынша, «Тәуке ханнан кейін Әбілқайыр басты хан болды және ешкімнен кедергі көрмей, өз еркімен көп нәрсе істеген». Ресейдің Кіші жүзге жіберген елшісі А. И. Тевкелев Әбілқайырдың саяси рөлін шамамен нақ солай сипаттаған, 1731 жылы ол орыс императрицасына бірінші рапортында өзі қазақ даласына келгенде Әбілқайыр қазақтар арасында «басқа хандардан гөрі... зор құрметке» бөленген деп жазған. Бір жыл өткен соң, 1733 жылдың көктемінде жазған басқа бір рапортында ол тағы да былай дейді: барлық қазақ шонжарлары ішінде «жоғарыда аталған Әбілқайыр хан бірінші орында тұр», ол сонымен бірге «басқа хандар мен сұлтандардың келісімінсіз» ешқандай іс-қимыл жасай алмайды.²² Аталған оқиғалардан кейін он бес жыл өткен соң, Кіші жүз бен Орта жүздің халық өкілдері жиналысында белгілі Жәнібек батыр мен атақты Қазыбек би, шөмекей руынан Жайылхан би және алшын одағының бірқатар билері мен батырлары және Қазақстанның басқа да көптеген ықпалды адамдары «бүкіл жеті жұртқа әмірі бірдей жүрген және бүкіл ордаға көші-қон жерін бөліп берген ең басты және атақты хан» деп айтқан.²³ Замандастарының осындай барлық дәлелдеулері XVIII ғасырдың 20-жылдарының аяғы — 30-жылдарының басында Қазақстанда Кіші жүз ханы Әбілқайырдың ең ірі және ықпалды саяси тұлға болғанына көз жеткізеді, сондай-ақ жекелеген деректі материалдарға қарағанда, қазақтың өзге хандары мен сұлтандарының бәрі оның пікірімен және әрекеттерімен белгілі бір дәрежеде санасуға мәжбүр болған.

Әбілқайыр сол кезге қарай Қазақстанда қалыптасқан билік пен басқару жүйесінің тарихи келешекте халықтың жекелеген топтарына ханның саяси ықпалын қамтамасыз етуге, қазақ бөлімшелері жетекшілерінің әскери, оның үстіне саяси іс-қимылдарын үнемі үйлестіріп ұстап отыруға және хан тарапынан қазақтардың әлеуметтік ұйымдарының әр түрлі буындарын басқарудың жоғары деңгейіне кепілдік беруге қабілетсіз болғанын дер кезінде ұғынды.

Жүздер ішіндегі бірлікті нығайту проблемаларының бұрын да ең беделді және тереңнен ойлайтын қазақ хандарының (Қасым, Есім, Тәуке) рубасы ақсақалдар мен ықпалды сұлтандардың оқшаулануға құмарлығын жеңуге ұмтылысын туғызғаны мәлім. Кейіннен қазақ халқының тарихи есінде «Қасым ханның қасқа жолы» және «Есім ханның ескі жолы», ал Тәуке кезі жөнінде — «Қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» деген белгілі сөздердің пайда болуы сондықтан, ол сөздер аталған хандар билік еткен жылдарда халықтың жайлы өміріне және қазақтардың соғыстағы табыстарына қол жеткізуге жәрдемдескен жағдайлар жасау мағынасында түсінілді.²⁴

Өзінің атақты ізашарлары сияқты, Әбілқайырдың да алдында дәстүрлі екінің бірін тандау тұрды — не өмірлік мән-жайлар қисынына мойынсұнып, қантөгісті айқастарда алынған нақты билікті амалсыз жоғалту, не оны сақтап қалу үшін табандылықпен күресу керек болды. Өзінің алдындағы Қасым, Есім, Тәуке, Қайып хандармен болған жағдайлардағы сияқты, ол екінші нұсқаны тандап алуды жөн көрді және соған байланысты өзінің билік өкілеттіктерін еселей түсудің оңтайлы жолдары мен амалдарын жігерлі түрде іздестірді.

Кіші жүз ханының саяси бағдарламасы оның XVIII ғасырдың 30—40-жылдарындағы орыс өкімет орындарына жіберген көптеген жолдаулары мен патша шенеуніктерімен жеке әңгімелерінің хаттамалық жазбаларынан айқын аңғарылады.²⁵ Оның орталық түйіні Әбілқайырдың қазақ жүздеріндегі бүкіл билікті толығымен «үлкен хан» немесе «ең басты хан» дейтін арқылы бір буынға шоғырландыруға ұмтылу болды. Соңғысына хан кеңесі мен қазақ рубасылары жиналысының мақұлдауынсыз ішкі және сыртқы саяси мәселелердің бәрін шешу құқығын беру ұйғарылды, ал оның шешімдері барлық ақсақалдар, сұлтандар және басқа да хандар үшін міндетті болып саналатын. Иеленілген билік өкілеттіктерін іске асыруды үлкен хан даланың бірнеше географиялық нүктелерінде тұрақты бекіністі мекендер құру есебінен қамтамасыз ету, оларда сыртқы жаулардан қорғаныс үшін және басқа мақсаттарда пайдаланылатын кәсіби әскердің шағын құрамын ұстау көзделді. Ханның әлеуметтік жағдайын неғұрлым тұрлаулы ету және оны биліктен күштеу жолымен тайдыру қаупінен арылту үшін Әбілқайыр тақ мұрагерлігі тәртібіне өзгеріс енгізу қажет деп санады. Белгілі бір хан билігі тұрақтылығын қамтамасыз ету және өзара қырқысқан толассыз дау-дамайлардың негізін жою мүддесін көздеп, оның түсінуінше, хан атағын беру рәсімін халық жиналыстарының құзыретінен алу, ханның сайланбалылығы принципін күшін жою және хан билігін қатаң белгіленген Шыңғыс ұрпақтарының тұқымдары шеңберінде ғана мұраға қалдыруды көздеді. Осы мақсатпен ол хан атағын тек бір ғана сұлтан әулетіне заң арқылы бекітіп, оның ішінде жоғарғы биліктің сол рәмізін көбінесе бір кіндік бойынша, әкеден балаға беру және т.б. қажет деп санады.

Жоспарланған өзгерістер арқылы Әбілқайыр хан билеуші монарх тарапынан көшпелі халықты басқаруды, күшті көршілердің соғыс агрессиясына қоғамның пәрменді түрде қарсы тұру қабілетін жоғары дәрежеде қамтамасыз ете алатындай мемлекеттік жүйе құруды ойластырды.

Кез келген беделді саяси көшбасшы сияқты, оның үстіне бойында мансапқорлық қасиет басым Әбілқайыр, әлбетте, өзінің ойындағы самодержавиелік қазақ ханының орнында тек қана өз бейнесін көрді және патшалық шекаралық өкімшілікпен жазысқан хаттарында өзін «үлкен хан», «ең басты хан» немесе жай ғана «қазақ ханы» дегеннен басқаша ешбір

атаған емес. Бұл жөнінде патша шенеунігі А. И. Тевкелев өзінің қазақ даласынан орыс императрицасына жазған алғашқы хабарламаларының бірінде Кіші жүз ханының өз билігін бүкіл қазақ елі аймағына таратуға жан сала ұмтылғанын және бұл орайда «бұл ордада өз бабаларының оны билегеніндей емес, ең жоғары билікті өз қолына алғысы келіп, олардың құлақ аспауын өзіне ызаланғандық деп білді» деп орынды атап өткен. Петербургке басқа бір ресми жолдауында ол осы пікірді тағы да атап өтіп, Әбілқайыр хан «... өзі бәрін билегісі және балаларын өзіне мұрагер еткісі келеді» деп көрсеткен.²⁶ Бұдан Әбілқайырдың ішкі саяси стратегиясына көшпелі қоғамды басқарудың неғұрлым орталықтандырылған жүйесін құруға келіп саятын және оның өзінің жаугершілік шайқастарда ие болған әскери басшылық негізінде қалыптасқан билікті ұнататын менмендігіне және қол жеткен табыстардан жеке өз басы мен өзінің бүкіл үрім-бұтағы, әулеті үшін барынша саяси пайда көру тілегіне мейлінше толық сай келетін жалпы халықтық мүдделер мен қажеттерді оның дұрыс түсінуі тән болды.

Бұл орайда мынаны ескерте кету қажет: Әбілқайыр мен Шыңғыстың Жәдік ұрпақтарының «әулеттік билікті күшейтуге» ұмтылуы және осы негізде «билік үшін» күрестің күшеюі туралы белгілі тезис нақты тарихи жағдайды онша дәл көрсетпейді және тарихи әдебиетте ішінара немесе толық ұқсас саяси мүдделер мен себептердің жай қақтығысуы сияқты көрінеді. Оның бер жағында Әбілқайырдың атаққұмарлық ойларының Батыр, Барак сұлтандар мен басқа да хан «мәртебесіне» үміткерлердің атаққұмарлық дәмелерінен мәні жағынан күшті айырмашылығы болды.

Батырдың және басқа да Шыңғыс ұрпақтарының қазақ жүздеріне хан болғысы келгендерінің не сол кезде-ақ хан атағын иеленгендердің бағалы бағдарларына қарама-қарсы Әбілқайыр «өзінің, ханның, хан атына ғана ие болып, бодандарына хан билігі болмауы» жағдайын өзін «сыйламаушылық» деп санады және «масқара боп ғұмыр кешкенше», осы аңсаған «ерік» үшін өз өмірін қатерлі қауіпке тіккенді артық көрді. Сонымен Кіші жүз ханы мен оның Жәдіктен тараған сұлтандар жағындағы қарсыластарының арасындағы негізгі айырмашылық, соңғыларының саяси мүдделері «хан атағының» құндылығы — құрметтілік, жұртшылықтың тануы, бедел, сыйсыяпат көрсету және т.б. туралы дәстүрлі түсініктерге негізделсе, Әбілқайыр әлеуметтік иерархияның осы жоғары рәмізін дағдылы құқық құзыреті аясынан мемлекеттік ақиқат ауқымына көтеруге және өзінің хан атағын нақты билікпен толықтыруға ұмтылды.

Алайда оқиғалардың бұлайша даму барысы қазақтардың ақсүйек бетке ұстарларының басқа өкілдерінің басым көпшілігін мүлде қанағаттандырмады, өйткені, біріншіден, үлкен ханның бүкіл билікке толық ие болуы іс жүзінде олардың алуан түрлі ішкі және сыртқы мәселелерді шешудегі билік аясын шектеуге әкеп соғар еді, екіншіден, сол Шыңғыс ұрпақтарының дені нақ Әбілқайырдың жеке билігінің күшеюін ұнатпады. Әбілқайырды Батыр, Барак, Әбілмәмбет және басқа да кейбір сұлтандар ең алдымен шыққан тегі нашар, ата-тегінде ақ киізге көтеріп хан болған ешкімі жоқ, бұрын-соңды сұлтан әулеті арасында мүлде ықпалы болмаған жолы болғыш «мансапқұмар» деп білді.²⁷

Кіші жүз ханының саяси жоспарларымен едәуір бөлігі билерден тұратын қазақ билеушілерінің санасу ниеті одан да аз болатын. Дағдылы құқық дәстүрлеріне сәйкес бұл әлеуметтік топтың өкілдері халық жиналыстарын-

да және хан жанындағы кеңесші органда көрнекті рөл атқарды. Сонымен бірге көшпелі қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың өзіндік ерекшеліктеріне орай барлық билердің қолында қазақ халқына ықпал етудің мейлінше қуатты тұтқалары болды.²⁸

Қорыта келгенде, осының бәрі Әбілқайырды қазақ даласынан сырт жерлерден қуатты одақтастар мен қамқоршылар іздеуге мәжбүр етті. Қалыптасқан ішкі және сыртқы саяси жағдайда әскери күшпен қоса, тұрақты монархиялық режимі бар, еуразиялық кеңістіктегі ең күшті және беделді державаға ғана өтініш жасаудың мағынасы болғандықтан, Әбілқайыр ханның геосаяси бағдарының назары XVIII ғасырдың 20—30-жылдары шебінде көршілес Ресей империясы жағына ауды.

2. ҚАЗАҚ-ОЙРАТ ҚАТЫНАСТАРЫ

XVIII ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Қазақ хандықтары әр түрлі сыртқы саяси мән-жайлардың ықпалымен өте қиын халықаралық жағдайға ұшырады. Мұның алдында дүниежүзілік сауда коммуникацияларының құрлық аумағынан Атлантика бассейніне ауысуына және Ресей мемлекетінің — Еуропаның оңтүстік-шығысы мен Сібірге және Цин империясының Орталық Азияға әскери-саяси өктемдік етуінің жедел өрістеуіне байланысты Ресейдің оңтүстік-шығысында және Орта Азия елдерінің ішінде әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай шиеленісе түскен еді. Екі империялық мемлекет жүйесінің географиялық кеңістікте және көшпелілердің Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени-тарихи тоқайласуындағы бұрынғы басым жағдайынан айырылуы тұрғысында дамыған бір-біріне қарсы қозғалысының барысында көшпелі халықтар сауда жолдарынан біртіндеп ығыстырылып шығарыла берді, Еуразияда номадизм қысқартылып, көшіп-қонудың дәстүрлі жолдары мен бағыттары өзгертілді. Бұл геосаяси үрдістер жайылымдық жерлер және жақын жатқан аумақтардың сауда орталықтарына еркін бару қиындаған көшпелі халықтар арасындағы өзара жанжалдардың өршуіне әкеп соқты. Сол негізде халықаралық салада әскери тайталастың жаңа түйіні пайда болып, ол XVIII ғасырдың алғашқы үштен бірінде Еділ, Жайық бойының, Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінің және көршілес Орталық Азия аймақтарының бүкіл кеңістігін қамтыды.

XVIII ғасырдың басынан бастап қазақтардың сол кезде Ресей билігінде болған көршілес еділ қалмақтарымен өзара қатынастары күрделі болды.

XVII ғасырдың аяғы — XVIII ғасырдың бірінші жартысы қалмақ тайпаларының арасында бірігу сарынының дамыған және Еуразия аумағында қалмақ ханының халықаралық жағдайы нығайған уақыт болды. Бұған Қалмақ жерінде 1669 жылы Моншақ ханның баласы, ақылды, жігерлі және билікке ынтық Аюкенің (1646—1724) билік басына келуі себепші болды, ол жаңа жерде біріккен Қалмақ хандығын қайта құру үшін жергілікті тайшылардың оқшаулануға ұмтылушылығына қарсы белсенді түрде күрес бастады.

Басқаруға кірісімен, ол аз уақыт ішінде Еділдің төменгі ағысында көшіп жүрген ұлыстардың барлық билеушілерін өзіне бағындырып алды, ал соның ізінше «Далай-ламадан... 1690 жыл шамасында өзіне бірінші болып

хан атағын сұрады», Тибеттің лама шіркеуінің басшысы оған нақ сол жылы хан атағын хан мөрімен бірге табыс етті.²⁹

XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығында Аюкенің беделі Ресей империясының ішінде де нығая түсті, қалмақ ханы патша үкіметінің талап етуі бойынша Ресейдің өз жауларына қарсы әскери науқандары үшін қалмақтардың қарулы топтарын үнемі беріп отырды. Осындай әскери қолдаудың және қалмақ атты әскерлерінің көптеген шайқастарда көзге түскен жоғары жауынгерлік қасиеттерінің арқасында қалмақ ханы патшаның сеніміне кіріп, олардың арасында тығыз қатынастар орнады.³⁰

1697 жылы I Петр Еуропаға бара жатқанында Аюкеге Ресейдің оңтүстік-шығыс шептерін көршілес көшпелі халықтардың шапқыншылығынан қорғауды ресми түрде жүктеген еді.³¹ Қалмақ ханы өзінің пұрсатты жаңа жағдайын империяның стратегиялық мүдделеріне барлық жағынан өсте де сай келмейтін өз мақсаттары үшін ойдағыдай пайдаланды. Сол кезден бастап Аюке Оңтүстік Орал мен Еділ бойы халықтарының тыныштығын бұзбай, өзінің күш-жігерін Ресей бодандығына кірмеген кубань, қазақ және хиуа билеушілеріне қарсы күреске бағыттады. «Ресеймен шартты сақтауды өзінің жыртқыштыққа әуестігін қанағаттандырумен үйлестіргісі келіп, — деп жазды белгілі синолог Н. Я. Бичурин, — ол өз қаруын Жайықтың арғы жағындағы қырғыз-қайсақтарға бағыттады, оларды аяусыз талап-тонады және оның үстіне маньмалак түрікмендерін өз билігіне көндірді».³² Алайда қалмақтардың әскери күшіне мүдделі патша өкіметі Аюкенің Ресейден тыс жерлерде өз беделін көтеруге ұмтылуымен байланысты көптеген әрекеттерін көрмегенсіген сыңай танытты.

Қазақтарға, башқұрттарға, түрікмендер мен карақалпақтарға көптеген соғыс шапқыншылықтары нәтижесінде Аюке хан XVIII ғасырдың басында Қалмақ хандығының жағдайын едәуір нығайтып алды және көрші аймақтарға өз ықпалын жүргізді.

Аймақтың бүкіл кеңістігіндегі ішкі және сыртқы саяси жағдайды тұрақсыздандырудың басты көзі ол кезде Қазақстанның оңтүстік-шығыс көршісі — батыс монғолдардың (ойраттардың) көшпелі империясы — Жоңғар хандығы болды.

Жоңғар хандығының қазақ қоныстары бағытындағы соғыс экспансиясының жандануы Үргеде биліктің ауысып, жоңғар тағына 1697 жылы Циндерге қарсы соғыста қаза тапқан Галдан-Бошоқту ханның (1670—1697) жиені, жас әрі жігерлі билеуші Цэван-Рабтанның (1663—1727) отыруына едәуір дәрежеде байланысты еді. Ол қысқа мерзімде Жоңғар хандығының бұрынғы әскери-саяси әлеуетін қалпына келтіріп, Орталық Азиядағы өз билігіне қарайтын аумақты кеңейтіп алды. Күдіретті «Күн асты империясы» жөніндегі сақ саясаты Цэван-Рабтанның жиырма жыл бойы маньчжур әулетімен әскери тайталасқа бармауына, ал ұтқан уақытын Жоңғарияның солтүстік-батысындағы көршілес көшпелі және отырықшы-егінші халықтарына қарсы күш жинау үшін пайдалануына мүмкіндік берді.

Жоңғар хандарының көршілес Орталық Азия аумағына дәмеленуінде Қазақстанның ойрат тайшылары ежелден көз тігіп келе жатқан оңтүстік жерлері ерекше орын алды. Жетісуды және Сыр өңірі аймағын жаулап алу ойрат билеушілеріне жаңа алымдардың түсуімен қатар, Жоңғарияны Еуропалық Ресеймен және Сібірмен байланыстыратын сауда жолдарының аса маңызды қиылыстарының біріне стратегиялық бақылау жасауды

камтамасыз ететін, сондай-ақ жаулап алынған отырықшылық-егіншілік аумақтар кеңістігінде батыс монғолдарды немесе ойраттардың қоныстарын қазақ рулары мекендейтін орындардан бөліп тұруға тиіс болған өзінше бір аралық аймақ құру есебінен Жоңғар хандығының солтүстік шептерін нығайтуға мүмкіндік беретін.

Жоңғар билеушілерінің қазақ даласына терең енуді ұйымдастыруы, мал айдап өкетуі, тұтқындар алуы, көшпелі ауылдарды шабуы, сондай-ақ Орта Азия елдеріндегі жақын жатқан сауда-қолөнер мекендері мен сауда жолдарына ойраттар бақылауын орнатуы қазақ жүздерінің қоныстарында әлеуметтік-экономикалық жағдайдың едәуір нашарлауына себепші болды. Еділ-Жайық аумағы мен оңтүстік-батыс Сібірдің шұрайлы жайылымдарына өздерінің кедергісіз өтуін камтамасыз етуге, сондай-ақ едәуір мөлшерде шеккен материалдық залалдарының мүмкіндігінше орнын толтыруға ұмтылып, қазақ билеушілері Ресей империясының шекаралас солтүстік облыстарына жаңадан бірқатар шапқыншылық жасады, мұнда олар жергілікті халықтың малын, ауыл шаруашылық өнімдері мен қолөнер бұйымдарын қолға түсірді, орал және сібір казактарын, қалмақтарды, орыс шаруаларын тұтқынға алып, оларды Хиуаға сатып жүрді. 1709—1714 жылдар аралығында қазақ жігіттерінің топтары Еділ бойынан Жайық қалашығына астық пен балық апара жатқан казактардың арбалы ірі керуендеріне бірнеше рет шабуыл жасады. Бұл шабуылдар кезінде қантөгісті қақтығыстар болды, адамдар қолға түсіріліп, аттар айдап өкетілді.³³

1719 жылы Жоңғар хандығының барлық күштері цин әскерлерінің кезекті шабуылына тойтарыс беруге шоғырланған кезде қолайлы жағдайды пайдаланған қазақ билеушілері 1720 жылы жоңғарлардың шекаралас қоныстарына да бірнеше рет басып кіруді жүзеге асырды. Осы жорықтар барысында үш мың ойрат тұтқынға алынды.

Сол кезде, 1722 жылдың аяғында, маньчжур билеушілері мен Урга арасында уақытша бітім басталған жағдайда, жоңғар билеушісі Қазақстан халқына жаңадан қуатты соққы бермекші болып ұйғарып, қазақ жерлері мен Орта Азияға мықтап басып кіруге әзірлікке кірісті.

Жоспарланған жаулап алу жорығы бірнеше ай өткен соң, көктемнің басында жүзеге асырылды, сондықтан 1723 жыл қазақ халқының тарихына «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» болып енді.

Қалмақ ұлысында қалыптасқан жағдайдың қатерлі болғанын 1723 жылғы тамыздың аяғында Аюке ханның бітім туралы келіссөз жүргізу үшін Әбілқайырға өз елшісі Кукытушты жіберуі дәлелдейді. Қалмақ елшісі Кіші жүздің ханын Темір өзенінде саны 15 мыңдай адам болатын, біріккен қазақ-қарақалпақ әскерін бастап келе жатқанында жолықтырды. Кездескен кезде Әбілқайыр: «өзі қалмақтармен және орыстармен соғысу үшін... бара жатқанын, ал өзімен бірге қырық мыңдай орда болатынын» мәлімдеді.

Бір ғажабы, осы оқиғалардан сәл бұрын Аюке ханға Цэван-Рабтаннан жоңғар елшісі келіп, қазақтарға қарсы бірлесіп соғыс қимылдарын жүргізуді ұсынған еді. Аюке орыс үкіметінен тұрақты әскер сұрай бастады, бірақ орыстың өкімет орындары оның бұл өтінішінен бас тартып, ханға жоңғарлар мен қазақтар арасындағы соғысқа араласпауды ұсынды.³⁴ Солай бола тұрса да, жоңғар қонтайшысының Аюкемен әскери одақ жа-

саспақ ниеті шынына келгенде Әбілқайырға мәлім болса керек, сондықтан да 1723 жылғы қыркүйектің басында-ақ қазақтар мен қарақалпақтардың жиырма мың әскерін бастап, еділ қалмақтарының қоныстарына ескерту ретінде жорық жасады.

Әбілқайырдың ірі әскер күштерімен Жайық ауданына келуі еділ қалмақтары арасында үлкен үрей туғызды. Қалмақ тайшылары Астрахан губернаторынан Ресей әскерлерін жіберуді қатты өтінді. Бұл өтініштерге жауап ретінде губернатор А. П. Волынский қажетті өкімдер берді, бірақ әскери көмек енді ешнәрсені нақты өзгерте алмады. Көп ұзамай Әбілқайырдың әскері екі мың шаңырақтан тұратын Лекбай тайшының ұлысын тас-талқан етіп, көп мөлшерде мал мен тұтқындар алғаны жөнінде хабар алынды.³⁵

Қазақтардың Жайыққа қарай тез ілгерілегеніне мазасызданған патша үкіметі 1723 жылғы 12 желтоқсанда еділ қалмақтарының ханы Аюкеге бірлескен қазақ және қарақалпақ жасақтарының шабуылына тойтарыс беруде жергілікті орыс өкімет орындарына көмек көрсетуді талап еткен грамота жіберді. «Қырғыз-қайсақтар мен қарақалпақтар қырық мың адам жинап алып, біздің ұлы мәртебелі императордың қалалары мен біздің боданымыз сенің ұлыстарыңа соғыс ашып, селолар мен деревняларды талап-тонау үшін жақындап келеді... біздің боданымыз сен біздің қалаларымыз бен уездерімізді олардың талап-тонауына кедергі жасау үшін оларды маңайлатпа».³⁶ Аюке мен Досанг тайшының біріккен әскерлері арқылы қазақтар мен қарақалпақтардың Жайыққа қарай одан әрі жылжуын тоқтату мүмкін болды, бірақ қазақтың әскери жасақтары мен қалмақтар арасындағы әскери қақтығыстар мұнымен тыйылған жоқ.

Кіші жүздің қазақ рулары бөлімдерінің солтүстік-батыс бағытында Жайыққа қарай ілгерілеуімен бір мезгілде Кіші жүз руларының басқа бір тобы мен Орта жүздің көптеген рулары солтүстікке қарай, Ор, Ой, Елек және Тобыл өзендеріне бет алып, Орал тауларына дейін жетті, онда қазақтар сол жерде көшіп жүрген Ноғай және Сібір жолдарының башқұрттарын ығыстырды. Қазақтың кейбір рулары аймақтың солтүстік-шығысына ұмтылып, Железинск бекінісі ауданында көптеген жерлерде Ертістің оң жағалауына өтті.³⁷ Қазақ жасақтарының башқұрт қоныстарына басып кіруі нәтижесінде сібір казактары орналасқан аумақта да жайылымдық жерлер жөнінде қазақтар, башқұрттар және сібір казактары арасында қантөгісті қақтығыстар басталып, ол мал айдап әкетумен және тұтқындар алумен ұласты.

Сол екі арада Әбілқайыр қазақ тылын еділ қалмақтары жағынан жасалатын шабуылдан уақытша қауіпсіз етіп, өз әскерлерін дереу оңтүстік жаққа қарай бұрды да, Сыр өңірі даласына жоңғарлардың алдыңғы шеп жасақтарын бұзып-жара етіп, 1724 жылдың басында Түркістанға жетті, оны шабуыл жасап алды және қаланы бір жыл бойы өз бақылауында ұстады. Алайда жоңғарлардың әскер күші жағынан көрінеу басымдығы себепті Әбілқайыр 1725 жылдың басында Түркістаннан, Ташкенттен және Сыр өңірінің басқа да кейбір қалаларынан кетуге мәжбүр болып, оларды соның ізінше жоңғар әскерлері қайтадан басып алды.³⁸ Қазақтар шығыс рыноктары мен Орта Азияның қалалық қолөнер орталықтарынан толығымен оқшау қалдырылды. Бұл жаулап алудың ақыры Қазақстанның батысы мен солтүстігіне қазақ босқындарының жаңа толқынының ағылуына ұласты.

1725 жылдың қысында Астрахан губерниялық кеңсесіне қаптаған қазақ қолының Жемге, Елекке және Жайыққа қарай беттеп келе жатқаны туралы қалмақ тайшыларының үрейлі хабарлары түсе бастады. Одан кейінгі айлар ішінде іс жүзінде Жайық бойындағы даланың және онымен шектес шығыс бағытындағы, башқұрттардың қоныстары орналасқан аумақтың бүкіл өн бойына Кіші жүз бен Орта жүз рулары толық кіріп алды. Осы көші-қон салдарынан Сібірдің оңтүстігі мен Еділ және Жайық өзендерінің арасындағы жағдай тым шиеленісіп кетті. 1725 жылдың аяғында Оңтүстік Оралдан серіктерімен бірге Петербургке келген бір станица казактарының атаманы Арапов патша үкіметінен Жайық қалашығынан жоғарырақ жерде Сақмар сағасынан жайық казактарының жаңа қонысын салуға рұқсат сұраған. Ол бұл жерден «дұшпан қарақалпақтар мен қырғыз-казактар өтіп, Ресейге келеді және сол жерге жақын қалаларды зор күйзеліске ұшыратып, адамдарды тұтқындап әкетеді» дегенді айтқан. Араповтың және Оңтүстік Оралдан барған басқа да курьерлердің осындай хабарлары үкіметтік топтарда біраз аландаушылық туғызды.

15 желтоқсанда I Екатерина императрицаның апартаментінде құрамында А. Д. Меншиков, Ф. М. Апраксин, А. Г. Головкин, И. А. Толстой, А. И. Остерман және П. И. Ягужинский бар шетелдік істер жөніндегі құпия кеңес бас қосты. Қатысушылар А. П. Волынскийдің казактар мен қарақалпақтардың Жайыққа жақындап келгені туралы және олардың Ресей бодандары — еділ қалмақтарына соққы беру ниеті туралы соңғы хабарламасын оқыды. Оңтүстік Оралдағы бұдан кейінгі оқиғалардың барысы бұл қауіптенушілікті көп жағынан растады.

1726 жылдың күзінде Әбілқайыр хан, Орта жүз ханы Сәмеке, Есім және Барақ сұлтандар бастаған, жалпы саны 10 мыңдай адам болатын қазақ жігіттерінің қалың қолы қалмақ тайшысы Лобжы Назаровтың ұлыстарына жорық жасады, ол казактар мен Доржы, Лобжы Назаровтарға тізе қосқан Дондук-Омбо тайшылардың әскерлері арасындағы қантөгісті ірі айкасқа ұласты. Бастапқыда табыс Әбілқайыр әскерлері жағында болып, олар «Лобжы ұлысын шауып, қолға түсіре алған адамдардың бәрін қырып-жойды, ал олардың әйелдері мен балаларын және барлық малын олжа қылды». Бірақ Жайыққа жақын қалғанда қазақ жасақтарына олардан сан жағынан басым, бір мезгілде үш жақтан еділ қалмақтары шабуыл жасады. Қазақ әскерін қалмақ қолы төрт күн қоршауға алғаннан кейін тараптар бітім жасасты. Қазақтың хандары мен сұлтандары қалмақ тайшыларына «оларға, қалмақтарға, жорық және қарақшылық шапқыншылықтар жасамауға» уәде берді және өздері мойнына алған міндеттемелерді орындауға 60 аманатты кепілге берді.³⁹

3. РЕСЕЙМЕН ӨЗАРА ҚАТЫНАСТАР

I Петрдің шығыстық саясатының казактарға бағытталуының қалыптасуы уақыты жағынан орыс қоғамында Ресейдің халықаралық аренадағы тарихи рөлін қайтадан ой елегінен өткізумен және империялық доктринаның ресімделуімен тұстас келді. Оның дүние танымдық негізі еуропалық рационалистік теориялар арсеналынан алынған идеяларды (Г. Гроций, Т. Гоббс, Б. Спиноза, С. Пупфендорф және т.б.) және Мәскеу патшалығы-

ның дәстүріне сүйенген Ресей ресми топтарының ортағасырлық идеологиясының эклектикалық құрастырмасы болды.

Империялық санаға Византия мен Рим империясының «мұрагері» Ресейдің басқа халықтардың тағдырына «құдайлық» негізде де, «табиғи құқықпен» де билік ету құқығына сенімділік негіз болды. Ортағасырлық ресми доктринаға толық сәйкес алғанда, мемлекеттің күш-қуаты және билік етуші монархтың даңқы оған бағынышты аумақтың мөлшерімен және бодандарының санымен анықталады, ал соңғыларын алу ұрыс алаңындағы жеңістің не дипломатиялық күрестің күрделі айла-шарғылардың табиғи нәтижесі болып табылады. Осы түсінікті негізге алған I Петр Астраханда бірсыпыра уақыт болып, «бағы заманнан есітіліп келген және сол кезде беймәлім деуге болатын қырғыз-қайсақ ордаларын» Ресей бодандығына келтіру туралы тілек білдіріп, осы жорықта тілмаш міндетін атқарған А. И. Тевкелевке «миллионға дейін жұмсалса да, аса көп шығындарға қарамастан... жан-тәнін салуды, түптеп келгенде, бір парак қағазбен-ақ Ресей империясының қарамағында болуға міндеттенетін болсын» деп ұсынған еді.⁴⁰

Сонымен бірге орыс-қазақ қатынастарының даму серпінділігінің жеделдеуі мен олардың мазмұнының тереңдеуі ол кезеңде Ресейдің стратегиялық мүдделерімен және сыртқы саясатының мақсаттарымен ғана анықталған жоқ, сонымен қатар бүкіл халықаралық қатынастар жүйесінің даму серпінділігімен, аймақаралық географиялық шекаралардың айқындығымен және тұтастығымен (жер бетінің жазықтық бедері және Еуразияның орталық бөлігінде оны бөліп жататын биік тау жоталарының болмауы), Ресей державасының халықаралық беделі мен еуразиялық дүниедегі халықаралық ықпалының бір факторы ретіндегі оның әскери-саяси күдіреттілігімен, демек, Қазақстанның билеуші топтарындағы солтүстік көршісімен сауда-экономикалық, әскери-стратегиялық және саяси байланыстардың маңызын түсінумен, қазақ қоғамы саяси көшбасшыларының Ресеймен жақындасуының артуымен анықталды.

Қазақстанның көшпелі халқы мен орыс халқының өзара байланысының дамуында тарихи ұзақ уақыт бойы сауда-саттық маңызды орын алды. Қазан және Астрахан хандықтарына Ресейдің билігі орнатылып, Сібір жаулап алынғаннан кейін Азияға баратын бірден-ақ маңызды екі сауда жолы: орта Еділ бойынан Сібірге және одан өрі Орта Азияға апаратын Кама және төменгі Еділді бойлай, Жайық пен Каспий бағытында, Маңғыстау түбегі мен Орта Азия хандықтарына бағытталған Оңтүстік-шығыс жолдары орнатылды. Сібірдің кейбір сауда-әкімшілік орталықтарының кеден ведомстволарының деректеріне қарағанда, 1655—1670 жылдарда Тобылға қазақ даласы арқылы Орта Азия қалаларынан жыл сайын 4 керуен, 1670—72 жылдарда — екі, ал одан кейінгі жылдарда бір-бірден керуен келіп тұрған. Тараға XVII ғасырда жылына орта есеппен алғанда көп дегенде — бір, кейбір жылдарда екі керуен, ал 1645—46 жылдарда үш керуен келген.⁴¹ Алайда тұтас алғанда, қазақ даласы арқылы өтетін орыс-ортаазиялық транзиттік сауда XVI—XVIII ғасырдың басында өсте де біркелкі дамыған жоқ, мұның өзі көптеген ішкі және сыртқы саяси жағдайларға байланысты еді.

XVII ғасырдың соңғы ширегі — XVIII ғасырдың алғашқы үштен бірінде қазақтардың жайық казактарымен, еділ қалмақтарымен және башқұрттар-

мен өзара саяси қатынастарының шиеленісуі, сондай-ақ жоңғарлардың Орта жүз бен Ұлы жүз аумағына әскери басып кіруінің күрт жиілеп кетуі тікелей орыс-қазақ және қазақ даласы арқылы көктеп өтетін Ресей—Орта Азия саудасының дамуына елеулі кедергіге айналды. Қазақстанның солтүстік және оңтүстік шекаралық аймақтарының қазақтардың көшпелі көршілерімен үздіксіз дерлік қактығыстары аренаcына айналуы салдарынан қазақ рулары мен бөлімшелерінің Ресеймен сауда байланыстары сол кезеңде іс жүзінде мүлде тоқтап қалды, ал сауда керуендері үш жүз қазақтарының қоныстарына сокпай, Еділ бойы мен Сібірден Орталық Азияның түрлі елдеріне (Жоңғарияға, Орта Азия хандықтарына) және олардан кері қайтқанда Ертіс бойындағы жоңғар иеліктері мен Таулы Алтай аудандары арқылы өтіп жүрді.⁴² Қазақтардың еуропалық халықтармен және Ресей аймақтарымен сыртқы сауда ішінара қарым-қатынасының дамуын XVIII ғасырдың алғашқы үштен бірінде өткен ғасырларда ашылған географиялық ұлы жаңалықтардың маңызды мәдени-тарихи салдары да қиындата түсті, ол жаңалықтар құрлықаралық сауда коммуникацияларының дүниежүзілік орталығының Жерорта теңізінен Атлант мұхиты бассейніне ауысуын және дүниежүзілік тауар айналымында құрлық ішіндегі саудадан құрлықаралық теңіз саудасына басымдық берілуін туғызған еді. Осы ғаламдық геэкономикалық өзгерістердің салдарынан Еуразияның еуропалық бөлігінен Орта Шығыс елдеріне тауар ағындарының Ұлы Жібек жолының құрғақтағы дәстүрлі маршруты мен басқа да онша ірі емес сауда жолдары арқылы жүру қарқыны күрт нашарлады, ал құрлықтың орталық көшпелі аймақтарына жаңа өнеркәсіп-қолөнер бұйымдары мен технологиялардың келуі мүлде қысқарып кетті.

Қазақстан аумағындағы дәстүрлі сауда жолдары мен маршруттардың құрлықаралық маңызының мүлде төмендеуі және Сыр өңірі аймағына жоңғарлардың талай рет басып кіруінің зардаптары, атап айтқанда, XVIII ғасырдың 30-жылдарында Қазақстан даласының оңтүстігінде халықаралық сауданың іс жүзінде тоқтап қалуына салқынын тигізді, өлкенің бір кезде гүлденген оңтүстік қалалары (Түркістан, Сайрам, Сауран және басқалар) шағын ғана сауда-экономикалық маңызы бар, халқы аз қалалық орталықтарға айналды; олардың көпшілігі уақыт өте келе көбінесе аграрлық сипат алды. Сонымен бірге Азияның көршілес елдерінен Сыр өңірі мен ортаазиялық рыноктарға түскен ауыл шаруашылық өнімдері мен қолөнер бұйымдары біршама аз және олардың түр-түрінің аз болуы себепті көшпелі халықтың өскелең тұтыну тілектерін қамтамасыз ете алмады, ал қазақтардың Орал өңірінің, Төменгі Еділ бойы мен Батыс Сібірдің неғұрлым ірі және тауары көп рыноктарына баруы, олар үшін орыстардың нығайтылған бекіністерінің болуы, сондай-ақ Еділ—Орал аймағындағы және Сібірдің оңтүстігіндегі әскери-саяси жағдайдың шиеленісуі қиындата түсті.

Көшпелілердің сауда-экономикалық саладағы аталған өзгерістердің өздері үшін келеңсіз зардаптарын көршілес отырықшы-егінші халықтан қажетті өнімдер мен бұйымдардың бір бөлігін күш қолданып тартып алу жолымен жоюға ұмтылуы объективті түрде шекаралық жанжалдардың өршуіне әкеп соқты. Тегінде, Қазақстанның геосаяси кеңістігінің өр түрлі шекаралық учаскелерінде қазақтардың башқұрттармен, қалмақтармен, орал және сібір қазақтарымен қарулы қактығыстарының жиілей түскені туралы көз көргендердің көптеген хабарларын нақ осы жағдаймен байланыстыра қараған жөн.⁴³

XVII ғасырдың аяғы — XVIII ғасырдың басында Ресей мен қазақ жүздері арасындағы дипломатиялық қатынас жандандырыла түсті. Екі тараптың өкілетті өкілдері дүркін-дүркін келіссөздерінің аясындағы талқылау мәселелері: тұтқындар алмасу рәсімі, қазақтар мен Ресей бодандары — қалмақтар, орал және сібір казактары және башқұрттар арасындағы әскери жанжалдарды реттеу, сондай-ақ орыс көпестерінің Кіші жүз бен Орта жүздің қазақ халқымен сауда байланыстарын дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау болды.

Әбілқайыр ханның 1715 жылғы башқұрттар жеріне жасаған әскери жорығы мен башқұрттардың жақын жердегі Кіші жүз ауылдарына жауап ретінде басып кіруі қазақ билеушілерінің Қазан губерниясы мен Батыс Сібірдегі орыс шекаралық өкімет орындарымен саяси қарым-қатынастарының жаңғыртылуына тікелей себеп болды. Осыған байланысты 1715 жылдың күзінде «башқұрт және қырғыз-қазақ дауларын тыю және олардың тұтқындар алмасуы туралы» мәселені шешу мүдделерін көздеп, Әбілқайырдың жеке елшісі, Тайқоныр Құлтабаев батыр Қазанға барып, онда жергілікті губернатор П. С. Салтыковпен келіссөз жүргізді.⁴⁴ Келіссөз аяқталмай қалып, үш жыл өткен соң қазақ ханының өз бастамасымен қайта жалғастырылды.

Келесі жылдың қыркүйегінде Тобылға құрамында Бекболат Екешев пен Байдәулет Бөриев батырлар бар Қайып ханның елшілігі келді, оларға қазақтардың солтүстіктегі көшпелі көршілерімен шекаралық жанжалдарын реттеп, Сібір губернаторы М. П. Гагаринмен «мәңгілік бітім» жасасу, Ресеймен Жоңғарияға қарсы әскери одақ туралы келісімге қол жеткізу және «оларға сауда-саттық жолымен Тобылға баруға мүмкіндік беру үшін» Ресейдің жақын жердегі рыноктарына қазақ малшыларының кедергісіз баруына кепілдік алу тапсырылған болатын.⁴⁵

Сібір астанасына жаңа қазақ елшілігінің жіберілу фактісінің өзі мен Тәуке мирасқорының Ресей губернаторына жоңғар контайшысы Цеван-Рабтанға қарсы бірлескен соғыс қимылдары туралы ұсыныс жасауы көп жағынан И. Д. Бухгольцтің әскери отрядының Ертіс бойымен ілгерілеуінің нақты мән-жайларымен және оның Ямышев көлі ауданында ойрат әскерлерімен қақтығысуына байланысты болатын. Қайып ханның айтуына қарағанда, «контайшының Ұ. М. И.-ға қарсыласатынын» орыс офицері Маркел Трубниковтан біліпті, ал оны подполковник И. Д. Бухгольц 1716 жылғы 1 қаңтарда Ертіс өңірінен жоңғар ханының ордасына жіберген екен, бірақ Ямышев бекінісінен шыға бергенде ойраттар тұтқынға алған да, олардан шекаралық жоңғар қарауылдарынан жақын жердегі Іле өзенінің жағасында қазақ жігіттерінің тобы тартып алыпты.⁴⁶ Орта Ертіс алабындағы Ресей-Жоңғар әскери жанжалдары туралы өздерінің білетінін көзге көрсете растау үшін Бекболат Екешев пен Байдәулет Бөриев М. Трубниковты қазақ ханының ордасынан Тобылға апарған. М. Трубников та өз кезегінде, губернатор М. П. Гагаринге «өзін бүкіл Қазақ ордасының келісімімен жіберілгендігін, ал оған Ұ. М. И. адамдарымен тату болып, қалмақтармен бірлесіп соғысу керек екенін айтқандығын» мәлімдеген.⁴⁷

Қазақ елшілігінің Тобылға келуі және оның жоңғарларға қарсы Ресеймен әскери одақ жасасу туралы ұсынысы Сібір губернаторын 1716 жылғы 16 қазанда Қайып ханға Никита Белоусов бастаған арнаулы жауап елшілігін жіберіп, оған орыс шекаралық өкімет орындарының Орта және Кіші жүз казактарымен «тату тұруға» өзір екендігіне сендіруге және «бір кезде өзінің ұлы мәртебелі патшасы контайшыға әскер жіберуге құзыры түссе, [ол] осы келісімді ескеретінін және сонда оларға ведомость жіберетінін» хабарлауды

тапсырды.⁴⁸ Ресей елшілері Түркістанға аман-есен жетіп, бір жылдай уақыт бойы Қайып ханның жанында болды. Тобылға қайтып барғаннан кейін 1717 жылғы 26 қыркүйекте Н. Белоусов губернатор М. П. Гагаринге қазақ билеушісінің хатын береді, онда хан өзінің «контайшымен соғысу» жөніндегі бұрынғы ниетін қуаттап, сол жылдың жазғы айларында башқұрттар айдап өкеткен көптеген жылқы табындарын қазақтарға қайтарып беру туралы өтініш жасаған еді. Алынған өтінішке қайтарған жауабында М. П. Гагарин ханға айдап өкетілген жылқыны табуға және Тобыл қаласында орыс-қазақ айырбас саудасын дамытуға қамқорлық жасауға тырысатынын хабарлады.

Алайда 1717 жылдың күзінде Әбілқайыр Қазан губерниясының ішкі уездеріне тағы да бір ірі жорық жасады, содан кейін башқұрттар мен сібір казактары шекаралас қазақ ауылдарына жауап ретінде басып кірді. Осы негізде тұтқындар алмасу мен мал жағдайы, сондай-ақ Қазақстанның Ресеймен шекарасындағы әскери-саяси ахуалды ретке келтіру мәселесі қайтадан маңыз алды.

Аталған мәселелерді шешу үшін 1717 жылдың аяғында Қайып және Әбілқайыр хандарға Қазаннан уфа дворяны Федор Жилин жіберілді, ал 1718 жылдың қаңтарында Тобылдан Түркістанға Борис Брянцев пен Яков Тарыштин және тілмәш Кабай Мамеевтен құралған ресей елшілері аттанып, олар қырда 1718 жылдың жазына дейін болды. Ресей елшілерімен кездесулер барысында Әбілқайыр (4—7 мамыр) және Қайып (25 маусым — 12 шілде) хандар «ұлы патша ағзаммен», Ресейдің Қазан және Сібір губернияларындағы оның өкілетті өкілдерімен «мәңгі татулықта және одақтасып» тұруға, орыс көпестерімен сауда байланысын дамытуға және өз бодандарының көршілерінен малды «ұрлап өкетуіне» бірлесіп жол бермеуге мүдделі екендіктерін білдірді.

Патшалық шекаралық әкімшілікпен бейбіт келіссөздердің жаңғыртылуын Қайып және Әбілқайыр хандар І Петрмен жоңғарларға қарсы әскери-саяси одақ жасасу үшін пайдалануға тағы да әрекет жасады және сол мақсатты көздеп, еліне қайтқан ресей елшілерімен бірге Қазан мен Тобылға аталған мәселелерді талқылау үшін өздерінің жеке өкілетті өкілдерін қосып, оларға губернаторлар П. С. Салтыков пен М. П. Гагариннің атына өздері хат жазып жіберді.⁵¹ Атап айтқанда, Сібір губернаторымен 1718 жылы келіссөз жүргізген батырлар: Елмет Баулықов (мамыр); Шаба, Баһадүр, Сапа, Итмәмбет және Бақұрман (7 қазан); сондай-ақ Бәйбек пен Төлебай (28 қазан).⁵² Нақ сол жылдың 10 желтоқсанында қырдан орыс елшісі Федор Жилинді Қазанға жеткізген Тантай Арыстанов және Тоғынұр Құлтабаев батырлардың қазақ елшілігі Қазан губернаторымен жоңғар ханына қарсы ұрыс қимылдарын келісе отырып жасау проблемасын талқылады.⁵³

Алайда Қайып пен Әбілқайырдың хаттарында айтылған бірлесіп жоңғарларға қарсы соғыс жорығын жасау туралы ұсынысты Ресейдің орталық үкіметі мақұлдамады, ол Жоғарғы Ертіс өңірі ауданындағы орыс-ойрат шекаралық қайшылықтарын тез арада шешуге және күмәнді «Еркеті» қаласының орналасқан жерін табудың сәтті болуына мүдделі болатын. І Петрдің ресми өкімін негізге ала отырып, Қазан губернаторы П. С. Салтыков өзінің Қайыпқа 1719 жылғы 8 қаңтарында жіберген жауап хатында оның жоңғар ханымен соғысу ниетін жалпылама мақұлдаған емеурінмен шектелді және әскери көмек туралы қандай да болсын нақты уәде беруден тартынып, оған «оның, Қайып ханның, оған контайшыға, өз дегеніне істей беруін» мәлімдеді.⁵⁴ Кейінгі жылдардағы сияқты, бұл жағдайда да Жоңғар хандығы жөніндегі Петербургтің ресми көзқарасы оның Цин империясының тез өсіп келе жатқан әскери күш-қуаты

мен экспансиялық дәмелеріне іс жүзіндегі қарама-қарсы маңызды стратегиялық рөл атқаратынымен анықталды, соны ескере отырып, патша үкіметі Жоңғарияның едәуір әлсіреуін қаламады, барлық даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешуді жөн көрді және бұл орайда ойраттардың Ресей бодандығын қабылдауынан үміт үзбеді.⁵⁵

Жоңғар әскерлерінің Орта жүз бен Ұлы жүз жеріне еңдей басып кіруі жағдайында қазақтар өздеріне тиесілі көшіп-қонып жүрген орындарынан аймақтың солтүстігіне – Жайық, Елек және Тобыл ауданына ығысуға мәжбүр болды, онда оларға басқа да көшпелі халықтармен – Сібірдің оңтүстігінде және Еділ-Жайық аумағында мекендеген Ресей бодандарымен жайылым үшін күресуге тура келді. Соның нәтижесінде қазақ руларының алдында Жайықтың төменгі және орта ағысы бойындағы шөбі шүйгін қоныстарды өздеріне қаратып алу проблемасы тұрды, онда «оның оң жағалауындағы көз қызықтыратын жайылымдарға жол ашылатын еді және орыс рыноктарымен байланыстарды кеңейтуге мол мүмкіндіктер болатын».⁵⁶

Аймақтың солтүстігі мен солтүстік-батысындағы жайылымдық жерлерді күш қолданып кеңейту әдістерімен қатар қазақ билеушілері өздерінің көшпелі көршілерімен қарым-қатынастарында қатты шиеленіскен жер мәселесін Астрахан мен Қазандағы патшалық шекаралық өкімет орындарымен бейбіт дипломатиялық келіссөздер арқылы шешуге тырысты. Кіші жүз ақсақалдары Арал өңірі даласынан 1725 жылдың жазында жіберген қазақ елшісі Қойбағар Көбековтың Петербургке барған дипломатиялық миссиясы сол бағыттағы алғашқы практикалық қадамдардың бірі болды.

Бұл елшіліктің ұйымдастырылуына Ресейдің Бұхарадағы елшісі Флорио Беневенидің пошта тасушысы, қазақтар және олармен одақтас қарақалпақтар 1724 жылы Аралдың солтүстік-шығыс өңірінде тұтқынға түсірген, «Әміремзей» деген лақап аты бар башқұрт саудагері Мақсұт Юнусовтың Кіші жүз қазақтары руларының қоныстарында амалсыз жүруі нақты себеп болды. Қазақ ақсақалдары бұл тұтқынды жарты жылдай аманат жағдайында ұстап, М. Юнусовқа өздері орыс императорынан «өздерінің бітім туралы өтінішіне мақұлдаған және жақсы жауап алған» кезге дейін оны ауылдарынан жібермейтінін мәлім еткен еді.

Осындай ерекше жағдайда Кіші жүздің алшын руларымен және жергілікті қарақалпақтардың билеуші бетке ұстарларымен белсенді түрде әңгіме жүргізген Мақсұт Юнусов оларға «ақ патшаға» Ресей бодандығын қабылдау туралы өтініш жасауды ұсынды және соның есесіне қазақтар мен қарақалпақтарға, бейнебір жоғары мәртебелі тақ иесінің мақұлдағаны іспетті, Жоңғар хандығына қарсы Ресейдің әскери көмегіне уәде берді.⁵⁸

Кіші жүз қазақтары ақсақалдары Соғыр, Едікбай, Қажыбай және басқаларының атынан молда Мақсұт Юнусовтың ақылы бойынша 1725 жылғы шілде-тамыз айларында Петербургке жіберілген Қойбағар Көбековтің дипломатиялық миссиясына осы өте көкейкесті міндетті шешу жүктелді.⁵⁹ М. Юнусовты ерткен қазақ елшісі 1726 жылғы 18 қаңтарда Ресей астанасына барып, онда Сыртқы істер алқасының шенеуніктеріне қазақ және қарақалпақ ақсақалдары жазған екі хатты табыс етті. Олардың біріншісінде және елшінің өзі ауызша айтқан сөздерде «Аюке хан сияқты Ұ. М. И. қамқорлығында болуға» тілек білдірілді және қазақтардың «башқұрттар мен Жайық арасында, Кіші Жар тауы маңында» көшіп жүруіне рұқсат ету, олардың елге тереңдей еніп, Ресейдің ірі қалаларына еркін және қауіпсіз баруын қамтамасыз ету,

жайық казактары мен башқұрттардың шабуылдарынан қауіпсіздікке кепілдік, сондай-ақ тікелей Уфада тұтқындар алмасуды жүргізуге құқық беру туралы өтініш жасалған.

Алайда Сырдарияның сағасы жағындағы казак ақсақалдарына Мақсұт Юнусовтың алдын ала үйіп-төгіп сөз бергеніне қарамастан, Қ. Көбековтің «ақ патшадан» «камқорлық» сұраған өтініші ол кезде Ресей үкіметін қызықтыра қоймады. Патша төрелері сол кездегі жағдайда қазақтарды Ресей бодандығына қабылдау Ресей үшін тиімсіз деп тапты, өйткені бұл Сібірдің оңтүстік шекара маңы аудандарында патшалық өкімет орындарының әскери-саяси шептері жалпы әлсіз болып тұрған жағдайда оның Жоңғар хандығымен өзара қатынастарын едәуір қиындатып жіберуі мүмкін еді. Осы екі себеп бойынша Көбеков Петербургтен ешқандай жауап ала алмай кетті. Бұл сапар жөнінде Сыртқы істер алқасының ресми бұрыштамасында былай делінген: «Ұлы мәртебелі императордың камқорлығында болатындай, пайдасы көрінбейді».⁶⁰

Қ. Көбеков миссиясының сәтсіз нәтижелеріне қарамастан, 1729 жылы Әбілқайыр Тобылдағы Ресей өкімет орындарына «жолдастарымен» Бекболат өкіл болған 4 адамнан кезекті елші жіберді.⁶¹ Сібір мұрағаты құжаттарының дені кезінде мүлде жоғалтып жіберілгендіктен, Ресейге бұл казак елшілігін жіберудің нақты мән-жайы мен себептері қазіргі зерттеушілерге көп жағынан беймәлім болып қалуда. Алайда аймақтың солтүстік жағында сол кезде халықаралық жағдайдың күрделі сипатта болғанын ескере келгенде, Бекболат пен оның серіктерінің міндеттері Ресей бодандығындағы көршілес халықтар мен казактардың өзара қатынастарындағы әскери-саяси шиеленісті бәсеңдетуге және патша өкіметі орындары бұрын қолға түсірген казактарды қайтаруға келіп сайды деп зор сеніммен айтуға болады.

Орыс-казак, казак-қалмақ және казак-башқұрт қатынастарын реттеу мен аймақтың солтүстік-батысында және солтүстігінде Кіші жүз бен Орта жүз казактарының кедергісіз көшіп жүруінің берік құқықтық кепілдігін алу проблемасы казактың көшпелі бірлестіктері үшін, әсіресе олардың жазғы жайлауы Ресейдің кең-байтақ жер иеліктерінің шекарасына жапсарлас жатқан бөлімшелері үшін жыл өткен сайын барынша көкейкесті сипат ала берді. Сондықтан 1730 жылдың мамырында Ресеймен бітім туралы шарт жасасу мақсатымен Кіші жүз бен Орта жүз өкілдерінің жиналысында патша үкіметіне арнайы елші жіберуге бірлескен шешім қабылданды. Бұл дипломатиялық міндетті іс жүзіне асыру тікелей Әбілқайырға жүктелді.⁶²

4. ҚАЗАҚ-БАШҚҰРТ ҚАТЫНАСТАРЫ

Кіші жүз бен Орта жүз казактарының солтүстік аймақтағы ең ұзын шекарасы Башқұртстанмен шектесіп жатты. XVIII ғасырдың басына дейін башқұрт жері Ресейдің Қазан және Сібір приказдарының қарауында болды, ал 1708 жылдан бастап, губерниялар құрылуына байланысты, олардың негізгі аумағы Қазан губерниясы Уфа уезінің құрамына кіргізіліп, Қазан губернаторының құзыретіне жатқызылды.

Сол кезеңге қарай XVII ғасырдың 20-жылдарында Жоңғариядан казак даласы арқылы Еділ мен Жайық өзендері аралығына келген (300 мың адамға жуық) қалмақтар солтүстікке қарай ығыстырған казактар оңтүстік Орал мен Батыс Сібірде көшіп жүретін Ноғай және Сібір жолдары башқұрттарымен

тоқайласты. Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары руларының Ой, Миасс өзендерінің және Жайықтың жоғарғы ағысының бойындағы башқұрттардың қаратабын руымен; Жайық өзенінің жоғарғы және төменгі ағысының бүкіл алабы бойында орналасқан — башқұрттардың табын, құбақан, тамьян, қарағай-қыпшақ, бурдьян, қарақыпшақ, өсерген руларымен және басқа да кейбір руларымен өзара байланыстары мейлінше тығыз да тұрақты болды. XVII ғасырдың бірінші жартысы мен аяғында, қазақтар мен еділ қалмақтары арасында мейлінше шиеленіскен қақтығыстар болған кезде, Кіші жүз қазақтарының рулық топтарының бір бөлігі Ой—Миасс өзендері аралығындағы және Жайықтың оң жағалауындағы башқұрттар жеріне орналасты немесе онда ұзақ уақыт бойы тұрды. Өсерген руының башқұрттары орналасқан жерге арғын бірлестігінің қазақтары көшіп барды.⁶³ Ол кезеңде башқұрт-қазақ байланыстарының кең тараған нысандары қыз алысып-берісу, ортақ жайылымдарға көшіп бару, башқұрт және қазақ жігіттерінің арасында күрес, ат жарыс, садақ ату жөніндегі жарыстарды бірлесіп мерекелеу болатын. Бірақ олармен қатар «жайылымдар үшін қақтығыстар, өзара шапқыншылық жасау, қыз алып қашу, башқұрт және қазақ билері мен сұлтандарының бақталастығы және т.б.» сияқты құбылыстар да дағдылы еді.⁶⁴ Этнолог-мамандардың Башқұртстан жерінің көпшілік бөлігінде «қазақ» этнонимінің кең таралғаны фактісін анықтауы XVIII ғасырдың алғашқы үштен бір ширегінде қазақ-башқұрт өзара ықпалы ауқымының өте елеулі болғанын айқын көрсетеді.

Көптеген жылдар бойы патша әкімшілері қолданған империяның оңтүстік-шығыс шет аймақтарын әскери және аграрлық-өнеркәсіптік отарлауы, башқұрттардың қоныстарын оңтүстік-шығысқа қарай, қазақ жүздері бағытында ығыстыруы, жергілікті халықты салық арқылы езгіге салу мен христиандандыру саясатын күшейтуі салдарынан башқұрт жеріндегі ішкі саяси жағдай XVIII ғасырдың басына қарай өте шиеленісіп кетті. Башқұрттар қоғамының кең әлеуметтік топтарының қазан және тобыл шенеуніктеріне наразылығының өршуі 1704—1711 жылдары башқұрттардың Ресей самодержавиесінің отаршылдық саясатына қарсы жаңа қарулы көтерілісіне ұштасты. Бұл көтеріліс тарихқа Ноғай жолының бурдьян руы ақсақалдарының ең басты және ең беделді жетекшісі, атақты тархан Алдар Есенгелдиннің атымен «алдар көтерілісі» деген атпен енді.

Көтеріліске шыққан башқұрттардың күресі 1708—1710 жылдарда шырқау шегіне жетті, бұл кезде орыстың өкімет орындарына қарулы қарсылық көрсету Башқұртстанның еуропалық бөлігін ғана емес, сонымен қатар Оралдың сыртқы аймағын да қамтыды. Қазақтардың әскери жасақтарының және олармен одақтас қарақалпақтардың башқұрт көтерілістерінің қарулы орыс отрядтарымен қақтығыстарына қатысуы туралы дерек көздерінің алғашқы азын-аулақ дәлелдері халық қозғалысының нақ осы кезеңіне жатады. Мәселен, 1708 жылы 13 маусымда Жайық қалашығынан Уфаға қайтып келген қалмақ Загалдай жергілікті жүзбасы және воевода И. Бахметовке өзіне жол бойында кездескен «бүлікшілердің» айтуына қарағанда, олардың «қазақтар мен қарақалпақтар арасында келісімі бар» екендігін және солармен «бірге» қимыл жасағалы жатқандығын хабарлаған. Башқұрт көтерілісшілерін қазақтардың қолдауы туралы одан да нақты мәліметтерді 1709 жылдың мамырында сібір шаруасы Федор Баландин әкелген, сол кезде ол тобыл шенеуніктеріне Бердск болысының жекелеген башқұрттарының «оларға қазақ ордасынан саны көп күш келгенін» мойындағанын баяндаған. Шамамен алғанда сол кезде көтерілісшілердің тұтқынында бол-

ған орыс шаруаларының башқұрттар бір-бірімен әңгімелескенінде «...өздерімен қарақалпақтар, қазақтар және Ноғай жолындағы барлық башқұрттар бірге екендігі» туралы айтқандарын естігенін хабарлаған. Екі ай өткен соң Уфа дворяны Федор Толбузин өзінің көтеріліс жасаған башқұрттарға жорық туралы «кіріс-шығыс тізімінде» екі башқұрт тұтқынның хабарлауына сүйене отырып, бұл ақпаратты нақтылай түскен, ал тұтқындардың айтуынша, «соғысу үшін башқұрттарға қазақ ордасынан 3000 адам, қарақалпақтардан 100 адам, қаратабындардан 250 адам барған». ⁶⁶ Сонымен, дәйексөз келтірілген құжаттан башқұрттардың көтерілісі негізінен алғанда Ноғай және Сібір жолдарындағы қазақ қоныстарына көрші жерлерде өріс алған жылдарда башқұрт көтерілісшілеріне қазақтар мен қарақалпақтардың біріккен күштері қосылып, бір жыл бойы башқұрт даласында қимыл жасағаны көрінеді.

1715 жылдың басында Кіші жүз ханы Әбілқайырдың өзі бастаған қазақтардың қалың қолы Қазан губерниясының ішіндегі Черемшан өзені аңғарында орналасқан башқұрт болыстарына жорық жасады, оның барысында қазақтардың Кама сырты шебіндегі Новошешминск станицасына дейін жетіп, «кала төңірегін өртеп жіберді». Башқұрттар көршілеріне көп кешікпей жауап қимыл жасады, соның ізінше Кіші жүздің қоныстарына «Сібір жолындағы башқұрт батыры Қарт» келіп, қазақ билеушілерінен Уфа уезінің башқұрттары атынан «башқұрт және қырғыз-қазақ дауларын тыю туралы, олардың тұтқындар алмасуы туралы» талап қойды. Нақ сол жылы қазақтар мен қарақалпақтар қырда қазақтардың арба керуеніне шабуыл жасады, адамдарын тұтқынға алып, оларды Хиуадағы құл сататын базарға апарды. ⁶⁷

XVIII ғасырдың 20-жылдарының аяғында башқұрттардың соғыс ашып басып кірулерімен қатар шектес жатқан қазақ ауылдарына жайық және сібір қазақтарының шапқыншылық жасауы жиілей түсті. Қазақтарға Батыс Сібірдің қазақ станицаларынан шабуыл жасаған қазақ полковниктері Леонтий Парфентьев (Лебентий батыр) мен Федор Матигоров (Федор батыр) мейлінше қатты соққы берді. Нақ сол жылдарда Оңтүстік Орал тарапынан Кіші жүз қазақтарына еділ қалмақтары мен жайық қазақтары дүркін-дүркін әскери жорықтар жасады.

1717 жылдың қысында Әбілқайыр он мың қазақ қолымен Қазан уезіндегі башқұрт қоныстары арқылы тағы да жорық жасап, Новошешминскіні басып алды, П. И. Рычковтың айтуына қарағанда, «оны алған соң көптеген адамдарды тұтқын етті, бірақ олар полковник Суюзаның ізгі әрекетімен құтқарып алынды, сөйтіп ол қырғыз-қайсақтар біраз зиян шегіп, қашуға мәжбүр болды». Қазақтардың шапқыншылықтарына қарама-қарсы башқұрттар 1717—18 жылдарда Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының шектес жатқан қоныстарына екі рет жорық жасады, олардың барысында қазақ малшыларынан біріншісінде — бірнеше жүз, ал екіншісінде 1500 жылқы айдап әкетті. ⁶⁸ 1718 жылы қазақтар мен қарақалпақтардың жасақтары Жайық қалашығына жақындап келіп, оны Самарадан бөліп тастады да, бір айдан астам уақыт бойы қоршауда ұстады. 1719 жылғы шілде айында Әбілқайыр бастаған жиырма мың қазақ қолы Жайық қалашығын тағы да қоршап, Кіші жүз ханы оны күшпен басып алуға тырысты. Бірақ бұл әрекеттен ештеңе шықпады, соның салдарынан Әбілқайыр қаланы қоршауды тоқтатуға мәжбүр болып, еділ қалмақтарын шабуға аттанды. ⁶⁹

1730—32 жылдардағы тарихи құжаттардың мазмұнынан 20-жылдардың аяғында қазақтардың башқұрт тархандары мен батырларының жасақтарымен

қарулы қақтығыстарының жиілей түсіп, шиеленіс ауқымы өскені аңғарылды. Башқұрттардың көршілес қазақ ауылдарына ірі көлемде шапқыншылық жасауы салдарынан жаз жайлаулары башқұрттардың оңтүстік-шығыс жеріне жақын жатқан Кіші жүз бен Орта жүз хандары жалпы қазақ тылын нығайту жөнінде шаралар қолдануға мәжбүр болды, сондықтан Оңтүстік-шығыс Қазақстаннан Ресей шекарасына қарай асығыс көшті. Саяси жағдайдағы атап өтілген өзгерістерді ескере отырып, қазақ билеушілері ойрат-қазақ шекарасындағы шиеленістің біршама бәсеңдеуін, өз бодандарының солтүстіктегі көршілерімен қатынастарын қалыпқа келтіру және жоңғарларға қарсы ойдағыдай күрес жүргізуді жалғастыруға қажетті жағдайлар жасау үшін пайдаланып қалуға тырысты.

Оқиғалардың осылайша өрбігенін Әбілқайыр ханның өзі орыс императрицасына жолдаған жазбаша өтініші мен оның 1730 жылғы қазан айында Петербургке жіберген елшілері айтқан сөздерінің хаттамалық жазбалары айқын дәлелдейді, онда Кіші жүз ханының Ресейден қолдау тауып, қамқорлық көру тілегі қазақ-башқұрт қатынастары тұрғысынан баяндалған және қазақтардың жоңғарлармен, еділ қалмақтарымен, өзге де көршілерімен емес, нақ башқұрттармен әскери жанжалдарын реттеу қажеттігі дәлел етілген. Қазақ елшілері Сейітқұл Қойдағұлов пен Құтлымбет Қоштаевтың айтуларына қарағанда, қазақтар «контайшымен және еділ қалмақтарымен бұрын соғысып келді, ал қазір олармен татуласты, ал башқұрттар өздерімен, қазақтармен, Ұ. М. И. рұқсат етпейінше бітіспейді, сондықтан оның өздерімен башқұрттардың тату және ауызбірлікте болуына әмір беруі керек».

20–30-жылдар шебінде башқұрттардың Кіші жүз бен Орта жүз қоныстарына шапқыншылық жасауы жиілей түскенін А. И. Тевкелев айтқан, 1730 жылғы мамыр айында қазақ «аксүйектері» — екі жүздің шонжарлары мен ақсақалдары жиналысы шақырылуының тарихи фактісі де көрсетеді, онда патша үкіметімен бітім туралы арнаулы шарт жасасу мақсатымен Петербургке өкілетті қазақ елшілігін ұйымдастыру туралы шешім қабылданған еді. Ақырында, 1730 жылғы мамыр-маусымда Кіші жүз қоныстарына Ноғай жолындағы атақты башқұрт тарханы Алдар Есенгелдиннің келуі қазақтар мен башқұрттар арасындағы әскери жанжалдардың елеулі болғанын мейлінше айқын көрсетеді, ол Әбілқайырдың айтуынша, қазақ билеушілерімен қазақ-башқұрт жер дауларын және соның негізінде туындаған өзара қарулы қақтығыстарды шешу үшін Ресейге елші жіберуді талап еткен. «Нақ осы қақтығыстар, — деп атап өткен өз кезінде ағылшын тарихшысы Ален Боджер, — қазақтардың тәуелсіздігі үшін және Әбілқайырдың жоңғарларға жоғалтқанын қайтару мен өзінің жеке билігін күшейтуге әрекет жасауы үшін мейлінше елеулі және ұзаққа созылған қауіп болды».⁷¹

XVIII ғасырдың 20–30-жылдары шебіндегі қазақ жүздерінің халықаралық жағдайын сипаттай келіп, Тевкелев былай деп пайымдайды: ол кезде қазақтарға «барлық жағынан... қауіп төніп тұрды, барлық жерден тазыдан қашқан қоян сияқты безіп, күйзеліске ұшырады және қашып бара жатып, өз малын өздері тастап кетті, ал кейде өте қажет болғанда бала-шағасын да тастап, өздерінің бас сауғалайтын кездері болды».⁷² Басқаша айтқанда, Ресей мен Цин империяларының аймақта жүргізген белсенді экспансионистік саясаты Еуразия құрылығының ішкі бөлігіндегі номадизмнің азаюына және көршілес көшпелі халықтармен өзара қатынастарда жер

мәселесінің шиеленісуіне едәуір дәрежеде себепші болды. Қазақтардың, башқұрттардың, қалмақтар мен ойраттардың екі державаның отаршылдық шараларымен жасалған жаңа жайылымдарға деген асқан мұқтаждықтары салдарынан XVIII ғасырдың алғашқы үштен бір ширегінің аяғына қарай көшпелі көршілер арасындағы қатынастар едәуір қиындап кетті, мұның өзі Әбілқайыр ханның Кіші жүз бен Орта жүз үшін сыртқы қауіптен қорғаныс іздеуінің алғышарты болды.

¹ РГАДА, ф. Зюнгорские дела. 1718–1721 гг., д. 1, л. 9–10 об.; ф. 196, оп. 1, д. 1543, лл. 201–205; ф. 248, кн. 373, лл. 621–626 об.; ф. 192, д. 37, 37а, 37б; ф. 9, оп. 3, д. 41, лл. 330–356; АВПРИ, ф. 113, оп. 1, 1699 г. д. 1 л. 1–2; 1729–1730 гг., д. 3 лл. 9–10 об; МИБАССР, М.–Л. 1949, т. 3, с. 484–488; КРО-1, док. № 19, 23–24-б; МОЦА-1, док. № 73, 214-б; *Кириллов И. К.* Цветущее состояние Всероссийского государства. М., 1977, 217, 226, 227, 234–235-б; *Белл Д.* Белевы Путешествия через Россию в разные азиатские земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь. СПб., 1773, ч. 1, 182-б; *Муканов М. С.* Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. А., 1974, 25-б; *Волобуев В. И.* Некоторые итоги реконструкции карты Джунгарии И. Рената //Известия НАН РК, Сер. обществ. наук. 1993, № 6, 12–14-б; *Акманов И. Г.* Башкирские восстания. Уфа, 1993, 20, 22-б.

² *Султанов Т. И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). М., 1982, 25-б.

³ *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Изд. 2-е. А., 1996, 228-б; *Зиманов С. З.* Общественный строй казахов первой половины XIX века. А., 1958, 21-б.

⁴ МИУТТ ССР //Труды Историко-археологического института в Институте востоковедения. Л., 1932, вып. 3, ч. 1, 263–265-б; *Добросмыслов А. И.* Материалы по истории России, т. 2. Оренбург, 1900, 61–62-б; История Узбекистана в пяти томах. Ташкент, 1993, т. 3 (XVI – первая половина XIX в.), 239–240, 245–246-б.

⁵ *Витевский В. Н.* Н. Н. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., вып. 1. Казань, 1889, 134-б.

⁶ Памятники сибирской истории XVIII в., кн. 2, СПб., 1885, 82-б.

⁷ *Гавердовский Я. П.* Обзорение Киргиз-кайсацкой степи. 1803 г. //РО ИРИ РАН (Петербургское отделение). Кол. 115, № 495, л. 50 об. – 51 об.

⁸ *Гродеков Г.* Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области, т. 1. Юридический быт. Ташкент, 1889, 25-б.

⁹ 1703 жылғы жазба деректерде Қайып «сұлтан» титулымен аталады», ал 1715 жылы ол хан деп танылған. Демек, оның 1710 жылға, Әбілқайырдың хан сайланғанына дейін хан болғаны анық, яғни ол 1703–1710 жылдардың аралығында хан сайланған. Қайыптың лауазымы туралы: АВПРИ, ф. 113/1. 1739 г., д. 1, л. 273; МИБАССР, ч. 1. 1935, док. № 129, 278–279-б; КРО-1, док. № 15, 18-б.

¹⁰ Әбілқайырдың Кіші жүзге хан сайлануының уақыты мына деректер негізінде анықталған: Орынбор экспедициясының 1735 жылы наурызда сарт Нұрмұхамедтің айтуымен жазып алған мәліметі //Добросмыслов А. И. Материалы по истории России, т. 2, 57-б; *Кэстль Джон.* Дневник путешествия в году 1736 из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды. Пер. с нем. В. Штаркенберга. А., 1998, 109-б; КРО-1, док. № 19–21 (начало 1718 г.), 22–28-б; *Гавердовский Я. П.* Обзорение Киргиз-кайсацкой степи, л. 52–52 об. (казахское предание о съезде в Каракумах, записанное в 1803 г.); (Невольник). Предание о киргиз-кайсацком хане Абулхаире //ТГ. 1900. № 1, 5-б.

¹¹ КРО-1, 432–433-б. Красный архив. 1936, № 5 (48), 201-б.

¹² *Бұл да сонда*, 53-б.

¹³ АВПРИ, ф. 122/1. 1730–1731 гг., д. 1, л. 68, об. КРО-1, 36, 62, 107-б; РГА ДА, ф. 242, оп. 1, д. 136, лл. 185–200; *Добросмыслов А. И.* Материалы по истории России, т. 2, 56–57-б, *Рычков П. И.* История Оренбургская. Оренбург. 1896, 39, 71-б; *Ханыков Я. В.* Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 г. //Вестник РГО. 1851, ч. 1, 53–54-б.

¹⁴ АВПРИ, ф. 122/1. 1748 г., д. 4, лл. 11–19 об.; ГАТО, ф. 47, оп. 1, д. 4956, л. 91–91 об.; КРО-1, 148-б; *Левшин А. И.* Көрсетілген еңбегі, 161, 165-б; *Кудайберды-улы Шакарим.* Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. А., 1990, 97-б.

¹⁵ *Бұл да сонда*, 1730–1731 гг., д. 1, д. 68 об.; КРО-1, 62, 268, 270, 272, 486–489-б; *Букейханов А. Н.* Примечания к общинно-аульным таблицам //Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Спб., 1905, т. VI, 20, 55-б; *Тынышпаев М.* История казахского народа, 91, 103-б.

¹⁶ АВПРИ, ф. 122/1. 1748 г., д. 4, л. 68 об.; КРО-1, 36, 62, 99, 326-б; МИКССР, т. 2, ч. 2, 134-б; *Андреев И. Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. А., 1998, 103, 116–117-б; *Тынышпаев М.* История казахского народа, 187-б.

¹⁷ ПФАРАН, разр. II, оп. 1, д. 126, лл. 1–21; КРО-1, 62, 125, 268, 272, 486–489-б; МИКССР, т. 2, ч. 2, ч. 133; *Андреев И. Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков, 37, 41–42, 103-б.

¹⁸ ПФАРАН, Разр. II, оп. 1, д. 126, л. 18; ГАТО, ф. 47. оп. 1, д. 4956, л. 891 об; КРО-1, 62, 93, 148-б.

¹⁹ КРО-1, 155, 163, 469-б; История казахской литературы. А., 1979, т. 2, 41-б; *Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А., Койгельдиев М. К.* К вопросу об оценке исторической роли Аблая // Вестник АН КазССР. 1988, № 1, 24–33-б.

²⁰ АВПРИ, ф. 122/1. 1742 г., д. 4, л. 73 об.; КРО-1, 62, 68, 213, 433, 472-б.

²¹ КРО-1, 23–24, 26-б; МИКССР, т. 2, ч. 2, 267-б; *Басин В. Я.* Казахстан в системе внешней политики России //Казахстан в XV–XVIII вв. (Вопросы социально-политической истории). А., 1969, 60-б.

²² КРО-1, 62, 99-б; Красный архив. 1936, № 5 (78), 201-б.

²³ МИКССР, т. 2, ч. 2, 266–269, 278-б.

²⁴ *Гродеков Н. И.* Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области, т. 1. Юридический быт. Ташкент. 1889, 24–26-б; *Тынышпаев М.* История, 160–161-б; *Султанов Т. И.* Кочевые племена, 116, 120-б.

²⁵ Красный архив. 1936, № 5 (78), 201, 203–204; 108–109, 116, 149, 191, 196, 246, 250–251, 254, 264, 272, 291, 298, 306, 394, 423–424, 583–584-б; МИКССР, т. 2, ч. 2, 74, 232-б.

²⁶ КРО-1, 99-б; Красный архив. 1936, № 5 (78), 201-б.

²⁷ *Бұл да сонда*, 266, 395, 423–424, 427-б; *Андреев И. Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков, 34-б.

²⁸ Бұл туралы толығырақ кар.: *Ерофеева И. В.* Политическая организация кочевого казахского общества //Центральная Азия. № 6 (12), 119–120, 122–123-б.

²⁹ *Бакунин В. М.* Описание калмыцких народов, особливо из них торгоутского и поступков их ханов и владельцев. Элиста, 1995, 26-б.

³⁰ *Бұл да сонда*, 151–162-б.

³¹ *Пальмов Н. Н.* Очерк истории калмыцкого народа за время пребывания его в пределах России. Астрахань. 1922, 22-б; *Соныкі.* Этюды по истории приволжских калмыков, ч. 1. Астрахань. 1926, 14-б.

³² *Бичурин Н. Я. (Иакинф).* Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. 2-е изд. Элиста, 1991, 87-б.

³³ Из истории сношения казахов с царской Россией в XVIII в. //Красный архив. 1936, № 5 (78), 197, 201-б; КРО-1, 49, 80-б.

³⁴ *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи. XVII–XVIII вв. А., 1991, 85-б.

³⁵ *Аполлова Н. Г.* Присоединение Казахстана к России. А., 1948, 175-б.

³⁶ Материалы по истории каракалпаков, 175-б.

³⁷ ГАТО, ф. 47, оп. 1, д. 1891; д. 1892, л. 1; *Левшин А. И.* Көрсетілген еңбегі, ч. 2, 72-б.

- ³⁸ Красный архив. М., 1938, № 6, 245-б.
- ³⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. XVIII, т. 15–16. М. 1962, 615, 618-б; Аполлова Н. Г. Көрсетілген еңбегі, 180–181-б.
- ⁴⁰ Временник, 5-б; КРО-1, 31-б.
- ⁴¹ Вилков О. Н. Очерки социально-экономического развития Сибири конца XVI – начала XVIII вв. Новосибирск, 1990, 179-б.
- ⁴² Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. Оренбург. 1897; Потанин Г. Н. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии // ЧОИДР, М., 1868, кн. 2, 2-б. және б.; Струве К., Потанин Г. Н. Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 г. // Записки РГО по общей географии. Спб., 1867, т. 1, 468–469, 506–508-б; Потанин Г. Н. Зимняя поездка на оз. Зайсан зимой 1863–1864 гг. // Бул да сонда, 449–450-б; Зияев Х. З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. Ташкент. 1983, 26–83-б.
- ⁴³ Басин В. Я. Россия и казахские ханства в XVI–XVIII в. А., 1971, 109–112-б.
- ⁴⁴ МИБАССР, т. 1, док. № 139, 278–284, 298–300-б; ПСИ-2. Спб., 1885, т. 2, 152–167-б.
- ⁴⁵ КРО-1, А., 1961. Док. № 14, 16–17-б; док. № 15, 18-б.
- ⁴⁶ Бул да сонда, док. № 14, 16–17-б; Моисеев В. А. Россия и Джунгарское ханство в XVIII веке. (Очерки внешнеполитических отношений). Барнаул, 1998, 27–29-б.
- ⁴⁷ КРО-1, 17-б.
- ⁴⁸ Бул да сонда, док. № 16, 18–20-б.
- ⁴⁹ Бул да сонда, док. № 17, 20-б.
- ⁵⁰ Бул да сонда, док. № 18, 21-б, № 19, 22–25-б.
- ⁵¹ Бул да сонда, док. № 18, 20, 25–26-б; № 21, 25–27-б; № 22, 28–29-б.
- ⁵² Бул да сонда, 26-б.
- ⁵³ Бул да сонда, 29-б.
- ⁵⁴ Бул да сонда, 30–31-б.
- ⁵⁵ Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи, 82–83-б; Соныкі. Россия и Джунгарское ханство, 27–40-б.
- ⁵⁶ Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России, 198-б.
- ⁵⁷ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718–1725 годах. М., 1986, 80, 87-б.
- ⁵⁸ АВПРИ, ф. 122/1. 1730–1731 гг., д. 1, л. 61–64.
- ⁵⁹ Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России, 194-б.
- ⁶⁰ АВПРИ, ф. 122/1. 1730–1731 гг. Д. 1, л. 33 об.; Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России, 195-б.
- ⁶¹ КРО-1, 64, 87-б.
- ⁶² Бул да сонда, 53-б; Красный архив. 1936, № 5 (78), 200-б.
- ⁶³ Кузеев Р. Г. Историческая этнография башкирского народа. Уфа, 1978 г., 180-б, Карта 16, 181; Соныкі. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. М., 1992, 129-б.
- ⁶⁴ Кузеев Р. Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. М., 1992, 129-б.
- ⁶⁵ Акманов И. Г. Башкирское восстание 1704–1711 гг. // Из истории Башкирии. Уфа, 1968, 116-б; Соныкі. Башкирские восстания. Уфа, 1993, 202-б; МИБАССР, ч. 1, М.-Л., 1936, № 129, 393-б; ПСИ-1, 368, 393-б.
- ⁶⁶ Бул да сонда.
- ⁶⁷ Бакунин В. М. Описание калмыцких народов, особливо из них торгоутского и поступков их ханов и владельцев. Элиста, 1995, 26-б.
- ⁶⁸ Рычков П. И. История Оренбургская (1730–1750). Оренбург, 1896, с. 3; МИБАССР, ч. 1, 283-б, ПСИ-2, 156, 162–163-б; Левшин А. И. Көрсетілген еңбегі, 166, 167-б.
- ⁶⁹ Абдиров М. Ж. История казачества Казахстана, А., 1994, 47-б.
- ⁷⁰ Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи, 102–104-б.
- ⁷¹ Bodger A. Abulhair-khan of the kazakh Little Horde, and his Oath of Allegiance to Russia of Oktober 1731 // The Slavonic and East European Review, 1980, v. 58, no. 1, p. 57.
- ⁷² КРО-1, 385-б.

Екінші тарау

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ ОТАН СОҒЫСЫ

1. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІНІҢ КҮШЕЮІ

Қазақ хандықтары ХVІІІ ғасырдың басынан-ақ сыртқы саяси жағдайдың одан әрі шиеленісуі туғызған аса ауыр халді бастан кешірді. Тәуке хан руаралық қырқысты уақытша болса да тоқтатып, жүздерде тыныштық орнатты, сол арқылы қазақ руларының қоныстарын сырттан басып кіруден қауіпсіздендірді.¹ Бұған деректемелердің дәлелдеуі бойынша,² оның қарамағында 80 мыңға жуық сарбаз болғаны едәуір дәрежеде көп көмегін тигізді. Алайда билік үшін күрес пен сұлтандардың оқшаулануға ұмтылуы көп кешікпей бірлікті бұзды,³ оны көршілері дереу пайдаланып қалды. Оңтүстік-батыстан Жайық казактары қолдаған Еділ қалмақтары шапқыншылық жасады; солтүстіктен сібір казактары шабуылға шықты; Жайықтың арғы бетіндегі қоныстардан башқұрттар дәмеленді.⁴ Оңтүстік жағынан қазақтарды Орта Азия хандықтарының (Бұхара, Хиуа) феодалдары ығыстырды. Бірақ ең қатерлі қауіп қазақ халқына шығыстан күші басым, басқыншы әскери-феодалдық Жоңғар хандығы тарапынан төнген еді.

Қазақ және жоңғар әміршілері арасындағы күрес жүз жылдан астам уақытқа созылды. Оның негізінде жайылым үшін бақталастық жатқан еді. Мал санының өсуіне қарай көшпелілер мал шаруашылығы өндірісі үшін қажетті аумақты ұлғайтуға мәжбүр болды.⁵

Жоңғар қонтайшыларын жайылымдық жерлер мен оңтүстік Қазақстанның сауда-қолөнер орталықтары қызықтырды. Оңтүстік Қазақстан қалаларын басып алу арқылы жоңғар феодалдарына сауда-қолөнер орталықтарын ғана емес, сонымен қатар Қазақстанды Ресеймен және Шығыс елдерімен байланыстырып жатқан керуен жолдары өтетін аумақты да иелену мүмкіншілігі ашылды.

Қазақ және жоңғар хандықтары арасындағы күрес барған сайын кескілескен және қан төгісті сипат ала берді.

Жоңғар экономикасының негізі орасан зор жайылымдық жер аумағында бытырап жатқан көшпелі мал шаруашылығы болатын. Халық саны бір миллионға жуық, сондай-ақ 0,5 миллион басқа халықтардың өкілдерінен құралды.⁶ Әкімшілік және шаруашылық бөлінісі ұлыс болды. Ол отоктардан, жастар

мен ангалардан тұрды. Отоқ, сонымен қатар әскери құрылым (хошун) болып та саналды. Жоңғарлардың әскери ұйымы қазақ жасақтарының әскери ұйымының құрылымына ұқсас болды. XVIII ғасырдың басына қарай жоңғарлардың негізгі қауымдары: торғауыттар мен дербенттер Тарбағатай, Монғол Алтайы, Ертістің жоғарғы ағысы жағындағы қолайлы жайылымдарды алып жатты. Бұл жерде олар Коряков форпосына дейін қоныстанды. Қара Ертіс пен оның салалары бойында, сондай-ақ Қобда өзенінің алқабында хойттар тұрды. Чоростар Іле өзенінің жоғарғы және орта ағысы мен оның салалары алқабын мекендеді. Чоростардың шығыс жағында, Жоңғар Алатауының беткейлерінде хошоуттар көшіп жүрді.⁷

Жоңғар хандығының әлеуметтік-таптық құрылымы қатаң иерархиялық сипатта болды. Қоғамның саяси құрылымы рулық бөлініске сәйкес келді. Жоңғар қоғамының үстемдік етуші сословиесі хандар мен тайшылар еді. Руларды немесе әр түрлі қауымдық бөлімшелерді басқарған жайсандар да елеулі рөл атқарды.⁸ Жоңғар хандығының құрылымы мен саяси өміріне ламалық дін-басылары ерекше ықпал етті. Ламалық діннің орталығы Лхаса болатын. Діні жағынан жоңғарлар қазақ қауымдарына қарама-қарсы тұрғыда болды. Ұзаққа созылған соғыстар кезеңі ішінде жоңғар жайсандары ұрыс қимылдарын жүргізудің өзіндік тактикасын жасап алды. Олар ұрысты ашық жерде, дала бетінде жүргізуді артық көрді. Бұл орайда олар сан басымдығын пайдаланды. Олардың өздері құс саңырығы мен күкірттен оқ-дәрі өндіріп, қылышты, сауытты, кіреукені, дулығаны және басқаларын өздері дайындайтын.

Жоңғар хандығына қарсы күрес Цин үкіметінің де ең басты міндеті болды, өйткені жоңғарлар Қазақ хандығымен ғана емес, Циндік Қытаймен де соғысты. Қытай билеушілері жоңғарлармен қарулы қақтығысты дипломатиялық әрекеттермен де ұштастырып отырды. Ал жоңғар қонтайшылары мен тайшылары Ертістің оң жағалауы үшін патша үкіметіне қарсы соғысуға дәрмені жетпеді.

Жоңғар хандығының XVII ғасырдың 90-жылдардағы Цин империясына қарсы соғысы жоңғарларға біраз құрбандықтар жасауға әкеп соқтырды. Бұл аумақтық мәселелерге, адам ресурстарына, Галдан-Бошокту ханның қаза табуына байланысты еді. Оның орнына көрнекті мемлекет қайраткері, дипломат және қолбасшы Цеван-Рабтан келді (1697—1727), қазақ халқының ауыр қысым көріп, қасірет шегуі соның есімімен байланысты. Ол жиырма жыл бойы Маньчжур әулетінің билеушілерімен, Циндік Қытаймен қақтығыстардан сәтін тауып жалтара білді және де ол Жоңғар хандығын тез арада нығайтып алып, өзінің күш-жігерін қазақ қоныстарын, Тянь-Шань қырғыздарының жерін, Шығыс Түркістанды, Саян-Алтай және Барабин даласын қоныстанған халықтарды жаулап алуға бағыттады.

Сонымен, ұлы империя қысым көрсеткен Жоңғария өзінің басқыншылдық ниетін Қазақстанға бұрды. Жоңғар феодалдары қазақтарға үсті-үстіне шапқыншылық жасап, тұтқындар мен малдарын айдап әкетті, жайылымдары мен мүлкін тартып алып, кейде тұтас рулар мен ауылдарды қырып-жойды. Үздіксіз жасалған сыртқы қақтығыстар мен ішкі алауыздықтар бытыратып, әлсіреткен қазақ халқы бұл кезеңде асқан зор қайғы-қасіретті бастан кешірді. XVIII ғасырдың басындағы қазақтардың жағдайын Ш. Уәлиханов міне былайша суреттеген: «XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығы қырғыз (қазақ. — *Ред.*) халқының өміріндегі сұмдық уақыт болды. Олардың ұлыстарын жоңғарлар, еділ қалмақтары, жайық казакта-

ры және башқұрттар әр жақтан талқандады, малын айдап әкетіп, тұтас өулеттерді тұтқын етіп алып кетті».⁹

Сөйтіп тағы да, қазақ қоныстары жоңғарлар тарапынан кезекті шапқыншылыққа ұшырады. Бұл оқиға 1698 жылы болған еді. Қазақ хандығына басып кірудің себебі жөнінде Цеван-Рабтан Цин императоры Кансиге былай деп жазған: «Мен Хасақ (Қазақ) ордасына соғысты өз еркіммен емес, тұйыққа тірелген амалсыздықтан бастадым. Бұл соғыстың өрістеуіне мынадай себеп бар: соның алдында Тәуке деп аталатын қазақ ханының баласын Галдан тұтқынға алған, одан Далай-ламаға сыйлық жіберілген екен». Сол кезде Тәуке баласын қайтару туралы Цеван-Рабтанға өтініш жасап, «ол, Тәуке, менімен одақ жасасып, тату тұруға» уәде берді. Тәуке ханның баласы Лхасадан қайтарылып, 500 жоңғар жауынгерін ертіп әкесіне жіберілді. Алайда белгісіз себептермен жоңғар жасағын қазақтар қырып тастады. Жоңғарлар өздерінің Есіл мен Жем бойындағы қоныстарынан Еділге өз жасақтарын үнемі жіберіп жатты. Қазақтар өз аумақтарында жоңғарлардың үнемі жүріп-тұруына мүмкіндігінше кедергі жасауға тырысты. Жоңғар қонтайшылары Еділдің төменгі ағысындағы Қалмақ хандығымен мемлекеттік, туыстық және діни тығыз байланыс жасап отырды. Бұл екі хандықты бір мемлекетке біріктіру жоспары ойластырыла бастады. Бұл жағдайда Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен дербестігіне қатер төнетін еді.

XVII ғасырдың 80-жылдарынан бастап жоңғар тайшылары Жетісудағы, ішінара Шу және Талас өзендері бойындағы қазақ қоныстарын қолында ұстап келді. Алайда бұл уақытша билік саяси ықпалдың шектеулілігінен ғана көрінді. Жоңғарлар Жетісу қазақтарына нақты билік етуге қол жеткізе алмады.

Жоңғарлардың Жетісуға ғана емес сонымен қатар Шу және Талас өзендерінің алқабына жасаған кезекті жорығына 1699 жылы қазақтар тойтарыс берді. Қазақ руларының қарсылық көрсеткеніне қарамастан, жоңғарлар он мыңға жуық тұтқын алудың сәтін түсірді. Қазақтар өз күштерін еселей түсті. Мұның алғышарттарының бірі Тәуке ханның мықты билігі болды. Қазақтардың жекелеген жасақтары солтүстікке жорық жасады. Қарақалпақтармен бірге қазақ жасақтары Түмен округіндегі Тархан бекінісін шапты. Келесі жылы Ертіс бойындағы Царево қалашығы мен Утятск бекінісіне шабуыл жасады. Қазақтар табысқа жетті. Ол былай тұрсын, Галдан-Бошоктудың билігі әлсіреді: қытай императоры Канси Тул өзенінде жоңғар әскерін талқандап, 10 000-ға жуық адамын тұтқынға түсірді.¹⁰ Бұл қазақ жасақтарының неғұрлым сенімді қимыл жасауына мүмкіндік берді.

Жоңғарлармен жекелеген қақтығыстарға жауап ретінде 1702—1703 жылдарда қазақ жасақтары сонымен бірге Жоңғарияға және еділ қалмақтарына шабуыл ұйымдастырды. Еділ қалмақтары арасында өзара қырқыс туып, олардың едәуір бөлігі (60 мыңдай) Алтайға кетіп қалды. Қазақтар да оларды Батыс Қазақстан даласында сол кезеңде жеңіліс таптырды. Қазақ жасақтары негізгі соққыны Ертістің жоғарғы ағысында жасады. Олар жоңғарларды ығыстырды, бұған Тянь-Шянь қырғыздары да көмектесті. Жоңғар қонтайшысы өз ордасын Іле өзені ауданынан Обь-Ертіс өзендерінің аралығына көшіру туралы жоспар жасады. Қазақ әскерлері осындай нақты қауіп төндірген еді. Осындай жағдайда жоңғар жайсандары мен минусин қырғыздарының кінәздері жалпы саны 3 мың шаруашылықтан астам бірнеше мың минусин қырғыздарын Ертістің жоғарғы ағысына айдап алып кетті.¹¹ 1702—03 жылдарда қазақтар Ертістің жоғарғы жағында ойдағыдай әскери қимылдар жүргізді.

Бұл жөнінде қонтайшыға жіберілген Тобыл елшісі өз күнделігінде былай деп жазған: «Қазақ ордасынан Ургудағы қонтайшыға олардан қашқандар келді, ал олар қазақ ордасы төрт мың және одан да көп адаммен Ертіс өзенінің бойымен, ал басқа жаққа, Астрахан түбіндегі Аюке ханға екі мың және одан да көп адаммен жорыққа аттанды, ал өзгелері Ямышев көліне және Көксі батырдың (ойрат жайсанының. — *Ред.*) ұлысына аттануға дайындалып жатты». ¹² Енисей қырғыздары да сол кезде талқандалды. Олардың біреуі былай деп көрсеткен: «жолмен келе жатып, Ертіс қырқаларына жеткенде, оларға Қазақ ордасы шабуыл жасады. Адамдар, ал олардың қанша адам екенін білмейді және көптеген қырғыз адамдарын өлтіріп, ал көбінің әйелдері мен балалары тұтқынға алынды». ¹³

Енисей қырғыздарының Тянь-Шаньға қоныстану үрдісі XIII—XIV ғасырларда ғана болып қойған жоқ, ол XVII—XVIII ғасырдың басында да жалғасты. Олардың көбісі қазақ қауымдарына қосылды. Олар жана жерлерге қоныстанып, сіңісіп кетті. Емел өзені, Ертістің жоғарғы ағысы аудандарында, Талас өзені бойында солай болды. Ол былай тұрсын, орыс деректемелерінде «Қазақ ордасы» атауының орнына «қырғыз-қайсақ ордасы» деген атау пайда болды. Бұл терминология XVIII ғасырдың басынан бастап орнықты.

Қазақ жасақтарының табысқа жеткеніне қарамастан, Түркістаннан Текес өзеніндегі қонтайшы ордасына елші Бөкей жіберілді. Ол Тәуке хан мен Қайып сұлтан атынан «татулық орнату» мақсатымен Қазақстан және Жоңғария билеушілерінің кездесуін өткізуді ұсынды. Қазақтар тарапынан дипломатиялық күш-жігер жұмсалуды нәтижесінде бірнеше жылдар бойы ірі әскери қақтығыстар болған жоқ.

1708 жылы қазақтар жоңғарлардың жаңадан басып кіруіне тойтарыс бере бастады. 1708—1712 жылдардағы ұзаққа созылған соғыста екі жақ та уақытша табысқа жетіп жүрді. Ол соғыс үзілістермен, ерекше оқиғаларсыз болса да, қазақ батырлары, билері, рубасылары үшін тағы бір сынақ болды. Соғыстың бірінші жылында қазақтар жоңғарларға қарсы өзінің 30 мың сарбаздан тұратын әскерін қарсы қоя білді. ¹⁴ Жағдай оқиғаларды ой елегінен өткізіп, жана шешімдер қабылдауды талап етті. Ортаазиялық шежіреші Мір-Мұхаммед Бұхари былай деп жазды: «Дінсіз зұлым қалмақтар құмырсқа мен шегірткедей қаптап, ат тұяғымен тып-типыл етіп, бірінші кезекте қазақ халқының тайпалары мен ұлыстарын шапты, талап-тонап, қашуға мәжбүр етті, қазақ халқының тайпалары мен руларының көп бөлігін дінсіз билеушілер... тұтқынға алды, дінсіз қалмақтардың сансыз көп әскерінен үрейленген қазақтар және қарақалпақ тайпасы өздерінің ежелгі жұртын тастап кетіп қалды». ¹⁵

Қарақұмдағы съезд. 1710—1711 жылдары жоңғар әскерлерінің ірі күштері Қазақстан шегіне басып кірді. Оның қаншалықты елеулі екенін 1710 жылдың күзінде қазақ жүздері өкілдерінің жиналысы шақырылғанынан байқауға болады. ¹⁶ Бұл жолы ол Қарақұмда, Қаракесек руы көшіп жүретін жерде өтті. Қарақұмның орналасқан жерін Сарыарқа аумағына жатқызу керек. Қарақұм шағылдары Солтүстік және Солтүстік-шығыс Арал өңірінде үлкен аймақты алып жатыр. Олар Ұлытау сілемдерінің өзіне дейін созылады. Қарақұмның съезд өткен шағылдары арасында, шығыс шетінде шұрайлы алқаптар, бұлақтар көп. Ұлытаудың шеткі сілемдері соған дейін жетеді. Қазақ халқы сұлтандарының, билері мен рубасыларының съезі де Қарақұмның осы бөлігінде өтті.

Съезге әлімұлы, байұлы және жетіру бірлестіктері билеушілері көпшілігінің өкілдері қатысты. Орта ордадан найман және қыпшақ руларының

түрлі өкілдері болды. Съезге барлық үш жүздің өкілдері, билер мен батырлар қатысты.

Ең ықпалды тұлға Тәуке хан болды. Оның елдің тыныс-тіршілігін жетік білуімен қоса, өмір тәжірибесі аса мол болатын. Ол әр түрлі қазақ руларымен тығыз байланыс жасап тұратын, дағдылы құқықты жақсы білетін, батырлармен қарым-қатынасы жақсы еді. Ақыр аяғында, Тәуке хан қазақ-жоңғар өзара қатынастарының ғана емес, сонымен қатар жоңғарларға қарсы соғыс қимылдарының тарихының да барлық күрделі жақтарын басқалардың бәрінен жақсы білді. Ол шайқастарды көзімен көріп қана қойған жоқ, оның қалың ортасында жүрді. Қазақ жасақтары мен көптеген руларды жалпы басқарудың ауырлай түскенін ескере отырып, Тәуке хан қазақ жасақтары мен қазақ руларын басқаруды құрылымдық қайта ұйымдастырудың жоспарын ұсынды. Сонымен бірге ол сұлтандар билігін шектеуге, үш жүзді жауапты билер арқылы басқару жолымен орталықтандыруды нығайтуға ұмтылды. Бұл шаралар бүкіл қазақ жасақтарын құру, қазақтардың қорғаныс қабілетін нығайту міндеттеріне сәйкес келді.

Съезд шешіміне Қайып және Әбілқайыр сұлтандар өз ықпалын жасады. Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жөнібек, Тама Есет батырлардың пікірлері жалпы жұрттың назарын аударды. Олар түрлі рулардың ғана емес, түрлі жүздердің де жасақтарын біріктіруді жақтады. Ал бұрын әр түрлі рулардың әр түрлі жерлерді: біреулерінің — Іле және Шу, екіншілерінің — Талас және Бадам өзендерінің аңғарларын, үшіншілерінің Сарысу өзені мен Ұлытау алқаптарын қорғауға тура келген еді.

Съездегі негізгі мәселе Жоңғар хандығына бірігіп тойтарыс беру болды. Түрлі өкілдердің көзқарастары бірдей болған жоқ. Адамдардың бір бөлігі қатаң қажеттілікке сай жоңғарларға бодан болуды жөн көрді.

Бұған дейінгі оқиғалар жоңғарларды жеңудің оңай еместігін көрсетті. Съезге қатысушылардың пікірлері бір жерден шықпады. Рубасыларының бір бөлігі аңысын аңдау көзқарасын ұстанды. Революцияға дейінгі зерттеуші Я. Гавердовскийдің айтуына қарағанда, көбі үрейге берілген: «өздерінің тұрғылықты жерін тастап кетіп, қашып құтылғысы келді... ал кейбіреулері қоян сияқты, жан-жаққа бытырап кетуді қалады, тіпті көптеген адамдардың бұрынғы тұрақтылығына сызат түсірді». Алайда съезге қатысушылардың бір бөлігі аңысын аңдып көпшілікке қосылу үшін даудың қалай бітетінін күтті. Осындай ауыр жағдайдың өзінде де жоңғарлардың басып кіруіне қарсы батыл күресті жақтаушылар болды. Қалыптасқан жағдайға қарамастан, дау кезінде олар жанкиярлық күрес жүргізу қажет екенін дәлелдеді. Дауға өз пікірін айтқысы келмеген көптеген съезд қатысушылары тартылды. Шығыстық үлкенді сыйлауға қарамастан, пікірлер ашық айтылып, дауға, өз пікірін дәлелдеуге еркіндік берілді. Дау шарықтау шегіне жеткенде ортаға адуынды да кесіп айтар шешен Бөгенбай батыр шықты. Ол ақсақалдар алдына келіп, семсерін жерге қойды да, жейдесін жыртып жіберіп кеудесін жалаңаштап: «Таланған көштің, тұтқындалған бала-шағаның бейшара бақылаушысы болып отырман. Жаудан кек аламыз, өлсек, қару ұстап өлеміз! Қыпшақ даласының сарбаздарының жалтарған кезі болды ма?! Мен қолымды жау қанына малғанда, сақалымды қырау шалған жоқ болатын! Жаудың зұлымдығына шыдап отыра алман?! Жауға мінер тұлпар құрып па?! Сұр жебе толы қорамсақ қаңырап бос қалып па?!» — деді. Бөгенбай батырдың сөзі жоңғар мәселесін шешудің шырқау шегі болды. Мұндай көзқарасқа ашық қарсы шығуға ешкімнің батылы бармады. Осыдан

Бөгенбай батыр.

кейін съезге қатысушылардың бәрі Бөгенбайдың ұранынан айнамауға ант берді. Бір жеңнен қол шығарып, бір-бірін қасық қаны қалғанша қорғауға серттесті. Рухтың күшейгені сонша, кейбір ақсақалдар берілген антты қуаттай түсу үшін жанып тұрған отқа қан тамызуға дейін барды. Ант беру қабылданғаннан кейін жаппай құдайға сыйынып, боз биенің етінен дайындалған құрбандық таратылды, сол арқылы одақтың мызғымастығы да көрсетілді.¹⁷

Қазақ жасақтарына Бөгенбай жетекші болып сайланды. Я. Гавердовскийде айтылғанындай, «риза болған халық Бөгенбай батырды өздерінің жетекшісі деп жариялады». Революцияға дейінгі тарихшы Н. М. Маев та

Бөгенбайдың сіңірген еңбегін былай деп атап өткен: «Қаракұмдағы халық съезінде әйгілі батыр Бөгенбай, дегенмен де, өз отандастарын бірсыпыра уақытқа жігерлендіре білді, сөйтіп оларды бастап, қалмақтарды талқандады».¹⁸

«Қалмақтардың езгісінен оларды қуып шығу арқылы құтылу» ұйғарылды.¹⁹

Қаракұмдағы съезді әзірлеу барысында, аса бір күрделі мәселе — хандар арасынан жоғарғы қолбасшы сайлау туралы мәселе көтерілді. Соғыс кезі жағдайында бұл маңызды болатын. Аға хан жүздердің жалпы жағдайына жауап бермеді. Бұл рөл дәстүр бойынша Тәуке ханға қалдырылатын. Алайда съезде аға ханды сайлау Тәукенің және шартты түрдегі мирасқорының ризашылық білдіруімен өткізілуге тиіс болды. Ал мұнда бұл лауазымға үміткерлер жетіп жатты. Демек, мұндай лауазымның маңызын асыра айтпағанда, оның мақсатын ой елегінен өткізу қажет болатын. XVIII ғасырдың басында қазақтардың бір топ ақсақалдары: «Хандардың ақсақалдар кеңесінсіз ешнәрсе істемеуі жөнінде ежелден келе жатқан салт бар», — деп мәлімдеген еді.²⁰

Нақты үміткерлердің бірі Қайып сұлтан болды. Алайда оның есімі мақұлданбады.

Н. Г. Аполлова Қаракұмдағы билер мен батырлар съезіне Әбілқайырдың қатысқанын көрсетеді.²¹ Зерттеуші И. Крафт Тәуке ханның көрілігіне байланысты оған Қайып пен Әбілқайырдың серік етіп сайланғанын жазған.²² Әбілқайырдың хан сайланғаны туралы тарихшы М. Әбдіров те жазады.²³ Билік үшін күресте Әбілқайыр өз бақталасы Қайыппен тайталасқан,²⁴ ал Қайып Тәуке ханның баласы, хан әулеті жағынан тікелей мирасқор болатын.

Бірақ Әбілқайырдың да бірқатар қадір-қасиеттері болды. Ол туралы В. Н. Витевский: «Ол ақылды, бірақ қазақтардың сорына, әрқашан әбден ойластырмай және белгілі бір жоспарсыз қимыл жасаған адам болатын», — деп жазды.²⁵ В. Н. Витевскийдің деректеріне қарағанда, съезде «хандар әулетінде Әбілқайыр аға хан болып сайланған». Бұл туралы Л. Мейер: «Сол жерде хандар әулетінде Әбілқайыр аға хан болып сайланды», — деп жазды.²⁶ Ақыр аяғында, тарихшы В. Н. Витевский былай деп тұжырымдады: «Қазақтардың әйгілі батыры және ақсақалы Бөгенбай Қаракұмдағы сеймде халықты қалмақтарға шабуыл жасауға көндірді. Бөгенбай қазақтардың жетекшісі болып сайланды, ал хан билігі Әбілқайырға берілді».²⁷

Төтенше сын. Қазақ жүздерінің күш-жігерін біріктіру ісін бірсыпыра уақыт бойы Тәуке әскерлерінің табысқа жетуі айқындады. Халық әскерінің жасақтары қолдан шығарылып алынған қоныстарды қайтарып қана қоймай, жоңғарлар иеліктері шегіне өтіп, көптеген тұтқындар түсірді. Алайда жүздердің бытыраңқылығы, іс-қимылдың үйлестірілмеуі, ішкі қайшылықтар және әр түрлі топтардың бақталастығы тұтас халықтың күш-жігерін жоққа шығарды.

Бірақ жоңғарлардың соғыс қимылдары барған сайын өсе түсті, қонтайшы Цеван-Рабтан Шығыс Түркістанды өз билігіне бағындырып, Тибетке басып кірді. 1713 жылдың өзінде-ақ жоңғар әскерлері жаңадан шабуыл қимылдарын өрістетті. «Сол қырғыз-қайсақ ордаларының бәрі, — деп жазды И. К. Кириллов, — жалпы келісімге келген болса, ол қалмақтарды жеңе алатын еді. Ал оларда бір хан соғысқа аттанады да, басқасы қалып қояды, сөйтіп өздерінің қалмақтарға ықпалын жоғалтады». 1716 жылы Цеван-Рабтан өз әскерлерінің негізгі бөлігін қазақтарға қарсы аттандырды. Оқиғалардың бас кезінде қазақ жасақтары тегеурінге төтеп бере алмай, көбі тұтқынға алынды. Жоңғарлар Ямышев бекінісін де қоршап алды. Алайда қазақ жасақтары бірқатар шаралар қолданып, Іле өзеніндегі жоңғар-чоростарға сәтті жорық жасады.

Тәуке хан елшілерінің Сібір губернаторы М. Гагаринмен келіссөзінде 1716 жылы Ресейдің әскери көмегі туралы мәселе қойылды. Қазақ елшілері ханның 20—30 мың адамнан тұратын әскері бар екенін хабарлады. Ал егер Сібір губернаторы бұған өз әскерін қосса, жоңғарлар жеңіліс табатын еді. Сол жылы Қайып ханның елшілері де сондай ұсыныс жасады. Алайда Сібір губернаторы келіспеді.²⁸

Келесі 1717 жылы соғыс оқиғалары одан әрі жалғасты. Соғыс қимылдарының негізгі шоғырланған жері Аягөз өзенінің бойында болды. Қазақ жасақтары мен жоңғарлар арасында шайқас басталды. Жоңғар әскерлері шығыс жақта жүрген еді. Қазақтардың басым күші Аягөз өзеніне әкелінді. Табысқа жетуді әскер санының басымдығы, тұтқиылдан шабуыл жасау қамтамасыз етуге тиіс еді. Шынында да, әскер саны жөнінен қазақтар басым болатын. Бұл жорықта қазақ әскерлерінің саны 30 мың адам болды.²⁹ Қазақ хандығында жағдайы берік болған Әбілқайыр 1718 жылы патшаға былай деп жазды: «Әбілқайыр хан басымды иіп, тағзым етем... Мұндағы Қайып хан аман-есен. Мұндағы шеткі ұлыстағы біз де аман-есенбіз. Қалмақтармен соғысқанша, таутекемізді атып, аңымызды ауласақ болар еді. Жөргөктегі бала ер жеткенше соғыспай, бейбіт, жамандықсыз өтсек деп едік».³⁰

Қазақ қоныстарына басқалармен бірге арнайы жіберілген Борис Брянцев Сібір губернаторы М. Гагаринге былай деп жеткізген: «Ал бірінші үйде Құттыбай мырза Қазақ ордасының қалмақтармен соғысы туралы былай деді: қалмақтарға 30 000 адамнан тұратын қазақ әскері аттаныпты, соғыста оның өзі де болған, Янгус деп аталатын өзен жанында олар мың адамдай қалмақтарды кездестіріп, олармен кешке дейін соғысқан, түнде қалмақтар ағаш кесіп, ағаштан жал-қорған жасап, тосқауылда отырған, ал қазақтар болса қалмақтардыкінен де биік жал-қорған жасап, сол жал-қорғаннан қалмақтарды екі күн атқылаған. Сосын үшінші күні басқа жақтан тағы да бір жарым мыңдай қалмақ әскері келіп, олардың көшін шапқан, ал бұдан соң қазақтардың қалмақтармен соғысы болмаған, ал қалмақтардың қаншасы немесе олардың қанша адамы өлтірілгенін ол білмейді, олардың өз жерінде әлі күнге дейін отырған қалмақ жансызынан түсінгені: олардан тек екі атақты адам ғана қаза тапқан».³¹ Тайталас екі күнге созылды. Ол Аягөз өзенінің бас жағындағы ор-

манды өңірде өткен. Деректемеде айтылғанындай, «үшінші күні таң ата көп қалмақ келіп, олардың әскеріне шабуыл жасаған, ал олар, қазақтар, оларды жаяу атқылады, қалмақтар болса оларға ат үстінен өршелене шабуыл жасады, ал қазақтар оған төтеп бере алмай, қаша жөнелді де, оларды қалмақтар жарты күн қуып, адамдарын қырып тастады». Шайқасқа 3000-дай қазақ қатысты. Құжаттан басқа да егжей-тегжейлі жайлар анықталады: «Сөйтіп түнде қазақтардың жартысы жоғарыда аталған өзеннің қалмақтар жағына өтті, ал келесі күні түсте оларға сегіз жүз адам болатын қалмақтар шабуыл жасап, төрт жүздей адамды қырып салды да, өзеннің екі жағындағы қазақтар жүктерін тастап, бытырай қашты». Қайып ханың жағдайы жақсы болмай шықты. Құжатта ол туралы былай делінген: «Қайып хан екі-ақ адаммен қалып, өз ұлысына қайтты, ал олардың жүктерін қалмақтар қолға түсірді». Аягөз өзені маңындағы шайқаста көптеген қазақ сарбаздары қаза тапты. Алайда көзкөргендердің айтуынша, «Қайып хан мен Әбілқайыр хан және басқалар өз ұлыстарына жақсы жағдайда жеткен».³²

Бұл Қазақстанның оңтүстік аудандарына жоңғар әскерлерінің терендей енуіне мүмкіндік берді. 1708—1712 жылдар оқиғаларында қол жеткен жекелеген жетістіктерін қазақтар нығайта алмады. Қазақ жауынгерлері бір жерге жұмылдырылған басшылық болмағандықтан жеңіліс тапты.

1718 жылдың көктемінде жоңғарлар Жетісудан Арыс, Бөген, Шаян өзендері бойына шұғыл жорық жасап, Түркістан қаласына тақап келді. Олардың ниеті қазақ хандарының ордасын басып алу болатын. Сырдарияның орта ағысы басындағы қазақ қалаларына қауіп төнді. Бірнеше шайқас болды. Жоңғарлар «қазақ ордасын шапты», бірақ санының аздығымен өз қоныстарынан ұзап кетуі олардың толық жеңіске жетуіне мүмкіндік бермеді.

Бұл жағдайда батырлар бастаған қазақ жасақтары едәуір табысқа жетті. Олар Елек, Мұғалжар, Ұлытау аудандарынан 30 мың адам болатын әскер жинап алды.³³ Түркістан ауданына аттанып, жоңғарларды Оңтүстік Қазақстанның едәуір бөлігінен қуып шықты.

Рас, XVIII ғасырдың басында жоңғар билеушілерінің қазақ жүздеріне қарсы неғұрлым батыл қимылдар жасауын Жоңғар хандығына Цин билеушілері әскерлерінің шапқыншылық жасау қаупі тежеген еді. Бірақ 1722 жылы Қытай императоры Канси қайтыс болғаннан кейін бұл қауіп уақытша болса да бәсеңсіді. 1723 жылы жоңғар-қытай бітімі жасалды. Шығыс жақтағы өз тылын қауіпсіздендіріп алған жоңғар қонтайшылары қазақтармен соғысқа мықтап дайындала бастады.

2. ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ **(Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама жылдары)**

1723 жылға қарай қазақ-жоңғар қатынастарындағы жағдай күрт өзгерді: Қытай императоры Канси өліп, жоңғар-қытай шарты жасалды,³⁴ Ертіс бекініс шебінің құрылуына байланысты Ресей үкіметі қандай да болсын нақты талаптар қоймады. Оқиғалардың күтілмеген бетбұрысын жоңғар қонтайшылары мен тайшылары қазақ жеріне шабуыл жасау үшін пайдаланбақшы болып ұйғарды. Қазақ хандықтарының бытыраңқылығын пайдаланып және алдағы соғысқа мықтап дайындалып алған жоңғар билеушілері 1723 жылы өз әскерлерін Қазақстан шегіне аттандырды.

XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі жоңғар басқыншылығына қарсы күрес қазақ мемлекеттілігін сақтап қалу жөніндегі маңызды саяси шешімдерге ықпал жасаған негізгі факторға ғана емес, қазақ халқының өмір сүруінің өзі туралы мәселе туған кезде өмірлік қажетті факторға айналды. Өткен замандағы аса көрнекті тарихнамашы Шәкерім Құдайбердиев жоңғарлар басқыншылығы — «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» кезеңінде бүкіл халықтың үштен екісі қырылды деп көрсетеді. Жоңғарлардың 1723 жылғы шапқыншылығы елеулі оқиға болып қана қойған жоқ, ол қазақ халқы өмірінің барлық салаларына және бірінші кезекте саяси ахуалына қатысты болды. Жоңғарлардың бұл теңдесі жоқ әрекетке өздерінің әрбір қадамын әр түрлі жеті бағыт бойынша күтпеген жерден берілетін және қуатты соққының барлық салдарын өлшестіре отырып, мұқият дайындағанын мойындау керек. 1723 жылғы шапқыншылыққа дайындалу барысында жоңғар ханы Цеван-Рабтанның елеулі рөл атқарғаны да көрінді.

Қазақтардың көптеген рулары мен қауымдары көшпелі шаруашылық үшін өмірлік маңызы бар жұмыстар басталған сол бір ерте көктем кезінде жоңғарлардың күтпеген жерден жасаған шабуылына қарсы әзір емес еді. Оның үстіне, жоңғарлардың жекелеген жасақтарының ширек ғасыр ішіндегі жыл сайын деуге болатын шабуылына ұшырап, халықтың өзі моральдық жағынан күйзеліс жағдайында болатын, ал көптеген сұлтандар мен рубасылары бір-бірінен барған сайын оқшауланып алған-ды. 1723 жылы Жетісу мен Ертіс өңірінің қазақтары бірінші болып жау табанына түсті, шабуылдың тұтқиыл да тегеурінді болғаны сонша, жұрт ең қауқарсыз қарттар мен бала-шағаны тағдырдың тәлкегіне тастай қашты. Сондықтан ол жылдар жөнінде халық жадында «зар заман жылдар» қасіреті ретінде сақталған. Бұған «Елімай» деген атақты ән дәлел болады. Оның үстіне ең шөлді және жан аяғы баспаған, қу мекиеннен басқа шын мәнінде Қазақстанның бүкіл аумағы басып алынды. Бұл қасірет қазақтарды ғана емес, Орта Азияның барлық халықтарын да қамтыды. Самарқанның қанырап қалғаны және Бұхарада көптеген адамдардың аштыққа ұшырағаны туралы құжаттар мен дәлелдер кеңінен мәлім.

Қазақтардың ауыздан-ауызға тарап келген аңыздарында бұл кезең «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталады. Әдебиетте «Алқакөл сұлама» термині жөнінде алуан пікірлер айтылады. Біреулер қателесіп, «сұлама» түйенің қатпа болып қырылуы деп санайды. Басқа біреулер «Алқакөл» емес, «Алакөл» деп есептейді. Бұл жөнінде сол қасіреттің куәгері болған Қожаберген жыраудың «Елімай» дастанында: «Қырылу Алакөлден басталып тұр», — деп тікелей көрсетілген. Жекелеген зерттеушілердің пікірінше, «Алқакөл» — Сырдарияның арғы жағындағы, өзеннің сол жақ жағалауындағы Бетпақдаладағы көл. Екінші бір нұсқа бойынша, «Алакөл» емес, «Алқакөл» (Алқакөтан), бұл «топтасып, қол ұстасып», алдында жатқан адамның тізесіне басын қойып отыру немесе тізіліп жату, жорықтағы демалыс әдісі. «Сұлама» — әбден шаршап-қалжырап, басын көтере алмай жату.

Қожаберген жыраудан кейін Е. Бекмаханов «Алқакөл» емес, «Алакөл» деп санады. Бұл түсінікті де, өйткені Алакөл «Жоңғар қақпасының» кіре берісінде жатыр.

Сөйтіп жоңғар феодалдары қазақтарға қатты соққы беруге және қазақ жеріне, одан әрі Орта Азияға басып кіруге ұйғарды. Шабуыл жасауға 1723 жылдың көктемі тандап алынды, қыс қыстаудан жүдеп шыққан қазақ ауылдары жайлауға көшуге дайындалып жатқан кез еді. Сол жылы қатты жұт болды.

Қазақтардың жадында: «Қайың сауған ақ тышқан жылы» айрықша қалған. Қазақтардың халықтық күнтізбесі бойынша, тышқан жылы мен қоян жылында көбінесе жұт болып, мал қырылып отырған. Мұны кейінгі жылдардағы мұрағат материалдары да растайды. Қазақтар нақ осындай кезеңде жоңғарлардың ауыр соққысына ұшырады. Қазақ жеріне шабуыл жасағанда жоңғарлар кенеттен, тез арада тегеуірінді қимылмен басып кіру факторын да пайдаланды.

Жоңғарлар ірі-ірі жеті сына сияқты қозғалып, 70 мың адамнан тұратын әскермен шабуыл жасады. Мәселен, Цеван-Рабтанның баласы Галдан-Церен 10 мың әскермен Балқашқа және одан өрі Қаратауға қарай аттанды. Қонтайшының інісі Құлан-Батур Алтайға және Көктал өзенінің бойына беттеді. Қонтайшының немересі Әмірсананың жасағы Нұра өзені алабына бағыт алды. Галдан-Цереннің баласы Цеван-Доржы Шелек өзенінің аңғарына аттанды. Галдан-Цереннің екінші баласы Лама-Доржы Ыстықкөлге бағыт ұстады. Нойон Дода-Доржым Шу өзеніне қарай ұмтылды. Цеван-Рабтанның өзі Іледен өтіп, Жетісудың оңтүстігіне қарай жылжыды. Басып кіруге жалпы басшылықты Цеван-Рабтанның ағасы Шона-Доба жүзеге асырды.³⁵ Олар өз жолындағыны жыланша жалап, қынадай қырды. Қыс жұтынан әбден қажыған қазақ қауымдары күшті қарсылық көрсете алмады. Шу аңғарынан жалайырлар қуып шығарылды. Олар көп шығынға ұшырап, Ұлытау мен Көкшетау жаққа кетуге мәжбүр болды. Талас өзенінен Арыс өзенінің орта ағысына дейін қоныстанып жатқан наймандардың садыр руы түгелге дерлік қырғынға ұшыратылды, тірі қалғандары босып кетті. Қожаберген жыраудың дастанындағы мәліметтерге қарағанда, наймандар Алтайдан кеткен.

Қаратауда, Арыс өзені алабында да ойран салынды. Қапы қалған қазақтар малын, үйін, мүлкін тастап кетуге мәжбүр болды. Жоңғар феодалдары көп халықты қырып салды, көптеген адамдар Талас, Боралдай, Арыс, Шыршық өзендерінен, Сырдариядан өту кезінде қаза тапты. Қазақ рулары Сырдарияға қарай қашып, оның арғы бетінде ғана өздерін қауіпсіз сезіне аламыз деп санады.

Жоңғарлар өздерінің жолында ауылдарды талап-тонап, қазақ қауымдарын бытыратып жіберді, малын тартып алып, қалаларын басып алды. Бұл жөнінде Ресей капитаны И. Унковский «Қонтайшының баласы Шона-Добаның Қазақ ордасына аттандырылғаны, ұрыс барысында ол қазақтардың үш қалашығын алғаны және қазақтардың 1000 отбасын әкеле жатқаны, олардың көп кешікпей күтіліп отырғаны жөнінде хабар бар екенін» хатқа түсіреді.³⁶ Ал берілген қалалар: Ташкент, Сайрам, Харамұрт (Қарамұрт. — *Ред.*).

Қазақ ауылдары әсіресе қонтайшы Шона-Добаның шабуылдарынан қатты зардап шекті. Ол өз жасақтарымен Талас аңғарына, Сырдария өзенінің бойына өтті. Түркістан, Қарамұрт (Шымкент түбінде), Тараз, Шымкент, Ташкент қалаларын жаулап алуды ол өз табысы деп санай алатын. Шона-Добаның жасақтары қазақ қоныстарына жортуыл жасап, ауылдарды шапты, тұтқындар алды. Тек соның жасақтары ғана қазақтардың 5000-дай отбасын тұтқынға алды, олардың мың отбасы қонтайшының ұлыстарына жіберілді.³⁷

XVIII ғасырдың 20-жылдарына қарай жоңғарлар қазақ жерінің орасан көп бөлігін басып алды. Жоңғарлар мен қазақтар иеліктерінің арасындағы шамамен алғандағы шекара Ұлытау, Балқаш көлі мен Шу, Талас өзендері арасындағы өңір болды.

Үмбетей жырау өз толғауларында жоңғарлардың Баянауыл, Қызылтау, Абралы, Шыңғыс таулары мен Қара Ертіс бойындағы Мамырықты және Алатауды қалай жаулап алғанын суреттеген.

Жоңғар жайсаны Черен-Дондук Лепсі және Қаратал аңғарында көшіп жүрді. Онда қонтайшынікінен кем түспейтін жеке үлкен жасақтары болды.³⁸ Ұлы жүздің Жетісуда көшіп жүретін рубасылары соның жасақшыларына бағынды. Сондай-ақ көптеген қазақтар Шу, Талас аңғарларына, Бетпақдалаға кетіп қалды.

А. И. Левшиннің атап өткеніндей, «отарлар мен табындар күн санап кеми берді, айырбас сауда тоқтап қалды, жұрт жаппай қайыршылық пен қайғы-қасіретке ұшырады, кейбіреулер аштан өліп, басқа біреулері әйелдері мен балаларын тастап кетті... Егер оңтүстікке кетпесе, үш жақтан қысым көріп, қудаланған оларды мүлде қырып жіберу мүмкін еді».

Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары Сырдариядан өтіп, Ходжентке көшіп, Орта жүз руларының көпшілігі Самарқанға кетті, ал Кіші жүз Хиуа мен Бұхара шегіне көшіп барды.

Ақтабан шұбырынды жылдары Отан алдындағы өз жауапкершілік шамасын түсінген халық еркін жасытпады. Табан тірескен және ұзаққа созылған шайқастар жүріп жатты. Ташкент қаласының қазақ жасағы бастаған 300 мыңдай тұрғындары үш айға жуық қаһармандықпен қорғанды. Ташкенттің ізінше Сайрам мен Түркістан да құлады. Бүкілхалықтық қарсыласуды ұйымдастырушылар Бөгенбай, Қабанбай, Саңырық, Жөнібек, Малайсары, Елшібек және басқалар халықты туған жерін қорғауға көтерді. Жоңғар әскерлері қазақ халқының табанды қарсыласуымен санасуға мәжбүр болды. Жау таулы жерлерде, алыстағы далалық аудандарда, қалаларда тойтарыс алды.

Қожаберген жыраудың айтуынша, қазақтар ұрыса отырып шегінген, жасақтар Бетпақдала құмдарында қуып келе жатқан жаудан қара үзіп кетіп, Таңбалытас ауданындағы ұрыстарда оған тойтарыс берген, сөйтіп оны Сарысу өзенінің жағасында қорғанысқа көшуге мәжбүр еткен.

Жоңғарлар Түркістанға шабуыл жасаған кезеңде Айшыбек батырмен бірге Қабанбай қала қорғанысына тікелей қатысты.

Жаулап алушыларға Түркістанды қорғаушылар ғана табанды қарсылық көрсетіп қойған жоқ. Сайрамды жау қоршаған кезде де қала тұрғындары қаһармандық көрсетті. Жоңғарлар қаланы шабуыл арқылы бірден басып ала алмады, олар қаланы айнала қоршап, қамауға алды. Олардың мақсаты қаланы басып алып, талап-тонау болатын. Алайда мұны істей алмады. Сонда қонтайшы өз әскерлерінің бір бөлігін тауға жіберіп, қаланы сумен жабдықтап тұрған Сайрамсу және Тубалық өзендерінің арнасын бұрып жіберуге бұйрық берді. Сайрам тұрғындары сусыз қалды. Аңызда бұл туралы былай делінген: «Олар қаланы қорғап, ұзақ уақыт бекінді, бірақ, ақырында, дінсіздер жеңді, біртіндеп қаланы да, қамалды да алды».³⁹

Қабанбай батыр.

Жоңғарлар мұнда мол мүлікке жолығып, көптеген тұтқындар алды. Тұтқындарды Шығыс Түркістан ауданына әкетті. Қазақтар Сырдарияның орта ағысына ғана емес, бұл өзеннің төменгі сағасына қарай да шегінуге мәжбүр болды. Ресей елшілігінің курьері Николай Минер Сыртқы істер алқасына жоңғарлар «ондағы жердің бәрін, тіпті Сыр өзеніне және Бұхара жағындағы Ходжентке дейін иеленіп алды» деп хабарлады.⁴⁰ Көптеген қазақтар Сырдарияның сол жақ жағалауындағы Бетпақдалаға, Жызак және Нұраты таулары ауданына, Зеравшан аңғарына кетті. Бұл жөнінде ортаазиялық тарихшы Хожамқұлибек Балхы былай деп көрсетеді: «Қонтайшы (қалмақ) өз ұлын қазақ жұртын: Ташкентті, Әндіжанды, Сайрамды және Сейхун (Сырдария өзені) жағалауындағы аудандарды жаулап алуға тағайындағандықтан, шамамен алғанда үш лек қазақтар ташкенттіктермен бірлесіп соғысуға бел буды. Әскерлерін шепке тұрғызып, екі жақ бір ай бойы үздіксіз ертеден кешке дейін шайқасты. Асқан дана жаратушы мұсылмандардан жеңісті дінсіздерге алып берді. Шамамен алғанда бір лек (жүз мың. — *Ред.*) адам азапты өлім суын ішті. Қазақтар қатты жеңіліс тапты. Қазақтардың бір лек елу мыңнан астам шаңырағы Самарқанға қарай үрке көшіп, бет алды».⁴¹

Әрине, Балхы келтірген цифрлар сын көзбен қарауды керек етеді, алайда қазақтардың халықтық қасіретінің сипаты дұрыс көрсетілген. А. И. Тевкелев жоңғарлар шапқыншылығы жылдарындағы қазақ халқының жағдайын сипаттай келіп, сол кезде олар «талқандалып, бытырап және күйзеліп кетті» деген-ді.

Жеңілістің жалпы жағдайын А. И. Левшин былайша сипаттайды: «Бұл көшу сөзсіз күйзелу мен қырылуға әкеп соқты. Мал мен табын күн санап азая берді, айырбас сауда тоқтап қалды, қайыршылық пен қасірет-қайғы жалпы жұртты жайлап алды: біреулер аштан өлді, басқа біреулері бала-шағасын тастап қашты. Ақырында, босқындар тоқтады, бірақ қай жерге дейсіз ғой? — көшпелі халық үшін аса қолайсыз құлазыған қу медиенге ат басын тіреді».⁴²

Аңыздарға қарағанда, Ұлы және Орта ордалар (арғындарды қоспағанда) — Самарқан мен Бұхараға, ал Кіші жүз Хиуаға көшкен. А. И. Левшин Кіші жүз қазақтары Бұхара мен Хиуаға кетті деп пайымдайды. Онда бұл оқиғаларға дейін де қазақ халқының бір бөлігі тұрып, қоғам өмірінде елеулі рөл атқарып жатқан еді. Орта Азия хандықтарындағы қазақтар саны едәуір болды. Алайда қаншалықты зор күш-жігер жұмсағанымен, қазақ халқы жоңғар әскерлерінің тегеурініне төтеп бере алмады. Жау күштірек болып шықты да, қазақ жасақтарының шегінуіне тура келді.

Садыр руының қазақтары Самарқан төңірегіне, Зеравшан аңғарына барды. Сөйтіп осы аймақта найман, жалайыр, қыпшақ, осы рулардың көптеген тармақтары атымен аталған қыстақтар пайда болды. Қоңыраттар Сырдарияның сол жақ жағалауында орналасты, оларға босқындар ағылып келіп жатты. Мұнда, Жызак таулары мен Зеравшан өзені жазығында қазақ даласынан келген босқындардың көп болуы себепті аштық болды. Мұхаммед Якут Бұхари былай деп жазды: «Жеті жыл бойы үздіксіз шапқыншылық жасап, көшпелілер Самарқан мен Бұхара арасында орналасқан егіншілікті аудандарды күйзелтті. Мауараннахрда ашаршылықтың күшті болғаны сонша, адамдар тіпті өлгендерді жерлемей, адам етін жеуге дейін барды. Нағыз аласапыран туды. Жер-жердің бәрінде жұрт туған жерлерінен безіп, жан-жаққа бытырап кетті. Бұхарада екі гузар (махалла) тұрғын қалды. Самарқанда бірде-бір тірі жан қалмады».⁴³ Сол кездегі шежірешілер әсірелеп көрсеткенімен, бұл шындыққа жақын болатын.

Әр түрлі деректемелерге қарағанда, жоңғар басқыншыларының басып кіруі кезеңінде әскери қақтығыстар, ойран салу, қырып-жою, талап-тонау, аштық, қиындықпен ауа көшу кезеңінде қазақ халқының үштен екісіне жуығы құрып кеткен.⁴⁴ Бұл қасірет туралы Қожабергеннің «Елімай» жоқтауы қазақтардың халықтық азасының нышанына айналды.⁴⁵

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді.
Мына заман қай заман? Бағы заман,
Баяғыдай болсайшы тағы заман.
Атадан ұл, енеден қыз айырылды,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.
Мына заман қай заман? Қысқан заман,
Бақыт құсы алаштан ұшқан заман.
Көк аспаннан топырақ, шаң борады,
Күні суық қаңтардан, қыстан жаман.

Жоңғарлардың шапқыншылығынан Сырдарияның орта ағысы жағалары дағы қазақ және қарақалпақ қауымдарының ішкі тепе-теңдігі бұзылды. Қарақалпақтар да зардап шекті. Олардың жекелеген ауылдары оңтүстік жаққа, көпшілігі Сырдарияның төменгі ағысы жағына кетті. Қарақалпақтардың ортаңғы және төменгі болып бөлінуі нақ сол кезең еді.⁴⁶ Көптеген қарақалпақтар Орта жүз және тіпті Ұлы жүз қазақтары ақсақалдарының билігіне бағынатын болды. Едәуір көпшілігі Кіші жүз қазақтарымен бірге солтүстік жаққа, Жем, Темір, Ойыл өзендері жағына кетті.

Я. Гавердовский былай деп жазды: «Қазақтардың есінен осы кезге дейін кетпейтін, асқан зор қасіреттер әкелген сол дәуір оларды әбден шегіне жеткенше титықтатқан. Орда аңыздарында (естеліктерінде) сол кездегі ержүрек батырлар мен қайғылы оқиғалар осы уақытқа дейін әлі сақталып келеді. Ақ шашты қариялар көбінесе қаза болғандардың мәйіттері жатқан үлкен үйінділерді көрсетіп, бізге: бұл арада еркіндікті қорғап, ұрыс алаңында қаза тапқан батырларымыз жерленген. Мына жерде қара құрттай қаптаған жауыздар қырған тұтас ауылдар жатыр деді».⁴⁷

Нақ сол 1723 жылы жоңғар феодалдары Қазақ хандықтарын Ташкент, Түркістан, Сайрам сияқты қалалық қолөнер орталықтары мен сауда базарына қатыстырмай тастады.

Батысқа босқындардың жаңа толқыны қаптады. Кіші жүз қазақтары Орта Азия хандықтары шегінде ұзақ тұрақтап қала алмады, өйткені жергілікті билеушілердің оларға қоныс бермегені былай тұрсын, жоңғар басқыншыларымен бірге оларды талап-тонаудан да тайынбады.

Жемнің төменгі ағысы аңғарында, Елек, Ор, Ой өзендері бойында қазақтар башқұрттармен қақтығысты. Бұл жөнінде Уфа қаласының дуанбасы Друмонт былай деп жазған: «екі мың немесе одан да көп қарақалпақ әскерлері Елек өзеніне келді, көп жиналған бала-шағаларымен қырғыз-қайсақтар да сол жаққа келе жатыр, ал сол қарақалпақтар мен қазақтарды қонтайшы тас-талқан етіп, олардың екі қаласын алды және оларды әйелдерімен, балаларымен қосып, тұрған жерінен қуып шықты және кейін көбін қырып тастап, қалғанын тұтқынға түсірді».⁴⁸

Жоңғарлар тықсырған қазақтар Сырдарияның орта ағысына қарай, қарақалпақтардың едәуір бөлігі — «жоғарғы» қарақалпақтар тұратын жерлерге кетті. Алайда Әбілқайыр қарақалпақтармен қатынастарды нығайту үшін дипломатиялық қабілеті мен байланыстарын көрсете білді. Ортақ қасірет туыстас екі халықты біріктірді. Қазақ хандығының жалпы жағдайы ауыр болды. Бұл кезең туралы Қанжығалы Бөгенбай батыр былай деген: «қазақтар өздерін үрейге билетіп, көрінгеннен қашып, тазыдан қашқан қояндай жансауғалаумен болды, сөйтіп күйзеліске ұшырады, мал-жанын, тіпті бала-шағаларын да тастап, өздері ғана бас сауғалады... Жоңғар қалмақтары шапса бір жаққа, ал башқұрттар шапса, басқа жаққа тентіреді, ал еділ қалмақтары мен жайық қазақтары, сібір әскері шабуыл жасағанда жан сауғалар жер таппай, бет-бетімен басы ауған жаққа қашты». ⁴⁹

Қазақтардың батысқа қарай жаппай жөңкілуі Жайық пен Еділ аралығында көшіп жүретін қалмақ тайшылары арасында зор аландаушылық туғызды. Мысалы, қалмақтардың билеушісі Доржы Назаров пен Қалмақ хандығының наместнигі Черен-Дондук Астрахан губернаторы А. Волынскийге: «Сөйтіп жиналып алып, қалмақтарға қарсы 30 мың қолмен келе жатыр және қалмақтарды жаулап алып қалмақтар көшіп жүрген жерлерді иеленіп алмақшы», — деп жазған. ⁵⁰ Өз кезегінде, Астрахан губернаторы Әскери алқаға «егер рас болса, қалмақтар қазақтарға... төтеп бере алады дегенге ешбір сенімім жоқ» деп мазасыздана баяндады. ⁵¹ Жайыққа келген қазақтардың жана толқыны көп болғаны сонша, Қалмақ хандығы тағдырының өзі қыл үстінде тұрды. Мұны патша өкіметінен Еділдің сол жағындағы жазғы жайлауларын қорғау үшін қалмақ әміршілерінің әскери көмек сұрағаны дәлелдейді. Патша әскерлері қолдаған қалмақтар Еділ мен Жайық арасындағы өз қоныстарын негізінен сақтап қалды. XVIII ғасырдың орта шенінде Жайық қазақтар мен қалмақтар арасындағы шекараға айналды. ⁵²

Сол кезде Әбілқайыр мен оның жақындарының қоныстары Елек өзенінің жоғарғы ағысында орналасты. Бұл қауіпсіз болмады. Солтүстік жағында — Тобыл, Есіл бойында башқұрттардың қоныстары болды. Нақ сол жерде, Жемнің жоғарғы ағысы бойында Аюке ханға бағынатын Доржы Назаров бастаған қалмақ қоныстары орналасты.

Жоңғарлармен соғыс, шаруашылық және аумақтық тұтастық пен тәуелсіздікті сақтап қалу қажеттігі жауап шаралар қолдануға мәжбүр етті. Атап айтқанда, В. М. Бакуниннің Астрахан губернаторы Волынскийге 1725 жылғы 9 ақпандағы хаты соны дәлелдейді. Онда былай делінген: «Бұхарадан Доржы Назаровқа керуен келіп, жазда келген қайсақтар... кейін төрт топқа бөлініп, қалмақтарға, башқұрттарға, Бұхараға, хунтайшыға (контайшыға. — *Ред.*) қарсы аттанған және барлық төрт топ қиратылған». Басқа бір құжатта былай деп нақты хабарланған: «Қарақалпақтар мен қазақтардың ханы Әбілқайыр өзіне елу мың әскер жинап алып, контайшымен шайқасты, ал контайшы олардың он мың шаңырағын күйретті, ал қалған қырық мың шаңырақ қалмақ әскерлерін алу үшін осында беттеп келеді, қазір олар Жем өзенінде». ⁵³ Қазақ жасақтары табысқа жеткен жоқ, алайда халықтың басқыншыларға қарсы күресуінің жалғасу фактісі атап өтерлік.

Жоңғар және Қалмақ хандықтары қазақтарға шығыс пен батыстан соққы беру қатерін туғызды. Аюке хан Цеван-Рабтан контайшымен елшілік алмасты. Цеван-Рабтанның елшісі жоңғарлардың қазақтармен және қарақалпақтармен соғысып жатқанын хабарлады. Таяудағы көктем-

де ол Жайық пен Еділ маңында көшіп жүрмекші. Әбілқайырдың Аюке хан елшісімен кездесуі осындай жағдайда өтті. Бұл Темір өзенінде (Жемнің оң жақ саласы) болды. Әбілқайырда қазақ және қарақалпақ жасақтарынан тұратын әскер бар еді. Елшімен кездескенінде Әбілқайыр былай деп мәлімдеді: «оның өзі қалмақтармен соғысқа аттанып барады. Ал онымен 40 мыңдай Орда болады».⁵⁴

1723 жылғы қыркүйектің басында Әбілқайыр 20 мың әскерін бастап, қалмақ тайшыларына қарсы аттанады. Олар Жем бойымен барып, Жайықтан өтті. Қалмақ тайшылары қиын жағдайда қалды. Қазақтар Доржы Назаровтың бес мың әскерін тықсырып, Досанг тайшыны қашуға мәжбүр етті. Көп кешікпей Әбілқайыр мен Тама Есеттің жасақтары Лекбай тайшының екі мың шаңырақтан тұратын ұлысын талқандап, көп мөлшерде мал мен тұтқын алды.

Осы жанжалдар мен қайшылықтардың бәрін Ресей империясы өз мақсатын көздеп, «бір орданы екінші ордаға қарсы көтеру, оларды тыныштандыру, ал өз адамдарын мұндай жағдайларда сақтау» үшін пайдаланбақшы болып ұйғарды.⁵⁵

1723—25 жылдардағы жоңғарлар шапқыншылығынан қырғыздар, өзбектер, қарақалпақтар да зиян шекті. Алайда жоңғарлар шапқыншылығының ең ауыр тауқыметін тартқан қазақ халқы еді, сондықтан Орта Азияның басқа халықтары — қырғыздардың, өзбектердің, қарақалпақтардың жағдайы онша қасіретті болмады.

Қазақ хандығы орасан зор Жоңғар империясының өрісіне тартылуға мәжбүр болды. Тарихшы Н. Попов Галдан-Церен туралы былай деп жазған: «Оның күші оған қазақтардан бірнеше провинцияны тартып алып, өз ықпалын Арал теңізіне дейін таратып қана қоймай, сонымен қатар өзінің билік құмар талаптарын шекаралас Сібір жеріне де мәлімдеуге мүмкіндік берді... Хин (Хиуа. — *Ред.*) иеліктерінен кейбір қалалар мен жерлерді басып алған, Далай-ламаны өлтірді, оған да көңілі толмай, Хинді түгел басып алу үшін, хиндіктермен соғысуда. Үрейі ұшқан хиуалықтардың Ресейден көмек сұрауға, ал Қытайға бодан монғол халқының орасан көпшілігінің өзін құтқарып қалу үшін Ресей шекарасына қашуға мәжбүр болғанын қонтайшы біліп отыр». Жоңғар империясының өрісінің кеңейгенін П. И. Рычков пен И. Земляницын де көрсеткен.⁵⁶

3. ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ БҮКІЛХАЛЫҚТЫҚ ТОЙТАРЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ. БАТЫРЛАР

Жоңғар басқыншылығы ұшыратқан бүкілхалықтық қасірет қазақ халқын ашу-ызаға булығыуға ғана емес, сонымен бірге болып жатқан оқиғалардың бәрін ой елегінен өткізуге жетеледі. Жауға тойтарыс беруді ұйымдастыру үшін әр түрлі аймақтарды біріктіру қажет болды. Көптеген жайылымдардан айырылып, әр түрлі рулар мен қауымдардың жаңа жерлерге орын ауыстыруы қазақ қоғамының түрлі топтарын ащы шындықпен санасуға мәжбүр етті. Бұл жағдайларда жалпы келісім қажет болды. Мұнда да халық арасында белгілі қазақ батырлары, аса көрнекті билері зор рөл атқарды.

Сөйтіп халықтың қырып-жойылуына жол бермеу үшін, енді сұлтандар мен рубасыларынан үмітін үзген халық өзін-өзі құтқаруға кірісті. Сол бір ауыр жылдарда қазақ жасақтарын Қабанбай, Бөгенбай, Малайсары, Наурыз-

бай, Шақшақ Жәнібек батырлар мен есімдері қазаққа аса танылмаған көптеген батырлар басқарды.

Аса көрнекті билер Қазыбек, Төле, Әйтекенің қызметі қазақ хандығының XVII ғасырдың аяғы — XVIII ғасырдың басындағы жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің күрделі тарихи кезеңімен байланысты.

Жеке басының қасиеттері, қазақ қоғамының ішкі өмірін терең сезінуі, адамдарды біріктіре білуі Әбілқайыр ханды ерекше тұлға етіп көрсетті. Ол өз қызметінің ең басынан бастап-ақ Кіші жүздің ғана емес, Орта жүздің де көптеген руларына арқа сүйеуге ұмтылды. Өз қызметінде Әбілқайырдың алшындарға, байұлына, шекті руы мен жетіруға сүйенгені мәлім. 20-жылдардың бас кезінде Орта орда руларының ықпалды өкілдерімен байланыс орнатылады. Мәселен, Әбілқайырдың керей руына күшті ықпал еткені белгілі. Ал бұл өте маңызды. Бөгенбай батыр былай дейді: «Тәуке ханнан кейін Әбілқайыр басты хан болды және ешкімнен кедергі көрмей, өз ықтиярымен көп іс тындырды...».⁵⁷

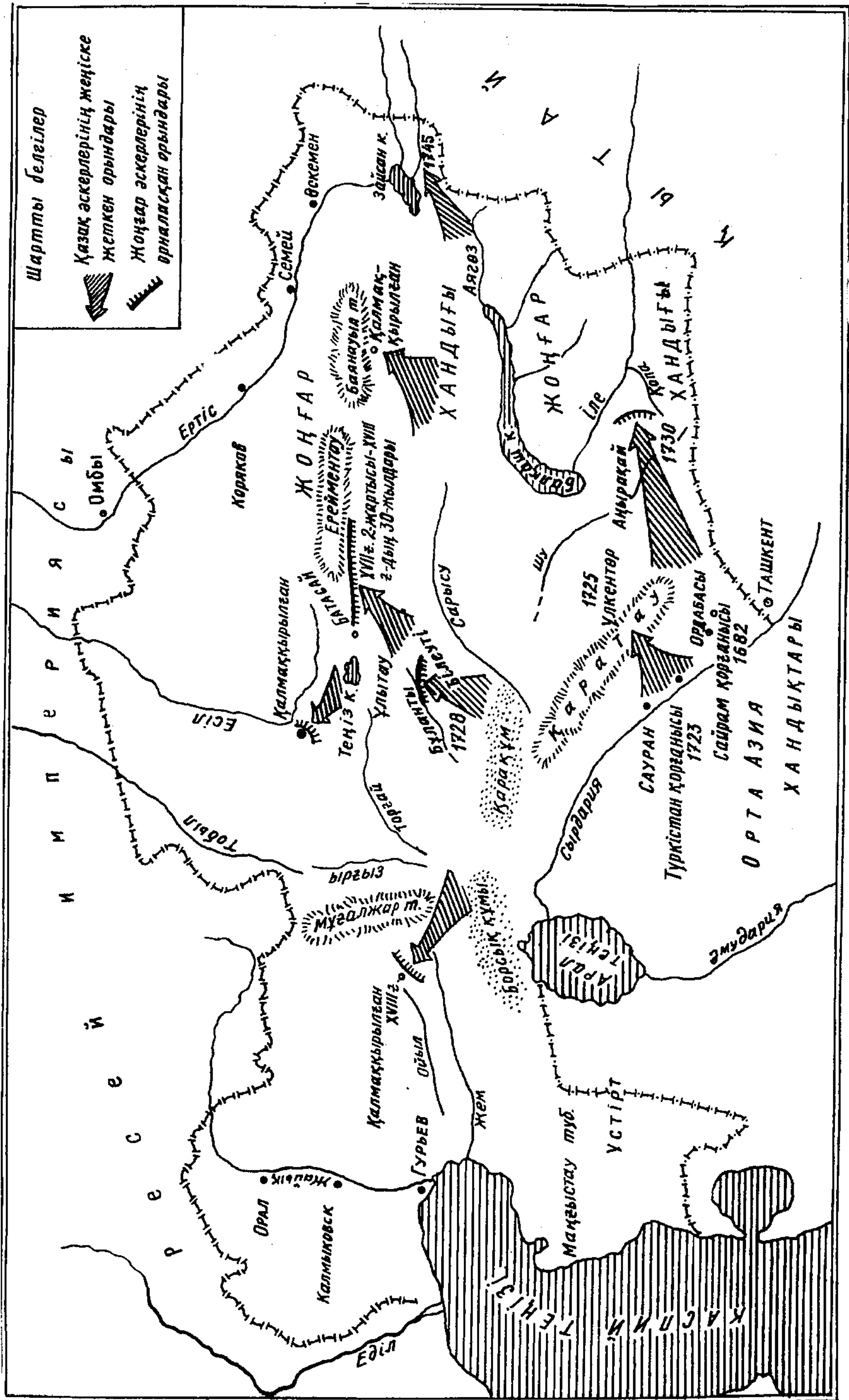
1723 жылғы жеңіліс қазақ халқының еркі мен рухын жасыта алмады. Келесі жылдың өзінде-ақ жоңғарлармен жаңа қақтығыстар болды. Енді соғыс қимылдары қазақ жерінің орталық және батыс даласына ауысты.

Соғыс қимылдарындағы кейбір толастарды Әбілқайыр жоңғар басқыншыларына қарсы неғұрлым күшті және орталықтандырылған қарсылықты ұйымдастыру үшін пайдаланды. Бұл орайда жау қосынындағы босансу, көршілермен қатынастар, қазақ сұлтандарының ішкі өзара және рулар арасындағы қатынастар ескерілді

1724 жылдың өзінде-ақ қазақтар Әбілқайырдың басшылығымен алғашқы жеңістерге жетті. Флорио Беневени былай деп жазады: «Шоно-Лоузан (Жайсан. — *Ред.*) Әбілқайырмен соғыста қазақтардың 12 ұлысын қол астына қаратып, Түркістан қаласын басып алды. Әбілқайыр күш жинап, аз уақыттың аралығында-ақ Түркістан қаласын өзіне қайтарып алды».⁵⁸

1725 жылы басқыншыларға алғаш рет елеулі тойтарыс берілді. Бұл туралы деректемелерде мағлұматтар бар — «қазақтар төрт топқа бөлініп, қалмақтарға, башқұрттарға, Бұхараға, қонтайшыға аттанды және төрт топтың бәрінде де жеңіліс тапты».⁵⁹ Екінші бір құжат қазақтардың басқыншыларға қарсылық көрсету әрекетін нақтылай түседі. Сондай-ақ Әбілқайырдың рөлі мен іс-қимылының маңызы, оның батылдығы және қиын жағдайдың өзіндегі ұйымдастырушылық таланты айқын көрінеді: «Қарақалпақтар мен қазақтар ханы Әбілқайыр өзінің елу мың әскерін жинап алып, қонтайшымен шайқасты, қонтайшы болса, олардың он мың шаңырағын күйретті, ал қалған қырық мың шаңырақ қалмақ әскерін алу үшін осы жаққа беттеп келеді және қазір олар Жем өзені бойында».⁶⁰ Ірі жеңілістерден және жаппай қашудан кейін елу мың әскер жинау өте қиын шаруа еді. Сондықтан мұны азаттық күресі басталуының көрсеткіші деп санауға болады.

Жоңғарларды қазақ жерінің Отырар, Шымкент, Түркістан, Сайрам аймағынан қуып шығу кезінде қазақ әскерлері қаһармандық жанқиярлық ерліктер көрсетті. Қазақ ауылдарында айуандық жасаған жау жойып жіберілді. Қаратаудағы Теректі алқабында, Боралдайдың саласы бойында, Садыр-Қамалбұлақ деген шағын өзенде қалмақтардың қалың қолын Үлкентұз тауына қуып тығып, тас-талқан етті.⁶¹ Сөйтіп Қаратау қазақтардың жеңілістерінің ғана емес, сонымен бірге өз жерін азат етудегі жарқын табыстарының да куәсі болды.

Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы Отан соғысы.

Асқан зор апат кезеңіндегі халық аңыздарын алғашқылардың бірі болып жинаған Мәшһүр Жүсіп Көпеев Бұхара жағынан Орталық Қазақстанға қайтқан Орта жүз қазақтарының даңқты батыры әрі қолбасшысы Шакшақұлы Жәнібектің басшылығымен 1725 жылы Шұбаркөл ауданында (Қорғалжын көлі жағында) жоңғарларға күйрете соққы бергенін айтады. Отандық тарихтың тағы бір шежірешісі Шәкерім Құдайбердиев те осыны растайды. Соның ізінше қазақ жасақтары жауды Ойылдың саласы Ақтасты өзенінде кездестірді. Қазақ жасағының бірқатар басымдықтары болды. Ең алдымен жоңғарлар қазақ жеріне тереңдей еніп кетіп, сол арқылы өз тылынан қол үзіп қалды. Қазақ жауынгерлерінің тосқауылға қолайлы жерлерді тиімді пайдалануы табысқа жетуге жәрдемдесті. Өз кезіндегі аса көрнекі қолбасшылар Әбілқайыр хан, Тама Есет, Тама Жантай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай батырлар өз күштерін біріктіріп, тізе қосып іс-қимыл жасады. «Қалмаққырылған» деген алғашқы жер атауларының бірі Қазақстан картасында осылайша пайда болды.

Енді қазақ жасақтары Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы жерлерді ғана емес, Мұғалжар тауларының бір бөлігін де азат етті. Осы арқылы XVII ғасырдың бірінші жартысында пайда болған жарты сақина қоршауы бұзылды, ол кезде жоңғарлар Алтай тауларынан Есіл және Жайық өзендеріне дейін өз қоныстарының үлкен шебін орнатқан еді.

1726—27 жылдарға қарай сұлтандар мен билер басқыншы жауға қарсы барлық қазақ руларын біріктіру жөнінде кең саясат жүргізе бастады. Бұл саясатты мейлінше белсенді жүргізген Кіші жүз ханы Әбілқайыр болды.

1726 жылдың күзінде Бадам өзені маңындағы биік қырка — Ордабасы деген жерде бүкілқазақ съезі өткізілді. Съезге Әбілқайыр, Әбілмәмбет, Сәмеке, Күшік, Жолбарыс хандар, сұлтандар, Төле би Әлібекұлы, Қаздауысты Қазыбек би, Әйтеке би бастаған түрлі әр рудың билері, даңқы шыққан қолбасшылар мен батырлар шақырылды.

Съезде негізгі мәселе басқыншы жауға бүкілхалықтық тойтарыс беруді ұйымдастыру туралы мәселе болды. Отанға қауіп төнген жағдайда ру ішіндегі қайшылықтар, барлық жүздерге билік жүргізу жолындағы, жайылым үшін күрес екінші қатарға ығысты. Съезге қатысушылар бірге болуға, өз қимылдарын үйлестіріп отыруға, жауға біріккен майдан құрып аттануға ант берді.

Съезде талқыланған маңызды мәселенің бірі — бүкіл қазақ жасағының қолбасшысын сайлау туралы мәселе болды.

М. Тынышбаевтың бағалауы бойынша, 1726 жылдың өзінде-ақ басқа саяси қайраткерлермен салыстырғанда Әбілқайыр қарт сияқты көрінген. Бұл сөздің оның саяси қызметін бағалауға немесе жасына қатысты айтылуы мүмкін еді. Қалай дегенмен де, ол қазақ хандары арасындағы едәуір беделді тұлға болатын.⁶²

Қожаберген жырау «Елімай» дастанында «Сайланды Әбілқайыр әскербасы» дейді.⁶³

Осында, Ордабасында Әбілқайыр қазақ жасағының қолбасшысы болып сайланды. А. И. Левшин бұл жөнінде былай деп жазған: «Ортақ іс сол арада бір-біріне адалдыққа ант беру арқылы қастерленді. Әбілқайыр хан бас қолбасшы болып сайланды, сөйтіп халықтық әдет бойынша құрбандыққа шалынған бие болашақ табыстың кепілі ретінде қабылданды». Осы жағдайды да ол былай деп аша түскен: «Төнген қауіп ішкі өзара қырқыстарды бітістірді, жалпы келісім туғызып, бәрін бір нәрсеге бағыттады. Тұтас халықтың жиналы-

сында ілгері басудың, ортақ жауға шабуыл жасап, оларды ежелгі қырғыз-қазақ жерінен қуып шығудың негізі қаланды». ⁶⁴ 1726 жылы Әбілқайырдың сайлануы туралы Н. Г. Аполлова: «Әбілқайыр мәртебесінің көтерілуі әскери шонжарлардың ең ықпалды өкілдерімен (Бөгенбай, Жәнібек, Есет батырлармен) байланысты деген түсініктің, сірә, елеулі негізі болса керек», — деп атап өткен. ⁶⁵

Әбілқайырдың ұсынылуын А. И. Добросмыслов былай деп бағалаған: «XVIII ғасырдың екінші ширегінің басында қазақ ордалары хандарының ішіндегі ең күштісі, алғыры және жігерлісі біздің ең жақын көршіміз Кіші орданың ханы Әбілқайыр болды». Батырлар арасынан бүкіл қазақ жасағының сардарбегі болып Қанжығалы Бөгенбай сайланды.

Қазақ қоғамының тас-түйін жігерленген көтеріңкі рухы, Ордабасындағы съезде қабылданған шешімдерде жалпыға бірдей бірлікке қол жеткізілуі Отан соғысындағы күрт бетбұрыстың алғашқы нышаны болды.

Қол жеткен жағдайлар соғыс қимылдарының барысын белгілеп отырды. Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы бойындағы кең-байтақ алқап, Арыс өзені мен оның салаларының аңғары, Қаратау сілемдері, Талас өзенінің бойындағы далалық жерлер, Мұғалжар тауларының бір бөлігі жоңғар басқыншыларынан азат етілді. Ұлытаудың шұрайлы да кең-байтақ жайылымдарын қайтарып алмағанмен, оны жаудан біржола азат ету үшін алғышеп жасау қажет болды.

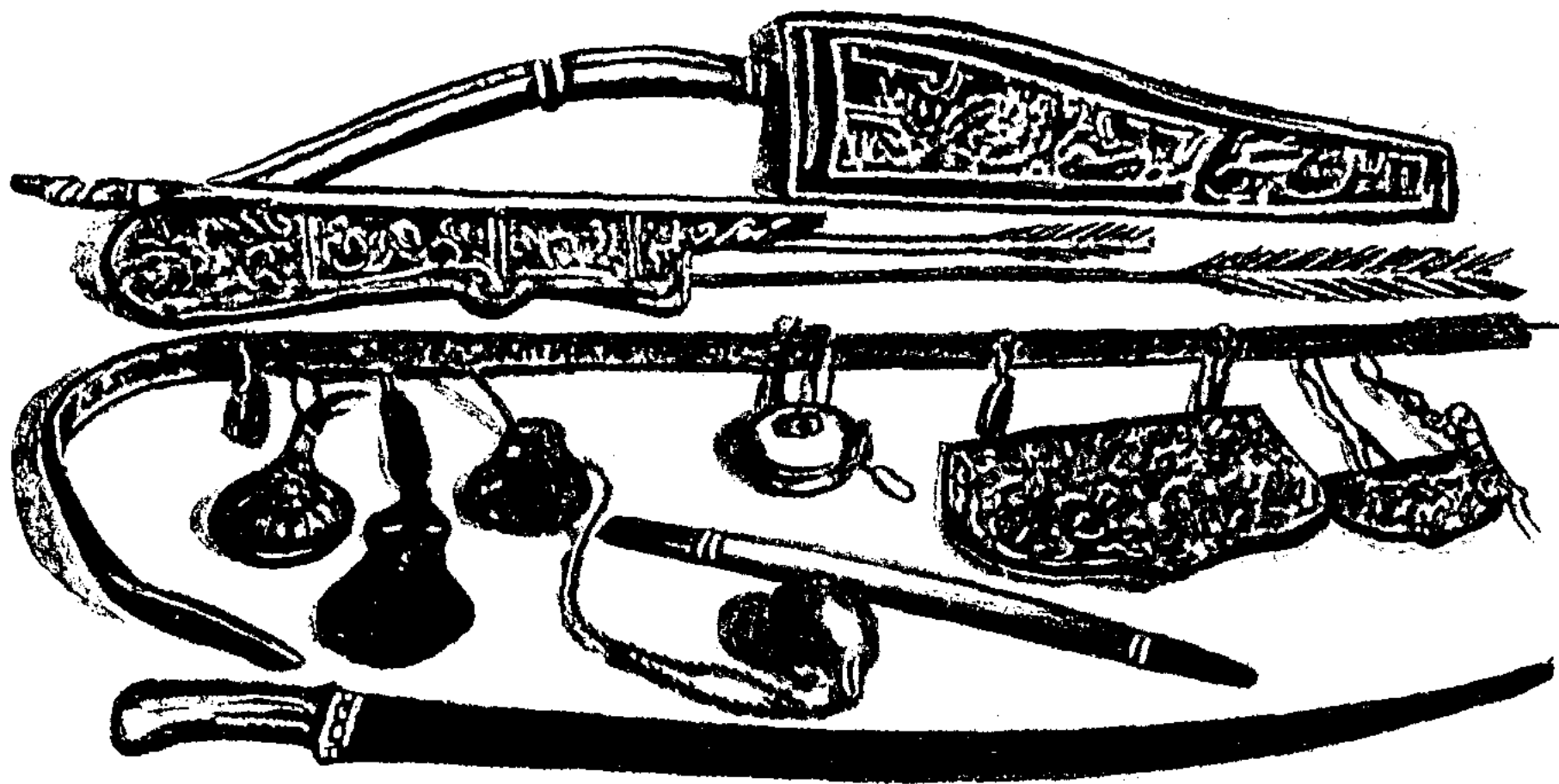
«Ақтабан шұбырындыдан» кейін қазақ батырлары жеткен алғашқы жеңістер, Ордабасыдағы съезд халықтың жауынгерлік рухын көтерді. Әрі батыр, әрі жырау Ақтамбердінің сөзімен айтқанда, көптеген қазақтар:

«Дұшпаннан көрген қорлығым
Сары су болды жүрекке,
Он жетіде құрсанып,
Қылыш ілдім білекке
Жауға қарай аттандым
Жеткіз деп құдай тілекке!» —

деп жауға аттанды.

Бұланты маңындағы шайқас. Қазақтар Орталық Қазақстанның орасан зор аумағын Сарыарқа деп атайды. Өз кезегінде, Сарыарқа — тарихи символ. Мұнда қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінің өзіндік дәстүрі бар. Ұлытау Сарыарқаның інжу-маржаны болып табылады. Айтар болсақ, Ұлытау ұғымына таулардың, өзен-көлдердің тұтас жүйесі кіреді. Оған оннан астам таулар енеді, олардың арасында Кішітау, Арғанаты, Желдіадыр (Желтау), Қуадыр, Ұлытаудың өзі және басқалар бар. Жезді, Жыланды, Сары Кеңгір, Қара Кеңгір, Бұланты өзендерімен, Сарысу ағысының едәуір бөлігімен, Терісаққан, Керей, Қыпшақ, Жақсы Қон, Қара Торғай, Сары Торғай өзендерінің жоғарғы ағыстарын қоса алғанда, осы бүкіл таулар жүйесі орасан зор аумақты алып жатыр. Жапсарлас жатқан аумағымен қоса Ұлытау кімнің қолында болса, сол бүкіл Орталық Қазақстанда үстемдік еткен.

«Ақтабан шұбырынды» жылдарында жоғарғы Есіл өңірінде, Көкшетау қыраттарында, Ерейментауда жоңғарлар үстемдік еткені мәлім. Олардың қауымдары қазақтардың қоныстарымен өте жиі қатар өмір сүрді. Ұлытаудың таулар жүйесінен Ерейментау және Көкшетау тауларына шығатын жерде жоңғарлар өз анклавтары орталықтарының бірін құрды. Нұра өзенінің төменгі

XVIII ғасырдағы қазақтардың қару-жарағы.

ағысында олар Батұғай (Батугай) қонысын нығайтты. Онда едәуір көп тұрғын үйлер мен діни орындар, шаруашылық құрылыстар салды. Мұнда әскери мақсаттарға арналған тас бекіністер және жоңғар үстем топтарының жылтыр қышпен безендірілген тұрғын үйлері де болды. Мұндай қоныс тұрғызудың бірден істелуі мүмкін емес және бұл оның иелері сол жерде кем дегенде бірнеше онжылдық бойында орналасқанын көрсетеді. Сол арқылы қазақтардың Ұлытауға шығуы солтүстік жағынан жауып тасталды. Дегенмен, ауызша аңыздарға қарағанда, бұл жерден қазақ және жоңғар қауымдары көбінесе қатар көшіп, оңтүстікке Сарысу және Шу өзендеріне дейін барып жүрген. Жоңғар хандығының XVII ғасырдың аяғында жасалған картасы сақталған. Зерттеушілердің пайымдауынша, картаның барлық белгілері XVII ғасырдың аяғына жатады. Картаны да, белгілерін де Цин императоры Кансидің сарайы жанында қызмет еткен иезуиттер жасаған. Картада Ұлытау, Кішітау таулары, Кеңгір, Сарысу өзендері көрсетіліп, осының бәрінің үстіне ірі әріппен «Қырғыз-қазақ. Қазақ ордасы» деп жазылған. Демек, бүкіл Ұлытау жүйесі Қазақ хандығының құрамына кірген.

XVII ғасырдың аяғы — XVIII ғасырдың басында қазақ жасақтары мен жоңғарлар арасындағы соғыс кимылдары Ерейментау және Желдіадыр таулары аралығындағы шеп бойынша, әсіресе Нұра өзенінің төменгі ағысы ауданында өткен. Бұл ауданда қазіргі кезде де жоңғарлар зираттары көп. Олардың бір бөлігі XVII ғасырдың аяғы — XVIII ғасырдың басында пайда болған. Шолаққорған кентінің солтүстік жағында 60 шақырым жерде жоңғар алдыңғы бекініс шебінің, Талас өзенінің төменгі ағысында Қалмақ деп аталатын арықтың пайда болған кезі де сол тұс.

Ұлытаудың таулар жүйесіне иелік ету соғыс барысында маңызды кезең болды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» (1723—1730 жылдардағы Отан соғысы) барысындағы аса маңызды шайқастардың бірі Ұлытау етегінде өтті.

20—25 мың атты сарбаздан тұратын қазақ қолының, көз ілеспес шапшаңдықпен кенеттен пайда болуы Ұлытауға кіре берістегі табысқа жетуді айқындап берді. Жол-жөнекей кездескен көшпелі жоңғарлар қашып, амалын тауып құтылуға тырысты. Алайда 1728 жылдың көктемінде Ұлытау етегінде, Қара-

сиыр деген жерде қазақ әскерлерінің жоңғарлармен ірі шайқасы өтті. Шайқастың басталуын, оның барысын, көшпелілердің негізгі қырылған жерлерін ауызша аңыздар, өткендегі зерттеушілердің жарияланған еңбектері бойынша ғана емес, картографиялық деректемелер бойынша да анықтауға болады. Нақ солар қазақ жасақтары Қаратау және Сарысу бойы жағынан шығып, Білеуті өзеніндегі діттеген аймаққа келді деген ойды растайды.

Батыс Сібірдің 1920 жылы он шақырымдық өлшеммен басып шығарылған картасында Қарағайлы саласының Білеуті өзеніне құйылысындағы жер туралы маңызды ақпарат бар. Бұл арадағы зират Қалмақ-шаңғар деп аталады. Үлкен еспе Білеуті өзенінің орта ағысы бойындағы басқа бір жер «Қалмаққырылған» деп белгіленген. Алайда осы топонимнің екеуі де Білеуті өзенінің Қарағайлы саласымен қосылысындағы жер атауына қатысты.⁶⁶

Соғыс қимылдарының басы нақ Білеутінің Қарағайлымен қосылысына жақын жатқан жерден басталады. Осы арада шайқастың басында жоңғарлар алғашқы елеулі шығындарға ұшырады. Қазақ жасақтары табысын дамыта білді. Бұл орайда жоңғарлар шегінуінің бағытына жергілікті жерге тән жер бедері әсер еткен. Шайқас болған кең жазық Қарасиыр деп аталған. Бұл жер Бұланты және Білеуті өзендерінің аралығында жатыр.

Бұланты шайқасы қазақ жасақтарының жеңіске деген орасан зор ерік-жігерін көрсетті. Өз заманының аса көрнекті қолбасшылары жеке қол басқарған Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет, Бәсентиін Малайсары, Таракты ер Байғозы және басқалар Әбілқайыр хан мен Қанжығалы Бөгенбайдың жалпы басшылығымен ынтымақты қимыл жасай отырып, жасақтарды ұрысқа бастады. Жасақтарды қаруландыру жөнінде Шақшақ Жәнібек зор ұйымдастырушылық жұмыс істеді, Дархан ұстаның басшылық етуімен Ұлытауда қару шеберлері еңбек етті.

Қазақ жасақтарының жаугершілігі туралы Я. Гавердовский: «Сауыт киіп алған олар, нақ сол аңыздарға қарағанда, өршелене шайқасқан және шайқас алаңын көбінесе өздерінің нық басқан табанымен таптап өткен».

Қанжығалы Бөгенбай Ақшаұлы (1680—1778) — қолбасшы, бүкіл қазақ жасақтарының қолбасы, дипломат, жоңғарларға қарсы бүкілхалықтық азат етушілік Отан соғысын аса көрнекті ұйымдастырушылардың бірі. Оның жасақтары жайық казактарымен, жоңғарлармен, Цин империясының қарулы күштерімен шайқасқан.

Қаракерей Қабанбай (Ерасыл) Қожагүлұлы (1691—1769) — қолбасшы, халық батыры, қазақ халқын жоңғар басқыншыларынан азат ету жолындағы күресті ұйымдастырушылардың бірі. Түркістанды қорғау кезінде (1724), Алакөл (1725), Бұланты, Аңырақай, Шығанақ шайқастары мен басқа да шайқастарда найман жасағын басқарған.

Қабанбайдың әйелі Гауһар (Малайсары батырдың қарындасы) күйеуімен бірге көптеген шайқастарға қатысқан. «Атадан ұл болып тума, ер болып ту» деген сол Гауһардан қалған. Абылай хан Қабанбайды елден ерек шыққан Дарабоз деп атаған, оның ерліктері туралы таралған аңыз-әңгімелер көп.

Шақшақ Жәнібек — қолбасшы, мемлекет қайраткері, дипломат, жоңғарларға қарсы азаттық күресін ұйымдастырушылардың бірі. Жоңғар батырларымен жекпе-жектерде талай рет жеңіп шыққан. Қазақ-орыс қатынастарын нығайтуды белсене жақтады. Оның тандауы және батыл қолдауы бойынша Абылай сұлтан Орта жүздің ханы болды.

Тама Есет — қолбасшы, тама руының ақсақалы, кейіннен тархан, жоңғарларға қарсы халық-азаттық соғысын ұйымдастырушылардың бірі, жоңғарларға қарсы көптеген шайқастарда бүкіл қазақ жасағының ірі бөлімшесін (4000-ға дейін ұланды) басқарған.

Бәсентиін Малайсары Тоқтауылұлы — қолбасшы, бәсентиін руының ақсақалы, дипломат, азаттық соғысын ұйымдастырушылардың бірі, көптеген шайқастарда жасақтардың ірі бөлімшесін басқарды. «Малайсары тауы» соның есімімен аталған.

«Ал кейде олар жау тобырына сұрапыл дауыл сияқты тиіп, олардың жүріп өткен іздерінде өліктер қаптап қалатын».⁶⁷

Қолбасшы, батыр Қанжығалы Бөгенбай өзін тамаша тапқыр және оралымды ұрыстың асқан айлакері ретінде көрсетті.

Көрнекті фольклоршы, этнограф Ә. Диваев біздің заманымызға талай тарихи аңыздарды жеткізді. Атап айтқанда, аңыздардың бірінде былай делінген: Кіші жүздің үш руы Орта орданың бір бөлігімен бірге Сарыарканың солтүстік шекарасында жоңғарлармен соғысты. Ұрыстарда атақты мергендер Тайлак (Кіші ордадан) пен оның жиені Саңырық мерген (Ұлы орда, ошақты, тасжүрек руы) көзге түсті. Жоңғар езгісінен арылуға шақырған жалынды ұранға барлық қазақтар үн қосты. Жоңғарлармен күрестің бұл кезеңі туралы М. П. Вяткин былай деп атап өткен: «Орасан көп адам мен малдан айырылу қазақтарды топтасуға мәжбүр етті. Қазақтардың ойраттарға алғашқы соққыны сұлтандардың басшылығымен емес, қайта Кіші жүзден — Тайлак, Орта жүзден — Бөгенбай және Ұлы жүздің ошақты ұрпағынан — Саңырық батырлардың бастауымен жасағанын атап өту назар аударарлық. Бұл қақтығыстың зор маңызы болды, ол барлық үш жүз қазақтарының күштерін жаппай ұйымдастыруды бастап берді».⁶⁸ Нақ осы жағдайды бұрынырақта тарихшылар М. Тынышбаев пен А. И. Левшин атап өткен-ді. Көптеген шайқастарға қатысқан жаршы-жырау Тәтіқара батырлар даңқын былай деп мәңгіге қалдырған:

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза,
Алдыңнан су, артыңнан жау қысканда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.

Бөкейді айт Сағырменен Дулаттағы,
Деріпсәлі, Мандайды айт Қыпшақтағы,
Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт Уақтағы.

Ағашта биікті айтсаң карағайды айт,
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгенбайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген
Емәнәлі Керейде ер Жабайды айт.

Басқа бір жырау — Ақтамбердінің мына өлеңі де халық жадында сақталып қалған:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап.

Ә. Диваев өз зерттеулерінде, атап айтқанда, жоңғар басқыншыларының зор шығынға ұшырап қашқанын, «бұл орайда Қарасиыр» деген жерде ең тамаша жеңіске қол жеткенін» атап өтеді.⁷⁰ Жазықтың орталығында орналасқан төбе сол кезден «Қалмаққырылған» деп аталады.

Бұлантыдағы және басқа да бірқатар шайқастардың қаһармандық рухын бізге дейін Үмбетей жырау, Ақтамберді жырау, Төтіқара жырау, Бұқар жырау, Көтеш ақын туындылары жеткізді. Бөгенбай Ақшаұлы, Санырақ Тоқтыбайұлы, Олжабай Әлімұлы, Қонақай Жақсығұлұлы, Бөлек Сатайұлы сынды батырлардың, батыр Баянның, Жарылқаптың және басқаларының есімдері тірі кездерінде-ақ аңызға айналған.

Алайда оқиға мұнымен біткен жоқ. Аттылы жоңғар қолының бір бөлігі Бұланты өзенінің жоғарғы ағысына қарай өтіп кетті. Бірақ бұл жерде де оларды қазақ атты әскерінің жасақтары қуып жетті. Сөйтіп сол жерде жоңғарлар тағы талқандалды, тек жекелеген топтарының ғана Ұлытау жағына Майтөбе мен Құрайлыдан арғы тауларға кетіп қалуына сәті түсті.

Бұланты—Білеуті жеріндегі жеңістің зор маңызы болды. Ол қазақ жасақтарының өз күштеріне сенуіне, халық санасында бетбұрыс жасауға мүмкіндік берді. XVIII ғасырдың 20-жылдарының аяғына қарай жоңғарлар Ұлытау аймағынан ығыстырып шығарылды. Мұндағы соңғы тайталас Жақсы Қон өзенінің жоғарғы ағысына жапсарлас жатқан аудандағы Қарамолда деген жердегі шайқас болды. Жоңғарлар тағы да жеңіліске ұшырады. Бүкіл аймаққа бұл жер «Қалмаққырылған» деген атпен белгілі.

Қазақ жасақтарының Бұланты—Білеуті маңындағы жеңісінің тағы бір жағы — стратегиялық тапқырлығында болды. Қазақ жасақтарының Бұланты—Білеуті маңындағы жеңісі Аңырақай шайқасының табысқа жетуін анықтап берді.

Аңырақай шайқасы. Жоңғар басқыншылығына қарсы қазақ халқы Отан соғысының (1723—1730) жеңіспен аяқталуында Аңырақай шайқасы аса көрнекті рөл атқарды. Ол туралы қазақтардың дәстүрлі ауыз әдебиетінде айтылады, сондай-ақ оған М. Тынышбаевтың еңбегі⁷¹ және басқа да бірқатар жанама деректемелер арналған.

Аңырақай шайқасының уақыты туралы мәселеге келгенде барлық авторлар негізінен бірауызды. Ауызша аңыздарды пайдаланғандар да, М. Тынышбаевтың ізімен жүрушілер де солай. Оның үстіне 1723—1730 жылдардағы Отан соғысы оқиғаларының қисыны да 1730 жыл екенін анықтайды. М. Тынышбаев «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі қазақтардың алғашқы жеңісті шабуылдары 1726 жылға немесе сәл кейінірек (1727) уақытқа жатады және Аңырақай қырғыны (Болаттың қайтыс болуы да) «1730 жылдың көктемінен кешікпей болған, өйткені сол жылдың шілдесінде Әбілқайырдың елшілігі Уфаға жетіп те үлгерді» деп сеніммен жазады.⁷²

Соңғы жылдардағы тарихи әдебиетте Итішпес Алакөлдің орналасқан жері туралы барған сайын жиі дау айтылып жүр. Ә. Диваев «Аңырақай» «Итішпес көлі маңында, Алакөл жағында... Арал теңізінен солтүстікке таман жатқан тауларға қарай» жатыр деп санаған. Жер жағдайын жақсы білген М. Тынышбаевтың «Аңырақай Ә. Диваев көрсететін жерде емес, Балқаш көлінің Оңтүстік шетінен оңтүстік-шығыс жағында 120 шақырым жерде жатыр, ол қазақтар арасында «Итішпес деген атпен мәлім» деп санауы орынды.⁷³ Солай бола тұрса да, «Алакөл» көлінің орналасқан жері туралы пікірталас жалғасып келеді.

1997 жылы Аңырақай ғылыми экспедициясы (басшылары: ҚР Мемлекеттік хатшысы, халық жазушысы Ә. Кекілбаев, ҚР ҰҒА академигі М. Қозыбаев)

бұл жөнінде М. Тынышбаевтың айтқаны дұрыс, бұл арада өңгіме Балқаштың солтүстік-батыс шеті жағында жатқан Алакөл жайында болып отыр деген тұжырымға келді.

Көлдің картасын Анырақай шайқасынан кейін 180 жыл өткен соң XIX ғасырдың басында Ресей империясы Қоныс аудару басқармасының П. П. Румянцев басшылық еткен арнаулы ғылыми экспедициясы жасаған. Ол өз қорытындысында «Алакөлдің суы тұзды-ащы... ал жағалаудан 15—20 шақырым ұзағанда түши бастайды, былайша тұщы дерлік» деп атап өткен.⁷⁴

Осындай сорлардың бірінде, Қошқарбайтұз деген жерде, XX ғасырдың басында тұз өндірілгені мәлім. Оның бір бөлігі түйемен Әулиеата, Пішпек және Верный уездеріне тасып апарылған.

Қоныс аудару басқармасы экспедициясының материалдарында Алакөл көліне сипаттама берілген. «Батпакин және Аиргизен* алқаптарында, — делінген онда, — Алакөлдің жағалауы жаланащ; тек кей жерлерде судың жағасында ұсақ тал мен аласа қамыс өседі; соңғысы ішінара су басып жатқан қайрандарда да өсіп тұр. Көзге көрінген аралдардың жағалаулары да осындай. Аталған алқаптардың батыс жағындағы жағалау жартасты, солай болғанның өзінде тас сирек ұшырасады. Шығыс жағында — жағалау ойпатты, қамысты, қамыс (дұрысырақ айтқанда, құрағы) барған сайын биіктеп, қалындай түседі, ал Іленің тармағы Топарға жақындағанда Балқаш өңірінің тұтас «джунглиі» басталады. Алакөлдегі су деңгейі біркелкі емес, ол толқын ұрған сызығынан жақсы көрінеді».⁷⁵

Алакөл мен Анырақай таулары арасында әредік төбелер ұшырасады, шоқ-шоқ баялыш, изен, жыңғыл өскен сортаң-күм дала жатыр. Аңғарларда ебелек аралас жусан көп. Неғұрлым терең сайларда ши қопалары, Хантауға жақындағанда тіпті құрақ та кездеседі. Қоныс аудару басқармасының комиссиясы Алакөлде бытырап жатқан, өз бедерімен, өз топырағымен және өсімдіктерімен көршілес шоқалақты далаға, шағылдарға ұқсас көптеген аралдар бар екенін айта келіп, ол кезінде шығанақтардың түбі болған деп жорамалдаған..

Анырақайдың шығысында Қарой алабы жатыр. Анырақай таулары (ұзындығы — 75 км, ені — 5 км) Шу-Іле су айырығы жүйесіне жатады. Анырақайдың батыс сілемдерінен Қарой алабын (шығыс жақта Күрті және Қаскелең өзендері арасында жатқан және Іле өзеніне дейін жететін Қарой жонымен шатыстырмау керек) биік емес Құлжабасы жотасы бөліп тұр. Анырақай тауларынан Ақсүйек сай, жусан дала жағына баратын Бестамақжол жолына қарай бес сай шығады.

Шу-Іле су айырығының жоталары мен шоқылары арасынан Хантау ерекшеленеді, онда жақындағанда қиыршық тас, кейде тау жыныстары шашылып, көбінесе тақтатастар жер бетіне шығып жатады.

Анырақай экспедициясы (1998 жылғы қыркүйек) Буырыл Байтал станциясынан Хантауға бағыт алып, атақты Қанарыққа шықты. Бұл ордың тереңдігі қазір бір метрден сәл артық, ені екі метрге жуық, оның жағалары өлдеқашан құлап, шөп басып кеткен. Бұл ұзындығы бірнеше жүз километрге созылатын алып құрылыс, аңыз бойынша, ол кезде Балқаш, Іле және әсіресе Топар бойында табын-табын болып жүретін құлан аулау кезінде Жошы қаза тапқаннан кейін Шыңғыс-ханның әмірімен қазылған. Әлемді дірілдеткен ұлы хан

* Алқаптардың атаулары бұрмаланған (Ред.).

қаһарына мініп, «Балқаштан Қордайға дейін арық қазуға өмір беріп, оның жағасына өз жауынгерлерін қойған, ал айдаушылар оларға Топардан құландарды қуып әкелген. Сөйтіп, арықтан бірде-бір құлан секіріп өте алмаған, ал ол жиегіне дейін қырылған... құландардың қанына толған. Сондықтан да «Қанарық деп аталған».⁷⁶

Сонымен Хантау таулары мен шоқылары аласа, сусыз, топырағы сазды, қиыршық тас басып жатқан, өсімдік өспейді деуге болатын аудан, жоңғарлармен ұрыс жүргізу үшін Аңырақай тауларынан әлдеқайда қолайсыз еді.

Бүкіл қазақ жасағы алдын ала ұрысқа тиімді жағдайға орналасып алды. Хантаудағы «Үлкен Орда қонған» деген жерге Орта жүз ханының ордасы орналасты. Кіші жүз ханының да ордасы сонда болды.⁷⁷ Қазақ жасақтары Іле өзенінің аңғарындағы, Жусан даладағы тоғайлы ормандарға жайғасты. Жоңғарлардың тылында «Итішпес Алакөл», сусыз дала жатты.

Жау тылында Ақсүйек сай болды. Оған жақын жерде картада Әбілқайыртау көрсетілген. Әбілқайыр ханның ордасы мен Кіші жүз жасағы сонда орналасқан деп жорамалдауға болады. Сонымен жеңіліс тапқан жағдайда жау «Итішпес Алакөлге» қарай шегінуге мәжбүр болатын еді, шынына келгенде, ақтық шайқас та сонда болса керек.

М. Тынышбаев өз замандастарының назарын қазіргі Подгорное селосы ауданындағы «Әбілқайырсай» деген атау мен Сұнқайтты (дөлірегі «Сұмқайтты» — «жау қайтты» болар) өзеніне аударады. Тегінде осы орасан зор шайқас кезеңдерінің бірінде осы жерлерде ұрыстар жүрсе керек.

Сонымен Аңырақай шайқасының ұрыс қимылдары болған алқап 200 километрдей жерді алып жатыр. Оны ғасыр шайқасы деуге болады. Аңырақай шайқасы далалық Қазақстанның және Қазақстан оңтүстігінің таулы әрі шөлейіт аудандарының шекарасында өткен. Мұндай жер кездейсоқ тандап алынбаған. Шайқас өтетін жер дұшпанды талқандау жөніндегі ойдың жалпы айла-тәсіліне орайласады, ол жеңіліс тапқан жағдайда Іле өзенінің басына дейін тоқтаусыз шегінуге мүмкіндік береді. Сонымен, бұл шайқасқа керісінше, қазақтар жоңғарларды мәжбүр еткен.

Балқаштың Солтүстік-батыс жағында өзеннің өзі жағынан жел өткізбейтін Шу-Іле таулары созылып жатыр. Жел сондай-ақ Қызылқұм мен Мойынқұм жағынан да соғады. Аңырақай тауларының қасында Желдітау, Желдібел орналасқан. Аңырақай тауларында жел аңырап соғатын сияқты (Аңырақ жел). Сонымен бірге халық Аңырақай — жеңіліс тапқан жоңғарлар аңырап жылаған жер деген аңыз шығарған.

1730 жылы жазға салым қазақ жасақтары өз аттарын Мойынқұм құмдарында, Бүркітті, Шабакты, Қарақоңыз, Ырғайты, Шу өзендерінің аңғарларында тынайтып алып, Хантау, Аңырақай таулары өңіріне шықты.

Аңырақайдағы шайқасқа Әбілқайыр хан басшылық етті. Нақ осы шайқас оның саяси қызметінің шарықтау шыңы болды. Шайқасқа барлық үш жүздің жасақтары қатысты. Бұл шайқаста батырлардың бойын ерлік, қайсарлық, өздерінің жеңісіне деген мызғымас сенім биледі.

Шайқас жекпе-жекпен басталды. Жоңғарлар жағынан ортаға талантты әскербасы, қоян-қолтық ұрыстың асқан шебер жауынгері Шарыш шықты. Қазақтар жағынан жекпе-жекке жиырма жасар Сабалақ (Абылайдың бүркеншік аты) сұранды. Сол жылдардағы басты оқиғаларға қатысқан Бұқар жыраудың, Үмбетей жыраудың, Тәтіқара жыраудың айтуын-

ша, Абылай нақ осы жекпе-жекте өзінің қаһарлы қарсыласын жеңіп, есімін мәңгі данққа бөлеген. М. Тынышбаев кейіннен сол кезде Абылай өзгелерден асқан зор батылдығымен асып түсті деп жазды. Осы мәселені зерттеген М. Көпеев, Ш. Құдайбердиев, М. Дулатов та нақ сондай қорытындыға келген.

Шайқастың сәтті басталуы қазақ жауынгерлерін жеңіске жігерлендіргені күмәнсіз. Сөйтіп олар жеңіп шықты. Асқақ рух сезімімен қанат біткен олар өздерінің ерлігін, ержүректігін, тастүйін бірлігін және жоғары әскери машықтанғандығын танытты. Әбілқайыр ханның өзі мен оның серіктерінің ең жақсы қасиеттері осы шайқаста көрінді.

Аңырақай шайқасында жеке ерлігін және ұйымдастырушылық қабілетін көрсеткендер арасында көптеген батырлар, билер, сұлтандар, рубасылары — барлық үш жүздің өкілдері болды.⁷⁸

Әйгілі Бұқар жырау 28 толғау жырында XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы Отан соғысы туралы айта келіп, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Тама Есет, Сіргелі Қаратілеуке, қарақалпақ Құлашек, Шапырашты Наурызбай, Құдайменді Жібекбай, Сенгірбай мен Шүйкебай, Таңсыққожа Малыт, Қасқарауыл Молдабай, Айнақұл Батый батырлардың есімдерін атаған.⁷⁹ Олардың бәрі қазақ жасақтарының жүздіктері мен мындықтарын басқарды. Қазақтарда әскери жасақтардың тізілімі осылай құрылған. Оның үстіне осы батырлар Қарасиыр маңындағы шайқас пен Аңырақай шайқасына қатысқан. Кейбір батырлар үшін бұл соғыс соңғы соғыс болса, басқалары үшін соғыстағы жеңістің басы болды. Мысалы, Олжабай, Наурызбай батырлар үшін солай еді.

20-жылдардың екінші жартысындағы шайқастарға ақын әрі батыр Ақтамберді жырау Сарыұлы қатысты. Ол жаумен шайқасып қана қойған жоқ, сонымен бірге өз туындыларында Отан соғысының халықтық сипатын да ашып көрсетті. Нақ осы соғысқа Үмбетей жырау да қатысты.⁸⁰ Қазақ халқының ең әйгілі ақындары мен ойшылдарының бірі Бұқар жырау бұл оқиғалардың куәсі болып қана қойған жоқ, сонымен қатар өз халқымен бірге жеңілістердің бүкіл сұмдығы мен Отан соғысындағы жеңістердің қуанышын да бастан кешірді.

Қазақ батырлары мен қатардағы жауынгерлерінің ерлігі мен жеке басының қажыр-қайраты қазақ батырлар эпосындағы соғыс қимылдарының көріністері мен суреттеулерінен бейнесін тапқан.⁸¹

Қаратаудың, Ұлытаудың таулы аудандарын, Сарыарқа мен Жетісу жерлерін азат ету оқиғалары халықтың тарихи жадында мәңгіге қалды. Ақтастыдағы, Бұланты-Білеуті жеріндегі «Қалмаққырылған» шайқастары, Аңырақай шайқасы қазақ халқының тарихи өткен кезінің қаһармандық символына айналды.

Аңырақай шайқасы халық санасындағы бетбұрыс болды. Рухы көтерілген халық жоңғарларды жеңуге болатынын түсінді. Айбынды жеңіске карамастан, жау әлі де күшінде болатын, сондықтан кейінгі жылдарда да оларға қарсы ұзақ әрі титықтататын күрес күтіп тұрды.

Бұл күрестің ерекше маңыздылығын сол кездің көрнекті саясатшылары — Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Әбілқайыр хан, сұлтандар Барак, Батыр, Әбілмәмбет және жас Абылай жақсы түсінді. Бүкіл халық пен оның рухының біртұтас қаһарының күшті болғаны сонша, жауды жеңдікке сайды, кейбір дәрежеде жайбарақаттану туындады және көптеген сұлтандар

окшаулану сарынын тағы ұстана бастады. Бұған көптеген сұлтандар мен батырлардың біртұтас және қуатты қазақ мемлекетін құруға кедергі жасаған енжар әрекеттері себепші болды. Аңырақай шайқасы тағлымдары соның бір сабағы болып табылады. Токмейілсу мен әрекетсіздік кейіннен қазақ мемлекетіне қымбатқа түсті.

¹ Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей, ч. II. СПб., 1832, 90–94-б.

² Дополнения к актам историческим, док. 80, XIV, 386-б (ДАИ).

³ Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., вып. 1. Казань, 1889, 134-б.

⁴ Памятники сибирской истории XVIII в., кн. 2. СПб., 1885, 82-б.

⁵ Кар.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 8, 568-б.

⁶ Бичурин Н. Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. СПб., 1834, 128-б.

⁷ Потанин Т. Н. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII столетии // Чтения в обществе истории и древностей российских. М., 1868, кн. 2, 2-б.

⁸ Златкин И. Я. История Джунгарского ханства 1635–1758 гг. М., 1983, 213–278-б.

⁹ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5-ти томах, т. 1. А., 1961, 426-б.

¹⁰ Щеглов И. В. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири 1032–1882 гг. Сургут, 1993, 95-б; Памятная книжка Акмолинской области на 1914 г. Омск, 1914, 88-б.

¹¹ Арзыматов А. Из истории политических отношений енисейских киргизов с Россией в XVII – первой половине XVIII вв. Фрунзе, 1966, 49-б.

¹² Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.) А., 1991, 64–65-б.

¹³ Арзыматов А. Көрсетілген еңбегі.

¹⁴ Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. А., 1994, 67-б.

¹⁵ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Ташкент, 1957, 163-б. Валиханов Ч. Ч. Аблай // Ч. Ч. Валиханов. Собр. соч., т. 1. А., 1961, 426-б.

¹⁶ Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865, 5-б; Галиев В. З. Внешняя политика Казахского ханства в конце XVII – первой половине XVIII веков // Қазақ халқының XVIII ғасырдың бірінші жартысында өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін азаттық күресі. Целиноград, 1991, 17-б.

¹⁷ Гавердовский Я. Обозрение киргиз-кайсацкой степи, ч. II // Архив Ленинградского отделения института истории России. Коллекция 115. № 495. Л. 84–85; Семенюк Г. И. Проблемы истории кочевых племен и народов периода феодализма (на материалах Казахстана). Калинин, 1974, 84–85-б.

¹⁸ Маев Н. М. Очерки истории киргизского народа с 1732 по 1868 год // Материалы для статистики Туркестанского края, вып. 2, СПб., 1873, 416-б.

¹⁹ Диваев А. Мавзолей Кок-Кесене // Протокол заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 10. Ташкент, 1915, 41-б.

²⁰ КРО-1, 53-б.

²¹ Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. А., 1948, 131-б.

²² Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 17-б.

²³ Абдиров М. Он был ханом, его звали Абулхаир // Каз. правда. 1993. № 137–138. 16 июня.

²⁴ Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей, ч. II. СПб., 1832, 93-б.

- ²⁵ *Витевский В. Н. И. И.* Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года, т. 1. Казань, 1897, 136-б.
- ²⁶ *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865, 5-б.
- ²⁷ *Витевский В. Н. И. И.* Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 года, т. 1. Казань, 1897, 135-б.
- ²⁸ *Аполлова Н. Г.* Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. А., 1948, 170-б.
- ²⁹ *Аполлова Н. Г.* Присоединение Казахстана к России, 171-б.; Қазақтар XVII ғасырдың аяғында 80 мыңдық атты әскер жасақтай алған деген мәліметтер кездеседі. (Дополнение к актам историческим, т. X. СПб., 1867, 386-б).
- ³⁰ Памятники Сибирской истории XVIII века. Т. 2. СПб., 1885, 159–163-б.
- ³¹ КРО-1, 22-б.
- ³² *Бұл да сонда.*
- ³³ Памятники Сибирской истории, т. 2. СПб., 1885, 157-б.
- ³⁴ Посольство к зюнгарскому хунтайджи Цэван-Рабдану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722–1724 годы //Записки РГО. По отделению этнографии, т. X, вып. 2. СПб., 1887, 192–193-б.
- ³⁵ *Левшин А. И.* Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей. СПб., 1832, ч. II, 69-б.; *Мамырұлы Қ.* Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресі. Өскемен, 1994, 120–145-б. *Тынышпаев М.* История казахского народа. А., 1993, 187–188-б.
- ³⁶ Посольство к джунгарскому хунтайджи Цэван-Рабдану капитана от артиллерии Ивана Унковского, 102-б.
- ³⁷ *Бұл да сонда*, 193-б.
- ³⁸ *Бұл да сонда*, 194-б.
- ³⁹ *Иванов П. П.* Предание о калмыцком нашествии на Сайрам //Сборник Туркестанского восточного института в честь профессора А. Э. Шмидта. Ташкент, 1923, 57–58-б.
- ⁴⁰ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718–1725 годах. М., 1986, 126-б.
- ⁴¹ *Хаджамкули-бек Балхи.* Тарих-и кипчак-хани (История кипчакских ханств) //Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988, 265–266-б.
- ⁴² *Левшин А. И.* Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей. СПб., 1832. Ч. 2, 70–71-б.
- ⁴³ *Мухаммед Юсуф Мунши.* Муким-ханская история. Перевод и предисловие А.А. Семенова. Ташкент, 1958, 162-б; Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка любителей археологии, год. XX, вып. 2. Ташкент, 1916, 77-б.
- ⁴⁴ *Чехович О. Д.* О некоторых вопросах истории Средней Азии XVIII–XIX веков // Вопросы истории. 1956, № 3, 88-б; *Худайбердыұлы Ш.* Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий. А., 1990, 50–51-б.
- ⁴⁵ Үш пайғамбар. А., 1992, 156–183-б; *Тынышбаев М. Т.* Актабан шұбырынды (Великие бедствия и великие победы казахов //В. В. Бартольд — туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927, 60-б.
- ⁴⁶ *Камалов С. К.* Каракалпаки в XVIII–XIX веках. Ташкент, 1968, 29–35-б; *Жданко Т. А.* Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1959, 137-б.
- ⁴⁷ *Гавердовский Я.* Обзорение киргиз-кайсацкой степи, ч. II. //Архив Ленинградского отделения ин-та истории России. Колл. 115. № 495, л. 52.
- ⁴⁸ Материалы по истории каракалпаков //Труды института востоковедения АН СССР, т. VII. М.-Л., 1935, 185-б; *Жданко Т. А.* Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родоплеменная структура и расселение в XIX — начале XX вв. //Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Новая серия, т. IX. М.-Л., 1950, 38-б.
- ⁴⁹ КРО-1, 385-б.

- ⁵⁰ *Аполлова Н. Г.* Присоединение Казахстана к России. А., 1948, 174-б.
- ⁵¹ *Бұл да сонда*, 173—175-б.
- ⁵² КРО-1, с. 115; Попов Н. В. Н. Татищев и его время. М., 1961, 172-б.
- ⁵³ Рычков П. И. История оренбургская (1730—1750). Оренбург, 1896, 5-б.
- ⁵⁴ *Аполлова Н. Г.* Көрсетілген еңбегі, 174-б.
- ⁵⁵ КРО-1, 115-б.
- ⁵⁶ *Земляницын И.* Исторический очерк Семипалатинска //Материал для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. IV. СПб., 1876, 5-б.
- ⁵⁷ КРО-1, 62-б.
- ⁵⁸ К истории каракалпаков XVIII в. // Красный архив. 1938, № 6, 245-б.
- ⁵⁹ Материалы по истории каракалпаков. М.-Л., 1935, 183—184-б.
- ⁶⁰ *Бұл да сонда*, 184-б; Сабырханов А. Годы великого бедствия («Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама») //История Казахской ССР, т. 3. А., 1979, 21-б.
- ⁶¹ *Комаров П.* О баралдайских письменах //Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка любителей археологии. Год 10. Ташкент, 1905, 25-б.
- ⁶² *Тынышпаев М.* История казахского народа. А., 1993, 79-б.
- ⁶³ *Тынышпаев М.* Великие бедствия (Ақтабан шұбырынды) А., 1992, 146-б.
- ⁶⁴ *Левшин А. И.* Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казачьих, орд и степей. СПб., 1832, ч. 2, 71-б.
- ⁶⁵ *Аполлова Н. Г.* Көрсетілген еңбегі, 135-б.
- ⁶⁶ Десятиверстная карта Западной Сибири. М., 1920.
- ⁶⁷ *Гавердовский Я.* Обзорение киргиз-кайсацкой степи, ч. II //Архив Ленинградского отделения Института истории России. Коллекция 115. № 495, л. 52.
- ⁶⁸ *Вяткин М. П.* К истории распада казахского союза //Материалы по истории Казахской ССР, т. 2, ч. 2. А., 1948, 5-б.
- ⁶⁹ Озера степные. Казахская поэзия VIII—XIX вв. в переводе О. Жанайдарова. А., 1999, 133-б.
- ⁷⁰ *Диваев А.* Мавзолей Кок-кесене (историко-археологическая заметка) //Протоколы заседаний Туркестанского кружка любителей археологии, год 10. Ташкент, 1905, 41-б; *Кастанье А.* Древности киргизской степи и Оренбургского края //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, вып. 23. Оренбург, 1911, 188-б.; *Галиев В. З.* Битва при Буланты // Мысль, 2000, № 6, 61—64-б.
- ⁷¹ *Тынышпаев М.* Великие бедствия, А., 139, 146, 147—148-б.
- ⁷² *Бұл да сонда*, 149-б.
- ⁷³ *Бұл да сонда*, 145-б.
- ⁷⁴ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, том IV. Верненский уезд. СПб., 1913, 74-б.
- ⁷⁵ *Бұл да сонда*, 75-б.
- ⁷⁶ *Бұл да сонда*, 78-б.
- ⁷⁷ *Тынышбаев М.* Көрсетілген еңбегі, 145-б.
- ⁷⁸ *Қозыбаев М.* Аңырақай шайқасы — Отан тарихының жарқын белесі // Егемен Қазақстан 1999, 25 тамыз; *Қозыбаев М.* Қазақтың даңқын асырған/ *Бұл да сонда*, 2000, 1 ақпан; *Тынышпаев М.* История казахского народа, 196-б.
- ⁷⁹ Бес ғасыр жырлайды. 1 том. А., 1984, 110-б.; *Қобландин Қ. И.* Ер есімі — ел есінде // Қазақ халқының XVIII ғасырдың бірінші жартысында өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін азаттық күресі. Целиноград, 1991, 41—46-б.
- ⁸⁰ *Мағауин М.* Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер. А., 1991, 67—71, 76—80-б.
- ⁸¹ *Ғабдуллин М., Садықов Т.* Қазақ халқының батырлар жыры. А., 1972; Қазақ тарихы жырларының мәселелері. А., 1979.

Үшінші тарау

ҚАЗАҚСТАНДЫ РЕСЕЙГЕ ҚОСЫП АЛУДЫҢ БАСТАЛУЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 30–40-ЖЫЛДАРЫ)

1. ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ ЕРТІС ӨНІРІНДЕ БЕКІНІСТЕР ОРНАТУЫМЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘСКЕРИ-ОТАРШЫЛДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ БАСТАЛУЫ

XVIII ғасырдың басында патшалық өкімет орындары мен орыс көпестерінің шығыста қол жеткен шептерін нығайту жөніндегі әрекеттері жаңа күшпен жаңғыртылды, бұл ретте Тара қаласынан Ертіс өзенінің жоғарғы ағысына дейінгі орасан үлкен қашықтықтың бәрінде өзен бойындағы шеп алдыңғы қатарға шықты.

Шығыс жақтағы отарлау қозғалысының күшеюіне әр түрлі жағдайлар себепші болды, Жайық шебін кеңейтудің белсенді үрдісі сол Шығысқа бағытталған еді, ал Гурьев қалашығы Ресейдің сауда-экономикалық мүдделерін қорғауды қамтамасыз етті. Саудагерлер, дипломатиялық миссиялардың мүшелері, саяхатшылар, ел мен жер көруге құмарлар Орта Азия иеліктерінен, Шығыс Түркістаннан, Оңтүстік-батыс Сібірден орыс қалаларына қайтқанда, Ертістің арғы жағында жатқан «азиялық елдер туралы» кейде аңызға бергісіз мәліметтер әкеліп, таратып жүрді. Ресейдің шығысқа қарай беттеуді кеңейту саясатын нығайтуда Еркеті қаласындағы (қазіргі Жаркент қаласы. — *Ред.*) «алтын аралас топырақ туралы» лақаптардың кең таралуы елеулі рөл атқарды.

Сонымен Ресейдің алған иеліктерді қолдан шығармау қажеттігі, Орталық Азия елдерімен өзара сауда байланыстарын орнату елдің табиғи ресурстар, әсіресе алтын жөніндегі өскелең талаптарымен ұштасып, Петербург сарайын стратегиялық маңызды бағытта орналасқан жерлерді иеленуге, ең болмағанда игеруге деген ниетке ынталандырды, ал онда сол жылдарда өз қуатына жеткен Жоңғар хандығы мен маңызды мақсат — үш жүздің күштерін топтастыруға зиян келтіретін ішкі қайшылықтар араздастырған қазақ хандықтарының алысты көздеген мүдделері үнемі тайталасып қақтығысып жатқан еді.¹ Осының бәрі алыстағы Үндістан мен Қытайға ең қысқа жол іздеген І Петр кезінде-ақ Ертістің жоғарғы жағындағы аумақты иелену жоспарын жүзеге асырудың жеделдетілген сипатын анықтап берді. Сонымен бірге Ресейдің өзінің аса зор өзгерістері үшін өте қажетті қаржы қаражаттарына асқан мұқтаждықты бастан кешіргені, оның Ресей үшін Швециямен ұзаққа созылған соғысына байланысты болғаны мәлім.

Орыс патшасының азиялық иеліктерге ұмтылысы туралы айтқанда, оның өзі алдына Үндістанды немесе қандай да болсын басқа бір елді «басып алу» жоспарын қоймағандығын есте ұстау керек. I Петрдің ниеті Азияның ірі елдерімен кең көлемді экономикалық байланыстар орнатуға деген тілегінен туған еді. Алайда оның кезінде Солтүстік-шығыс Қазақстан ауданында орыс әскери-барлау отрядтары ілгерілеуінің жандана түсуі жоңғарлардың қарсы қимылын туғызды,² кейбір шекаралас өңірде қақтығыстар басталып, өзара дұрдараздықтар мен жанжалдар жиіледі.

Сібірдің бірінші губернаторы, Жаркент қаласын иеленіп алуға жан салған М. П. Гагариннің арандатушылық жоспарларына байланысты орыс-жоңғар қатынастары ерекше шиеленіскен сипат алды. Патшаны Тобылдан Жаркентке дейінгі жол бойында: біріншісін Ертісте, Ямышев көліне жақын және одан арғы жерде, ал басқаларын «істің барысы бойынша керек етілетін» жерлерде «орыс бекіністерін салу» қажеттігіне иландыра келіп, губернатор сол арқылы I Петрге бекіністі шептердің тұтас тізбегін салу жоспарын ұсынды.³

Патшаға өз «жоспарын» ұсына отырып, кінәз бұл аудандағы халықаралық қатынастардың қиын екенін көрінеу жете бағаламады, ал ол қатынастар бұл жылдарда көршілес Жоңғарияның жаулап алушылық жоспарлары салдарынан өте шиеленісіп, саяси жағдайдың қазақ хандықтарының мүдделеріне зиян келтіретін өзгерісін туғызған еді, оның үстіне әскери-тірек базаларын салуға арналған аудан әскери басымдық салдарынан уақытша ойрат күштерінің бақылауында болатын, ал олар өздерінің жетістіктерінен айырылғысы келмейтін. Бекіністер салу мүмкіндігі көрсетілген хабарламаны алған соң, швед флотымен теңіздегі шайқасқа әзірленіп жатқан корабльдермен Кронштадта жүрген I Петр 1714 жылғы 22 мамырда «Святая Наталья» галерасында «Алтынды құм бар жерлерді иеленіп алу үшін подполковник Иван Дмитриевич Бухгольцтің басқаруындағы экспедицияны жабдықтау туралы» жарлыққа жеке өзі қол қойды.⁴

I Петрдің Бухгольцке арнаулы жарлығында былай деп нұсқау берілген: «...Тобылға бару және онда аталған губернатордан 1500 әскери адам алып, солармен Ямышев көліне бару... — қала жасап, аталған адамдарымен жаңадан салынған бекініс пен оның маңайына орналастыратын жерге жету, мүмкін болған жерге қыстап шығатындай етіп орналастыру керек, сөйтіп сол адамдарды келесі көктемде жинап алып, Ямышевке, Еркегіге барасындар... сондай-ақ кейбір жерлерде, атап айтқанда өзендер маңында... бекіністер жасау керек... және сондағы тұрғындардың Дария-өзен бойындағы қандай жерлерден алтынды қалай өндіретінін де шындап біліп алындар... шведтер арасынан минералдарды білетін бірнеше адам табу керек».⁵ Түрлі редакциясында талай рет жарияланған патша жарлығы мәтінінің бастапқы, негізгі нұсқасы осындай болатын, Ертіс өңірінің шебі шын мәнінде сол бойынша жасала бастап, оны салу 1714 жылдан 1720 жылға дейін созылды.⁶

Әскери экспедиция үшін адамдар Томскіден, Түменнен, Тарадан және төңіректегі қыстақтардан жинап алынды. Отрядты ұйымдастырушылар құрылып жатқан отрядты қаруландыруға едәуір мән берді. Белгілі әскери тарихшы В. К. Андриевичтің деректеріне қарағанда, тек 70-ке жуық әр түрлі оқпанды зеңбірек алынған.⁷ Экспедицияның құрамында тұтқынға түскен швед офицерлері, сондай-ақ шығысқа апаратын жаңа жолды игеруге тікелей мүдделі орыс саудагерлері де көп болды.

И. Д. Бухгольцтің қырдағы жүрісі ойраттардың қауіптенушілігін туғызбау үшін Цеван-Рабтан қонтайшыға алдын ала Сібір губернаторының арнаулы өкілдері – Василий Чередов пен Тимофей Этигер жіберіліп, оған «Ұлы мәртебелі патша жіберген адамдардан ешқандай қауіптену болмауын» түсіндіруге нақты өкілеттік берілді.⁸ Әскери-дипломатиялық сипаттағы барлық дайындықтар біткеннен кейін, 1715 жылдың шілдесінде, өз құрамында 2797 адамнан тұратын драгундар, солдаттар, офицерлер мен жұмысшылар бар И. Д. Бухгольц отряды жорыққа шықты.⁹

1715 жылғы 1 қазанда И. Д. Бухгольцтің экспедициясы Ямышев көліне жетті, оған жақын жерде ежелден жергілікті тұрғындар мен сібір татарлары, сондай-ақ Тобыл, Томск халқы арасында айырбас саудасы жүргізілетін, сол жерде Ямышевск деп аталатын бекініс салды.¹⁰

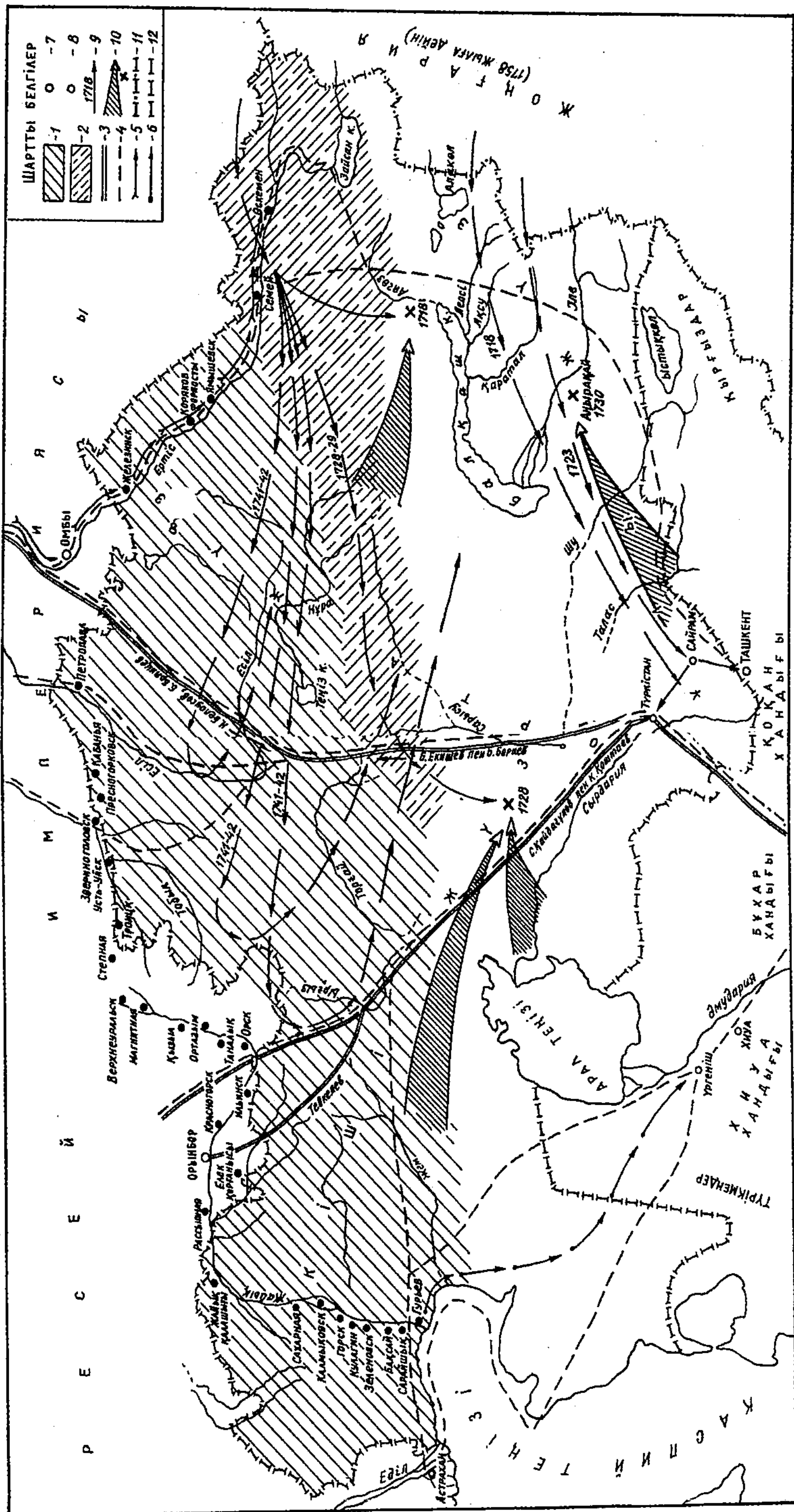
Бекініс салынғаны және отрядтың өз жорығын одан әрі жалғастыру ниеті туралы хабар алған Цеван-Рабтан орыс экспедициясының бекініс салуына да, жерді иеленіп алуына да кедергі жасау мақсатымен, 10 000 әскермен өзінің немере інісі Церен-Дондобты аттандырды.¹¹

Күтпеген жерден шабуыл жасауда табысқа жетпей, И. Д. Бухгольцтің батыл қарсыласуы есеңгіретіп тастаған Церен-Дондоб бекіністі ұзақ уақыт қоршау арқылы қиратудың мүмкін еместігіне көзі жетіп, келіссөз жүргізуге мәжбүр болды. Орыс экспедициясының бастығына 1716 жылғы 2 ақпанда жазған хатында Ресей мен Жоңғар хандығы арасында біршама төзімді қатынастар бар екенін айта келіп және бұл ауданда бекініс салуға қандай да бір құқығы жоқ екеніне оны қорғаушылардың назарын аударып, ойрат күштерінің қолбасы И. Д. Бухгольцке кетуді ұсынды, олай істемеген жағдайда оны бұған «аштық пен күш» арқылы мәжбүр ететінін айтып қорқытты.¹²

Ал өз мақсаттарына жетуде бекем бол деген І Петрдің тапсырмасы мен кінәз М. П. Гагариннің нұсқауын есте ұстаған Бухгольц өзінің бекіністен кетпеуге бел байлағанын білдіре келіп, «...татулықты бұзуға ниетім жоқ және бекіністі патша ағзамның әмірі бойынша Жоңғарияға тиесілі емес жерде салдым, ал қоқан-лоқыдан қорықпаймын, қор жеткілікті жағдайда көмек күте отырып, Церен-Дондобтың патша ағзамның еркіне қалай кедергі жасайтынын көріп аламын» деп жауап қайтарды, сөйтіп ойрат қолбасшысына шегінуге кеңес беріп, мұны татулықты сақтаудың бірден-бір жағдайы деп санады.¹³ Экспедиция бастығының хаты сенімділік және бірсыпыра қорқыту сарынында жазылғанымен, қоршаудағылардың жағдайы ауыр болып шықты.

1715 жылғы желтоқсан айында-ақ И. Д. Бухгольц І Петрге өзі душар болған жағдай мен қиындықтар туралы хабарлама жіберген еді. 1716 жылғы 4 ақпанда Копенгагенде жүрген патша оған өзінің жеке жауабын жіберді, ол көршілес мемлекет басшысының Қазақстанға елеулі мән бергенін дәлелдейді; дегенмен де бұл кезеңде оның қолында Ертістің оң жағасы мен Жоңғариямен шекаралас аудандарда қалыптасқан жағдай туралы анық мәліметтер жеткілікті болмауы мүмкін.¹⁴

Оның бер жағында, ойраттардың Ямышевск бекінісін қоршауы жалғаса берді, ал патшаның М. П. Гагарин арқылы жібертуге уәде берген қосымша күш келіп үлгірмеді. Жағдайды жоңғарлардың Ямышевск бекінісіне жақын, Орта жүз қазақтары көшіп жүретін жерде азық-түлік және ақша өкеле жатқан керуенді тұтқындауы асқындыра түсті. Алайда керуенді ұстауға қазақтардың ешқандай қатынасы болған жоқ. 450-ден астам адам жоңғарлардың тұтқынына түсті, оның ішінде кейіннен атағы шыққан, Полтава маңында орыстарға

XVIII ғасырдағы Қазақстан. Шартты белгілер: 1 – Қазақстанның XVIII ғасырдың 30–40-жылдарында Ресей империясының құрамына енген аумағы; 2 – Қазақстанның XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының құрамына енген аумағы; 3 – елшіліктер (1716 жылғы Б. Екешев пен Б. Бериевтің, 1716–1717 жылдардағы Н. Белоусовтың, 1717–1718 жылдардағы Б. Брянцевтің, 1730 жылғы С. Қойдағұлов пен Қ. Қоштаевтың, 1731 жылғы А. Тевкелевтің елшіліктері); 4 – сауда жолдары; 5 – И. Бухгольцтің экспедициясы (1714–1716); 6 – А. Бекович-Черкасскийдің экспедициясы (1716–1717); 7 – қамалдар; 8 – басқа да елді мекендер; 9 – жоңғар феодалдарының шапқыншылықтары; 10 – қазақтардың жоңғар әскерлеріне қарсы соғыс қимылдары, шайқас болған жерлер жылдары көрсетілген; 11 – мемлекеттік шекара; 12 – Қазақстанның шекарасы.

тұтқынға түскен швед артиллериясының бұрынғы сержанты, кейіннен Жоңғария картасын жасаған Иоганн Густав Ренат бар еді.¹⁵

Отряд көп адамынан, сондай-ақ 2500 аттың 2200-інен айырылып, Тобыл керуенін күтіп алмай, солдаттар арасында тараған аурулар титықтатқан 700 адамнан тұратын Бухгольц отряды бекіністі тастап шығып, 1716 жылғы 28 сәуірде Ертіс арқылы кері қарай жүзіп кетті.¹⁶

Сонымен тартысты оқиғалар жүріп жатқан қазақ даласының терең түкпіріне І Петрдің жеке нұсқауы бойынша жасалған әскери-барлау экспедициясы жалпы алғанда сәтсіз аяқталды, дегенмен ол өзінің мақсаттары мен мән-жайлары жағынан Хиуа жорығында толық дерлік қырып жіберілген, сұмдық зардаптары ұзақ жылдар бойы орыс қоғамының көкейінен кетпеген кінәз А. Бекович-Черкасский отрядынан ерекшелену болды.

Экспедиция ең алдымен ойрат әміршілерін бұл ел жөнінде дұшпандық ниеттері жоқ екеніне иландыра білмеген Сібір губернаторының дипломатиялық қателіктері салдарынан өз мақсатына жете алмады. Ол былай тұрсын, мейірімсіз атыс кезінде орыс солдаттары бірнеше жоңғар жауынгерін өлтірген кезде олардың арасында Ямышевск бекінісінің құрылысы аяқталғаннан кейін Бухгольц «Қонтайшы адамдарына қарсы соғыс бастайды» деген Ресей үшін тиімсіз сыбыс таралды.¹⁷

М. П. Гагариннің Бухгольц күштері мен қаражатын кесіп тастағаны сонша, соңғысының адам саны едәуір көп отрядында дәрігер де, дәріхана да болмады: олардың жоқтығы бекіністі ойраттардың үш ай қоршауға алуы кезеңінде айқын сезілді. Оның үстіне М. П. Гагарин І Петрдің бұйрығындағы барлық талаптарды көшіріп жазып және өз атынан: «...егер дұшпан бекіністі бермейтін болса, құдайдан көмек сұрап, мүмкіндігінше барлық адамдармен қарсылық көрсету керек» дегенді қосып, И. Бухгольцке өзінің жеке нұсқауын табыс етті.¹⁸ Экспедиция оның бастығының жат жерлік басқыншыларға қарсы үнемі қимыл жасап жүрген және бай жайылымдарын көшпелілер ежелден, ерекше мұқият қорғап келген Ертіс ауданына ойраттардың әскери күшпен келуінің кез келген көріністеріне жаулық пиғылдағы көрнекті қазақ батырларымен және олардың жасақтарымен тікелей байланыс орнату тілегінің болмауы себепті де сәтсіздікке ұшырады.

Қиратылған Ямышевск бекінісінен қайтып келе жатып, Бухгольцтің отряды Ом өзенінің сағасына жетті және көптен күткен қосымша күшін алып, 1716 жылғы 20 мамырда Омбы бекінісінің негізін қалады.¹⁹

Алайда губернатор мен Бухгольц арасындағы алауыздық барған сайын өсе берді. Соның салдарынан экспедицияны жалғастырудан үмітін үзген подполковник майор Вельяминов-Зерновты Омбының коменданты етіп тағайындап, Тобылға кетті, ол жерден өзі жасаған экспедицияның сәтсіздікке ұшырау себептерін түсіндіру үшін Петербургке шақырылды, онда дала халықтары туралы, табиғи байлықтар туралы өз әңгімелерімен Сыртқы істер алқасы мен Сенаттың бейтаныс өлкеге терең ықыласын туғызып, астаналық топтарда қазақ жүздерін одан әрі игеруге және Ресейдің мемлекеттік мүдделері аясына енгізуге деген ынта-ықыласын күшейтті.

Алайда өлкені отарлау, оның қыруар байлықтарын игеру міндеттері, керуен саудасын жүргізу мен содан кейін оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ жаңа аудандарды Ресейге бекітіп алу жаңа бекіністер мен тірек нүктелерін салған үстіне салып, көшпелі ортамен үнемі қатынас жасауды мейлінше керек етті. Бұл әскери-инженерлік құрылыстардың басты мақсаты

оңтүстік-шығыс шекараны, демек, Ресей державасының сыртқы ықпал ету аймағын да кеңейту болып табылды.

Бухгольц Петербургке кеткеннен кейін толық қожайын болып қалып, енді өз қалауы бойынша әрекет етуге уәкілдік алған М. Гагарин Кіші жүз бен Орта жүздегі оқиғалар туралы едәуір хабары болғандықтан, өлкені әскери экспедициялармен «зерттеу» саясатын жалғастыруға ниеттенді. Оның үстіне Сібір губернаторы 1716 жылдың қыркүйегінде Қайып ханның елшілері Бекболат Екешевті, Байдәулет Бөриевті қабылдап, Қазақстанның ішкі жағдайы туралы мейлінше анық хабар алған-ды. Ол үшін Қайып ханның: «Соғысқа жиырма немесе отыз мыңдай өз адамдарымен немесе орыстардың әскери адамдарымен бірге шығу керек» деген өтініші өте үміттендірерлік болды.²⁰ 1716 жылдың қазан айында М. Гагарин Қайып ханға «серіктерімен бірге» бояр тұқымы Микита Белоусовты жіберді; ол өзінің губернаторлық ақыл-кеңесінің 9 тармақтан тұратын тапсырмасында елшіні аса толық мәліметтер жинауға, ал ең бастысы — ханға «Сібір губерниясының өз ведомствосындағы қалалардың барлық жерінде Қазақ ордасының адамдарымен ешқандай дау-дамайлары болмауына» өз өкімі берілгенін жеткізуді міндеттеді.²¹

Сонымен бірге М. Гагарин дала өңіріне жаңа әскери экспедицияларды бірінен кейін бірін жабдықтап, аттандырып жатты. Федор Матигоров Ямышевск бекінісін қалпына келтіріп, кеңейте түсті, ол Ертіс бойымен жаңа отрядтардың одан әрі жылжуы үшін тірек пунктке айналды.

Қазақ-ойрат күресінің күрт шиеленісуінің жаңадан өршуі дала кеңістігінің терең түкпіріне саны аз болса да, жақсы жарақтандырылған жинақы топтар жөнелтуді тездетті, олардың алдына қазақтардың негізгі күштерінің күші басым жауға қарсы үздіксіз теке-тіреспен айналысып жатқанын пайдалану міндеті қойылды. Қол жеткізілгенімен шектелмей, М. Гагарин Ертіс бойында жаңа бекіністер тұрғызу үшін воевода Павел Северский мен Василий Чередовты жіберді, соңғысы губернатордың дипломатиялық құпия тапсырмаларын орындауға жиі тартылып жүрген еді. 1717 жылдың жазында П. Северскийдің отряды — Железинск, В. Чередовтың отряды — Колбасин бекіністерін салды,²² олар көп кешікпей тұрғындардың жеткіліксіздігі салдарынан қаңырап қалды. Чередов одан әрі жүріп, жаңа бекініс — Семипалат (Семей) бекінісін салатын жерді тандап алды.²³

Қазақ қоныстарының өмірлік маңызы бар орталықтарына барған сайын тереңдей еніп, қан төгіссіз табыстар желпіндірген Сібір әкімшілігі енді Петербургтен нұсқау күтпей, 1718 жылдың жазында солдаттардан, казактардан тұратын отряды мен артиллериясы бар, тәжірибелі фортификатор Прокофий Ступенный басқарған ірі экспедиция жасақтады.²⁴ Ойраттармен қақтығыстардың зардаптары есінде қалған кінәз тәжірибелі офицерге ойраттармен «жанжал жасамауға» және олар тарапынан шабуыл жасалған кездің өзінде де қорғанып, «оларға қарсы дұшпандық ниет» жоқ екеніне иландырып бағуға қатан өмір берді.²⁵

Қазақ-ойрат күресі неғұрлым кескілескен сипат алған сайын, Зайсан көлі жағына жаңа отрядтар жіберу соғұрлым жиілей түсті. Көп кешікпей патшаның өз өкімімен майор И. М. Лихарев басқаратын тағы бір әскери команда дайындалды, оған көлді толығырақ зерттеу, «алтын құмды» іздестіріп, ол туралы егжей-тегжейлі мәліметтер «жеткізу» міндеті жүктелді;²⁶ сондай-ақ оған И. Д. Бухгольц экспедициясының сәтсіздікке ұшырауының егжей-тегжейін білу тапсырылды. Бұл өкім І Петрдің дала хандықтарын бағындыруға қандай

мән бергенін көрсетеді, ол мұны Швециямен соғыс туғызған қиыншылықтарға қарамастан, Орта жүз жеріне Бухгольцті жіберіп, сонау 1714 жылы-ақ жүзеге асыруға ұмтылған еді.

Экспедицияның келе жатқан жолын үздіксіз қадағалап отырған жоңғарлар И. М. Лихаревтің солдаттарына оқ атып, оларды шегінуге мәжбүр етті. Орыс артиллериясынан едәуір зиян шеккеніне қарамастан, ойраттар өз мақсатына жетті: үш күндік атыстан кейін уақытша бітім жасасуға қол жеткізілді, сөйтіп шегінуге мәжбүр болған Лихарев қайтар жолында 1720 жылы Өскемен бекінісін салды, Цин империясының шекарасындағы Ресей әскери-инженерлік құрылыстарының жүйесінде түпкі нүкте болған ол редуттарға, маяктарға және басқа да фортификациялық құрылыстарға сүйене отырып, едәуір аумаққа бақылау жасады; нақ сол жылы Ресей тағы да бірнеше бекініс — Черноморецк, Черноярск, Верблюжск, Осморыжск, Убинск, Семиярск форттарын салып, үш әскери-саяси шеп — Сібір, Ертіс және Колыван шептері үшін негіз қалады.

Абакан острогімен (1707), Бикатун бекінісімен (1709) қатар, жақсы машықтандырылған гарнизондары, зеңбіректері көп, стратегиялық жағынан орналасқан жері қолайлы бұл бекіністер жергілікті тұрғындарды құнарсыз жерлерге ығыстырып, Обь-Ертіс өзендерінің аралығын Ресей иелігіне бекітуді, өзін казак қоныстары арқылы қауіпсіздендіріп, отарлау тірегіне айналдыруды қамтамасыз етті. Әлбетте, бұл орайда патша өкіметі «Қырғыз-қайсақ даласын» Ресейдің саяси мүдделері аясында ұстауға ұмтылып, қазақтардың Жоңғар хандығына бағынуына жол бермеуге зор мән берді.

2. КІШІ ЖҮЗ БЕН ОРТА ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ БОДАНДЫҒЫН ҚАБЫЛДАУЫ

Аңырақай шайқасынан кейін казак билеушілері арасында жіктеліс туды. Деректемелерде шайқасқа қатысқан сұлтандардың мінез-құлқындағы мұндай келіспеушіліктің себептері туралы айтылмайды. Одан кейін көп ұзамай сұлтан Әбілмәмбеттің казак хандарының ордасы — Түркістанға көшіп кеткені, ал Әбілқайырдың асыға көшіп, орыс шекараларына бет алғаны мәлім. Аңырақай шайқасынан кейін казак хандары мен сұлтандары арасындағы жікке бөлінушілікке жоғарғы билік үшін күрес негізгі себеп болды деп санаудың негізі бар. Тәукенің ұлы, қайтыс болған аға хан Болаттың орнына Орта жүзден — Сәмеке, Кіші жүзден Әбілқайыр үміттенді. Көпшіліктің тандауы Әбілмәмбетке түсті. Сәмеке мен Әбілқайыр өздерін елеусіз қалдырды деп тауып, шайқас алаңынан кетіп қалды, сол арқылы казак жерлерін жоңғар басқыншыларынан азат етудің ортақ ісіне ондырмай соққы берді.

Жоңғар әскерлері шапқыншылық жасаған жылдар казактар тарихына «Ақтабан шұбырынды» жылдары болып еніп, казак жүздерінің экономикалық және саяси өмірінде ұзақ уақыт бойы терең із қалдырды.

Қазактар материалдық және адам жағынан шығындарға ұшырап қана қойған жоқ, сонымен қатар уақытша Жетісудағы бай жайылымдарынан айырылды. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшіп-қону бағыттары бұзылды, Сырдария ауданы мен Жетісудағы егіншілік мәдениетінің ошақтары жойып жіберілді. Қазак руларының жайылым іздеп батысқа және солтүстік-батысқа ығысуы үлкен қиыншылықтарға ұштасты. Ол Жайық пен Еділ

арасындағы көшіп жүретін кеңістік туралы мәселені шиеленістірді, қалмақтармен және башқұрттармен үздіксіз қақтығыстарға әкеп соқты. Жоңғар феодалдарының Қазақстанның оңтүстігіндегі қалаларды басып алуының қазақ қоғамының экономикалық және мәдени өмірі үшін елеулі зардаптары болды. Қазақ рулары сауда және қолөнер орталықтарынан бөлініп қалды, ірі феодалдар қала халқынан алым алу мүмкіндігінен айырылды.

Жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ жүздері арасындағы, әсіресе Кіші жүз бен Орта жүздің Ұлы жүзбен шаруашылық-саяси байланыстарын әлсіретті. «Ал Үлкен орда олардан (Кіші жүз бен Орта жүзден. — *Ред.*) алыс жерде Бұхараға қарай көшіп жүр және ол Орта және Кіші ордалармен қатыспайды, олардың хандары да бөлек».²⁷ Мұндай жағдай феодалдық бытыраңқылықтың күшеюіне және Тәуке билік еткен жылдарда бастау алған мемлекеттік билікті орталықтандыру негіздерінің бұзылуына ықпал етпей қоймайтын еді.

Жоңғар хандығына қарсы күрес барысында Кіші жүз бен Орта жүз жеке иеліктерге бөлініп кетті. Ұлы хан деп саналған Әбілқайыр өз билігін тіпті бүкіл Кіші жүзге де жүргізе алмады. Одан басқа онда Қайыптың баласы Батыр сұлтан мен Әбілқайырдың баласы Нұралы сұлтан билік етті.

Орта жүзде өз хандары болды. Олардың ішінде белгілілері — Сәмеке, Күшік. Соңғысы наймандардың едәуір бөлігінің ханы болды және орыс шекарасынан алыста көшіп жүрді. Орыс шекарасына Сәмеке ханның қоныстары жақынырақ орналасты. Олардан басқа Орта жүзде Әбілмәмбет және Барақ сұлтандардың ықпалы зор болатын.

Жоңғар басқыншылығы қазақ қоғамының әлеуметтік қатынастарында да терең із қалдырды. Елдің қаңыратылып, күйзелтілуі кедейлер — байғұстар, қоңсылар, жатақтар және басқалар санын көбейтті. Дербес шаруашылық жүргізу мүмкіндігінен айырылған олар бай мал иелерінде бақташылар, үй қызметшілері ретінде жұмыс істеуге мәжбүр болды. Олардың көбісі тіршілік көздерін іздеп, батысқа, орыс шекараларына қашты. Бірақ бұл жерде де олардың шеп өңіріндегі казактарға немесе шекарадағы орыс қоныс аударушыларының ауқатты шаруашылықтарында батырақ болуына тура келді. Тағдыр Орта Азия хандықтарынан баспана іздеуге мәжбүр еткендердің жағдайы да нақ сондай еді.

Қазақтардың 1730 жылғы Аңырақайдағы жеңісіне қарамастан, Жоңғар хандығының жаңадан шабуыл жасауының тікелей қауіп-қатері жойылмады. Билік басына қазақ хандықтары жөнінде тым басқыншылық саясат жүргізген Галдан-Цереннің келуі,²⁸ мұндай шабуыл қаупінің күшейгенін көрсетті, оның үстіне қазақ хандарының өздері де, соның ішінде Әбілқайыр да, жоңғар феодалдары тұтқынға алған тайпаластарын қайтару ниетінен бас тартпайтын.

Қазақ хандықтарының Бұхарамен және Хиуамен қатынастары шиеленіскен күйінде қалды. Рас, 30-жылдарға қарай қазақ билеушілерінің Орта Азия хандықтарымен қайшылықтары біршама бәсеңдеуі мүмкін болды.

Қазақ хандықтарының еділ қалмақтарымен және башқұрттармен өзара қатынастары күрделі болып қала берді. Әбілқайырдың башқұрт ақсақалдарымен шапқыншылықты тоқтату туралы келіссөздері табысқа жетпеді. Кіші жүздің батыстағы шекарасында бейбітшілікке қол жеткізу Әбілқайыр ханның ең басты сыртқы саяси міндеттерінің біріне айналды. Бас-

ты дұшпан — Жоңғар хандығымен күресуге қолды босату үшін бұл өте қажет болатын.

Қазақ хандықтары билеушілерінің алдында маңызды да күрделі міндет — қазақ жүздерін сыртқы жаудан қауіпсіз ету және елде күшейе түскен феодалдық бытыранқылық үрдісін жою міндеті тұрды.

Қазақ қоғамының ішкі күрделі даму жағдайларында, жоңғарлар мен Еділ қалмақтарының, башқұрттардың, Жайық және Сібір казактарының қоршауында, шын мәнінде экономикалық оқшаулау, ұлы империяның тұрақты қысым көрсетуі жағдайында бола отырып, қазақ жүздерінің билеушілері Ресей империясы сияқты одақтас іздеуге мәжбүр болды.

Бір жағынан, ықпалды сұлтандар, ақсақалдар арасында, екінші жағынан, үш жүз бірлестіктерінің іс жүзінде тәуелсіз хандары арасында тамыр жайып алған араздық халықты топтастыру, біртұтас халықтық жасақ құрудың бұрынғы дәстүрін қайта жаңғырту жөніндегі күш-жігерді жокқа шығарды.

Осындай өте қиын жағдайларда Петербург сарайына жүгінуге өзі бастамашы болудың, сол кезде-ақ ыдырап кеткен біріккен қазақ одағының сыртқы саяси бағдарында түбірлі бетбұрыс жасау жауапкершілігін өз мойнына алудың және ойрат күштерінің бейбіт ауылдарға кезекті жойқын шабуылын күтпей, орыс императрицасының көзқарасын айқындаудың күрделі миссиясы Әбілқайыр ханның еншісіне тиді.

XVIII ғасырдың 20-жылдарына дейін сұлтан болып жүрген кезінде-ақ Әбілқайыр орыстың дипломатиялық топтарына едәуір белгілі болатын. «Ақылы жеткілікті және қулықтан да ада емес адам»,²⁹ — деп ол жөнінде А. И. Тевкелев осындай пікір айтқан. Ол ең алдымен қазақ мемлекеттілігінің стратегиялық мүдделерін басшылыққа алып, екінші жағынан Ресей әкімшілігіне сүйене отырып, өзінің басқа бәсекелестерінен жоғары болуға, оларды саяси аренадан ығыстырып шығаруға ұмтылды, атақты Тәуке ханның заманында болғанындай, өзі біріккен хандықтың жеке-дара басшысы болу мақсатымен, халыққа қасіретті зардабын тигізетін ойрат басқыншылығына жол бермеу үшін күш пен мүмкіндікті біріктіруге тырысты. Осы міндеттерді іс жүзіне асыруға ұмтылған ол 1730 жылдың жазында Уфа наместниктігі арқылы Петербургке өз елшілігін жіберіп, Ресей императрицасынан өзін ұлысымен бірге Орталық Азияның көптеген үлкенді-кішілі халықтары қамқорлығына кірген Ресей империясының бодандығына қабылдауды өтінеді.

Сол кезге қарай-ақ Петербургтің дипломатиялық қызметі елдің Азиядағы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын елшілік құжаттарын әзірлеу мен шығыс елдерінің өкілдерін қабылдау жөнінде едәуір көп тәжірибе жинақтаған еді.

Аюкенің еділ қалмақтарын, Қабарда кінәздігін, грузин билеушілерінің жерлерін Ресей құрамына қабылдау Сыртқы істер алқасы дипломатиялық қызметінің өрісін едәуір кеңейтті, бұл жолы да Әбілқайырдың елшілігіне барынша құрмет көрсетілді, оның Құтлымбет Қоштаев бастаған 7 адамнан тұратын елшілері құрметпен қабылданып, бағалы сыйлықтар тартылды, дала өңіріне Сыртқы істер алқасының тілмашы А. И. Тевкелев бастаған үлкен комиссия қосылып, әскери күзет ертіліп қайтарылды,³⁰ олардың ішінде «жерлерді сипаттау үшін жіберілген екі геодезист — Алексей Писарев пен Михайло Зиновьев болды».³¹

Ол дәуірдегі құжаттар А. И. Тевкелевтің мемлекеттік қызметке кірген уақытын көрсетуге мүмкіндік бермейді. Оның Сыртқы істер алқасына алынуы І Петрдің 1722 жылғы парсы жорығынан біршама ертерек болғаны анық. Оның үстіне А. И. Тевкелев үшін «шығыс сөздерінің тілмашы» кәсібі өсте де жаңалық болмаған, «...Әр түрлі қағаздарында» оның өзі жазғанындай,³² оған дейін де ата-бабалары өздерінің тамаша лингвистикалық білімін Мәскеудің елшілік приказында қолданған.

Петрдің мемлекеттік қызмет мектебінен өткен А. И. Тевкелев кейіннен оның өзі мойындағандай, жоғарылап, наградалар алуға үміттенген, бұл «ұлы мәртебелі императордың қайтыс болуы себепті» жүзеге аспай қалған. Қазақ елшілігін Кіші жүзге кері қайтаратын күні А. Тевкелевке 12 тармақтан тұратын, мазмұны қызықты «Нұсқау» табыс етілді. Төрт парақтың екі бетіне қолмен айдақтатыла жазылған бұл құжат дипломатиялық миссия үшін өзінше бір іс-қимыл бағдарламасы болған. «Нұсқау» негізінде ол арнайы «Журнал» жүргізген, соның арқасында императрицаның грамотасын қабылдау кезінде де, Кіші жүз бен Орта жүзде ішкі саяси жағдайдың одан кейінгі шиеленісу кезеңінде де хан ордасында қалыптасқан нақты жағдайдың қандай болғанын көрсетуге мүмкіндік бар.

«Шығыс тілдерінің тілмашы Мамет Тевкелевке оны Қырғыз-Қайсақ ордасына оларды Ресей бодандығына келтіру үшін жіберген кездегі Мемлекеттік сыртқы істер алқасынан нұсқау»³³ — оның бұдан кейінгі мансабында және қазақ-орыс өзара қатынастарының тарихында терең із қалдырған ішкі саяси ведомство нұсқауларының толық және ресми атауы осындай.

А. И. Тевкелев сапарының негізгі мақсатын нақтылай түсу тұрғысынан алғанда «Нұсқаудың» үшінші тармағы өте бағалы, онда Ресей бодандығын қабылдау мәселесінде хан төңірегінде алауыздықтар анықталған жағдайда дипломаттың еркін нұсқалар таңдау жоспарының болуы түсінігіне кілт берілді: «...хан мен ақсақалдардың және басқа да қырғыз-қайсақтардың бүкіл нанымы бойынша өз антына адалдығы Алкоранда (Құранда. — *Ред.*) көрсетіліп, оған (грамотаға. — *Ред.*) қол қойып, оны Тевкелевке беретін болсын. Ал егер хан және басқалар одан бас тарта бастаса, оларды оған Тевкелев көндірсін».³⁴

Петербургте хан өкілдеріне кейбір көтермелеу белгілерін беру одан кейін Ресей императрицасының меймандостығы мен ілтипатының міндетті белгісіне айналды. Бұл жолы да сый-сыяпатсыз болған жоқ, кейініректе оған Нұралы хан да, атақты Абылай да, Әбілқайырды өлтірген Барак сұлтан да ашықтан-ашық қол жеткізді. А. И. Тевкелевтен Анна Иоанновнаның атынан тартулар, «атап айтқанда: қылыш, бұлғын тон, қара түлкілі екі бөрік, мөуіті және «басқаларын» беріп жібере отырып, Сыртқы істер алқасы оған ханға оларды Әбілқайыр «адалдыққа ант бергеннен» кейін ғана тапсыруға қатаң өкім етті.³⁵

Империяның ішкі губернияларына неғұрлым жақын орналасқан Кіші жүзге дипломат жібергенде, үкіметте ол жөнінде жеткілікті ақпарат болған жоқ, тек Қазақстанның солтүстік-батыс аудандары туралы Сыртқы істер алқасының кеңсесінде жинақталғандардың бәрі алдын ала алынған, үзік-созық сипатта болғанын ғана айтуға болады, ал А. И. Тевкелев дипломатиялық тәжірибені сонда жинақтаған еді. «Нұсқауда» оған «қырғыз-қайсақтар туралы мәліметті» жазып алу, «елдің орфографиясын,

халыққа бодандықтың ұнайтын-ұнамайтынын, оның көршілері кімдер екенін... өздері зеңбіректер құя білетін-білмейтінін зерттеу...» міндеті жүктелді.³⁶

Белгілі тарихшы Н. А. Маев жүз елу жыл өткен соң, өзі жинаған деректер негізінде даладағы істің жайы туралы да, халықтың салты туралы да, тіпті оның тілектері туралы да сенімді мәліметтері болмай, жорамалмен әрекет еткен үкіметтің көзқарасын сын көзбен бағалады.³⁷

5 қазанда А. Тевкелев Ырғыз өзеніндегі хан ордасы орналасқан Майтөбе сайына келді. Атақты мейманды бастап жүруді хан үлкен баласы, тәжірибелі жауынгер, әкесінің қызметін түгелдей қолдаған Нұрмұхамед-Әли Баһадүрге (Нұралыға) тапсырды. Алайда Ұлы даланың тілі де, әдет-ғұрпы да жақын, түсінікті болған бұрынғы татар мырзасының күрделі дипломатиялық мансабының алғашқы қадамдарының өзі көрнекті ақсақалдардың, сұлтандардың аса зор қарсылығына ұшырады, олардың көпшілігі «бәрі өтірік» екенін біліп алып, орысқа бодандық туралы есіткісі де келмеді, «ханды соқыр тиын сияқты да көрмеді».³⁸ Ашық оппозиция қатты ренжіткен А. И. Тевкелев ұнжырғасы түсіп кеткен Әбілқайырдан оның императрицаға өтініші бүкіл «қырғыз-қайсақ халқының» келісілген қадамы деп «оның елшілері Мәскеуде сөз жүзінде не үшін дұрыс ұсыныс жасамағанын», бұл өз өкілеттігін асыра көрсетудің көрінісі емес пе, «ал қазір өтірік болып шығып отыр, демек оны бір өзің істегенсің» деп маза-лай бастады.³⁹ Күзеттегі бір башқұрт та оған ханға қарсы топтардың келіссөзді сәтсіздікке ұшыратып, грамотаны қабылдауға жол бермеу ниетінде екенін ескерткен болатын. Башқұрттар соның ішінде кейіннен Ресейге адалдығы үшін тархан атағы берілген Таймас Шаимов табын руының даңқты батыры Бөкенбайдың, оның күйеу баласы Есет батыр мен немере інісі Құдайменді мырзаның қолдауға уәдесін алуды ұсынды, оның пікірінше, бұлар «барлық ақсақалдардан жақсы әрі күшті адамдар және байлығы мол... солар арқылы оған, Тевкелевке пайда келеді».⁴⁰ Тевкелев өз қалауымен әрекет жасап, «тәуелсіздікті қорғаушылардың бірнешеуін өзіне қаратып алды».⁴¹

Бөкенбай тобының қолдауы жағдайды бәсеңдетті. Сатып алу, сөз байласу, ал кейде өзінің Ресей империясының сенім білдірген адамы екенін айтып қорқыту арқылы Тевкелев өзінің бұдан кейінгі әрекеттерінің негізін нығайтуға және хан ордасындағы күштердің арақатынасын өзгертуге қол жеткізді. «Мен барынша төменшіктеп, жан-тәнімді салып, өз отаныма адал қызмет көрсетуге деген жалғыз-ақ тілекпен, екі жылға жуық (1731 жылғы 30 қазан — 1733 жылғы 14 қаңтар аралығында. — *Ред.*) уақыт бойы үнемі өлім қаупіне бас тіге жүріп, аштыққа шыдап... оның үстіне бүкіл қабілетімді жұмсап, бүкіл орданы көндірдім, осындай бақытқа толы табыспен және осындай уақытта, дәл бодандыққа келтірдім...», — деп жазды кейініректе А.И. Тевкелев.⁴²

Бірінші болып бодандыққа Әбілқайыр хан ант берді, оған Бөкенбай ақсақал, содан соң Есет батыр, Құдайменде мырза қосылды. Сол арада адалдыққа 27 ақсақал ант берді. Сонымен қазіргі кейбір басылымдарда жазылып жүргеніндей, 27 емес бастапқыда антты ханнан басқа ақсақал аталатын 29 адам бекітті.

Кейіннен профессор Х. Досмұхамедов былай деп жазды: «Әбілқайырмен бірге бүкіл Кіші жүз және Орта жүздің бір бөлігі ант берді деп санау қате.

Қошқарұлы Жәнібек, Бөкенбай және елдің соларға ерген бір шоғыр өкілдері ант берген!». ⁴³

Қалай болғанда да Ресейдің Оралдан арғы шет аймағындағы бүкіл саяси жағдайды түбірінен өзгерткен, ойраттарды қазақ орыс жақындасуының бұдан кейінгі барысына мазасыздана қарауға мәжбүр еткен құжаттың мәтінін келтірелік.

Әуелі Анна Иоанновнаның атақтары тізіп келтіріледі, одан әрі былай делінген: «...төменде біз, ұлы патша ағзам, Сіздердің ұлы мәртебелі императорыңыз, сен Әбілқайыр хан жазғаныңнан және сенің елшілерің Құтлымбет Қоштаев пен Сейітқұл Қойдағұловтың өз айтқандарынан сенің бүкіл өз иелігіңмен біздің асқан мейірімімізге бодан болу тілегінді көріп, оны біздің грамотамызбен күшіне енгізуге рақым етті, ол сенің елшілеріңмен жіберіліп, ханның өзіне және қайсақтарға, бүкіл әскерге мейірімі түсіп, Сендерге және Осының белгісі ретінде жариялауға әмір етілді және император Әбілқайыр ханның өзіне және ақсақалдар мен бүкіл қайсақ әскеріне мейірімі түсіп, Сендерге біздің мемлекеттік кеңсеміздің шығыс тілдерінің сенімді тілмашы Мамет Тевкелевті арнайы жіберуге әмір етті...». ⁴⁴ Бастапқы жарлықтың кейбір қысқартулармен келтірілген мәтіні осындай. Құжат «кітап басылатын жақсы қағазға жазылып, мемлекеттік орташа мөр басылған». Кең-байтақ өлкені Ресейге қосып алудың негізі осылай қаланды.

Күрделі де мазасыз жағдайда басталған бұл тарихи үрдіс ХІХ ғасырдың 50—60-жылдарында әскери-мәжбүрлеу құралдарымен аяқталды, дегенмен алдын ала атап өтейік — Маңғыстаудың баруға қиын аудандарында көшіп жүрген адайлар мен басқа да кейбір ру бөлімшелері ХІХ ғасырдың 80-жылдарына дейін Ресей империясының билігін мойындамады.

Әбілқайыр хан дегеніне жетті, сөйтіп императрицаның грамотасы заңды күшіне енді. А. Тевкелев те хан төңірегіндегілер ризашылығына бөленіп, көшпелілердің көпшілік бөлігіне жек көрінішті болып, өзіне жүктелген миссияны орындады, бұл туралы мәліметтер даланың алыс түкпірлеріне едәуір кешігіп, «ұзынкұлақ» арқылы ауызекі айтылуда орасан өсіріліп жетіп жатты. Жасалған фактіге Орта Азияның түрік иеліктері, әсіресе Хиуа хандығы қатты аландады, мұны Орталық Азияның мұсылман елдері шептерінің әлсіреуі деп санады.

Солай бола тұрса да, алғашқы табыстарға арқа сүйеген А. И. Тевкелев біртіндеп жергілікті өмірге еніп, таныстар ауқымын кеңейте түсті. Кіші жүз ханының мақұлдауға уәдесін алып, Сыртқы істер алқасының «Нұсқауында» көзделгеніндей, көршілес жерлердің ант беруі үшін негіз дайындады. 1731 жылғы 19 желтоқсанда ол Әбілқайырды Нұралы сұлтанды «оның да Ресей империясының бодандығында болуы үшін» Хиуаға жіберуге көндірді. Алайда 1732 жылғы 2 наурызда қайтып оралған Нұралы аландататын хабар әкелді: Хиуа «асқан зор наразылық пен ашу-ыза» білдіріп, болып жатқан оқиғалардың мәніне қатты аландаушылық танытқан. ⁴⁵ Хан мен орыс дипломатының, соңғысы Петербургке қайтқанға дейінгі әрекеттері осы жағдайлармен шектеледі.

Тұтас алғанда Кіші жүздің Ресей бодандығын қабылдауының объективті негіздерін теріске шығармай, Әбілқайырдың алысты көздейтін жеке басының менмендігін, оның барған сайын айқын көріне түскен қара басын ойлаған мүдделерін естен шығармау керек екенін атап өтеміз.

Әбілқайырдың Петербургке делегация жіберген кезінен бастап, Ресей бодандығын қабылдаған кезіне дейінгі көзқарасы жөнінде орыс тарихнамасында да бірыңғай пікір болған жоқ: А. А. Добросмыслов, А. Н. Макшеев, И. Завалишин, В. Витевский, И. И. Крафт, П. И. Рычков мақұлдады және тұтас алғанда ханның іс-әрекетін ақтады. А. И. Левшин басқа көзқарас ұстанды, ол бодандықты «күдіретті державаның қамқорлығымен күшею» үмітіне бөленген Әбілқайыр мен оның нағыз жақтастарының жеке еркінің көрінісі, ханды өз «ордасымен» императрица Аннаға бағынуға итермелеген де сол деп қарастырды. ХІХ ғасырдағы тағы бір көрнекті зерттеуші Л. Мейердің ханды «барлық іске ойланып-толғанбай, қызу кірісетін, ал сәтсіздікке ұшыраған жағдайда салқындап қалатын энтузиаст» деп атаған пайымдауының да мәні бар.⁴⁶ Ханның содан кейінгі, әсіресе көрші жүздердің ықпалды билеушілері бодандыққа кіру туралы ант актісін қабылдаған кездегі әрекеттерін талдауға саралап қарау үшін, Әбілқайырды болған оқиғалардың бәріне кінәлі деп қаралатын осы кезге дейін орын алып келген пікірді бағалау үшін біз алыста қалған дәуірдің жекелеген зерттеушілердің көзқарастарын көрсеттік.

Өз миссиясын сәтті аяқтаған А. Тевкелев Найзатескен алқабынан қайтар жолға аттанды. 1733 жылы 2 қаңтарда ол Әбілқайырдың Петербургке жіберген жауап елшілігімен Уфаға жетті. Бұл миссияны ханның екінші ұлы Ералы сұлтан басқарды, оған Әбілқайырдың немере туысы Нияз сұлтан, Шадынбай ақсақал, Құдайназар мырза, Мырзагелді батыр, Түгелбай мырза және басқалар кірді. Келіссөздер нәтижесінде Кіші жүздің Ресей бодандығына кіруі түпкілікті ресімделді. Делегация басшысы Ералы сұлтан 1734 жылғы 10 ақпанда Петербургке Ресей императрицасы Анна Иоанновнаның қабылдауында «өзінің тендесі жоқ императорлық мархабатымен (оларды. — *Ред.*) ұстауды және қорғауды барынша кішірейіп, құлшылықпен сұрады...».⁴⁷ Ералы сұлтанның бұл сөздері сол кездегі әкімшіліктің аудармасымен келтірілген.

Дегенмен Қазақстандағы жағдай тым шиеленіскен күйінде қала берді. Жоңғариямен шекаралас өңірде шиеленістің бірсыпыра әлсіреп, майор Угримовтің миссиясынан кейін орыс-ойрат айырбас саудасының едәуір жанданғанына карамастан, Орта жүз бен Ұлы жүз шектеріне тұтқиылдан басып кіру қатері сақталып қалды.

30-жылдардың екінші жартысында Галдан-Церен Орта жүздің шекарасына әскер төге бастады.⁴⁸ Осыған байланысты Ресей императрицасының 1734 жылғы маусымда Орта жүзді Ресей құрамына қабылдау туралы жарлығы саяси жағынан ақталды. Дегенмен бұл этноаумақтық бірлестіктің көп бөлігі І Александр императордың кеңесшісі, граф М. М. Сперанский өзірлеген 1822 жылғы «Сібір қырғыздары (қазақтары. — *Ред.*) туралы жарғы» күшіне енгенге дейін дербес болып қала берді, ол былай тұрсын Сәмеке (бірқатар орыс деректемелерінде — Шемяк. — *Ред.*) ханның қайтыс болуына байланысты указ жазылған грамота Орта жүзге әкелінбеген күйінде қалды.

Ол ол ма, Орта жүз ханы Шахмұхамед (Сәмеке. — *Ред.*) өз автономиясын қызғыштай қорып және Ресейдің алысты көздейтін тойымсыз мүдделерін көріп, сондай-ақ Кіші жүз ханының бұл үрдістегі жеке менмендігі көрінісінде аңғарды, «бұл оқиға Әбілқайырды тым асқақтатып жіберуге тиіс екенін түсініп, көп кешікпей есін жиды», өз иеліктерінің Ресей билігіне бағынуынан айнып, тіпті орыс селоларына шапқыншылықтар жасады.⁴⁹

Ұлы жүздегі жағдай оның кейбір аудандарын ойраттардың уақытша басып алуына байланысты Галдан-Цереннің көзқарасына біршама тәуелді болып шықты. Солай бола тұрса да, «Әбілқайырдың туған інісі», оған бағынған⁵⁰. Жолбарыс хан Петербургке сондай өтініш жасамақшы болып ұйғарды. Императрицаның Орта жүздің ықпалды адамдарына, солардың ішінде ерекше көзге түскен Қодар би, Төле би, Сатай, Хангелді, Бөлек батырларға 1734 жылғы 10 маусымдағы грамотасы «аса зор мейірімділікпен... статс-кеңесші полковник И. К. Кирилловқа осының бәрі туралы білуге рақым білдірді».⁵¹

Жарлықтың Ұлы жүздің ықпалды феодалдарына арналып, оларды Ресей бодандығын қабылдауға көндіруге нақты міндет қойылған бөлігін келтіре кету қызықсыз емес: «Ал Қырғыз-Қайсақтардың Үлкен ордасындағы Сендерге Аса зор мейірімділікпен осының бәрі туралы білуге рақым білдірілді және Сендердің бізге бодандыққа өтініштерің мен кірулерінді растау үшін, ант беру сияқты дағдылы асқан зор бодандық көрсету үшін ... өздерің біздің сол елшілеріміз И. К. Кириллов пен полковник Тевкелевке келіндер... және бізге адал қызмет етіндер...».⁵² Алайда аймақтың Ресейден алыстығы, ойраттарға уақытша тәуелділікке байланысты жағдайдың қиындығы бұл актінің жүзеге асырылуын неғұрлым кейінгі уақытқа қалдырып, ол енді зорлық әдістерімен жасалды.

Императрицаның 1734 жылғы 9 сәуірдегі басқа бір «мақтау грамотасында» Әбілқайыр ханға Ұлы жүзден басқа «Орал ханын» да бодандыққа «келтіруге» жәрдемдесу бұйырылды.⁵³ Арал жағалауындағы аудандар әрқашанда Қайып хан ұрпақтарының ықпал өрісінде болып келді.

Қосып алынған қазақ жерлеріндегі шептерін нығайту үшін 1734 жылдың мамырында «Қырғыз-қайсақ экспедициясы» құрылып, көп кешікпей ол Орынбор комиссиясы деп аталды, оны Сенаттың обер-хатшысы И.К. Кириллов басқарды, оның көмекшісі болып Кіші жүздегі үкіметтік миссияны сәтті орындағаны үшін тілмаштықтан полковникке көтерілген А. И. Тевкелев тағайындалды.

Экспедиция ұйымдастыру (ведомство ретінде. — *Ред.*) ақылын ойластырған Әбілқайыр хан болатын, ол өз ықпалын күшейту немесе Кіші жүзде «бассыздықтар болған жағдайда» барып тығылу үшін қала салуды мақсат етіп қойды, мұны өзінің «Әр түрлі қағаздарында» А. И. Тевкелев те растайды.

Бұл әскери акцияны ұйымдастырушылар өз мақсаттарына жету үшін ірі әскери контингентті пайдалануға қоса, башқұрттар мен қазақтар арасындағы ұлтаралық араздыққа мықтап үміт артты. Айтар болсақ, Орға жүрер алдында И.К. Кириллов кабинетке екі халық арасындағы өзара байланыстың күрделі екенін жеткізді: «...оларды ешқашанда татулыққа жібермеу керек, ал керек болған жағдайда оларды бір-біріне қарсы әдейі көтеріп, сол арқылы тыныштандыру керек»,⁵⁴ — башқұрт халқы жөніндегі қатыгездік осылайша алдын ала ақталды, онда И. К. Кириллов бәрінен де асып түсті, сөйтіп едәуір дәрежеде Әбілқайыр ханның өзін қайран қалдырды, башқұрттар көтерілісін басу ісіне ол да тартылған еді. Ол былай тұрсын, Анна Иоанновнаның И. К. Кирилловқа нұсқауында өлкені шаруашылық жағынан отарлау мүмкіндігін зерттеуге өкім жасаған. «Айтпақшы металдар мен минералдарға келер болсақ, олар жақын жерлерден Башқұрт және Қырғыз-қайсақ

иеліктерінен табылуы мүмкін, сонда біздің пайдамызға мүдделілік іздестіріп, тиісті түрде өрекет жасау керек...».⁵⁵

Башқұрттар Ресейдің бекініс сала бастау ниеті туралы білген кезде, көтеріліс тұтанды, ол башқұрттардың отарлауға қарсы бұрынғы ірі бой көрсетулері тізбегінің жалғасы болды; 1662—1664, 1681—1683, 1705—1711, 1735—1740, 1755, 1773, 1774 жылдар көтерілістермен ерекшеленді.⁵⁶

Башқұртстандағы оқиғалар көршілес Кіші жүздегі жағдайға әсер етпей қоймады. Башқұртстанның төрт округі — Қазан, Осинов, Сібір, Ноғай округтерінен соңғы екеуі шектес аймақтағы халықтық бой көрсетудің күшті ықпалына ұшыраған Қазақстанмен тікелей шектесіп жатты. Қатаң шараларды жақтаушы болған И. К. Кириллов көтерілісті басып-жаныштауды Қазан және Сібір кен зауыттарының бастығы В. Н. Татищевке тапсырды және мейлінше қатаң шаралар қолдануды талап етіп, ең кінәлілерін «өлім жазасымен жазалауды» ұсынды.

Үкімет бұл қозғалыс ықпалының империя құрамына енді ғана кірген Кіші жүзге тоқтаусыз таралуынан үрейленіп, «шығыс істерінің білгірі» А. И. Тевкелевке қазақ феодалдарынан оларға қашып барған көтерілісшілердің бәрін өздеріне ұстап беруге қол жеткізуді тапсырды.⁵⁷ Ол көтерілісті тоқтатуға өз жоспарын: үш бекініс салып, оларға орыстарды қоныстандыруды, сол арқылы қозғалысты қауіпті ошақтың өзінде дереу тоқтатуға мүмкіндік алуды ұсынды,⁵⁸ сонымен бірге құлақ естіп көрмеген қатыгездік көрсетті; оның жеке өкімі бойынша, саны 160 адам болатын Саянтас қонысының тұрғындары «әлдебір қоймаға қуып тығылып, тірідей өртеп жіберілген».⁵⁹

Міне осы арада Башқұртстанға белгілі болған Әбілқайыр хан еске түсті, жергілікті түрік халқы оның айтқанына құлақ асатын, алайда сол кезге қарай ол «адалдықта болатын» және А. И. Тевкелевтің келісімінсіз «қазір ешнәрсе істей алмады».

Бастапқыда хан өз жағдайымен қиянат жасап, «зұлымдарға» қарсы жазалау акцияларына шынында да қатысты, бақытсыз тұрғындарды тонады; көтеріліс басшылары ханды өз жағына тарту үшін, Башқұртстандағы хан тағын ұсынып, едәуір күш салды. Әбілқайырды өздеріне мықтырақ «байлап алу» үшін оны жас башқұрт қызына үйлендірді — бұл мәліметтерді В. Н. Татищевке жергілікті старшындар Қарабай мен Юнус тархан хабарлаған.⁶⁰ Өкімет орындары тым тұрақсыз одақтастың қызметінен бас тартуға мәжбүр болып, оны Қазақстанға өрен дегенде кері қайтарды; башқұрт оқиғалары Кіші жүз ханының солқылдақ көзқарасын одан кейін де аңғартты, сірә, ол іштей Башқұртстандағы хан тағына өз ұлдарының бірі — Қожахметті отырғызуға ниеттенсе керек. Башқұрттардың жан салған ерлігіне қарамастан, Әбілқайырдың көрінеу жол беруі арқасында, Кириллов Ор өзенінде шығысқа отаршылдық ілгерілеуді кеңейтудің тірегіне айналған бекіністі, қазіргі Орынбор қаласын (Орскіні), салып алды.

1737 жылдың сәуірінде И. К. Кирилловтың қайтыс болуына байланысты аса көрнекті тарихшы, қабілетті өкім, жаңа шеп құрылысын жалғастырған В. Н. Татищев Орынбор өлкесінің жаңа губернаторы болып тағайындалды. Оның бастамасымен Орынбор қаласы Ор өзенінің сағасынан Красногор бекінісі орналасқан басқа жерге көшірілді, ал Кіші жүз бен Орта жүздегі ықпалды шыңғыс ұрпақтарының бодандығын нығайту оның ең басты саяси мақсаты болып қала берді.

Патша өкіметі Әбілқайырдан қайталап ант алуға ұйғарды. 3 тамызда оның В. Н. Татищевпен кезекті кездесуі болып, онда хан «бодандық антқа» бұрынғы адалдығын қуаттады және «кұлдық ұрып бағынатынын» білдірді. Ал жауап сөзінде В. Н. Татищев ханды нақ «дос және бауыр» деп атап, «оны қалайда сақтауды тіледі». ⁶¹ Нақ сонда 1740 жылы Орта жүз ханы Әбілмәмбет пен ықпалды сұлтан Абылай бодандыққа ант қабылдады, соңғысының беделі бүкіл дала өңірінде жоғары болатын. Алайда заң жүзінде хан тағында Әбілмәмбет отырды, ал оның берген антының мәтінінде замандастарының одан бұрынғы «ант берген уәделерінен» елеулі айырмашылық болған жоқ: «...адал және айтқаннан шықпайтын құл болу және бодан болу...» т.б. сияқты. Абылай сұлтан оған қосымша В. Н. Татищевті «қажет болған жағдайда өз жанын аямайтынына» үміттендірді, ⁶² дегенмен саяси күрес тәжірибесін жинақтаған жас сұлтан өз үміттерін Цин империясымен де байланыстырды.

Ш. Уәлихановтың пікіріне қарағанда: «Қалай болғанда да, 1739 жылы біз оны Орта орда иелерінің ең күштісі деп білеміз, сондықтан орыс үкіметі көбінесе Абылаймен қарым-қатынас жасады, ал сол кезде ордаға жіберілген барлық орыстардың дәлелдеуі бойынша, нағыз ханның еш салмағы болмаған».

Тұтас алғанда Орталық Азиядағы мемлекетаралық қатынастардың содан кейінгі жай-жапсарын едәуір өзгерткен Әбілқайыр мен оның жақын төңірегіндегілердің, ал одан соң Орта жүздің көрнекті шыңғыс ұрпақтарының Ресей бодандығын қабылдауын екі тұрғыдан қарастыру керек: бір жағынан, бастапқы кезең, сөз жоқ, оң акт, ол басқа мән-жайлармен қоса қазақ халқын ойраттардың жиі қайталанған жойқын жорықтарынан, олардың халық үшін қырғынды салдарынан құтқарды, ал екінші жағынан, кеңбайтақ дала өңірін біртіндеп әскери-казак қоныстары арқылы отарлаудың және қазақтардың мемлекеттігін толық жоюдың басы болды.

Петербург сарайы XVIII ғасырдың 30-жылдарында-ақ негізінен әскери-қорғаныс шептеріне сүйеніп, жеке шаруалар мен үкіметтің отарлауын мүмкін болған шаралар арқылы қолдап отырды, тегінде, көшпелілердегі аграрлық қатынастардың өзіндік ерекшелігін білмесе керек, ал қазақ мемлекеттігін құру кезінде-ақ бүкіл жер қоры негізгі рулық-тайпалық бірлестіктер арасында бөлініп қойған болатын, жекелеген ұрпақтардың жазғы жайлаулары 900 километрге дейін жететін; бұл орайда саяси жағын — 1731 жылдың қазан айында антты бекіткен кезде тіпті Әбілқайыр төңірегіндегі бетке ұстар шыңғыс ұрпақтары арасында да келісілген көзқарас болмағанын естен шығармау керек, мұның өзі тарихи еңбектерде орнығып алған, Ресей бодандығын бастапқы қабылдау актісінің бейнебір бүкілхалықтық сипаты мен ауқымдылығы туралы пікірдің асыра айтылғанын көрсетеді.

Оның үстіне 1731, 1732, 1734, 1738 және 1740 жылдардағы Ресей императрицасы мен екі этникалық-саяси бірлестік — жүздердің хандары тікелей өздері қол қойған құжаттарда әкімшілік-аумақтық шектер, шекаралардың, болашақта жер қорын пайдалану мәселесі, казак отрядтарын орналастыру, орыс қоныстанушыларын шекаралық шептердің күш қолдану құқығы таралған аудандарға да қоныстандыру проблемалары сияқты өте маңызды мемлекетаралық аспектілер мүлде айтылмай орағытылып өтіле, қазақтардың пішен шабуына, көшіп баруына тыйым салынған бекіністі

базалардан он және елу шақырым қашықтықты орыстың өкімет орындары кейінірек, XVIII ғасырдың 60-жылдарының орта шенінде бекітіп еді.

Жоңғар хандығы әлсіреген кезеңде орыстар билігінің таралуына қарай бұл мәселелер Әбілқайырдың Орынбор өкімшілерімен жиі өткізілген, қиын келіссөздерінің нысанасына айналып, егес, күтпеген түсініспеушіліктер туғызды, ханның Ресей жағына қатысты бұрынғы адал және ізгі ниетті көзқарасының салқындауына себеп болды.

Бұл орайда Орталық Азиядағы жарқын және сонымен бірге қайшылыққа толы тұлғалардың бірі, Кіші жүз ханының тұлғасына көңіл аудармай өтуге, әрине ешбір болмайды, бұл кезде әлі де жас батыр, жат жерліктермен халықтық соғысты ұйымдастырушылардың бірі болған Абылай жігерсіз Әбілмәмбетті саяси аренадан біртіндеп ығыстырып шығара бастаған еді, алайда ежелгі дәстүрді құрметтеп, сырт көзге өз өміршісіне бағыныштылығын көрсететін. Иә, хан ордасында болған тартысты оқиғаларға қарамастан, Ресей бодандығын қабылдаудың бастапқыдағы актісі де бұл үрдістегі қазақ хандарының басқа серіктерінің атқарған рөлін анықтауға да саралап қарауды талап етеді, олар хандық мемлекеттік басқару құрылымының нашар ұйымдастырылғандығын, бір жағынан, жүздер арасындағы да, екінші жағынан, Қазақстан мен Жоңғария арасындағы да шекараның беймәлімдігін ескере отырып, оқиғалардың барысын тездетіп немесе баяулатып отырды, айтар болсақ, XVIII ғасырдың 40-жылдарында, әсіресе сол дәуірдегі ірі тарихи тұлғалардың бірі Галдан-Церен қайтыс болғаннан кейін аңғарыла бастады. Әбілқайыр ханның империялық өкімшілік-саяси құрылымдардан біртіндеп алшақтауының дәлелдері мен соған итермелеген жәйіттерді анықтау даңқы дәуірлеп тұрған кезде ханның қалайша және нендей нақты жағдайларға байланысты Сыртқы істер алқасы мен Орынбор шенеуніктерінің әр түрлі ақыл-кеңестерінен бойын аулақ сала бастағанының нақты көрінісін ойға оралтуға ұмтылыс туғызған. Оның XVIII ғасырдың 40-жылдарынан басталатын көзқарасының мәнін нақты түсіну үшін отаршылдық басқару әдістерін нысаналы түрде енгізу салдарынан өлкенің солтүстік-батыс шектерінде қалыптаса бастаған жағдайды ой елегінен өткізу керек, ол Әбілқайырдың өзінің жеке билігін әлсіретуге, оны Кіші жүз тірлігінің көкейтесті мәселелерін шешуден тайдыруға тиіс болатын.

Патшалық өкімет орындары оның Орынборды, дұрысырақ айтқанда, бастапқыда Орск бекінісін салу жөніндегі, ал 40-жылдардың бас кезінде қарақалпақ халқының үлкен бөлігінің Ресей бодандығын қабылдауына Әбілқайырдың ықпалына байланысты болғанын естен шығарды.

1742 жылы поручик Дмитрий Гладышев құпия кеңесші И. И. Неплюевке өзі Әбілқайырдың ордасында болған кезде Әбілқайырға алты қарақалпақ ақсақалы мен үш қожа келгенін және ханға 30 000 шаңырақтан тұратын өздерін империяның бодандығына қабылдауға жәрдемдесуге өтініш жасағанын жеткізген.⁶³ Ханның қатысуымен Гладышев оларға ант бергізген, оның мазмұны мынадай: «Алланың өмірімен, өз сенімімізбен Ресей бодандығына келдік және кресті сүйіп, біз, төменде жазылған қарақалпақтар ... ант бердік»; нақ сол жылы Неплюевтің шақыруымен Әбілқайыр хан ерткен қарақалпақ депутаттары Мамыр мен Құшан Орынборға барып, сонда «хан және бүкіл халық атынан антты салтанатты түрде қайталап айтты...».⁶⁴ Алайда ханның өз есебі болды, ол өз иелігіне талай

рет басып кірген қарақалпақ мырзаларының күшеюіне көмектесуді мүлде ойлаған да жоқ және «Ресей билігін пайдаланып күшеюінен қауіптеніп, олардың ауылдарын шапты, көп адамдарын өлтіріп, одан да көбін тұтқы- нға түсірді». ⁶⁵ Біз бұл белгілі фактіні оның И. И. Неплюевтің қазақ ханы жөніндегі көзқарасына жасаған әсерін ескере отырып келтірдік. Өз дәуірінің көреген саяси қайраткері ретінде Әбілқайыр хан патша өкіметі шараларының жарға апарып жығатынын айқын түсінді, ол шаралар Орынбордың ханға өкімшілік қысымы жөнінен аймақты әскери-егіншілік отарлаудың тірегіне айналған әскери-инженерлік базалар салуды кеңейтуден көрініс тапты. 1740—43 жылдардың өзінде ғана Кіші жүз бен Оңтүстік Оралдың жерлері түйісетін маңда қазақтардың қоныстарын біртіндеп тарылтқан, саны едәуір бекіністер: Воздвижен, Рассыльный, Ильинск, Таналып, Оразым, Қызыл, Магнитный, Қаракөл, Прутояр, Нижне-Озерный, Перегибен, Усть-Уйск, Елшан, Красногор, Губерлинск, Новосергиевск және басқалары салынды. ⁶⁶ Оның үстіне хан мен оның төңірегіндегілердің әскери тірек базаларын жаппай салуға байланысты пікірі ескерусіз қалдырылды. Ал Ресейдің әскери қатысуының одан әрі тереңдей түсуі ханға патша өкіметінің мәжбүр ету шаралары жөніндегі өз көзқарасын қатайта түсу қажет деген ой салды.

Әбілқайырдың Ресей бодандығына саны жөнінен үшінші, 1742 жылғы тамыздың 20-жұлдызында берген антының ол 1731, 1738 жылдардағы антының мәніндей құны болған жоқ.

«Орск бекінісі жанындағы құпия кеңесші және кавалер Неплюевте Қырғыз-қайсақ ордасының ханы Әбілқайыр, Ералы сұлтан және басқа сұлтандар осында келген кезде болған жәйттер туралы журналда немесе күнделікті жазбада» ханның Орынбор шенеуніктерімен барлық сұхбаттары, кездесулері, күнделікті қабылдануы күн сайын көрсетіліп отырған. ⁶⁷ Негізінен алғанда, бұл дұшпан екі адамның ресми кездесулері болды, олардың біреуі — И. И. Неплюев Ресейдің Кіші жүздегі билігін күшейтуге бар күшін салды, екіншісі — мұның бәріне қарсылық жасады. 24 тамызда, келіссөздер аяқталар алдында құпия кеңесші ханмен оңаша сөйлескісі келіп, оны «оңаша ставкаға» шақырды, сол жерде «Ұлы мәртебеліге айтатын тағы қандай өтінішіңіз бар» деп сұрағанда, хан рахмет айтып жауап қайтарған. ⁶⁸ Сарайға жақын шенеунік, кең-байтақ Орынбор өлкесін басқарып отырған И. И. Неплюев Жоңғарияның біртіндеп әлсірей түсуі себепті Кіші жүздің бағындырылуын тездетуді тілеп, «Қосалқы жоспар» әзірлеп, Сенаттың бекітуіне ұсынды, оны Сенат 1744 жылғы 1 наурызда бекітті, оған сәйкес «барлық ағымдағы істер оның өзіне жүктелді». ⁶⁹

Әбілқайырдың ұстанған бағыттарын әлсірету жөнінде И. И. Неплюев жасаған алғашқы қадам қарақалпақтар мен башқұрттарды Кіші жүз қазақтарына айдап салу болды; қазақтарды «жазалау мақсаттарында» 1744 жылғы 24 сәуірде ол қалмақ хандығының наместнигі Дондук-Дашеге грамота берді, онда оған қаншалықты мүмкін болса, неғұрылым көп қаруланған адамдар жинап, «қырғыздарға қарсы қимыл жасау» ұсынылды, оның үстіне «қырғыз-қайсақтардан қалмақтар түсіре алған олжаның бәрі солардың пайдасына берілді», — деп Неплюевтің ұлтаралық араздықты тұтандыруының осындай фактісін А. Добросмыслов келтіреді. ⁷⁰

Ресей бодандығын қабылдауға байланысты жағдай Орынбор губерниясы құрылып, оның бірінші губернаторы болып генерал И. И. Неплюев

тағайындалғаннан кейін казак сұлтандарының оны кешеуілдету жағына қарай күрт өзгерді. «Неплюев пен Әбілқайыр хан арасында сол кезден араздық басталады, соның салдарынан көптеген қиыншылықтар, аландаушылықтар болып, қауіп төнді», — деп зерттеуші В. Н. Витевский олардың өзара қатынастарының қатты салқындауынан қалыптасқан жағдайды осылайша сипаттаған.⁷¹ Жаңадан құрылған губернияға шоғырландырылған қолда бар қарулы күштермен шектелмей, Неплюев үкіметке өз қарамағына Орал облысынан «тандаулы, аттары жарамды және қаруланған» 2000 башқұрт, 500 мешчеряк, 300 ставрополь қалмағын, 800-ден 1000-ға дейін жайық казағын жіберуді және Жайық қалашығына жақын жерге 1000 еділ қалмағын жылжытуды сұрап өтініш жасады.⁷²

И. И. Неплюев өз мақсатын: күрестің ең жымысқы әдістерін қолданудан тартынбай, ханды саяси аренадан кетіруді бірден жүзеге асыра бастады; Кіші жүздің сақталып қалған саяси оқшауланушылығымен санаспай, ол өлкені отарлау жөніндегі шараларды адам айтқысыз қатыгездікпен жүргізді.

«Нақ сол Неплюев Орынбор өлкесін қандай сословиеден болса да орыс адамдарының отарлауына қамқорлық жасады, мұнда келген халық, қанғыбас немесе қашып жүрген крепостной адам болса да, осында қалаған жерінде біржола қалды», — деп жазды кейініректе казак генералы И. В. Чернов.⁷³

Алайда көреген хан ойрат қатері жойылғаннан кейін Петербургтің және Орынбор губернаторының түпкі мақсаты бүкіл Қазақстанды империяның отарына айналдыру, өздеріне ұнамайтын ықпалды сұлтандар мен ақсақалдарды әр түрлі әдістермен жою, ал ханды айтқанынан шықпайтын орындаушы деңгейіне дейін төмендету екенін бірден-ақ аңғарды. Бірде шыдамы таусылған хан XVIII ғасырдың 30-жылдарында башқұрттар көтерілісін қанға бөктірген И. И. Неплюевтің жіберген адамдарына «мен хан емеспін, жылқы бағатын бақташымын», «орыстар бізді де қалмақтар мен башқұрттар сияқты еткісі келеді, бірақ біз ауыр езгіге көніп тірі жүргенше, өлуге дайынбыз» деп мәлімдеді;⁷⁴ екінші жолы, И. И. Неплюевтің дәрекілікпен тиісуіне ашуланған хан мен «бодандыққа қылыштың күшімен емес, өз еркіммен кірдім... және көптеген қиыншылықтарға әрең төздім» деп оған бет-жүзіне қарамай айтып салды.⁷⁵ Отаршылдық режимге Кіші жүзде барған сайын нығая түскен хан оппозициясы туралы осы және басқа мәліметтер кем дегенде екі жағдайдың мәнін: біріншіден, патша губернаторының Кіші жүздің толық билігі бар әміршісі жөнінде астамшылық жасағанын; екіншіден, Әбілқайырдың өз хандығына Ресей араласуының күшейе түсуі жөнінде қатты оппозицияда болғанын ашып көрсетеді. Ал оның отаршыл империяның көптеген нұсқауларына адал болғаны туралы үнемі айтып келген, оны өлкені отарлаудың көрінеу жақтаушы болуға жақын тұрды деп санаған зерттеушілер де жай ғана қателескен. В. Н. Витевскийдің «егер 1749 жылы (1748 ж. — *Ред.*) өзара араздық кезінде оны Барак сұлтан өлтіріп, Әбілқайырдың бұдан кейінгі ойларын тоқтатып тастамаса, Неплюевтің Әбілқайыр ханмен әлі де ұзақ уақыт бойы күресуіне тура келетін еді»⁷⁶ деген пайымдауының негізінде казак халқының құлдыққа түсуі мен құрып кетуінің нақты қатері әкеп тіреген аса қиын сыртқы саяси жағдай салдарынан Ресей қамқоршылығын қабылдауға мәжбүр болған ханды көреген саясатшы ретінде сипаттайтын шындық жатыр. Солай бола тұрса да, хан Кіші жүздің бұрынғы тәуелсіздігін қалпына келтіруден үмітін үзбеді, сондықтан да ру ақсүйектері мен халық оны тек қана «барлық казак хан-

дарының атасы, көптеген қазақтар өулие санап қадірлейтін адам деп» атады.⁷⁷

Әбілқайыр мен Барақтың бір-бірін ұнатпайтын көзқарастарынан И. И. Неплюев жақсы хабардар болды. Әбілқайыр мен Барақты бір-біріне үнемі айдап сала отырып, И. И. Неплюев бағына бермейтін ханның көзін жою мақсатына жетіп тынды. Әбілқайырдың өлтірілуіне оның Барак және Батыр сұлтандардың қоныстары арқылы өткен сауда керуендері жүретін бағытты бақылауға әрекет жасауы себеп болды. 1748 жылдың басында Хиуа әміршісі Қайыптың құда түскен қыз үшін сый-сыяпат алып, Барак сұлтанға тойға бара жатқан елшілігін Әбілқайыр адамдарының тонап кетуі Барак пен Әбілқайырдың қатынасын аса шиеленістіріп жіберді. И. И. Неплюев қазақтардың жоғары дәрежелі ақсүйектері арасындағы топтық қырқысты біле отырып, оны одан әрі шиеленістіруге себепші болды. 1748 жылғы 1 тамызда қарақалпақтардың Әбілқайырға жақынырақ көшіп келіп қонған жерінде, Ұлқияқ және Торғай өзендерінің арасында болған қақтығыс кезінде бағынуды білмейтін хан өлтірілді.

Ал ханның өміріне қол жұмсаған, өз дәуірінің ірі қайраткері, белгілі батыр Барак сұлтанның жағдайы да кісі қызығарлық болмады. Зорлықпен өлтіру «өзінің даңқ пен билікке жетуіне даңғыл жол салып береді» деп есептеген ол қателесіп, өз тайпаластарының көпшілік бөлігін өзіне қарсы қойып алды.⁷⁸ Қазыбек бидің бастамасымен өткізілген билер соты оны ақтағанымен,⁷⁹ халық одан теріс айналып кетті, сөйтіп көп ұзамай Барақты саяси қарсыластары улап өлтірді, ал бұл жөнінде ойрат әміршісі Цеван-Доржының талап етуімен солай істелді деген сыбыстар да таралды.⁸⁰ Жинақтап алғанда осының бәрі ең алдымен екі этникалық-аумақтық бірлестік — Кіші жүз бен Орта жүзді қосып алудың бастапқы кезеңі сипатының, саяси мәнінің күрделі, кейде қайшылықты болғанын растайды. Егер осы құбылыстар бұратана халықтардың көпұлтты империя құрамына кіруі заңды үрдіс ретінде қаралып, «ең аз зұлымдық» дегеннен басқаша бағаланбаған, мысалы, екі жүзді қосылуға итермелеген дәлелдер бір тұлғаның — Әбілқайыр ханның жеке менмендігімен байланыстырылған ескі саяси таптаурыннан біршама аулактасак, ең жана мұрағат мәліметтерін енгізу, 1917 жылға дейінгі орыс тарихнамасы мен кеңестік кезең өкілдерінің алуан түрлі пікірлерін салыстыру сол кезеңдегі халықаралық қатынастардағы күштердің нақты арақатынасын ескере отырып, осынша күрделі үрдіске тән ерекшелікті өзгеше тұрғыдан анықтауға және сол тарихи кезеңдегі Әбілқайырдың рөлін бағалау, кейде алдын ала туғызылған сыңаржақ келеңсіз тұжырымдауды алып тастауға мүмкіндік береді. Отаршылдық акциялар әсіресе ойраттардың нақты қатері жойылғаннан кейін бұрынғысынан да неғұрлым ауқымды түрде дамытылып, керісінше қазақ жерлерін күшпен бағындыру жөнінде сонау I Петр кезінде өзірленіп, кейінгі билеушілер кезінде терендетіле түскен стратегиялық мақсаттарды неғұрлым айқын ашып берді.

3. XVIII ҒАСЫРДЫҢ 40-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ОЙРАТ ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙДІҢ АЙМАҚТАҒЫ САЯСАТЫ

Әбілқайырдың бұрынғы антына адалдығын қуаттауы, Әбілмәмбет хан мен ықпалды Абылай сұлтанның Ресей бодандығын қабылдауы қазақтардың он

өзгерістерге және көрші мемлекеттер арасындағы өз жағдайын нығайтуға деген үміттерін ақтамады. 20—30-жылдардағы сияқты, ойраттар қатері дала өңірін мекендеушілерінің төбесінен бұрынғысынша алмас семсердей төніп тұрды. Патшалық өкімет орындарының шекара бойындағы бекіністер мен басқа да орталықтар арқылы сауданы жандандыру жолымен Жоңғарияны қазақ жүздеріне қарсы жаулық әрекеттерден тежемек болған үміті ақталмады. Сол кезге қарай Ресеймен жақындасу көзқарасын ұстанған Жолбарыс ханның өлтірілуі және өзінің саяси бағдарын жиі өзгерткен Сәмеке ханның қайтыс болуы қазақ хандықтарының сыртқы саяси жағдайының осалдығын айғақтай түсті. Ойраттар оңтүстік-шығыс шептегі, сондай-ақ Қазақстанның өз ішінен оқиғалар туралы да жақсы хабардар болып отырды. Жағдайды пайдаланып, 1739—1740 жылдардың қысында ойрат әскерлері оңтүстіктен, Сырдария өзенінің жоғарғы ағысынан және солтүстіктен Ертіс өзені жақтан шапқыншылық жасап, Орта жүздің Тобыл мен Есіл бойындағы қоныстарын едәуір шығынға ұшыратты.⁸¹

Ұлан-байтақ Орталық Азия аймағындағы жағдайды үнемі қадағалап отырған ойраттар қорғансыз ауылдарды күш қолданып қырып-жоюмен шектелмей, шекаралық бекіністерге жақын маңайларға бірнеше талап-тонаушылық шапқыншылықтар жасады, дегенмен де Алтай мен Оңтүстік-батыс Сібірде шашырап жатқан зауыттарды, рудниктерді қорғап тұрған көптеген әскери постыларға жер-жерде шабуыл жасауға батылы бармады. Ямышевск бекінісінің коменданты подполковник Тимофей Зорин бұл жөнінде Сібір губерниясына жеткізіп, олар Железинскіден Омбы бекінісіне дейін «қазыналық пішеннің бәрін бүлдіріп кетті» деп хабарлады.⁸²

Әлбетте империяның экономикалық мүдделерін қызғыштай қорыған шекаралық бекіністер орналасқан ауданға ойрат күштерінің мұндай жорықтары Сібір әкімшілігінің қатты наразалығын туғызып, ол бір себептен болса да оларды жазасыз қалдырғысы келмеді — өңгіме беделі және тиімділігі әбден жеткілікті екеніне қазақтар да, ойраттар да шүбә келтірмейтін орыс қаруының күші жайында болып отырған еді.

Ресейдің оңтүстік-шығыс шегіндегі оқиғаларды және қазақ-ойрат өзара қатынастарын Орынбор әкімшілігі де мұқият қадағалап отырды.

И. К. Кириллов қайтыс болғаннан кейін Орынбор экспедициясы Орынбор комиссиясы деп аталып, оны 1742 жылы Сібірдің шет аймақтарындағы жағдай мейлінше шиеленіскен кезде И. И. Неплюев басқарды. Бірқатар әкімшілік-саяси шаралар: Орынборды Сақмардың Жайыққа құятын жеріне көшіру, жаңа Орынбор шебінің бекіністері мен редуттарын салу, Ой шебін нығайту, қазақтармен және Орта Азия халықтарымен сауданы дамыту мен кеңейту соның қызметімен байланысты болды.⁸³

Ойраттардың басым күшінің ауыр тегеуірінін бастан кешірген қазақтарды қолдауға қатысты оның көзқарасы Сібір әкімшілігінің пікіріне толық сәйкес келді — шарт міндеттемелерін негізге ала отырып, Ресей өз бодандарын ойраттардың толассыз шабуылдарынан қорғау мақсатымен батыл қадамдар жасауға тиіс болды. Осыған байланысты, қазақ жүздеріне олардың Жоңғарияға қарсы күресінде нақты қолдау көрсету жолымен жүріп, 1742 жылғы 20 мамырда Билік етуші Сенат қазақтарды қорғау және бекіністердің қорғанысы жөніндегі шаралар туралы бірінші рет арнаулы жарлық қабылдайды. Басқа хандарға қарағанда, империяның билеуші топтарына неғұрлым жақын тұрған Әбілқайыр хан да патша императрица Ели-

завета Петровнаға қорған болуды сұрап өтініш жасағанмен, бұл шешім Ресейдің алысты көздейтін стратегиялық, соның ішінде экономикалық міндеттеріне сәйкес керек болды.

Галдан-Церен қазақ билеушілеріне үзілді-кесілді талап – Жоңғарияға толық тәуелділікті мойындау талабын қойды, ал оны қабылдамаған жағдайда Қазақстан шегіне бұдан да гөрі бастырмалата басып кірумен қорқытты, мұның өзі Кіші жүз бен Орта жүздің Ресеймен өзара шарттық міндеттемелерін жоққа шығаруы мүмкін еді. Жоңғар ханының қаһарлы талабын жүзеге асыру қазақ хандарын Галдан-Церенге нақты тәуелді етер еді.⁸⁴

Бұл жағдайлар Сібір әкімшілігінің батылдығын нығайтып, ойрат қолбасшыларынан «өз адамдарын мұндай ренжітуден тыюды» талап етті. 1742 жылғы 2 қыркүйекте И. И. Неплюев Галдан-Церенге хат жіберді, онда соңғысының назары Ресей бодандығында тұрған қазақтардың істеріне араласуға жол берілмейтіндігіне аударылды: «...Әбілмәмбет хан мен сұлтандар өз руларымен және ұлыстарындағы барлық адамдарымен бірге олардың осы өтініші бойынша бодандыққа... қабылданды».⁸⁵

Осындай қиын-қыстау кезде неғұрлым батыл қимылдар күткен жаңа бодандары алдында өзінің беделін түсіргісі келмеген Ресей үкіметі дипломатиялық наразылықтармен шектелмей, «ерекше сақтық шараларын қолдануға» пәрмен беріп, Тобыл мен Екатеринбургтен Жоңғариямен шекарадағы бекіністерге қару апаруға рұқсат етті.⁸⁶

Ресейдің пәрменді шаралары ойраттар қатерін әлсіретіп, соңғыларын қазақ-орыс қатынастарының нығаю барысын аландаушылықпен қадағалауға мәжбүр еткенімен, екі хан – Әбілмәмбет пен Әбілқайыр арасындағы бұрынғы араздық тоқталмады, ол былай тұрсын, біріншісі Орта жүздің батыстағы қоныстарын өз қолына қаратып алмақшы болған үмітін үзбеген Әбілқайырдың жоспарларынан сақтанып, Түркістанға көшіп барды. Сол дәуірдің аса көрнекті қайраткерлерінің бірі Абылай сұлтанды ойраттардың тұтқынға алуы жағдайды қиындата түсті, оны босатып алу үшін Әбілмәмбет те, Әбілқайыр да пәрменді ешнәрсе қолданбады. Ал И. И. Неплюевтің 1742 жылғы 2 қыркүйекте Галдан-Церенмен «...қазір Сіздің ұлыстарында ұсталып отырған Абылай, басқа да қайсақтар босатылсын» деген талабы орындалмай қала берді.

Ол ол ма, үкіметті «жоңғарлық Галдан-Цереннің» Әбілмәмбет хан, Барақ сұлтан, Жәнібек батыр, «сондай-ақ Кіші Орданың Әбілқайыр ханы өздерінің атакты ақсақалдарымен балаларын аманатқа жіберсін және зекет төлесін» деген талабы туралы хабар аландатты.⁸⁷ Шығысында ойрат жерін жұтып жіберу үшін қолайлы сәтті күтіп отырған Цин империясы тарапынан нақты қатер сақталып қалған жағдайда Жоңғария бір мезгілде Ресейге де қарсы, қазақ жүздеріне де қарсы екі майданда күресуге бел байлай алмады. Ресейдің оңтүстік-шығыс шекарадағы жетістіктерін кеңейту фактісіне Галдан-Цереннің ұстамдылықпен қарағанын кейбір дәрежеде сонымен түсіндіруге болады.

Сібір және Ертіс шептерімен шекаралас аудандардағы ойраттардың соғыс қимылдарының алдын алуға ұмтылып және Жоңғарияның өзіндегі жағдай туралы анық мәліметтер алу мақсатында ол жаққа саудагерлер және дипломатиялық адамдар түрінде агенттер жіберілді, олардың міндеттері шеңберінде мыналарды анықтау жүктелді: «...бұрынғы жасал-

ған талаптар бойынша Сібір жағына қандай да бір жаман ниеті жоқ па... бұл туралы Сібір губернаторына және қауіп туралы ең жақын қалаларға дереу айтылып отырылсын». ⁸⁸

Ойраттардың қазақ руларына уақытша одақ жасасуға уәде беріп, оларды Ресейдің әскери қорғаныс бекеттеріне айдап салуға күш салған кездері болды. Ойраттардың жекелеген қазақ батырлары мен сұлтандарының өкініш туғызатын жөнсіз әрекеттерінен хабардар болып отырғаны күмәнсіз, ал олар бодандыққа қарамастан, шекаралық бекіністерге шабуыл жасап, сонысымен өздеріне деген сенімсіздік туғызды. Мәселен, 1740 жылғы 24 шілдеде Ямышевск бекінісінің коменданты секунд-майор Нелебов: «Қайсақтардың келуі туралы сақтық мықты болсын», — деген бұйрық берді. ⁸⁹ Осыған байланысты Жоңғарияға К. Миллер елшілігінің жіберілуі Ресей боданы — Абылай сұлтанды босату туралы келіссөздермен қоса саяси жағдайды зерттеу мақсатын көздеді және Галдан-Церенмен орыс-ойрат қатынастары туралы келісімге қол жеткізуге ұмтылуға тиіс болды. ⁹⁰

Атақты ойрат нойондарының бірі Манжа И. И. Неплюевтің атына К. Миллер арқылы жіберген хатында Неплюевтің назарын қазақтар жасаған күйзеліске аударып, былай дейді: «сен бодан деп атайтындарың шекаралық (ойраттардың. — *Ред.*) ұлыстарға алаңдатушылықпен лаң салды... ол қайсақтар Сіздердікі емес, ал сен ол бөтендерді өзіміздікі деп атайсың». ⁹¹ Ойрат дипломаты И. И. Неплюевке «ұлы мәртебелі Галдан-Цереннің... және басқа (соның ішінде Абылайды. — *Ред.*) қазақ тұтқындарының әрқайсысын өз отанына жіберуге» келіскенін білдірді. ⁹²

1743 жылғы 23 мамырда К. Миллер Ресейге қайтып оралды, көп ұзамай Абылай сұлтан тұтқыннан босатылып, өз аулына қайтып келді де, ең алдымен өзін тұтқыннан босатып алу және тұтқын кезіндегі тағдырын жеңілдету үшін ойрат ханымен тікелей келіссөз жүргізуден тартынған Әбілмәмбет пен оның баласы Әбілпейіз сұлтанның әрекетсіздігіне өзінің ызаланғанын жасырмай, уақытша жоғалтып алған билік тізгінін жедел қолға ала бастады.

Дегенмен, Галдан-Церен әскери-тірек пункттерінің кейбіреуін жоюды барған сайын табанды түрде талап ете бастады. Барақ сұлтанның ұлыстарында болып қайтқан орыс агенті Иван Лапик қайтып келгеннен кейін ойрат өкілінің «...олар (орыстар. — *Ред.*) салған құрылыстарды қирататын боламыз» дегенін баяндады. ⁹³ 1744 жылдың жазында «Қанқаракөл» деген жерге жиналған қалмақтар туралы барлау жасау үшін Сібір губерниялық кеңсе жіберген дворян Федор Мельников Кузнецкіге қайтып келгеннен кейін ойраттардың күш жинап алып, «бір күн де іркілмейді. Сол соғыспен... Колыван зауытына аттанатынын» хабарлайды. ⁹⁴ 1744 жылдың маусымында Өскемен бекінісіне келген ойрат өкілдері Шерен, Узочаки мен Союн да «Галдан-Цереннің Ертіс бойымен жоғары қарай Зайсаннан 7 күндік жерге көшіп келгені туралы» мәлімдеді. ⁹⁵

Ойрат күштерінің шекаралық шептен кенеттен өтіп кетуінің алдын алу мақсатында Жоңғариямен шекарада қарулы қақтығыстар бола қалған жағдайда қорғаныстық сипаттағы бірсыпыра шаралар жүзеге асырылды. Әскер саны көбейтілді. 1744 жылы ғана үш бекініске — Железинск, Семей және Өскемен бекіністеріне 35 зеңбіректен тұратын артиллериясы бар 7400 адам-

дық гарнизон орналастырылды. Ерекше қызмет – Сібір шекаралық шебінің бастығы қызметі белгіленіп, оған генерал-майор И. В. Киндерман тағайындалды, солтүстігінде Сібір редуттарынан Алтайдағы Колыван зауыттарына дейінгі орасан зор қашықтықта Ертістің оң жағалауын отарлаудың кеңейтілуі соның есімімен байланысты. Кен қазушы кәсіпорындар үшін қосымша «полисадтары мен рогаткалары бар арзан бекіністер» салынатын болып шешілді.⁹⁶ Қолданылған шаралардың нәтижесінде, едәуір ірі, ұрысқа бейім бес бекіністен (Омбы, Коряков, Ямышевск, Өскемен және Семей) басқа 31 форпост пен редут пайда болды, олардың қорғанысқа бейімделуі онша болған жоқ, көпшілігі «бөрене дуалмен, ормен» ғана қоршалған еді.⁹⁷

Әскери бекеттердің болуы Алтайдың тау-кен зауыты кәсіпорындарының еркін жұмыс істеуі үшін ғана емес, кейбір дәрежеде көшпелі қазақтардың мүдделерін қорғау үшін де объективті жағдай жасады.

Үкімет ойраттарды біртіндеп ығыстырып шығаруға ұмтылып, аудандарға тау-кен зауыты кәсіпорындарының әр жерге орналастырылуын барынша қолдап отырды. Мұны да ойрат билеушілері қазақтарды Ресей өкімшілігіне қарсы қою мақсатында шебер пайдаланды: «...сендерден (қазақтардан. – *Ред.*) Жайықтың арғы жағын тартып алып, қолдарына қаратты, олар сендерге көшетін жер де қалдырмайды...».⁹⁸

Осы жағдайдың бәрін ескере келіп, Ресейдің өкімет орындары әскери бекеттерді нығайтты, гарнизондар, бекіністер санын көбейтті.

Ішкі губерниялардан Жоңғариямен шекарадағы әскерлерді толықтыру үшін ауыстырылған тұрақты бес полктің оңтүстік-сібір шекарасына жақындағаны туралы ескертілген Галдан-Цереннің ұрыс қимылдарын қайта бастауға батылы бармады.

Үкімет оңтүстік-шығыс шекарадағы жағдайды қалыпқа түсіріп алды; ойраттармен осының алдындағы толассыз қақтығыстардан біраз ес жиып алған қазақтар көрші халықтармен бұрынғы байланыстарын жаңартты, олар шекаралық бекеттер арқылы үзілістермен және болмашы дәрежеде жүзеге асырылып келген еді.

Бұл кезеңде Кіші жүз башқұрт халқының кезекті көтерілісімен дүрлігулі болатын. Тұрақты әскерлердің үстемелдете жасаған соққыларына төтеп бере алмай, көтерілісшілердің бір бөлігі, бұрын 30-жылдарда болғанындай, пана табу үмітімен қазақ даласына қашты. Солардың қатарында өзін ойраттың атақты батыры Шона батырдың есімімен атаған башқұрт қозғалысы жетекшілерінің бірі – Карасақал да бар еді. Орынбор өкімшілігінің қысымына ұшырай бастаған Кіші жүз аудандарының да көтеріліске қамтылуы мүмкін екенінен шын қауіптену патшалық өкімет орындарының «бұл халықтар арасындағы араздықты тереңдете түсуіне» түрткі болды. 1744 жылы Орынбордың бірінші губернаторы болған И. И. Неплюевке «...қазақ феодалдарынан ауылдарда жасырынып жүрген көтеріліске қатысушыларды ұстап беруге қайткенде де қол жеткізу міндеті жүктелді».⁹⁹ Ол кезде Әбілқайыр хан өзінің Кіші жүзбен шектес аудандардағы саяси дұшпандарымен үздіксіз күреске тартылып жүрді. Бұл жолы ол башқұрттар қозғалысын басуға ресми түрде тартылған жоқ.

Сонымен қатар аймақта көрінеу жау жоқта бекіністі шептер салудың кеңейтіле түсуі қазақ ханын қатты алаңдатты. Осы қатаң бағытты

жүргізуші И. И. Неплюевпен оның дұрдараздық қатынастары қалыптасты.

Жайық шебі кеңейтіліп, қазақтардың өз иеліктерінде өзеннің оң жағасына еркін өтуін жауып тастады; шығыстағы Үй шебі Новоишим шебімен қосылуға тиіс болды, өз кезегінде, ол Сібір редуты арқылы Ертіс шебімен байланысып жатты.

Батысқа Жоғарғы Үй және Төменгі Үй болып бөлінетін Үй шебі Оңтүстік Орал сырты жерін қамтыды. Төменгі Үй дистанциясына 1743 жылы негізі қалаған Троицк бекінісі енді. Кейініректе оған бұрын Новоишим шебінің құрамында болған Звериноголовск бекінісі берілді.¹⁰⁰ Бекіністі бекеттерді жалғастыру жөніндегі нысаналы шаралар аяқталғаннан кейін Орынбор, Новоишим, Ертіс, Сібір, Үй шептері Қазақстанның солтүстік-батыс және солтүстік-шығыс аймақтарын қоршап алып, Оралдың, Сібірдің, Алтайдың шектес жерлерін де қамтыды; Жайықтың сағасынан Өскемен бекінісіне дейін, ұзындығы 3,5 мың шақырым және негізінен казак контингенті қоныстандырылған жерде бекіністер мен форпостардың тұтасып жатқан тұтас шебі қалыптастырылды. Осы жұмыстардың жүргізілуіне байланысты қазақтардың көшіп жүретін қоныстары шамамен 70 мың шаршы шақырымға кесіп тасталған болып шықты.¹⁰¹ Мұндай саясатқа қарсы шыққан номадтарға ойдан шығарылған айыптаулар (ұрлық және қарақшылық) тағылып, алыс жерлерге жер аударылды. Көтерілісшілер жөнінде қатаң шаралар қолдануға Орынбордың бірінші губернаторы И. И. Неплюев пен оның пікірлесі генерал-майор Штойман мұрындық болды.¹⁰²

И. И. Неплюев Әбілқайыр ханның билігін шектеуді, хан сайлаудың дәстүрлі рәсімін өзгертуді де жақтап, «қырғыз-казак хандарының өздері хандықты өз адамдарының, халық-еркі бойынша емес, ұлы мәртебелі императордың асқан жоғары рұқсатымен алғаны» пайдалы деп санады.¹⁰³

А. И. Тевкелевтің ханды И. И. Неплюевпен татуластыруға жасаған әрекеттерінен ешнәрсе шықпады, ал Әбілқайырдың Орта жүздің көрнекті шыңғыс ұрпақтарымен, негізінен алғанда, Барақпен тайталасы да оның жағдайын әлсіретіп, төмендете берді.

Ол кезде, сірә, Әбілқайыр Абылай сұлтанмен жақсы қатынас жасаған болса керек. Барақ өзінің ежелгі бақталасын өлтіру жоспарын ойластырып, Абылайдың ордасына оның қолдауына сүйену үшін «тыңшы» жіберген кезде, «жауыздық пиғылға ашуланған» Абылай оны өз ұлысының шегінен қуып жіберген.¹⁰⁴

30 жылға жуық уақыт бойы қайнаған оқиғалардың қас ортасында болған Әбілқайырдың күтпеген жерден қаза табуын басқа жағдайлармен қоса, көп жағынан алғанда ең алдымен оның өз бәсекелестерін саяси аренадан барлық амалдарды қолданып ығыстырып шығаруға деген шамадан тыс пиғылымен, Арал жағалауы мен Хиуа ауданында көшіп жүрген қазақтарды өз билігіне толық бағындыру мақсатымен түсіндіру керек. Ол хандықта бірсыпыра уақыт бойы Әбілқайырдың мұрагері — Нұралы билеуші болды.

Әбілқайырдың өз баласы Ералы сұлтан біраз ықпалды болған Орта жүзде өзінің жағдайын нығайту мүмкіндігі зор еді. Бұл жағдай оған Әбілмәмбет хан тарапынан сенімсіздікті күшейтті, бұрынғыша оны мансапқұмар деп санаған, Кіші жүз ханының Ресей әкімшілігіне сүйеніп, Орта жүздегі басқару тізгінін өз қолына алуына мүмкіндік бергісі келмеген Барақ сұлтанның табанды қарсы әрекетін туғызды.

Барақ сұлтан да Ресеймен жақындасуға қарсы болған жоқ: оның сенім білдірген адамдары Петербургке шақырылды, Ресей императрицасына адалдыққа ол да ант берді. Сондықтан да Әбілқайыр өлімінің себебін өзінің жеке бақталасы шебер құрған торға түсіп, 1748 жылдың тамызында оның өзі құрбаны болған ішкі саяси күрестен іздестіру керек; екі жыл өткен соң Барақтың өзі де өлді, сыбыстарға қарағанда, Түркістанға жақын жерде жергілікті билеушілердің бірі у берген көрінеді.¹⁰⁵

Тартысты оқиғаларға толы 40-жылдар қаза тапқан ханның үлкен ұлы – Нұралының хан сайлануымен, соның ішінде қазақ-ойрат текетіресінің кезекті кескілескен кезеңімен, ымырасыз екі тұлғаның – 1745 жылы Галдан-Цереннің және 1748 жылы Әбілқайырдың өлуімен аяқталады; осы оқиғалардан кейін ойрат хандығында билік үшін күрес басталып, бір кездегі құдіретті елін әлсіретті, ол өзінің өмір сүруінің соңғы фазасы кезеңіне аяқ басты; екіншісінен кейін хан билігін біртіндеп әлсірету кезеңі туып, Қазақстанды казактардың ашық әскери отарлауы үшін негізді кеңейтті.

¹ Толығырақ қар.: *Златкин И. Я.* История Джунгарского ханства. 1635–1758 гг. (Второе издание). М., 1983; *Гуревич Б. П.* Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX вв. М., 1979; *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи XVII–XVIII вв. А., 1991.

² *Касымбаев Ж. К.* Под надежную защиту России. А., 1986; *Соныкі.* Государственные деятели казахских ханств в XVIII в., т. 1. А., 1999.

³ Памятники Сибирской истории XVIII в., кн. II. СПб., 1885, 148-б.

⁴ Государственный архив Омской области Российской Федерации (ГАОМО РФ), ф. 366, оп. 1, д. 2, л. 1.

⁵ *Бұл да сонда.*

⁶ Российский Государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 483, оп. 1, д. 240, л. 1.

⁷ *Андреевич В. К.* История Сибири, ч. 2. СПб., 1889, 293-б.

⁸ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 2, л. 4.

⁹ Бұл мәліметтер оның 1719 жылдың қаңтарында Сенатта жасаған есебінде көрсетілді. Кейінгі зерттеулерде экспедицияның құрамы (2902 адам) жөнінде түрлі пікірлер айтылады. Қар.: *Чимитдоржиев Ш. Б.* Взаимоотношения России и Монголии XVII–XVIII вв. М., 1978, 139-б; (2932 адам). Қар.: *Златкин И. Я.* История Джунгарского ханства, 226-б.

¹⁰ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 199 (портфели Миллера), оп. 2, д. 2 об.

¹¹ *Гуляев Г.* Заметки об Иртыше и странах им орошаемых //Вестник ИРГО, ч. III, отд. IV. СПб., 1851, 50-б.

¹² Памятники сибирской истории XVIII века, кн. II, 151-б.

¹³ *Бұл да сонда*, 126–127-б.

¹⁴ *Бұл да сонда*, 127-б.

¹⁵ *Зиннер Э. П.* Известия шведских военнопленных в Сибири. Иркутск, 1961, 9-б.

¹⁶ *Абрамов Н.* Областной город Семипалатинск //Записки ИРГО, кн. 1. СПб., 1861, 131–132-б. Толығырақ қар.: *Касымбаев Ж. К.* Экспедиция М. Д. Бухгольца и создание Прииртышских крепостей в начале XVIII в. //Исторические науки, вып. 1. А., 1974, 37–38-б.

¹⁷ *Андреевич В. К.* Көрсетілген еңбегі, 295-б.

- ¹⁸ Памятники сибирской истории XVIII в., кн. III, 127-б.
- ¹⁹ Щеглов И. В. Хронологический перечень важнейших событий в Сибири (1032—1882 гг.). Иркутск, 1882, 16-б.
- ²⁰ Памятники Сибирской истории XVIII в., кн. II, 153-б.
- ²¹ Казахско-русские отношения в XVI—XVIII вв. (Документы и материалы). Документ № 16. А., 1961, 18—19-б. (КРО-1).
- ²² РГАДА, ф. 139, оп. 1, д. 365, л. 203.
- ²³ Армстронг И. А. Семипалатинские древности // Известия археологического общества. 1859, вып. IV, т. 1, 203-б.
- ²⁴ Шеманский А. 200-летие приступа к Петровским военно-разведочным экспедициям // Военно-исторический журнал. 1916, № 14, 16-б.
- ²⁵ Риттер К. Землевладение в Азии. СПб., 1859, 291-б.
- ²⁶ Городское поселение Российской империи, т. IV. СПб., 1864, 474-б.
- ²⁷ КРО-1, 62-б.
- ²⁸ Златкин И. Я. Көрсетілген еңбегі, 387-б.
- ²⁹ Кар.: Добросмыслов А. И. Материалы по истории России. Сборник трудов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края. 1734. Оренбург, 1900, т. 1, 108-б.
- ³⁰ Лебедев В. Из истории сношения казахов с царской Россией в XVIII в. // Красный архив, т. 5 (78), 1936, 130-б.
- ³¹ Рычков П. И. История Оренбургская (1730—1750). Оренбург, 1896, 5-б.
- ³² Кар.: Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и о киргиз-кайсацких ордах. 1762 // Временник императорского Московского общества истории и древности Российских, кн. XIII. Смесь (3-я пагинация). М., 1852, 15—19-б.
- ³³ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 122, оп. 122/4. 1731, д. 5, л. 5 об.
- ³⁴ Бул да сонда, л. 2.
- ³⁵ Бул да сонда, л. 2 об. Сонымен катар Әбілқайырға алмас қылыш сыйға тартылған.
- ³⁶ Бул да сонда, л. 4.
- ³⁷ Кар.: Маев Н. А. Очерк истории киргизского народа с 1732 по 1868 гг. // Материалы для статистики Туркестанского края. (Ежегодник), вып. 2. СПб., 1873.
- ³⁸ Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. СПб., 1762, 45-б.
- ³⁹ КРО-1, 50-б.
- ⁴⁰ Бул да сонда.
- ⁴¹ Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства, 7-б.
- ⁴² Разные бумаги генерал-майора Тевкелева, 16-б.
- ⁴³ Досмухамедулы Халел. Избранное. А., 1998, 33-б.
- ⁴⁴ АВПРИ, ф. 122, оп. 122/3, д. 5. 1731, л. 10—10 об.
- ⁴⁵ Лебедев В. Из истории сношения казахов, 205-б.
- ⁴⁶ Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России. СПб., 1865, 6-б.
- ⁴⁷ Рычков П. И. История Оренбургская (1730—1750). Оренбург, 1896, 8-б.
- ⁴⁸ Моисеев В. А. Көрсетілген еңбегі, 109-б.
- ⁴⁹ Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства, 7-б.
- ⁵⁰ АВПРИ, ф. 122, оп. 122/3. 1791, д. 1, л. 64 об.
- ⁵¹ Добросмыслов А. Материалы по истории России. 1734, т. 1, 119—120-б.
- ⁵² Дополнения к «Истории Оренбургской» П. И. Рычкова // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, вып. XXXIII. Оренбург, 1916, 100-б.
- ⁵³ АВПРИ, ф. 122, оп. 122/4, д. 1734. 6, л. 1.

- ⁵⁴ *Добросмыслов А. И.* Башкирский бунт в 1735, 1736, 1737 гг. //Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Оренбург, 1900, вып. VIII, 9-б.
- ⁵⁵ Революционная и трудовая летопись Южно-Уральского края. Хрестоматия. Челябинск, 1980, 14-б.
- ⁵⁶ *Устюгов Н. В.* Башкирское восстание 1737—1739 гг. М., 1950, 8-б.
- ⁵⁷ Записки И. И.Неплюева. СПб., 1853, 105-б.
- ⁵⁸ *Устюгов Н. В.* Көрсетілген еңбегі, 24-б.
- ⁵⁹ *Попов И. А.* Татищев и его время. СПб., 1851, 179-б.
- ⁶⁰ Материалы по истории Башкирской АССР, ч. 1. М.-Л. 1936, 324-б.
- ⁶¹ *Рычков П. И.* История Оренбургская (1730—1750), 97-б.
- ⁶² Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. А., 1960, 37—38-б.
- ⁶³ *Витевский В. Н. И. И.* Неплюев — верный слуга своего отечества, основатель Оренбурга и устроитель Оренбургского края. Казань, 1891, 153-б.
- ⁶⁴ *Бул да сонда*, 153-б.
- ⁶⁵ *Бул да сонда*, 155-б.
- ⁶⁶ Қар.: *Дебу И.* Топография и статистическое описание Оренбургской губернии. М., 1837, 175—192-б.
- ⁶⁷ Госархив Оренбургской области (ГАОрО), ф. 2, оп. 1, д. 12, л. 1—81.
- ⁶⁸ *Бул да сонда*, л. 29 об.
- ⁶⁹ *Добросмыслов А. И.* Тургайская область. Исторический очерк //Известия Оренб. отд. ИРГО, вып. XV. Оренбург, 1900, 55-б.
- ⁷⁰ *Бул да сонда*, 56-б.
- ⁷¹ *Витевский В. Н. И. И.* Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т. 3. Казань, 1891, 681-б.
- ⁷² *Бул да сонда*, т. III, 685—686-б.
- ⁷³ Записки генерал-майора Ивана Васильевича Чернова //Труды Оренб. ученой архивной комиссии, вып. XVIII. Оренбург, 1907, 18-б.
- ⁷⁴ *Матвиевский П. Е.* Абулхайр, поборник единения казахского народа с русским //Ученые записки Чкаловского госпединститута, вып. 1. Чкалов, 1946, 101-б.
- ⁷⁵ *Рычков П. И.* История Оренбургская, 65-б.
- ⁷⁶ *Витевский В. Н. И. И.* Неплюев и Оренбургский край, 157-б.
- ⁷⁷ *Левшин А. И.* Көрсетілген еңбегі, 206—207-б.
- ⁷⁸ *Касымбаев Ж. К.* Политика Абулхайр-хана в принятии Младшим жузом Российского подданства в 30-х годах XVIII в. //Поиск. № 5, 1997, 62—72-б.
- ⁷⁹ ГАОрО, ф. 3, оп. 1, д. 18, л. 196—197.
- ⁸⁰ *Добросмыслов А. И.* Тургайская область. Исторический очерк, 84-б.
- ⁸¹ *Сулейменов Р. Б. Моисеев В. А.* Из истории Казахстана XVIII в. А., 1988, 34-б.
- ⁸² Архивные материалы о русско-джунгарских и китайских отношениях (рукописные материалы) /Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5-ти томах, т. IV. А., 1985, 210-б.
- ⁸³ *Аполлова Н. Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — первой половине XIX вв. М., 1960, 121—122-б.
- ⁸⁴ Қар.: *Вяткин М. П.* К истории распада казахского союза //Материалы по истории Казахской ССР (1741—1751 гг.), т. II, ч. II. А., 1948, 9-б.
- ⁸⁵ КРО-1, 228-б.
- ⁸⁶ Государственный архив Алтайского края РФ (ГААК РФ), ф. 169, оп. 1, д. 55, л. 106.
- ⁸⁷ АВПРИ, ф. 113, оп. 113/1. 1743, д. 3, л. 1.
- ⁸⁸ *Добросмыслов А. И.* Материалы по истории России, т. 1, 63-б.

⁸⁹ Центральный Госархив Республики Казахстан, ф. 630, оп. 1, д. 1, л. 183. (ЦГА РК).

⁹⁰ Толығырақ қар.: *Ерофеева И. В.* Русско-джунгарские отношения в 40-х годах XVIII в. и Казахстан (посольство К. Миллера) /Из истории международных отношений в Центральной Азии. А., 1990, 51–53-б.

⁹¹ АВПРИ, ф. 113, оп. 113/1. 1743, д. 3, л. 20 об.

⁹² *Бұл да сонда.*

⁹³ Государственный архив Новосибирской области РФ (ГАНО РФ), ф. 869, оп. 1, д. 56, л. 216.

⁹⁴ *Бұл да сонда.*

⁹⁵ ГААК РФ, ф. 163, оп. 1, д. 55, л. 101 об.

⁹⁶ *Бұл да сонда*, л. 106.

⁹⁷ ГААК РФ, ф. 132, оп. 1, д. 29, л. 14.

⁹⁸ ГАНО РФ, ф. 869, оп. 1, д. 56, л. 216.

⁹⁹ Записки И. И. Неплюева, 157-б.

¹⁰⁰ *Рычков П. И.* Топография Оренбургской губернии, 342–343-б.

¹⁰¹ *Аполлова Н. Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией, 132–133-б.

¹⁰² АВПРИ, ф. 122, оп. 122/3. 1747, д. 1, л. 1, 1 об.

¹⁰³ АВПРИ, ф. 122, оп. 122/1. 1747, д. 1, л. 1.

¹⁰⁴ *Вельяминов-Зернов В. В.* Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России и Средней Азии со временем кончины Абулхаир хана (1748–1765), т. 1. Уфа, 1853, 4-б.

¹⁰⁵ *Добросмыслов А. И.* Тургайская область. Исторический очерк, 84-б.

Төртінші тарау

XVIII–XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫ

1. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамының шаруашылық қызметін бір мағынада бағалау мүмкін емес. Экономикалық кәсіптердің сипатын қатаң бір формуламен және белгілі бір типологиялық шеңбермен байланыстыруға болмайды. Онда елеулі өзгерістер болмағанына қарамастан, дегенмен оның түрлері сан алуан болды. XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы экономиканың жай-күйін сипаттайтын материалдар соның алдындағы дәуірлердің деректерімен салғастырған кезде шаруашылықтың дамуы көп жағынан физикалық (физикалық-географиялық орта, қуаңшылық және т.б.) факторларға да, саяси (саяси бағдардың ауысуы, көршілердің шабуыл жасауы, әр түрлі соғыстар және т. б.) факторларға да тәуелді болғанын көрсетеді.

XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысында шаруашылық дамуының барысы сауда көлемінің біртіндеп өсе түсуімен және сайып келгенде рынокқа тәуелділікпен анықталды. Зерттеліп отырған уақытта қазақтардың шаруашылығында болған елеулі өзгерістер – солтүстіктегі көршінің неғұрлым дамыған экономикасы ықпалының нәтижесімен жүзеге асты.

XVIII–XIX ғасырлардағы шаруашылық дамуының негізгі сыртқы өлшемдері мынадай ерекшеліктерден көрінеді. Біріншіден, соның алдындағы дәуірлерден айырмашылығы жер қатынастары жүйесінде көшпелі қауымдар анықталуының үдемелі үрдісі жүріп жатты, қазақтардың отырықшылану үрдісі күшейеді. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде оңтүстікте қалыптасқан шаруашылық күйзелісі («Ақтабан шұбырындыға» байланысты) содан соң Солтүстік-батыс және Солтүстік Қазақстан аумағына да таралады. Көшпелі топтардың ішінара отырықшылануы кейіннен Орта Азияда «құрама» үлгісіндегі кіші этникалық топтардың қалыптасуына және әр түрлі рулардың араласуына әкеп соқты.

Қазақтар шаруашылығының даму сарыны айырбас саудаға негізделді. XVIII ғасырдың орта шенінде қазақтардың оңтүстіктегі қысқы қыстаулардан солтүстік жаққа (Сарыарқа аумағына) ауысуына байланысты сауда Ресей шекарасына қайта бағдарланды.

Сонымен бірге аумақтық байланыстар баяу дамиды. Аумақтық байланыстар құрылымының ең айқын белгілері: қысқы тұрақты тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстардың жаппай салынуы, жер пайдаланудың түрлі ны-

сандарының дамуы, пішен шабу мен егіншіліктің таралуы, рыноктық орталықтармен жақындасу болып табылады. Жаңа құбылыстар экономикалық өмірде ХІХ ғасырдың ортасынан бастап орныға бастады. ХVІІІ ғасырдың бүкіл бойында және ХІХ ғасырдың бірінші жартысында қазақ қоғамы материалдық өндірісінің негізі бұрынғысынша көшпелі мал шаруашылығы болып қала береді. Бұрынғы уақыттағы сияқты, мал жыл бойы өз аяғымен тебіндеп жайылды. ХVІІІ ғасырда дәстүрлі егіншілік пен қалалардың рөлі зор болды. Экономикалық өмірде шаруашылық қызметінің түрлі салаларының үйлесімді ұштасуы қазақ қоғамы дамуының дәрежесімен анықталады. Қазақ қоғамының материалдық негізі бола отырып, шаруашылық укладтары қазақ қоғамының әр түрлі әлеуметтік-саяси құндылықтары мен институттарын белгілеп берді.

Көшпелі тұрмыс салтының өкілдері бола отырып, қазақтар сонымен бірге егіншілік және қолөнершілік кәсіптерін тоқтатқан жоқ. Қалалар мен егіншілік жазиралар, әлбетте, Қазақ хандығының экономикалық жүйесіне ХVІІІ ғасырдың басында енді. Қала айырбас пен қолөнер орталығы болды. Деректемелерге қарағанда, ХVІІІ ғасырдың басында қазақтардың көшпелі мал шаруашылығы егіншілікті және қалалық орталықтармен тығыз байланысты болған. Қазақ хандығын ұзақ уақыт тіршілік еткізген ең қуатты экономикалық әлеуетті қалыптастырған да, қолөнер мен керуен саудасының тұрақты дамуына жәрдемдескен де осы құбылыс болатын.

Шаруашылық қызметтің кешенді белгілері 1697 жылы Қазақ хандығында болып қайтқан Ф. Скибин мен М. Трошин елшілігінің материалдарында былай деп көрсетілген: «... Қазақ Ордасының бәрі Түркістанға жақын, қалаға қала көрініп тұрады, алыс қалалар тастан көрінбейді, оларға дала арқылы 3 күннен жүреді, Сырт (Сырдария. — *Ред.*) өзенінен алыс қашықтықта, өзендердің бойында жақын тұрмайды, олардың қалаларында құдықтар көп, олардың барлық қалаларының саны 20. Түркістан бекінісі мен қалалар дуалмен қоршалған, дуал топырақ және дуалды бойлай шикі кірпіштен қабырғалар қаланған, үйген топырақпен қоса қабырғаның биіктігі үштен екі сажын, ені кей жерде сажын, кей жерлерде көбірек және азырақ, төбесіне қарай бір жарым және 2 аршыннан, олардың қалаларындағы дуалдар кірпішсіз, топырақ дуалдар көп, топырақ тығыз және сусымайды, қазылған орлар жоқ. Сол қалалардың бәрінде бұхарлықтар тұрады, қазақтар аз, қазақтардың бәрі көшіп жүретін жерлерде, егістік алқаптарда тұрады, олардың егістіктері аз, жылқысы мен қойы көп, сиыр аз, етпен және сүтпен азықтанады».¹

Қала халқына келесі сипаттаманы табын руының белгілі батыры Бөкенбай берген: «Оларда, қырғыз-қайсақтарда қалалар, атап айтқанда: Ташкент, Түркістан, Сайрамға, оларға қарайтын қалалар мен кенттер болған және оларға қырғыз-қайсақ хандары мен ақсақалдары иелік еткен. Ол қалаларда сарттар, яғни отырықшы мұжықтар тұрады, олардан алым алынады». ХVІІІ ғасырдың басындағы сарттар мен қазақтар арасындағы өзара қатынастарды Бөкенбай батырдың: «Ал қазір оларға ешкім иелік етпейді және алым алмайды, уайым-қайғысыз тұрып жатыр» деген сөздері сипаттап береді.²

Жіті қараған жағдайда қала халқының, көшпелі қазақтардың өзара қатынастарынан шынына келгенде алым-салық төлеуші үлгісіндегі тәуелсіздік те айқын аңғарылады. Қала тұрғындары бірқатар міндеткерлік ауыртпалығын көтерді, оларға салық салынды, ара-тұра хандарға және олардың жақындарына сыйлықтар апаруға, қазақ хандары жүргізген соғыстарға көмекші күш ретінде қатысуға тиіс болды.

Көшпелілерге мемлекет пайдасы үшін салық салынбай, ал «көшпелі қырғыз-қайсақтардан хандар ешқандай алым алмайтын, алынбауға тиіс» жағдайларда отырықшы халықтан алым алу Қазақ хандығында әлеуметтік қатынастардың күрделі болғанын дәлелдейді. Қазақстандағы қала тұрғындарының жағдайын анықтаған тәуелділік нысандарын талқылауды тәптіштей берудің қажеті жоқ, бірақ Қазақ хандығының шаруашылық өмірінің әсіресе сауда мен қолөнер сияқты кірісті салаларын жеке-дара дерлік билей отырып, сол салада зор рөл атқарғанын атап өтпекшіміз. Көпестердің қазақ ақсүйектерінің маңызды дипломатиялық тапсырмаларын орындауы жиі кездесетін.

Шаруашылықтың әр түрлі салалары мен оларды жүргізушілердің өзіндік топтасуы қазақ шежіресінде де расталады. Оларда қазақтардың, әсіресе сұлтандар сословиесі мен ру шонжарлары өкілдерінің Орта Азияның қалалары мен отырықшылық-қолөнершілік орталықтарын басқаруға қатысуы туралы алуан түрі нақты материалдар көп. Қалалар мен жазиралар Қазақ хандығының құрамында болып, көшпелілердің экономикалық серігі рөлін атқарып қана қойған жоқ, қиыншылықты және дағдарысты жылдарда олар кедейленген көшпелілер үшін өзінше бір материалдық-экономикалық қойма ретінде қызмет етті.

XVIII ғасырдың басындағы қазақ қалаларының саны 11-ден 32-ге дейін ауытқып отырады, сірә бұл есептеулер ірі қыстақтардың қаншалықты енгізілуіне байланысты болар. Қазақ хандығының жағдайы туралы жақсы хабардар жоңғар елшілері Иркутскіде былай деп хабарлаған: «... олардың қалалары он бір, әміршісі Тәуке тұратын ол қаланы Ясу деп айтады, көлемі жағынан қала орташа, айналасындағы қалашықтармен қосқанда үлкен...».³

«Қазақ ордасында қалаларға жақын жерге әр түрлі астық себеді, селоларға баратындар да көп, ал әр түрлі мал саны көп, олардың малында түйелер, аттар да, есектер де, әр түрлі ірі қара да бар, сондай-ақ қалалар мен селоларда бау-бақша көп, бақтарда көкөністер, алма мен жүзім, шие де, қара өрік те, жиде де, жанғақ та үлкен болып жиі өседі, сондай-ақ өзге де көптеген көкөністер бар», — деп атап өтеді өз хабарламасында жоңғар елшілері.⁴

Деректемелерде қазақтардың егіншілікпен айналысқаны теріске шығарылмайды, дегенмен егіншілік әрине қосалқы кәсіп сипатында болды. Түркістан ғана ерекше еді. Мұнда неміс зерттеушісі Рейнхард Юнгтің анықтауы бойынша, Түркістанда оның өзі «түріктің жазиралық-аумақтық шаруашылығы» деп атаған шаруашылық үлгісі қалыптасқан, онда «суландыру құрылыстарын күтіп ұстау үшін барлық халық нақты міндеткерлік атқаруға міндетті болған және (иеленуші. — *Ред.*) бұған көктем сайын өз қолымен басшылық еткен». Билік басындағылар суармалы егіншілікті ұйымдастыруға мүдделі болды (Reinhard Junge. *Das problem der Europa. Sierung orientalischen Wirtschaft.* 1915, S. 136-137, 141).

Көшпелі қазақтар өздерінің қысқы қыстаулары жанына құнарлы жердің шағын учаскелеріне дән сеуіп, басқалармен бірге жайлауға кететін. Кейбір жағдайларда көшіп жүретін егіншілер егістікті күзету және күту үшін белгілі бір ақы төлейтін болып өздерінің кедей туыстарын қалдыратын. Қазақтардың өздеріне бағынышты қалмақтарды, қарақалпақтарды және басқаларын егіншілікпен айналысуға мәжбүр еткені де сирек кездеспейтін.

Көшпелі мал шаруашылығы таралған аудандар Қазақстан даласының орасан зор кеңістігін алып жатты. XVIII ғасырдың басында солтүстік шекарасы Ертістің оң жағасын бойлай өтті.

XVIII ғасырдың басындағы қарулы қақтығыстар мен ішкі қырқыстарға, мекендейтін және мал бағатын орын іздеп, алыс жерлерге үздіксіз көшіп-қонуға қатысты шиеленісті оқиғалардың ең басты бір себебі — аумақтық иелікке талас болды. Осы оқиғалардың бәрінен мына бір бағалы қасиет айқын көрінеді — XVIII ғасырдың басында-ақ қазақтар Еуразияның орасан зор кеңістігінде Ресеймен, Жоңғариямен және басқа елдермен күрделі күрес жүргізіп келген. Аумақтық проблемалардың сыртында әрқашанда шаруашылық проблемалары тұрады. Көшпелі шаруашылық жағдайлары жайылымды үнемі ауыстырып отыруды қажет етеді, мұның өзі жер көлемі жеткілікті және жердің пайдаланылуы реттелген жағдайда ғана мүмкін болмақ. Көшіп жүретін аймақтың кендігі мал шаруашылығының ең басты шарты деп саналады. «Ертеде барлық қазақтардың ойлайтыны мен дәлелінің түп негізі мал болды, — деп жазады Ш. Уәлиханов. — Біз өз өмірімізді мал шаруашылығының талаптарына бейімдеп құрып келдік. Біздің бабаларымызда тұрақты қыстау, дәл сол сияқты жазғы жайылым үшін бөлінген жер де болған жоқ. Бір жерде шөп шықпай қалған кезде, біздің әкелеріміз ешқандай қашықтықтан тайынбай, басқа, неғұрлым қолайлы жерлерге кетіп қалатын.

Кіші Орданың қазақтары жазда Орынбор маңында және Мұғалжар тауларында көшіп жүрді, ал қысты Сырда және Борсық құмдары мен Қаракұмда өткізді, Орта Орданың қазақтары бір жазда Семей түбінен Троицкіге қарай барып, кері қайтып отырған. Осындай тұрмыс салты жағдайында қатты қыстың қазіргі сияқты қатерлі сипатта болмағаны түсінікті».⁵

Ш. Уәлиханов қазақтар XIX ғасырдың орта шенімен салыстырғанда XVIII ғасырда әлдеқайда бай болған деп санады: «Сібір қазақтары сыртқы приказдар құрылғанға дейін байырақ болған, бұл — титтей де күмән келтірмейтін факт: өткен ғасырдың аяғы мен осы ғасырдың басында Орынбор және Сібір шептеріне айдап әкелінген малдың саны мен 20—30-жылдардағы ресми есептеулерге көз салудың өзі жеткілікті. Осы соңғы дәуірде 10 мың үйір жылқысы болған қазақтар аз болмаған».⁶

1803 жылы Орынбор губернаторы XIX ғасырдың басындағы қазақтардың мал шаруашылығының жай-күйін соның алдындағы көрсеткіштермен салыстыра келіп, «бүкіл дала өңірінде мал шаруашылығының көрінеу кемушілігі бар» деп жазды.⁷

XVIII ғасырдың басында мал қысы-жазы өз аяғымен жайылатын. Жайылым ауыстыра отырып, қазақ қауымдары кең-байтақ даламен қыста Орталық Азияның ең оңтүстігіне, ал жазда Қазақстан далаларына қоныс аударып жүрді.

XVIII ғасырдың басында Кіші жүз руының малды ауылдары қыс кезінде Сырдария мен Әмударияның төменгі ағыстарын қоныстанды. XVIII ғасыр қазақтарының жадында Хорезмнің солтүстік жағы мен Бұхараның шығыс аудандары өздерінің тарихи жері деген сенім мықтап сақталған.

Орта жүз ауылдары Түркістан, Шығыс Бұхара және Самарқан аумағымен, сондай-ақ Талас өзені алқабымен көбірек байланысты болды. Қазақтардың халықтық зердесінде Бұхараның нақ оңтүстік-шығыс шет аймақтарында қазақтар бастан кешірген көптеген оқиғалардың жаңғырығы сақталған. Бұл жер

Көш (П. С. Палластың «Ресей мемлекетінің әр түрлі провинцияларына саяхат (1773 –1788) атты этнографиялық еңбегінен).

Жиделібайсын деп аталады. Фольклорлық материалдар бойынша ол арманға айналған жер, Жиделібайсынның оңтүстік шекарасы Ауғанстанмен шектесіп жатыр.

Ұлы жүздің ауылдары Ташкент төңірегіне ұмтылды. Ірі ауылдардың кейбіреуі жақсы жайылым іздеп, одан да оңтүстік жаққа, Ходжент пен шығыс Бұхара шегіне дейін барды.

Қазақ ауылдарының негізгі бұқарасы қыста қыстауға Сырдария, Талас, Шу өзендері мен басқа да (Ангрен, Шыршық) өзендерді бойлай орналасты. Мұнда қар аз түсетін, бұл малдың қыста тебіндеуін жеңілдетті. Жағалауда қалың өсетін қамыс малға әрі азық, әрі пана болды. Ол отын ретінде де пайдаланылды.

Кіші жүз бен Орта жүздің жазғы жайылымдары Қазақстанның Сарыарқа деген атпен мәлім Солтүстік, Батыс және Орталық бөліктерін қамтыды. Оның шекаралары қазақтардың шежіресінде былайша белгіленген: «Арқа ұзынынан Алтайдан басталып, батыста Орал тауына дейін, енінен Қара Ертіс басынан Алтай етегімен солтүстікке тура Обь өзені басына дейін созылып, онан батысқа тартылып, «Кушкөл», яғни Чани көл мен Төгерек көлін басып «Обь» өзені құйылысынан өтіп, Чилба бекінісі (Челябі) алдында Оралға жетеді».⁸

Ұлы жүз тайпаларының жазғы қоныстары Алатау сілемдері мен Жетісу алқабында болды.

XVIII ғасыр материалдарымен таза көшпелі мал шаруашылығы таралған өңірдің айқын шекараларын белгілеу өте қиын, тіпті мүмкін емес деуге болады. Тұтас алғанда Қазақстанның аумағы географиялық жағынан шөл, шөлейт, орманды дала және даланың ұштасуы болып табылады. Көшпелі мал шаруашылығына халықтың жыл бойы көшіп жүруі тән болды. Сонымен бірге көшіп-қону үрдісі өндіріс жүйесін құрайды, онда әрбір маусымдағы көшу сол үрдістің сатысы болып табылады. Қысқы цикл неғұрлым ұзақ, оңтүстіктегі жазиралармен және қалалармен байланысты, бейнебір толық шеңберді тұйықтайтын тәрізді. Бұл кезеңде көшпелілер саудамен, малдан алынған шикізатты сатумен айналысады, көшпелі қауымның тіршілігі үшін қажетті нәрселердің бәрін сатып алады, яғни базармен, демек хандықтың қаласымен және қолөнерші-саудагер халқымен байланыс жасайды.

Бұдан бұрын айтылғандай, жақсы жылдарда көшпелілер ондаған мың мал — жылқы, қой және т.б. иеленген. Қазақтардың қожалықтарында жылқының өте зор маңызы болды, жылқы өмірде және өсіресе өскери істерде ерекше маңыздылығы себепті олар үшін ежелден мейлінше құнды еді. Климаты қолайлы және жайылымы бай болғанына қарамастан, оңтүстік қазақ малшылары мыңғырған малын сыйдыра алмады. Олардың иелері өз жылқысын тоғайларда жаю үшін Оңтүстік Сібірдің ормандары мен орманды алаптарына, Ертіс өзенінің арғы жағына (Ертістің оң жағасына өрі Құлынды және Барабин далаларына) амалсыздан айдап апаратын.

П. Рычковтың қыстыгүні қазақтардың жылқыны алысқа айдап апаратыны сонша, «олардың үйлері атпен бір апталық жерде, тіпті одан да көп қашықта болады. Бұл ұсақ мал мен түйеге... жақын жерде азық қалуы үшін істеледі»⁹ деп көрсетуі сенуге әбден лайық. Жүздеген мың жылқымен бірге халықтың ұрысқа ең жарамды азаматтары көшетін. Жастар үшін бұл ең беделді және жауапты іс, ерлік мектебі болды. Қысқы жайылымдарда қазақтар наурыздың ортасына дейін отыратын. Шөп көктеп шығысымен бәрі жазғы жайылымдарға, Сарыарқаның кең даласына көшіп баратын.

Қазақ қоғамы тіршілігінің тұрақты негіздерін 1723—1730 жылдардағы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен халық жадында қалған оқиғалар бұзды. Ол оқиғалар қазақ қоғамының барлық ішкі және сыртқы қиындықтарының көрінісіне айналып, дәстүрлі шаруашылық жүйесінің экономикалық апатына әкеп соқты. Қазақтар шаруашылығының құлдырауымен қоса, халық ауа көшіп, қалалар, егіншілік алаптар, қолөнер өндірісі, Қазақстанның оңтүстігіндегі бүкіл қазақ халқы жаппай қайыршыланып, ашаршылыққа ұшырады. Жоңғарияның соғыста түсірген олжасына айналып, мүлкі мен малынан айырылған қазақтардың едәуір топтары Мауараннахр өңіріне барды. Бірақ онда да өздерінің қауіпсіз тіршілігін қамтамасыз ете алмады, пана таппады. Шығыс деректемелерінде Мауараннахр қалаларының шаруашылығы жағынан аса қатты құлдырап кеткені айтылады. XVIII ғасырдың 20-жылдарында Самарқан тұрғындары 7 жыл бойы мүлде безіп кеткен, ал Хиуа хандығында шамамен сол жылдарда барлық қыстақтар мен егістіктер қараусыз тасталып, Хиуаның өзінде 40-тан аспайтын отбасы қалған. Оның үстіне бір кездегі аса бай осы облыстағы бір қасіретке — шегірткенің үлкен зиян келтіруіне ұшырады. Мұндай жағдайда қазақтар: «Жұт жеті ағайынды», — дейді.¹⁰

Қазақтардың едәуір көпшілігі тәжіктер мен өзбектер арасына сіңісіп кетті. Кейбір ірі рулық топтар көшпелі өзбектер арасындағы дербес шағын этникалық топтар ретінде Шығыс Бұхарада орнығып қалды. Жиделібайсында тұратын лақайлар, семіздер мен марқалар туралы Б. Х. Кармышева былай деп жазған: «...олардың мәдениетінде, тұрмысында, дене бітімінде және сөйлеген сөздерінде XX ғасырдың басында қазақтармен туыстығын көрсететін белгілер әлі де айқын аңғарылатын».¹¹ XX ғасырдың басында М. Тынышбаев былай деп атап өтті: «Қазіргі уақытта Кермене ауданында (Бұхараның маңы) шаңырақ саны 12 мың сарттанып кеткен найман-садыр ауылдары тұрады, олар Лепсі садырларымен туыс екен, олармен көпшілігі 8—9 атадан байланысады».¹² Едәуір көпшілігі Ташкент пен Бұхара маңында орнығып қалды. Оларға «Құрама» деген ат тағылды. «...Құрама деген ел бар, олар ақтабан шұбырындыда жүре алмай қалған кедейлер... бұлар сартқа қосылып егін салған», — деп жазады Шөкерім.¹³

М. Тынышбаев құрама «қазақ халқының шағын бір бөлігі болып табылды» деп санаған.¹⁴

Сарыарқаға және Сырдарияның арғы бетіне көшіп кеткен қазақ қауымдары 1727 жылдың өзінде-ақ біріккен күштермен жонғарларға тойтарыс бере бастағанына қарамастан, шаруашылық күйзелісі жалғаса берді. Қала және қолөнер орталықтарымен байланыстың болмауы қатты аңғарылды. Қысқа уақыт ішінде мал шығынын қалпына келтіру мүмкін болмады. Солтүстікке бет ала жылжыған олар, башқұрттармен, сібір казактарымен, еділ қалмақтарымен жиі қақтығысқа түсіп отырды, мұның қасіретті жағдайды одан сайын қиындата түскені сөзсіз. Көші-қон жүйесі бұзылды, дәстүрлі «оңтүстік-солтүстік» өңірге қоныс аудару паналайтын тірлік қалды.

XVIII ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ қоғамын есенгіреткен әлеуметтік-экономикалық тығырыққа тірелуін шаруашылықтың терең дағдарысы туғызды. Ол көшпелі шаруашылықтың дәстүрлі экологиялық ырғағының бұзылуы себепті тұйыққа тірелді және мал шаруашылығында да, демографияда да шығындарға әкеп соқты.

Тек XVIII ғасырдың 40-жылдарынан бастап қана казактар экономикасындағы алғашқы оңға басушылық байқалады. Олар мал санының көбеюінен, казактардың айырбас саудаға тұрақты қатысуынан көрінеді. А. И. Левшин казактардың Орынбор айырбас сарайында айырбастайтын малы едәуір өскенін көрсететін цифрлар келтіреді.¹⁵

Жылы	Жылқы саны	Өгіз саны	Қой саны	Ешкі саны
1745	552	2	3055	52
1750	1184	6	8213	281
1755	1762	15	13 147	334
1760	3757	54	19 530	1589
1765	1636	199	55 194	4540
1770	889	276	113 115	9354
1775	1218	164	172 495	3733
1780	4643	379	225 486	7250
1790	2154	1325	187 286	5968
1800	2116	867	85 221	2665
1810	36	392	65 699	5639
1820	68	1074	160 296	3268

1760 жылдардағы екінші академиялық экспедицияның қатысушылары казактардың шаруашылығы туралы қызықты деректер хабарлайды. Мәселен, П. С. Паллас мынадай қорытынды жасайды: «Қазақтардың байлығы шынына келгенде мал шаруашылығынан тұрады, ал оларда жылқы мен қой айрықша көп. Оларда түйе әлдеқайда аз, ал сиыр одан да аз, себебі, оларды дағдылы жем-шөпсіз далада жақсы ұстау мүмкін емес».¹⁶

Әсіресе И. Фальк өз жазбаларында егжей-тегжейлі айтады: «...казактарда мал шаруашылығы кең таралған, шын мәнінде, бірден-бір дерлік кәсіпшілік. Оларда аса тамаша малдың әдеттен тыс көп табындары бар». Ол бұдан әрі былай деп атап өтеді: «табын құрамында қой едәуір орын алады», «қой тұрмыста, жылқы сияқты, мейлінше қажетті мал». И. Фальктің деректері бойынша, Орынбор қаласындағы айырбас айналымында қазақ малы елеулі орын алады:

«1769 жылы айырбасталып 40 мың, ал 1770 жылы — 130 мың тірі қой өткізілді». Орынбор кеденінің материалдары бойынша, бұл ең жоғары цифрлар емес, «кей жылдары өткізілетіні бұдан да көп болады». ¹⁷

XVIII ғасырда Георги казактардың дәстүрлі шаруашылығын бұдан да гөрі егжей-тегжейлі суреттейді. Ол Кіші жүз казактарының Ресей мен Хиуаға қойды көп мөлшерде сатқанын жазады. Орта жүз бен Ұлы жүз казактарының мал шаруашылығы өнімдерінің көпшілік бөлігі Ресейдің және ішінара Орта Азия мен Қытайдың рыноктарына түсіп жатты. А. И. Левшиннің бағалауынша: «Қазақтармен айырбастың гүлденген кезінде жыл сайын Орынборда ғана олардан 500 мыңға дейін және Ресеймен шекараның басқа жерлерінде нақ сонша қой айырбастап алынған деп санау керек. Демек Ресейге жылына барлығы 1 млн қой келіп отырды. Жылқы саны ол жылдарда кейде 50 мыңға дейін жетті. Қазақтар осындай мөлшерде Қытайға, Бұхараға, Хиуаға және басқа көршілеріне әр түрлі мал сатып келді. Ең жалпылама есептеулер бойынша, барлық шекаралық аудандарға қазақтар, өзге тауарларды есептемегенде, жыл сайын 2 млн қой және 100 мың жылқы әкеліп отырған». ¹⁸

П. И. Рычков анық деректемелерді негізге ала отырып, былай деп жазады: казактар арасында «малға бай адамдардың болғаны сонша, бір отбасында 20 мыңға дейін жылқы және сондайлық мөлшерде қой бар. Осы мыңғырған мал олардың еңбек етіп, бағып-күтуін көп керек етпейді, өйткені жаздықүні ғана емес, қыста да қар басып жатқанымен, далада жүріп, шөп жеп өздігімен қоректенеді». ¹⁹ Рычковтың деректерін қуаттай келіп, Георги де казактардың «сиыр малын жақыннан бері ғана өсіре бастағаны» туралы жазады. ²⁰

Жалпы мал саны құрамында сиыр, бір жағынан, солтүстік казактарының башқұрттармен және қалмақтармен тұрақты қарым-қатынас жасауының салдарынан көбейді, екінші жағынан, оны Ресей рыногының қажеттері туғызды.

XVIII ғасырда шөп шабуға және тау бөктерлерінде егіншілікпен айналысуға алғашқы әрекеттер жасала бастады, бұл көшпелілер үшін, сөз жоқ, жаңа іс болатын. Бастапқыда казак хандары мен сұлтандарының қожалықтары «арық мал» үшін қысқа арнап пішен қорын дайындап алуға тырысты. Бұл бастамаларды көзімен көргендер шөп шабуды казактар арасынан алынған «жалдама жұмыскерлер» жүргізгенін жазады, олар казактардың шалғы ұстауды білмейтінін де атап өткен.

Ал XVIII ғасырдың екінші жартысында егіншілік әлі де негізінен оңтүстік аудандардың кәсібі болып қала берді. Георги солтүстік казактарының материалдық өндірісін егжей-тегжейлі баяндай келіп: «Олар жер жыртуды ойға да алмайды, онсыз да құрғақ және сортаң бөлігі мол дала пайдасыз болар еді». Қазақстанның шығыс аймақтарындағы шаруашылықтың жай-күйі туралы біршама хабардар қытай деректемелерінде де казактардың егіншілікпен айналыспайтыны атап көрсетіледі және казактардың мал шаруашылығы өте білгірлікпен суреттеледі. ²¹

Сонымен XVIII ғасырдың 60—70-жылдарының өзінде-ақ казактардың шаруашылығы аса ауыр дағдарыстан еңсесін көтеріп, ұлғаймалы ұдайы өндіріс жолына түсті. Бұл кезеңде Қазақ хандығы халқының өскені ерекше байқалады. Қалмақ тайпаларының, башқұрттардың, ноғайлардың және қарақалпақтардың үлкен бөліктері казак халқының этникалық құрамына кірді. Нақ сол кезеңде жаңа генеалогиялық тармақтар құрылды, төлеңгіттер саны көбейіп, құлдар саны өседі және т.б.

Қазақтар шаруашылығының қалпына келуімен бірге көшетін қоныстар

туралы мәселе өткір қойылады. Өрісті кеңейту қажеттігі қазақтарды Ресейге және Қытайға қарсы қойып, Орталық Азиядағы саяси жағдайды тым қиында-тып жіберді.

XVIII ғасырдың 60—70-жылдары қазақтардың, әсіресе Орта жүздің керей және найман құрылымдарының қытай шекаралық әскерлерімен қарулы қақты-ғыстарға түскен кездері болды. 1760 жылы император Цянь-лун Әскери кеңестің ұлықтарымен қазақтардың Алтай мен Тарбағатай аумағына көшіп келуіне байланысты жағдайды талқылады, сондай-ақ «оларды тежеу оншама оңай емес» деп қынжылды.²² Содан соң 1762 жылы қазақтар өздері орныққан алқапты босатудан бас тартқаннан кейін қытайлар оларды қазақтармен «тіл табысу мүмкін емес» деп айыптай бастады. Цянь-лун өзінің әмірінде жазалау шараларының қажеттігі туралы былай деген: «Сірә, оларды біздің әскери қуатымызбен қорқыту керек болар... Қазақтар... қоныстардың шекараларынан тағы да өтіп жатыр».²³ Бірнеше жыл бойы күрес жүргізгеннен кейін ғана қазақ-тар Алтай мен Тарбағатайдың тамаша таулы жайылымдары мен алқаптарын біржола қаратып алды. «Сендер, қазақтар, біздің жерімізге бірнеше жыл ішінде біртіндеп көшіп алдыңдар... Сенің халқыңа ... бос жатқан жерлерде көшіп жү-руге мүмкіндік туғызу үшін қазірдің өзінде бұйрық берілді», — деп жазды Абылай ханға Қытай императоры.²⁴

Алтай мен Тарбағатай үшін күрестің ең басынан-ақ қазақтарды бұл жерлер — өздерінің ежелгі жері — атамекені дегенді ұғыну жетеледі. Бұл фактіні қытайлар да мойындады, олар мұндай талаптарға былай деп жауап қайтарды: «Сіздердің елшілеріңіз Тарбағатайды өздерінің көшіп жүретін бұрынғы (аудан) болып табылады деп, (бұл жерді) сыйға тартуды сұрады». Қытай Жоңғарияның соңғы билеушісі Әмірсананы қазақтардың қолдағаны үшін ренішті болатын: «Сіздердің жандарыңыз да жай таппайды. Егер сіздер Әмірсананы шын мәнінде тұтқынға алып, бізге бергендеріңізде, әлбетте, сонда сыйға тартуға болатын еді», — деп қынжылыс білдірді қытайлар.²⁵

XVIII ғасырдың 50—60-жылдарында Ертіс бойы мен Жайық жағасында одан кем түспейтін дау байқалады. Жайылымға бай және қыста қыстауға қолайлы осы аймақтарға көптен бері байланысты болған қазақтар Ресейдің талаптарымен өте қиын жағдайда қалдырылды. Іс жүзінде 1756 жылға дейін қазақтар Ертістің де, Жайықтың да оң жағаларына кедергісіз өтіп жүрді. Бірақ 1750 жылдарда Орта жүздің солтүстіктегі шет аймақтарына бірқатар бекіністердің салынуы қазақ қожалықтарының жолына алынбас камал орнатты. Сол кездің өзінде-ақ осы жерлерде (Петропавл, Лебяжье) қыс кезінде қыстап отыратын қазақтардың шағын топтары Қазақстанның оңтүстігіне, сол кезде айтылғанындай, Жиделібайсынға көшіп кетуге мәжбүр болды. Сол кез-де Жоңғария проблемаларымен айналысып жатқан қазақ хандығы орыс өкімет орындарына кедергі жасай алмады, оның үстіне Жоңғариядан азат етілген аумақ қазақтар ортасындағы жер «тапшылығының» әзірше белгілі бір дәре-жеде орнын толтырған еді.

Осындай жағдайда 1755 жылы Сыртқы істер алқасы Сібірдің өкімет орындарына қазақтардың ішкі аумаққа, яғни Ертістің оң жағасына шығуын мүлде тыюды ұсынды. Кейін 60-жылдардың орта шенінде, Ертіске 10 шақы-рымнан артық жақындап баруға мүлде тыйым салынды. Ресейдің белсенді экс-пансиясы қазақтарды ушықтырып, кері жауап беру әсерін туғызды, олар бұл аумақта ресейліктердің болуын мойындағысы келмеді. «Ертістің көп жерлеріне қырғыз-қайсақтар малын айдап жақын келді. Орыстарға шабуылын үдете түсу-

де. Олар білтелі мылтықтармен де қаруланған. Коряков форпосты маңында екі жақтан мылтық атылды», — деп хабарлайды 1755 жылғы орыс құжаттары.²⁶ Ертіс өзенінің оң жағасындағы жайылымдарға Орта жүздің аса ірі тайпалары — керейлер, уақтар, қыпшақтар, арғындардың момын рулары және наймандардың кейбір тармақтары мүдделі болатын. Тіпті арғындардың үлкен тармағы төртуылдар мен қаракесектер де жылқыларының ірі табындарын оңтүстік-сібір даласына айдап апаруға тырысқан деген мәліметтер бар. Ертістің оң жағасы үшін күрес бүкіл XVIII ғасырдың екінші жартысы — XIX ғасыр бойы орыс өкімет орындары мен қазақ қожалықтары арасындағы көлденең кедергі болды.²⁷

Жайық өзенінің оң жағасы үшін де одан кем түспейтін шиеленіскен күрес жүрді, Орынбордың өкімет орындары оған Кіші жүздің қазақ руларының жақындауына тыйым салғысы келді.

XVIII ғасырдың 60—70-жылдарында Қазақстанның оңтүстігінде аса қиын жағдай қалыптасты. Қазақ билеушілері Сыр өңірінің қалалары үшін Қоқанмен күрес жүргізді және қалалармен дәстүрлі өзара қатынастарды қалпына келтіруге тырысты. Бұл тайталас толып жатқан қақтығыстарға әкеп соқты. 1760—1770 жылдарда Абылай хан ірі әскер күштерімен Қоқанға қарсы қарулы күрес жүргізді. Халық аңыздарында бұл қимылдардың нәтижесі бұрын Қоқан тартып алған көптеген қалалар мен қыстақтардың қайтарып алынуы және Сыр бойы аймағында қазақ шонжарларының үстемдігін қалпына келтіру болғаны айтылады. Аңыздарда Ташкент қазақтардың өктемдігін сөзсіз қабылдап, жыл сайын алым төлеп тұруға міндеттенді делінеді. Өз тарапынан қазақтар өз аумағында да қазақ даласы арқылы өтетін жолында да Ташкент көпестерінің қауіпсіз сауда жасауына кепілдік берді.

Ұлы жүздің шежіресінде Ташкент аймағында қазақ руларының билігін қалпына келтіруге байланысты оқиғалар суреттеледі. Оның жаңғыртылуы Жоңғар мемлекетінің жойылуымен байланысты. Шежіреде Төле би қайтыс болғаннан кейінгі қыпшақтардың, өзбектердің, шанышқылылардың, қаңлылардың дулаттарға қарсы бағытталған өзара қырқысқан күресі Ташкентті қоқан хандарының басып алуына әкеп соққаны баяндалады. Бұл материалдар жалпы алғанда жазбаша деректемелердің мәліметтеріне сәйкес келеді. Ташкенттен қазақтар XI ғасырдың басында айырылып қалды.²⁸

XVIII ғасырдың 40—70-жылдарында Түркістан қаласы Қазақ ордасының ұлы ханы Әбілмәмбетке қарады. Түркістанның төңірегінде орналасқан қалалар Әбілмәмбет пен Сәмекенің балалары арасында бөлінді, қалалардың көпшілік бөлігі Орта жүздің әйгілі сұлтаны Барақ сұлтанға, ал кейіннен оның балаларына бағынды. Мұрағат құжаттары мен қазақтың халық аңыздарында Әбілмәмбет хан мен Сәмекенің ұлы Есім сұлтан арасында Түркістан үшін туған өте келеңсіз жағдай туралы айтылады. «Орта қырғыз-қайсақ ордасының бұрынғы ханы Сәмеке қайтыс болғаннан кейін сол Орта орданың ханы болып қазіргі Әбілмәмбет хан сайланды, содан кейін ол Түркістанға да хандыққа шақырылды, бірақ сол екі арада Түркістан қаласының көптеген уездік қалалары Түркістанда бұрынғы Сәмеке ханның балаларынан хан болуын іштей тіледі... себебі Әбілмәмбет хан қала тұрғындарынан көп пара ала бастады, сөйтіп оларда үлкен келіспеушілік бола бастады». Осы жанжалды шешу үшін 1762 жылдың көктемінде қаракесек руында Әбілмәмбет, Абылай және басқаларының қатысуымен ақсүйектер жиналысы болды. Онда төрағалық еткен Қазыбек би Түркістанды екі үміткерге бөліп беруге ұйғарды.²⁹

Абылай ханның елеулі қадамдарының бірі Қазақстанның оңтүстігінде қала өмірін қалпына келтіруге әрекет жасау болды. Біздіңше, оның 60—70-жылдарда Түркістан мен Ташкентке жиі баруын осы себептермен түсіндіруге болады. Ұлы жүздің аса ықпалды өкілдерінің өтінуі бойынша 1774 жылы Абылай хан өзінің ұлы Әділ сұлтанды олардың қоныстарына сұлтан етіп жіберді, оның ізінше ол жаққа ханның кіші ұлдарының бірі Сүйік сұлтан жіберілді. Ханның өмірімен Талас өзенінің жағасына шағын қалашық салынып, оған егіншілік пен қолөнер еңбегіне дағдыланған қарақалпақтар қоныстандырылды.³⁰

Толық отырықшы және дәстүрлі көшпелі өмір XVIII ғасырдағы қазақтардың шаруашылық жүйесімен бірдей сыйыспайды. Жайып бағылатын мал шаруашылығы экономиканың негізі болғанына қарамастан, ол қалалық қолөнер орталықтарына байланысты еді. Экономикалық жүйені құрайтын салалар арасындағы өзара тәуелсіздік пен бір-бірін толықтырушылық XVIII ғасырдың аяғында да күшін сақтап қалды. Қазақ даласына Ресейдің еңдей кіруінің күшейе түсуі ғана бірегей шаруашылық жүйесінің одан әрі тіршілік етуін мүмкін етпей тастады.

XVIII ғасырдың бас кезінде-ақ бірқатар қазақ билеушілері Уфа және Тобыл қалаларында ірі сауда жұмыстарын жүргізді. Тәукенің, Қайып пен Әбілқайырдың елшіліктері Ресейдегі дипломатиялық қызметті белсенді саудамен ұштастырып, екі ел арасында өзара сауда қатынастарын орнатумен және дамытумен айналысты.

XVIII ғасырдың 70-жылдарында қазақ даласындағы Шығыс тауарларымен сауданың өзін де Ресей өз қолына алады. «Үндістан мен Бұхарадан келген тауарлардың үштен бірі Мәскеу мен Қазанда қалады, қалған үштен екісі қазақтармен малға айырбасталады» деп хабарлайды құжаттар.³¹ Қазақ рыногы үшін күресте түркістан-ташкент көпестері көшпелілерге талап қоюды неғұрлым күшейте түскен Ресей тарапынан жасалатын бәсекеге төтеп бере алмайды. Бұл өзара қатынастарға Орталық Азияның қалалық өркениетінің континентаралық сауда артерияларында болған өзгерістерге байланысты XV ғасырдың өзінде-ақ байқалған құлдырау да салқынын тигізді.

XVIII ғасырдың аяғында әдеттен тыс жағдай қалыптасты — ол кезде бұрынғы бірыңғай етене қазақ шаруашылығы бірнеше экономикалық аймақтарға бөлінді. Солтүстік аудандар және ішінара Орталық Қазақстан рулары орыс рыногына, оңтүстік пен оңтүстік-батыс — Орта Азияның, шығыс пен оңтүстік-шығыс — Қытайдың рыногына бағдар алды. Бұл үрдістің салдары қазақ халқының ішкі әлеуметтік-саяси байланыстарының бытырауы, әлсіреуі болды.

Орыс-қазақ экономикалық байланыстарының қалыпты жүруіне Ресей өкімет орындарының отаршылдық ниеттері кедергі жасады. Ресейдің отаршыл өкімшілігі әрқашанда шаруашылық жоспарлардан гөрі әскери-саяси жоспарларға басымдық беріп отырды. Сондықтан Ресей өкімет орындарының арандатуымен жиі болып отырған ішкі өзара қырқыстар, көрші халықтармен арадағы жаулық, ал кейде қазақтарға қарсы бағытталған тікелей жазалау әрекеттері қазақ қоғамының экономикалық тұрақтылығын бұзды. Нығайтылған шептер мен бекіністер салу үшін орасан зор аумақты басып алу қазақтардың көшіп жүретін дәстүрлі жолын бұзып, оларды солтүстіктегі бай жайылымдардан кесіп тастады және тұтас алғанда халықтың тіршілік етуіне теріс әсер етті.

XVIII ғасырдың аяғындағы экономикалық дағдарыс казак шаруашылығын қиын жағдайға ұшыратты. Император I Александрдың 1808 жылғы 23 мамырдағы жарлығын казак халқының осындай жағдайы туғызған еді, онда былай делінген: «Орынбор әскери губернаторының хабарламаларынан және бізге жеткен басқа да мәліметтерден біз өз бодандарымыз, Орынбор шебіне жақын маңда және Каспий теңізінен Сібірге дейінгі бүкіл шекара бойында көшіп жүретін казактардың әр түрлі лақаптарға қарағанда қасіретті жағдайға ұшырағаны сонша, тамаққа қаражат таппай, олардың көбі тіпті өз балаларын хиуалықтарға құл етіп сатуға ниеттенетінін байқадық». Патша Орынбор әскери губернаторы мен сібір бастықтарына қамқорлық жасауға көңіл бөлуін ұсынды және казак балаларын барлық орыс бодандарының сатып алуы ережелерін белгіледі.

Сонымен бірге орыс бастықтарының XVIII ғасырдың аяғындағы саяси пікірлері казактар үшін біркатар аумақтық проблемаларды шешіп берді. 1801 жылы Кіші жүз казактарының көп мөлшерде, негізінен байұлылардың Еділ мен Жайық өзендерінің арасында мәңгілік қоныстануына рұқсат берілді және нақ сол жылдарда Орта жүз казактарының Сұлтанмәмет сұлтанның балалары бастаған бір бөлігі Ертістен өтіп, оң жағада мекендеуге құқық алды. Бірінші жағдайда Ресей осылайша Кіші жүзді әлсіретуді, екінші жағдайда Орта жүз ханы Уәлидің билігін бәсеңдетуді ойластырды.

XIX ғасырдың 20-жылдары Қазақстандағы толып жатқан әкімшілік-аумақтық реформалармен ерекшеленді. 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылданған еді, ал 1824 жылы Кіші жүзге де осындай жарғы қабылданды. Тұтас алғанда «Жарғылармен» Қазақ даласының сол кезге қарай Ресей бодандығында болған бөлігін басқару тәртібі реттелді. Жаңа әкімшілік жүйе казак қоғамының дәстүрлі саяси институттарын жойып, аумақтық ұйымдастыруды енгізді, көшпелі халыққа салық салып, даланы отарлауды тереңдете түсті.

Ресей Қазақстанда нақты басқару ісін қолға алуға ұмтылды және өктемдік қатынастар шеңберімен шектеліп қалғысы келмеді. Сонымен бірге XIX ғасырдың 20-жылдарындағы реформа казак халқының саяси мәртебесін өзгерткенімен, бұл қоғамның көшпелі тұрмыс салтының басымдығына және өзіндік ерекшелігі бар қоғамдық қатынастарға негізделген тіректері дегенмен де төңкеріске ұшыраған жоқ. Сол кезден бастап отырықшылық элементтерінің күшейгеніне, егіншіліктің кең таралғанына, шөп шабудың дағдылы іске айналғанына, жәрмеңкелер түріндегі тұрақты сауда орталықтарының пайда болғанына қарамастан, тұтас алғанда казактар көшпелі халық болып қала берді.

Орта жүз және Кіші жүзде округтер ұйымдастырылған кезде казактардың қысқы қоныстары негізге алынды, әрбір округ үшін өз шекаралары белгіленді. Сонымен бірге округтерге сұлтандар бастаған ірі ру топтары немесе оқшауланған бірлестіктер кірді. Дәл сол сияқты болыстар мен дистанциялар құрылған кезде рулық белгі жетекші рөл атқарды, өйткені нақ руластар шаруашылық дәнекерлермен байланысты болатын. «Жарғыға» сәйкес отарлық өкімет орындары аумақты округтік орталықтар — приказдарға ыңғайлап белгіледі. Округтік приказда округтің аға сұлтаны, оның төрт орынбасары отырыс өткізуге тиіс болды. Приказда тұрақты казак отряды болуға тиіс еді. Көкшетау, Қарқаралы, Баянауыл және басқалары сияқты бекіністер түріндегі алғашқы округтік қоныстар нақ сол

уақытта пайда болды. Аумақтық шектеу қазақтардың шаруашылығына теріс әсер етті.

Патшалық өкімет орындары мен әскери губернатордың алдына Қасым Абылайханов округтік приказдарды жабу туралы қатаң талап қойды, ол былай деп мәлімдеді: «Егер бұл билік орындары біздің қырғыз-қайсақтар жағынан өкетілмейтін болса, біз өзіміздің бұрынғы қоныстарымызда қала алмаймыз».³²

Сонымен «Жарғыда» қоғамның түп-негіздеріне өзгеріс жасау көзделмей, дамудың жаңа шаруашылық нысандары ұсынылмаса да, жер мәселесі бірінші болып алға тартылып, еселене түскен жанжалдың себебіне айналды. Қазақ қоғамының дәстүрлі қоғамдық түп-негіздерін әкімшілік округтер мен болыстардың шекараларымен сыйыстыру мүмкін емес болатын. Нақ осыған байланысты реформаны жүзеге асыру созылып кетті, тек ХІХ ғасырдың 40-жылдарына қарай ғана қазақтардың бір бөлігін реформаның негізгі ережелерін қабылдауға көндіру мүмкін болды.

Жарғы дәстүрлі қазақ қоғамы жүйесінің тұтас арқауын ыдыратты. Қазақстанның Солтүстік-орталық бөлігі, Батыс пен Шығыс Ресейге біржола телінді, ал Оңтүстік, Оңтүстік-шығыс және Оңтүстік-батыс дәстүрлі құрылымында қалды.

Қазақтардың негізгі бұқарасынан қол үзген оңтүстіктің бытыраңқы топтары бірте-бірте Орта Азия хандықтарының ықпалына бағынды, қалалар жөнінде дербес иелік рөл атқаруды тоқтатты. Орта Азия хандықтары қазақтардың қорғансыздығын пайдаланды. Қоқан Сырдария, Шу және Сарысу өзендерінің бойына бірқатар бекіністер салды. Оларда қазақ халқынан салық жинаумен айналысатын тұрақты әскер ұсталды, бұл салық жинау әдетте соғыс тонаушылығына айналдырылды. Оңтүстік-батыс қазақтары жөнінде хиуалық ұлықтар да нақ солай істеді. ХІХ ғасырдың 20-жылдарындағы хиуалықтардың шапқыншылықтарынан қазақ қожалықтарының көпшілігі күйзеліске ұшырады. Мысалы, 1820 жылғы шапқыншылық кезінде қазақтардан 65 мың қой, 15 мың түйе, 7 мыңнан астам жылқы айдап өкетілді, мыңнан астам адамды тұтқындап алып кетті.³³

ХІХ ғасырдың бірінші жартысы Ресейдің отаршылдық ниетіне де, Орта Азия хандықтарына да қарсы халықтық толқулар мен көтерілістер санының көп болуымен ерекшеленді. Қазақтардың отаршылдық ауыр езгіні, ең шұрайлы жайылымдарынан айырылуды бастан кешіруіне тура келді, көшпелі мал шаруашылығының келешегінен айырылды. Округтік приказдар, бекіністер мен бекеттер салу кезінде көршілес қазақ ауылдарынан шамадан тыс салық алу жиі кездесетін. Бейнебір уақытша деп көп мөлшерде мал алынып, олар кейіннен қайтарылмады. Осының бәрі қазақтардың отаршылдарға қарсы жаппай бой көрсетулеріне себеп болды.

Жаңа құрылған округтерде аға сұлтан төңірегінділердің маңызы артты. Ресей өкімет орындарының қолдауы жағдайында болыс басқарушыларының озбырлығы күшейді. Кедейлерге көмек көрсету алымдары, аса жоғары сарайға жіберілетіндер үшін алымдар түрінде қазақ қожалықтарынан сансыз көп салықтар алынды, олар сайып келгенде қазақтардың тұрмысын нашарлатты. Ресей шенеуніктерінің әрбір келуі және тіпті жүріп өтуі далалықтарға ауыртпалық болып түсіп, орасан көп шығындардың себебіне айналды. Аға сұлтандар мен басқарушылар, жаудан жылқы айырғандай, орыс шенеуніктеріне пара беріп жағыну түрімен жергілікті халықтан асығыс түрде алым-

салық жинаумен айналысты. Бір пайыздық жасақ міндеткерлігі де отаршылдық өкімет орындарының қиянат жасау көзіне айналды. Кенесары ханның көтерілісі (1837—1847) қазақ қоғамының дербестігін сақтап қалуға жасалған соңғы әрекет болды. Шаруашылық тұрғысынан алғанда, жаңа экономикалық қатынастарына өзінше бір көшу осы кезеңнен басталып, көшпелі еркіндік уақыты аяқталады, барған сайын үдей түскен кедейлік келеді. Сан мындаған үйірлі жылқысы бар соңғы байлар қазақ даласында ХІХ ғасырдың 30-жылдарында өмір сүрді. Дала өңіріне кірген берекесіздік, жазалаушы әскерлер мен көтерілісшілер арасындағы кескілескен қақтығыстар, шаруашылықтардың таусылмайтын көші-қоны көшпелілік экономикасының біржола түбіне жетті. ХІХ ғасырдың 70-жылдарында Қазақстанды аралап көп саяхат жасаған В. В. Радлов былай деп жазды: «Менің бұрынғы Жарғының қолданылуын қадағалауыма жеткілікті жағдайлар болды. Ол тәртіп орнатқан және қазақтармен көрші тұратын отырықшы егіншілерді қорғауды қамтамасыз еткен. Бірақ тәртіп орнатылуына байланысты халықтың әл-ауқаты төмендеген. Семей маңындағы толық бағындырылған Ішкі орда мүлдем дерлік күйзелген, сонымен бірге Үлкен ордаға жақындаған сайын халықтың байлығы арта түседі». ХІХ ғасырдың 20-жылдарындағы реформаның құны осындай болды.³⁴

ХІХ ғасырдың басында жазғы және қысқы жайылымдарды, сондай-ақ көші-қон жолдарын негізгі рулық топтар арасында бөлісудің аяқталғаны мәлім. Бірақ «Жарғы» қабылданғаннан кейін сұлтандар мен ру шонжарларының кейбір топтарының күшеюі жайылымдық-көшу жүйесіне елеулі өзгерістер әкелді. Қазақтардың жерлерін приказдар, почта бекеттері, бекіністі шептер құрылысына алып қою, сондай-ақ қазақ билеушілерінің қауымдық аумақтарды тартып алуы шаруашылық құрылымында елеулі өзгерістер туғызды. Ірі қараның үлес салмағы бірте-бірте арта түскеніне қарамастан, мал санының құрамында елеулі өзгерістер болмады. Дәстүр бойынша қазақтар қадірлейтін қой мен жылқы бұрынғы күйінде қалады. «Қазақтың экономикалық тұрмысында қой мейлінше маңызды рөл атқарады. Бұл малды орыс көпестері де, ортаазиялық көпестер де өте бағалайды» деп атап өтілген ХІХ ғасырдың орта шенінде.³⁵

ХІХ ғасырдың бірінші жартысында қазақтар арасында егіншілік едәуір дамыды.

Қазақстанның оңтүстігінде де, солтүстік округтердің аумағында да егіншілік суармалы сипатта болды. Кіші жүздің оңтүстік аудандары қазақтарының арық арқылы суарылатын дәстүрлі егіншілігін А.И. Левшин мен Я. П. Гавердовский ХІХ ғасырдың басында-ақ сипаттап берген.

Деректемелерде егіншіліктің даму дәрежесі жөнінен оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтар ерекше бөліп көрсетіледі. С. Б. Броневский қазақтар шаруашылығының көптеген жақтарын сипаттай келіп, мынаны атап өту қажет деп тапқан: «Үлкен орданың Жеті өзен аңғарында, Балқаш көлі маңында, Іле өзені бойында көшіп жүретін қазақтарымен етене қырғыздар егіншілікпен ықыластана айналысады, оларда тары, бидай және арпа өседі. Еңбекқор Ташкентпен көршілік олардың осы кәсібіне түрткі болған».³⁶

Кейбір жерлерде қазақ егіншілері мен диқандары өте жоғары өнім жинаған, мәселен, Ш. Уәлихановтың айтуынша, «қазақ-диқан еңбекқор және ыждағатты болған жағдайда, ол ыстыққа қарамастан, егіннің түсімі —

қырық есе деп сеніммен үміттенеді (қыруар өнім)». Зерттеуші С. Б. Броневский де өзінің бастаулары бойынша қазақ егіншілігі Орта Азиямен және Қашғариямен байланысты деп санаған. «Ташкенттіктердің ықпалында бола жүріп, қайсақтар олардан диқаншылықты, өздері үшін осынша пайдалы және бейбіт кәсіпшілікті үйренбей тұра алмады».³⁷

Қазақтардың XVIII–XIX ғасырлардағы шаруашылық қызметінің басқа нысандарынан, негізінен алғанда, бос уақытты өткізуге байланысты және кәсіби аң аулау ісімен, солтүстік аудандарда орыс казактарының ықпалымен пайда болған балық аулау мен аң аулауды, оңтүстіктегі Орта Азия халқымен өте тығыз қатынастардың нәтижесі ретіндегі бақша өсіруді, сондай-ақ қолөнерді атап өту керек. Қолөнердің бірқатар маңызды ерекшеліктері бар. XVIII ғасырдағы сияқты XIX ғасырдың бірінші жартысында да онда техникамен жарактандырылуы жағынан да, қолөнер бұйымдарының түр-түрі жағынан да ерекше өзгерістер болған жоқ. Қазақтардың қолөнері көшпелілер шаруашылығының табиғи сипатын бейнеледі. Сонымен бірге Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалық орталықтар қолөнердің көптеген түрлерінде елеулі жетістікке жетіп, өндірістік қызмет саласы ретінде қалыптасты. Тоқымашылық, ұсталық іс, зергерлік өнер және қолөнердің басқа да көптеген түрлері ішкі рыноктың қажеттерін ғана қанағаттандырып қойған жоқ, сонымен қатар сыртқы сауданың кірісті саласына айналды.

Далалықтар арасында қолөнердің дамуына келер болсақ, мұнда қазақтардың XIX ғасырдың орта шеніндегі қолөнер ісін терең зерттеген Г. В. Колмогоровтың пікіріне сілтеме жасауға болады: «Егер XVIII ғасырда қазақтарда қолөнер үйдегі өндіріс ретінде болса, XIX ғасырдың ортасына қарай кейбір қолөнердің ауыл шаруашылығынан бөлінуі жағына қарай ілгерілеушілік және қолөнердің жекелеген аудандар бойынша мамандануы орын алады. Балташылық, ағаш шеберлігі және ұсталық істер бойынша шеберлер пайда болады, олармен қазақтардың ең кедей бөлігі ғана айналысты».³⁸

Қазақстанға тауар-ақша қатынастарының неғұрлым жеделдете енуіне, өнеркәсіп пен қалалардың дамуына, егіншілік пен шөп шабудың таралуына, мал шаруашылығының рынок жағдайлары мен талаптарына бейімделуіне қарай шаруашылық өзгерістер үшін алғашқы жағдайлар қалыптасты.

2. СЫРТҚЫ САУДА

Қазақ жерлерін Ресейге қосуды тездетуге байланысты стратегиялық міндеттерді шешу, Кіші жүздің солтүстік-батыс аудандары мен Ұлы жүздің бір бөлігін империяның шаруашылық дамуы жүйесіне біртіндеп тарту, Ресей мануфактуралық өндірісінің өнімін өткізетін арзан, қолайлы, ол былай тұрсын, жақын рыноктар іздеу ішкі және сыртқы сауданың дамуы үшін қолайлы жағдай қалыптастырды.

Әскери-тірек пункттері ретінде құрылған Орск, Орынбор, Петропавл, Семей, Өскемен, сондай-ақ бекіністер мен басқа да қоныстар, көшпелі қазақ халқы мен қазақ қоныстарының тұрғындары арасында шаруашылық қатынастардың орнатылуына қарай Ресейдің Қазақстанмен, Орта

Азия иеліктерімен, Цин империясымен және Орталық Азияның басқа да елдерімен сауда байланыстарын кеңейтуде барған сайын маңызды рөл атқара бастады.

Сол кездегі Қазақстанның тарихи-географиялық жағдайлары себепті екі сауда орталығы: бір жағынан солтүстік-батыста Орск, Орынбор; екінші жағынан Өскемен, Семей, Омбы, Петропавл, Ямышевск, Железинск және басқалары құрылып, шектес елдермен сауда да солар арқылы жүргізілді. Сондықтан аталған орталықтар арқылы алыс елдермен сауда дамуының кезеңдерін, мөлшерін, мән-жайларын аймақтағы халықаралық қатынастардың ықпалымен өзгерістерге ұшыраған сауда мәмілелерінің жағдайлары мен ауқымын анықтау, салғастыру тұрғысынан қарастыру әбден дұрыс тәрізді.

Оңтүстік Оралдың аса ірі экономикалық орталығы ретінде Орынбор қаласы маңызының артуы қайран қаларлық. Бекіністі қала ретінде найда болып, бастапқыда империяның аймақтағы мүдделерін қамтамасыз етуге арналған ол көп уақыт өтпей-ақ үкімет ойлаған үмітті ақтады. Қазақстанның қазіргі шекарасына неғұрлым жақын орналасқан Орск бекінісі де, басқаларымен, ең алдымен саяси жағдайлармен қоса, саудаға арналды. Өзі ірге тепкен кезден-ақ бекініс Ресейдің ішкі губернияларынан ортаазиялық елдерге тауарлар жеткізуді қамтамасыз еткен келешегі зор өткізу пункті ретінде дамыды, ал ортаазиялық елдердің керуендері өз тауарларын одан әрі көршілес Орынборға жеткізіп отырды.³⁹

Тастан және ағаштан салынған бекіністі екі үйден тұратын керуен-сарай,⁴⁰ Орта Азия көпестерінің мүлкі мен тауарларының қауіпсіздігін, сақталуын қамтамасыз етті. Ресей және Азия саудагерлерінің арасындағы делдалдар, сондай-ақ приказчиктер болып негізінен татарлар қызмет етті, олар «бұхаралықтармен діндес болатын, олардың сеніміне ие болуда неғұрлым ұтып шығатын, сауданы өз қолдарында ұстау үшін барлық амалды қолданып, орыстарды жібермеуге тырысты».⁴¹ Әкелінетін тауар үшін алынатын баж алымдары мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігін көбейтуде елеулі көмек болды. Мысалы, 1738—1742 жылдарда қазынаға 3872 сом 39 тиын түсті,⁴² сома көп болмағанымен, оны содан кейінгі жылдарда көбейтуге үміт артқызды.

Орынбор губернаторы И. И. Неплюевтің «сауда-кәсіпшілік ісін шын мәнінде ақылмен және шеберлікпен жүргізгені сондай», Орта Азия көпестері, әсіресе хиуалықтар өздері қазақ даласы арқылы жүріп өткен кезіндегі қиындықтар мен қауіп-қатерге қарамастан, Орынборға тауарлардың түр-түрін әкеле бастады.⁴³

Орынбор өлкесіндегі айырбас сауданың негізгі түрі мал мен астық болды. 1745—1759 жылдар аралығында қазақтар Орынборға 49 697 жылқы мен құлын, 238 өгіз, 195 447 қой, 774 ешкі әкелді.⁴⁴ Алайда айырбасталатын мал саны «өрқашанда ведомостарда әр түрлі себептермен «толық көрсетілмеді», демек жоғарыда келтірілген деректер шынына келгенде мұнан көбірек болды».⁴⁵ Н. И. Рычковтың деректеріне қарағанда, айырбастау үшін қазақтар жыл сайын 30 000-нан 50 000-ға дейін қой, 10—15 мың жылқы айдап апарып отырған.⁴⁶

Айырбас сауданың ұлғаюына қарай үй малына жаңа тарифтік баға қалыптасты: өгіз — 2 сомнан 4 сомға дейін, ешкі — 30 тиыннан 60 тиынға дейін, қой 70 тиыннан сатылды, түйе 40 сомнан арзанға сатылмады. Қазақ-

тар малға, мал терісі мен аң терісіне айырбастап барқыт, мәуіті, камқа, жібек маталар, орамалдар, зер, кенеп әсіресе астық алды.⁴⁷

Азия халықтарымен бірден-бір сауда базары ғана Орынбор мен Орск болған жоқ. Жоңғар хандығының әлсіреуі салдарынан 1750 жылы Троицк бекінісінде айырбас сауда базары ашылды. XVIII ғасырдың 50-жылдарына қарай «ойраттар жасаған жексұрындықтар» іс жүзінде тыйылған еді.⁴⁸

И. И. Неплюев пен А. И. Тевкелев Троицк бекінісінде айырбас сауданың бел алуын қолдады.⁴⁹

Оның үстіне Троицк бекінісінде «азиялық» сауданың ашылуы Орта жүздің ықпалды сұлтаны, бура-найман және атығай буындарын басқарған Абылайдың тілегінен туған еді, оларға сауда жасау үшін Орынбордан гөрі, Троицкіге бару жақынырақ болды, мұның өзі, әлбетте, Троицкіні Орта жүз қазақтарына жақын, Оңтүстік Оралдың елеулі сауда рыногына айналдырды. Нақ сол жылы бір ғана Қашғар жылқысы мен Ташкент тауарларын сатудан Троицк бекінісінде 9000 сом кедендік түсім жиналды; сонымен бірге оған 10 пұт күміс және «бірнеше» пұт алтын апарылды.⁵⁰ Нұралы хан кесек күміс пен алтынды Орынборда, Бұхарада және Хиуада ортаазиялық көпестерден малға айырбастап алды.⁵¹

Азия елдерімен сауда ісінің облыстағы жағдайын басқалардан көбірек зерделеген А.И. Тевкелев те өзінің «Әр түрлі қағаздарында» «алтын мен күміс және едәуір мөлшерде жиналған баж» ағылып келіп жатқанын атап өткен.⁵²

Сауда мәмілелерінің ауқымы, көп жағынан алғанда, Кіші жүз даласы арқылы өтетін керуен жолының қауіпсіздік дәрежесіне және Хиуа мен Бұхара көпестерінен белгілі бір алымдар алып, олардың Орынборға, Орскіге және басқа қалаларға дейінгі қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Нұралы ханға бағдар алған ықпалды ру билеушілерінің көзқарасына байланысты болды. 1750 жылғы 10 қарашада Нұралы хан И. И. Неплюев пен А. И. Тевкелевке Хиуаға көпестер жіберу туралы хабарлап, сауда жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге уәде берді және өз ықпалындағы шектен тыс жерден өткен керуендердің тоналуына өзінің жауапты еместігін айтып, былай деп жазды: «... маған келгендер ешқандай қауіпсіз және өздерінің бар мүлкімен жөнелтілетін болады, ал басқалар арқылы жүрсе, дала кең және мен білмейтін де бөгде жандар көп».⁵³

Сонымен Қазақстанның солтүстік-батыс шектеріндегі, әдетте, Орынбор саудасы деген жинақтаушы ұғыммен сипатталатын сауда XVIII ғасырдың орта шенінде өз дамуы және алыстағы азия иеліктермен қарым-қатысты кеңейту үшін жаңа серпін алды. Башқұрт көтерілісінің басылуы, Жоңғарияның әлсіреуі және оны кейіннен Цин империясының талқандауы өзара тиімді экономикалық қарым-қатысты тереңдету үшін жаңа мүмкіндіктер туғызды, ол кейде отаршылдық, сыңаржақты сипат алып, мысалы, жергілікті рыноктарда орыс мануфактуралық өндірісінің сапасы нашар тауарлары сатылуынан және көшпелі малының шын құнын нашар білген жағдайда, малдың Ресей тауарларына баламасыз айырбасталуынан көрінді.

Орынбордың Шығыспен сауда орталығы ретіндегі рөлі біртіндеп әлсіреп, Цин империясына, Монғолияға, Оңтүстік-батыс Сібірге тікелей жақын орналасқан сауда пункттеріне орын берді, алайда II Екатерина үкіметі Орталық Азия халықтарымен сауданы қолдаудағы Орынбордың өткелдік

рөлін сақтауға едәуір іскерлік күш-жігер жұмсады: «...оның мөлшерін көбейтуге бар күшті салуға және Орынбор тарапынан азияттармен коммерцияны қандай дәрежеге дейін ізгі шешіммен өркендетуге болатынына ұмтылу керек», — деп мәлімдеді императрица 1763 жылғы 18 наурызда Сенат алдында сөз сөйлегенде.⁵⁴

Ертіс, Есіл, Сібір шептерінің негізі қаланған кезден бастап оған Қашғардан, Жаркенттен керуендер бет алды, ойраттар, бұхарлық көпестер, монғолдар келіп жатты.⁵⁵

Қазақ халқымен, ал сол арқылы шектес елдермен де шаруашылық қатынастарды кеңейтуге мүдделі болған Сібір губерниялық әкімшілігі бекіністердің коменданттарына неше түрлі нұсқаулар жіберіп, соңғыларының назарын азия халықтарын саудаға тартудың тиімділігіне аударды.⁵⁶ Орынбор өлкесіндегі сияқты, бұл да өкімет орындарының қазынаға баж алымдарының түсуін көбейтуге ұмтылуымен байланысты болды, сол үшін бекіністер мен бекеттерде кеден тексерушілері ұсталды. Бірақ тұтас алғанда сауда «ол кезде жеткіліксіз болды, сондықтан да баж түсімі аз жиналды».⁵⁷

Патша үкіметі саудаға ойраттарды тартуға ұмтылды. Сонау 1729 жылы Сібір губерниялық кеңсесі Сыртқы істер алқасының нұсқамасында Ямышевск және Семей бекіністері арқылы Жоңғариямен сауданың тиімділігін мойындаған еді.⁵⁸ Неғұрлым тұрақты сауда қатынастарын жолға қою мүмкіндіктерін анықтау үшін 1734 жылы Өскемен бекінісінен Жоңғарияға керуен жаракталып жіберіліп, ол жақтан аман-есен, әр түрлі сыйлықтар алып оралды.⁵⁹

Жоңғарияның өзі де шекаралық бекіністер мен казактардың қоныстарында сауданы кеңейтуге мүдделілік көрсетті. 1732 жылы Галдан-Церен өзінің жақында келген мейманы майор Угримовпен бірге өз өкілі Зогду ханды Мәскеуге жіберді, онымен бірге Семей бекінісіне жоңғар көпестерінің үлкен тобы келді. Елшілік Мәскеуден 1736 жылы Тобыл арқылы бағалы сыйлықтар алып оралды, 1738 жылы Семей бекінісіне қызметкерлерімен бірге 250 көпес керуені келді: олардың бір бөлігі — Ямышевск бекінісіне, екіншісі одан да әрі — Томскіге бет алды.

Жоңғар көпестерінің қалаларда және басқа да ішкі қоныстарда болуын құптаған Сібір әкімшілігі ойраттардың тауарларын Ірбіт жәрмеңкесіне де жиі жіберіп отырды, сол арқылы азиялық саудагерлер тарапынан бәсеке тууынан қауіптенген орыс көпестерінің дереу теріс пікірін туғызды.

Шекаралық өңірде әскери-саяси жағдайдың шиеленісуі шекаралық сауданың жай-күйін едәуір қиындатты. Орыс көпестерінің өздері сібір губернаторына ойраттардың екі бекіністе — Ямышевск және Семей бекіністерінде ғана тауар сатып алып, өз тауарларын айырбастауына рұқсат етуді ұсынды. Осының ізінше бұхара және ойрат көпестерінің сібір қалалары мен слабодаларына баруына тыйым салынды. Тек Галдан-Цереннің өз тауарлары үшін ерекшелік жасалып, олар Тобылға жіберілетін болды. Баж салығының көлемі ұлғайтылды. Ямышевск бекінісінің деректерін келтірелік: 1754 ж. — 125 сом 56 тиын, 1755 ж. — 394 сом, 1756 ж. — 894 сом 52 тиын. Салыстыру үшін мына цифрларды келтіре кетелік: Семей бекінісі бойынша азия ұлт өкілдері саудагерлерінен (казактардан басқа) алынатын баж салығының көлемі 15 жыл ішінде 1755—1770 жылдар аралығында 15 770 сомды, Ямышевск бекінісінде 13 385 сом 70 тиынды құраған.⁶⁰

Ойраттар Қазақстанға шапқыншылық жасаған жылдарда керуен жолдарымен және белгілі жолаушы бағыттарымен жүру қауіпті болды, соның салдарынан шектес елдермен сауда біршама зиян шекті. Жоңғар хандығы талқандалғаннан кейін жағдай өзгерді. 1757–1788 жылдары Орта жүз қазақтары сауда жасауға бөлінген екі бекініс – Семей және Ямышевск бекіністерімен шектелмей, басқа да Ертіс және Сібір бекіністеріне жиі бара бастады. Алайда XVIII ғасырдың 40-жылдарының орта шенінде енгізілген шектеулер қазақ саудагерлерінің бүкіл шекаралық шеп бойында еркін сауда жасауына барлық уақытта бірдей мүмкіндік бере қоймады, ол туралы 1758 жылғы 13 желтоқсанда генерал-майор А. И. Тевкелев Мемлекеттік сыртқы істер алқасына хабарлап, «шепке жақын жерлерде көшіп жүретін қайсақтар қашық болғандықтан Ямышевск және Семей бекіністеріне бара алмайды» деп атап өтті.⁶¹ Қазақ қоныстарына жақын барлық бекіністерде сауданың кеңейтілуіне «басқа тұрғын жерлерден тамақ қорларының әкелмеуінен біраз мұқтаждық көріп отырған» ауылдар мүдделі болды.⁶² 1759 жылдың желтоқсанында Петропавлск бекінісінің ашылуында осымен түсіндіру керек, онда бірден-ақ даланың таулы жағынан айырбас сарайы құрылып, көпестердің дүкендер ашуына рұқсат етілді.⁶³

1760 жылы Сібірдің жаңа губернаторы Д. И. Чичерин Мемлекеттік кәсіпкерлік алқаның алдында бүкіл Сібір шебі бойында айырбас сарайларын ашу туралы өтініш жасап, ол қанағаттандырылы.⁶⁴ 1756 жылы Өскемен бекінісінде де айырбас сарайы құрылды, оның жанында тексерушілерімен күзетшілері бар кеден бекеті жұмыс істей бастады. Айырбас сарайларында мал өнімдерін өткізген қазақтар саны көбейді. Мәселен, сол жылғы 20 тамыз бен 14 қазан аралығында тек Ямышевск бекінісінде ғана байырғы тұрғындардан 350 адам, соның ішінде Абылай сұлтан мен Қазыбек би иеліктерінен 158 адам сауда жасады.

1766 жылдың желтоқсанында Мемлекеттік кәсіпкерлік алқа Сібір шебінің қолбасшысы генерал-поручик И. И. Шпрингердің рапортын қарады, онда шекаралық бекіністерге «үлкен керуендермен шығып, сауда жүргізуге» болатындығын растайтын қызықты мәліметтер бар. Оның үстіне бұхара мұсылмандарымен сауданы кеңейту туралы бастаманы Әбілмәмбет хан жасаған.⁶⁵

Ойрат қауіпі жойылғаннан кейін аймақта орнаған тыныштық жағдай азия елдерінен ғана емес, Ресейдің ішкі губернияларынан да көптеген көпестердің келуіне себепші болды. Мұнда Қазаннан, Тобылдан, Тарадан, Түменнен, Орынбордан келген саудагерлерді жиі кездестіруге болатын еді. Олар қант, шелек, қалайы ыдыс, темір бұйымдар және басқа тауарлар әкелді. Алтайдың тау-кен зауыты кәсіпорындарына және Цин империясына мейлінше жақын орналасқан Өскемен бекінісінің рөлі жыл өткен сайын арта түсті, оған «көпестер ағылып келіп жатты».⁶⁶

Қарастырылып отырған кезеңде Ресей Цин империясымен шекаралық шептер арқылы сауда жүргізген азын-аулақ елдердің бірі болып қала берді. Оның ең басты орталығы Кяхта-Маймачэн ауданы болып қалды. Алайда жақында жаулап алынған аудандарға, мысалы, Шыңжаңға орыс саудагерлерінің баруы әлі де қиын еді.

1777 жылы Орынбор, Троицк және Семей кедендеріне арналған жаңа тариф жарияланды, онда азиялық көпестердің тауарларына баж төмендетілді. Оған қосымша мақта-мата бұйымдарын, жібекті және ірі

қараны баж төлемей әкелуге рұқсат етілді, бұл мал иесі қазақтарға да, «Ресей жағына» өткізілуі жылдан-жылға ұлғайып келе жатқан әр түрлі малды арзан бағаға топ-тобымен сатып алушы ортаазиялық саудагерлер мен орыс көпестеріне де тиімді болды.⁶⁷ Мәселен, Атығай, Бура-Найман, Уақ болыстарының қазақтары Ямышевск бекінісі мен оған жақын орналасқан редуттар мен форпостар арқылы: 1780 ж. — 44 000, 1781 ж. — 50 900, 1782 ж. — 82 100, 1784 ж. — 87 500; Железинск бекінісі арқылы: 1770 ж. — 300, 1778 ж. — 5400, 1780 ж. — 15 000, 1784 ж. — 28 000 жылқы айдап өткен.⁶⁸

Азиялық көпестердің бекіністі мекендерге келуін дәріптей отырып, шекаралық өкімет орындары кеден бекеттері арқылы Кәсіпкерлік министрлігі тыйым салған тауарлардың сатуға «жіберілмеуін» үнемі қадағалап отырды. Мәселен, Сібір шебінің инспекторы генерал-майор И. Лавров 1802 жылғы 1 тамызда Семей кеденінің басқарушысынан «азиялықтар атыс қаруы, оқ-дәрі, қорғасын, ресей теңгесі және солдат мәуітісі сияқты тыйым салынған заттарды қолданбағанын растауды» сұрады.⁶⁹

Орыстардың қазақ жерлерін біртіндеп игеруі үрдісінде ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде Петропавлдың, жоғарғы Ертіс бекіністерінің Ресейдің Шыңжаңмен, Кашмирмен және Тибетпен сауда-экономикалық байланыстарының маңызды өткізу пункті ретіндегі рөлі арта түседі.

Шыңжаңмен сауданың негізгі көлемін Шығыс Қазақстанның қалалары мен басқа да қоныстарында ірге тепкен ортаазиялық көпестер жүргізді. 1818 жылы 30 сәуірде ташкент көпестері Мирқұрбан Ниязов пен Ахмадия Әміровтің керуені қазақ даласы арқылы Шәуешек пен Құлжаға барып, аман-есен қайтып оралды. Сонымен қатар қытай шегінен үш «өзі сияқты саудагермен» бірге грузин дворяны Семен Мадатов оралды, ол өздерінің пайдалы сауда жасағанын айтты, олардың керуені орасан көп тауар артылған 200 аттан құралған.⁷⁰

Сонымен, қалаларда және шекаралық қоныстарда құрылған айырбас сарайлары, кедендер Қазақ даласынан, ішкі губерниялардан және шектес елдерден жылдан-жылға саудагерлер тартып, аймақта саяси ахуалды қалпына түсіруде елеулі рөл атқарды. Бекіністер арқылы сауда жасау қазынаға және азиялық саудагерлерге елеулі кіріс келтірді, номадтардың мануфактуралық тауарлар мен астыққа деген қажеттерін қанағаттандырды, сауда жасаушы тараптардың экономикалық мүдделерінің ортақ және жақын екенін көрсетті.

3. ӘЛЕУМЕТТІК ЖІКТЕЛУ

Қоғамдық еңбек бөлінісі мен қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жіктелу барысы қоғамдық міндеттерді жүзеге асырудағы одан әрі мамандандыруды туғызды және соның салдары ретінде номадтардың әлеуметтік қатынастары құрылымында ерекше институттардың қалыптасу үрдісіне әкеп соқты. Бұл орайда қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен әлеуметтік топтарға бөлінуі сәйкес келмеді, ал кейде бір-біріне тіпті қайшы келіп отырды. Адамның әлеуметтік мәртебесі әсте де барлық уақытта бірдей оның экономикалық әл-ауқатымен анықталған емес, ал соңғысы, өз кезегінде, барлық уақытта бірдей оның биік мәртебесіне тәуелді бола бермейді. Қазақ қоғамының әлеуметтік бөлінуіне

тән ерекшелік индивидтердің «ақсүйек» және «қарасүйек» дейтіндерге саралануы болды. Бірінші әлеуметтік топ оның әлеуметтік оқшаулығы және қоғамдық қатынастар құрылымындағы мәнінің зор болуы себепті сырттан ешкімді өткізбейтін индивидтердің мәртебесі жабық корпорациясы болды. Оған аристократиялық екі сословие — *төрелер* мен *қожалар* жатты.

Ақсүйектерден айырмашылығы «қарасүйектердің» сословиелік-корпорациялық топтарының мәртебесі ашық болды, оған жеке қасиеттері мен мүліктік жағдайына қарай кез келген индивид қол жеткізе алатын. Оларға *билер, тархандар, батырлар, ақсақалдар* санаттары жатты. Алайда қазақ халқының еркін қауымдастар деп анықталатын көпшілік бөлігі сословиелік белгілері бойынша сараланған емес, қазақтардың үстем табынан оның айырмашылығы осы болатын.

Көшпелі қоғамның пұрсатты қаймағы, «ақсүйектердің» негізі болған төрелердің (сұлтандардың) аристократиялық сословиесінен құралды. Ол Шыңғыс-хан ұрпақтары тармақтарының біріне жататын және жүздердің генеалогиялық құрылымына кірмейтін адамдар тобын біріктірді.

Қазақ төрелері (сұлтандары) өз тегін, аймақ көшпелілерінің дәстүрлі түсініктеріне қарағанда, Шыңғыс ұрпақтарының үлкен тармағынан — Жошы ұрпақтарынан таратады, мұны кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заманның генеалогиялық деректемелері, сондай-ақ қазіргі шығыстанушылардың зерттеулері растап берді.⁷¹ Төрелердің атақты тегі қазақ социумының ішінде ғана емес, сонымен қатар Еуразияның көршілес жартылай көшпелі және отырықшылық-егіншілік өңірлерінде, Башқұртстан аумағы мен Орта Азия хандықтарында мойындалды, олар XVIII ғасырда солардағы хан тағына талай рет шақырылды.⁷²

Төрелер сословиесі қазақтардың әлеуметтік, саяси және әскери өмірінде зор рөл атқарды. Қазақтардың мемлекеттік құрылымындағы биліктің жоғары құрылымдары, яғни көшпелі қоғамның саяси жүйесіндегі орталық буын болған хандар солардың арасынан сайланды. Туу құқығы бойынша төре-сұлтандар сословиесіне жату индивидтің іс жүзінде үстем тапқа жататындығын білдірді және оның қоғамдық қатынастарды регламенттеу мен реттеуді жүзеге асырудағы басым құқығын алдын ала анықтап берді.

Төрелердің пұрсатты жағдайы қазақтардың дағдылы құқығы — *әдеттің* көптеген нормаларында ресімделді. Революцияға дейінгі жазбаша деректемелер және қазақтардың ауызекі аңыздары әрбір сұлтанның көшпелілердің рулық бөлімшелерінің қайсыбір тобын (ел, ұлыс) басқаруға және өз билігінде белгілі бір жайылымдық аумақ (жұрт) болуына құқығы болғанын дәлелдейді.⁷³ Сұлтанды тіл тигізіп қорлағандық үшін 26 ұсақ мал және түйе мөлшерінде айыппұл салу, ал оны өлтіргендік үшін «қарасүйектер» арасынан қатардағы жеті көшпеліні өлтіргендік үшін алынатын құнға тең материалдық өтем — құн төлеу көзделді.⁷⁴ Қазақ қоғамының барлық қалған мүшелерінен айырмашылығы, төрелерді билер соты соттай алмады және тек хан соты ғана соттай алатын болды. Бұл сословиенің әйелдері үшін қатаң эндогамиялық шек қойылды: «қарасүйек» еркекке күйеуге шыққан кезде ол өз сословиесінің пұрсаттылығынан айырылатын, ал «қарасүйек» әйел белгілі бір сұлтанның әйелі болған соң өзінен-өзі төрелер табына қосылатын.⁷⁵

Қазақтардың қоғамдық өміріндегі төрелердің пұрсаттылықтары

көшпелі халықтың құқықтық дәстүрлері саласына ғана емес, сонымен қатар даланың жөн-жосық тәртібі саласына да таралды. Көптеген көзбен көргендердің, қазақ халқының дағдылы құқығы мен тұрмысын білгірлердің айтуына қарағанда, сұлтандармен әңгімелескен кезде «қатардағы қазақтар» оларды есімімен атай алмады, оның орнына «таксыр» деген сөзді қолдануға тиіс болды. Амандасқанда, қоштасқанда, алғыс айтқанда екі қолын кеудесіне немесе оң қолын оң тізесіне қойып, «Алдияр!» деуге тиіс еді.⁷⁶

Сонымен бірге қазақ сұлтандарының мүліктік және әлеуметтік жағдайын сипаттайтын көптеген деректемелер төрелердің артықшылық құқықтары мен пұрсаттылықтарының өте аз екенін немесе олардың жеке басының экономикалық әл-ауқатына мүлде байланысты болмай, қайта төре болып туған сословиесіне тиісті екенін дәлелдейді. Малды және басқа мүлікті иелену емес, қайта Еуразияның әлеуметтік ортасында мейлінше бағаланатын тегінің атақтылығы сұлтандардың көшпелілер арасында саяси үстем болуы мен қоғамдық мәнінің танылуының көзі болды, олардың қазақ қоғамы жүйесінің әлеуметтік иерархиясындағы мейлінше жоғары мәртебесін анықтап берді.

Жоңғарларға қарсы күрес кезеңінде «төре» мәртебесі қайта бағаланды. Соғысушы халықтың қатарын топтастыруға ғана емес, сонымен қатар ұрыс алаңында батыр айқасқа шығып, адамдарды өз ерлігінің үлгісімен ізіне ерте алатын, көбінесе басқыншылыққа қарсы бүкілхалықтық күрестің ұйымдастырушылары, яғни халықтың шексіз сеніміне бөленген адамдар керек болып шықты. Негізінен халық батырлары сондай адамдар болған еді.

Көшпелілердің басқа бір таңдаулы тобы мұсылман діні қызметшілерінің сословиесі — мұрагерлік пұрсаттылықты пайдаланған, қазақ қоғамының рухани өмірінде маңызды рөл атқарған қожалар болды. Барлық салт-жора ғұрыптары — сүндеттеу, үйлену тойы, жерлеу және ас беру қожалардың тікелей қатысуымен өткізілді, оларды қожалар Құран оқып заңдастырып отырды. Қожалардың көшпелі қоғамдағы саяси ықпалы мардымсыз болды, бұл көп жағынан исламның дала өңіріндегі өзіндік ерекшелігімен түсіндіріледі.

«Қарасүйектердің» пұрсатты әлеуметтік санаттары арасында қазақтарда билер сословиесі өте маңызды орын алды, олар көшпелі қауымдарда сот билігі қызметін жүзеге асырды. «Би» деген сөзді, — деп көрсетті Я. П. Гавердовский, — шешен, бай және тапқыр адамдар деп түсіну керек».⁷⁷ Қазақстанда билердің пұрсатты жағдайы ең алдымен құқықтық реттеу, төрелік және пәтуалық міндеттердің қоғамдық маңызының зор болуымен анықталды және мүлік қатынастары жүйесіндегі басымдықты құқықтардан, атап айтқанда, талап-арыздың оннан бір мөлшері нысанында қосымша өнімді иемдену құқығынан (билік) көрінді. Билер тобының күші мен ықпалы едәуір дәрежеде оның мүшелерінің дағдылы құқықты, дәстүрді білуі, шешендік шеберлігі, қауымдардың мүдделерін қорғай білуі сияқты жеке қасиеттеріне де байланысты болды. «Сот ғұрпындағы шешендік, шеберлікпен ұштасқан терең таным ғана қазақтарға осы құрметті атақты беретін»,⁷⁸ — деп көрсетті Ш. Уәлиханов.

Руаралық және жүзаралық дауларды шешуге қабілеті бар билер қарсы күресуші тараптардың ымыраға келуіне қол жеткізе отырып, әдетте

көшпелілер арасында едәуір бедел алып, қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өмірінде едәуір ықпалға ие болды. Мұның бәрі Қазыбек, Төле, Әйтеке, Есет және тағы басқалары сияқты күдіретті билердің жоғарғы билікке зор ықпал жасауына мүмкіндік берді; олардың көңіл-күйімен, пікірлерімен және шешімдерімен тіпті ең беделді қазақ хандары (Тәуке, Әбілқайыр, Абылай) санасып отырды.

Қоғамдық қайшылықтарды шешу тәжірибесінде сот төрешілері рөліне әр түрлі адамдар ұсынылған кезде меритократия (яғни ең дарындылардың билікке келуі) принципі айқындаушы рөл атқарды, оған сәйкес қазақтардың дағдылы құқығы жөнінен мол танымы бар, ең талантты, беделді және тәжірибелі халық қазылары ғана билер бола алатын. Бұл орайда қазақтардың құқықтық дәстүрлерінде би атағын тікелей мұраға қалдыруға ешқандай жол берілмеді. Алайда меритократия принципі қайсыбір қазақ биінің ең жақын ұрпақтарының (баласы, немересі, шөбересі) да би болып сайлана алу мүмкіндігі жоққа шығармады. Жеке адамның материалдық әл-ауқатының, ықпалдылық дәрежесінің және басқа да субъективті факторлардың жекелеген қазақ әулеттеріне би атағының бекітілуіне себепші болуы жиі кездесті, бұдан көшпелілер арасында генеалогиялық туыстық принципінің әлеуметтік маңызы зор екені көрінді. Тіпті осындай жағдайларда да билер сословиесінің өкіліне генеалогиялық жақындықтың өзі осы дәрежеден үміткерге қалауынша би болып сайлануға әлі де кепілдік бермеді және көшпелілердің қоғамдық санасында жеке адамның қабілеттері мен дағдыларына қатысы жөнінен бағынышты орын алды.

XVIII—XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңінде қазақ қоғамында әскер басылары — батырлардың әлеуметтік тобының маңызы мен саяси ықпалы зор болды.

«Батыр», «бағадүр», «баһадүр» деген түрік-монғол сөзі бастапқыда шайқас алдында жауды жекпе-жекке шақыратын ержүректі білдірген. Осы транскрипциясында ол XIV ғасырдың өзінде-ақ орыс тіліне еніп, оңтүстік славяндардың кітаби тіліндегі «батыл», яғни «жаугер» деген неғұрлым ертедегі, автохондық терминді ығыстырып шығарған. Бұл терминнің «богатырь» деген орысша калькасымен қатар XV ғасырдың аяғы — XVI ғасырдың алғашқы үштен бірінде Мәскеу мемлекетінде жат жерлік ержүрек жауынгерлерді атау үшін енді түркі тілінің өзіндегі «батыр» термині қолданылған, мұны «Московия туралы жазбалардың» белгілі авторы, бұл атауды орыс адамдарынан алғаш рет есіткен австриялық дипломат Сигизмунд Герберштейннің (1485—1566) жекелеген ескертпелері растай алады.⁷⁹ Бұл дерек Еуразияның көшпелі дүниесіндегі әлеуметтік құбылыс ретінде батырлықтың кең таралғанына көз жеткізе дәлелдейді, әлбетте, бұл түрік халықтарының ең жақын көршілері — славяндарға ұғымдық-лингвистикалық тұрғыда әсер етті.

Шыңғыс-хан заманынан бері «баһадүр» термині әскериленген түрік-монғол ақсүйектерінің өкілдеріне талай рет атақ ретінде берілді. Бұл мағынасында алғанда Мас'уд ибн Усман Кухистани (1453—1512) мен басқа да шығыс авторлары өз шығармаларында Әбілқайыр (1428—1468) хандығындағы көптеген баһадүрлерді айтып өтеді.⁸⁰ Ол сыртқы жаулармен күресте жеке батылдық көрсеткені, не соғыс қимылдарына шебер басшылық жасағаны үшін хан немесе сұлтан алатын құрметті атақ ретінде

едәуір жиі қолданылды. Бұл жағдайда «баһадүр» атағы көшпелілердің әлдебір атақты билеушісінің толық өз есіміне қосылып отырды. Атап айтқанда, XVIII ғасырда қазақ хандары Тәукенің, Қайыптың, Әбілқайырдың, Абылайдың және басқа да ірі тұлғалардың осындай атағы болды.⁸¹

Алайда батыр – ержүрек адамның атағы ғана емес, сонымен қатар көбінесе әскери міндеттерді жүзеге асырумен айналысатын адамдардың жеке дара қасиеті. Саяхатшы Е. К. Мейендорфтың анықтауы бойынша қазақ қоғамында «ержүрек» әділ және тапқыр, соғыс кезінде – шабандоз адамдар» батыр деп аталған.⁸² «Батыр» атағы ешқашан мұраға қалдырылатын болмаған, оны тек жеке ерлікпен алған. Ал сонымен бірге белгілі бір батырдың әскери істе өзін айқын көрсеткен баласының және немересі батыр болған жағдайлар аз кездеспейді. Бұған Кіші жүздің жетіру буыны табын руының ықпалды батыры Бөкенбай (1741 ж. өлген) ұрпақтарының – оның баласы Тіленші Бөкенбайұлының және XIX ғасырдың 20–30-жылдарының басында батыс қазақтарының халық-азаттық қозғалысын басқарған немересі Жоламан Тіленшіұлының осы атақты мұраға алу оқиғасы мысал бола алады.⁸³

XVIII ғасырдың бірінші жартысында батырлардың беделі мен әлеуметтік маңызы мейлінше күшті өсті, мұның өзі сыртқы қауіпке және қазақтардың әлеуметтік ұйымдасуында әскери құрылымдар рөлінің арта түсуіне байланысты болатын. Жоңғарлар басқыншылығына пәрменді тойтарыс беруді ұйымдастыру қажеттігі әуелі әскери сахнада, ал сонан соң саяси сахнада да халықтың жол бастаушылары мен қолбасшылары – батырлардың аса көрнекті шоғырының пайда болуына жеткізді, олар: қазақ қоғамының төменгі топтарынан өсіп шыққан жетіру буынының табын руынан Бөкенбай, Орта жүздің арғын бірлестігінің қанжығалы руынан Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Есет, Тайлак, Жәнібек, Өтеген, Олжабай және басқа адамдар. Қазақтардың әскери топтарының ойрат әскерлерін жеңген, қазақ халқының тарихи зердесінде мәңгілік сақталып қалған ең ірі жеңістері жоғарыда аталған батырлардың есімдерімен байланысты.

Қазақ жүздерінің аумақтық шептерінде соғыс шиеленісінің бәсеңдеуіне қарай батырлардың әлеуметтік маңызы да төмендей берді. Бұл әскери көсемдердің қоғамдық беделі мен саяси ықпалының белгілі бір толқыны XIX ғасырдың 20–40-жылдарында Кіші жүз бен Орта жүзде халық-азаттық қозғалысының дамуына байланысты болды. Бұл кезеңде Кенесары сұлтанның, оның туған інісі Наурызбай батыр (1822–1848), Ағыбай, Бұқарбай, Иман және басқа да көптеген батырлар сияқты ержүрек жауынгерлер мен олардың серіктері қазақтар арасында аса күшті беделге ие болды.

Ұлы жүз аумағында әскери құрылымдар рөлінің елеулі түрде күшеюі және соған байланысты батырлар әлеуметтік тобының қоғамдық маңызының артуы Қокан хандығының басқыншылық соғысына қарсы күрес жылдарында (XIX ғасырдың 20–50-жылдары) байқалды. Әскери жасақтардың қолбасшылары Сарыбай Айдосұлы, Саурық Стамбекұлы, Сыпатай Әлібекұлы, Сұраншы Ақынбекұлы, Сыпатай Саурықұлы, Байзақ датқа Мәмбетұлы және басқа көптеген батырлар қазақ қоғамында нақ сол кезде батыр атанды.

Тарихтың жоғарыда келтірілген кезендерінің бәрінде батырлар ержүрек жауынгерлер, ат жалында ойнаған шабандоздар және әскери жасақтардың қолбасылары ғана емес, сонымен қатар көшпелі қоғамның ең таңдаулы әлеуметтік топтарының бірі болды. Бұл жағынан революцияға дейінгі көптеген авторлардың батырлар арасынан көшпелілердің саяси ұйымдасуында маңызды орын алған рубасы қазақ ақсақалдарын көп кездестіруге болатын деп ескертуі де кездейсоқ емес. Мәселен, ХІХ ғасырдың басында Г. И. Спасский жазып алған үш жүздің 67 рулық бөлімшелерінің 25 құрылымын батырлар басқарған.⁸⁴

Сонымен қатар батырларды жоғарғы биліктегілер қазақ хандықтарының көрші мемлекеттермен өзара қатынастарында, сондай-ақ хандардың билер топтарының мүшелерімен және ру ақсақалдарымен қайшылықтары шиеленіскен кездерде хандарды қолдау мүддесінде дипломатиялық сипаттағы жауапты тапсырмаларды орындауға тартып отырды.

Батырлардың пұрсатты жағдайы олардың жеке қасиеттерімен қоса, соғыстағы табыстарына, беделді рулық байланыстары мен байлығына, яғни жат елдерге соғыс жорықтары кезінде олардың қолға түсірген олжасының мөлшеріне, сондай-ақ көпшілік бөлігі қазақ жастарынан тұратын ерікті жасақтарының санына байланысты болды. Сонықтан өзінің байлығы мен қазақтар арасындағы саяси ықпалы жөнінен кейбір батырлар (мысалы, Орта жүздің арғын бірлестігінің шақшақ руынан шыққан Жәнібек сияқты) кейде билеуші хандар мен сұлтандардан да асып түсіп отырды.

Қазақ қоғамының әлеуметтік топтарға бөлінуінде *тархандар*, яғни жоғарғы биліктегілер сінірген әр түрлі еңбектері үшін пұрсаттылықтар, мысалы, салық төлеуде және басқа да жағдайларда пұрсат берілген адамдар белгілі бір орын алды. Қоғамды орталықтандыру, мемлекеттік құрылымдарды ресімдеу, соғыс қақтығыстары кезінде тархандар көшпелі ұжымдарды басқару жүйесінде белгілі бір беделді қызмет орындарына ие болу құқығын пайдаланды. Бірақ күнделікті қалыпты кездерде, әдетте, «тархандардың пұрсаттылығы ұмытылып, ал бұл әлеуметтік топтың рөлі мәнін жойды».

Қазақтардың үстем табының саны ең көп тобы көшпелі қауымдардың барлық буындарында әлеуметтік-реттеушілік міндеттерді жүзеге асыратын *ақсақалдар* болды. «Бұл бастықтар немесе кінәздер, — деп атап өткен И. П. Фальк, — ең бай, өте құрметті және аймақтардың оракулы сияқты адамдар, сондықтан да хан өзінің сол жерлерге ықпалын, олардың билігі аз болғанына қарамастан, солар арқылы көп іс тындыра алады».⁸⁵ Қазақтарда ақсақал деген атқа зор интеллектуалдық әлеуеті, жан-жақты ұғымы және бай тәжірибесі бар адамдар ғана ие болды. Көшпелі мал шаруашылығы жағдайында бұл жеке адамгершілік қасиеттер малды шоғырландыру мен индивидтің материалдық жағынан қамтамасыз етілуінің сөзсіз аса маңызды факторына айналды. Сондықтан ақсақалдардың қоғамның нақ билеуші табының әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық реттеу міндетін иемденіп алуы, идеология және рухани мәдениет саласына белсене араласуы заңды. Көшпелі қоғамның әлеуметтік топтарға бөлінуінің бүкіл жүйесінің негізі болған ақсақалдар өз қатарларынан басқа әлеуметтік санаттар мен сословиелерді толықтырып отырды.

Көшпелі қоғамның үстемдік етуші бөлігінің өкілдері болған әр түрлі сословиелік топтармен және қауымның еркін мүшелерімен қатар, Қазақстанда тәуелді халық санаттары — *құлдар* мен *төлеңгіттер* болды.

Сұлтандар сословиесінде қызметте жүрген адамдар төлеңгіттер деп аталды. Бұл топтың пайда болуы өзара қырқыстарға және жоңғарларға қарсы көпжылдық күреске байланысты, сол кезде жоғарғы биліктегілер мен оның өкілдері сұлтандарға «қызметші» адамдар өте қажет болған еді.⁸⁶

Құлдар да тәуелді халық санатына жатты, олар тұтқынға түскен ресейліктер, қалмақтар мен ирандықтар арасынан алынды. Құлдар негізінен жеке қожалықта: мал бағуға, егістікті өндеуге, дала ақсүйектерінің үй ішіндегі жұмыстарына пайдаланылды. Алайда қазақтарда құлдық әлеуметтік-экономикалық қалып ретінде кең таралған жоқ және патриархаттық үй құлдығы шеңберінен шықпады.

¹ Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии /Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, т. 1. Л., 1933, 265-б.

² Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. А., 1961, 62-б. (КРО-1).

³ Международные отношения в Центральной Азии. XVII—XVIII вв. Документы и материалы, кн. 1. М., 1989, 213-б.

⁴ *Бұл да сонда*, 213-б.

⁵ *Валиханов Ч. Ч. О кочевках киргиз / Собрание сочинений в пяти томах, т. 4. А., 1985, 106—107-б.*

⁶ *Бұл да сонда*, 106-б.

⁷ Материалы по истории Казахской ССР (1785—1828 гг.), т. IV. М.-Л., 1940, 214-б.

⁸ *Халид К. Тауарих Хамса (бес тарих). А., 1992, 175-б.*

⁹ *Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. Оренбург, 1887, 293-б.*

¹⁰ *Ходжамкули бек Балхи. Тарих-и кипчак-хани (история кипчакских ханов) /Материалы по истории Средней Азии и Центральной Азии X—XIX вв. Ташкент, 1988, 25, 265—266-б.*

¹¹ *Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). М., 1976, 236-б.*

¹² *Тынышбаев М. Актабан — шубырынды. (Великие бедствия и великие победы казахов) /Тынышбаев М. История казахского народа. А., 1993, 165-б.*

¹³ *Құдайбердіұлы Ш. Көрсетілген еңбегі, 107-б.*

¹⁴ *Тынышбаев М. Историческая справка и племенной состав коренного населения Ташкентского уезда (из материалов к национальному размежеванию в Туркестане) /Тынышбаев М. История казахского народа. А., 1993, 183-б.*

¹⁵ *Левшин А. И. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких, орд и степей. СПб., 1832, ч. 3. Этнографические известия, 221—224-б.*

¹⁶ *Паллас П. С. Путешествие по разным провинциям Российского государства, ч. 1. СПб., 1777, 351-б.*

¹⁷ *Прошлое Казахстана в источниках и материалах, сб. 1. (V в. до н.э. — XVIII в.н.э.) А.,— М., 1935, 159-б.*

¹⁸ *Левшин А. И. Көрсетілген еңбегі, ч. 3, 225-б.*

¹⁹ *Рычков П. И. Дневные записки путешествия в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. СПб., 1772, 31-б.*

²⁰ *Прошлое Казахстана, 156-б.*

²¹ *Бұл да сонда, 152—153-б.*

²² *Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVII— первая треть XIX в., ч. 2. А., 1989, 12-б.*

- ²³ *Бұл да сонда*, 33-б.
- ²⁴ *Бұл да сонда*, 74-б.
- ²⁵ *Бұл да сонда*, ч. 1, 144-б.
- ²⁶ ГАОМО, ф. 1, оп. 1, д. 3838, л. 8—14.
- ²⁷ ГАОМО, ф. 3, оп. 3, д. 1112, л. 515—547; ЦГА РК, ф. 15, оп. 1, д. 1827, л. 1—121.
- ²⁸ *Сәдібеков З. Қазақ шежіресі*. Ташкент, 1994, 81-б.
- ²⁹ КРО-І, 649-б.
- ³⁰ *Валиханов Ч. Ч. Аблай //Собрание сочинений в пяти томах*, т. 4. А., 1985, 115-б.
- ³¹ Материалы по истории КазССР (1785—1828 гг.), т. IV. М.-Л., 1940, 79-б.
- ³² *Бұл да сонда*, 137-б.
- ³³ Материалы по истории Казахской ССР (1785—1828 гг.). Т. IV. М.-Л., 1940, 33—39-б.
- ³⁴ *Радлов В. В. Из Сибири. Страницы дневника*. М., 1989, 344-б.
- ³⁵ *Тетеревников А. Н. Очерки внутренней торговли Киргизской степи*. СПб., 1867, 7-б.
- ³⁶ Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды //Отечественные записки, ч. 120. СПб., 1830, 193-б.
- ³⁷ *Валиханов Ч. Ч. О хлебопашестве /Собрание сочинений в пяти томах*, т. 1. А., //Вестник императорского географического общества, вып. 1, ч. 13. СПб., 1855, 4-б.
- ³⁹ Российский государственный военно-исторический архив, ф. Военно-ученый архив, д. 19209, ч. 2, л. 8. (РГВИА.)
- ⁴⁰ *Бұл да сонда*, ч. 1, л. 9.
- ⁴¹ *Бұл да сонда*, л. 16.
- ⁴² *Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.*, т. 3. Казань. 1897, 675-б.
- ⁴³ *Бұл да сонда*, 724-б.
- ⁴⁴ *Левшин А. И. Көрсетілген еңбегі*, ч. 3, 221-б.
- ⁴⁵ *Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край*, 726-б.
- ⁴⁶ *Рычков Н. И. Топография Оренбургская*. СПб., 1887, 279-б.
- ⁴⁷ *Левшин А. И. Көрсетілген еңбегі*, ч. 3, 219, 229-б.
- ⁴⁸ Редкое и достопамятное известие о бывшей из России в великую Татарию экспедиции. СПб., 1777, 30-б.
- ⁴⁹ Материалы по истории Казахской ССР. 1741—1751 гг., ч. 2, т. 11. А., 1948, 338-б.
- ⁵⁰ *Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край*, 730-б.
- ⁵¹ *Аполова Н. Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII — начале XIX вв.* М. 1960, 204-б.
- ⁵² Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и о киргиз-кайсацких ордах. 1762 г. //Временных Московского общества и древностей Российских, кн. 13. Смесь. М., 1852, 18-б.
- ⁵³ Материалы по истории Казахской ССР. 1741—1751, т. 2, ч. 2, А., 1948, 352-б.
- ⁵⁴ *Андреевич В. К. Исторический очерк Сибири*, т. 4. СПб., 1887, 201-б.
- ⁵⁵ РГАДА, ф. 276, оп. 1, д. 516, л. 6—7.
- ⁵⁶ *Қар.: Касымбаев Ж. К. Развитие Прииртышских крепостей как торговых центров в XVIII в. //Известия Академии наук КазССР. Серия общ. наук, № 5, 1975, 42—49-б.*
- ⁵⁷ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 323, л. 20.
- ⁵⁸ Сборник статистических и исторических сведений о Сибири. СПб., 1876, вып. 1, т. 2, 52-б.
- ⁵⁹ Госархив Алтайского края РФ (ГААК РФ), ф. 132, оп. 1, д. 29, л. 12.
- ⁶⁰ *Словцов П. Историческое обозрение Сибири*. М., 1861, кн. 2, 224-б.
- ⁶¹ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 113, оп. 1, 1759, д. 3, л. 3 об.
- ⁶² *Бұл да сонда*.
- ⁶³ Петропавловск (История городов Казахстана). А., 1985, 15-б.
- ⁶⁴ РГАДА, ф. 276, оп. 1, д. 597, л. 60. *Касымбаев Ж. К. О роли Иртышской линии в*

развитии торговли между Средней Азией и Россией (XVIII – первая половина XIX вв.) //Общественные науки в Узбекистане. 1984, № 6, 47-б.

⁶⁵ РГАДА, ф. 276, оп. 1, д. 527, л. 104 об.

⁶⁶ Домовая летопись, писанная капитаном Иваном Андреевым в 1789 г. М., 1871, 45-б.

⁶⁷ Систематический каталог по делам Государственной коммерцколлегии (Составитель Н. Кайданов). СПб., 1884, 9-б.

⁶⁸ Российский архив географического общества, ф. 64, оп. 1, д. 7, л. 59.

⁶⁹ Российский Государственный исторический архив. (С.-Петербург. РГИА), ф. 1264, оп. 2, д. 726, л. 14 об.

⁷⁰ *Касымбаев Ж. К.* Казахстан–Китай: караванная торговля в XIX – начале XX веков. А., 1996, 94-б.

⁷¹ *Чулошников А. П.* Очерки по истории казак-киргизского народа. Оренбург, 1924; Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья. (Вопросы этнической и социальной истории). М., 1982.

⁷² Материалы по истории Башкирской АССР, т. 1. М., 1947, 268–273-б; МИКХ, 435–474; *Акманов И. Г.* Башкирские восстания. Уфа, 1993, 196–197, 217, 303-б.

⁷³ *Султанов Т. И.* Көрсетілген еңбегі, 94-б.

⁷⁴ *Баллюзек Л.* Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона //ЗВОИРГО, вып. 21, 133-б, § 5; Материалы по казахскому обычному праву, сб. 1. А., 1948, 20, 43-б; *Зиманов С. З.* Общий военный строй казахов в XVIII – начале XIX вв. А., 1958, 187-б; *Фукс С. Л.* Обычное право казахов в XVIII – первой половине XIX веков. А., 1981, 84, 162-б.

⁷⁵ *Загряжский П.* Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах, им присвоенных //МСТК, вып. IV. СПб., 1876, 152-б, § 14; Материалы по казахскому обычному праву, 136-б, § 34; *Гродеков Н. И.* Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области, т. 1. Юридический быт. Ташкент, 1889, 56, 30-б.

⁷⁶ *Загряжский Г.* Юридический обычай киргиз, 152–153-б, § 15; *Баллюзек Л.* Народные обычаи, 155-б, § 1.

⁷⁷ *Гавердовский Л. П.* Обозрение Киргиз-кайсацкой степи //Рукописный фонд Санкт-Петербургского отделения Ин-та российской истории. Кол. 115 № 495, л. 73.

⁷⁸ *Валиханов Ч. Ч.* Собр. соч., т. 4. А., 1984, 473-б.

⁷⁹ *Орлов А. С.* Героические темы древней русской литературы. М.-Л. 1945, 44-б.

⁸⁰ *Федоров-Давыдов Г. А.* Общественный строй Золотой орды. М. 1973, 46–47-б; МИКХ, 96–119, 140–171-б.

⁸¹ КРО-I, 15, 128, 170, 308-б. т.б.

⁸² *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975, 41-б.

⁸³ Материалы по истории Казахской ССР, т. 4. М., 1958, 169–172-б. *Добросмыслов А. И.* Тургайская область, т. 1. Оренбург, 1900, 29, 166-б.

⁸⁴ *Спасский Г. И.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды //Сибирский вестник, 4. IX-XI. СПб., 1820.

⁸⁵ Архив РАН (Санкт-Петербургское отделение), ф. 3, оп. 35, д. 47, л. 191 об – 192.

⁸⁶ *Вяткин М. П.* Тюленгуты в XVIII в. //Известия Каз. филиала АН СССР Сер. истор., вып. 1. М., 1940, 19–29-б.

Бесінші тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК-БАТЫСЫНДА РЕСЕЙ БИЛГІНІҢ КҮШЕЮІ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫ – XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІ)

1. НҰРАЛЫ ХАН БИЛІК ЕТКЕН ЖЫЛДАРДАҒЫ КІШІ ЖҮЗДЕГІ САЯСИ ЖАҒДАЙ (1749–1786)

XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресей I Петр жүргізген реформалар мен өзгерістердің жемісін тата бастады. Соңғы жылдарда I Петр реформаларының орны мен маңыздылығы туралы пікірсайыс өріс алды. Бірақ Ресейдің ішкі өміріндегі бір нәрсе — мемлекеттілік пен оның идеяларының жаңа, неғұрлым жоғары деңгейге көтерілуі айқындала түсті. Өз кезегінде, Ресей мемлекеттігі идеяларының орыс қоғамының барлық топтарына кеңінен енуі бұл идеяларды Ресей мемлекетін кеңейту тұжырымдамасы етіп кең көлемде жаңғыртуға және оның идеологиясының жақын жатқан Қазақстан аймақтарына енуіне әкеп соқтырады. Тарихшылар Ресейдің орталығындағы ірі экономикалық немесе саяси сілкіністің қандайы болсын қоныстандырудың жаңа толқынына әкеп соққанын атап өтті. Ал халықтың қалың бұқарасын қоныс аудару үшін жаңа үлкен аумақтар, оның үстіне шаруашылық жағынан игерілген аумақтар керек болды. Жер туралы мәселенің Батыс Қазақстан аумағында XVIII ғасырдың екінші жартысында ең басты мәселе болғаны нақ сондықтан. Жоңғар басқыншылығына ойдағыдай тойтарыс бергеннен кейін Қазақстан бірыңғай және біртұтас мемлекет ретінде бабалары мұраға қалдырған дәстүрлі шекте өзінің шаруашылық өмірін қайтадан дамыта бастады. Алайда XVIII ғасырдың 30-жылдарының орта шенінен бастап Ресей мемлекеті қазақтардың жеріне де, империяның бодандары ретінде қазақтардың өздеріне де орыс мемлекеттілігі идеологиясы тұрғысында көз тіге бастады. Өлкенің әрбір әкімшісі Ресей империясының толық және шексіз билігіне көшкен жерді ұлғайта түсуге өз үлесін қосуға ұмтылды. Осы саясатты жүзеге асыру барысында қазақтар, қалмақтар, башқұрттар дербестігінің қалдықтары толық жойылды, бұл орайда ресми өкімет орындары жергілікті халықтың қайтпас қарсылығына душар болды. Сондықтан оны бөлшектеу, халықтарды қырқыстыру, халықтың барлық топтарында өз агентурасын құру, отарлаудың басты күші ретінде қазақтарды біржолата бағындырып, оларды осы мақсатта пайдалану жөнінде әр түрлі әдістер қолданыла бастады. Бұл саясат И. И. Неплюевтің «запастағы» жоспары түрінде қалыптасып, империяның Қазақстандағы бүкіл үстемдігі шеңберінде әр түрлі нұсқауларда жүргізіліп отырды. Алдыменен империяның шекарасына өте жақын орналасқан аймақ ретінде Батыс Қазақ-

станда мейлінше толық жүзеге аса бастады. Қазақ рулары мен бүкіл Кіші жүздің билік құрылымдарындағы қайшылықтар да, ұлт-азаттық қозғалысының күрделілігі де, Ішкі Орданы (Бөкей Ордасын) Ресей әкімшілігінің қайта бағындыруы да міне осыдан.

XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамында біртұтас және орталықтандырылған билік пен мемлекет проблемасы өткір қойылды. Билік иелері арасындағы түрлі топтардың үстемдік үшін күресі 1748 жылы Әбілқайыр ханның өлтірілуіне әкеп соқты. Осы арқылы қазақ жүздерін біріктіру жолындағы күш-жігер едәуір дәрежеде әлсіретілді. Жаңа тарихтың әр түрлі кезеңдерінде бұл мәселе түйінді мәселелердің бірі болып келді. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығының ыдырауына себепші болған іріткі салушы күштер басым бола бастады. Әбілқайыр қаза тапқаннан кейін Орта жүз иеліктері оның мирасқорларынан аулақтап кетті. Кіші жүздің өзінде де билік таласы асқына түсті. 1748 жылдың қазан айында Орынбор әкімшілігінің жәрдемімен Нұралы сұлтанды хан атағына сайлау өткізілді. Бұл мәселені шешу үшін Ақсақалдар кеңесі жиналды. 1000-ға жуық адам қатысты. Олардың арасында Кіші жүз бен Орта жүздің әр алуан руларының билері, батырлары, сұлтандары болды. Сайлаудың өзі «бұрынғысынша жария өткізілген жоқ, барлық рулардан таңдалған 10 адам, атақты билер ғана қатыстырылып, оның өзінде ханның үйінде өтті... Соның бәрінде барлық билер мен атақты ақсақалдар және ханшайымның төңірегіндегі қазақтар бәрін оған, Нұралы сұлтанның еркіне салды, сонан соң барлығы, әр түрлі шенді 1000-нан астам адам келесі күні тарап кетті». Нұралы өз жағдайының солқылдақтығын сезініп, сайлаудан кейін бірден патша үкіметіне өзін хан атағына бекітуге өтініш жасады. Сонымен бірге 1748 жылдың аяғында Нұралы ханға жылына 600 сом мөлшерінде мемлекеттік айлық тағайындалды.

Нұралының саяси қайшылықтары осыдан көрінді — ол қазақ хандарынан бұл атаққа бірінші болып бекітілді, сондықтан да өз қызметінде патша үкіметіне толық тәуелді болды. Нұралыны хан сайлаған кезде сұлтандар мен ру ақсақалдары арасында пайда болған алауыздық ондаған жылдарға созылды, соның салдарынан ру шонжарларының Нұралы билігін шектеуге әрекет жасауы тыйылмады.¹

Нұралы тіпті Кіші жүздің өзінде әкесінің барлық иеліктерін сақтап қала алмады. Шектілер Батырды өздерінің ханы деп мойындады. Нұралының інілері Айшуақ пен Ералы тәуелсіз болуға ұмтылды. Сырдарияның төменгі ағысындағы қоныстарды иеленген Ералы өзін Нұралыға тәуелсізбін деп сезінді.

Батыр сұлтан өзіне бағынышты рулармен Сырдарияның төменгі ағысы мен солтүстік Арал өңіріндегі жайылымдарды иемденді. Әбілқайыр қайтыс болғаннан кейін оны хан деп жариялауға әзірлік жасалды, олар формальді түрде оны жариялады да.² Оның иелігіне шекті, шөмекей, төртқара рулары ауылдарының бір бөлігі қарады. Батыр ханның баласы бір кездерде Хиуаның ханы болды.

Нұралы ханның ішкі жағдайы да тұрақты болмады. Оның беделі едәуір дәрежеде елдің ақсақалдарымен қатынастарға тәуелді еді. Батыр ханмен бақталастық қауіпті болды, сондықтан Нұралы сырттан қолдауды қажет етті. Оған Хиуа да, Бұхара да мұндай қолдау көрсетпеді. Сөйтіп бұл жағынан ол патша әкімшілігіне иек артты. Сонымен бірге Нұралы алғашқы кезде өзінің барлық қазақ жүздерінің аға ханы болып сайлануы туралы қияли ойға берілді. Нұралының мұндай көтерілуіне қазақ хандары мен сұлтандары тарапынан да,

патша өкіметі тарапынан да нақты қолдау жасалмады. Нұралы ханның жоспарлары және олардың нақтылығы жөнінде тарихшы М. П. Вяткин: «Ол өз иеліктерінің патшалық Ресейге вассалдық қатынастарын нығайтуға ғана қолы жетті, бірақ феодалдық негізде қазақ хандығының бірігуін қайта жаңғыртуға жете алмады», — деп дұрыс атап айтқан.³ Шындығында, Нұралының билігі мен иеліктері Жем мен Жайық арасында көшіп жүретін қазақтармен, байұлы және жетіру руларымен ғана шектелді. Кіші жүздегі саны мейлінше көп және ықпалды әлімұлы рулық бірлестігінің көпшілік бөлігі Нұралыға тәуелсіз болды. Ықпалды шекті руы да одан аулақтап кетті.

Ішкі кикілжіндер сыртқы саяси жағдайдан көрініс тапты. Нұралы ханның патша әкімшілігімен қатынастары екі түрлі тоқтамға құрылды: бір жағынан патша өкіметінің көмегімен өз билігін нығайтқысы келді, екінші жағынан Ресей ықпалының күшеюіне қазақ қоғамының қарсыласуы ескерілді.

1760 жылдың қыркүйегінде Ресей геологиялық барлау партиясының адамдары ханның жиені Мәмбетәлі сұлтан мен қазақтың ықпалды 20 ақсақалын далада жүргенде өлтіріп кетті. Бұл Кіші жүздің әр түрлі рулары арасында ашынған наразылық туғызды, соның ізінше Орынбордағы губернатор ауыстырылды. Жаңа губернатор Д. В. Волков билігі әлсіз ханды қолдау қажет деп санады, мұның өзі қазақ даласын бейбіт отарлауға жәрдемдесетін еді. Орынборда тұтқында жатқан аманаттарды Ресей бағдарын жақтаушылар ету қажет болды. Қазақ-орыс саудасын кеңейтуге күш салу, қазақтар арасындағы егіншілікті көтермелеу ұсынылды. 1763 жылы Нұралы ханның, Айшуақ сұлтанның және губернатордың кездесуі кезінде сауда-саттық мәселелері, керуендерді күзету туралы мәселе талқыланды. Керуендер күзетін және оларға көшбасшы беруді хан өз мойнына алды.

Мұның бәрінде нақты жүзеге асырылатын жоспарлардан гөрі ізгі ниеттер көбірек болды: бір-бірінің керуендерін талап-тонау сирек кездеспейтін құбылыс еді. Түрікмендер, карақалпақтар, өзбектер мен қазақтар солай істеді, өрине өздерінің ру билеушілерінің мүдделерін көздеп істеді. Бұл жағдайларда шекаралық барымта, дәлірек айтқанда, бір-бірінің малын айдап әкету де отаршылдық экспансияның көрінісі және оған қарсы ресей-қазақ шептеріндегі күрес сияқты өкімет орындарының реттеуіне илікпеді. Жайықты бойлай орналасқан Ресей шекаралық отрядтары бейбіт қазақ ауылдарына жиі шапқыншылық жасады. Өздеріне тыйым жоқ екенін көрген Ресей шекаралық күзет бөлімдері үшін далаға шығып, қазақ ауылдарына шабуыл жасау біртіндеп баю көзіне айналды. Олардың бастамашылары көбінесе Орал қазақ әскерінің старшиналары болды. М. В. Вяткиннің дұрыс ескертуі бойынша, Ресей шекаралық күзетінің барымтасы «отаршылдық тонау нысандарының біріне айналды».⁴

Нұралы хан өз саясатында осы факторлардың бәрін ескермей отыра алмады, алайда оның өзі және оның төңірегіндегілер патша әкімшілігімен одақты ұстануды жалғастыра берді. Оның орнықсыз жағдайы соны талап етті: Нұралы ханның көшетін қонысы шекаралық шепке қарай қысылды, оларды Сырдарияның төменгі ағысы мен солтүстік Арал өңірінен Батыр және Досалы сұлтандардың көшуі ығыстырып шығарды.

Кіші жүз үшін маңызды мәселелердің бірі «ішкі жаққа», яғни Жайық пен Еділдің төменгі ағыстары арасындағы кеңістікке көшіп бару туралы мәселе болды. 1756 жылы патша жарлығы шығып, ол бойынша қазақтардың қыс кезінде өз малын Жайықтың батыс жағына айдап апаруына тыйым салынды. Жаз кезінде Жайықтың сол жағасы бойындағы жұтаң жайылымдарды мал таптап

тастайтын, қысқы қыстау үшін қамыс, ағаш және шөп өскен жер болмады. Қысқы дауылдар мен борандар кезінде мал жаппай қырылып қалатын. Нұралы ханды, билер мен сұлтандарды орын алған жағдай қатты алаңдатты. Бұл мәселе хан мен ру ақсақалдарының, ірі байлардың қатынасын қиындатты. Патша жарлығына ресми түсініктеме қазақтар мен қалмақтар арасында қақтығыстар болады және өзара барымта күшейеді дегенге келіп сайды. Алайда бұл жарлықтың басқа да мағынасы: қазақ қауымдарын экономикалық жағынан әлсірету, оларды сыртқы ықпалдан оқшаулап тастау мағынасы да бар еді. Қалыптасқан жағдай жер пайдалану мәселелері жөніндегі шиеленісті күшейтті. Жайылымның тапшылығынан, қысқы ауыр жағдайлардан ең алдымен малшы қазақтар зардап шекті. Жерді иелену жолындағы рулық қырқыстар қатардағы малшы қазақтарға еңсе көтертпес ауыртпалық болып түсті, олардың жайылымдық учаскелері кесіп алынды, көшу жолдары қысқартылды немесе одан да жаманы — олар жылдан-жылға өзгеріске түсіп, шатыса берді.

Қазақ билеушілері «ішкі жаққа» көшу құқығына қол жеткізу қажеттігі туралы мәселеде бірауызды болды. Осы ниеттерді білдіре отырып, Нұралы сол жерлерді қазақтардың пайдалануына рұқсат ету туралы патша әкімшілігіне ұзақ уақыт хат жазып, көптеген өтініштер жолдады. Хат жазысумен және келіссөздермен қатар, қазақтар бұған жасырын көшу жолымен қол жеткізді. Мәселен, 1759 жылдың қысында саны едәуір қазақтар Жайықтан өтті. Алайда олар мұнда қалмақтарға тап болып, қалмақтар олардың саны 40 мыңдай әр түрлі малын қолға түсірді, мұның өзі екі жақты соғыс жағдайына әкеп соқты.

Патша әкімшілігін жеңілдіктер жасауға мәжбүр етуге басқа да әрекеттер жасалды. Мысалы, Ералы сұлтан Бұхара мен Хиуадан Орынборға бара жатқан керуендерді ұстап алды. Алайда бұл сауда байланыстарын тоқтатып қана қоймай, Орталық Азияның Ресеймен қарым-қатынасын да тоқтатып тастады. Сайып келгенде патша әкімшілігінің Кіші жүз билеушілерімен қатынастары шиеленісті.

Патша өкіметінің өкілдері қазақтардың «ішкі жаққа» көшуіне түрліше қарады. Мәселен, бір кезде П. Рычков пен А. Тевкелев арқылы Орынбор әкімшілігі қазақтарды Ресей өкімет орындары жағына шығару оларды жеңілдіктер жасай отырып, тарту арқылы мүмкін болады деп санады. Бұл әкімшілер Жайықтың оң жағасына көшіп баруға байсалдылықпен қарады. Бірақ Орынбор губернаторы А. Р. Давыдов ешқандай ымыраға жол бермеді. Бірыңғай пікірге келу керек болды. Императрица қазақтар жағдайының қиындығын байыптап жатпай, канцлерге қатаң түрде былай деп ұсынды: «Маған қырғыз-қайсақ ханына оның өз малымен Жайықтан өтуге рұқсат беру туралы қоймай қойған өтінішіне оңай жауап қайтаруға болатын тәрізді. Ол Ресей бодандығын мойындайды, демек ол тыңдайтын болады және өз малымен өзі сұраған жерге бармайды, кез келген Ресей боданы сияқты өзіне рұқсат етілмеген жерге өте алмайды. Ал егер оларда мал азығы аз болса, (мейлі) ақшаға сатып немесе тауарға айырбастап алсын немесе қысқа қор жасасын, оларға осыны істеуге де кеңес беріңіз».⁵

Ресей мен қазақ жүздерінің ортақ шекарасы құрылуына және олардың неғұрлым тығыз жанасуына байланысты құлдардың Ресей шегіне қашу реттері көбейді. Қазақтарда патриархаттық құлдық ерте заманнан бері бар еді. Тұтқындар соғыстан кейін құлдыққа түсті, олар сатып алынды, сыйға тартылды және ауқатты қожалықтарға демеу болды. Патша әкімшілігі оларды христиан дініне кіру шартын қойып қабылдады. Қашқан құлдардың бәрі іс жүзінде қайтып

берілмеді. Олар бос жатқан жерлерге жіберілді, жер жұмыстарына пайдаланылды, рекруттарға алынды, көпшілігі дәулетті адамдарға қызмет етуге ілікті. Байлар мен сұлтандар таусылмайтын хат жазып, құлдардың қайтарылуын сұрады, алайда патша үкіметі бұған көнбеді.

Жайылымның тапшылығы Кіші жүз қазақ руларының бір бөлігін Жайық, Сағыз өңірінен Жем жағасына, Сырдарияның төменгі ағысына көшіп баруға мәжбүр етті. Онда қазақ қауымдары бұрын да шашырап жүрген еді. Нұралы адамдардың кең кеңістікке көп тарап кететіндігі, қарақалпақтармен, түрікмендермен қақтығыстар болу мүмкіндігі себепті бұл аудандарға көшіп кетуден қауіптенді. Оның үстіне, қазақтардың оңтүстікке жаппай көшуінен қауіптенген патшалық өкімет орындары ханды шеп маңында ұстады, өйткені бұлар оларға өз ықпалын жоғалтып алатын және қазақтардың Орта Азия хандықтарымен байланысы күшейетін еді. Қазақтар үдере көшпегенімен, олардың бір бөлігі дегенмен де оңтүстік шектерге өтіп кетті.

Нұралының ойлағаны Кіші жүздің көшіп жүруі үшін жер іздеу болды. Жоңғар хандығы біржола ыдыраған жылы Жоңғарияның кең-байтақ бос жайылымдарын пайдалану туралы мәселе туды. Енді бұл жерлер Қытайдың билігінде еді.

Нұралы хан сол жерлерді иелену жоспарларын ойластырды. Осыған байланысты алдын ала уағдаластық бойынша императрица Елизавета Петровна арнайы грамота арқылы Кіші жүздің ханы мен сұлтандарына 30 мың әскермен Жоңғария шегіне кіруге әзір тұруды ұсынды.⁶ Ералы сұлтанның арада жүруі арқылы Қытаймен белгілі бір дипломатиялық қатынастар орнатылды. Алайда бұл ниеттер мен келіссөздер іс жүзінде нәтиже бермеді.

Нұралы Хиуа хандығымен қатынасты жолға қоя алмады. Хиуа ханы Қайып Нұралымен жауласып жүрген өз әкесі Баракқа ашық қолдау көрсетті. Жер тапшылығы Жайықтың сол жағасы мен Сырдарияның төменгі ағысы бойында ғана болып қойған жоқ. XVIII ғасырдың екінші жартысында бұл жерлерден қарақалпақтардың Жаңадарияға қарай жылжу үрдісі күшейді. Бұл арада олар Жаңадария мен Қуандария бойындағы алқапты игеріп, Әмударияның төменгі ағысына дейін жетті.⁷ Қарақалпақтардың бір бөлігі Еділдің төменгі ағысының сол жағасына шықты. Қазақ пен қарақалпақ халықтарының этникалық және мәдени ортақтығына қарамастан, Кіші жүздің қазақ руларының жекелеген қауымдары мен оңтүстіктегі көршілері арасында шиеленістер пайда болды. 1762 жылы Ералы сұлтан бастаған 20 мыңдай қазақ қарақалпақтарға қарсы аттанды. Өзара қырқыстар барысында қазақ сұлтаны Бура өлтірілді, қазақтың сауда керуені тоналды. Арасына уақыт салған әр түрлі өзара қырқыстарда екі жақ та зардап шекті. Екі халықтың тарихи тағдырластығын мынадай жәйт де дәлелдейді: XVIII ғасырдың екінші жартысында бірнеше қазақ сұлтаны қарақалпақтарға хан болды.

1766 жылы Кіші жүз қазақтары бір бөлігінің солтүстік түрікмен-жәуміттермен қатынастары шиеленісті, әскери қақтығыстарға Нұралы, Есім, Ералы, Айшуақ хандар араласты. 1767 жылы түрікмен-жәуміттер қазақтардың қоныстарына тағы да шапқыншылық жасады,⁸ алайда қазақтар олардың шапқыншылығына тойтарыс берді, ал сәл кейініректе бірқатар қазақ сұлтандары түрікмендерге де хан болды. Көршілес екі халық ұзақ уақыт бойы бір-бірімен шаруашылық байланыс жасап тұрды.

Кіші жүз қазақтары мен башқұрттар арасындағы қатынастар күрделі болды. Башқұрттардың Батырша басшылық еткен көтерілісі кезеңінде патша

өкімшілігі бір халықты екіншісіне айдап салуды қолданды. Татар мырзаларына башқұрттарды тонау ұсынылды. Патша әскерлерінің тегеуірініне шыдамай, 50 мыңдай башқұрт Қазақстанға көшті. Олардың көпшілігі Кіші жүз шегіне келді. Көтерілісшілер қазақтармен бірігіп, патша өкіметіне қарсы күресті жалғастырмақ ниетінде болған еді.

Орынбор өлкесінің наместнигі И. И. Неплюев қазақтың хандары мен сұлтандарына башқұрттарды ұстап беруді ұсынды. Орта жүз бұл талапты құлаққа ілмеді. Алайда Кіші жүзде Ералы, Айшуақ, Нұралы және олардың төңірегіндегілер башқұрттарға қысым көрсете бастады, қолға түскен башқұрттардың көбі байлар мен сұлтандарға бөліп берілді. Алайда бұған қарама-қарсы мысалдар да болды. Жетіру руының кейбір ауылдарында башқұрттар достық пейілмен қарсы алынды, тіпті шекаралық шептерге бірлесіп шабуыл жасау үшін ортақ жасақтар ұйымдастырылды. Бұл оқиғалар екі халықтың қатынастарына көп жылдарға созылған ізін қалдырды. Екі халықтың қатынастары Батырша бастаған көтеріліс кезіндегі ұсақ қақтығыстармен немесе оқиғалармен сипатталған емес. Оларды туыстық, шаруашылық және мәдени өзара қатынастардың ондаған жылдары байланыстырып жатқан еді.

Батыс аймақта қазақтар мен қалмақтар арасында бейбіт қатынас қалыптасты, алайда оқиғалардың барысы XVIII ғасырдың 70-жылдарында өзгеріп кетті. 1761 жылдың өзінде-ақ Қалмақ хандығына мың шаңырағымен торғауыттардың басшысы Церен келіп, тарихи отаны – Жоңғарияға қайтып оралуға үгіт жүргізе бастағанды.⁹ Церен бұрынғы Жоңғар хандығының орнында ойраттардың тәуелсіз мемлекетін қалпына келтіруді мақсат етті. Үміт қызықтырарлықтай еді, бірақ бастапқыда ол қолдау таппады.

Патша үкіметі қалмақ ханының билік құқығын ашықтан-ашық елемей, Убаши ханнан Түркиямен соғысқа қатысу үшін саны айтарлықтай әскер бөлуді талап етті. Ресей қысымының ықпалымен және діни факторларға байланысты Убаши хан мен оның төңірегіндегілер қоныс аударуға біртіндеп ойыса берді. Жоспар мейлінше құпия ұсталды, оның үстіне бұл кезде қалмақтардың башқұрттармен, қазақтармен және Солтүстік Кавказ халықтарымен қатынастары өте шиеленіскен жағдайда еді. 1771 жылдың қаңтарында Убаши хан Іле өлкесін иелену мақсатымен Жоңғарияға көшу туралы бұйрық берді.¹⁰ Әр түрлі авторлардың мәліметтері бойынша, Еділдің оң жағасында қалған 11 мыңнан астам шаңырақты есептемегенде, қазақ даласы арқылы кеткен қалмақтар саны 30 мыңнан 33 мыңға дейін шаңырақ болған.

Қалмақтар Жайықтан өтіп, өз табындарымен Жемді бойлай жүрді. Бұл жерде Жаманқара бастаған қазақтар қалмақтарға қарсы шықты, бірақ тойтарыс тапты. Бұл жөнінде Убаши хан қазақ ханы Нұралыға: «Қалмақтар қырғыз-қайсақтармен жалпы тату тұрды, ал енді олар қалмақтарды ренжітпеуге тиіс», — деп жазды.¹¹

Алайда Жем өзенінде және Мұғалжар тауларында Нұралы ханның жасақтарымен қақтығыстар кезінде қалмақтар зор шығынға ұшырады. Патша үкіметі қалмақтарды қайтару үшін асығыс әскер отрядын жіберді. Алайда генерал Траубенбергтің отряды қалмақтардың қазақ даласына терендеп өтіп кеткенін сылтау етіп, оларды қууға онша күш салмады. Сол арқылы патша өкіметінің арандатушылық рөлі айқын көрінді.

Солтүстік Балқаш өңірінде, Мойынты өзенінің бойында қалмақтарды Абылай бастаған жасақ, Нұралы ханның, Орыс, Әділ сұлтандардың жасақтары қоршап алды. Үш күндік уақытша бітім туралы уағдаластық жасалды.

Үшінші тәулік бітуге жақындағанда Убаши өз жауынгерлерімен қоршаудан шығып, Балқашқа қарай ілгерілей бастады.¹² Сонан соң олар Қастек, Қаскелең ауданына өтті. Қалмақтардың Танжи тайшы бастаған, 20 мың жауынгерден тұратын екінші бөлігі Балқаштың солтүстік жағалауымен, Аягөз, Лепсі өзендері арқылы жүрді. Алайда оларды өкшелеп келе жатқан қазақ әскерлері оларды зор шығынға ұшыратты, соның салдарынан Қытай шекарасына қалмақтардың болмашы бөлігі ғана жетті. Жалпы алғанда, Қытай шегіне Еділдің төменгі ағысынан шыққандардың оннан бір бөлігі ғана кірді. Шекарадан өткеннен кейін қалмақтар әр түрлі қауымдарға бытыратылып жіберілді, олар бір кездегі қаһарлы Жоңғарияның бұрынғы жауынгерлік рухынан әлдеқашан-ақ айырылған еді.

Тарихи әдебиетте қалмақтардың соңғы көшуі теріс түсіндіріліп келді, онда ол қорғансыз, қаруланбаған, бейбіт көш деп көрсетіледі. Шынына келгенде, М. Мағауиннің деректері бойынша, көшіп шыққан 170—180 мың қалмақтар арасында жақсы қаруланған және жақсы дайындықтан өткен, ұрысқа сақадай сай 40 мыңнан астам жауынгер болған. Екі халықтың екі ғасырлық соғыс тайталасын ескерген қалмақтардың қазақтармен алда соғыс қақтығыстары болатынын білмеуі мүмкін емес еді. Сондықтан Абылай бастаған қазақ сұлтандарының табысын «...Жоңғар-қазақ соғысындағы қазақтардың түпкілікті жеңісі» деп қарастыру керек.¹³

Алайда Нұралы ханның қазақ сұлтандарының көмегімен соғыста жеткен табыстары, патша өкімшілігінің алдында жағымпаздануы оның қазақ қоғамындағы жағдайын өзгертпеді. Кіші жүздегі саяси билік дағдарысы айқын болды.

Нұралының жағдайы жөнінде губернатор О. А. Игельстром 1785 жылғы хабарламаларының бірінде қазақ ақсақалдарының ой-ниеттері туралы былай деп жазған: «Олардың бірден-бір тілегі қазір өздерінің жалпыхалықтық игілігі мен тыныштығы үшін Нұралы ханды олардың халқын басқарудан тайдыру болып отыр. Олардың депутаттары бүкіл қоғам атынан маған осы өтінішті ауызша растап берді. Мен бар мүмкіндігімді салып, оларды ханмен татуластыруға тырыстым, бірақ ешқандай үгіт оларды басқаша ойға келтіре алмады. Олар маған қазір өздерінің бағынуға берген антын ескере отырып, ханға қарсы өз тілектеріне оңай жетуге болатындай шаралар қолданудан тартынып отырғанын хабарлады».¹⁴

Сонымен Нұралы хан өзі билік еткен жылдар ішінде мемлекет қайраткері қасиетін көрсете алмады, әдетте ол оқиғалардың жетегінде кетіп, өз тарапынан ешбір өзгеріс енгізе алмады

2. ҚАЗАҚТАРДЫҢ Е. И. ПУГАЧЕВ БАСТАҒАН ШАРУАЛАР СОҒЫСЫНА ҚАТЫСУЫ

Қазақ даласының батысындағы, солтүстігіндегі және солтүстік-шығысындағы кең-байтақ кеңістікте патша өкіметі бекініс шептерін құрды, олар әскери база ғана емес, сонымен қатар патшалық Ресейдің отаршылдық мақсаттарын жүзеге асыруындағы тірегі де болды. Қазақ даласы жағына қарай кеңейе отырып, орнығып алған қазақ әскерлері шептері қазақтардың көшіп жүретін аудандарын шектеді. Сондықтан өздерінің ежелгі жерлерінен ығыстырып шығарылып, қуылған қазақтар Жайық пен Ертістің оң жағасына өз бетімен өтуге мәжбүр болды.

XVIII ғасырдың 30–40-жылдарында Верхнеяицкіден Звериноголов бекінісіне дейін созылып жатқан Үй бекініс шебі салынды. Оның жалпы ұзындығы 770 шақырым болатын. Нақ сол жылдары ұзындығы 930 шақырым болатын Ертіс шебі салынды. 1752–55 жылдарда жаңа Есіл шебі салынды, оның ұзындығы – 662 шақырымға жетті. Олар казактардың көшіп жүретін қоныстарын шектеп тастады.

1742, 1755, 1756, 1765 жылдардағы толып жатқан заң актілері бойынша казактардың Жайық пен Еділ арасындағы, Есілдің, Тобылдың жоғарғы ағыстарындағы жерлерге, Каспий теңізінің солтүстік жағалауы бойына көшіп баруына тыйым салынды. Бұл жерлер казактарға берілді немесе мемлекеттік қор етіп тіркелді. Бұл казак қоғамдарының өздеріне көші-қон өрісін тандауына мүмкіндік бермеді.

Жайықтан өтуге тыйым салуды патшалық өкімет орындары қалмақтармен қақтығыстарға жол бермеу тілегімен түсіндірді. Ал іс жүзінде бұл ақталмады. Жекелеген ықпалды сұлтандар мен билерге рұқсат етілгенімен, казактардың бұл жерлерді пайдалануға рұқсат ету туралы әр түрлі өтініштері табысқа жетпеді.

Патша өкіметі сауданың дамуын да өзінің саяси мақсаттарына пайдалануға тырысты. Дәулетті казактар мен ірі көпестер приказчиктерінің қызметі шептер маңындағы немесе бекіністердегі айырбаспен шектелмеді. Далаға терендей еніп барып, саудагерлер баламасыз сауда жасады. Құжаттардың бірінде баламасыз сауда айырбас туралы былай делінген: «жарлықтарда жылқы сатудан алынатын баж қалаларда және сауда-саттықта сатылатын кезде жинап алынады деп көрсетілгенімен, компанейщиктер уезді аралап жүріп, бейнебір техникалық алымдар деген түрмен шоқынғандар мен басқа діндегілер деревняларынан тұрғындар санына қарай он-он бес сомды жымқырып кетеді».¹⁵

«Әскери» іздеулер» деп аталып кеткен, «барымташы қырғыздарды (казактарды) жазалау» сылтауымен жасалған әскери шапқыншылықтар да, шын мәнінде, сол мақсатқа қызмет етті. Әр түрлі шапқыншылықтар казактарды зор материалдық шығынға ұшыратты және қауымдарды әлсіретті. Ал мұндай әрекеттер патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатының алысты көздейтін мақсаттарына сәйкес келді.

Казактардың Е. И. Пугачев көтерілісіне үн қосуына казак жүздеріндегі ішкі саяси жағдай да себеп болды. Нұралы хан тұсында Кіші жүздегі қайшылықтар шиеленісе түсті. Қатардағы шаруалар мен көптеген ақсақалдар ханның саясатына риза болмады. Нұралы ханның патша әкімшілігінен Жем өзені ауданында өзіне арнап бекініс салуды және өзін күзету үшін казак әскерінің отрядын бөлуді сұрағаны кездейсоқ емес.

Орта жүздегі жағдайдың күрделілігі де кем болмады. Осының бәрімен, сондай-ақ патша өкіметінің отаршылдық саясатының қатайтылып, күшейтіле түсуімен қатар казак қоғамы ішінде, оның әр түрлі топтарында патша үкіметінің саясатына наразылық пісіп-жетілді. Қатардағы малшы шаруалардың отаршылдық саясатқа наразылығы патша үкіметінің белгілі бір жеңілдіктерін пайдаланған казак ақсақалдарына, рубасыларына, сұлтандар мен хандарға еселене түскен өшпенділікке ұштасты. Бұл ойды жақтаушылар бейшаралық халге түскен көшпелі казактар еді.

1773–74 жылдардағы шаруалар соғысына 1772 жылғы жайық казактарының көтерілісі жол ашып берді. Егер бой көрсетулердің себептері ортақ болса, қозғалыстардың ұйымдық негізі мен идеологиясы әр түрлі еді.

1772 жылғы бой көрсету кейінгі оқиғалардың негізгі белгілерін ғана айқындады.¹⁶

Көтеріліс басталғанға дейін Нұралы хан өкілінің Пугачев төңірегіндегі адамдармен кездесуі болды. Алдын ала кездесу кезінде көтеріліс басталғаннан кейін қазақтардың көтерілісшілер жағында қимылдауы туралы сөз етілді.¹⁷ Сондықтан Пугачев Кіші жүз қазақтарының қолдайтынына сенімді болды. Ол «осында көшіп жүрген орда бізге қуанатын болады және ол бізді қарсы алып, шығарып салады» деді.¹⁸

Пугачев пен оның төңірегіндегілер қазақ даласындағы істің жайынан хабардар еді, патша өкіметінің саясатына өрши түскен наразылықты түсінді. Олар мұны өз мүдделеріне пайдаланғысы келді. Пугачевтің отряды Жайық қалашығына аттанар алдында Жоғарғы Богдан бекінісі жанындағы Көшім сайында оған Нұралы ханнан сыйлықтар алып, Забир молда мен қазақ Оразгелді Аманов барды. Осында 1773 жылғы 6 қыркүйекте Е. И. Пугачевтің Кіші жүз ханы Нұралыға арналған қазақтарға манифесі жазылды. Онда былай делінген: «Мен сендердің бәрінді қалдырмай, адал, алдамай жер, су мен шөп, азық-түлік, жылғалар мен өзендер, тұз бен нан, қорғасын беремін, бастан аяққа дейін киіндіремін».¹⁹ Ол 200 адамнан тұратын жауынгерлік қосын жіберуді сұрады.

Пугачев Жайық қалашығына келіп, өзін III Петрмін деп жариялады. Қазақтар өз патшасына адалдыққа ант берді. Пугачевтің төңірегіне оның сыбайластары мен серіктері: И. Зарубин-Чика, А. Овчинников, А. Витасинов, В. Меркульев, М. Логинов, Т. Мясников, Г. Бородин, Я. Пономарев, А. Губанов, М. Шигаев, И. Почиталин, Б. Караваев және басқалар топтасты.

Алайда қалада болу қауіпті еді. Пугачев өз жақтастарымен Кожевниковтің хуторына, содан соң Толкачевтің хуторына барды және сол жерден 1773 жылғы 17 қыркүйекте 500 адамнан тұратын отрядпен Жайық қалашығын қоршау үшін жақындап келді.²⁰

Өз жоспарларында Пугачев қазақтарға, оның үстіне қозғалыстың бас кезінде нақ жайық қазақтарына сенім артты. Аталған жарлықта 1773 жылғы қыркүйектің орта шенінде ол былай деп жазды: «Мен, ұлы патшаларың, қазақтарға, қалмақтар мен татарларға кешірім беремін. Барлық кінәларыңды кешіремін және мен сендерге: басынан сағасына дейін өзен және жер, шөп те, ақшалай айлық та, қорғасын да, оқ-дәрі де, астық азық-түлігін де сыйға тартамын».²¹

20 қыркүйекке қарай Нұралы хан адам саны 1000-ға жуық жасағымен Жайық қалашығына келді. Осы жасақпен бірге Пугачевке Нұралы ханнан мынадай хат жетті: «Сіз жолдаған хабар маған жетті. Мен сіздердің хабарларыңызды білу үшін Жайық қалашығына келдім. Егер сіз бізге бұрын да патша болсаңыз, өз күшім қаншаға жетсе — сөзсіз қызмет ететін боламын».²² Қазақ ханының ордасындағылар жаңа патшаның жалған атты жамылушы екенін түсінді және оқиғалардың қалай өрбитіні әлі белгісіз болатын. Сондықтан ханның жасағы Жайық қаласына шабуыл жасамақшы болған жоқ, оның үстіне қалашықты қоршау да созылып кетті.

Осындай жағдайда Нұралы хан Е. И. Пугачевке ашық көмек көрсетуден тартынды. Қазақ ханы, сұлтандар мен оның төңірегіндегілер көп кешікпей Жайық қалашығын тастап кетіп қалды.

Құжатта бұл туралы былай делінген: «Сондықтан қарақшы Досалы сұлтанды жеке өзі көруге, қарақшы оны Ресейдің әскери қолымен жасалған әрекет-

ке өзімен, қаракшымен бірге жүруге шақырды, Досалы сұлтан онымен бірге жүрді. Алайда қазақтардың Жайық қалашығына оның, қаракшының шабуылы кезінде екі жақ та табысқа жетпеді. Сондықтан қаракшы осы қаладан Досалы сұлтанды өзінен босатып жіберді».²³

Көп кешікпей сұлтандар мен билер патшаның отаршыл өкімет орындарына өз қызметін ұсынды. Осы арқылы ханның ғана емес, көпшілік сұлтандардың да бүкіл көтеріліс кезеңіндегі мінез-құлқының бағыты айқындалды. Нұралы ханға келетін болсақ, ол орал әскерінің атаманы М. Бородинге, орал қалашығының коменданты Симоновқа және Орынбор губернаторы И. А. Рейнсдорфқа өз қызметін ұсынды.

1773 жылғы 20 қыркүйекте Пугачев қазақтарға жаңа манифест арнады: «Менің адал қызметшілеріме де, әскерлерге де жариялансын: менен еріктілерге де және мені құрметтейтін менің барлық еріксіздеріме де әмірім, сендердің әскерлерің қарсыласпасын, мен солар үшін ренжіп тұрмын, сөйтіп олар мен, ұлы патша ағзам үшін тырысатын болсын. Олардың тындамайтындарын қазір де, алдағы кезде де жазалайтын боламын».²⁴

Пугачев Жайық қалашығын тікелей шабуыл жасап ала алмады. Оны қоршау үшін шағын отряд қалдырып, негізгі күштері Орынборға кетті. Жол-жөнекей Чернореченск және Татищево бекіністерін алды. Қазақтарға үндеуінде Пугачев өзін «ұлы патша Петр Федорович» деп атады. Ол помещиктерді жазалауға, дін ұстану бостандығы құқығын қайтаруға, ал қазақтарға, басқаларының бәріне қоса, ақшалай айлық төлеуге уәде берді.²⁵

Е. И. Пугачевтің қазақтарға алғашқы үндеулері мен манифестері қауымдар мен жүздерде қолдау тапты. Патша өкіметі мен қазақтардың қазақтар жөніндегі әрекеттері дала жақтан шептерге, станицалар мен кордондарға шапқыншылықтар жасауды жандандыра түсті. Құжаттардың дәлелдеуінше, өз еркімен құрылған қазақ жасақтары Жайық қалашығына, Озерная, Сахарная бекіністеріне, Кожехаровский форпосына, Красногор дистанциясының бекіністері мен форпостарына жақындады, Жайық өзенінен өтіп адамдарды тұтқынға алды, даланың бір шетіне мал айдап өкетті.

1773 жылғы 5 қазанда Орынборды қоршау басталып, ол бес ай бойы — 1774 жылдың наурызына дейін созылды. Орынборды қоршағанда Пугачев әскерінің құрамында шамамен 500 жайық, 300 елек, 600 орынбор қазақтары, 400 қарғалы және сақмар татарлары, 700 башқұрт, көптеген қалмақтар болды. Барлығы үш мыңдай адам қатысты.²⁶

XVIII ғасырдың 80-жылдарында Орынборда «кез келген адамдар, ал көпшілік бөлігі бойынша қызмет ететін әскери және штаттағы шенді» 2866 адам тұратын үйлер болды. Олардың арасында көпестер — 2061 адам. Соның ішінде саудагер татарлар — 1986 адам, «ал оның үстіне орынбор қазақтарына да, оларда ауқатты адамдар көп, сауда жасауға рұқсат етілген және олар сауданы аз жасамайды». Орынбор қазақтары жылына 15 сомнан, жүзбасылар — 30 сомнан, жасаулар — 50 сомнан айлық алып тұрды. Бекіністе дуалдарға 55 зеңбірек орналастырылған еді, ал қаланың өзінде дала зеңбіректері көп болатын.²⁷ 6 қазанда Орынборды тікелей шабуылмен алуға әрекет жасалды, алайда ол табысқа жеткізбеді.

Орынборды қоршау алдындағы кезеңде қазақтар арасында бүлікшілік қозғалыс неғұрлым белсенді сипат алды. Рейнсдорфтың Петербургке жолдаған құпия хабарламасында былай делінген: «Мұндағы жағдай күмәнді ғана емес, қауіпті де, өйткені мынаны есіткен қазақтар да абыржулы және

бекіністер жанында үлкен топтар болып жүріп, өздерінен сақтануға мәжбүр етуде. Қысқасы, осындағы губернияда мекендейтін барлық халықта аса үлкен қобалжу жасалды».²⁸ Орынбор губернаторының жағдайы қиын еді: көтеріліске өлі қосыла қоймаған казактар толқыды, башқұрттар арасында қозғалыс басталды, казактар патшалық бекіністер мен форпостарға қарсы аттанды.

Орынборды қоршау барысында Пугачев екі манифест жазуға өкім берді. Олардың біреуі казактарға арналды. Мәтінді жайық казагы, татар Тангайши жазды. Манифест Жайық қалашығына жақын жерде көшіп жүрген Досалы сұлтанға арналды. Пугачев сұлтаннан көмекке екі жүз адам жіберуді және сол күштермен Жайық қалашығына соққы жасауды сұрады. Пугачевке жазған хаттарының бірінде Досалы сұлтан Пугачевтің өтініші бойынша екі жүзден астам жігіттерден тұратын жасақ жіберуге дайын екенін хабарлады. Бұл орайда жасақтың қайда баруы қажет екенін анықтауды сұрады.²⁹ Бұл жасақ Орынборды қоршауға қатысты.

1773 жылдың қазан айында Сейдалы сұлтан бастаған 200 адамнан тұратын жасақ қоршаудағы Жайық бекінісіне келді. Сейдалы сұлтан Досалы сұлтанның баласы еді. Досалы сұлтанның үш баласы да Пугачев жағында болды. Досалы сұлтанның өзі мен оның жасағы пугачевшілермен бірге Жайық бекінісіне тікелей шабуыл жасауға қатысты. Қазактар Кулагин бекінісін алуға да қатысты. Бекініске шабуыл жасауға бірнеше пугачевшілермен бірге атаман Толкачев басшылық етті. Татищев бекінісін қоршауға да казак көтерілісшілерінің жасағы қатысты, оларға «казак ханының баласы» басшылық жасады. Ол қоршау кезіндегі қақтығыстардың бірінде өлтірілді. Орынборды қоршаудың түрлі кезеңдерінде көтерілісшілерге 2000-дай казак қолдау жасады.³⁰

Жайықтан өтіп көшкен казактардың тегеуіріні аса қиындықпен тежелді. Мал айдап өту үнемі шапқыншылықтармен ұласып отырды, өзеннен өтетін жерлерде, мал жайылымдарында казак отрядтарымен қақтығыстар болды. Қазактар форпостар мен жекелеген казак разъездеріне күтпеген жерден, түтқиылдан шапқыншылық жасап отырды. Патшалық өкімет орындарының өкілдері казактардың жаппай бой көрсетулерінен қауіптенді, Ресей бекіністері мен станицаларына шабуыл жасалу қаупі төніп тұрды. Бұл орайда казактардың өз малын ішкі жақта еркін жаюға ұмтылғаны атап көрсетілген.

Пугачевтің 1773 жылғы қазан айының басындағы станицаларды алу және үкімет әскерлерімен қақтығыстар кезіндегі табыстары халықтың көтерілісшілерге тілектестігінің өсуіне себепші болды. Қазактардың бір бөлігі Жайыққа қарай, Верхнеяицк және Нижнеяицк шептеріне ұмтылды. Қазан, қараша айларында Орынбордың оңтүстік жағындағы бекіністерге барымта жасалған көптеген жағдайлар орын алды. Қазактар Жайықтың арғы бетіне жаппай өтті, бұған 1764 жылы арнаулы жарлықпен тыйым салынған еді. Черный яр маңында казак көштері пайда болды. Астрахан губернаторы 1000 дон казагын шақырды. Нижнеяицк шебіне 300 казак шақырылды.

1773 жылғы қарашаның басында құрамында 1467 солдат және 5 зеңбірегі бар генерал-майор Кардың отряды Қазан жолымен көтерілісші армияға қарсы соғыс қимылдарын жүргізуге аттанды. Батыстан Самара жолымен 3468 адамнан тұратын полковник Чернышевтің отряды келе жаты. Шығыстан бөлімдерімен бригадир Корф, ал оның артынан генерал-поручик Декалонг Орынборға бет алды.³¹

Оларға қарсы Пугачев атамандар Овчинников пен Зарубин-Чиканын көтерілісші отрядтарын аттандырды. Шайқаста жазалаушылар тас-талқан етілді. Генерал Кар қашып құтылды. Үкімет әскерлерінің 15 зеңбірегі бар, адам саны 2000-дай солдаттан тұратын басқа отряды да соның кебін киді. Сақмар өзенінің жағасында көтерілісшілер үкімет әскерін қоршап алудың сәтін түсірді, содан кейін солдаттар мен казактар өз командирлерін байлап тастап, бәрі көтерілісшілер жағына өтті.

Алайда көтеріліс басшылары Орынборды алу мен қорғаудың немесе Мәскеуге тез арада жорық жасаудың бірыңғай нақты жоспарын әзірлей алмады. Ал уақытты өткізіп алу оларға зиянды еді. Оқиғалар созыла берді. 1773 жылдың аяғы — 1774 жылдың басында Ресей империясының әр түрлі бөліктерінде бейшаралық халге түскен және езілген әлеуметтік төменгі топтар өздеріне Пугачев пен оның армиясының келуін күтіп отырды. Оралда, Алтайда, Дон және Запорожье казактарында осылай болды. Орталық Ресейде де аласапыран кезең орнады.

Жайық қалашығын алуды ұйымдастыру үшін 1774 жылғы 7 қаңтарда қоршаудағы Орынбор түбінен Пугачев және көтерілісшілердің Әскери алқасының басшысы атаман П. Овчинников келді. Қалашықтың коменданты Симонновқа ұрыссыз берілу ұсынылды, бірақ жауап болмады. Дуалдағы бекіністік батареяны қопару үшін дуалдың астын үңгіп қазу ұйғарылды. Мина қоюға арналған үңгірді Пугачев пен Я. Кубарьдің басшылығымен 150 адам қазды. 19 қаңтарда жұмыс аяқталды, үңгірдің түбіне тоғыз пұт оқ-дәрі салынған бөшке қойылды. 20 қаңтарда жарылыс жасалып, бәрі де жарылыстан кейін жасалды деп жорамалданған ойық тұсынан бекіністі дуалға лап қойды. Алайда дуал қопарылмай қалды, ол аздап қана зақымдалды. Мина дуалдың нақ астына қойылмаған болып шықты. Дегенмен екі жүздей көтерілісші бекініске жетіп, дуалға өрмелей бастады. Пугачевтің басшылығымен қаланың барлық тұрғындары — көпестер, боярлар, шаруалар, татарлар, қалмақтар, мешчеряктар — кремльге жан-жақтан тікелей шабуылға шықты. Шабуыл жасаушыларға жоғарыдан мылтықтан оқ атылды, күл шоқтары шашылып, ыстық су құйылды. Кескілескен ұрыс он сағаттай уақытқа созылды. Көтерілісшілер бекініс орларына қарай шегінді. Көтерілісшілер қатарынан 400-дей адам шығын болды. Сонда ғана Пугачев шегінуге бұйрық берді.³²

Оқ-дәрі мен зеңбіректер әкелу үшін А. Овчинниковтің отряды Гурьевке жіберілді. 1774 жылғы 26 қаңтарда отряд қалашыққа таяп келді. Гурьев қалашығы Жайықтың оң жағасына, Каспий теңізінен 12 шақырым жерде орналасқан еді. Бекініс қабырғасының биіктігі екі сажындай етіп тастан салынып, аумағы 100 сажыннан астам төртбұрыш түрінде болған. Гурьев бекінісінде қазынаға арналған тас палата, артиллериялық цейхгауз, азық-түлік қоймасы, шіркеу, комендант үйі және басқалар болды. Гурьев казактары бірден А. Овчинников жағына шықты. Қарсыласуға тырыскандар атылды немесе дарға асылды. Соның ішінде комендант И. Микешин де бар еді. Қалашықтың атаманы болып Е. Струняшев сайланды. Екі зеңбірек, 60 пұт оқ-дәрі және басқа жарақтар алған А. Овчинниковтің отряды үш күн өткен соң Жайық қалашығына бет алды. Нижнеяицк шебінің станицалары мен форпостарында отряд көтерілісшілермен толығымен түсті.³³

Татищев бекінісі түбіндегі жеңілістен кейін Пугачев өз әскерімен Троицк бекінісіне шегінді. Көтерілісшілерге көмек береді деген үмітпен Орта жүздің казак ақсақалдарына шабармандар жіберіліп, «Троицк, Звериноголов

бекіністеріне және басқаларына «бөгде ат жамылған батырмен бірге шабуыл жасау үшін, оларды бірнеше мыңға дейін өз адамдарын жинауға көндіру үшін уағдаласу» тапсырылды. Пугачев Дәуітбай тарханға, Ембекей, Орманбет батырларға жазбаша сөз салды. 1774 жылдың мамырында Пугачев Абылай ханға екі хат жолдады. Пугачевтің хаттары мен сәлемдерін бірқатар батырлар жауапсыз қалдырмады. Дәуітбай тархан қазақтың отыз ақсақалымен кеңес өткізді, олар Пугачевтің ұсыныстарымен келісті, қашан және қандай жерлерді шабуға бұйрық берілетінін хабарлауды сұрады. Көтерілісшілер әскері Магнитная бекінісіне кетті. Губерлинск, Орск, Таналицк бекіністері күйреуден аман қалды. Қазақтар жіберген адамдармен кездесу кезінде Пугачев сол бекіністерді тонауға, қаймықпай, батыл қимылдауға бұйрық берді. Осыдан кейін Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары Губерлинск бекінісін тамтығын қалдырмай күйретті, ал басқа бекіністерді қоршауға алды. Орск бекінісін бес күн бойы қоршауда ұстады. Үкіметтің жаңа әскерлерінің келуі ғана қоршауды тастауға мәжбүр етті.³⁴

1774 жылдың наурызында қазақтардың үлкен жасағы Өзен арқылы даламен жүріп өтіп, Еділ ауданында осында пугачевшілер келген жағдайға арнап қойылған бекіністерді шапты. Олар тіпті Еділдің оң жағасында да қимыл жасады. Олар жүздеген емес, бір жарым мың адам еді. Еділдің сол жағында да шағынырақ жасақтар қимыл жасады.

1774 жылдың сәуірінде Орынбордың генерал-губернаторы Рейнсдорф Нұралы және Абылай хандарға, Айшуақ және Досалы сұлтандарға жазған хаттарында Пугачев әскерлері оңтүстік жаққа, қазақ даласына кетіп, ілгерілеген жағдайда шаралар қолдануды және соған дайындалуды сұрады. Келесі айда патшалық өкімет орындары 100 адамнан тұратын пугачевшіл-қалмақтар жасағын ұстап беруге өтініш жасады. Мұндай өтініш Абылай хан мен Құлсары батырға жіберілді. Пугачевшіл-қалмақтарды Орыс сұлтан мен оның нөкерлері тұтқынға алды. Барлық көтерілісшілер құлдыққа берілді. Патша өкіметі бір халықты екіншісіне қарсы пайдалануға тырысты. Қазақ қоғамындағы әлеуметтік тұрақтылықтың бұзылуынан қорыққан қазақ қоғамының әлеуметтік үстем тобы самодержавиеге көмектесуге мүдделі болды.³⁵

Көтерілісшілер әскерінің Орал тауы және Еділ бойы аудандарына беттеуіне байланысты Пугачевтің өзі Звериноголов немесе Петропавл бекінісінде екен деген лақап таралды. Орынбор және Сібір әкімшілігіне жағдайдың қауіпті екені, «тым күмәнді» жағдайдағы қазақ қоныстарының «жауызбен жақсы тіл табысқаны» және оған көрінеу «ыңғай» көрсеткені айқын болды.³⁶

1774 жылдың маусымында Орта жүз қазақтары Звериноголов және Петропавл бекіністерінің арасында орналасқан Алабұға редутын талқандады. Қазақтардың жасағы редут гарнизонын толық құрамында тұтқынға алды.

1774 жылдың тамызында болыс старшыны Дайыр сұлтан 3 мыңдай қазақтарды жинап, Преснегорьков және Петропавл бекіністерін шабуға ниеттенді. Алайда кейін өз жоспарын өзгертіп, Троицк бекінісіне беттеді. Содан соң Кенжеғали және Жағалбайлы болыстарының старшыны Құдайменді басшылық еткен 50 адамнан тұратын жасақ Кабанья немесе Преснегорьков бекінісіне шабуыл жасады. Редутке жасалған шабуылдарға Құлсары батырдың басшылығымен Саржетім-шақшақ болысының қазақтары, Итек, Алғабай старшындар, Дәуітбай тархан басшылық еткен Қыпшақ және Қарауыл болыстарының қазақтары қатысты. Осындай жағдайларда Абылай мен сұлтандар патшалық өкімет орындарына өздерінің қол астындағы ауылдарды бағыныста ұстай ал-

май отырғанын мәлімдеді. Бекіністер мен редуттарға шапқыншылық жасау себептерін хан Пугачевтің «араласуының» әсерімен түсіндірді.³⁷

Қазақ жасақтарының Үй шебіне шабуыл жасауы сирек кездеспейтін. 1774 жылдың жазындағы Кіші жүз қазақтарының шабуылдары неғұрлым белсенді болды. Шағын отрядтар Орынбор түбінен, Рассыпная, Татищев бекіністерінің маңынан мал айдап өкетіп, адамдарды қолға түсірді. Кояицк форпосы, Шаған хуторлары, Коловертное алқабы шабуылға ұшырады. Сол жылы пугачевшіл көтерілісшілер қазақ жасақтарымен бірге патшалық бекіністерге, форпостар мен редуттерге 240 шабуыл жасады. Жекелеген жағдайларда қазақтар орыстардан, тіпті қазақтардан да мылтық, оқ-дәрі, қорғасын сатып алып жүрді. Елек қорғанысына көшіп барған Нұралы хан патшалық өкімет орындарынан өзін қорғауды сұрады.³⁸

Әрине бұл шапқыншылықтардың бәрін қазақтарға Пугачевтің шақыруларының әсері деп қарастыруға болмайды. Алайда бұл шапқыншылықтардың бір бөлігі шаруалар соғысының ықпалымен жасалды, ал кейбіреулері онымен ұйымдастырылуы жағынан байланысты болды.

Патша ұлықтары орыс халқын Пугачевтің бейнебір оларды жерімен бірге қазақтарға беру ниетімен қорқытуға тырысты. Сонымен бірге қазақ халқына қарсы еділ қалмақтарының жасақтары пайдаланылды.

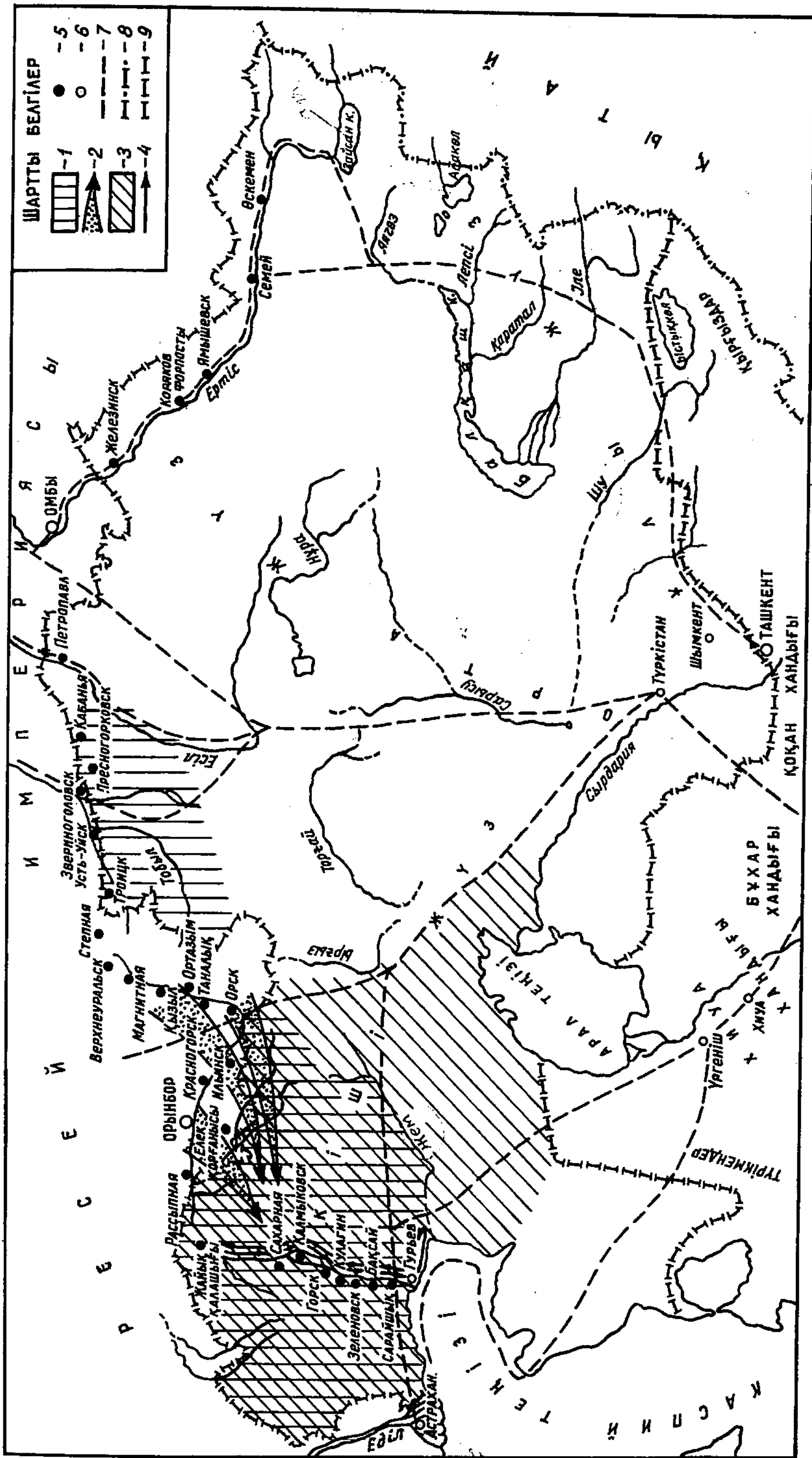
Сонымен бір мезгілде Пугачевтің әскері Оңтүстік Орал мен Башқұртстанда халықтан қолдау тапты. Патша отрядтары көтерілісшілерді Казан түбінде ғана тоқтата алды. Бұл шаруалар соғысындағы ірі жеңіліс болды. Өз отрядтарының қалдықтарымен Пугачев Еділ бойымен төмен қарай жүрді. Көтерілісшілердің күштері күрт кеміді.

1775 жылдың жазынан Кіші жүздің қоныстарында «Көзге көрінбейтін адам» немесе Көктемірдің пайда болуы туралы қауесет тарала бастады. Е. Пугачевтің шаруалар армиясының жеңілісі шаруалар көсеміне лайықты күш туралы аңыз туғызды. Бұл лақаптар әсіресе тама және табын руларында әсірелеп айтылды. «Көрінбейтін адам» Пугачев қайтып келеді деп сендірді және барымтаны күшейте түсуді ұсынды. Патшалық өкімет орындары бұл лақаптарды тексеру және «Көрінбейтін адамды» ұстау үшін едәуір күш-жігер жұмсады. Тек 1776 жылдың жазына қарай ғана «Көрінбейтін адамның» қозғалысы тоқтатылды.

Сонымен 1773—75 жылдардағы шаруалар соғысының оқиғалары Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының арасында үндестік тапты. Қазақ шаруалары шаруалар соғысының оқиғаларына тез арада үн қосып, онда өздерін белсенді түрде көрсетті. Бұл стихиялы бой көрсетулерден қазақтардың қазақ жерлерін отаршыл қазақтардан азат етуге ұмтылысы аңғарылды және ол қазақ халқының патшалық самодержавиеге қарсы ұлт-азаттық қозғалысының бір арнасына қосылды. Бұл да оқиғалардың дамуында прогресшіл фактор болды. Сонымен бірге қазақ шаруаларының бой көрсетулері қазақ жүздеріндегі ішкі әлеуметтік қайшылықтарды ашып берді.

3. СЫРЫМ ДАТОВ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ

Әбілқайыр хан Ресей бодандығын қабылдағаннан кейін Кіші жүздің көшіп жүретін қоныстары орналасқан көптеген аудандарда аймақтың әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде үлкен өзгерістер орын алды. Сонымен

Қазақстандағы XVIII ғасырдың 70–90-жылдарындағы ұлт-азаттық қозғалыс. Шартты белгілер: 1 – қазақ көтерілісшілерінің 1773–1775 жылдардағы Е. И. Пугачев бастаған Шаруалар соғысындағы іс-әрекет ауданы; 2 – 1775 жылғы қазақ көтерілісшілеріне қарсы жазалау экспедициялары; 3 – Сырым Датов бастаған ұлт-азаттық қозғалыс (1783–1797) ауданы; 4 – Сырым Датовтың көтерілісшілер отрядтарына қарсы жазалау экспедициялары; 5 – камалдар; 6 – басқа да елді мекендер; 7 – сауда жолдары; 8 – мемлекеттік шекара; 9 – Қазақстанның шекарасы.

бірге Ресей империясының отаршылдық енуі барған сайын Кіші жүздің кең-байтақ аймақтарын қамти түсті.

Күштердің осылайша орналасуымен қатар, аймақтағы саяси және экономикалық билік барған сайын Ресей өкімшілігінің қолына шоғырлана берді және И. И. Неплюевтің «бөліп ал да, билей бер» принципі бойынша құрылған идеялары мен жоспарларының қолданысқа енгізілуі аймақтағы барлық қайшылықтарды шегіне жеткізе шиеленістіреді.

Қазақ руларының Жайыққа, Жайық қалашығы мен бекіністерге жақын жерде көшіп жүруіне тыйым салу туралы 1742 жылғы 19 қазандағы жарлық дамытыла отырып, империяның өлкедегі отаршылдық үстемдігін нығайту жөнінде жаңа актілер қабылданады. Мәселен, 6 қарашада казактарға казактардан адамдары мен малын өз бетімен тартып алуға (немесе сол кездегіше айтқанда — барымтаға) рұқсат еткен Жарлық қабылданды. Ол 1760 жылғы 18 шілдедегі шешіммен толықтырылды, онда адамдар мен малды ендігі жерде жалғыз-жарымдап жүріп емес, «топ жиып» барып қолға түсіруге рұқсат етілді. Пугачевтің көтерілісі басып-жанышталғаннан кейін 1775 жылғы 25 шілдеде Орынборда күдік келтірілген кез келген казакты ұстауға ресми түрде рұқсат етілді, ал 1779 жылғы 4 қазанда белгілі бір казак істеген тәртіп бұзушылық немесе қылмыс үшін кез келген казакты ұстап алуға өкім берілді. Сөйтіп 1783 жылғы 3 қарашадағы Жарлық солардың логикалық жалғасына айналды, онда «әскери адамдардан, казактар мен башқұрттардан жазалау отрядын құруға» рұқсат етілді және сол арқылы казак халқын үздіксіз тонап тұру үшін кең мүмкіндіктер ашылды. Бодандық туралы актіге қол қойылған кезден бастап казактардың империя жүргізіп отырған саясатқа үнемі әскери және саяси қарсылық көрсетіп келгені мәлім — мал айдап әкететін, керуендерге, бекіністерге, редуттарға және т.б. шабуылдар жасайтын, тұтқындар түсіріп әкететін, бұйрықтарды орындамай, саяси тәуелділіктен жалтарып жүрді. Қарсыласу қаншалықты күшті болса, казак халқын ауыздықтауға соншалықты қатаң шаралар қолданылды, оларға қоса аймақты одан әрі отарлау жөнінде кешенді сипаттағы көптеген іс-шаралар жүргізілді. XVIII ғасырдың аяғында О. А. Игельстром өзінің II Екатеринаға жолдаған «түсініктемелерінде» былай деп жазды: «...сол кезде өшігуі мен кек алуы ашынуға дейін жеткізілген қырғыз-қайсақ халқын тыныштандыруға дәмелендірудің бүкіл мақсаты: қырғыз-қайсақтарды көндірудің оларды кескілеп өлтіруден басқа әдісі жоқ деп пайымдаған марқұм құпия кеңесші Иван Иванович Неплюев мырзаның жүйесіне қос қолдап жармасып, мүмкін болғанынша жиі және мейірімсіз барымталар жасау болған».³⁹

Қазақ қоғамының өзінде феодалдану үрдісі терендей түсті, феодалдық аристократия мен ру шонжарларының мүдделері барған сайын алшақтай берді. Хандар және сұлтандардың үстем тобы дәстүрлі шонжарлар — ақсақалдармен, билермен, батырлармен барған сайын азырақ санасып, олардың құқықтарына қысым көрсетті. Олар барған сайын патша өкіметінің дала өңіріндегі тірегіне айналып, соның саясатын жүргізді, ру шонжарларын биліктен аулақтатты. Патша өкімшілігі билеушілердің екі тобы арасындағы қырқысты шебер пайдаланды, руаралық күрес еңбекші бұқара — шаруаларға соққы болып тиді.

XVIII ғасырдың орта шенінде саяси дағдарыс салдарынан Кіші жүз аумағы екі хандыққа бөлінді. Нұралы ханның иелігіне кірген казак рулары Арал өңірі мен Сырдария бойындағы Батыр хандығына кірген қысқы жайылымдарды пай-

далану мүмкіндігінен айырылды. Бұл рулардың қазақтары батысқа қарай, Каспий ойпатында орналасқан қоныстарға ығысып баруға мәжбүр болды. Алайда Жайық бекініс шептері олардың Жайықтың оң жағындағы қолайлы қыстауларға баратын жолына кедергі жасады.

Жайық пен Еділ арасында жатқан жайылымдардың едәуір бөлігіне 1771 жылға дейін қалмақтар орналасып алды. Қысқы жайылымдар үшін даулар негізінде бұл ауданда қазақтар мен қалмақтар арасында екінің бірінде қактығыстар болып тұрды. 1759/60 жылдың қысында ғана қалмақтар Жайықтан өткен қазақтардың 40 мыңдай жылқысын айдап әкетті.⁴⁰ 1771 жылы Нарын құмы ауданында көшіп жүрген қалмақтардың үлкен тобы Жайық бекініс шебінен өтіп, Қазақ даласы арқылы шығысқа бет алды. Олардың кетуіне байланысты Жайық пен Еділ арасындағы аумақтың бір бөлігі босап қалды. Қазақ ақсақалдары патша үкіметіне қазақтардың «ішкі жаққа» өтуіне тыйым салынған 1756 жылғы жарлықтың күшін жойып, бұл жерлерді қысқы жайылым үшін пайдалануға рұқсат етуге өтініш жасады. Алайда Сыртқы істер алқасы 1771 жылы бұл тыйым салуды қайтадан мақұлдады.⁴¹

Е. И. Пугачев бастаған шаруалар соғысы жылдарында қазақтар 1756 және 1771 жылдардағы жарлықтармен санаспай, Еділ мен Жайық арасындағы жайылымдарды іс жүзінде пайдаланды. Шаруалар соғысы басып-жанышталғаннан кейін және одан соң жазалаудың күшейтілуі салдарынан бұлай істеу мейлінше қиындап кетті.

1775 жылы патша үкіметі жергілікті басқару ісіне қайта ұйымдастыру жүргізді. Орынбор губерниясы таратылды. Кіші жүз және Орта жүз аумағының бір бөлігі Симбирск және Уфа генерал-губернаторлықтарының (билеушілерінің) құрамына кірді. Орынбордың обер-комендантына Кіші жүзде патшалық өкімет орындарының іс-шараларын тікелей жүргізу тапсырылды, бұл үшін Шекара істері комиссиясы құрылды, Жайық бойындағы шекаралық шеп қалпына келтіріліп, нығайтылды, бекіністердің гарнизондары күшейтілді.

Патшалық өкімет орындары қазақ сұлтандарын өзінің сенімді тірегіне айналдырып, солардың көмегімен қазақтардың толқуларын болғызбауға ұмтылды. Өз тарапынан Нұралы хан мен сұлтандар патша үкіметіне адалдығын дәлелдеуге бар күшін салып тырысты. Патшалық өкімет орындары сыйлықтар үлестіру, айлық тағайындау, шен беру жолымен дала аристократиясымен одақты нығайтуға ұмтылды.

1782 жылғы жарлық бойынша қазақ ауылдарының Жайықтан өтуіне хан шекаралық өкімет орындарынан рұқсат алғаннан кейін ғана жол берілді. Нұралы мен оның ең жақын туыстары қоныстарға билік ету құқығын пайдаланып қиянат жасады, Орал казак әскерлерінің старшиналарымен сөз байласты. Әскери старшиналар өзеннен өткені үшін ақы төлемеген ауылдарды тонады, ал қазақтарды тұтқынға алып айдап әкетті. Сол кезде хан мен оның жақындастары тұтқындарды сатып алу үшін халықтан қаражат жинады. Бұл қаражат Орал әскерінің старшиналарымен бөлісілді. Сөйтіп «тұтқын іздеу» қаржысы ханның, шекаралық әкімшілік пен қазақтардың үстем топтарының тұрақты табыс көзіне айналды.

Саяси қатынастардың дағдарысты жағдайға дейін жетіп шиеленісуі осындай саясаттың нәтижесі болатын. Е. И. Пугачевтің көтерілісі қазақ қоғамының барлық топтарына өте елеулі ықпал етті, ал «Көзге көрінбейтін адам» Көктемір қозғалысы және қазақтардың Е. Пугачев көтерілісіне қатысуы им-

Сырым Датов.

перияның отаршылдық езгісіне қарсы күреске түрткі салды. 1775—76 жылдары жалпы саны 10 мыңдай адам болатын казак жасақтары Үлкен Қобданың жоғарғы ағысына, Гурьев және Кулагин бекінісінің арасына және Шыңғырлау өзенінің бойына шоғырланды.⁴² Олар Красногор бекінісін алуға тырысты, бірақ бұл сәтсіз әрекет болып шықты, сөйтіп олар Орынборға, Чернореченск және Елек қорғанысы бекіністеріне кетті. Казак жасақтары Верхнеуральск, Қызыл, Таналыцк, Орск, Ильинск бекіністеріне шабуыл жасады. Е. Пугачевтің көтерілісі басып-жанышталғаннан кейін казак жасақтары таратылып жіберілді. Казак халқының бұл күресіне Сырым Датов мейлінше белсене қатысты. Ол үлкен жасақты басқарды және құжаттардың дәлелдеуінше, казак жасақтары басшыларының бірі болған.⁴³

Сонымен XVIII ғасырдың 80-жылдарының басына қарай Кіші жүздегі жағдай оңай болмады. Ресей өкімет орындары тарапынан отаршылдық режим күшейтілді, олар жайық казактарын ішкі аумақтарды басып алуға итермелеп, бұған тұрақты әскерлер де көмек көрсетті, ал казактар ретінде тақ қызметінде жүрген қалмақтардың, башқұрттардың, татар-мещеряктардың қолымен ұлтаралық араздық саясаты жүзеге асырылды. Кіші жүз ішінде Нұралы мен оған бағынышты билеушілер ішкі саяси жағдайды дербес бақылай алмады, оларда тіс қаққан саясатшылық тәжірибе болмады. Ұзаққа созылған саяси алауыздықтардың нәтижесінде дәстүрлі казак менталитетін ұстанған көшбасшылар тобы, негізінен билер мен батырлар арасынан бөлініп шығады. Осы қасиеттердің бәрі Сырым Датовқа тән болды, ол бүкіл Кіші жүздегі дерлік саяси жағдайды іс жүзінде бақылап қана қоймай, сонымен қатар өз бойында бидің, батырдың және басшының қабілеті мен қасиеттерін ойдағыдай ұштастырды. Сырымның нақ жеке қасиеттері мен беделі оның ұлт-азаттық қозғалысының басында тұруына мүмкіндік берді. Ол Кіші жүздің қуатты бірлестіктерінің бірі байұлы бірлестігіне кірген байбақты руынан шыққан еді.

Қазактың дәстүрлі мәдениетінде Сырым атақты би және шешен ретінде белгілі. Ол ішкі өмірдің көптеген маңызды мәселелерін шешкен, ал оның шешендік өнері ол қайтыс болғаннан кейінгі жылдарда да үлгі болып қала берді. Жеке басының ержүректігі, ерлігі, табандылығы және сирек кездесетін қайрат-күші оған батыр даңқын әперді. Сөйтіп Сырым Датов өзі басшысы болған қозғалыста өзінің жақсы қасиеттерінің бәрін танытты. Сырымның бойындағы ана сүтімен біткен жеке басының қасиеттері қозғалыстың өзіне мейлінше елеулі ықпал жасағанын атап өткен жөн.

Саяси шектеулер мен көпе-көрінеу тонау жөнінде жүргізіліп отырған саясатпен қатар, Ресейдің өкімет орындары көшпелілердің дәстүрлі шаруашылық құрылысын жоюға барынша күш салды — бұл Жайықтың арғы бетіндегі ішкі жаққа көшпелілердің өтуіне тыйым салынып, көші-қон өрістерінің күштеп бұзылуынан көрінді. Оның үстіне хан билігі енді патша өкіметінің іс-шараларына қарсы әрекет ете алмады, сондықтан қатардағы көшпелілер есебінен

байып алуға тырысты. Мәселен, құжаттардың бірінде оның (яғни ханның) кез келген мал айдау кезінде малшылардың әрқайсысынан 1 жылқы мен 1 кой жинап алғаны айтылған.⁴⁴ Өз талаптары орындалмаған жағдайда хан қатардағы көшпелілердің бетімен кеткендігі туралы Ресей әкімшілігіне жеткізіп отырған. Оның балалары да шетінен нақ сол үрдісте әрекет еткен. Көтерілісті сипаттайтын құжаттарда халықтың көпшілігі ханның өзі мен оның жақындарын ұнатпағаны өте жиі көрсетіледі және ханды орнынан тайдырып, оны Нұралының қандас туысы, Хиуа ханы Қайыппен ауыстыру туралы ой мейлінше тұрақты келтіріледі. Отаршылдық қанау мен экономикалық езгіге салу негізіндегі саяси алауыздықтар осылайша кеңейе берді.

Малшыларды ашықтан-ашық тонау, тарихи қалыптасқан көшіп-қону маршруттарының бұзылуы қазақ еңбекшілері шаруашылығының құлдырауына әкеп соқты. Малшылар «ішкі жақта» мал жайғаны үшін салық төлеуден бас тартты, мұны «шөп пен су құдайдың бергені» деп, оларды өздерінің пайдалануға құқығы бар екенімен дәлелдеді. Жаппай халықтық бой көрсету үшін алғышарттар пісіп-жетілді. XVIII ғасырдың аяғындағы Кіші жүз қазақтарының еңбекшілері көтерілісінің негізгі себептері жер мәселесінің шиеленісуі, патша үкіметінің «ішкі жаққа», Жайықтың арғы бетіне өтуіне тыйым салуы, ру ақсақалдарының құқықтарына қысым жасау, хан, сұлтандар, жайық казак әскері мен патша әкімшілігі тарапынан ашықтан-ашық талап-тонау мен халыққа зорлық-зомбылық жасалуы болды.

1783 жылға қарай даладағы жағдай әдбен шиеленісіп кетті. Саяси аренада дәстүрлі әлеуметтік институттардың өкілі болған билердің, батырлардың салмағы арта түсті. Осы кезге қарай казак отрядтарының ауылдарды және казак батырларының бекіністерді алма-кезек шабуы жиіледі. Сондай шапқыншылықтардың бірі Гирьялск редутына шабуыл жасау болды, ол жерден мал айдалып әкетілді және бірнеше адам қолға түсірілді. Ел ішінде тама, алшын рулары мен басқа да рулардан жасақтар құрыла бастады. 1782/83 жылдың қысында жұт болып, 10 000-нан астам жылқы мен сиыр қырылды. Сонымен бірге казактар, жағдайды пайдаланып, ішкі жаққа көшіп барған казактардың 4000 жылқысын айдап әкетті, ал өкімет орындары 4000 сом мөлшеріндегі шығынның орнын толтыру туралы өкім берді. Казактар мен өкімет орындарының осы әрекеттеріне жауап ретінде казактар редуттарға, бекіністер мен камалдарға толассыз шабуыл жасай бастайды. Бұл әрекеттер 1783 жылдың көктемі мен жазында неғұрлым тұрақты сипат алды. Мұндай әрекеттерде сәттілік те, сәтсіздік те болып отырды, 1783 жылғы шапқыншылықтардың бірінде Сырым орал казактарының тұтқынына түсті, ал 1784 жылдың көктемінде Нұралы хан Сырымды босату үшін 70 жылқы және күміспен 350 сом мөлшерінде өтем төлеуге мәжбүр болды. Сырым ханның қарындасына үйленген еді.⁴⁵ Сырымды өтем төлеммен босатып алуға туыстық қана емес, оның ел арасындағы жоғары беделі де себеп болып, Нұралы ханды осыған баруға мәжбүр етті.

Бұл кезде казактардың бой көрсетулері жаппай сипат ала бастады, басты бағыт Нижнеуральск шебі мен Орск бекінісі ауданында патша өкіметіне қарсы күрес болды. Бой көрсетулер басқа аудандарды да қамтыды; патша өкіметіне қарсы шыққан казактар Верхнеуральск бекінісі мен Илецк қалашығы арасындағы шепке шабуыл жасауға дайындалды. 1784 жылғы қарашаға қарай Сырым батыр Сағыз өзенінде 1000 адамнан тұратын ірі жасақ жинады,⁴⁶ оның маңызды міндеті патшалық өкімет орындарына қарсы қимылдау болатын. Сырым-

ның өз бетімен әрекет етуі ханмен алшақтасуды туғызды және олардың бір-бірімен ат құйрығын кесісуі байқалды. Сырымның әрекетіне жауап ретінде ақпан айында Елек өзенінің жоғарғы ағысына генерал-майор Смирнов командалық ететін отряд жіберілді, оның құрамына 237 орынбор казагы мен 2432 башқұрт-казак енді. Ауа райының қолайсыздығы отрядтың далаға терендей енуіне мүмкіндік бермеді, біраз казак ауылдары тоналды және 66 казак, негізінен әйелдер тұтқынға алынды. Бұл Кіші жүздің көптеген руларында кең көлемде наразылық туғызды, сөйтіп 1785 жылдың көктемінен бастап, Кіші жүздің жалпы барлық рулары тарапынан өкімет орындарына қарсы қимыл өріс алды, ал байбақты, табын және тама рулары қоныстанған жер қарсыласу орталығына айналды. Нақ сол 1785 жылдың көктемінде жайық казак әскерінің старшиналары Колпаков пен Пономарев командалық ететін, 1250 казактан тұратын отряд Сарайшық бекінісінен шықты, оның міндеті «Жем өзенінің сағасы жағындағы Сырымның ордасына дейін қырғыз-қайсақ қарақшыларын» жазалау болды.⁴⁷ Бірақ іс-қимыл барысында отряд Қаракөл өзеніне қарай бұрылып, ауылдарды талқандап, тонады, 100 адамды, олардың ішінде небәрі 14 еркек, 83 түйе және 2955 жылқыны айдап әкетті. Сол 1785 жылдың наурызында 405 орал казактарынан тұратын премьер-майор Назаров командалық ететін отряд табындардың ауылдарын шауып, 2124 жылқыны айдап әкетті. Нақ сол кезеңде казактардың әрекетіне жауап ретінде саны 500 адамға дейін жететін казак жасағы Сахарная бекінісіне шабуыл жасады, бірақ оларға әлгі Назаров тойтарыс берді, өз кезегінде ол ықпалды сұлтан Айшуақты кепіл ретінде тұтқынға алды. Соңғысы 1787 жылға дейін Оралда тұтқында болды. Бұл жағдай Сырым көтерілісінің өрши түсу дәрежесінде және оның іс-қимылдарында айтарлықтай рөл атқарды. Хан билігінің өкілі болып табылатын сұлтан жөніндегі Ресей өкімшілігінің көзге ілмеушілік әрекеті Сырымның ұстанған жолына елеулі ықпал етті, ол Нұралы ханға да, Ресей өкімшілігіне де қарсы шыға бастады, өйткені хан хандық және сұлтандық қадір-қасиетті қорғай алмады, ал өкімшілік жағдайдың нағыз қожайыны патшалық режим екенін көрсетті.

Смирнов пен Колпаковтың отряды көтерілісшілердің шоғырланған жерін іздеп жүргенде, Сырым Датов бес жүз жігітпен олардың тылына өтіп кетті. 1785 жылдың наурызында ол Антонов форпостына, ал содан соң Жайықтың төменгі ағысы ауданында орналасқан Сахарная бекінісіне шабуыл жасады. Бекіністердің гарнизондары шабуылды тойтаруға дайындалған еді. Көтерілісшілердің тұтқиылдан тиісуі ақталмады да, олар шегінуге мәжбүр болды. Бірақ Сырым Датов ұзап шегініп кетпеді, ол таяудағы форпостар мен бекіністерге шабуыл жасады, мұның өзі патшалық жазалау отрядтарын бекіністі шепке қайтып оралуға мәжбүр етті.

Көтерілісшілердің ханға, сұлтандарға және жазалаушыларға қарсы күресі халықтың қызу тілектестігін туғызды. Көтерісшілер әрбір рудан, әрбір ауылдан пана тауып, көмек алды.

1785 жылғы 3 наурызда хан Орал әскерінің атаманы Донсковқа табын руының кейбір ауылдары өзіне дұшпандықпен қарайтынын хабарлап, «оларға басып алу шабуылын жасауды» талап етті.⁴⁸ Сахарная бекінісінің Каршинск форпосты ауданында көшіп жүрген ауылдарға ханның өтініші бойынша майор Назаров бастаған әскери команда жіберілді. Жазалаушылардың көрсеткен жәбірі халықтың ашу-ызасын күшейтті. Сол кезге дейін көтеріліске қатыспаған көптеген ауылдар көтерілісшілерге қосылды. Бұл туралы генерал-губер-

наторға хабарламасында хан: «Қырғыз-қайсақ халқының бәрі менен бөлініп, өз көштерімен Жем өзенінің бас жағына қарай Ойыл өзені бойына кетті», — деп жазды. Көтерілісшілердің негізгі күштері осында шоғырланған еді.

Ханның өзінен кетіп қалған ауылдарды қайтаруға жасаған әрекетінен ештеңе шықпады. 1785 жылғы 21 шілдеде генерал-губернаторға хан тағы да көтерілісшілер «менің өмірімді тыңдамағаны былай тұрсын, тіпті сол жаққа жіберген менің балаларымды да тірі қайтармайды... қырғыз-қайсақ жұртында мен сенімнен айырылдым... олар менен безіп, кетіп қалды» деп баяндады.⁴⁹

Ханның шағымдарына жауап ретінде генерал-губернатор барон Игельстром оны әлсіз және дәрменсіз деп айыптады, ханды айлық беруді тоқтатумен қорқытты. «Халық арасындағы сіздің дәрменсіздігіңіз, — деп жазды губернатор, — ендігі жерде маған жауап бола алмайды, өйткені қырғыз-қайсақ халқының бастығы болғандықтан, өз бағыныштыларыңызды менің талабымды қанағаттандыруға күшпен көндіру сіздің ісіңіз, өйтпесе сіздің ешбір сендірулеріңізге баға бере алмаймын».⁵⁰

Нұралы ханның билігі көрінеу дағдарысты бастан кешірді, одан халық сырт айналып кетті, ал патшалық өкімет орындары ханның дәрменсіздігіне көз жеткізді. Сондықтан 1785 жылдың көктемінен бастап қозғалыс кеңейе түсті және шын мәнінде бүкіл Кіші жүзді қамтыды. Сол кезде-ақ танымал басшы болған Сырымға байбақты, шекті, табын, шеркеш, таз рулары белсене қолдау көрсетті. Мәселен, Әскери алқаның президенті Г. А. Потемкинге Орал әскери кеңсесінің 8 сәуірдегі рапортында былай деп жазылған: «Байбақты, кете, шекті, табын, шеркеш және таз руларының белгілі ұрылардың жетекшілігімен: атап айтқанда, Сырым жанына 2700, Тіленші жанына 1500 жиналған жауыз қырғыз-қайсақтары, олар жиналып алып, сол жаққа осындағы әскерден отряд етіп жіберілгендерді өткізбеуді және жеңіліске ұшыратуды ниет етеді деседі. Ал жауыздардың ауылдары осы кезге дейін Жем өзенінің арғы бетінде отыр». Көтеріліс сапасы жағынан жаңа сатыға ауысты, бұл да өкімет орындарының қатты алаңдаушылығын туғызды. 1784 жылы Симбирск және Орынбор наместнигі болып О. А. Игельстром тағайындалды, оған Орынбор губерниясы да бағынды. Орынбор өлкесінің басқа өкімшілерінен айырмашылығы, Игельстром отарлау саясатын, әсіресе Сырым Датов бастаған көтеріліс кезеңінде неғұрлым икемді амалдармен жүргізуге тырысты. Ол императрица II Екатеринаға былай деп жазды: «Мен бүлікке қатысушы қырғыз-қайсақтарды тыныштандырып, оларды өз жағымызға тарту және солар арқылы хан қарсы болып келген жағдайды орнықтыру үшін жоспар жасадым».⁵¹ Бұдан Игельстромның аз күш жұмсап, үлкен нәтижеге жетуге тырысқан — қазақ халқының тәуелсіздігі мен мемлекеттілігінің аса маңызды элементі ретінде хан билігін жоюға ұмтылысы байқалады. Осы мақсатпен Игельстром бірқатар реформа жүзеге асырды. Игельстром өз реформасына: «бөліп ал да, билей бер» принципін басшылыққа алды. Мәселен, II Екатеринаға өзінің хабарламасында ол былай деп жазды: «...мен болсам, ханнан бөлініп кеткендерді, мүмкін болғанынша, онымен татуласуға жібермеуге тырыстым; және мұнда мен Ұлы мәртебелі император Сіздің 1785 жылғы 25 қарашадағы арнайы өміріңізді басшылыққа алдым... және Кіші Орданың қырғыз-қайсақтарының бөлінуі, әрине Ұлы мәртебелі Сіз үшін тиімді болады...».⁵² Бір жағынан, құжатта дәлелденгеніндей ол Нұралы ханды өз бодандарынан оқшаулауға, оның үстіне онша байқалмайтын, бірақ тиімді әдістермен, ал екінші жағынан, Нұралы ханның саясатына наразы ақсақалдарымен саяси жағынан жақындасу арқылы оқшау-

лауға тырысқан. Құжатта дәлелденгеніндей, бұл екі бағыт ойдағыдай дамытылған. Кіші жүз ақсақалдары ханға барған сайын көп наразылық көрсетті, ал ханның ақсақалдарға сенімі барған сайын азая берді. Игельстром хан билігі мен дәстүрлі қазақ қоғамының саяси құрылысын шын мәнінде империялық билік шеңберіндегі провинциялық жергілікті өзін-өзі басқару деңгейіне дейін төмендеткен реформаны жүргізе білді. 1785 жылдың күзінде 208 ақсақалдың «ұлы мәртебелі императорға адалдыққа» ант беруі соның нәтижесі болатын. Кіші жүз ақсақалдарының 1785 жылғы Игельстром іскерлікпен дайындаған съезінде ең басты екі мәселе — жүзде билікті ұйымдастыру туралы және қысқы қоныстарды кеңейту туралы мәселелер қойылды. Съезд Нұралы ханды орнынан алу және Кіші жүзді үш бөлікке, «Бас Орда» дейтіндерге — Байұлы, Жетіру және Қаракесек ордаларына бөлу туралы мәселе қойды, ал Сырым батыр барлық Ордадағы «бас кеңесші» болып тағайындалды. Сонымен бірге шекаралық сот құру туралы шешім қабылданды, бірақ нақ сол шешімде жаңа хан — Қайып туралы мәселе де турасынан қойылды, оны ақсақалдар бірауыздан Кіші жүздің ханы деп тануға әзір еді.⁵³ Сол арқылы дәстүрлі хан билігін тану саяси дербестіктің өзегі болып қала берді, рас оның кейбір сипаттары жойылған еді. Бұған Игельстром көнген жоқ, бірақ сонымен бірге кеңпейілділік көрсеткен сияқты болып, 17 ақсақалдың «өз билігіндегі халықпен бірге» «Жайықтың бойымен «Сахарная бекінісінен Гурьев қалашығына дейінгі далалық жағында» көшіп жүруіне рұқсат етті.⁵⁴ Игельстромның әрекеттері көтеріліске көп жағынан бейтараптандырушы ықпал жасады. 1786 жылғы 24 ақпанда А. Р. Воронцовқа жазған хатында Игельстром өз әдістерін былайша анықтаған: «...Әділдік, мейірімділік, табандылық, сүйіспеншілікке еліктіру және параға құштарлықты дарыту, ал оның үстіне олар сүйіспеншілікпен және үреймен орындалатындай ету».⁵⁵ Игельстромның әдістері белгілі бір дәрежеде Сырым мен оның серіктеріне әсер еткенін мойындау керек, сондықтан да көтеріліс Қазақстандағы отаршылдықтың шайқалуына объективті түрде себепші болғанымен, құлдырау бағытымен үнемі бәсеңдей береді. Реформа ұстарасының өткір жүзі ханды тайдыру жолымен хан билігін жоюға келіп тірелді.

Патша әкімшілігінің кеңесіне құлақ аса отырып, ақсақалдар съезі 1785 жылдың күзінде Кіші жүзді үш бөлікке немесе «бас ордаларға» бөлу туралы шешім шығарды. Олардың әрқайсысының басында съезд сайлаған ақсақал тұруға тиіс болды.

Осы кезде көтерілісшілер хан ауылдарына тағы да шабуыл жасай бастады. 1786 жылдың сәуірінде көтерілісшілердің тегеуірінімен Нұралы хан патшалық өкімет орындарының қорғауына қашып баруға мәжбүр болды. 1786 жылғы 3 маусымда II Екатерина Нұралыны хан билігінен шеттетуге туралы рескриптіге қол қойды. Нұралы Орынборға шақырып алынып, ол жерден Уфаға жөнелтілді.

Патша үкіметі қалыптасқан жағдайды пайдаланып, хан билігін жоймақшы болып шешті. Генерал-губернатордың жаңа хан сайлап, оның жанынан ақсақалдар кеңесін құру туралы ұсынысына II Екатерина жаңа хан сайлауды керек емес деп санайтынын айтып жауап қайтарды және «жақсы тәртіп үшін» ең басты ру ақсақалдарының басқаруын есте ұстауға кеңес береді. Сыртқы істер алқасы генерал-губернатор Игельстромға Кіші жүзді басқару жобасын әзірлеуді тапсырды. Ол табыс еткен, «Игельстром реформасы» деп аталған жоба 1786 жылдың көктемінде мақұлданып, бекітілді.

Саяси билік Орынбор әкімшілігінің қолына шоғырландырылды. Сонымен бірге жүздерде құрылған шекаралық сотқа, расправа дейтіндерге зор өкілеттіктер берілді, бұл орайда расправалардың құрылуын 1786 жылғы маусымда II Екатерина былай деп мақұлдады: «Біз расправаларды қазақ халқына пайдалы деп есептейміз».⁵⁶ Расправаларға Кіші жүз руларын басқару жүктелді, оларға төраға ретінде ру ақсақалдары және олардың жанына 2 мүше енді, олармен қатар расправаға орыстардан «депутат түрінде» сенімді адам жіберу көзделді. Сонымен бірге реформада далада немесе қазақтардың көшіп жүретін жерлеріне жақын маңайда керуен сарайлар құру және екі немесе үш қала салу ойластырылды.⁵⁷ Игельстром Кіші жүздегі қалыптасқан дәстүрлі қоғамдық-саяси жағдайды қирата отырып, Қазақстанды отарлық бағындыруды неғұрлым бейбіт жолдармен жүзеге асыруды терендете беруге тырысты. Бұл дала өңірінде наразылық туғызды. Қазақ ақсақалдары саяси жағдайлармен қоса, әлеуметтік және экономикалық жағдайлармен де шырматылып тасталды. Мәселен, Орынбор және Орал казак әскерлерінің жеріне малдың жіберілгені үшін аманат алынды. Ал ең ауыры — әскери із кесулер күшейді, Игельстром әскери командалардың бастықтарын жазалау жөнінде үнемі қорқытып отырғанымен, олар реформаның ажырағысыз бөлігіне айналды. «Реформаның» мәні Кіші жүзде хан билігін жоюға әрекет жасауда болатын. Генерал-губернатордың жанынан жүздерді басқарудың жаңа органы — феодал шонжарлар мен патша әкімшілігінің өкілдерінен Орынборда Шекаралық сот құрылды. Әкімшілік органдар — ру ақсақалдары кіруге тиіс болған «расправалар» сотқа бағынды.

Сөйтіп, патшалық өкімет орындары сол кезде дәстүрлі билік иелері шонжарларға сүйенуге үміттенді. Ең ықпалды ақсақалдарға «бас ақсақал» атағы енгізілді, оларға барлық руларды қадағалап отыру міндеті жүктелді. Басқару жүйесіндегі төменгі буын ру ақсақалдары болды, оларға айлық тағайындалды.

Алайда беделді ақсақалдар мен билердің көпшілігі «реформаға» қарсы шықты. Олар ақсақалдардың пайдасына ханның құқықтарын шектей отырып, хан билігін сақтап қалғысы келді.

«Реформаны» жүргізу кезінде Игельстром Орал казак әскерінің казак ауылдарын шабуына тыйым салды. Қазақ малшыларына қыстыгүні Жайық пен Еділ арасындағы жерге көшіп бару мүмкіндігі берілді. Жайық арқылы өтуге 17 ақсақал құқық алды, олардың басқаруында 45 мыңнан астам қожалық болды.⁵⁸

Орынбор айырбас сарайында сауда жанданды. Мәселен, 1785 жылы Орынборда 230 мың әр түрлі мал айырбасталса, 1787 жылы ол 379 мың болды.⁵⁹ Сауданың жандануын атап өте келіп, генерал-губернатор «оларға (яғни айырбас сарайларына. — *Ред.*) қырғыз-қайсақтар қауіптенбей және ынта-ықыласпен ағылып келді, айтарлықтай болғаны сонша Орынбордың өзі ашылғаннан бері мұндай мысал жоқ» деп жазды.⁶⁰

1786 жылы Орынборда Шекаралық сот, ал бір жылдан соң — расправалар құрылды. Расправалардың құрылымы оларды патша әкімшілігінің құралы ететіндей болып іріктеп алынды.

Игельстром императрицаға расправалардың құрылуына халықтың, ақсақалдардың және сұлтандардың көзқарасы туралы баяндады. Атап айтқанда ол былай деп жазды: «...мен... бүкіл халық пен оның ақсақалдары бірдей келісімде екеніне және Ордада осы жаңа мекеменің ерекше ықыласпен қабылданғанына, қызметтерге ең таңдаулы, аса атақты және ең лайықты адамдарды

сайлағанына мейлінше дәл сендіре аламын... Әбілқайыр ұрпақтарының барлық сұлтандары, қазіргі хан Нұралының балалары, оның інілері және олардың балалары халықтан бөлініп қалды және олардың бірде-біреуі осы өзгерістерге кіріскен жоқ, олар өз халқын басқару билігі ол арқылы жойылатынын және халықтың өз қолына берілгенін көрді, сол арқылы өздерін шамадан тыс ренжіту және кемсіту көргендер деп санады». ⁶¹

Алайда оқиғалардың барысын бақылаған полковник Гранкиннің және барон Игельстромға басқа да бағыныштылардың «түсініктеме» жазбалары дәлелдегендей, жаңа басқару аппараты өміршең болмай шықты», расправалар бір рет те жиналған жоқ. Іс жүзінде билік ақсақалдардың қолында болды.

«Реформаны» жүргізу жаңа басқару органдарының құрылуына байланысты құқықтары мен билігіне қысым жасалған сұлтандардың қасарысқан қарсылығына тап болды. Нұралыны қайтып келтіруді және хан билігін қалпына келтіруді талап еткен сұлтандар күресін ханның інісі Ералы сұлтан басқарды. Кіші жүз сұлтандарын Орта жүздің ханы Уәли және Абылайдың ұрпақтары — сұлтандар қолдады. ⁶² Олар Кіші жүзде хан билігінің қалпына келтірілуі туралы өтініш жасады. Нұралының баласы, сол кезде Түрікменстанда хан болған Пірәлі сұлтан да нақ осындай көзқарас ұстанды. Нұралының қайта келтірілуін талап еткен хандар мен сұлтандар ең алдымен өз мүдделерін ойлады. Олар Кіші жүзде хан билігінің жойылуы таяу болашақта Орта жүзде хан билігінің жойылуын туғызуы мүмкін екенін түсінді.

Жергілікті патша әкімшілігінің бір бөлігі басқаруды қайта ұйымдастыру жөніндегі шаралардың ақталғандығына сенімді болмады. Мысалы, Сырым батырды тұтқыннан босату үшін Ералы сұлтанның ауылына жіберілген полковник Гранкин 1788 жылдың желтоқсанында былай деп жазған: «...расправалар жоқ десе де болады, өйткені оларға атақты қазақ адамдары арасында сенімі аз қазылар отырғызылған, ал расправалардың болуы да мүмкін емес, өйткені жалғыз хатшы қалады, ал қазылар расправалардан бірнеше жүз шақырым жердегі өз қоныстарында жүреді...». ⁶³

Патша үкіметі Кіші жүзде жүргізіліп жатқан басқару реформасының күткендегідей нәтижелер бермегенін көрді. Францияда басталған буржуазиялық революция елде шаруалар қозғалысының жаңа өрлеуінен қорыққан билік иелерін қатты үрейлендірді. Бұрынғы басқару жүйесіне өзгеріс атаулы төңкеріс деп саналуға сәл-ақ қалды. Петербургтегі билеуші топтар «Игельстром реформасын» да самодержавиенің тіректерін бұзуға бағытталған деп тапты. Шекаралық сот пен расправалар іс жүзінде қолданысқа енгізілмеген күйінде қалды.

Нұралының туыстары билікке тағайындалған ақсақалдарға белсене қарсы шықты, соның нәтижесінде 1786 жылдың тамызында Ералы сұлтанмен бірігуге бара жатқан кезінде олар Сырым батыр мен оның 106 серіктерін Есім сұлтанмен бірге тұтқынға алды. Ералы Сырымды Нұралы ханға айырбастағысы келді. Сырымды тұтқыннан босатуды Игельстром да жақтады, ол Сырымды өз реформаларының тірегі деп санайтын. Сонымен бірге Сырымды қолдаған кейбір рулар Қайыпты хан етіп сайлады және сол арқылы Сырымның ұстанған жолын күшейтті. 1786 жылдың күзінде шекаралық сот ашылды, алайда оның құрамына Сырымға жақын көптеген рубасылар кірмей қалды, қайта Нұралы ханға жақын сұлтандар үлкен рөл атқара бастады. Алайда Кіші жүзде жаңа билікті орнықтырмау мәселесі емес, қайта ұлан-ғайыр жайылымы бар ішкі жаққа көшіп бару мәселесі мейлінше өткір қойылды, ал ол жерлердің меншік

иелері империяның жоғары шонжарларының өкілдері кінәз Юсупов пен граф Безбородко болатын. Көптеген рубасылардың өтініштері нәтижесінде ішкі жаққа 45 000 шаңырақтың өтуіне рұқсат етілді. Алайда іс жүзінде 60 000-ға дейін шаңырақ өтіп кетті. Көшіп барғандар арасында ханның да, Сырым батырдың да жақтастары бар еді. Саяси күштердің орналасуы қайсыбір дәрежеде тепе-тең болып шықты, әлеуметтік дағдарысты құбылыстар шиеленіспеді, өйткені қыруар көшпелілер өз малын бос жатқан жерлерге жаюға мүмкіндік алған еді. Сырым басшылық еткен қозғалыстың қайшылықты жағы нақ осы кезеңде өте айқын көрінді. Бір жағынан, «бас ақсақалдыққа» рулық бірлестік бойынша өлімұлы Сарытай би, Қаракөбек би, Мұратбек, байұлы Сырым, Қаратау би және жетіру Тіленші мен Жанболат, яғни Сырымның барлық жақтастары, қозғалысқа белсене қатысқандар ілікті. Екінші жағынан, Орынбор өкімшілігі жергілікті жерлерде оларға толық билік бермеді, сұлтандарды биліктен шеттетпеді және сондықтан Кіші жүзді басқару жөніндегі реформалар тек Орынбор өкімшілігінің билігін нығайтуға себепші болды. Бұл туралы өз хабарламаларында Игельстром былай деп жазды: «...уақыт өте келе бас ақсақалдар мен ру ақсақалдарының көмегі арқылы осы еркін халықты айтқаннан шықпайтын халыққа айналдыру керек, сонда оның тентектігі тыйылады». ⁶⁴ Алайда өкімет ойластырған «тыныштық» орнамады, қазақтар өз қимылдарында дербестікті нығайтуға және Орынбор өкімшілігіне тәуелсіз бірлестіктер болуға барған сайын көбірек ұмтылды. Кіші жүздің Орынбор өкімшілігі тарапынан үш хандыққа бөлінуі ақсақалдардан да, сұлтандардан да қолдау таппады. Сырым мен оның жақтастары жай қадағалаушылар болған жоқ, олар жергілікті жерлерде өз билігін нығайтуға, Кіші жүздің бүкіл аумағында оның рулық құрылымының күшті бірлестігін құруға ұмтылды. Сырым мешіттер мен мектептер ашуға талаптанды және Орынбор өкімшілігімен ат құйрығын кесісуге үнемі ұмтылып отырды, ол өзінің Орынбор өкімшілігіне қарсы іс-қимылдарын қолдау туралы Хиуамен келіссөз жүргізе бастады. Ол кезде Сырым Осман империясымен саяси бірігу туралы келіссөз жүргізген жоқ, дегенмен жекелеген рубасыларда осыған әлдебір ұмтылыс болды. Сырым өзінің дербес саясатын — тәуелсіз егемен саясатын жүргізуге талаптанды.

Сол кезде Орынбор өкімшілігі отарлау саясатын бұрынғысынан да күшейте түсті. XVIII ғасырдың 90-жылдарының басынан қозғалыс көтеріліс сипатын алады. Сырым II Екатеринаның атына жолдаған хабарламасында орал казактарының атаманы «1500 солдатымен сіздің бейкүнә бодандарыңыз қырғыз-қайсақтарға шабуыл жасап, 225 шаңырақты ойрандады, барлық мүлікті алып кетті, 150 адамды өлтіріп, 57 адамды тұтқындап және сансыз көп жылқыны, түйені, сиыр мен қойды айдап әкетті» деп көрсетті. ⁶⁵ Бұған жауап ретінде қазақтар Орал шебінің жекелеген учаскелеріне шабуыл жасай бастады. Орынбор өкімшілігінің жаңа басшысы А. Пейтлинг көтерілісшілерді жазалау үшін далаға үнемі отрядтар жіберіп, батыл қимылдай бастады.

Сол жылы төртқара руының бір топ билері мен ақсақалдары Сыртқы істер алқасына Орал әскери атаманы Донсковтың үстінен шағым жасады. Шағымдарда казактардың тонаушы шапқыншылықтарының ауыр зардаптары тізіп келтірілді, жаңа генерал-губернатор А. Пейтлингтің бейбіт ауылдардың тыныштығын бұзушыларға қарсы шаралар қолданбай отырғаны атап көрсетілді.

Сонымен патшаның жаңа наместнигі даладағы бұрынғы неплюевтік режимге бағыт алып, шынына келгенде, әскери отрядтардың казак ауылдарына

шабуыл жасауын көтермелеп отырды. Астрахан казак полкінің командирі Г. Персидский инстанциялар бойынша далада тыныштықтың бұзылғанын, қозғалыстың жаңа өрлеуі болуы мүмкін екенін баяндады. Осы негізде патша әкімшілігі Сырым батырды тұтқындау жөнінде шаралар қолданды.

XVIII ғасырдың 90-жылдарында ру ақсақалдары Ресейден қол үзгісі келмей, Орал әскерімен қатынастарды жолға қоюға ұмтылды. Атап айтқанда Сырым Датов II Екатеринаға хабарлама жолдап, онда жаңа генерал-губернаторға ренішімен қатар, былай деп жазды: «Жоғарыда айтылғандар себепті, сіздің аналық мейіріміңізге сеніп, өзіңізге бағынышты қырғыз-қайсақтардың Кіші Ордасында тыныштық орнату үшін бізге генерал-поручик... бар. Игельстром мырзаны екінші рет жіберуді сұраймын».⁶⁶

Ақсақалдардың Орал казак әскерлерінің шапқыншылықтарына қарсы наразылықтары ешқандай нәтиже бермеді. Қазақтардың өзін-өзі қорғауды ұйымдастыру әрекеттері далаға жаңадан жазалау экспедициясын жіберуге сылтау болды. Оның үстіне сұлтандар патшалық өкімет орындарымен бірге қимылдады, олар «жауыздардың» қоныстарын көрсетіп беруге міндеттенді.⁶⁷

Нұралының көп ұзамай қайтып келетіні туралы таралып кеткен сыбыстарға байланысты ауылдарда стихиялы толқулар күшейді. Ойыл өзеніне және Шыңғырлау өзенінің сағасына көтерілісшілердің қалың қолы шоғырланды.

Сырымның қимылдары маневрлік сипатта болды. Құжаттардың бірінде Сырым ресейліктермен бітімге келу үшін 200 адаммен Көкөрлік өзеніне көшіп барды, бірақ атаман Донсковтың шабуыл жасауы Сырымды Ресей әкімшілігіне қарсы қимылдау туралы ойға келтірді деп атап өтілген. Алайда Сырым, сонымен бірге ақсақалдар мен сұлтандар арасындағы одақтастарынан айырылды. Объективті түрде ол қозғалысты тереңдетуге тырысты, бірақ олай болмады. Бұған жер мәселелері себеп болды. М. П. Вяткиннің атап өткеніндей: «Ақсақалдардың едәуір тобының Сырымға қосылудан бас тартуында жер мәселесі, Жайық ауданындағы жайылымнан айырылып қалудан қорқу үлкен рөл атқарды».⁶⁸ Нақ сондықтан отарлауға қарсы қозғалысты кең өрістетуге мүмкін болмады. Бұған қарамастан, Сырым Орта жүз және Кіші жүздің кейбір рубасылары тарапынан қолдау алуға тырысты. Сондықтан құпия нұсқамамен Сырымды тұтқынға түсіруге бұйрық берілді: «...сол мазасыз қазақтың зығырданды қайнататын азғыруы бойынша оны орындағанға дейін Ордада қалаған тыныштықты мықтап қалпына келтіруді күтуге болмайды».⁶⁹ Сондықтан патша әкімшілігі халықты тыншыту үшін Кіші жүзде жаңа хан сайлау қажет деп тапты. Оның таңдауы Нұралының інісі Ералыға түсті, оның мүдделері Орынбор әкімшілігінің мүдделерімен сәйкес келетін. 1791 жылдың қыркүйегінде күшейтілген әскери қорғауымен Ералы Кіші жүздің ханы болып сайланды, мұның өзі көтерілісшілер қолының дала мен шеп шекарасына шоғырландырылуына әкеп соқты. Сырым әкімшілікке Ералының хан сайлануы жөнінде өз наразылығын білдірді, сонымен бірге өз жолдауында ол орал казактары мен Орынбор әкімшілігінің әрекеттерінен қазақтардың күйзелуін жақсылап суреттеп берді. Патша режиміне қарсы күресте белсенді түрде одақтас іздеу басталды. Әскермен қолдау көрсетуге уәде берген Бұхара аталығымен Сырым келіссөз жүргізді, 1792 жылдың қыркүйегіне қарай Сырым патша өкіметіне қарсы тікелей қарулы күрес жолына түсті — ол Ресейге соғыс жариялады. Қарулы күрес батырдың

шамамен 1000-ға тарта өз адамдарымен Елек қорғанысы бекінісіне шабуыл жасауымен басталды, бірақ көтерілісшілерге тойтарыс берілді, сонан соң Сырым Красногор бекінісіне шабуыл жасауға әрекет етті, бірақ бұдан да ешнәрсе шықпады, оның үстіне Сырым Бұхарадан уәде етілген қолдауды алмады. Ресейге соғыс жариялағанға дейін-ақ Сырым өзімен келіспеген ақсақалдарды жазалауға әрекет жасаған еді. Енді олар патша әскерлерімен бірлесіп, біріккен күштермен Сырымға қарсы шыға бастады. Жергілікті әкімшілік қазақ ауылдарының қозғалысқа қатысу дәрежесін бажайлап жатпай, оларды талап-тонады, 1793 жылдың күзінде 5000-ға жуық шаңырақ Жайықтан көшіп кетуге мәжбүр болды. Қазақ ауылдарының ауыр жағдайын қыстың қатаң болуы асқындыра түсті. Бой көрсетуді басып-жаныштауға патша әскерлерімен бірлесіп, Сырымға қарсылас сұлтандар да белсене қатысты. Мәселен, 1793 жылдың көктемінде, құжаттарда атап өтілгеніндей, Жайықтан көпір арқылы мал айдап өту кезінде «...содан соң казактар ол көпірді алып тастап, Есім сұлтанмен бірге Данила (атаман Донсков) 2000 жылқы мен 100 000 койды, 26 000 қозыны айдап әкетті». ⁷⁰ Ал мұндай жағдайлар жаппай сипат ала бастады. Қозғалысқа тілектестік және қолдау көрсетіп, ақсақалдардың немесе сұлтандардың қатысуынсыз қарапайым халық Сырым батырға барған сайын өз көмегін көбірек көрсететін болды. Бірақ көптеген ауылдар күйзеліп қалған еді, сондықтан пәрменді қолдау көрсете алмады, күрес ара-тұра болатын ұсақ қақтығыстармен шектеле бастады.

Халықтық қозғалыстың жаңа өрлеуі кезеңінде Сырым Датовтың жалтақтығы мен солқылдақтығы көрінді. Ол хан билігін жою талабынан бас тартты және билер мен ақсақалдар көпшілігінің «өздерінің дегеніне көнетіндей хан сайлау» жөніндегі талаптарына қосылды. Ералы ханға қарсы күрес жүргізе отырып, ол Кіші жүз ханы атағына үміттенген және Хиуа ханымен тығыз байланысты болған Әбілғазиз Қайыпов ханның қолдауына бағдар ала бастады. Әбілғазизбен байланысты нығайту үшін Сырым Датов Сырдарияға көшіп барды. Бұхараның және Хиуаның хан-феодалдарымен ауыз жаласқан Әбілғазиз сұлтанмен Сырымның жақындасуы халық бұқарасының мүдделеріне қайшы келді.

Сонымен бірге 1794 жылдың жазынан бастап патша әкімшілігі жайық казак әскерінің әрекеттерін біраз шектеді. Сол 1794 жылдың жазында Ералы хан қайтыс болды, сөйтіп жаңа хан туралы ұзаққа созылған келіссөздер жүргізіле бастады. Орынбор әкімшілігі Нұралының баласы Есімді хан етіп тағайындады. 1795/96 жылғы аса қатты жұттан кейін 1796 жылдың күзіне қарай қозғалыстың жаңа өрлеуі басталды. Сырым бір кезде Есімді белгілі бір дәрежеде өзінің одақтасы деп санаған еді, ал өзіне Есімнің қолдау көрсетпейтіні анықталған кезде, 1796 жылдың қыркүйегінде Сырым өзіне бағынышты ақсақалдарды жинап алып ханмен, демек, патшалық өкімет орындарымен одақтасу немесе соғысу туралы мәселе қойды. Сырымның ымырасыз көзқарасы одан көптеген ақсақалдарды аулақтатты. Қайтадан Орынбор губернаторы болып тағайындалған Игельстром 1797 жылдың көктемінен Сырыммен оны бейтараптандыру үшін келіссөз жүргізе бастады. Алайда Сырымның ымырасыздығы көтерілісшілердің Есім ханды өлтіруіне әкеп соқты, яғни қозғалыстың көрінеу қайта жандануы басталды. Соның салдарынан Игельстром жаңа хан сайламай, жүзді басқаруды хан Кеңесіне тапсыруға әрекет жасады, оның орналасатын жері Кіші Қобда өзенінің өңірі болып белгіленді. 1797 жылдың

тамызында хан Кеңесі жұмысын бастады, оның төрағасы болып Айшуақ сұлтан тағайындалды. Алайда сұлтандар өз бетімен, халық өкілдерін қатыстырмай, Қаратай сұлтанды хан етіп сайлады, бұл қайтадан күрт тайталас туғызды, осы жағдайда Сырым ақсақалдармен татуласуға барған сайын ыңғай танытып, Сырдария ауданына көшіп барды, бұл хан Кеңесі беделінің өсуіне жәрдемдесті. Осындай жағдайда Игельстром Қаратайды емес, Айшуақты хан етіп сайлауға көнді, сол арқылы Сырымның бұдан кейінгі қимылын бейтараптандырып тастады, өйткені Айшуақтың беделі жоғары болатын. Қаратай Сырымның Хиуаға көшіп бара жатқан кезінде оны өкшелеп куды, ал Сырымнан ақсақалдардың көпшілігі де сырт айналып кеткен еді. Сонымен бірге ол өзі қолдау таба алатын өз қоныстарының шегінен тыс қалды. Көп кешікпей Әмударияның төмені ағысы жақтан Сырым Датовтың у беріп өлтірілгені туралы хабар жетті.⁷¹ Оның қайтыс болуы жөнінде берілген ас орасан зор оқиғаға айналды, мұның өзі батырдың қазақтар арасындағы зор беделі болғанын және оның саяси қызметін олардың жоғары бағалағанын дәлелдейді. Аса күшті ұлт-азаттық қозғалыстар санатындағы Сырым Датов басшылық еткен қозғалыс осылай аяқталды. Халық көтерілісінің жеңіліс табуына сұлтандармен мәміле жасасқан билер мен ақсақалдардың сатқындығы, көтеріліс басшыларының, атап айтқанда, Сырым Датовтың солқылдақтығы мен жалтақтығы себепші болды. Оның үстіне патша үкіметінің Жайық пен Еділ арасындағы жайылымдарды пайдалануға рұқсат етуі жайылымдар туралы мәселенің өткірлігін уақытша бәсеңдетті, көтеріліс себептерінің бір маңызды мәселесін алып тастады.

1783–1797 жылдардағы халық бұқарасының күресі қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиға болды. Ол хан билігінің негізін шайқалтты, оның беделін түсірді және сол арқылы оның біржола жойылуына себепші болды.

М. П. Вяткиннің атап өткеніндей: «Бұл халықтың ең белсенді бөлігінің отаршылдық езгі мен феодалдық зорлық-зомбылыққа қарсы стихиялы наразылығының бытыраңқы көріністері болды».⁷² Сонымен бірге Сырым патшалық режимнің отарлау саясатына он төрт жыл бойы қарсы тұра білді. Батырдың іс-әрекеттерінің бәрі бірдей дәйекті сипатта бола қойған жоқ, ол саяси биліктің дәстүрлі жүйесін сақтауға ұмтылып, патша өкіметінің іс-шараларына шеберлікпен қарсы қимылдады, алайда күш тең емес еді. Патша өкіметі Орынбор өкімшілігі арқылы көтеріліске шыққандардың қимылын көп жағынан бейтараптандыра білді, ал дәстүрлі демократиялық билік қалдықтарының сақталуы қозғалыс нәтижелерінің бірі болатын. Сол арқылы мемлекеттіліктің қалдықтары және дәстүрлі тұрмыс салты сақталып қалды. Тұтас алғанда, қозғалыс ұлттық сана-сезімнің артуына жәрдемдесті және ұлт-азаттық сипатта болды.

4. БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Хандықтың құрылу себептері. XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басында Кіші жүздегі қазақ халқының едәуір топтары Жайық пен Еділ өзендерінің төменгі ағыстарының аралығына көшіп барып, 1801 жылы Ішкі, яғни Бөкей (алғашқы ханы Бөкейдің есімімен) хандығын құрды. Бастапқыда Жайықтың оң жағасына бес мыңдай отбасы өтті. Одан кейінгі жылдарда хандық халқы Жайықтың арғы бетінен ағылып көшу есебінен өсе берді. Орынбор

шекаралық комиссиясының есептеуі бойынша, 1828 жылы Бөкей хандығының халқы 10 225 шаңырақ болған.⁷³ Деректемелер бойынша, 1845 жылы мұнда 30 мыңнан астам шаңыраққа жеткен, 1860 жылы оның халқы 26 209 шаңырақтан тұрған.⁷⁴

Ішкі Орда қазақтары өмірінің жекелеген жақтарын суреттеген революцияға дейінгі тарихшылардың көпшілігі оның пайда болуын Бөкей ханның жеке басымен, Кіші жүзде болған өзара қырқыстармен және «аласапыранмен» байланыстырған.⁷⁵

Ішкі Орданың (Бөкей хандығының) құрылу себептерін түсіндіруде қазіргі зерттеушілер арасында да бірауыздылық жоқ.

Жайықтың оң жағасына өткен қазақтар тең мөлшерде байұлына да, жетіруға да жататын адамдардан тұрды, дегенмен де көшудің бастапқы кезеңінде алғашқылары басым болған.⁷⁶ Қазақстан тарихын зерттеуші М. П. Вяткин Ішкі Орданың құрылуына шаруашылық құлдырауы, жердің тарлығы, қатаң шаруашылық дағдарысы және феодалдану үрдісінің терендеуі әкеп соқты деп санаған.⁷⁷ Оның пікірінше, қазақтардың Жайықтың оң жағасына, «мәңгілік бодандыққа» өтуі өз бастауын XVIII ғасырдың 50-жылдарынан алатын үрдістің логикалық қорытындысы болған, яғни ол жаңа қоныстарды игеру жолындағы жарты ғасырдай уақытқа созылған күреспен байланысты.

В. Ф. Шахматов біршама өзгеше көзқарасты дамытқан: ол Еділ мен Жайық арасында хандық құрылуын, бірінші кезекте, патша өкіметінің отаршылдық саясатының нәтижесі деп қарастырды.⁷⁸

Әлбетте, патша үкіметінің отаршылдық саясаты қазақ халқының қоғамдық және саяси өмірінде елеулі рөл атқарды. Жайықтың оң жағасына қазақтардың көшіп барып қоныстануы патша өкіметі саясатының бағытына қайшы келмеді, сондықтан да шекаралық өкімет орындары тарапынан белгілі бір қолдау тапты. Алайда жаңа қазақ ордасы құрылуының шешуші факторы болған ол емес.

Қазақтардың Еділ мен Жайық өзендерінің аралығына көшуімен жайылым мәселесі де шешілген жоқ, жер қатынастарының күрделілігі бұл жерде Кіші жүздегіден кем болмаған күйінде қалды. Топырақ-климаттық және өзге де табиғи-географиялық жағдайлары бойынша Бөкей хандығының аумағы қоныстанушылардың көшіп келген жағындағы аумаққа қарағанда нашар болмаса, жақсы емес еді. Малшының өмірлік циклында қаншалықты айқындаушы маңызы болса да, қоныстанудың сол бір нақты жағдайларында жайылымдар туралы мәселе ең бірінші орынға қойылған жоқ.

Хандық құрылуының негізгі себебі отаршылдық саясаттың күшеюі салдарынан көптеген көшпелі қауымдардың бұрынғы көшіп жүретін орындарында қалуының мүмкін еместігі деп есептеу керек.

XVIII ғасырдың аяғына қарай хан билігіне қарсы жаппай қарулы бой көрсету бәсеңдеп кетті. Халық көтерілісінің найзасы қарсы бағытталған хандар, сұлтандар және олардың төңірегіндегілер есін жиып, кек алу актілерін жүргізе бастады. Көтеріліске қатысушыларды және оған тілеулес болған рулық қауымдарды қудалау кең ауқым алды. Қашандағысы сияқты, мұндай жағдайларда рулардың үстем тобы мен Ресей өкімшілігі қазақ руларын өзара соқтығыстыруға, олардың арасындағы алауыздықтарды тартыстар мен қақтығыстар ошағына айналдыруға тырысты. Көшпелілердің біршама тыныштығы мен дағдылы шаруашылық ырғағы бұзылды. Шаруашылық күйзелісінің, еңбекші бұқара шеккен азаптың терең болғаны сонша, «аман қалу» және осы бір ауыр

кезеңнен «аман өту» мәселелері олар үшін ең басты мәселеге айналды. Граф 1806 жылы ішкі істер министрі Кочубейге былай деп жазды: Кіші жүз қазақтарының кедейлігі «сұмдық және мұнда бір қырсық екіншісін туғызып отыр. Жақсы және тұтас киізбен жабылуға тиісті киіз үйлері мен күркелері жырым-жырым жамалған құрақ киізбен жабылған. Қазақтардың өздері алба-жұлба киінген».⁷⁹ Шектен шыққан жоқшылық қазақтарды өз балаларын шеп тұрғындары мен хиуалық феодалдарға әйтеуір тірі қалсын деген ниетпен сатуға мәжбүр етті. А. И. Левшиннің деректері бойынша, 1815 жылы Гурьевке жақын жерде бір айдың ішінде ғана жүзге жуық қазақ балалары сатылған. Бұл орайда «ер бала үшін 4 және 3, ал қыздар үшін 3 және 2 дағардан қара бидай ұны төленген».⁸⁰

Осындай жағдайларда ауылдардың үдере көшуі мен билеушілер билігінен неғұрлым қауіпсіз аудандарға барып паналау бел алды. Бұл өмірлік қажеттілік болатын.

Кіші жүздің оңтүстігінде қазақтардың қоныстарын күшпен басып алу және ауылдарын тонау саясатын жүргізген Хиуа хандығы болды.⁸¹ Дағдылы жағдайдың бірі мынадай: ХІХ ғасырдың басында Хиуа ханы Сырдария өзенінің бойында көшіп жүрген қазақтардың бейбіт ауылына күтпеген жерден шабуыл жасады. 350 адам өлтірілді, 1035 қыздар мен әйелдер айдап әкетілді, 4173 түйе, 7085 жылқы, 113 820 сиыр және 45 645 қой қолға түсірілді. Оның үстіне жергілікті халықтан зекет түрінде қосымша 17 573 қой мен 2364 түйе жинап алынды.⁸² Қазақтың мындаған көшпелі отбасының оңтүстікке көшіп баруы туралы мәселенің туындамағаны түсінікті.

Бірден-бір амал — Жайықтың оң жағасына — бос жатқан дерлік құмды ауданға қоныс аудару ғана қалды, ол жаққа бұрын шекаралық өкімет орындарының келісуімен қазақ ауылдары өз малымен, негізінен алғанда, қыс кезінде талай рет өтіп жүрген еді. Бірақ бұл рұқсат негізінен ірі мал иеленушілердің табындарына берілді. Қоныстану аудандарының ежелден қазақтар мен олардың ата-бабалары тұрып, көшіп жүрген жер деп есептелгендігін ескерте кету қажет.

Сол кезге дейін қазақтарды Еділ мен Жайық өзендерінің аралығына тұрақты тұруға қоныстандыру туралы мәселе қойылған емес. Феодалдардың малын, әсіресе қыс кезінде жайылымда уақытша ұстау жайында сөз етілді. Негізінен бұдан өз қожалықтарының мүдделерін көздеп Нұралы хан, оның туыстары мен ықпалды сұлтандар дәмеленді. Қыс кезінде, негізінен алғанда, хан мен оның інілерінің меншігіндегі жылқы табындары айдап апарылатын. Нұралының шекаралық өкімет орындарына талай рет жасаған өтініштерінен оның тек қана өз мүдделерін көздегені көрінеді.

Қазақстанда патша өкіметінің саясатын тікелей жүзеге асыра отырып, Орынбор шекаралық өкімшілігі екі жақты көзқарас ұстанды. Бір жағынан, ол «ішкі жақта» сол кезде-ақ пайда болған әскери казак поселкелері тұрғындарының шаруашылық мүдделерін түгелдей жақтады. Екінші жағынан, отарлауды жүргізу үшін оған қазақ шонжарларының ықпалды бөлігінің қызметі қажет еді. Патшалық өкімет орындары мен қазақ ақсақалдарының бірлескен күш-жігері ғана патша өкіметінің саясатын жүзеге асыруды іс жүзінде қамтамасыз ете алатын. Осы себептерге байланысты шекаралық өкімет орындары қазақ шонжарларының өз малын қос өзен аралығындағы аудандарға өткізу туралы өтініштерін ара-тұра қанағаттандыруға мәжбүр етті.

ХІХ ғасырдың аяғынан бастап қазақтардың Жайықтың оң жағасына, «ішкі

жаққа» өтуінің сипаты, ауқымы мен себептері өзгерді. Өту үрдісі реттеуге қиын, көп жағынан стихиялы және жаппай өту сипатын алды. Титықтаған халықтың бір бөлігі, ешқандай кедергілерге қарамастан, жаңа ауданды игеруге кірісті. Егер бұрын хандар мен сұлтандар өздері бұрынғы орындарында қалып, өз малын уақытша, қыстап шығуға ғана өткізіп келсе, енді іс жүзінде осы ауданда тұрақты мекендеп қалу туралы мәселе қойылды. Мұндай талап халық бұқарасының өзінен шықты. Қозғалыс күшінің елеулі болғаны сонша, патша үкіметі Қазақ даласына ықпалын барынша тарату үшін ендігі жерде онымен санаспай тұра алмады.

Жаңа жағдайларда үкімет қазақ халқының өзіне «ішкі жаққа» өтуге рұқсат етуге ұмтылысын «қабыл алу» қажет деп тапты. Осы арқылы ол халықтың сеніміне кіруге үміттенді, бұл патша өкіметінің саясатын ойдағыдай жүргізу үшін өте маңызды болатын. Аумақты бере отырып, үкімет Кіші жүздегі сол кезде-ақ отарлауға қарсы сипат ала бастаған рулар күресінің шиеленісін белгілі бір дәрежеде бәсеңдетуге де ниеттенді.

Патша үкіметі қоныс аударудың шекаралық өкімет орындарының еркін сенімді орындайтын жетекшінің бастауымен «ұйымдасқан түрде» жасалуын дер кезінде ойластырды. Сол кезде хан Кеңесінде төрағалық етуші Бөкей сұлтан сондай тұлға болып шықты. Орынбор өлкесі бастығының мінездемесі бойынша, ол «жоғары мәртебелі монархтың тағына» адал болды.⁸³

Өз кезегінде, билікке ұмтыла отырып, оны Кіші жүзде алуға үміттенбеген Бөкей сұлтан үкімет органдарының батыл қолдауын пайдаланып, Жайықтың оң жағасына өтуге және сонда өз хандығын құруға құлшынды. Қоныс аудару қозғалысының басында болу үшін ол халық мүдделерін «қорғаушы» рөлін шебер орындады. Астрахан казак полкінің командирі полковник Попов арқылы Бөкей Астрахан губернаторы Кноррингтен оның өзіне — Бөкей сұлтанға — «жолын қуған» қазақтарымен бірге Жайық пен Еділ аралығындағы аумаққа «мәңгілік тұру» үшін көшуге рұқсат ету туралы Ресей императорының алдына өтініш жасап кіруін сұрады. 1801 жылғы 1 наурызда І Павелдің жарлығы шықты, онда былай делінген: «Қырғыз-қайсақтардың Кіші Ордасының хан кеңесінде төрағалық етуші, Нұралы ханның баласы Бөкей сұлтанды өзіме ықыласпен қабылдаймын, қай жерді қаласа, сонда көшуге рұқсат етемін және менің мархабатымның белгісіне оған менің суретім бар алтын медаль тағайындаймын».⁸⁴

Алғашқы қоныс аударушылардың негізгі бұқарасында мал өте аз, киіз үй орнына күрке болды. Бұлар кедей және ең кедей отбасылары еді. «Көшу дәуірінде Ішкі Орданы құраған оның алғашқы тұрғындары қайсақтардың (қазақтардың. — *Ред.*) ең кедейлері болатын» деп жазды көзбен көргендердің бірі.⁸⁵

Көшіп кетушілер негізінен Сырым Датовтың қозғалысына тікелей қатысушылар болды. ХІХ ғасырдың орта шеніне қарай «ішкі жаққа» оның руынан 15 мыңнан астам адам өтті.⁸⁶ Халықтың зор құрметіне бөленген және патша өкіметіне қарсы күрестің танымал ұйымдастырушысы әрі басшысы Сырым батырдың өзі мен оның көптеген ең жақын серіктері халықты Жайық пен Еділ өзендері аралағындағы ауданға көшірудің белсенді үгітшілері болды. Замандастарының жазғанындай, Бөкей сұлтан бірінші кезекте батыр Сырым Датовтың қолдауына сенген және «халықты көшіп баруға сонымен бірге көндіре алған».⁸⁷

Әлеуметтік-экономикалық дамудағы өзгерістер. Жайықтың оң жағасына көшіп барған қазақ ауылдары мен руларының шаруашылық қалпы, тұрмыс салты, дәстүрлері мен әдет-ғұрпы жөнінен Кіші жүздегі ағайындарынан еш айырмашылығы болған жоқ. Олардың көпшілік бөлігі көшпелі малшылар болып қала берді, егіншілікпен құм арасындағы шағын жазиралы учаскелерде ғана айналысты. Орданың негізі қаланған бастапқы кезең осылай болды. Бірақ уақыт өте келе жаңа орында олардың дәстүрлі тіршілік болмысының сипаты біршама өзгерді және Жайықтың арғы бетіндегі қазақтардың өмірінен айқын ерекшелене бастады.

Ішкі орда барлық жағынан Астрахан, Саратов, Орынбор губернияларының жерлерімен, Жайық бойындағы бекіністі әскери шеппен, солтүстік Каспий өңірі бойындағы балық кәсіпшілігі аймағымен шектесіп жатты. Ол жинақы және шағын хандық болды, оның аумағы шығыстан батысқа қарай 350 шақырым және солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 шақырым жерді алып жатты. Жайылым алаптарының шектеулілігі орда құрылуының ең басынан-ақ дәстүрлі кеңістік бойынша игеру әдістерінің орнына, оларды интенсивті игеру проблемасын алға қойды.

Патша үкіметі Ішкі Орданы басқару және отарлық қамқорлықтың пайдасы мағынасында алғанда Қазақ даласының «үлгілі» аймағы етпекші болды.

Ішкі Ордада жер қатынастары саласында жеке және өзіндік меншіктің феодалдық институттарын нығайту үрдісі жүрді. Олар қоғамда барған сайын зор маңызға ие болып, дербес құқықтық мәртебе алды. Егер Қазақстанның көшпелі аудандарында жерді басып алу, әдетте, жергілікті шонжарлардың бастамасы бойынша, байлықтың солардың қолына шоғырлануы салдарынан болса және жайылымға жеке-дара меншік іс жүзінде солардың иелігімен сырттай қосылып, сыртқы ұжымдылық белгілерін жоғалтпай, көшпелі-ауылдық қауым шеңберінде болуын жалғастыра берсе, Ішкі Ордада ХІХ ғасырдың екінші ширегінен бастап, учаскелерді шонжарлар мен аумақты шаруалардың меншігіне беру жоғарғы жақтың — хан билігінің бастамасымен жүзеге асырылды. Бұл жаппай және жалпы құбылысқа айналды. 1830—1845 жылдар ішінде Жәңгір хан жерді жеке меншік иеленуге 1517 акті берді.⁸⁸ Жер қатынастарының негізіне айналған жерге жеке меншік жүйесі осылайша пайда болды және қазақ қоғамында жер пайдаланудың «қауымдық-рулық» принципіне осылайша соққы берілді. Ханның туыстары, сұлтандар, билер, ақсақалдар, мырзалар және бай мал иелері бірнеше алқапты немесе су көздері бар кең алқапты иелене алатын болды. Мәселен, Жәңгір ханның жеке өзінің иелігіндегі жер 400 мың десятинаға жетті. Хан өзінің бауыры Мендікерей Бөкейхановқа 400 мың десятина жайылымдық алапты бекітіп берді, Балқы би Құдайбергеновке көлемі 300 мың десятина болатын алқапты иеленуге рұқсат ететін грамота табыс етті.⁸⁹ Хандықтың бүкіл жер алабының 85 пайызы осындай 25—30 әулеттің иелігінде болды.

Ішкі Ордада жер иеленушілер иерархиясы қалыптасты. Олардың ең ірісі ханның өзі болды, бұл иерархияның төменгі сатысында қысқы қыстауға арналған шағын жер үлесі бар, өзі жерінде тұратын шонжарларға толық дерлік тәуелді шаруа тұрды.

Бірінші кезекте, қысқы қыстауға және малдың тебіндеп жайылуына жарамды алаптар, сондай-ақ шөп шабылатын жерлер бөлініске түсті. Қысқы қыстауларда тұрғын үйлер салынды, олардың көбі жертөле және жартылай жертөле түрінде болатын. Ордада болған Т. Медведский былай деп жазған: «шөп шабатын алап жөнінде қазақтарда қауымдық иелік жоқ... әрбір әулет

өзіне шөп шабуға біржола бөлінген ұлтарактай жерді пайдаланады. Сондықтан бұл өулет өзіне нашар немесе бай үлес тигеніне қарамастан, сонда тұрақтап қалады».⁹⁰

Біршама аумақты жазғы жайылымдар кішкене учаскелерге бөлшектелмеді. Олар аумағы үлкен алқаптарымен рулық ұжымдардың басшыларына, хан Кеңесінің мүшелеріне, билерге және жекелеген ірі байларға бекітіліп берілді. Жайылымдардың шаруашылық жағынан құны мейлінше татымсыз бөлігі ұжымдық алаптарға жатқызылды.

Хан билігіне бірінші кезекте феодалдардың мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған жаңа аграрлық саясат көшпелі ұжымдар ішінде де, тұтас алғанда, қоғам ауқымында да әлеуметтік қатынастар мен жіктелу үрдісін тереңдетіп, шиеленістіре түсті. Ақысын төлеп немесе жұмысын істеп беріп, бөтен жерде көшіп жүретін жерсіз отбасылар мен ауылдар санаты пайда болды. Ұлтарактай жерді иеленетін, бірақ құдықтары мен су көздері жоқ, сондықтан бай көршілерінің ауылдарына «бекітіліп берілген» шаруа үйлері көбейді. Жер сауда, қиянат жасау және даулы істер объектісіне айналды. Бұл саясаттан ханның төңірегіндегілер мен жергілікті шонжарлар ұтып отырды. Еңбекші халықтың негізгі бұқарасы жер таршылығы мен ауыр қанаудың қыспағына түсті. Жәңгір ханның өз айтуына қарағанда 6—7 мың отбасының, яғни халықтың 1/3 бөлігінің жері болмаған, сондықтан олардың көбі оны көршілес орыс губерниялары мен жер иелерінен, Каспийдің балық аулаушы кәсіпшілерінен жалға алуға мәжбүр болған.⁹¹

Ордада сауданың дамуына үш фактор: а) ауылдардың шаруашылық жағынан нығаюы мен тауар-ақша қатынастарының таралуы; ө) ханның көтермелеу саясаты; б) Ішкі Орданың орыс саудагерлері мен басқа да саудагерлер үшін географиялық жағынан қолайлы орналасуы, сондай-ақ олар үшін ордадағы сауда операцияларының ерекше пайдалылығы себепші болды. Жәңгір хан жат жерлік тауарлар үшін баж төмен төленетін сауда белгілеп, орданың әр түрлі жерлерінде олар үшін маусымдық жәрменкелер мен сауда пункттерін құрып қана қойған жоқ, сонымен қатар жат жерлік көпестердің мүдделерін қамтамасыз етуге өз капиталымен де қатысып отырды. Атап айтқанда оның өзі жасаған сауда ережелерінде мыналар көзделді: «Сауда жасаушының капиталын қамтамасыз ету үшін, ол (хан) өзіне бағынышты ордалықпен көпестің алдын ала жасасқан мәмілесі бойынша, ордалықтың нақты малы немесе ақшасы болмаған жағдайда, көпеске өз кепілдігімен қолхат беруге міндеттенеді. Егер қазақ мерзімді уақытында төлеуге келмесе, ешқандай сөзбұйдаға салмай хан төлейді».⁹²

Өкімет орындарының көтермелеу саясаты, далада сауда жүргізудің қолайлылығы мен тиімділігі ордаға тауарларымен адамдарды көп мөлшерде тартты. Хан ордасы жанында 1846 жылы өткізілген бір көктемгі жәрменкенің өзіне ғана 1183 саудагер келді, ал олардың арасында II және III гильдияның 87 көпесі болды. Келесі 1847 жылы олардың саны 1500 адамға жетті.⁹³ Бұл жәрменкенің көлемді болғаны сонша, оның аумағында саудагерлер салған 300-ге жуық тұрақты дүкен жұмыс істеді.

Ішкі Орда Ресей үшін малды және мал шаруашылығы шикізатын ірі жеткізіп берушіге айналды. Мануфактура департаментінің журналдық жазбасына қарағанда, 1827 жылы Ішкі Ордадан 400 мыңдай қой, 3 мың жылқы және мал шаруашылығының жалпы мөлшері 2925 сом болатын әр түрлі өнімдері жөнелтілген.

Бөкейдің баласы, хан тағына 1824 жылы отырған Жәңгір патша әкімші-

лігінің толық қолдауына сүйене отырып, қоғам өмірі мен халық тұрмысының жекелеген жақтарын, сондай-ақ дәстүрлі жергілікті басқару жүйесін белсенді түрде қайта құра бастады. Ол көшпелілердің отырықшылануын, олардың хуторлар салуын, шөп шабуын және далада ағаш өсіруді, малдың жергілікті тұқымдарын жақсартуды және ауыл шаруашылық саймандар әкелуді, мектептер, училищелер, мешіттер ашуды және ауылдарда молдалар санының өсуін, сауданы және төрешілдік басқару нысанына көшуді көтермелеп отырды. Ол патшалық өкімет орындары мен жергілікті қазақ шонжарларының мүдделерін жаңа әдістермен біріктіруге күш салды.

1827 жылы Жәңгір хан Нарын құмындағы Жасқұс алқабында тұрақты хан ордасы құрылатыны туралы және орданы осы орталықтан басқарғысы келетіні туралы хабарлады. 10 жыл ішінде онда ағаштан 40 үй, ал 1846 жылға қарай 89 үй салынды. 1841 жылы ол Торғын өзенінде жазғы орданың негізін салды. Бес жылдан кейін онда ағаштан салынған 9 үй болды. Ханнан үлгі алып, сондай-ақ оның нұсқауымен сұлтандар, билер мен ақсақалдар үй салып ала бастады; шаруалардың жекелеген топтары да өздеріне жертөле салып алды. ХІХ ғасырдың 40-жылдарының аяғына қарай орданың әр түрлі жерлерінде халықтың үштен бірінің қысқы тұрғын үйлері болды.⁹⁴

Патшаның жеке нұсқауымен 1829 жылы қазыналық зауыттардан ордаға 20 айғыр бөлінді. Жәңгір хан нақ сонша асыл тұқымды Кавказдан алдырды. 15 жылдан кейін жергілікті жылқының жақсартылған тұқымының саны 30 мыңға жетті.⁹⁵ Оларды Дон және Орал казак әскерлеріне беріп отырды.

Медреселер және ауылдарда бастауыш мектептер салу, балаларды Астраханға, Саратов пен Казанға, Орынбордағы арнайы Ішкі Орданың балалары үшін 10 орын бөлінген Неплюев кадет корпусына оқуға жіберу Жәңгір саясатының бір бөлігіне айналды.⁹⁶

Жәңгірдің қызметі, бұрын айтылып келгеніндей, оншама бір жақты болмағанын мойындау керек. Еуропа өркениетін жақтаушы болған Жәңгір оның элементтерін қазақтардың дәстүрлі ортасына енгізуге ұмтылды. Әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан алғанда, ол Ішкі Ордаға (Бөкей Ордасына), көп жағынан Ресейдің орталық аудандарындағы феодалдық қатынастар жүйесін көшіріп ала отырып, феодалдық тәртіптер орнатты. Аймақтың қоғамдық-саяси және мәдени өмірінде де Жәңгірдің басқару құрылымын күшейту жөніндегі шараларды іске асыруы нәтижесінде өзгерістер, мысалы, жер-жерде іс жүргізуді енгізу, тіпті өзінің мұрағат қызметін құру сияқты өзгерістер пайда бола бастады. Жәңгір ханның кезінде еуропалық үлгідегі алғашқы мектептер пайда болды, мұның өзі сол кездегі Қазақстан үшін елеулі жаңалықтар еді.

Алайда бұл жаңалықтардың бәрінде терең және берік қоғамдық-саяси негіз болмады. Тұтас алғанда, Ішкі Орданың (Бөкей Ордасының) бүкіл халқы хан мен оның төңірегіндегілер тарапынан, ал сонымен бірге патша әкімшілігі тарапынан да аяусыз қаналып жатты. Сондықтан ХІХ ғасырдың 30-жылдарының орта шенінде-ақ елеулі саяси дағдарыс пісіп-жетіліп, Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов басшылық еткен белгілі көтеріліске ұласты, оның идеологиясы дәстүрлі қоғамдық құрылыстың мүдделерін қорғауға негізделді.

Жәңгірдің әдістері саяси және қоғамдық құрылыстың негіздерін қозғамайтын жаңалықтарды күштеу шараларымен енгізуге құрылды. Олар табысты бола алмайтын еді, өйткені Ресейдің өзінде ХІХ ғасырдың бірінші

жартысында самодержавиелік-крепостниктік құрылыс негізінде капиталистік жаңалықтарды енгізуге нәтижесіз әрекеттер жүргізілген болатын.

Саяси құрылыс. Орынбордың әскери губернаторы Волконский «сұлтандардың үлкені, парасатты, тәжірибелі және жоғары мәртебелі монарх тағына берілген»⁹⁷ деп сипаттаған Бөкей сұлтан 1812 жылғы 7 шілдеде Орал қаласына жақын жерде Орынбор әкімшілігінің жоғары шенділері және көптеген дала шонжарлары қатысқан салтанатты жағдайда ресми түрде Бөкей Ордасының хандығына көтерілді. Оның сол кезге дейін атқарып келген нақты жағдайы заң жүзінде ресімделді. 1815 жылы өлген Бөкей хан ханның тағын өз баласы Жәңгірге өсиет етіп қалдырды, ал ол кәмелетке толғанға дейін орданы уақытша басқаруды өзінің туған інісі Шығай сұлтанға тапсырды. 1823 жылғы 22 маусымда патша Жәңгірді Ішкі Орданың ханы деп тану туралы грамотаға қол қойды, ал 1824 жылғы 26 маусымда Оралда ертедегі рәсім сақтала отырып, патшалық өкімет орындарының бақылауымен ол хан болып жарияланып, 20 жылдан астам уақыт билік етті.⁹⁸

Бөкей Ордасы патша үкіметіне тәуелді және оның бақылауында болды. Ішкі саясаттың негізгі мәселелерін хан Орынбор әкімшілігімен бірлесе отырып дайындады. Мұраға қалдырылатын хан билігін, бір жағынан, рубасылар мен билер, екінші жағынан, патша үкіметінің қарулы отряды қолдады. Ханның ішкі істерді басқаруда едәуір еркіндігі мен бастамасы болды. Қаржы-салық саясаты, жер пайдалану тәртібін белгілеу, аумақтық-рулық басқару және халықтың шаруашылық құрылысы мәселелері ханның міндетіне кірді.⁹⁹

Ішкі Орданың саяси тарихында ХІХ ғасырдың екінші ширегінен басталатын кезең едәуір ерекше. Хан билігі әлсіз, дамымай қалып, көп жағынан жергілікті бай-сұлтан топтарының қолдауымен анықталған бай-сұлтан басқару жүйесі билеушілердің отарлық бағындырудың және қаржы-салық саясатының жаңа міндеттеріне сай келуден қалды, сөйтіп Жәңгір тұсында төрешілдік басқару нысанымен ауыстырылды. Сол арқылы дәстүрлі қазақ қоғамына жаңалықтар, рас, табиғи жолмен емес, күштеу әдістерімен енгізіле бастады.

Рубасыларын ханға жақын және оған адал адамдардың арасынан патша әкімшілігінің тағайындауы жиілей түсті. Мысалы, егер 1827 жылы үш рудағы байбақты, ноғай және беріш руларындағы 34 старшынның үшеуі ғана хан билігімен тағайындалса,¹⁰⁰ 1845 жылы осы рулардың барлық дерлік бөлімшелерінің басында «жарлық» старшындары тұрды. Жергілікті феодалдардың сот құқығы шектелді. Сот билігі негізінен ханның,¹⁰¹ хан Кеңесінің мүшелері — билердің және хан депутаттары — сұлтандардың қолына шоғырландырылды. Жергілікті рубасылар мен ақсақалдар кіші-гірім даулы істерді қарады, әдетте олар татуласумен аяқталатын. Өз қалауы бойынша хан ұсақ-түйек істерді деру бастықтарының қарауынан алып отырды. Бұрынғы би қазылығының аясы шектелді, ал олардың кейбіреулері сол кезде-ақ мемлекеттік қызмет нысанына көшкен еді. Халыққа алымдар белгілеу құқығы да жергілікті феодалдардың қарауынан алынды.

Рубасылар мен ақсақалдардың міндеттері қиындады: есеп беру енгізілді, олар жайылымдық алаптарды жалға алу кезінде, пішен сатып алу, мал көтерме саудасы кезінде рудың немесе бөлімшенің мүдделерін білдірді, халықтан орталық билік белгілеген алымдар — «зекет», «соғым» жинады, жекелеген ауыл-

дардың көшіп жүретін шекарасын белгіледі. Оларға бағыныштыларының арасында «орыс қашқындары», «бүлікшілер», казактардың басқа руларынан келгендер тұрмауын қадағалау жүктелді, оларға «тыныштық пен бейбітшілікті» сақтау міндеттелді.

Ру сұлтандары мен ақсақалдары жанында іс-қағаз жүргізушілер мен дін жолына бастаушылардың міндеттерін қоса атқарған молдалар болды. Олардың кейбіреулері хан кеңсесімен және ауылдар арасында байланыс жасау үшін «шабармандар» және «қызметкерлер» ұстады.¹⁰²

Жәңгір хан өз билігін бұрынғы қазақ хандары билігінің жалғасы деп санады. Алайда ол мазмұны мен нысаны жағынан олардан көп жағынан ерекше болатын. Ордадағы әкімшілік, сот және құқықтық билік хан қолына шоғырландырылды.¹⁰³

Хан өз билігімен рулар мен бөлімшелерге қоныстарды бекітіп берді, жерді феодалдардың билігіне бөліп берді, бекітіліп қойылған жер учаскелерін екінін бірінде қайта бөліп отырды, шонжарлардың жекелеген санаттарын (сұлтандарды, қожаларды, ақсақалдарды, тархандарды және молдаларды) жалпы міндеткерліктерді атқарудан босатты. Хан билігі көрсеткен қызметі үшін тархан дәрежесіне көтеру, офицер шенін беруге ұсыну, медальдармен, сый-шекпенмен және т.б. марапаттау сияқты көтермелеу шараларын едәуір кең пайдаланды. Осының бәрі жергілікті феодалдардың вассалдық қатынастарын нығайтты. Хан «үкімдік» молдалардан бастап хан Кеңесінің мүшелеріне дейінгілердің бәрін өзі тағайындап отырды. Олар тек соның өзіне ғана бағынды. Хан өз қалауымен оларды басқаларымен ауыстыра алатын.¹⁰⁴

Ішкі жағдайлар тұрғысынан алғанда, хан билігі қандай да болсын басқа бір ұйымның алдында жауапты болмады. Хан Кеңесі кеңесші органнан жоғары көтерілмеді, бұрын үлкен өкілеттіктері болған ақсақалдар съезі сирек құбылысқа айналды. Кей-кейде шақырылатын съездерде барлық феодалдар үшін, бүкіл орда үшін мәні бар қандай да бір маңызды мәселелер талқыланбады. Олар, әдетте, патша үкіметінің қысымымен қатысушыларды ханның айтқанынан шықпауға мәжбүр ету үшін шақырылатын.

Жәңгір хан тұсында басқару әдістері де басқаша болды. Егер қазақтың бұрынғы хандарының тұрақты ордасы болмай, көшпелілерді өзі де көшіп жүріп басқарса, ол хан әкімшілігінің тұрақты орталығын құрды. Оның жанынан ерекше басқару аппараты құрылды. Хан жанында сұлтандар арасынан 10 «хан депутаттары» деп аталатындар болды. Бұл «депутаттар» орыс қыстақтарымен шектес рулардың қоныстарына жіберіліп отырды және олар істе орыстар мен казактар болған кезде шекаралық өкімет орындарының өкілдері жүргізетін тергеулерге қатысуға тиіс болды және бұл орайда казактардың мүдделерін білдірді. Оларға ханның тапсырмасы бойынша жергілікті жерлердегі жекелеген дауларды қарау тапсырылды. Олардың алымдар бойынша төленбеген бөлігін өндіріп алу кезінде мәжбүрлеуге де билігі болды, кейде оларға неғұрлым кең өкілеттіктер де берілді. Мәселен, Медет Шөкин сұлтан құжаттарда Өзен шебінде «ханның барлық істер бойынша депутаты» деп аталады. Ол өз қалауы бойынша кінәлілерді «қарауылмен» ұстай алатын еді. Оның старшындарға өкімі «Медет Шөкин сұлтанның аса қатаң талабы» ретінде беріледі. Басқа бір құжаттан ханның депутаты Әділ Бөкейханов сұлтанның Жайықтың арғы бетінен казактардың ішкі жаққа өтуіне басшылық еткені көрінеді.¹⁰⁵

1827 жылы құрылған хан Кеңесі 12 биден – әрбір ру басқармасынан бір-бір биден тұрды.¹⁰⁶ Олардың кейбіреулері сұлтандармен тең құқықта рулар-

ды басқарды. Олар тіпті Жәңгір ханнан өздеріне бүкіл орда бойынша жауапкерден қарызды өндіруге құқық беруді сұрады.¹⁰⁷ Хан Кеңесінің мүшелері отбасыларымен және малымен тұрақты тұруға хан ордасына көшіп келді және сол арқылы олар шынына келгенде, хан аппаратының шылауына айналды.

Оған қоса, хан жанында оның арнаулы тапсырмаларын орындау үшін жасаулар ретінде 12 старшын, сондай-ақ «базар сұлтандары» болды. Соңғыларының міндетіне баж жинау (орда ішінде), қазақтардың мүдделерін білдіру (ордадан тыс жерде), сауда орындарындағы тәртіпті қадағалау жатты.

Ханның жанында татар бөлімі мен жалпы бөлімнен тұратын өз кеңсесі болды. Бірінші бөлім негізінен орда ішіндегі, ал екіншісі — шекаралық өкімет орындарымен қатынас қағаздар ісін меңгерді. Оның жанында арнаулы тергеуші де болды.¹⁰⁸

Бұрынғы сұлтан-би басқару жүйесін орталық өкімет жанындағы ұйымдастырылған төрешілдік басқару аппаратымен ауыстыруды көшпелі мал шаруашылығы нысандарының, бұл ішінара орын алса да, өзгеруі емес, қайта негізінен алғанда, қазақ қоғамында үстемдік еткен феодалдық таптың басқару қызметінің күрделенуі керек етті және ол қазақ қоғамында патшалық өкімет орындарының мүдделерін неғұрлым батыл қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты болды.

Хан билігінің және оның фискалдық міндетінің күшеюі қабаттасып отырған басқаруды қайта ұйымдастыру шенеуніктік жүгенсіздіктің жаңа нысандарын туғызды және дәстүрлі қауымдық-ауылдық ұжымдар институттарын шектеуге әкеп соқты. Төрешілдік аппараттың өсуіне қарай халыққа салық салу ауқымы ұлғая түсті.

Жәңгір хан 1845 жылы қайтыс болды. Бұл туралы хабар алған I Николай патша өз қолымен: «Тым өкінішті, ол өте-мөте адал берілген адам еді», — деп жазған. Сол кезге қарай Қазақстанның барлық бөліктерінде хан билігі жойылған еді. Үкіметтік топтарда Ішкі Ордада да хан билігі қалпына келтірілмейтін болып шешілді. Оны басқару орыс шенеунігі басқарған уақытша кеңеске көшті.

¹ Материалы по истории Казахской ССР, т. 2, ч. 2. (1741—1751). Под ред. М. П. Вяткина. А., 1948, 267—269-б.

² Казахско-русские отношения в XVI—XVIII веках. Сборник документов и материалов. А., т. 1, 1961, 433-б. (КРО-1).

³ Вяткин М. П. Очерки по истории Казахской ССР. М., 1941, 162-б.

⁴ Бұл да сонда, 170-б.

⁵ Бұл да сонда, 165-б.

⁶ Международные отношения в Центральной Азии XVII—XVIII вв. Документы и материалы, кн. 2. М., 1989, 100—101-б. (Бұдан әрі қар.: МОЦА-II.)

⁷ История Каракалпакской АССР, т. 1. Ташкент, 1974, 110—111-б.

⁸ Вяткин М. П. Батыр Срым. М.-Л., 1947, 171-б.

⁹ Чернышев А. И. О перекочевке волжских калмыков в Джунгарию в 1771 г. // Общество и государство в Китае. Пятнадцатая научная конференция. Тезисы докладов, ч. 2, М., 1984, 157-б.

¹⁰ МОЦА-II, 196-б.

¹¹ Пальмов Н. Н. Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России. Элиста, 1992, 100-б.

¹² Очерк истории Калмыцкой АССР. Дооктябрьский период. М., 1967, 217—218-б.

- ¹³ *Мағауин М.* Қазақ тарихының әліппесі. А., 1995, 122-б.
- ¹⁴ Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.), т. IV. М.-Л., 1940, 67-б.
- ¹⁵ Пугачевщина, т. II. М.-Л., 1929, 17-б.
- ¹⁶ *Рознер И. Г.* Казачество в Крестьянской войне 1773–1775 гг. Львов, 1966, 18–34-б.
- ¹⁷ Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. (1771–1867). Сб. документов и материалов. А., 1964, 35-б. (КРО-II).
- ¹⁸ *Бекмаханова Н. Е.* Легенда о Невидимке. А., 1968, 53–55-б.
- ¹⁹ Пугачевщина, т. I. Из архива Пугачева. М.-Л., 1926, 26-б.
- ²⁰ КРО-II, док. № 17; *Андрюшенко А. И.* Крестьянская война 1773–1775 г. на Яике, в Приуралье, на Урале и Сибири. М., 1969, 22–40-б.
- ²¹ Пугачевщина, т. I. Из архива Пугачева. М.-Л., 1926, 25-б.
- ²² *Семенюк Г. И.* Казахи и восстание Пугачева / Крестьянская война в России в 1773–1775 годах. Восстание Пугачева, т. 2. 1966, 157-б.
- ²³ КРО-II, 30-б.
- ²⁴ Пугачевщина, т. I, 26–27-б.
- ²⁵ *Семенюк Г. И.* Материалы об участии казахов Младшего и Среднего жузов в Крестьянской войне под предводительством Е. Пугачева // Ученые записки КазГУ, т. XIV, вып. 12. А., 1963, № 19.
- ²⁶ *Рознер И. Г.* Казачество в Крестьянской войне 1773–1775 гг., 61-б.
- ²⁷ Новый и полный географический словарь Российского государства. Ч. IV. М., 1788, 29-б.
- ²⁸ Пугачевщина, т. II, 266-б.
- ²⁹ *Бұл да сонда*, т. I, 171-б.
- ³⁰ *Семенюк Г. И.* Казахи и восстание Пугачева / Крестьянская война в России в 1773–1775 годах, 160-б.
- ³¹ *Рознер И. Г.* Казачество в Крестьянской войне 1773–1775 гг., 1966, 67–68-б.
- ³² *Бұл да сонда*, 99–100-б.
- ³³ *Бұл да сонда*, 102-б.
- ³⁴ Крестьянская война в России в 1773–1775 годах. Восстание Пугачева, том III. Л., 1970, 120-б.
- ³⁵ *Құл-Мұхаммед М.* Орыс энциклопедияларындағы қазақ шежіресі. А., 1994, 152–153-б.
- ³⁶ Крестьянская война в России в 1773–1775 годах. Восстание Пугачева, 121-б.
- ³⁷ *Бұл да сонда*, 125–126-б.; История Казахской ССР, т. 3. А., 1979, 98–99-б.
- ³⁸ Крестьянская война в России в 1773–1775 годах. Восстание Пугачева, том III, 122-б; *Нусупбеков А. Н.* Вопросы истории Казахстана (Избранные труды). А., 1989, 19-б.
- ³⁹ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, 110-б.
- ⁴⁰ История Казахской ССР, т. I. А., 1957, 281-б.
- ⁴¹ *Вяткин М. П.* Батыр Срым. М.-Л., 1947, 178-б.
- ⁴² История Казахской ССР, т. 3. А., 1979, 109-б.
- ⁴³ *Вяткин М. П.* Көрсетілген еңбегі, 196-б.
- ⁴⁴ Материалы по истории Казахской ССР, 66-б.
- ⁴⁵ *Вяткин М. П.* Көрсетілген еңбегі, 198-б.
- ⁴⁶ *Бұл да сонда*, 200-б.
- ⁴⁷ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, 47-б.
- ⁴⁸ *Бұл да сонда*, 47-б.
- ⁴⁹ *Бұл да сонда*, 56-б.
- ⁵⁰ *Бұл да сонда*, 61-б.
- ⁵¹ *Бұл да сонда*, 47-б.
- ⁵² Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, 111-б.
- ⁵³ *Вяткин М. П.* Көрсетілген еңбегі, 212-б.
- ⁵⁴ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, 66-б.
- ⁵⁵ *Бұл да сонда*, 78-б.

- ⁵⁶ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. А., 1960, 67-б.
- ⁵⁷ Вяткин М. П. Көрсетілген еңбегі, 227-б.
- ⁵⁸ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, 87-б.
- ⁵⁹ Бұл да сонда, 487-б.
- ⁶⁰ Бұл да сонда, 114-б.
- ⁶¹ Бұл да сонда, 101-б.
- ⁶² Бұл да сонда, 92—95, 102—103-б.
- ⁶³ Бұл да сонда, 104—105-б.
- ⁶⁴ Материалы по истории Казахской ССР. М.-Л., т. IV, 98-б.
- ⁶⁵ Бұл да сонда, 137-б.
- ⁶⁶ Бұл да сонда, 137-б.
- ⁶⁷ История Казахской ССР, т. III, А., 122-б.
- ⁶⁸ Вяткин М. П. Көрсетілген еңбегі, 1947, 294-б.
- ⁶⁹ Материалы по истории Казахской ССР. т. IV, 138-б.
- ⁷⁰ Вяткин М. П. Көрсетілген еңбегі, 321-б.
- ⁷¹ Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. А., 1998. 52-б.
- ⁷² Вяткин М. П. Көрсетілген еңбегі, 358-б.
- ⁷³ Шахматов В. Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова. А., 1946, 19-б.
- ⁷⁴ Иванин М. Внутренняя, или Букеевская, киргизская орда // Эпоха, 1864, № 12, 6-б; Медведский Т. Внутренняя киргизская орда в хозяйственно-статистическом отношении // Журнал Министерства государственного имущества, 1862, август, 303—307-б.
- ⁷⁵ Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда // Современник, 1851, № 10, 51-б; Медведский Т. Внутренняя киргизская орда, 285-б; Добросмыслов А. Тургайская область // Известия Оренбургского отделения ИРГО, 1901, вып. 16, 231-б; Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Материалы для географии и статистики России. СПб., 1865, 39-б; Иванин М. Внутренняя, или Букеевская, киргизская орда, 15-б.
- ⁷⁶ Рязанов А. Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797—1838) // Труды общества изучения Казахстана, т. IV, вып. II, Кзыл-Орда, 1926, 178-б.
- ⁷⁷ Вяткин М. П. Очерки по истории Казахской ССР, 217, 242-б.
- ⁷⁸ Шахматов В. Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова, 8-б.
- ⁷⁹ Материалы по истории Казахской ССР (1785—1828), т. IV, 236—237-б.
- ⁸⁰ Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей, ч. III. СПб., 1832, 88—89-б.
- ⁸¹ Иванов П. Казахи и Кокандское ханство // Записки Института востоковедения АН СССР, т. VIII, М.-Л., 1939, 94—95-б.
- ⁸² Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Материалы для географии и статистики России. СПб., 1865, 37-б.
- ⁸³ Ханыков Я. Очерк состояния Внутренней киргизской орды в 1841 г. // Записки ИРГО, 1847, кн. 2, 45-б.
- ⁸⁴ Крафт И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 141-б.
- ⁸⁵ Сведения о Внутренней киргизской орде // Журнал министерства государственных имуществ, ч. 1, 1841, 26-б.
- ⁸⁶ Иванин М. Внутренняя, или Букеевская, киргизская орда, 11-б.
- ⁸⁷ Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда, 52-б.
- ⁸⁸ Рязанов А. Ф. Восстание Исатая Тайманова // Труды Общества изучения Казахстана, т. VIII, вып. 4. Кзыл-Орда, 1927, 8-б.
- ⁸⁹ Рязанов А. Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа. Кзыл-Орда, 1926, 194-б.
- ⁹⁰ Медведский Т. Внутренняя киргизская орда, 309-б.
- ⁹¹ Небольсин П. И. Очерки волжского низовья. Журнал МВД, 1852, т. 39, 235-б.
- ⁹² Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. СПб., 1864, 219-б.

⁹³ Киттары М. Я. Ставка хана Внутренней киргизской орды. Журнал МВД, 1849, т. XVIII, 188-б; Небольсин П. И. Очерки волжского низовья, 238-б.

⁹⁴ Левшин А. Көрсетілген еңбегі, 234-б; Бларамберг. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Ч. III. СПб., 1848, 26-б.

⁹⁵ Терещенко А. Следы Дешт-и Кипчака и Внутренняя Киргиз-Кайсацкая Орда //Москвитянин, 1853, т. VI, № 22, 59-б.

⁹⁶ Киттары М. Я. Ставка хана Внутренней Киргизской орды, 110, 190-б.

⁹⁷ Казанцев И. Көрсетілген еңбегі, 218-б; Островский Э. Поездка во Внутреннюю киргиз-кайсацкую орду // Журнал МВД, 1859, № 5, 2-б.

⁹⁸ Ханыков Я. Очерк состояния Внутренней киргизской орды, 44–45-б.

⁹⁹ Ресми құжаттарда «жоғары мәртебелі ханның билігіндегілер не «хан жерінде» тұратындар деп көрсетіледі.

¹⁰⁰ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 1174, л. 17–18.

¹⁰¹ Ірі қылмыстық және мемлекеттік істер жалпыимпериялық заңдар бойынша каралды.

¹⁰² ЦГА РК, ф. 78, оп. 2, д. 122, л. 1.

¹⁰³ Бұл да сонда, оп. 1, д. 10, л. 69, 71; Шахматов В. Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова, 113-б; Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда, 79-б.; Иванов М. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда, 9-б.

¹⁰⁴ ЦГА РК, ф. 78, оп. 2, д. 124, л. 13; д. 126, л. 4–5.

¹⁰⁵ Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда, 76–77-б; ЦГА РК, ф. 78, оп. 2, д. 14, л. 3, 4; д. 19, л. 13.

¹⁰⁶ Ішкі орда құрамында 17 казак руы болды, олардан хан тағайындайтын ру билеушілері басқарған 12 рулық басқарма құрылды.

¹⁰⁷ Шахматов В. Ф. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова, 113-б.

¹⁰⁸ ЦГА РК, ф. 78, оп. 2, д. 84, л. 1; д. 102, л. 2–5; д. 42, л. 25, 33–35.

Алтыншы тарау

XVIII ҒАСЫРДЫҢ 50-ЖЫЛДАРЫ – XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҮРДІСТЕР. АБЫЛАЙ ХАН

1. ОРТА ЖҮЗ БЕН ҰЛЫ ЖҮЗ АУМАҒЫНДА ЖОҒАРҒЫ БИЛІКТІҢ НЫҒАЮЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫ)

Орта жүз бен Ұлы жүздегі жағдай аз уақыт тұрақтанғаннан кейін XVIII ғасырдың 40-жылдарының аяғына қарай тағы да шиеленісе бастады. Қонтайшы Галдан-Церен қайтыс болған соң Жоңғарияда орын алған өзара қырқыс осы күдіретті державаның әлсіреуіне және бүкіл аумақтағы саяси жағдайдың шиеленісуіне әкеп соқты. Қалыптасқан жағдайды пайдаланған қазақ даласының билеушілері де Жоңғария мен көрші мемлекеттердің істеріне белсене араласа бастады. Орта жүз бен Ұлы жүздің ресми ханы Әбілмәмбет болып қалғанына қарамастан, нақты билік бірте-бірте ықпалды сұлтан Абылайдың қолына жинақтала берді, ол қазақ-жоңғар соғыстарының барысында қалыптасқан батырлар мен билердің үлкен қолдауына сүйенетін. Үмбетей жырау өзінің Бөгенбай қайтыс болғанда оны жоқтауға арнаған толғауында жекпе-жекте Шарышты жеңгеннен кейін Абылай хан болды дейді.

Абылайдың замандасы Тәтіқара жырау да оның Орта жүзге хан болғанын растайды.¹

Бұқар жырау Абылай 25 жасында таққа отырды дейді.² «Құбылып шыққан бөйшешек» деген толғауында ол тағы да Абылай өте жас кезінде хан болды деп мәлімдейді.³

Мөшһүр Жүсіп Көпеев «Абылай ханның дәуірі» деген туындысында Арыстан Толыбайұлы ақыннан дәйексөз келтіреді, онда Абылайдың Көкшетауда 48 жыл хан болғаны айтылады.⁴

М. Дулатов өзінің «Абылай» деген еңбегінде нақ солай деп жазады.⁵ Шөкерім өзінің «Уәлибақының ұрпағы» деген зерттеуінде Шарышпен жекпе-жектен кейін Абылайдың Әбілмәмбет ханның шатырына шақырылғанын жазады. Әбілмәмбет ханның ұсынуымен Абылай Шақшак Жәнібектің батысын алып, хан деп жарияланады. Оның жорамалдауы бойынша, бұл шамамен 1735 жылы болған.⁶ Қазақ деректемелерінде Абылайдың билікке келуі осылайша баяндалады. Қалай дегенмен де, Абылай 30-жылдардың аяғынан бастап елдің саяси өмірінде тағдырлы соғыс және бейбітшілік проблемаларын шеш-

кен көрнекті тұлғаға айналды. Сол арқылы Абылай бүкіл күш-қайратын жоғарғы билікті нығайтуға және Қазақ хандығын ұзаққа созылған саяси дағдарыстан шығаруға бағыттады. Қазақ руларының Абылай төңірегіне топтасуы оның Жоңғарияға қарсы белсенді де нысаналы қимылдауына көп жағынан көмектесті.

Қазақ-жоңғар және қазақ-қытай қатынастары. 1750 жылы Жоңғарияда Лама-Доржының билік басына келуі өзара қырқысқан күрестің қайтадан тұтануына әкеп соқты. Бұл күресте жеңіліс тапқан Даваци нойон жиендері Әмірсана мен Байнджурды алып, 1751 жылдың көктемінде қазақтарға қашып келіп, оларды абақ-керейлердің билеушісі Қожаберген батыр қабылдады.⁷ Жоңғарияның билеушісі өзінің саяси бақталастарын қайтарып беруді талап етті. 1752 жылдың жазында ордада Орта жүз бен Ұлы жүздің батырлары мен рубасыларының съезі болып, онда Абылай және батырлардың көпшілігі Давациді қолдауды жақтады. Бұл шешімді қабылдау кезінде содан аз уақыт бұрын елшілікті бастап Жоңғарияда болып қайтқан және Лама-Доржы жағдайының әлсіздігін жақсы білген Төлеби шешуші рөл атқарды.

Қазақтардың Даваци нойонды беруден бас тартқанына ашуланған Жоңғария билеушісі Лама-Доржы Орта жүзге Сайын-Бөлек пен Шадыр басқарған әскер жіберді. Жоңғарлар Орталық Қазақстанда көшіп жүрген үйсін, уақ және керейлердің қоныстарына шабуыл жасады. 3 мыңнан астам қазақ тұтқынға алынып, орасан көп мал мен мүлік қолға түсірілді.⁸ Бұған жауап ретінде Абылай Сайын-Бөлекке қарсы Давациді жіберді, оған Қожаберген басқаратын абақ-керейлердің жасағын күшейту үшін қазақ ұлыстарында тұтқында жүрген барлық жоңғар жауынгерлерін де қосып берді. Сонымен бірге ірі ауқымды соғысқа дайындық басталды, қазақ ауылдары асығыс Тобыл мен Обағанға көшірілді, қазақ жасақтары Торғай өзенінде жиналатын болып белгіленді.⁹

1753 жылдың жазында жоңғар әскерлері қазақ даласына тағы да басып кірді, алайда Давацидің 1753 жылғы қыркүйектегі Жоңғарияның терең түкпіріне жасаған батыл жорығы Лама-Доржының өлтірілуіне жеткізді. Даваци жаңа қонтайшы болып жарияланды, ол бірден Абылайға елшілік жіберіп, өзінің ризашылығы мен достығына сендірді. Қазақтардың іс жүзінде жеңуі және Жоңғарияда қазақтарды жақтаушының билік етіп отыруы қазақ жүздерінде Абылай сұлтан беделінің күшеюіне жеткізді. Алайда дала өңірінде бейбітшілік ұзаққа созылмады. Даваци билікті ұстап тұра алмады. Оның бұрынғы одақтасы әрі туысы, қазақтар жағынан қолдау тапқан Әмірсана оған қарсы шықты. Жағдайдың жаңадан шиеленісуін Орталық Азияда белсенді басқыншылық саясат жүргізіп келген Цин империясы шебер пайдаланды.

XVIII ғасырдың 50-жылдарының орта шеніне қарай Цин әскерлері Жоңғарияның шекарасында тұрып, басып кіруге дайындалды. Давацидің әлсіреуі, Әмірсана мен оның қазақ одақтастарының жеңістері мәселенің шешілуін тездетті. 1755 жылдың ақпанында император Цянь-лун шабуылға шығу туралы бұйрық берді, онда атап айтқанда, «егер әскерді дереу жорыққа шығармасақ, қазақтардың жолы болады да, олар өз пайдасына жетеді» делінген.¹⁰ Бұл арада Абылай және Әмірсананың ағасы Батма-Церен басқарған, Іле бойында және Бороталда Давацидің жақтастарын талқандаған қазақ жасақтары айтылып отыр.¹¹

Басып кіруге Әмірсананың Цин үкіметіне өзара қырқысқан күресте көмек көрсету туралы өтініш жасауы ресми дәлел болды. Көктемде қытай әскерлері Әмірсананың жасақтарымен бірге Жоңғарияның аумағына кіріп, Давациді оп-оңай талқандады. Алайда бұдан кейінгі оқиғалар Әмірсана мен Цин империясының мақсаттары мүлде қарма-қарсы екенін көрсетті. Егер біріншісі орталықтанған күшті мемлекетті қалпына келтіруді тілесе, соңғысы оны жойып, Жоңғарияның аумағын өзіне толық қосып алуға ұмтылды. Қорытындысында көтеріліс шығып, онда Әмірсана өзінің бұрынғы одақтастарына қарсы шықты. Бұл күресте оған тағы да Абылай көмектесті. Императорға хатында Әмірсана: «Қазір Абылай және басқалар менімен одақты нығайтатынын хабарлады», — деп жазды.¹² Қазақтар жоңғарларға көмекке 8 мың адамдық жасақ жіберді деген мәлімет сол кезде пайда болды.¹³

Мұның бәрі цин өкімет орындарын шындап аландатты, олар көтерілісшілерге қолдау көрсетуді дереу тоқтатуды талап етіп, Орта жүзге бірқатар елшіліктер жіберді. Абылай елшілерді өзінің Цин империясына адалдығына үнемі сендіріп отырды, алайда жоңғарларға көмек көрсетуін тоқтатпады. Көреген саясатшы болған ол Жоңғарияның қазақ қоныстарын қытай экспансиясынан қорғап, аралық орын рөл атқаратынын тамаша ұғынды. Дегенмен Әмірсана жеңіліс тауып, қазақтарға қашты.

Жоңғар мемлекетінің құлауы аймақтағы саяси жағдайды түбірінен өзгертті. Қазақтың Орта жүзі мен Ұлы жүзі Қазақстан жөнінде де басқыншылық жоспарлар жасаған орасан зор агрессияшыл Цин империясымен бетпе-бет қалды. 1756 жылдың көктемінде Абылайға Әмірсананы ұстап беруді үзілді-кесілді талап еткен грамота жіберілді. «Өздеріне келешекте төнетін қасірет туралы мықтап ойлаңыздар, сонан соң өкінесіндер, бірақ кеш болады», — деп қорқытты император қазақтарды.¹⁴ Дегенмен де, Абылай қытайларға қарсы тұруға шешім қабылдады.

1756 жылдың жазында Қазақстан аумағына екі ірі топқа бөлінген Цин армиясы басып кірді. Солтүстіктегі армияны маньчжур генералы Хадаха, батыстағысын — генерал Дардана басқарды. Қазақтар мен қытайлардың алғашқы қақтығысы 1756 жылдың мамырында Шаған Оба ауданында болды. Қантөгісті шайқастан кейін қазақтар батысқа қарай шегінуге мәжбүр болды.

Келесі үлкен шайқас Қарқаралы тауларында Жарлы өзенінің жағасында өтті. Қазақтар қытайларға тау шатқалдарында тосқауыл жасады, алайда тәжірибелі генерал қулықты біліп қойды. Табан тірескен шайқас қытайлардың жеңісімен аяқталды, оның барысында 500-ден астам қазақ өлтіріліп, 11 адам тұтқынға түсірілді. Шегінушілерді өкшелей қуып, қытай армиясы Нұраның жағасына жетті, бұл жерде оған Әмірсана мен Қожа-

Абылай хан
(реконструкциясын жасаған
Е. Веселовская,
мүсінші Т. Бинашев).

берген батырдың тобы қарсы тұрды. Қазақтар мен жоңғарлардың табан тіресіп қарсыласуына қарамастан, цин әскерлері өзінің батысқа қарай ілгерілеуін жалғастыра берді.

Бұл кезде Абылай Баянауыл тауларында әскер жинап жатқан еді. Хадаханың хабарлағанындай, күздігүні маньчжурлар «Абылайдың Бөгенбай бастаған жасағымен... шайқас жасады». Шайқас Баянауылдың батысына қарай Шідерті өзенінің бас жағында болды. Маньчжур генералының лепіре рапорт бергеніне қарамастан, цин әскерлері зор шығынға ұшырады, шайқас болған жерді қазақтар «Шүршітқырылған» деп атап кетті.¹⁵ Қазан айында Нияз таулары маңында қытайлардың Бөгенбай батырдың топтарымен шайқасы болды. Қазақ жасақтарымен көптеген қақтығыстар және олардың табандылықпен қарсыласуы цин генералдарының Солтүстік және Батыс армияларын суық түскенге дейін біріктірмек болған бастапқы жоспарларын бұзды. Екі армия да көп шығынға ұшырады, тың күштер мен азық-түліктің жетіспеушілігін бастан кешірді. Олардың көп қиындықпен 1756 жылдың қазан айында Есіл жағасында бірігуінің сәті түсті. Цин әскерлері өте қиын жағдайға ұшырады. «Аттары болдыртты. Қатаң қыс түсті. Аттар, басқа да мал мен азық-түлік әлі де келіп жеткен жоқ... Хат жазып асықтырып отырмыз... Қысты бұл арада өткізу мүмкін емес...», — деп баяндады Дардана императорға.¹⁶ Ақыр аяғында цин өкімет орындары өз әскерлерін Қазақстаннан кері шақырып алуға мәжбүр болды. Цяньлун мүләйімсіп былай деп мәлімдеді: «Қазақтар алыста жатқан тайпа болып табылады. Бір қашқынға (Әмірсанаға. — *Ред.*) бола үлкен армия... олардың жерін таптап жатыр... Сондықтан әскерді болашақта қайтадан аттандыруға тырысу үшін оларды даладан уақытша әкетеміз».¹⁷

1756 жылдың аяғында соғыс қимылдары қайтадан Жоңғария аумағына ауысты. Жоғарғы Ертісте, Аягөзде қазақ жасақтары пайда болды, жоңғарлардың Қытайға қарсы қозғалысын тағы да Әмірсана басқарды. Алайда күрес нәтижесі белгілі болатын. Көктем ішінде цин әскерлері көтерілісшілердің бытыраңқы топтарын талқандап, 1757 жылдың жазында Тарбағатай таулары арқылы қазақ жеріне келіп кірді. Осында, Аягөз ауданында қазақтардың қытайлармен соңғы шайқасы өтті. Тамызға қарай қытайлар Семей бекінісі ауданында Ертіске дейін жетті. Қазақ билеушілері Жоңғарияны қалпына келтіру үшін күрестің келешегі жоқ екенін түсіне бастады. Абылай, Әбілпейіз сұлтандар мен Қожаберген батыр қытайлармен келіссөз жүргізіп, өздерінің жеңілгенін мойындады, Цин империясымен саяси және экономикалық байланыстарды жолға қоюға тілек білдірді.¹⁸ Қытай әскери басшылығы Абылайға Пекинге елшілік жіберуді ұсынды, оған сұлтан келісті және 1757 жылдың қыркүйегінде Ханжігер мен Өміртай бастаған елшілік жіберді. Императордың қабылдауы кезінде қазақ елшілері, бір жағынан, өздерінің 1756—57 жылдардағы Қытайға қарсы қимылдарын қателік және Әмірсананың арамдығы деп түсіндірді, екінші жағынан, Тарбағатайды өздерінің заңды қоныстары деп жариялап, оны қазақтарға беруді талап етті. Біздің құжаттардан көріп отырғанымыздай, Абылай өзінің Қытайға бодандығын іс жүзінде мойындаған жоқ, ал бітім жасалды. Солай бола тұрса да, ресми империялық дипломатияның дәстүрлеріне сәйкес, қытайлар қазақтарды өздерінің «алыста тұратын сыртқы»¹⁹ вассалдарымыз деп санай бастады. Көптеген қазақ билеушілері — Абылайдың дұшпандары нақ осы көзқарасты ұстанды, олар осылайша

орыстың өкімет орындарының көз алдында ықпалды сұлтанның абыройын түсіруге тырысты. Қазақстанның Қытаймен бұдан кейінгі қатынастары негізгі екі проблемаға байланысты болды. Біріншісі және ең маңыздысы жер проблемасы еді. Қазақтар жайылымдарды, әсіресе Ертіс пен Іле аңғарларындағы және Тарбағатайдағы бай жерлерді қайтарып алуға ұмтылды. Ал циндер бұрын Жоңғарияға қараған барлық жерге дәмеленді. 50-жылдардың аяғында бұл проблемалар негізінен дипломатиялық жолмен шешілді.

Мәселен, казак елшіліктері 1757 жылы – Тарбағатайға, 1759 жылы – Ертістің жоғарғы ағысындағы жерлерге, 1760 жылы Іленің жоғарғы ағысына өз құқықтарының танылуына қол жеткізді. Қытайлар бұған келісіп, қазақтарға заңды түрде тиесілі жерлерді жоңғар көтерілісшілеріне қарсы күресте көмек көрсетуге уәде бергені үшін қайтарып берді. Алайда XVIII ғасырдың 60-жылдарының басында циндердің бұл бағыттағы саясаты өзгерді. Қытай әскерлері қазақтарды олардың Шығыс Қазақстандағы орнығып алған жерлерінен күшпен қуып шығаруға тырысты. 1762–65 жылдардағы әрекеттер ерекше қатыгездік болды. Солай бола тұрса да, қазақтар бұл жерлерде одан әрі тұра берді, мұның өзі қытайдың өкімет орындарын бұған көнуге және қытай деректемелерінде алым деп аталатын жалдау ақысын төлеген жағдайда 1767 жылдан бастап қазақтардың Тарбағатай және Іле аудандарында көшіп жүруіне келісуге мәжбүр етті.

Қазақ-қытай өзара қатынастарының маңызды екінші проблемасы сауда болатын. Қытайларға атты әскерін толықтыру үшін казак жылқысы өте қажет болды, ал қазақтар қытай тауарларына мүдделі еді. Цин өкімет орындары Қазақстанмен сауданы қатаң бақылады, оның өткізілетін орнын, тауарлар бағасын шектеді, қазақтардың Цин империясы аумағында еркін сауда жүргізуіне кедергі жасады. Тұтас алғанда XVIII ғасырда Қытаймен шекарадағы сауда алмасу қатаң шектеулі түрде жүргізілді.

Абылай билігінің нығаюы. Цин агрессиясына тойтарыс беру және Қазақстанның шығысындағы жерлердің қайтарылуы Орта жүзде ғана емес, Ұлы жүзде де және ішінара Кіші жүзде де Абылай сұлтанның билігін нығайтты. 1752 жылы Барақ сұлтан қайтыс болғаннан кейін ол іс жүзінде казак жерлеріндегі бірден-бір толық құқылы билеушіге айналды.

Сыр өңірінің жерлері Ұлы жүзге билік етуден дәмелі, сондықтан да Абылай сұлтанның пікіріне амалсыздан құлақ асатын Ералы сұлтанның билігінде болды. Иелігі Арал өңірінде орналасқан Досалы сұлтан да іс жүзінде Нұралы ханға тәуелді емес еді.²⁰ Кіші жүзде мынадай жағдай қалыптасты: Ресей өкімшілігінің қолдауына қарамастан Нұралы хан күрделі сыртқы саяси проблемаларды жеке-дара, Абылайдың келісімінсіз және қолдауынсыз шеше алмады.²¹

Қартайған Төле бидің тікелей басқаруындағы Ұлы жүздегі жағдай да сондай еді. 1758 жылы Орынбор кеңсесі жіберген М. Шихов былай деп жеткізген: «үлкен орда қазір өз ханы Төле бидің иелігінде болып отыр, ол Сайрамға... жақын жерде көшіп жүреді, ал... Түркістан қаласына Әбілмәмбет хан билік етіп отыр, ол Абылай сұлтанның ағасы және оның Орта... ордасы көбінесе соны тындайды, ол, Әбілмәмбет хан, Түркістанға жақын жерде көшіп жүреді ал көбінесе Түркістан қалашығының өзінде де тұрады және оның тұрғындарынан барлық алымдарды жинап алады».²²

Әбілмәмбеттің мәртебесі екі жақты болды. Бір жағынан, ол жоғарғы хан деп есептеле берді және Ұлы жүз бен Орта жүз қоныстарын тексеру сапарына жиі шығып тұрды.²³ Ханмен бірге Түркістан қаласына сапар шеккен М. Асанов «оның, ханның, дағдылы жүрісі сияқты, өте баяу жүріс болды, өйткені қандай киіз үй кездесе де, соған барып, әрқашан қонып қалады» деп хабарлады. Екінші жағынан, Әбілмәмбет Абылайсыз бірде-бір елеулі шешім қабылдамайтын, тіпті оларды ықпалды сұлтанға тапсыра салатын. Мәселен, 1763 жылы Орталық Азия елдерінің циндерге қарсы одағына қосылуға шақырып, өзіне жолданған хатты ол Абылайға жіберген.²⁴

1762 жылы Әбілмәмбет өзінен Сәмекенің ұлы, хан атағынан дәмелі Есім содан төрт жыл бұрын алып қойған Түркістан қаласын Абылай сұлтан мен Қазыбек бидің арада жүруі арқасында ғана қайтарып алды. Көріп отырғанымыздай, XVIII ғасырдың 50–60-жылдарында Орта жүз, Ұлы жүз, ішінара Кіші жүз де нақты алғанда Әбілмәмбеттің жоғарғы билігінде және іс жүзінде Абылай сұлтанның басқаруында болған.

Орта жүзде Абылай билігінің нығаюына оның елдің оңтүстік шекараларын нығайту жөніндегі белсенді қызметі себепші болды. 50-жылдардың аяғы – 60-жылдардың басында қазақтардың қырғыздармен қатынастары ерекше шиеленісіп кетті. Алатаудың солтүстік жағындағы, Жоңғария құлағаннан кейін қазақтар да, қырғыздар да көз тіккен Жетісу жайылымдары дау нысанасына айналды. 50-жылдардың аяғында бұл жерлерге Ұлы жүздің қауымдары берік орнығып алған еді, алайда 60-жылдардың басында жер дауы ашық соғысқа ұласты. 1760 жылы қырғыздар дулат және қоңырат руларының қоныстарына шабуыл жасады. Бұған жауап ретінде Абылай едәуір әскер жинап, сол жылдың тамыз айында талас қырғыздарын жеңіліске ұшыратты. Сөйтсе де, 1764 жылы қырғыздар жетісу қазақтарына тағы да жорық ұйымдастырып, наймандардың ауылдарын күйзелтті. 1765 жылдың жазында Абылай басқарған 30 мыңдық армия қырғыздарды тағы да талқандады. Бұл жорық Ш. Уәлиханов жазып алған атақты «Абылай туралы жырда» жырланған.²⁵ Қазақтардың жеңіске жеткеніне қарамастан, 60-жылдарда жанжал шешілген жоқ. Бұған Қазақстанның халықаралық аренадағы күрделі жағдайын, қытайлардың басып кіру қаупінің сақталуы, сондай-ақ күшейіп келе жатқан Қоқан мемлекеті тарапынан қауіп тууы себеп болған еді. Абылайдың қырғыздармен сияқты, соңғысымен де талай рет соғыс қақтығыстары болған. 60-жылдардың екінші жартысында Орталық Азия мұсылман мемлекеттерінің арасында Цин империясына қарсы одақ қалыптаса бастады.

Бұл одаққа бастама көтерген Ауғанстан билеушісі Ахмад шах болатын, ол мұсылмандық Шығыс Түркістанды «дінсіз» қытайлардың билігінен азат етуді талап етті. 1762 жылдың өзінде-ақ Абылай сұлтан мен Әбілмәмбет хан Орта Азияны басып алуға бара жатқан қытай армиясын өз иеліктері арқылы өткізуден бас тартқан еді. Ақсақалдар кеңесінде «қытай әскерлері қарсы аттанғандар түркістандықтар және самарқандықтар болсын... қазақтар солармен бірге соғыссын» деген шешім қабылданды.²⁶ Сонымен бірге қазақ билеушілері ауғандықтарға ашық қосылуға асықпады және Пекинмен дипломатиялық байланыстарын жалғастыра берді, тіпті қоқан бегі Ерданаға қарсы күресте әскери көмек сұрады. 1767 жылы Абылай қоқандықтарды талқандап, Ердана барып тығылған Пішпек бекінісін қоршап алды. Алайда зеңбірек және 20 мың жаяу әскер беруді сұрап, Қытайға жасаған өтінішіне жұмсақ айтылса да, үзілді-кесілді бастартылған жауап

келді.²⁷ Дегенмен, 60-жылдардың аяғында Абылай Қазақстанның оңтүстігінде де өз жағдайын нығайтып алды, Ұлы жүздің қазақтары өділетті түрде оны өз мүдделерін қорғаушы деп біле бастады.

60-жылдардың аяғына қарай Абылай сұлтан Қазақстанның көпшілік бөлігінде жоғарғы билікті нығайтып алды. Орта жүз бен Ұлы жүз оған толық бағынды, Кіші жүздің көптеген билеушілерімен ол әулеттік қыз алысып, қыз берісу арқылы туыстық жағынан байланысты болды. Батыр хан мен Ералы сұлтан оның одақтастары еді, тіпті Нұралы хан да онымен санасуға мәжбүр болды. Әбден қартайған Әбілмәмбет ресми түрде жоғарғы билеуші болып қалғанымен, сол кезеңнің өзінде-ақ Абылай ресми хат алысқанда хан деп атала бастайды. Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін ғана Абылай 1771 жылы жалпы қазақ ханы болып жарияланды. Бұл біртұтас тәуелсіз Қазақ хандығын сақтауға жасалған соңғы әрекет еді.

2. АБЫЛАЙ ХАННЫҢ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ (1771–1781). АБЫЛАЙ – МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ ЖӘНЕ САЯСАТШЫ

XVIII ғасырдың 70-жылдарының басында Қазақстанда жаңа жалпы қазақ ханын сайлауға барлық жағдайлар қалыптасты. Бірден-бір лайықты кандидатура ықпалды Абылай сұлтан болатын, ол 1740 жылдың өзінде-ақ, Ш. Уәлихановтың анықтауы бойынша, қазақ даласының ең беделді әміршісі болған еді. 1757 жылдың өзінде Цин империясымен ресми жазысқан хаттарында ол өзін хан деп атаған. 1770 жылы әбден қартайған Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін Абылай Қазақ хандығының шын мәніндегі бірден-бір билеушісіне айналды.

Абылайды сайлау қарсаңындағы қазақ хандығы. XVIII ғасырдың 60-жылдарының аяғына қарай Қазақ мемлекеті Абылайдың белсенді сыртқы және ішкі саяси қызметі арқасында біршама мықты әрі біртұтас мемлекетке айналды. 1770 жылы сұлтан қырғыз жерлеріне тағы бір жорық жасады. Шату асуы арқылы Қызылсу және Шамси өзендерінің аңғарына өтіп, қазақтар қырғыз жасақтарын ауыр жеңіліске ұшыратты. Көптеген тұтқындар Орталық Қазақстанға көшіріліп, онда Абылайдың жеке вассалдары – төлеңгіттері құқығымен қоныстандырылды. Ресей билігінен Жоңғарияға қашқан еділ қалмақтарын талқандағаннан кейін сұлтанның беделі бұрынғысынан да арта түсті. Ресейдің отаршыл әкімшілігі қазақтардан қалмақтардың қайтарылуына жәрдем көрсетуді талап етті, алайда Абылайдың өз ойлағаны бар еді.

Сол кезде Абылай Қытай мен Ресейдің қолдауына қол жеткізуге тырысып, халықаралық аренада белсенді әрекеттер жасады. 1768 жылдың өзінде-ақ ол цин императорының өзін «барлық қазақтар мен сұлтандардың бастығы» деп тануына қол жеткізген еді.²⁸ Сонымен бірге 1769 жылдың аяғында ол Ресейден өзі үшін 10 мың адамдық армия бөлуді сұрап, оның орнына аманатқа өз балаларының бірін ұсынды. «Егер... бізге жау шабуыл жасаса, бізге бір сан (10 мың. — *Ред.*) немесе кем дегенде мың немесе бес жүз адам көмек көрсетілетін болады. Ал оның үстіне жоғарыда аталған бір сан әскер, менің тірі кезімде болсын немесе менің балаларымның тірі кезінде болсын, былайша пайдаланылар еді: алыстағы жаулар үшін — бір сан, жақындағылары үшін — мың, ал егер онша көп болмаса — менің ішкі жауларыма қарсы — бес жүз».²⁹ Сол кезде Абылай өзінің аманат баласын генерал етуді сұрады, аманаттар сұлтанның өз

таңдауы бойынша екі-үш жылдан соң алмастырылып отыратын. Әрине бұл талаптар ол кезеңде іс жүзінде орындалмайтын талаптар еді, мұны сұлтан жақсы түсінді. Бұл ретте Абылай шекаралық әкімшілікке өзінің қытайлармен, түсініліп жүргеніндей, әсте де онша жақын еместігін және Ресей протекторатынан әсте де бас тартпақшы болып жүрмегендігін білдірген еді.

1771 жылы Абылайды жалпы қазақ ханы етіп сайлау үшін жағдай жасалды. 1771 жылдың күзінде ұзақ уақыт бойы ақылдасқаннан кейін барлық үш жүздің өкілдері жаңа ханды сайлау үшін хандықтың ежелгі астанасы Түркістан қаласына келді. Абылайға ықпалды жырау Бұқар Қалқаманұлы, Әбілпейіз және Болат сұлтандар,³⁰ Нұралы ханды қоспағанда, Кіші жүз қазақтарының билеушілері,³¹ Орта жүз бен Ұлы жүздің өкілдері сөзсіз қолдау көрсетті. Халық көп жиналған кезде қазақ дәстүрі бойынша Абылай ақ киізге көтеріліп, үш жүздің ханы болып жарияланды. А. И. Левшиннің айтқанындай, ол «оған (атаққа) торғауыттарды жеңуі арқылы және Әбілмәмбет қайтыс болғаннан кейін, барлық қырғыз-қазақ ордаларының ғана емес, түркістандықтар мен ташкенттіктердің де сайлауы арқылы ие болды».³² Сөйтіп Абылай Қазақ хандығының бірлігін қалпына келтіре алды.

Абылай ханның ішкі саясаты. Бүкілхалықтық мойындауға және үш жүздің ханы атағына қарамастан, Абылайдың билігі шексіз билік болған жоқ. Сұлтандардың едәуір бөлігі, әсіресе Барақ сұлтан мен Әбілмәмбет ханның ұрпақтары Абылайды тақты заңсыз иеленді деп санады. Мәселен, Дайыр сұлтан 1781 жылы Орынбор губернаторына Абылай «ханның қадір-қасиетін мүлде әділетсіз иеленгенін, өзінің бала кезінде бауырларымен Түркістанда болғанын, хандықтың барлық әділеттілік бойынша өзіне тиесілі» екенін жазды.³³ Наймандардың билеушісі Әбілпейіз, иеліктері Обаған мен Есіл арасында орналасқан Құдайменде сұлтан тәуелсіз еді деуге болады. Түркістан мен Сырдарияның ортаңғы ағысында билікті бөліскен Сәмекенің баласы Есім мен Әбілмәмбеттің баласы Болат өздерін хан деп атай берді. Хан билігіне наразы болған кейбір рубасылар оны тіпті әскери күшпен құлатуға да тырысты. Дағдылы құқықпен шектеулі Абылай, Ш. Уәлихановтың айтуынша, сұлтандар мен рубасылардың бетімен кетуін ауыздықтауға ұмтылды. Абылайдың орасан зор беделі қазақтарды ханға бағынышта ұстады. Абылай өзгерген сыртқы саяси жағдайда аман қалу үшін Қазақ хандығының саяси жүйесін көбірек орталықтану жағына қарай өзгерту қажет екенін өте жақсы түсінді. Бұған жету үшін хан бірнеше бағытта әрекет жасады.

Біріншіден, Абылай биліктің орталықтандырылуын нығайтуға ұмтылды. XVIII ғасырдың бірінші ширегінде әрбір ру бірлестігі іс жүзінде автономиялы болды және оларды өздерінің билері, рубасылары басқарды. Бұл жүйе жағдайында хан көп жағынан билердің еркіне тәуелді болды және оның жекелеген рулар деңгейінде шешім қабылдауға ықпал етуге үлкен мүмкіндіктері болмады. XVIII ғасырдың 20—30-жылдарында бұл жүйе өзгере бастады, белгілі бір ру әскербасы және саяси көшбасшы етіп шақырған сұлтандардың рөлі арта түсті. Абылай жүздер мен үлкен бірлестіктерді басқаруға дәстүрлі қазақы кісілік рухы негізінде бір орталық буындары элементтерін енгізуге ұмтылды. Ханның көптеген балалары осындай билеушілер рөліне кірісті. 1774 жылы Әділ сұлтан Ұлы жүздің бір бөлігінің билеушісі болып тағайындалды, оған арнап Абылай Талас аңғарында қала салып, оған қарақалпақтарды қоныстандырды. Солтүстік-шығыс Жетісуда оның басқа бір баласы Сүйік, Орталық Қазақстанда Қасым билік етті.

Орта жүз бен Ұлы жүздің барлық дерлік жері ханның балалары арасында бөлінді. Тек Кіші жүзде және Орта жүздің батыс бөлігінде Қайып ұрпақтары, Орталық Қазақстанның кейбір аудандарында — Барактың ұрпақтары, ал Қытаймен шекара өңіріне таяу жерлерде және Сырдарияда Әбілмәмбеттің ұрпақтары — сұлтандар билік етті.

Орталық билікті күшейту үшін Абылай қолданған шаралардың екінші кешені — бір тұлғаның қызметіне және оның тұлға ретіндегі қасиеттеріне сүйену. Мәселен, дағдылы құқықтың дәстүрлі түсініктеріне карамастан, Абылай хан қылмыскерлерді өлім жазасына кесуге үкім шығару құқығын өзі алды. Бұл міндет бұрын билер қазылығында ғана болатын. Билер кеңесі мен рубасы-ақсақалдар съезінің құқықтары едәуір шектелді. Алайда дағдылы құқықтың дәстүрлі болуы және басқарудың нақты тұтқаларындағы кемшілік Абылайға хандықтың саяси жүйесіне реформаны ақырына дейін жүргізуге мүмкіндік бермеді. Оның үстіне бүкіл басқару жүйесін соғыстар қиратып кетті деуге болатын еді. Федерализм элементтері рулық басқару принциптерімен тығыз ұштасып жатты, хан билігін бұрынғысынша билер мен сұлтандар едәуір дәрежеде шектеп отырды. Мемлекеттік машинаның орнықтылығы түгелдей және толығымен ханның өз беделіне, оның күрделі саяси проблемаларды шешу кезінде ымыраластық таба білуіне байланысты болды.

Абылай ханның сыртқы саясаты. Абылайдың сыртқы саясаты да икемділігімен және ымырашылдығымен сипатталды. Оның Ресей мен Қытай сияқты күшті мемлекеттермен қатынастарының Орта Азия мемлекеттерімен қатынастарынан едәуір айырмашылығы болды. Отаршыл империялардың күш-қуатын өте жақсы ұғынған хан, бір жағынан, Ресей протекторатын танудан бас тартпай, екінші жағынан, өз иеліктерінде екі державаның да ықпалы күшеюіне жол бермей, олармен қатынастарда барынша икемділік көрсетуге тырысты. «Қазақтар әуел бастан-ақ екіжақтылықты ұстанды, — деді цин императоры өзінің 1779 жылғы жарлығында, — ...Абылай бізге бағынған кезде Ресей Абылайдың өз боданы екенін, сондықтан біздің оны өз бодандығымызға қабылдамауымыз керек екенін мәлімдеп, наразылық жіберді. Біз сонда былай деп жауап қайтардық: «Сіздер Абылайды өз адамымыз дейсіздер. Егер сіздер оны жақсылап басқарсаңыздар, ол ешбір жағдайда бізге бағынуға өтпеген болар еді... Ал сіздер, орыстар, бұған қалай кедергі жасай аласыздар?.. Егер болашақта мұндай оқиға бола қалса, сақтық жасау керек».³⁴ Бір жағынан, Абылай қытайдың өкімет орындарын өзінің адалдығына үнемі иландырып отырды, екінші жағынан, ол мәселені «Ресей сарайына әлдеқайда ынталылықпен... ал қытай ханымен хат жазысуды бір нәрсе үшін, оған бағынышты қырғыз-қайсақтарға қытайлардың реніш көрсетіп, қысым жасамауы үшін жалғастырып» отырған сияқты етіп көрсетті.³⁵ Хан өз иеліктерін агрессияшыл көршілерінен осылайша қауіпсіздендіріп қана қоймай, жекелеген пайда келтіруге де тырысты. Мәселен, 1772 жылы ол Ресейден өзінің сыртқы және ішкі жауларына қарсы күресу үшін тағы да әскер сұрады. Бұл орайда ол өзінің Қытаймен өзара келісімі бар екенін былай деп хабарлады: «Қай жақтан және қандай да бір патша бізге дұшпандық әрекет немесе арсыздық жасайтын болса, оған қарсы тұратын болады және егер сол богдыханнан (Қытай императорынан. — *Ред.*) күш сұрасам, ол менің талап етуім бойынша он мыңға дейін немесе жиырма мыңға дейін болса да әскери адамдар берер еді...».³⁶ Шынына келгенде, Абылайдың адалдығына күмәнді Ресей де, Қытай да оған әскер бөлуден бас тартатын.

Ресейдің өкімет орындары Абылай ханды өзінің ықпал өрісінде ұстауға ұмтылды, сондықтан да 1777 жылы хан жазбаша өтініш жасаған жағдайда оның хан атағын тануға әзір екенін ресми түрде хабарлады. Мұндай дипломатиялық қадам өзінің сыртқы саяси аренадағы беделін нығайта түсетінін түсінген Абылай Петербургке өзінің баласы Тоғым бастаған елшілік жіберді. 1778 жылы ғана II Екатерина оны хан деп және Орта жүздің ғана ханы деп бекіту туралы грамотаға қол қойып, оның Кіші жүз бен Ұлы жүзге билігін танығысы келмеді. Бұған ызаланған Абылай Орынборда, Троицкіде, тіпті Петропавлда да ант беруден бас тартты. Отаршылдық өкімет орындары хан ордасына шенеунік жіберуге де келісті, алайда хан «мен өз дәрежеме халықтың сайлауымен әлдеқашан-ақ бекітілгенмін» деп мәлімдеп, ант беруден үзілді-кесілді бас тартты.³⁷ Ханның мұндай мінез көрсетуін оның 1773—75 жылдардағы Пугачевтің көтерілісінен кейін Ресей империясының күш-қуатына шүбәлана карауымен түсіндіруге болады, ал ол көтерілістің барысында Абылай жалған атақ жамылушыны қолдап, тіпті онымен бірлесе отырып орыс бекіністеріне шабуыл жасауға да ниеттенген еді.³⁸ Ханға ықпалын мүлдем жоғалтудан қорқып, Ресейдің өкімет орындары 1779 жылы оған 300 сом және 200 пұт ұн мөлшерінде жыл сайынғы жалақы тағайындады,³⁹ бірақ 70-жылдардың аяғына қарай Абылай Ресеймен қандай да болсын қатынастарының бәрін мүлде үзді.

Абылайдың оңтүстіктегі көршілерімен қатынастары басқаша болды. Абылайдың күш салуы арқасында қайтадан қазақ аймағына айналған Жетісуда қырғыздармен қарым-қатынастары жалғаса берді және Абылай оларға қарсы ара-тұра жорықтар жасап тұрды. 1774 және 1779 жылдары сондай жорықтар жасалды. Соңғысы қырғыз руларының бір бөлігінің Қазақ хандығына бағынуына жеткізді. Ташкентпен және Ходжентпен соғыста Сайрам, Шымкент, Созақ және Ташкент қазақтарға қайтарылды. Сонымен Абылай ханның XVIII ғасырдың 70-жылдарындағы сыртқы саяси қызметі Қазақ мемлекетінің бірлігін уақытша қалпына келтіруге, оның халықаралық аренадағы жағдайының нығайуына жеткізді.

Абылайға дейін де, одан кейін де бірде-бір қазақ ханының мұндай шексіз билігі болған емес. Бұл ең алдымен оның билігінің сөзсіз күдіреттілік сипатына байланысты еді. Ш. Уәлиханов былай деді: «күрмет (ханға) әлдебір мистикалық сипатта болды... Бұл хан уақыт қастерлі еткен еркін жеңілдіктерге қарсы рақымсыздықпен әрекет ете отырып, өз әрекеттеріне ұрпақтары оны әулие деп санайтындай сипат бере білді».⁴⁰ Көреген саясатшы және шебер дипломат Абылай өзіне ергендердің сүйіспеншілігіне және қарсыластарының құрметіне лайық бола білді. Бұған ханның жеке қасиеттері де едәуір дәрежеде себепші болды. Текті әулеттен шыққанына қарамастан, балалық шағында оның бақташы да, түйеші де болуына, жоңғарларға қарсы соғысқа қатардағы жасақшы ретінде қатысуына және шайқаста батыр атағын алуына тура келді. Абылай мұсылманша жақсы сауатты болды, оқып, жаза білді. Ол сирек кездесетін саясатшы, тамаша қолбасшы және дипломат болды. Дегенмен де, ол тарих көшін өзгерте де, көшпелі өркениеттің бұрынғы күш-қуатын қайтадан қалпына келтіре де алмады. Ол қайта түлеткен біртұтас Қазақ хандығы ханның өзі қанша өмір сүрсе, сонша өмір сүрді. 1781 жылы шамамен 70 жасында Абылай Ташкенттен Түркістанға келе жатқанда дүние салып, Қожа Ахмет Йасауи кесенесіне жерленді.

3. СІБІР ВЕДОМСТВОСЫ ӘСКЕРИ-ӘКІМШІЛІК ҰЙЫМДАРЫНЫҢ XVIII ҒАСЫРДЫҢ 50–70-ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС АЙМАҚТАРЫНДА ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ

Орта жүздің көптеген билеушілері XVIII ғасырдың 30–40-жылдарында-ақ Ресей протекторатын қабылдағанына қарамастан, олардың бағынуы нақты болмады. Қазақстан шекарасында күшті өрі агрессияшыл Цин империясының пайда болуы күрделі саяси жағдайдың тууына және казактардың Ресей ықпалынан шығып кету қаупіне әкеп соқты. Орта жүзді Ресей империясының протекторатында ұстау шекаралық өкімет орындарының негізгі міндетіне айналды. Бұл үшін Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік органдары үш бағытта: аумақтық экспансия, дипломатиялық амалдар және сауда-экономикалық байланыстар арқылы әрекет жасады.

Орта жүз казактарының Ресейге бодандығы XVIII ғасырдың 40-жылдарында түбегейлі емес еді, ал өлкедегі өз жағдайын нығайтуға шекаралық өкімет орындарының нақты күштері болмады. Жоңғарлардың Сібір бекіністері мен қоныстарына үнемі қауіп төндіруі, Оңтүстік Сібірдің едәуір аумағына билік жүргізуге дәмеленуі жағдайды шиеленістіре түсті. 50-жылдардың басында, Жоңғарияда өзара қырқыс басталып, ол іс жүзінде үшінші дәрежелі мемлекет деңгейіне дейін төмендеген кезде ғана жағдай өзгерді. Қазақ билеушілері жоңғар нойондарының билік жолындағы күресіне белсене араласты. Солтүстік Қазақстанда Ресейдің әскери экспансиясына және жаңа аумақтарды басып алуына қолайлы жағдай қалыптасты. 1752 жылдың жазында генерал С. В. Киндерманның басшылығымен 11 бекіністен тұратын Новоишим бекіністі шебін салу басталды, оның ең бастысы Есілдегі Петропавл болды. Бекіністі шепті салудың басты мақсаты Үй және Ертіс шебін жалғастыру болатын, соның салдарынан казактардан ені 50 шақырымнан 200 шақырымға дейін жететін жер көлемі тартып алынды.⁴¹

1752 жылдың маусымында Утяцкая слободасынан Луцк және Вологда полктерінің драгундары мен Нотебург полкінің жаяу әскерлері, есіл казактары мен шаруалары, барлығы 2 мыңдай адам шықты. Бұл әскери экспедицияның 1752–53 жылдар ішінде үш бекініс — Әулие Петр (Петропавл), Полуденный, Лебяжье бекіністері мен сегіз редут салуы керек еді. Жаңа бекіністердің бұған дейін орнаған бекіністі шептермен байланыс жасауы үшін почта бекеттерінің тізбегі құрылды.

Қазақ даласына үлкен отрядтың шыққаны туралы хабар үрей туғызып, халықтың көшіп кетуіне әкеп соқты.⁴²

Сол кезде жоңғарлар тарапынан шабуылға ұшыраған Қазақ хандығы орыс әскерлеріне кедергі жасай алмады, сөйтіп Орта жүздің билеушісі Абылай сұлтанның аумақтан айырылуға көнуіне тура келді. Оның үстіне Жоңғарияның әлсіреуі казактардың Ертіс бойындағы және Тарбағатайдағы жерлерге қайтуына мүмкіндік туғызды, Новоишим шебін салу нәтижесінде жерден айырылған абақ-керей, уақ және найман рулары сол жаққа қайта қоныс аудара бастады.

Ресейдің экспансиясы Алтайда да бұрынғысынан неғұрлым күшейе түсті. 1752 жылдан бастап Оңтүстік Алтайдың, Ертістің жоғарғы ағысындағы, Үлбі, Бұқтырма және Нарын бойындағы жерлердің Ресейге қосылғаны туралы ресми түрде жарияланды. 1760 жылы Өскемен бекінісінен Телецк көліне дейін

бекіністер салына бастады. Келесі 1761 жылы Өскеменнен Зайсан көліне дейін Бұқтырма шебінің бекіністері пайда болды. 1764 жылы Кузнецк-Колыван шебінің бір бөлігі Өскеменнен Тигерец форпостына дейін көшірілді.⁴³ Сөйтіп Қазақстандағы шекаралық шептің шығыс канаты 60-жылдарда Ресей бекіністерінің бірнеше шебінен тұратын күшті бекіністі ауданға айналдырылды.

Салынып жатқан бекіністердің қорғанысын камтамасыз ету үшін Ресейден Қазақстанға жаңа әскери күштер әкелінген үстіне әкеліне берді. Новоишим шебінде Тобылдан, Турадан және Сібірдің басқа қалаларынан келген драгун полктері мен басыбайлы казактар тұрды. 1758 жылы Сібір шебіне дон және жайық казак әскерлерінен мың адам, сондай-ақ башқұрт-мещеряк командалары жіберілді.

1764 жылы Сібір шептік бекіністерінің қорғаныс қабілетін жақсарту үшін Азов драгун полкі — Петропавл бекінісіне, Ревель полкі — Омбы, Троицк полкі — Ямышевск, Вологда полкі — Өскемен, Сібір полкі — Железинск, Томск жаяу әскер полкі — Өскемен бекінісіне қосымша жіберілді. Омбыға дала артиллериясының бөлімдері апарылды, командование «полктер көбінесе жинақталып ұсталсын және тиісінше тойтарыс беруге және іске кірісуге әрқашан әзір тұрсын... жіберіліп отырған дала артиллериясы оның қызметшілерімен өте қажет болмайынша бөлшектелмей, қажет болған жағдай үшін әрбір бөлім бірге болсын» деген нұсқау берді.⁴⁴ Бұл «жағдайдың» не екені II Екатеринаның генерал-поручик Шпрингерге 1769 жылғы 24 қазандағы Жарлығынан көрінеді, онда былай делінген: «казактар тарапынан болмашы дұшпандық әрекет басталысымен өз қалауыңыз бойынша зеңбіректері бар бірсыпыра мөлшерде тұрақты әскер жіберілсін және ондай тобырды дереу қуып тартып, күл-талқан етуге әмір берілсін. Сөйтіп олар әдепсіздігі үшін алдағы уақытта сіздерді мазасыздандыруға әсте де батылы бармайтындай етіп лайықты түрде жазалансын».⁴⁵ Нақ сол жарлықта Сібір шептік бекіністеріне башқұрттардан жаңа әскери командалар жіберуге пәрмен етілді.

Жаңадан аннексиялап алынған жерлерлерді олар шаруашылыққа игерілгеннен кейін ғана бекітіп алуға болатынын жақсы түсінген шекаралық өкімет орындары Солтүстік және Шығыс Қазақстанға ел қоныстандыруға белсене күш-жігер жұмсады. XVIII ғасырдың 60-жылдарында Алтайға Тобыл губерниясынан 2 мың шаруа мен өртектілер, сондай-ақ Ресейдің солтүстік губернияларының қазыналық шаруаларынан тілек білдіргендер көшіп келді. Бұқтырма және Нарын ауданына рекрут міндеткерлігінен қашқан шаруалар орналасты, оларды үкімет көрмегенсіп отыра берді. 1770 жылы тұтқынға алынған поляк конфедераттары мен запорожье казактары сібір казактарына жазылды.

Сонымен бірге шекаралық өкімет орындары казактарды шекаралық аудандардан ығыстырып тастау жөнінде шаралар қолданды. 1755 жылы Сыртқы істер алқасы Сібірдің өкімет орындарына казактар «бұлайша өту олардың дағдысына айналмауы үшін Ертістің осы жағына өткізілмесін» деген нұсқау берді.⁴⁶ 1764 жылы казактардың Ертіске 10 шақырымнан және орыс бекіністеріне 30 шақырымнан жақын жерде көшіп жүруіне мүлде тыйым салынды. Келесі жылы бекіністердің коменданттарына казактарды Тобылдағы Звериноголов бекінісінен Өскеменге дейінгі бүкіл шепті бойлай 10 шақырымдық өңірге жібермеуді талап еткен нұсқау берілді, мұның өзі оларды 13 500 шаршы шақырым жақсы жайылымдарынан айырды.⁴⁷

Шекаралық өкімет орындарының экспансияшыл саясаты қазақтардың әділетті наразылығын туғызды, әсіресе Е. И. Пугачев бастаған шаруалар соғысы жылдарында қазақтардың Ресей өкімшілігімен қатынастары шиеленісе түсті. Көптеген қазақтар орыс бекіністеріне шабуыл жасауға қатысты және Абылайдың келісуімен көтерілісшілерді қолдады. Сібір шебінің әскери өкімет орындары тұтқынға түскен қазақтарды аяусыз жазалады. Мәселен, Петропавл бекінісінде К. Жақаев дарға асылды, қалған тұтқындарға дүре соғылды және танауларын жырып, таңба салынғаннан кейін Сібірге айдалды. Шептік бекіністер бойындағы толқулар ұзақ уақытқа созылды, көшпелілердің топтары бекіністерге, редуттарға және казак разъездеріне шабуыл жасады. Дегенмен Ресейдің әскери экспансиясына қарсы тұруға олардың нақты күштері болмады, сөйтіп жайылымдарынан айырылғанына амалсыз көніп, отаршыл өкімет орындарына ол жерлерде шекаралық орыс өкімшілігі талап ететін белгілі бір жағдайларда көшіп жүруге ара-тұра өтініш жасайтын болды.

Ресейдің Орта жүз аумағындағы дипломатиялық қызметі. Сібір шекаралық өкімет орындарының экспансияшыл саясаты сонымен бірге бейбіт, дипломатиялық акциялармен ұштастырылды. Мұны ең алдымен Ресейдің Сібірдегі әскери күшінің әлсіздігі туғызды, өйткені шептік бекіністер созылып жатты, ал гарнизондарда адам саны аз болды. Екінші жағынан, оларға агрессияшыл Цин империясы және Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының жақсы ұйымдасқан, өрі іс жүзінде тәуелсіз тайпалары қарсы тұрды. Осындай жағдайларда шекаралық өкімшілік, біріншіден, сібір иеліктерін қазақтар мен қытайлардың шабуылдарынан қорғау, екіншіден, қазақтарды Ресей протекторатында ұстау үшін өзінің қолынан келетін барлық шараларды қолдануға тырысты. Осыған байланысты қазақ даласына бірқатар елшіліктер мен миссиялар жіберіледі, олардың мақсаты қазақтардың Қытайға көзқарасын анықтау және қазақ билеушілерін Ресейге бағынудың тиімділігіне иландыру болды.

1752 жылы Абылай сұлтанға капитан Яковлев жіберілді, оның мақсаты Орта жүз қоныстарында жүрген жоңғар нойондары Әмірсана мен Давациді Ресей қызметіне тарту еді. Яковлев сұлтанмен Тобыл өзені бойындағы Арақарағай тоғайында кездесті. Ресей елшісі Абылайды жоңғарларға қарсы жорық жасаудан бас тартуға және шекаралық өкімет орындарының қамқоршы болатынына уәде беріп, бүлікшіл нойондарды Ресейге жіберуге көндіруге тырысты. Алайда миссия сәтсіз аяқталды, Яковлев ештеңе бітірмей қайтуға мәжбүр болды. Оның бітіргені кейбір қазақ ақсақалдарымен, соның ішінде Құлсарымен және Күлекпен қатынастарды жолға қою еді, олар орыстың өкімет орындарына жәрдемдесуге уәде берді.⁴⁸ 1753 жылы өлгі ақсақалдарға Әмірсана мен Давациді орыс қызметіне тартуға жәрдемдесуді өтінген хат жазылып, Орта жүзге М. Арапов жіберілді, алайда бұл әрекет те нәтижесіз болды. Әмірсана Сібір шебіне 1757 жылы ғана барды, алайда бұл кезде нойонның енді саяси салмағы да, Жоңғариядағы билікке нақты үміті де жоқ болатын, сондықтан оның бағынуы Ресейге ешқандай саяси пайда келтірмейтін.

1756—57 жылдардағы қазақ-қытай соғысы Ресейді Орта жүздегі дипломатиялық қызметті жандандыра түсуге мәжбүр етті. Қазақ даласында циндердің күшею қаупі жеткілікті дәрежеде нақты болды, сондықтан бұған мазасызданған шекаралық өкімет орындары қазақтың ең ықпалды билеушілерін өз жағына тартуға тырысты. 1758 жылдың наурызында Сыртқы істер алқасы «Абылай сұлтанға, оны қытай жағынан бөліп алу үшін... ұлы мәртебелі император оның ұзақ уақыт бойы еткен қызметі үшін...

оған оның адал бодандығының белгісі ретінде қылышты сыйға тартып отырғаны айтылсын» деген пәрмен берді.⁴⁹ Сонымен бірге шекаралық әкімшілік Ресейге адал қызмет еткен Нұралы хан мен Абылай сұлтанның Орынборда кездесуін ұйымдастыруға тырысты. Осы мақсатпен 1758 жылғы мамыр айының аяғында дала өңіріне Я. Гуляев жіберілді, алайда Абылай шекаралық шепке барудан бас тартты. Ол былай тұрсын, Орта жүз қазақтарының алдына қытай-ресей жанжалы кезінде қай жақта болу керек деген мәселе қойылғанда, араласпаушылық көзқарасын ұстанды. Сібір губернаторы Ф. И. Саймонов Сыртқы істер алқасына былай деп хабарлаған: «Қытай ханы қытай әскерімен Ресейге соғыс ашып, қол салмақшы ниетте... қытай ханына жіберілген қазақ елшісі өздері Ресей әскеріне де, қытайларға да көмектеспейді деп жауап қайтарған».⁵⁰

Абылай ханды орыс бодандығында ұстау мақсатымен үкімет оны Орта жүздің ханы етіп жариялауға жәрдемдеспекші болып ұйғарды. Осы мақсатпен дала өңіріне И. Ураков пен Я. Гуляевтің елшілігі жіберілді. Олар Абылайды өзін хан етіп бекітуге императрицаға өтініш жасауға көндіруге тиіс болатын. Сұлтанды материалдық және моральдық жағынан ынталандыру үшін оған жыл сайынғы жалақы тағайындалды, бірақ күткендері орындалмай, Абылай Ресей қолынан хан атағын алудан үзілді-кесілді бас тартты.⁵¹ Солай бола тұрса да, Ресей әкімшілігі сұлтанды және ықпалды ақсақалдарды жақын тартып, жалақы төлеуін жалғастыра берді. Сібір губернаторы Саймонов 1762 жылы Сыртқы істер алқасынан Абылайдың жылдық жалақысы сомасын мың сомға дейін көбейтуді сұрады. Қазына есебінен Петропавл бекінісінен оған жыл сайын 212 пұт, Жолбарыс сұлтанға, Құлсары және Күлек ақсақалдарға — 100 пұттан, Байжігітке — 25 пұт астық бөлінді.⁵² 1762 жылдың басында «аса атакты қырғыз-қазақтар барынша жақын тартылсын, оларға мырзалықпен сыйлықтар беріліп, марапатталатын болсын, ал тілек білдірсе, олар үшін шекараға жақын жерге қазына есебінен мал ұстайтын қора-қопсы салып берілсін» деп пәрмен етілді.⁵³ Үкімет шекараға жақын жерге Абылайға арнап ағаштан үй салып бермекші болып ұйғарды, алайда бұл идея тек 1779 жылы ғана жүзеге асырылды. Қазақ билеушілері Ресейдің мұндай саясатынан пайда тауып қалуға тырысты. 1764 жылы Абылай өзіне қазақтарды орыстың агротехникасын үйрету үшін он орыс шаруасын, үй салу үшін шеберлер мен материалдар жіберуді сұрады. Алайда Абылайдың Ресейге сырттай қарағанда жақсы осы көзқарасы, дегенмен де қазақ сұлтанының астарлы саясаты ғана болатын.

1768 жылы оған Сібір бекіністі шебінің командашысы И. И. Шпрингердің елшілері келіп, балаларының біреуін аманатқа беруді сұрағанда, Абылай бас тартқан жоқ, тіпті елшілерді «егер өзінің баласын ондай жерге аманат етіп жіберуге өмір етілсе, оның өзі сол жерге апарғысы келетініне» сендірді, бірақ шынына келгенде Ресей аманатты ала алған жоқ.⁵⁴

50—60-жылдары Орта жүзге жіберілген көптеген елшіліктер Ресейдің бұл аймақта қандай да болсын орнығып алуына жеткізбеді. Ал барлық елшілер қазақтардың Ресейге бейбітшіл көзқарасын атап айтып жүрді. Мәселен, 1761 жылы Абылайда болып қайтқан башқұрт Ш. Абзанов қазақтардың Ресейге «ешқандай жамандық ісі жоқ» деп хабарлаған.⁵⁵

1763 жылы Ураков пен Гуляев Абылай мен Қазыбек бидің «сонау бір кезде... бүкіл Орта ордасымен Сәмеке ханның ұлы мәртебелі императри-

цаға мәңгі-бақи Ресей бодандығында болуға ант бергенін әлі де есте сақтап, қазір де одан ауытқымау ниетінде тұрғысы келетінін» жеткізген.⁵⁶ 1764 жылы Арапов, ал одан соң Ш. Абзанов, У. Абзанов және М. Утешев Орта жүз қазақтарының Ресей жөнінде дұшпандық ниеттері жоқ екенін тағы да растады. 1767 жылы башқұрт ақсақалдары К. Абзанов, А. Құрманов және В. Тұнғатаров Абылайдың солтүстіктегі көршісінің камқоршылығынан бас тартпайтынын тағы да көрсетті. Сонымен бірге Абылай өзін Ресейге шынымен бағынышты етуге жасалған әрекеттерден шеберлікпен шыға білді. «Қазіргі қазақ билеушілерінің бәрінен алғырлығымен, айлакерлігімен және тәжірибелілігімен, белгілі ақылдылығымен, өзіне бағынышты халық санының күштілігімен және өздерінің Ресей императрицасымен және Қытай богдыханымен ордалардағы тамаша қарым-қатынастарымен басым бола отырып, Абылай... өзін, қажет болуына қарай, бірде орыстардың, бірде қытайлардың боданы екенін мойындады, ал шын мәнінде тәуелсіз әмірші болды», — деп жазды ол туралы А. И. Левшин.⁵⁷

Орта жүздің Ресейге тәуелсіздігі 1771 жылы Абылай үш жүздің ханы етіп жарияланғаннан кейін ерекше айқын көрінді. Ресей әкімшілігі өте қиын жағдайда қалды.

Бір жағынан, Абылайдың хан атағын танымау оны Ресейден алыстатуы мүмкін еді, оның үстіне Цин империясы оны қазақтардың жоғарғы билеушісі деп ресми түрде таныған болатын. Екінші жағынан, Ресей Нұралыны Кіші жүздің ханы етіп ресми түрде бекітті және Әбілқайырдың ұрпақтарымен жанжал туындамайынша, Абылайдың барлық үш жүзге билігімен келісе алмады.

Ал Абылай қыр көрсетіп, орыстың өкімет орындарына өзін тану туралы өтініш жасамады. Ара-тұра ол әскер жіберу туралы хат жазды, бірақ 1778 жылы ғана императрицадан өзінің хан атағын тануды ресми түрде сұрады. Сол жылы Абылайды Орта жүздің ханы етіп бекітуге патент — куәлік келді, ал 1779 жылы оған шекаралық шепке жақын жерден ағаш үй салынды. Алайда бұл әрекеттер қазақ-орыс қатынастарын тек нашарлата түсті, сөйтіп Абылай шекаралық әкімшілікпен қандай да болсын байланыс жасауды мүлде тоқтатады. Сонымен бірге орыстың өкімет орындары белгілі бір себептермен Абылайдың билігіне бағынбаған қазақ қауымдарына ықпалын күшейтудің реті келген жағдайын күр жібермеді. 1770 жылы Өскеменде уақ руының бірнеше ауылдарының ақсақалдары жергілікті әкімшілікке орыс бодандығына қабылдауға өтініш жасады. 1772 жылы карамағында үш мың қазағы бар керей руының ақсақалдары Есберді мен Нұра батыр Семей бекінісіне сондай өтініш етті. Алайда бұл жағдайлар сипатты болған жоқ және бірлі-жарым еді.

Көріп отырғанымыздай, орыс шекаралық әкімшілігінің Орта жүздегі саясаты «қатаң» және «бәсең» бағыттардың ұштастырылуымен сипатталды, бұл ретте екіншісіне артықшылық берілді. Қазақ билеушілерін алыстатып алудан қорқып, орыстың өкімет орындары олардың Цин империясымен қарым-қатысын білмегенсіген түр көрсетті, ал қазақтар өздерінің Ресейге тәуелді екенін әдейі баса көрсетіп, екі жақты ойын жүргізді және іс жүзінде тәуелсіз еді. Орта жүзге ықпал етудің азды-көпті тиімді бірден-бір құралы шекаралық сауда болды.

Орта жүз қазақтарының Ресеймен сауда қатынастары. Ресейдің өкімет орындары өлкені экономикалық жағынан игермейінше, Орталық Азияға экспансия жасау мүмкін еместігін өте жақсы түсінді. «Мемлекеттердің тыныш өмір

сүруі, данқы мен гүлдену жағдайы үш бастаудан пайда болады. Біріншісі — ішкі тыныштықтан, бодандарының қауіпсіздігі мен ризашылығынан; екіншісі — жауға қарсы жеңімпаз қимылдардан, пайдалы да жасампаз бітім жасасудан; үшіншісі — көпестер арқылы алыстағы халықтармен артық байлықты өзара алысып-берісуден», — деген М. В. Ломоносов.⁵⁸ Алайда XVIII ғасырдың орта шенінде Орта жүз қазақтарымен сауданың айналымы аз болды және негізінен Троицк арқылы жүзеге асырылды. Оған қоса, 40-жылдардың аяғында Ямышевск және Омбы бекіністерінде сауда жасауға рұқсат етілді.

50-жылдардың бас кезінде-ақ Троицк өз маңызын жоғалта бастады. Біріншіден, 1752 жылы Новоишим шебінің салынуы қазақ саудагерлерін сескентіп тастады, сол кезде-ақ жолға шығып қойған 500-дей қазақ өз ауылдарына қайтып кетті.⁵⁹ Екіншіден, 50-жылдарда қазақтардан жылқы сатып алуға құмар Цин империясымен сауда жолға қойыла бастайды. Дегенмен көпестер Троицкіге келуін жалғастыра берді, бірақ енді бүкіл Орта жүзден емес, оған жақын жатқан қазақ руларынан ғана келетін болды. Тек 60-жылдардың басында ғана жағдай жақсара бастайды. 1761 жылы Троицкінің коменданты «Орта орданың қазақтарымен жәрмеңке жақсы жүргізіледі, оған азиялық көпестер де келіп тұрады» деп хабарлады.⁶⁰ Қытаймен сауданың тиімсіздігі Шығыс және Оңтүстік-шығыс Қазақстанның халқын басқа, неғұрлым тиімді сауда жолын іздеуге мәжбүр етті. 1762 жылы наймандардың билеушісі Әбілпейіз сұлтан III Петрге Семей бекінісінде сауда-саттық ашуға өтініш жасады. «Абылай сұлтанның Орта жүздегі арғын тайпасынан шыққан адамдары Троицк бекінісі арқылы тиімді сауда-саттық жасайды... Қашық болуы себепті біздің халқымыз: Орта жүзден — наймандар және үйсіндер мен бүкіл Ұлы жүз — ол Троицк бекінісінде сауда жасай алмайды. Егер сол Самай-Болат (Семей. — *Ред.*) бекінісінде сауда жасау көрсетілген жарлық берілсе, біздің әкеміз Әбілмәмбет хан Түркістан жерінде хан болып отырғандықтан, сол арқылы Түркістаннан, Ташкенттен, Қашғардан және Жаркенттен келген көпестер зор пайда жасар еді» деп жазды ол өз жолдауында.⁶¹ Сол 1762 жылы патша жарлығымен Семейде сауда құрылды, алайда орыс көпестерінің Ертіс шебіне келуге құлықты болмауы мынаған әкеп соқты: Сібір шебінің командирі К. фон Фрауендорфтың Тобылға губерниялық өкімет орындарына Семейге көпестер жіберуді сұрап, әлденеше рет өтініш жасауына тура келді. Орыстар тарапының керемәулығы қазақтарды ренжітпеуі үшін 1764 жылы Әбілпейіз бен оның бодандарына 10 шақырымдық тыйым салынған өңірді бұзып, Семей бекінісіне жақын жерде көшіп жүруге де рұқсат етілді.

Жалпы Ресеймен сауда айналымы онша көп болған жоқ, орыс көпестері ыдыс-аяқ, керамика, мата, қазан сатты; қазақтар малмен, аң терісімен, мал шаруашылығы өнімдерімен сауда жасады. Сонымен бірге Сібір шебі бойында Орта Азия мен Қытай тауарлары сатылды. Қазақ—Ресей шекарасында айналым үнемі өсіп отырғанына қарамастан, XVIII ғасырдың 50—70-жылдарында Орта жүз бен Ұлы жүздің негізгі сауда әріптесі Цин империясы болып қала берді.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Сібір шекаралық өкімет орындарының саясатын сипаттай келіп, Орынбор әкімшілігінің саясатына қарағанда оның жалпы алғанда неғұрлым жұмсақ әрі икемді болғанын атап өтеміз. Әрине мұны Сібір бастықтарының әлдебір ерекше бейбітшілдігі емес, қайта ең алдымен, Ресейдің осы аймақтағы әскери тұрғыдан әлсіздігі және мұнда қауіпті бәсекелес — күшті және агрессияшыл Цин империясының бо-

луы туғызған еді. Кіші жүзбен салыстырғанда, Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының неғұрлым топтасқандығы және өуелі сұлтан, ал сонан соң хан Абылай сынды күшті көшбасшысының болуы маңызды зор фактор болды.

4. «ШАҢДЫ ЖОРЫҚ» – ЕКІ ЖҮЗ ЖЫЛДЫҚ СОҒЫСТЫҢ АҚЫРЫ

Ұзаққа созылған жоңғар-қазақ соғысының ең соңғы кезеңі қазақ халқының жадында «Шанды жорық» деген атпен сақталып қалған. Шын мәнінде бұл, бейнелеп айтқанда, көкке дейін бұрқыратып шаң көтерген жорық емес, қайта қалмақтармен соғыс тарихындағы ең соңғы және ірі, аяусыздығы жағынан ең ауыр, қан судай ағып, сансыз жан құрбан болған күрес кезеңі еді.

XVII ғасырдың орта шенінде Еділде пайда болған Қалмақ хандығы бір жарым ғасыр бойы айналасындағы түрік халықтарына, тіпті Шығыс Еуропаның бүкіл мұсылман қауымдастығына жаулық саясат жүргізді. Ол ноғайларды толық қуып шықты, башқұрттарды туған жерлерінен ығыстырып шығарды, Дағыстан мен Қабардаға шапқыншылықтар жасады, Қырым хандығы мен Осман империясына қарсы соғысқа қатысты, барлық уақытта біржола экспансия жолына түскен Ресейдің отряды болды. Шығыстағы көршісі – Қазақ хандығымен өзара қатынасты да үнемі бұзу шегінде болды. Алайда 1635 жылы Оралда Салқам Жөңгірден күйрей жеңілгеннен кейін қалмақтар шапқыншылықтарын тоқтатты, сөйтсе де өзінің күшеюіне қарай, алыстағы Жоңғариямен байланыс орнатылған кезде, олар қайтадан жаугерлік рухын көрсете бастады.

XVIII ғасырдың орта шенінде Жоңғарияны Цин империясы біржола талқандады, еділ қалмақтары да басылып қалды.

Патша үкіметі саясатының мәнін ашып беретін бағдарламалық құжаттардың бірінде мынадай көзқарас білдірілген: «Егер қалмақтар бізге қандай да бір қарсылық көрсетсе, оларға қазақтарды айдап салу керек және керісінше, қазақтар теріс көзқарас көрсетсе, оған қалмақтар мен башқұрттарды аттандыру керек, егер олар бір-бірін осылайша таптайтын болса, біз оларды орыс әскерін қолданбай-ақ бағындырып аламыз. Қалмақтарды, башқұрттар мен қазақтарды тек осылай, өзара араз етіп ұстау қажет».

Бұл Ресейдің Еуразиядағы сыртқы саясатының бір көрінісі ғана. Осы тұрғыдан алғанда ол өз боданы қалмақ халқын барынша пайдаланды. Ал мұның орнына оған ешнәрсе берген жоқ.

Қалмақ халқының шығындары мен қайғы-қасіреті күн өткен сайын өсе берді, оның мындаған жас жігіттері ұзақ уақыт бойы Отанынан алыста, жорықтарда жүрді, Ресейдің барлық соғыстарына қатысты.

Нақ сол кезеңде халықтың санасына шығысқа, туған Жоңғариясына қайтып оралу туралы аңсаған арман ұялады; ойраттар қырып-жойылғаннан кейін ата-бабаларының жері қаңырап, иесіз қалды деген лақап тарады. Халықтың көшбасшылары Убачи және Церен тайшылар тайпаластарын еділ қалмақтарын Жоңғарияға қайтару үшін ұлы көш жасауға үгіттей бастады.

Күнделікті адам төзгісіз өмірден түңіліп, жақсы келешектен үміттенген қалмақ халқы 1770 жылдың күзінде ұлы көшке бел байлайды.

Көшу 1771 жылдың қаңтарында басталды.

Қалмақтардың негізгі бөлігін құрайтын торғауыттар Еділдің сол жағасын, яғни оның шығыс жағын; дүрбіттер мен хошауыттар оң жағасын алып жатқан еді. Көшу туралы құпия әңгімелер басталған кезде қалмақтар әр түрлі сылтаулармен өзеннің сол жағасына өте бастады, ал қалғандары жасырын белгіні күтті. Алайда 5 қаңтарда, іс басталатын болып белгіленген күні, қатты аяз болып, Еділдің мұзы шытынады да, жарықтардан су көтерілді, соның салдарынан 11 198 отбасы өзеннен өтіп, ұлы көшке қосыла алмай, Ресей шегінде қалуға мәжбүр болды.

Ал өзеннен дер кезінде өтіп алған шаңырақтар саны жалпы жинақтап алғанда 30 909 болатын. Бұл — шамамен 170—180 мың адам. Қарулы күштер де өте көп — 40 мың жауынгер еді. Қалмақтардың көші қазақ жері арқылы өтуге тиіс болды, басқа жол болмады.

Еділ қалмақтарының көшіп кеткені туралы хабар алған орыс үкіметі оларды оқ пен семсердің күшімен кері қайтаруға ниеттенді. Орыстың өкімет орындары қуғыншылар ұйымдастырғанша, жолындағы жекелеген әскери отрядтарды қырып-жойып, тез ілгерілеген қалмақтар қазақтардың иеліктеріне терендеп еніп үлгірді. Жайық қазақтары қауіпті жорықтан бас тартты, генерал Траубенбергтің әскері жарты жолдан қайтты және мұның бәрі әдейі жасалған әрекеттер еді.

Орасан зор топ болып ілгерілеген қалмақтар жолында кездескен бірнеше қазақ ауылдарын таптап өтіп, Жем өзенінің жағасында аз уақыт аялдады. Олардың ниеті Ырғыз арқылы өтіп және Сарыарқаны бойлай жүре отырып, Жетісу арқылы Жоңғарияның шекарасына шығу екені мәлім болды.

Қалмақтардың жақындап келгенін білген Кіші жүз ханы Нұралы тез арада әскер жинап, оларға қарсы аттанды.

Алғашқы шайқас Жем өзенінің жағасында болды. Убачи жеңіліс тапты және шегініп бара жатып, Нұралыға уақытша бітім туралы хат жолдады, онда өзінің орыстардан ата-бабаларының жеріне қашуға мәжбүр болғанын, сондықтан қантөгіс жасамауды сұрайтынын жазды. Жауап хатында Нұралы қазақ жерінен тайып тұруды, кері қайтуды талап етті.

Алайда қалмақтардың кері қайтуы қиын еді, сондықтан Убачи Нұралы ханның хатына жауап қайтармады. Қалмақ көштері Мұғалжарды айналып өтіп және мүмкіндігінше, қазақтар көп мекендеген аймақтарды орағыта жүріп, бастапқы жоспар бойынша одан әрі ілгері жылжи берді.

Көктемгі су тасуы кезінде камыстан сал жасап, қашқан қалмақтар Торғайдан қиындықпен өтті, олардың аттары, малы қатты арыды, адамдары да едәуір шаршап-шалдықты. Олардың қазақтарға жасаған зауалы «Ақтабан шұбырынды» өз басына түсті. Көштің артында қалған өлген адамдардың мәйіттері, әл-дәрмені жоқ адамдар күн өткен сайын көбейе берді.

Қалмақтар неғұрлым ілгерілеген сайын, қантөгісті қақтығыстар соғұрлым жиілей түсті. Қазақтар көштің жүрісін қырағы қадағалап отырды, кейде қанатынан тиісіп, мындап қырып, тұтас ауылдарды айдап әкетті, мол олжаға кенелді.

Әрине қалмақ көштерін әлдебір қорғансыз, дәрменсіз тобыр деп түсінуге болмайды. Ертедегі түріктер мен монғолдар заманынан бері көшпелі халықтар жол үстінде өмір сүріп келді. Еділ қалмақтарының қарулы күштері, жоғарыда айтылғандай, жеткілікті дәрежеде қуатты болатын; олар Қырым мен Кавказдағы ұрыстарда шыныққан, жақсы қаруланған еді, ұрыс қимылдарын

жүргізуден бай тәжірибесі болды; көшіп бара жатқан қалмақ ұлыстары үшін ең басты қиындық осы орасан ұзақ жолдан тыныш өтуге мүмкіндіктің жоқ болуы еді, оның үстіне түпкі мақсатының бағыты қарсыластарына мәлім болатын.

Наурыз айынан бастап, жаздың ортасына дейін, төрт айдай уақыт бойы қалмақтар аялдамастан ілгерілеп, қазақ жасақтарының толассыз шабуылдарын қиындықпен тойтарып отырды. Маусымның аяғына қарай олар Сарыарқаны толығымен қиялай кесіп өтіп, Балқашқа жақындады, сол жерде Мойынты өзенінің жағасында аялдады.

Сол кезде Абылай хан бастаған қазақтардың көп әскері жауды қоршауға алды. Қазақ жауынгерлерінің жалпы саны елу мың болды, жекелеген жасақтарды Нұралы хан, Әділ сұлтан, Орыс сұлтан басқарды.

Егер осыған дейін қазақтар жау көшіне қарсы ұрыстар барысында және бір қанатынан соққы беріп келсе, енді олар оны осы арада біржола жойып жіберуді жоспарлады.

Қалыптасқан жағдайдың өлім қатерін сезген қалмақ билеушілері елшілер жіберді, олардың ішінде ең беделді жеті адам болды.

Қалмақ елшілері ежелгі дәстүр бойынша хан ордасынан белгіленген қашықтықта аттан түсіп, Абылайға жаяу келді. «Алдияр! — деді олар ханға. — Біз Сізге Убачи мен Цереннің сәлемін жеткізіп тұрмыз. Қазақтар мен қалмақтар — ежелден туыстас халықтар, біздің бұдан әрі соғысуымыздың мағынасы жоқ. Бітімге келуді ұсынамыз. Сізге арнап ақ үй тігеміз, лайықты тарту әкелеміз және Сіздің бодандығыңызды қабылдаймыз. Біздің басқа барар жеріміз жоқ, бізге көшіп жүретін жер беріңіз, сөйтіп бүкіл қалмақ халқы Сіздің билігіңіздегі Сіздердің ұлыстарыңыздың бірі болады. Ежелгі туыстық әдет-ғұрыпты қалпына келтіруді ұсынамыз».

Қалмақ елшілерінің ұсыныстарын талқылау үшін Абылай хан әскери кеңес шақырды. Бізге жеткен үздік-создық мәліметтерге қарағанда, жиналғандардың пікірі екіге бөлінген. Абылай елшіліктің ұсыныстарын толық қабылдауға бейім болды. Ал қолбасшылардың үлкен тобы шарттың түк керегі жоқ, болып отырған мүмкіндікті пайдалану керек және қалмақтар уыста тұрғанда, оларды біржола жойып жіберу керек деп мәлімдеді. Жоңғарлар мен қытайларға қарсы күрестің бір батыры өзінің сөзінде: «Убачи мен Церен орыстарды да, қытайларды да жер соқтырып кетті, сені де алдап кетеді, менің ханым», — деді.

Халықтық аңыз-өңгімелерде және кейінгі зерттеулерде Абылай қалмақтардың бай тартуына қызығып, алданып қалды делінеді. Ал шынына келгенде Абылай ханның саясаты әлдеқайда терең болатын.

Тәжірибелі, сыртқы жауларға қарсы күресте шыныққан қолбасшы, Қазақ хандығын қалпына келтірген данышпан саясатшы Абылай хан Дүрбіт-Ойрат талқандалып, 1755 жылдың көктемінде Жоңғарияға маньчжур-цин басып кіргеннен кейін ежелгі жауын нығайтуға енді оның өзі мүдделі болды. Ол ойрат халқын түп-тұқиянымен жойып жіберуге кедергі жасауға тырысты, Қазақ хандығы мен күдіретті Қытай империясы арасында тәуелсіз, дербес Жоңғар мемлекетін сақтап қалу керек, ол болашақта шығыстағы табиғи қалқан болады деп санады. Егер ол бұрын Жоңғарияны талқандауға бар күшін салса, жаңа жағдайларда оған барынша көмек көрсетті. Бірақ тоғыз ұрпақ бойы осы жаумен соғысып келген халық өкілдері ханның пікірімен келіспеді. Кеңес созылып кетті. Үш күндік тыныс жарияланды, оның соңғы күнінде тұтқындар алмасып, мәселе түпкілікті шешілетін болып белгіленді.

Убачи, сірә, әуел бастан-ақ қулық жасаған немесе тыныс алғаннан кейін бәрібір бітім болмайтынын түсінген болса керек, оқиғаның алдын орап кетті. Үшінші тәулікте, түн ортасында бірі қалмай бәрі шабуылға шықты. Қараңғы түнді жамылып, аса күшті соққы жасаудың нәтижесінде олар қоршау шеңберін бұзып өтті. Бірақ Убачи мен Цереннің төтенше шешімі қалмақ халқын дұрыс жолға шығарды деуге болмайды. Содан бастап келісімге, бітім жасасуға жеткізетін жолдың бәрі тарс жабылды.

Мойынтыдағы шайқастан кейін 1771 жылдың шілдесінде «Шанды жорық» оқиғаларының тізбегіндегі ең соңғы, актық кезең басталды.

Түнгі тұтқиыл шабуылдан есін жиып, таң алдында қазақтар жауынгерлік қатарын қайтадан тәртіпке келтірді. Енді олар мен қалмақтар арасындағы соғыс созылмалы, жорық сипатын алды. Қазақ жасақтары жауды күндіз-түні өкшелей қуып, оны титықтатып, әскери күштерін біртіндеп жоя берді.

Қалмақтар Балқашты тұщы сулы батыс жағынан айналып өтуді және Іле өзенінің бойымен жоғары барып, Жоңғарияға өтіп кетуді жоспарлады. Алайда қазақтар оларды суға өткізбеді. Шөлден қаталап, сансыз көп шайқастарда алынған жарақаттан қалмақтар азапты ажал тауып қырылды, күн сайын жүздеп, мындап тұтқынға түсті; тек ең табанды, жақсы қаруланған ат төбеліндей адамдар ғана артына будақтаған шаң тұманын қалдырып, Қастек, Қаскелең, Кеген және Нарынқол арқылы өтіп, зор қиындықпен Жоңғарияға жетті.

Мойынтыдағы түнгі қарбаласта қалмақтардан үлкен бір топ бөлініп шығып, қазақтар оларды байқамай қалған еді. Танжу тайшы басқарған бұл топ Балқаштың солтүстік жағалауын жағалай жүрді, біраз уақытқа дейін оған ешкім тиіспей, бұл көштің мүшелері өз жағдайын біршама жақсартып алды. Алайда қазақтар көп ұзамай бұл топқа да жетті, бұл кезде олар Аягөз, Лепсі, Қаратал өзендерінен өтіп, Ілеге жеткен еді. Аяусыз кескілесудің салдарынан қалмақтардың оннан бірі ғана құтылып шықты. Олар Іленің жоғарғы жағына қарай быт-шыт болып қашып, Қытай шептеріне зорығып әрең жетті.

Бірақ осындай алапат қантөгісті жолдан, кейде адам айтқысыз азаптардан өтіп, тірі қалған қалмақтар туған Жоңғариясында ұзақ күткен құшаққа түспей, қайта құлдықтың қамытын киді. Цин әкімшілігі оларды жекелеген ұсақ ауылдарға бөліп жіберіп, өзінің боданы деп жариялады.

«Шанды жорық» халықтар арасындағы араздық оларға ешқашанда жақсылық әкелмейтінін тағы бір рет көрсетті. Жайықтан Жоңғарияға дейінгі ұзындығы бірнеше мың шақырымға жететін жолда алты ай бойы үздіксіз жүргізілген соғыстың нәтижесінде ойрат-қалмақ халқының соңғы ошағы жойылды. Сонымен қоса, Абылай басшылық еткен Қазақ хандығының ауыр соққыларынан, ішкі қайшылықтардан, тақ үшін күрестен әбден әлсіреген Дүрбіт-Ойрат құлады; оның қайта жандануға жасаған әрекетін маньчжур-циндердің басып кіруі біржола жойып тынды. Сөйтіп адам саны бір миллионнан асатын жаугер шығыс қалмақтары құрып кету шегіне жетті. 1771 жылдың қатты қысында 170—180 мындай қалмақ, яғни 31 мың шаңырақ та қырып тасталды, олар да Еділ бойынан көтеріліп, Жоңғарияға беттеген болатын. Бірақ оған небәрі 15—20 мың адам жетті, олардың өзі де дербес, тәуелсіз өмір сүре алмайтын еді. Жағдайдың жазуымен ғана көшудің алғашқы күнінде Еділден өте алмай қалған 50—60 мың адам ғана тірі қалды. Ресей құрамындағы 140 мың адамнан тұратын халқы бар қазіргі автономиялық республиканы құрап отырған нақ солар — бір кездегі қуатты, қаһарлы ойрат халқының ең соңғы тұяқтары.

Ойрат-қалмақтармен сегіз-тоғыз ұрпақ бойы жүргізілген өткендегі соғыстар ғана емес, сонымен қатар «шанды жорық» барысындағы жеңісті шайқастардың өзі де қазақ халқына сансыз көп қасірет әкеліп, шығындарға ұшыратты. Мындаған жауынгерлер ерлікпен қаза тапты, олардың арасынан орны толмас екі құрбанды ерекше атап өткен жөн. Мәселен, «шанды», дәлірек айтқанда, қанға бөктірген жорықтағы шайқастардың бірінде XVIII ғасырдағы аса көрнекті қазақ қолбасшыларының бірі, қазақ-жоңғар соғысында көптеген жеңістердің ұйымдастырушысы, маньчжур-қытайларға да қарсы жанқиярлықпен күрескен Жаңатай батыр қаза тапты. Жаңатай батырдың қаза тапқанын Абылай ханға естірткенде, ол: «О, қайрауды керек етпейтін қайран қара қанжарым!» — деп, еңкілдеп жылапты деседі. Жоңғарлардың қалдықтарын қазақ жерінің шегінен асыра қуып тастап, тағы бір даңқты батыр — Баян жеңіспен қайтып келе жатты, бірақ тура жол үстінде ол кенеттен келген аурудан қайтыс болды. Оның есімі халыққа Шоқан Уәлихановтың туындылары мен Мағжан Жұмабаевтың дастанынан белгілі.

Қасиетті есімдері Абылай дәуірінің нақты тарихи құжаттарында аталатын, халықтың ауызша шығармаларының ескерткіштерінде кездесетін батырлар халық есінде мәңгі сақталып қалды. Бұлар — XVIII ғасырдың үшінші ширегінде Дүрбіт-Ойратты талқандаған, Маньчжур-Цин империясына қарсы қаһармандықпен шайқасқан, торғауыттардың тас-талқанын шығарған, үздіксіз жүргізілген жиырма жылдық соғыста Алаш рухын қайта тірілтіп, үш жүзді басқару тізгінін Абылай ханның қолына ұстатқан, аты аңызға айналған ең үздік қолбасшылар, олар: Каракерей Қабанбай, Мүйізді Өтеген, Нұралы хан, Әбілпейіз сұлтан, Қанжығалы Бөгенбай, Ералы сұлтан, Әділ сұлтан, Орыс сұлтан, Жаңатай, Баян, Малайсары, Олжабай, Керей Жәнібек, Шапырашты Наурызбай, Ақтамберді, Жәпек, Бердіқожа, Тілеуке, Сағымбай, Құлеке, Жауғаш, Дат, Көкжарлы Барак, Құлашбек, Тұрсынбай, Нарбота, Қожаберген... Олардан басқа Жабай, Сырымбет, Байғозы, Елшібек, Сары, Сәңкібай, Мамыт, Молдыбай, Таңсық, Оразымбет, Деріпсәлі, Райымбек, Шынғожа, Айбас, Жаназар есімдерін және басқа да көптеген есімдерді атауға болады.

Осы ұлы адамдардың даналығы, жанқиярлығы, төккен қаны қазақ тарихын бұрынғы арнасына салуға, ұлттың беделін көтеруге, оның болашағын анықтауға жәрдемдесті. Ғасырдың бас кезінде өмір сүруінің өзі екіталай болған Қазақ мемлекеті XVIII ғасырдың орта шенінде Абылай ханның арқасында қайта түлеу жолымен жүріп, екі жүз жылдық соғысты жеңіспен аяқтады, ал одан кейін де тағы бір, неғұрлым елеулі сынаққа ойдағыдай төтеп берді. Абылай бұл дүниеден өткен кезде, оның ордасы болашақтағы тарихи буырқаныстарға қарсы тұрып, келер ұрпақтарға лайықты эстафета бере алатындай рухани күшкүдіретке жеткен еді.

5. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕГІ ЖЕҢІСІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресі қорытындыларының қазақ халқы үшін зор маңызы болды. Жоңғар басқыншылығына қарсы күрестің саяси маңызын қарастыра келіп, бірнеше қырын атап өту қажет.

Қазақ халқы өзіне физикалық тұрғыдан орасан зор жойылып кету қаупі төнгеніне қарамастан, өзінің бүкіл дерлік аумағында өз мемлекеттілігін сақтап қала білді, бұл өз кезегінде қазақ иеліктерінің Цин империясына тәуелсіздігін сақтап қалуға мүмкіндік берді. Жоңғариядағы көтерілісті тұншықтырған соң, цин үкіметі 1758 жылы Шығыс Түркістанды біржола жаулап алуға кірісті.⁶²

Осы жағдайларда іс жүзінде бүкіл қазақ халқының ханы деп танылған Абылайдың беделі өлшеусіз өсті. Абылай ресми түрде Ресейдің бодандығында болғанымен, сыртқы саяси акцияларда ол егемендігін сақтап қалды. Жекелеген қазақ билеушілерімен және цин сарайымен арадағы қатынастардың сипаты әдеттегі елшілік байланыстар шеңберінен шықпады. Сондықтан да 1757 жылы Цянь-лун қазақ қоныстары цин әскерлері жаулап алған аумақтың бөлігі емес, ал билеушілерінің өздері және ең алдымен Абылай хан империяның бодандары емес деп мойындады.⁶³ Күрделі әскери-саяси жағдай және Жетісу мен Шығыс Алтайдағы өздерінің ежелгі қоныстарын қайтарып алуға жасалған әрекеттер Абылайды, Әбілмәмбетті, Әбілпейізді маньчжур сарайымен елшілік қатынастар жасауға және белгілі бір дәрежеде Цин империясының Шығыс Түркістанға егемендігін тануға итермеледі. Қазақ билеушілерімен дипломатиялық әдепті сақтауға Циндік Қытайдың өз әскерлерін азық-түлікпен және атпен жабдықтауда үнемі қиыншылық көруі айқын себеп болды. Сондықтан да айтарлықтай қатынастар жасалып отырды. Дипломатиялық байланыстардың маңызы кем түспейтін тағы бір бөлігі мынадай: циндер қазақ билеушілерінің Ресеймен экономикалық және саяси қатынастарын тежеу үшін оларды өз жағына тартқысы келді. Сонымен бірге циндер тарапынан саудаға шектеу қою қазақтардың циндермен сауда қатынастарының үнемі тарыла беруіне, ал соның ізімен саяси қатынастардың да тарылуына әкеп соқты. Қазақстан мен Қытайдың саяси қатынастарында Орта жүз иеліктері көрнекті рөл атқарды, ал бұл негізінен Қазақстанның саяси маңызды шекаралық аудандары еді.

Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресінің саяси жағы орасан зор дәрежеде қазақ мемлекеттілігінің сақталуымен ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның батыс дамуы үлгілеріне шығуымен де қалыптасты. Қазақстан мен Ресейдің арасындағы, ал сол арқылы еуропалық елдермен де қатынастар ұзақ уақыт бойы үздік-создық өзара қатынастардан қалыптасты (елшіліктер алмасу, бір-бірін білісу және т.б.). Қазақстанды қосып алу жөніндегі саяси акциялар отарлау сипатында болды, бірақ сонымен бірге белгілі бір дәрежеде халықтар жақындаса бастады, сөйтіп отаршылдық езгі неғұрлым күшейген сайын, Ресейдің прогресшіл жұртшылығы қазақ халқымен және оның мәдениетімен етене жақындасу нүктесін табуға соғұрлым көбірек ұмтылды. Орталық Азияда аса ірі екі этностың қатар өмір сүруі қайшылықты болатын, алайда Қазақстанның полиэтникалық халқы екі ғасырдан астам уақыт бойы қалыптасты. Ал мұнда XVIII ғасырдың екінші жартысындағы өзара сауда қатынастарына үлкен үлес берілді. Қазақ иеліктері мен Ресей арасындағы сауда біртіндеп ұлғая түсті.

1743 жылы негізі қаланған Орынбор қаласы өзара сауда қатынастарының маңызды мекеніне айналды. Айырбас сарайында белсенді сауда жүргізілді, онда 1747 жылы дүкендер саны 131 болды.⁶⁴ Сауда операциялары жүргізілген Сейіт слободасы ірі сауда орталығына айналды. Императ-

рица Елизаветаның жарлығында сауда жүргізудің регламенті белгіленді. 1760 жылы Сейіт слободасында үй саны — 300 және еркек адамдар саны 1158 жан болды. Слобода халқы татарлар еді, олар Қазақстанмен және Орта Азия мемлекеттерімен едәуір сауда жасады. Сауда шоғырланған басқа бір орын Айырбас сарайы болды, онда XVIII ғасырдың екінші жартысында 344 дүкен мен 148 қойма орналасты. Дүкендер көпестерге жалға берілді. Айырбас сарайымен бірге Орынбор шекаралық кедені құрылды, жаздыгүні Айырбас сарайына күніне тауар артылған 1000 шақты түйе келіп тұрды. Жылқы, иленбеген тері, бұхара шапандары, кілемдер, кептірілген жемістер және т.б. көп мөлшерде сатылды. Сенаттың 1754 жылғы жарлығында: «Орынбордағы сауда-саттық жәрменке деп танылсын» деген пәрмен берілді. Сауданың өсуін мына цифрлар дәлелдейді: 1738 жылы баж 547 сом болды, ал 28000 сомға тауарлар өткізілді. 1749 жылы баж — 44 188 сом болды, яғни 900 000 сомның тауарлары сатылды. 1751 жылғы баж — 85 123 сом, ал өткізілген тауарлар — 1,7 млн сом; 12 жыл ішінде 8 млн сомға тауарлар сатылды. Тауар айналымы мынадай цифрлармен көрсетілді.⁶⁵

Жылдар	Айналымдағы барлық тауарлар (күміс, сом есебімен)	Түскен баж (күміс, сом)	Азиялық тауарлардан барлығы
1745—1754	4 431 147	324 192	55 090
1755—1764	3 259 820	258 865	43 528
1765—1774	3 313 511	455 894	111 365

XVIII ғасырда қазақтар Орынборда, Троицкіде, Гурьевте, Ямышевскіде, Семейде, Петропавлда, Омбыда, Өскеменде және Үй, Ертіс, Новоишим шептері бойындағы басқа да бекіністер мен казак қоныстарында сауда жүргізді. XVIII ғасырдың аяғына қарай қазақтар Орынбордың бір өзіне ғана жылына 200 000-ға дейін қой әкеліп тұрды. Ресейден негізінен тоқыма өндірісінің тауарлары әкелінді. Ресейден бидай және бидай ұны, қарабидай және қарабидай ұны түрінде астық келіп жатты. Тауарлардың бұл тізбесіне металл бұйымдарды қосуға болады. Ресей шойын, темір және мыс қазандар, тағандар, балта, орақ, шалғы, шелек, қайшы және т.б. сияқты тауарларды бірден-бір әкелуші болды. Осылармен қатар қазақтар Ресейден темір қаңылтыр, орама қалайы, мыс қаңылтыр және басқа да бірсыпыра тауарлар алып тұрды.

Ірі көпестермен қатар ұсақ саудагерлер әрекет етті, атап айтқанда, Орал казак әскерінің казактары ірі сауда операцияларын жасады. Бұл орайда сауда баламасы тең емес айырбас ретінде жүргізілді. Бұған М. П. Вяткин мынадай мысалдар келтіреді: «Шойын қазан аң терісіне айырбасталды, бұл ретте ернеуінің әрбір азиялық ширегі (5 вершок) үшін бір түлкі немесе 4 қарсақ, немесе тон тігуге арналған 3—5 ең жақсы елтірі алынатын». Мұндай айырбас жағдайында салмағы 1 пұт, ернеуі 10—12 ширек болатын қазан ақшаға аударғанда 50 сомға жуық тұрды, ал ол Ірбіт (Иркутск) жәрменкесінде 2 сом 70 тиынға сатылатын.⁶⁶ Жоңғар агрессиясына тойтарыс беру кезінде қазақ мемлекеттілігінің сауда саясатын қалыптастыру аса маңызды бөлікке айналды. Бұл арада ортаазиялық көпестердің делдалдық саудасы зор рөл атқарғанын ескеру керек. Қазақ даласына Бұхарадан, Хиуадан, Ташкенттен, Қоқаннан сауда керуендері келіп тұрды. Өз

кезегінде, бұл қалаларға казак феодалдарының сауда керуендері жіберілді. Мысалы, XVIII ғасырдың 50-жылдарында Нұралы ханның нағашысы Мырзатай батыр Хиуаға тең артылған 160 түйе және 500 жылқы жөнелтті. Оның жанында 500 казак болды, ал олар 40 000 кой сатты.⁶⁷ «Олар осында өздері Ресей көпестерінен керекті тауарларын айырбастап алып ұлыстарына барды, оларды жылқыға, ірі қараға, койға айырбастайды, оларды қазір Қытай иелігіндегі жоңғарлар жерінде тұрған қалашықтар мен бекіністерге айдап апарды, ал онда солары үшін қытайлар біздің бекіністерге, қытай шекарасына жақын жатқандықтан, жоғарыда аталған Өскемен және Семей бекіністеріне әкелетін күміс және басқа тауарлар алады».⁶⁸

Қытаймен сауда кең көлем алмады. Ол Құлжа мен Шәуешекте ғана жүргізілді. Бірақ мұнда да казактар көпестермен және жай халықпен істес болған жоқ. Мәселе мынада болатын: Жоңғария аумағына орналастырылған цин әскерлері өз үкіметінен азық-түлік пен жем алмай, жібек, атлас, күйма күміс сияқты алуан түрлі тауарлар алатын. Бұл тауарлар мен күйма күмістерді олар казактарға малға айырбастауға, ал алынған малды өз кезегінде өздерінде ақшаға сатуға тиіс болды, нақ осы ақша әскерді ұстауға жұмсалатын.⁶⁹ Пайданы қамтамасыз ету үшін цин үкіметі ешкімге казактармен айырбас жасауға рұқсат етпеді. Осы себеппен казактардың сауда жасау мақсатымен қытай қалаларына баруына рұқсат етілмеді. Сауда операциясы былайша жүргізілді: казактар қытай қаласына мал айдап келісімен, олардың алдынан цин өкімет орындарының өкілі шығатын да, барлық малды алып қоятын. Оның орнына казактарға қаладан тауар алып шығып, оны соларға беретін, сөйтіп бүкіл сауда-саттық осымен тынатын. Сондықтан алынатын тауарлар жөнінен казактар маньчжур әскерлерінің өз үкіметінен не алатындығына толық тәуелді болды. Сондай-ақ мал өткізгенде де казактар жалпы қытай рыногының қажеттерін емес, Іле және Тарбағатай округтері әскерлерінің қажеттерін ғана негізге алуға тиіс еді. Сондықтан сауданың өзінде де өсуге бейімдік болмады, ал сол уақытқа Ресеймен сауда үнемі дами берді.⁷⁰

Тұтас алғанда сауда казактар үшін де, Ресей әкімшілігі мен жақын жатқан мемлекеттер үшін де өте тиімді кәсіп болды. Алайда өзара қатынастардың реттелмегендігі оның дамуына зор кедергі жасады. Сөйтіп ол сауда үшін өте қиын тауарды иеліктен айыру нысанына әкеп соқты. Керуендердің бір бөлігі талап-тонауға ұшырады немесе жекелеген ру иелері тауарға көп салық салды. Оның үстіне, бүкіл сауда көбінесе қандай да болсын ережелер сақтамай жүргізілді, ал көлемі мен салмағын кем өлшеу кең таралған құбылыс болатын. Осыған қарамастан, Қазақстан мен Ресей, Орта Азия мемлекеттері және шындық Қытай арасындағы өзара сауда қатынастары кеңейіп берді. Бұл елшілер алмасудың көбеюіне, жекелеген аймақтармен, әсіресе ішкі аудандармен бейбіт қатынастар орнатуына көп жағынан көмектесті.

Жоңғар хандығының жойылып, жоңғарлардың жойқын қырғынға ұшырауы Цин империясының шекарасын Қазақстанға өте жақындатып жіберді, сондықтан казак билеушілерінің алдында, атап айтқанда, Абылайдың алдында казак мемлекеттілігін нығайту мәселесі тұрды. Сол кезден бастап Абылайдың казак даласын саяси дербестік негізінде жайғастыру жоспарларының жүзеге асыру жөніндегі нысаналы қызметі өрістеді. Орынбор әкімшілігінің өкілдерімен қатынастарда шебер тәсілдер қолданы отырып,

Абылай өз иеліктеріне империяның әскери құрамаларын ешбір аттап бастырған жоқ, әскери құрамаларға шапқыншылық жасап жүрген рубасылардың бегімен кеткенін байқамаған сынай білдіріп, жаңа бекіністер мен қамалдар салуға мүмкіндік бермейді; нақ сол уақытта тұтқындарды ықыласпен алмастырып отырады және империяның вассалы ретінде саудаға, бейбіт шаруашылық қызметке жәрдемдеседі. Орта жүздегі ірі билеуші болған Барақ сұлтан Абылайдан үлгі алып, ол да Абылайдың біріншілік жағдайын мойындаған сияқты болады. Мәселен, 1745 жылы ол Қазақстан мен Ресей арасында сауда жүргізілуіне өте тілектестікпен қарайды.

Абылайдың саясаты Ұлы жүздің билеушілеріне де әсерін тигізді. Абылай өзінің Тобыл губернаторы Сухтеленге хатында Ұлы жүз қазақтарын — үйсін ру бірлестігін Ресей бодандығына қабылдау жөнінде саяси мәмлегер ретінде көрінеді (1745 жылғы желтоқсан).⁷¹

Абылай ханның ішкі өмірдегі маңызды әрекеттері арасынан оның жеке ұлан — төлеңгіттерді құруын атап өту қажет. Хандарда жеке күзет, оларға адал әскер әрқашанда болған, бірақ Абылай ханда оның саны өте көп болды, сөйтіп ХІХ ғасырдың өзінде-ақ құжаттарда төлеңгіттердің тұтас руы атап өтіледі. Бұл орайда төлеңгіттерді ұстаудың белгілі бір ережелері сақталды. Абылай ханның қатысуымен қазақ жасақтары тұрақты әскер сипатын алды, Орта жүз бен Кіші жүздің әр түрлі руларынан шыққан қолбасшылар әскери іспен тұрақты айналысты. Бөгенбай, Қабанбай, Баян, Есет, Наурызбай, Жәнібек сынды батырлар 10 000 жауынгерге дейін жететін ірі құрамаларды үнемі басқарып жүрді. Батыр институтының өзі әскери іспен неғұрлым кәсіби түрде айналысатын адам саны көп жасақтарды қамти бастады. Мұны көптеген деректемелер объективті түрде дәлелдейді, ол кезде белгілі бір саяси қайраткерге әскери күзет ретінде батырлар еріп жүретін болған, ал олардың ең беделділері саяси өкіл міндетін атқарған. Мәселен, қытай деректемелерінде Еренқабырға ауданында сауда пунктін ашу туралы қытайлықтармен келіссөзді Қабанбай батырдың жүргізгені атап өтіледі. Ресей өкімет орындарымен саяси келіссөздерді Жәнібек тарханның жүргізгені жиі кездеседі. Қазақ даласының Қанжығалы Бөгенбай, Құлеке, Деріпсәлі және басқа да көптеген батырлар сияқты көрнекті қайраткерлер де маңызды саяси келіссөздер жүргізген.

Қазақстанның оңтүстік шептері де біртұтас мемлекеттің құрамдас бөлігі ретінде Абылайдың жоспарына енді. 1762 жылы ол қарақалпақтарға жорық жасады және сол арқылы Ұлы жүз рулары мен қоныраттардың ескі замандардан бері қазақтардың жері болып келген Сыр өңірі қоныстарын иеленуіне мүмкіндік берді. 1765 жылы ол Қоқанға жорық жасап, Ташкентте бір жыл болды. Сол жылдары ол Қоқанның күшті ықпалында болған қырғыздарға қарсы жорыққа шықты және онда 1770 жылы «Жайлау қырғыны» болды, мұнда Абылай қырғыздардың тас-талқанын шығарды, ал тұтқынға түскендерін ол Көкшетау жеріне қоныстандырды. Бүкіл дерлік Жетісуды басып алған Қоқан билеушілерінің одақтастары ретіндегі қырғыздарға қарсы қимылдар аумақты шамамен Қазақстан мен Қырғызстанның қазіргі шекарасы бойынша, яғни өздерінің ежелгі жерлері бойынша межелеумен аяқталды. Орта Азияға қатысты саясатында Абылай қазақтардың ежелгі жерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету принципін мүлтіксіз ұстанды, ал оның қолданған шаралары сол бір мейірімсіз де

катан дәуірге мейлінше тән болды. Абылай тұсында Жетісу Ұлы жүз рулары қоныстанған жерге айналды, ал олардың ата-бабалары ерте кезден осы өлкені мекендеп келген еді. Абылайдың басты мақсаттарының біріне қол жеткізілді.

6. АБЫЛАЙ ХАН МИРАСҚОРЛАРЫ БИЛІК ЕТКЕН КЕЗЕНДЕГІ ОРТА ЖҮЗ АУМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ ЖАҒДАЙ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 80-ЖЫЛДАРЫ—1821 Ж.)

Абылай хан қайтыс болғаннан кейін Орта жүз бен Ұлы жүз аумағында ұзаққа созылған саяси дағдарыс басталады, ол ақыр аяғында Қазақ хандығы саяси жүйесінің ыдырауына және оның өз тәуелсіздігінен айырылуына әкеп соқты.

Бұл кезеңде Шаруалар соғысының сұмдықтарын бастан кешірген, Батыс Еуропада да, Қара теңізде де өз жағдайын нығайтып алған Ресей империясы едәуір күшейеді. 1768—1774 жылдардағы орыс-түрік соғысының барысында Ресей әскерлері Қырым мен ноғай даласын басып алды, ал 1783 жылы Қырым хандығы тіршілік етуін тоқтатты. Ресей Алтын Орданың мұрасына және Еуразияның барлық халықтары арасындағы басты рөлге жеке-дара дәмелене бастады. Бұл Ресейдің Орталық Азияға, соның ішіндегі Қазақстанға экспансияшылдық саясатын жеңілдетті.

Уәли хан билік еткен жылдардағы Орта жүз. 1781 жылы Абылай хан қайтыс болғаннан кейін күздігүні қазақ қоныстарында оның үлкен баласы Уәлиді хан жариялауға дайындық басталды. Онан басқа хан атағынан Барақ сұлтанның баласы, Абылайдың қызын алған, Орталық Қазақстандағы көптеген руларды басқарып келген Дайыр және Кіші жүз ханы Батырдың баласы, ол да Абылайдың күйеу баласы Құдайменде сұлтан дәмеленді. Соңғысы Обаған мен Есіл арасындағы үлесті басқарды. Оңтүстік Қазақстанда Әбілмәмбет ханның баласы Болат сұлтан мен Шахмұхамедтің (Сәмеке. — *Ред.*) баласы Есім сұлтан ықпалды болды, олар Сырдариядағы қалаларды иеленді. Солтүстік-шығыс Жетісуда Әбілмәмбеттің басқа бір баласы, әбден қартайған Әбілпейіз сұлтан билік етті. Орта жүз бен Ұлы жүздің басқа жерлерінің бәрі Абылайдың балаларына бөліп берілген еді. Нақ солардың қолдауы мен әкелерінің даусыз беделі Уәли сұлтанның таққа басқа үміткерлерді жеңуін қамтамасыз етті.

1771 жылдың қарашасында хан жариялаудың ресми рәсіміне қазақ даласына Цин империясының елшілігі келді. Бастапқыда бұл рәсімді Көкшетаудағы хан ордасында өткізу жоспарланған еді, алайда кейіннен қытай елшілігімен кездесетін орын шығысқа ауыстырылды. 1781 жылдың желтоқсанында Ханбаба сұлтанның ауылында Уәли цин елшілерінің, сұлтандардың қатысуымен хан жарияланып, ақ киізге көтерілді. Сол жерде Абылайға ас берілді, Орта жүздің жаңа ханына көп сыйлықтар, соның ішінде алтын жалатқан тақ, күміс ыдыс-аяқ, көп мөлшерде жібек маталар мен қағаз ақша тарту етілді. «Уәли сұлтанды ақ киізге отырғызып, сонымен көтеріп, хан болуымен құттықтады», — деп хабарлады Сұлтанмұхамед сұлтан Сібір бекіністі шебі

әскерлерінің командашысы генерал-майор Н. Г. Огаревке.⁷² Сайлау рәсіміне әр түрлі қазақ руларының бес жүздей өкілі қатысты, соның ішінде орыс елшісі Чучалов та болды. 1782 жылдың басында Уәли Петропавл бекінісіне барып, Ресейге адалдыққа ресми түрде ант берді және оны Ресей әкімшілігі таныды.

Уәлидің бір мезгілде Ресейге де, Қытайға да ант беруінің өзі-ақ оның әкесінің саясатын жалғастыруға ұмтылғанын көрсетеді. Бір жағынан, ол II Екатеринаға: «Тірі тұрған кезімде, өз күшім жеткенше, Ұлы мәртебелі Сізге қызмет етуімді жалғастыра беремін», — деп мәлімдеді.⁷³ Екінші жағынан, хан ара-тұра Пекинге өз елшілерін жіберіп, цин императорын өзінің адалдығына сендіріп отырды. Дегенмен де, оның билігі Абылай ханның қолында болғанындай абсолютті билік болған жоқ. 80-жылдардың басында қаракесек және төртуыл руларында Барақ сұлтанның баласы Дайыр хан болып жарияланды. Оны Нұра өзенінің бойында арғын руларын басқарған Бөкей сұлтан қолдады. Уәлидің өзі «менде Қарауыл және Атығай сияқты шағын ғана екі болыс жағдайында күш көп емес, ал үлкен болыстар... атап айтқанда: өздерінде атақты сұлтандары бар Төртуыл, Қаракесек, Алтай және Найман болыстары, ал олардан менің ешқандай кәсіпте үмітім жоқ, өйткені олар мені амалын тауып тыңдамай кетуі мүмкін» деп білді.⁷⁴

А. И. Левшин 1783 жылы қазақтарда тағы бір хан болды, ол Барақ сұлтанның баласы, Әбілпейіз сұлтан қайтыс болғаннан кейін найманның қаракерей руы хан етіп жарыялаған және Қытай императоры сол құрметте таныған Ханқожа деп санады.⁷⁵ Бірақ бұл жылы Ханқожаның хан атағы жайында әлі сөз бола қоймаған еді. «Сен, Ханқожа, Әбілпейіздің үлкен баласысың, саған өз әкеңнің мұраға қалған ван (яғни, кінәз. — *Ред.*) атағын рақымдылықпен береміз», делінген император Цянь-лунның грамотасында.⁷⁶

Дегенмен Ханқожа 1799 жылы өзі қайтыс болғанға дейін хан деп атала берді. Деректемелерде Абылай қайтыс болғаннан кейін тәуелсіз болған және 1798 жылы Ташкентті, Түркістанды және басқа қалаларды Жүніс қожаның басып алуы салдарынан биліктен айырылған Болат хан мен Есім ханның есімдері де айтылады.

Дайыр хан 1786 жылы өлді, оның інісі Бөкей сайлануға қол жеткізе алмай, өз иеліктеріне сұлтан атағымен билік ете берді. Сонымен XVIII ғасырдың аяғында Орта жүзде екі хан — Уәли мен Ханқожа қалды.

Уәли ханның ішкі саясатын шекаралық шепке жақын жерде көшіп жүретін сұлтандар мен ақсақалдардың бір бөлігінің орыстарды жақтайтын пиғылдары да қиындата түсті. Соңғылары патша әкімшілігіне ханның озбырлығы мен қысым көрсетуіне жиі шағым жасайтын. Нәтижесінде шекарада тұратын қазақтар орыс иеліктеріне көшіп кетіп отырды. Мәселен, 1789 жылы Болат сұлтанның баласы Тоғым сұлтан Орта жүздің өзіне бағынатын ауылдарымен Өскемен бекінісіне қамқорлық көрсету туралы өтініш жасап, қоныстану үшін Ертістен жер алды. Солай бола тұрса да, 1796 жылдың өзінде орыс елшісі Телятников оны Түркістан түбінде кездестірген.⁷⁷ 1795 жылдың қаңтарында тағыда екі сұлтан мен 19 ақсақал өздерінің қоныстарын тікелей Ресейдің басқаруына қабылдауды сұрап өтініш жасады. Бөкей және Құдаймен-

де сұлтандар ашықтан-ашық Ресейге бүйрегі бұратын көзқарас ұстанды. 90-жылдардың басында Уәли Оңтүстік Қазақстанға бақылау жасаудан айырылады және Жетісудың өз бауырлары Сүйік және Әділ сұлтандар билік еткен бөліктерінде ғана оның билігі сақталып қалды. Ханның 1785 жылғы қырғыздармен соғысы осы аймақтағы тағы бір сәтсіз сыртқы саяси әрекеті болды.

Қазақтар мен қырғыздар арасындағы әсіресе Абылай хан қайтыс болғаннан кейін жиілей түскен бір-біріне шабуыл жасап, мал айдап өкету Уәлиді қырғыздарға қарсы өз інілері Шыңғыс пен Қасым бастаған әскер жіберуге мәжбүр етті. Барлау жасаған Қасым тұтқынға алынды, бірақ келіссөздерден кейін босатып жіберілді. Дегенмен соғыс тоқтатылмады. Тыз сұлтан мен Бердіқожа старшын жеке қолымен қырғыздарға шабуыл жасады. Тыз да талқандалып, тұтқынға түсірілді, тек Бердіқожа ғана 1786 жылы қырғыздарды талқандаудың сәтін түсірді. Келесі жылы ол да тұтқынға түсіп, өлтірілді. Оның інілері мен балалары қырғыз қоныстарына сәтті шабуыл жасағанына қарамастан, жанжал бітпей, шапқыншылық жалғастырыла берді.

Уәлидің Цин империясымен қатынастары неғұрлым тұрақты болды. Қытайлардың Ресейге қарсы жоспарланып жатқан соғысына қатысудан оның 1785 жылы бас тартқанына қарамастан, үнемі елшіліктер алмасып отырды, 1789 жылы Уәлидің өкілдері Бопы мен Әділ сұлтан императордың 80 жылдығына байланысты Пекиндегі салтанаттарға қатысты, ол 1800 жылы ханның өтініші бойынша император Цзяцин Ғаббас сұлтанды Уәлидің мирасқоры деп ресми түрде таныды. Хан циндердің көмегімен қазақтарда қолданылып жүрген саяси жүйені өзгертіп, сайланбалы биліктің орнына мұраға қалдырылатын билік орнатуға тырысты, алайда оның бұл идеясы нақты орындалмаған күйінде қалды. Ғаббас Уәлидің тірі кезінде өлді, оның басқа балалары не жас болды, не айтарлықтай беделі болмады. Хан билігінің әлсіреуі Орталық Қазақстан қазақтарының 1816 жылы Бөкейді өз билеушілері деп жариялауына әкеп соқты, оны орыс үкіметі ресми түрде танып, сол арқылы Уәлидің Орта жүзге ықпалын әлсіретуге тырысты. 1817 жылы Солтүстік-батыс Қазақстанда тағы екі хан пайда болды. Тобыл және Аят алқаптарында көшіп жүретін қыпшақ руының қазақтары Қайып ханның ұрпағы, ықпалды сұлтан Жантөрені, Торғайдағы, Тобыл мен Обағандағы арғын қауымдары оның туысы Құдайменде сұлтанның баласы Жұмажанды хан етіп жариялады. 1819 жылы, Бөкей хан қайтыс болғаннан кейін, оның орнына Шыңғыс сайланды, алайда оның Нұранын жоғарғы ағыстары мен Қарқаралы және Кент тауларының төңірегінде көшіп жүретін бірнеше қауымдарға ғана билігі жүрді. Сонымен ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде Орта жүзде Уәлиден басқа, оның билігіне таласқан тағы да үш хан болды. Уәли өзінің баласы Ғұбайдолла сұлтанды мирасқоры деп жариялап, 1821 жылы қайтыс болды.

Уәли хан мен оның бақталастары билік етуінің негізгі қорытындысы Қазақ хандығының жалпы әлсіреуі еді. Басқарудың үлестік жүйесіне көшу — сұлтандар ықпалының өсуіне, ал ХVІІІ ғасырдың аяғы — ХІХ ғасырдың басында орталық биліктің бөлшектенуі іріткі салу сарынның күшеюіне және мемлекеттің іс жүзінде ыдырауына әкеп соқты. Ресей шекаралық шебіне жақын манда көшіп жүретін руларды басқарған көптеген сұлтандар мен ақсақалдар орыстың өкімет орындарынан қолдау іздеп, Уәли ханды орағытып өтіп, олармен белсенді байланыстарды жолға қойды. Рубасылар шендерге, сыйлықта-

рға, олардың қазақ қауымдарына билігін қолдау мен нығайтуға берілген уәделерге айырбастап, Ресейге адалдыққа ант берді. Нақ осы жағдай ХІХ ғасырдың 20-жылдарында Ресейдің Орта жүзде хан билігін жоюға әрекет жасауына және қазақтарды тәуелсіздігінен айырып, Қазақстанды Ресей империясының бір бөлігіне айналдыратын әкімшілік реформалар жүргізуіне мүмкіндік берді.

Ресейдің Орта жүздегі ХVІІІ ғасырдың аяғы — ХІХ ғасырдың басындағы саясаты. Абылай хан қайтыс болғаннан кейін Ресейдің Орта жүз жеріне неғұрлым белсенді түрде енуіне жағдай қалыптасты. Сұлтандар мен рубасылардың Уәли ханның үстінен шекаралық әкімшілікке жасаған шағымдары Солтүстік және Шығыс Қазақстанның аумағын империя құрамына қосу үшін қолайлы сылтау ретінде пайдаланылды. Ол ол ма, үкімет мұндай жолданымдар мен өтініштерді көтермелеуді, рубасыларды марапаттау, сыйлықтар мен шен беру арқылы сатып алуды ұсынды. Қазақтарды егіншілікке, шөп шабуға және солардың салдары ретінде отырықшылыққа тарту жоспарланды. Бұл оларды жақсырақ бақылауға және дала халқын ішкі губерниялардың тұрғындарына жақындатуға мүмкіндік беретін еді. ХVІІІ ғасырдың аяғында аймақта Ресей билігін орнықтыру жөніндегі шаралар көзделетін бірқатар жобалар пайда болады. ХVІІІ ғасырдың 90-жылдарының орта шенінде әзірленген Я. Боувердің жобасына сәйкес, саяси және экономикалық сипаттағы өзгерістердің тұтас кешені көзделген. Біріншіден, Уәли ханның жанынан екі алқадан тұратын Ақсақалдар кеңесін құру жорамалданды. Бас сот алқасы Петропавл бекінісінде, екіншісі — хан ордасы жанында болуға тиіс еді. Сонымен бірге әрбір руда билердің «ауызша соты» құрылмақшы болды. Ең маңызды істер екінші алқада қаралып, оның шешімін Петропавлда бекіту қарастырылды. Сөйтіп қазақтардың сот жүйесі шекаралық өкімет орындарының бақылауында болар еді. Екіншіден, Петропавл бекінісінде қазақ балаларына арналған мектеп және қазақ болыстарында мешіттер ашып, оларға Ресей бодандарынан молдалар тағайындау көзделді. Осы шаралар арқылы Ресей әкімшілігі қазақтардың рухани өмірін бақылауға алуды жоспарлады. ХІХ ғасырдың басында Омбы мен Семейде қазақ балаларын орысша сауат ашуға оқытуға арналған мектептер ашылды. Бұл оқу орындары негізінен отаршылдық аппарат үшін қызметкерлер даярлады.

ХVІІІ ғасырдың аяғы — ХІХ ғасырдың басында шекара өңіріндегі қазақтарды тікелей басқаруды ұйымдастыру жөнінде шаралар қолданылды. 1798 жылы Орта жүз руларына Ресей бодандығын қабылдауының өтеміне Ертіс алқабынан жер бөлінді. ХІХ ғасырдың басында Томск губерниясының Бийск және Тюкалинск округтерінде — 32,1 мың қазақ, Тобыл губерниясының Есіл және Қорған округтерінде — 19,8 мың, Омбы округінде — 10 мың, Петропавлда — 23,6 мың, Семейде — 32,5 мың, Өскеменде — 9,8 мың, Сібір шебінің дистанцияларында 11,4 мың адам тұрды. Ресейдің тікелей бодандығында Орта жүздің барлығы 140 мыңнан астам қазағы болды.

ХІХ ғасырдың басында шекаралық өкімет орындары әскери-барлау сипатында бірқатар шаралар қолданды. 1815 жылы Усть-Уйск бекінісінен Торғайдың жоғарғы ағысына подполковник Феофилачевтің бастауымен 1617 адамнан, соның ішінде 330 казактан, 1080-нен астам башқұрттан, екі зеңбірегі бар 100 жаяу әскерден тұратын экспедиция жіберілді. Бұл экспедицияның басты мақсаты қорғасын рудасы кеніштерін зерттеу және оларға апаратын қолайлы жолдарды барлау еді.⁷⁷ 1816 жылы Ертіс шебінен И. Шангиннің басқаруымен 200 адамнан тұратын осындай экспедиция және Пресногорьков бекінісінен

150 казактан тұратын Ф. Набоковтың отряды жіберілді. Бұл экспедициялар ғылыми және барлау мақсаттарына қоса, Ресей империясының әскери күші мен орыс әскерлерінің Қазақстанның кез келген нүктесіне жету мүмкіндігін де көрсетті.

Көріп отырғанымыздай, ХІХ ғасырдың басында Ресейдің Орта жүздегі саясаты неғұрлым белсенді бола түскен. Мұны Уәли хан билік еткен кезде Қазақ хандығының әлсіреуі, сондай-ақ Ресей империясының аймаққа ықпалының күшеюі туғызған еді. Отаршылдық өкімет орындарының барлық шаралары Солтүстік және Шығыс Қазақстанды империя құрамына қосуға негіз дайындау мақсатын көздеді.

¹ Абылай хан. Тарихи жырлар, т. 4. А., 1993, 67-б.

² Бұл да сонда, 41-б.

³ Бұл да сонда, 43-б.

⁴ Бұл да сонда, 304-б.

⁵ «Айкап», 1912, № 6–7.

⁶ Абылай хан, 61-б.

⁷ Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г., т. 3. Казань, 1897, 741-б.

⁸ Бұл да сонда, 746-б.

⁹ Бұл да сонда, 747-б.

¹⁰ Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина ХVIII – первая треть ХІХ в. Сборник документов и материалов. Археографическое введение К. Ш. Хафизовой (в соавторстве с В. А. Моисеевым), историческое предисловие, перевод китайских источников и подготовка научного комментария К. Ш. Хафизовой. А., 1989, ч. I, 47-б.

¹¹ Бұл да сонда, 52–53-б.

¹² Бұл да сонда, 80-б.

¹³ Бұл да сонда, 83-б.

¹⁴ Бұл да сонда, 96-б.

¹⁵ Омари Ж. Бұқар жырау. Он екі тарих. Қарағанды, 1994, 168-б.

¹⁶ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 114-б.

¹⁷ Бұл да сонда, 104-б.

¹⁸ Бұл да сонда, 129–136-б.

¹⁹ Бұл да сонда, 144-б.

²⁰ Вяткин М. Казахское общество в середине ХVIII в. // Известия Казахстанского филиала АН СССР. Сер. ист., вып. I. А., 1940, 16-б.

²¹ Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе России в ХVIII – начале ХХ века. А., 1981, 84–85-б.

²² Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 171–172-б.

²³ КРО-I, 603-б.

²⁴ Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. А., 1996, 242-б.

²⁵ Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах, т. I. А., 1984, 265–272-б.

²⁶ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 31–32-б.

²⁷ Бұл да сонда, 74–75-б.

²⁸ КРО-I, 677-б.

²⁹ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 85-б.

³⁰ Найман және қоңыраттарды билеген Әбілмәмбет ханның балалары.

³¹ Омари Ж. Бұқар-жырау, 272-б.

³² Левшин А. И. Описание, 254-б.

- ³³ Спасский Г. И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды //Сибирский вестник, ч. 9, 1820, 118–119-б.
- ³⁴ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 101–102-б.
- ³⁵ Бұл да сонда, 100-б.
- ³⁶ Бұл да сонда, 88-б.
- ³⁷ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 4. А., 1985, 115-б.
- ³⁸ Бекмаханова Н. Е. Легенда о Невидимке. А., 1968, 170–171-б.
- ³⁹ Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе российской империи, 92-б.
- ⁴⁰ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 4, 116-б.
- ⁴¹ Бекмаханова Н. Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. М., 1980, 72-б.
- ⁴² Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край, 751-б.
- ⁴³ Бекмаханова Н. Е. Формирование многонационального населения, 72–75-б.
- ⁴⁴ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 4, 218–219-б.
- ⁴⁵ Бұл да сонда, 224–225-б.
- ⁴⁶ Бекмаханова Н. Е. Легенда о Невидимке, 27-б.
- ⁴⁷ Абдиров М. Ж. История казачества Казахстана. А., 1994, 96-б.
- ⁴⁸ Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край, 747–748-б.
- ⁴⁹ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 160-б.
- ⁵⁰ Бұл да сонда, 165-б.
- ⁵¹ Левшин А. И. Описание, 238–239-б.
- ⁵² История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах, т. 3. А., 1979, 75-б.
- ⁵³ Левшин А. И. Описание, 240–241-б.
- ⁵⁴ Цинская империя и казахские ханства, 77-б.
- ⁵⁵ Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе Российской империи, 87-б.
- ⁵⁶ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 37-б.
- ⁵⁷ Левшин А. И. Описание, 254-б.
- ⁵⁸ Каратаев Н. К. П. И. Рычков – выдающийся русский экономист XVIII века //Вестник АН СССР, 1950, № 3, 85-б.
- ⁵⁹ Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край, 751-б.
- ⁶⁰ Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе Российской империи, 195-б.
- ⁶¹ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 25–26-б.
- ⁶² МОЦА-II, 23-б.
- ⁶³ Бұл да сонда, 27-б.
- ⁶⁴ Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край. Казань. 1893, т. III, 32-б.
- ⁶⁵ Бұл да сонда, 56-б.
- ⁶⁶ Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, М.-Л., 1940, 24-б.
- ⁶⁷ Ибрагимов С. К. Из истории внешнеторговых связей казахов в XVIII веке. //Ученые записки Института востоковедения. М., 1958, т. 19, 46-б.
- ⁶⁸ Бұл да сонда, 48–50-б.
- ⁶⁹ Бұл да сонда, 52-б.
- ⁷⁰ Бұл да сонда, 58-б.
- ⁷¹ КРО-I, 59-б.
- ⁷² Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 106-б.
- ⁷³ Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе Российской империи, 93-б.
- ⁷⁴ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 116–117-б.
- ⁷⁵ Левшин А. И. Описание, 257-б.
- ⁷⁶ Цинская империя и казахские ханства, ч. 2, 112-б. Бұл жерде Ханкожа Әбілпейіздің баласы деп алынған, бірақ ол әкесі Барак сұлтанның өлімінен кейін асырап алған бала болатын.
- ⁷⁷ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 4, 246–247-б.

Жетінші тарау

XVIII ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ – XIX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҮШТЕН БІРІНДЕГІ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН

1. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАШКЕНТ ИЕЛІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДА БОЛУЫ (XVIII ҒАСЫРДЫҢ 80-ЖЫЛДАРЫ – XIX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі саяси жағдай оның қалған бөліктеріндегі жағдайдан ерекше болды. XIX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстан ортаазиялық феодалдық мемлекеттер – Хиуа, Бұхара және ең үлкен дәрежеде – Қоқан экспансиясының объектісіне айналды. Қазақстанның оңтүстігінде олардың үстемдік ету кезеңі біршама аз уақыт аралығын (шамамен 1810–1866 жылдар аралығын) алса да, бұл кезең – аймақтың Ресей империясына қосылуының тікелей алдында болған маңызды кезең. Оңтүстік Қазақстан өзін қазақтардың басқа облыстарынан сондайлық ерекшелендіретін сипатты белгілерге нақ сол кезде түпкілікті ие болған еді.¹

Монғолдарға дейінгі кезеңде Қазақстанның оңтүстігінде отырықшы егіншілік жазиралары қоршап жатқан, жеткілікті дәрежеде дамыған қала мәдениеті болғаны мәлім. Шыңғыс-хан шапқыншылығының оған мықтап апат келтіргені сонша, ол XIX ғасырға дейін оңала алмады. XVIII ғасырдың бірінші жартысында жоңғарлардың басып кіруі отырықшылық-егіншілік мәдениеттің құлдырауын ақырына дейін жеткізді. XVIII ғасырдың аяғына қарай Қазақстанның оңтүстігі оны мекендеген әр түрлі рулардың, көбінесе Ұлы жүз бен Орта жүз руларының көшпелі шаруашылығы басым аймақ болды.²

Бұл жағдайлар мұнда қазақ хандары билігінің нығаюына себепші болмады, өйткені бай отырықшылық-егіншілік жазиралары болмаған олар көшпелі бірлестіктерге өз билігін нығайту үшін олардың ресурстарын пайдалана алмады. Солай бола тұрса да, XVIII ғасырдың аяғына дейін, Орталық Азия жоңғарлардың басқыншылығы, Ираннан Нәдір шахтың шапқыншылығы, Аштархан ұрпақтары мемлекетінің құлауы және өзбек қауымдарының Орта Азиядағы иеліктерді қайта бөлісу үшін жүргізген кескілескен күресі туғызған құлдыраудан ес жиып үлгіргенше, қазақ хандары жоңғарларды ығыстырып шығарып, Қазақстанның оңтүстігінде өз билігін қалпына келтіріп қана қоймай, жоңғарлардан Ташкентті қайтадан тартып алды, тіпті жергілікті қыпшақтарға сүйене отырып, Ферғана істеріне де араласа бастады. 1748 жыл шамасында «ташкенттік төре», Барақ сұлтанның баласы, Наманғанның билеушісі және Турақорғанның (кейіннен Солтүстік Ферғанадағы қоқан наместнигінің резиденциясы) негізін салушы Шығай ханды (ол әрі Ахмад хан) дала қыпшақ-

тары Йазы – Ферғана ханы деп жариялады. Алайда көп ұзамай ол қоқан билеушісі Әбді әл-Кәрім биден жеңіліс тапты.³

XVIII ғасырдың аяғына қарай Орталық Азия шаруашылығының қалпына келтірілуі, осы негізде өсіп шыққан жетекші үш мемлекеттік құрылым – Бұхара өмірлігінің, Қоқан және Хиуа хандықтарының пайда болуы мен күшеюі жағдайды біртіндеп осы мемлекеттердің пайдасына өзгертті.

Ферғана тарихи жағынан да, географиялық жағынан да Қазақстанның оңтүстігімен тығызырақ байланысты болды. Осында XVIII ғасырдың басында, бастапқыда өзбектердің минг құрылымының үлесі ретінде пайда болған шағын Қоқан иелігі бірте-бірте, XVIII ғасырдың аяғына қарай, солтүстік ферғаналық кожалардың жергілікті діни жетекшілерімен және басқа да рулық-тайпалық топтармен ойдағыдай күрес жүргізе отырып, бүкіл Ферғана алқабын өз билігіне біріктірді.

1798 жылы Қоқан тағына Әлім бек (1773/75–1810) көтерілді. Шексіз билікке ұмтылып және өзін таққа көтерген минг туыстарының бакылауына тартыла отырып, ол мылтықпен қаруланған және негізінен Кухистаннан (таулы Тәжікстан мен Памирден, тура Гиндукушке дейін) шыққандардан құрылған, саны б мыңнан 10 мың адамға дейін жететін және «тәжік» деген жалпы этнониммен аталған адал тұрақты әскер бөлімдерін құруға кірісті. Бұл «жана әскерді» бір ғана Ферғанадан түсетін кіріске ұстау мүмкін емес еді. Қоқан хандығы тонаушылық жорықтар мен кең көлемді аумақтық басқыншылықтар жолына түсті. 1805 жылы Ферғана аңғарынан шығар жердегі стратегиялық мекен – Ходжент біржола жаулап алынды. 1806 жылы қоқан әскерлері Ұратөбені жаулап алып, Жызакты қоршады.⁴ Шамамен нақ сол уақытта Әлім бек, өз табыстарын заң жүзінде нығайтқандай, хан атағын қабылдады – Түркістан өміріндегі айта қаларлықтай оқиға, ол Хиуаның билеушісі, өзбектердің қоңырат бірлестігінен шыққан Елтүзердің хан атағын алуымен (1804–1806) бір мезгілде болды. Идеологиялық жағынан алғанда, зайырлы түрік-монғол мемлекеттілігі идеясының ортаазиялық кожалар діни жетекшілерінен асып түсіп салтанат құрғанын білдірген бұл оқиға қоқан хандарының Бабыр мен әмір Темір арқылы Шыңғыс-хан тегінен шыққаны туралы аңызбен негізделді, ал аңыз ақиқат (кұқық көзі) ретінде қабылданатын.

Қоқан экспансиясының келесі нысанасы Ташкент болды.

Жоңғарлар қуып шығарылғаннан кейін Ташкент иелігінде шамамен 1792 немесе 1794 жылға дейін қазақтардың шыңғыс ұрпақтары, ең алдымен Абылай хан билік етті. Ташкент пен оның аймағын Абылай хан қазақ рулық топтары арасында былайша бөлді. Шымкент Шымыр руына тиді. Төрт бөліктен – «тіректерден» (бастапқыда – ауылдар) тұратын Ташкент ысты (Бесағаш), Қоңырат және Орта жүз (Көкше), жаныс (Сибзар), сіргелі, ысты және ошақты (Шейхантаур) арасында бөлінді. Шынасты құлас және найман қауымдары, Паркент қыстағы мен оның аймағын шықтым тобы алды. Төле бидің баласы, жаныс руынан шыққан Ниязбек Ташкент түбіндегі бекіністің негізін қалады, ол соның құрметіне (яғни Ниязбек) аталды және қалаға су беруді реттеп отыратын түйінді пунктке айналды. Сіргелі руынан Байтебек және қият руынан Қыбырай өздерінің бекіністі мекен-жайларын салды. Ташкенттің төрт бөлігін Абылай ханның тумалары: Бабахан төре (Шейхантаур), Аштархан ұрпақтарынан шыққан Раджаб бек (Бесағаш), Шағатай ханның ұрпақтарынан шыққан Мұхаммед Ибраһим бек (Көкше) және Жошы ұрпақтарының өкілі Сибзарды басқарды.⁵ Олардың арасында Ташкентте өз билігін күшейту жолында үнемі күрес жүріп жатты.

Отырықшы тұрғындардың көшпелілер жетекшілерінің зорлық-зомбылығына наразылығын XIV ғасырда өмір сүрген жергілікті әулие Шейхантаур (Шайхауанд-и Таһур) ибн Шайх Омар Багистанидің ұрпағы Жүніскожа пайдаланды. Ташкент иеліктерін бөлген кезде ең қолайсыз және сусыз жерлер тиген шанышқылы және қанлы руларындағы (өйткені олар Абылай ханның жоңғарлармен шайқастарына қатыспады) өз мүридтерінің қолдануына сүйеніп, Жүніскожа 1792 не 1794 жылдардан бастап 11 жыл бойы Ташкентте өз билігін орнатты. Оны қият және түрік қауымдары да қолдады. Жүніскожаның иеліктері оңтүстігінде құрама тауларына (яғни Ангрен өзенінің аңғарында орналасқан Құрама ауданын қоса алғанда), шығысында — Бискан тауларын, батысында — Сырдарияға және солтүстігінде — Шымкентке дейін кеңейді. 1799 жылы Жүніскожа соған дейін Бұхараның қамқорлығын пайдаланып келген Түркістанды басып алды.⁶

Бірсыпыра уақыт бойы Ташкентте қожалардың софылық діни жетекшілер билігінің орнатылуы әбден заңды құбылыс еді. Орталық Азияда софылардың беделі жалпы алғанда өте жоғары болатын, ал хан билігі әлсіреген, аласапыран және «мезгілсіз» кезеңдерде жекелеген дәруіштік діни топтар саяси өмірде кейде шешуші күштер деңгейіне көтеріліп отыратын.

П. П. Иванов орыс деректемелерінің хабарларын жинақтай келіп, Жүніскожаның казактар жөніндегі саясатын былайша сипаттаған: «Ташкентке ең жақын казак аудандарын жаулап алуды аяқтап және Ұлы ордада хан атағын жойып, Жүніскожа, сірә, казак тайпаларының ішкі өміріне одан әрі араласпаған болса керек, оларды басқаруды билерге беріп, зекет жинаумен шектелді. Дала өңіріне өз ықпалын күшейту үшін Жүніскожа казактардың ең ықпалды адамдарын өзіне кепіл етіп ұстады. Жоғарыда аталған деректемелерден дала казактарының қарастырылып отырған уақытта Ташкенттегі саудада да елеулі рөл атқарғаны көрінеді».⁷ Ташкент билеушісінің негізгі әскери тірегі казактар болды. Отырықшы тұрғындар да, көшпелілер де алынған әскери жасақ Ташкентте де, Ферғанада да «қара қазан» терминмен белгіленді. Ташкент иелігі жасағының саны 20 мыңнан 60 мыңға дейін жететін адам болды. Жүніскожаның билігі оның жеке беделімен, қару күшімен ұсталды және берік болмады. Ол өзінің бес баласын — Мұхаммедқожаны, Ханқожаны, Хашимқожаны, Сұлтанқожаны және Хамитқожаны — Ташкентке бағынышты бекіністерге басшы етіп қойды.⁸

Жүніскожа билігінің күшеюі мен шамшылдығы Ташкенттің Қоканмен қалыңысуына әкеп соқпай қоймады, ол феодалдық екі орталықтың бақталастығы ғана емес, шын мәнінде мемлекеттік құқықтық идеологияның екі нысанының: қожалар діни жетекшілері мен зайырлы биліктің (хан билігінің) күресі де болды. Нақ осы күрестің барысында Қокан билеушісі хан атағын алды.

Бастапқыда жағдай Қокан үшін сәтсіз болып қалыптасты. Оның Ферғананың өзіндегі діни жетекшілік және окшауланушылық сарындармен қиын күрес жүргізуіне тура келді. 1799 жылы Әлім бек Ташкентке қокан бектерінің әйелдер жағынан туысы, Ходжент билеушісі Ханқожаны жіберді. Қокан күштері Ташкентке жақындап келіп, Қарасу деген жерге аялдаған еді. Осы жерде оларға Жүніскожа сырт жағынан келіп тиісті. Қокандықтар қашты. Ханқожа тұтқынға түсіп, 70 серігімен бірге өлтірілді. Соның нәтижесінде Жүніскожа Құраманы басып алды. Қокан Ходженттен айырылды, ал Ферғананың солтүстігінде нақшбанди діни тобының ферғаналық шейхы Лутфаллах Чустың ұрпағы, Чуст билеушісі Бұзрыққожа бүлік шығарды. 1800 жылы Жүніскожа Ферғанаға атта-

нып, Ходжентке жақындады, осы қаланың билеушісімен (онда қоқан мингілерімен бақталас өзбектің йуз бірлестігінен Ұратөбе әміршісінің қолшоқпары билік ететін) Қоқанға қарсы одақ жасасты. Қоқан әскері де Ходжентке жақындап келіп, Сырдарияның жағасына тоқтады. Екі жақтың ешқайсысы өзеннен өтуге бел байламады да, шайқас болмады. Үшінші әрекеттен кейін ғана Әлім бек Чусты бағындырып, Бұзрыққожаны өлтірді.⁹

Сол екі арада, ташкенттік үстем топтың пікіріне қарамастан, қазақтар тобы қолпаштаған Жүніскожа 1803 жылы Қоқанға қарсы жаңа жорық жасамақшы болып ұйғарды. Ол Қоқанның өзіндегі Әлім бекке қарсы бой көрсетуге қатты сенді. Қазақтардан, Ташкент пен Құрама тұрғындарынан әскер жинап алған Жүніскожа Құрама жотасы арқылы өтіп, Ферғанаға кірді, сөйтіп Ашт арқылы жүріп, Чадак жолымен Гурумсарай өткелі жанында Сырдарияның оң жағасына шықты. Сол кезге қарай Әлім бек Ходжентті қоршап тұрған бадахшандық тәжік Раджаб дуанбегіне қарсыласын өзен арқылы өткізбеуге бұйрық береді. Ходжент жанында Сырдарияның оң жағасына өтіп алған Раджаб дуанбегі жеделдете жүріп отырып, Гурумсарайға жетіп Ташкент әскерімен кездесті. Сонымен бір мезгілде Гурумсарай тұсында Сырдарияның сол жағасында Әлім бектің алдыңғы тобы да келді. Раджаб дуанбегі Қоқанның ақ жалауын көтеріп, қозғалмай тұрған салт атты тубегінің қасына таулық тәжіктер арасынан елу мерген қойып, өзінің жанына жіті қимылдайтын атты әскерді қалдырды. Ташкент әскерінде алауыздық орын алды. Бабахан төре, Рүстем төре және Әділ төре шайқасқа әуелі шанышқылылардың бөлімшелері мен Жүсіпқожаның өз жасағының кіруін талап етті. Қазақ атты әскерінің жалауға жасаған шабуылын мергендер мылтықтан оқ атып тойтарды. Раджаб дуанбегі атты әскерінің шабуылдары қазақтардың қатарларын бұзды. Қазақтардың жасағы, ал содан соң Жүніскожа «ұрпақтарының» жасағы да қорқып, қаша жөнелді. Ташкенттің қалған күштерінің шайқасқа кіріспегені былай тұрсын, Әлім бекке қашқындарды қайткенде тезірек қуып жетіп, тұтқындар мен олжаны қалай қолға түсіруге болатынын көрсетіп берді. Мұны көрген Жүніскожа мүлкі мен қазынасын тастай қашып, толық талқандауға ұшырады.¹⁰ Осы шайқастың өзінде-ақ Жүніскожаның атты жасағының шабуылына атты әскердің шабуылы мен атқыштардың оқ атуын бір мезгілде қарсы қойған қоқандықтар тактикасының артықшылығы көрсетілді.

Жүніскожа қайтыс болғаннан кейін (1804 немесе 1805 ж.) Ташкенттегі билік оның үлкен баласы Мұхаммедқожаға, ал содан соң – Жүніскожаның ортаншы баласы Сұлтанқожаға көшті. Ташкенттегі әр түрлі тайталасушы топтар арасындағы үздіксіз күрес Ташкент иелігін әлсіретті. Қазақ сұлтандары Түркістанға билікті тағы да қысқа уақытқа өз қолына алды: 1806 және 1809 жылдар аралығында онда Ибраһим сұлтан мен Қасым сұлтан отырды, Қуатхан мен Тоқайхан (Тоғайхан) соңғысының балалары болатын. 1810 жылы онда «Абылай хан немересі» делінген біреу билік етті.¹¹

Ташкентті Әлім бектің жаулап алуы екі кезеңде өтті. Бірінші кезеңінде (1804–1807) қоқандықтар Ташкенттің оңтүстік жағындағы Ангрен өзенінің (Сырдарияның оң жақ саласы) аңғарындағы өзбек рулары да, әр түрлі жүздердің қазақ рулары да мекендеген облыс – Құраманы біржола жаулап алды. XVIII ғасырдың аяғында «құрама халық» (түрлі ру-тайпа өкілдерінен құралған) 9 ірі елді мекені бар 10 мыңға жуық адамнан тұрған. XIX ғасырдың орта шенінде Құрамада енді 24 бекіністі мекен болды, бұл орайда орталығы Кереуші бекінісі, маңызы бойынша екінші мекен Аблық еді. Құрамадағы тегі

қазақ этностар арасынан шанышқылы (Ұлы жүз), тама және керейіт (Кіші жүз) руларын атап өтуге болады; тама әулеті Бұқа бекінісін иеленді.¹² Құрама ауданын көшпелілердің интенсивті этникалық байланыстары мен жаппай отырықшылану өңірі деп қарастыруға болады. 1807 жыл шамасында Әлім бек оның Жызакқа жорығы кезінде Сұлтанқожаның солтүстік Ферғанаға кіріп, Шаиданды қоршауға алған (бұл Әлім бекті Жызакты қоршауды қойып, Ферғанаға қайтуға мәжбүр етті) жағдайын пайдаланып, өзінің бауыры Омар бекті Ташкентке аттандырды. Шыршық өзеніне жақын жерде Сұлтанқожаның әскерін талқандап және оның өзін тұтқынға алып, Омар бек Ташкенттің жаңа билеушісі Хамитқожамен (Жүнісқожаның шанышқылы және қаңлы тайпалары билікке көтерген кіші баласымен) шарт жасасты, ол өзін қокан ханының вассалы деп мойындады. Ниязбек бекінісінде Момын бек бастаған қокан гарнизоны және таулық тәжіктер арасынан 500 атқыш қалдырылды, оған Кереушінің билеушісі бағынуға тиіс болды.

1809 жыл шамасында діни құлшылық жасау (зікір салу) кезінде Әлім бекке қастандық жасалды: оны әлдебір кемтар (диуана) пышақпен ауыр жарақаттады. Соның салдарынан Қоканнан Ұратөбе иелігі бөлініп кетті, ал Хамитқожа қокандықтарға шабуыл жасау ниетімен әскер жинады. Сонда Әлім бек Ташкентке жаңа жорық ұйымдастырды. Сол кезге қарай Момын бек Ниязбек бекінісінен шабуылдар жасап, қаланы үнемі дүрліктіріп отырды, ауыз судан тапшылық көрсетіп, ташкенттіктердің жағдайын әбден қиындатты. Оның көп тұтқындар алғаны сонша, оларды ит пен мысыққа айырбастады, Ниязбектегі шаяндарды құрту үшін тіпті 13 үй құсына үш тұтқын беретін. Ташкентте аштық басталды. Ата-аналар балаларын бір күлшеге сатты. 11 күн қоршап, қала дуалын астынан үңгіп казып, бұзғаннан кейін қала алынды және бір күнге тонауға берілді. Хамитқожа Бұхараға қашты. Қаланы алу кезінде тәжіктің таулық атқыштары, жаяу әскерлер және зеңбірекшілер көзге түсті. Жаулап алушылар үшін қауіпті белгілі ташкенттіктердің бір бөлігі Қоканға кепіл етіп жөнелтілді. Кейбір далалықтарды хан дарға асуға, ал өз жақтастарын ақсақалдар (қала махаллалары мен қыстақтардың басшылары) және билер етіп бекітуге бұйрық берді. Ташкенттің хакімі (наместнигі) етіп Сайид Әлібек парванашы тағайындалды.¹³

Ташкентті бағындыру Қоканның Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуы басталғанын көрсетті. Мұндағы жағдай Әлім бектің ой-ниетіне қолайлы болды. Қазақ билеушілері арасында бірлік болмады. Түркістан қаласының билеушілері Бұхараның көмегіне бағдар алды, сол кезде сайрамдықтар Қоканның жуырдағы одақтастары болатын: осыдан бірнеше жыл бұрын Ұратөбе түбінде Бұхара әмірі Хайдардың (1780—1826 жылғы қазан; 1800—1826 жылдарда билік құрды) Әлім бекпен ірі шайқасы өтті. Түркістанның билеушілері Ибраһим сұлтан мен Қасым сұлтан және соңғысының балалары Қуатхан мен Тоқайхан (Тоғайхан) әмір жағында, ал 3—4 әскербасы бар 10 мың адамдық сайрам әскері Әлім бек жағында шайқасты. Онда қокандықтар жеңіліс тапты, оның үстіне түркістандықтар сайрамдықтардың тас-талқанын шығарды.

Басқа бір қазақ билеушісі Әділ төре (Абылай ханның үшінші баласы) өзара қырқыстар себепті 10 мың отбасымен бірге туған жерінен мүлде кетіп, қытайлықтардың иеліктерінен пана іздеуге мәжбүр болды. Ташкентте ірге тепкен қазақтың Шыңғыс ұрпақтарына келер болсақ, олар кейіннен болған оқиғалардың көрсеткеніндей, бастапқы кезеңде Дешті Қыпшақта қокан саясатын жүргізушілер болған.

2. ҚОҚАН ЖӘНЕ ХИУА ХАНДЫҚТАРЫНЫҢ СОҒЫС ЭКСПАНСИЯСЫ. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖАУЛАП АЛУШЫЛАРҒА ҚАРСЫ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 10–20-ЖЫЛДАРЫ)

Қоқан хандығының билеушілерін қазақ даласын жаулап алу үшін баруға итермелеген не? Жоғарыда атап өтілгеніндей, Әлім бек пен оның төңірегіндегілерді қазынаны жаңа олжа көздерімен толықтыруға ұмтылыс жаулап алушылық жорықтарға итермеледі. Осы арқылы ол «бұрынғы» өзбек шонжарлары мен негізінен таулық тәжіктер (XIX ғасырда олар «тәжік» этнонимімен көрсетілді) қатарынан құрылған «жаңа» әскер (бұл жауынгерлер гала-баһадүрлер деп атала бастады) арасындағы бақталастықты жұмсартып, олардың мүдделерін жаңа облыстарды басып алу мен отарлау үшін біріктіруге де ұмтылды. Қоқан әскерлерінің Ұратөбе ауданында Бұхара әмірінің күштерімен қақтығысуы қоқандықтардың батысқа қарай ілгерілеуін тоқтатып, олардың экспансиясының бағытын ғана өзгертті.

Отырықшы-егіншілікті Мауараннахрдың көшпелі шет аймағы ретіндегі Қазақстанның оңтүстігін жаулап алу қоқан феодалдарына бай жазираларға ие болуды бермесе де, оның есесіне мал өнімдерінің түсуімен қоса, олардың Орта Азияны Ресеймен және Қытаймен байланыстырып жатқан керуен жолдарына стратегиялық бақылау жасауды да қамтамасыз етті. XIX ғасырда олардың арасындағы сауданың едәуір өскендігінен де бұл өте маңызды болды. Ақырында бұл кең-байтақ аймақты жаулап алудың идеологиялық маңызы зор болатын.

Орта Азияның, яғни Мауараннахрдың отырықшы халқы мың жыл бойы Дешті Қыпшаққа қорқынышпен қарап келді, әр түрлі дәуірлерде Орта Азияға өз өулеттерін (эфталиттер, түріктер, Шыңғыс ұрпақтары, Шайбани ұрпақтары және басқалар) отырғызып қоятын жаулап алушылар толқыны сол жақтан келетін. Дешті Қыпшақтың тым болмағанда бір бөлігін бағындыру және бүкіл Ішкі Азияның мұсылмандары кең көлемде қадірлейтін «99 000 шайхылар жетекшісін» иелену қоқан ханының беделін болып көрмеген биікке көтерді.

Ташкентті бағындырғаннан кейін бір жыл өткен соң, 1810 жылдың ақпанында Әлім бек Ресеймен сауда жасау үшін тауарлар артылған 300–400 түйеден керуен жабдықтап, оны Ташкентке жіберді. Нақ сол уақытта ол Ташкенттегі хакім Сайид Әлібектен қазақтардың салықтар: зекет (малдан) пен харадж (егістен) төлеуден бас тартқаны туралы хабар және бағынбаушыларды тыныштандыру үшін әскер жіберуді сұраған өтініш алды. Сол кезде хан қысқы аязға қарамастан керуеннің ізінен Сайрамды, Шымкентті және Түркістанды бағындыру үшін 12 мың адамдық «жаңа» әскер жіберді. Әскер құрамына бітістірушілік және миссионерлік міндеттер жүктелген Ташкенттің 50 шақты үлемі енгізілді. Төңіректегі көшіп үлгірмей, жаулап алушылардың қолына түскен қазақ тұрғындары «тамтығы қалдырылмай» тоналды.¹⁵

Осы жорықтың барысында қоқандықтарды басқарған тәжік Зухур дуанбегі Сайрамды қоршады, Шымкент қыстағына бекініс салып, онда мылтықтары (туфангдар) мен екі зеңбірегі бар 200 жаяу және 400 салт атты атқыштарды қалдырды. Содан соң ол Әулиеатаға келіп, бекініс салды және онда тәжіктер Абдаллах датқа пен Шахбек датқа бастаған 1000 жауынгер қалдырды. Одан өрі Зухур дуанбегі Түркістанға жақындады. Басқа бір лақапқа қарағанда,

Түркістанға жорықты ташкенттік Шыңғыс ұрпағы Салымсақ төре басқарған, ол келіссөздерден кейін түркістандықтарды Әлім бектің билігіне бағынуға көндіріп, оған 90 түйеге артылған сый-сыяпат, соның ішінде «кәмшат терісінен» тігілген әдемі тон жіберген».¹⁶

Қалай дегенмен де Зухур дуанбегінің одан арғы қимылын Ташкент түбіндегі Минг-өрікте, ханның інісі Омарбектің ордасында болған оқиғалар тоқтатып тастады. Оның туыстары (анасы жағынан, Фази аталықтың ұрпақтары — аса ықпалды мингтер өулетінің мүшелері)¹⁷ мен бұрынғы шонжарлардан шыққан, Әлім бектің дара билігіне наразы Абылай ханның ұрпақтарынан ташкент және қазақ шонжарлары, қоңырат, шанышқылы, сіргелі, бестаңба бірлестігі мен қарақалпақтар қолдаған әскербасылар бұл сәтті батыл қимылдауға қолайлы деп тапты, өйткені Қазақ даласына жіберілген «жаңа» әскер үскірік аяздан адам айтқысыз азап көріп, наразылық білдіре бастаған еді. Қаскүнемдік жасаушылар тақты басып алу үшін Омарбекті Қоқанға жасырын қашып баруға көндірді (сол кезде Әлім бек Ташкентте болатын). Қаскүнемдік туралы кеш білген Әлім бек әскерді Ташкентке асығыс шақырып алып, Қоқанға бет алуға мәжбүр болды, Ташкентке өзінің баласы Шахрухты (оның шешесі қазақ болатын) қалдырып кетті. Кетер алдында ол Ташкенттің бұрынғы астық базарында өзінің қолына түскен қаскүнемдерін, соның ішінде қазақтағы Шыңғыс ұрпағы Салымсақ төре мен Әділ төрені (сірә, Қытайға көшіп кеткен басқа Әділ төренің аттасы болса керек) дарға асып үлгірді. Алайда Қоқанға бара жатқан жолда әскер ханды тастап, тарап кетті, ал оның өзі көп ұзамай 1810 жылдың көктемінде Қоқанға жақын жерде өлтірілді.¹⁸ Әлім бектің қаза табуы оның мемлекеттік істерге Ферғананың шонжар «ақсақалдарының» ықпалын кемітуге жасаған әрекетінің сәтсіздікке ұшырағанын білдірді, ал Әлім бек жүргізген үстем таптың әлеуметтік базасын кеңейту саясатының барысында олардың мүдделеріне қысым көрсетілген еді.

Шонжар ақсақалдар оның туған інісі Омарды (1785—1822; 1810—1812 жылдарда билік құрды) таққа көтерді, ол сол шонжарларға анасы жағынан да, өзінің немере қарындасы Тадж ан-нисамен (Мохлар-айим, өзбектің классик ақыны Надира есімімен танымал) некесі жағынан да байланысты болатын. Батылдығы мен өркөкіректігі жағынан марқұм ағасынан әлдеқайда кем түсетін жаңа хан жұмсақтығымен және нәзік талғамымен ерекшеленді, ақындық дарыны болатын және Әмір деген бүркеншік атпен (тахаллус) парсы және түркі тілдерінде өлеңдер жинағын (диуан) қалдырды. Оның тұсында алғаш рет Қоқанның ресми хроникасы («Умарнама» және «Шахнама-йи' Умар-хани») жазылды.

Төңкерістен кейін Ферғанадағы ішкі істерді жайғастыру, Ұратөбе мен Жызакқа қатаң бақылау орнатуға жасалған сәтсіз әрекеттер Қоқанның Оңтүстік Қазақстанға экспансиясын бірнеше жылға кідіртті. Оның үстіне Ташкент төңірегінде қарахан руынан және қарақалпақ-қытайлардан шыққан Қабыл деген біреу пайда болды. Ол өз төңірегіне көшпелі қазақтарды жинап алып, бір кезде өзінің иелігі болған Бағыстан деген жердегі Шатқал тауларында жасырынып жүрді және кереуендерді тонап, Ферғана мен басқа да жапсарлас жатқан аудандар тұрғындарының таудағы жазғы жайылымдарда жайып жүрген малын тартып ала бастады. Омар хан 500 тәжірибелі таулық атқыштарымен түпшібашы, датқа атағы да бар Әбді әл-Әзімді (Әзімбайды), сондай-ақ Чустпен Қасандағы хакім Жүсіп Әлиқожаны Қабылға қарсы аттандырды. Камысқорғанға жеткен соң (Солтүстік Ферғанадағы Сырдарияның оң жағасы) қоқан-

дықтар екі топқа бөлінді. Жүсіп Әли қожа Хазрат-и Идрис кесенесі арқылы жүріп, ал Әбді әл-Әзім Бағыстан шатқалына бет алды. Әзімбаймен шайқаста Қабыл жараланып, Нанай бекінісіне (Шатқал таулары) жасырынды, ол жалғыз кірер жолды тас, ағаш және т.б. құлатып бітеп кетті. Сол екі арада Қоқанның екі отряды жиырма күннен кейін қосылып, шатқалдан шығар жолды жауып тастады. Содан соң қоршаудағылардың сырт жағына мергендер мен Кухистан жауынгерлерінен тәжірибелі тауға өрмелегіштерді басқарған Әбді-и Қанһар тоқсаба Бадахшиді жіберді. Олар екі асудан өтіп, арқаннан жасалған баспалдақ пен жартасқа қағылған шегелер арқылы тік тауға көтерілді және алтыншы күні оның басына жетіп, қоршаудағыларды жоғарғы жақтан атқылауға кірісті, ал қоршаудағылар өлімге бас тіккен өжеттікпен шайқаса бастады. Үш күндік шайқастан кейін қоқандықтар кіреберісті алды. Сол кезде олардың жаршысы өздеріне тек Қабыл және тағы да бес әскербасы ғана керек, қалғандары қаруын тастаса, толық бостандық алады деп жариялады. Көпшілігі суық қаруы мен мылтықтарын тапсырып, тарап кетті, бірақ бірсыпырасы Қабылмен бірге қасарыса қарсылық көрсетуін жалғастыра берді (екі жақ та үлкен шығындарға ұшырады). Жағдай үмітсіз болған кезде Қабыл Омар ханға өзін қызметке алуды өтініп хат жіберді. Әзімбай арқылы Қабылға ешқандай қауіпсіздікке кепілдік берілмеген жауап алынды. Қабыл тұтқынға берілгеннен кейін Әзімбай оны хан сарайына жеткізді. Қоқандықтар Қабылдан көптеген малды тартып алып, хан оларды иелеріне қайтарды. Омар ханның өкімімен Қабыл Ташкенттегі Чорсу Регистан алаңында дарға асылды. Басқа тұтқындар да дарға асылды.¹⁹

1813—14 жылдары қоқандықтар Түркістан қаласының маңындағы мекен Қарнақты алды. Қоқанның дала өңіріндегі жағдайын тағы бір оқиға күшейтіп жіберді. Абылай ханның баласы Әділ төре қытай иеліктерінен өзінің сан мыңдық қосынымен туған жеріне қайтып келіп, Ташкент төңірегінде орналасқан Омар ханға 1814 жылы өзінің баласы Нұралы төреден сәлем айтып жіберді, онда өзінің «дінсіздерден» қайтып келгенін хабарлады және өзінің қалған күндерін ислам иеліктерінде өткізуге үміттеніп, Омар ханға бағынатынын білдірді. Хатында Әділ төре Тоқтамыс ханды өзінің бабам деп атаған және Қоқан билеушісінен қоқан хандары өз генеалогиясын тарататын әмір Темір алдындағы бабасының «кінәсін» ұмытуды сұраған. Алыста қалған XIV ғасыр оқиғаларын алға тартып, қазақ сұлтаны өз тегін Тоқтамыс ханға тіреген (дәлірек айтқанда, ол қазақтардағы Шыңғыс ұрпақтарының бабасы емес, жолы үлкен туысы болған, бұлар сияқты ол да Жошының он үшінші және кенже ұлы Тоқай-Темір ұрпағы еді) бұл қызықты жағдай қазақ-қоқан қатынастарының идеологиялық сырларын ашып береді. Қоқан хандарының шыққан тегі туралы аңыздың қазақ даласындағы әсері және қоқан экспансиясының қарсы идеялық әрекеті (Темірдің Тоқтамыс ханды бағындыра алмағаны жалпы жұртқа мәлім факт екенін, сондай-ақ хаттың мазмұны Қоқанның сарай жанындағы шежірешісінің біржақты айтуы бойынша жеткенін ескергенде) осында бейне тапқан болуы мүмкін. Қалай болғанмен де, Нұралы төре қоқан сарайында құрметпен қабылданып, әкесі үшін қорғау грамотасын алды.²⁰

Қоқандықтардың Түркістанды алу кезін анықтау жөніндегі мәліметтер әртүрлі. 1813—14 жылдары Қоқанда болып қайтқан Филипп Назаровтың айтуынша, бұл 1814 жылы; барон Е. К. Миддендорфтың пайымдауы бойынша 1815 жылы болған. Бірақ қоқан шежірешісі басқа уақытты келтіреді, ол: 9 джумади 1231 (1816 жылғы 7 сәуір).²¹

Түркістанды алу үшін ресми дәлел Омар ханның ақсүйектерімен бірге Қожа Ахмет Йасауидің кесенесіне тәуап етуге деген тақуалық тілегі болды. Хан әскерімен Ташкенттен шығып, Сайрамға келді және Түркістанды басып алуға аруақтардан медет сұрау үшін жергілікті шайхылардың қабірлеріне соқты. Содан соң ол Түркістанға Ташкенттегі хакім Раджаб күшбеги Бадахшидің бастауымен 1000 адамнан тұратын тандаулы жасақ жіберді. Жасаққа сондай-ақ Хушвакт күсбегі йуз, Қарахан руынан Ханқожа мир-асад, Лутфаллах Чуст руынан Төрехан мир-асад, Мұхаммед Шәріп аталық және басқалар кірді. Аппен үш күн жеделдете жүріп отырып, қоқандықтар таң қылаң бергенге дейін Түркістанға жауынгерлерді алдын ала асықтырып жасырын жақындады. Бекініске білдірмей жетіп, бір-бірінің үстіне шығу арқылы дуалға көтеріліп, қақпашыны өлтірді. Асадбеги қожа есікті ашып, жасақ қалаға лап қойды. Қоқан сарайының жанындағы шежірешінің арсыздықпен ескерткеніндей, ханнаканың (дәруіштер мекені) есігі алдында кездейсоқта софыға кездесіп қалып, шу көтермеуі үшін оны да өлтіруге тура келген.

Шабуыл түркістандықтарды қапы қалдырды. Сол кезге қарай олардың билеушісі Тоқай төре Бұхара әмірі Хайдар жіберген Ибраһим қожаның атты қолымен толықтырылған еді. Алайда тұтқиылдан жасалған шабуыл үрей туғызды. Тоқай төре мен Ибраһим қожа қашып құтылды. Түркістан алынып, тонауға түсті. Омар хан бағынған қалаға келіп, кесенеге мінәжат етті. Мұнда басқаруға ата-бабасынан Қоқан сарайының маңында болған Шайһы-Бадалмырза датқа тағайындалды.²²

Бұл оқиғаларды суреттеген кезде қоқандық авторлар Йасауидің кесенесіне әмір Темір орнатқан «керемет» қазанға да назар аудармай өтпеген. Оның ғажайып ерекшелігі құрбандыққа қой әкелген адам оны қазанға салып, шын ықыласымен тілек тілесе, тілегіне сәйкес қой санына қарамай-ақ қазан толатын болған. Дешті Қыпшақтың «үлкен адамдарының» бірі қазанға 500 қойдың етін салыпты, ол сонда да толмапты, ал басқа бір адам оны 5 қоймен толтырыптымыс. Омар хан қазанды 70 қоймен толтырыпты. Түркістанды жаулап алуға Қоқанда зор мән берілгені сонша, онда қайтып барғаннан кейін хан өзін «әмір әл-муслимин» — «діндарлардың әміршісі» деген құрметті атақпен (лақап) атауға бұйрық берген. Стамбулға, өз лауазымымен бірге діндарлардың халифы болып саналатын түрік сұлтанына ханның Түркістанның бағындырылғаны туралы хаты беріліп, Қоқаннан Қажы Мир-Құрбанның елшілігі жіберілді. Алайда Қоқанның соңғы ресми хроникасының авторы Молда Нияз-Мұхаммед кейініректе Түркістанның алынуы жөнінде ащы мысқылмен: ұрлық әдісімен басып алынған уәлаят түптің түбінде адалдық көрсетпейді, — деп атап өткен.²³

Түркістанның алынуы қоқан-бұхара бақталастығын шиеленістірді. Түркістаннан қашқан Тоқай төре Бұхарадан баспана тапты. Оның өтінішіне көнген әмір Хайдар Бұхараға қарасты иеліктерден Тоқайдың соғысқа жарамды қазақтарды жинауына рұқсат етті. Өзінің әр текті қолын жасақтап алған Тоқай Созаққа келіп, сонда орнықты да, сонан соң Түркістанды қоршады. Қоқандықтар оған қарсы Ташкенттен 300 тандаулы атты әскермен Базарбаһадүр йузді жіберді. Ташкент пен Созақ арасындағы қашықтықты үш күн ішінде жүріп өтіп, қоқандықтар Созаққа жақындап келді, сонан соң Қазашатқалына бет алып, Тоқайға көмектескен 1000 қазақ отбасынан тұратын ауылға шабуыл жасап, оларды қашып құтылуға мәжбүр етті, көп олжа мен тұтқындарды қолға түсірді. Түнде Тоқай Созақты тастап қашты.

Оның бұдан кейінгі әрекеттері де сәтсіз болды. Сол кезде қоқандықтар

Пішағар бекінісіне (Ұратөбеден батысырақта) жақын жерде Бұхара әмірлігімен шекараға тонаушылық шабуылдар жасады. Олар Тоқай төренің әмір Хайдарға жіберген жаушысын қолға түсірді. Бұл Тоқайдың әрекеттерін тыю үшін Түркістан ауданына бірнеше жасақ жіберуге мәжбүр етті. Жасақтарды сол кезде-ақ белгілі болған Хушвакт парванашы, Төрехан мырза және Бақауыл бегі басқарды. Қазақ даласы тағы да күйзеліске ұшырады. Тоқай ханның «қасиетті Бұхарадағы» одан кейінгі тағдыры қайғылы болып тынды. 1827 жылы марқұм әмірдің балалары арасындағы билік үшін күреске араласқан ол сәтсіздікке ұшыраған жақты жақтап шайқасып, әмір Насраллах (1806—1860 жылдың күзі; билік құрған жылдары 1827—1860) билікке келген соң өлтірілді.²⁴

Қоқандықтарға қарсы басқа бір ірі бой көрсетуді Шыңғыс ұрпағы Тентек төре ұйымдастырды.²⁵ Көтеріліске шыққан саны 12 мыңға жуық адам Сайрамға, ескі бекініске шоғырланды. Омар хан көтерілісті басу міндетін өзінің уәзірі және туысы Әбілқасым аталыққа жүктеді. Бұған сондай-ақ Хушвакт құсбегі, Лашқар құсбегі (ол туралы төменіректен қараңыз), Мұхаммед Шәріп парванашы, Ханқожа мир-асад және басқа да тәжірибелі әскербасылар тартылды. Көтеріліске шыққандар бетпе-бет шайқаста талқандалып, шегінді де, екі жасаққа бөлінді. Бірі Сайрамдағыдан неғұрлым мықты Шымкент бекінісіне тағылды. Екіншісі Сайрам бекінісін қорғай бастады. Қоқандықтар Шымкентті қоршауға алды, онда қазақтарды Рүстем басқарды. Кескілескен қоршаудан және қазақтардың түн жамылып жасаған шабуылы сәтсіздікке ұшырағаннан кейін Шымкент алынды. Сонан соң Қоқан әскерлерінің қызыл және ақ тулары Сайрамда да көтерілді. Оны қоршау кезінде қоқандықтар зеңбірек пен мылтықты кеңінен қолданды. Қоршаудағылардың күш пен қаражаты сарқылғаннан кейін Тентек төре берілуге, Қоқанға жыл сайын баж (жол үшін төленетін алым) және зекет төлеп тұруға келісіп, Омар ханның сарайына өзінің ұлынан сый-сыяпат жіберуге мәжбүр болды.²⁶

Көтеріліс басындағылардың негізгі малшылар бұқарасы арасында беделінің жеткіліксіз болуы, бой көрсетулердің бытыраңқылығы, іс-қимылдың үйлесімсіздігі және көтеріліске шыққандар қатарында бірлік болмауы, Бұхараның көмегіне сүйену әрекеттері (осының өзі-ақ тайпаластарының бұқарасына қозғалыс басшылары ықпалының әлсіз болғанын көрсетеді), ақырында, рулық-тайпалық жасақтарға күресте оқ ататын қол мылтығымен және артиллериямен қаруланған «жаңа әскер» мен атты әскердің іс-қимылын ұштастырған қоқандықтардың әскери басымдығы — осының бәрі Қазақстандағы қоқандықтарға қарсы бой көрсетулерінің сәтсіздікке ұшырауына себеп болды. Қозғалыстарды Шыңғыс ұрпақтары — сұлтандардың басқару фактісі оған қатысушылар идеологиясының Шыңғыс-хан енгізген Дешті Қыпшақтағы Жошы ұрпақтарының хан билігі институтының 600 жылдық дәстүрін қорғаған ескі салт пен көненің көзін көксегенін дәлелдейді.

Оңтүстік Қазақстанда қоқандықтар үстемдік еткен дәуірді шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады. Біріншісі жаулап алудың басталуынан (1810) 1840 жылдардың басына дейінгі уақытты қамтиды және Қоқан хандығының гүлдену дәуіріне тұстас келеді. 1841—42 жылдарда оның терең әлеуметтік-саяси дағдарыс (осы бір тоқырап қалған мемлекеттің 1876 жылы құлауына әкеп соққан) кезеңіне аяқ басуымен Қазақстанның оңтүстігі үшін сынақтар мен сілкіністердің жаңа кезеңі басталып, ол 1865 жылы Ташкентті орыс әскерлерінің алуымен және бүкіл осы аймақтың Ресей империясының билігіне көшуімен аяқталды.

Бірінші кезең Қоканның Қазақстан мен көршілес Қырғызстанда аумақтарды басып алуының барынша етек алуымен, жаулап алынған жерлерде әкімшілік бақылау орнатуымен сипатталады. Бұл саясатты жүргізуде Омар ханның жеке құлы, Читрилде туған, 1816 жылдан 1841 жылға дейін (азынаулақ үзілістермен) Ташкенттен қазақ даласын басқарған, күсбегі деген де атағы бар Лашкар беклербегі (Гулам шах деген де сол) зор рөл атқарды.²⁷ Соның бастамасымен Сыр өңірі аудандарында Ақмешіт, Шолақ (Қазақлы Жүлек), Созақ бекіністері салынды. Өзбек тарихшысы Ю. А. Соколовтың деректері бойынша, Қазақстан мен Қырғызстанда коқан бекіністерін салудың хронологиясы мынадай: «1813 ж. — Бұхараның бұрынғы Жанғы бекінісі, Сырдарияның сол жағасында, Қуандария өзенінің бас жағына жақын; 1815 ж. — ол Сырдарияның оң жағасына көшірілді және, сірә, Ақмешіт атауын сол кезде алса керек; 1814 ж. — Шолаққорған (Қаратаудың солтүстік беткейінде орналасқан); 1815—1820 жылдары — Сырдарияның оң жағалауындағы Күмісқорған, Жаңақорған, Жүлек, ал Сарысудың оңтүстік ағысында — Жаманқорған; 1821 ж. — Талас өзенінде Әулиеата; Қырғызстанның солтүстігіндегі Нарын өзенінде Кетпентөбе; 1822 ж. — оңтүстік-шығыс Қырғызстандағы Куршаба өзенінде (Гульгиге жақын) Қызылқорған, Алай алқабында (оңтүстік Қырғызстан) Дарауытқорған; 1825 ж. — солтүстік Қырғызстанда Шу өзенінің бойында қырғыз жотасына жақын жердегі бекіністер: Мерке, Пішпек, Токмақ, Атбашы; 1830 ж. — Тянь-Шаньдағы Сонкөл көлі ауданындағы Жунгал; 1830—32 ж. — Нарын өзеніндегі, ағысы бойынша Кетпентөбеден жоғарырақта Құртқа».²⁸ Бұл тізбеге батыстағы ең шеткі форпост болған, Ақмешіттен 160 шақырым жерде орналасқан Күмісқорғанды, сондай-ақ Жаңақорған бекінісін қосуға болады. Бұған қоса, Шудың жағасында, оған Қарағаты өзенінің құйылысынан жоғарырақта Иткешу бекінісі орналасты.²⁹ Сонымен коқан билігі Қазақстанда Хиуа шекаралық бекеттерімен жанасуға дейін жетіп, батысына да (Жетісуға жетіп), шығысына да таралды.

Оңтүстік Қазақстанға Қоқан билеушілері ғана емес, сонымен қатар олармен бақталас болған Бұхара және Хиуа феодалдары қызығушылық көрсетті.³⁰

Жоғарыда айтылған оқиғалардан көрініп отырғанындай, Қазақстанның Сыр өңірі аудандарында Бұхара әмірлері коқан хандарына әлсіз қарсылас болды. Мәселе мынада: географиялық жағынан Бұхара Орта Азия мемлекеттері арасында өзекті жағдай алды, оның күштері неғұрлым «келешегі зор» басқа бағыттарға үнемі тартылып отырды. Сондықтан Қазақстанның оңтүстігінде белсенді саясат жүргізуге мүмкіндігі шектеулі болған бұхара билеушілері өздерінің Қоқан мен Хиуаға қарсы күрестегі табиғи одақтастары ретінде қазақ сұлтандарына ара-тұра қолдау көрсетіп отыруды жөн көрді.

Кейбір деректер Бұхараның қазақ даласына экспансиясының ерекшеліктерін ашып береді. Бұхараның «Та'рих-и Әмір Хайдар» деген хроникасында ХІХ ғасырдың басында Түркістанды иеленген қазақ сұлтандары — Ибраһим сұлтан мен Қасым сұлтанның кезінде Бұхара әмірі Шах Мұраттың (1785—1800 жылдары билік еткен) мұриттері болғанына емеурін жасалған,³¹ мистикаға қызығушылық танытқан Шах Мұратты құрметтеушілер сол үшін оны Шах-и ма'сум («Күнәсіз шах») деп атаған еді. Оның баласы және мирасқоры Әмір Хайдар (1800—1826) кезінен оның қазақ билеушісі Харун—Ғази ханға (Арынғазы да сол, төменіректен қараңыз) түркі тіліндегі хаты жеткен, онда әмірдің оған Шир Ғазы ханмен бірге «өз әкелерінің орнында тұтас бір нәрсенің екі жартысы» сияқты билік етсін деген тілекпен хан атағын бергені және «[әмірдің] рақымды

қолы оларды басынан сипап отыратыны» көрсетіледі. Әмір Хайдар басқа бір хатында қазақтар мен қарақалпақтардың билері мен ақсақалдарына сөзін арнап, оларға Мырза Мұхаммед Жүсіп пен оның серіктеріне, олар әмірдің Түркия мен Ресейге елшілері болғандықтан, кедергі жасамауды тапсырады.³²

1818 жылы Әбдікәрім Бұхари қазақтардың көше жүріп, үлкен қашықтықтарға баратынын атап өтті, мәселен, олар көктемде орыс шекараларына жақындайды, ал қыста Хиуа, Бұхара және Түркістан шектерінде пайда болады: шекті және төртқара бірлестіктері (Кіші жүз), сондай-ақ оқ, қырықмылтық, бозашы шоудар (түрікмендер текті топтар) мен қарақалпақтар Үргеніш төңірегіне тоқтайды, ал шөмекей, қойыт, жаппас, жағалбайлы (Кіші жүз), қыпшақтар (Орта жүз) мен қарақалпақтар Ташкент, Бұхара және Самарқан төңірегінде қыстайды; ақырында, қоңырат, үйсін (хушин), тамалар Ташкент, Қоқан шектеріне Әндіжан мен Наманғанға дейін жетеді. ХІХ ғасырдың ең басында шекті және төртқара руларын — Шерғазы сұлтан, шөмекей, жаппас рулары мен қарақалпақтарды — Бөлекей сұлтан (1808/9 жылы өлген), Орта жүздің қоңырат, сондай-ақ тама және үйсін руларын — Құдайменді сұлтан, ал қырғыздарды және Іле бойы мен Қытайдағы Ақсу аудандарында көшіп жүргендерді Қобыз сұлтан басқарған.³³ Тұтас алғанда, Бұхара билеушілері Қызылқұм ауданын және Шардара бекінісінен (1866 жылы орыс әскерлері қиратқан), Бұхараның ең солтүстіктегі уәлаятының және өзбектердің бүркіт тайпасының ежелгі иелігінің орталығы Нұратадан Сырдарияның сол жағасындағы учаскені азды-көпті бақылауда ұстаған.

Хиуа хандығы Хорезм жазирасы мен оған жапсарлас аудандарды иелене отырып, қазақтармен ежелден тығыз байланыстар жасады. Шыңғыс құқығы бойынша Хорезм Жошы ұлысының бір бөлігі болғандықтан, ХVІІІ ғасыр бойында Хиуа тағында Кіші жүзден шыққан толып жатқан қазақ хандары алмасты (көбінесе — аты ғана), ал ХVІІІ ғасырдың аяғында билік басына өзбектердің қоңырат бірлестігінің үстем тобы келді, олардың басшысы Елтүзер (1804—1806) қоңыраттардың тегін Шыңғыс-хан әулетімен жақындастыратын аңыз негізінде хан атағын алды.³⁴ Әр түрлі түрікмен, өзбек және қарақалпақ құрылымдарының арасында өз билігін нығайтумен айналысқан Хиуа билеушілері 1811 жылға дейін Сырдарияның төменгі ағысының қазақ феодалдарын өз ырықына көндіруге бата алмады.

Ал қазақ қауымдарының арасында бірлік болмады: әрбір ірі ру тобының өз ханы болды және олар дербес саясат жүргізді. Шөмекей тобының басшысы Ералы ханның баласы Сұлтан Темір хан болды. 1809 жылы ол 1500 адаммен теңге-қытай және қыпшақ қауымдарына шапқыншылық жасады, бірақ тойтарыс тапты. Шекті руының «падишахы» Қайып ханның баласы Әбдіәзіз хан болды, ол 1810 жылы сары-қытай руының керуенін тонады. Әбдіәзіз ханның інісі Шерғазы хан төртқара тайпасын басқарды. Табын тайпасы 1811 жылы Нұралы ханның баласы Қаратай ханның билігін таныды. Қазақ билеушілерінің қарақалпақ билерімен қатынастары ерекше шиеленісті болды. Бұл руаралық күреске Хиуа билеушілері араласып отырды.

1811/12 жылдың қысында Хиуа ханы Мұхаммед Рахим (1776—1825; 1806—1825 жылдары билік еткен) Сұлтан Темір ханға елшілік жіберіп, бағынуын, тұтқын Хиуа бодандарының бәрін беруді және Хорезмнен, Мауараннахрдан және Ресейден шыққан керуенді тонауын тоқтатуды талап етті. Хиуа ханы өзі қарақалпақтарды Жаңадариядан көшіргеннен кейін бұл ауданды қазақтардың алып қоюына да наразы болатын, өйткені Хиуа ханы оны өзінің иелігі

деп санайтын. Қазақтар жалтарма жауап қайтарып, Хиуа билеушісінің билігін Орта жүз таныса, оны тануға уәде берді. Бұл жауапқа қанағаттанбаған Хиуа ханы казак елшілерін зынданға тастауға бұйырды да, өзбек, түрікмен (жәуміт, шаудыр) және карақалпак құрамаларынан әскер жинап алып, 1812 жылғы қаңтардың аяғында жаздыгүні Еділ мен Жайық өзені шектеріне дейін көшіп барып, қысты Сырдария мен Қуандария жағалауында өткізетін қалың жатқан шөмекей руына өзі бастап жорыққа шықты.

Хиуа әскері Қакпа-сексеуіл және Актабан тақыр даласы арқылы жүріп, қақаған суыққа қарамастан, Жаңадариядан мұз үстінен өтіп, Хасан қалаға соқпай, казак қоныстарына шабуыл жасады. Жаудың жақындағаны туралы кеш хабарланған қазақтар көшіп үлгірмеді де, олар талапайға түсті. Сұлтан Темір хан қашып құтылғанымен, хиуалықтар мол олжаны: 100 мыңнан астам қойды, 40 мыңнан астам түйені және 500 қыз-келіншекті қолға түсірді. 1812 жылы Мұхаммед Рахим ханның ордасына Сұлтан Темір ханның елшілері оған бағынуды талап еткен хат әкелді. Хиуа ханы қазақтардан Хиуа иеліктерінде қолға түсірілген барлық тұтқындарды қайтарып беруді талап етіп, сол жағдайда казак тұтқындарын қайтаруға уәде етті.

1815 жылдың ақпанында Хиуа ханы қазақтың шекті руын шабуға қият Сүйін би, маңғыт Досым би және Ілияс шиғауыл бастаған 5 мың жауынгер жіберді. Шектілердің басшылары Әбдіөзіз хан мен Жаназар би Сырдарияның арғы бетіне қашып құтылды. Хиуалықтар өз астанасына мол олжамен оралды. Бұл үшін Хиуа ханы Сүйін биге мол сый тартты.

1816 жылдың қарашасында хиуалықтардың қазақтарға жаңа шапқыншылығы жасалды. 200 казак карақалпақтарға шабуыл жасағаннан кейін (1816 жылғы желтоқсанда) Мұхаммед Рахим хан Әбдіөзіз ханның баласы Арынғазы ханға бағынатын шекті руларына Сүйін биді, Досым би мен Ілияс шиғауылды тағы жіберді. Жорыққа жәуміттер, шаудырлар және карақалпақтар қатысты. Жорық кезінде шабуыл жасаушылар жағынан 20 адам, қазақтар жағынан 2 мың адам өлді, ал қазақтың 700 қыз-келіншектері тұтқынға алынды. Арынғазы хан қалың ну тоғай арасына жасырынып құтылды.

Осы карақшылық шабуылдардан кейін казак сұлтандарының бір бөлігі Хиуа билеушісінің үстемдігін мойындады. 1819 жылдың наурызында Арынғазының немере ағасы Шерғазы хан Мұхаммед Рахим ханға өзінің қызын берді. Сол кезде, 1819 жылғы 21 қарашада соңғысы Шерғазы ханның баласы Жанғазы төрені қазақтардың ханы етіп бекітті. Әкесі мен баласының қолдауына сүйенген Хиуа ханы 1820 және 1821 жылдары олардың дұшпаны Арынғазыға (оны Бұхара өмірі Хайдардың қолдағаны мәлім) екі рет шабуыл жасады. Осы баяндалғандардан казак сұлтандарының өзара қырқысқан араздығы Хиуа мен Бұхараның казак даласына ықпал жасау үшін бақталастығымен ұштасып кеткенін аңғаруға болады. Хиуа билеушілері өз саясатында руаралық араздық пен өштікті шебер пайдаланды және бір руды екіншісіне айдап салып, өз үстемдігін жүзеге асырды. Хиуалықтар өздерінің қоныс тебуін нығайту үшін Сырдарияның төменгі ағысында бірнеше бекіністер салды немесе ескілерін қалпына келтірді. Олардың ең белгілісі — Сырдария атырауы тармақтары бастауының біріндегі бұрынғы бекіністің қираған жұртына салынған Жанқат (1840 жылдарда бұл бекініс оның соңғы хиуалық комендантының аты бойынша Қожанияз ретінде, ал одан да кейініректе Ресеймен сауда жасаған бір керуенбасының аты бойынша Райым бекінісі ретінде белгілі). Алайда Хиуа Қазақстанда Қоқанмен шындап бәсекелесе алмады, ол Қоқаннан да, Бұхарадан да едәуір әлсіз және өз әлеуеті жөнінен де, халқының

саны жөнінде де олардан төмен болатын, XIX ғасырдың орта шенінде Хиуа хандығы Бұхара әмірлігінен 2,5—3 есе аз және Қоқан хандығынан 3—3,5 есе аз еді. Сондықтан Хиуаның ұлтаралық қайшылықтарға сүйеніп тең ұстау саясатын Арал өңірі қазақтарын бақылаудың едәуір дәрежеде әлсіз болуының көрінісі деп қарастыруға болады. Қоқан билеушілері Оңтүстік Қазақстанда тікелей әкімшілік басқаруды енгізуге тырысып жатқан кезде Хиуа хандары қазақ сұлтандары мен хандары институтын қазақтар жөніндегі өз саясатының басты құралы ретінде пайдалануын жалғастыра берді.

3. XIX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДА ЖЕТІСУҒА РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ЫҚПАЛЫНЫҢ ТАРАЛУЫ

Орта Азия хандықтарының Қазақстандағы белсенділігін Орынбор мен Сібірдің орыс әкімшілігі де, Шыңжаңдағы маньчжур-қытай өкімет орындары да мұқият қадағалап отырды.

Ұлы жүздің ірі бірлестіктері албан, дулат және шапырашты көшіп жүрген Жетісуда сонау 1778 жылы әлдебір «ташкенттік мыңбасы» Қаскелең өзені маңына бекініс салыпты. 1810 жылдарда Қоқан экспансиясы әуелі оңтүстік-батыс, ал содан соң бүкіл оңтүстік Жетісуды да (Іледен арғы өлкені) қамтыды. Осындай жағдайда Ұлы жүз өкілдері 1818 жылы патша үкіметіне өздерін Ресей бодандығына қабылдау туралы өтініш жасады. 1819 жылғы 18 қаңтарда орыс үкіметі өтінішті қарап, Ұлы жүз қазақтарын ресми түрде Ресейдің бодандары деп жариялады. Абылай ханның баласы Сүйік сұлтан өзіне бағынышты 55 мың адамымен бірге бодандыққа сол кезде ант берген еді. 1822 жылы тағы да 14 сұлтан — Абылай ханның немерелері мен Әділ төренің балалары орыстың өкімет орындарына бодандық туралы өтініш жасады, бұл өтініш 1824 жылғы 13 мамырда бұл сұлтандардың еркек кіндікті 165 мың адамымен бірге бодандығы туралы құжатқа І Александрдың қол қоюымен қанағаттандырылды. Алғашқылар болып бодандықты үйсін, жалайыр, албан, суан, шапырашты, ысты, ошақты, қанлы бірлестіктері және басқалар қабылдады.³⁵ Қазақ малшыларын өз жағына тартуға тырысып, Сібірдің орыс әкімшілігі малдан алынатын алым мөлшерін оны қоқан жинаушыларының алатынына қарағанда 2,5 есе азырақ (1%) етіп белгіледі.

Сонымен бірге Ресей Жетісуға Қоқанның кіруін дипломатиялық амалдарды пайдаланып тежеуге тырысты. 1828—29 жылдарда, яғни орыс-түрік соғысы кезінде, Ресейде Тұрсынқожа бастаған Қоқан елшілігі болған еді. Петербург қоқан және орыс мүдделері өрісін Шу өзенінің бойымен бөлуді ұсынды: орыстар оның сол жағасына, ал қоқандықтар оң жағасына өтпеуге тиіс болды. Ұсыныс қабыл алынды. Алайда содан соң қоқандықтар келісімді бұзды: солтүстікте Ұлытау тауларында олардың аванпостылары пайда болды, ал Іледен арғы өлкеде олар Қастек (қоқан деректемелерінде Аштак, Хаштак), Үш Алматы және Тойшыбек бекіністерін салды.

1834 жылдың мамырында Лашқар құсбегі 6 мың адамдық жасағымен солтүстікке қарай бет алды, Есіл өңірі даласында Алаша хан кесенесіне жетті, Ұлытау алқабында 1000 адам гарнизоны бар бекіністің негізін қалады. Бұл әрекеттер орыс өкімет орындарына қарсы көтерілген Саржан Қасымов сұлтанды қолдау сылтауымен жүргізілді. 1834 жылы Ақмоладан шыққан орыс отряды (700 қылыш, 51 найза және 6 зеңбірек) бұл бекіністі алып, оның қорғандарын қиратты, гарнизонды еліне, Ташкентке қайтарып жіберді.³⁷

Цин өкімет орындары да Жетісуда өз белсенділігін көрсетті. Бұл туралы Ш. Уәлиханов, міне, былай деп жазған: «Даланың бұл бөлігіне орыс әскерлері келгенге дейін Үлкен орда 1824 жылдан Ресейдің қамқорлығында деп саналғанмен де, қытайлар болмашы алым жинау үшін Іледен арғы өлкеге өз отрядтарын жіберуді 1840 жылға дейін тоқтатпады, сол жылы олар осындағы шапыраштылардан Тереңөзек алқабы маңында күйінішті де аянышты жеңіліске ұшырады».³⁸

Сөйтіп қокандықтардың қысқы қыстаулар аудандарында құрған бекіністер тізбегі орасан зор аумақты бақылауға және қазақ, қырғыз және қарақалпақ малшыларынан салық алуға мүмкіндік берді. Егер 1810 жылдарда Ташкент хакіміне 400 мың қазақ бағынса, 1830 жылдардың басындағы османдық құжатқа қарағанда, Қоканға бағынышты қазақтар саны (өсіріп көрсетілген болуы ықтимал) 200 мың шаңырақ, ал қырғыздарды, қарақалпақтарды және Құрама (Шахрухийа) көшпелілерін қосып алғанда — 200 мың шаңырақ болған, ал хандықтың отырықшы халқы 3 млн адамға дейін жететін еді.³⁹

Руаралық араздықты пайдалана отырып және жекелеген руларды неғұрлым пұрсатты жағдайға қойып, қокандықтар «divide et impera» (латыншадан — бөліп ал да, билей бер) саясатын ұстанды. Ташкентте ірге тепкен және оның төңірегіне қоныстанған, бұрынғысы сияқты, Ташкент хакімінің тірегі болуын жалғастырып отырған шанышқылы және қаңлы рулық топтардың қазақтары мейлінше қолайлы жағдайларды пайдаланды. Олар әскерде қызмет етті және өкімшілік қызметтерді атқара алатын. Кейініректе 1859—1861 жылдарда солардың бірі — Ташканди ақсақалы Қазақбайдың баласы Рүстембекке Ташкент уәлаяты мен Дешті Қыпшақ хакімінің жоғары өкімшілік қызметі бірсыпыра уақытқа (бір жылға дейін) екі рет сеніп тапсырылды, бірақ бұл ерекшелік болды (Рүстембек 1858—1862 жылдары Қоканда билік еткен Малла хан әйелінің бауыры еді).

Ал қазақтардың негізгі бұқарасы зекет төлеуге міндетті болды. Ұлы жүз руларының көпшілігі (ысты, ошақты, шапырашты, жалайыр, сіргелі, сыйкым, шымыр, жаныс және суан), Орта жүздің (қоңырат, қыпшақтардың, наймандар мен арғындардың бір бөлігі) және Кіші жүздің (жаппас) бір бөлігі осы санатқа жатқызылды.⁴⁰ Зекет мөлшерінің біршама аз болғанына (шариғат бойынша мүліктің 1/40 бөлігі) қарамастан, бұл салық қазақтар үшін ауыр болды, өйткені Ташкент өкімшілігінің тарапынан бақылау болмаған жағдайда оны жинаушылардың (зекетшілердің) жеке баю мақсатымен оп-оңай жаппай қорқытып алу мен тонаушылыққа айналып отырды. Қокан бекіністеріне жақын маңайда көшіп жүрген далалықтарға олардың гарнизондарын күту, ол бекіністерді жөндеу мен кеңейту жөніндегі міндеттер жүктелді.

Қазақтар Қокан хандары ұйымдастыратын соғыс жорықтарына тартылды. Мәселен, Омар хан тұсында «Арқа қазақтары» Ұратөбеге жорыққа, Лашқар құсбегінің басқаруымен олар қокандықтардың Қашғарға (1826 ж.) және т.б. жорығына қатысты.⁴¹ Бұл қатысуды әскери міндеткерлік ретінде де, баю амалы ретінде де қарастыруға болады.

Бір қызығы, Лашқар құсбегі хакім болған жылдарда дала өңірін бағындырып ұстау үшін нақ сол көшпелілердің күштері пайдаланылды: оның әскерінде 3 мың адам ғана қала (шахра) тұрғындары болатын, ал қалғандары қазақтар мен қырғыздар арасынан шыққандар еді.⁴² Яғни бір бірлестік екіншілерін тыныштандыру үшін пайдаланылды.

Бұрын атап өтілгеніндей, Қазақстанның оңтүстігі үшін жоғары өкімшілік етуші адам Ташкент хакімі болды. Қазақстанның Сыр өңіріндегі аудандарын

басқаратын Түркістан хакімі де іс жүзінде соған бағынды. Ташкент хакімінің екі көмекшісі болды — сарқар (немесе мырзабашы) салық жинауды және азаматтық істерді жүргізді және батурбашы (әскербасы) әскери мәселелермен және көшпелілердің істерімен айналысты. Қоқандықтар өздерінің дала жөніндегі саясатында орыс өкімшілігінен айырмашылығы, Шыңғыс ұрпақтары-сұлтан-дарға емес, халық өкілдері — билерге сүйенді, олардың кейбіреулеріне датқа атағы берілді, бұл оның иесін салық төлеуден босататын.

Қоқан билеушілері Қазақстандағы өз табыстары үшін таулы Тәжікстаннан, Памирден және шектес аудандардан келушілерден іріктеп алынған әскери құрамаларға міндетті болғандықтан, олардың ішіндегі атақты адамдар Қазақстанның оңтүстігі мен Ташкентте өкімшілік орындар алуға артықшылықты пайдаланды. Мәселен, Түркістанды жеңген бадахшандық Раджаб дуанбегі 1810—1816 жылдарда Ташкенттің (және тиісінше Оңтүстік Қазақстанның) хакімі болды. Қаратегіндік Самсалық қыстағында туған Қана'ат шах (1862 жылы өлтірілді) 1840 жылдарда Түркістанды, ал одан соң 1860—1862 жылдарда Ташкентті басқарды. 1862 жылы пансадбашы (бесжүздікші) Сұлтан би Қаратегіни Жаңақорғанның қоқанның соңғы коменданты бола жаздады, ал Түркістанның қоқандық соңғы хакімі Мырза Дәулет би Қаратегіни болды.⁴³

Ол кезде Орталық Азияда «тәжік» этнонимімен бәрі бірдей емес, тек таулық тәжіктер мен Памирдің, Бадахшанның және т.б. оларға жақын халықтары ғана аталды. Шын мәнінде, Лашқар күсбегі де солардың арасынан шыққан-ды.

Жақын арада Түркістаннан табылған қоқандық кезеңдегі мұрағатта тәжік тілінің қаратегін диалектісіндегі құжаттар қамтылады, ал Қоқан хандығының ресми (және элитарлық) тілі ортаазиялық парсы тілі (XVI—XIX ғасырлардағы тәжік әдеби тілі) болған. Тарихи оқиғалардың дамуы барысында Қазақстан мен таулы Тәжікстан, Ферғана мен Орта Шығыс халықтарының тағдырлары осылайша араласып, астасып кетті.

Қазақ малшылары өзара тиімді мәдени және сауда-экономикалық байланыстарға тартылды. Мысалы, Орталық Азияның Ресеймен керуен саудасын ұйымдастыруға жаппас тайпасы белсене қатысты. Оның адамдары жыл сайын Ташкентке барып, өз түйелерімен ортаазиялық көпестердің тауарларын тасуға жалданып жүрді. Сол жылдардағы қазақтардың ерекше адалдығы олар көпестердің түсіп қалған тауарларын тауып алып, оларды бір күндік жерге дейін қуып барып, тауып алған затын тіпті болмашы болса да иелеріне қайтаратыны айтылады.⁴⁴

Лашқар күсбегі хакімдік еткен бейбіт жылдарда осылай болған, ал ол Тоқай төре мен Тентек төренің көтерілістерінен тағлым алып, ынсапты салық саясатын жүргізген еді (әрбір көктемде салық жинағанда, ол шарифат пен әдет нормаларын сақтады, малшылардың өз еркін өздеріне беріп, мүлкіне қол салмады) және дала өңірін сенімді басқарды. Қазақтар мен қырғыздар арасындағы қақтығыстар тыйылды, бірсыпыра уақыт бойы тыныштық, біршама қауіпсіздік және арзаншылық орнады. Әулиеатада ташкент таразысы бойынша 1 ман (170—172 кг) астық 2 теңге (күміспен 40 тиын) тұрды. 1823 жылы хандықтан қуылған, көзқарасы тәуелсіз адам, қоқан ханзадасы Мұхаммед Хакім хан Лашқар күсбегі қазақтарды падишах сияқты басқарды және олар ұзақ уақыт бойы «оған беріліп кетті» деп жазды. Басқа бір автор, ташкенттік Әбу Убайдаллах Мұхаммед, сол кезді аңсап еске ала келіп, былай деп атап өткен: ол бір сондай тыныштық кез еді, егер он екіде бір гүлі ашылмаған қыз

орыс иеліктерінен Ташкентке дейін жалғыз барып, кері қайтса, оған еш зиян келтірілмес еді!⁴⁵

Карастырылып отырған кезеңде қокан бекіністері халқының өсуіне және олардың кейбіреулерінің — Шымкент пен Әулиеатаның шағын қалаларға, қол-өнер, сауда және мұсылман мәдениеті орталықтарына айналуына жағдай жағдалды. Лашқар құсбегі Ташкенттің төңірегін абаттандырып, Ташкенттен Шымкентке баратын жарты жолда бекіністі рабат салдырды (қазір — Шарапхана). Ол Шымкентте базар және керуен сарай салғызып, оны да абаттандырды. Ташкентте ол медресе салғызды.⁴⁶

¹ Қазақстан жайлы қокан деректеріне шолуды қар.: *Бейсембиев Т. К.* Кокандская историография как источник по истории Казахстана XVIII—XIX веков //Памятники истории и культуры Казахстана. Сб. Центрального Совета Казахского общества охраны памятников истории и культуры, вып. 4. А., 1988, 100—105-б.

² *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли».* 'Умар-нама. Рук. СПбФ ИВ РАН, С 2467, лл. 846—92а. Қокан хандығының саяси-құқықтық идеологиясы оны билеушілердің тегі Бабырдан, ол арқылы Әмір Темірден шыққан деп жорамалдаған және одан әрі олардың генеалогиясын Шыңғыс-ханның атасы Бартан ханға апарып тіреген. Қокан хандарының өз атағы мен жоғарғы билікке ерекше құқығы осымен негізделген. Қар.: *Бейсембиев Т. К.* Легенда о происхождении кокандских ханов как источник по истории идеологии в Средней Азии (на материалах сочинений кокандской историографии) /Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв. А., 1983, 94—105-б.

³ Орыс зерттеушілері А. И. Макшеев, М. А. Терентьев және өзбек этнографы К. Ш. Шаниязов анықтағандай, Ферғана кыпшақтары XVIII ғасырдың басына дейін қазақтың Орта жүзінің құрамына енген, «Ақтабан шұбырынды» жылдарында Ферғанада баспана тауып, сол кезден бастап тура 1920 жылдарға дейін өзбек ұлтының құрамына кіргенше дербес ірі этнос ретінде дамып келген. (*Шаниязов К. Ш.* К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента), Ташкент, 1974, 103—104-б). О казахских чингизидах в Фергане конца XVII — сер. XVIII в. қар.: *Мухийи Хуканди.* Та'рих. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 604, л. 14а; *Исхак-хан.* Та'рих-и Ферғана. Рук. Института рукописей АН Таджикистана, №1512, л. 102а; *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 63—64-б; *Валидов А. З.* Некоторые данные по истории Ферғаны XVIII столетия //ПТКЛА, год двадцатый, 1916, вып. 2, 114-б.

⁴ *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи» как исторический источник. А., 1987, 14, 16-б.

⁵ Анджум ат-таварих. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 11366, лл. 92б, 102а; *Чехович О. Д.* Сказание о Ташкенте./Памятники письменности Востока. Историко-филологические исследования. 1968, М., 1970, 173—174, 178—179, 185—186-б; *Соныкі.* Городское самоуправление в Ташкенте XVIII в. /История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). М., 1976, 158-б.

⁶ Анджум ат-таварих, лл. 93б—94б; Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году //Вестник Русского Императорского Географического Общества, т. 1, ч. 1, отд. IV. СПб., 1851, 29-б.

⁷ *Иванов П. П.* Казахи и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.) //Записки ИВ АН СССР, т. VII. М.-Л., 1939, 100-б.

⁸ *Бұл да сонда,* 101—102-б; Анджум ат-таварих, л. 94б; *Чехович О. Д.* Сказание о Ташкенте, 175, 179, 188-б; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 67, 95-б.

⁹ *Мулла 'Аваз Мухаммад «'Аттар» Хуканди.* Тухфат ат-таварих-и хани. Рук. С 440 СПбФ ИВ РАН, лл. 91а—92б; Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году, 23-б; *Зимин Л.* Первые шаги Алим-хана на государственном поприще //ПТКЛА. Год XVIII, 1913, 105-б; *Иванов П. П.* Көрсетілген еңбегі, 105—106-б.

¹⁰ *Мулла 'Аваз Мухаммад «Аттар» Хуканди*. Көрсетілген еңбегі, л. 95б; *Чехович О. Д.* Сказание о Ташкенте, 175–176, 179–180, 188–192-б; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 96-б.

¹¹ *Чехович О. Д.* Сказание о Ташкенте, 192–193-б (фрагмент факсимиле рукописи); *Мулла 'Ибадаллах и Мулла Мухаммад Шариф*. Та'рих-и Амир Хайдар. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 1836, 79-п. а–б; *Мухаммад Салих-ходжа Ташканди*. Та'рих-и джадида-йи Ташканд. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 7791, 350-п., б.

¹² *Иванов П. П.* Көрсетілген еңбегі, 104-б; *Абд ал-Гафур*. Зафар-нама-йи Худайархани. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 598, 53-п., б; *Тора-ходжа Андиджани*. Мир'ат ал-футух. Рук. Библиотеки А. А. Семенова при АН Таджикистана, № 5422, 108-б; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 79-б.

¹³ Анджум ат-таварих, лл. 1026–1056; *Мулла Аваз Мухаммад «Аттар» Хуканди*. Көрсетілген еңбегі, лл. 112а–113б; *Иванов П. П.* Көрсетілген еңбегі, 111, 113–117-б; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 97-б.

¹⁴ *Мулла 'Ибадаллах и Мулла Мухаммад Шариф*. Көрсетілген еңбегі, лл. 776–796; *Мирза Каландар «Мушриф» Исфараги*. Шахнама-йи Умар-хани. Рук. С 471 СПбФ ИВ РАН, л. 916. Соныменен, 1930 жылдарда казактардың Батыс Қытайдан шығуы әлдебір жаңалық емес, өткендегі нақ сондай әрекеттер қайталанған әбден дәстүрлі нәрсе еді.

¹⁵ Анджум ат-таварих, л. 106а; *Иванов П. П.* Көрсетілген еңбегі, 94, 119 және 121-б; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 98–100-б; *Ходжиев Э. Х.* Экономические и политические связи Ташкента с Россией (конец XVIII–начало XIX в.). Ташкент, 1992, 84-б.

¹⁶ Қар.: Анджум ат-таварих, л. 106б и *Мухаммад Салих-ходжа Ташканди*. Көрсетілген еңбегі, л. 390б–392б.

¹⁷ Бұл топтың саяси рөлі туралы қар.: *Бейсембиев Т. К.* Духовенство в политической жизни Кокандского ханства в XVIII–XIX веках (по некоторым сочинениям кокандской историографии) /Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М., 1985, 38, 42–43-б.

¹⁸ *Мухаммад Салих-ходжа Ташканди*. Көрсетілген еңбегі, лл. 396б–400б; *Mir Abdoul Kerim Boukhary*. Histoire de l'Asie Centrale. Paris, 1876, p. 220; *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и шахрухи», 98–101-б.

¹⁹ *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли»*. Көрсетілген еңбегі, лл. 34а–37а; Анджум ат-таварих, лл. 115б–116б.

²⁰ *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М., 1968, 60-б (Қарнақтың сілемі Атабай кентіне жақын, Түркістаннан оңтүстік-батысқа қарай 25 шақырым жерде орналасқан); *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли»*. Көрсетілген еңбегі, лл. 84б–92а; *Мирза Каландар «Мушриф» Исфараги*. Көрсетілген еңбегі, лл. 89б–91б.

²¹ *Назаров Ф.* Көрсетілген еңбегі, 30-б; Миддендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975, 69-б; *Мулла 'Аваз Мухаммад «Аттар» Хуканди*. Көрсетілген еңбегі, л. 170а.

²² *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли»*. Көрсетілген еңбегі, лл. 64б–75а; *Мулла 'Аваз Мухаммад «Аттар» Хуканди*. Көрсетілген еңбегі, лл. 168б–170 б.

²³ *Бұл да сонда*, лл. 170б–171б; *Komaatsu H.* Khoqand and Isstanbul: An Ottoman Document Relating to the Earliest (Balkan and Asia Minor Studies), 1989, XV, pp. 35–52 (на яп. яз.); *Бейсембиев Т. К.* «Та'рих-и Шахрухи», 102-б. Түркістанды орыс әскерлері 1864 жылы басып алып ондағы Қокан билігін жойды.

²⁴ *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли»*. Көрсетілген еңбегі, лл. 91а–96а; 112б–124б; *Мирза Каландар «Мушриф» Исфараги*. Көрсетілген еңбегі, лл. 101б–106б; *Мухаммад Хаким-хан-тора*. Мунтахаб ат-таварих. Рук. СПбФ ИВ РАН, С 470, л. 238а.

²⁵ Деректемелерде Тентек төре көтерілісінің дәл мерзімі көрсетілмей, оның жазда болғаны ғана хабарланады. Қазіргі тарихшылар В. П. Наливкинге (аталған еңбек, 117–121-б) сүйене отырып, оны 1821 жыл деп белгілейді, бірақ соңғысы бұл мерзімді тікелей көрсетпейді. Көтерілістің мерзімі туралы мәселе ашық қалып отыр.

^{26–27} *'Абд ал-Карим Намангани «Фазли*. Көрсетілген еңбегі, лл. 124а–134а; *Мирза Каландар «Мушриф» Исфараги*. Көрсетілген еңбегі, лл. 114б–122а.

²⁸ Соколов Ю. В. Начало военных действий против Кокандского ханства и вопросы присоединения его к России //Материалы по истории присоединения Средней Азии к России, ч. 1 (Научные труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 343). Ташкент, 1969, 57-б.

²⁹ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии //Записки Императорского Русского Географического Общества, кн. Ш. СПб., 1849, 14-б; Мухаммад Йунус Джан дадхах шигавул Ташканди. Та'рих-и 'Аликули амир-и лашкар. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 12136, л. 18а. Сонымен катар 1860 жылғы орыс картасын пайдаландық «Карта Южной части Туркестанского края».

³⁰ Қазақ даласына Бұхара басқыншылығы туралы мәселе әлі толық зерттелмеген.

³¹ Мулла 'Ибадаллах и Мулла Мухаммад Шариф. Көрсетілген еңбегі, л. 79а-б.

³² Мунша'ат, нишан ва йарлигха. Рук. Института рукописей АН Таджикистана, № 2689, лл. 31а-32а, 626-63а.

³³ *Mir Abdoul Kerim Boukhary*. Op.cit., pp. 194-196 (бұлардың бәрі Жошы әулетінен); Материалы по истории казахских ханов XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. А., 1969, 475-б.

³⁴ *Bregel Yu.* Tribal Tradition and Dynastic History: the Early Rulers of the Qongrats According to Munis. - Asian and African studies 16(1982), Haifa, The Institute of Middle Eastern Studies, 1983, pp. 383-384. Сведения о казахско-хивинских отношениях в рассматриваемый период содержатся в хронике «Фирдаус ал-икбал»: Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi. *Firdaws al-igbal: History of Khorezm*. Ed. by Yury Bregel. Leiden-New York-Kopenhagen-Koln, E. J. Brill, 1988, pp. 712-713, 752, 813, 856-884, 941-946, 976-983, 1007, 1043, 1050-1058, 1070 (чагатайский текст). Бұл мәселе орыс деректері негізінде зерттелінген, қар.: Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII-XIX вв. Ташкент, 1966, 18-54-б.

³⁵ Валиханов Ч. Ч. О киргиз-кайсацкой Большой орде /Соч., т. 1. А., 1984, 180-182-б; Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. М., 1957, 132-133-б; Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867); Сборник документов и материалов. А., 1964, 204-205, 214-б. (КРО-1).

³⁶ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии, 209-б.

³⁷ Мухаммад Йунус Джан дадхах шигавул Ташканди. Көрсетілген еңбегі, лл. 156-17а; Соколов Ю. А. Көрсетілген еңбегі, 44-47-б; Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). М., 1974, 229-230-б.

³⁸ Валиханов Ч. Ч. Көрсетілген еңбегі, 181-б.

³⁹ 'Абд ал-Карим Намангани «Фазли». Көрсетілген еңбегі, л. 476; *Racque-Grammont J.-L.* Turan: Une description du khanat de Jhokand vers 1832 d'apres un document ottoman. - Cahiers du monde russe et sovietique. XIII. № 2, 1972, pp. 194-195, 207-210.

⁴⁰ Валиханов Ч. Ч. Записки о Кокандском ханстве /Соч., т. III. А., 1985, 315-б; Радлов В. В. Из Сибири: Страницы из дневника. Пер. с нем. К. Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой. М., 1989, 113-115-б; Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. А., 1992, 161-163-б.

⁴¹ Мирза Каландар «Мушриф» Исфараги. Көрсетілген еңбегі, л. 76; Мухаммад Салихходжа Ташканди. Көрсетілген еңбегі, лл. 422а-429б.

⁴² Абу Убайдаллах Мухаммад Ташканди. Худасат ал-ахвал. Рук. ИВ АН Узбекистана, № 2084, л. 166а.

⁴³ Бейсембиев Т. К. «Та'рих-и Шахрухи», 82-б; Мухаммад Салих-ходжа Ташканди. Көрсетілген еңбегі, лл. 551а, 571а-573а.

⁴⁴ Мухаммад Йунус Джан дадхах шигавул Ташканди. Көрсетілген еңбегі, л. 82а-б; Абу 'Убайдаллах Мухаммад Ташканди. Көрсетілген еңбегі, л. 776.

⁴⁵ Сонда, лл. 77а-78а; Мухаммед-Хаким-хан-тора. Көрсетілген еңбегі, л. 691б.

⁴⁶ Мухаммад Салих-ходжа Ташканди. Көрсетілген еңбегі, лл. 399а, 638б, 557б-558а, 575а и 1002а.

Сегізінші тарау

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ШИРЕГІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА РЕСЕЙ ӘКІМШІЛІК-САЯСИ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕНГІЗІЛУІ

1. 1822 ЖЫЛҒЫ «СІБІР ҚЫРҒЫЗДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАРҒЫ» ЖӘНЕ ОРТА ЖҮЗДЕ ХАН БИЛІГІНІҢ ЖОЙЫЛУЫ

Онсыз да ұлғайып алған империя құрамына Қазақстанның қосылуы аяқталған жағдайда оның орналасқан геосаяси жағдайы әскери жағынан алғанда әлсіз Қоқан және Хиуа хандықтарын таптап тастап, бірінші отаршыл империя – Англияның Шығыс Түркістан ауданына енуін жокқа шығаруға мүмкіндік беретін еді, ал бұған Қазақ өлкесі кедергі болып қала берген.¹ 1820 жылғы «Қазақ даласы» әскери-топографиялық жағынан суреттелетін журналдан мыналарды оқуға болады: «Ұлы Петр орыстардың белсенді саудасын кеңейтуге ұмтылып және өзі дүниеге кеңінен қарай келіп, Үндістанға көз тоқтатты: екі жақты қатынастарды түбірінен өзгерткісі келген ол сауда қатынастарын кеңейтуді ғана ойлап қоймай, Хиуа, ал содан соң Бұхара билеушілерін, сондай-ақ өзі алтынға бай құм табуға үміттенген Яркеть қаласын (қазіргі Жаркент қаласы. – *Ред.*) өз билігіне бағындыру мақсатымен стратегиялық қадам жасауға бел байлады». ² Ресей империясының экономикалық мүдделері, Петербургтің ғаламат саяси жоспарларымен қатар, патшаның стратегиялық болжамдарын ұстана отырып, оның Орталық Азияның түкпіріне қарай біртіндеп ілгерілеуін тездете түсті.

Жоғарыда атап өтілген мән-жайлармен қоса, үкіметтің оңтүстік-шығыс Қазақстанның сол кезге қарай саяси оқшаулығын сақтап қалған шекаралық аудандары отарлық басып алу және байырғы халықтың ғасырлар бойы ірге тепкен орындарынан ашықтан-ашық ығыстырылып шығарылуы себепті қытай жағына «ауып түсіп», «боғдыханның бодандығын» қабылдауы мүмкін деген қауіптері де хандық институтының жойылуын тездетті. Бұл жөнінде белгілі тарихшы Н. Г. Аполлова кезінде жазған: «Орыс үкіметі, – деп атап өтті ол, – өзінің құбылмалы бодандарының (қазақтардың. – *Ред.*) дипломатиялық байланыстарын бақылай отырып, олардың басқа бодандыққа ауысу мүмкіндіктерін барлық амалдармен болғызбауға тырысты». ³

1781 жылы Абылайдың қайтыс болуы, оның толып жатқан ұрпақтары арасындағы кикілжіндер хан билігін әлсіретті. Ол былай тұрсын, 1795 жылы екі сұлтан, 19 ақсақал және 122 360 қазақ императрица II Екатеринаның атына Уәлиді хан тағынан тайдыру туралы өтініш жіберді. ⁴ Үкімет ол кезде

хан билігін жою жөн емес деп тапты, алайда оны әлсірету мақсатымен біраз кейініректе Орта жүзде бақуатты Уәлимен қатар екінші хан етіп Бөкей сұлтанды тағайындады.

1810 жылғы 27 желтоқсанда Сібір әкімшілігі «бодандыққа ант беруді» әзірлеп, Есіл, Верхнеиртышск, Алтай шептерінің барлық бекіністеріне жіберді. Ол Ресей бодандығын қабылдаған қазақтарды Ресейге бағдар алу-ды қатаң ұстануға міндеттеді және «ант бұзушылық» үшін қатаң жазалау көзделді. Мұндай пәрмендер Орта жүздегі жағдайды, керісінше, шиеленістіре түсті және біршама тыныштыққа қарамастан, ең көреген сұлтандар, билер, ақсақалдар, көптеген қазақ ауылдары төніп келе жатқан қауіпті сезініп, «бөтен елдерге» әсіресе Шыңжаңға қашып, Орта Азия иеліктері шегіне көшіп кетті.⁵

Петербург сарайы аңысын аңдап, қос билеуші Бөкей мен Уәлиді қан төкпей орындарынан алуға сылтау іздеді. Олардың екеуінде де кең-байтақ өлкені басқаруға қажетті амалдары болмады. Ресей «бөліп ал да, билей бер» саясатын жүргізіп, оларды бір-біріне айдап салды, сөйтіп кедейленген өркөкірек хандармен өздерінің байлығы жөнінен бақталас ауқатты сұлтандарды өз жағына тартып отырды. А. И. Левшиннің табындарында 8,9 немесе тіпті 10 мың жылқысы, 400—500 түйесі, 20 мыңға тарта қойы бар деп «саналатын» қазақтар аз емес деген мәліметтері⁶ мейлінше бай мал иеленуші — сұлтандардың жағдайын көрсетеді. Байлық саяси салмақ берді, басқа ру ауылдарының жеріне жиі көшуден күйзелген, бекіністердің әскери қызметінің жандана түсуі және құнарлы аудандарға қазақ контингентінің қоныстандырылуы салдарынан меншіктері мен жер алаптарынан айырылған адамдарды өзіне тартатын күдіреті күшті қасиеттері бар деуге болатын. Оның үстіне қазақ даласының орталық губерниялар мен үкіметтік мекемелерден едәуір алыстығы, сол кезде-ақ империя құрамына енген Солтүстік-шығыс Қазақстанның орасан кең аудандары бағынышты болған Батыс Сібір әкімшілігінің әскери-шенеуніктер сословиесін қамтыған сыбайлас жемқорлық, басқа да жергілікті «бұратаналар» сияқты, оларды да жергілікті отаршылдық өкімет орындары мен тойымсыз шенеуніктердің бақылау дегенді білмейтін дерлік билігіне берді.

Ресейдің әкімшілік-аумақтық басқару нысанына жақын басқару нысанының болмауы, Шыңғыс ұрпақтарының хан билігінің сақталуы үкіметтің іс-қимылын әлдеқалай тежеп отырды. 1817 жылы — Бөкей хан, ал екі жылдан соң Уәли қайтыс болды. Петербург бір жақты қадамға — Орта жүзде енді хан тағайындамауға және, оның үстіне, оларды «Бүкіл әлемді Ұлы тітіркентушінің» — Шыңғыс-ханның заманына барып тірелетін ертедегі ғұрып бойынша сайламауға бел байлады.

Ресей билігі таралған аудандар жоғарғы билеушісіз қалып, нақты биліктің қандай нысаны да болмаған ерсі жағдай орын алды. Хандық ықпалды сұлтандармен көзбе-көз келіспей немесе алдын ала келіссөз жүргізілмей, іс жүзінде жоғарғы жақтан жойып жіберілді.

Жаңа реформаны әзірлеуді патша сол жылдардағы белгілі либералдық пиғылдағы қайраткер, өз дәуірінің аса білімді тұлғаларының бірі граф М. М. Сперанскийге жүктеді. Оның сан қырлы қызметінің өзегі Орта жүзде дәстүрлі хан мемлекеттілігін жойған жаңа заң актілерін енгізу болды.

Аз зерттелген аудандарды неғұрлым толық зерттеу және жинақтап көрсету үшін М. М. Сперанский «Сібір жерлерін мәлім етуді» ұсынды.⁷

Бұл жазбаны жасауға болашақ декабрист Г. С. Батюшков белсене қатысты. Сонымен бірге ол Сібірді басқару туралы заң жобаларына бірқатар қосымша, түсіндірмелік бөлімдер: құрғактағы жол қатынастары, этаптар құру, жер аударылған «бұратаналар», «Орта Орда даласына» орыс билігін тарату бөлімдерін өзірледі. Бұл жаңалықтар сақталып қалған жергілікті басқару жүйесін жоққа шығарып, шексіз-шетсіз дала құрылысын ресейлік губерниялық басқаруға біршама жақындатуға тиіс болды.

1822 жылғы 22 маусымда патша «Сібір губернияларына арналған мекемелер», «Бұратаналарды» басқару туралы жарғы», «Қырғыз-қайсақтарды» басқару туралы жарғы, Этаптар туралы жарғы, Жер міндеткерлігі туралы ережелер, Астық қорлары, шаруалар мен «бұратаналар арасындағы борышкерлік міндеттемелер туралы ережелер үшін негіз болған 10 заңды бекітті.⁸

«Сібір... мекемелеріне» сәйкес, азиялық Ресей 2 генерал-губернаторлыққа: орталығы Тобыл болған Батыс Сібір, орталығы Иркутск болған Шығыс Сібір генерал-губернаторлықтарына бөлінді. Біріншісіне Тобыл, Томск губерниялары мен Омбы облысы жатқызылды;⁹ Ресей бодандығында болған Орта жүз аудандары соңғысының құрамына енгізілмекші болып ұйғарылды.

Орта жүздегі дәстүрлі мемлекеттілікті таратып, хан атағын «мүлде артық» деп жойып жіберген¹⁰ үкімет Сібір қазақтары туралы жарғыға сүйеніп, басқарудың жаңа нысанын енгізді. 3-параграфқа сәйкес, географиялық жағынан Оңтүстік-батыс Сібірді мекендеген қазақтар «көшпелі бұратаналар сословиесі» болып есептелді және тең құқықтарды пайдаланды, ал «сібір қазақтары елі» ең алдымен 1838 жылы Батыс Сібір қазақтарын шекаралық басқару құрылғанға дейін Омбы облысына бағынып келген сыртқы округтерден құралды.

Өзгерістер қазақ руларының әкімшілік-аумақтық құрылымдарына қатысты болды: даладағы жаңа ұштаған — округ, болыс, ауыл бұрынғы рулық басқару жүйесін іс жүзінде жоқ етіп жіберуге тиіс еді. 5-параграф арқылы жаңа құрылым: ауыл — 50-ден 70-ке дейін шаңырақ, болыс — 10 ауылдан 12-ге дейін ауыл, округ — 15 болыстан 20 болысқа дейін болып белгіленді.¹¹

Жарғыда округтерге тиесілі жер иеліктеріне меже енгізілді: оның үстіне 9-параграфпен көшпелілердің бір округтен екіншісіне өз еркімен ауысуы шектелді, ол үшін «жергілікті бастықтардың рұқсаты талап етілді. Бұл жер алаптарын пайдаланудың қауымдық-патриархаттық дәстүрлерін қиратуды білдірді. Енді қазақ ауылдарының көрші округ қоныстарына кірмей, өзінің округтік аумағы шегінде ғана көшіп жүруіне рұқсат етілді.

Жарғының 15-параграфында округтердің жекелеген бөлімшелерін басқарудың жаңа тәртібі белгіленді: ауылдарды — ауыл старшындары, болыстарды — болыс сұлтандары, округтерді аға сұлтандар (ел билеушілері) басқаратын болды. Бұл өзгерістер ерте кездерден бері әкімшілік пұрсаттылықтары болған Шыңғыс ұрпақтарының ықпалын әлсіретуге тиіс болатын; сонымен бірге болыстарды басқармайтын сұлтандар бұрынғы сословиелік артықшылығын сақтап қалды, дегенмен олардың округ бөлімшелерін басқару ісіне «араласуына» қатаң тыйым салынды.

Аға сұлтандарға зор құқықтар берілді, оның басшылығымен округтік приказда өткізілетін отырыстарға облыстық бастық тағайындайтын

ресейлік екі заседатель және сайланып қойылатын екі «құрметті қазақ» қатысуға тиіс болды.

Үкіметтің сеніміне кірген ықпалды Шыңғыс ұрпақтары арасынан сайланған аға сұлтандар, олардың екі орынбасары — өздері онша түсінбейтін сайлау рәсімінен өткен қазақтар, тағайындалатын басқа да екі шенеуніктермен бірге алқалы басқару түрін көрсетті; көп кешікпей аға сұлтандар іс жүзінде жергілікті отаршылдық өкімшіліктің айтқанынан шықпайтын құралдарына айналды. Ал көп ұзамай, округтегі жоғары қызметке өз өкілдерін сайлау жолындағы ұзаққа созылған руаралық тайталас кезінде, дала ақсүйектерінің бір бөлігі өз қарсыластарын құлату мақсатымен омбы шенеуніктерінің оң көзбен қарауына ұмтылып, екі жақты көзқарас ұстанды: сырт көзге үкімет саясатымен ынтымақтастық көрсетіп, іштей бұрынғы хандықты қалпына келтіруден үмітін үзбеді. Билердің, рубасылардың билігінде жүрген номадтар бұқарасын айтпағанда, жаңа сайланған сұлтандардың иығына жабылатын оқалы шапандар да, «ел билеуші» деген құрметті атақтар да, күміс және алтын медальдар да рулық ескі заман дәстүрлеріне берілгендік рухын жоя алмады.

Үкіметтің жергілікті номадтар жөніндегі саясатында оларды егіншілікке ынталандыру, «бақташылық өмірді» жою, олардың жер жыртуға көшуін көтермелеу маңызды бағыт болды. 177, 178-параграфтарда отырықшылыққа көшкендерге 15 десятинаға дейін жер учаскесін бөліп беруге рұқсат етілді, сұлтандар үшін «үш есе», ал старшындарға «екі есе» жер бөлуге мүмкіндік берілді. Отаршылдық өкімет орындары осы арқылы Ресейдің ықпалын әлсіреткен, хан билігінің қалдықтарымен күресті қиындатқан барымтаны, руаралық қырқысты жоюға тырысты.

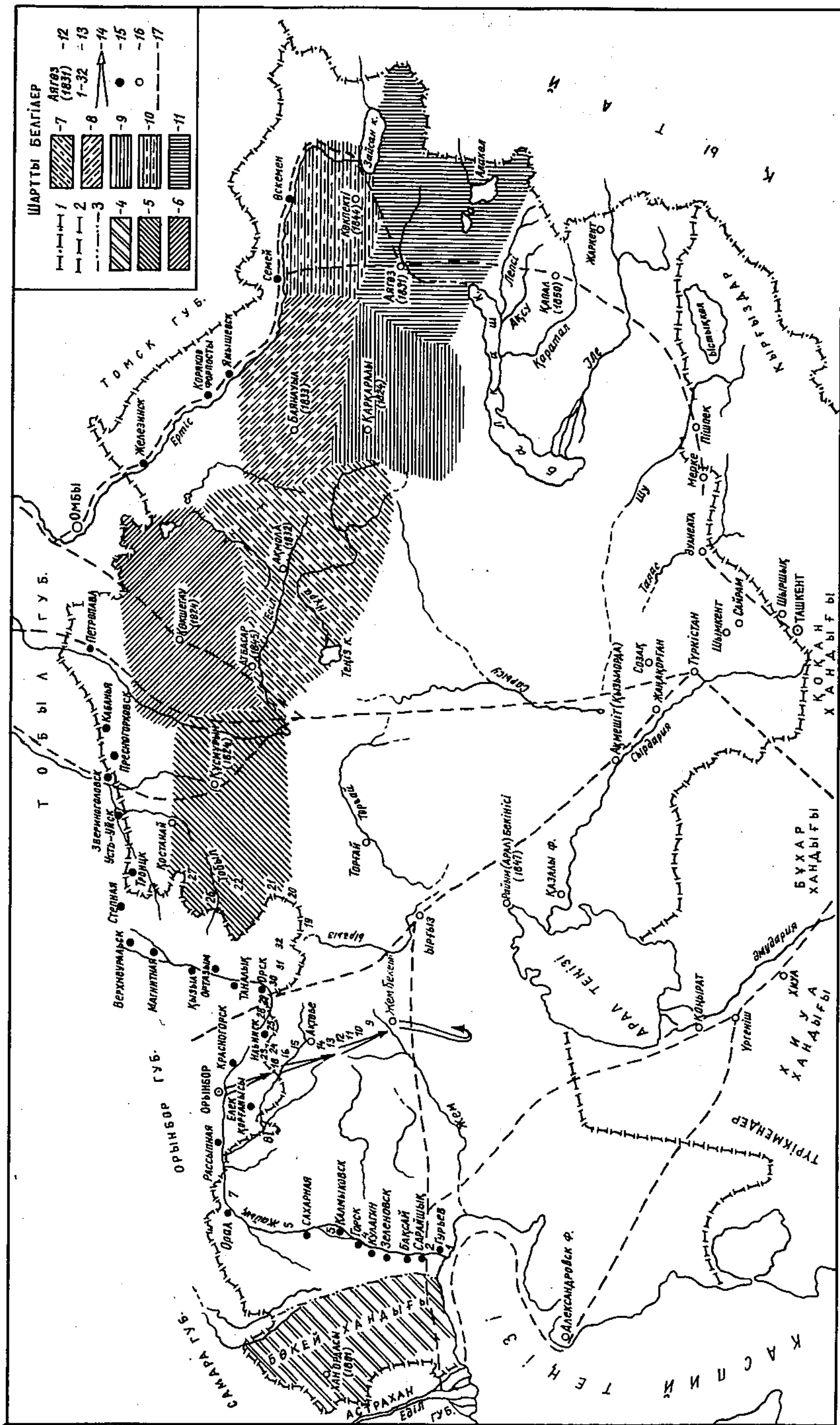
Жарғымен міндеткерлік пен салықтардың жаңа санаттары енгізілді. Рас, бұл орайда М. Сперанский мен оның төңірегіндегілер әдейі бесжылдық жеңілдік белгіледі немесе көшпелі халықтың барлық санаттарын барлық алымдардан босатты; мұндай бетбұрыс бұрынғы феодалдық жүйе бойынша міндеткерлік атқаруға: көшпелі аудандарда зекет пен соғым, егіншілікті аудандарда ұшыр төлеуге дағдыланған халық наразылығының алдын алуға ұмтылысқа байланысты болса керек.

Реформа Қазақстанда сауда-экономикалық үрдістің өсуі үшін оң алғышарттар туғызды. Патша өкіметінің бұған белгілі дәрежеде мүдделі болуын экономикалық факторлармен қоса, оның көшпелілер арасында өзінің саяси ықпалын нығайту ниетімен түсіндіру керек.

Сонау ХІХ ғасырдың ең басында-ақ патшалық өкімет орындарының бақылауындағы аумақта көшіп жүру, бекіністер мен басқа да қыстақтарда мал шаруашылығы өнімдерін кеңінен айырбастау мүмкіндігін іске асыру құқықтарын талап ете отырып, екі жақты байланыстарды дамытуға жеке-леген қазақ сұлтандарының өздері бастама көрсеткен еді. Осыған байланысты 188-параграфта қазақтарға өз тауарларын «өз округі ішінде де, одан тыс жерлерде де» еш шектеусіз еркін өткізуге мүмкіндік берілді.

ХІХ ғасырдың басында Бұқтырма, Өскемен бекіністерінің, Петропавлдың, Семейдің маңызы едәуір арта түсті.

Жарғының бірқатар параграфтарында 205-параграфқа сәйкес үш санатқа: қылмыстық, талап-арыздық және облыстық басқармаға шағымдар бойынша сараланған сот жүйесіне түзетулер енгізілді. Қылмыстық істерге мемлекеттік опасыздық, тонау, барымта, белгіленген билікке көрінеу ба-

Қазақстан XIX ғасырдың бірінші жартысында. Шартты белгілер: 1 – мемлекеттік шекара; 2 – Қазақстанның шекарасы; 3 – Бөкей хандығының шекарасы (1801 ж. бастап); 4 – Бөкей хандығындағы көтеріліс ауданы; Орта жүздегі сыртқы округтер (1820–1844); 5 – Құсмұрын; 6 – Көкшетау; 7 – Ақмола; 8 – Баянауыл; 9 – Қарқаралы; 10 – Көпекті; 11 – Аяғез; 12 – қалалардың салынған жылы; 13 – Орынбор генерал-губернаторлығындағы дистанциялар; 14 – Перовскийдің Хиуа жорығы (1839–1840); 15 – қамалдар; 16 – басқа да елді мекендер; 17 – сауда жолдары.

ғынбаушылық жатқызылды; оның үстіне барлық талап-арыз істері билердің қатысуымен ауылдар мен болыстарда талқыланды; 216-параграфта тұтас алғанда «казак ғұрыптары мен заңдары бойынша» дәстүрлі билер сотының мәні сақталды; ол былай тұрсын, 220-параграфта билер істерді «негізсіз шешкен» жағдайда оларды жауапқа тарту көзделді, оның үстіне көшпелілердің төменгі сот сатыларының шешімдеріне шағым жасау құқығы сақталды,¹³ мұның өзі қатардағы номадтарды шарифатты жергілікті түсіндірушілер тарапынан жасалуы мүмкін озбырлықтан біршама қорғанды; ережеде көшпелілердің сұлтандар жөнінде де шағым ресімдеуіне жол берілді. Мұндай жағдайларда соттың істі қарауы облыстық басқарманың отырысына көшірілді. Арнайы параграфта аға сұлтандарға, округтік приказдардың заседателдеріне, сұлтандарға, болыстардың басқарушыларына жалақы төлеу, кешегі жоғары текті Шыңғыс ұрпақтары мемлекеттік қызметшілер санатына көшіріліп, оларға империяның сол кезде қолданылған заңдарын тарату жөнінде айтылды. Мұрағат құжаттары округтік шенеуніктердің әрбір санатына қызметі үшін төленетін ақының сомасында мейлінше айқын анықтауға мүмкіндік береді, олар мынадай: аға сұлтан жылына 1200 сом, әрбір ресейлік заседателдерге — 1000 сомнан, казак заседателдеріне — 200 сомнан, тілмашқа — 800, емшіге — 1000 сом, болыс сұлтандарына — 150, іс жүргізушілерге — 300 сомнан төленді және т.б.¹⁴ Әрбір округтік приказда барлығы 15-ке дейін штаттағы қызметкерлер болды. Сонымен бірге Жарғыда аурухана ұстауға — 500 сом, жыл сайынғы мерекелерге — 3000, мектептер мен училищелер «құруға» — 5000, қайырымдылықты «қолдауға» — 500 сом мөлшерінде қосымша шығыс баптарын белгіледі. Жыл сайынғы барлық шығындар 31 000 сомнан аспауға тиіс болды.¹⁵

Реформа Орта жүз халқын ағартуға арналған жағдайды кеңейтті: жеті параграфта (243—249) сауаттылықты кең тарату көзделді: Жарғының 250-параграфы округтік приказдарды «өздеріне сеніп тапсырылған халықтың ешбірі қайыршылыққа ұшырамауына және қамқорсыз қалмауын барлық амалдармен ойластыруға» міндеттеді.¹⁶ Бұдан кең-байтақ аймақты кең көлемде өзгертуді, бүкіл Сібір бойынша орын алған қиянат жасушылықтарды түп-тамырымен жоюды жақтаушы граф М. Сперанскийдің ықпалы айқын аңғарылады. Кейін аға сұлтан Құнанбай Өскенбаев Жарғының осы бабын басшылыққа ала отырып, Қарқаралы приказында мектеп пен мешіт ашуға Батыс Сібірдің Шекаралық басқармасы бастығының келісімін алды.¹⁷ Заң актісін қолданысқа енгізе отырып, үкімет халықтың қарсы әрекет жасауы болмай қалмайды деп есептеді, сондықтан да арнаулы 284-параграфта оны «өзін қамқорлыққа алуды ерекше сұраған», бодандыққа ант берген болыстардан бастап, бірте-бірте жүзеге асыру ұсынылды; тек алғашқы тәжірибелерден кейін ғана «басқа болыстарды шақыру» көзделді.

Сондай-ақ 291-параграфта облыстық бастықтарда бар қаражаттың жұмсалыуына қарай округтерді «бірінен кейін екіншісін» ашудың реті белгіленді.¹⁸

Округтік приказдармен әдейі бір мезгілде ұйымдастырылатын, әскери-полициялық міндеттер берілген разъездер мен пикеттер жаңадан құрылған әкімшілік-аумақтық орталықтарды «тәртіпсіздіктерден» «қорғауға» тиіс болды.

329 параграфтан тұратын Жарғының қазақ тіліне аударылған мәтіні көп ұзамай ауылдарға таратылып жіберілді. Алғашқы екі округ пен приказ ашылатын аймаққа марқұм Уәли ханның Көкшетаудағы қоныстары мен бұрынғы Бөкей ханның Қарқаралыдағы ауылдары таңдап алынды.

Барлығы 7 округ ашып, кейін олардың санын 8—10-ға дейін жеткізу көзделді, мақсат одан әрі Орта Азия шебіне шығу болатын.

Алғашқы сыртқы округ — Қарқаралы округі 1824 жылғы 8 сәуірде ашылды. Жаңадан құрылған округке кірген болыстар құрамында 20 мыңдай шаңырақ — шамамен алынған есептеулер бойынша, 60000-ға дейін ер-азамат болды.

Полковник С. Б. Броневскийдің Батыс Сібір генерал-губернаторы П. М. Капцевичке жеткізілгеніндей, марқұм Бөкей ханның үлкен балаларынан аға сұлтан қызметіне үшеуі — Батыр, Тәуке және Тұрсын сұлтандар үміттен алатын еді. Соңғысы Бөкей қайтыс болысымен-ақ «осындағы болыстарда» хан тағына отырды, ал оны бұл қызметке үкімет бекітпеген еді.¹⁹ Бөкей кенеттен қайтыс болғаннан кейін оған берілген патша грамотасы, сондай-ақ «аса қадірлі сыйлықтар» Абылай ханның ұлы Шыңғыс сұлтанның үлкен баласы Тұрсынға тиген еді. Сұлтандардың көпшілік бөлігі Тұрсынның кандидатурасын батыл қолдағанына қарамастан, басқа үміткерлердің «асқан зор қаскөйліктері, зымияндығы мен зұлымдығы»²⁰ Жарғыға сәйкес алғашқы аға сұлтанды сайлауға тиісті барлық Шыңғыс ұрпақтарының приказға келуін қиындатты.

Ресей армиясының майоры шені бар жоғары лауазымды адамды сайлау рәсімі мейлінше салтанатты түрде сұлтандардан, билерден, ақсақалдардан басқа көшпелілердің қалың бұқарасының қатысуымен өткізілді. Округтік приказдың қарамағына келген 250 казактан ішкі күзет сапқа тұрғызылды. Сол жерде ақсақалдар мен байлар екі заседатель етіп Олжабай Ордауов пен Жаманбай Нұралинді сайлады.²¹ Көптеген сұлтандар, билер округтердің құрылуына қарсы наразылық белгісі ретінде облыстық бастықтардың сән-салтанатты шараларына қатысудан бас тартты.²²

Соның ізінше 1824 жылғы 22 тамызда подполковник А. Григоровский Көкшетау округі мен приказын ашты, оның шегінде атығай, керей, қанжығалы және қарауыл рулары шоғырланған еді; марқұм Уәли ханның ұлы, Абылай ханның кенже баласы Қасым төре бастаған сан тарам ұрпақтары қолдаған Ғұбайдолла сұлтан аға сұлтан болып сайланды; заседателдер болып сайланғандар — «аса құрметті ақсақалдар» Желқара Байтоқин, Мүкет Жәнібеков.²³

Бұдан кейін бірқатар сыртқы округтер: 1825 ж. — Құсмұрын, 1826 ж. — Баянауыл, 1831 ж. — Аягөз (Сергиополь), 1832 ж. — Ақмола округтері құрылды. Бұл ретте көбінесе мал қонданатын шілде, тамыз айларында өткізілетін сайлауларға көшпелілерді қайран қалдыратын салтанатты мерекелер: зеңбіректер гүрсілі, мылтықтардан оқ ату ілесе жүретін, офицерлердің алтын жалатылған эполеттері дала тұрғындарының көзін қызықтырып, олардың не болып жатқанын сезінуін әлсірететін; олар өз мемлекеттілігі жойылуының куәлары болды. Номадтарға жоғары қызметке сайланушыны ақ киізге көтеретін ежелгі ғұрыптың сақталуы ұнады. Көп жыл өткен соң «момын, кедей» Бөленнің Аягөз округінің аға сұлтаны болып сайлануын көзімен көрген Адольф Янушкевич бұл рәсімді, міне, былайша суреттейді: «Бір кезде өз жерлесін хан етіп сайлау кезінде сақталып келген бабалар ғұрпына адал қазақтар болыстың жаңа президентінің қара-

пайым шапанын тәбәрік етіп қас қағымда өзара жыртып алысты, Шекара бастығы құрметті шығынның орнын табан астында толтырып, оған үкімет атынан алтын жіппен зер төгілген оқалы шапан жапты... оның салтанат құру құрметіне Аягөз бекінісінің зеңбіректері гүрсілдеп жатты».²⁴ Алайда округтік приказдар ұшы-қиырсыз даланың бір бөлігін ғана бақылап отырды, округтердің әкімшілік қызметтері аға сұлтандар мен олардың серіктерінің жаңа құрылған приказдардан 120—150 шақырым қашықтықтағы бекіністі шептерге жақын ауылдары мен қоныстарына ғана таралды.²⁵

Үкіметтің округтер құру жолымен «қазақтармен арадағы тыныштыққа және дұрыс басқаруға жетпекші»²⁶ болған бастапқы мақсатына ХІХ ғасырдың 30-жылдарына қарай ішінара ғана қол жеткізілді. Реформаны жүргізу жолындағы қиындықтар үкімет шенеуніктерінің жергілікті жағдайларды үстіртін білуіне, генерал-губернатордың белгілегендерін жедел қарқынмен іске асыруға ұмтылуына байланысты туды.

Орта жүзде хан мемлекеттілігінің жойылуы, әкімшілік-аумақтық жаңалықтарды енгізудегі асығыстық күні кешегі мүлгіп жатқан сияқты көшпелілер арасында оппозициялық пиғылдардың негізін күшейтті: «Азат, еркін, даланың өзі сияқты табиғаттың перзенті, — деп атап өтілген жергілікті баспасөзде кейіннен шыққан жарияланымдардың бірінде, — сыртқы дүниенің алуан түрлі әсері аз берілген, өзінің алдындағы біркелкі жердің бөз-баяғы көрінісін көретін қазақтар дала стихиясына және өз тұрмысының жағдайларына мықтап үйренісіп алған, ал барлық ұлттық дағдыларды қымбат тұтатыны да сондықтан».²⁷

Жаңа әкімшілік ұштағанды — ауыл, болыс және округті асығыс құра отырып, граф М. Сперанский мен оның ізбасарлары жергілікті факторлармен санаспады, сайып келгенде, оны іске асырудың күш қолданылатын тактикасына сенді және бөлкім, реформаны жүзеге асыруға жасалған алғашқы әрекеттердің өзі қоғамда жіктеліс және үкіметке қарсы пиғылдар туғызуға әкеп соғып, ол 20 жылдан астам уақыт күреске ұласады деп ойламаған да болса керек. «Шынында да, бұл жарғыда далада жалпы дағдыға айналған еркіндікті батыл жою ойластырылды және ол тұтас халыққа мейлінше ауыр зардаптарға әкеп соқты», — деп әділетті атап өтті барон Услар, ол кейініректе Кенесары Қасымовтың тұтқыны ретінде ауылдарда бірнеше ай тұрған еді.²⁸

Сонымен Орта жүзде хандық, феодалдық мемлекеттіліктің жойылуы, бір жағынан, қазақ қоғамының өзінде ішкі рулық талас-тартыстардың жалғасуы салдарынан, екінші жағынан, патша өкіметінің әскери-әкімшілік әрекеттерінің нәтижесінде болды.

1822 жылғы Сібір қазақтары туралы жарғы, алғашқы патшалық реформа ретінде, бүкіл дәстүрлі билік құрылымын қиратып, әлеуметтік-саяси және шаруашылық өмірдің барлық жақтарын қамтыды, қазақ қоғамы ішіндегі, ең алдымен патшалық өзгерістерді, негізінен, қиналмай қабылдаған шеп маңайындағы ауылдар арасындағы және кең далада еркін көшіп жүріп, көшпелі тәуелсіздіктің ең берілген жақтаушылары ретінде сұлтандардың, билердің ақыл беруі бойынша патшалық өзгерістерге көнбегендер арасындағы онсыз да өткір қайшылықтарды терендетіп, Кавказдағы, Еділ бойының түркі тілдес аймағындағы және далалық табиғи ландшафты реформаның іске асырылуын белгілі бір дәрежеде қиындатқан Қазақстандағы отаршылдыққа қарсы оппозицияның топтасуын күшейте түсті.

2. ӘСКЕРИ ОТАРЛАУДЫҢ КҮШЕЮІ. ҚАЗАҚСТАНҒА ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ШИРЕГІНДЕ ҚАЗАҚ ӘСКЕРЛЕРІНІҢ ОРНАЛАСТЫРЫЛУЫ

ХІХ ғасырдың екінші ширегі Қазақстанды әскери отарлаудың шешуші кезеңі болды. Ресейдің қазақ даласына жүз жылдан астам уақытқа созылған өңмендеуі, оңтүстік аймақтарды қоспағанда, өлкенің барлық дерлік аумағының империя құрамына қосылуына әкеп соқты. Бұл Қазақстанның саяси бытыраңқылығының, күрделі сыртқы жағдайының салдарынан ғана емес, сонымен қатар Ресейдің сөзсіз әскери басымдығының нәтижесінен болды, ал оның армиясы сол кезде Еуропадағы ең қуатты армиялардың бірі еді. 1825 жылы орыстың құрғақтағы армиясында 526 мың адам болды.²⁹

ХІХ ғасырдың ортасында Ресейдің Қазақстандағы қарулы күштері тұрақты әскерлер мен тұрақты емес әскерлерден тұрды, олар екі әскери құрамаға біріктірілді. Жеке Орынбор корпусына 23-жаяу әскер дивизиясы (10 шептік батальон құрамында), Орал және Орынбор казак әскерлері, башқұрт-мещеряк казак полкі кірді. Корпустың штабы Орынборда орналасты, өлкенің әскери губернаторы қызметі бойынша оның командирі болды. Жеке Сібір корпусына 24-жаяу әскер дивизиясы (15 шептік батальон құрамында), екі гарнизондық батальон және Сібір шебінің казак әскері кірді. Корпустың штабы Омбыда орналасты, оның командирі Батыс Сібір әскери губернаторы болды.³⁰

Қазақстанның бүкіл дерлік аумағын батысынан шығысына қарай бекіністері, форттары, форпостары, кордондары мен пикеттері бар үздіксіз әскери шептер тізбегі қоршап жатты. Мәселен, Орал шебі Гурьевтен Илецк қорғанысына дейін созылды және ХІХ ғасырдың басында 19 форпост пен 5 бекіністен тұрды. Төменгі шепте — 6 мың, жоғарғы шепте — 7 мың, Оралдың өзінде 17 мың казак орналасты. Ал 1857 жылға қарай төменгісінде — 21 мың, жоғарғысында — 45 мың, Орал қаласында 11 мың казак болды.³¹

ХVІІІ ғасырдың 30-жылдарында-ақ құрыла бастаған, Верхнеяицк және Үй бекіністі шептерінен тұратын Орынбор шекаралық шебі күшті қорғаныс болды. Верхнеяицк шебі Орынбордан шығысқа қарай созылып, 9 бекініс пен 16 редутты қамтыды және екі дистанцияға: Красногорск және Орск дистанцияларына бөлінді. Красногорск дистанциясы — 4 бекініс пен 6 редуттан, Орск дистанциясы 5 бекініс пен 10 редуттан тұрды. Үй шебі Верхнеяицк бекінісінен Тобылдағы Звериноголов бекінісіне дейін созылып, 8 бекініс пен 9 редуттан тұрды, Верхнеуйск және Нижнеуйск дистанцияларына бөлінді. Верхнеуйск дистанциясы — 3 бекініс пен 5 редуттан, Нижнеуйск дистанциясы 5 бекініс пен 4 редуттан тұрды.³²

1810—1822 жылдарда Новоилецк әскери шебі құрылады. Ол алты форпостыдан (Изобильный, Буранный, Новоилецк, Линевск, Угольный және Ветлянский), Ханский редуты мен Бердянск бекінісінен тұрды.

1835—37 жылдарда Орынбор әскери шебінің бір бөлігі ретінде Жана шеп құрылады. Ол Орск бекінісінен басталып, солтүстік-шығысқа қарай жүріп, Үй өзенінің Тоғызакқа құйылысындағы Березовский редутына дейін жетеді. Оның ұзындығы 478 шақырым болды.

Осы әскери шептердің бәрі ұзындығы 1780 шақырым болатын (Гурьевтен Батыс Сібірімен шекарадағы Алабұға отрядына дейін) Орынбор әскери-шекаралық шебінің құрамына кірді.

Онда 2-дәрежелі бекіністер қатарына жататын және француз инженері Вованның жүйесі бойынша салынған Орынбор бекінісі басты бекініс деп саналды.³³ Ол тас қабырғалы, қақпалары мен бекіністік орлары бар ұзақ мерзімді сипаттағы камалдық 11 форттан тұрды. Бекіністің сыртында оған кіреберісті қорғап тұрған үш форштадт болды. Орск бекінісі 3-дәрежелі бекініске жатты, құм үйіліп, ормен қоршалды, сырт жағынан өзен қорғап тұрды.

Орынбор, Орск және Илецк қорғанысы бекіністері Орынбор және Орск инженерлік командалары мен әскери-жұмысшы ротасынан тұратын Орынбор инженерлік округіне қарады. Олар 14-гарнизондық артиллерия бригадасы орналасқан Орынбор артиллериялық гарнизондық округінің құрамына да кірді. Бекіністердің қару-жарағында әр түрлі 130 зеңбірек, ал далалық бекіністерде (Новопетровск, Қарабұтақ фортында және басқаларында) 54 зеңбірек (пушкалар мен единорогтар) болды.³⁴ Орынбор және Орск бекіністеріндегі, Новопетровск бекінісіндегі артиллериялық қару-жарақ күшті болатын.

Әскери жағынан Орынбор әскери шебінің зор маңызы болмады, өйткені «әскери іспен таныс емес және қандай да болсын құрылғыдан хабарсыз» әлсіз көршілері, соның ішінде қазақтар да Ресейге қарсы әлдебір елеулі әскери әрекет ете алмайды деп саналды. Сондықтан мұнда мықты бекіністер емес, қайта кордондық қызметті қырағы жүргізу талап етілді, ол қызмет Орал және Орынбор казак әскерлеріне жүктелді.³⁵ Қалалар мен бекіністердегі гарнизондық қызметті Жеке Орынбор корпусының жаяу әскер батальондары, мүгедектік және этаптық командалар атқарды.

Орынбор әскери губернаторы В. А. Обручевтің тұсында дала ішінде, қазақтар қоныстарының қақ ортасында бекіністер салына бастады, бұл алыстағы аумақтарды бақылауда ұстауға, шептерді Орта Азия хандықтарының шекараларына жақындатуға мүмкіндік берді.

1845 жылғы 7 қыркүйекте Торғай өзенінің оң жағасында, Орскіден 120 шақырым жердегі Бескопа шатқалына жақын маңайда Оренбургск бекінісінің (Торғай қаласы) негізі қаланды. Бекініс жартылай шеңберлі шығыңқы жерлері бар редут түрінде салынды. Гарнизон жергілікті қорғанысқа арналған жаяу әскер ротасы мен зеңбірекшілер командасынан, барлығы 150 адамнан тұрды. Көшпелі резервке екі зеңбірегі бар, штаб-офицер командалық ететін екі жүз орынбор казагы кірді. Гарнизонның қару-жарағы 1839—1840 жылдардағы сәтсіз аяқталған Хиуа жорығынан қалған, шойыннан құйылған 16 бекіністік зеңбірек пен үш таған тұғырлы 100 жанғыш зымыраннан тұратын. Гарнизонның коменданты майор немесе подполковник шеніндегі офицер болды.

Нақ сол жылы Орынбордан 120 шақырым және Ордан 406 шақырым жердегі Жармола шатқалында, Ырғыздың жарлауытты оң жағасында Уральск бекінісі салынды. Гарнизоны Оренбургск бекінісіндегідей болды. Қару-жарағына екі зеңбірек: 6 фунттық бір зеңбірек пен 3 фунттық тауға арналған жеңіл зеңбірек, сондай-ақ үш шақырымға дейін алысқа атылатын зымыран снарядтары кірді.³⁶

1847 жылы Арал теңізінің жағасындағы Райым шатқалында, Сырдарияның сағасына жақын жерде Райым бекінісінің негізі қаланды. Оның гарнизоны штабымен қоса Орынбор шебі 4-батальонының барлығы 503 солдат пен офицер болатын екі ротасынан, Орал казак әскерінің үш жүздігінен және 14-гарнизондық зеңбірек бригадасының оқпаны әр түрлі 14 мың зеңбірегінен тұрды, ол 64 әскери лауазым иелерінің басқаруында болды.³⁷ 1848 жылы Ырғызда Қарабұтақ және Арал теңізінің жағалауында Қосарал форттарының негізі қаланды. Сөйтіп Орынбор форттары мен бекіністер тізбегі арқылы Арал теңізімен жалғастырылды. 1853 жылы Сырдарияда № 1 Қазалы форты мен № 2 Қармақшы форты салынды. Ресей Орта Азияның іргесіне, Хиуа және Қоқан хандықтарының шекарасына шықты.

Бұдан да ертеректе 1833 жылы Каспий теңізінің жағалауында, Өліқолтық шығанағында Новопетровск бекінісінің негізі қаланған еді. Гарнизон зеңбірекшілер командасы бар екі жаяу әскер ротасынан, екі жүз орал казактарынан тұрды, қару-жарақтан оқпаны әр түрлі 31 мың және шойын зеңбірегі болды. Алайда орналасқан жері нашар, суы мен климат жағдайы қолайсыз болғандықтан бекініс Түпқараған шығанағына көшіріліп, Новоалександровск деп аталды және 1847 жылғы 30 тамызда ресми түрде ашылды.³⁸

1848—1853 жылдарда Орта Азияны жаулап алуға дайындала отырып, патша өкіметі Орталық Азия аймағында тұңғыш рет Арал теңізінде әскери флотилия құрады. 1847 жылы «Николай» және «Михаил» деген екі мачталы шхуна суға түсірілді, ал 1848 жылы Орынборда «Константин» кемесі жасалып, ол теңізге бөлшектеліп әкелінді де, Райым бекінісінде құрастырылды. 1852—53 жылдарда тапсырыс бойынша Швецияда жасалған «Перовский» және «Обручев» әскери пароходтары жеткізілді. Екі корабль де 1853 жылы Қоқанның Ақмешіт бекінісіне шабуыл жасау мен оны алуға қатысты.³⁹

Кіші жүзді билеуші, өзіне адал сұлтандардың ордалары да патша өкіметінің даладағы әскери тірек пункттері болды, оларға полициялық қызмет атқару және отбасы мүшелерімен қоса сұлтандардың өздерін күзету үшін офицері бар екі-үш жүз казак берілді. Бұл қозғалысқа жеңіл казак отрядтары Сыртқы істер министрлігі Азия департаментінің 1825 жылғы 5 және 17 қаңтардағы, 1827 жылғы 2 шілдедегі шешімдерімен құрылды және арнаулы нұсқаулар негізінде қимыл жасады.⁴⁰

Кіші жүздің үш бөлігін билеуші сұлтандардың қарамағында жаз кезінде 100—200 казак, қыс кезінде бір офицер, бір урядник және 20 казак болды.⁴¹

Патшалық Ресейдің әскери жағынан күшейгені соншалық, стратегиялық міндеттерді шешуге кірісті. Мәселен, 1839—1840 жылдарда Орынбор генерал-губернаторы Перовский Хиуаны жаулап алу мақсатымен жорық жасады. Экспедициялық корпустың құрамына 2, 4, 6-шептік Орынбор батальондары, 1-батальонның екі ротасы, полковник Бизянов командалық ететін 4-Орал казак полкі мен әскери старшина Назаровтың 5-Орал казак полкі, 1-Орынбор казак полкі, сондай-ақ Кіші жүздің батыс бөлігінің билеуші сұлтаны подполковник Баймағамбет Айшуақовтың 250 жігіті енді. Отрядтың артиллериялық қару-жарағы күшті еді, онда: 12 фунттық екі шойын және 6 фунттық екі зеңбірек, ат жегілетін 14 пұттық екі және

таулы жерге арналған 3 фунттық сегіз жеңіл зеңбірек, 6 фунттық алты мортир, екі шойын фальконет, барлығы 22 зеңбірек, сондай-ақ бірнеше қондырғылы зымырандар болды. Маршруттың жолында алдын ала азық-түлік және жем қоры бар Жем және Ақбұлақ бекіністері салынды. Алайда 5 мыңнан астам солдат қатысқан осындай орасан зор әскери шара ұзаққа созылған қысқы жорық жағдайларын білмеу себепті мүлде сәтсіз аяқталды. 1839 жылғы 14 қарашада жолға шыққан отряд хиуалықтармен шайқастарға дейін-ақ жол-жөнекей мың солдатынан айырылып, 1840 жылғы 14 сәуірде Орынборға қайтуға мәжбүр болды.⁴²

Батыс Сібір генерал-губернаторлығы аумағында да әскери шеп нығайтылды. Оның Тобылдағы Звериноголов бекінісінен Алтайға дейінгі ұзындығы 2 мың шақырымдай болды. Ол төрт әскери шептен: Новоишимск (Пресногорьковск немесе жай ғана Горькая шебі), Ертіс, Бұқтырма, Бийск шептерінен тұрды. Горькая шебі сонау XVIII ғасырдың орта шенінде құрылып, 16 редуты бар 11 бекіністі қамтыды, Сібір корпусы инженерлік басқармасының құрамына кірді. Алты бұрышты Петропавл бекінісі басты бекініс деп саналды. Оның шығысында төрт бекініс: Полуденная, Лебяжье, Николаевск, Покровск бекіністері, олардың ортасында 9 редут, батысында — алты бекініс: Скопинск, Становск, Пресновск, Кабанья, Пресногорьковск және Звериноголов бекіністері орналасты.⁴³ Петропавл бекінісі шептің ең басты артиллериялық арсеналы болды. Мұнда Сібір драгун полкі, жаяу әскер батальоны, казактар мен башқұрттардың отрядтары орналастырылды. Лебяжье бекінісі мен Тара дистанциясында Шируан мушкетерлік полкі орналасты.⁴⁴

Ертіс әскери шебі XVIII ғасырдың басында-ақ құрылған еді. Ямышевск бекінісінде 18 зеңбірегі бар 303 адамнан, Семейде — 9 зеңбірегі бар 204 адамнан, Өскеменде — 9 зеңбірегі бар 141 адамнан, Железинскіде — 6 зеңбірегі бар 72 адамнан, Омбыда — 20 зеңбірегі бар 267 адамнан тұратын гарнизондар болды. Коряковск, Семиярск, Убинск, Черлаковск форпосттары мен басқаларында да гарнизондар орналасты. Сібір шекаралық шептерінде барлығы 18 бекініс, 31 редут, 13 форпост, 23 станция, 35 шамшырақ (маяк) тұрды.⁴⁵

XIX ғасырдың 20-жылдарында ішкі округтерді қорғау үшін әскери шептер мен бекіністерді далалы аймаққа сұғынта түсу басталады. Мәселен, 1822 жылдың шілдесінде алғашқы бекіністер — Ақмоладан оңтүстікке қарай 300 шақырым болатын Ақтау тауларында, Сарысу өзенінде Ақтау және Есіл өзенінде Жарқайың бекіністерінің негізі қаланады. 1824 жылдың сәуірінде Қарқаралы приказы ашылып, майор Тұрсын Шыңғысов аға сұлтан етіп тағайындалды. Оның әскерқосынында (ставкасында) 6 және 7-Сібір полктерінің полковник Броневский басқарған 300 казак орналасты. 1824 жылғы 29 сәуірде Көкшетау приказы құрылды, оның гарнизоны да әскери старшина Лукин бастаған 2 және 4-Сібір полктерінің 300 казагынан тұрды.

Одан соң Баянауыл (1826 ж.), Ақмола және Көкпекті (1827 ж.), Атбасар (1846ж.), Аягөз, Құсмұрын приказдары, Ұлытау (1846 ж.), Қапал (1847 ж.) бекіністері ірге тебеді.⁴⁶ Оларға қарауыл қызметін атқару үшін қозғалысқа жеңіл казак отрядтары орналастырылды. Мәселен, 1826 жылы жаңадан ірге көтерген Көкшетау және Қарқаралы бекіністерінде 452 әскери казактан тұратын екі отряд, 1836 жылы — 860 казактан тұратын жеті отряд

болды. 1853 жылға қарай олардың саны 2 мың казакка дейін өсті, ал 1863 жылы далалық 20 бекіністе 2,5 әскери казак орналасты.⁴⁷

Сонымен ХІХ ғасырдың ортасында бүкіл Қазақстан аумағы әр түрлі бекіністі шептерден: Жаңаөзен, Илецк, Үй, Новая, Новоишимск (Горькая дейтін), Ертiс, Жем, Ақмола-Көкшетау және Сырдария әскери және шекаралық шептерімен қоршап алынды. Оларда күшті артиллериялық және зымырандық қару-жарақтары, ат жегілетін артиллериялық батареялары бар, жаяу әскер батальондарының, драгун полктерінің, жеңіл қозғалатын казак отрядтарының тұрақты және ауыспалы гарнизондары орналасты. Теңіздегі және Сырдария өзеніндегі операцияларға арналған бес жауынгерлік жалаудан тұратын Арал әскери флотилиясы болды. Осының бәрі казак жасақтарынан Ресейдің әскери басымдығын қамтамасыз етті, одан әрі шабуыл жасап, жаңа аумақтарды жаулап алу үшін сенімді алғы шеп болды.

Ресейдің шығыстағы даламен шектес шептеріне орналастыру үшін патша өкіметі казак әскерлерінің сақадай сай жүйесін құрды, ол Ресей мен бағындырылған халықтардың этникалық шекарасында орналастырылып, Азияның терең түкпіріне үдемелдете ене түсу және онда ұлт-азаттық қозғалысын басып-жаныштау үшін тұрақты әскерлердің орнына пайдаланылды.

ХІХ ғасырдың орта шеніне қарай өлке аумағында жақсы қаруландырылып, машықтандырылған, әскери шептер мен бекіністердің кең желісіне сүйенген үш казак әскері болды. Олар казак көшпелілерімен ғасырлық күресте қаһарлы әскери күш еді.

Орал (1775 жылға дейін Жайық) казак әскері сонау 1591 жылы құрылған болатын. Тарихшы А. Рябинин жайық казактарында бір ғана өліспей беріспейтін жауы болды – олар казактар еді деп жазды. Олар «қажырлы, қайсар, қорқуды да, шаршауды да білмейтін жау еді. Жайық казактары оларға қарсы нағыз кескілескен соғыс жүргізді».⁴⁸

1803 жылғы 26 желтоқсанда патша он атты әскер полкі құрамында Орал казак әскері туралы Ережені бекітті, әрбір полкте бес жүздік құрама болды. 1819 жылы әскерге Илецк және Сақмар станицаларының казактары қосылды, сөйтіп полктер саны жаңадан қосылған казактардан құрылған тағы да екі полкке көбейді.⁴⁹ 12 атты әскер полкінде – 10 мың, 1840 жылы 50 мың әскер шеніндегілер, ал 1856 жылы әскер құрамында 73 мың казак болды.⁵⁰

Орынбор казак әскерін патша үкіметі ХVІІІ ғасырдың орта шенінде, казак жерлерінің бір бөлігі Ресей құрамына кіргізіле бастауына байланысты құрды. Оның құрылуы үкімет қолданған әскери отарлаудың тікелей салдары болды. Оның мақсаты Еділ бойын, Орал өңірін, Оралды Мәскеу мемлекетіне бекіту, онда әскери бекіністер тізбегін құру еді».⁵¹

1840 жылғы 12 желтоқсанда император І Николай патшалық рескриптін – «Орынбор казак әскері туралы ережесін» шығарды. Бүкіл әскер екі әскер округіне және он полк отрядына бөлінді, әрбір полкте 870 казак болды. Атты-артиллериялық бір бригада барлығы 774 адамнан құралған үш батареядан және 250 адамнан құралған әскери ісмерлер жүздігінен тұратын. Әскер барлығы 63 мыңға дейін саптағы казактарды шығара алатын. Әскери атаман қызметі бойынша атты әскер дивизиясының командиріне теңестірілді.⁵²

1842 жылы әскер құрамына Ставрополь қалмақ әскері (барлығы 3336 адам) енгізілді. 1847 жылғы 1 қаңтарда әскерде 158 мың адам болды. 10 атты әскер полкінен, алты жаяу әскер батальонынан, атты-артиллериялық бригадadan, башқұрт-мещеряктар мен қалмақтардың Ставрополь казак полктерінен тұрған Орынбор казак әскері патшалық Ресейдің біртіндеп басып алу жоспарларын іске асыруда белсенді рөл атқарды.

1808 жылғы 19 тамызда император І Александр шептік Сібір казак полкін құру туралы жарлық шығарды. Әскер штаты әрқайсысында бес жүздік құрамы бар 10 атты әскер полкінен, төрт резервтік эскадроннан және әрқайсысында 12 зеңбірек болатын екі атты зеңбірек ротасынан, 5950 казактан тұратын болып белгіленді.⁵³

Әскердің штабы Омбыда орналасты, оны тағайындалатын атаман басқарды, ол әрі облыстың әскери губернаторы және Жеке Сібір корпусының командирі болды. Әскер құрамына көптеген станицаларымен, форпостармен, пикеттерімен, маяктармен және басқа бекіністерімен қоса Горькая, Ертіс, Бұқтырма және Бийск әскери бекіністі шептері кірді.

Сібір казактары Орта жүз казактарының ХІХ ғасырдың 20—40-жылдарындағы ұлт-азаттық қозғалысына қарсы күреске мейлінше белсене қатысты.⁵⁴ 1825 жылы оның штатында 3466 әскери казак болды, ал казактар сословиесі тұрғындарының жалпы саны 36 мың адамға дейін өсті.

1846 жылғы 5 желтоқсанда Сібір шебі казак әскерінің тоғыз атты әскер полкінен, үш атты әскер батареясынан және тоғыз резервтік командадан тұратын жаңа штаты бекітілді. Барлық атты әскер полктері үш бригадаға біріктірілді. 1848 жылы әскер шендері армиялық шендермен теңестірілді, ал 1850 жылы оныншы атты әскер полкі құрылды.⁵⁵

Әскер құрамына 6 мың қазыналық шаруа, содан соң тағы да ішкі губерниялардан келген 4 мың қоныс аударушы енгізілді. 1846 жылғы Ережеде өз құрамына «Сібір ведомствосының казактарын» қабылдауға рұқсат етілді.⁵⁶

Сібір әскері қатарының өсуі дала өңірінде жаңа станицалар мен қоныстардың бой көтеруіне әкеп соқты.

Көкшетауда 1-бригаданың штаб-пәтері мен 1-атты әскер полкінің штабы ірге тепті, полк жүздіктері Көкшетау, Қотыркөл, Шалқар, Лобанов, Арықбалық және Нижнебурлыкск станицаларына орналастырылды. Атбасарға 2-полктің штабы орналасып, оның жүздіктері Ақмола, Ұлытау бекіністерінде тұрды; 10-полктің штабы Қапал бекінісінде орнығып, полктің жүздіктері мен атты-артиллериялық батареялары Аягөзге, Көкпектіге және Қапалға шоғырланды.⁵⁷

Сібір казак әскерінің басқа да далалық бекіністерде құрамалары болды, почта бекеттерін күзетті, Сарысу, Шу және Кеңгір бойындағы қоқан бекіністеріне қарсы тұрды.

Сонымен Қазақстан аумағы ХVІІІ ғасыр бойында және ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресей армиясының тұрақты және тұрақты емес (казак) бөлімдері орналастырылатын орын ретінде пайдаланылды. Бұл орыс-казак шекарасының бүкіл бойында ғана емес, казак даласының терең ішкі өңірінен де құрылды. Осы сансыз көп әскер және казак бөлімшелері Ресей империясы оңтүстік шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Солдаттар мен казактар көптеген әскери және құрылысшылық міндеттер атқарды. Патша үкіметі оларға жердің жақсысын берді, казактар мен сол-

даттар бекіністер, станицалар мен қалалар салу кезінде жұмыс күші ретінде кеңінен пайдаланылды. Алайда осынау зор және қымбатқа түскен барлық шаралардың саяси мағынасы мүлде тереңде жатты.

Ресей идеологтарының ойлары бойынша, патша өкіметі қазақ даласының шет аймақтар мен терең ішінде берік және біржола орнығып алды. Қаржы шығындарымен және қаншалықты дұрыс екендігімен санаспай, империялық идеялар өзге ой-пікірлердің бәрінен де басым түсіп отырды. Мұның бәрімен де бітпейді. Қазақстан аумағына әскер орналастыра отырып, патша өкіметі Орта Азияға қарай ілгерілеу үшін алғы шеп дайындады және ең соңғысы, тегінде, ең бастысы — тұрақты бөлімдер мен казак әскерлері қазақ халқының сана-сезімін тұншықтыруға және ұлт-азаттық қозғалыс күштерін талқандауға арналды. Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов басшылық еткен көтерілісті басып-жаныштауда нақ солай болды, Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының күрес жылдарында да нақ солай болды, басқа көптеген жағдайларда да нақ солай болды.

3. ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫСТЫҢ ЖАҢА ЖҮЙЕСІНІҢ ЕНГІЗІЛУІ. ИМПЕРИЯНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ АТҚАРУШЫ ӨКІМЕТІ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Хан билігі жойылғаннан кейін Қазақстанның Ресейге бағынышты аймақтарында Ресейдің саяси-өкімшілік жүйесін енгізуге нақты мүмкіндік туды. Мұнда жана аумақтық құрылыс енгізіліп, соған орайластырылып, бүкіл Ресей империясындағыға ұқсас басқару органдары құрылды.

XIX ғасырдың 30-жылдарында үкімет билікті одан әрі орталықтандыруға және жергілікті органдарға бақылауды күшейтуге күш салды. Сенатқа жарлық түрінде 1838 жылғы 6 сәуірде қабылданған «Сібір қазақтарын жеке басқару туралы ережеде» 1822 жылы мемлекеттік құрылысты «сібір қазақтары арасына біртіндеп енгізу» үшін құрылған Омбы облысының өз рөлін орындағаны айтылды. Енді «Сібір қазақтарын шекаралық басқару деген атаумен жеке басқару құрылатыны» жарияланды.⁵⁸ Оның орталығы, енді Тобыл губерниясының құрамына кірген Омбы қаласында болды. Омбы облысының өзі таратылды, Петропавл қаласы Тобыл губерниясының Есіл уезіне, ал Семей мен Өскемен Томск облысының Бийск уезіне берілді.⁵⁹ Іс жүзінде Омбы облысы 1839 жылғы 1 қаңтарда таратылды. Нақ сонда ашылған Шекаралық басқарманың басына полковник М. В. Ладыженский қойылды, ол «сібір қазақтарының шекаралық бастығы» деп аталды.⁶⁰ Жалпы алғанда бұл әскер күшін қолданудың күшейтілуін білдірді, мұны қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің өрістей түсуі туғызған еді. Қазақ халқынан жергілікті өкімет өкілдерінің сайлануы енді іс жүзінде шекаралық бастықтың бақылауында болды. Ал оған «тәуелсіз қазақтарды жалпы тәртіпке бағынуға көндіру» немесе оларды өзіне бағынышты аумақ шегінен аластау міндеті жүктелді.⁶¹

1854 жылғы 19 мамырда қабылданған «Сібір комитетінің сібір қазақтарына империяның жалпы заңдарын тарату туралы ережесі» жергілікті ұйымдардың жұмыс істеуіне одан әрі өзгерістер енгізді.⁶² «Ереже» Сібір ведомствосында жалпыресейлік заңдардың орныққанын жариялады. Мәселен, билер сотының қызметі едәуір қысқартылып, оған қарама-қарсы

округтік приказдар әрекетінің сот саласы кеңейтілді. Би атағы сол қызметті атқарып келгендер үшін сақталды, бірақ болашақта ол «тек сұлтандарға, кемінде алты жыл қызмет еткен ауыл старшындарына және жалпы алғанда асқан мархабатпен бір нәрсемен марапатталған немесе қандай да бір қызмет атқарған адамдарға» беріле алатын болды.⁶³ Егер бұрын 1822 жылғы Жарлық бойынша би деп осы атақты шын мәнінде халықтан алуға лайықты адамдар танылса, енді оларды қауым сайлағанымен, бұл атаққа түпкілікті тағайындау округтік приказдың құзырында болды. Осы арқылы патша өкіметі қазақ қоғамындағы ежелден келе жатқан дәстүрлі жергілікті басқару институттарын бақылауға алуға ұмтылды. Шынына келгенде, үкімет сұлтандар жөнінде де осындай бағыт ұстады. М. М. Сперанскийдің реформаларын дайындау кезінде үкімет органдарының қазақ қоғамындағы неғұрлым пәрменді билік санатын анықтауға ұмтыла отырып, сұлтандарды өзінің дала өңіріндегі саясатын жүргізудің әлеуметтік тірегі етіп, тандап алғаны белгілі.⁶⁴ Алайда хан билігіне оппозицияда бола отырып, іс жүзінде сұлтандардың қауым өмірінде пәрменді рөлі болмады. Аға сұлтандарды тек қана ақсүйектердің өкілдерінен сайлау принципінің өзі оларды халықтан қол үздірді. Сұлтанның жағдайы оны патша өкімшілігінің қолдауына тәуелді болды, сондықтан 1822 жылғы жарғы қолданысқа енгізілгеннен кейін сұлтандар институты, оларға берілген өкілеттіктерге қарамастан, өзінің қоғамдағы бұрынғы әлеуметтік маңызы мен билігінен айырылды.⁶⁵ Бірақ шенеуніктік сословиеге айналған сұлтандар ресей шенеуніктеріне қойылатын талаптарға сай келмеді. Оның үстіне аға сұлтандар өз билігін пайдаланып әр түрлі қиянат жасады және Н. И. Красовскийдің айтуынша, халық алдында бәрі үшін орыс өкімшілігін кінәлауды бетке тұтты.⁶⁶ Е. Б. Бекмаханов халық арасында сұлтандардың беделі болмағаны туралы көптеген мұрағаттық дәлелдер келтіреді, соның ішінде мыналарды да айтады: «Ресей тарапынан қолдау жасалғанына қарамастан, билеуші-сұлтандардың қазақтар арасында жөнді беделі болмады... Бүлікшіл қазақтар сұлтандар билігін құрметтемегенімен тынбай, тіпті оларды өлтіріп те тастайтын...».⁶⁷ Халықтан заңсыз алым жинау сұлтандар басқаруының дағдылы ісі болды.⁶⁸ Сондықтан заңнан аттап, сұлтан қызметіне шыққан тегі ақсүйек емес адамдар — қазақтардың көшпелі қауымында, дегенмен де, нақты билігі бар билер мен старшындар сайланып отырды.⁶⁹ Қазақ даласында құрылып жатқан билікті орталықтандыру жүйесінде сұлтандардың өздеріне берілген рөлді атқара алмайтынына көз жеткізген үкімет сұлтандардың билік ету міндеттерін біртіндеп жоюға көшеді.

1854 жылғы «Ережеде» «аға сұлтандар қызметіндегілердің бәрі бірдей сұлтан сословиесінен шықпағаны» ресми түрде мойындалды.⁷⁰ Ол былай тұрсын, енді аға сұлтандар мен кеңесші билер сайлауына ақсүйектердің өкілдерімен қатар заң жүзінде шендері мен медальдары бар адамдар, сондай-ақ «құрметке ие» қазақтар да жіберілді. Нақ сол 1854 жылы Сібір ведомствосының қазақтарын басқару туралы ереже Қазақстанның империяға қосып алынған жаңа аудандарынан құрылған Семей облысына таратылды. Алайда сыртқы округтерде қабылданған заң ережелері бойынша, аға сұлтан қызметіне кандидаттар ендігі жерде сайланбай, оларды өкімшілік тағайындайтын болды.⁷¹ Сұлтандардың пұрсаттылығын жоюға бұлайша күш салушылықты 1855, 1861, 1862, 1865 жылдардағы заң актілерінен үнемі

кездестіруге болады.⁷² Сонымен қатар заң бойынша болыс билеушілері мен аға сұлтан қызметінен үміттен алатын адамдар ауқымы кеңейе түсті. Оларға офицер шеніндегілер, үкімет марапаттаған және «ордалықтар арасынан шыққан, ешқандай ерекшелік белгілерін алмаса да, халықтың ерекше құрметіне бөленген» адамдар жатқызылды.⁷³ Әр түрлі билік дәрежелеріне сайланған кандидатуралардың бәрі әскери губернатордың немесе генерал-губернатордың шешімімен бекітіліп отырды.

Сонымен үкімет сұлтандар міндеттерін шектеп, қазақтарды жергілікті басқару органдарына тартудың әлеуметтік базасын кеңейтті. Мұндай саясат Қазақстанның бағындырылған аудандарында әкімшілік-аумақтық жүйе орнату кезінде билік органдарының қазақ қоғамынан берік тірек табуға ұмтылғанын дәлелдеді. Бір ерекшелігі, бастапқыда алқалылық негіздері бар, «жұмсақ» жүйе ретінде ойластырылған сібір басқару жүйесі бірте-бірте қатаң әскери-әкімшілік құрылыс жағына ойыса берді.

Аумақтық-әкімшілік бөліністерді одан әрі құру кезінде Сібір ведомствосы шенеуніктерінің қазақ руларын қоныстандыруға көзқарасы осылайша — жұмсақтықтан қатандыққа қарай өзгерді. 1822 жылғы жарғыға сәйкес қазақ жерлерін әкімшілік бөлудің негізіне жергілікті тұрғындардың рулық құрылысы ұстанымы алынғаны мәлім.⁷⁴ Қазақтардың көшпелі тұрмыс салтында бұлайша бөлудің шартты екені анық. Ол былай тұрсын, өмір тәжірибесі мұндай әкімшілік құрылыстардың бүкіл жасандылығын көрсетті, соның нәтижесінде қазақ халқы тарапынан Шекаралық басқару әкімшілігіне көптеген талаптар қойылды. Мәселен, 1843 жылы Баянауыл округі қазған руының қазақтары Көкшетау округіне жатқызылған өз руластарымен бірге жеке болыс құруға тілек білдірді.⁷⁵ Шекаралық басқарма олардың бұл өтінішінен бас тартты, ол мұны «бір атпен аталатын және өздерінің шыққан руы бойынша бір тайпа бола отырып, қозғандар сияқты әр түрлі округтерге бөлінген және осылайша берілетін өтініштерінде олардан өз руластарымен бір болыс құруды сұрайтын мұндай ру бөліктері сыртқы округтердің бәрінде дерлік көп», бірақ олардың өтініштерін «мүмкіндігіне қарай» ғана қанағаттандыруға болады деп дәлелдеді.⁷⁶ Бұл мүмкіндіктердің қандай болғанын Көкшетау округінің үш болысына шашыратылып жіберілген қарауыл руы қазақтарының өтінішінен аңғаруға болады. 1844 жылы олар өздерін бір болысқа біріктіруге өтініш жасаған кезде бастықтар «бұл шараны міндеткерлікті және басқаларын орындау жөнінен халық үшін пайдалы деп білген» еді.⁷⁷ Жаңа болыс Жапар-Атқы-Мүлтік-Сары-Қарауыл деп аталды.

Сібірдің басқару жүйесіне қарама-қарсы әкімшілік-аумақтық құрылыс Орынбор өлкесінде басқаша жүргізілді. Қазақстанның батыс аймақтарының әскери-стратегиялық маңызы Орынбор өкімет орындары ішкі саясатының жазалау, қуғындау шаралары басым неғұрлым қатаң жүргізілуіне себеп болды.⁷⁸ Екі жүйе — Орынбор және Сібір жүйесінің басқа бір айырмашылығы Орынбор ведомствосын басқару жөніндегі заңдық актілердің ұзақ уақыт бойы әзірленбеуі болды. 1824 жылғы 31 қаңтардан бастап мұнда Азия істері комитетінің аяқталмаған сипаттағы қаулысы қолданылды. Қазақтарды басқару туралы заңның анық болмауы Орынбор Шекаралық комиссиясы міндетінің де айқын тұжырымдалмауына әкеп соқты. 1838 жылы ғана Сыртқы істер министрлігі Орынбор әскери губернаторы В. А. Перовскийдің алдына: «Орынбор Шекаралық комиссиясы-

ның іс-қимыл ауқымы, оның міндеттері, бағыныштылық реті, бекіністі шептер бойындағы және басқаларындағы істер бойынша басқа жерлерге көзқарасы, оның ішкі құрамы, қандай да болсын істерді бөлу және жүргізу тәртібі және басқалар дәл өрі айқын анықталсын», — деген міндет қойды.⁷⁹ Кейініректе бұл міндет кеңейтіліп, сайып келгенде Орынбор ведомствосының қазақтарын басқару принциптерін тәртіпке келтіру міндеті етіп қойылды, бұл үшін бірнеше жоба әзірленді. Қорытындысында, 1844 жылғы 14 маусымда Мемлекеттік кеңес «Орынбор қазақтарын басқару туралы ереже» қабылдады.⁸⁰ Сыртқы істер министрлігінің жаңа «Ереже» туралы түсіндірме жазбасында былай делінген: бұл заңды енгізу, біріншіден, «орданы басқарудың өзін жақсырақ етіп құру, алайда түбегейлі өзгертпей, осы кезге дейін болған тәртіптің басты негіздерін қалдыру; екіншіден, сол қазақтарды басқаратын Орынбор Шекаралық комиссиясына Шекаралық басқарма бойынша барлық істердің ойдағыдай жүруін қадағалап отыруға көп қаражат беру» үшін қажет болды.⁸¹ Осының салдары ретінде, комиссияның штаты және олардың ақшамен жабдықталуы көбейді. Шекаралық комиссияның өсіп кеткен штатына ақы төлеуді үкімет қазақ халқының өз мойнына артты. Шенеуніктердің жаңа құрамына қажетті күміспен есептегенде 64 454 сом мөлшеріндегі жалпы сомадан Мемлекеттік қазынашылық бұрынғы штатты ұстауға кететін шығын — 18 579 сомды ғана төледі, ал күміспен есептегенде 45 875 сом болатын зор айырмасын Сыртқы істер министрлігі «орынбор қазақтарынан алынуға тиісті алым есебіне жатқызуға болады деп тапты». «Сонымен, — деп қорытқан әлдебір қаржы маманы, — Комиссияның қазіргі, осынша жеткіліксіз қаражатын... Мемлекеттік қазынашылыққа ешқандай ауыртпалық түсірмей-ақ көбейтуге болады».⁸²

1844 жылғы «Ереже» бұрынғы құжаттарға қарағанда нақты тұжырымдалған айқындамасы бар заң актісі болды. Онда былай деп мәлімделді: «Орынбор қазақтары орналасқан жерлер Ресей империясының бөлігі болады және Сыртқы істер министрлігінің қарамағына кіреді. Жергілікті жерде жалпы басқаруды Орынбор Шекаралық комиссиясы жүзеге асырды. Комиссияға кіргендер: төраға, оның серігі (яғни орынбасары), төрт кеңесші, қазақ халқынан төрт заседатель, ерекше тапсырмалар шенеунігі, дәрігер және мал дәрігері. Шекаралық комиссияның мүшелерін — Сыртқы істер министрлігі, ал заседателдерді Орынбор әскери губернаторы тағайындады. Комиссия жалпыресейлік мемлекеттік мекемелерге теңестірілді, бірақ губерниялық басқарманың билігі мен міндеттерін қоса атқаратын және қазына, мемлекеттік мүліктер палаталарының, азаматтық және қылмыстық соттың билігі мен міндетін біріктіретін барынша ауқымды орган болды.⁸³ Алайда комиссияның төрағасы облыстық басқарманың, яғни «өлкенің ең басты бастығы» құқығы бар орынбор әскери губернаторының араласуынсыз әрекет жасай алмады. Іс жүзінде бүкіл басқару жүйесі губернатор тікелей бағынатын Сыртқы істер министрлігінің бақылауында болды.

Орынбор ведомствосы басқару құрылымының төменгі буыны «жеке басқару» дейтіннен тұрды, ол билеуші-сұлтандардан, дистанция бастықтарынан және қазақтар арасынан тағайындалатын ауыл бастықтарынан құралды. Әрбір билеуші-сұлтанның жанында үнемі саны 100-ден 200 адамға жететін казак отряды, ал одан да басқа — көмекші, хатшы, іс қағазда-

рын жүргізуші және бес шабарман болды. Билеуші-сұлтандардың ең басты міндеттерінің бірі қадағалап отыру болды, олар сол арқылы «өз халқын тәртіпті етіп, үкіметке адал және айтқанынан шықпайтын етіп» ұстауға тиіс еді. Дистанция және ауыл бастықтарын тағайындауды «лайықты және сенімді адамдарды тандап алу үшін» бірте-бірте жүргізу ұсынылды.⁸⁴ Шекаралық комиссияның Ш. Бақтыгереев сұлтанға жауабында «жергілікті бастықтар әлсіз, тіпті сенімсіз адамдарды тандауы мүмкін ордалықтардың тандауы бойынша емес, бастықтардың тағайындауы бойынша анықталады» деп турасынан мәлімделген.⁸⁵ Мұндай нұсқамалар ресей өкімет орындарының қазақ қоғамында жоғары басшылықтың мүдделеріне бағынған қызметші топ құру жөніндегі жалпы саясатын көрсетті.

1844 жылғы «Ережеде» ресей өкімшілігінің қазақ қоғамында өз билігін жүзеге асыру үшін әлеуметтік тірек орнатуға күш салғаны айқын суреттеледі. Бұл, ең алдымен, жергілікті халықтың өкілдері үшін жаңа орындардың құрылуы. Мәселен, бұрын Орынбор ведомствосының Батыс, Орта және Шығыс бөліктерін басқарып келген үш билеуші-сұлтанға тағы да бір, төртінші сұлтан қосу ұсынылы.⁸⁶ Бұған қоса қазақ дистанция бастықтарының саны көбейтілді, олардың саны 75 адамға дейін жетуге тиіс болды. Сыртқы істер министрлігінің шенеуніктері бұл шараны тікелей былай деп түсіндірді: «олар келтіретін пайданы тәжірибенің өзі дәлелдеп отыр, өйткені кейбір жерлерде қазақ старшындарынан сайлап қойылатын дистанция бастықтары тағайындалған кезден бері ол жерлердегі қазақтар тәртіпті барынша сақтап, бағыныштылықтан шықпай келеді».⁸⁷ Нақ сол мақсатпен, атап айтқанда «жақсылап қадағалау» үшін қазақтардың ауыл бастықтарының саны көбейтілді, олар өз міндеттерін, басқа шенділерден айырмашылығы әсте де жалақы үшін емес, «өз міндеттерін орындауда ынталылығымен және іскерлігімен ерекше көзге түсетіндерге уақытша берілетін награда» үшін орындайтын.⁸⁸ Шекаралық комиссия жөнінен «үкіметке қызмет көрсеткен немесе ерекше адалдығымен көзге түскен қазақтарға сондай зейнетақылар мен бір жолғы жәрдемақылар төлеу» үшін арнаулы «зейнетақы капиталын құруды да сондай шараларға жатқызу керек».⁸⁹ Айта кеткен жөн, үкімет қордың ақша қаражаты көздерінің бір бөлігі қатарына, «ондай алымды «Ережеде» ең жақсысы еске алмау керек деп танылған», қазақтардың өздерін жатқызды.⁹⁰

1844 жылғы «Ережеде» билер сотының міндеті едәуір қысқартылды, оларға онша маңызды емес істерді қарау ғана қалдырылды. Ал негізінен алғанда бүкіл сот ісін жүргізу өкімшілік ұйымдарының сот үкіміне жүктелді. Үкіметке қарсы шығу, кісі өлтіру, тонау, барымта мәселелері әскери соттың қарауына түсті. Ұрлықты, алаяқтықты, 50 сомнан астам мүліктік талап-арызды Шекаралық комиссия жанындағы азаматтық қылмыстық сот қарады.

«Ереженің» мәтінінде іс жүзінде Орынбор өкімшілігінің практикасында сол кезде-ақ болған шындық орнықтырылғанын, олар нақтыланып, заң арқылы бекітілгенін атап өткен жөн. Шекаралық комиссия жанынан шептік бекіністер бойындағы қазақтар үшін қамқоршылар институтының құрылуы мүлде жаңа іс болды. Қамқоршыларға «қазақтарды олардың шеп тұрғындарымен әр алуан түрлі шаруалары жөнінен

қорғау мен сақтау» міндеті жүктелді.⁹¹ Жергілікті қазақтардың малын тебіндетіп жаю үшін ішкі жаққа өткізу кезінде шеп бойындағы қазақтармен арада болатын көптеген қалқығысулар қамқоршылық қадағалауды енгізудің басты себебі болды. Берілген арыздардың көп болғаны, ал Шекаралық комиссияда соттың іс қарауының тым баяу жүргізілгені сонша, сыртқы істер министрі граф К. В. Нессельродтың айтуына қарағанда, «қырғыздар мен қазақтардың наразылықтары мен шағымдары, олардың арасындағы әр түрлі даулар мен келіспеушіліктер» көп қордаланып қалған. Бұдан өрі министр «осының бәрі туралы шеп бойындағы қазақтардың бастықтарына да тиісінше ескерту жөн болар еді» деп қосуды қажет деп тапты.⁹² Ішкі істер министрлігінде әзірленген нұсқауларға сәйкес қамқоршылардың міндетіне қазақтар мен қазақтар арасындағы шеп бойынша сот істерінің мейлінше тез және дұрыс өтуін қадағалау жүктелді. Тергеушілер жұмысын қадағалауды жүзеге асыра отырып, олардың өздері тергеу жүргізуге құқығы болды. «Қамқоршылар бір жерге байланып қалмай... қайта барлық жерде өзінің көзі болып, мүмкіндігінше бәрін де қадағалап отыруы керек еді». Олардың басқа бір маңызды міндеті «бекіністі шеп бойы тұрғындарының шептен тысқары жердегі әлдебір шабындық немесе басқа да жерлерді әсте де қайтадан басып алмауын үнемі бақылап отыру» болды. Алайда «шеп сыртында болып жатқандардың бәрі олардың міндеттеріне ресми жатқызылмауға, сол сияқты олар қазақтардың өз арасындағы ешқандай да істеріне араласпауға тиіс еді».⁹³ Сонымен орталық өкімет орындарының ойлауы бойынша, қамқоршылық институтының енгізілуі сол аймақта қалыптасқан дүмпу қаупі бар жағдайды бәсеңсітуге тиіс болды. Өйткені «Ереже» жобаларының бірінде турасынан тәжірибе деп атанған мұндай экспериментті «қазақтардың шеп тұрғындарымен қалқығыстары шынында да бәрінен жиі болатын Орынбор шептерінің бірінде» өткізуге ұйғарылғаны тегін емес, «ал олар Орал шебінде Жайықтың арғы бетіндегі қазақтар мен қазақтар арасында істер (сот істері жайында айтылып отыр. — *Ред.*) кездеспейді деуге болады».⁹⁴

Мұндай әрекеттердің сипаты үкіметтің қазақ даласының халық толқулары пайда болып, наразылық пісіп-жетілген шектерінде неғұрлым икемді ішкі саясат жүргізуге ұмтылғанын дәлелдейді. Санкт-Петербургтің ұсынысы бойынша, 1844 жылғы «Ережені» бастапқыда бес жылға арналған тәжірибе түрінде Орынбор ведомствосында енгізу көзделгені нақ сондықтан. Осы уақыттың ішінде Орынбор Шекаралық комиссиясының барлық шен иелері қазақтарды басқаруды қадағалап, оны жетілдіру туралы тұжырымдар жасауға, ол жөнінде әскери губернаторға жеткізуге тиіс болды.⁹⁵ Орталық Орынбор әкімшілігіне өлкеде кез келген іс-шаралар жүргізу кезінде нақ сондай ұқыптылық пен сақтық көрсету ұсынылды. Мәселен, 1846 жылдың маусымында Орынбордың әскери губернаторы М. В. Ладыженский Ішкі істер министрлігінің кеңсесінен құпия нұсқама алды, онда жаңа бекіністерге қамқоршылар тағайындау туралы оның жіберген сауалына былай деп көрсетілген: «алыс ішкі жақтан бекіністер салу әзірге жаңа іс, мұның қалай жүретінін, қазақтардың және т.б. өздерін қалай ұстайтынын байқап көріп, сонда ғана уақыт пен тәжірибенің қалай көрсететініне қарай одан арғы қимылдарға кірісу керек», — деп көрсетілді.⁹⁶ Ал Шекаралық комиссияға Қазақ даласында

«қазақтар арасында салмағы бар және құрметті адамдардан сенімді дистанция бастықтары» арқылы өзіне тірек жасауға, мұның өзі комиссияның «солар арқылы барлық мәліметтері және алуға қажет болған жағдайларда солар арқылы әрекет жасауына» мүмкіндік туғызатынына, «сол бекіністер маңайында көшіп жүретін қазақтар жөнінде шын мәнінде қандай шаралар қажет болатынын көбірек ойластырып, одан кейінгі мән-жайларды түйіндеуге уақыт беретініне» өкім етілді. Қазақтармен қатынастарды ушықтырып алмау үшін жергілікті өкімет орындарына олардың «қазақтардың өз арасындағы істеріне» ешқандай да араласпауға тиіс екені тағы да ескертілді. Жинақтап алғанда, Ішкі істер министрлігінің Орынбор өкімшілігіне ұсынған қазақ тайпаларымен қатынас тактикасы мынадай өсиеттерден құрылды: «Қарапайым қазақтар мен адал бодандарға кішіпейілділік, мейірбандық және әділдік көрсетілу керек, бірақ ешқашанда сақтық та ұмытылмауға тиіс. Ресей үкіметіне адал болуға толқулы қазақтарды... Біздің Үкіметке бағыну борышына кішіпейілділік шараларымен келтіруге тырысу керек. Мейірімділікпен және әділдікпен қамқорлық жасай отырып, Ресейге сол сияқты бейбіт бағыныштылық және адалдық сезімдерін нығайту, оларды ертелі-кеш ең жаман зардаптары болатын бүлікшілермен ауыз жаласудың қаншалықты зиян әкелетініне иландыру керек...».⁹⁷

Сібір және Орынбор ведомстволарында үкімет құрған екі басқару жүйесінің арасындағы айырмашылықтарды айта келіп, оларды ұқсастыратын мән-жайларды да атап өткен жөн. Екі жүйе де тым жайылып кеткен және онша тиімді болмады. Қарауда жатқан істер баяу орындалды, кейде бірнеше жыл бойына созылды. Кадрлар мәселесі шешімін таппады, олардың жетіспеуі немесе көпшілігінде мүлде болмауы барлық деңгейдегі өкімшілік органдардың өз міндеттерін орындауына тікелей әсерін тигізіп отырды. Іс жүзінде хатшының немесе заседателдің міндеттерін қатардағы тілмашқа беру үйреншікті шаруаға айналды.⁹⁸ Шенеуніктер арасында паракорлық етек алды. Мысалы, шенеуніктер де, Сібір округтік приказының қазақтары да Қазақ даласына іссапарға шыққан кезінде ауыл старшындарынан есебін тауып «олар осында болғанда, қазақтарға ешқандай қысым және қоқан-лоқы жасаған жоқ» деген квитанциялар алып жүрді. Осыдан соң әлгі шенеуніктер осындай құжаттар арқылы өздерін қандай да болсын жауапкершіліктен қорғалған деп санап, енді өздерінің заңсыз қылықтарының мөлшерін білмеді.⁹⁹

Ресей империясының қазақ жерінде орнатқан өкімшілік-аумақтық басқару жүйесінің өзі көшпелі қауымның ішкі өміріне қол сұғу, қазақ үшін мүлде жат және бүлдіруші болып шықты.

¹ Хан билігінің күші жойылуының алғышарттары мына еңбектерде неғұрлым толық айтылған, қар.: *Касымбаев Ж. К.* Ликвидация казахской государственности (первая половина XIX в. // *Казахстан и мировое сообщество.* 1996, № 4, 53–62-б.

² Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 483, оп. 1, д. 240, л. 1.

³ *Аполлова Н. Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX вв. М., 1960, 94-б.

⁴ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, т. 1. СПб., 1906, 84-б.

- ⁵ *Касымбаев Ж. К.* Казахстан–Китай: Караванная торговля в XIX – начале XX вв. А., 1996, 34, 48-б.
- ⁶ Кар.: *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. СПб., 1832, ч. 2, 195-б.
- ⁷ *Фатеев А.* Сперанский – генерал-губернатор Сибири //Записки русского научно-исследовательского объединения в Праге, Прага. 1924, т. 12, 18-б.
- ⁸ *Ремнев А. В.* Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине XIX в. Омск, 1995, 79-б.
- ⁹ *Бұл да сонда*, 95-б.
- ¹⁰ Материалы по истории и статистике Омска. Омск, 1886, ч. 1, 55-б.
- ¹¹ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, А., 1960, 93-б.
- ¹² *Бұл да сонда*, 102-б.
- ¹³ *Бұл да сонда*, 103-б.
- ¹⁴ ГАОМО РФ, ф. 3, оп. 1, д. 757, л. 62–63.
- ¹⁵ *Бұл да сонда*, л. 63.
- ¹⁶ Материалы по истории политического строя Казахстана, 105-б.
- ¹⁷ Кар.: *Касымбаев Ж. К.* Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. А., 1995.
- ¹⁸ Материалы по истории политического строя Казахстана, 107-б.
- ¹⁹ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 105, л. 3 об.
- ²⁰ *Бұл да сонда*.
- ²¹ Материалы по истории политического строя Казахстана, 113-б.
- ²² ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 402, л. 5 об.
- ²³ Материалы по истории политического строя Казахстана, 136-б.
- ²⁴ *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Перевод с польского Ф. Стекловой. А., 1966, 64-б.
- ²⁵ *Заваликин И.* Описание Западной Сибири, ч. 3. М., 1837, 37-б.
- ²⁶ РГВИА, ф. Военно-ученый архив, д. 88, л. 9.
- ²⁷ Тургайская газета, № 13, 1901.
- ²⁸ *Барон У-р (Услар).* Четыре месяца в Киргизской степи //Отечественные записки. 1848, № 10, 149-б.
- ²⁹ *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот в XIX в.: Военно-экономический потенциал России. М., 1973, 19-б.
- ³⁰ Энциклопедия военных и морских наук, т. IV. СПб., 1889, с. 371; ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2704, лл. 47–48, 59–60, 65–66.
- ³¹ *Бородин Н.* Уральское казачье войско. Статистическое описание в 2-х томах, т. 1–2. Уральск, 1891, 6–7-б.
- ³² *Витевский В. И. И.* Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т. 1–2, Казань, 1897, 277-б.
- ³³ *Венюков М.* Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873, 21-б.
- ³⁴ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2704, лл. 43, 44, 45 об–46.
- ³⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издание 1-го отдела Департамента Генерального Штаба, т. XIV, ч. 2. Военно-статистическое обозрение Оренбургской губернии. СПб., 1848, 2–3-б.
- ³⁶ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2332, лл. 335–349; д. 2333, л. 161об–162, 217–219.
- ³⁷ *Юдин М. А.* Взятие Ак-Мечети в 1853 году как начало завоевания Кокандского ханства. М., 1913, 33-б.
- ³⁸ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XIV, ч. 3. Земля киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской Орды Оренбургского ведомства. СПб., 1848, 133–166-б.
- ³⁹ *Зыков С.* Очерк утверждения русского владычества на Аральском море и реке Сырдарье с 1847 по 1862 год. Морской сборник, т. IX. СПб., 1862, 312–314-б.
- ⁴⁰ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2271, лл. 3–5, 6–11.

- ⁴¹ *Казин В. Х.* Казачьи войска. Краткая хроника. СПб., 1912, 228, 263–264-б.
- ⁴² *Иванин М. М.* Описание зимнего похода в Хиву в 1839–1840 гг. СПб. 1874; *Абаза К.* Завоевание Туркестана. СПб., 1902. 39-б; *Материалы по истории туркмен и Туркмении*, т. II. XVI–XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.–Л., 1938, 473-б.
- ⁴³ *Словцов П.* Историческое обозрение Сибири. Книга вторая от 1742 до 1823 года. СПб., 1844, 408–409-б.
- ⁴⁴ *Венюх М. И.* «Горькая линия» (Памятник военно-инженерного искусства XVIII в.)/Из истории Западной Сибири: Научные труды, вып. 79. Омск, 1974, 79–108-б.
- ⁴⁵ *Путинцев Н. Г.* Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения Западно-Сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. Омск, 1891, 23–33-б.
- ⁴⁶ *Бескровный Л. Г.* Русская армия и флот XIX в., 438-б.
- ⁴⁷ *Усов Ф.* Статистическое описание Сибирского казачьего войска. СПб., 1879, 98-б.
- ⁴⁸ *Рябинин А.* Уральское казачье войско, ч. II. СПб., 1866, 28-б.
- ⁴⁹ *Казин В. Х.* Казачьи войска, 216-б.
- ⁵⁰ *Бекмаханова Н. Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и северной Киргизии: Последняя четверть XVIII–60-е годы XIX вв. М., 1980, 133, 259-б.
- ⁵¹ *Машин М. Д.* Из истории родного края: Оренбургское казачье войско. Челябинск, 1976, 40-б.
- ⁵² ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 376, лл. 3–5; *Стариков Ф.* Историко-статистический очерк Оренбургского казачьего войска. Оренбург, 1891, 97-б.
- ⁵³ *Хорошихин М.* Казачьи войска: Опыт военно-статистического описания. СПб., 1881, 45-б.
- ⁵⁴ *Катанаев Г. Е.* Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год. СПб., 1908, 35–47-б.
- ⁵⁵ *Казин В. Х.* Казачьи войска, 274-б.
- ⁵⁶ Положение о Сибирском казачьем войске. СПб., 1845, 2-б.
- ⁵⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVII, ч. 3. Киргизская степь Западной Сибири. СПб., 1852, 61–71-б.
- ⁵⁸ Материалы по истории политического строя Казахстана, 178-б.
- ⁵⁹ ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 167, л. 17об.
- ⁶⁰ *Бұл да сонда*, л. 109, 123.
- ⁶¹ Материалы по истории политического строя, 179-б.
- ⁶² *Бұл да сонда*, 184-б.
- ⁶³ *Бұл да сонда*, 185-б.
- ⁶⁴ *Абдрахманова Б.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX в. Астана, 1998, 61-б.
- ⁶⁵ Материалы по истории политического строя, 122-б.
- ⁶⁶ *Красовский Н. И.* Материалы для географии и статистики России. Область сибирских киргизов, т. 16, ч. III, СПб., 1868, 71-б.
- ⁶⁷ *Бекмаханов Е. Б.* Казахстан в 20–40 годы XIX века. А., 1992, 122-б.
- ⁶⁸ ЦГА РК, ф. 374, д. 1101, л. 4.
- ⁶⁹ *Зиманов С. З.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. А., 1960, 172-б.
- ⁷⁰ Материалы по истории политического строя Казахстана, 184-б.
- ⁷¹ *Бұл да сонда*, 187-б.
- ⁷² *Бұл да сонда*, 186–200-б.
- ⁷³ *Бұл да сонда*, 194-б.
- ⁷⁴ *Абдрахманова Б.* Көрсетілген еңбегі, 59-б.
- ⁷⁵ ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 1013, л. 37.
- ⁷⁶ *Бұл да сонда*, л. 6 об.

⁷⁷ Бұл да сонда, л. 48 об.

⁷⁸ Абдрахманова Б. Көрсетілген еңбегі, 126-б.

⁷⁹ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2156, лл. 71–85, 98–104.

⁸⁰ Материалы по истории политического строя Казахстана, 216–226-б.; ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 373, д. 15–50.

⁸¹ Бұл да сонда, л. 51 об.

⁸² Бұл да сонда, лл. 54, 54 об.

⁸³ Материалы по истории политического строя Казахстана, 219-б.

⁸⁴ Бұл да сонда.

⁸⁵ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 1614, л. 42.

⁸⁶ Бұл да сонда, д. 373, л. 52.

⁸⁷ Бұл да сонда, л. 52 об.

⁸⁸ Бұл да сонда, л. 53.

⁸⁹ Бұл да сонда, л. 52 об.

⁹⁰ Бұл да сонда, л. 14.

⁹¹ Материалы по истории политического строя Казахстана, 218-б.

⁹² ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2268, л. 50.

⁹³ Бұл да сонда, л. 49.

⁹⁴ Бұл да сонда, л. 5 об.

⁹⁵ Бұл да сонда, д. 373, лл. 58–59.

⁹⁶ Бұл да сонда, д. 395, л. 10 об.

⁹⁷ Бұл да сонда, лл. 11, 12 об, 19.

⁹⁸ Бұл да сонда, ф. 374, оп. 1, д. 805, л. 230.

⁹⁹ Бұл да сонда, д. 4775, л. 3 об.

Тоғызыншы тарау

ҚАЗАҚТАРДЫҢ РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДЫҚ ҮСТЕМДІГІНІҢ ОРНАТЫЛУЫНА ҚАРСЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 20–40-ЖЫЛДАРЫ)

1. ОРТА ЖҮЗДЕГІ ПАТШАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРҒА ОППОЗИЦИЯ

Бұрынғы Бөкей ханның иелігінде – Қарқаралы және Уәли ханның иелігінде – Көкшетау округтерінің құрылуы Орта жүз бен Ұлы жүз түйісетін қазақ жерлерін отарлауды тездете түскен әкімшілік-саяси жаңалықтардың тұтас сериясы мен «Ресейдің Қазақ даласындағы билеп-төстеуін» нығайтудың негізін қалады.¹ Кең-байтақ аумақта патша өкіметінің әскери-әкімшілік шараларының одан әрі өрістей түсуі байырғы халықтың қатты наразылығын туғызды, оның барған сайын көбірек нұқсан келтірілген мүдделерін білдірушілер Абылай әулетінің біршама алысты көздейтін өкілдері болды, олар Ресейдің Сібір қазақтары туралы 1822 жылғы Жарғысын қазақ мемлекеттілігінің тіршілік етуіне төнген, зардабы ұзаққа кететін қатер деп білді.

Уәли хан қайтыс болғаннан кейін оның жесірі, ұлы ғалым Ш. Уәлихановтың әжесі – ақылды, көреген және өз заманында білімді болған әйел Айғаным Абылай әулетінің басшысына айналды, ол Азия департаментінің, Сыртқы істер министрлігінің және Сібір комитетінің шенеуніктерімен жиі хат алысып тұрды.² Алайда оның бойындағы даналық қасиеттерге қарамастан, ол халықтың қарулы қарсыласуы жетекшісінің рөліне жарамады.³

Бұл қиын міндет Абылайдың отыз ұлының ең кенжесі Қасым сұлтанның үлесіне тиді, оның бәйбішеден туған еркек кіндікті балалары – Саржан, Есенгелді, Ағытай, Бопы, Көшек және Кенесары, кіші әйелінен туған баласы Наурызбай жиырма жылға жуық уақытқа созылған титықтатарлық күрестің табанды қатысушылары, ал солардың ішіндегі Саржан, Есенгелді, Кенесары оны ұйымдастырушылар ретінде тарихқа енді, ал ол күрестің барысында патшалық режимге зор моральдық-саяси нұқсан келтірілді.

Округтік приказдардың құрылуына қарсы алғашқы өз наразылығын Көкшетау өлкесінде едәуір ықпалы бар Қасым сұлтан 1825 жылғы 14 маусымда білдірді. «Омбыда отырған генерал Капцевич, – деп жазды Қасым төре Орынбор әскери губернаторына арнап, – біздің қырғыз-қайсақтар жағында орналасқан Көкшетау қаласының жанынан кеңсе орнын құрды, соған біздің сұлтандарымыз бен ақсақалдарымызды сол жерлерде оларды қаншама ренжітіп тастайтын мәжіліс өткізуге мәжбүр етіп отыр...».⁴

Қасым төре жоғары дәрежелі шенеуніктерге барлық жолданымдарында, хаттарында Ресейдің отарлауға арналған тірек базасы – округтерді патша

өкіметінің заңсыз әрекеттері, ал Омбы облыстық бастығын тек «Омбыда отырған» адам деп қарастырып, номадтардың көпшілік бөлігінің ызалану сезімін білдіре отырып, жанадан құрылған округтік приказдардың таратылуын үзілді-кесілді талап етті. Абылай әулеті ұрпақтарының билігіне қарайтын казак руларының қоныстары ауданында Көкшетау приказының ашылуы атақты ханның тірі кезінде-ақ қол жеткізілген бұрынғы шарт міндеттемелерін бұзушылық екеніне Орынбор генерал-губернаторының назарын аудара келіп, Қасым төре «бұл сот орындарына сұлтандар мен ақсақалдардың келіспеуі және мақұлдамауы себепті өкімшілік жаңа өзгерістер енгізудің заң жүзінде негізсіз екенін көрсетті».⁵ Қасым төренің алғашқы жолданымы «ұлы патша ағзамға» өздерін тыныш қалдырып, өз болыстарының қазақтарына өздерінің өмірін «олар өз әкесі Абылай ханның тұсында қалай өмір сүрсе, дәл солай, яғни өз ғұрыптары бойынша» құруына рұқсат етуге» өтінішпен аяқталды.⁶ Қасым сұлтанның бірінші, мазмұны жағынан едәуір батыл хатының Орынбор губернаторына теріс әсер еткені Абылайдың кенже ұлын абыржытпады, ол осы оқиғадан кейін де, бір жағынан, казак отрядтарының кейіннен округтік приказдардың ықпал өрісін кеңейте алатын әскери-тірек базаларын құру үшін дала кеңістігіне терендей ілгерілеуін тоқтату, екінші жағынан, шаруалардың қоныстандырылуына кедергі жасау жөніндегі бірден-бір мақсатпен патша губернаторларына талай рет өтініш жасады.

Қасым сұлтанның басқа бір хатының мерзімі 1826 жылғы 18 сәуір деп белгіленген, бұл кезде үкіметке қарсы бүкіл далада Орта жүздегі хан тағының заңды мұрагері Ғұбайдолла сұлтанды қолдаған қозғалыс өрістей түскен, ал Саржан сұлтанның көтерілісі кең құлаш жайып, Орталық және Солтүстік Қазақстан аудандарын қамтыған еді. Қасым сұлтан Орынбор өкімшілігіне алтай руының қоныстарында әрекет етіп, «өздері айдап әкеткен жылқыны қайтармақшы болған сыңай танытып...»,⁷ оның ауылына кенеттен шабуыл жасаған 350 адамнан тұратын жазалаушылардың жүгенсіздігі туралы хабарлайды.

Қасым төренің хаты Кенесары сұлтанның патша отрядтарына қарсы қимылдарға қатыса бастаған күнін, яғни 1826 жылғы 18 сәуір екенін анықтауға мүмкіндік береді. Қасым төренің жазғанындай, сұлтан «сол оқиғаны білу үшін» және орыс отрядтарының ниеттерін анықтау үшін «нақ сол жолы жаулық әрекет еткен отрядқа жүріп кетті». 17 казактан тұратын қарулы топ «олармен (яғни Кенесарымен. — *Ред.*) төбелес шығарып, қылышпен басын бес жерден жаралаған, алайда оны тұтқындап әкете алмаған».⁸ Бұл күндері Қасым төре қақтығыс болған жерден 20 күндік жерде, оның айтуынша, наймандардың, қыпшақтар мен бағаналылардың ауылдарына барып, «жалпы халық тыныштығы» үшін әрекет жасап жүрген еді. Казактардың қасақана жасаған жүгенсіздігі туралы хабар алып, дереу өз қонысына қайтып келді және болған оқиғаға «қатты таңырқағандық» білдірді, бұл жөнінде Орынбор губернаторына хабарлап, патша хакімін дұшпандық ниеттерден тартынуға және Абылай хан кезінен жасалып келе жатқан өзара түсініктік рухын сақтауға шақырды. «Менің марқұм әкем Абылай хан сөз арасында император ағзам Боғды Ежен ханға (цин императорын. — *Ред.*) аға деген атауды жиі қолданатын, мен соның ізімен, генерал-губернатор мырза, Сізді аға деп атай отырып, әрқашанда Сіздің ағалығыңызға сенемін және көп ешнәрсеге күмәнданбаймын».⁹ Қасым төре хатының мәтінінен келтірілген

үзінді, егер Орынбор мен Омбының облыстық бастықтары да округтік приказдарға сүйеніп, өздерінің отарлаушылық ниеттерін кеңейтпей, өзара нақ сондай әрекет істесе, өзінің бұрынғы Ресей жағымен ізгі келісімде болу ниетін растайды.

Қасым төренің 12 болысты басқарған он екі ер жеткен ұлы бар еді, олардың әрқайсысының жанында жан-тәнін салып қызмет ететін 500 шаңырақтан «өз» төлеңгіттері болды, олар өздері әскери қызмет ете жүріп, қамқорлығын көрген Абылай ұрпақтарының алғашқы шақыруымен ұрысқа кіруге дайын болатын. «Егер Сіз мені қуып жіберсеңіз, осы халықтың арасынан мені де жақтайтындар табылады. Ал мен осы арадан ең алыс болыстарға қашып кетемін»,¹⁰ — деп жазды Қасым төре сол губернатордың өзіне. Осы арқылы сұлтан Орынбор губернаторына өз ауылдарының ең түкпірдегі, бару қиын және отаршылдық әкімшіліктің ықпал өрісіне тартылмаған далалық аудандарға көшіп кетуінің орыс өкімет орындары үшін болуы ықтимал зардаптары туралы ескертті. Алайда Қасым төре ұлан-байтақ далада атақты Шыңғыс ұрпақтарының арасында Орта жүзге әкімшілік басқару жүйесінің ресейлік тәртіптерін енгізуге әуел бастан қарсы шыққан жалғыз адам емес еді.

Бұрынғы хан билігі құрылымын, аумақтық бөлініс пен басқарудың дәстүрлі принциптерін түгелдей қорғаған Қасым төренің, оның балаларының, көптеген ауылдардың қарсы әрекеттері шектеулі болса да, егемендікті сақтап қалуға бағытталды. Хандықтың күші жойылғанға дейін көп бұрын пайда болған және Ресейдің жағдайын дала жағына қарай 100—150 шақырым қашықтықта едәуір нығайтып үлгірген Ертіс, Есіл бойындағы, сондай-ақ Алтайдағы бекіністерге сүйенген округтік приказдардың 1822 жылғы Жарғы қабылданғаннан кейінгі алғашқы екі-үш жылда, 20-жылдардың орта шенінен бастап еселене түскендей ықпал күші болмады. Сонымен бірге жергілікті оппозиция да өзінің әлеуметтік базасын кеңейте түсті, оған Шыңғыс ұрпақтарының көпшілік бөлігімен қатар казактардың басып алуына байланысты жер таршылығын бастан кешіре бастаған еркін көшпелілердің бұқарасы қосылды.

Қазақ ақсүйектерінің едәуір бөлігі, сондай-ақ ежелден орныққан рулық өзара көмек дәстүріне сәйкес оларға ерген номадтар қайтыс болған Уәли ханның үлкен ұлдарының бірі Ғұбайдоллаға үлкен үміт артты. Омбы облыстық бастықтары ықпалды сұлтандарға елемеген көзқарас көрсетілген жағдайда Уәли ханның тікелей ұрпақтары тарапынан қауіп-қатер төнетінін ұғынды. Ғұбайдолланың Көкшетау округінің аға сұлтаны болып, Тұрсын Шыңғысовтың Қарқаралы округінде нақ сондай қызметке сайлануын осымен түсіндіру керек. Округтік приказдар құрудың алғашқы қадамдарының өзі көрінеу оппозицияға тап болды — Көкшетау округінде Сартай Шыңғысов; Қарқаралы округінде — Саржан Қасымов, Шоң батыр, Торайғыр би жаңа тәртіптерге ашық қарсылық білдірді, алайда кейбір рулар сол кезде-ақ хан деп жариялаған Ғұбайдолла сұлтанның өз көзқарасын білдіретін кезін дегенмен де күтіп отырды. Омбы облысы қарауында болған, сұлтандардың үстем тобының едәуір бөлігі Жарғыға жақтырмай қарағанынан едәуір дәрежеде хабардар Батыс Сібір губернаторы П. М. Капцевич өзіне бағыныштыларға реформаларды жүзеге асыру кезінде «бейбіт азаматтық өкімдермен әрекет ету, қатаң әділеттілікті ұстану» керек екенін көрсетіп, «азиялық халықтарға толық үстемдікке ақырын жүріп, анық қадамдар арқылы қол жеткізу үшін асқан сақтық» көрсетуге пәрмен берді.¹¹

Алайда округтік приказдар жанына орналастырылған казак отрядтарының оппозицияның қаруланған топтарымен алғашқы қақтығыстарының өзі-ақ патша Жарлығының іске асырылуына қарсы қимылдауға бел байлағандықты растады.

Ал Ғұбайдолла сұлтан империялық әкімшілік-саяси жаңалықтарға наразыларды өз төңірегіне топтап, қалыптасқан жағдайды хан мемлекеттілігін қалпына келтіру үшін пайдаланбақшы болып ұйғарды. Қасым төренің ықпалды тобы қолдаған Ғұбайдолла өз ниеттерін іске асырудың қиын екеніне бірте-бірте көз жеткізіп, аға сұлтан өкілеттіктерін шебер пайдаланып, үкіметке қарсы күштерді топтастыруға бағыт алды, мұны Омбы облыстық басқармасының өкілдері мен казак отрядының командирі, әрине мүлдем байқамай отыра алмады.

І Александр Жарғыны бекіткен бойда Уәли ханның мұрагері және ерекше ықпалды адам ретінде Петропавл бекінісіне шақырылып, генерал-губернатор П. М. Капцевичпен «жеке кездесу» өткізді, реформаның «татар» тіліне аударылған мәтінімен танысып, оның кейбір баптарын «халық үшін пайдалы деп есептеді».¹²

Солай бола тұрса да, ол үкіметтің сыңаржақ әрекеттеріне өзінің ренішін жасырмады. Генерал-губернаторға хатында Ғұбайдолла оның көзқарасын Көкшетау «дуанының» заңсыз құрылғанына аударды. «Император ағзамның көзін жеткізу үшін» Петербургке жіберілген баласы Болат сұлтан астанадан қайтып келе жатқан кезінде күштеп ұсталады; сұлтан құрылған округтік приказ арқылы жүзеге асырылған жүгенсіздік туралы фактіні губернаторға баяндау қажет деп тапты. «Сізді қанағаттандырмаса да, Үлкен және Орта ордалардың бүкіл халқы осындай зорлық-зомбылық бар екенін көріп отыр — сонан соң Сізден, ұлы генерал, Көкшетау дуанын жоюды сұрайды»,¹³ — деп жазды Ғұбайдолла, өлкенің бас әкімшісінің назарын алғашқы округтік приказдардың бірін жою қажеттігіне аударды.

Атақты Шыңғыс ұрпақтарының Батыс Сібір губернаторына жолданымдарында «қазақтардың орыстармен одақта болу» ниеті туралы ойлар арқау етіледі. Осы жайды кейіннен Ресей бодандарын — дипломаттарды, керуендері өз ауылдары арқылы өткен көпестерді қабылдаған кезінде Кенесары хан да талай рет атап көрсеткен. Бұл мәселеде Ғұбайдолла сұлтан да кесімді көзқарас ұстанып, П. М. Капцевичке Орта жүзде биліктің жаңа нысандарын енгізуге қарсылардың орыс халқымен қарым-қатынасты қиындату ниеті жоқ екенін білдірді.

Үкіметке қарсы Абылай ұрпақтарының қолдауымен Ғұбайдолла сұлтан бастаған оппозицияның бүкіл іс-әрекетінің түкпі мақсаты округтік приказдар құрыла бастаған жерлерде оларды жоюға қол жеткізуді көздеді. «Егер дуанды жоймасаныз, — деп түсіндірді сұлтан генерал-губернаторға, — біз үшін аспанның асты қаңырап (қалады), жер бетінде бос кеңістік көбейеді, өйткені біз Ресей мемлекетіне ұнамайтын ешнәрсе істеген жоқпыз...».¹⁴ Ғұбайдолла өзінің П. М. Капцевичке кезекті жолданымын осылай түйіндей келіп, оған қол қойған және өз таңбаларын басқан адамдарды тізіп келтіреді, олар: атығай, төртуыл, тоқпақ руларының мүдделерін білдірген Ақмырза, Алыбай, Шектібай, Итқара, Жүзбай, Құдайменді, Азынабай билер, Шама батыр, Сіртесен сұлтан, сондай-ақ Ғұбайдолланың өзі.¹⁵

Үкіметке қарсы оппозицияны бастап, сонымен бірге Көкшетау округтік приказының аға сұлтаны қызметін атқаруды жалғастырып отырған Ғұбай-

долла өзінің хан тағын иелену тілегінен бас тартпады және «орыс үкіметі арқылы хан құрметіне жету» мүмкін еместігіне көз жеткізіп, өз мақсаттарына жету үшін қытайлар жағымен құпия байланыстар жасады.¹⁶

Атасы Абылайдың сыртқы саяси бағытының дәстүрін жеткілікті дәрежеде жалғастырған Ғұбайдолла сұлтан Ресей мен Цин империясы жөнінде қосбірлік саясатын өмірінің ақырына дейін ұстанды, айта кетелік, оны әкесі Уәли хан да біршама өзгертілген нысанда жүзеге асырған еді. Ғұбайдолла Петербург сарайының барған сайын өсе түскен ықпалын қайткен күнде де бейтараптандыруға және шығыстағы көршісінің қолдауына сүйене отырып немесе екі империяның Қазақстанға ықпал жасау үшін тайталасы үрдісінде Орта жүздің бұрынғы оқшаулығын біршама қалпына келтіруге ұмтылып, қытай жағымен шын мәнінде достық байланыстар жасады.

Бұл жолы хандықтың заңды мұрагерінің кандидатурасын қолдауға қытайдың жоғары шенді шенеуніктері бастамашы болды, олар осы мазасыз аймақтағы өзінің нақты ықпалын қолдан шығармау үшін едәуір күш-жігер жұмсаған Пекиннің стратегиялық мүдделеріне нұқсан келтіріп, Ресей жағдайының шамадан тыс нығаюынан қауіптенген еді. Шәуешек қаласының амбаны (қала бастығы) өз өкілдері арқылы Ғұбайдоллаға цин императорының «марқұм ханның үлкен мұрагері» ретінде оның Пекинге келуіне немесе «өз бодандығын куәландыру үшін өзінен депутаттар» жіберуіне ықтияр білдіргенін жеткізді.¹⁷

Көршілес екі империяның Ғұбайдолла сұлтанға ықпал ету жолындағы күресі, шынына келгенде, олардың стратегиялық аймақтағы өмірлік маңызы бар жағдайлар үшін тайталасының көрінісі болды, әсіресе Англияның алдына түсу және Орта Азия хандықтарына қарай ілгерілей отырып, жағдайлардың орайы келу мүмкіндігіне қарай Оңтүстік-шығыс Қазақстан мен Шығыс Түркістан түйісетін жерде орнығып алу мақсатын көздеген Ресейдің әскери-саяси қайшылықтарын шешуі едәуір дәрежеде осы аймақты бағындыруға байланысты еді. Осыған байланысты Орта жүз ханы болуға бірден-бір үміткер Ғұбайдолланы оқшаулау және оның қытайлармен қандай да болсын байланыстарын тыю П. М. Капцевич үшін күрделі міндет болды. Генерал-губернатор сұлтанды Ресейге бағынышта ұстауға тырысып, «Омбы облысында шептік округтердің біреуін болса да» құруға келісім берген жағдайда оны үкімет атынан Абылай да, Уәли хан да пайдаланғандай «жалақымен марапаттауға» үміттендірді,¹⁸ бұл орайда «қажет болған жағдайда өз бодандарын тындауға көндіру үшін оған қызмет ететін әскер отрядын жіберуге» уәде берді.

1825 жылға қарай Ғұбайдолланың ықпалы айтарлықтай өсті және аймақтағы даулы саяси мәселелерді шешуде маңызды факторға айналды. Енді қазақ халқы оны дала билеушілеріне тән барлық міндеттері бар заңды өмірші деп есептеді, мұның өзі кейініректе Г. Н. Потаниннің сұлтанды «қазақ халқы сайлаған хан» деп сипаттауына себеп болды.¹⁹

Ғұбайдолланың кеңінен мәлім болуы облыстық бастықтарды қатты алаңдатты. Оның үстіне полковник Б. Броневский оның қытай шенеуніктерімен жасырын байланыстарын жалғастырып жатқанын ретін келтіріп «көріп қайтты». Ол былай тұрсын, оның барлық жағынан алғанда, Қытайдың орталық өкімет орындарына білдірмей өз бетінше қимылдаған шынжаң өкімшілігінің «депутаттарын» қабылдаған фактісі анықталды.²⁰

Ғұбайдолла аға сұлтан қызметінде әлі де отырғанымен, дереу Омбыға шақырып алынды, мұнда оны облыстық бастықтардың көзқарасынша, Ресейге азды-көпті адал, икемге көнгіш Ғаббасов сұлтанмен ауыстырмақшы

болып ұйғарып, өзін қамалға «отырғызып қойды». Сол екі арада Ғұбайдолла сәтін тауып қамаудан шықты да, жасырынып үлгерді, көп уақыт өтпей оған сол Ғаббасовтың өзі келіп қосылды. Сонымен Көкшетау округтік приказының төрағасын сайлау іске аспай, бұл қызмет бос қалды, мұның өзі жергілікті отаршылдық өкімет орнының едәуір дәрежеде беделін түсіріп, қуғынға түскен сұлтан жақтастарының топтасуын тездете және күшейте түсті.

Сонымен 1825 жылдың сәуірін 1822 жылғы Жарғының енгізілуіне қарсы, бастауында Қасым төре тұрған халықтық қозғалыстың басталған кезі деп қарастыру керек. Генерал-губернатор мен оның төңірегіндегілерді казак қоғамының ішінде жіктеліс туғызған оқиғалардың тез өтуі абыржытып тастады. Орта жүздің ықпалды феодалдары Қонырқұлжа Құдаймендин, Жамантай, Қарқаралы округінің аға сұлтаны Шыңғыс Тұрсынов және басқалар Ғұбайдолланың көзқарасына қосылмады, үкімет жағына шығып, өздерінің ықпалындағы ауылдарды сол кездің өзінде-ақ отаршылдыққа қарсы көптеген рулар тартылған, кең өріс алып келе жатқан күреске жолатпауға тырысты.

Қызметінен кеткен Ғұбайдолла сұлтан жартылай жария жағдайда жүріп, өзін қауіпсіз ету, ал екінші жағынан, Солтүстік-шығыс Қазақстанның көптеген руларын азаттық күресіне тарту мақсатымен патша округтерінің әкімшілік қызметі әлі қамтымаған аудандарға өзінің сенімді адамдарын жіберді, сол арқылы болашақ көтеріліс ошақтарын әзірлемекші болды.

Осы қиын жағдайда ғажайып күш-жігер көрсеткен қайтпас кайсар тұлға ретінде Ғұбайдолла дипломатиялық әдептілікті сақтап, Ресей бодандығына берген «салтанатты антты» сөз жүзінде сақтауын жалғастыра берді.²¹ Бұл дәстүр бойынша өкімет орындарына адалдық көрсеткен шеп маңындағы ауылдарды өз жағына тарту есебінен оның жақтастары санын көбейтуге тиіс болатын. Ал оның өз жиенінің бастауымен «қытай сарайына депутаттар» жіберуі Уәли ханның қайтыс болғаны туралы хабарды көрінеу кешіктіріп жеткізуді қоспағанда, «ашылған округтердегі сол тәртіпке әйтеуір бір зиян келтіру» мақсатын көздеді.²²

«Ғұбайдолла сұлтан аталған қытай сыйлықтарын көріп, дағдылы азиялық тойымсыздық бойынша, Ресейге берген антын өзгертуге бел байлады және Көкшетау округі шенеуніктерінің қатты сендіргеніне қарамастан, пікірлестерін жинап алып, Баянауыл тауларында кездесу үшін қытайлық албандарға жасырын жүріп кетті», — деп ескертті Батыс Сібір генерал-губернаторы шеп бойындағы казак күзет бекеттерінің командирлеріне.²³

1825 жылғы 27 сәуірде П. М. Капцевич Жеке Сібір корпусының командшысына Ғұбайдолланың «Баянауыл тауларына әскерімен келген қытайлық албандармен тікелей қатынастар жасауына» кедергі келтіру ниетімен оны ұстау үшін Сібір шептік казак әскерінің Қарқаралы ішкі отрядының отряд бастығы жүзбасы Карбышекті жіберуге бұйрық берді.²⁴ Оның үстіне осы ауданға қытайлардың «казак әскери жасауылын» ертіп келген албандардың басты мақсаты — Ғұбайдолланы Орта жүздің ханы етіп көтеру, «оған Қытай сарайынан едәуір тарту-таралғы әкелінгені» мәлім болды.²⁵

Дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуына қарсы көшпелілердің кеңейе түскен жаппай қарсылығы жағдайында Қытайдың ресми адамдарының қолдауымен Ғұбайдолла сұлтанның Орта жүз ханы болып сайлану және олардың бұл актіні тану ықтималдығы Батыс Сібір губернаторын мазасыздандырды, оның үстіне ол осы этносаяси бірлестіктің нақты жіктелу болашағы-

нан аландаулы болатын. Орта жүздің Ғұбайдолла сұлтан бастаған оңтүстік-шығыс бөлігінің бөлініп шығуы және Цин империясының билігіне кетіп, оқшауланған протекторат құруы, бұл орайда мұсылман көршісінің аймаққа және қазақ диаспорасы едәуір көп ірге тепкен Шығыс Түркістанға Ресейдің енуіне қарсы күресін қолдап отырған Орта Азия иеліктеріне ішкі губернияларынан шыққан көпес керуендерінің дәстүрлі маршруты өтетін стратегиялық маңызды ауданды Ресейдің ықпал өрісінен шығарып өкетуі мүмкін еді. Қытайлар Ғұбайдолланы Орта жүздің көпшілік бөлігінің заң жүзінде болған жетекшісі деп таныған жағдайда болуы мүмкін ауыр зардаптарды ескере отырып, генерал-губернатор жүзбасы Карбышевке казактар отрядымен және ат жегілген зеңбірекпен суыт жүріп, Қарқаралы округінен Баянауылға «асығыс» жетуге және қазақ сұлтаны барғанға дейін қытай өкілдерімен келіссөз жүргізіп, «Ғұбайдолланың олармен қосылуына кедергі жасауға» бұйрық берді.²⁶ Сонымен бірге Карбышевке сұлтанның өзін «ұстап алып», «қытайлардың казактарды қызықтыратын ниетін бұзуға» пәрмен етті.

Жүзбасы Карбышев жеткілікті дәрежеде жақсы жабдықталған, ұрыс қимылдарын жүргізуге дайындалған командасымен жүріп отырып, Баянауыл тауларына жақын жерде қытай делегациясын қуып жетті, сол арқылы оның бүлікшіл сұлтанның төңірегіндегілермен қандай да болсын қатынас жасауын болғызбай тастады. Көкшетау округінен Ғұбайдолланы «өкшелеп» келген, коллеж ассессоры Путинцов басқарған басқа бір қарулы топ Баянауыл маңында Карбышевпен ойдағыдай қосылды. Сол уақытта «әр түрлі жерлерге» қойылған қарулы күзет бекеттері Ғұбайдолланың Баянауыл тауларына жақындағаны туралы дереу хабарлап отырды, бұған қоса оның қытай делегациясына жіберген өкілдерін, соның ішінде хан тағына үміткердің туған нағашысы, осы оқиғалардан көп бұрын «өз ниеттерін мейлінше қолайлы жүргізу үшін қаруланған үлкен жасақ» жинап алған Шама сұлтанды да казак шолғыншылары қолға түсірді.²⁷

Саны көп болса да, өкінішке қарай, бытыраңқы қимылдаған қарулы казактарды одан әрі «залалсыздандыру» едәуір табысты және қан төгілмей өтті. Жүзбасы Карбышев тандаулы казактар отрядымен және зеңбірек алып, Шама сұлтанның ауылынан қашық емес жерде орналасқан, Ғұбайдолланың қасына түн ішінде жасырынып бет алды, ал Ғұбайдолла оның тұтқынға алынғаны туралы хабар алмаған еді. Жүздік атаманы Чернецкийдің казак пикеттері тізбегін қолайлы және сәтті орналастырғаны сонша, «бірде-бір тұтқын қытайларға хабар бере алмайтын» етіп, Ғұбайдолланың жұмсаған адамдарын шу шығармай ұстап алып отырды, ал елубасы С. Найдин бес қаруы түгел, «ер-жүрек казактарымен аяқтарының ұшынан басып» киіз үйлерге барды да, түн қараңғылығын пайдаланып, жайбарақат ұйықтап жатқан сарбаздардан аттарды «едәуір алысқа» айдап тастады. Сол екі арада, жүзбасы Карбышев сұлтан орналасқан жерге жасырынып келіп, сасқалақтап қалған Ғұбайдолланың күзеті мен жақын төңірегіндегілерді тұтқиыл шабуыл жасап қарусыздандырды, Ғұбайдолла бірнеше биімен бірге қарсыласпай тұтқынға түсті.

Ал Шама сұлтанның ұрысқа неғұрлым қабілетті жасағы болған оқиғаны тек келесі күні таңертең ғана біліп «асығыс шегінді».²⁸ Сонымен жеке Сібір казак корпусының штабында әзірленген жоспар жүзеге асырылды: өзі де тұтқынға түскен қытай делегациясы бейтараптандырылды, Ғұбайдолла сәтсіздікке ұшырады, күшейтілген айдауылмен Омбыға апарылып, бекініс абақтысына қамалды, бұдан әрі Сібір өкімшілігі оның беделді атынан, даң-

қынан және даланы мекендеушілерге әлі де жасап отырған ықпалынан қауіптеніп, оппозицияны мүлде басшысыз қалдыру жолын ойластырды, сөйтіп сұлтанды алыстағы сібір қалашығы Березовка жөнелтті, ол жерден 1840 жылдың қарашасында, халық қозғалысының көсемі Кенесарының табандылықпен талап етуінің арқасында босатып алынды.

Генерал-губернатор қозғалыстың әлсіреуіне және Ғұбайдолланың тұтқындауына жеткізген операцияның нәтижелеріне қанағаттанып, барлық «көзге түскендерді», соның ішінде атаман Чернецкийді, елубасы Найдинді, урядниктер Солонниковты, Некрасовты және жүзбасы Карбышевті марапатқа ұсынды, ал Карбышев бұдан кейін де полковник болған кезінде Саржан Қасымовтың көтерілісін, сондай-ақ Кенесары ханның патшаға қарсы қозғалысын басып-тұншықтыруда зұлымдық рөл атқарады.

Сонымен Қасым төренің наразылық білдіруімен басталған патша реформасына оппозиция, оның әскери-күштеу шараларымен басып-жанышталуына дейін Ғұбайдолла сұлтан басшылық еткен бұқаралық қозғалысқа ұласты.

Оның қозғалысты ұйымдастырудағы тактикалық қателіктері, қоғамның карама-қарсы екі лагерьге жіктелуі терендете түскен саяси жағдайдың қиындығы қозғалысты сәтсіздікке ұшыратты. Алайда Жарғыны күш қолдану әдісімен іске асырудың жалғастырылуы, көрнекті Шыңғыс ұрпақтарының қарсылығын елемеу оппозицияның бытыраңқы күштерінің біртұтас қозғалысқа бірігуін тездетті, оны Саржан Қасымов сұлтан басқарды.

2. САРЖАН СҰЛТАН БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІС (1825–1836)

Ғұбайдолла сұлтанды алыстағы сібір қалашығына жер аудару бүкіл Орта жүз бойынша өрістеп кеткен қозғалысты тоқтата алмады. Сонымен бір мезгілде Қарқаралы округінің ауылдарындағы толқулар одан әрі күш ала берді, оған Қасым төре балаларының бірі Саржан сұлтанның карамағындағы Қарпық болысының казактары ұйытқы болды. Соның нәтижесінде Абылай ұрпақтарының ықпалы күшті болған Орталық Қазақстанда 1825 жылдың көктемінде үкіметке қарсы толқулар басталды.

Жүзбасы Карбышевтің (Ғұбайдолланы ұстауда ойдағыдай әрекеті үшін үкімет назарына іліккен) инфантерия генералы П. М. Капцевичке хабарламаларының бірінде Саржан Қасымов «дала өңірінде алуан түрлі зорлық-зомбылықтарымен көптен көзге түсіп жүрген» деп сипаттаған.²⁹ Шексіз-шетсіз даланы кеңінен қамтыған отаршылдыққа қарсы күреске, шынына келгенде, Қасым Абылаев, Ғаббасов, Ғұбайдолла және басқалары сияқты көрнекті сұлтандардың бастапқыдағы қарсылықтарына қарамай, 1822 жылғы Жарғыны қолданысқа енгізудегі «асығыстық» арандатты.

Патша жарғысы жөніндегі Ғұбайдолланың ашық оппозицияда екенін жақсы білетін Саржан Қасымов «басқа тұрлаусыз сұлтандармен, карамағындағы казак тобырларымен келісіп» мылтықпен, семсермен, қылышпен қаруланып, керуен жолдарына бақылау орнатты да, округтік приказдарға шапқыншылық жасай бастады, соның өзінде де келте ойлайтындардың дүниеге деген қызығушылығынан туатын казактарды тонаушылық та» болмай қалмады.³⁰ Батыс Сібір генерал-губернаторы П. М. Капцевичті қаруланған жасақтардың керуен жолдарына тұтқиылдан шабуылдар жасауына байланысты эко-

номикалық шығындар онша көп мазасыздандырған жоқ, ол жаңадан құрылып жатқан округтік әкімшілікке бұл да күтпеген жерден біраз әбігершілік әкелген еді. Әсіресе дала өңірінде ашылып үлгірген екі округке — Көкшетау және Қарқаралы округтеріне «жыртқыштардың зиянды ықпалы» губерниялық кеңсенің абыржушылығын туғызды. П. М. Капцевичтің жаңа тәртіпке қарсыластар жөнінде «батыл да қатаң шаралар қолдануды» талап етуі Қарқаралы округінің болыстарында қимыл жасаған Саржанның бостандықты қымбат тұтқан көптеген ауылдарда күреске шақыруы үндестік тапқан Ғұбайдолламен бірігіп кету мүмкіндігінен қорқудың көрінісі болатын. Саржан жасақтарының бірінде жас сұлтан Кенесары қатардағы сарбаз болып жүрді, Кенесарының бойын басқалардан гөрі көбірек билеген бостандық сүйгіш ой-тілек оны Орта Азияның түркі халықтарының «тәуелсіздігі жолындағы жауынгер күрескер» жасады.

П. М. Капцевичтің жеке өкімімен «осынша дөрекі және зиянды қастандықтарды болдырмау үшін» Қарпық болысына жіберілген, оның үстіне артиллериямен күшейтілген, іріктеп алынған 200 казактан тұратын жазалау отряды Саржан батырдың алғы шептегі алғашқы жасақтарымен ұрысқа түсті.³¹ Алғашқы табысқа қуанған П. М. Капцевич өз бастықтарына «бүлік шығарушылардың зұлымдық пиғылдарының жойылғаны туралы» жеткізді.

1826 жылғы 31 қаңтарда болған алғашқы ашық қақтығыс Саржан сұлтанның соғыста жеңілуімен аяқталды; оның тұтқынға түскен «пікірлестері» қарусыздандырылып, Омбы ордонансгаузы жанындағы өскери сотқа берілді. Сұлтан өз серіктерімен бірге көптеген ауылдарымен Орынбор шебіне қарай көшіп, қудалаудан құтылып үлгерді, Троицк қаласына жақын Кидел-Қыпшақ болысында қыстап шықты.³²

Көтерілісшілердің шоғырлану аясының өзгертілуі айқын мақсатқа — патша өкіметі басқа бір Жарғыны — «Орынбор қазақтары туралы» жарғыны қолданысқа енгізбекші болған Кіші жүз ауылдарында үкіметке қарсы пиғылды қоздыру мақсатына байланысты болатын, ал бұған осы аймақта Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазының тұтқынға алынып, содан соң Калуга қаласына жер аударылып жіберілуі негіз болған еді. Енді Батыс Сібірдің де, Орынбордың да генерал-губернаторлары Саржан сұлтанға «даладағы барлық мазасыздыққа басты кінәлі деп» қарады.³³ Көтерілісшілердің этникалық құрамы қашқын орыстар, татарлар қосылып, барған сайын интернационалдық сипат ала түсті; халық қозғалысы қамтыған аудандарда ара-тұра Қокан, Хиуа хандықтарының, Бұхара әмірлігінің өкілдері болып тұрды.

1825 жылдың ақпанында Сібір шептік казак әскерінің кеңсесін Саржан сұлтанның ауылынан жүзбасы Карбышев тауып алған Ертіс округінің шаруасы Федор Серебренниковтің атына берілген төлқұжат қатты қайран қалдырды. Құжаттың бүлікшіл сұлтан ауылынан табылуының мән-жайын анықтау үшін хат алысылды. Содан соң төлқұжат бұл жөнінде мәліметтер жинау үшін Пермь азаматтық губернаторлығына жіберілді.³⁴

Жарғының VI тарауына сәйкес «қазақтардың тәртіпсіздіктері мен бетімен кетушіліктері үшін» жауапкершілік ең алдымен сұлтандарға жүктелгенімен,³⁵ 1826 жылдың бүкіл жазы бойында Саржан жасақтарының белсенді қимылы әлсіремей, барған сайын жаңа болыстарды қозғалысқа тарта берді. «Қазақтар арасында ашу-ыза туғызу ниетін ойлаған» көптеген сұлтандар округтік приказдардың «бастапқы құрылысын күйрету» жөніндегі саяси талаптармен шектелмей, жер-жерде қаруланған «көп адамдық партияларды» топтастыр-

ды, бұл орайда отаршыл әкімшілікке адалдығын сақтап қалған ауылдарды қорқытудан да тайынбады. Саржан жасақтарының бірін басқарған сұлтан Абылай Ғаббасов өзінің ерекше ымырасыздығымен көзге түсті, ол Қарқаралы приказына жақындап келіп, бірқатар болыстарды «зығырданды қайната-тын әрекеттері арқылы» өзіне ертіп алды, өзінің сенімді адамдарын көрші аудандарға, ең алдымен Көкшетау округіне жіберіп, «оның сұлтандарына олардың өздері бағынатын заңды өкіметке бағынбауға ақыл берді».³⁶ Қарқаралы округі халқының Саржан батыр жағындағы көп бөлігі «округтен ғайып болды».

Көкшетау округінде қозғалысты Сартай Шыңғысов басқарды, ол да көтеріліс басшысы Саржан Қасымовтың көзқарасына қосылатын. Қазақ жерлерін біріктіруге ұмтылған атақты Абылай ханды ерекше құрмет тұтатын Қарауыл болысының өкілі Сартай Шыңғысов өз қимылын Ғұбайдолламен үйлестіріп, өзі жалпыхалықтық жетекші Саржан батырдың билігіне толық бағынды. Халық қарсыласуының одан әрі күшеюінен қорқу Омбы облыстық бастығы де Сент-Лоранды 1825 жылғы 4 қыркүйекте «күпия» деген белгімен Қарқаралы округі әскери күзетінің бастығы жүзбасы Карбышевке Саржан, Ғұбайдолла және Сартай сұлтандарды³⁷ «олардың бір-бірінен ұзап кеткен» кезін күтіп, «іздеп табуға және қолға түсіруге кірісуді» міндеттеуге итермеледі. Бұл орайда қиын кедергілер кездескен жағдайда Карбышев «олардың бірі — Саржан Қасымовты қолға түсіруге ұмтылуға» тиіс болды.³⁸

Сол кезде-ақ көтерілісшілерге қарсы қимыл жасап жүрген 200 казактан басқа, Карбышевтің қарамағына «орындарды алуға жіберілген» офицерлері бар 150 казак келді. Сәті түскен жағдайда тұтқынға алынған сұлтандарды әскери сотқа беру үшін «ең қысқа жолмен айдауыл арқылы» Омбыға жеткізу көзделді, ал олардың әрекеттері 1822 жылғы Жарғының «Мемлекеттік опасыздық туралы» бабына жатқызылды, сондықтан Саржан сұлтанның Омбы бекінісінде өз тағдырларының не боларын күтіп жатқан 12 серігі сияқты, олар да өлім жазасына кесіліп, ең жақсы дегенде Сібірге, каторгалық жұмыстарға жіберілуі мүмкін еді.

Сол кезде Омбыда қалалық ордонансгауз жанынан арнаулы комиссия құрылды; колледж тіркеушісі Пирожковқа Саржан сұлтан «қарақшыларының» 12 қазағының айғақтарын қазақ тілінен орыс тіліне «аударумен айналысуға» пәрмен берілді.³⁹ Көтеріліске қатыскандарды аяғандықтан болар, бәлкім, абақтыға қамалып, торығып жатқан қазақтардың қайғылы тағдырына жан ашығандықтан болар, қамаудағы 12 адамның үшеуі түрмеден кепілдікке босатылып, бұл облыс кеңсесінде нағыз әбігерлік туғызды. Заседатель Бубеннов, хатшы Елгин, бөлім бастығының қызметін атқарушы Захаров сотқа берілді, бұл іске қатысы бар облыстық кеңес шенеуніктеріне «аса қатаң сөгіс» жарияланды.⁴⁰

Аталған шенеуніктердің өздері үшін қатерлі, өкімет орындары қатаң айыптауы мүмкін шешімге не үшін барғандары жөнінде пікір айту қиын. Едәуір көпшілігі Омбыда да жер аударылу мерзімін өтеп жүрген декабристердің ықпалына ұшыраған бұл адамдардың крепостниктікке қарсы қозғалыстың жалпы рухына сол арқылы үлес қосуға, Сібірдегі бұратаналардың, соның ішінде қазақтардың ауыр жағдайын әйтеуір бір жеңілдетуге ұмтылуы әбден мүмкін. Болған оқиғаға облыс бастықтарының ерекше мән бергенін, бұл жөнінде оның Батыс Сібір Бас басқармасына дереу хабарлағаны дәлелдейді.⁴¹ Солай дегенмен, қарулы бой көрсетулерді

басып-жаныштауды ұйымдастыру міндеті жүктелген облыс бастықтары екі жақты көзқарас ұстанды: бір жағынан, халықтық қозғалысты оның жетекшісін тұтқынға алу жолымен басшысыз қалдыруды, екінші жағынан, жер жағдайын жақсы білетін шағын топтарға бөлініп жасырын қимылдау арқылы дұшпандық пиғылдағы ауылдардың шабуыл жасауы жағдайында күрес жүргізу тактикасын жүзеге асыруды көздеді, өйткені облыс бастықтары көтеріліс басталысымен-ақ оның негізгі ошақтарын бастапқыда жойып жіберуде өздерінің олқылық жіберіп, батылдық көрсете алмағанын ұғынған еді. Омбы облысы бастығының міндетін атқарушы 1825 жылғы 24 тамызда-ақ Батыс Сібір Бас басқармасына былай деп жазды: «Мен Қарпық болысының сұлтаны Саржан Қасымовтың бетімен кетушілігі және теріс қылықтарынан болуы мүмкін қырсықты ертерек көріп, оны болдырмау жөнінде соған сәйкес шаралар қолдану пайдалы болатынын айтпай кете алмаймын...».⁴² Бұдан әрі ол: дереу қимыл жасау керек, алдын ала белгіленген «болжамдарды» орындауға ешқандай «жария етпей» кірісу керек деген ұсыныс айтады, ал ол болжамдар жалпыхалықтық жетекшіні ғана емес, сонымен қатар мұндай жағдайда қазақтардың қауіптенуін туғыза алатын «ашуызаны болдырмау үшін қатаң талғампаздықпен... ең басты пікірлестерінің» бірнешеуін де қолға түсіруге келіп саятын.⁴³ Көтеріліске қарсы күрестің тандап алынған зұлымдық әдістері «ұлы мәртебелі құзырының» ризашылығын алған еді. 1826 жылғы 24 маусымда Сыртқы істер министрлігінің басқарушысы Көкшетау округтік приказына І Николайдың Саржан сұлтанға әзірше «ешқандай жеке кудалау қолданылмасын, оны қолға түсіруден⁴⁴ бұл жөнінде үкіметтің көзқарасы нақтыланғанға дейін тоқтала тұрсын деген әмірі жеткізілді. 1826 жылғы 9 шілдеде Петропавл бекінісінде жергілікті өкімет орындарының көтерілісті басып-жаныштау жөніндегі іс-қимылына шек қойылатын үкімет нұсқауы алынды.

Сұлтанның ой-ниетін анықтау үшін Петербургке қажетті мынадай мәліметтерді жинап, хабарлауға пәрмен берілді: көпес керуендеріне қазақ даласы арқылы «өткен кезінде» ол соңғы жылдарда әлдебір қысым көрсетті ме және олар неден көрінді? Ол қандай баж өндіріп алды? Шамадан тыс мөлшерде алынған алымдар болды ма? Аталған сұлтанды іздестіру барысында қазақ отрядтарының далаға жасаған жорықтары нәтижелерінің пайдалы салдары болды ма? Оның керуендерге шабуыл жасау қаупі тыйылды ма әлде сақталып отыр ма? Мән-жайды анықтау үшін Саржан жөнінде тікелей Ресей Сыртқы істер министрлігінің басқармасына жиі шағым жасаған Ресей және азия көпестерінен «жазбаша түсініктеме алу» ұсынылды.⁴⁵

20-жылдардың екінші жартысында Орта жүзде уақытша тыныштық орнады: үкімет 1824 жылдың өзінде-ақ ашылған Қарқаралы, Көкшетау округтерін нығайту жайын ойластырып және 1826 жылы Баянауыл округін құрып, көтеріліске шыққан ауылдардың ізіне түсу үшін ірі қазақ отрядтарын жабдықтаудан тартынды. Алайда ол округтік приказдарға жақын жерлерде қарулы шолғыншылар күзеті күшейтілген қазақтардың егінші-отырықшылық қоныс тебуін едәуір кеңейтті, олар есіл бойы, ертіс бойы және алтай бекіністерінің гарнизондарымен қатар шаруалардың отарлауын біртіндеп кеңейте берді, бұл орайда далаға тереңдеп баруға батылдық жасамады, ал онда нақты билік негізінен алғанда бірте-бірте әлсіреп, барған сайын екінші қатарға ығыса түскен бұрынғы хандық басқару құрылымының қолында болатын. Бұл жағдай 1830 жылдарға дейін сақталды.

Ресейдің экономикалық мүдделеріне нұқсан келтіріп, империяның Солтүстік Кавказда таулықтарға қарсы соғыс қимылдары үшін ірі күштер бөлуі арта түскен жағдайда аймақта саяси қатысуын әлсіреткен талай рет керуендерді тонау фактісі Петербург сарайында алыста жатқан және онша мәлім емес азиялық шет аймақта отарлау проблемасын күш қолданып шешуді жақтаушылардың көзқарасын барынша күшейте берді.

Оның үстіне Омбы облыстық басқармасының шенеуніктері жинаған материалдар көтерілісшілер отрядтарының көпестерден өз бетімен баж жинаған фактісін растады.

Бұл ретте көпес керуендерінен алымдар нағыз құны қарапайым номадтар үшін онша түсінікті емес ақшалай да, тауармен де алынған. Бірнеше мысалдар келтіре кетелік: Троицк көпесі Юркиннің қызметкері, қазан татары Бекбау Абсалямовтан Тас-Шат шатқалында Саржанның туған інісі Күшік 100 дабы, 3 жібек шапан, 2 кесек парча, барқыт көрпе баж алған; Саржанның төлеңгіттері Тобылдан шыққан бұхаралық Руза Ғұмаровтан 551 сомның затын реквизициялаған, Бұхара боданы Тайыр Зәкіржановтың 16 атын алып қойған.⁴⁶

Дала өңіріне жазалаушы күштер жіберуді уақытша тоқтатқанда, Батыс Сібір генерал-губернаторы көтеріліске шыққан ауылдардың белсенділігін төмендетуден үміт еткені негізсіз емес болатын, ал ауыл ішіндегі күші барлардың көбі өз көзқарастарына қосылмаған жаңа аға сұлтандардың жасақтарына қарсы қимыл жасап жатқан еді. Саржанның ымырасыз жаулары арасында Қарқаралы округінің аға сұлтаны Тұрсын Шыңғысов болды, оның жаңа отаршылдық әкімшілікке жағымпаздануы ішкі саяси жіктелісті тереңдете түсті. Оның Омбы облысының бастығына жолдаған хаттары, өтініштері Саржанды, сондай-ақ халық қозғалысын көрінеу жек көрушілікке толы болды. «Осы арқылы Сізге мынаны хабарлаймын, — деп жазды Тұрсын Шыңғысов полковник С. Б. Броневскийге хаттарының бірінде, — сұлтан Саржан Қасымов асқан мейірбан Император ағзам бодандарының керуендерін үнемі тонап жүр, мұндай жаман әрекеттерді ол өзі сияқты жауыз адамдармен бірігіп істейді... ол Семейден келе жатқан керуенді тонады; өз адамдарын жіберіп, жұрттың бәрін ұзап көшіп кетуге шақыруда».⁴⁷ Ол былай тұрсын, Ресей жағын көтерілісшілерге қарсы күрес үшін екі зеңбірегі бар 300 казактан тұратын әскери күш тарту қажет екендігіне сендіруге ұмтыла отырып, Т. Шыңғысов халықтың Саржанды кең қолдайтынын күйіне отырып мойындайды, тек әлгіндей шаралар ғана бөлініп кеткен ауылдарды «дуан (Қарқаралы. — *Ред.*) қарауына» қайтаруды қамтамасыз етеді деп санайды.⁴⁸ Көтерілісшілерді Ташкент билеушісінің қолдауы туралы таралып кеткен мәліметтерге байланысты Саржанға қарсы соғыс қимылдары тездетіле түсті. Орта жүздің көтеріліске шыққан ауылдарының қолайлы жағдай тууын пайдаланып, тәуелсіз Қоқан хандығымен бірігіп кету мүмкіндігі империяның Сыртқы істер министрлігінде мұқият зерттелді, өйткені бұл патша отрядтарының округтік приказдарға сүйене отырып, ортаазиялық иеліктер жағына одан әрі ілгерілеуін едәуір қиындатуы мүмкін еді. Оның үстіне Орта жүз бен Ұлы жүз түйісетін жерлерде 1832 жылы құрылған Ақмола және 1831 жылы құрылған Аягөз (Сергиополь) округтерін отаршылдық өкімет орындары аймақта Ресей ықпалын нығайтудағы ең қолайлы тірек пункттер ретінде қарастырды. Сондықтан Саржанның әсіресе Ташкент билеушісімен жасауы ықтимал қарым-қатысы туралы хабарлар Ресейдің Орталық Азиядағы жаңа жетістіктерінің жолына кедергі қоюға тырысқан әрекет деп қабылданды. Ал

фактілер Саржан сұлтан мен Ташкент құсбегісі арасында жасырын қарым-қатыс болғанын көрсетті. Бұған Саржанның 1831 жылғы 6 қазанда құсбегіге жолдаған хатын казак шолғыншыларының қолға түсіруі дәлел бола алады. Орыс тіліне аудармасында ол бірсыпыра қысқартылып, былай деп келтірілген: «Құдай Сізге және Сіздің берекелі, қашаннан құт дарыған, әскери істе Рүстем патша сияқты ерлігі де, байлығы да ересен еліңізге амандық тілейді... бізге Сіздің Мырзан, Сауранбай және Сағындық билер арқылы жолдаған хатыңызды көру өте қуанышты болды. Бізді Сырда, Шу мен Қожырда қыстап шығуға шақырғаныңыздан біздің жай-күйімізді Сіздің жанашырлықпен ойлағаныңызды көріп отырмыз. Сіздің өзіңізбен жақындасу жөніндегі ұсынысыңызға өте қуаныштымыз, келісеміз... біз Сізге қызмет көрсетуге өрқашанда әзірміз... орыстар мәжбүр етіп жатыр... алайда өзіміз діндес ірі елдерді жан-дүниемізбен жылай отырып аңсаймыз».⁴⁹

1831 жылғы 9 қазанда жеке Сібір корпусының жаяу әскер генералы Вельяминов Қарқаралы округінен әскери отрядтың бастығы полковник Шубиннен Түркістан жағына, сірә, көтерілісшілермен ынтымақ көрсеткен казак ауылдарын қолдау үшін болар, Ташкенттен 5000 адамы бар әскер шыққаны туралы «құпия» деген белгімен рапорт алды. Нақ сонда, 1831 жылғы 9 қазанда, Омбы облыстық билеушісінің міндетін атқарушы нақ сол Шубинге «казак халқын қоқан билеушісінің өз басқаруына тартуы ықтималдығы туралы» хабарлаған.⁵⁰

1831 жылдың қазанында Петропавлдың 3-гильдия көпесі Пакулев, мешан Никита Лепетов Ташкент құсбегінің найзамен, айбалтамен, «түйеге артылған» шағын зеңбіректермен қаруланған 3000 адамға дейін жететін әскері жақындап қалғанын хабарлады. Ташкент билеушісінің Ресей бодандығына қараған ауылдарды тонау ниеті айқын болатын, құсбегінің Саржан сұлтанмен кездесуі де сонда өткен, құжаттардың толық болмауы себепті келіссөздің мән-мағынасы туралы пікір айту қиын; Ресейдің аймақтағы әрекеттеріне екі жақтың да аландаушылығы негізгі байланыстырушы фактор болды және тегінде, сол жолы солтүстіктен төнген қауіпке қарсы бірлескен қимылдар туралы шешімге келісім жасау мүмкін болды деп санау керек.

Саржан сұлтан құрамында 20 адам бар нөкермен Ташкентке барып, онда 10 күн болды және жергілікті ханға тарту ретінде 80 жылқы айдап апарды. Саржан серіктерінің бірі Байтелі би Иманқұловқа «қара ту» табыс етілді.⁵¹ Кейбір мәліметтерге қарағанда, Саржан батыр құсбегінің билігін тану белгісі ретінде Ташкентке алым төлеуге келіскен. Сонымен бірге казак сұлтанына құны 500 червонец тұратын сауыт және алтынмен апталған семсер сыйланған.⁵² Қоқан ханының осы сый-сыяпаты үшін Саржан Ресей бодандығында тұратын ауылдардың «барымталармен» мазасын алып, Ресейді жан сала жақтаушылардың бірі сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендинді қолға түсіруге және оның ауылдарын шабуға немесе жылқысын айдап әкетуге міндеттенген. Саржан сұлтанның Қоқанмен жақындасуы, Ресейге қарсы түркі тілдес одақтық бірлестіктің топтасуы ықтималдығы көтеріліс жасаған ауылдарға жазалау отрядтарының жаппай шабуыл жасауды жалғастыруын тездетті.

1831 жылғы 30 қыркүйекте Сібір шептік казак әскерінің әскери кеңсесі де Сент-Лоранға Ақмола округі арқылы саптағы толық қару-жарағы мен жүк артылған аттары бар 50 адамнан тұратын казактар отряды жіберілгенін хабарлады.⁵³ 1831 жылғы 5 қазанда де Сент-Лоранды жеке Сібір корпусының командирі, егер Саржан сұлтан «Ақмола округіне қарасты жерлерде барым-

та жасауын» тоқтатпаса, оның қатаң жауапкершілікке тартылуы — «тыныштықты бұзушы» ретінде Нерчинскіге каторгалық жұмыстарға сотталуы мүмкін екендігін сұлтанға хабарлау керек екеніне иландырып бақты.⁵⁴ Бұл ретте Саржанның дала өңірін дүрліктірген, толассыз қимылдарына ашуланған Сібір корпусының командирі сұлтанға кең-байтақ өлкені дүрліктірген «опасыздық іс-қылығы үшін» алдында «лайықты жаза» күтіп тұрғанын де Сент-Лораннан дереу хабарлауды өтінді. Де Сент-Лоранның бүлікшіл сұлтанның аулына жеткізілген 1831 жылғы 9 қазандағы хаты мынадай қоқан-лоқы жасау сарынында жазылған: «... Аса құрметті сұлтан Сіз Ресей тағына бодандыққа Өзіңіз берген анттан тайып... өзіңіздің осы кезге дейін бейбіт діндестеріңізді тонау арқылы... бодан қазақтар арасында, олардың меншіктерін де аямай, жалпы алғанда толық бүліншілік жасадыңыз; Сіздің атағыңыз үшін осынша айыптауға тұрарлық әрекеттеріңіз жазасыз қалмайды, яғни Сіз соған лайық жаза тартасыз». Осылайша жазалаумен қорқыта отырып, ол Ресей бодандығындағы қазақтардан көтерілісшілер тартып алғандардың бәрін қайтаруды талап етті.⁵⁵ Сібір корпусының нақ сол командирі Қоңырқұлжа Құдаймендиннің «қазақ халқының» Саржанға көшіп кетуге «бейімдігі» (яғни ниеті. — *Ред.*) жөніндегі хатын тілге тиек ете отырып, 1831 жылғы 24 қазанда де Сент-Лораннан, егер сұлтан «хайуандығын қоймаса», «өте жайсыз шаралармен» сактандыра отырып, көтерілісті тыюды қатты талап етті.⁵⁶ Бұл орайда де Сент-Лоран нақ сол ықпалды сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендиннің қолдауына үміт артты, ол 1830 жылдың өзінде полковник болған еді, мұның өзі ол кезде «бұратаналардан» шыққандар үшін сирек құбылыс болатын, ал 1832 жылы Ақмола округінің ашылуына байланысты оның алғашқы аға сұлтаны болғанды, «Жоғары мәртебелі сарайда» болып, «бұлжымас адалдығы үшін» алмас көзді алтын медальмен, құрметті шапанмен және 5000 сом мөлшерінде ақшамен марапатталған еді.⁵⁷

Патша шенеуніктерінің одан кейінгі де барлық жолданымдарына Сұлтан жауап қайтармай, көтеріліс қамтыған жаңа аудандарды табандылықпен кеңейте берді, мұның өзі үкіметті ірі ауқымды қимылдар бастауға итермеледі. 1831 жылдың орта шенінде Көкшетаудан шыққан, 500 адамнан тұратын команда Саржан ауылдарына кенеттен шабуыл жасап, оларды талап-тонап кетті. Алтын, кете, жағалбайлы рулары қатты зардап шекті, 450 ауыл адамы қаза тапты, ондаған адам, соның ішінде Саржанның бір баласы тұтқынға алынды; 1832 жылдың басында П. Н. Кулаков басқарған 250 адамнан тұратын казак отряды Күшік және Есенгелді сұлтандарды күш қолданып ұстап, жанайдар руын тонады, 60 қазақты жазалады. Бұл қасіретті деректерді кейіннен Кенесары хан өзінің Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы генерал-майор Генске жазған жолданымында растап берді.⁵⁸ Жер жағдайын жақсы білген, едәуір жақсы жабдықталған шағын атты жасақтарымен әрекет ете отырып, өзіне ерген ауылдардың қонысын жиі өзгертіп отырған Саржан Қасымов, казак бөлімдерінің ізінен қалмай кудалағанына қарамастан, қаһарлы күшке айналды. Генерал-губернаторға Сібір корпусының командирі хабарлағанындай, 1832 жылғы 14 наурызда көтерілісшілер ұйытқы болған 400 адам Сұлукөл ауданында топтасып алып, «барымта жасаған» да, Ресейді жақтаушы қазақтардың 1600 жылқысын айдап әкеткен, мұның өзі Ақмола приказында едәуір аландаушылық туғызған. «Шекаралық отрядтың» командирі жүзбасы Чириков: «сатқын» Саржан Қасымов барынша мұқият қадағаланып отырсын, оның ой-ниетінің алдын алуға, оның күштерінің орналасқан жерлерін «ақылға

қонымды шаралармен» анықтауға, «ол жетекшілік ететін қарақшылардың көптігін», оның бұдан кейінгі өз қимылын қалай өрістетпекші екенін білуге, оның хаттарын қолға түсіруге және т.б. әрекет жасалсын деген қатаң бұйрық алды.

Оның үстіне Ресейдің ықпалы біршама күшті сақталып қалған аймақтарындағы ауылдар оған ағылып келіп жатты.

1832 жылғы 22 наурызда Шанхай Есімов сұлтанға бағынышты Қояндытоғай болысының Байарыстан Алаев пен Қашқынбай Қожабердиев бастаған 12 ауылдан астам казактары бүлікшіл Саржанға «көшіп кетті», ал ең мазасыздық туғызғаны — Ақмола округінің басқа казак болыстары да «дала түкпіріне қарай оған еріп кетуге» бейім болды.⁵⁹ 1832 жылғы 14 наурызда жүзбасы Чириковке мынадай өкім келіп түсті: «опасыз Саржанға адал берілген казактардан» қатер төнген жағдайда, күш жинап алып, «Қараөткелде (қазіргі Астана. — *Ред.*) жайбарақат жатып алмай, саржандықтарды іздеуге аттаныңдар». 10 күннен кейін, яғни 1832 жылғы 24 наурызда Чириков облыстық бастықтарға көтеріліс жасаған алтай-қарпық руымен ірі қақтығыс болғаны және 423 жауынгерлік патрон пайдаланылғаны туралы, 13 мылтық, жебесі бар көптеген садақ, қылыш, қанжар, ат қолға түсірілгені, олардың бір бөлігі Қоңырқұлжа Құдаймендинге қалдырылғаны туралы баяндады.⁶⁰ Көтеріліс жасаған ауылдардың қай жерде орналасқаны туралы анық ақпаратпен жедел жабдықталып отырған жазалау отрядтарының Саржанның өзін кенеттен қолға түсіруге жасаған әрекеттері табысқа жетпеді. Ізіне түсушілердің арам ойларының алдын алуда көтеріліс көсемінің асқан сақтығы аз рөл атқарған жоқ, полковник Лукиннің Омбы облыстық басқармасына жеткізгеніндей, «ол күтпеген қауіп төнген жағдайда, сәл ғана қиын жағдайлар туған кезде өзін және өзі казак ауылдарын жеке үлгі көрсете отырып, жігерлендіріп, қалтқысыз, кәміл сеніммен қызмет еткен халық ісін құтқару үшін әрқашанда «өз үйінің жанында беске дейін ерттеулі ат ұстап келген».

1831 жылдың аяғы — 1832 жылдың басында Батыс Сібірдің генерал-губернаторы жергілікті жағдайларды ескере отырып, әр түрлі бағыттарда қимыл жасап, Саржан ауылдарының керек-жарақтарымен, мал-жанымен қоныс аударатын аудандарын тарылту және қайсар күрескерді күресін тоқтатуға немесе өкімет орындарына берілуге мәжбүр ету үшін мұқият жабдықталған бірнеше шағын топтарды аттандырды. Мұрағат құжаттарында оның негізгі күштерінің талқандалуымен аяқтала жаздаған қиын жағдайлардың бірі айтылады.

«Шекаралық отрядтар» бірінің бастығы полковник Лукин жасаул Симонновқа 1832 жылғы 6 маусымдағы рапортында Саржанның қаруланған адамдарымен күтпеген қақтығыс туралы былай деп хабарлаған: «...бүлікшілер аулына 1 шақырымға жетпейтін жер қалғанда», ол күш көрсету мақсатымен көтерілісшілерді қудалауда қажу дегенді білмейтін Карбышев бастаған 40 адамнан тұратын казактар отрядын жібереді. Таң алдында ол сұлтанның аулына жетеді де, «қимыл жасап», табындарды тез арада айдап өкетеді.⁶¹ Жүзбасы Карбышекті қолдау үшін екі взвод казактар бөлінген; жазалаушы күштердің өзара іс-қимылы өз нәтижесін берген: тұрақты күштердің нысанаға алып атқан оқтарына төтеп бере алмай, көтерілісшілер өздері орналасқан жерден кеткен. Жазалаушылар Саржан мен оның төңірегіндегілерді 60 шақырымға дейін қуған. Бұл жолы Сұлтанды туралап келген ажалдан оның жер жағдайын жақсы білуі және «көп жер жүріп келген казактар аттарының болдырған-

дығы», сондай-ақ қуғындаушылардың қатар түзеп, оқ ататын мылтықты қолдана отырып, атты әскермен шабуыл жасауына мүмкіндік бермей ұйытқи соққан топырақ боран құтқарған; ал Саржан жүйрік тың аттары болып, көкжиектен қас-қағымда ғайып болған, рас, жазалаушылардың қолына тез жүре алмайтын, жүк тиелген түйелерін тастап кеткен.⁶² Нақ сол Лукин сәл кейініректе, Сұлтанды ұстаудағы сәтсіздігі үшін бастықтар алдында ақталып, былай деп жазған: «Саржан сұлтанның ауылдарымен бірге тез кетіп қалуына кешкісін түйелерге жүк артылып, аттардың жүруге ерттеліп қойылғаны себеп болды, келесі күні таң алдында офицер мырзалар қаншама күш салғанымен Саржан сұлтан қолға түспей кетті».⁶³ Алайда көтерілісшілер де аз зиян шеккен жоқ: Карбышев пен хорунжий Попов 4000 жылқыны, жүк артылған 3000 түйені, 100-ге жуық сиырды, 30 мыңнан 40 мыңға дейін қойды қолға түсірді.⁶⁴

Ал Сарыарқаның қақ ортасында көтерілісшілер қатарын барған сайын жана рулар толықтыра түсті. 1836 жылдың жазында далада болып қайтқан молда Сәлім Сағынов С. Б. Броневскийге бақанастық би Тәңірік Байтөрин, сондай-ақ «мемлекетке ешқандай жақсылық істемеген» Ізбасар Алдабергеннов, Мыңбай Төлентаев, Онбай Төлентаев, Бұтанбай Шуашев айдап салған сарымсақ және шора руларының «зұлымдық ниетте» жасаған әрекеттері туралы хабарлады.⁶⁵

1836 жылдың басында Ақтау бекінісінен майор Тинтяк⁶⁶ басқарған 300 казактан тұратын әскер командасы шықты (казактар естілуі бойынша оны «тентек» деп атап кеткен); майорға көтеріліске қатысқан казактар жөніндегі қаскүнемдігі мен қатыгездігі үшін осы атақ біржола тағылды; кейініректе, Кенесарының көтерілісі кезінде де ол Қамшы-майор деп аталған.⁶⁷

Дегенмен Саржанның күресі жалғаса берді. Оған қоқанның құсбегісі уәде еткен көмек сөз жүзінде қалды. Саржанның бүкіл далаға таралып кеткен атақ-даңқы қоқандықтар тарапынан қастық туғызды, оның Ұлы жүздің кейбір аудандарын қамтыған жігерлі іс-қимылын олар мазасыздана қадағалап отырған еді, ол аймақтағы казак руларынан зекет жинап, бағынбаушылықтың кез келген көрінісін аяусыз басып тастап отыратын ташкент билеушісінің де аландаушылығын туғызды. Патша отрядтары ығыстырып, бұрынғысынша қоқан ханының қолдауына үміттенген Саржан Ұлы жүз шегіне көшіп барды, бұл орайда казак аймақтарының бытыраңқы күштерін біріктіруге, ташкент құсбегісіне бағынышты казактарды да өз жағына тартуға тырысқан еді, бұл сұлтанның қоқандықтармен жанжалына негіз болды. Саржанды ташкент билеушісі 1836 жылдың жазында зұлымдықпен өлтірді. Сұлтанның, оның інілері Ержанның, Есенгелдінің, сондай-ақ оған еріп барған басқа да атақты казактардың қаза табуы азаттық күресінің одан әрі өрістеуіне теріс әсер етіп, бұл орайда казак-қоқан қатынастарына терең сына салды; оларды алдап қолға түсіріп, көтерілістің даңқты көсемінің өмірін қиған қоқандық билеушілердің екіжүзділігі мен зұлымдығы оған кейіннен қоқандықтарға қарсы да бағыт беріп, басқасын былай қойғанда, Кенесары Қасымовтың ташкенттік билеушілерге соншалықты жиіркенішпен қарауын туғызды.

Саржан сұлтанның есімі, оның он жылдан астам уақытқа созылған күресі халықтың жадында, ауыз әдебиеті туындыларында сақталып қалды; дала дарындары жырға қосқан оның істері мен идеялары патшалық отарлауға қарсы шығушыларды күші тең емес күресті жалғастыруға жігерлендірді, ал ол күресті оның інісі, Қасым төренің ұлы Кенесары жалғастырды.⁶⁸

3. ИСАТАЙ МЕН МАХАМБЕТ БАСТАҒАН ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСІ

Көтерілістің себептері. XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап Бөкей хандығында қазақ халқына экономикалық қысым еселене түсті, ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық қалыптың бірқатар маңызды жақтары күрт қиратылды. Астрахан губернаторының үйінде тәрбие алған Жәңгір хан далаға кейбір салт-дәстүрден бастап, жер қатынастарын, салық саясатын және хан сарайын қоса, хандықтағы қоғамдық тұрмыс пен саяси құрылысты қайта құрудың «аристократиялық-өркениетті» жоспарларын ойластырып оралды. Ол өзіндік салт-дәстүрі бар жартылай көшпелі қазақ қоғамының негізінде хан билігі мен патша тағының саясатына бірдей дәрежеде құлақ асатын, өзінше бір «сауатты» аймақтық хандық құруды ойластырды. Алайда көшпелі және жартылай көшпелі қауымдар ханның бұл «жаңалықтарын» қабылдауға әзір емес еді.

Патша әкімшілігінің жергілікті ұйымдарына және негізінен алғанда, патша өкіметінде қызмет атқаратын ірі және орташа жергілікті шонжарлар бөлігіне біржақты сүйене отырып, хан билігі зор табандылықпен жүргізген саясат хандық және отаршылдық езгінің күрт күшеюіне, ауылдық-қауымдық жерлерді шонжарлардың жаппай тартып алуына әкеп соқты. Осының салдары ретінде ол шаруашылық өмірдің мықтап бұзылуын, ауылдық ұжымдардың экономикалық әлеуетінің құлдырауын, жоқшылыққа ұшырап, кедейленген қожалықтар санының едәуір көбеюін, хан билігінің беделі мен ықпалының күрт құлдырауын, сол кездегі тәртіпті өзгертуге ұмтылушылықты туғызды.

Осындай жағдайда қазақтың малшы-шаруалар бұқарасының көтерілісі болып, ол әсіресе 1836—37 жылдарда хандықты мықтап дүр сілкіндірді. Халық-азаттық қозғалысы бастапқыда хандықтың Каспий теңізі жағалауына жапсарлас жатқан оңтүстік аудандарын қамтыды. Бұл қолайлы, бай жайылымдық алаптар еді. Олар кінәз Юсупов пен граф Безбородконың иеліктері болатын. Негізінен жерсіз және жері аз көшпелі қауымдар, өмір арнасынан шығып қалып, қанағаттанарлық жалгерлік жағдайында жайылым алуға немесе балық кәсіпшіліктеріне жұмысшы болып жалдануға үміттенген қауым мүшелері сол жерлерге ағылды. Уақыт өте келе, бұл жердегі халықтың тығыз болып, ал «қазыналық» басқарушылар үстіне хан агенттері мен салық жинаушылары билігінің тонаушылық сипат алғаны сонша, бұл учаскедегі жердің тарлығы мен алым-салықтың хандықтың басқа аудандарына қарағанда ерекше көптігі күрделі шиеленісті туғызды. Аталған иеленушілердің жерлеріне ғана (шамамен 300 мың десятина) 30-жылдардың орта шенінде орда халқының үштен бірінен астамы, 7 мыңға жуық шаңырақ көшіп барды. Қысқа қарай мұнда көп мал айдап әкелініп, олардың саны 200 мыңдай жылқыға және жарты миллионнан астам қойға жетті,⁶⁹ бұлардың көбі бай сұлтандар мен билердің малы еді.

Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған азаттық күресі өз дамуында үш кезеңнен өтті. Бірінші кезең 1833—36 жылдарды қамтиды және қарулы көтеріліске дайындық кезеңі ретінде сипатталады. Екінші кезең көтерілісшілердің ханға қарсы аттануымен басталып (1837 жылдың басы), олар жеңіліске ұшырауына — 1837 жылғы қарашаның орта шеніне дейін созылады. Үшінші кезең көтерілісшілердің Исатай мен Махамбет бастаған ша-

ғын тобының Жайықтың сол жағасына өткен кезінен (1837 жылғы желтоқсанның орта шені), күштерді жаңа шайқастар үшін топтастыру және Ақбұлақ өзеніне жақын жерде болған ұрыста біржола жеңіліске ұшырау (1838 жылғы шілденің орта шені) кезеңімен аяқталады.

Шаруалар бұқарасы мен көптеген ауыл старшындарының хан саясаты мен басқаруына наразылығы тез өрістеді. Оның тұтануына Жәңгірдің 1833 жылы қайын атасы Қарауылқожа Бабажановты Каспий теңізінің жағалауын өздеріне қоныс еткен ру бөлімшелерінің билеушісі етіп тағайындауы себеп болды. Ханның бұл әрекетін жергілікті жерлерде көпшілік жұрт өздерінің мүдделері мен ауыл қауымдарының еркін мүлдем елемегендік және өздеріне қыр көрсетушілік деп санады. Жұрт Қарауылқожаны қарапайым көшпелілерді қатыгездікпен қанаушы ретінде, ірі өсімқор-саудагер және күш қолданып басқаруды жақтаушы ретінде білетін. Ол ханның жаңа саясатын ең жақын және жан сала уағыздаушылардың әрі орындаушылардың бірі ретінде де белгілі болатын. Халықтың орныққан көзқарасы бойынша, шыққан тегі қожа болғандықтан, оның қазақ руларын басқаруға құқықсыз жағдайының да мәні болды. Хан Бабажановты тағайындау туралы шешім қабылдау қарсаңында да, одан кейін де ханға жолданған топтың өтініштері мен ескертулеріне назар аудармады. Ашынған халық бұқарасы ханға ашық қарсы қозғалыс бастады.

Оңтүстікте көшіп жүрген беріш руының ауылдары қоғамдық ашу-ыза мен қозғалыстың орталығына айналды, ол ауылдарды старшын Исатай Тайманов басқаратын,⁷⁰ кейіннен ол көтерілістің басшысына айналды. Оның халық бұқарасын басқарудан зор тәжірибесі бар еді, ерлігімен және батылдығымен ерекше көзге түсті, әскербасылық қасиеттері болды. Оған әуел-бастан-ақ жалынды шешен, дарынды суырып салма ақын Махамбет Өтемісов қосылды, ол сол уақытқа қарай-ақ халық арасында шешендігімен, өр мінезімен және терең ойлылығымен ғана емес, сонымен қатар қатардағы көшпелілердің мүдделерін қорғауымен де мәлім болып үлгірген еді. Сөйтіп хандықтың оңтүстігіндегі азаттық қозғалысы қалыптаса бастаған кезде аса көрнекті екі қайраткер — Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов тізе қосты.

Хандықтың оңтүстігіндегі жағдай хан режиміне және оның сыртында тұрған отаршылдық өкімет орындары үшін тым қауіпті, елеулі сипат алды. Оқиғалардың зиянды өрістеуінің алдын алу үшін Жәңгір хан «тойдырып алып, таспа алу» саясатын қолданды. Ол Исатай мен Махамбетке сый-сыяпат көрсетуге тырысады, оларды хан сарайы жанындағы маңызды жиналыстар мен съездерге шақырып, хан ордасына патша шенеуніктері келген кезде солармен таныстырады. Бір кезде Махамбет сарай ақыны, хан балаларының тәрбиешісі болған еді және Жәңгір оны өз нөкерлері құрамында Петербургке император сарайына ертіп бармақшы да болады. 1834 жылы Махамбет Өтемісов старшын болып тағайындалады.

Алайда хан билігінің Исатай мен Махамбетті өз жағына тартуға тырысқан барлық әрекеттері қалағандай нәтиже бермеді, олардың ханға қарсы көңіл күйі барған сайын айқындалып, тереңдей түсті. Сол кезде Жәңгір оларды ашықтан-ашық қудалауға және олар жөнінде күш қолдану шараларына көшті. Ол Махамбет Өтемісовті тұтқынға алғызды. Ол «хан иеліктерінен кетуге» және Жайықтың сол жағасына өтуге «үгіт жүргізіп, әрекет жасағаны үшін» 1829 жылғы 15 шілдеден 1830 жылдың қыркүйегіне дейін Калмыков бекінісіндегі түрмеде ұсталды.⁷¹ Исатай Таймановты ұстауға да әзірлік жасалды. Каспий теңізінің жағалауын алып жатқан рулардың басқарушысы

етіп Қарауылқожа Бабажановтың тағайындалуы, бірінші кезекте, Исатай мен Махамбеттің айтқанға көнбей, «бетімен кетушілігіне» қарсы өш алу, оларды халықтан бөліп тастауға қол жеткізу үшін және оларға үнемі бақылау жасап отыру мақсатында жасалған еді. Жаңа басқарушы өз қызметін ханның алдына Исатайды беріш руын басқарушы қызметінен «тайдыру» туралы және оның өзі мен оған ниеттес ауылдарды құнарсыз жайылымдық учаскелерге көшіру туралы мәселе қоядан бастады. Сонымен бірге Жәңгір хан Орынбор губернаторлығынан Исатай Таймановты, Махамбет Өтемісовті және олардың басқа да кейбір серіктерін бұқараны ресми тәртіп пен патша өкіметінің даладағы саясатына қарсы «бүлікшілікке бастаушылар» етіп көрсетіп, оларды ұстау үшін жедел шаралар қолдануды сұрады. 1836 жылғы 17 наурызда сенімді билерге жолдаған хатында хан былай деп жазды: Исатай мен Махамбет «халықты жоғарғы билікке бағынбауға шақырып жүр. Олар старшындар Қарабекен мен Жоланның ауылдарын шапты. Сендерге оларды ұстап алып, Хан ордасына жеткізуге әмір етемін».⁷²

Исатай Тайманов.

1833 жылғы жаздың аяғынан бастап оңтүстіктің көптеген ауылдарының өмірі өзгеріп кетті. Ауылдардың дағды бойынша бір-бірінен алыс көшуінің орнына, рулық қауымдардың көші-қоны жақындай түсті; жол бойында ру бөлімшелерінің асығыс тапсырмалы жаушылары мен хабаршылары жосып жүрді; жиындар мен кеңестер өткізіліп, ауылдардың төңірегінде хан қолшоқпарларының жасалуы мүмкін шабуылдарына қарсы қарауыл бекеттері құрылды. Азаттық қозғалысының осы «жергілікті» кезеңіне мынадай белгілер тән болды. Біріншіден, халық Каспий өңірі аймағындағы хан билеріне, ру басқарушыларына күрт наразылық білдіріп, олардың орындарынан алынуын талап етті. Екіншіден, сонымен бірге жер-жерде ханның және бай-сұлтан топтарының саясатына қарсы бағытталған қозғалысқа барған сайын жаңадан ауыл қауымдарын тарту жөнінде белсенді жұмыс жүргізілді. Күштер топтастырылып, біртұтас ұйымға біріктірілетін қарулы жасақтар құрылып жатты. Орынбор шекаралық комиссиясына жазған хаттарының бірінде 1836 жылдың мамырында Жәңгір хан Исатай мен Махамбетті «өте зиянды» адамдар деп сипаттап, оларды ұстап алуды және «Ордадан біржола аластауды» сұрады.⁷³ Үшіншіден, әсіресе 1836 жылдың басынан, сұлтандар мен билердің ауылдарына шабуыл жасау, олардың малы мен жерін басып алып, қоныстарын талқандау жиіледі. Исатай мен Махамбет осындай бірнеше жорыққа тікелей басшылық етті. Төртіншіден, хандықтың Каспий өңірі аймағындағы көптеген ру ішіндегі және рулық қауымдар хан шенеуніктерінің билігін көрінеу көзге ілмей, Исатайдың басқаруына ауысып кетті. Исатай мен Махамбет халық жиындарының бірінде ханның қатысуынсыз және оған жалтақтамай, дербес басқаратынын жариялады. Бесіншіден, азаттық жолындағы және заңға қарсы пиғылдар орданың басқа бөліктеріне таралды. Азаттық қозғалысы бүкіл хандықты қамтыды. Сөйтіп бірте-бірте екі лагерь: хан лагері мен азаттық қозғалысының лагері құрылды.

Көтерілісті дайындау мен өткізудің барлық кезеңдерінде азаттық қозғалысының негізгі әлеуметтік базасы еңбекші көшпелі шаруалар болды. Қозғалыстың көптеген белсенді қатысушылары халықтың кедей және ең кедей топтарынан шыққандар еді. Мәселен, көтерілістің ең басынан аяғына дейін қатысқан Айтас Күсеповтен мүлкін тәркілеген кезде тек «ескі киіздер, киіз үйдің тозып біткен керегелері» ғана алынған. Соған қатысқан хан шенеунігі мүлкі тәркіленген адамның «кедей болғаны көрініп тұр» деп атап өткен. Көтеріліске тағы бір белсене қатысушы Нашакұр Ақынбаевта алынуға жататын мүлік мүлде болмай шыққан. Шінік Абылаев сұлтан Жәңгірге 1838 жылғы 3 тамыздағы хабарламасында Исатайдың серіктері Ергіс, Нұрғыс және Көшім Сартовтар туралы «оларда мал ғана емес, өздерінің ішерге астары да жоқ» деп жазған.⁷⁴ Көтеріліс басшыларының өздері Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовтің, олардың ер жеткен балаларының және азаттық қозғалысына белсене қатысқан туыстарының түгелдей жеке еңбегімен бағатын азын-аулақ малы болған және шаруа әлеуметтік тобына жатқандығы айтылады.

Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс қозғаушы күштері жағынан шаруалар көтерілісі болды, мұның өзі ордада терең әлеуметтік жіктелу үрдісі болғанын дәлелдеді. Көтерілістің бағытын, дәлелдері мен идеологиясын көп жағынан оның шаруа мүддесін қорғау сипаты анықтады.

Қандай да болсын шаруалар қозғалысы сияқты, ол туындау сатысында стихиялы, тіпті ең көп құлаш жайған кезеңінде де жеткілікті дәрежеде ұйымдастырылмаған болды. Жалпы шаруалар қозғалысының әлсіздіктеріне қазақ қоғамына тән өзіндік қиындықтар — оның экономикалық және саяси мешеулігі, дәстүрлі-патриархаттық және отаршылдық езгі, халықтың ауылдар бойынша бытырап жатқандығы, халықтың көшпелі тұрмыс салты қосылды. Осының бәрі азаттық қозғалысының барлық кезеңдеріне қатты әсер етті.

Көтерілістің басталуы және барысы. 1837 жылдың көктеміне қарай қарулы қарсыласудың жергілікті ауыл мүдделерін қорғау шеңберінен шығып кеткен негізгі ошақтары қалыптасты. Олардың ең ірісі тікелей Исатай мен Махамбеттің басшылығымен жиналған көтеріліс тобы болды. Қозғалыс қамтыған аудандарда хан басқаруының толық дерлік берекесі кетті. Көтерілісшілер шонжарлардың үйлерін өртеп, мүлкін тартып алды, ханды жақтайтын пиғылдағы ауылдардың қоныстарынан мал айдап әкетті.

Көтерілісшілердің шабуылын күн санап күтіп отырған Жәңгір хан Орынбор әкімшілігін «бүлікшілерге» қарсы батыл әрекеттер қолдануға сендіріп және асықтырып, шекаралық өкімет орындарынан өзіне қосымша әскери отрядтар жіберуді сұрады. Хандықта қалыптасқан жағдай Орынбор генерал-губернаторлығын да мықтап аландатты. Рас, патша әкімшілігі күштердің көрінеу тең емес екенін, қажет болған жағдайда қазақ шаруаларының қарсыласуы мен бой көрсетулерін өзінің кез келген уақытта басып тастай алатынын түсінді. Сондықтан Орынбор губернаторы бастапқы кезде ханның өтініштерін қанағаттандыруға ұстамдылық көрсетсе де, көтерілісшілер лагеріндегі өзінің агентуралық қызметін дегенмен де күшейте түсті. Жиналған мәліметтер мынадай көріністі суреттеді: 1837 жылғы 11 маусымдағы деректер бойынша, старшындар Исатай Тайманов пен Жүніс Жантелин Құлбай және Көктөбе алқабында «өздерінің қаруланған 500-дей руластарын жина-

ған», бір айдан сәл асатын уақытта Исатайдың ауылына «1000-ға жуық шаңырақ пен қаруланған 600 казак шоғырланған». ⁷⁵ 1837 жылы көтерілісшілер саны өткен жылмен салыстырғанда 3—5 есе көбейіп, барлық топтарды есептегенде 4—5 мың адамға дейін жеткен. ⁷⁶

1837 жылғы тамыз айының басында Орынбор губернаторы көтеріліс басшылары Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісовті ұстауға өкім берді. Бұл жоспарды жүзеге асырудың сәті түспеген соң, қақпанға түсіруді ұйымдастыруға және Исатайды оның ханға қоятын талаптарын «тындау» үшін Орынборға келуге көндіруге ұйғарым жасалды. Бастапқыда Исатай губернатордың шақыруына келісті де, кейіннен оған барудан бас тартып, «қысымға жол бермеуге» өзі кірісетінін мәлімдеді. ⁷⁷

Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілердің ірі күштері бірнеше топқа бөлініп, үнемі орын ауыстырып отырды, сөйтіп барған сайын хан ордасына жақындай түсті. Олар жол-жөнекей хан шенеуніктері мен шонжарларының ауылдары мен иеліктерін қиратып, олардың жерлерін тартып алды, бірқатар жерлерде ру бөлімшелеріне өз билеушілерін тағайындады. Қозғалыс барысында көтерілісшілер басқа да рулық қауымдарға өз ықпалын күшейтуге, өздеріне жаңа жақтастар тартуға ұмтылып отырды. Бұқараның батыл бел байлағанын және бой көрсету күшін хан алдында көрсете отырып, олар ханды басқару реформасына баруға мәжбүр еткісі келді. 15—20 қазанда көтерілісшілердің лагері хан ордасынан 60—70 шақырым жердегі Теректікүм алқабына да жеткен, ⁷⁸ ал 24 қазанда саны бір деректер бойынша — 1500-дей адам, ал басқа бір деректер бойынша 2500—3000 адам болатын Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілер хан ордасынан 40 шақырымдай жерде болған. 2—3 күннен кейін олар хан ордасынан 4—8 шақырым жерге жетіп қос тіккен. Қоршау екі аптаға созылған.

Сол уақыт ішінде Орынбор губернаторы көтерілісшілерді қоршауға алып, оларды жойып жіберу жөніндегі операцияны жүзеге асырды. Жақсы қаруланған тұрақты бөлімдер мен казак бөлімдері, Кулагин, Горск бекіністерінен, Зеленов форпостынан, Орал мен Астраханнан әкелінген жекелеген әскери бөлімшелер шабуылға шықты. Көтерілісшілерге қарсы бүкіл операцияларды үйлестіру және оларға басшылық ету үшін Орынбордан подполковник Геке шықты. Босқындар мен төлеңгіттер арасынан хан жанынан шамамен 600—700 адам болатын қарулы топ ұйымдастырылды. Көтерілісшілердің шегінетін жолын байлап тастау үшін бүкіл Өзен және Приурал шептері бойындағы қарауыл бекеттері күшейтілді.

Орыс әкімшілігімен және оның үстіне патша үкіметінің қарулы күштерімен қақтығыстан аулақ болуға тырысқан көтеріліс басшылары әскери отрядтардың келуін күтпеген еді. Бастапқыда ханмен, одан соң хан ордасына 30 қазанда келген подполковник Гекемен бірнеше күн бойы хат алысканнан кейін көтерілісшілер патша үкіметінің кө-

Махамбет Өтемісов.

рінеу күші басым, жақсы қаруланған жазалау отрядтарының қоршап алуын және олармен кездесуді болғызбау үшін орданы қоршауды тоқтатты. Алайда олар жазалаушылардың қуғынынан көп ұзап кете алмады.

15 қараша күні таң алдында 2 мың солдат пен хан адамдарынан тұратын Геке отряды мен көтерілісшілер арасында Тастөбе алқабы ауданында қысқа уақытқа созылған бірақ кескілескен шайқас болып, онда көтерілісшілер 100-ге жуық адамынан айырылды.⁷⁹ Ұсақ топтарға бөлініп, олар әр түрлі бағыттарға бытырап кетті. Исатай мен Махамбеттің оларды қайта жинауға жасаған әрекеттері табысқа жетпеді. Бұдан кейін жазалау отрядтарының іс-қимылы көтерілісшілердің Исатай мен Махамбет бастаған негізгі шағын тобын жоюға бағытталды, бірақ аумағы жағынан жердің шектеулілігін шебер пайдаланған олар жауға шеткі топтарымен ұсақ қақтығыстар жасай отырып, өздерінің ізіне түскен отрядтармен ашық қақтығыстан жалтарып кетіп отырды.

Ханға және бай-сұлтан шонжарларға қарсы тегеурінді күрес жүргізуден үміт үзген Исатай мен Махамбет бостандық жолындағы күрестегі ең табанды сарбаздарының шағын тобымен бірге Жайықтың арғы бетіне өту мүмкіндігінің жолдарын іздестіруді ұйғарды. Жайықтың екі жағына қойылған әскери тосындардың тығыз желісіне қарамастан, олар 1837 жылдың 13 желтоқсанынан 14 желтоқсанына қараған аязды да боранды түнінде Жаманқала форпосты түбінен өтіп, Жайықтың арғы жағындағы кең далаға сіңіп үлгірді.

Бөкей хандығындағы шаруалар қозғалысы осылай аяқталды. Бірақ ол Жайықтың сол жағасына ауысты. Исатай мен Махамбет бастаған ат төбеліндей көтерілісшілер Жайықтан өткен соң да қаруын тастауды ойлаған жоқ. Исатай мен Махамбет мұнда да патша өкіметінің және жергілікті феодалдардың жазалау отрядтарымен шешуші шайқас үшін күштерді шоғырландыру жөніндегі қызметін өрістетті. Олар 1838 жылдың көктеміне қарай билеуші-сұлтан Айшуақов пен оның жақтастарына ғана емес, Жөңгір ханның өзіне де қорқыныш туғызған көтерілісші ірі отряд құрып алды. Орынбор генерал-губернаторлығы Кіші жүз аумағындағы Исатай Таймановтың қозғалысын басып-жаныштау үшін дала өңіріне жаңа отрядтарды жіберген үстіне жіберіп жатты.

1838 жылғы 12 шілдеде көтерілісшілердің шамамен алғанда саны 500 жігіт болатын негізгі тобы Ақбұлақ және Қиыл өзендері арасындағы ауданда подполковник Геке басқарған біріккен ірі жазалау отрядымен түйісті. Болған ұрыста көтерілісшілер нағыз ерлік пен жанқиярлық көрсетті, бірақ күш мүлде тең емес еді, көтерілісшілер талқандалып, олардың басшысы Исатай Тайманов қаза тапты.

Халық бұқарасының 1833—38 жылдардағы шырқау шегінде шаруалар көтерілісіне айналған азаттық күресі өзінің өрлеуі кезеңінде ханға қарсы және отаршылдыққа қарсы бағытта болды. Ол жер үшін күрес шеңберінен шығып кетті, дегенмен бұл оның әлеуметтік-экономикалық себептерінде айқындаушы жөйіт болып қала берді.

Көтерілістің салдары. Көтеріліс талқандалғаннан кейін отаршылдық өкімет орындары мен хан жағындағы үстем топтың оған қатысушылар мен ұсақ топтарға бөлініп, дала өңірінде бой тасалауға тырысқан, бір бөлігі Арал өңіріндегі қоныстарға кеткен, оған тілектес бейбіт ауылдарды қатыгездікпен қудалауы басталды. Казак жүздіктері мен арнаулы жазалау отрядтары

көтеріліске белсене қатысушыларды қолға түсіріп, көптеген ауылдарды талап-тонауға ұшыратты.

Көтеріліске қатысушылар дүре соғылып, өлімші етіп жазаланды, каторгалық жұмысқа кесіліп, тұтқындар роталарына жіберілді, Сібірге айдалды, мүліктері тәркіленіп, мәңгілікке жер аударылып жіберілді. Махамбет Өтемісовтің бауырлары Ысмайыл мен Сүлеймен: біріншісі 500 адамдық саптан үш қайтара өткізіліп, сым шыбықпен дүреленуге және алты жылға Ригаға крепостниктік жұмысқа айдалуға, бұл мерзімнен өткен соң Сібірге мәңгі қоныстандыруға, ал екіншісі «қаны шыққанша» қамшымен дүре соғуға, кейіннен солдатқа жіберілетін болып, Киевке крепостниктік жұмысқа айдалуға жазаланды. Исатайдың адал серіктері Нұрғыс, Ергіс, Көшім Сартовтар мен олардың әкесі Сарт Ералин одан да ауыр жазаға кесілді.

1838 жылдың маусым айында Орынбордың әскери орындары көтеріліске белсене қатысушылардың 16 адам құрамындағы алғашқы тобын кейіннен крепостниктік және каторгалық жұмыстарға айдайтын болып, қамшымен және сым шыбықпен дүре соғуға кесті. Нақ сол кезде Оралда, ресми деректер бойынша, көтеріліске белсене қатысқан 39 адам сотсыз және тергеусіз қамауда ұсталған. Біраз көтерілісші түрмелерде сотқа дейін-ақ өліп кеткен.⁸⁰

Халықтың ханға, билеуші сұлтандар мен олардың төңірегіндегілерге, сондай-ақ отаршылдық өкімет орындарына деген өшпенділігі көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін өзі қарсы бағытталғандарға әлі де көп уақыт бойы үнемі үрей туғызған қаһарлы күш болып қала берді. Көтеріліс басып-жанышталғаннан кейін бес жылға жуық уақыт өткен соң Жәңгір хан Орынбор комиссиясына: «...Исатай қарақшыларының арам ниетті қалдықтары да мені үнемі аландатып келеді», — деп жазды. Хан оларды «өзіне қастық ойлайтын арам ниетті адамдар» деп сипаттаған.⁸¹

Көтеріліс жетекшісі Исатай Тайманов қаза тауып, көтерілісшілердің соққы беретін күштері жеңіліске ұшырағаннан кейін Махамбет Өтемісов дала өңірінде бой тасалап жүрді, бірақ бірсыпыра уақыт өткен соң халық бұқарасы арасында ханға және патшаны жақтайтын пиғылдағы барлық шонжарларға қарсы қайтадан үгіт жүргізуге кірісті.

Махамбеттің халық арасында қандай құрметке ие екенін және оның қанат бітіретін шешендікпен ұштасқан теңдесі жоқ ақындық дарынын білетін Жәңгір хан мен билеуші-сұлтан Айшуақов оның өздеріне қарасты рулар мен ауылдарға келуіне жол бермеуге тырысты. Олар жауынгер-ақын шақырудан шаршамаған халық ашу-ызасының жаңа дүмпуінен қауіптенді. 1843 жылдың басында Махамбеттің Жайық өзеніне жақын ауылдарға келгенін ести салысымен, хан шекаралық басқармаға дереу былай деп жеткізген: «Исатай қарақшыларының басшысы Махамбет Өтемісов соттың шепке жақындауына тыйым салғанына қарамастан, оған жақын жерде тұрып жатыр, үнемі тиімсіз сыбыс таратып, Ішкі ордадан қашқандарды өзіне қосып алуда».⁸²

Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов басшылық еткен шаруалар көтерілісі жеңіліс тапты. Сол бір нақты тарихи жағдайларда оның басқаша бітуі мүмкін емес болатын, өйткені хан билігі мен билеуші-сұлтандар жағында патша үкіметінің күш-қуаты таразы басып қана қойған жоқ, сонымен қатар шаруалар қозғалысы аясы тар және шектеулі болды, Қазақстанның басқа бөліктеріндегі азаттық қозғалысымен байланысы болмады, оның үстіне Ресейдегі басқа да азаттық қозғалыстарымен байланыс-

сыз жүргізілді. Алайда көтерілісшілердің батылдығы сүйсінуге лайық. Олар өлкеде езушілерге қарсы күрес туын жоғары сатыға көтеріп, әлеуметтік бостандық жолындағы күрес эстафетасын жаңа ұрпақтарға ұстатты.

4. КЕНЕСАРЫ ХАН БАСТАҒАН ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ (1837–1847)

Қасым сұлтан мен оның балаларының қаза табуы, бой көрсетулердің алдыңғы кезеңі стихиялы, ұйымдаспаған сипатта болғанына қарамастан, Орта жүзде әкімшілік-саяси жаңалықтардың қатаң енгізілуі жағдайында отаршылдыққа қарсы күрестің жалғастырылуына тың тыныс қосты, қазақ жерлерін біріктіруші Абылай хан ұрпақтарының тар өрісті рулық, әулеттік мүдделерін екінші қатарға ығыстырып, қозғалысқа неғұрлым айқын көрінген халық-азаттық сипатын берді. Бұл күресті енді Абылай немерелерінің бірі — сұлтан, кейін хан тағына отырған Кенесары Қасымов (1802–1847) басқарды.

Кенесары Қасымов тарихи аренаға Қазақстанның 1822, 1824 жылдардағы сібір және орынбор қазақтары туралы Жарғылардың қабылданғанына қарамастан саяси оқшаулығын сақтауды жалғастырған аудандарының тәуелсіздігіне патша әскерлерінің жаппай аттаныстары салдарынан қатер төнген жағдайда Абылай ханның ісін жалғастырушы ретінде келді. Сондықтан да көтеріліс жасаған сұлтанның басты мақсаты Абылай хан кезіндегі Қазақстанның аумақтық шектерінің тұтастығын қалпына келтіру, «дуандарды»⁸³ (XIX ғасырдың 20–30-жылдарында Қазақстанда құрылған округтер оның хаттарында осылай көрсетілген) тарату, Ресей құрамына өлі кірмеген жерлердің толық дербестігін сақтап қалу болды.

«Бүлікшіл сұлтан» күресінің негізі талаптары оның император I Николайға, орынбор губернаторлары В. А. Перовскийге, В. А. Обручевке, сібір губернаторы, кінәз В. Д. Горчаковқа, Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасы А. Ф. Генске және басқаларға жолдаған көптеген хаттарында айқын анықталған. Ғұбайдолла сұлтан да, атақты ағасы Саржан да Кенесары Қасымовпен бір қатарға тұра алмайды, М. Красовскийдің пікірінше, ол «ақылы жөнінен атасынан (Абылайдан. — *Ред.*) кем түскенімен, одан да, әкесінен де (Қасым төре. — *Ред.*) мінезінің өрлігімен асып кетіп, бүкіл далаға әйгілі болды».⁸⁴

«Айлакер, ерекше сипатты саясатшы» ретінде Кенесары Қасымов сұлтан күдіретті Ресей державасымен күрес қазақтың үш жүзінің күштерін біріктіруді, едәуір құрбандықты, әскери ғана емес, дипломатиялық та күшжігер жұмсауды талап ететінін жақсы білді. Ол халық қозғалысынан бөлініп қалған жекелеген сұлтандардың, старшындардың, билердің бетімен кетушілігін аяусыз басып, Ресей саясатын қолдағандарды қатаң жазалағанмен, бәрі бір патша үкіметімен түсініспеушіліктерді, негізінен алғанда, бейбіт жолмен шешуді жақтаушы болып қала берді. Соғыс тұтқындарына, соның ішінде орыстарға да төзімділікпен қарады, олардың кейбіреулері оған қызмет етті, Ресей елшілерін сыпайылықпен қабылдады, қырғыздармен тайталас кезеңінде мінез танытқаны болмаса, өз әрекеттерінде қатыгездікке жиі жол бермеді. Дегенмен, көтеріліс мүдделерін сатып кеткендер, әскери төртіпті бұзғандар оның қаһарына

ұшырап отыруы жиі болып тұрды. Атап айтқанда мұны «Кенесары-Наурызбай» дастаны дәлелдейді, оның авторы ақын әрі жауынгер Нысанбай атақты «қазақ Шәмілінің» барлық іс-әрекеттеріне белсене қатысқан.⁸⁵ Айтпақшы Кенесарыға еріксіз тұтқын болған барон У-р (Услар) суреттеген ханның сөзбен сипатталған портретін келтіре кету артық болмас: «Кенесарының бойы биік емес, ашаң, оның бет әлпетінде қалмақ сипатты бітім бар және оның шыққан тегін еске салады. Айта кетелік, оның қысыңқы көздері мысқыл араласқан ақыл нұрын шашып тұрады, ал оның кескінінен өсте де қаталдық байқалмайды, алайда ол көптеген жағдайларда қаталдық көрсеткен».⁸⁶

Ақылды саясатшы Кенесары сұлтан Ресейге қарсы ұзаққа созылып, титықтататын қарулы күрестің бүкіл қиындығын ұғынып, Сібір және Орынбор әкімшіліктерімен келіссөздер жүргізу арқылы үздік дипломатиялық қасиеттерін көрсетті.

Орынбор генерал-губернаторы В. А. Перовскийдің атына жазған алғашқы хатында-ақ ол Қазақстан аумағында бекіністер салуды, қазақ жерлерін басып алуды 35 жылға тоқтата тұруды ұсынған.⁸⁷

Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатында қазақ жерлерін басып алуды кеңейткен және Ресей ықпалы шегінен тыс қалған аудандарда жаңа округтер құрған патша үкіметімен алауыздықтарды қазақ ханының бейбіт жолмен шешуге ұмтылыстарын дәлелдейтін қызықты құжаттар сақталған. Омбы қала бастығына Үшбұлақ округтік приказының 1838 жылғы 26 желтоқсандағы хабарламасында ханның жеке өкілдері — Көкшетау, Ақмола және Баянауыл округтерінің бес қазағы (Тобылды Токтин, Жүсіп Жанкүшіков, Мәмберді Қонысбаев, Тайтоқа Дөненов және Қосымбай Қазанғапов) ұсталғаны туралы хабарланған, оларға хан Ресей императоры мен Батыс Сібір генерал-губернаторына арналған екі хатты жеткізуді тапсырған. Е. Бекмахановтың кітабында Кенесары сенім білдірген бес адамның екеуі аталады.⁸⁸

Кенесары үш жүздің дәстүрлі топтарын, рулық бөлімшелерін біріктіруге барлық амалдарды қолданды, дегенмен бұл мақсатқа азаттық күрестің 1844—45 жылдардағы ең шырқау биігіне көтерілген кезеңінің өзінде де қол жетпеді.

Көтерілістің ең басынан-ақ қазақ шонжарлары қарама-қарсы екі лагерьге бөлінді: олардың үкімет қолдаған бір бөлігі отаршылдық әкімшіліктің қолдануына сүйеніп, омбы және орынбор әкімшіліктерінен әртүрлі пұрсаттылықтар алуға тырыса отырып, өздерінің саяси дұшпандарын күйретуге ұмтылды. Ақмола округінің аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендин Кенесарының ымырасыз жауы болды, Кіші жүздің билеуші-сұлтандары Ахмет және Мұхаммед Жантөриндер, Айшуақов сұлтандар көтерілісшілерге қарсы өршеленген күрес жүргізді. Кенесары Жетісуға барғаннан кейін азаттық күресі жетекшісінің өз туыстары, Абылай хан-

Кенесары Қасымов.

ның балалары Әли, Сүйік, Әділдер көтерілісшілер жөнінде ымырасыз көзқарас ұстанды. Кейіннен қару кезеніп тұрғанда Ресей үкіметіне көтерілісшілердің келгенін «хабарлау» туралы міндеттемеге қол қойған 27 би мен сұлтанның көпшілік бөлігі сол кезде Жетісудағы көптеген ру бөлімшелерін басқарған Абылай ұрпақтары болатын. Старшындардың, билердің, сұлтандардың бір бөлігі, соның ішінде Орта жүзде де қарсы әрекет жасағанына карамастан, Кенесары Қасымов үш жүз қазақтары руларының едәуір бөлігін өз туы астына біріктіре білді. Бір кездерде Кенесары әскерінің саны 20 000 адамға дейін жетті. Көтерілісшілердің ұйытқысы Орта жүздің қатардағы көшпелілері болды. Омбы облыстық басқармасының сот-жазалау мекемелері жинаған деректер бойынша, Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы және Баянауыл округтерінде ғана көтерілісшілерді 80-нен астам сұлтандар, билер, старшындар қолдаған.⁸⁹ Саржан бастаған азаттық қозғалысына 23 жасынан бастап белсене қатысып, қоқандықтардың ағалары мен әкесінің қаза табуына соқтырған екіжүзді көзқарасына көз жеткізген Кенесары өзін ара-тұра оқ-дәрімен, мылтықпен жабдықтап отырған Бұхара әмірімен достық қатынаста болғанымен, Сырдарияның төменгі ағысының қазақтарына қысым көрсеткен қоқан құсбегімен келіссөздерден бас тартты.

Қазақтар көтерілісі өуел бастан-ақ бұқаралық сипат алды. Тегінде XVIII ғасырдың аяғындағы және XIX ғасырдағы азаттық қозғалыстары тарихында бұл — қазақ рулары қоныстанған негізгі аудандарды қамтыған бірден-бір көтеріліс: оған Орта жүздің ру бірлестіктеріне қоса, Кіші жүздің шекті, жағалбайлы, табын, алшын, шөмекей, жаппас және басқа рулары, Ұлы жүздің үйсін, дулат және басқа рулары қатысты. Кенесарыны үш жүздің ханы деп танудың мұрағат деректері арқылы расталатын фактісі оның ұлт мүдделерін бірден-бір, жоғары дәрежеде білдіретін, бүкіл халық сайлаған билеуші ретіндегі өкілеттігінің заңдылығын дәлелдейді.⁹⁰

Көтерілістің қозғаушы күші қазақ шаруалары болды. Мемлекеттілікті қалпына келтіру жолындағы күреске қатардағы егіншілер де, старшындар да, сұлтандар да тартылды. Қазақ жерлерін әскери отарлауға, қоқан бектерінің зорлық-зомбылықтарына қарсы жалпыға бірдей күрес көтеріліске азаттық сипат берді. Өкінішке қарай, Кенесарыны қолдау жөнінен билердің, старшындардың, сұлтандардың бәрі бірдей дәйекті болмай шықты: негізгі күштердің басқа аудандарға шоғырландырылуы мен үнемі жылжып отыруына қарай рулық белгілері бойынша жинақталған жекелеген топтар негізгі ұйытқыдан бөлініп қалып отырды.

Топ жетекшілерінің арасында атақты халық батырлары: Ағыбай, Иман (Амангелді Имановтың атасы), Басығара, Аңғал, Жанайдар, Жәуке, Сұраншы, Байсейіт, Жоламан Тіленшиев, Бұқарбай және басқалар болды.⁹¹

Қатысушылар құрамы түрлі ұлт өкілдерінен: қазақтар, орыстар, өзбектер, қырғыздар, поляктар және басқалардан құралды.

Кенесарының соғыс қимылдары 1838 жылдың көктемінде Ақмола приказын қоршауға алып, өртеуден басталды. Бекініс коменданты әскери старшина Карбышев пен Ақмола округінің аға сұлтаны Қоңыркұлжа Құдаймендин өртелген бекіністен әрең дегенде қашып шықты. Көп кешікпей көтерілісшілер Торғай даласы өңіріне қоныс аударды. Орынбор шенеуніктеріне жазған хаттарында Кенесары бұл қадамды өзінің Орынборға жақындап көшіп барып, келіссөздер жүргізуді жеңілдетуге деген

тілегімен түсіндіреді. Ал жігерлі сұлтан іс жүзінде 1836—38 жылдары Исатай Таймановтың басшылығымен көтеріліс болған, Ресейге тікелей іргелес жатқан Кіші жүз кеңістігіне көтерілісті таратуды мақсат еткен еді. Жоламан Тіленшиев батыр бастаған төртқаралар, шөмекейлер, табындар және басқа рулар көтерілісшілерге қосылды. Қозғалыс Кіші жүзді де қамтыды. Күтілгеніндей, келіссөздер нәтиже бермеді.

1841 жылдың қыркүйегінде қазақтың үш жүзінің ықпалды билері, сұлтандары Кенесары Қасымовты қазақ жерінің ханы етіп сайлады. Қазақ мемлекеттілігі қалпына келтірілді. 1841 жылдың күзінде көтерілісшілер қоқандықтардың едәуір күштері орналасқан Созақ, Жаңақорған, Ақмешіт, Жүлек бекіністерін қоршады. Қоқандықтардың бірнеше бекіністерін алу бостандық жолындағы күрескерлерді жігерлендірді. Тіпті қозғалыстың басты ошақтарынан алыста көшіп жүрген төртқара және шекті рулары да оны бүкіл қазақ ханы деп танитынын хабарлады.

Төртқара және шекті руларының Кенесары Қасымов жағында белсене қатысуы жайында айта келгенде, ХІХ ғасырдың 30-жылдарының аяғы — 40-жылдарының басында олардың іс-қимылын жандандыра түсуге түрткі болған факторларды тәптіштей түскен жөн. Бұл арада номадтар аймақтарының Ресей империясының төніп келе жатқан отаршылдық басып алу қатерінен қазақ жерлерінің оқшаулығын жалпы қайта жаңғырту ісіне қосылуға деген ұмтылысы ғана емес, сонымен қатар Сыр өңірі аймағы халқының қоқан бектерінің зорлық-зомбылыққа толы билеп-төстеуінен құтылуға деген тілегі де айтылып отыр. Кенесарының қоқан бектерімен өзара қатынастарының шиеленісуін қазақ сұлтанының жеке себептері де туғызған еді.

Қоқан билеушілерінің 1836 жылы соның алдындағы кезеңдегі қазақтар көтерілісі жетекшілерінің бірі, ағасы Саржанды қарақшылықпен өлтіруі, 1840 жылы әкесі Қасым төрені, сондай-ақ ағалары Есенгелді, Ержан сұлтандарды және Абылайдың басқа ұрпақтарын сатқындықпен қырып салуы да қозғалыс жетекшісінің қоқанға қарсы көзқарасын қатайта түскен-ді. Атап айтқанда, Кенесары бұл жөнінде Орынбор губернаторына хаттарының бірінде жазған. Азаттық күресінің ең басынан өзі қаза тапқанға дейін Кенесары хан Қоқан хандығы жөнінде айқын бағыт — қазақтарды қоқан билеушілерінің езгісінен азат ету бағытын ұстанды. Қазақ ханының Хиуа ханымен өзара қатынастары тұрғысынан алғанда, оның саясаты біршама айрықша болды, онымен Кенесары әбден сенімділік көзқарас ұстанды. Бұған қоса, Хиуа билеушісі қазақ жасақтарын ара-тұра астықпен, зеңбіректермен, оқ-дәрімен жабдықтап отырды. Әскери тарихшы В. Поттоның пікірінше, Бұхара әмірлігі сияқты, Хиуа хандығы да Кенесарымен өзара қолайлы «одақ» жасасуға әзір болған.⁹²

Осы мән-жайлардың бәрі Кенесарының өзбек хандықтары жөніндегі саясатының сипатын, мәнін белгілі бір дәрежеде алдын ала анықтап берді, хандықтың өкімшілік басқару құрылымына ықпал жасады.

Империяның отаршылдық билігі едәуір берік орныққан Ертіс, Есіл, Жайық шептері бойындағы аудандарды қоспағанда, Кенесары құрған мемлекет өз билігін бүкіл Қазақстан аумағына таратқан дәстүрлі мемлекет болды.

Салық жинау: малшылардан зекет, дикандардан ұшыр жинау тәртіпке келтірілді. Патша отрядтарымен қантөгіскен қақтығыстардың жалғасуы

материалдық және өзге де құралдарды керек етті, әлбетте, бұл салық ауыр-тпалығының ұлғайтылуына әкеп соқты.

Кенесарының мемлекеті қазақтардың егіншілікке көшуін көтермеледі. Басқа мән-жайлармен қоса, мұны патша әкімшілігі тарапынан сауда жолдарын бақылау қатайтылған жағдайларда көтеріліске шыққан ауылдарды астықпен қамтамасыз етудің қажеттігі талап етті. Көтеріліс аудандарына астық жеткізуші керуендер қолға түскен жағдайда астығы тәркіленді, ал көпестер, саудагерлер қатаң жауапқа тартылды, мұның өзі көшпелі халық үнемі көшіп-қонып отырған жағдайда да ханды егіншілікті көтермелеуге мәжбүр етті. Үкіметтің қатаң шараларына қарамастан астық артылған керуендер жер-жерден, тіпті алыстағы Кіші жүзден де келіп жатты. Ол егіншілікті бірден-бір және «күнкөрістің молшылық көзі» деп білді. 1846 жылдың күзінде Іле өзенінің оң жағасына жақын Қарақамау алқабы ауданынан «...ол жалайыр руының егіншілерін тапты. Егіншіліктің артықшылықтарын көрген хан өзіне еріп жүргендерге де диканшылықпен айналысуды ұсынды».⁹³

Кенесарының сауда саясатының да өзіндік ерекшеліктері болды. Көпестер керуендерінен алынатын баж едәуір кіріс келтіретінін көрген хан оларды тонауды тоқтатты, кейде керуенбасыларын өзі қабылдап, тауарлар алып өткені үшін баж төлеуден жалтарғандарға қосымша салықтар салып отырды. Оның хандығының шегінен шыққаннан кейін приказчиктердің өздерін «жауап алу үшін» тоқтатқан казак отрядтарының командирлеріне жағынуға тырысып, ол туралы тек қана «қарақшы» деп айтуы сирек кездеспесе де, Кенесары ауылдарында тоқтатылған көпестерге меймандостық пен қамқорлық көрсетілгені туралы құжаттар жетіп жатыр.⁹⁴

Бұрынғы мемлекеттік құрылыс едәуір қайта ұйымдастырылды. Жоғары кеңесші орган ретіндегі Хан кеңесі халық мүдделеріне берілген батырлардан, билерден, сұлтандардан, туыстарынан тұрды. Бірақ шешуші дауыс Кенесарының өзінде болды. Хан кеңесіне, негізінен алғанда, азаттық күресінің мүдделеріне адал, сол кездің өзінде-ақ халықтың ақылды да шебер саясатшылар деп тануына лайық болған жеке ерлігін, дипломатиялық қабілетін көрсеткен, адамдар кірді.

Хан кеңесі шешімдерінің, үндеулерінің ауылдарда таралуын, түсіндірілуін және орындалуын арнаулы басқару қызметі қадағалап отырды. Мемлекет басында болғанында Кенесары шыққан тегіне қарамастан, теңдесі жоқ жеке қасиетін көрсеткен адамдардың басқару ісіне тартылуын көтермелеп отырғандығы тарихтан белгілі.

Хан Ресейдің, Орта Азияның лауазымды адамдарына үнемі хат жолдап отырды. Дипломатиялық қызметті ұйымдастыруға ол ерекше зор мән берді. Оның хаттары, жолданымдары мазмұнының айқын нақты, талаптарының дәлелді болуымен ерекшеленеді. Орыс дипломаттары Гернді, Долговты, барон Усларды, белгілі көпестерді қабылдаған кезінде хан өзін дипломатиялық әдептілікпен ұстаған.

«Дінсіз көпірлерге қарсы одақ» жасасу үшін «даңқты батырдың даңқты Хиуа мемлекетінің» елшілерін қабылдауы жағдайларының бірін Я. Палферов сипаттаған.⁹⁵

Кенесары жекелеген жасақтарына әскери кеңестің мүшелері, атақты батырлар басшылық еткен ұрысқа қабілетті қалың қол ұйымдастыра білді.

Кенесарының жүздіктерге және мындықтарға бөлінген әскері ұзаққа созылатын дала соғысы жағдайларына бейімделген болды. Кенесарының жеке өзі қадағалап отырған қатаң тәртіп, оның айтарлықтай қысқа уақытта жауынгерлердің толық жиналуын қамтамасыз етуіне мүмкіндік берді. Кенесары өз әскерлеріне айырым белгілерін енгізді. Көтеріліс жетекшісінің өзі кейде орыс армиясының алтынды офицерлік эполеттерін тағынып жүргенін көптеген деректемелер растайды: «...ақбоз атқа салт мініп, алтын оқамен көмкерілген шолақ шекпен киген және орыс полковнигінің эполеттерін тағынған әскербасының өзін (Кенесарыны. — *Ред.*) де дүрбімен көру мүмкін болды. Оның басында офицерлер киетін арнайы фуражка, ал бір иығында артқа тастаған күміс салпыншақ шарф», — 1844 жылдың тамызында Екатерина станицасын қоршау кезінде Кенесары осылай сипатталған.⁹⁶

Кенесары өзіне қажетті мәліметтер жеткізіп отырған жансыздарының қызметін шебер пайдаланды. Осындай ақпараттың арқасында, хан жазалау күштерінің әскери жүріс-тұрысының жоспарларын алдын ала біліп отырды, бұл оның өз адамдарын орынсыз қырғынға ұшыратуды болғызбауына мүмкіндік берді. Кенесарының соғыс қимылдарын жүргізу тактикасы полковник Дуниковскийдің, әскери старшын Лебедевтің рапорттарында, есептерінде, хабарламаларында, ХІХ ғасырдағы тарихшылар Н. Середаның, В. Поттонның, Л. Мейердің және басқалардың еңбектерінде егжей-тегжейлі суреттелген.

Кенесары жеке басының ерлігімен, өр мінезімен ерекше көзге түскен, өзінің қалың нөкерлерінің алдында «әрқашанда сәнді барқыт бешпент киіп, салт атпен салтанат құрып жүрген», іс-қимылында ол «жолындағының бәрін жайпап өтетін дауыл сияқты болған».

Хандық басына келген соң Кенесары қазақ жерлерін азат ету жолындағы күресті бұрынғысына қарағанда неғұрлым батыл жалғастырды. Қоқанның Созақ бекінісін алған соң Кенесары соғыс қимылдарын кеңейтіп қана қоймай, сонымен бірге өз жақындарының қаза тапқаны үшін кек қайтаруға да ниеттенді.

1843 жылға дейін үкімет көтерілісшілерге қарсы тұрақты армияның ірі контингентін пайдаланудан тартынып, отаршылдыққа қарсы қозғалыстың негізгі ошақтарын қазақ бөлімдерімен тұншықтыруды жөн көрді. Оның үстіне ХІХ ғасырдың 40-жылдарына дейін жоғары дәрежелі әскери-әкімшілік шенділер жалпыхалықтық қозғалысты «қару қолданбай, Ұлы мәртебелінің мейірбандық сезімдеріне сәйкес келетін адамгершілік сенімдермен» басу үмітін жоғалтпады.⁹⁷ Атап айтқанда, генерал-майор Жемчужников осындай көзқарасты жақтаушы болды, ол әскери министр Чернышевті өз жоспарын қабылдауға сендірді. Бұл орайда Жемчужниковты Сібір және әсіресе Орынбор генерал-губернаторлықтарының проблеманы бейбіт жолмен шешу көзқарасын ұстанған жекелеген патшалық әскери қайраткерлерінің қатарына жатқызу, әрине қате болар еді. Жемчужников мұндай қорытындыға кең ауқымды күрес басталған кезден 4—5 жыл бойы бытыраңқы отрядтармен қимыл жасаған қазақ құрамалары командирлерінің үлесіне тиген талай сәтсіздіктердің себебінен келген еді.

Алайда көтерілістің әлдеқашаннан бері империя бодандығында болып келген шалғайдағы аудандар мен аймақтарды одан әрі қамтуы патша өкіметін қатты мазасыздандырды. Азаттық күресінің белсенді кезеңі

Солтүстік Кавказ таулықтары қозғалысының өрлеуіне тұстас келді, ал Петербург сарайы таулықтар қозғалысын басуға едәуір әскери күштер бөлуге мәжбүр болған еді. Араларында ортақ белгілер де, сонымен бірге ерекшелік те көп болған отаршылдыққа қарсы осы мейлінше қуатты қозғалыстар ықпалының көршілес аймақтарға таралу болашағы патша өкіметін Оралдан арғы шет аймақта орналастырылған тұрақты әскери күштерді қолдана отырып, Кенесары ханға қарсы нағыз соғыс бастауға мәжбүр етті.

«Бір мемлекетте екінші мемлекет болмауы керек» деген қарарға қол қоя отырып, І Николай 1843 жылғы 27 маусымда Кенесарыға қарсы кең көлемде соғыс жорығына рұқсат етті. Әскери старшина Лебедевтің 300 адамнан тұратын отряды алдыңғы соққы беретін күш болуға тиіс еді, кейіннен оның отрядындағылар саны 1900 адамға жетті; 1843 жылдың тамызында А. Жантөрин және Б. Айшуақов сұлтандар бастаған екінші топ жаракталды. Тайталасушы тараптардың 1843 жылғы 7 тамыздағы шайқасы үкіметке тілегендей нәтиже бермеді. Полковник Бизанов бастаған қарулы топ көтерілісшілердің негізгі күштерін кездестірмей, Орск бекінісіне қайтып оралды. Өлкені жақсы білген Кенесары шабуылға шығып, 1844 жылғы 20 шілдеден 21 шілдеге қараған түні Жантөрин сұлтан отрядының быт-шытын шығарды.⁹⁸

Әскери старшина Лебедев сылбырлығы және дереу көмек көрсетпегені үшін әскери отрядқа басшылық етуден шеттетілді. Жеңіспен жігерленген Кенесарының негізгі күштері 1844 жылғы 14 тамызда Екатерина станицасына шабуыл жасады, маңындағы елді мекенді, форштадты өртеп, 40 адамды тұтқынға алды.⁹⁹

Көтерілісті басу үшін Орынбор жағынан полковник Дуниковскийдің отряды шықты, ал әскерлердің сібір тобын генерал Жемчужников басқарды. Кенесары патша отрядтарының кудалауынан құтылып кетті. Үкіметтік топтарды абыржушылық жайлады. Оның үстіне Шәмілмен ұзаққа созылған соғыс үкіметтің күш-құралдарын одан әрі аландата берді. Кенесарымен соғыс та тез жеңіске жеткізбейтін сынайда болды. Мұнымен қоса Орынбор губернаторы В. А. Перовский мен Сібір губернаторы В. Д. Горчаков арасында Кенесарыға қарсы күрес жолы жөнінде кереғар көзқарас пайда болды. Перовский бұрынғысынша жанжалды бейбіт жолмен шешуді, ал Горчаков көтерілісті қарулы күшпен басып-жаныштауды жақтады.

Орынбор бастықтары Долгов пен Гернді елшілікке жіберу қажет деп тапты, елшілік алынған нұсқауларға сәйкес Кенесарының алдына қабылдауға болмайтын шарт қойды: көтерілісшілерге үкімет белгілеген шектеулі аймақ шегінде көшіп жүруге рұқсат етілді. Патша елшілері алға қойылған мақсатқа жетпей, кері қайтуға мәжбүр болды. Бұл орайда Долгов Орынбор өкімшілігіне Кенесарының барлық орыс бекіністері жойылып, басып алынған жерлер қазақтарға қайтарылған, дала өңіріндегі талап-тонау мен зорлық-зомбылық тоқтатылған жағдайда ғана өзінің Ресей протекторатын қабылдауға келісетіні туралы жауабын жеткізді.

Енді үкімет Арал-Сырдария алабы өңірінде бірнеше бекініс салып, Кенесары ханды Орынбор өлкесінен ығыстырып шығаруға тырысты. Екі жақтан қыспаққа алынған Кенесары Сарыарқадан кетіп, көтеріліс орталығын Ұлы жүзге көшіруге мәжбүр болды.

Ал Сібір өкімет орындары Кенесары жасақтарының аймаққа келуінің алдын алу мақсатымен, халық және мал санағын жүргізуді сылтауратып, Жетісуға Сібір Шекаралық басқармасының төрағасы генерал Вишневский басқаратын зеңбірегі бар едәуір өскери күштер жіберді.

Кенесары ханның Жетісуға келуі халық арасында терең жік туғызды. Сірә, жалпы халықтық қозғалыстың ықпалына ұшырамаған бірде-бір ірі ру бөлімшесі болмаған шығар. Бұл да генерал-губернатор В. Д. Горчаковты 1846 жылдың жазында Лепсі-Қаратал ауданында старшындар, сұлтандар, атақты билер, ықпалды болыс басқарушылары съезін шақыруға өкім беруге итермеледі, мұндағы мақсат отаршылдыққа қарсы қозғалысты айыптайтын, үкімет үшін тиімді келісімді оларға зеңбіректерден атылған гүрсілдер тұсында және қатаң жауапқа тарту жөнінде қорқыту арқылы қазақ ақсүйектерін ресми өкімет орындарының ханды саяси жағынан оқшаулауға және оның көтерілісшілерін Ұлы жүз шегінен ығыстырып шығаруға бағытталған ұстанымына ынтымақтастық білдіруге мәжбүр ету болатын.

Құжаттың түпнұсқасында «қаскүнемдерді жою жөнінде» және олар табылған жағдайда ең жақын приказ арқылы Ресей Үкіметіне «дереу жеткізу» үшін 17 сұлтанға, 27 биге, бірқатар болыстық старшындарға жүктелген негізгі міндеттемелердің мәні ашып көрсетілген.¹⁰⁰ «Бүлікшіл ауылдардың» қонысына ең жақын өңір Аягөз және Алатау округтері болып шықты; көтеріліс қамтыған өңірге бір жағынан жасаул Нюхаловтың отряды; оңтүстіктен — жүзбасы Абакумовтың казак командасы жіберілді.¹⁰¹ Ол кезде ақылымен және шешендігімен әйгілі болған болыс басқарушысы, Абайдың әкесі — Құнанбай Өскенбаев үкіметті жақтаушылар қатарында болған.¹⁰²

1846 жылдың жазында Кенесары Балқаш көлінің жағалауындағы Камал түбегін басып алды; сол жерден ол жазалау отрядтарына жансала қарсыласу мақсатымен жаңа ауылдарды тарту есебінен өз негізін кеңейтуге ниет етті. Бірнеше зеңбірегі бар ханның он мыңдық жасағы едәуір күш болатын. Жазалаушы құрамаларға қарсы осының алдындағы қақтығыстар бойынша жауынгерлік тәжірибе жинақтаған көтерілісшілердің қаруы да жаман емес еді.

Оларға Қокан хандығына қарсы белсенді күрес кезеңінде қосылған хиуалық жеті шебер оқ ататын зеңбірек дайындап берген.

Жетісуда жүрген және азық-түлікпен қамтамасыз етілу аудандарынан шеттеп қалған хан өз ауылдарын астықпен жабдықтау проблемасын өзінше шешті: нақ сол Нюхаловтың хабарлағанындай, Кенесары өзіне бағынғысы келмеген, «егіс егіп, оларға астық дайындап беруге тиісті» «500 шаңырақ үйсіндерді» тұтқында ұстады.¹⁰³

Талантты қолбасшы ретінде Кенесары өз жасағына да, оның үстіне бүкіл көтеріліске де тұрақты бөлімдер кенеттен қоршауы мүмкін болған жағдайда, өзінің Балқаш өңіріне орналасуының сәтсіз екенін айқын түсінді. Сонымен бірге оның жасағы Орта жүз бен Жетісу аралығында қимыл жасап жүрген басқа да бытыраңқы жасақтардан бөлініп қалды. Кенесары жағдайды дұрыс бағалап және күресті жалғастыру үшін жағдайдың әлсіздігін біліп, өз ауылдарымен бірге Іле өзенінің оң жағалауына өтті және сұлтан Рүстем Әбілфейізovтің жасақтарымен бірікті,¹⁰⁴ мұның өзі кешірілмес жаңсақтық болатын. Бұдан кейінгі оқиғалар Рүстем сұлтан-

ның дәйексіздігін көрсетті. Бұл көтерілістің жеңіліс табуын тездетті. Жетісуда болған кезінде Кенесары қырғыз манаптарына жергілікті халықтан зекет жинау үшін екі мың адамдық жасақ жіберді. Алғашқы қақтығыстардың өзі-ақ қырғыз руларының қазақ ханы өктемдігіне бағынбауға бел байлағанын көрсетті. Оның үстіне аймаққа ниеті белгісіз ірі қарулы күштер келгені туралы ескертілген ең басты қырғыз манаптары қарсылық көрсету үшін қол жинап үлгерген болатын. Екі мың адамдық жасақтан «мың шақты адам аш-жалаңаш қайтып келіп, жеңіліске ұшырағандарын және өздерінің қашып құтылғандарын хабарлады». ¹⁰⁵

Кенесары өз жағдайының қиын екенін, Абылай ұрпақтарының арасындағы тереңдей түскен алауыздықтарды ықпалды манаптармен жасырын байланысы бар қазақ отрядтарының командирлері шебер және дер кезінде пайдаланатынын жақсы түсінді. Ол былай тұрсын, Кенесары өз жорықтарына қатысуға күштеп мәжбүр еткен ықпалды қазақ батырларының бірі Сыпатай Ормон ханмен құпия байланыс жасап, қазақ жетекшісін — таудың сыртында қырғыздардың қалың қолы тұр, сен олардың осы уақытқа дейін тек «шабақтарымен айналыстың, сазандарымен енді ғана кездесесің» деп иландырды. ¹⁰⁶

Бастапқы мақсатқа жету — Тянь-Шань қырғыздарын, Ұлы жүздің бір бөлігін өзіне бағындыру, Шу өзенінде қыстап шығу, одан соң Үш-Алматыны жайлау ¹⁰⁷ мүмкін еместігі барған сайын айқындала түсті. Оның Цин Қытайының шығыс шектерінде көшіп жүруге оның келісімін алуға тырысуы Кенесарының қырғыздармен қантөгісті қақтығыстар жасамау ниетіне байланысты болатын. Іле өзенін бойлай жоғары өрлеген ол көптеген ауылдармен бірге қытай шекарасына тереңдей кіріп, Үйгентасқа тоқтады да, одан Шыңжаң билеушісіне Құдайменді Саржанов сұлтан, Шоқтар Бақтыбаев би және Сұйдақ қожаны елшілікке жіберіп, «оның жерінде көшіп жүруге рұқсат ету туралы» өтініш жасады, бұған рұқсат ала алмады. «Ол (хан. — *Ред.*) қытай қамқорлығына алынбайды және қайдан келсе, сонда кетсін, қытайдың өкімет орындары сөзбен де, іспен де кінәлі болғысы келмейтін Ақ патшадан мейірім сұрасын...» ¹⁰⁸ Кенесары өз елшілерін жібергеннен кейін бір ай өткен соң, оның ауылына арнаулы тілмаштар жеткізген жауаптың мәтіні осындай болды, мұның өзі оны Ұлы жүз бен Қырғызстан шегінде көше жүріп, Жантай, Ормон манаптарға мынадай мазмұндағы хат жолдауға мәжбүр етті: «Менің мұнда келу мақсатым жауласу және қан төгу емес, қайта қырғыздар мен қазақтарды біріктіру... және жалпы алғанда, қоқандықтардың қысым көрсетуінен құтқару...». Алайда ол өзінің бейбіт ниеттерін жүзеге асыра алмады: мұның үстіне қырғыз ауылдарына дұшпандары таратқан оның «қырғыз руларын жоюды», ойлайтыны, сондай-ақ қырғыз елшілеріне менсінбей қарауы туралы сыбыстар қырғыздардың қарсы қимылын қатайта түсті. Бас манаптар Жантай Қарабеков, Ормон Ниязбеков өз қимылдарын жасаулы Нюхаловпен келісе отырып, «жанталаса қимылдауға — өлім, яки оның көзін жоюға шешім жасады». ¹⁰⁹

Сол екі арада Кенесарының жасақтары жат жерде ұсақ-түйек қақтығыстарға барғанмен, түбегейлі бетбұрысқа қол жеткізе алмады. 1847 жылғы сәуірдің ортасына қарай қырғыздар негізгі күштерін біріктіріп, бейнебір жүз мыңдық әскер жинаған сияқты, дегенмен бұл деректердің көп асыра көрсетілгені көрініп тұр. Адам саны жөнінен артықшылық

казак ханының жаулары жағында болғаны анық. Шешуші шайқас 1847 жылғы 17 және 25 сәуір аралығында қазіргі Токмаққа жақын, казак сарбаздарын қырғыздар қақпанға түсірген терең шатқалда болды. Таулы жер ханға өз артықшылығын пайдалануға мүмкіндік бермеді, оның өз қолында бар жеңіл зеңбіректермен атуды барынша пәрменді түрде пайдалануға мүмкіндігі болмады. Кең далада ойдағыдай қолданылып, сынақтан өткен атты өскерлер де кең қанат жаюы мүмкіндігінен айырылды. Үш тәулікке созылған тең емес шайқас казактардың күшін титықтатты; жағдайды ұрыс алаңынан Рүстем сұлтан мен Сыпатай би жасақтарының кенеттен шегініп кетуі қиындата түсті. Кенесары және 30-дан астам сұлтан тұтқынға түсті, қалғандары «быт-шыт болып, жан-жаққа қашып кетті». Қырғыздардың тұтқынына мыңнан астам сарбаз түсіп, құлак естіп көрмеген қатыгездікпен өлтірілді. «Құлдықтың қасіретті шынжырын лақтырып тастағысы келген көшпелілердің үміті», казактың соңғы ханы осылай қаза тапты.¹¹⁰

«Осы бүлікшіні құртқаны үшін» қырғыздардың басты манаптары Ормон Ниязбеков, Жантай Қарабеков, оның інісі Қалығұл Әлібеков, сұлтан Рүстем Әбілфейіз, Сыпатай би Мырзагелдин патша үкіметінен мол марапат алды.¹¹¹

Кенесары қайтыс болғаннан кейін алты жылдан соң Ұлы жүздің аға сұлтаны қызметіне үміткерлерді таңдау кезінде Рүстем Әбілфейізтің Ұлы жүздің аға сұлтаны қызметіне кандидатурасы «оның бұрынғы сенімсіз әрекеттері себепті»¹¹² қабылданбай тасталды, яғни оның бастапқыда Кенесары Қасымовпен уақытша байланыс жасағаны ескерілді.

Ханның жеңіліс табуы мен қайтыс болуы орыс отрядтарының Іленің арғы жағындағы өлкеге және Солтүстік Қырғызстанға одан әрі тереңдей енуіне қолайлы жағдай жасап, аймақты Ресей империясына қосып алуды жеңілдетті.

Кенесары Қасымовтың көтерілісінің біршама қайшылықтары, анықталмаған мән-жайлары бар: бір жағынан, Қоқан хандығымен (казактарды азат ету мақсатын көздеген) соғыс, ал екінші жағынан, бауырлар қырғыздармен қантөгісу соғысы, тағы бір жағы, өзін қолдаудан бас тартқан казак руларына мейірімсіздігі.

Шұрайлы қоныс, шүйгін жайылым үшін дәстүрлі күрес бұл жолы да казак руларының қасиетті мақсат жолында — әкімшілік-отарлаушылық жаңа тәртіптердің енгізілуіне қарамастан, саяси оқшаулығын сақтап келе жатқан, кең-байтақ аймақтардың мемлекеттік тәуелсіздігін қалпына келтіру жолында бірігуіне кедергі жасады; тағдырлы стратегиялық мақсаттардан тар өрісті рулық мүдделердің басым болуы дәстүрлі аристократияның Орталық Азияның оңтүстік-шығыс шектерінде Англия мен Ресей мүдделерінің барған сайын ашық қақтығысуы жағдайларында солтүстік көршісінің әскери-саяси қысымы алдында осалдық көрсетуін тереңдете түсті.

Ресейдің Оралдан арғы шет аймақтарындағы аса ірі халық көтерілісі жеңіліс табуының мән-жайларын айтқанда, Қазақстанның геосаяси орналасуының ерекшелігін ескермеуге болмайды: Хиуаның да, Бұхара әмірлігінің де Кенесарымен ынтымақтастық жасауында мұсылмандық факторы да елеулі рөл атқарғанымен, олар Кенесарыны өздерін Ресей тарапынан жасалатын болашақтағы қауіптен қорғау дәрежесінде ғана қол-

дады; бірақ хан өз қаруының өткір жүзін Қоқанға қарсы бағытталсамен-ақ бұрынғы қолдау біртіндеп бәсеңдей берді; Ресейге қарсы да, Қоқанға қарсы да күресі қазақ ханының түзеуге келмес қатесіне айналды.

Ұлы Абылай заманындағы егеменді мемлекеттілікті қалпына келтіруді мақсат еткен қазақ халқының XIX ғасырдағы аса ірі ұлт-азаттық көтерілісі бұл жолы да жеңіліспен аяқталды, бірақ ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының жадында өшпес із қалдырды. Ол Ресей империясына қарсы халықтардың Польшаға, Кавказға, басқа да аймақтарға құлаш жайған күресінің бір буыны болды. Шәміл жетекшілік еткен таулықтардың көтерілісімен қатар, аса көрнекті саясатшы, қолбасшы Кенесары Қасымов басшылық еткен қазақ халқының күресі де империяның отаршылдық басып алуынан азаттық жолындағы ұлттық шет аймақтар күресі арнасындағы ең табанды, қажырлы және ұзаққа созылған көтерілістер қатарына жатады.

Кенесары ханның өз басы, оның саясатшы, қолбасшы, дипломат ретіндегі теңдесі жоқ қасиеттері тоталитарлық жүйенің өктемдігі жағдайында жылдар бойы ескерусіз қалдырылып келсе де, халық жадында берік сақталған. Кенесары Қасымов хан өз дәуірінің ұлы қайраткерлері шоғырында лайықты орын алады. Орыс халқының тәуелсіздігін жат жерліктердің шапқыншылығынан қорғаған қолбасшылар Дмитрий Донской, Михаил Кутузов және басқалар сияқты, Кенесары хан да Қазақстанның дербес мемлекет ретінде оқшаулануын сақтау жолында жеке басының теңдесі жоқ қасиеттерін көрсетіп, өз өмірін соның жолында құрбан етті.

Кенесарының жанын пида еткен күресі, оның халық мүдделеріне шексіз берілгендігі, қолбасшылық өнері, капиталистік жүйе орныққанға дейінгі даланың ғажайып кемеңгер, өзгеше сипаттағы саясаткері ретіндегі ерен қасиеттері оны көзінің тірісінде-ақ бүкіл халықтың құрметіне бөледі, оның жеке басы сол дәуірдегі патшалық отаршылдық империя апологеттерінің өзін де қайран қалдырды. Дала өңірінің суырып-салма жыраулары жырға қосқан хан бейнесі бүкіл даланы кеңінен шарлап кетті. Плюрализм және сөз бостандығы қайтадан мүмкін болған қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында орынсыз ұмытылған есімдер халыққа қайтарылды, солардың ішінде қазақ жүздерінің соңғы ханы, Абылай ханның немересі — Кенесары Қасымов бар. Біздің ғасырымыздың 30-жылдарында-ақ ұрпақтар есінде қалдырылған Кенесары ханның қозғалысы, патша өкіметінің аймақта әскери-саяси белсенділігі жағдайында табысқа жеткізбесе де, атасы Абылай ханның ісі сияқты оның ұлы істері туралы халық есінде ізгілікпен сақталғанының куәсі.

¹ Материалы по истории и статистике Омска. СПб., 1880, т. 1, 58-б.

² Маргулан А. Х. Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова / Собрание сочинений Ч. Валиханова в 5-ти томах, т. 1, А., 1984.

³ ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 1990, л. 5, 8.

⁴ ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 336, л. 15—15, об.

⁵ Бұл да сонда, л. 15, об.

⁶ Бұл да сонда.

⁷ ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 409, л. 317, об.

- ⁸ Бұл да сонда.
- ⁹ Бұл да сонда, 319-п.
- ¹⁰ Бұл да сонда, 320-п.
- ¹¹ Материалы по истории и статистике, 59-б.
- ¹² Государственный архив Омской области РФ (ГАОМО РФ), ф. 366, оп. 1, д. 125, л. 1.
- ¹³ Бұл да сонда.
- ¹⁴ Бұл да сонда, 1-п.
- ¹⁵ Бұл да сонда.
- ¹⁶ Материалы по истории и статистике, 58-б.
- ¹⁷ Бұл да сонда.
- ¹⁸ Бұл да сонда, 58-б.
- ¹⁹ Қар.: Потанин Г. Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове / Собр. соч. Ч. Валиханова, т. 5, 346-б.
- ²⁰ Лобысевич Ф. И. Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическом отношении. СПб., 1860, 74-б.
- ²¹ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 122, л. 2, об.
- ²² Бұл да сонда.
- ²³ Бұл да сонда.
- ²⁴ Бұл да сонда.
- ²⁵ Бұл да сонда.
- ²⁶ Бұл да сонда, 2-п.
- ²⁷ Бұл да сонда.
- ²⁸ Бұл да сонда, 3-п.
- ²⁹ Бұл да сонда.
- ³⁰ Бұл да сонда.
- ³¹ Қар.: Смирнов Е. Г. Предисловие к книге А. Кенесарина «Кенесары и Садық» / Хан Кенесары. Уральск, 1992, 3-б.
- ³² ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 126, л. 2.
- ³³ Бұл да сонда, 2-п.
- ³⁴ ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 409, л. 192.
- ³⁵ Бұл да сонда, 247-п.
- ³⁶ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1, А., 1960, 105-б.
- ³⁷ ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 409, л. 192.
- ³⁸ Бұл да сонда, 82-п.
- ³⁹ Бұл да сонда, 217-п.
- ⁴⁰ ГАОМО РФ, ф. 3, оп. 1, д. 757, л. 84.
- ⁴¹ Бұл да сонда.
- ⁴² ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 409, л. 79.
- ⁴³ Бұл да сонда, л. 79, об.
- ⁴⁴ Бұл да сонда, л. 323.
- ⁴⁵ Бұл да сонда, л. 327, об.
- ⁴⁶ Бұл да сонда, оп. 1, д. 541, л. 23, об.
- ⁴⁷ Бұл да сонда, оп. 1, д. 409, л. 6, об.
- ⁴⁸ Бұл да сонда.
- ⁴⁹ Бұл да сонда, д. 541, л. 80–81, об.
- ⁵⁰ Бұл да сонда, 77-п.
- ⁵¹ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 163, л. 1–2; бұл фактіні Ш. Уәлиханов растайды (Собр. соч. в пяти томах, т. 3, 308-б).
- ⁵² ЦГА РК, ф. 338, оп. 1, д. 541, д. 215.
- ⁵³ Бұл да сонда, л. 76.
- ⁵⁴ Бұл да сонда, л. 52.
- ⁵⁵ Бұл да сонда, л. 60, об.

- ⁵⁶ Бұл да сонда, л. 92, об.
- ⁵⁷ Бұл да сонда, ф. 374, оп. 1, д. 2545, л. 194.
- ⁵⁸ Бұл да сонда, ф. 4, оп. 1, д. 1996, л. 4.
- ⁵⁹ Бұл да сонда, ф. 338, оп. 1, д. 541, л. 238, 246.
- ⁶⁰ Бұл да сонда, л. 285.
- ⁶¹ Бұл да сонда, л. 463.
- ⁶² Бұл да сонда, л. 469.
- ⁶³ Бұл да сонда.
- ⁶⁴ Бұл да сонда.
- ⁶⁵ Бұл да сонда, д. 409, л. 346.
- ⁶⁶ Бұл да сонда, д. 1996, л. 5.
- ⁶⁷ Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Перевод с польского Ф. Стекловой. А., 1966, 211, 213, 246-б.
- ⁶⁸ Бекмаханов Е. Б. Казахстан в 20—40-е годы XIX века. А., 1947, 203—204-б.
- ⁶⁹ Астраханский облгосархив, ф. 2, оп. 2, д. 245, л. 41.
- ⁷⁰ Исатай Тайманов Ішкі Ордадағы саны көп рулардың бірі (3500 шаңырақтан астам) — беріш руынан шыққан. 1812 жылы хан шағын бөлімшенің старшыны етіп тағайындап, 1814 жылы осы қызметке Орынбор губернаторы бекіткен. Сәл кейініректе ол бүкіл беріш руының билеушісіне айналды. Хан адамдарының жалған жалалары бойынша өкімет орындары бірнеше рет (1817, 1823 және 1824 жылдары) қамауға алған.
- ⁷¹ Рязанов А. Ф. Восстание Исатая Тайманова // Труды Общества изучения Казахстана, т. 8. Вып. 4. Кзыл-Орда, 1927, 18-б.
- ⁷² Мына кіт. келтірілген: Кенжалиев И. Тайманулы Исатай. А., 1977, 48-б.
- ⁷³ «Уральские войсковые ведомости». 1876, № 43.
- ⁷⁴ Қар.: ЦГА РК, ф. 78, оп. 1, д. 93, л. 18, 38, 106, 115.
- ⁷⁵ «Уральские войсковые ведомости». 1876, № 47.
- ⁷⁶ Кенжалиев И. Тайманулы Исатай, 61-б.
- ⁷⁷ «Уральские войсковые ведомости». 1876, № 49.
- ⁷⁸ Бұл да сонда.
- ⁷⁹ Народно-освободительное движение казахов в 1836—1838 годах. Документы, материалы, статьи. А., 1992, 27, 132—137-б.
- ⁸⁰ ЦГА РК, ф. 78, оп. 1, д. 93, л. 1—2, 5, д. 150, л. 4.
- ⁸¹ Бұл да сонда, д. 150, л. 7.
- ⁸² Бұл да сонда.
- ⁸³ Бұл да сонда, ф. 374, оп. 1, д. 25, л. 14—14 об.
- ⁸⁴ Красовский М. Область Сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики России, ч. 1. СПб., 1868, 105-б.
- ⁸⁵ Середа Н. Бунт киргизского султана Кенесары Касымова (1838—1847) // Вестник Европы. 1870, § 8, 631-б; Барон У-р (Услар). Четыре месяца в киргизской степи // Отечественные записки. 1848, § 10, 210-б.
- ⁸⁶ Середа Н. Көрсетілген еңбегі, 630-б.
- ⁸⁷ Толығырақ қар.: Қасымбаев Ж. К. Кенесары хан. А., 1993, 12—25-б.
- ⁸⁸ Қар.: Бекмаханов Е. Б. Казахстан в 20—40-е гг. XIX в. А., 1947, 229-б.
- ⁸⁹ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 161, оп. 6, разряд 1—7, 1847—1877, д. 2, л. 23—24.
- ⁹⁰ ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 1990, л. 18—21.
- ⁹¹ Қар.: Стеблин-Каменская М. И. К истории восстания султана Кенесары Касымова // Исторические записки, т. 13, 1942, 243-б.
- ⁹² Қасымбаев Ж. К. Көтерілістің көзден таса беттерінен // Хан Кене, 211—234-б.
- ⁹³ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 1993, л. 4—3. Қар.: Серебренников А. Г. Сборник материалов для завоеваний Туркестанского края, т. 2. Ташкент, 1912, 229-б.
- ⁹⁴ Потто В. О. О степных походах // Военный сборник. 1873, № 4, 258-б.

⁹⁵ *Стеблин-Каменская М. И.* Көрсетілген еңбегі, 243-б.; ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 230, л. 122 об.

⁹⁶ Рукопись инока Порфения, сообщенная Д. О. Косициным // Русский вестник. 1878, № 9.

⁹⁷ *Стеблин-Каменская М. И.* Көрсетілген еңбегі, 247-б.

⁹⁸ *Полферов Х. Я.* В горах Ала-Тау. Из истории бунта Кенесары Касымова (1843—1847 гг.) // Исторический вестник. 1904, № 8, 488-б.

⁹⁹ *Серебренников А. Г.* Сборник материалов, т. 2, 132-б.

¹⁰⁰ РГВИА, ф. 483, оп. 1, д. 19, л. 66.

¹⁰¹ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 4230, л. 15.

¹⁰² *Бұл да сонда*, л. 205.

¹⁰³ АВПРИ, ф. 161, оп. 6, д. 2. Разряд 1—7. 1846—1847, л. 23—24.

¹⁰⁴ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 224, л. 21, об. 22; Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. Сборник документов. А., 1996, 470—471-б.

¹⁰⁵ *Касымбаев Ж. К.* Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. А., 1995, 19-б.

¹⁰⁶ *Коншин Н. Я.* Материалы для истории Степного края // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО, вып. 1. 1903, 71-б.

¹⁰⁷ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 230, л. 119, об.

¹⁰⁸ *Бұл да сонда*.

¹⁰⁹ *Джамгерчинов Б. К.* Киргизы в эпоху Ормон-хана // Труды института языка, литературы и истории киргизского филиала АН СССР, вып. 1, 1945, 122-б.

¹¹⁰ *Кенесарин А.* Кенесары и Садык / Хан Кенесары. Уральск, 1992.

¹¹¹ ГАОМО РФ, ф. 366, оп. 1, д. 230, л. 121, об.

¹¹² *Бұл да сонда*.

Оныншы тарау

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАУЛАП АЛЫНУЫ. ҚАЗАҚСТАНДЫ РЕСЕЙГЕ ҚОСУДЫҢ АЯҚТАЛУЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНЫҢ ОРТАСЫ)

1. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ МЕН АНГЛИЯНЫҢ ОРТА ШЫҒЫСТАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫНДА

Кіші жүз бен Орта жүздегі Ресей қатысуының нығаюы және патша өкіметінің қазақ жерінің терең түкпіріне жеделдете ене бастауы XIX ғасырдың 30-жылдарында Орта Азия хандықтарының қарсыласуымен қатар Ұлыбританияның астыртын қарсы өрекетіне кездесті. Бұл кезге қарай Англия Британ империясының ең ірі әрі бай отары – Үндістанда өзінің орнығуын нығайтып алып, көршілес азиялық елдерге өзінің ықпал өрісін кеңейтуге белсене кірісе бастаған еді. Британ үкіметінің стратегиялық жоспарларында ағылшынның өнеркәсіп тауарларын өткізу үшін біршама тиімді рынок, Орталық және Оңтүстік-шығыс Азияда әскери-саяси экспансияны одан әрі өрістету үшін қолайлы алғы шеп ретінде қарастырылған Орталық Азия мен көршілес Ауғанстанның аумақтарына зор мән берілді.

Ағылшын кәсіпкерлері, дипломаттары мен көпестері XVIII ғасырдың алғашқы үштен бірінің аяғында, Солтүстік соғысы аяқталып, ағылшын-орыс дипломатиялық қатынастары толық көлемінде қалпына келтірілісімен-ақ Қазақстан мен Орталық Азияға айтарлықтай ден қоя бастаған еді. XVIII ғасырдың 30-жылдарында олар өз үкіметінің алдына Ресей аумағы арқылы Персиямен транзиттік сауданы қалпына келтіру туралы мәселені табанды түрде қойып, 1741 жылы Решта қаласында ағылшын сауда факториясының ашылуына қол жеткізді.¹ Ағылшын көпестерінің Орта Шығысқа, бірінші кезекте, Персияға сауда маршруттары, негізінен алғанда, Каспий теңізінің шығыс жағалауымен өтетін, мұның өзі ағылшын коммерциялық топтарының Батыс Қазақстанның және көршілес Орта Азия хандықтарының аймақтарын зерттеуге мүдделі болуын анықтап берді. XVIII ғасырдың 30–40-жылдарында ағылшынның бірнеше сауда агенттері мен көпестері Қазақстанда болып, олар қазақ билеушілерімен және Орталық Азия халықтарымен тікелей қарым-қатынас орнатты, Қазақстан мен Орталық Азияның басқа да елдері туралы географиялық, саяси және әлеуметтік-экономикалық мақсаттағы алуан түрлі мәліметтер жинады. Өздерінің отандастарына олар ықылас танытқан қазақ даласы туралы ақпаратты алғаш хабарлаған ағылшындар арасында орыс мемлекеттік қызметінде уақытша болған теңіз капитаны

Джон Эльтон, кескіндемеші Джон Кэстль, Томас Вудроф, шотланд хирургі Джон Кук, сондай-ақ XVIII ғасырдың 40-жылдарында² Каспий маңы ойпатына саяхат жасаған көпестер Реональд Гок пен Джонатас Ганвей болды. Олар жинап, өндеген материалдар Англияда және Еуропаның басқа да елдерінде жарияланып, кейіннен британ кәсіпкерлерінің қазақ жері мен Орталық Азия хандықтарына ынта-ықыласының күшеюіне біршама себін тигізді.

XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап, Орта Азия хандықтарына, Персия мен Шығыс Түркістанға британ елшілік миссияларының жандана түсуі Ресей мен Англияның Орталық Азиядағы өнім өткізу рыногы үшін экономикалық бақталастығы мен олардың арасындағы Таяу Шығысқа ықпал өрісі жолындағы саяси күрестің үдей түсуі жағдайында өтті. Андрианополь (1829 ж.) және Ункляр-Искелес (1833 ж.) шарттарының жасалуынан көрінген Кавказ аймағында Ресей жағдайының күшеюі Англия тарапынан бірден-ақ жігерлі қарсы қимылға тап болды, ол патша үкіметінің екі бағыттағы — Таяу Шығыс және Орта Азия бағыттарындағы сыртқы саяси қадамдарын қатарынан жансыздандырып тастауға тырысты.

Ағылшын барлау экспедицияларының Орталық Азия мен Оңтүстік Қазақстанға ену әрекеттерінің алдында Англияның өз ішінде қызу насихат науқаны болып өтті, ол көп жағынан Батыста кеңінен белгілі ағылшын дипломаты әрі көсемсөзші Дэвид Уркварттың жеке басына байланысты болды. Оның 1830 жылдары жазылып, жарияланған еңбектерінде Ресей империясының Персияны қосып алу ықтималдығы, көп кешікпей орыс әскерлерінің Түркістанға жорық жасайтыны және тез арада әскери-саяси және басқа да шаралар қолданылмаған жағдайда Үндістандағы британ үстемдігінің құлайтыны туралы болжамдар жасалған еді.³ Уркварттың Англияның азиялық иеліктеріне орыстардың қатері туралы жазбалары британ өнеркәсіп топтары мен жұртшылығы арасында аландаушылық туғызды, мұның өзі ағылшын қоғамында сыртқы экспансияға итермелеген құлшыныстардың үдей түсуіне себепші болды.⁴

«Орыстардың қаупі және Үндістанды қорғау қажеттігі туралы лақап Англияның Орталық Азиядағы сыртқы саяси және әскери экспансиясының ұзақ кезеңге арналған идеологиялық тұғырнамасына айналды. Ост-Инд компаниясы қызметкерлерінің, Форин-оффис агенттері мен ағылшын дипломаттарының Бұхараға, Хиуаға және Қоканға барлау мақсаттарымен жиі сапарға шығуы сол кең ауқымды саясаттың маңызды компоненттерінің бірі болды. Орталық Азия мен Шығыс Түркістанға ағылшын барлау миссияларының енуі XIX ғасырдың 30—40-жылдарында екі бағытта: Солтүстік Қазақстан даласының жапсарлас жатқан белдеуін қоса алғанда, Оңтүстік Орал мен Сібір жағынан және Британия Үндістанының аумағы мен соған шектес азиялық иеліктер тұсынан жасалды.

Орталық Азияның рыноктарында Ресей бәсекелестігін жою және Британ өнеркәсіпшілері мен саудагерлерінің солтүстіктен оңтүстік-шығыс бағытындағы неғұрлым қысқа сауда жолдарын ашу мүдделерін көздеп, 1824 жылы Орынборда Джеймс-Бэли Фрезер бастаған Інжілдік миссия құрылды. Інжіл ілімін тарату жөніндегі миссионерлік қоғам ретіндегі бұл мекеменің ресми мәртебесі қазақтар арасында христиан дінін тарату үшін ғана емес, сонымен қатар барлаушылық-ірткі салушылық мақсатта да уағыз жүргізуге мүмкіндік берді.⁵

XIX ғасырдың 20-жылдарында Орынборда Британ барлаушысы Сандерсон басқарған топ жұмыс істеді, ол Қазақстан және Орта Азия елдері туралы алуан түрлі материалдар жинап, алынған деректерді Орта Шығыстың басқа елдеріндегі өз әріптестері арқылы Лондонға жіберумен айналысты. 1827 жылы Орынбор әкімшілігі өз агенттерінен бұл топтың орыстарға қарсы саяси қызметі туралы кең көлемде ақпарат алып, Сандерсонды елден қуып жіберді.⁶

XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап Англия Орта Шығыстың әр түрлі елдерінде әскери-саяси, барлаушылық және насихат қызметін едәуір жандандыра түсті. 1831 жылы ағылшын офицері Артур Конолли Англиядан Ресей арқылы Иран мен Ауғанстанға саяхат жасап, бұл елдердің экономикалық жағдайы және әскери-саяси мүмкіншіліктері туралы маңызды материалдар жинады. Сонымен бір мезгілде дерлік Ост-Инд компаниясының лейтенанты Александр Бернс Үндістаннан Орталық Азияға ұзақ уақытқа созылған сапар жасап, Бұхарада бір жылға жуық уақыт болды.⁷ Бұл сапар мақсаттарының бірі Ресейге қарсы жасалуы ықтимал соғыс қимылдары жағдайында жергілікті жердің топографиясын зерттеу болды. Бұхара хандығының аумағы және оған жапсарлас жатқан қазақ жерлерінің аудандары бойынша «саяхат» туралы жарияланған материалдарында Бернс және оның қол астындағы офицер Герберт Вуд Арал-Каспий ойпатын, Арал теңізін және оның төңірегін, Әмудария мен Сырдария аудандарын суреттеуге көп көңіл бөлген. Сонымен бірге олардың еңбектерінде қазақтардың кәсіптері, мінез-құлқы мен әдет-ғұрыптары туралы, олардың діни сенімінің деңгейі туралы егжей-тегжейлі және басқа да көптеген мәліметтер келтірілген.⁸

XIX ғасырдың екінші ширегінде ағылшын үкіметі өзінің Азия бағытындағы әскери-саяси белсенділігін еселей түсуге кірісті. Гераттың маңызды стратегиялық жағдайын ескере отырып, Англия 30-жылдардың басына қарай осы кінәздікке берік орнығып алып, оны Орталық Азияға ілгерілеу үшін алдыңғы шеп ретінде пайдаланды. Кейіннен ағылшындар Хиуа мен Бұхараға өз агенттерін Герат арқылы жіберіп отырды. Осыған байланысты сол оқиғалардың тұстасы Фридрих Энгельс Гератты «күшті державалардың қолында Иранға да, Түркістанға да үстемдік ету үшін пайдалана алатын» кең-байтақ аймақтың стратегиялық орталығы деп жазды.⁹ 30-жылдардың екінші жартысында Англия Ауғанстанда да өзінің әскери-саяси жағдайын едәуір күшейте түсті, мұның өзі Ресейдің Орта Азия елдеріне деген геосаяси дәмелеріне едәуір дәрежеде қатер төндірді.¹⁰

Орыс шекаралық әкімшілігі, сол арқылы – Петербург Орта Азия хандықтарындағы және көршілес Шығыс Түркістандағы оқиғалардың даму барысын мұқият қадағалап отырды. Патша үкіметінің Орта Шығыста бұрын алған орнын сақтап қалуға және мұнда Англияның Ресейге нұқсан келтіре отырып өз экономикалық және саяси үстемдігін кеңейту әрекеттеріне кедергі жасауға ұмтылысы Петербургті Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азиядағы өзінің сыртқы саяси қызметін жандандыруға итермеледі. 1830 жылы Сыртқы істер министрлігі Азия департаментінің бастамасы бойынша хорунжий Н. Г. Потаниннің қазақ даласы арқылы Қоқанға сапары жасалды, 1835–36 жылдарда П. И. Демезон мен И. В. Виткевичтің Бұхара хандығына дипломатиялық миссиялары, 1839 жылы Е. П. Ковалевский мен А. Р. Гернгросстің елшілігі, 1841 жылы – К. Ф. Бутеневтің Бұхараға және сол жылы П. Никофоров пен Г. И. Данилевскийдің Хиуаға елшілігі

жіберілді. Бұл сапарлардың нәтижесінде Хиуаның және Бұхараның хандарымен патша үкіметінің орыс-азиялық сауда мәселелері жөніндегі кейбір маңызды келісімдерге қол жеткізілді және орыс көпестерінің осы елдердің саудагерлерімен сауда жасауы жағдайларында Орта Азия хандықтарындағы ішкі саяси жағдай туралы және Хиуа хандығының Сыр өңірі қазақтарына қатынасы жөніндегі саясаты туралы бағалы барлау деректері алынды.¹¹

Сонымен бірге 30—40-жылдар шебінде, ағылшын-ауған соғысы қызып жатқан кезде және Орта Шығыста Британияның саяси ықпалын орнықтыру қаупі күрт күшеюіне байланысты, патша үкіметі орыс-ортаазиялық қатынастар тарихында тұңғыш рет Хиуаға қарсы соғыс қимылын жасауға рұқсат етті, мұның алдында Ресей империясының Орта Азиядағы саясатына едәуір дәрежеде стратегиялық мән берілген еді. Петербургтің жорамалданып отырған басып кіруі қарсаңында жарияланған ресми декларациясында Әмудария мен Сырдария өзендерінің аралығындағы әскери экспедицияны жабдықтау негізінен алғанда Хиуаның орыс-қазақ қатынастарына өсе түскен араласуын бейтараптандыру, хиуалықтардың шекаралық аудандардағы «талап-тонаулары мен зорлық-зомбылықтарын тыю, қолға түскен орыстарды Хиуа тұтқынынан құтқару және т.б. қажеттігіне негізделді. Бұл орайда Хиуа экспедициясын оның ұйымдастырушылары Ресей империясының Орталық Азияға әскери-саяси экспансиясын жүзеге асыру жөніндегі тұңғыш елеулі қадам деп қарастырды.

1839 жылғы қарашаның орта шенінде Орынбор әскери губернаторы В. А. Перовскийдің 12 зеңбірегі және он мың түйеге артылған жүгі бар төрт мыңдық жаяу әскерлер отряды Хиуаға қысқы жорық бастады. Бұл әскери авантюраның күйінішті аяқталған нәтижелері жалпы жұртқа мәлім: қатты аяз болып, жел соғуына байланысты отряд 20 желтоқсанға қарай Жем бекінісіне ғана жетіп, жол бойында 2 мың түйесінен айырылды. 1840 жылғы 1 ақпанда Перовский Ақбұлаққа жетті, оның арғы жағынан қалың қар басқан Үстірт жазығы басталатын еді. Сол кезге қарай тағы да 5 мың түйе өліп, көптеген адамдар үсікке шалдықты. Азық-түлік, мал азығы және отын қоры толық дерлік бітті, сөйтіп отряд командиріне кері қайтудан басқа ешқандай амал қалмады. Ақпанның орта шенінде В.А.Перовский өз әскерлерімен Жем бекінісіне қайтып оралды және күн жылығаннан кейін Орынбордағы өз орнына қайтуға мәжбүр болды.¹²

Дегенмен де жорықтың ресми мәлімделген мақсатына қол жеткізілді. 18 жыл өткеннен кейін Ф.Энгельстің Англия өз елшілері Стодарт пен Коноллиді өз елінде өлтіргені үшін Бұхара өмірінен кек қайтара алмай отырған кезде, хиуа ханы «барлық орыс тұтқындарын бостандыққа жіберіп, бітім туралы келісу үшін Санкт-Петербургке елшілік аттандырды» дегені негізсіз емес болатын.¹³

Сонымен бірге Орталық Азияға орыстардың кең көлемді экспансиясын ұйымдастыру және осы аймақта британ қатысуын болғызбау тұрғысынан алғанда хиуа жорықтарының сәтсіз нәтижелері патша үкіметін асығыс және ойластырылмаған әскери арандатушылықтардан бас тарту және еуразия континентіне Ресейдің одан кейінгі тереңдеп енуіне саяси және әскери алғышөптерді мұқият дайындай бастау қажет екендігіне көзін жеткізді.

2. СЫРДАРИЯ БОЙЫНДА РЕСЕЙ ӘСКЕРИ ШЕБІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

1833 жылдың жазында В.А.Перовский Орынбор өлкесінің әскери губернаторы болып тағайындалды. Ол өзінің алдына екі міндет: біріншіден — орыс билігін мойындамайтын казактарды бағындыру; екіншіден — орыс әскерлерін Орта Азия хандықтарының шекараларына жақындатуды тездету міндетін қойды.¹⁴ Осы мақсат үшін оған Сырдарияның төменгі ағыстарында жаңа әскери шеп салуға өкім берілді.

Бұл шаралардың жүзеге асырылуы жұртшылықты қатты алаңдатты, сөйтіп Орта Азия хандықтарымен шекаралас қазақ халқы Орынбор әкімшілігіне бағынудан бас тартты. Бұл жөнінде Л.Мейер халықтың бір бөлігі Хиуаға, тағы бір бөлігі қокандықтарға көшіп кетуге тырысты және оның үстіне билеуші сұлтандарға қарсылық күшейе түсті деп жазды. Мұның өзі әкімшілікті тәртіп орнату үшін далаға жыл сайын жазалау отрядтарын жіберуге мәжбүр етті.¹⁵

Сөйтіп Орынбор өлкесінің жаңа губернаторы жүргізген саясат Хиуа мен Қоканның билігіне ұшыраған казактардың Ресейге дұшпандық көзқарасын күшейтті. Казактардың бір бөлігі Хиуа мен Қокан аумағына көшіп кетті. Перовский бұл үрдісті тоқтатуға тырысты. Осы мақсат үшін 1834 жылы полковник Жемчужников қазақ даласына жіберілді. 1836 жылдан 1839 жылға дейін орыс әкімшілігі казактарды тыныштандыру үшін бірнеше жазалау экспедициясын жіберді. Мәселен, 1836 жылы орал казактарының жазалау отряды Каспий теңізімен 3,5 ай бойы жүзіп, бірақ мақсатына жете алмады. Нақ сол жылдың қысында полковниктер Мансұров, Данилевский және 55 орал казагы мұз үстімен Бозашы түбегіне барып, бұрынғы тәртіпсіздіктердің басты кінәлілері деп саналған адай руының ауылдарын шауып, талап-тонады. Бұл жолы қолға түсірілген малдың құны экспедиция жөніндегі барлық шығындарды өтеген.¹⁶ Сол жылы еріктілер ретінде жиналған 1000 адам құрамындағы башқұрт отряды сауда керуендерінің өтуіне кедергі жасаған казактарды жазалау үшін Үлкен Борсық құмындағы қазақ ауылдарын шапты.¹⁷

Орынбор губернаторы «мазасыз көршісі Аллақұл ханды бір соққымен құртқысы келіп, ақырында Хиуаны жаулап алуға патша ағзамнан рұқсат сұрады». ¹⁸ Мүлде сәтсіз аяқталған бұл жорықты В.А.Перовский 1839—1840 жылдарда жасаған. Бұл әскери әрекеттің алдында 1834 жылы Маңғыстауда Ново-Александровск бекінісі мен Орскіден Тройцкіге дейінгі әскери шеп салынған болатын.

Хиуаға қайталап жорық жасалуынан қауіптенген Аллақұл хан 1840 жылдың жазында Ресейге 424 орыс тұтқынын қайтарды. Ресеймен достық туралы келіссөздер жүргізу үшін ол Петербургке елшілер жіберді. Сонымен қоса жарлық шығарды, оған сәйкес «ендігі жерде ешкім орыс иеліктеріне шапқыншылық жасамауға және орыс тұтқындарын сатып алмауға тиіс» болды.¹⁹

1834—39 жылдарда қарулы жазалау экспедициялары Маңғыстау және Арал өңірі казактарына орасан зор материалдық және моральдық зиян келтірді, алайда олардың моральдық рухы жасыған жоқ. Кіші жүздегі патшалық-отаршылдық саясатқа қарсы халық көтерілісі сол жылдарда басталды. Сол арқылы В.А.Перовскийдің Арал өңірі казактарын тыныштандыру жөніндегі саясаты мақсатына жетпеді, керісінше Кіші жүздегі саяси жағдайды асқындыра түсті. Патша үкіметі Хиуа жорығын қайталағысы келді. Мұны В.А.Перовский баяндамасының соңғы бетіне I Николай қойған:

«Өкінішті-ақ! Өте өкінішті! Бірақ құдайдың еркі болуға тиіс және оған көнбесең болмайды. Енді Бірінші мүмкіндік болған кезде экспедицияны жаңарту үшін сөзсіз шаралар қолдану керек», — деген бұрыштамасы дәлелдейді.²⁰

Хиуа жорығы сәтсіздікке ұшырағаннан кейін В.А.Перовский Сырдария әскери шебін құрудың тікелей басшысына айналды. Бұл міндет үлкен мақсатты: Сырдарияның төменгі ағыстарында, Қоқан және Хиуа хандықтарының тікелей шекаралары бойында әскери күштерді нығайту, сондай-ақ бұл аймақты стратегиялық, экономикалық тұрғыдан зерттеу, Арал теңізі мен Үстіртті игеру мақсатын көздеді.

XIX ғасырдың 40-жылдарында патшалық Ресей Орта Азия хандықтарын түпкілікті жаулап алуға әлі де әзір емес еді. 1839 жылдың аяғындағы Перовскийдің басшылығымен Хиуаға жасалған сәтсіз жорық әлі де естен кете қоймаған болатын. Үкімет жаңа жерлерді басып алу үшін мұқият дайындық қажет екенін түсінді. Орта Азия хандықтарының экономикалық және саяси хал-жағдайын зерттеу күшейтіле бастады. Осы мақсатпен 1841 жылы Хиуаға және Бұхараға дипломатиялық миссиялар жіберілді. Хиуаға бас штабтың капитаны Никифоров бастаған орыс елшілігі жіберілді.

Бұл миссияға Хиуадан Сырдарияның солтүстігіне қарай бүкіл аумақты және ішінара Каспий теңізінің шығыс жағалауын Ресейдікі деп тануға қол жеткізу тапсырылды. Сонымен бірге Хиуамен орыс саудасы үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз ету керек болды. Орыс дипломаттарының алдына хандық аумағындағы құлдықты жою және барлық орыс тұтқындарын қайтару міндеті қойылды.²¹ Орыс елшісі Никифоровтың Аллақұлмен келіссөздері тілегендей нәтиже бермеді. Хиуа ханы қаза тапқаннан кейін (1842 ж.) оның ұлы Рахымқұл (1842—1845) мен оның інісі Мұхаммед Әмин (1845—1855) Арал өңіріне тонаушылық шапқыншылықты жалғастырды. Ал оның бер жағында 40-жылдардың екінші жартысынан бастап патшалық Ресей Орталық Азияға біртіндеп және жоспарлы түрде тереңдеп енуін жалғастыра берді. 1847 жылы орыс әскерлері Сырдарияның сағасын басып алып, онда сол жылы Райым бекінісін, ал 1848 жылы Қазалы фортын салды.

Сырдарияның сағасына Ресей әскерлері келгенге дейін жергілікті қазақ халқы хиуа және қоқан әскерлерінің тұрақты шапқыншылықтарынан зардап шегіп отырды. Сонымен бірге Сырдарияның төменгі ағысы Ақмешітке дейін Ресей аумағы деп саналып келді, өйткені ол Кіші жүздің бір бөлігі болатын. Бірақ іс жүзінде бұл аумақ Хиуаның билігінде болды, мұнда хиуа ханының қойған адамдары жергілікті халықты тонап, ру басшыларын сатып алып отырды. Осындай жағдайда Сырдария сағасының халқы Райым бекінісін, Қазалы мен Ресейдің басқа да әскери форпостарын салуға, сондай-ақ Арал теңізін зерттеу мен игеруге қосалқы жұмысшылар мен жолбасшылар ретінде белсене қатысты.

Арал өңірінің кейбір ру басшыларының Ресейге оң көзбен қарауы үшін патша үкіметі оларды марапаттап отырды. Бұл жөнінде 1847 жылғы 15 наурызда Орынбор шекаралық комиссиясы сұлтан Баймағамбет Айшуақовқа «Үкіметке ерекше берілгендігімен көзге түскен қазақтың үш биін, атап айтқанда қыпшақ руынан хорунжий Балқожа Жаңбыршинді, Кішкене шекті руынан Жанқожа Нұрмұхамедовті және Үлкен шекті руынан Есет Көтібаровты марапаттау, аталған адамдарға «адалдығы үшін» деген жазуы бар алтын медальмен қоса Аңша лентасын тағып жүруге рұқсат етілді» деп хабарлады.²²

Бұған қарамастан қазақ билерінің орыс өкімшілігіне оң көзқарасы ұзаққа созылған жоқ. Отаршылдар өздерінің кертартпа әрекеттерімен Арал өңірінің байырғы халқын өздеріне қарсы қойып алды. Соның салдарынан халық орыстардың әскери күшіне қарулы қарсылық көрсетті.

Жаңа форпостар орыс гарнизондарының біртіндеп Сырдария бойымен жоғары өрлеуіне және қоқандықтардың ірі бекінісі Ақмешітке жақындауына мүмкіндік берді. 20 күн қоршаудан кейін 1853 жылғы 28 маусымда Ақмешітті орыс әскерлері басып алды, сөйтіп Сырдарияның төменгі ағысында Сырдария шебі құрылып, оған Райымнан Ақмешітке дейінгі аудандар енгізілді.²³

Сонымен Перовскийдің екінші әскери-стратегиялық міндеті жүзеге асырылды. Патша үкіметі Хиуа және Қоқан хандықтарына дипломатиялық арналар бойынша саяси қысым көрсетуді күшейтуге мүмкіндік алды. Сырдария әскери шебі 1864 жылы Түркістан алынғанға дейін сақталып қалды және сол арқылы Қазақстанның кең-байтақ аумағын Ресей толық жаулап алды.

Арал теңізімен кеме жүздіру мақсатында зерттеу басталды. 1848 жылы «Николай» және «Константин» желкенді екі шхунасы бөлшектеліп түйеге артылып Орынбордан жолмен Райым бекінісіне әкелінді, олар қысқа уақыт ішінде құрастырылып, суға түсірілді. Бұл шхуналарда жұмыс істеуге лейтенант А.И.Бутаков бастаған 27 адамнан команда құрылды. 1848—1849 жылдарда А.И.Бутаков басшылық еткен экспедиция Арал теңізін зерттеп, соның негізінде теңіз картасы жасалды. А.И.Бутаковтың ұсынысы бойынша Аралда кеме қатынас жолы мекемесі ашылды. Ол өз күнделігінде Арал алабының белгілі бір аралдары мен жағалауының әскери мақсатқа қажеттілігін атап өткен. Атап айтқанда былай деп жазған: «Тоқмақата аралы бекініс немесе коммерциялық фактория құру үшін өте қолайлы болып табылады. Кеменің өте жақын келуі мүмкін болмаса да оған жету өте оңай... Соғыс қимылдары жағдайында бұл Аралды теңіз жағынан келіп өте аз күштермен басып алуға болады, сонда ондағы көп мал маңызды олжа болар еді. Ауыр заттарды тасымалдау үшін темірден жасалған түбі жайпақ баржалар өте қолайлы болады, олар суға өте батпайды және көп салмақ көтереді».²⁴

Бұдан Арал экспедициясының бұл алапты әскери тұрғыдан зерттеуді де өзіне мақсат етіп қойғанын аңғару қиын емес. Ресей болашақта Хиуа хандығына құрғақтан да, теңізден де шабуыл жасау ниетін көздеді. Кеме жүзу проблемасының болашақта да: Хорезммен және Орталық Азиямен одан әрі сауда жүргізу мүмкін болуы үшін зор маңызы бар еді.

А.И.Бутаков өз күнделігінде жергілікті халықтың экспедиция мүшелеріне көзқарасын көрсеткен. Оның хабарлауына қарағанда Хиуалықтар «Константин» және «Николай» шхуналарының жүру жолын қадағалап отырған, олар Тоқмақата аралында болған кезде, өздерін хиуалықтардың қадағалап жүргенін талай рет аңғарған. «Кейде бейнебір бізді аңдып жүрген сияқты бұталардың арасынан арғымақ мінген Хиуа салтаттылары көрініп қалатын» деп баяндаған.²⁵

Арал алабын екі жыл зерттеу нәтижесінде экспедиция мүшелері үлкенді-кішілі көптеген аралдар «ашты».²⁶ Олардың кейбіреулері қайта аталды. Мысалы: Барсакелмес аралы патша ағзамның құрметіне І Николай аралы болып атала бастады. Тоқмақата аралы да қайта аталды.

Ресей империясы Орталық Азия мен Қазақстанда реформаға дейінгі кезеңде дәйекті және белсенді сыртқы саясат жүргізді. ХІХ ғасырдың орта

шенінде Орталық Азия Ресей мен Англия арасындағы шиеленіскен саяси және экономикалық күрес аренасына айналды. Ресей мемлекеті аймақты зерттеу мақсатымен, сондай-ақ ағылшындардың ықпалын әлсірету үшін Орталық Азия мен Қазақстанға екі миссия ұйымдастырады. 1858 жылы Шығыс Иран мен Гератқа шығыстанушы ғалым Н.В.Ханыков басшылық еткен ғылыми миссия, Хиуа мен Бұхараға полковник Н.П.Игнатъевтің дипломатиялық елшілігі аттандырылды. Миссиялар жалпы міндетті — Орталық Азия мемлекеттерінің саяси және экономикалық жағдайын зерттеу міндетін шешті.

Н.П.Игнатъевтің миссиясы құрамында дипломаттар, Орынбор басқармасының шенеуніктері, әскери адамдар, ғалымдар болды. Хиуаға теңіз флотилиясы да жіберілді. Оның А.И.Бутаков басшылық еткен кемелерінің Арал теңізінен Әмударияға жоғары шығуына тура келді.

Құрғақтағы миссияның мүшелері 1858 жылдың шілдесінде Хиуаға келіп жетті, онда «хан сарайы төңірегіндегілердің дұшпандық және күдікшілдік көзқарасына тап болды.²⁷ Мұрағат құжатында былай деп атап өтілген: «Н.П.Игнатъев сегіз адам құрамындағы өз нөкерлерімен ханға бір-ақ рет кіріп, онда бір сағаттай уақыт болды. Айтар болсақ Сейіт-Мұхаммед хан осы өңгіме кезінде Игнатъев мырзаға... ол, хан біздің елшілігімізді Бұхараға өз иеліктері арқылы өткізе алмайтынын түпкілікті хабарлады және сонан соң Игнатъевтен Хиуаға келген жолымен Ресейге тура қайтуын сұрады».²⁸

Орынбор губернаторына өз хабарламасында Н.П.Игнатъев былай деп жазды: «Хиуалықтар шекараны Сыр өзені бойымен белгілеуді және Әму мен Сыр өзендері арасында көшіп жүретін қазақтарға өздерінің иелік ету құқығын тануды табанды түрде сұрайды. Менен қанағаттанарлық жауап алмаған олар қазақтар арасында мені бұған келісті деген лақап таратуда. Солай бола тұрса да, менің келісім шартын ойдағыдай жасасу жөніндегі үмітім әлі де бар».²⁹

Алайда Н.П.Игнатъевтің бұл үміттері ақталмады. Хиуа ханы Әмудария бойымен кемелердің жүзуіне тыйым салды және Ресеймен шарт жасасудан бас тартты: Ресей мен Хиуа арасындағы келіссөз табысқа жеткізбеді. Орта Азия хандықтарында жеті ай болуы полковник Н.П.Игнатъевтің дипломатиялық елшілігіне қатысушылардың саяси күштердің орналасуын, бекіністердің қуатын анықтауға, сондай-ақ өлкенің экономикасымен танысуына мүмкіндік берді. Н.П.Игнатъевтің Хиуа мен Бұхараға дипломатиялық миссиясы орыс-бұхаралық және орыс-хиуалық сауда байланыстарының жандануына жеткізді. Бірақ бұл байланыстар Ресей мен Орта Азия хандықтары арасында қалыптасқан қайшылықты шешіп бере алмады.

XIX ғасырдың 40-жылдарының аяғында Ресей өзінің Сырдария өзеніндегі пәрменін нығайтып алды. Соның нәтижесінде ол Хиуамен, оның шығыс шет аймақтарымен тығыз қатынасқа түсті. Қазақстанды, Қоқан және Бұхара хандықтарын жаулап алуына байланысты Ресей Түркістан генерал-губернаторлығын құруға мүмкіндік алды. 1869 жылы ол Красноводск шығанағын иеленіп алды, сол арқылы Хиуа үш жағынан: батысынан орыс әскерлерінің Кавказ отрядымен, солтүстігінен — Орынбор және шығысынан — Түркістан отрядтарымен қоршауға алынды. Хиуа ханы Ресейге көзқарасы жөніндегі дұшпандық саясатын жалғастырып, қалыптасқан жағдайдан тиісті қорытынды жасамады. Бұл туралы Гиршфельд пен Галкин былай деп жазды: «... бірақ Хиуа сірә

мұны анық ұғынбай, бұрынғысынша өзінің дұшпандық әрекеттерін тоқтатпаса керек. Рас, Хиуада ханға Ресейдің күш-қуатымен санасуды айтқан адамдар болды, бірақ оларға құлақ асқысы келмеді. Солардың ішінен тіпті қазіргі Хожейлі бегі Мұртаза би Қожа Ресейге тым берілгендігі үшін айыпталып, түрмеге қамалды».³⁰

Ресей хиуа билеушісінен Хиуада орыс адамдарын сатуды тоқтатуды, тұтқындарды босатуды және Ресей иеліктері шегіне шапқыншылықты тоқтатуды қатаң талап етті.

Әзірленген жоспарға сәйкес 1873 жылдың көктемінде Хиуаға үш жақтан: Кавказ, Орынбор және Түркістан округтері жағынан әскер жіберілмекші болып шешілді.

Өз кезегінде Хиуа ханы өздерінің мемлекеттік шекараларын нығайту үшін бірқатар әскери іс-шаралар жүргізді. 1858 жылы Н.П.Игнатьев құпия шифрмен былай деп хабарлаған: «Жалпы алғанда хиуалықтардың әрекеттері достық сипатта емес. Теңізге шығатын Әмудария өзеніндегі Дәуқараға жақын жерде көп кешікпей бекініс салына бастап, оған 100 өзбек отбасын көшіреді. Оған әскери бастық етіп, тік мінезді, қатыгез және батыл Якуб-би Мехрем тағайындалады».³¹ Шынында да, бір жылдан кейін «Хиуа ханының бұйрығы бойынша биылғы жазда Дәуқарада Қорғанша бекінісі салынып, онда қазіргі уақытта 500 адамы бар Якуб-би бек болып тағайындалды...»³² Сол сияқты Қуандарияның құрғап қалған арнасының сол жағасында өзенді бақылап отыратын Сіренқала бекінісі салынды. Солтүстік шекарасында хиуалықтар бірнеше бекініс: Аққала, Қылышқала, Мыңбұлақ, Үрге бекіністері мен басқа да көптеген бекіністер тұрғызды. Ол бекіністердің бәрі орыстардың Сырдария әскери шебіне қарсы бағытталды. Тегінде, хиуалықтар орыс әскерлері шабуыл жасайды деп күтіп, хандықтың шекарасын нығайтуға тырысса керек.

1873 жылдың ақпанында генерал К.П.Кауфманның жалпы командалық етуімен орыс әскерлері Хиуаға шабуыл бастады. Жорыққа қатысушылардың бірі мұны өз хабарында былай деп егжей-тегжейлі суреттейді: «Біздің әскеріміз 10 мың адам құрамында әр түрлі төрт пункттен Красноводскіден, Манғыстаудан, Орынбордан және Түркістаннан бірнеше отрядтарға бөлініп (Каспий теңізінен) Хиуаға бет алды. Бұл отрядтардың бәрі Хиуа түбінде оған бірлесіп шабуыл жасау үшін бірігуге және Түркістан отрядымен бірге жорыққа шыққан Түркістанның генерал-губернаторы фон Кауфманның командалық етуімен ұрысқа кірісуге тиіс болды».³³

Орыс әскерлерінің ілгерілеуін мұқият қадағалай отырып, хиуа ханы өз мемлекетін қорғауға барлық күштері мен құралдарын жұмылдырды. Ол қарулы күштерін күтіліп отырған қауіптердің басты бағыттары бойынша топтастырды, сондай-ақ қазіргі тілмен айтқанда, әскер мен халық арасында идеологиялық жұмыс жүргізді. Көз көргендердің бірі Сырдария шебінің бастықтарына 1873 жылғы 24 наурызда былай деп хабарлаған: «Хиуаның молдалары, ишандары орыстар мен алда болатын соғыс себепті Палуан-Ата әулиенің қабірі басында жаудан шегінбеуге және қасық қаны қалғанға дейін шайқасуға ант берді. Хиуа ханы сол кезде-ақ өз әскерлерін орыстарға қарсы үш колонна етіп аттандырды, олардың Якуб-би басқаратын 7 мың адамдық бір колоннасы; Диуанбек Мәтмұрат басқаратын 4 мың адамдық екінші әскер Дәуқараға; Диуанбектің досы Мәтнияз басқаратын 7 мың адамдық үшінші колонна Мыңбұлақ алқабына жіберілді... Ханның жансыздары Түркістан әскери округі

әскерлерінің жүріп келе жатқан жолы туралы дұрыс мәліметтер жеткізіп отырды.»³⁴

Түркістан отряды жорыққа екі колонна – Жызақ және Қазалы колонна-лары болып аттанды. Екі колонна 13 наурызда біріншісі Жызақтан, екіншісі Қазалыдан жолға шықты.

Маңғыстау отряды да Хиуаға бара жатқан жолында хиуалықтармен қақтығысты. Игді құдығы маңындағы шайқасқа 277 қарулы түрікмен қатысты. Шайқас барысында олардың арасынан 22 адам қаза болып, 21 адам жараланды.³⁵ «Сонымен бірге казактар жаудан 1000 түйе, 6 мыңға дейін қой және өр түрлі көптеген қару тартып алды. Біздің жағымыздан бір адам, тек прапорщик Кубатиев қана қылышпен жараланды».³⁶ Полковник Ломакин басқаратын бұл отряд Хиуа қаласының жанында елеулі ұрыс жүргізді.³⁷

Орынбор отрядына генерал-лейтенант Веревкин командалық етті. Оның отряды Жем, Үргі, Қоңырат, Хожейлі арқылы жүріп өтті. Жолда келе жатқан кезінде Веревкиннің отряды хиуалықтармен талай рет қақтығысты. Шабуылдарға тойтарыс бере отырып, орыстар Хиуаға біртіндеп жақындай түсті.

Орыс әскерлерінің барлық үш отряды Хиуа аумағына бір мезгілде дерлік кіріп, белсенді шабуылға шықты. Хиуа түбінде ғана емес, хиуа хандығының басқа да негізгі мекендерінде елеулі шайқастар болды.

1873 жылдың мамырында орыс әскерлері хиуа хандарының астанасын басып алды. Бұл жорықта орыстар 33 солдаты мен офицерінен айырылды және 124 адам жараланды.³⁸

1873 жылғы 12 тамызда хиуа ханы Сейіт Мұхаммед-Рахим мен орыс әскерлерінің командашысы К.П.Кауфман арасында шарт жасалды. Ол бойынша хиуа ханы өзін Ресей вассалы деп мойындап, орыс мемлекетіне көп контрибуция төлеуге тиіс болды.³⁹

Жорық нәтижесінде мындаған тұтқындар босатылды, олардың арасында орыстар көп болды.⁴⁰ Бұл туралы мәліметтер мұрағат құжаттарында жиі кездеседі.⁴¹ Хиуа хандығындағы тұтқындар саны 40 мың адамға дейін жеткен.

Хиуа хандығын басып алған соң патша үкіметі жаңадан жаулап алынған аумақта отаршылдық саясат жүргізді, соның салдарынан қарапайым өзбек, қарақалпақ, түрікмен және қазақ халқы өз феодалдары мен патша шенеуніктері тарапынан екі жақты езгіге ұшырады.

Отаршылдық «бөліп ал да, билей бер» деген белгілі саясат негізінде орыс үкіметі Хиуа хандығының аумағын бөліп жіберді: Әмударияның оң жақ бөлігі Ресейге қарады, ал хандықтың өзі өзеннің сол жағасында қалды. Ресейге қараған аумақ 130 мың халқы бар 1920 шаршы шақырым, ал Хиуа жағы 366 615 халқы бар 66225, 8 шаршы шақырым болды.⁴²

Әкімшілік жағынан Хиуа хандығы 20 бектікке және екі иелікке бөлінді.⁴³ Әмударияның оң жағасында құрылған сол аттас округ 1874 жылы Әмудария бөлімі деп аталды. 1887 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы ереже» енгізілгеннен кейін зор өкілеттік берілген бастық басқаратын бөлім Сырдария облысының құрамына енгізілді. Ол өз бөлімінде ғана емес, сонымен қатар Хиуа хандығында да оның ішкі саясатына араласып, тікелей отаршылдық саясат жүргізді. Тек Түркістан генерал-губернаторына бағынды. Сонымен бірге соңғысына ескертпей Хиуа ханы басқа мемлекеттермен дербес сыртқы саясат жүзеге асыра алмады.

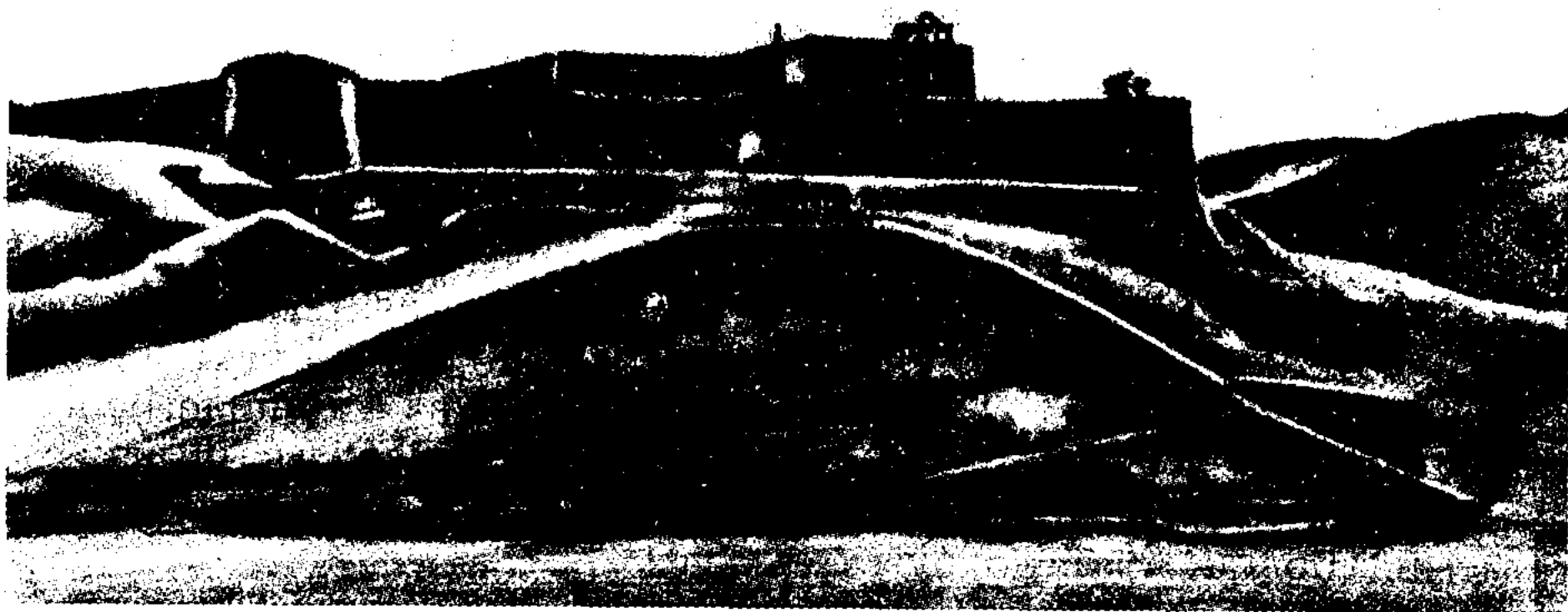
3. ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘСКЕРИ ЭКСПАНСИЯСЫ. АЙМАҚТЫҢ РЕСЕЙ БИЛШІНЕ КӨШУІ

Патша өкіметінің Қырым соғысында (1854–1856) неғұрлым күшті дұшпандар блогынан жеңіліс табуы Ресейдің белсенді сыртқы саясатының мүмкіндігін едәуір шектеді. Сол екі арада елдегі жаңа рыноктық қатынас та тез және сеніммен күш алып, жедел дамып келе жатқан Ресей өнеркәсібі мен саудасы үшін барған сайын жаңа өнім өткізу рыноктары мен шикізат көздерін талап ете түсті. Шикізат көзі оңтүстік-шығыста болатын. «Ресейдің батыс рыноктарында көп жағынан бірінші орын алған уақыты өтті, — делінген Әскери жинақта, — ал мұның өзі бізді жаңадан шығыс рыноктарын және ең алдымен таяудағы, Орта Азиядағы рыноктарды іздестіруге міндеттейді».⁴⁴ Ресейдің сыртқы саясатында Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияның маңызы күрт өсті. Қазақстанды түпкілікті бағындыру және Орта Азия мемлекеттерімен жан-жақты қатынастарды жандандыру туралы мәселе қойылды.

Бұл мемлекеттермен толымды сауда жасауға көптеген себептер, ең алдымен — Орта Шығыстағы саяси тұрақсыздық және Орта Азия хандықтарының ішіндегі жағдай туралы патша үкіметінде қажетті ақпараттың болмауы кедергі жасады. Мұның өзі Ресейдің Орталық Азияға кіре түсуін тежеді және орыс үкіметін шектес жатқан Азия елдерінде әскери-экономикалық және саяси барлау жолына түсуге итермеледі.

Орталық Азия аймағындағы сауда-экономикалық және әскери-саяси жағдайды анықтау мақсатымен 1858 жылы Н.П.Игнатьевтің Хиуа мен Бұхараға дипломатиялық елшілігі, Шығыс Иран (Хорасан) мен Гератқа шығыстанушы Н.В.Ханыков бастаған экспедиция, Қашғарға баратын сауда керуені құрамында көпес түрінде Ш. Уәлиханов жіберілді. Олар әкелген материалдар патша үкіметіне Оңтүстік Қазақстандағы және Орталық Азия хандықтарындағы саяси күштердің шын мәнінде орналасуын анықтауына, олардың экономикалық және халықаралық байланыстарымен танысуына мүмкіндік берді, сондай-ақ бұл аймақтар жөніндегі Англияның кең көлемді жаулап алушылық жоспарлары бар екенін дәлелдеді.

Ресейдің Орта шығыстағы саяси бағытын белгілеу үшін Н.П.Игнатьевтің Хиуа мен Бұхараға дипломатиялық сапары нәтижелерінің ерекше зор маңызы болды. Орыс елшісінің екі мемлекеттің өзара достық қатынастары туралы шартқа қол қоюдан бас тартқан Хиуа ханымен онша қанағаттандырмайтын келіссөздері Орталық Азияға дипломатиялық елшілер жіберу — «нақ сол мақсатқа... бірақ басқаша түрде жету үшін қолданылуы мүмкін ақшаны босқа рәсуә ету» деген ойды нығайта түсті.⁴⁵ Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне жолдаған арнаулы хабарламалары мен арнайы жазбаларында Н.П.Игнатьев «опасыз» шығыс билеушілерімен саяси келіссөздердің бұрынғы тактикасын жалғастыру пайдасыз екенін негіздеді және Орта Азия хандықтарына қарсы соғыс қимылдарын жаңғырту қажеттігін талап етті. ХІХ ғасырдың 50–60-жылдары шебінде бұл көзқарас Сыртқы істер министрлігінен тиісті қолдау таппады, бірақ жоғары әкімшілік салаларында өзіне күн өткен сайын көп жақтастар таба берді және ақырында, 60-жылдардың орта шенінде Петербургтің ресми пікіріне айналды.

Мерке бекінісі (суретші М. С. Знаменскийдің картинасынан).

Практикалық нәтижелері жөнінен Н.П.Игнатьевтің Бұхараға миссиясы неғұрлым сәтті болып шықты. Ол орыс көпестерін ортаазиямен саудасын едәуір жандандыруға жеткізіп, олар Орынбор шебі мен Нижегород жәрмеңкесіне құлшына келе бастады. Өз кезегінде Мәскеу сауда компаниясы Бұхараға Ресей тауарларын жіберуге мүмкіндік алып, олар онда тиімді өткізілетін болды.

Жоғарыда атап өтілгеніндей, сонымен бірге Ресейдің Орталық Азия елдерімен өзара тиімді сауда қатынастарының дамуы Ресейдің Орталық Азиядағы басты қарсыласы Англия түрінде ықпалды одақтас тапқан Қоқан хандығының күшті қарсы әрекетіне ұшырады. 1860 жылы Қаратегін және Дарбаз арқылы Қоқанға ағылшынның тәжірибелі барлаушысы Әбді' әл-Маджит жіберілді. Оған хандықтың билеушісі Моллабектің сеніміне кіру және Үндістандағы Британ өкімет орындарымен байланыс орнатуды ұсыну міндеті жүктелді. Бұл сапардың сәтті аяқталғанына Қоқан хандығының басты тірек пунктеріне Британ қаруының берілуі және әскери нұсқаушылар мен қару жасаушылар жіберілуі көрнекі түрде растап берді.

Сонымен қатар Қоқан билеушілері Пішпекте, Меркеде, Әулиеатада және Шымкентте өздерінің алдыңғы шептерін күшейту жөнінде шаралар қолданды, атты әскер үшін төңіректегі қазақтар мен қырғыздардан жазалаумен қорқытып жылқылары мен малын тартып алды, сауда керуендерінің жүріп өтуіне барынша қарсы қимыл жасады. Бұл әрекеттердің бәрі Орынбор және Батыс Сібір өкімет орындарына уақытылы жеткізіліп отырды, сөйтіп олар әлбетте мазасыздық көрсетіп, патша үкіметі тарапынан жауап шаралар жасауды күшейтуге шақырды.

Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу жөніндегі экспансиялық мақсаттары негізінен алғанда екі жолмен: біріншіден, қазақ даласына бірқатар әскери-барлау және жазалау экспедицияларын ұйымдастыру; екіншіден, дала арқылы өтетін «стратегиялық жағынан тиімді жағдайда болған бекіністер шебін» салу арқылы жүзеге асырылды.⁴⁶ Бұл шаралардың бәрін аймақта жергілікті отаршылдық әкімшіліктің әскерлері жігерлі түрде жүргізді, соның нәтижесінде «көптеген ықпалды қазақ көсемдері не шайқастарда өлтірілді, не тұтқынға алынды».⁴⁷ Аймаққа тереңдей шабуыл

жасау Орынбор әбі тарапынан да, Сібір шебі тарапынан да осылайша әзірленді. ХІХ ғасырдың бірінші жартысының аяғына қарай Орта жүз бен Ұлы жүз аумақтарында Сібір жағынан бастап Ақтау (1835 ж.), Ұлытау (1835 ж.), Қапал (1846 ж.), Сергиополь (Аягөз, 1831 ж.) және басқа бекіністер салынып, олар Ресейдің Іледен арғы өлкедегі тірек пункттеріне айналды. 1848 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторына бағынған Үлкен Орда приставының қызметі белгіленеді. Ол Ұлы жүздің жаулап алынған аудандарын басқаруды жүзеге асырды. 1854 жылы Алматы шатқалында Верный бекінісін, ал 1859 жылы Қастек бекінісін салу аяқталды, Ресейдің Шу алқабы арқылы Қазақстанның оңтүстігіндегі Қоқан бекіністерін: Шымкентті және басқаларын басып алу жөніндегі соғыс қимылдары — әскерлерден басталды. 1856 жылы Семей облысының құрамында бастапқыда орталығы Қапал қаласында, ал 1862 жылдан Верный қаласында болған Алатау округі құрылады.⁴⁸

Бұл жылдарда Алатау округі құрамындағы Ұлы жүз қазақтарының саны — 25,5 мың шаңырақ, 100 мыңнан астам адам; ал қырғыздар — 15 мың шаңырақ, 60 мыңдай адам болды. Іле және Шу өзендерінің оңтүстік бөлігі арасында Дулат руының қазақтары (9,5 мың шаңырақ, 38 мың адам) Қоқан иеліктерімен шекарада және Шу өзенінде Шапырашты (2 мың шаңырақ, 8 мың адам), Жаныс (800 шаңырақ, 2400 адам), Жалайыр (8500 шаңырақ, 34 мың адам), Іленің солтүстігінде, Балқаш көлі мен Верный-Қапал қалаларының арасында Іле өзенінің екі жағасында, Алтынемел және Алатау сілемдері бойында, Ыстықкөлдің солтүстік жағалауында — Албан (7500 шаңырақ, 30 мың адам) руларының қазақтары көшіп жүрді.⁴⁹

Жетісуды қоса алғанда, оңтүстік қазақтары арасында Ресей ықпалын күшейтудің тиімділігі кем түспейтін келесі құралы марапаттаулар, атақтар беру, жоғары қызметтерге тағайындау, құрмет көрсету және т.б. арқылы ықпалды ру билеушілерін отаршылдық өкімет орындары жағына тарту болды. Мысалы, Алатау округі құрылған кезде оның бастығына жылына 1500 сом жалақы белгіленсе, Ұлы жүздің руларын басқару тапсырылған Сүйік Абылайхановқа, Ғали Әділовке, Рүстем Әбілфейіззовке және Хакім Құловқа — 343 сомнан (Орта жүздегі сияқты) жалақы белгіленді.⁵⁰

Ресей әскерлерінің аймаққа оңтүстігінен де, солтүстігінен де ойдағыдай ілгерілеуі 1857—58 жылдарда Шымкент және Әулиеата аудандарында жергілікті қазақтардың қоқандықтарға қарсы көтерілісіне де жәрдемдесті. Бұл көтерілістердің аяусыздықпен басылуы да қазақтардың едәуір бөлігінің Ресей жағына өтуіне себепші болды. Ал жалпы алғанда, аймақтың тағдырын оның жергілікті халқы емес, қайта Қоқан мен Ресей арасындағы соғыс шайқастары шешті, ал осы екі экспансиялық мемлекеттердің жақтастары мен қарсыластары арасындағы күреспен ғана емес, сонымен қатар ішкі жанжалдармен (ру араздығы, барымта және т.б.) және көршілес қырғыздармен қатынастардың шиеленісуімен айналысып жатқан қазақтардың үлесіне неғұрлым күшті отаршылдық билігіне түсу тағдыры ғана қалды.

1860 жылы орыс әскерлерінің қоқандықтарға қарсы белсенді соғыс қимылдары басталды: 26 тамызда — Токмақ, 4 қыркүйекте Пішпек құлады, ал 24 қазанда Ұзынағашқа жақын жерде шайқас болып, онда Алатау округінің бастығы подполковник Колпаковскийдің 3 ротадан, 4 жүздіктен, 6 зеңбіректен және 2 ракеталық станоктан тұратын отряды қоқандықтардың едәуір күштерін (30 мыңдай адам) ірі жеңіліске ұшыратты.⁵¹

Бұл оқиғалар кезінде қоқандықтардың озбырлығы мен қысым көрсеткеніне қарамастан, оларды Жетісу қазақтары мен қырғыздарының едәуір бөлігінің қолдауы байқалды. Мысалы, дулат руынан шыққан Андас және Сұраншы билер, ботбай руынан шыққан атақты адамдар Діқанбай мен Әлжан өз қаражаттарынан қоқандықтар жағына орыс әскерлеріне қарсы шайқасқан еріктілердің жасақтарын ұйымдастырып, қаруландырды. Олар Қапал бекінісін басып алып, қиратуға да ниеттенді. Оларға рубасылары Үмбетәлі мен Байсейіт бастаған қырғыздар бөлігі де қосылды. Егер біреулері қоқандықтарды ашық қолдаса, басқалары соларға игі ниеттес болды.⁵² Осыған байланысты генерал-лейтенант М.А.Терентьев 1860 жылғы 15 қазанда Колпаковский ықпалды қазақтарға (капитан Тезек Нұралиевке, подпоручик Жанғазы Сүйіковке және капитан Әбілес Абылаевқа және басқаларға) «сарттардан түскен барлық олжаны беруге уәде етіп, өз батырларымен» өзіне қосылуға шақыру жібергенін көрсетуі тегін емес, «алайда қазақтар қай жағы басым түсетінін күтіп, қызмет көрсетуге асықпады... олар тіпті жаудың қозғалысы туралы хабар беруден де жалтарды, сондықтан біздің адамдар жаудың бағдарын білмей жобалап жылжыды...».⁵³

Қазақтар мен қырғыздардың қоқандықтарға қарсы орыстардың соғыс қимылдарына мұндай көзқарасы, біріншіден, қоқандықтардың дінсіз жаулап алушыларға қарсы аймақ мұсылмандарының қасиетті соғыс — ғазауатты кең көлемде насихаттауына және екіншіден, Алатау округінің бастығы Колпаковскийдің байырғы халық жөніндегі қаталдығына байланысты болды, ол байырғы халықтың қатардағы өкілдерін ұсақ-түйек құлақ аспағандық үшін өлім жазасын қолдануға дейін барып, аяусыз жазалап отырды. Қоқан әскерлеріне қарсы күресті қиындатқысы келмеген Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорд Колпаковскийден өз қимылдарын неғұрлым абайлап және сақтықпен жүргізуді талап етуге мәжбүр болды.⁵⁴ Осы жағдайлардың арқасында 1860 жылғы қазанның басында қоқандықтар «Әулиеата мен Пішпек арасындағы кеңістікте де өздеріне қазақтардың көп бөлігін ерікті және еріксіз түрде қосып алды». Олар қираған Пішпекті иеленіп, содан кейін 10 зеңбірегі бар, 20 мыңнан астам адамнан тұратын Қоқан әскері Қордайдан өтіп, Қастектің батыс жағындағы айналма жолдармен шықты да, оны Ұзынағаштан бөліп тастады. «Жақын маңайда көшіп жүрген біздің қазақтар дереу соларға қосылды», — деп көрсетеді генерал-лейтенант М.А.Терентьев.

Орыстар сияқты, қоқандықтар да қазақтың ру шонжарларының өкілдерін сатып алуды кеңінен пайдаланды. 1851 жылдың өзінде-ақ қоқандықтар мол сыйлықтар беріп, Ұлы жүздің ықпалды қазақ сұлтандары тобын өз жағына тартты, ал Керім би бастаған ботбай, шапырашты, қызылбөрік, жаныс, шымыр және басқа да рулардың қазақтары қоқандықтарға бағынатын Шу өзенінің сол жақ аумағына көшіп кетті.⁵⁵

Қоқандықтар да, орыстар да қолдаудан сәл бас тартқаны, әскери күштер үшін қажетті көлікпен, тамақ өнімдерімен, жұмыс күшімен, мал азығымен және басқа да көптеген заттармен қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмаларды уақытылы орындамағаны үшін қазақтарды қатаң жазалап отырды. Қоқандықтардың қазақ халқына көрсеткен зорлық-зомбылықтары мен озбырлықтары туралы көп айтылды, сондықтан бұл жөнінен асып кетпесе, ешқандай кем түспеген орыс әскерлері тарапынан жасалған осындай әрекеттерден небәрі бірнеше мысалдар келтірейік. Мысалы, Ұзынағаш оқиғалары кезінде Ұлы

жүздің Керім би бастап көшіп кеткен рулары, сондай-ақ қырғыздар 1860 жылы генерал-лейтенант М.А.Терентьевтің көрсеткеніндей «олардың бұрынғы қоныстанған жерлерінде жемшөптің жеткіліксіз болуына байланысты біздің жерімізге қыстауға көшіп келді. Сол қазақтарды жазалау үшін біз бұл жағдайды дереу пайдалана қойдық».⁵⁶ Бұл үшін қазақтар да, қырғыздар да аяусыз жазаланды.

Орыс әскерлері бір мезгілде үш шапқыншылық жасады, «ауылдар өртелді, көп мал қолға түсірілді», басқа да екі бай старшындарымен қоса Керім бидің өзі кепілге алынды. Жүзбасы Жеребятьев барлық ауылдарға көшуге жарлық беріп, сонан соң оларды біздің жаққа қуып әкелді. Осы шапқыншылықтардың салдарынан Алатаудың оңтүстік беткейлерінде орналасқан қазақтар мен қырғыздар қайта көшуге мәжбүр болды. «Қайтадан қашып көшіп барғандар душар болған қалың қар мен шөптің болмауы оларға берілген тағлымды бұрынғысынан да еселей түсті», — деп қорытады М.А.Терентьев.⁵⁷

1860 жылғы 2 қарашада Пекинде Жетісудың оңтүстік-шығыс бөлігіндегі таулы аймақтар мен Күршім өлкесіне Ресейдің құқығын бекітіп берген орыс-қытай шартына қол қойылды. Шарт баптарының бірінде Ресейдің сыртқы саудасы үшін Үргідегі сияқты, Қашғарға да рұқсат беру түрінде онда консульдық «ашып», қытай көпестерімен баж салынбайтын тауар айырбасын жүргізу көзделді.

Алайда Бұхарамен сауда қатынастарындағы сияқты бұл жағдайда да Ресейдің Батыс Қытай рыноктарына өту әрекеттері Орта Азия хандықтарынан Шыңжаңға баратын сауда жолдарына қатаң әскери-әкімшілік бақылауды жүзеге асырып отырған Қоқан хандығының қарсылығына душар болды. Ресей үшін өте тиімді Пекин шартын іске асыруды Үндістан мен Кашмир арқылы Батыс Қытайға өз ықпалын таратуға тырысқан Ұлыбританияның әрекеттері де қиындата түсті. Сол кезге қарай-ақ ағылшын барлаушылары Жаркент пен Қашғарға еніп алып, Батыс Қытайға апаратын тау жолдарын мұқият зерттеді. Шыңжаң мен Орталық Азияда жергілікті шенеуніктер арасында Ресейге қарсы белсенді насихат жүргізді. Сондықтан Ресейдің орталық ведомстволары мен жергілікті жерлердегі әкімшілік органдарында Шыңжаңды «ашудан» елге келтірілетін экономикалық пайданың әр түрлі жоспарлары Қоқанға соғыс шабуылын жасаумен тығыз ұштастырылды.⁵⁸

Алайда А.М.Горчаков басшылық жасаған Сыртқы істер министрлігі бастапқыда әскери күш қолдануға қарсы болды, бұл орайда мұның өзі Англиямен қатынастардың одан әрі шиеленісуіне әкеп соғады деп санады, сондықтан жаңа аумақтарды күштеп қосып алудан тартынуды ұсынды.⁵⁹ 1861 жылы елдің кәсіпкерлер тобымен тығыз байланысты Д.А.Милютин басқарған Әскери министрлік Орта Азия мәселесі бойынша қарама-қарсы көзқарас білдірді. А.М.Горчаковтың «Англияға жалтақтаған» және Азия істерінде «толық кер-тартпалық көрсеткен» саяси бағытын сынай отырып, Д.А. Милютин бұл проблеманы Қоқан хандығының негізгі стратегиялық орталықтарын басып алу жолымен батыл шешуді жақтады.

Д.А.Милютиннің жаулап алушылық көзқарасы ықпалды сауда-өнеркәсіп және қаржы топтарының өкілдеріне ғана емес, сонымен қатар жергілікті жерлердегі патша әкімшілерінің елеулі бөлігіне де ұнағанын айта кеткен жөн. Әскери министр өз көзқарастарына әскери іс барысында әбден машықтанған

Орынбор ведомствосының офицерлері арасынан да мейлінше белсенді және дәйекті жақтастар тапты.

XIX ғасырдың 50-жылдарының орта шенінде-ақ Орынбор әскери губернаторы А.А.Катенин Петербургке Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияда соғыс қимылдарына кірісуді талай рет ұсынып, Жөлекті жаулап алуды, онда Түркістан – Шымкент – Әулиеата шебіне шығуды дайындау үшін форт құрып шекаралық шептерді біріктіруді талай рет ұсынған болатын.⁶⁰

Орынбор губернаторының қызметіндегі Катенинді ауыстырған генерал А.П.Безак 1861 жылы өз ізашарының саяси бағытын жалғастырып, әскери министр Милютинді Орталық Азиядағы хандарға қатысты соғыс шараларын қолдану қажет екендігіне сендіріп бақты. А.П.Безак өзінің Сырдария өзені бойында Ресейдің «берік шекара орнатуын, міндетті қажеттілік ретіндегі» батыл ұсыныстарын дәлелдей отырып, соғыс қимылдарының «тез арада Орынбор және Сібір шептерімен біріктіруге» бағытталуын талап етті. «Егер біз Арал теңізінен Сыр бойымен жоғары өрлеп, онда жаңа форттар құрылысын салсақ, Сібір корпусы тарапынан мұндай қарсы қозғалыс ұйымдастырылса, — деп жазды ол, — онда Арал теңізінің жағалауына еніп Сырдың сағасына бекінудің сондай-ақ Ақмешіт экспедициясын жасау мен Жөлекті тұрғызудың қажеті жоқ болатын еді».⁶¹

А.А.Катениннен айырмашылығы, А.П.Безак бір ғана Түркістанды алып қоймай, Орынбор және Сібір шептерін біріктіруді жүзеге асыратын Ташкентті де басып алуды ұсынды. Ресей үшін бірден бірнеше үлкен тиімді міндеттерді ол осы міндеттің жүзеге асырылуымен байланыстырды.⁶² Алайда бұл жоспарлар Батыс Сібір генерал-губернаторы А.О.Дюгамельдің тарапынан толық қолдау таппады. Соның салдарынан 1862 жылдың мамырында Петербургте өткізілген Ерекше Комитеттің мәжілісінде Орынбор және Сібір шептерін біріктіру тиімсіз деп танылды.⁶³

Алайда бір жыл өткеннен кейін Польшадағы көтеріліске байланысты Англиямен және басқа да Батыс мемлекеттерімен қатынастардың жаңадан шиеленісуі Ресейді экспансияны тездетуге итермеледі. 1863 жылғы 23 қаңтарда Петербургте Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлары А.П.Безак пен А.О.Дюгамельдің қатысуымен өткізілген кеңейтілген отырыста Сырдария және Сібір шептері арасындағы жерді мұқият зерттей бастауға шешім қабылданды. Оны бір аптадан кейін патша бекітті. Арал флотилиясының бастығы А.И.Бутаковқа Сырдарияның «Перовский фортынан» жоғарғы ағысын зерттеу, ал Орынбор корпусының бастығы подполковник М.Г.Черняевқа Жөлектен Түркістан қаласына дейінгі аралықтың әскери қимылға байланысты жер бедерін зерттеуді жүргізу және Қаратау жотасының солтүстік беткейінен Созақ бекінісіне дейін «тез қимылдайтын отряд» жіберу тапсырылды. Өз кезегінде Сібір өкімет орындары Іледен арғы өлке мен Әулиеатаға жапсарлас жатқан аумақтың оңтүстік аудандарын зерттеуге тапсырма алды. Бұл міндетті орындау үшін, подполковник Деръхенің отряды Әулиеатаға, ал штабс-капитан Н.И.Проценконың отряды Нарын өзені аңғарымен Қашғарға барлау үшін жіберілді.⁶⁴

Ең алдымен барлау мақсатында жүргізілген жоғарыдағы төрт экспедицияның бәрі бір ортақ, нәтижесі айқын болжанбаған мақсатты көздеді, ол содан кейінгі бес жыл ішінде Орталық Азиядағы соғыс қимылдарының

бүкіл барысына қатты ықпал жасады. Әскери отрядтардың бастықтары өздері мүлде күтпеген жағдайда зерттеліп отырған аудандарда Қоқан әскерлері тарапынан азды-көпті күшті немесе ұйымдасқан қарсылық кездестірмеді. Жұмағал және Құртқа бекіністерінің гарнизондары Проценконың отрядына іс жүзінде бірде-бір оқ атпай берілді. Черняевтің отряды оңтүстікке беттегені туралы хабар алынғаннан кейін Созақта Қоқан билігіне қарсы көтеріліс тұтанды. Осы кішкене қалашықтың халқы Қоқан гарнизонын қаруын тастауға мәжбүр етті және өзінің Ресей бодандығын алғысы келетінін жариялады.⁶⁵

Созақ және Шолаққорған төңірегінде көшіп жүрген бестанбалы руы мен Қоңырат бірлестігінің казактары солардан үлгі алып, 9 мың отбасы Ресей империясының бодандығына өтті.⁶⁶ Көшпелілердің орыс өкімет орындары жағына шығуына итермелеген негізгі себеп патша отрядтары келгенге дейін жақында жатқан ауылдарға Қоқан коменданттары жасаған сансыз көп тонаушылықтар мен зорлық-зомбылық негізгі себеп болды. Мұндай шапқыншылықтарды ұйымдастыруда, Қоқан шенеунігі және сарай маңының тарихшысы Нияз Мұхаммед Хукандидің айтуы бойынша, түркістан бегі Мырза Дәулет ерекше көзге түскен, «Түркістанда тонаушылар тобын жинап, қала төңірегіндегі ауылдарды талап-тонаған».⁶⁷

1863 жылдың көктеміндегі Орынбор және Сібір отрядтарының Оңтүстік Қазақстандағы іс-қимылдарының ойдағыдай қорытындылары Сыртқы істер министрлігінің ымырашыл, бірақ «шептерді біріктірудің» оралымды жоспарын әзірлеуі үшін негіз болды. Созақ, Шолаққорған, Әулиеата арқылы Қаратаудың солтүстік беткейі бойынша өтетін шеп шекара болып белгіленді. Сыртқы істер министрлігі осы шептердің алынуы нәтижесінде «Орта Азия хандықтарымен бейбіт қатынастар» сақталады, ал Сырдария шебін үкіметтің жабдықтауы жақсара түседі деп есептеді.⁶⁸

Алайда Орынбор ведомствосының офицерлері мен М.Г.Черняев, Л.Л.Мейер және әскери губернатор А.П.Безак үкімет ұсынған жоспарды «мейлінше қауіпті және зиянды жартыкеш шара» деп есептеді. Өйткені олардың пікірінше бұл әскерлерді азық-түлікпен жабдықтау проблемасын да, қоқандықтардың әрекеттеріне нақты бақылау жасауды да нақты шешіп бере алмайтын еді.⁶⁹

Орынбор әкімшілерінің орыс шекаралық шебін оңтүстікке жылжыту туралы табанды талаптары көп кешікпей-ақ ойдағыдай нақты нәтижелер берді. Көптен бері ойластырылған жоспардың іске асырылуын тездетуге Ішкі істер министрлігінің Азия департаментіне Ұлыбританияның Қоқан мен Бұхарада орнығып алуға және Шыңжаң мен Орталық Азиядағы сауда рыноктарын шығыстағы су жолдары арқылы басып алуға жаңадан әрекеттер жасауы жөнінде келіп түскен құпия ақпарат қосымша түрткі болды.

Оқиғалар бетбұрысын Ресей мүдделеріне қатер төндіруінің алдын алуға ұмтыла отырып, Д.А.Милютин 1863 жылдың көктемінде Ерекше Комитетке ортаазиялық хандықтар жөнінде белгіленіп отырған әрекеттер туралы баяндаманы табыс етті. Онда Қаратау жотасы бойынша шекаралық шеп құру көзделді және осы мақсатқа жету үшін Орынбор корпусының әскерлеріне Созакты иелену, ал Сібір корпусының отрядтарына Әулиеатаны қолға алу ұсынылды. Баяндамада шекара кейіннен Шымкентті Ресей империясының құрамына енгізе отырып, Арыс өзеніне көшірілуі тиіс екендігі көрсетілді. 1863 жылғы 20 желтоқсанда Д.А.Милютиннің баяндамасын патша бекітіп, ол

Орталық Азиядағы ресми іс-қимыл бағдарламасының мәртебесін алды. 1864 жылға Әскери министрлік шептерді біріктіру жөніндегі операциялардың орындалуын белгіледі.⁷⁰ Әскери баспасөзде қоканның күшті гарнизондары орналасқан Әулиеатаны, Түркістан мен Шымкентті қосып алу қажеттігі туралы науқан өрістетілді.

1864 жылдың алғашқы айларында қарама-қарсы тұрған екі тарап соғыс қимылдарына жедел дайындалды. Қокан хандығының жаңа басшысы, көшпелі қыпшақ тобының өкілі, Әлімқұл молда бекіністердің қорғаныс қабілетін арттыру жөнінде жігерлі шаралар қолданды, сондай-ақ тәуелді қазақ ауылдарында өз билігін нығайтуға ерекше көңіл бөлді. Осы мақсатпен Қокан шенеуніктері өз қарауындағы көшпелі халықтан алынатын салықтың мөлшерін көбейтті, ал қазақтар мен қырғыздарды қорқыту үшін Ресей бодандығын қабылдауға тілек білдірген руларды талай рет талап-тонады. Көшпелілерге шабуыл жасап, талап-тонауды ұйымдастыру үшін Қокан билеушілері әскери бөлімдермен қатар Ташкент ауданындағы қазақтың құрама руларын, негізінен алғанда оңтүстіктегі қазақтар мен қырғыздардың басқа руларымен салыстырғанда пұрсатты жағдай берілген шанышқылы руын да тартты.⁷¹

1864 жылғы ақпан айының басында Әулиеатаға Әлімқұлдың тапсыруы бойынша ташкент парванашысы Кашчи келді, оған Шу алқабындағы қазақ руларын Қокан жағына тарту міндеті жүктелді. Оған бағыныштылар көшпелі халық арасында қазақтар мен қырғыздарды Ресейге қарсы күресте қокандықтармен бірігуге шақырған әр түрлі үндеу хаттар таратты.⁷²

Алайда төңіректегі қыстақтар мен ауылдарға үздіксіз тонаушылық-шапқыншылық жағдайларында ғазауат жариялау Қоканның билік орындарына абырой әпермеді, қайта керісінше жергілікті халықтың наразылығы мен қауіптенушілігін бұрынғыдан гөрі күшейте түсті. Осыған байланысты Сырдария шебінің командашысы полковник Н.А.Веревкин өзінің қайран қалғанын жасыра алмай, Орынборға әскери губернаторға «бізде қалған қоңыраттар және әсіресе қыпшақтар осы кезге дейін бізге адал болып қалып, Қокан билік орындарының қорқытқанына да, уәделеріне де қарамастан, қокан шегіне көшіп кетпей отыр» деп жазды.⁷³

1864 жылдың мамырында орыс әскерлерінің Оңтүстік Қазақстанға ілгерілеуі негізінен аяқталды және полковник Н.А.Веревкин өзіне сеніп тапсырылған әскерді (44 офицерді, 1593 солдатты, 150 ерікті қазақты, 18 зеңбірегімен қоса) қиратылған Сауран бекінісі, Шарнақ бекінісі арқылы Түркістан қаласына бастады. Сонымен бір мезгілде дерлік Петербургтен арнайы келген полковник М.Г.Черняевтің отряды (68 офицер, 2571 солдат және сұлтан поручик Қазы Болатұлы Уәлиханов бастаған 400 адам қазақ сарбаздары, 22 зеңбірегімен қоса) Верныйдан шықты. 4 шілдеде Черняев Мерке бекінісін ұрыссыз алып, Әулиеата бекінісі бағытында аттанды. Екі күннен кейін екі сағаттық атыстан соң қала алынды. Ал қокандық комендант Ниязәлі би «400 салт аттымен қорғаннан қашып шықты. Жаяу сарбаздар қаруын тастап, тұрғындармен араласып кетті».⁷⁴

Қокан гарнизонының 307 адамы қаза тауып, 390 адамы жараланды, 341 сарбаз тұтқынға алынды. Орыс әскерлері тарапынан 5 адам жараланды, ал қаза тапқандар және тұтқынға алынғандар болған жоқ.⁷⁵ Шамамен нақ сол күні (9 шілдеде) полковник Н.А.Веревкиннің отряды Түркістанға таяп келді, бірақ қаладан 8 шақырым қашықтықта Қокан әскерлерінің өршеленген шабуылы-

на ұшырады. Жаудың қатты қарсыласуы полковникті бекіністі қоршауды ала бастауға мәжбүр етті.

Түркістанда Н.А.Веревкиннің отрядына жергілікті бек Мырза Дәулет (1864 ж. өлген) бастаған шамамен саны 1500 адам болатын, жақсы жарактандырылған Қоқан гарнизоны қарсы тұрды. Оған осында тұратын қазақтарды қоса алғанда, қаруланған қала тұрғындарының бір бөлігі белсенді түрде көмектесті. Оның үстіне Ташкенттен «бүлікшіл» батыр Кенесарының ұлы Садық «сауытқа оранған» 120 адамымен қоқандықтарға көмекке келді, олар Созақ және Шолаққорған гарнизондарының біріккен күші болатын. Бірақ қоршаудың басталғанын білген ол өз адамдарымен қайтып кетті. Садықтың ізінен қууға жіберілген жасауыл Савин көп күш жұмсағанына қарамастан, қазақ сұлтанының Ташкент қақпасына кіруін тоқтата алмады.

Жаудың көптеген шабуылдарына тойтарыс бергеннен кейін және 5 адамы қаза тауып, 33 адамы жараланған Веревкиннің отряды қоршаудың үшінші күнінде Түркістанды басып алды.

Петербургтегілер Оңтүстік Қазақстандағы соғыс қимылдарының өрбуін өте мұқият қадағалап отырды. Түркістан мен Әулиеатаны алу жөнінде сәтті жүргізілген операциялар астананың жоғары дәрежелі ұлықтарынан қолдау тапты, ал бұл оқиғаларға негізгі қатысушы адамдар — М.Г.Черняев пен Н.А.Веревкин — шендері көтеріліп, генерал-майор атағын алды. «Түркістан ұрыс-жорықтарына» басқа қатысушыларға «ұлы мәртебелінің ілтипаты» көрсетіліп, әр түрлі ордендер берілді.

Сол екі арада, қоқандықтарды оңай және тез жеңу белгілі бір мағынада алғанда Түркістан генералдарының басын айналдырып, оларды дереу Шымкентке шабуыл бастауға итермеледі. Сол кезге қарай Черняевтің қарамағында Әлімқұл молданың Ресейден Түркістан және Әулиеата қалаларын қайтарып алудан үміт үзбегені туралы анық мәліметтер бар еді. Осы үшін де Шымкентке елеулі әскер күштерін тартып, сол жерден орыс отрядтарына қарсы шабуыл бастамақшы екені анық болатын. Қалыптасқан жағдайда Черняев Әлімқұлдың алдын алу қажет деп санап 1864 жылғы шілденің басында алдын ала әзірленіп алмай Шымкентке тіке шабуыл жасады.

Алайда Черняевтің Шымкентті 1864 жылғы 22—23 шілде ішінде алуға жасаған әрекеті табысқа жеткізбеді. Қоқан гарнизонынан елеулі қарсылық кездестірген ол қаланы қоршауды тоқтатуға мәжбүр болды. Нақ сол кезде Петербургке астыртын хабарламасында ол «Қоқан күштерінің басты тіректерін осы күзден қалдырмай иелену қажет» деп санайтынын мәлімдеді.⁷⁶

Сол екі арада Шымкентте Қоқан хандығының әскери топтарын қолдайтын қоқандық бағдарды жақтаушылар мен қаланың сауда-қолөнер топтарын біріктірген, оған қарсы тұрған топ арасында күрес өрістеді. Соңғылары Ресеймен экономикалық және саяси байланыстарды кеңейтуге тікелей мүдделі болатын, өйткені одан көп кіріс келтіретін, сондықтан да ханның озбырлығын, араздықтар мен соғыстарды әлсірету үшін қолдан келгеннің бәрін істеді.⁷⁷

Сол кезеңде Оңтүстік Қазақстанның көшпелі халқы арасында да саяси күштердің елеулі межеленуі байқалды. Аймақтың оңтүстігінде әскери-саяси жағдай тұрақсыздығының өсуі, Қоқандағы Ферғана әскерилендірілген тобының үстемдігіне шын мәнінде немесе астыртын дұшпандарға

XIX ғасырдың орта шеніндегі Шымкент қаласы.

қарсы қатаң жазалау саясатының өршуі, Қоқан мен Бұхара, Түркістан мен Шымкент және олармен шектес ұсақ отырықшылық-егіншілік қыстақтар мен қалалар маңында көшіп жүретін қазақтар арасындағы араздықтар мен шексіз соғыстар жағдайында 60-жылдардың бас кезінде өлкеде күшті камқоршы қажет екені айқын аңғарылды. Сондықтан дала өңіріндегі көптеген ықпалды адамдар Ресейге бағдар алуды және орыс әскерлерінің табысқа жетуіне көмектесуді жөн көрді.⁷⁸

Шымкентті қоршауға алу кезінде Черняевқа 1840 жылдарда Кенесарының көрнекті серігі болған, көшпелілер арасында беделді би Байзақ Мәмбетұлының (1780—1864) баласы, шымыр руының биі Акмолда батыр бастаған қазақтардың бір топ белгілі адамдары келді. Ол генералға оның қазақ жігітін өз отрядына алуды ұсынды және әскер үшін көлік құралдарын беруге уәде етті.⁷⁹ Акмолданың әрекеті билеуші Әлімқұлға белгілі болып, ол Қоқан шенеуніктерінің айтуына қарағанда, Нор-Мада парванашыға Байзақ биді өзіне алдап әкелуге бұйрық берген, ал би Ташкентке әкелінгеннен кейін Қоқан билеушісі, Ақжар руының көзімен көрген қазағы Қалыбай Мәмбетовтің айтуына қарағанда, Байзақ датқаны зеңбіректің оқпанына байлап, «оның быт-шытын шығаруға», «мұсылмандыққа сатқындық жасады» және «кәпірлерге» бейім деп айыпталған басқа да қазақ билерін атып тастауға бұйрық берген». Атқыштар «оларды мылтықпен атып өлтірген». Әлімқұлдың бұйрығы бойынша қоқандықтар жазалаған қазақтар арасында шанышқылы руынан Исламқұлпансад пен Темір-пансад, шымыр руынан Әбдуали би және басқа да кейбір әскербасылар болған.⁸⁰

Бұл сияқты қорқытудың нәтижесі қоқандықтардың күткеніне мүлде қарама-қарсы болып шықты: қазақтар Черняев жағына қашты және оның нашар қаруланған және қарусыз адамдарды отрядқа қабылдаудан бас тартқанына қарамастан, олар «оған жан аямай көмектесеміз» деп сендірді.

Кейіннен Черняев 1864 жылдың жазында Түркістан мен Шымкент арасындағы кеңістікті мекендеген көптеген қазақ ауылдары Ресей әскерлерінен қорғаныш іздеп көшіп келіп, олармен бірге қоқандықтарға қарсы аттануға рұқсат сұрағанын жазды. Бұлар негізінен қыпшақ, бестаңбалы,

қонырат, албан, дулат рулары мен басқа да кейбір рулардың әр түрлі бөлімшелерінің қазақтары болатын. «Мен қарулары барлардың ғана жүруіне рұқсат еттім, — деп еске алған Черняев, — олар айтқандарынан қайтпады және мен олардан бізге қалай көмектесесіңдер деп сұрадым. — Айқаймен, — деп жауап қайтарды олар».⁸²

Алайда Черняев сикым руының биі Құдайберген Баетов басқарған 1000 адамды ғана отрядқа қабылдаған. Көз көргендердің пікірлері бойынша, қазақ сарбаздары қоқандықтармен шынында да батыл шайқасқан және өздерінің айқайымен ұран көтеріп, мұның өзі «үйреніспеген адамдарға қорқыныш ұялтқан».⁸³

Жоғарыда суреттелген барлық оқиғалардың өсерімен Қоқан тарихшысы Нияз Мұхаммед Куканди Әлімқұлдың «жиіркенішті мінез-құлқы» және орынсыз қатыгездік әрекеттері салдарынан «барлық қазақтар оның жаулары және көпірлер әскерінің одақтастары болып шықты; олар Шымкенттің алынуына себеп болды және дінсіздерді Ташкентке аттануға көзін жеткізген де солар еді» деп өкінішпен айтуға мәжбүр болған.⁸⁴

Көшпелілердің орыс әскерлерін қолдауының көптеген фактілерімен қатар кейбір қазақ руларының негізінен алғанда сіргелі бірлестігінің, сондай-ақ Қоқан билеушілері қазақтардың басқа рулық топтарына қарағанда пұрсатты жағдайға қойған құрама құрамындағы қазақтардан шыққандардың қоқандықтар жағында бағдар ұстағанын және Түркістан мен Шымкентті жаулап алу кезінде «қоқандықтарға көмек көрсетуге өте белсенді түрде қатысқанын» атап өткен жөн.⁸⁵

Сонымен бірге Оңтүстік Қазақстанның көшпелі халқы арасында Орта Жүз бен Кіші жүздің өріс алған ұрыс қимылдарынан шет қалып, бірақ Қоқан әскерлерінің талап-тонауынан қауіптеніп, Жөлек пен Қаратау жотасынан шет жерлерге алыстап көшіп кеткен ру бөлімшелері аз болған жоқ, сөйтіп «Түркістанның төңірегі мүлде қаңырап қалды».⁸⁶

1864 жылдың күзіне қарай Оңтүстік Қазақстанда және Орталық Азияның бірқатар аймақтарында қалыптасқан әскери-саяси жағдай М.Г. Черняевтің өркөкіректік жоспарларына өте сәйкес келді. Бұл кезге қарай қазақтардың көпшілігінің белгілі бір дәрежеде орыс өкімет орындары жағына бүйрегі бұрды және қоқандықтарға қарсы күресте оларға шамасынша көмек көрсетті. Қоқан хандығының өзінде саяси күштердің тайталасы күшейді және хан мен оның ең жақындарының озбырлығына қарсы наразылық күшейді. Сонымен бірге Қоқан мен Бұхара арасындағы бұрынғы қайшылықтар жаңа күшпен көрінді. Қоқан хандығы жерінің бір бөлігінен дәмеленген Бұхара әмірі Ферғана аңғарына жаңа шабуыл жасады, сол арқылы Әлімқұлды әскерлерінің көпшілік бөлігімен Шымкенттен Ташкентке кетуге мәжбүр етті. Әлімқұл Шымкент уәлаятын басқаруды Ташкенттің беклербегі Мырзахметке тапсырды. Ал парванашы Нұрмұхамедті Шымкенттің әскери коменданты етіп тағайындады, оның билігінде Қоқан хандығының «тандаулы әскерлерінен тұратын» он мың адамдық гарнизон болды.

Осы қолайлы жағдайды пайдаланған Черняев өз қимылдарын Петербургпен, тіпті Омбымен де келісіп алмай подполковник Лерхеге өзіне бағынышты төрт рота жаяу әскер, қазақтар жүздігі құрамындағы әскермен және Әулиеатаның мың адамдық қазақ сарбаздарымен Шымкентке аттануға бұйрық берді. Сонымен бір мезгілде Түркістаннан нақ сол бағытқа

басқа отряд (алты жарым рота жаяу әскер, жүз елу казак) шықты, оны М.Г. Черняевтің өзі басқарды.

19 қыркүйекте екі отряд Шымкентке жақын жерде бірікті және жергілікті жерді аз уақыт барлап алғаннан кейін, 20 қыркүйекке қараған түні қалаға белгіленіп отырған шабуыл үшін батареялар тұрғызуға кірісті. Бұрынғы қоқан боданы казак Қалыбай Мәмбетовтің естеліктеріне қарағанда орыс әскерилердің дайындық шараларына жауап ретінде Шымкент гарнизонының әскері «зеңбіректерден гүрсілдетіп оқ ата бастады; бірақ бәрін шаң көміп кетті. Дінсіздер (орыстар. - *Ред.*) оларға жауап ретінде қаланы мортирден атқылай бастады».⁸⁷

М.Г. Черняевтің күткеніндей, Шымкент дуалы жанында орыс отряды қоқан батареяларының қатты оқ жаудыруына ұшырады. Қоқан артиллериясына бұл кезде Пенджабтан шыққан Британ империясының қолшоқпары Джамадар Кабули басшылық еткен еді.⁸⁸

Екі тәулік уақытқа созылған жаумен кескілескен атыс ағылшын үлгісіндегі қоқан артиллериясы снарядтарының ұшу қашықтығы жөнінен орыс артиллериясынан кем түспегені былай тұрсын, одан едәуір басым екеніне және бұл артықшылықты өз әскерінің «жақын қашықтықтан ату жылдамдығы мен мергендігі» есебінен ғана жоя алатынына генералдың біржола көзін жеткізді. Ойдағыдай нәтижеге жету үшін Черняев 6 зеңбірек пен 4 мортирден тұратын батареяны бұрынғысынан жақындатып, 300 сажын жерге қойып қаландарын жақыннан атқылауға бұйрық берді.

Бірақ топырақтың қатты болуы және жаудың жиі шабуыл жасауы салдарынан жұмыс баяу жүріп, 21 қыркүйекте таңертең мүлде тоқтап қалды. «Ал қоқандықтарды біздің жұмыстарымыздың баяулауы жігерлендіріп, — деп хабарлады бастықтарына Черняев, — бізге қарсы траншеялар арқылы, батареяларын бірте-бірте жақынырақ көшіріп шабуыл қимылдарын бастады және алдыңғы шепке тіпті атқыштар жібере де бастады».⁸⁹ Соңғы жағдайды подполковник Лерхе дер кезінде пайдалана білді. Ол өз әскерлерінің едәуір бөлігін жаңсақтық жасап, ілгерілеп кеткен Қоқан жаяу әскеріне жауып жіберді. Оған шабуыл жасап, жауды «өкше-лей отырып» бекініс қақпасына тез жеткен олар, «өздеріне найзаның күшімен жол салып, қоқандықтардың өліктерін баса-көктеп қалаға басып кірді». Қол жеткен табысты нығайту үшін Черняев Лерхеге 2 рота солдат және ат жегілген артиллерия взводы құрамында қосымша күш жіберді, іле-шала өзі де 2 рота жаяу әскерімен және 2 батарея зеңбірегімен Шымкентке қарай жылжыды.

Қоқандықтардың абыржып қалғанын пайдаланып, Черняев өз отрядымен ордан өтіп қаланың камалына басып кірді, су құбырының өте биік тіреуге орнатылған ағаш науасымен жүре отырып, науаға жағалай тез орналасып алды. Сонымен шабуыл басталғаннан кейін шамамен бір сағаттан соң камалымен қоса қала алынды. Орыс әскерлерінен 6 адамы қаза тауып, 41 адам жараланды.⁹⁰

Ресейдің жалпы Оңтүстік Қазақстанға әскери экспансиясы, әсіресе Акмешітті, Түркістанды, Әулиеатаны, Шымкентті және басқа да Қоқан бекіністерін қорғаушыларды талқандауы ерекше қатыгездікпен және әскери тұрғыдан ақтауға болмайтын әрекеттермен жүргізілгенін ерекше атап өту қажет. Балшықтан соғылған дуалы бар бұл бекіністердің тиісті фортификациялық құрылыстары болмады, ал олардың негізінен алғанда бейбіт тұрғын-

дардан тұратын қорғаушылары нашар қаруланған еді. Американ саясатшысы Юджин Скайлердің айтуына қарағанда, Ақмешітті орыс артиллериясы 25 күн бойы атқылаған, соның салдарынан қатты бүліншілікке ұшыраған олар жеңімпаздың рақымшылығына бағынуға өзір болған, бұл туралы оның қорғаушылары генерал Перовскийге тиісті хат жіберген. Перовский бұған қарамастан «азын-аулақ болса да қайткенмен даңққа бөленгісі келіп, хатты отқа тастаған да, елшіге: «Біз бекіністі шабуыл жасап аламыз», — деп жауап қайтарды. Ол келесі күні таңертең солай істеді».⁹¹

Түркістанға шабуыл кезінде оны да қатты қиратып күшті өрт шығарған орыс әскерлері жергілікті тұрғындарды үрейлендіру үшін ғана Мекеден кейінгі мұсылмандардың екінші қасиетті орны — Қожа Ахмет Йасауи кесенесін де артиллериядан атқылаған. Кесенеге 12 снаряд атылып, олардың 11-і оның қабырғасын тесіп өткен. М.А. Терентьевтің көрсеткеніндей, олар «әулиенің дәрменсіз сәтін көрсетіп, содан тұрғындар қобалжи бастаған».⁹²

Шымкент халқы одан да мейірімсіз, ал ең бастысы әскери тұрғыдан ақтауға болмайтын зорлық-зомбылық пен талап-тонауға ұшыратылды. Полковник Лерхенің және Шымкент үшін шайқастарға қатысқан басқа да орыс офицерлерінің еске алғанындай, оған шабуыл жасаудың нәтижелерінде сұмдық көрініс болған: «Биік бекініс қақпаларының тең жарымына дейін жаралылар үйіліп жатты. Осы тірі тосқауылға артиллерия оқ атқаннан кейін іргесіндегі арыққа қан судай ақты, үрейі ұшқан қоқандықтар, көзге түсіп қалмау үшін қызыл әскери киімдерін лақтырып тастап, тым-тырақай жан сауғалады. Еліріп алған Ресей солдаттары бүкіл қаланы найзамен тінтіп шықты».⁹³ «Байырғы халық деректерінің» айтуына қарағанда, бұл қаланы қорғауда қаза тапқандар саны 3170 адамға дейін жеткен», яғни 1862—64 жылдардағы бүкіл Түркістан науқаны кезінде қаза тапқан Қоқан жауынгерлерінің жалпы санынан едәуір асып түскен.⁹⁴ Деректемелер Әулиеата мен Шымкент алынғаннан кейін де орыс әскерлерінің жүгенсіздік жасағанын көрсетеді.⁹⁵

Замандастарының айтуынша Ш. Уәлихановтың Черняевтен кетіп қалуына патша генералдарының нақ осындай әрекеттері себеп болған. Оның ғұмырнамашыларының бірі былай деп жазған: «орыс әскерлерінің Шоқан діндестеріне немесе оның тайпаластарына, яғни қазақтарға жасаған айуандығы оны қатты ренжітті. Ол жорыққа ендігі жерде қатыса алмайтындығын көріп Черняевтен қол үзді және Верныйға жетіп, ол жерден Тезек сұлтанның ауылына барды».

Сайрам қаласы да күйінішті жағдайға ұшырады, оның тұрғындарын Черняев отрядының орыс әскерлері жем сатып алу кезінде «6 түйесімен қоса төменгі шенді адамдардың бірін» қолға түсірді деп айыптады. Сайрамға 60 казактан, 48 салт атты атқыштардан және 1 мың казактан тұратын отряд жіберілді. Артиллериядан оқ жаудырып, басып алынғаннан кейін қала тамтығы қалдырылмай тоналды, тұрғындардан елуден астам адам қаза тапты және одан үш есе көп адам жараланды.⁹⁶ Шамамен алғанда сайрамдықтар осылай жазаланды және бұлай жазаланғандар олар ғана емес еді...

Түркістан мен Шымкенттің алынуымен Орынбор және Сібір шептері тұйықталды. Шын мәнінде, Қазақстанның Ресей империясының құрамына кіруінің 130 жылдан астам уақытқа созылған ұзақ та күрделі үрдісі осы оқиғамен аяқталды.

Шымкент алынғаннан кейін Ресей үкіметінде Орталық Азияға қатысты бұдан былайғы әскери және саяси шаралар жөніндегі алауыздық қай-

тадан күшейді. Континенттегі халықаралық жағдайдың қиындығын ескере отырып, А.М.Горчаков Ресейдің Орта Шығыстағы біртұтас саяси бағытын жасау қажет деген сенімге келді. 1864 жылдың қарашасында Әскери министрлікпен бірлесе отырып, Сырты істер министрлігі патшаға арнаулы баяндама дайындады, онда Орта Азия аймағындағы іс-қимылдардың нақты бағдарламасы баяндалды.

Патша үкіметінің Орталық Азиядағы экспансиялық саясатын ақтай келіп, патшаның екі министрі де оның сипатын Ресей билігіндегі аумақтарға көшпелілердің шабуыл жасауынан елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған «қорғаныс» сипатында болды деп анықтады. Сонымен бірге баяндамада басып алынған шептерде Ресейдің тұрақтылығын нығайту, одан әрі жаулап алудан бас тарту, ортаазиялық билеушілерімен адал қатынастарды сақтау және оларға орыстар тарапынан «адамгершілік ықпал жасауды» күшейту қажет деген пайымдау айтылды. «Қазіргі уақытта, — деп көрсетті А.М.Горчаков, — Орта Азиядағы біздің иеліктерімізді одан әрі ұлғайтуға үкімет адамдары да, мемлекеттің мүдделері де келіспейді. Жаңадан жаулап алудың кез келгені біздің шекараларымыздың ұзындығын арттыра отырып... Ресейді күшейтпегені былай тұрсын, қайта өлсіретеді, сөйтіп көріне келтірілетін зиянның орнына болжалды пайда ғана алмақпыз».⁹⁷ 1864 жылғы 21 қарашада патша екі министрдің жоспарын бекітіп, ол Орта Азия мәселесі бойынша үкіметтік бағдарлама маңызына ие болды. Алайда кейіннен Орынбор мен Омбыдағы әскери топтар мен жергілікті өкімшілік ұйымдар «Петербург Кабинетінің үнсіз келісуімен бұл бағдарламаны талай рет бұзды».⁹⁸

А.М.Горчаковтың белгілі меморандумы жарияланғаннан кейін жарты жыл өткен соң-ақ Қазақстанның оңтүстігінде жаңадан құрылған Түркістан облысының әскери губернаторы генерал-майор М.Г.Черняев Қокан мен Бұхара арасындағы Ташкентті иелену құқығы жөніндегі жанжалдың шиеленісуін пайдаланып, 1865 жылдың маусымында осы қалаға шабуыл жасап (1950 орыс солдатты мен офицері, 400 қазақ сарбаздары) оны қысқа уақыттың ішінде басып алды.⁹⁹

1866 жылдың жазында Петербургте Ташкенттің болашақтағы құқықтық мәртебесі туралы болған қысқа айтыстардан кейін ІІ Александр оны Ресей құрамына қосу туралы жарлық шығарды. Бір жыл өткен соң, 1867 жылдың маусымында орталығы Ташкент қаласында болатын Түркістан генерал-губернаторлығын құру туралы заң жарияланды. Оған жаңадан құрылған Жетісу және Сырдария облыстары кірді.

Оңтүстік Қазақстанға Ресей мемлекеттік-өкімшілік жүйесінің таралуына байланысты оның орасан зор полиэтникалық империяның құрамына қосылуы рәсімделді. Сол кезден бастап Қазақстан ұзақ уақыт бойы Ресейдің отарлық шет аймағына айналдырылды.

4. АРАЛ ӨНДІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ХИУА ХАНДЫҒЫ МЕН РЕСЕЙГЕ ҚАРСЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСІ

Ең алдымен Орталық Азияда, атап айтқанда Қазақстанда отаршылдыққа қарсы қозғалыстың пайда болу себептерін атап өткен жөн. Оларға хиуа хандарының басқыншылық әрекеттері және Ресейдің отаршылдық саясаты негіз болды.

Орыстардың Сырдария сағасына келуіне байланысты осында тұратын казактар патша үкіметінің билігін мойындады. Әрине бұл хиуа хандарының сыртқы саясатына қайшы келді. Олар казактар арасында орыстарға қарсы насихатты күшейтті, ал олардың орыс бекіністеріне жақындап барып қоныстану мүмкіндігін жою үшін 1847 жылы Қуандарияға бөгет салып тастады. Хиуаның Қожанияз бекінісінен бастап, Арал теңізіне дейінгі өзен арнасы құрғап қалды. Алайда бұған қарамастан, казактар орыстардың Райым бекінісі мен Қазалы фортына жақын жерде одан әрі көшіп жүрді.¹⁰⁰ Хиуалықтар орыс бекіністеріне жақын жерде көшіп жүрген казактарға шабуыл жасауын жалғастыра берді. «Райым дуалдарының нақ түбінде хиуалықтар қырғын салып тонаушылық жүргізді, бірақ казактардың көмегімен біздің отрядтар, ақырында, олардың шапқыншылық жасауын тоқтатты, олар бізге наразы казактарды сөз жүзінде қарсылық білдіріп, қастандық жасауға көндірумен шектелді».¹⁰¹

Хиуа хандары Сырдария мен Үстірт казактарына үздіксіз шабуыл жасай бастады. «1847 жылғы 20 тамызда, — деп жазады А.Макшеев, — яғни Сырда орыс бекінісінің негізі қаланғаннан кейін бір ай өткен соң өзеннің сол жағасында орналасқан, Райымнан 70 шақырым жоғары жақтағы хиуалық Жаңақала бекінісі маңында хиуа бегі Қожанияз және казак сұлтандары, өзін хан деп атаған Жанқозы Шерғазиев пен Ермұхамед (Елекей) Қасымов бастаған 2000 адам күші бар хиуалықтар тобыры пайда болды. Тобырдың бір бөлігі Сырдарияның оң жағына өтіп мыңнан астам казак отбасын тонады, жиырма отбасының қарттары мен балаларын өздерімен бірге алып кетті, 30 сәбиді суға батырып өлтірді, өзінің шекті руына ықпалымен және хиуалықтарға ымырасыз өшпенділігімен мәлім Жанқожаның қарауылдағы төрт батырын өлтірді, сөйтіп осы жүгенсіздіктерден кейін өзеннің сол жағындағы бекінісіне қайтып кетті».¹⁰² 1847 жылғы 23 тамызда Райым бекінісінің бастығы Ерофеев Хиуаның Жаңақала бекінісіне Жанқожа басшылық еткен 200 казак және 700 казак жіберді. Отряд жауды Қуандарияның арғы жағына қуып тастады, одан 3 мың түйе, 500 жылқы, 200 бас ірі қара және 50 мың қой тартып алды.¹⁰³

Сырдарияда орыс бекіністерінің пайда болуына наразы хиуалықтар Райымды және №1 фортты (Қазалыны) басып алуға бірнеше рет (1847 және 1848 жылдарда) сәтсіз әрекет жасады, сайып келгенде олар өз шекарасына шегінуге және орыс әскерлерімен казак жасақтарының Хиуаға шабуылынан қауіптеніп, онда әскери бекіністер салуға мәжбүр болды. Орыс әскерлерінің қолдауымен Жанқожа Нұрмұхамедов бастаған Сырдария казактары хиуа басқыншыларын қуып шығып, Сырдарияның төменгі ағыстарында орыс әскери күштері орнықты.

Бұл жөнінде Орталық Азия мен Қазақстанға жаулап алушылық жорықтарына қатысқан кейбір офицерлер өкінішпен айтқан. Атап айтқанда Краус былай деп жазған: «Орта Азияны жаулап алу кезінде өзі жасаған елеулі қатыгездіктер үшін Ресейдің өзі кінәлі екеніне де күмәндануға болмайды. Жәуіттерді Кауфманның соққыға ұшыратып, Ломакиннің, сондай-ақ кейіннен Скобелевтің текеліктерге жасаған қырғыны сияқты фактілерді... моральдық тұрғыдан ешбір жағдайда ақтауға болмайды. Скобелев: «Сендер неғұрлым есеңгірете соқсандар, осыдан кейін олар ұзағырақ уақыт тыныштықта болады», — деп мәлімдеді».¹⁰⁴

Жоғарыда келтірілген мысал Түрікменстан мен Үстіртте де өзгере қойған жоқ. Отаршыл өкімет орындары Қазақстанда да осындай зорлық-зомбылық әдісін қолданды. Бұған төменде келтірілетін нақты деректер дәлел

болады, олар патша өкіметінің отаршылдық саясатының өте реакциялық мәнін сипаттайды.

Қосылып алынған аудандардың қазақтары «патша үкіметіне әр шаңырақтан жылына 1 сом 50 тиыннан алым төлей бастады».¹⁰⁵ Алайда кейініректе салық мөлшері екі есе көбейтілді. А.К.Гейнс былай деп жазды: «Қазіргі уақытта (1866 ж. — *Ред.*) барлық қазақтар әр шаңырақтан 3 сом есебімен түтін салығын төлейді. Заң Уәли және Бөкей хандардың ұрпақтары мен олардың өулеттеріне ғана соқпаған... Әрбір шаңырақ иесі өз ауқатына қарай сома төлемей, тек 3 сом ғана төлейді... Сонымен іс жүзінде шаңырақ салығы, яғни табыс салығы түтін салығына (шаңырақ пұлына) айналдырылған».¹⁰⁶

Шаңырақтар ғана емес сонымен қатар жертөлелер мен басқа түрдегі тұрғын жайлар, яғни байлардың батырақтары тұрған қамыс лашықтарға да салық салынатын болды.¹⁰⁷ Алым барлық халықтан бірдей алынды. Ірі бай, орташа, кедей — бәрі бірдей мөлшерде, яғни әр шаңыраққа ғана төлеп отырды. Мұндай әділетсіздікті тіпті патша өкімшілері де атап өткен: «Мүлде ешнәрсесі жоқ қазақтар тарапынан да, сан мыңдаған малы барлар тарапынан да төленуге тиісті бірдей сома белгіленген шаңырақ алымы — өзінен өзі-ақ әділетсіз екені анық».¹⁰⁸

Көпшілігі әр түрлі қосымшалар болып табылатын, әлде қалай рет жиналатын салықтар заңдастырылмаған, қайта жергілікті өкімшілік белгілейтін еді. Олар қажет болуына қарай жылдың кез келген уақытында жиналатын. А.К.Гейнс қазақ даласын аралаған сапары кезінде былай деп көрсеткен: «Қазақтар жергілікті өкімшілік мүшелерін асырауға, пошта жолымен жүріп бара жатқан шенеуніктерге жол жүргені үшін қаражат беруге, пошта және көшу жолдарын жөндеуге, науқастарға және далаға іссапарға жіберілген шенеуніктерге үй беруге, оларға отын жеткізіп беруге міндетті. Бұл міндеткерліктер заттай немесе ақшалай төленеді. Әр түрлі қоғамдық қажеттерді қанағаттандыру үшін қазақтардың өздері белгілейтін барлық шығындар да ақшалай жинап алынады... Қазақтар өміріне шығынның дұрыс жиналмауы ауыр әсер етті және бұл орайда қазақ билеушілерінің қиянат жасаушылығы шектен шығып отырды».¹⁰⁹

Заңсыз салықтардың ауыртпалығы кедейлердің мойнына түсті. «Облысқа тексеру жүргізген кезінде мен (А.К.Гейнс. — *Ред.*) өз аралауымның қазақтарға қаншалықты қымбатқа түсетінін есептеп шығардым. Небәрі үш экипаж болды. Әрбір 25 шақырымдай жерде екі немесе үш киіз үй тігіліп, 15-ке жуық жылқы айдап әкелінетін, киіз үйлерді тігу үшін үш немесе төрт қазақ және екі әйел, т.б. алдырылатын... мұндай шығындар қазақтарға ерекше бататын, өйткені тағы да қайталап айтайын, олар тек қана кедей адамдардың мойнына түседі деуге болады».¹¹⁰ Патша өкімшілігі мен жергілікті феодал үстем топтың алуан түрлі салықтары еңбекшілердің кедейлену үрдісін күшейтті.

Сонымен бірге қазақтар әскери бекіністерге жақын жердегі жолдарды жақсы жағдайда күтіп ұстау, көпірлер салу, бөгеттерді жөндеу, үлкен арықтарды тазалау және басқалары сияқты көптеген әр түрлі міндеткерліктер атқаратын. Бұл жұмыстарға қазақтардың күш-көліктері тегін пайдаланылды.

Сырдария шебінің басқарушысы өз есебінде былай деп жазған: «Қазақтардың ауылдары арқылы өтетін жолдарды салу мен күтіп ұстау солардың міндеттеріне жатады, олар жол өтетін жерді жыртқызбауға тиіс... өткелдерге келетін болсақ, қазақтар бүкіл дарияда өз пайдалары үшін қайықтар ұстайды

Бұл қайықшылардың міндеттеріне форттан фортқа баратын командаларды тегін және басқадай жолаушыларды аз ақы алып өткізу кіреді». ¹¹¹

Сырдария шекаралық өкімет ұйымдары қазақтарды Райымның және №1 форттың (Қазалы) әскери бекіністерін салуға мәжбүрлеу тәртібімен жұмылдырды. Бұл форпостарды салу үшін мындаған кедейлер айдап әкелінді. Мәжбүрлеу жұмыстары Сырдария қазақтарының 1856—57 жылдардағы көтерілісі себептерінің бірі болды. Өз құпия хабарламасында №1 форттың бастығы Булатов былай деп жазды: «Қазақтарды орыстарға қарсы дұшпандық әрекеттерге итермелеуге қазақтарды басыбайлы жұмыстарға пайдалану, сондай-ақ оларға қысым көрсету мен заңға қарсы алымдар азды-көпті дәрежеде себеп болып отыр екен». ¹¹² Мәжбүрлеу жұмыстарының салдарынан малшылар, егіншілер, балықшылар өздерінің жеке шаруашылықтарымен айналыса алмады. Суландыру жүйелері дер кезінде тазартылмады, сөйтіп егіншілер су тапшылығына ұшырады, адам қолы жетіспегендіктен аз егіннің өзін уақытылы жинай алмады.

Перовский портынан Орынборға жүк тасымалдаудың бәрін түгелдей Сырдария қазақтары орындады. Сырдария шебі оқ дәрілермен, керек-жарақтармен және азық-түліктермен Орынбор арқылы қамтамасыз етіліп отырғанын атап өткен жөн. Бұл үшін көп мөлшерде түйе қажет болды, оларды халықтан жергілікті патша өкіметі жұмылдырып отырды. Қазақтардан түйе зорлап алынды. Әрбір қазақ қожалығы бір-бірден түйе беруге міндетті болды. Егер түйесі болмаса, кедей оны міндеткерлігін атқару үшін байдан жалдап алуға тиіс еді. Жантөрин сұлтан бұл туралы былай деп жазған: «Бұл жалдау емес, төтенше салық түрінде болды... кедей адамдар өздерінің түйесі болмай көбінесе өздерінің ең соңғы қойын беріп, жалдап алатын және тіпті сатып алатын». ¹¹³

Түйе жалдау үшін 15 сом төлеу керек болды, бірақ қазақтар оны үнемі ала бермеді. Көптеген түйелер жолда өліп қалатын да олардың құны өтелмейтін. Қазақтар жол бойында керуендерге қызмет көрсететін лаушылар бөлуге де міндеттелді. Лаушылар қазынадан ешқандай ақы алмады, олар өздерін-өздері асырауға тиіс болды. Керуендерге ілесіп келе жатқан қазақ урядниктерінің қатыгездік жасауы лаушылардың наразылығын туғызды. Кейде лаушылар түйелерін тастап, керуеннен қашып кететін. ¹¹⁴

Патша өкімшілігі барлық жаулап алынған аумақтардағы сияқты, Сырдарияның төменгі ағысына да Орынбор және Орал бекіністі шептерінен қазақтардың отбасыларын көшіре бастады. 1848 жылы Райым бекінісі жанында Орынбор қазақтарының 26 отбасы тұрды. Қоныс аударушылар саны жылдан жылға көбейе берді. Көшіп келушілер ежелгі тұрғындар қазақтарды ығыстырып шығарып, Сырдария жағасындағы шұрайлы және жақсы суландырылатын жерлерге орналастырылды. Соның салдарынан Сырдарияның егінші қазақтары пайдаланылмай жатқан құнарсыз жерлерді игеруге мәжбүр болды, ал кейбіреулеріне қоныс аударушылар мен шенеуніктердің қожалықтарында жалданып жұмыс істеуге тура келді. Қоныс аударушылар тәлімді диканшылықтан ерекше өзгешелігі бар суармалы егіншілікпен бірінші рет кездесті. Суармалы егіншілік қыруар, қажырлы еңбекті керек етті. Үлкен арналар мен тарамдалған суландыру жүйелері шаруалардың қолымен жасалды. Арналар жыл сайын жөнделіп отырды. Егіннің жақсы шығуы негізінен суға байланысты болды. Бірақ қоныс аударушылар мұндай титықтатарлық дене еңбегімен айналысқысы келмеді және жердегі барлық жұмыстарды қазақ кедейлері орындады. Олар қоныстанушылардың жер учаскелерінде жалданып жұмыс істеді.

Райым бекінісі таратылғаннан кейін қоныс аударушы казактар 1855 жылы №1 фортқа көшті. Жаңа жерде олар суландырылатын жақсы, шұрайлы жерлерге орналастырылды. Бұрынғысы сияқты мұнда да қоныс аударушылар зор артықшылықтарды пайдаланды. Олар жергілікті еңбекшілерді қанады. Сөйтіп Сырдария қазақтары екі жақты езгіге ұшырады, оларды бір жағынан патша өкіметі — шенеуніктер, көпестер, қоныс аударушылар, ал екінші жағынан жергілікті феодалдар байлар, билер, сұлтандар және басқалар қанады. Еңбекші казактар арасындағы наразылық жыл өткен сайын өсе түсіп, ақырында 1856 жылы ашық бой көрсетуге ұласты.

Көтерілістің негізгі себебі жердің тартып алынуы болды. В.В.Григорьев: «Қазалы фортының төңірегінде казактарды егіншіліктен оларға жосықсыз соқтығу мен казактардың ашкөздігі жирендіруде...» — деп жазды.¹¹⁵ Бұдан әрі ол бұлай деп атап өткен: олар «олардан (казактардан. — *Ред.*) егін егуге қолайлы барлық егістікті тартып алуға әзір; жосықсыз соқтығу мен ашкөздік... 1856 жылы байырғы халықтың (казак халқының. — *Ред.*) көтеріліс жасауына басты себеп болды».¹¹⁶

Арал өңірінің казактары Есет Көтібаров пен Жанқожа Нұрмұхамедовтің жетекшілігімен отаршылдық езгіге қарсы көтерілді. Олар екі бөлікке: Үлкен шекті және Кішкене шекті болып бөлінетін шекті руынан шыққан еді: Біріншісіне — Есет Көтібаров, ал екіншісіне Жанқожа Нұрмұхамедов басшылық етті.

Есет Көтібаров (1807—1888) Көтібар батырдың ұрпағы болатын. Оның өзі қарайтын Үлкен шекті руы арасында ғана емес, сонымен қатар казактардың көршілес адай, табын, шөмекей, төртқара, Кішкене шекті рулары мен басқаларының арасында да зор беделге ие болды. Есет Көтібаров Жоламан батырмен бірге орыстардың Елек бекінісіне шабуыл жасады, ал 1847—48 жылдарда Жанқожа Нұрмұхамедовпен бірлесе отырып, Сырдарияның төменгі ағыстарында хиуа және қоқан жаулап алушыларына қарсы күрес жүргізді.

Есет Көтібаров хиуалықтарға қарсы күресінде Жанқожа Нұрмұхамедовке талай рет көмек көрсетті. Ол былай тұрсын, Хиуа ханы Жанқожадан сұлтандардың ғана емес, батырлардың да қолымен құтылуға тырысты. 1844 жылы ол Есет Көтібаровқа мынадай хат жіберді: «Жеңілуді білмейтін, жеңімпаз жаулап алушы Хорезм шахы.

Құрметті, қадірлі және адал Есет батырға!

Хан мейірбандығымен және сыйластығымен сендіріп және үміттендіре отырып, егер сен Тілеуқабак руының батыл жігіттерімен ауыз біріктіріп Жанқожаны ұстап алсаң немесе өлтіріп әкеп берсең, сөйтіп менің тапсырмамды орындап шықсаң, шексіз құрметке, мейірбандық пен қамқорлыққа, басқалардың алдында ізетке және ықыласқа бөленетінің күмәнсіз. Ал олай болмаған жағдайда мен Тілеуқабак халқын тас-талқан етемін.

Қасиетті Рамазан айының 10-жұлдызы күні 1260 жылғы дүйсенбіде жазылды».¹¹⁷

Есет Көтібаров.

Әлбетте, халық батыры Жанқожаның туысы Есет Көтібаров Хиуа ханының арандатуына көнбеді, қайта керісінше, хиуа басқыншыларына қарсы күресте Жанқожаға барынша көмек көрсетті.

XIX ғасырдың елуінші жылдарында Есет Көтібаров орыстардың отарлауына қарсы белсенді күрес жүргізіп, Арал теңізіне бет алған Ресей әскерлеріне қатты қарсылық көрсетті. Бұл жөнінде В.В. Григорьев былай деп жазды: «Ең әрі дегенде 50-жылдарда далада Есет Көтібаров пайда болды. Ол Ақмешітті алу үшін жарақтандырылып жатқан экспедицияға түйелер беруден бас тартты. Билеуші сұлтан Арыстанды өлтірді... Есет оны ұстауға жіберілген біздің отрядтардан қашып, үш жыл қатарынан далада жортып жүрді».¹¹⁸

1847 жылғы 18 шілдеде Жем ауданында Е.Көтібаров өз адамдарымен Орынбор және Орал әскерлерінің 200 казагынан және патша әскері қатарында қызмет еткен сұлтандар басқарған 120 қазақтан құрылған жазалау отрядына шабуыл жасады. 30 адамнан айырылған көтерілісшілер Жемнің жоғарғы ағыстарына қарай шегінуге мәжбүр болды. Үкімет әскерлері ізіне түскен олар Арыс-Бұрта және Имеш-Шаған алқаптарына жасырынды.¹¹⁹ С. Асфендияров Есет Көтібаровтың әскери шеберлігі туралы былай деп жазды: «Көтібаровты ұстау үшін отрядтар жіберілді, бір жіберілген отряд жақсы жасақталған болатын, бірақ табысқа жетпеді. Есет өзінің жер жағдайын білетіндігін тамаша пайдаланды, былайша айтқанда көзден ғайып болды».¹²⁰

Орынбор өкімет орындары өзіне Есетті қайткенде де ұстауды және оны патша үкіметін мойындауға мәжбүр етуді мақсат етіп қойды. Оны ұстауға подполковник Кузьминский мен Дерышев, сондай-ақ майор Михайлов басқарған жазалау отряды жіберілді. Олар көтеріліске қатысушыларды және Арал теңізінің Оңтүстік Батыс жағалауындағы бейбіт халықты аяусыз жазалады. Бұл қанқұйлы оқиға алдыңғы қатарлы орыс жұртшылығының үлкен ашу-ызасын туғызды. А.И. Герцен шығарып тұрған «Колокол» журналы: «Атам заманнан бергі соғыстар немесе монғол шапқыншылықтары кезінен бері қанішерлігі жөнінен полковник Кузьмин (Кузьминский. — *Ред.*) мен майор Дерышевтің шапқыншылығындай ешбір зұлымдық болған емес...» — деп жазды.¹²¹

Орынбор генерал-губернаторы көтерілісшілерді басу үшін жазалау отрядтарының бірінен кейін бірін жіберді. Бірақ Есет ауылдары мен ауыр жүктерін дер кезінде борсық құмдары мен үстіртке көшіріп жіберуге үлгіріп отырды. Ол өз жігіттерін екі топқа бөлді, олар даламен жүріп отырып, орыс керуендеріне шабуыл жасады және жазалау отрядтарымен ұрыстар жүргізді.

Бұл жылдарда Үлкен шекті, табын руларының көп бөлігі Үргі, Тайлы алқабына және Қоңырат өңіріне көшіп барды. Кейде Есет Көтібаровтың өз туысы Әзберген Мұңайтпасов бимен бірге Қоңыратқа жақын Әзберген деген жерді қоныстанған кезі де болды.

Алайда Әзберген ауылдарының орналасқан жері хиуа ханының ойынан шықпады. Сондықтан 1859 жылы ол Әзберген Мұңайтпасовты Әмударияның сол жағасынан оң жағасындағы Дәуқара деген жерге күштеп көшіруге тырысты. Бұл жөнінде орыс жансыздары Перовск әкімшілігіне былай деп баяндады: «Қоңырат түбінде шегінерден бұрын хиуа ханының інісі Әміре Әмудария сағасындағы бекіністе қоршауда қалған қазақтың биі Әзбергеннің сол өзеннің оң жағасына өтуіне және Дәуқараға көшіп кетуіне жәрдемдесу үшін қайық жинауға бұйрық берді. Бірақ өз ниетін орындап үлгере алмай Хиуаға қайтып баруға мәжбүр болды... Сыбыстарға қарағанда Әзбергенде 7500-ге дейін ша-

нырақ бар, ол өзіне қарасты малдың бір бөлігін Дәуқараға жіберіп те үлгерген, бірақ оның өзі ол жаққа өтуге батылы бармай отыр». ¹²²

Есет Көтібаров көтерілістің соңғы жылдарында, яғни 1857—58 жылдарда Қоңырат қазақтарының арасында болды. 1857 жылғы 21 маусымда Перовск фортының жедел қимыл қызметкерлері «бүлікшіл Есет Көтібаров қазір өз ауылдарымен бірге Арал теңізінің жағалауына жақын хиуалық Қоңырат қаласына жақын жерде отыр» деп атап өткен. ¹²³

1858 жылы қазақтың ішінде Есет Көтібаров та бар бірнеше билері, полковник Игнатьев басқарған Хиуаға орыс дипломатиялық миссиясын Қоңыраттан Хиуаға дейін бастап барды. ¹²⁴

Есет Хиуаға Ресейге қарсы күресті жалғастыру үшін ханнан көмек алу мақсатымен барған еді. Бастапқыда хан Есетке 2500 адам бөлуге уәде берді, бірақ кейін хан өз уәдесінен айнып қалды. ¹²⁵

Орыс өкімшілігі көтеріліске шыққан қазақтар арасына қазақтың рулық үстем топтары қатарынан тыңшылар жіберді. Орыстың жазалаушы отрядтары Есет Көтібаровты қолдаған бірнеше руларды шапты, олардың малын айдап, дүние-мүлкін алып кетті. Бірақ Есет Орынбор ведомствосы жазалаушы күштерімен күресін дегенмен де жалғастыра берді. 1858 жылы ғана ол патша өкіметінің бейбіт шарттарын өз еркімен қабылдады. Бұл жөнінде В.В. Григорьев: «...бірақ Есетті дегенмен қолға түсіре алмады. Ол өзіне кешірім жасауға уәде берілген кезде генерал-губернатор Катенинге кейіннен өз еркімен келді», — деп жазды. ¹²⁶ Есет Көтібаров патша өкіметіне адал қызмет етуге ант берді. Ол дистанция бастықтары сияқты түтін салығын төлеуден босатылды. Есет өз сөзінде тұрып патша өкіметіне қызмет көрсетті. Ол Үлкен шекті руы басшыларының бірі болып саналды, сондай-ақ Ырғыз уездік бастығының көмекшісі болып тағайындалды. 1873 жылы ол Орынбор отрядының құрамында хиуа жорығына қатысты. Осы жорық үшін оған «Адалдығы үшін» алтын медалі берілді. ¹²⁷

80 жылдан астам өмір сүріп, Есет Көтібаров қайтыс болды және Ақтөбе облысындағы Шалқар станциясына жақын Шолақжиде деген жерде өз руының зиратына жерленді.

Тағы бір тарихи тұлға — Жанқожа Нұрмұхамедов (1780—1860) Арал өңіріндегі қазақтардың Хиуа және Ресей отаршылдығына қарсы азаттық күресін басқарды.

Жанқожа Нұрмұхамедов өзінің бүкіл өмірін Арал өңірі қазақтарының тәуелсіздігіне арнаған аса ірі тарихи тұлға. Ол ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде Хиуаның зұлымдығына қарсы күрескен Арынғазы Әбілғазиевтің істерін ілгері жалғастырды. 1836 жылы Жанқожа өз жауынгерлерімен бірге Әмудария мен Сырдария арасында орналасқан Хиуаның тұрақты әскерлеріне қарсы күрес бастады. 1842 жылдың күзінде оның әскері Хиуаның ірі бекінісі Бесқаланы қиратып, қала коменданты Бабажанды, сондай-ақ оның баласы Майқараны тұтқынға алды. Қазақтарға қатыгездік көрсеткені үшін Бабажан қазыққа отырғызылды, ал оның баласы жас болғандықтан босатылып жіберілді. ¹²⁸ 1843 жылы Жанқожаның жасағы Қуандариядағы Хиуа бекінісін қиратты, ал 1845 жылдың көктемінде Хиуа ханы Сырдарияның төменгі ағысындағы қиратылған бекіністерді қалпына келтіру үшін жіберілген саны екі мың адамға жететін хиуа әскерін тас-талқан етіп қиратты. Бұл туралы Жанқожа Орынбор бекінісінің бастығына: «Хиуалықтар біздің жерімізге бекініс салды, бірақ біз оны қираттық. Ал қақтығыс кезінде көптеген хиуалықтарды өлтіріп, кейбіреулерін

Хиуаға қуып жібердік», — деп хабарлады.¹²⁹ Кенесары Қасымовпен бірге Жанқожа Сырдарияның төменгі ағыстарында орналасқан коқандықтардың өскери бекіністері: Жаңақорғанға, Күмісқорғанға, Шымқорғанға, Қосқорғанға шабуыл жасады. 1845 жылы Кенесарының өтініші бойынша Жанқожа коқандықтардың Созақ бекінісін алуға қатысты.

1846 жылы хиуалықтардың Жанқожа тойтарыс бере алмаған шабуылдарының бірінен кейін ол шекаралық орыс өкімет орындарына: «Енді біз Ырғызға барамыз, өйткені біздің жүрегімізде Сіздермен достық байланысқа ешқандай қара ниет жоқ», — деп жазды. Бұдан кейін ол «хиуалықтарға жорыққа әзірленетінін, өйткені олардан үнемі қысым көріп отырғанын хабарлады». Бұл орайда батыр Хиуаға қарсы күресте өзіне көмек көрсетуді сұраған.¹³⁰ 1847 жылы Жанқожа саны көп жасағымен Хиуаның Қожанияз қала бекінісін қиратты, бекініс гарнизонының тас-талқанын шығарды.

Ресейдің Арал өңірін жаулап алуы халық бұқарасының жағдайын жеңілдетпеді. Салықтың екі есе көбейтілуі, қоныс аударушылар мен шенеуніктердің пайдасына казактардан суармалы жерлерінің алып қойылуы Ресей отаршылдығының Хиуа қолшоқпарларының отарлауынан еш артықшылығы жоқ екеніне барған сайын казак шаруаларының көзін жеткізе түсті.

Бой көрсетуге патша шенеуніктерінің Сырдария казактарының Жанқожа Нұрмұхамедов, Сұлтанбөрі және басқалар сияқты рулық үстем топтарының кейбір өкілдерінің мүдделері мен кісілігіне қысым жасауы себеп болды. Мысалы, тілмаш Ахметов өз қолшоқпарларының бір тобын Ж.Нұрмұхамедовтың ауылына жіберіп, онда да өз пайдасына «сыйлықтар» жинауға бұйрық берген. Бірақ батыр Ресей заңы бойынша да ешбір жағдайда мұндай алым орын алмауға тиіс екенін мәлімдеп, қандай да болсын алым жинауға рұқсат етпеді. Жанқожаның қарсы қимылына ашуланған Ахметов ауылға өзі келіп, «өз бұйрықтарына қарсылық көрсеткені үшін» айыппұл өндіріп ала бастады. Ақыры Ж.Нұрмұхамедов наразы казактардың қозғалысын өзі басқармақ болып ұйғарды.

1856 жылдың желтоқсанында Сырдария казактарының қарулы күресі басталды. Желтоқсанның ортасына қарай көтерілісшілер саны үш мың адамға дейін жетті. Көтеріліс орталығы Хиуаның бұрынғы Жаңақала бекінісі болды. Орал бекінісінің бастығы Михайлов Сырдария шебінің бастығы Фитингофқа құпия хабарламасында «Жанқожаның қарақшылары арасында қарасақалдар, Кішкене шектілер және төртқаралардың бір бөлігі бар» деп хабарлады.¹³¹ Бұл рулар әлімұлы тайпасына жататын еді. Ұрыс қарсаңында дерлік (1857 жылғы 9 қаңтарда) көтерілісшілерге шекті руының бірнеше жүз қазағы қосылды.

Көтерілісшілерді бұдан бұрын аталған Кішкене шекті руының ірі ру жетекшісі, қартайған Жанқожа Нұрмұхамедов батыр басқарды. Ірі байлар: Сұлтанбөрі, Дабыл, Қожа Баймұхамед және басқалар оның серіктері болды. Бұл көтеріліске шектілердің ғана емес, Сырдарияның төменгі ағысында қоныстанған басқа рулардың да өкілдері қатысты.

Көтерілісшілердің едәуір бөлігі жаяу адамдар болатын. Көтерілісшілер қатарында жаяу казактардың болуы көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамын сипаттайды. Олар шотпен, сойылмен, кетпенмен қаруланған болатын, азын-аулақ адамдарының ғана мылтықтары болды.

1856 жылғы желтоқсанның орта шенінде Жанқожаның қосынында 1500 көтерілісші болды. Ол орта есеппен алғанда 150—200 адамдық бірнеше шағын

жасақ ұйымдастырды, олар орыстардың №1 Қазалы форты мен Перовск фортының бекіністеріне жақын жерге орналастырылып, күтпеген жерден Сырдария шебіне шабуыл жасады. 1856 жылғы желтоқсанның аяғында Қазалыны көтерілісшілер қоршап алды.

28 желтоқсанда форт бастығы Перовскийге былай деп жеткізді: «Қазіргі уақытта солтүстік жағын қоспағанда фортты бүлікшіл қазақтардың жер-жерде шашыратылып орналастырылған қарақшылары қоршауға алған, олар біздің отрядтың кез келген қозғалысы жағдайында дала түкпіріне кетіп қалады. Сондықтан да гарнизон жыртқыштардың бекініске шабуылын күтіп алуға және сонан соң пішен тасып алумен, форттың әлсіз жақтарын қорғаныс жағдайына келтірумен қызу айналысып отыр».¹³² Кенеттен бұрқ еткен көтеріліс мазасыздандырған Орынбор генерал-губернаторы Перовский Сырдария шебінің командашысы Фитингофқа көтерілісті басу үшін жорыққа дереу әскер жіберуге өкім берді.

Жанқожа жетекшілік еткен көтерілісшілер Қазалы фортына шабуыл жасауға мұқият әзірленді. 1857 жылдың қаңтарында көтерілісшілердің қатары бес мыңға жетті.

Перовскийдің нұсқауын орындай отырып, Фитингофтың отряды 9 қаңтарда жолға шықты. Оның құрамына 300 казак, 320 жаяу әскер кірді. Олардың 54-і алысқа ататын мылтықпен қаруланған еді, 1 зеңбірегі және 2 ракеталық станогы болатын.¹³³ Көтерілісшілермен қақтығыс нақ сол күні Арықбалық алқабында болды. Қамыс арасында отырған қазақ атқыштары жазалау отрядының ту сыртынан оқ жаударды.

Күндізгі сағат 2-де Фитингофтың отряды шабуылға шығып, қоян-қолтық шайқас болды, соның салдарынан көтерілісшілердің негізгі күштері жеңіліс тауып, олардың ауылдары аяусыз жазаланып тоналды. Казак отрядтары тұрғындардың малын тартып алды, қолға түсірілген ірі қараның өзі ғана 20 мыңнан асты.

Көтерілісшілердің жеңіліс табуына нашар қаруланғандығы және ескірген әскери тактика себеп болды. Саны басым болғанына қарамастан, көтерілісшілердің 5 мыңдық жасағы Фитингофтың шағын отрядын жеңе алмады.

Көтерілісті басуға кейбір қазақ феодалдары: билер, сұлтандар да қатысты. Мәселен, Фитингоф отрядының құрамында бірнеше жүз адам жасағымен Ермұхамед (Елекей) Қасымов болды. Ол көтерілісті басуға мейлінше белсене қатысты. Қасымов жалғыз емес еді. Көтеріліс басылғаннан кейін 1857 жылы ерлік көрсеткен қазақ старшындары наградаларға ұсынылды. Би Сейіл Байқадамов жазалау экспедициясында жігерлік көрсеткені үшін алғыс алды және Анна ленталы күміс медальмен марапаттауға ұсынылды. Ұлбөбек Тайымов би күміс жүзікпен марапатталды және т.б.

Қарулы адам (суретші М. С. Знаменскийдің картинасынан).

Жоғарыда аталған қазақ старшындарының қандай жағымсыз рөл атқарғанын түсіну қиын емес. Олар Сырдарияның төменгі ағысындағы жер жағдайын және көтерілісшілердің мінез-құлқын жақсы білетін. Патша шенеуніктері үшін мұндай көмек баға жеткісіз болатын.

Көтеріліс талқандалғаннан кейін Сырдариядағы екі жақты отаршылдық езгі бұрынғысынан да күшейе түсті. Сырдария бекінісінің билігіндегі аумақта жазалау отрядтары қимыл жасады. Қазақтың көптеген сұлтандары, старшындары, билері патша өкіметіне қызметке көшіп, шекаралық бастықтардың пәрменін құлақкесті орындаушылары, Сырдарияның төменгі ағысында патшалық отаршылдық саясаттың уағыздаушылары болды.

Кейбір жергілікті рулық үстем топқа сүйене отырып, шекаралық өкімет көтерілістің қалған мүшелерін аяусыз қырып-жойды. Әскерлер қазақ ауылдарын мейірімсіздікпен талап тонады. Жекелеген казак отрядтары ауылдарды аралап жүріп, тұрғындардың малын тартып алды. Қазақтар арасында аштық басталып, көптеген адамдар қаза тапты. 1860 жылы «...мен, — деп жазды Л.Мейер, — Жаңадарияның бүкіл аумағында малдың түгел дерлік қырылғанына, адамдардың орыс форттары маңында әлдебір азық боларлық талғажау іздеп жүргеніне көз жеткізген жағдайым болды. Тонауға ұшыраған бейбақтардың басқа бір бөлігі Хиуаға ауып кетті».¹³⁴

Арал өңірі қазақтарының көтерілісі шағын халықтық бой көрсету болды. Оған әр түрлі руларға жататын қазақтардың едәуір бөлігі қатысты. Көтерілісшілер арасында Кішкене шекті руларына жататын қазақтар басым болды. Көтерілісті прогресшіл деп санау ләзім, өйткені ол отаршылдық езгіге қарсы бағытталды.

Көтерілістің басында күресте сынақтан өткен жетекші, жат жерлік отаршыларға өзінің ымырасыз көзқарасымен ерекше көзге түскен Жанқожа Нұрмұхамедов тұрды. Ол өзінің бүкіл саналы ғұмырын Арал өңірі қазақтарының тәуелсіздігіне арнады. Сырдария қазақтарының көтерілісі басып-жанышталғаннан кейін патша өкімшілігі Жанқожа Нұрмұхамедовті жою үшін арнаулы жазалау отрядын жіберді. Бұл отряд 1860 жылы Жанқара көліне жақын жердегі Қызылқұмда орналасқан Жанқожа ауылын кенеттен қоршап алып, сол жерде 80 жастағы Жанқожа батырды мерт қылды. Оның ауылы тоналды. Отряд 130 түйе, 115 жылқы, 216 сиыр және 2234 қой айдап әкетті.¹³⁵

¹ *Есмагамбетов К. Л.* Что писали о нас на Западе. А., 1992, 28–29-б.

² *Elton J., Graeme M. A.* Journey through Russia into Persia by two English Gentlemen. L. 1742; *Castle J.* Journal von der Ao. 1736 aus Orenburg zu dem Abulgeier-Chan der Kirgis-Kaysack Tar-tarischen Horda // Materialien zu der Russischen Geschichte zeit Tode Kaisers Peter des Grossen, Zibeiter Tril 1730-1741. Riga, 1784; *Cook J.* Voyages and travels through the Russian Empire, Tartary and part of the Kingdom of Persia: In 2 parts. Edinburgh, 1770; *Hanway J.* An hisstorical account of the British trade over the Caspian Sea: with a jornal of travels from London through Rissia into Persia and back, t. 1-4. L., 1753; *Есмагамбетов К. Л.* Көрсетілген еңбегі, 29–35-б.

³ *Urquart D.* England, France, Russia and Turkey. L., 1834; *Ejusd.* Progress and Present position of Russia in the East. L., 1838; *Ejusd.* Progress of Russis in the West, North and South. L., 1853; *Худоятов Г.* Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.). Ташкент, 1969, 28–29-б.

⁴ *Puryear V. J.* International Economica and Diplomacy in the Near East. A study of British commercial Policy in the Levant 1834-1853. L., 1936, p. 23-24, 27; *Ejusd.* England, Russia and the

Straits Question 1844-1856. Berkeley, 1931, p. 114-116; *Киняпина Н. С., Блиев М. М., Дегаев К. В.* Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России. Вторая половина XVIII—80-е гг. XIX вв. М., 1984, 150—151-б.

⁵ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, т. 1. СПб., 1906, 120-б; *Халфин Н. А.* Британская экспансия в Средней Азии в 30—40-х гг. XIX в. и миссия Ричмонда Шекспира / История СССР. 1958, №2, 109, 111-б.

⁶ *Халфин Н. А.* Английская колониальная политика на Среднем Востоке (70-е гг. XIX века). Ташкент, 1957, 18-б.

⁷ *Маннанов Б. С.* Современная буржуазная историография о некоторых аспектах истории англо-русских отношений на Среднем Востоке (из истории «Большой игры») / Фальсификаторы истории. Ташкент, 1985, 65—66-б; Записки о Бухарском ханстве. (Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича). Сер. «Центральная Азия в источниках и материалах XIX — начала XX века». М., 1983, 24—25, 110-б.

⁸ *Бернс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками Великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию. Пер. с англ., т. 3. М. 1849; *Wood H.* The Shores of Lake Aral. L., 1876.

⁹ *Киняпина Н. С. и др.* Кавказ и Средняя Азия, 235-б; Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 12, 126—127-б; *Бекмаханов Е. Б.* Присоединение Казахстана к России. М., 1957, 89—106-б.

¹⁰ *Киняпина Н. С. и др.* Кавказ и Средняя Азия, 238-б.

¹¹ Записки о Бухарском ханстве, 17—83-б (записки П. И. Демезона), 84—129-б (Записки И. В. Виткевича); *Залесов Н.* Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 году // Военный сборник. 1861, т. 26, № 11, 41—92-б; *Соныкі.* Посольство в Хиву подполковника Данилевского в 1842 г. // Военный сборник. 1866, № 5, 40—71-б.

¹² *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, т. 1; *Попов А. Л.* Борьба за среднеазиатский плацдарм // Исторические записки. 1940, № 7, 198—242-б.

¹³ *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., т. 12, 616-б.

¹⁴ *Макшеев А. И.* Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. СПб., 1896, 20-б.

¹⁵ *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865, 51-б.

¹⁶ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, л. 365, л. 20.

¹⁷ *Бул да сонда*, л. 22.

¹⁸ *Мейер Л.* Көрсетілген еңбегі, 54-б.

¹⁹ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 1988, л. 16.

²⁰ ЦГА РУз., ф. 715, оп. 2, д. 2, л. 57.

²¹ ЦГИА, ф. 1263, оп. 6, д. 50, л. 73.

²² ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 2451, л. 2.

²³ *Бул да сонда*, ф. 383, оп. 1, д. 4, л. 3; *Бекмаханов Е. Б.* Көрсетілген еңбегі, 121—164-б; *Шоинбаев Т. Ж.* Добровольное вхождение казахских земель в состав России. А., 1982, 92—119-б.

²⁴ Дневные записки плавания А. И. Бутакова по Аральскому морю в 1848—1849 гг. Ташкент, 1953, 26-б.

²⁵ *Бул да сонда*, 27-б.

²⁶ *Бул да сонда*, 39-б.

²⁷ *Талкин М. Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868, 186-б.

²⁸ РГВИА, ф. ВУА, оп. 2, д. 4, лл. 273—277.

²⁹ *Бул да сонда*, 18—319-п.

³⁰ *Гиршфельд и Галкин.* Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, ч. 1. Ташкент, 1902.

³¹ РГВИА, ф. ВУА, оп. 2, д. 4, лл. 290—292.

³² ЦГА РК, ф. 383, оп. 1, д. 82, лл. 4—5.

³³ ЦГА РК, ф. 267, оп. 1, д. 67, л. 10.

- ³⁴ *Бұл да сонда*, 12-п.
- ³⁵ *Бұл да сонда*, 39-п.
- ³⁶ *Бұл да сонда*.
- ³⁷ *Бұл да сонда*, 40-п.
- ³⁸ ЦГВИА, ф. 483, оп. 4, д. 117, л. 18.
- ³⁹ *Бұл да сонда*, ф. ВУА, д. 67, л. 91.
- ⁴⁰ ЦГА РК, ф. 78, оп. 1, д. 74, л. 6–7.
- ⁴¹ *Бұл да сонда*, ф. 267, оп. 1, д. 74, лл. 40–46.
- ⁴² ЦГИА РФ, ф. 1284, оп. 223, д. 178, л. 10.
- ⁴³ *Бұл да сонда*.
- ⁴⁴ Военный сборник. СПб., 1916. № 1, 6–7-б.
- ⁴⁵ *Залесов Н. Г.* Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатьева в 1858 году //Русский вестник. 1871. № 3, 72-б.
- ⁴⁶ Прошлое Казахстана в источниках и материалах, сб. II. Под редакцией проф. С. Д. Асфендиарова. А. – М., 1936, 126-б.
- ⁴⁷ История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах, т. 3. А., 1979, 187–191-б.
- ⁴⁸ *Павлов Н.* История Туркестана. Ташкент, 1910, 85–86-б.
- ⁴⁹ Военный сборник. 1872, т. 6, 5-б. *Пичугин.* Вторжение кокандцев в Алатауский округ в 1860 г.; *Бекназаров Р.* Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі (XVIII–XIX ғғ.). А., 1976, 299–300-б.
- ⁵⁰ *Бекназаров Р.* Көрсетілген еңбек, 281–282-б.
- ⁵¹ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, т. 1. СПб, 1906, с. 252–259; История Казахской ССР, т. 3, 190–191-б.
- ⁵² *Терентьев М. А.* Көрсетілген еңбегі, 253-б.
- ⁵³ ЦГА РУз., ф. 715, оп. 1, д. 25, л. 263; *Бекназаров Р.* Көрсетілген еңбек, 302-б.
- ⁵⁴ *Бекназаров Р.* Көрсетілген еңбек, 303-б.
- ⁵⁵ *Терентьев М. А.* Көрсетілген еңбегі, 252-б.
- ⁵⁶ Военный сборник. 1916, № 6, 3–7-б (Борьба с кокандцами за позицию на Сырдарье); *Бекназаров Р.* Көрсетілген еңбек, 29-б.
- ⁵⁷ *Терентьев М. А.* Көрсетілген еңбегі, 258–259-б.
- ⁵⁸ *Халфин Н. А.* Присоединение Средней Азии к России (60–90-е гг. XIX в.). М., 1965, 140–150-б.
- ⁵⁹ *Киняпина Н. С. и др.* Кавказ и Средняя Азия, 271–272-б.
- ⁶⁰ АВПР, ф. ГА 1–9, оп. 8. 1852–1859 гг., д. 8.4.1, л. 250–250 об.
- ⁶¹ *Бұл да сонда*, д. 25, док. 146.
- ⁶² АВПР, ф. ГА 1–9, оп. 8, д. 20, л. 2 об.
- ⁶³ РГВИА, ф. 483, д. 62, л. 42 об., 77 об.
- ⁶⁴ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии. № 1. СПб., 1906, 273–274-б.
- ⁶⁵ Письмо адмирала Бутакова к князю А. И. Барятинскому с заметками М. Г. Черняева //Русский архив. 1899, кн. 3, 476–480-б; *Халфин Н. А.* Присоединение Средней Азии, 180-б.
- ⁶⁶ КРО-2, 497–498-б.
- ⁶⁷ *Бартольд В. В.* Туземец о русском завоевании //Бартольд В. В. Соч., т. 2, ч. 2, 342–343-б; Русский Туркестан. Приложение к третьему выпуску сборника «Русский Туркестан». Ташкент, 1913, 69-б.
- ⁶⁸ ЦГА РУ, ф. 715, оп. 1, д. 26а, док. 78.
- ⁶⁹ *Халфин Н. А.* Присоединение Средней Азии, 151-б.
- ⁷⁰ Туркестанский край. Сборник материалов его завоевания. Сост. А. Г. Серебренников, т. 17 (1864), ч. 1. Ташкент, 1914, 4-б.
- ⁷¹ *Бейсембиев Т. К.* «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. А., 1987, 131-б.
- ⁷² Туркестанский край, 53-б.

- ⁷³ *Бұл да сонда*, 78-б.
- ⁷⁴ Русский Туркестан, 50-б; Военные действия Зачуйского экспедиционного отряда летом 1864 года //Инженерный журнал, 1865, № 3, 334—351-б.
- ⁷⁵ *Бұл да сонда*, 54-б.
- ⁷⁶ Русский Туркестан, 69-б.
- ⁷⁷ Туркестанский край, т. 17, ч. 2, 76-б.
- ⁷⁸ 1861—1864 жылдары аймақтың оңтүстігінде орыс ықпалын қолдайтындардың басым болғанын, осы кезеңдегі оқиғаларға кеңінен араласқан, оның куәгерлерінің айтуларына сүйенетін орыс және қокан деректері растайды. Қар.: *Бейсембиев Т. К.* «Тарих-и Шахрухи», 126—127-б; *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр-хана). Ташкент, 1973, 58, 68-б; *Соколов Ю.* Ташкент, ташкентцы и Россия. Ташкент, 1965, 136—137-б.
- ⁷⁹ ЦГА РУз., ф. И-715, оп. 1, д. 28, л. 177; *Әбілдаұлы Б.* Байзақдатка. А., 1995, 147-б.
- ⁸⁰ *Веселовский Н. И.* Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. СПб., 1894, 16-б; *Кенесарин А.* Султаны Кенесары и Сыздык (с прим. Е. Т. Смирнова). А., 1992, 97-б.
- ⁸¹ *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, 285-б.
- ⁸² *Черняев М. Г.* Султаны Кенесары и Сыздык //Русский вестник. 1889. № 8, 35-б.
- ⁸³ КРО-2, с. 517; *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии, с. 285; *Кенесарин А.* Султаны Кенесары и Сыздык, 134-б.
- ⁸⁴ *Бартольд В. В.* Туземец о русском завоевании, 346-б.
- ⁸⁵ Русский Туркестан, 68-б.
- ⁸⁶ *Бұл да сонда*, 70-б.
- ⁸⁷ *Веселовский Н. И.* Киргизский рассказ, 27-б.
- ⁸⁸ *Бейсембиев Т. К.* «Тарих-и Шахрухи», 81—82-б.
- ⁸⁹ Русский Туркестан, 72-б.
- ⁹⁰ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, 201-б.
- ⁹¹ Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 2. Издание второе. А., 1998, 125—126-б.
- ⁹² *Терентьев М. А.* Көрсетілген еңбегі, 294—295-б.
- ⁹³ *Гейнс А. Р.* Собрание литературных трудов. СПб., 1898, т. 2, 355-б.
- ⁹⁴ *Наливкин В. П.* Краткая история Кокандского ханства, 201-б.
- ⁹⁵ Туркестанский сборник, т. 14, 82-б; *П. И. Пашино.* Путевые заметки; *Бекназаров Р.* Оңтүстік Қазақстан, 310-б.
- ⁹⁶ Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 291-б.
- ⁹⁷ АВПР, ф. ГА 1—9, 1862 г., д. 15, ч. II, л. 6 об.
- ⁹⁸ *Киняпин Н. С.* Средняя Азия во внешнеполитических планах царизма (50—80-е гг. XIX в.) //Вопросы истории. 1974, № 2, 45-б.
- ⁹⁹ *Халфин Н. А.* Присоединение Средней Азии к России, 195-б.
- ¹⁰⁰ *Шалекенов У. Х.* Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1966, 45-б.
- ¹⁰¹ *Мейер Л.* Көрсетілген еңбегі, 68-б.
- ¹⁰² *Макшеев А. И.* Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю, СПб., 1896, 19-б.
- ¹⁰³ *Бұл да сонда*, 20-б.
- ¹⁰⁴ Военный сборник. 1864. № 4, 117—118-б.
- ¹⁰⁵ ЦГА РК, ф. 383, оп. 1, д. 4, л. 3.
- ¹⁰⁶ Сборник литературных трудов А. К. Гейнса. СПб., 1898, 666-б.
- ¹⁰⁷ История Казахской ССР, 176-б.
- ¹⁰⁸ Сборник литературных трудов А. К. Гейнса, 39-б.
- ¹⁰⁹ *Бұл да сонда*, 674-б.
- ¹¹⁰ *Бұл да сонда*, 674-б.
- ¹¹¹ ЦГА РК, ф. 383. оп. 1, д. 166, л. 16 и об.

- ¹¹² *Бұл да сонда*, ф. 1442, оп. 1, д. 2, л. 9.
- ¹¹³ *Шахматов В.* Есет Кутибаров //Известия Каз. филиала АН СССР, сер. ист., 1946, вып. 2, 114-б.
- ¹¹⁴ История Казахской ССР, 343-б.
- ¹¹⁵ *Веселовский Н. И.* Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве с древнейших времен до настоящего времени. СПб., 1887, 20-б.
- ¹¹⁶ *Бұл да сонда.*
- ¹¹⁷ *Шоинбаев Т. Ж.* Восстание сырдарьинских казахов под руководством Жанхожи Нурмухамедова (1856—1857). А., 1949, 47-б.
- ¹¹⁸ *Григорьев В. В.* Среднеазиатские дела. М., 1865, 25-б.
- ¹¹⁹ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 4144, лл. 539—549.
- ¹²⁰ Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 2, под ред. С. Д. Асфендиарова. А., 1936, 227-б.
- ¹²¹ История Казахской ССР. А., 1957, т. 1, 346—347-б.
- ¹²² РГВИА, ф. 1442, оп. 1, д. 4, лл. 48—51.
- ¹²³ ЦГА РК, ф. 383, оп. 1, д. 14, л. 63 и об.
- ¹²⁴ РГВИА, ф. ВУА, оп. 2, д. 94, лл. 273—277.
- ¹²⁵ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 4414, л. 357.
- ¹²⁶ *Григорьев В. В.* Среднеазиатские дела. М., 1865, 25-б.
- ¹²⁷ Қазақ Совет энциклопедиясы. А. 1970, т. 4, 188—189-б.
- ¹²⁸ *Оспанов А.* Жанкожа батыр. А., 1992, кн. 1, 104-б.
- ¹²⁹ *Шоинбаев Т. Ж.* Көрсетілген еңбегі, 47-б.
- ¹³⁰ *Бұл да сонда.*
- ¹³¹ ЦГА РК, ф. 1439, оп. 1, д. 56, л. 37.
- ¹³² ЦГА РК, ф. 1441, оп. 71, д. 2, лл. 35—40.
- ¹³³ *Бұл да сонда.*
- ¹³⁴ *Мейер Л.* Көрсетілген еңбегі, 33-б.
- ¹³⁵ *Бұл да сонда*, 84—85-б.

Он бірінші тарау

XVIII–XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ

1. ҚАЗАҚТАРДЫҢ XVIII–XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Қазақтардың XVIII–XIX ғасырлардағы материалдық мәдениетінің жай-күйі қоғамның экономикалық дамуы деңгейімен анықталды. Оның дамуы барысына көшпелі қазақтар экономикасының дамуындағы басты фактор ретінде көшпелі мал шаруашылығы әсер етті. Бұл жағынан алғанда егіншілік, сауда дамуының, көрші халықтардың прогресті ықпалының да маңызы аз болған жоқ.

Материалдық мәдениеттің маңызды элементтерінің бірі мал шаруашылығымен, егіншілікпен, үй кәсіпшілігімен және қолөнерімен байланысты еңбек құралдары болып табылады. Көшпелі мал шаруашылығына күрделі еңбек құралдары керек болған жоқ. Жылқы ұстау үшін құрық, арқан пайдаланылды, қайыстан немесе жылқының жал-құйрығынан тұсау мен шідер жасалды; құлындар мен боталарды байлау үшін жуан арқандар, ноқталар пайдаланылды; мал суаруға қауға, науа және т.б. дайындалды. Барлық осы айтылған қарапайым еңбек құралдарын, ер-тұрман әбзелдерін қоспағанда, мал өсірушілер өздері жасап алып отырды. XVIII ғасырдың аяғында қазақ даласына орыстардың қысқа шөп дайындауға арналған шалғылары біртіндеп тарала берді. XIX ғасырдың орта шегінде шалғымен қоса темір айыр да кеңінен қолданыла бастады.

Қазақстан аумағында суармалы және тәлімді егіншіліктің ежелгі ошақтары ертеден болып келген еді. Осыған байланысты қазақтарда егіншілік құралдарының қарапайым түрлері болды. Мәселен, тіс ағаш, мала, егін оратын орақ, ағаштан жасалған аша, ағаш күрек, сыпыртқы егіншілік құралдарына жатады. Егісті суару үшін суды көтеріп шығаратын әр түрлі аспаптар – атпа, шығыр, сондай-ақ кетпендер мен күректер пайдаланылды, оларды жергілікті ұсталар өздері істеді.

Салт атқа арналған әбзелдерді қоспағанда қазақтың мал шаруашылығына және егіншілікке байланысты негізгі еңбек құралдары Қазақстанның бүкіл аумағында бір-біріне ұқсас болды. Қазақтың ат-тұрман әбзелінің ішіндегі ердің сыртқы түрі мен дайындау тәсілінде жергілікті ерекшеліктер байқалады. Олардың үлгілері тиісті өзіндік атаумен аталып келді. Ердің ең көп таралған түрі, қайыңнан шауып жасалған алдыңғы қанаты кең «қазақ ері» болып табылады. Мұндай ерлер құрамдас бес бөліктен –

алдыңғы қас пен артқы қастан, екі жақтағы қапталдан және орта ағаштан тұрды. Ердің ағаш сүйегі мұқият өңделді, ал халықтың ауқатты топтарына арналған күміс кейде алтынмен қақтап түрлі-түсті бағалы тастан көз салған түрлері болды. Әсіресе әйелдерге арналған ерлер сәнді безендірілді.

Оңтүстік Қазақстанда ердің «кұранды ер» дейтін түрі таралған. Ол 22 құрамдас бөліктен тұрған және бұл элементтердің әрқайсысының өз атауы болған, бұл бөліктердің бәрі желіммен жапсырылып, сыртынан түйенің көнімен немесе тарамысымен және қайыңның қабығымен тартылып, күміспен немесе алтынмен безендірілген.

Ер-тұрман әбзелдерін жасау негізінен ершілердің ісі болған. Олар тек қана ердің өзін емес, сонымен бірге бүкіл ат әбзелдерінің бәрі: тоқым, кұйысқан, өмілдірік, жүген, айыл, тартпа, үзеңгі, таралғы, қамшы және т.б. жасап, оларды әсемдеп-көркемдеп отырған. Ерші ер шабумен өз үйінде, ішінара арнайы шақыртып алушылардың үйінде айналысқан. Сондай-ақ қайыстан ат-тұрман әбзелдерін арнайы өретін шеберлерді «өрімші» деп атаған.

Ең көп таралған қару түрі үш метрлік «сойыл», одан соң «шоқпар» (қатты ағаш ырғайдан жасалған, ұзын күрзі сияқты) болды. Неғұрлым дәулетті қазақтардың жауынгерлік айбалтасы, жебелері мен қорамсағы бар садағы болған. Қол бастаған ықпалды билік иелері мен батырлар сауыт киіп, қалқан, қылыш, наркескен, селебе, сапы және темір ұшты найза мен сүңгі ұстаған. Қазақ шонжарлары арасында қолдан жасалған білтелі мылтық өте сирек кездесетін еді. ХІХ ғасырдың орта шеніне дейін аң аулау кезінде садақ қолданылды, бірақ ХІХ ғасырдың екінші жартысында жебелі садақ қазақтардың тұрмысынан шығып қалды деуге болады. Оның есесіне бұл кезде Ресейден және Орталық Азиядан сатып алынатын әр түрлі мылтықтар біршама көбейе түседі.

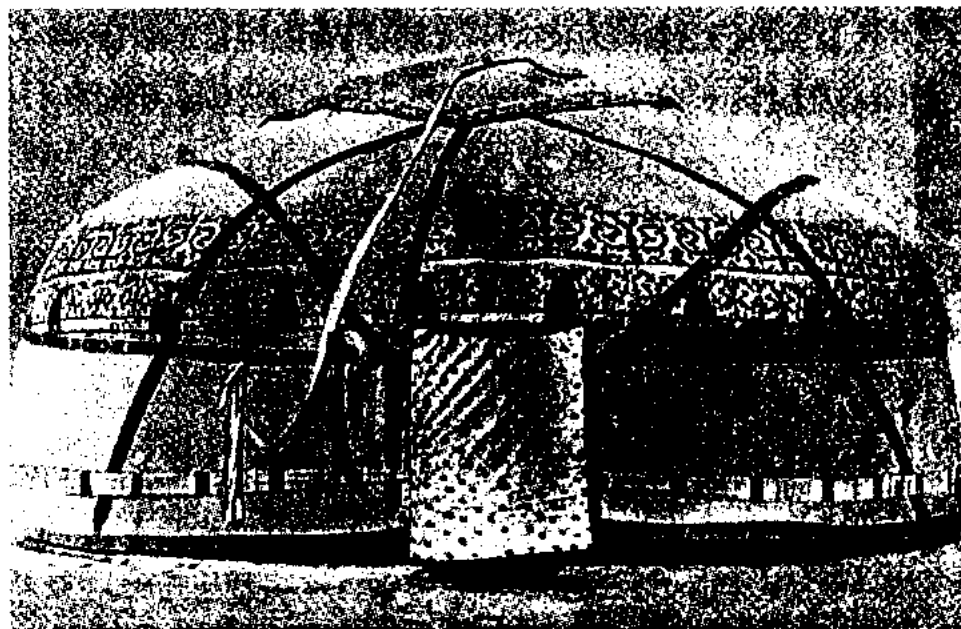
Қазақтардағы көшпелі тұрмысқа бейім шаруашылықтың үстемдігі алуан түрлі үй қолөнерінің: тоқымашылықтың, киіз басудың, ағаш, металл, тері, сүйек және мүйіз өңдеудің дамуына себепші болды. Тоқымашылықпен және киіз басумен көбінесе әйелдер айналысты, олар негізінен алғанда үйге керек-жарақтардың тоқымашылық пен ісмерлікке қатысты заттарын: кілемдер, алашалар, шекпендер, киіз үй ішіндегі алуан түрлі басқұрлар, бау-шулар, текеметтер, түскиіздер, сырмақтар, аяққаптар және т.б. дайындады.

Ағаш, сүйек, мүйіз және тері ұқсатуға байланысты істермен үйшілер мен ағаш ұсталары, зергерлер, өрімшілер мен етікшілер және т.б. айналысты. Еңбек құралдары едәуір қарапайым бола отырып, қолөнерші шеберлер қазақтардың қолданбалы өнерінің биік деңгейін сипаттайтын тұрмыстық және мәдени жағынан алғанда әр түрлі бұйымдар жасады.

Көшпелі қазақтардың негізгі тұрғын үйлері көші-қонға ыңғайлы киіз үйлер болатын. Бұл — Еуразия көшпелілерінің ертеден келе жатқан тұрғын үйлерінің бірі. Көшпелі тұрмыс жағдайларында киіз үйлер тұрғын үйдің өте қолайлы түрі болды. Оның жығып, тігуі әрі жеңіл, әрі тез, көлікке тендеп артып жүруге қолайлы, жазда салқын, ал қыста жылы болатын.

Қазақтың киіз үйлерінің үлгілері негізінен алғанда олардың үлкендігімен, яғни тігілген киіз үйде қанат деп аталатын кереге санымен анықталатын. Қанаттар саны 4 қанаттан 12 қанатқа дейін және одан да көп болды.

Сыртқы түрі бойынша қазақтың киіз үйлері күмбез тәрізді және шошақ болып келетін. Ағашқы түрі — батыс, солтүстік, орталық және шығыс, ал екінші түрі Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтарында таралды. Қазақ үйлерінің мұндай түрлері шаңырақтарының көлеміне және шаңырақтарды көтеріп тұратын уықтар иінінің иілу мөлшеріне байланысты болды.

Қазақтың киіз үйі.

Киіз үйдің сүйегі кереге мен уықтан, шаңырақтан және «сықырлауық» деп аталатын жарма есіктен тұратын.

Киіз үй сүйегін айналдыра уық қарына дейін 3—4 туырлық, шаңырақ пен кереге басының арасын 2—3 үзік, сықырлауықты киіз есік жауып тұратын болған. Киізден басылатын бұл әбзелдер «киіз үй жабуы» деп аталған. Киіз үйдің киіз жабулары көбінесе ақ қойдың жүнінен басылған ақ киізден пішілген.

Қысқы қыстаулар орналасқан өзендердің аңғарлары мен тау шатқалдарына қазақтардың тұрғын үйлері тұрақты үлгімен салынатын. Бұлар жер бетіне киіз үй сияқты етіп тастан (шошала), қамыстан (доғара) тұрғызылған құрылыс түрінде, тік бұрышты жеркепе және жертөле, жер бетіне тік бұрышты етіп салынған шым үй және саз балшықтан домбаздалған соқпа там болды. Қазақстанның орманды аудандарында ағаштан салынған алты қырлы шошалалар мен орыс үлгісіндегі бір бөлмелі үйлер пайда болды.

Қыстаулардағы отырықшылыққа бейімделген тұрғын үйлердің дамуы, үй-жайлар санының көбеюі және орыс мәдениетінің ықпалы тұрғын үйлердегі керек-жарақтардың едәуір өзгерісіне әкеп соқты. Дәстүрлі ағаш жәшіктер — кебежелердің, көрпе-төсек жинауға арналған жүкаяқтардың және ескіден келе жатқан төс-ағаштардың орнына, қазақтардың тұрмысында әйнектелген ыдыс қоятын шағын шкафтар, жақтаулы ағаш кереуеттер, іші құлыпталатын, көлемі әр түрлі сандықтар пайда болды. Қазақтардың ұлттық киімінде өздеріне тән этнографиялық белгілер сақталып қалды. Киім-кешек үшін малдың жүні мен терісі негізгі материалдар болды. Киімнің едәуір бөлігі мақта-мата, жібек және басқа маталардан тігілді. Ұлттық киімнің пішіні мен түріне өзгерістер енді. Еркектер бітеу пішілген кеудесінде тік өңір-қақпағы бар, жалпақ қайырма жағалы, етегі біршама ұзын көйлек киетін болды. Еркектердің дамбалы ақ шөжім матадан ышқыры тұтас етіп тігілді. Түйе жүн тоқымадан тігілген шалбарлары пішімі жағынан іш киімдері сияқты, бірақ әлдеқайда қолпылдаған кең болатын. Сонымен бірге жаздыгүні олар ешкі терісінен иленген күдері шалбар киіп жүрді; шалбардың балақтарына төменгі жағынан тілік тасталып, ол кестемен сәнделетін. Еркектердің сыртқы киімінің ең таралған түрі шапан болды, ол көп жағдайларда фабрикалық маталардан тігілетін. Ал ауқатты қазақтар түрлі-түсті бұхара жібегінен, барқыттан қымбат матамен әдіптеп тігілген шапан киетін. Шапандар жазғы және қысқы болып бөлінді.

Қазақтар әдемі «мәуіті шапан» мен «мәуіті шекпен» де дайындады. Олардың қос шабуынан өрнек салынды, шабудың төменгі жағынан тілік қалдырылып, жұқа түйе жүні тоқымасынан тігілді.

Барлық жастағы еркектердің көбінесе күз бен қыс кезінде киіп жүретін әмбебап сыртқы киім түрлерінің бірі — шекпен қолдан тоқылған түйе немесе қой жүнінен тігілетін. Жазғы шекпеннің тоқымасы неғұрлым жеңіл, етегі қысқалау болды.

Қазақстанның барлық облыстарында қазақтардың кеңінен қолданылған қысқы сырт киімінің ежелгі түрлерінің бірі — күпі көктемде қырқылған түйе немесе қой жүнінен (жабағы жүн) дайындалды және жоғарыдан төмен қарай тығыз етіп сырылды. Ол сапасы әр түрлі матамен, көбіне тоқыма шекпенмен де қапталатын (шидем күпі).

Сырт киетін қысқы киімнің қадірлілерінің қатарына аң және үй жануарларының әр түрлі терілерінен тігілетін ішік жатады. Қазақ халқының негізгі бұқарасы елтірі ішік пен марка қозылардың терісінен тігілетін сеңсең ішікті қанағат тұтқан. Ішіктің барлық түрі иесінің әл-ауқатына қарай әр түрлі маталармен тысталатын еді.

Қазақтар арасында өте кең таралған және бөрінің қолы жететін қысқы киім түрі қой терісінен өңделіп, жүні ішіне қаратып тігілген тон болды.

Қазақтар арасында еркектерге қысқа арнап теріден тігілген киімдердің жарғақ дейтін бірнеше түрі кең таралды. Ол үш үлгіде: «тақыр жарғақ», «құлын жарғақ» және «тайжақы» үлгісінде болды. Қазақ байлары серке терісінен өңделіп қолмен жасалған «тақыр жарғақ» дейтінді киіп жүрген. Оны көбінесе сырт жағынан жібек жіппен кесте төгіп сәндеп отырған. «Құлын жарғақ» — жүні сыртына қаратылып құлын терісінен тігілген ішік түрі. Бұл үшін түсі бір, көбінесе кара түсті терілер ғана таңдап алынған. Оларға көбінесе матадан астар тігілген. Жылқышылар үшін «тайжақы» дейтін — тай терісінен астар салмай, жүні сыртына қаратылып тігілген үлкен тон дайындалған. Жарғақтардың осы түрлерінің бәрі қыс кезінде жылы киім сыртынан оңай киілуі үшін кең пішілетін болған.

Қазақтардың негізгі аяқ киімі былғары етік, кебісті мәсілер болды. XVIII ғасырда қазақтардың жазда киетін етіктерінің өкшесі биік, тұмсығы қайқы келген. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысында олар сирек ұшырасатын еді. Барлық жастағы еркектердің қыста киетін негізгі аяқ киімі ішінде киіз байпағы бар, аласа да жалпақ өкшелі, ұзын қонышты саптама етік болды. Неғұрлым ауқатты қазақтар қыс пен жазда теріден тігілген, былғары кебісі бар мәсі киіп жүрген. Бұл аяқ киім түрлерінің бәрі сол аяққа немесе оң аяққа бөлінбей, бір қалыппен тігілген. Ересек еркектердің бәрі шашын тықырлап алдырған, басына тақия, тебетей киетін. Тебетейдің сыртынан төбесі жалпақ және терімен көмкерілген бөрік киген. Мұндай бөріктер тігілген терісіне сәйкес пұшпақ бөрік, сусар бөрік, елтірі бөрік және т.б. деп аталған. Сонымен бірге жаз кезінде тебетейдің үстінен ақ киізден төбесі шошақ етіп тігілген қалпақ киген.

Қазақстанның бүкіл аумағында қазақтардың ең көп таралған қыстық бас киімі «тымақ» болды. Тымақтың киізден бірнеше сайлы етіп пішетін биік төбесі матамен тысталды. Екі құлағы, желкелігі мен маңдайы аң (түлкі) немесе мал терісінен (елтірі) пішіліп, оның да сырты матамен тысталды. Тымақ еркектердің ең сенімді қысқы бас киімі болған. Әйелдердің киімі жекелеген түрлерінің пішіні бойынша да, олардың дайындалатын

материалы бойынша да көп жағынан алғанда еркектердің киімімен ұқсас болған.

Әйелдердің көйлегі иығына тігіс түспейтін етіп пішіліп, жалпақ қайырма жағалы, жендері ұзын етіп тігілген. Кеуде тұсындағы өңір қақпағына кесте төгілген. Қыздардың немесе жас келіншектердің көйлектері пішімі жөнінен де, матасы жағынан да жасы үлкен әйелдердің көйлектерінен өзгеше болған. Ол етегі бүрмеленіп, түймеленетін қатырма жағалы етіп тігілді. Жені жең ұшына қарай тарыла берді. Қай жастағы әйел болса да көйлектің сыртынан фабрикалық матадан тігілген қазекей киді. Қазекейдің сыртынан үлгісі жағынан еркектердің қамзолынан өзгешелігі жоқ женді қамзолдар киді.

Әйелдердің сырт киімі еркектердің шапанына ұқсас етіп тігілді, ауқатты әйелдерде шөйі жең жібек шапандар болған. Әйелдер ішігі еркектер ішігінен қайырма жағасымен ерекшеленетін.

Әйелдердің былғарыдан жасалатын жалпақ кемер белдіктері күміспен күптеліп, алтынмен апталып, қымбат бағалы тастармен және түсті шынылармен мол әсем өшекейленіп отырды. Кемер белдіктің зергерлік нақышқа бай қапсырма металл доғабасы немесе жылтыр танадан орнатылған ілгегі болған.

Негізінен алғанда барлық жастағы әйелдердің аяқ киімі мәсі және кебіс болатын. Қыздардың және жас келіншектердің ішінде қайқы тұмсық, биік өкшелі жеңіл етік киіп жүретіндері де аз болмаған.

Әйелдің жасына және оның отбасындағы жағдайына қарай олардың бас киімдері де ерекшеленіп отырды. Жаз кезінде қыздар түрлі-түсті мақпалдан, жібек пен барқыттан тігілген, төбесі жайпақ дөңгелек тебетей киіп жүрген, ол зеркестемен әсем нақышталатын еді. Бай нақышты үкілі тебетей – «қасаба» деп аталды. Қасабаның шет-шетіне моншақтан немесе бағалы металдан шекелік тағылды. Қыздардың қысқы бөріктері қамшаттың, құндыздың, сусардың және елтірінің терісімен биік етіп әдіптелетін. Әйелдер бас киімінде қалыңдықтың тойдағы бас киімі – сәукеле ең қымбатты болып саналды, ол бағалы металдармен, асыл тастармен, аң терілерімен барынша сәнделетін еді.

Күйеуге шыққан әйелдің негізгі бас киімі – кимешек ақ мақта-матадан дайындалған.

Ауқатты отбасынан шыққан қазақ әйелдері күмістен және алтыннан, асыл тастар мен танадан жасалған көптеген сәнді бұйымдар тағып жүрген. Бұлар – қымбат тұратын сақиналар, жүзіктер, білезіктер, сырғалар, бұрымдары мен киіміне тағып жүретін әр түрлі алқалар, шолпылар мен моншақтар, өңірліктер және т.б.

Мал шаруашылығына негізделген қазақтардың тұрмысы олардың ішетін тамақтары мен ыдыс-аяқтарынан өте айқын көрінді. Негізгі тамақтары ет-сүт өнімдері болды. Қолында малы жоқ кедей отбасылары үшін ғана егіншілік өнімдерінің шешуші маңызы болды. Қыстыгүні қазақтар көбінесе етпен, ұннан дайындалған тамақтармен, кептірілген ірімшік-күртпен және т.б. қоректенді. Қараша айының аяғы мен желтоқсан айының басында қазақтар жетерлік соғым сойып алып отырды. Жылқының ішегіне қабырғасынан «қазы» айналдырып, ет пен майды ұсақтап турап «шұжық» дайындап алды. «Қарта», «жал-жая» да жылқы етінің бағалы мүшесі болып саналды. Қазақтардың жақсы көретін сусыны – қымыз бие

сүтінен жаңа сауылған сүтті арнаулы тері ыдыста (сабада) ашыту жолымен дайындалды. Түйе сүтінен сіңімді сусын — шұбат әзірленді. Қазақстанның солтүстік аудандарында ол түйе қымызы, ал оңтүстік аудандарында «қымран» деп аталды.

Пісірілген сүттен күнделікті ішу үшін қатық, айран ашытылды. Айран мен іріген сүттің артығы күбіге құйылды, ол «іркіт» деп аталды. Іркітті әбден қоюланғанға дейін үлкен қазанда қайнатты. Бұл қою іркіт дорбаға құйылып сүзілді. Одан сүзбе алынып, сүзбеден қысқа арнап «күрт», «сыкпа», «ежігей» кептірілді.

Жаңа сауылған сүттен қазақтар «ірімшік» қайнатты. Ол үшін жаңа сауылған сүтті пісіріп, оны мөйекпен ұйытқан, ұйыған сүтті ірімшігі байланғанға дейін қайнатқан, алынған ақ ірімшікке тұз және сары май қосып, дастарқанға қойған. Ұзақ қайнатылған қызыл ірімшікті кептіріп алған.

Қазақтарда дала жағдайында қойшылар қой сүтінен дайындайтын тағы да бірнеше сүт тағамдары — «қойыртпақ» және «қорықтық» болған. Таңертең отарды өргізіп кеткенде қойшылар кішкене қымыз әкеткен, ал далаға барған соң қой сауып, сүтті қымызы бар торсыққа құйған. Кешке қарай осы қоспадан өте дәмді сусын — «қойыртпақ» дейтін алынған. Оны жылы күйінде де, салқын күйінде де ішіп жүрген.

Қазақтар арасында егін шаруашылығының дамуы тары және бидай жармаларын тамаққа едәуір пайдалануға мүмкіндік берді. Жарлы жатақтар тары жармасынан сүтке не майға ботқа қайнатқан немесе көбінесе сүт, ара-тұра ет қатып, тары көже жасаған.

Бидай ұнынан бауырсақ, нан пісіріп, ет тағамдары үшін қамыр және басқа да ұннан жасалатын тағамдар дайындаған. Қауызы ұшырылған бидайды қуырып азық еткен, сондай-ақ одан бидай көже де дайындаған. Бидайды аз уақыт суға салып, келіге түйіп, оны қабығынан тазартқан, содан соң оны шойын қазанда қуырып алғаннан кейін түйіп, талқанға айналдырған. Тары талқанынан қазақтар сүт пен майға қосып ботқа немесе көже жасаған.

Қазақтар ыдыс пен керек-жарақтарды көбінесе сынбайтын материалдардан: ағаштан, теріден, жүннен, киізден және шұғадан жасаған. Көшкен кездерінде ыдыс-аяқты сыртқы беті түрлі-түсті құрақтармен өрнектелген арнаулы киіз қаптарда (аяққаптарда) сақтаған. Сусымалы өнімдер үшін тоқыма қаптар дайындаған. Сүр ет пен сарымайды ағаштан жасалған кебезелерде сақтаған.

Қымызды сақтау және тасу үшін бие терісінен түрі мен көлемі жағынан әр түрлі ыдыс жасап, оны ыстап отырған. Қымыз сақтауға арналған ең үлкен тері ыдыс — саба табаны төрт бұрышты, төрт жағынан трапеция іспетті бүйір қабырғалары көлбеу тігіліп, ұзын мойын шығарылған сыйымды ыдыс. Қымызды салт атпен алып жүру үшін де ешкінің тұтас сойылып алынған терісінен ыдыс — «мес» дейтін жасалған. Мал сауатын көнекте теріден дайындалған. Қазақтар тұрмысында ыдыстардың ағаштан жасалған түрлері де кеңінен пайдаланылды. Мәселен, олар қайыңнан жасалған үлкен тегенелер, қатты ағаштан немесе қайыңның безінен жасалған шаралар, аяқтар, тостағандар, қымыз құятын ожаулар, үлкен ағаш астаулар, ет тартуға арналған көлемді ағаш табақтар және т.б. Металл ыдыстар ішінен қазақтар өмірінде ең көп таралғаны және ең қажеттісі көлемі әр түрлі, шойын қазандар. Ең үлкен қазандар «тай қазан» деп аталды. Қазан үш

Түкті кілем. ХІХ ғ.

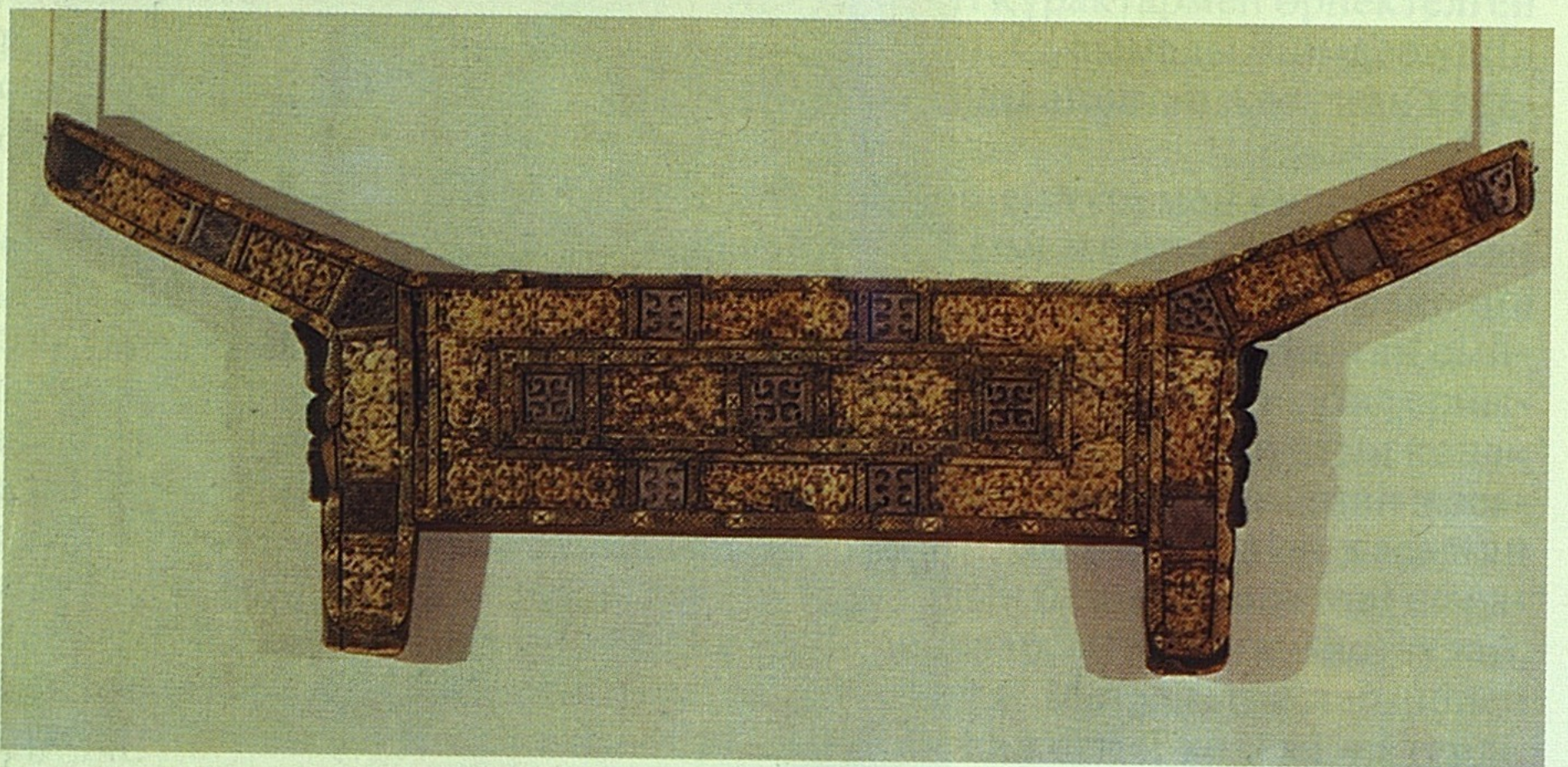
Аяққап. ХІХ ғ.

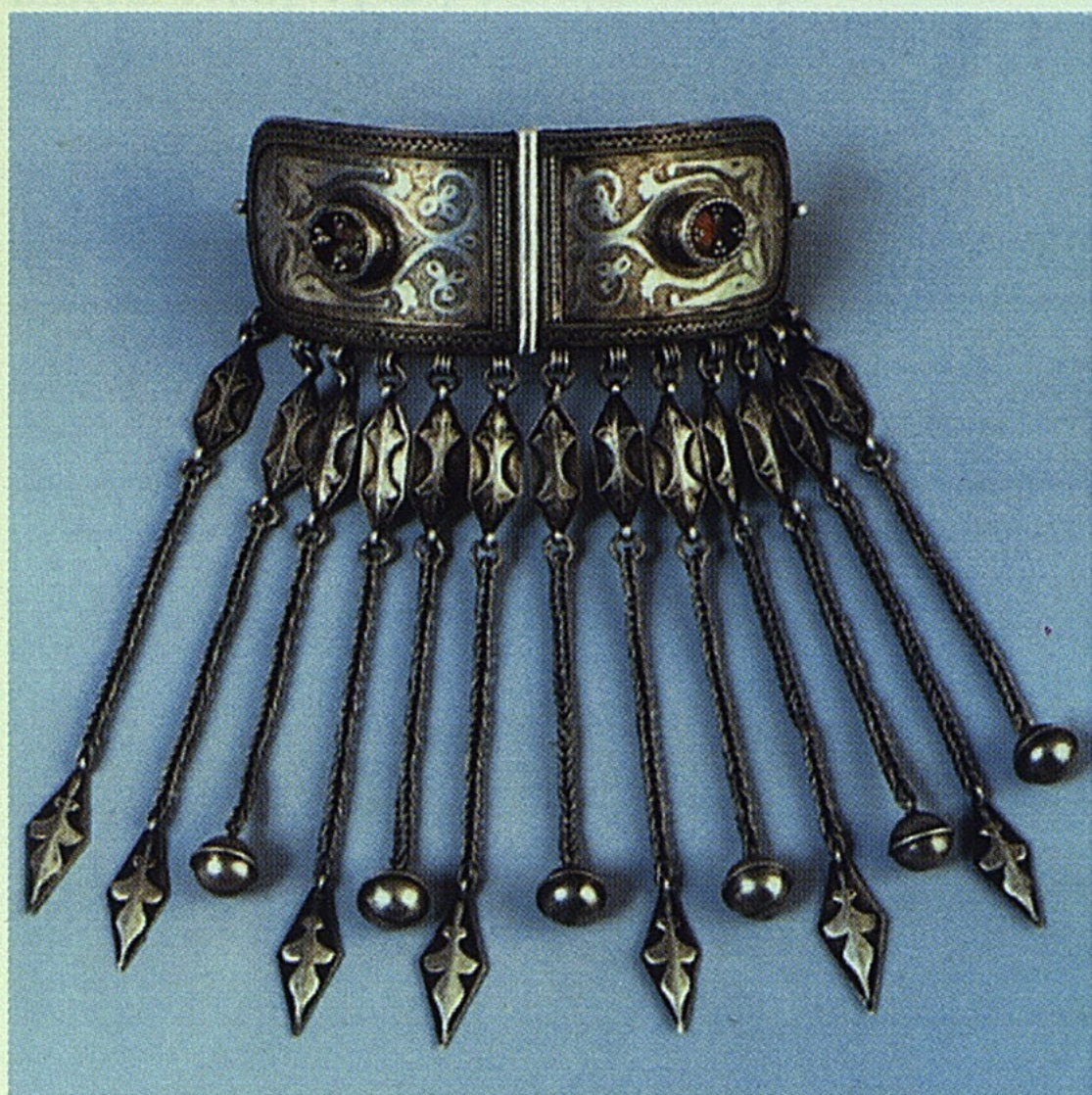
Зерлі шапан. XIX ғ.

Ішік. XIX ғ.

Жүкаяқ. XIX ғ.

Алка. XIX ғ.

Сақина. XIX ғ.

Білезік. XIX ғ.

Ер-тұрман. XVIII ғ.

Ішік, XIX ғ.

Торсық
пен тостақ. XVIII ғ.

аяқты темір тұғыр не ошаққа қойылды. Сөйтіп XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақтардың материалдық мәдениетінде көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктер сақталып қалды.

2. ТҰРМЫС-САЛТ МӘДЕНИЕТІНІҢ ДӘСТҮРЛЕРІ

Қазақтарда тұрмыстық және ғұрыптық мәдениет дәстүрлері күнделікті өмірде көрініп отырды. Бұл ислам дініне дейінгі, ертедегі әр түрлі ғұрыптар мен салттарға байланысты болды. Отпен тазарту «аластау» түріндегі ертедегі отқа табыну қазақтар өмірінің әр түрлі қырларынан байқалды. Мәселен, көктем кезінде қыстаудан көшкенде және күзде оған қайтап оралғанда қыстау мен малды от арқылы «тазарту» салты міндетті түрде сақталды. Қысқы қыстаудан көшкен кезде барлық мал екі оттың арасынан айдап өтілетін. Отқа табыну отбасы өмірінде де байқалды, мәселен сәбиді бесікке салар алдында бесікті отпен аластау салты жасалды. Тіпті адамдардың кейбір аурулары өткен кездерде отпен «емделді». Әрбір отбасында ошақты құрметтеу дәстүрі сақталды. Қазақтар отқа түкіруге, отқа қарап дәретке отыруға, оттан аттап өтуге, тіпті бір кездерде от жағылған орынды басып өтуге тыйым салған.

Жазғы көші-қон кезінде әрбір ауыл көш керуенді салтанатты түрде ресімдеуге ерекше көңіл бөлді. Бұл үшін көш басындағы түйеге қырғауылдың ұзын қанаттарынан төрт айыр қарқара орнатты. Халықтың түсінігі бойынша, қырғауылдың әдемі қауырсындары бөгде адамдардың назарын аударып, көш керуенді көз тиюден және жол бойындағы әр түрлі қолайсыз жағдайлардан сақтайтын болған.

Жазғы жайлауға жеткеннен кейін қазақтар бие сауып, қымыз ашыту үшін бие байлайтын. Бұл жағынан алғанда ауыл шеңберінде «қазық майлау» немесе «қымыз мұрындық» дейтін шағын той өткізілетін. Бұл салттың мағынасы құлындар мен олардың ежелері аман, қымыз мол болсын деген тілекке саятын еді.

Ғарыштық түсініктер де маңызды рөл атқарды. Түнгі аспанды ежелден қадағалап келген қазақтар басқаларынан ерекше белгілерімен айрықшаланатын көптеген аспан денелерін білді, олар бойынша түн кезінде уақыт жағынан да, түнгі жол бағдары жағынан да нақты дерек ала білді. Темірқазық, Жетіқаракшы, Үркер, Шолпан, Есекқырған, Құсжолы, Сүмбіле, Үшарқар — таразы және т.б. осындай жұлдыздар болып саналды.

Қазақтар үшін көк аспанның төңірілік маңызы ерекше болатын (көк төңірі). «Аспан өз әрекеттерінде еркін болды, — деп жазады Ш.Уәлиханов, — ол әрі жарылқады, әрі жазалады. Адамдар мен халықтардың есен-саулығы соның ықтиярына байланысты болды. «Төңірі жарылқасын», «көк соққан» және «көк соққыр» деген ұғымдар, олардың шамандардан шыққанын көрсетеді»¹.

Қазақтар ежелден күннің күркіреуі мен найзағайдан қорқып, оларды көктің қаһары, яғни күннің күркіреуі — құдайдың қаһарлы үні, ал найзағай оның зұлым рухтарды ататын аспандағы жебесі деп санаған. Көктемде күн алғашқы күркіреген кезде қазақтар жаз жайлы, сүт мол және мал басы өседі деп қуанған.

Өткен заманда қазақтар халық арасында «жадылау» деп аталып кеткен сиқыршылық пен бас айналдыруға, сонымен бірге халық кейбір адамдар әр түрлі қаскүнемдікпен сиқыр қолданып, әлдебір адамды құрбандыққа ұшыратады, арам күштердің ыркына бағындырады деген лақапқа да сеніп келген.

Қазақтар тіл тию мен көз тиюге, яғни адамдардың мақтаған сөздері мен сүйсіне қараған көзқарасы «қорғансыз құрбандарға» теріс әсер етіп, олардың өлуіне әкеп соғуы мүмкін деген жорамалға да ежелден сеніп келген. Сондықтан халық жаман сөзден (сұқ) және көз тиюден қорғану құралдарын қолданды. Мәселен, сәбидің сыртқы киіміне әр түрлі жылтырақ түймелер, теңгелер, тастар, алқалар және бойтұмарлар, ал бас киімінің төбесіне бөгде адамдардың «көзінен» қағатын үкі қадап қойды. Сал-серілер мен асқан арулардың бас киіміндегі үкі де соның ишарасы болуы ықтимал. Жаңа туған бота да сырт көзден мұқият жасырылған. Жас ботаға да үкі таққан.

Қазақтардың түсінігі бойынша, көшпелі мал шаруашылығына байланысты кейбір заттардың бұрынғы қожайынының «құтын» (бақытын, байлығын, игілігін) алып кететін ерекше күші болған. Сондықтан ат сатқанда — жүгенін, түйе сатқанда — мұрындығын, сиыр сатқанда бас жібін бермеген. Сондай-ақ құлын байлайтын ноқта, қозы байлайтын көген және т.б. басқа біреуге берілмеуге тиіс болған.

Жақсы айғырды немесе «мал басы» деп саналатын биені үйірінен айыру кезінде жасалатын салт та «құтты» сақтауға байланысты, олардың жалынан бір уыс қыл кесіп алынып, оған сол аттың сілекейін жаққан, сөйтіп оны байлық белгісі — «құт» ретінде сақтаған.

Қазақтарда меймандостыққа байланысты салттар бар. Мәселен, қонақ кірген кезде киіз үйдің есігін — қожайын, ал қонақ шыққан кезде қонақтың өзі ашады. Сырттан үйге кіргенде ауызды малжандатып бірдемені шайнай кіру әбестік саналған, ал керісінше үйден дәм татып шығу дастарқанды сыйлағандықтың белгісі болған. Қазақ өзі ашықса да, ең дәмдісін «құдайы қонаққа» сақтаған.

Исламға дейінгі сенімге сәйкес, көшпелі тұрмыстың кейбір еңбек құралдары мен заттары қасиетті деп саналған. Мысалы, жылқы ұстайтын құрық, құлын байлайтын желі, қозы байлайтын көген, жүген, ноқта, киіз үйдің шаңырағын көтеруге арналған бақан және т.б. сондай болған, оларды басуға немесе олардан аттап өтуге болмайтын еді.

Қазақтардың некелесу салт-дәстүрінің әр түрлі рәсімдерінде халықтың байырғы әдет-ғұрыптары мейлінше мол сақталған. Оларда ертедегі дәстүрлердің — топтық некенің (левират және сорорат), рулық экзогамияның, полигамияның, үлкен патриархаттық отбасының қалыңмал және енші берудің және т.б. ғұрыптардың белгілері жақсы көрініс тапқан. Құда түсу туралы екі жақтың келісімі антпен бекітілді. Ант беру рәсімі жасалғаннан кейін ақсақалдар құдалық бөтуәласуға қан құйылған кесеге бата оқи отырып, бата берді, бұл «батааяқ» деп аталды.

Қазақтар арасында үлкендер ерекше құрметтелді. Оны бұзушыларға айып салынды. Қазақ әйелдері күйеуінің жасы үлкен туыстарын құрметтеді. Келін атасының және қайын ағаларының алдынан өтпеу ғұрпын қатаң сақтады, оларды өз атымен атамады.

Қонақжайлылық қазақтың ежелден қалыптасқан табиғи мінезі болып табылды. Жол жүріп келе жатқан адамның кез келген, тіпті өзі танымайтын адамның үйінде қонып шығуға құқығы болды. Мейманға ас беріп, әр

түрлі қызмет көрсету мүлде тегін жасалды. Мейманның тіпті өзін жақсылап күтуді талап етуге құқығы болды. Егер үй иесі мейманды жақсы қабылдамаса, мейманның билер сотына жүгінуге де құқығы бар еді. Әдет (дәстүрлі құқық) бойынша мейман өзі кеткенге дейін үй иесінің толық қорғауында болды. Бұл құқық мейман ошақ иесінің жауы болған жағдайда да қолданылды. Үй иесі мейман өз үйінде болған кезде одан кек қайтара алмады. Керісінше қожайын өз мейманын оның басқа жауларынан қорғауға міндетті болды.

Қазақтар арасында тамыр болу дәстүрі ежелден кең таралған. Біреулерін — олардың ата-аналары, екінші біреулерін жалпы жаумен күрестегі өз мүдделерінің ортақтығы табыстырды, ал үшіншілерін әр түрлі тұрмыстық қам-қарекет барысындағы адалдық жақындастырды. Сыйластықтың асқан белгісі — бір-бірінен жақсы қыран құс, жүйрік тазыға дейін қалап алуға құқылы болды. Тамыр болу куәлар қатысып отырғанда, өте салтанатты жағдайда жасалды, қылышты немесе қанжарды сүйіп, мәңгі адалдық туралы ант берілді.

Халық қайғылы өлімді, ағайын-туыстың қаза болуын «естірту» дәстүрі арқылы жеткізген. Халық арасында «естіртудің» шешендік-шеберлік негізінде құрастырылған көптеген үлгілері болды. Ертедегі діни нанымдарға байланысты ғұрып бойынша әйелдер марқұмды «жоқтау» айтып шығарып салған. Ұзақ уақыт жоқтау айтып, қатты қайғыны білдіру белгісі ретінде жесір өз бетін өзі тырнау (бет жырту), ер адамдар жерлеуден қайтып, марқұм жатқан үйге жақындаған кезде аттарының басын бос жіберіп, ер үстінде онды-солды шайқалып, «ой бауырым» деп дауыс салу, қатты қайғырғанын білдіріп, жылап, ерден құлап түсу рәсімінің кейбір белгілері бертінге дейін сақталған. Марқұмды еске түсіру үшін оның қайтыс болған күнінен жетінші, қырқыншы күндері және бір жылдығында ас берілген. Жесір қайтыс болған күйеуін бір жыл бойы аза тұтқан.

Қазақтар 22 наурыздағы көктемнің күн мен түн теңесетін күніне тұстас келетін Жаңа жылдың келуін (Наурыз) жыл сайын ежелден көңілді мейрам ретінде атап өткен. Әйелдер дәстүрлі рәсімдік тағам — «наурыз көже» дайындап, оны келген қонаққа берген. «Наурыз көже» өз құрамы жағынан құрама болды, яғни міндетті түрде 7 дәм түрінен (мысалы: су, тұз, ет, сүт, пияз, бидай және тары; қолда бар дәмнің кез келгені) құралуға тиіс болды. Наурызды мерекелеу күні халық арасында «Ұлыстың ұлы күні» деп аталды. Сол күні жасына, жынысына және әлеуметтік жағдайына қарамастан тойлауға қатысушы адамдардың теңдігі сақталды.

Наурыз күні халықтың жаппай бір-біріне деген мейірім, ықыласы артты, тіпті Наурыз кезінде жауласушы жақтар арасында да татулық орнады. Ұлыстың ұлы күні құрметіне адамдар өздерінің арасындағы ең ауыр реніштерін де кешірді. Қазақтар арасында діни сипаттағы «құрбандық шалу» рәсімі кең қолданылды. Құрбандық шалу соғыстың аяқталуы, ұлының шайқас алаңынан аман оралуы, шаңыраққа ұл перзенттің келуі, өлімнен аман қалу, тасаттық беру, сүйек жаңғырту, т.б. салт-жоралғыларға байланысты жүзеге асырылды. Құрбандыққа мүмкіндігінше «бозқасқа» (қой), «ақбоз ат» (жылқы) шалу кең қолданылды.

Жоғарыда айтылғандардан қазақтарда ғұрыптық мәдениет халық өмірінің барлық дерлік жақтарын қамтығаны, онда зор маңыз атқарғаны көрінеді.

3. XVIII–XIX ҒАСЫРДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҮШТЕН БІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Жекелей поэзиялық шығармашылықтың пайда болуы және дамуы. XVIII–XIX ғасырдың бірінші үштен бірінде қазақ халқының мәдениеті өткен дәуірдің мәдениетімен, оның озық дәстүрлерімен сабақтасқан байланыста болды.

XVIII ғасырға дейін қазақ ақындарының есімдері, олардың әрқайсысының шығармашылығы, олар өмір сүрген уақыт белгісіз дерлік еді. Сыпыра жырау, Шалкиіз жырау және басқалар шежірелерде, әңгімелерде, аңыздарда, эпостарда ғана аталады, бірақ олардың өмірі мен шығармашылығы туралы нақты деректерді біз білмейміз. Қазақ жерлерінің едәуір бөлігі Ресейге қосылған XVIII ғасырдың орта кезінен бастап және әсіресе XIX ғасырда орыс ғалымдары мен қазақ зиялыларының жекелеген өкілдері ақындар, суырыпсалма жыршылар, жыраулар туралы мәліметтер жинап, тіпті олар шығарған өндер мен жырлардың мәтіндерін жазып ала бастады. Ақындар мен жыршылардың кейбіреулері өз туындыларын жазып отырды. Соның арқасында олардың өлеңдерінің түпнұсқа мәтіні сақталып қалған. XIX ғасырдың ортасынан бастап жекелеген ақындардың өлеңдері мен жырлары жариялана бастады. Бұл жекелей поэзиялық шығармашылықтың айқын көрініс тапқан және дами бастаған дәуірі болды.

Қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алатын XVIII ғасырдағы атақты жырау Бұқар Қалқаманұлының (1668–1781) бірнеше туындылары сақталған. Бұқар жырау осы күнгі Павлодар облысының Баянауыл ауданы аумағында туып-өскен. Ол тәуелсіздікті сақтау және нығайту идеясын білдірген көптеген дидактикалық өлең-толғаулар шығарған, Орта жүз ханы Абылайды қолдап, кейбір жағдайларда Абылайға оның жүздерді басқару жөніндегі істеріне, оның әр түрлі таластар мен даушарларды талқылауы кезінде елеулі ықпал жасап отырған. Сонымен бірге Бұқар өз шығармашылығында өз заманының жекелеген маңызды тарихи оқиғаларын дұрыс бейнелеп көрсетті. Бұқар жырау шығармаларының өзекті тақырыптарының бірі — Отанға деген сүйіспеншілік, ұлтжандылық. Ол қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресін жырлады, халықты бірлікке, ерлікке шақырды, бұл күрестің қаһармандары — Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек батырларды дәріптеді. «Тілек», «Әй, Абылай», «Асқар таудың өлгені...» деген және басқа толғауларында ол адам өмірі және мораль жөніндегі өз ойларын өлеңмен бейнелі түрде айтып береді.

Жырау қазақтың барлық үш жүзін біріктіріп, бір орталыққа қараған күшті мемлекет болуын армандады. Қазақстан сыртқы жаулардың шапқыншылығымен және ішкі өзара тартыстан әлсіреген замандағы хандардың ішіндегі айбарлысы Абылай болды. Бұқар хан бейнесін халықтың ең жақсы идеяларын жүзеге асыруға тиісті қайраткер ретінде жырға қосты, оның Ресей мен Қытай арасында өз мүддесін қорғап қалу саясатын мақұлдады.

Бұқар табиғи шешендігі арқасында хан, сұлтан және ірі феодалдар арасында ғана емес, халық арасында да зор беделге ие болып, XVIII ғасырдағы қазақтардың қоғамдық санасына игі ықпал еткен аса қуатты идеологиялық күш қызметін атқарды.

Өзге жыраулардың – Төтіқара, Үмбетей, Шал, Көтеш жыраулардың жырлары халық жадында үзік-үзік сақталған. Үмбетейдің Бөгенбай батырдың қайтыс болуына арналған естірту жыры – жоқтауы белгілі. Онда ақын батырдың жоңғарларға қарсы шайқастардағы ерліктерін дәріптейді. Ол Бөгенбайдың жарқын, әсерлі бейнесін жасаған:

Қолтығы ала бұғының
Пәйкесіндей Бөгенбай!
Жалаңқия жерлерден
Жазбай түсіп түлкі алған
Топшысы жуан бүркіттің
Тегеурініндей Бөгенбай!

Үмбетейдің жоқтауында Бөгенбай – халық қорғаушысының мінсіз бейнесі.

XVIII ғасырдың ірі импровизатор ақыны әрі жырауы Төтіқара еді. Ақын қатардағы жауынгер ретінде көптеген шайқастарға қатысты. Жорықтар кезінде туған толғауларында ол жауынгерлерді бостандық жолындағы күресте қандай да болсын қиыншылықтың алдында бас имеуге шақырды. Мынадай аңыз сақталған: бір жолы қазақ жасақтары жоңғарлармен шайқаста жеңіліске ұшырап, шегініп бара жатып, лықсып аққан үлкен өзенге келіп тіреледі. Жауынгерлер өзен жағасында жиналып, одан жүзіп өтуге батылы бармай тұрып қалады, сонда Төтіқара жауынгерлердің намысын қозғайтын толғау өлеңін суырыпсалып, өзенге бірінші болып қойып кетеді де, жүзіп өте шығады. Оның ізінен басқа жауынгерлер де жүзіп өтеді.

XIX ғасырдың басында өмір сүрген Шал, Көтеш, Жанкісі жыраулар өз толғауларында әлеуметтік теңсіздікті, хандардың халыққа жасаған зорлық-зомбылығын әшкерелеген. Жанкісі қоқан бектерінің қатыгездігі мен зорлық-зомбылығын ашу-ызамен күйіне айтады:

Өзіңіз қосқан зекетші
Біздің үйде Жүзбай бар.
Жүзбайдың жүрген жерінде
Жылау менен ойбай бар!..
Арқадан келген сорлы найман
Аң-таң болып қалады.
Айтайын десең ұрады,
Ұрмақ түгіл қырады...
Алдына салып айдайды...
Алса малға тоймайды,
Біз жыласақ ойнайды,
Ел ішінде ажарлы
Қыз-катынды қоймайды,
Жақсыларды сөгеді,
Ат үстінен тебеді.

Ақын-импровизаторлардың жырларының тілі халық бұқарасына түсінікті, ұғымды болып келеді.

Ақтамберді (1675—1768) — негізінен эпикалық жанрда жыр толғаған жырау. Ол өз жырларында батырларды қаһармандық рухқа шақырады:

Күлдір де күлдір кісінетіп,
Күренді мінер ме екеміз,
Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз!...
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол төңкерер ме екеміз,
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырап ма екеміз!

Ақын өз заманындағы жас ұрпақты табандылық пен ерлікке шақырды. Ерлікке, жауынгерлік ержүректілікке үндеу, жаудан қаймықпай, батыл қарсы шабуға, оның алдында ешқашан шегінбеуге үндеу — Ақтамбердінің бүкіл шығармасының арқауы. Өйткені жеңіске жеткен жағдайда бостандық та, даңқ та болмақ, ал олай болмағанда ерді өлім күтеді, мұның өзі қалай дегенмен де өз халқын кіріптарлықта көргеннен әлдеқайда тәуір.

Кедей ортадан шыққан Көтеш ақын (1745—1818) өмір бойы жоқшылық тауқыметін тартты. Оның шығармашылығының басты сарыны — кедейдің азапты өмірін көрсету, әділетсіздікті әшкерелеу.

Шал ақынның (1748—1819) шығармашылығы болған оқиғаға ақындық шабытпен сол сәтте үн қосуымен сипатталады. Олар қазақ халқының тарихындағы жекелеген оқиғалармен байланысты. Онда арнау өлеңдер мен мысқыл өлеңдері көп. Шал шығармашылығының негізгі тақырыбы — адам өмірі оның мәні, мораль, этика, дін мәселелері.

Бұқар, Жанкісі, Тәтіқара, Ақтамберді және басқа да өлеңдері мен жырлары бізге дейін жеткен суырыпсалма ақындар мен жыршылар қазақ әдебиетіндегі жекелей поэзиялық шығармашылықтың бастамашылары болып табылады. Олардың жырлары соның алдындағы дәуірдің тұрмыс-салт поэзиясынан көп жағынан ерекше болып келеді. Бұл туындыларда азаматтық сарындар көбірек көрініс алып, халық өмірі толығырақ ашылды. XVIII—XIX ғасырдың басындағы көптеген жыраулардың шығармашылығына тән кейбір қайшылықтарына қарамастан, олар қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алады.

Бұл дәуірдің туындылары көркемдік нысаны жөнінен неғұрлым ертеректегі кездің өлең-жырларына қарағанда кемелдене түскен. Қазақтардың ауыз әдебиетінің барлық негізгі белгілері мен дәстүрлері сақталған бұл өлеңдерде сол кездің өзінде-ақ жазба поэзияға тән элементтер болды.

Халық ауыз әдебиетінде тарихи оқиғалардың бейнеленуі. Қазақтардың XVIII—XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ауыз әдебиеті мейлінше алуан түрлі тақырыпты қамтып, сонымен бірге бұрын пайда болған жанрлар мен олардың көркемдік ерекшеліктерін сақтап қалды. Батырлық эпос, ертегілер, мақалдар, мәтелдер, тұрмыс-салт жырлары — осы жанр-

лардың бәрінің туындылары біртіндеп түрін өзгертіп, жаңа мазмұнмен толықты.

XVIII ғасырдағы тарихи жырлардың негізгі тақырыбы қазақтардың жоңғар жаулап алушыларына қарсы күресі болды. Оқиғалар шын мәнінде өмір сүрген және халық тарихында елеулі із қалдырған батырлардың есімдеріне байланысты беріледі.

Қазақтардың 1723 жылғы Жоңғариямен күрестегі халық бұқарасына сансыз көп қасірет әкелген ірі жеңілісі көптеген аңыз-өңгімелер мен өлең-жырлар туғызды. 1723 жылдың қатал қысында жұттан көп мал қырылды; жоңғар басқыншылары қазақ ауылдарын тонап, қартты да, жасты да аямды. Көшке ере алмаған шалдар мен кемпірлер, жаралы жауынгерлер жол үстінде қаза тапты; өйелдер мен қыздар тұтқынға алынды. Халық осы ауыр қасіретті өйгілі «Елімай» әнінде мәңгі есте қалдырды:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшке ілесіп бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Екі көзден мөлдіреп жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман,
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

«Қап қағылған», «Шанды жорық» әндерінде ақындар Жаңатай, Баян батырлар басқарған көптеген қазақтардың шайқастарда қалай қаза тапқаны жайында айтылады. Жауға талай рет тайсалмай қарсы шапқан атақты Жаңатай батыр бір жолы 500 батыл жігітін бастап 10 мыңдық жоңғар әскеріне шабуыл жасаған. Осы ұрыста Жаңатайдың досы Үйсінбай батыр ауыр жараланғанына қарамастан, арыстанша айқасқан. Қан майданнан небәрі 10 адам ғана аман қалған. Жаңатайдың ұлы Тоқаштың атына оқ тиген кезде Үйсінбай атынан түсіп, оны Тоқашқа беріп тұрып: «Мін де, жау нөпірін жарып өтіп өзімізге қарай жөнел, әйтпесе сені өлтірсе, жаудан менің кегімді кім алмақ!» – дейді. Жаңатайдың өзі де осы ұрыста мерт болады.

Жоңғар феодалдарына қарсы шайқастар туралы өлеңдерде, аңыздар мен жырларда қазақ батырлары мен сарбаздарының ерлігі дәріптеледі, олардың жауға деген мейірімсіз өшпенділігі, өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрестегі табандылығы мен ерлігі жырланады.

Абылай туралы эпикалық жырлар да кең таралды, оларға ең алдымен Абылайдың хан болғанға дейінгі өмірі негіз етіп алынған.

Жырлардың бірінде жетім малшы, Абылайдың Сабалақ деген атпен атақты Төле бидің түйесін қалай баққаны, оның халықпен бірге жорыққа аттанып, ұрыста жоңғар қонтайшысы Галдан-Цереннің ұлы Шарыш батырды жекпе-жекте өлтіріп қалай көзге түскені айтылады. Абылайдың сыртқы жауларға қарсы күресі туралы сөз етілген кезде жеңіске халықтың күшімен, батырлардың жігерімен ғана қол жететіні ұдайы атап көрсетіледі. Бірақ Абылайдың Жоңғарияға қарсы күресін дәріптей отырып, ақындар оның қырғыздарға жасаған жорығын мақұлдамады. Қырғыз батыры Теміржанның қазақ батыры Қабанбаймен айқасы туралы өлеңдер

мен әңгімелерде қырғыз батырларының ержүректігі мен ерлігі дәріптеліп, Абылай әскербасыларының мейірімсіздігі айыпталады.

XVIII ғасырда дүниеге келген эпикалық туындылар арасында «Арқалық батыр» оқиға желісінің шынайылығы және сонылығымен көзге түседі. Онда ауыр күндерде халықтың арман-үміті туралы емес, қайта өзінің жеке басының пайдасы мен амандығы туралы ойлайтын хандар мен сұлтандардың сатқындық саясаты әшкереленеді; халықтың қалың ортасынан шыққан ерлер, олардың бостандық және халық бақыты жолындағы күресі дәріптеледі.

Халықтың бірқатар өлеңдері мен әңгімелері XVIII ғасырдың аяғындағы Кіші жүз қазақтарының көтерілісіне, бұл көтерілістегі батыр Сырым Датовтың рөліне арналған. Сырым батыр туралы ауызекі сөздерде, аңыздарда, әңгімелерде оның хандармен және оның төңірегіндегілермен қалай күрескені туралы айтылады. Халық жадында Сырым батыр ғана емес, сонымен бірге сұңғыла шешен, ақылды саясатшы ретінде де сақталған. Бір жолы Сырым Нұралы ханнан:

— Жылқының торысы көп пе, әлде төбелі көп пе? — деп сұрапты.

Сырым «торысы» деп халықты, ал «төбелі» деп хандар мен олардың әулеттерін меңзеген. Нұралы хан Сырымға жауап бере алмапты.

Тағы бір жолы Сырым Нұралы ханға былай дейді:

— Сен азшылық пен көпшіліктің арасында, ақсүйектер мен қара халық арасында, әлсіздер мен күштілер арасында теңдік орната алмадың. Біреуі екіншісін тонап жатыр, сен халықты басқара алмадың.

Хан қарсы дау айтып:

— Батырым, тасып жүрсің-ау! — депті.

Сонда Сырым іркілместен былай деп жауап қайтарады:

— Жоқ тақсыр, мен тасып жүргем жоқ, қайта, қазақ баласының басын қоса алмай сасып жүрмін, — деп жауап берген екен.

Сырымның Хиуа ханымен кездесуі жайында әңгімеде батыр тапқыр, тілге жүйрік, сөз сайысында ешкімге дес бермейтін алғыр адам ретінде суреттеледі.

XVIII ғасырда жоңғар басқыншылығының заманы туралы түсінік беретін тарихи әңгімелер халық арасында кең таралды, олар белгілі оқиғаларға немесе нақты адамдардың есімдеріне байланысты болды. Бұл әңгімелер ауыздан-ауызға тарала отырып, өзгеріп, өсіп отырса да, бірақ олардың негізіне нақты шындық фактілер алынған. Олардың көпшілігінде екінің бірінде жоңғар жаулап алушыларына қарсы күресте ерекше көзге түскен батырлар мадақталды.

XVIII ғасырдағы халықтың ауыз әдебиетінде қазақ билерінің шешендік сөздері ерекше орын алады. Үйсін руынан шыққан Төле бидің, қаракесек руынан шыққан Қаз дауысты Қазыбектің, төртқара руынан шыққан Әйтеке бидің халықты сыртқы жауға қарсы бірлікке, қарулы күреске шақырған тапқырлық сөздері пафосқа толы, олардың өз кезінде зор саяси маңызы болды.

XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басында дүниеге келген фольклорлық үлгілер сол кезеңдегі халықтың рухани өмірін сипаттайды. Эпикалық жырлар, тарихи әңгімелер және сол дәуірдегі халық ауыз әдебиетінің басқа да үлгілері халық даналығына көз жеткізіп, оның тарихи оқиғаларға тура баға бере алуымен қайран қалдырады.

4. МУЗЫКА ӨНЕРІ

Халықтың музыкалық шығармашылығы. Қазақ халқының тұрмысы мен қоғамдық өмірі және еңбек әрекетімен біте қайнасқан рухани мәдениетінің етене саласы музыка болды. Дәстүрлі орындаушылық — жеке өн салу мен аспапты жеке тарту кең тараған, әнді қосылып айту сирегірек; шығармалардың негізгі түрлері өн мен күй болған.

Жиырмадан аса әр түрлі музыкалық аспаптар болған, олардың бір сарынды ғана дыбыс шығаратын кейбіреулері — шертер, жетіген, саз сырнай, кепшік, шанқобыз, даңғыра, асатаяк және басқалары музыка өнерінің кәсіби талаптарына сай келмей, біртіндеп құри берген. Ал дыбыстық сапаларын жетілдіруге келетін басқалары музыкалық аспаптар тобын құрады. Олар: домбыра — ағаштан жасалған, шертіп ойналатын екі ішекті (үш ішекті болып келуі сирек кездеседі) аспап, шанағы сопақша (алмұрт тәрізді), кейде жазық формалы болып келеді; қобыз немесе қылқобыз — тостак тәрізді толық ағаш шанақты және мойыны (кежегесі) ішіне қарай иілген ыспалы қос ішекті аспап; сыбызғы — ағаштан, іші қуыс қамыс-қурайдан немесе металл түтіктен жасалған, 4—6 саусақ басар ойығы бар ұзынша үрмелі аспап; дауылпаз — сырты тері-жарғақпен қапталған ағаштан немесе металдан жасалған кішкене қазан түріндегі соқпа аспап. Бертінде көпестер Ресейден айырбас сарайлары мен жәрмеңкелерден алып келген сырнай (екі қатарлы гармониканы осылай атап кеткен) шықты.

Той-думан өн-күймен басталған, ақсақалдар кеңестерінің алдында, жайлауға көшу мен қыстауға қайтып оралу да өн-күймен атап өтіліп отырған; өлеңдерде қыран құс пен атышулы жүйріктер мадақталып, сұңқылдаған хабаршылар ауылдарды аралап жүріп, маңызды жаңалықтарды өлеңмен хабарлаған. Әйелдер үй тігіп, уық шанша жүріп, мал сауып, жүн сабаған, жіп иіріп, кілем тоқыған, киіз басқан кездерінде өлең айтып, балаларын тербете отырып, бесік жырын жырлаған. Қайғыға ұшыраған отбасын жұбататын көңіл айту, қуаныш хабарға сүйініп сүйінші сұрап, құттықтау дәстүрі де өлеңмен айтылған.

Музыкалық туындылар мазмұны мен құрылымы жағынан әр алуан болды. Еңбек үрдістері мен тұрмыстық жол-жора (той-томалақ, жерлеу) кезінде орындалатын әндер, сондай-ақ бесік жыры мен балалар әндері қысқалығымен, шағын диапазонды әуендерінің әсерлілігімен, мәтін мазмұнының дәстүрлілігімен ерекшеленді. Бұларды жұрттың бәрі айтатын болған. Ал әндер мен күйлердің, әсіресе лирикалық және әлеуметтік тақырыптарға, тарихи, эпикалық және аңыздық сюжеттерге шығарылғандарының әуендері ырғақты қайырмалы болып келген, формалары күрделі, ырғақтық құрылымдары ауыспалы, кең ауқымды болған. Олар танымал дарындардың репертуарларына енді. Бұл танымал дарындарды орындайтын шығармаларының тақырыптарына қарай «ақын», «жырау» немесе «жыршы» (эпосты, аңыздарды, тарихты жырлаушы), «әнші» немесе «өлеңші», «күйші», «ертекші» және т.б. деп атаған.

Кәсіби музыкалық өнерпаздардың дарындылығы көпшілік алдындағы арнайы айтыстарда көрінген. Мұндай музыкалық-поэзиялық жарыстар тойларда, жайлауға көшуге байланысты, қыз ұзатқан кезде және басқа да отбасылық қуаныштарға орай өтіп отырған. Жеңгендерге мол сыйлықтар беріліп, ерекше құрмет көрсетілген, аса көрнектілерінің есімдеріне «сал», «сері» деген құрметті атақтар қосып айтылған; олардың даңқы ауыл-ауылға тез тарап отырған; оларды барлық жерде зор құрметпен қабылдаған.

Жыршы. Суретші Н.Г. Хлудовтың картинасы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық мұражайының қорынан).

Орта Азия мен Қазақстан халықтарын белгілі зерттеуші В. В. Радловтың дұрыс атап көрсеткеніндей, қазақ халқының өз өлең-жырларында бәрінен гөрі артығырақ бағалағаны «қайдағы бір керемет және ертегілік дүние болған жоқ, керісінше ол өлең-жырлары мен ән-күйлерінде өзінің өмірін, өзінің сезімдері мен талпыныстарын білдірді... ақылға сыймайтын және жаратылыстан тыс нәрсені емес, қайта шын бар нәрсені жырлады».³ Шындық өмір көптеген алуан түрлі лирикалық және өзінің әуендері мен мәтіндері жағынан неғұрлым тұрақты болып келетін отбасылық-салттық, отбасылық-тұрмыстық және еңбекке арналған өлеңдер мен күйлерден көркем көрініс тапты. Оларда әлеуметтік теңсіздік, экономикалық тәуелділік, адамның жеке басын кемсітушілік ашып көрсетілді. Мысалы, той салтының музыкасы жарқын поэзиялық көтеріңкі рухымен, қуанышты және қайғылы сезімдерінің шыншылдығымен ерекшеленді. Той «Той бастар» өлеңімен немесе күйімен басталатын, оларда күйеу мен қалыңдықтың ата-анасы, туған-туыстары мен бүкіл руының қадір-қасиеті аспандата мадақталатын да, екі жасқа отбасылық бақытты өмір кешетіндері айтылатын. Жастардың оңаша кештерінде «Жар-жар» — болып жатқан оқиға жайында қолма-қол шығарып айтатын тапқырлық өлеңдер жөнінен, жарысқа түскен қыздар мен жігіттердің айтысы болып отыратын. Ата-ана, туған-туысқан, ауылымен қоштасарда ұзатылып бара жатқан қыздың мұңлы әні — «Қыз қоштасуды» немесе «Сыңсуды» айтатын. Күйеудің ауылында оны киіз үйдің табалдырығы алдында ғибрат-өнеге өлеңі «Беташармен» қарсы алатын.

Жыраулар мен жыршылар эпикалық және тарихи жырлар мен аңыздарды орындағанда, өздеріне тән әуендік сарындарды, сондай-ақ өндік және аспаптық формаларды да пайдаланып отырған. Бірақ эпосты орындаудың неғұрлым кең тараған түрінің синкретикалық, яғни түйдектете айтатын

Музыка, поэзия адамдардың дүниеге деген көзқарасының, моральдық негіздер мен эстетикалық талғамдарының қалыптасуына орасан зор ықпал жасап отырды.

Репертуар. XVIII ғасырда — XIX ғасырдың бірінші жартысында музыка өнері өткен замандар туындыларының таңдаулы үлгілерін сақтау және олармен сабақтас халықтың күнделікті өмірімен тікелей байланысты жаңа шығармалар жасау негізінде дамыды. Әншілер мен музыканттардың репертуарында космологиялық тақырыптағы — жұлдыздар туралы, ай, күн және басқа планеталар жайлы, демонология тақырыбындағы — жезтырнақ, жынпері жайлы әндер мен күйлер болды; ауылдарда бақсылардың балгерлік әрекеттері кезінде «арбау» сарыны да орындалатын болды. Бірақ

сипаты болды, оған әндету, аспапта ойнау, бет пішін мен қол қимылдары элементтерін қатыстыра отырып баяндау шеберлігі негіз болды. Жыршы кейіпкерлердің диалогтарын әр түрлі: қаһарманды – қатаң, тегеурінді; қаһарман әйелді – нәзік, лирикалы; ұнамсыз кейіпкерлерді – керенау, ызалы интонациялармен құбылтып отырды. Көптеген зерттеушілер жыршылардың зор шеберлігі мен олардың таңғажайып еске сақтағыш қабілеттерін атап көрсеткен болатын.

XVIII ғасырда әншілердің, аспаптарда ойнаушылардың, ақындардың шығармашылық-орындаушылық шеберлігі барынша дамыды. Солардың арқасында әндік музыкалық мәдениетте ежелгі заман авторларының туындылары: «Ақсақ құлан мен Жошы хан», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр» күйлері, «Қозы Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібек» және басқа әуендік циклдер сақталып қалды.

Алайда бұл – XVIII ғасырдағы музыкалық мәдениеттің бір ғана бөлігі. Оның екінші бір елеулі саласы ежелгі замандар тақырыбына және әсіресе сол дәуірдің тақырыптарына шығарылған туындылар болатын. Қазақ даласында «Ескендір» – шапқыншылық жорықтар кезінде Окс пен Яксарт (Әмудария мен Сырдария) өзендерінің бастауларына дейін жеткен Александр Македонский туралы, сондай-ақ «Әмір ақсақ» – ортаазиялық қолбасшы және шапқыншы Ақсақ Темір туралы әндер де айтылатын. Бірақ халық назарын осының бәрінен гөрі оның өз тарихына қатысты әндер мен күйлер көбірек аударды. Өзінің үні жағынан қайғылы болып келетін осынау күйлерде рубасыларының, сұлтандардың, батырлар мен билердің ұлыстарды билеу жолындағы, мал жайылымдарын иеленіп алу жолындағы үздіксіз қырқыстары мен соғыстары өздерінен біршама әлсіз рулық-тайпалық одақтарды басқа жерлерге көшіп кетуге мәжбүр еткен замандар жайлы әңгімеленетін.

Аспапты музыкада аса көрнекті тарихи адамдарға жеке күйлер арнау немесе күйлерде олардың өмірінің әр түрлі кезең-сәттерін суреттеу дәстүрі қалыптасты. «Сырым сазы» күйі Сырым Датов жайлы бейнелі музыкалық суреттеме болып табылады. Музыканың әр алуан әуені көтерілістің жеңетініне көміл сенімді Сырымның көтеріліс басталар алдындағы ойланып-толғанған сәтін көрсетеді. Бұл шешуші эпизод күйдегі басты әуен болып табылады: күй музыкасында жауынгерлік ұрандардың жаңғырықтары, дауылпаздардың ұрысқа шақырған даңғыры естіледі, лап қойған көп салт аттының көрінісі суреттеледі.

Жоңғар феодалдарының 1723 жылдың көктеміндегі шапқыншылығымен байланысты қазақ халқы тарихындағы қайғылы оқиғалар замандастарының көптеген күйлері мен әндерінен көркем бейнесін тапты.

Солардың бірі керей руынан шыққан аса көрнекті домбырашы және композитор Байжігіт болды. Ол «Ақтабан шұбырынды» мен «Қайың сауған» (қайың шырыны халықты аштан өлуден аман алып қалған) және басқа күйлер шығарған. Байжігіттің халық өмірі мен тұрмысы тақырыбына шығарған күйлері көп болған (айтушыларға қарағанда 300-ге жуық), олардың ішінде аңға шыққан кезде болған әр алуан жайлар туралы 10 бөлімді «Аңшының зары» күйінің орны бөлек.

«Елімай» әні тарихтың осынау қара түнек орасан ауыр жылдарының неғұрлым жарқын бейнеленуі болды. Әуені жағынан қарапайым осынау әнде, мәңгі ескірмейтін музыкалық образдарда жер-суын тастап кетіп бара

жатқан халықтың қайғы-қасіреті көлденең қоспасы жоқ таза күйінде берілген.

XIX ғасырдың музыкалық мәдениетінде 1836–37 жылдардағы феодализм мен отаршылыққа қарсы Исатай Тайманов пен оның ең жақын серігі, ақын әрі жыршы Махамбет Өтемісов бастаған көтеріліс елеулі із қалдырды.

Шығармашылық жолын сол жылдары бастаған болашақ халық композиторы Құрманғазы Сағырбаев (1806–1879) өзінің алғашқы шығармаларының бірі – «Кішкентай» күйін Исатай Тайманов көтерілісіне арнады. Көтеріліске қатысқан ол бұл күйінде халықтың отаршылдық бұғауынан азат болуға деген тегеурінді талпынысын көрсетті. Одан халық қайғысының, жеңіліс күйінішінің үні естіледі. «Кішкентай» күйінің (күй аты «жеңіске керек күш аз болды» дегенді білдірді) музыкасы өзінің тебіртетін тегеурінді бейнелілігімен, композициясының айқындығымен, көркемдік техникасының күрделілігімен тамаша таланттың өсіп келе жатқанын көрсетті. Ол халықтың қалың ортасында өсті және қажырлы еңбегімен кейіннен халықтың кәсіби музыкалық мәдениетінің классикалық шыңына көтерілді.

¹ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в пяти томах. А., 1985, т. 3, 58-б.

² Бұл да сонда, 62-б.

³ Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V СПб., 1875, 7-б.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

**ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ
ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДА**

Бірінші тарау

XIX ҒАСЫРДЫҢ 60–90-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘКІМШІЛІК-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ

1.1867–1868 ЖЫЛДАРДАҒЫ РЕФОРМАНЫ ЖҮРГІЗУДІҢ ӘСКЕРИ-САЯСИ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОҒАН ДАЙЫНДЫҚ

Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы империяның Қазақ өлкесі жөніндегі саясатына елеулі өзгерістер енгізді. Патша өкіметінің мақсатына отаршыл империя тарапынан көп күш қолданылмай қол жеткізілді. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды қосып алып, патша өкіметі әскери-отаршылдық әрекеттерімен ортаазиялық алғы шепке шығып, аймақтағы ағылшындардың ықпалын ығыстырып шығарды. Қолайлы халықаралық жағдайды пайдаланған Ресей империясы өзінің алысты көздейтін негізіне «бөліп ал да, билей бер» принципі алынған саяси мүдделерін басшылыққа ала отырып және қазақтардың өз мемлекеттілігін қалпына келтіруге ұмтылысын аяусыз жаныштап, Қазақстанда отаршылдық режим орнатты. Ресейдің Орталық Азиядағы және шектес аудандардағы жағдайы нығайды. Патша әскерлерінің Оңтүстік Қазақстандағы қантөгісті ұрыстары, М.Черняев пен М.Веревкин отрядтарының іс-қимылы кең-байтақ қазақ жерін Ресейге қосып алуды аяқтады. Шымкент қаласының шабуыл жасап алынуы дулат руы және басқа да кейбір рулар қазақтарының едәуір бөлігін Ресей билігін тануға мәжбүр етті.¹ Шымкенттің алынуымен Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының шекарасын жалғастыруға қол жеткізілді.² Патша өкіметінің Қазақстанның Оңтүстігіндегі және Орталық Азиядағы жалпы саяси жағдайды өз пайдасына өзгерту жөніндегі әскери-әкімшілік әрекеттерінің зардаптарын Шыңжандағы Ресей консулы Н.Петровский дұрыс анықтап берді. «Орыстардың Қоқан хандығын жаулап алуы, — деп атап өтті дипломат, — істің жайын едәуір өзгертті. Әлсіз хандардың орнына Ресей мемлекетінің күшті билігі келді, ол көшпелілерді өз қаруының жеңімпаздығымен қорқытып, оларды өзіне біржола бағындырып алды, оларға тәртіп орнатып, олардың өздерін ерікті, тәуелсіз деп санау мүмкіндігінен біржола айырды...»³

Кең-байтақ Қазақстан аумағына орналастырылған әскер бөлімдерімен шектелмей, жаңадан жаулап алынған иеліктерде отаршылдық билікті нығайтуға ниеттенген Ресей оңтүстік-шығыс Қазақстанға қосымша жаңа әскери бөлімдерді, көбінесе Сібір шебі қазақ әскерлері құрамының бөлімдерін әкелді.⁴

Орасан үлкен елді басқаруда бүкіл Қазақстан бойынша қалыптасқан әкімшілік-саяси және заңдық жүйенің болмауы жағдайында байырғы халықты бағынышты ұстауда армияға сүйену Солтүстік Кавказды біржола бағындыру кезінде өзінің артықшылығын көрсеткен, сынақтан өткен құрал болды. «Біз күшті болсақ, қазақтар бізге бағынады. Бірақ біздің даладағы билігіміз сәл әлсіреген жағдайда, керісінше... болады»⁵ — қазақтар жөніндегі қатаң саясатты белсене жақтаушылардың бірі Орынбор генерал-губернаторы А.О.Дюгамель Ресейдің Қазақстанда күшті әскери қатысуының дұрыстығын осылайша негіздеді.

Өлкені жергілікті мекендеушілердің бағындырылған көпшілігіне империялық құрылымның билігін сөзсіз енгізу жөнінде барған сайын нығая түскен идеология шенеуніктер мен әскерилер қатарында ғана емес, сонымен қатар келімсек азшылықтың жергілікті халық көпшілігінен артықшылығын белсене насихаттаған дінбасыларынан да қолдау тапты. 1864 жылы Шымкентті шабуылмен алу кезінде қаза тапқан жауынгерлерге ескерткіш ашу кезінде, «ескерткішке қасиетті су бүрку кезінде» священник Александр Тихомиров бұл етпестен тура былай деді: «...державалық орыс патшасының даңқы үшін, ат төбеліндей орыс жауынгерлері жартылай жабайы азиаттардың патшалығы шексіз-шетсіз даласына келді... Біз жеңдік, оны (қазақты. — *Ред.*) өзіміздің жаңа отандасымыз еттік, біз қаруымызбен тізе бүктірген халықтардың талайын қазірдің өзінде осылай еттік».⁶ Дала өңіріне Ресей билігін одан әрі енгізуді жұмыс істеп тұрған жергілікті басқару құрылымдарының бай өлкені Ресей экономикасының мүдделері үшін кеңінен игеру жөніндегі патша өкіметінің жоспарларымен сәйкес келмеуі қиындата түсті. Метрополияның қауырт дамыған өнеркәсібі барған сайын жаңа арзан шикізат көздерін, жұмыс күшін қажет етті. Табиғи ресурстары, мал шаруашылық шикізаты аса бай Қазақстан орыс кәсіпкерлерінің назарын көптен аударып келген еді. «Осы ғажайып және қазыналарға бай бүкіл ел әлі күнге дейін өзінің тұмса табиғаты құшағында, әлде біреудің келіп оятуын күтіп жатыр; балта қаршылы, теңге сынғыры естілмейді, бос жатқан төңіректе шалғы жалтылы байқалмайды... ал таулардағы байлық қаншама...»⁷ — сол кездегі Қазақстанды белгілі зерттеушілердің бірі Ресей өнеркәсіпшілерін өлкенің табиғи байлықтарын тездете игеруге шақырып өз пікірін міне осылай білдірген еді. Ертіс, Есіл, Іле өзендері мен басқа да өзендердің жағасына жақын жерлерге көптеген казак және басқа да шаруалар қоныстарын салу Қазақстанның өсімдіктер және жануарлар дүниесіне орны толмас зиян келтірді — отарлаушылардың алғашқы легі жергілікті алқаптарды аяусыз талқандап, тұрғын үйлер мен қора-қопсылар, тіпті қамбалар салу үшін «жүз жылдық алыптарды құлатты». 1867—68 жылдардағы реформаларды дайындауға қатысып, Жетісуды ол шетінен бұл шетіне дейін аралап өткен А.Гейнс казак қоныстанушыларының бейбастақ әрекеттерінің салдарын былай деп өкінішпен баяндаған: «Жақын мандағы ағаш атаулыны түп тамырымен қазып алып, тып-типыл еткені сондай, адам бұрын орман өсіп тұрған жерге келген кезде бір шыбықты да көрмейді...».⁸ Сонымен бірге казактар жаңа қоныстар үшін орын таңдаған кезде қазақтардан жердің тартып алу жағдайларын реттейтін заң нормаларының болмауы себепті «егіншілік үшін ең шұрайлы» аудандарды басып алып, «аборигендерді» құнарсыз, қуаңшылықты жерлерге ығыстырып шығарып, жергілікті бастықтарға «дөн ризашылығын білдіріп отырды».⁹

Толық жазасыздық жағдайында казактардың жүгенсіздігі олардың кейде «казактар малын аулауға шығып» оны тартып алатын, ал «қарусыз казак өз құқықтарын қорғаудың құрбандығына ұшырап қалатын» жағдайға дейін жетті, — деп Жетісуда болған саяхатшы П. П. Семенов-Тянь-Шанский ашуызамен жазған.¹⁰

Болашақтағы «Уақытша ережені» патша өкіметі үкімет шенеуніктерінің ұсыныстары негізінде әзірледі.)

Мұндай жағдайда бекіністі шептер бойындағы әскери бөлімдерге сүйенген казактардың озбырлығын көрер көзге болса да шектеу, номадтардың жер алаптарын басып алудағы олардың жүгенсіздіктерін қандай да болсын ауыздықтау жаңа заң ережелерінде заң негізін табуға мүмкіндігі бар еді. Оның үстіне 1822–25 жылдардағы Сібір және Орынбор казактары туралы Орта жүз бен Кіші жүзге тиісті өзгерістер енгізген, тұтас алғанда хандық басқару жүйесін шын мәнінде жойған (Бөкей Ордасын немесе Ішкі Орданы қоспағанда) жарғылар үкіметтік және жеке шаруалар отарлауы үшін кең жол ашып, дала феодалдары — Шыңғыс-хан ұрпақтарының дәстүрлі жергілікті басқарудың ғасырлар бойы сақталып келген нысанын түпкілікті жоя алмады. Қазак қоғамының рулық-тайпалық ерекшелігі — билер сотының шектеулі болса да жұмыс істеуі, сұлтандардың ықпалы түрінде бұрынғы маңызын одан әрі сақтап қалды. Алайда жаңа басқару органдарының — ауыл старшындарының, болыс сұлтандарының, округтік приказдар төрағаларының міндетін де кемітуге болмайды, олардың рөлі көшпелі ақсүйектердің позицияларын әлсірету үрдісінде, жергілікті тұрғындардың саяси жүйесі мен шаруашылық қалпы негіздерін бұзуда барған сайын күшейе түсті.

Ішкі Орданы уақытша басқару жөніндегі кеңес, 1854 жылы жойылған Сібір казактарын шекаралық басқарудың, Семей облысының орнына Сібір казактары облысының, кейіннен Ақмола облысының құрылуы кең-байтақ ауданды капиталистік қатынастар аясына тарта отырып, жаңа өкімшілік өзгерістер енгізді. Сібір казактарының облысы өз округтерімен қоса алғанда, 7 580 000 шаршы шақырым кеңістікті алып жатты.¹¹ Шығыс Қазақстанның едәуір бөлігі бұрынғысынша Ресей өкімшілігінің ықпалынан тыс қалды. Батыс Сібір генерал-губернаторының ойы бойынша, Жезинск бекінісінен, Кіші Нарынды қоса алғанда, қалаларымен және басқа да қыстақтарымен бірге Ертістің оң жағасындағы жерлер Семей облысының құрамына кіріп, бұл аумақтар Ресей билігінің ықпалын сезінуге тиіс болатын.¹² 1917 жылға дейін Бұқтырма Томск губерниясы Змеиногорск уезінің құрамында қалды; Аягөз (Сергиополь) 1866 жылдан бастап жаңадан құрылған Жетісу облысына берілді. Бұл орайда патша өкіметі шекара маңы аймағының әскери-отаршылдық бекеттері арқылы басқару жүйесін өзгертудің ықтимал нұсқаларын өз назарының аясында ұстады. Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы жағдайында мұндай жолды таңдауды Орта Азия елдерімен қақтығыстар туған жағдайда тылдағы әскері-тірек бекеттерінің болуы қажеттігі талап етті. Сонымен бірге орыс әскерлерінің оңтүстік аудандарға жылжуына қарай Англия өз назарын аударған аймақтарда Ресей таңдауын нығайтуға арналған жаңа әскери-саяси орталықтар құрылды. Әскери-саяси факторларға қоса патша үкіметінің шекаралық бекіністерге баса көңіл бөлуі бай өлкені игеруді жеделдету жөніндегі экономикалық факторларға да байланысты болды.

Қазақ даласын басқаруды жеңілдету үшін отаршылдық өкімшіліктің ықпалды шенеуніктері ХІХ ғасырдың 60-жылдарының басында Қазақ даласы мен Орал, Орынбор және Сібір округтері казак өскерлерінің аумағы үшін бір жалпы басқарма белгілеуді, Тобыл, Томск және Енисей губернияларынан азаматтық Батыс Сібір генерал-губернаторлығын құруды ұсынды.¹³ Осы мақсатпен құрамында барон К.Врангель, Имшеник-Кондратович, П.Солнцев, А.Орлов, Г.Ловицкий, К.Селевестрович, Н.Довеновский бар Ерекше комитет құрылды.¹⁴ Ерекше комитет Қазақстанда бүкіл Қазақ даласы үшін жалпы басқаруды енгізу мүмкіндігін зерттеп, 1865 жылдың ақпанында бұл шараны орындау едәуір шығындарды қажет етеді, өкімшілік және өскери қатынастарда елеулі қолайсыздықтар туғызады деген сенімге келді.¹⁵

Қазақ өлкесін біріншісінің орталығы Торғайда, екіншісінің орталығы Қарқаралыда болатын екі өкімшілік басқармаға бөлу жөніндегі патша шенеуніктерінің ұсынысы да өр түрлі жобаларды әзірлеушілерден қолдау таппады.

Нұсқалар тандаудың қиындығы Қазақстанның түрлі аймақтарының солтүстік-шығыс далалық, орталық аудандарда экономиканың басым түрі көшпелі мал шаруашылығы болып, соның салдарынан өндіргіш күштердің өсуін экстенсивті мал шаруашылығы баяулатқан және өкімшілік басқару жүйесі аталған мән-жайларды ескере отырып құрылуға тиіс екендігі табиғи-географиялық ерекшеліктері жағдайының өзгеше болуымен ғана байланысты болып қойған жоқ. Керісінше Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аудандарында Шу, Талас, Іле, Сырдария өзендерінің жайылмаларында суармалы егіншіліктің қалыптасқан экономикалық дәстүрлері және Орта Азияның түрік халықтарының егіншілік мәдениетімен өзара байланыста болған отырықшы өмірдің кең таралуы салдарынан қуаңшылықты шет аймақтарға тән өмірлік қалып пен біршама ерекше әлеуметтік-экономикалық қалыптарды ұштастыруды қажет етті. Ал жорамалданып отырған реформа Қазақстанды оның табиғи-климаттық жағдайларының алуан түрлі екенін ескере отырып, өз шекарасында кеңейе түскен империяның отарына айналдыру үрдісін тездетуге тиіс болатын.

Осындай жағдайларда «бұратана» шет аймақтарға ие болумен, нашар игерілген өлкені сарқылмас өнім өткізу рыногына, арзан шикізат көзіне біртіндеп айналдырумен қатар, Ресей бұрынғы өкімшілік-аумақтық басқару жүйесін түп-тамырымен қирату міндетін ұсынды, мұның өзі, айтар болсақ, ХІХ ғасырдың 20-жылдарындағы сыпайы жасалған реформалардан кейін елеулі өзгерістерге ұшырамаған өлке халқының демографиялық құрылымына, әлеуметтік топтардың құқықтық жағдайларында өзгеріс туғызуға тиіс болды.

Оның үстіне Қазақстанды өкімшілік қайта құру жоспарлары жөнінде жұмыс істеген патша шенеуніктерінің жаңа, енді қалыптасып келе жатқан шаруашылық үрдістер мен ескі басқару жүйесі арасындағы қайшылықтарды сақтап қалуды ұйғаруы негізсіз емес еді. Қазақстанда жүзеге асыру көзделген жаңалықтар капиталистік рыноктық қатынастар үшін қолайлы кең өріс жасауға тиіс болатын.

Крепостниктік құқықтың жойылуы, осыдан кейін Ресейдің өзінде жасалған басқа да өзгерістер, олардың басқа ұлттық шет аймақтарды басып алуы қайткен күнде де алыстағы Қазақстанды қамтуға тиіс болды. Бұл

реформалардың буржуазиялық мазмұны ең алдымен империяның орталық губернияларында капитализмнің үнемі «тереңдей», ұлттық шет аймақтарда «кеңейе» дамытылуында ерекше айқын көрінді.

Алайда Қазақстан сияқты орасан кең елде үкімет жергілікті жағдайларды елемей отыра алмады, оларды елемей 20–30-жылдарда үкіметке қарсы күшті оппозиция туғызып, оның зардаптары ХІХ ғасырдың 60-жылдарындағы ұрпақтың есінен әлі шыға қоймаған еді. Әлеуметтік-экономикалық өмірде қалыптасқан өзгерістерді ескере отырып, қазақтардың дәстүрлі, дағдылы заңдарын қолданудың заң жүзіндегі негіздерін көздеу керек болды. 1865 жылы ІІ Александр патшалық жеке өкімі арқылы толық құпия кеңесші Гирстің басшылығымен Түркістан өлкесі мен қазақ даласына жіберілген комиссия басқа қырларымен қоса номадтарда қолданылып келген әдет және исламдық заң ілімінің заңдық нормалары туралы да көп материал жинады.¹⁶ Реформаны дайындау кезінде қалың бұқараның ой-ниеті ескерілмеді. Ислам канондарына негізделген дәстүрлер мен ғұрыптар империяның билеуші топтарының саяси және экономикалық мүдделеріне сай келетін дәрежеде ғана ескерілді. Ш.Уәлиханов жергілікті халықтың тұрмыс жағдайларын жақсартуға, дәстүрлерін сақтауға жәрдемдесетін батыл реформалар жүргізуді жақтады. Ұлы ғалым аталып отырған өзгерістер, мысалы, сот жүйесінде орыс үкіметі үшін де, қазақ халқы үшін де қиындатылған, ауыр бюрократиялық берекесіздіктің орнына бұрынғы өкімшілік құрылысты өзгертуге әкеп соғуы ықтимал, округтерде өзін-өзі басқару негіздерінде неғұрлым ұтымды басқарма құрылатын болады деген үміт білдірді.¹⁷ Алайда қазақтар өміріне арналған реформаның өзірленуі барысында аса көрнекті ғұлама ғалымның ой-пікірлері қабылданбай тасталды.

Болашақтағы «Уақытша ережені» патшалық өкімет орындары М.Сейдалин, полковник Ш.Уәлиханов, ірі мал иесі М.Шорманов және басқалар сияқты, тұтас алғанда үкіметтік өзгерістерге адал пиғылдағы жергілікті феодалдық топтардың көрнекті өкілдерін белсенді түрде тарту жағдайында үкіметтік шенеуніктердің ұсыныстары негізінде дайындады.

1867 жылғы 11 шілдеде ІІ Александр патша «Сырдария және Жетісу облыстарын басқарудың уақытша ережесі туралы»¹⁸ жобаны, 1868 жылғы 21 қазанда екінші жоба – Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы «Уақытша ережені» бекіту туралы жарлыққа қол қойды.¹⁹ «Уақытша ережелердің» екі жобасы да 1869 жылғы 1 мамырдан бастап енгізілетін болып ұйғарылды.

Сонымен қазақ жерлерін Ресей құрамына қосып алудың аяқталуы және империяның оңтүстік-шығыс шектерде орнығуы Қазақстанды басқаруды номадтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінде қалыптасқан жаңа өзгерістерге сәйкес қайта құру міндетін алға тартты. Кеңбайтақ өлкені өкімшілік-саяси және сот жағынан басқару жүйесін объективті түрде реформалау өкімшілік-саяси өкімет орындарының ескі тәртіптері мен капиталистік кәсіпкерліктің «кеңейе» дамуының өсіп келе жатқан мүдделері арасындағы сәйкессіздікті жоюға тиіс болды. «Уақытша ережелер» бойынша басқару жобаларын бекіте отырып, Петербург патша сарайы төңірегіндегілер Қазақстанды империяның өскелең өнеркәсібі мүдделерін көздеп отарлау мен игеруді тездетуге үміт артты.

2. 1868—1869 ЖЫЛДАРЫ ОРАЛ, ТОРҒАЙ ОБЛЫСТАРЫНДАҒЫ ЖӘНЕ 1870 ЖЫЛҒЫ МАНҒЫСТАУДАҒЫ ҚАЗАҚТАР КӨТЕРІЛІСІ

Капиталистік Ресей ұлттық аудандардың, соның ішінде Қазақстанның әлеуметтік экономикалық және саяси дамуына барған сайын өсе түскен ықпалын жасамай отыра алмады. Әрине қазақ ауылының экономикасына капиталистік қатынастар енуінің өзі де прогрестік құбылыс болды. Алайда бұл кең-байтақ өлкенің жаңа әлеуметтік-экономикалық үрдістер жүйесіне біртіндеп тартылуына байланысты отаршылдық езгінің күшеюіне әкеп соқты.

Негізіне соған дейін қазақ қоғамының өмірінде берік сақталып қалған рулық қатынастардың орнына аумақтық принцип алынған «Уақытша ереже»²¹ жергілікті халық өміріне рыноктық элементтердің енуін жеделдетумен бірге, 1868—1870 жылдардағы көтерілісті туғызған өткір қайшылықтарды да тереңдетті.

Жер пайдаланудың бұрынғы жүйесін күйретіп, шаңырақ алымының көбеюін туғызған «Уақытша ереженің» негізгі баптары осы реформа нысанаға алғандарды назарынан тыс қалдыра алмады. Жалпы «Уақытша ереженің» енгізілуі Орта жүзде қарсылыққа кездеспеді, сөйтіп көтеріліс негізінен Кіші жүзді қамтыды. Зерттеуші В.Ф.Шахматов мұны Орта жүзде осындай әкімшілік басқарудың хан билігі жойылған 20—40-жылдардың өзінде-ақ негізінен жүзеге асырылғанымен түсіндірді.²² Зерттеуші Н.А. Середә Орал облысындағы ашу-ызаның себебі «халық пен реформаларда» емес, қазақтарды сұлтандар арқылы басқару әдісінде деп білді. Ол «Уақытша ережені» дайындау үрдісінің өзін сынға алды. «Барлық жұмыстар, — деп жазды тарихшы, — әуелі Петербургте, статс-хатшы Бутаковтың комиссиясында, ықпалды және бізге адал қазақтардың өмірді жаңа жолға қайта құрмақшы болған халықтың депутаты түрінде болса да, қайсы біреулерінің бұл жұмыстарға қандай да болсын қатысуынсыз, тыныш кабинеттерде жүргізілді...».²³

Көшпелі халықтың ашу-ызасын туғызған факторлардың бірі үкіметтің фискалдық саясатының қатайтылуы болды. Оның үстіне қатардағы көшпелілер мен ауқатты отбасылар бірдей міндеткерлік атқарды. Мұның өзі патша өкіметінің қазақ қоғамының артықшылықты топтары жөніндегі қамқоршылық саясатының көрінісі болды; салықтар мен басқа да міндеткерліктердің күрт көбейтілуі Орал, Торғай облыстарында және Манғыстауда халықтық бой көрсетулердің басталуына түрткі болды, сірә, халықтың жаңалықтарды тыныш қабылдауынан үміт етсе керек, облыстар губернаторларының әкімшіліктері «Уақытша ережеге» бұқараның саралап қараған көзқарасының көрінеу фактілерін теріске шығарды. «Бұл болыстардағы (Торғай облысындағы. — *Ред.*) қазақтар өздеріне асқан мейірбандықпен берілген құқықтарды жақсы түсінді, ережемен құрылған тәртіпке (жаңа. — *Ред.*) ықыласпен және алғыс сезімімен бағынады...», «...кұдайдың арқасында қазақ халқы тарапынан қандай да бір тәртіпсіздік қана емес, тіпті істердің жайғастырылмауына ықтимал күдік те болған жоқ...»²⁴ — ойындағысын шындық деп көрсеткен Орал облыстық басқармасының шенеуніктері жазған бірнеше құжаттың жиынтығы міне осындай.

Солай бола тұрса да, патша «Уақытша ережені» мақұлдағаннан кейін үкіметтің бірден дерлік жүзеге асырыла бастаған салық саясатына қазақ-

тардың наразылығы 1868 жылғы қарашаның аяғына қарай қарулы қарсылыққа ұласты. Нашар қаруланған, бірақ жер жағдайын тамаша білген көтерілісшілерге қарсы қимылдаған шағын казак шолғыншылары олардың тегеуірінін өлсірете алмады.

Жазалаушылардың неғұрлым ұйымдасқан қимылдары 1869 жылдың көктемінен басталады. Наурыз айының басында Орынбордан Жем ауданына екі жүздік казак отряды жіберілді. Бірақ далада келе жатқан кезінде отряд үкіметтің өлі де реформа енгізуге батылы бармай отырған Қобда және Елек өзендерінің бойында қимыл жасап жүрген «казактар қарақшыларының» шабуылына ұшырады.²⁵

Жиналған деректер бойынша көтерілісшілердің бұл тобы біріне Ханғали Арысланов сұлтан, екіншісіне Ықылас Досов басшылық еткен екі жасақтың біріккен күші болғаны анықталды. Генерал-адъютант Н.А.Крыжановскийдің «ізгі ойдағы халық жыртқыштарға мүлде тілектес емес» деген пайымдауы²⁶ өзі рапорт жазып отырған әскери министрге жаңа реформаның жүргізілуі барысы туралы жақсы әсер туғызуға деген тілегінен туды. Оның әскери министрге 1869 жылғы 17 сәуірде жолдаған келесі рапортында көтерілістің шектес жерлерге таралу фактісі айтылады. 1869 жылғы 8 мамырда Илецк уездік басқармасының бастығы Орынбор генерал-губернаторына Орал облысы Жиренкатын болысының биі, ауыл старшыны Түндетбай Көпекбаевтың 150 шамалас қаруланған адамдарынан тұратын жасағының «Уақытша ережені» қабылдаған Түзтөбе болысының казактарына шабуыл жасағаны туралы хабарлаған.²⁷

Қарулы бой көрсетулер шектес екі облыстың бірқатар аудандарында бір мезгілде дерлік болуы себепті тұрақты бөлімдер аз болған кезде казактардың нақты күштерін ұтымды бөлу қиын болды. Оның үстіне көтерілісшілер өздерінің бытыраңқы жасақтарын үкіметтің өзін-өзі қорғайтын күштерімен жеткілікті қамтамасыз етілген ірі әскери-тірек бекеттеріне қарсы емес, қайта казак ауылдарында казак отрядтарының қорғауымен жасырынып жүрген жеккөрінішті старшындарға, болыстарға қарсы бағыттады. 6 Бөрте болысының ауыл старшыны отаршылдық әкімшілікке Ханғали Арыслановтың «арам ниетті казактары» жасағының Қызылбұлақ өзені ауданында үкіметке қарсы іс-әрекеттер жасағаны туралы хабарлаған. Шамамен 100 адамға жететін жасақ барлық пошта үйлерін қиратып, әр түрлі мүлікті тонаған және 174 жылқыны, 36 құлынды, 24 түйені айдап әкеткен, мұның бүкіл сомасы 1556 сом 93 тиын болған; құрбандар да болды: «жыртқыштар» Жұман Өтеғұловты, Құды Сүтемгеновті өлтіріп, Мертоновты ауыр, Тұрантай Жанбасовты, Түркебай Қазыбайды және басқаларын жеңіл жаралаған.²⁸

Көтеріліс Орал облысының солтүстік-батыс аудандарын, атап айтқанда, бұрынғы халық көтерілістері бойынша да отаршылдыққа қарсы қозғалыстарға белсене қатысқаны аңғарылған жауынгер табын, шекті руларының қоныстарын кең қамтыған. Бұл жолы да табындар реформадан кейінгі кезеңдегі отаршылдыққа қарсы күреске елеулі үлес қосты. 1869 жылдың мамырында табын руының жылқышы атасының казактары Күдебай Жанашы, Шынбай Мендалин, Ұрпақ Бишеков, Қарабүркіт Бербосынов, Қарабек Тәжиев, Бектан Қылышбаев және басқалар 50 адам құрамында Көшкінсу өзені бойында жер жыртып жүрген казактар ауылдарына шабуыл жасап, «жылқысын айдап әкеткен».²⁹

Отаршылдық өкімет орындары көтерілістің шектес екі далалық облыс аумағына қанат жаюының шын мәніне бойлап жатпай, мұның себебін барлық уақытта хиуалықтардың ықпалы «деп білді».

XIX ғасырдың 60-жылдарына дейін Хиуа үкіметі Ресейге барынша адалдық көрсетіп, онымен ең алдымен өзара тиімді сауда қатынастарын жасап отырды. Бұхара әмірлігі де сауданы Хиуа қоныстары арқылы жүргізді, бұдан ханның қазынасы да аз «пайда тапқан жоқ».³⁰

Алайда Қазақстанның оңтүстігіндегі Ресейдің соғыс қимылдары, өзбектердің басты қаласы Ташкентті орыс әскерлерінің шабуыл жасап басып алуы Хиуаның Ресейге көзқарасын күрт өзгертті, Хиуа ханы өзін Ресейдің барған сайын өршеленген және ашықтан-ашық «дұшпаны етіп» көрсетті, сөйтіп Орал облысының оңтүстік аудандарында көшіп жүрген қазақ руларын осы аймақтағы Ресейдің ықпалына қарсы аттанысқа итермеледі. Хиуа ханы реформаларды жүзеге асыру қызған кезде табын, назар руларына өз өкілдерін жіберіп,³¹ оларды өз мүдделерінің арнасында ұстауға тырысты. Хиуалықтар «кейбір қазақ старшындарын өзіне тартып», мұсылман билеушісінің қамқорлығынан пана табуға ұмтылған «біздің жауларымыздың» бәріне пана берді, қазақ ауылдарына «ыза туғызатын грамоталар» жіберіп, Борсыққа, қазақтар көшіп жүретін жерлерге өзбектері басқаратын әскерлер аттандырды; осының бәріне қосымша, Ырғыз уезінің бастығы капитан Вочак генерал-майор Балюзекке хиуалықтар жазып, Қарабұтақ және Ырғыз бекіністеріне жақын Ор өзенінің жоғары ағысында көшіп жүрген шекті руының қазақтарына арналған, Ресеймен «соғысқа шақырған» үгіт қағазын да табыс еткен. «Шектілер — ең бай, саны көп және екі (Орал, Торғай. — *Ред.*) облысқа да ықпалды тайпа...» деп жазды Орынбор генерал-губернаторы министр Д.А.Горчаковқа 1869 жылғы 1 қарашада, сөйтіп күтпеген жерден соғыс шараларын қолданып, хиуалықтардың Орал облысының шегіне өтуіне тыйым салу қажеттігін негіздеді, сайып келгенде, «осы бір болмашы қаланы» (Хиуаны. — *Ред.*) жойып жіберуді ұсынды.³² Дегенмен де біз Хиуа билеушілерінің Орал және Торғай облыстарының көтерілісшілерімен тұрақты ынтымағын анық факт деп есептейміз, өйткені Ресей тарапынан ол қоқан хандығын соғыста жеңіп, Қазақстанның оңтүстік шегінде империялық билік орнатқаннан кейін нақты қауіп-қатердің күшейе түскен жағдайында оны дербес ел ретінде Хиуа шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндеттері талап еткен болатын. Оның үстіне далалық екі облыстағы көтерілістің жетекшілері — Ханғали Арысланов сұлтан, билер Дәуіт Асауылов, Әзберген Мұнайтпасов, Уфа молдасы Ықылас Досов, молда Рысқұлов³³ және басқалар Хиуа билігімен әр түрлі дәрежеде байланысты болатын, оның қолдауына сүйеніп, сол арқылы патша өкіметінің Хиуа хандығы аумағында да соғыс қимылдарын жандандыруына себепші болды, сөйтіп 1870 жылы Маңғыстаудағы қазақтар көтерілісін де жеңіліске ұшыратты.

«Уақытша ереже» Маңғыстауда 1870 жылы ғана енгізілді. Патша өкімшілігі Маңғыстаудың негізгі халқы — адай руы «Уақытша ережені» күрессіз қабылдамайды деп қауіптенді және оны жүзеге асыру үшін неғұрлым қолайлы жағдайларды күтті. Кейбір шенеуніктер бұл аймақта реформалар жүргізудің жалпы мерзіміне күмән келтірді, Кіші жүздің ең жауынгер руларының бірі — көшпелілік дәстүрлерін көп дәрежеде сақтап қалған адайлардың қызу ашу-ызасын күтуі негізсіз емес болатын, қай

жердегіден болса да: «...жаңа ережені қабылдауға адайлар нашар даярланды және мұнда (Маңғыстауда. — *Ред.*) оны енгізу уақытылы бола қояр ма екен», — деп білдірді өзінің қаупін беймәлім автор.³⁴

Кейбір деректерге қарағанда, 1870 жылы Маңғыстауда 20 мыңға жуық шаңырақ адайлар тұрды және олар екі жыл ішінде 160 мың сом шаңырақ салығын төлеуге тиіс еді.³⁵ Салыстыру үшін — 1870 жылғы 1 қарашаға қарай Семей облысында 289 951 сом 51 тиын шаңырақ алымы, ал Ақмолада — 179 052 сом шаңырақ алымы жиналды.³⁶ Ал басқа деректер бойынша адайлардың саны 40 мың шаңыраққа дейін жеткен және шаңырақ алымы 250 мың сомға дейін өсуге тиіс болатын.³⁷

Маңғыстау приставы подполковник Рукин дала тұрғындарының қиын жағдайымен санаспай, адайлардан 1869—1870 жылдар үшін шаңырақ алымын жаңа тарифке сәйкес дереу енгізуді талап етті; көптеген жергілікті тұрғындар, соның ішінде Бозашы түбегінің балықшы жатақтары Рукиннің талабын орындаудан бас тартты.³⁸ Адайлардың жайлауға көшуін күштеп тоқтатуға тырысқан Рукиннің ойланбай жасаған әрекеттері жер-жерде көтерілістің басталуына себеп болды. 1870 жылдың наурызында Рукиннің отряды көтерілісшілердің үлкен тобының қоршауында қалды, 25 наурызда ашық қақтығыс кезінде отряд командирі мен 20-ға жуық жазалаушы қаза тапты. Көтерілісшілердің жетекшісі Иса Тіленбаев қалың бұқараға басшылық етуде шеберлік және жазалаушылармен келіссөздерде дипломатиялық әдептілік танытты.³⁹ Нашар қаруланған номадтардың тұрақты әскер бөлімімен шайқастағы жеңісі адайлардың күрес шебін нығайтты.

Жеңіс жігерлендірген көтерілісшілер сәуір айының басында Николаев станицасына, Александровск фортына шабуыл жасады, алайда олар сәтсіздікке ұшырады. Патшалық өкімет орындарын көшпелілердің ғаламат батылдығы қорқытты, мұның өзі оларды қосымша әскери көмек сұрауға мәжбүр етті; Кавказдан тың күштердің келуі күштердің арақатынасын өзгертті; көрінеу басымдықты көрген көтерілісшілер Үстірттің баруға қиын аудандарына шегінді.

Қозғалысты басуға басшылық жасау қолына шоғырландырылған граф Кутаисов «ең жабайы, дөрекі және жауынгер қазақтарды» тыныштандырудың өз жоспарын ұсынды. Графтың жоспарында «елдің ішіне терендей еніп, онда жергілікті адайлар өздерінің көшуі үшін қажет болған кезде айналып өте алмайтындай бекіністерді алдын ала басып алып», сол арқылы олардың шегінетін жолына кедергі жасау, «бағынуға мәжбүр ету» көзделді.⁴⁰ Орыс отрядтарының алуы үшін қолайлы бекіністер ретінде Кутаисов Маңғыстаудың Киндері шығанағынан және Үстірт қыратының солтүстік бөлігінде, Орынбор даласымен «көршілес» жатқан Сағым алқабынан жүз шақырым жердегі Бесакты шатқалын тандап алды.⁴¹ Жоспар мақұлданған жағдайда бірінші бекіністе 6 рота жаяу әскер, 4 зеңбірегі 6 жүздік бар атты әскер; екіншісінде — 2 рота, 3 зеңбірегі бар 4 жүздік шоғырландырылатын болып шешілді. Көтерілісшілердің сәтсіз шабуылынан кейін жақын жерде орналасқан Александровск форты асығыс түрде екі ротамен және атты әскер жүздігімен нығайтылды.⁴² Александровск форты ауданындағы әскер топтарының бастығы генерал-майор Комаровтың пікірі бойынша, ауданға тұрақты бөлімдердің едәуір құрамасын шоғырландыру көтерілісшілерге қорқынышты әсер етуге және 1871 жылғы 1 ақпанға қарай оларды отаршыл өкімет орындарының «орыс өкіметіне ба-

ғынуы жөніндегі» шартын қабылдауға мәжбүр етуге тиіс болды.⁴³ Графтың жоспары сәтсіздікке ұшыраған жағдайда Орынбор өлкесінің генерал-губернаторы Н.А.Крыжановский жергілікті тұрғындардың Үстіртке, «бейбіт ауылдарға өздерінің шегіне кірер жолын жауып тастауды ұсынды». Үкіметтің шараларын, басқа да ішкі мән-жайлармен қоса алғанда, жаңа отаршылдық өкімшіліктің көтерілісшілер күштерінің Хиуамен топтасуы тұрғысындағы болуы мүмкін оқиғалар дамуынан мазасыздануы туғызған еді. Қозғалыс жетекшілерінің Хиуа хандығына оның тарапынан сырттай қолдауды қамтамасыз етуге үміт артып делегация жіберуі жергілікті өкімет орындарын тағы да мазасыздандырды. Хиуа билеушісі адайлар қозғалысын қолдау үшін 4 зеңбірегі бар, 6 мың адамдық жасақпен қимыл жасауды ұйғарды. Бірақ шектес аудандарда Хиуаның әскери қыр көрсетуі нақты нәтижелер бермеді, дегенмен аймақтағы жағдайды едәуір шиеленістірді. Оның үстіне 1870 жылғы көтерілісте «Хиуа факторының» рөлін әсірелеп көрсету орынды бола қоймас, дегенмен Хиуалық өкілдер қазақтардың христиан дініне кіргізілуі мүмкін екендігі туралы лақап таратып, адайларды қоздыруын тоқтатпады.⁴⁴

Хиуалықтар тарапынан талай тонаушылықтар мен алым-салықтарды бастан кешірген адайлар олардың қолдауы туралы, қасиетті Ислам дінін таза сақтауы туралы уәделеріне сене де бермейтін еді. Оның үстіне патша өкіметі оңтүстік аймақты басып алғаннан кейін Хиуаның Ресей сияқты күдіретті әскери державамен жанжалға баруы екіталай болатын. Сондықтан Маңғыстау отрядының бастығы граф Кутаисовтің мақсаты көтерілісшілердің Александровск форты ауданына шоғырландырылған негізгі тобын талқандауды көздеді. Бекінісі мықты фортты адайлардың ғана емес, сонымен қатар жалданып шетке кеткен жұмысшылардың да, сондай-ақ «саудагер армяндардың барлық приказчиктері мен олардың қызметкерлері» де қатысқан шабуылынан аман сақтау Кутаисовтің жазалаушы тобының ең таяудағы тактикалық міндетіне айналды». Тіпті жергілікті шенеуніктердің өздері абыржып, кейбіреулері есінен тана қорықты; жергілікті туземдіктердің батыл қимылдары саяси қорқыныш әсерін туғызды⁴⁵ деп жазды Н.А.Середа Кутаисовтің Кавказ әскерлері жақындаған кезде Александровск форты ауданындағы жағдайды сипаттай келіп. Екі рота атқыштары және бір зеңбірегі бар отряд форттан 12 шақырым жерде шабуыл жасаушылардың басымдығын қамтамасыз етті.⁴⁶ 1870 жылдың желтоқсанында қозғалыстың жетекшілері Досан Тәжиев, Ержан, Ертімбет Құловтар, Иса Тіленбаев және олардың көптеген серіктері 3 мың шаңырақпен Хиуа хандығының шегіне өтті.⁴⁷

Сөйтіп бұқаралық сипатына қарамастан, көтерілістің негізгі қозғаушы күші — қазақ шаруалары өз қатарларын берік біріктіруге қол жеткізе алмады, мұның өзі саны жөнінен болмашы жазалаушы отрядтардың халық қарсылығының негізгі ошақтарын тұншықтыруына мүмкіндік берді; қазақ шаруаларының рулық тар өрісті мүдделері отаршыл империяның әскери құрамаларынан өзінің ұйымдасуы жағынан едәуір кем түскен көтерілісшілер жасақтарындағы тұрақтамаушылықты туғызды. Көтерілістің ішінара рулық үстем топқа, ал кейде жоғары көшпелі ақсүйектерге жататын басшылары екіжүзділік көрсетіп, әр түрлі тұрғыдағы көзқарас ұстанды. Сонымен бірге Н.А.Середа, Юр-Ко және басқа ХІХ ғасырдың аяғындағы авторлар феодалдық топтар өкілдерінің шаруалар

қозғалысына басшылықты өз қолдарына алып, көтерілістегі феодалдарға қарсы күшті сарындарды білдірмей жіберуге тырысқан факторын атап өткен.

Көтеріліс шағын сипатта болғанымен, оның географиялық шеңбері тым ауқымды болды — бүкіл дерлік Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстанның бір бөлігі қазақ шаруаларының бой көрсетулерімен қамтылып, «Уақытша ереженің» жүзеге асырылуын қиындатты.

3. ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ АГРАРЛЫҚ САЯСАТЫ. ЖАППАЙ ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ АРҚЫЛЫ ОТАРЛАУ

Патша үкіметінің қазақтар орналасқан жерлердегі аграрлық саясаты бірте-бірте жүргізілді, мемлекеттің заңдық және шаруашылық құқықтарын бекіту дәйекті түрде жүзеге асырылды. Мәселен, 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғыда» жерге мемлекеттік меншік туралы еш жерде тікелей айтылмаған. «Әрбір округтің лайықты түрде айқын межеленген жері болады, басқа округтің тұрғындары жергілікті бастықтардың оған дәл рұқсаты болмайынша көше алмайды» деп жарияланған.⁴⁸ Жергілікті бастықтардың ықпалы жер туралы басқа баптардан да сезіледі. Жерді желеуде әскерилердің қатысуымен облыстық бастық шешуші рөл атқарды. Сонымен бірге облыстық бастықтар аға сұлтанның қоныстануына арналған, заседателдерге арналған округтік жер бөліктерін, сондай-ақ сұлтандарға шаруашылық жүргізуге үш есе, старшындарға екі есе жер бөліктерін мұрагерлік меншікке деп бөліп отырған. 15 десятина болатын бір норма казактардың, тілмаштардың және қазақтардың егіншілікпен нысаналы айналысуы құқығымен бөлінді, бірақ күтім жасалмаған жағдайда 5 жылдан кейін қайтып алынды. Даулы жер мәселелері үш бидің куәлігімен жеребе бойынша шешілді.

1844 жылғы 14 маусымдағы «Орынбор қазақтарын басқару туралы ережені» өзінде-ақ «орынбор қазақтары орналасқан, ерекше облыс түрінде Бүкілресейлік империяның бір бөлігін құрайтын жерлер Сыртқы істер министрлігінің қарауында болады» және «орынбор қазақтарына және олар көшіп жүретін жерлерге қатысты жобалармен қандай да бір жаңа ұйғарымдарды орынбор әскери губернаторы Министрлікке енгізеді» деп тура мәлімделген.⁴⁹

Кейініректе, 1867 жылы «Қазақ даласындағы басқару туралы ережелерді» әзірлеу жөніндегі комиссияның мүшелері қазақтардың жерге құқықтарын анықтайтын басқа заңның жоқ екенін және соның негізінде қазақ жерлерінің «Орынбор өлкесінің жергілікті бастықтары мемлекеттік деп... танып келгенін және танып отырғанын» атап өтті.⁵⁰ Үкіметтік ұйымдар алдында жерге меншік туралы мәселе ХІХ ғасырдың 60-жылдарының ортасында кен өнеркәсіпшілері үшін далада учаскелер бөлуге байланысты нақты алға қойылды. Сондықтан 1868 жылғы 21 қазандағы «Басқару туралы уақытша ережеде» енді жерді пайдалану мен иеленуге айқын шек қойылды. «Уақытша ереженің» 210-параграфында «қазақ қоныстары алып жатқан жерлер мемлекеттік жер деп танылады және қазақтардың қоғамдасып пайдалануына беріледі» деп жазылған.⁵¹ Жер пайдалану нысанының қалай анықталатындығына сәйкес барлық жер қыстаулар мен жайлаулар-

ға бөлінді. Мәселен, қыстаулар болыстар мен ауылдар арасында арнаулы съездер мен жиындарда, ал жекелеген шаңырақ иелері арасында ауыл қоғамдарының ішінде бөлінді. Қыстаулардың шектелуі мүмкін болатын, ал олардағы қора-қопсылар жеке меншікте болды. Қыстаулар мұраға берілді, рас, қора-қопсысы болғанда ғана мұраға алуға құқылы еді. Ал жазғы жайлаулар болыстардың қоғамдық пайдалануына қауымдық құқықтың белгіленген дағдыларына сәйкес берілді. Болыс мүшелерінің өзара келісіміне сәйкес егін егетін және шөп шабатын жерлер, сондай-ақ олардағы құрылыстар жеке меншікте болды. Қазақстанның оңтүстігіндегі көшпелі халықты жерге осылайша орналастыру шын мәнінде 1886 жылғы 2 маусымдағы «Түркістан өлкесін басқару туралы ережеде» жарияланды.⁵²

1891 жылғы 25 наурыздағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» сол кездегі Қазақстан аумағындағы жерді пайдалану және жер иелену туралы барлық заңдарды бір ізге түсіріп, басын біріктірді. Шынына келгенде, онда негізінен алғанда 1868 жылғы «Уақытша ереженің» қағидалары қайталанып, нақтыланды. Жер, соның ішінде ормандар да мемлекеттің меншігі деп танылды (119-бап), ал қоныстар алып жатқан жерлер мерзімсіз қоғамдық пайдалануға берілді (120-бап). Алайда 120-бапқа «І Ескерту» мазмұны жағынан мүлде жаңа болды және онда «көшпелілер үшін артық болып шығуы мүмкін жерлер Мемлекеттік меншік министрлігінің қарауына түседі» делінді.⁵³ «Осы арқылы, — делінген «І Ескертуге» түсініктемеде, — мемлекеттің дала облыстарының барлық аумағына болашақтағы құқығы қорғалады, сонымен бірге көшпелі бұратаналарға қысым жасалмайды».⁵⁴ Осындай жолмен үкіметтік ұйымдар қазақтарға тиесілі жерлерге сол кездің өзінде-ақ іс жүзінде бар құқықтарын заң жүзінде баянды етті.

Бірақ көп ұзамай осы баянсыз «Ескертудің» өзін де мемлекеттің ұстанғысы келмей отырғаны айқын болды. Өйткені ол 1893 жылдың өзінде-ақ қоныс аударушылар үшін жер бөліктерін бөліп беруге кірісті. Қоныс аударушылар топтары шенділерінің бірі, жер өлшеуші және статистикашы Т.И.Седельников кейініректе: «1904 жылы кейбір өзгерістер кезінде дала өлкесінің жерге орналастырушы комиссияларының жоғары шенді адамдары қазақтардан жерді тартып алудың заңдылығы туралы мәселенің туындауынан қауіптенді», — деп жазды. Өйткені алдын ала қойылған талаптар — байырғы халықтың жерін межелеу және жерге орналастыру талаптары орындалмаған еді. Ол былай деп атап көрсетті: «Осындай мәселе қойылуының бір өзі... даланы отарлау алпауыттарына үрей туғызды. Өйткені сол кезге қарай бұл отарлаудың заңдық негізі болмағанын және жоқ екенін олардың өздері-ақ ұғынған еді».⁵⁵ ХІХ ғасырдың 90-жылдарының басында қайтадан көтерілген шаруаларды қоныс аудару толқыны үкіметті көрінеу заңсыздыққа баруға мәжбүр етті.

Үкіметтік ұйымдардың бұрынғы қоныстандыруға қатынастарының өз тарихы болды және ол заңдарда тиісті түрде көрсетілді.

ХVІІІ ғасырдан бастап қазақ жерлеріне шаруаларды қоныс аудару қазақтардың отарлауынан кейін өкшелес жүргізілгені мәлім. Бұл қоныстандырудың ауқымы үлкен болмады, ал 1822 жылғы «Бұратаналарды басқару туралы жарғыда» «бұратаналардың иеленуіне бөлінген» жерлерге ресейліктердің өз бетімен қоныстануына қатаң тыйым салынды.⁵⁶ Дегенмен сол кездің өзінде-ақ қазақ қауымдарымен шарт бойынша жерді жалға

алуға рұқсат етілген болатын. Ал 1868 жылғы «Далалық облыстарды басқару жөніндегі уақытша ережеде» «қоғам құрамындағы қазақтардың да, жекелеген адамдардың да өз учаскелерін немесе олардың бөліктерін уездік басқармада куәландырылуға тиісті ерікті келісім бойынша орыстардың пайдалануына беруге құқығы бар» деп тура жарияланған.⁵⁷ Нақ осында қоныс аударушыларға арналған кейбір жеңілдіктер: құрылыс салу үшін жер бөлу, құрылыс ағашын тегін беру туралы айтылған. Алайда жерді бөліп алу жолдары әлі де айтылмаған еді. ХІХ ғасырдың 60-жылдарында крепостниктік құқығы жойылғаннан кейін Ресей шаруаларының біршама еркін жүріп тұруы мүмкін болған кезде, Дала өлкесінің жергілікті өкімет орындары өз бетімен қоныс аудару проблемасына тап болды. Мысалы, Ақмола облысында алғашқы өз бетімен қоныс аударушылар Тобыл және Пермь шаруалары болды, олар 1866 жылы Көкшетау уезіндегі Саумалкөл көлі маңына қоныстанды. Заң бойынша Ақмола облысына қоныстануға ресми түрде 1889 жылы рұқсат берілді, бірақ сол кездің өзінде мұнда шаруалардың заңсыз 21 қонысы болды.⁵⁸ Көрініс мынадай еді: «егіншілік және басқа да кәсіпшіліктер үшін бос жатқан жерлер іздеген адамдардың тұтас топтары Ақмола облысында босып жүрді».⁵⁹ «Дала уәлаяты газетінде» бастапқыда мұндай өз бетімен қоныстануды өз жерлерін жалға беру құқығын іс жүзінде қолданған жергілікті қазақ халқының тиімді пайдаланғаны атап өтілді. 80-жылдардың басына қарай Көкшетау уезінде өз бетінше жерді иемденіп алған шаруалар аз болмады.⁶⁰ Мұның нақты өмірде қалай болғанын мұрағат құжаттарынан көруге болады. Мәселен, Қостанай уезі Кеңарал болысының №3 ауылына жақын жерде Каменская және Белояр зәйімкелері құрылды. Қоныс аударушылардың бір бөлігінде ғана жертөле салуға жерді сол ауылдың қазақтарынан сатып алу туралы тілхаттары болды, ал «көпшілігі өз бетімен қоныстанды: қоныс аударушылар топ-топ болып келіп, ешкімнен сұрамай, бұрын келгендердің жанындағы жерлерді таңдап алып, жертөлелер салды, ал содан соң адал сөзін беріп, қазақтардан егін егетін жер сатып алды... Бұған тіпті өз жертөлелерін сатып, қазақтардың өздері де жәрдемдесті».⁶¹ Жергілікті әкімшілік үкіметтік қарарларды орындай отырып, өз еркімен қоныстануды жоюға тырысты, мұны мұрағаттарда сақталған заңсыз қоныс аударушылардың аты көптеп аталатын тізімдер дәлелдейді; онда аталған шаруалардың әрқайсысына «поселкеде түпкілікті орналасуға тыйым салу» туралы хабарланғаны атап өтілген.⁶² Шаруалар бұрынғы тұрғылықты жерлеріне қайтуға тиіс болды. Бірақ стихиялы бұқараға ие бола алмаған дала генерал-губернаторы 1895 жылы шаруалардың Ақмола облысына келуіне уақытша тыйым салды.⁶³

Және, керісінше, үкіметтің пікірінше «орыс тұрғындарын» көбейту керек болған жерлерде қоныс аударушыларға ерекше жағдайлар жасалды. Оларға ең алдымен империя құрамына біршама жақында енген Жетісу, Зайсан приставтары және т.б. жерлер жатқызылды. Мысалы, үкіметтік ұйымдар «...орыс адамдарын орналастыру біздің Қытаймен шекарамызды қорғау мақсатында Өскемен және Зайсан уездері үшін ерекше маңызды» деп санады. Бұдан өрі «бүкіл шекара өңірі... орыс поселкелері дуалымен тұтас жабылар еді» деген тілек білдірді.⁶⁴ ХІХ ғасырдың 40-жылдарында тек қана қазақтар қоныстандырылған Жетісуда 60-жылдарда облыс губернаторы Г.А.Колпаковскийдің бастамасы бойынша «өлкені орыстан-

дыру мақсатында» шаруаларды орналастыруға рұқсат етілді. Еуропалық Ресейден алғашқы келіп қоныстанушылар Воронеж шаруаларының 242 отбасы болды. Жер учаскелерінің болмауы себепті олар Верный қаласының мешандарына жатқызылды, мұнда «олар Верныйдың тамаша бауларын өсіріп, сонымен бірге егіншілікпен де айналысты. Бұл үшін қажетті жерді таяудағы станицалардың казактарынан жалға алды». ⁶⁵ Шаруаларды тарту үшін 1868 жылдан бастап Жетісуға көшіп келгендердің отбасындағы ер адамдардың әрқайсысына 30 десятина жер бөлінетін, шаруашылық жүргізу үшін қарыз берілетін және 15 жылға салықтардан босатылатын ереже қолданылды. ⁶⁶ 1868—1880 жылдар аралығындағы кезеңде Жетісуда 36 шаруа селолары пайда болды. ⁶⁷ 80-жылдардың орта шенінде мұнда егіс салуға жарамды жер жетіспейтін болды, сөйтіп үлес мөлшері 10 десяти-наға дейін азайтылды, ал жеңілдікті кезең 5—10 жылға дейін қысқартылды. Сонымен бірге енді Түркістан өлкесіне қоныстануға «селолық тоғышарлар санатына жататын, христиан дінін ұстанатын орыс бодандарына ғана» рұқсат етілетіні ескертілді. ⁶⁸ Сонымен бірге Қазақстан нақ сол кезеңде Ресей империясындағы егіншілікке бейімделген отырықшыландыру арқылы отарлау аудандардың біріне айналады. ⁶⁹ Қоныстануға уақыты жағынан үнемі қолданылатын, сондай-ақ өзгермелі бірнеше фактор себепші болды. Бірінші топқа: шет аймақтарда халық аз қоныстанған аумақтардың болуы; шаруалар жерінің аз болуын қоса алғанда, феодалдық сарқыншақтар; туған жерлерінде табыстың жетіспеушілігі; жер сапасының нашар және өндіріс тиімділігінің төмен болуы жатады. Егіннің шықпай қалуын; қоныс аударуды көтермелеген немесе тежеген үкіметтік саясатты және басқаларын өзгермелі фактор ретінде атауға болады. ⁷⁰

Осы факторлардың уақыт жағынан жіктелуіне сәйкес шаруалардың қоныс аудару қарқыны ұлғайып және төмендеп отырды. Бір ғажабы, бұл кезеңдегі үкіметтің қаулылары оқиғалардың алдында жүрмей, ізінен еріп, бірде қоныс аударуды тежеуге, бірде оны белгілі бір шеңберге түсіруге тырысты. ХІХ ғасырдың 80-жылдарында Еуропаны қамтыған аграрлық дағдарыс Ресейге де келіп жетті, онда мұның үстіне 1880 жыл ашаршылық жылы болды. Осының салдарынан Ресейдің еуропалық аудандарынан империяның шет аймақтарына шаруалардың көшіп келуі күшейе түсті. 1881 жылдың аяғында қоныс аударушылар туралы уақытша ережелер қабылданды. Онда шаруалардың шет аймақтарға тиісті ұйымдардың рұқсат етуімен ғана қоныс аударуына жол берілді. Алайда 1883 жылы Қазақстанға қоныс аударуға тағы да тыйым салынды. ⁷¹ Ақырында, бес жыл әзірленгеннен кейін, 1889 жылғы 13 шілдеде «Село тұрғындары мен мешандарының қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстануы туралы және аталған сословиелердің адамдарын ерте уақытта қоныстанғандарға жатқызу тәртібі туралы» ереже күшіне енгізілді. ⁷² Қоныс аударуға Ішкі істер және Мемлекеттік меншік министрлігі ұйымдарының арнаулы шешімі бойынша ғана жол берілді. «Құрметке лайық», «сенімді» қожайындарға ғана рұқсат беруге өкім етіліп, олар қоныстануға арналған жерлерге жіберілді. Дала өлкесінде бұлар Ақмола, Семей және Жетісу облыстары болды. Ережеде жер учаскелерін құру туралы, жаңадан келгендерді қоныс аударушылардың жәрдемақылары мен жеңілдіктері жүйесіне жатқызу тәртібі туралы ережелер қамтылды. Далалық облыстарда жер нормалары нақты анықталмады, қайта «егіншілік жағдайлары және топырақтың құнарлылығы

арқылы... анықталатын мөлшерде» белгіленді. 1889 жылғы ереже Қазақстанды Ресейден қоныс аударушыларға іс жүзінде ашып берді, бірақ ол содан кейінгі барлық заң актілері сияқты, қоныс аударушылар қозғалысын тәртіпке келтіре алмады. Төрешілдік сөзбұйдаға салу қоныстануға рұқсаттар беруді шамамен алғанда бір жылға дейін созды, осы себепті қоныс аударушы шаруалардың жартысына жуығы бұрынғысынша жолға жасырын түрде шықты. Ал 1889 жылғы ережеде әрбір өз бетімен келушілерді тіркелген жеріне әкімшілік тәртіппен қайтаруға нұсқау берілген болатын. Кейіннен бұл заң үкіметтің бірде қоныстануды бірсыпыра кеңейтуге, бірде оған тыйым салуға немесе тоқтата тұруға бағытталған әр түрлі жарлықтарымен және нұсқау хаттарымен толықтырылды. Жергілікті әкімет орындары өз бетімен қоныстанушыларға қарсы күресуге дербес әрекеттер жасады. Торғай облысының әскери губернаторы генерал-лейтенант Барабаш өзіне бағыныштыларға мынадай пәрмен берді: алдағы уақытта «өз бетімен қоныстануды болғызбау үшін... уездік әкімшілікке жергілікті жерлерде тиісті рұқсаты болмайынша қоныстандыруға жол берілмеуін және өз бетімен қоныс аударуға дайындалу анықталған жағдайдың дереу тоқтатылуын, ал оған кінәлі адамдардың заңды жауапқа тартылуын ерекше қадағалап отыру жүктелсін». ⁷³ Бұл жағдайда сол кездің өзінде белгілі бір учаскеге тіркелген, бірақ басқа орындардан неғұрлым қолайлы жер табуға тырысқан шаруаларға қарсы жазалау шаралары жайында айтылып отыр. Уездер және облыстар ішіндегі осы көші-қон ағынына мүлде ешқандай үлес алмаған — «тіркелмеген» шаруалар да қосылды. 1896 жылы Торғай облысы Қостанай уезінің үш болысы бойынша ғана жер үлесі берілмеген 4033 ер азаматтар осындайларға жатты. ⁷⁴ Соның салдарынан ХІХ ғасырдың аяғында империяның азиялық шет аймақтарының село халқында көшпелілік көрсеткіші жоғары — 14,7% болды. Ал тұтас алғанда ел бойынша бұл өлшем 9,8 % ғана болатын. ⁷⁵

Ресейдегі 1891—92 жылдардағы аштықтан кейінгі жаңа көші-қон тасқыны және 1893 жылы Сібір темір жолының батыс учаскелерін салудың аяқталуы үкіметке қазақ халқының және өз бетімен қоныс аударып келген шаруалардың жер пайдалануын тәртіпке келтіру қажеттігін алға қойды. Бұған қоныс аударушылардың жергілікті халықпен де, бұрыннан тұрып жатқан шаруалармен де көптеген жанжалдары мәжбүр етті. 1893 жылдан бастап Ақмола облысында І-ші межелеу партиясы жұмыс істей бастады, кейініректе басқа да партиялар құрылды. Олардың жұмысы оң нәтиже бере алмады. ⁷⁶ 1894 жылы ІІ Николай дала генерал-губернаторының есебіне ескертуінде Ақмола және Семей облыстарының көшпелі халқының пайдалануындағы бос жерлердің сапасын тез арада зерттеу мен мөлшерін анықтау қажет екенін «атап өтті». ⁷⁷ Мұндай зерттеуді ұйымдастыру Сібір темір жолы Комитетінің міндетіне жатқызылды. Комитет «еуропалық Ресейден шыққандардың соңғы жылдарда дала өлкесі шегіне қоныстануға ерекше ұмтылысы байқалғанын, сол себепті оны отарлауды берік негізге қоюды ойластыру керек екенін» атап өтті. ⁷⁸ Комитеттің бастамасы бойынша белгілі земство статистигі Ф.А.Щербинаның басшылығымен далалық облыстарды зерттеу жөнінде экспедиция ұйымдастыру соның нәтижесі болды. 1896—1903 жылдар аралығындағы кезеңде экспедиция Ақмола, Семей және Торғай облыстарының 12 уезіне статистикалық сипаттама жасап, қазақтардың шаруашылығы туралы бағалы мәліметтер жинады. Үкімет

экспедиция қызметкерлерінің алдына: алуға арналған жердің мүмкіндігінше көп мөлшерін табу және олардың егіншілік үшін жарамдылық дәрежесін анықтау міндетін қойды. Әр түрлі аймақтар бойынша қазақтардың жер пайдалану нормаларын әзірлеу, ал осылайша жасалған «артық жерден» қоныс аудару қорын ресімдеу көзделді.

Шаруаны дала өңіріне қоныстандырудың дұрыстығы ара-тұра күмән, ал кейде қызу қарсылық та туғызғанын атап өткен жөн. Отарлауды жақтаушылар мен оның қарсыластары арасындағы пікірсайыс жергілікті және орталық баспасөз беттерінен көрініс тапты. Мәселен, Г. Уәлихан қыстауларды қоныс аудару қажеттері үшін тартып алуға қарсы шыға келіп, «қазақтардан мұндай жерлерді тартып алу олардың жағдайын өте қиындатады» деп жазған.⁷⁹ Екінші жағынан, «Дала уәлаятының газеті» үкіметтің қоныстандыру саясатын талай рет қолдады және 1894 жылы жарық көрген мақалалардың бірінде былай жазған: «Жалпы әл-ауқат мүдделерін көздеп ғана емес, сонымен қатар жай әділеттілік үшін де мемлекеттің бір жерінде село тұрғындарының отбасын мүлде қамтамасыз етпейтін ұлтарақтай болмашы жері болып, ал басқа бір жерде әрбір отбасына жүздеген десятина келуіне жол беруге болмайды ғой».⁸⁰ Даланы отарлауға қарсылар жергілікті әкімшілік қызметкерлері арасында көп болды. Оның өкілдері қоныстандыру үрдісіне таза өмір тәжірибесі тұрғысынан қарады және іс жүзінде қазақтар шаруашылығындағы нақты қиындықтар мен бұл құбылыстың басқа да зардаптарының мысалдарымен іс жүзінде бетпе-бет келді. Дала генерал-губернаторы 1901—1902 жылдардағы есебінде жоғары тұрған органдардың назарын мынаған аударды: «қоныс аударушыларды орналастыру көшпелінің өрісін сан мағынасында ғана емес, көшіп қону алабының азиямен де шектеді, бұл өрісті пайдалану жағынан алғанда, көшіп-қону жолдары тарылды және су көздерінен алыстатып жіберілді. Көшпелінің экономикалық жағдайына келтірілетін соққы одан әрі күшейе түсуде... далаға қоныс аударушыны орнықтыру факторының қазақ халқының бұқарасы үшін мәдени емес, әзірше, былайша айтқанда, теріс мәні осындай болып отыр...».⁸¹

Қазақстанда көшпелі шаруашылықты сақтау қажеттігі туралы пікірдің ең жоғары топтарда да айтылуына қайран қалуға болмайды. Мәселен, 1895 жылғы 18 наурызда далалық облыстарды зерттеу туралы мәселе бойынша Петербургте өткен мәжіліс мынадай қорытындыға келді: «...көшпелі шаруашылық көшпелілердің едәуір дәрежеде мәдени артта қалуының емес, қайта белгілі бір кеңістікті егіншілікке пайдалануды мүмкін етпейтін табиғи-тарихи жағдайлардың нәтижесі болып табылады» және «көшпелілер мемлекетке пайдалы, оған басқаша жағдайда өлі шөл дала болып қалатын алқаптардан пайда алуға мүмкіндік беретін элемент ретінде сақталуға тиіс...».⁸² Алайда басқаша көзқарастың жеңіп шығып, Қазақстанның көп жылдар бойы Ресей империясының еуропалық бөлігінен келген қоныс аударушы шаруаларды егіншілік-отырықшыландыру арқылы отарлау объектісі болғаны мәлім.

Сонымен патша өкіметінің ХІХ ғасырдың 90-жылдарына дейінгі Қазақстандағы қоныстандыру саясаты стратегиялық тұрғыдан ғана, шет аймақтарға шаруалар ортасынан шыққан «мықты элементті» қоныстандырудың негізгі бағыты түрінде ғана белгіленді. Осымен қатар үкіметтің жергілікті халықтың ата қонысына билік етудің нақты және заңды құқықтарын

өзірлеу үрдісі жүріп жатты. Кейіннен 90-жылдардың орта шенінде қазақ даласын жаппай отарлауға бағыт алынды.

4. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ СОТ ҚҰРЫЛЫСЫ

1886 жылдың 2 маусымындағы Түркістан өлкесін басқару туралы ереже. 1868—1870 жылдардағы көтеріліс патша өкіметінің жергілікті халықтың 1867—68 жылдардағы «Уақытша ережені» қабылдамауы мүмкін екендігі туралы қауіпін қуаттады, рас, ол отарлық Қазақстанның әкімшілік-аумақтық, сот және шаруашылық құрылымына аз өзгеріс енгізген жоқ. ХІХ ғасырдың 80-жылдарының орта шенінде ғана қауырт өскен Ресей өнеркәсібінің шикізаттық шылауына айналған Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы өзгерістерді заң тәртібімен нығайту мүмкін болды.

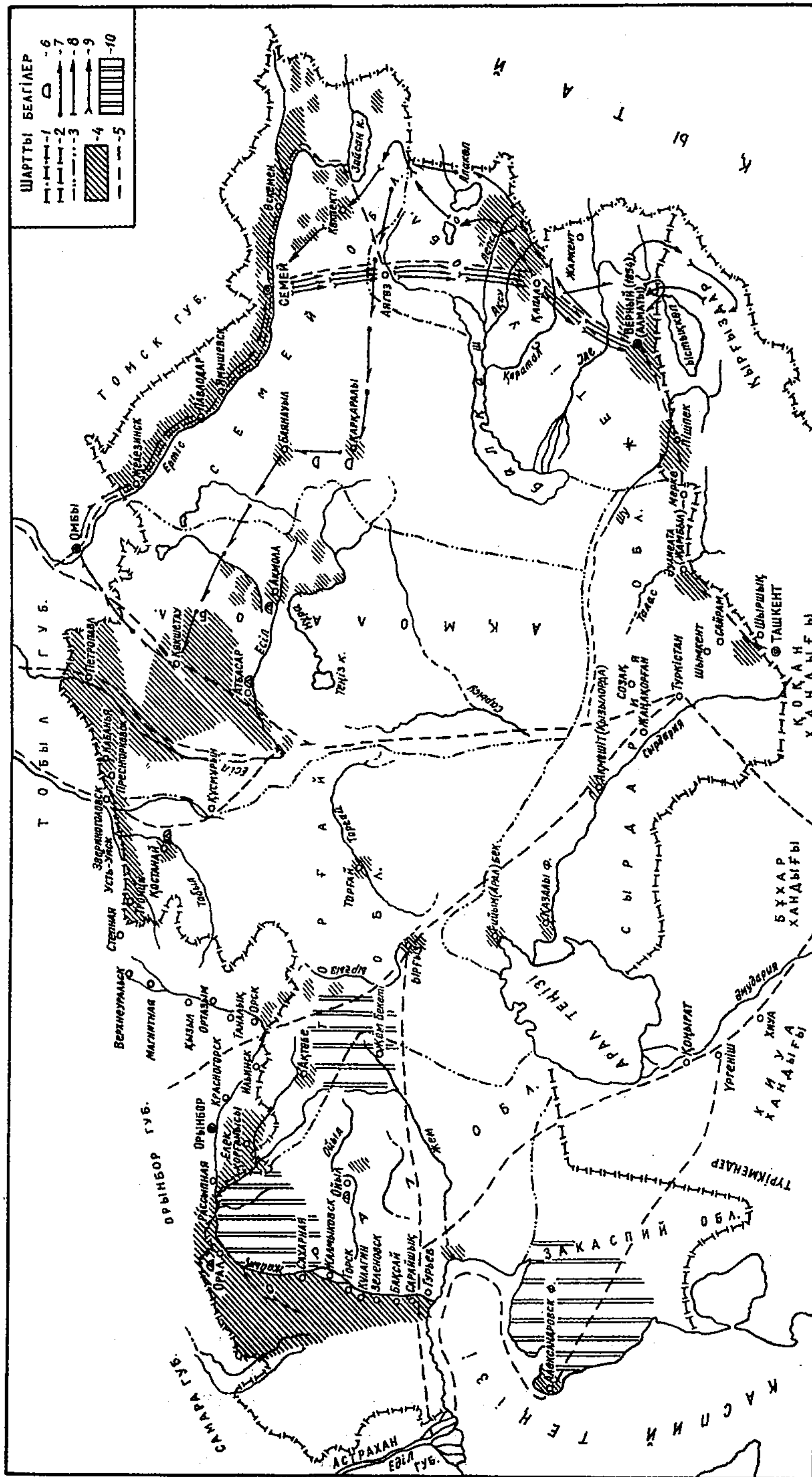
Кең-байтақ Қазақстанды басқару жүйесі қуатты Ресейдің жалпы империялық әкімшілік-саяси жүйесіне таңылған болып шықты. Қазақстан көп ұлтты Ресей империясының құрамдас бөлігіне айналып, өз дамуында капиталистік нарықтық экономикаға тән кәсіпкерліктің және жаңа өндірістік үрдістердің бастамасын қабылдады. Бұл тұрғыдан алғанда, негізінен 60—70-жылдардағы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, ХІХ ғасырдың аяғына сәйкес келген «Уақытша ереженің» негізгі бағыттары қоғамдағы терең әлеуметтік саралану, шаруашылықтың басым нысаны — мал шаруашылығындағы, урбанизация үрдісіндегі ғажап өзгерістердің, қала және село халқының әлеуметтік-экономикалық қалыптарының етене жақындасуының, даланың автохтондық тұрғындары күнделікті номадтар өмірінің ерекшелігіне көзқарастардың өзгеруі салдарынан шын мәнінде ескірді.

Метрополия мен отардың өзара қатынастары болып көрмеген өзгерістерге ұшырады және отаршылдық әкімшілік пен үкіметті көптен ойластырылған өзгерістерді жүзеге асыруға — 1867—68 жылдардағы «Уақытша ережені» елеулі жаңартулар мен толықтырулар қажет етілген бөлімдеріне едәуір түзетулер енгізе отырып, заңдастыруға итермеледі.

ІІІ Александр патшаның Түркістан өлкесін басқару туралы 1886 жылғы 2 маусымда қол қойған Жарлығы кең-байтақ өлкені басқарудың бүкіл құрылымына реформа жасауды бастап берді.

Жаңа ережеге сәйкес Түркістан генерал-губернаторлығына үш облыс: Сырдария, Ферғана, Самарқан облыстары кіргізілді. Кейініректе, 1897 жылы, Жетісу облысы да жаңа генерал-губернаторлықтың құрамына берілді.

Бұрынғыша генерал-губернатордың билігі сақталып, біршама күшейтілді, ол іс жүзінде дара билеушіге айналды. Облыстардың билігі әскери губернаторларға берілді. Жоғары шенеуніктік биліктің осылай құрылуы 20 жыл бойы өзін ақтап, әсіресе жергілікті жерлерде өлкені отарлауды жеңілдеткен едәуір сындарлы басқару жүйесін бекіте түсті. Түркістан генерал-губернаторлығының барлық облыстары арасынан екі облыстың — Сырдария және Жетісу облыстарының Қазақстанға тікелей қатынасы болды. Өткен уақыт ішінде уездерге бөлу принципі сақталып

Қазақстан XIX ғасырдың екінші жартысында. Шартты белгілер: 1 — мемлекеттік шекара; 2 — Қазақстанның шекаралары; 3 — облыстардың шекаралары (1867—1868 және 1891 ж. «Ереже» бойынша); 4 — Қазақстанға қоныс аударған шаруалар орналасқан аудандар; 5 — сауда жолдары; 6 — жәрменкелер; 7 — Ш. Уәлиханов экспедициясының (1855 ж.) маршруты; 8 — Ш. Уәлиханов экспедициясының (1856 ж.) маршруты; 9 — П. П. Семенов-Тянь-Шанский экспедицияларының маршруты; 10 — Орал, Торғай облыстарындағы қазақтардың көтерілісі жөніндегі Манғыстау түбегіндегі толқулар (1869—1870).

қалды, саны жағынан және олардың шекараларын тарихи-географиялық жағынан межелеуде елеулі өзгерістер болды: Сырдария облысы – 5 уезд, оның ішінде Әулиеата уезі – 7800 шаршы шақырым, Перовск уезі – 105 725, Қазалы уезі – 59 550, Шымкент уезі – 91 025, Ташкент уезі – 32 100 шаршы шақырым, 2 учаскесімен Әмудария бөлімі: Шурухан – 50 500, Шымбай – 32 800 шаршы шақырым болып бөлінді.⁸³

Халық саны 800 230 адам, жер көлемі 353 430 шаршы шақырым болатын көршілес Жетісу облысы 6 уезден: Верный, Қапал, Лепсі, Пішпек, Пржевальский және Жаркент уездерінен тұрды. Пржевальский уезі облыстың ең таулы бөлігін – Тянь-Шань сілемдерін алып жатты. Верный, Жаркент және Пішпек уездері де сонда орналасты.⁸⁴ Облыстың солтүстік шектері Семей облысымен жанасып, Тарбағатай және Ақшат (Ақшатау) жоталарымен аяқталды.

1886 жылғы Ереженің негізгі өзегі бүкіл жер қорын мемлекеттің меншігіне беру болды, ол қазақтардың экономикалық әл-ауқатының негізгі нысаны – мал шаруашылығына орасан нұқсан келтірді.

XIX ғасырдың аяғына қарай Сырдария облысында ғана 7 727 034 бас мал; ал Жетісу облысында 7 миллионнан астам мал болды.⁸⁶ Жерді мемлекеттік меншік деп жариялап, жергілікті халықты жерін беймерзім жалға берушілер деп қараған үкімет, соңғыларына «мал жаюға, топырақ және тас, балшық жинауға» құқық бере отырып (253-бап), номадтардан құнарлы алаптардың алып қойылуын тездетті, ол XX ғасырдың басында столыпиндік аграрлық реформалардың жүргізілуімен аяқталды.⁸⁷ Қоныс аударушы шаруалардың, казактардың және басқа да өзге ұлтты көшіп келушілердің (ұйғырлардың, дүнгендердің және басқалардың) мүдделерін көздеп жүзеге асырылған жерді кең көлемде зорлықпен тартып алу саясаты⁸⁸ шын мәнінде Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы жер пайдаланудың дәстүрлі нысандарын түп-тамырымен қиратуға әкеп соғып, қазақтардың аграрлық қатынастары жүйесін мықтап шиеленістірді. Егер отырықшы халық пен көшпелілердің жерге құқықтарын салыстыратын болсақ, алғашқыларына қарағанда соңғыларының әлдеқайда басыбайлы болғанын мойындау керек деген пайымдауында зерттеуші П.Г.Галузо өбден дұрыс айтқан.⁸⁹ Бұл арада әңгіме 1886 жылғы Ереженің шектеу қойған баптары жайында болып отыр, онда халықтық ғұрыптар негізінде жерді пайдалану белгіленіп берілген еді, бұл орайда 276-бапта Сырдария облысының қазақтарына көршілес далалық облыстарға жазғы жайлауға көшіп бару кезеңінде бұрынғы құқықтарды пайдалануға рұқсат берілген, бұл үшін Түркістан генерал-губернаторының рұқсаты талап етілді, ол рұқсат беру үшін мұндай мәселелер жөнінде дала губернаторымен «қатынас жасаған».⁹⁰ Ереженің мұндай «мырзалығын» Қазақстаннан империяның орталық аудандарына көп көлемде мал өнімдерін әкетуге мүдделі орыс кәсіпкерлерінің экономикалық мүдделерімен түсіндіретін пікірді дұрыс деп санау керек. Оңтүстік аудандарда жерге жеке меншікті енгізуді қарастырған кезінде үкімет көшпелілер өмірінің үш компоненттен – киіз үйден, малдан, даладан тұратын ерекшелігін мүлде ескермеді. 1886 жылғы Ереженің отаршылдық бағыты салық жүйесінен де өз көрінісін тапты. Ол шынына келгенде 1867 жылғы Уақытша ереженің баптарын қайталады; әңгіме әртүрлі міндеткерліктердің көлемін көбейту жайында ғана болды. Патша өкіметінің сырттай бақылаушылық саясаты ең алдымен Ресей қар-

жы ұйымдары үшін онша түсінікті емес «шаңырақ» ұғымының мәнін ашып көрсетті.

Шаңырақ алымы 4 сомға дейін көбейтілді. Сірә, 1868—1870 жылдардағы көтеріліс үкіметті қатты қорқытса керек, ол шаңырақ алымының мөлшерін белгілеуге бірден батылдық ете алмады. Бұл үшін ол алым көлемін бірте-бірте көбейтіп, бірқатар үстеме шаралар жүргізді.

1882 жылы Жетісу облысында бастапқы «үлес» 1 сом 25 тиынға көбейтілді. Алайда қазақ шаруашылықтарына 1879—1880 жылдардағы жұт келтірген зор зиян себепті 4 сомдық міндеткерлікті кейінірек, Түркістан өлкесінде 1886 жылғы 8 желтоқсаннан, далалық облыстарда 1887 жылғы 1 қаңтардан бастап енгізуге ұйғарылды.

Сот құрылымындағы өзгерістер Ережеде көрсетілген жаңалықтардың іске асырылуын заң тәртібімен қамтамасыз етуге тиіс болды және ол рыноктық қатынастарға тартылған әлеуметтік жіктердің мүдделерін қорғауды көздеді. Негізгі үш сот инстанциясы - бітістіруші судья, облыстық сот және үкіметтік Сенат отаршылдық тәртіптер енді ғана орныға бастаған жағдайларда қоғамның тіршілігін құқықтық жағынан қамтамасыз етуді реттеген бұрынғы заң ережелерін жоққа шығарды. 141-бапта христиан нанымына қарсы, басқару тәртібіне, мемлекеттік және қоғамдық қызметке қарсы, мемлекеттік міндеткерліктерді, кірістерді, меншікті өтеуге қарсы наразылық бойынша жасалған қылмыстар үшін «бұратаналарды» империялық заңдардың жалпы негіздерінде жауапқа тарту белгіленді.⁹¹ Үкімет халық соттарының мақсаттары мен қызмет жағдайлары жөнінде теріс көзқарас ұстанғанымен, ислам соттарын діни ұстанымдар негізінде жоюдың мерзімі жеткен жоқ деп санады және оларды сақтап қалды. Дегенмен, Ресей сот жүйесіне қарсы әрекеттердің барлығы екінші қатарға ығыстырып тасталды. 208-бапта былай делінген: «Отырықшы және көшпелі байырғы халықтың қылмыстық істерді жылдар бойы орын алып келе жатқан ғұрыптар негізінде шешетін жеке халық соттары болады».⁹² Бұл орайда 3 жылға бекітілетін, «халықтың сеніміне ие болған, 7 күндік қамаудан аспайтын немесе 30 сомнан астам ақшалай жаза алмаған», кез келген адам болуы мүмкін халық судьялары уездік басқармалар бастықтарының жасырын қысым көрсетуі, судья қызметіне өздерінің сенімді адамдарын тықпалауға тырысқан «партиялардың» үздіксіз күресі жағдайында өз мүмкіндіктерін толық көлемінде іске асыра алмады.

Далалық облыстарды басқару туралы 1891 жылдың 25 наурызындағы ереже. XIX ғасырдың соңғы ширегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында бетбұрысты кезеңге айналды. Әлеуметтік және шаруашылық салаларда тауар-ақша қатынастарының біртіндеп орнығуы, өлкені мекендеушілердің негізгі құрамы — қазақтардың күнделікті өмірінен рулық-патриархаттық жүйенің ығыстырылып шығарылуы отаршыл империяның бөлігі ретінде Қазақстан дамуының барлық жақтарын қамтыған капитализмнің ықпалын бастан кешірген оңтүстік аудандарға қарағанда, әсіресе далалық аудандарда дәстүрлі өндірістік қатынастардың сипатын қатты өзгертті.

Өндеуші өнеркәсіптің ұлғаюы, кен өндіретін өнеркәсіптің біршама тез дамуы, жаңа темір жол желілерінің салынуы, урбанизация үрдісі, жұмысшы табының қалыптасуы — осының бәрі жинақтап алғанда әлеуметтік-экономикалық факторлардың бүкіл жүйесінің өзгеруіне әкеп соғып,

Қазақстанды отарлық шет аймаққа айналдырды, барған сайын нығайып келе жатқан рыноктық кәсіпкерлікті заң арқылы қамтамасыз етті. Қазақстанның жалпы ресейлік өмірге тартылуы, осыдан туындайтын барлық зардаптарымен қоса алғанда, бұрынғы заң актілерінің далалық облыстардың қоғамдық-саяси шаруашылық өмірінде қалыптасқан өзгерістермен негізгі сәйкессіздігі туғызған субъективті кедергілерге ұшырады. Оның үстіне оңтүстіктегі екі облыс — далалық аудандармен өте жақын жанасып жатқан Сырдария және Жетісу облыстары өмірінің көптеген салаларында жүзеге асырылып жатқан өзгерістер далалық аудандарды әкімшілік-аумақтық басқарудың жаңа сатысына нысанды түрде тартып, қалған төрт облыста реформаны әзірлеу мен қабылдау аса қажеттілікке айналды. Көптеген комиссиялардың жазбалары, ұсыныстары, ықпалды шенеуніктердің, әскери әкімшілік қызмет өкілдерінің пікірлері де осындай реформа жүргізудің пайдалы екенін айқын көрсетті, ол Түркістан генерал-губернаторлығында 1886 жылы жүзеге асырылды. Алайда 1868—1870 жылдардағы көтеріліс және одан кейінгі отаршылдыққа қарсы толқулар Петербург топтарында абыржушылық және сақтық туғызып, 1867—1868 жылдардағы «Уақытша ереженің», бір жағынан, дүмпу қаупі бар жағдай әлі сақталып қалған Торғай және Орал облыстарында, екінші жағынан әкімшілік-аумақтық өзгерістер біршама тыныштық жағдайында іске асырылған Ақмола, Семей облыстарында әр түрлі қабылдануына байланысты болашақ реформаға мұқият, саралап қарауды талап етті. Далалық облыстарды басқару туралы «Ережені» әзірлеу және заңдастыру жөнінде ұсыныстар жасау жүктелген Ерекше Комитет: «Қазақтар тілектестікпен қарсы алған жаңа ереже (1867—1868 ж. — *Ред.*) Батыс Сібір даласында түгелдей енгізілді және оның қолданылуы іс жүзінде ешқандай ерекше қиыншылықтар кездестірген жоқ...» деп баяндаған кезде осы ескерілген еді.⁹³

Ерекше Комитеттің пікірі бойынша, «бірінші алғашқы ереженің» барлық өзгерістері «оның уақытша сипатын жоюға» және оны жүзеге асыру барысында «іс жүзінде кездестірілген» алауыздық атаулыны неғұрлым «дәл редакциялау» арқылы жоюға, сондай-ақ «империяның басқа бөлімдеріне неғұрлым қолайлы келуі мүмкін негіздерде» басқару және сот жүйесін дамытуға, толықтыруға тиіс болды.⁹⁴ Ұсынылып отырған «Ереже» капитализмнің «кеңейе» дамуына байланысты өзгерістерді ескеру негізінде Қазақстандағы Ресей әскери-әкімшілік өкіметін орнықтыру үрдісін аяқтауға тиіс болды. Сонымен, 1891 жылдың 25 наурызындағы патша жарлығын Қазақстанның әр түрлі тілде сөйлейтін халқының өмірін қайта құруға нысаналы түрде жасалған әрекет деп қарау керек. 1868 жылғы «Уақытша ережені» жиырма жылдан астам уақыт бойы сынақтан өткізу, 1868-1870 жылдардағы көтеріліс Петербург билік маңындағыларын орасан зор дала кеңістігін басқару қиындықтарын ескере отырып, генерал-губернаторлардың рөлін өзінің бюрократиялық негізінде күшейту қажет деген сенімге келтірді. Ресей монархиясының әкімшілік хакімі ретінде генерал-губернатордың жеке-дара билігін нығайту жаңалықтардың негізгі мақсаттарының бірі болды. Бірінші бөлімнің 5-бабында далалық облыстардағы патшаның басты хакіміне берілген негізгі құқықтар едәуір айқын ашып көрсетіледі, ал «Генерал-губернаторлардың құқықтары, міндеттері және ісқимылы» деген қосымшада өлкенің бас бастығының тағайындалғанынан бастап, қызметінен босатылғанға дейінгі әрбір қадамы егжей-тегжейлі

тәптіштеп жазылған. Бірінші бөлімнің 16-бабында, сондай-ақ I Қосымшаның 208—251-баптарында генерал-губернаторлар қызметінің негізгі бағыттары: «өндірісте» белгіленген тәртіппен несиелер тағайындалған қазыналық құрылыс жұмыстары бойынша кез келген сомаға сауда-саттық бекіту; «сол жұмыстар бойынша», нақ сол сияқты өнім беру мердігерлігі және жеке адамдардың қазынамен, олардың отыз мың сомға дейінгі сомаға жасасқан шарттары бойынша жобалар мен сметаларды бекіту деп анықталған.

Жаңа реформаны қабылдау уақыты империя халқының саяси белсенділігінің жандануымен, азаттық қозғалысының өрістеуімен ерекшеленді. Халықшылдардың, социал-демократиялық қозғалыстың мейлінше жарқын өкілдері Қазақстанда да айдауда болды. Ереженің 17-бабында генерал-губернаторға «саяси сенімсіздігі жөнінен зиянды бұратаналарды да» өз қалауы бойынша империяның Ішкі істер министрлігімен келісе отырып, тағайындалған жеріне бес жылдан аспайтын мерзімге жер аударуға құқық берілді. Рас, бұл орайда генерал-губернатор мұндай әрбір өкім туралы Ішкі істер министрлігіне хабарлап отыруға міндетті болды.⁹⁵

Облыстарды басқару жүйесі тәртіпке келтірілді: патшаның қалауы бойынша арнаулы «патша жарлығымен» тағайындалатын және босатылатын, далалық генерал-губернаторына бағынатын Ақмола, Семей және Жетісу (сәл кейініректе Түркістан генерал-губернаторына берілген) облыстарының Бас басқармалары құрылды.⁹⁶ Генерал-губернатор қайтыс болған немесе қызметінен босатылған, яки ауырған жағдайларда, егер бұл орайда оның міндетін атқаруды император басқа адамға тапсырмаса, оның міндеттерін жергілікті әскери губернаторлықтың қызмет бойынша дәрежесі үлкені уақытша атқарды.⁹⁷ Дегенмен, әрі казак әскерлерінің атамандары болып тағайындалатын Жетісу және Орал облыстарының әскери губернаторлары штаттарға сәйкес облыстың шенеуніктік әкімшілігін құрды. Ішкі істер министрі қызметке тағайындап және босататын әскери губернаторлардың құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ вице-губернаторлардың, облыстық басқарманың жалпы жиналысының кеңесшілері мен мүшелерінің жағдайы «Қызмет туралы жарғыда» қосымша айтылды.⁹⁸ «Уақытша ережелер» қабылданған кезден бастап елеулі өзгерістерге ұшыраған уездік басқармаларда да қайта құрулар болды: Ақмола облысы (бас басқармасы орналасқан орны Омбы қаласы) бес уезден: Омбы — көлемі 41 048,9 шаршы шақырым, Петропавл — 60 953,6, Көкшетау — 63 688,7, Атбасар — 114 549,5, Ақмола — 198 960,4;⁹⁹ Торғай облысы (облыс орталығы Орынбор қаласында) төрт: Ақтөбе — 94 500 шаршы шақырым, Николаевск (кейіннен Қостанай) — 938 381, Ырғыз — 127 360, Торғай — 147 500;¹⁰⁰ Семей облысы бес: Семей — 64 786,9 шаршы шақырым, Зайсан — 49751,8, Қарқаралы — 182 430,6, Павлодар — 403 788,2, Өскемен — 41 487,7;¹⁰¹ Орал облысы 4: Орал, Калмыков, Гурьев және Темір¹⁰² уездерінен тұрды. 1891 жылғы Ереже уезд бастықтарының әкімшілік міндеттерін едәуір кеңейтті. Олар енді «уезд шегінде бұратаналарды және басқа село тұрғындарын қоғамдық басқарудың барлық нұсқауларын қадағалауды, сол сияқты тікелей өз қалауы бойынша да, әскери губернатордың немесе облыстық басқарманың тапсырмалары бойынша да жасалған шешімдерге тексеру жүргізуді» жүзеге асыратын болды; «ол былай тұрсын, оларға өкімет орындарының заңды өкімдеріне құлақ аспағаны үшін және басқа да қылықтары үшін

бұратаналарды 7 күннен аспайтын мерзімге қамауға алуға немесе 15 сомнан аспайтын ақшалай айыппұл салуға... еркіндік берілді». ¹⁰³

1891 жылғы ережеде далалық облыстардағы сот құрылысына елеулі толықтырулар мен нақтылаулар жасалды. Ең алдымен онда «Уақытша ереженің» көшпелілерді де, отырықшыларды да Ресейдің ішкі губернияларының селолық тұрғындарына теңестіру туралы бабы нығайтылды.

Үкіметтің бұрынғы сот жүйесін қатты өзгертуіне себеп болған негізгі міндет ислам шариғатын уағыздаушы билерді және құқықтық жүйені ығыстырып шығару, олар ондаған ғасырлар бойы пайдаланып келген жеңілдіктерді жою болды. Жаңа Ереже билер сотын жойып, халық соты деген жалпы атаумен құқықтық құрылыстың жаңа құрылымын енгізді. Ереженің 210-бабында былай делінген: «Отырықшы тұрғындар мен көшпелілердің әрқайсысында орын алған ғұрыптар негізінде өздері қарастыратын істерді шешетін жеке халық соттары болады»; ¹⁰⁴ келесі 211-бапта халық сотының қарауына жататын істері дәрежесін айқындады: «бұратаналар» жасаған қылмыстар мен қылықтар туралы барлық істер, егер бұл істер айтарлықтай дәлелмен, орыс өкімет орындарының қатысуы жағдайында жасалған немесе куәландырылған құжаттарға негізделмесе, халық сотының қарауына берілді. Бұл орайда халық судьяларының іс-әрекетін жоғары тұрған сот орындары қатаң қадағалап отырды, халық сотының билігін асыра пайдаланып немесе өзінің қарауына болмайтын істер бойынша шығарған үкімдері мен шешімдері орындалмады және олар туралы уезд бастығы прокурорға шағым «табыс етті». ¹⁰⁵ Халық сайлауының нәтижелері негізінде халық сотын үш жыл мерзімге тағайындау халыққа онша мәлім емес үміткерлердің сайлануына жол бермеді. Оның үстіне 223-бапта үміткерлердің әлеуметтік тегіне де, материалдық жағдайына да шек қойылмады.

Ол былай тұрсын, ережеде әрбір уезде және Омбы, Семей, Верный және Орал қалаларында үкімді бір өзі шығара беретін бітістіруші судья қызметі белгіленді, Торғай облысында облыстық соттың құқықтары мен міндеттері Орынбор қылмыстық істер және азаматтық сот палатасына жүктелді. ¹⁰⁶

Атқарушы және сот биліктерінің міндеттерін түпкілікті шектеу 1891 жылғы Ережені іске асырудың сөзсіз саяси қорытындысы болғанмен, жаңа сот құрылысының отаршылдық сипаты айқын аңғарылды: губернаторлардың казактарды «бағынбауын» сылтауратып әскери сотқа беру құқығы және т.б. жергілікті халықты үрей шылауында ұстады.

1891 жылғы Ереже жер мәселесі бойынша ашықтан-ашық отаршылдық сипатта болды. Дала тұрғындарының көпшілік бөлігінің, казактардың материалдық құндылықтарын, рухани дүниесін, шаруашылық құрылымын негізінен қалыптастырған көшпелі тұрмыс-салты олардың рулық-патриархаттық дәстүр аясында қауымдық меншіктің ерекше нысаны сияқты көрінетін жерге қатынасы туралы қате түсінік туғызды. 1891 жылғы Ережені әзірлеген кезде шенеуніктер казактардың ақша-рыноктық қатынастарға тартылуына байланысты жерге меншік қатынастарының бұрынғы стихиялық көзқарасы күрт өзгергенінің мәнін ұға бермеді. Сөйтіп, 119-бапта ел мекендейтін де, мекендемейтін де бүкіл жер қорының мемлекеттік меншік деп жариялануы заңдастырылды, ал жазғы жайлаулар дағды бойынша көшпелілердің пайдалануында қалдырылды: кен

кәсіпшілігіне арналған қысқы қыстаулардағы жерлер жалға берілді. Қазақ әскерлерінің орналасқан жерлерін иелену мен пайдалану құқықтары «ерекше ережелермен» анықталды.¹⁰⁷

Қазақстанды — отарға, халықты алым алынатын тапқа айналдыру үкіметтің жергілікті тұрғындарға қатысты фискальдық саясатына елеулі түзетулер енгізді. Шаңырақ алымының 2 сом 75 тиын сомасындағы мөлшері кейіннен 3 сом 50 тиынға дейін көбейтілді, 1868 жылғы реформадан кейін жиырма жылдан астам бойы көшпелілер төлеп келген мөлшер үкіметке жеткіліксіз болып шықты. Ереженің 137-бабы далалық облыстардың көшпелі халқын қазына кірісінің пайдасына әрбір шаңырақтан және оны ауыстыратын кез келген тұруға арналған үй-жайлардан — киіз үйден, үйден, жеркепеден, жертөледен 4 сом есебімен есептелетін түтін салығын төлеуді міндеттеді. Осы бапқа қосымшада: белгілі бір «қожайынның» жазғы және қысқы тұрғын үйі бір шаңырақ «болып есептеледі» деген ескерту берілген.¹⁰⁸ Шаңырақ санының санағы үш жылда бір рет жүргізіліп отырды. Шаңырақ санын жасырып, теріс көрсеткен болыс басқарушылары облыстық басқарманың қаулысы бойынша шаңырақтан салық алу кезінде әрбір жасырылған шаңырақтан «алынатын» алымның екі есе сомасын өндіріп алумен жазаланды.¹⁰⁹ 149-бап селолық немесе отырықшы қоғамдардың салық төлеуіне қатысты — орыс шаруаларына, дүнгендерге, ұйғырларға өздеріне бөлінген мемлекеттік жер үлесі үшін мемлекеттік шаруалармен ортақ негізде оброк салығы салынды.¹¹⁰ Сонымен бірге Қазақстан тұрғындарына заттай және ақшалай земстволық міндеткерліктер жүктелді. Бұл міндеткерліктер негізінен төрт далалық облыстың қазақ халқына қатысты болды. Ереже Император маңындағылар кабинетінің жерінде орналасқан қазақтарға қолданылмады. Құлынды даласында (Ертіспен Обь арасында), Алтай таулы аймағында көшіп жүретін қазақтар жер пайдаланғаны үшін Кабинеттің пайдасына 6 сом 50 тиын сомасында, қалғандары — мемлекеттік қазына пайдасына 1 сом 50 тиын түтін салығын төледі.¹¹¹ Әдетте әрбір шаңырақтан алынатын түтін салығын ауыл старшындары жинады; өз кезегінде, олар алынған қаражатты болыс басқарушысына берді, ол ауылдармен тікелей байланысы бар шешуші тұлғаға айналады. Болыс сайлауының паракорлық, қулық-сұмдық, жалған хабар таратуды еркін пайдаланатын «партиялардың» өте кескілескен күресімен өткізілетіні міне сондықтан. Әрбір топ өздерінің саяси қарсыластарын құлату және өздері ұсынғандардың жеңісін қамтамасыз ету үшін мүмкін болған құралдардың бәрін пайдаланды.¹¹² Болыстардың саны халық санына, шаңырақтар санына қарай өзгеріп отырды. Мысалы, 1896 жылы Торғай облысында 47 болыс, 70 134 шаңырақ болды.¹¹³ Жалпы алғанда 1886—1891 жылдардағы Ереже ХІХ ғасырдың аяғындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму жағдаяттарын көрсете отырып, ХІХ ғасырдың 20-жылдарының өзінде-ақ басталған жаңалықтардың жалғасы және аяқтаушы кезеңі болды.

Шаруашылық және әлеуметтік саяси үрдістердің бүкіл қайшылықты, күрделі жүйесін реттеуде нысанды түрде игі рөл атқара отырып, реформа өлкені біржола империяның отарлық шет аймағына айналдырды, Қазақстанды игеруді тездетіп, Ресей кәсіпкерлерінің аймақтың орасан зор табиғи және өзге де байлықтарын еселеп алуын жеңілдетті, үкіметтің фискальдық саясаты жағдайды тереңдете түсті.

5. АЙМАҚТАҒЫ ӘСКЕР КҮШІНІҢ АРТУЫ

Тұрақты және казак әскерлерінің мәртебесі. XIX ғасырдың екінші жартысы патшалық Ресейдің Қазақстандағы әскери құрамаларын одан өрі шоғырландыру, қарулы күштерді еселей түсу, әскер топтарының құрылымы мен ұйымдастырылуын жетілдіру, өлкенің стратегиялық орталықтарына ірі гарнизондарды орналастыру кезеңі болды.

1853—1864 жылдарда құрылған Сырдария әскери шебіне және 1847—1854 жылдарда құрылған жаңа Сібір шебіне сүйене отырып, Ресей Оңтүстік Қазақстандағы соғыс қимылдарын өрістетті. 1864 жылы Орынбор өлкесі жағынан екі ірі әскери құрама шығып, подполковник Веревкиннің отряды (4 рота жаяу әскер, екі жүздік казак, 10 зеңбірек және 6 мортир, 2 ракеталық қондырғы) Қоканның Созақ және Түркістан, Шолаққорған бекіністерін алды; Сібір шебі жағынан полковник Черняевтың отряды (10 жаяу әскер ротасы, сібір казактарының екі жүздігі, мың ерікті казак жігіттері, 13 зеңбірек және 5 мортир) да сондай-ақ Қоканның Тоқмақ, Пішпек, Мерке, Әулиеата және Шымкент бекіністерін басып алды.¹¹⁴

Олар Орынбор ведомствосының сол қанатын Сібір ведомствосының оң қанатымен жалғастырған жаңа Қокан әскери шебінің құрамына енгізіліп, Орынбор әскери губернаторына бағындырылды. Жаңа Қокан әскери шебіне патшаның ең жауынгер өрі қаныпезер әскербасыларының бірі, сол кезге қарай генерал-майор шенін алған, кейіннен Түркістан генерал-губернаторы болған Черняев командалық етті. Оның құрылуымен Қазақстан аумағын әскери шептер мен бекіністі аудандардың тұтас «қамалымен» қоршау аяқталды. Сонымен XIX ғасырдың 60-жылдарының орта шенінде Ресейдің Орталық Азия аймағындағы үздіксіз үдемелі қозғалысының және Қазақстанды жүз жылдан астам уақыт бойына созылған әскери отарландыру қимылдарының нәтижесінде өлке метрополияның құрамына біржола кірді.

Уақыты жағынан бұл Ресейде XIX ғасырдың 60—70-жылдарында буржуазиялық әскери реформалардың жүргізілуімен, әскерлерді жарақтандыру және басқару ісін жетілдіру, оларды орналастыру жүйесін қайта ұйымдастырумен, соғыс қуатының арттырылуымен тұстас келді.¹¹⁵ Қазақстандағы патша қарулы күштерінің ұйымдастырылуы да түбегейлі өзгерістерге ұшырады, ол бір жағынан сыртқы шекараны нығайтуға, ал екінші жағынан, ұлт-азаттық қозғалыстары мен көтерілістер туған жағдайда оларды басып-жаныштауды ұйымдастырудың мүмкін болуына бағытталған еді.¹¹⁶ Дала өңірінде жаңа отаршылдық тәртіптерді нығайту үшін, Ресей империясының басқа жерлерінен айырмашылығы, мұнда тікелей Әскери министрлікке бағындырылған әскери-әкімшілік басқару жүйесі орнатылды.

1864 жылы өлкені жаулап алуда зор рөл атқарған Дербес Орынбор және Сібір корпустары қысқартылды. Олар «Орынбор өлкесінің әскерлері» және «Батыс Сібір әскерлері» деп аталды. Бұл әскери құрамалардың қарулы күштерінің ұйытқысы — тұрақты әскерлер, ең алдымен облыстық және уездік қалаларда, бекіністерде орналастырылған шептік жаяу әскер батальондары, қамалдық және далалық артиллерия, инженерлік бөлімдер, тұрақты емес әскер — казак құрамалары болды.¹¹⁷ Әскери тарихшы К.К.Абаза Оралдан Қытай шекарасына

дейінгі бүкіл Түркістанды небөрі жеті шептік батальон бағындырды деп мақтанышпен атап өтті.¹¹⁸

Тұрақты далалық әскерлер де, казак гарнизондары да болмаған алыстағы жерлер мен елді мекендерге резервтегі бөлімдерден тұратын жергілікті әскерлер, ішкі қызмет әскерлері: губерниялық батальондар, уездік жергілікті, этап және айдауыл командалары орналастырылды. Олар 1864 жылы таратылған ішкі күзет корпусын алмастырды. Оның үстіне бұл жергілікті командалар өз құрамы жағынан едәуір ауқымды болатын. Мысалы, Орал командасында 300 қатардағы жауынгер және 4 офицер болды, оларға қоса тағы да 150 қатардағы жауынгер мен 15 унтер-офицер іссапарға жіберілді. Команда Орал әскери губернаторына бағынды, оның бөлімдері Калмыков және Гурьев бекіністеріне орналастырылды. Кейіннен команда полк командирі құқығымен Орал облысы әскерлері штаб бастығының қарамағына көшті. 1871 жылы империяның Әскери Кеңесі Орал және Торғай облыстарының әскери губернаторларына бағынатын Ырғыз, Торғай бекіністерінде, Қарабұтақ фортында және Жем бекетінде жергілікті командалар құру туралы шешімді бекітті. 1865 жылы Сібір қазақтары облысы әскерінің командиріне бағынатын Петропавл жергілікті командасы құрылады. 1880 жылы Ақмола облысының Ақмола, Атбасар және Көкшетау уездерінде; Семей облысының Қарқаралы, Көкпекті және Зайсан уездерінде жергілікті командалар құрылды, олардың штаттары: Ақмолада — 166, Атбасарда — 124, Көкшетауда — 108, Қарқаралыда — 106, Зайсанда — 182 адамнан тұрды. Кейіннен Көкпекті жергілікті командасы Қытай шекарасында жаңадан ұйымдастырылған Қатон-Қарағай бекетіне ауыстырылды.¹¹⁹

1867—68 жылдардағы әкімшілік реформалар бойынша Қазақстан аумағы үш генерал-губернаторлық: Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарына қарады. Оларды әскери-халықтық басқару бойынша Ресейдің әскери министріне бағынған генерал-губернаторлар басқарды. Олар азаматтық және әскери биліктің бәрін толық өз қолдарында шоғырландырып, бүкіл аумақтағы барлық әскерлердің командашысы да болды.

Облыстарды әскери губернаторлар басқарды, олар да әскери және әскери-халықтық басқаруды өз қолдарына жинақтады. Орал және Жетісу облыстарында әскери губернаторлар сонымен бірге тиісті казак әскерлерінің тағайындалған атамандары болды. Ақмола және Семей облыстарында әскери губернаторлар Сібір казак әскерлерінің өз аумағында орналастырылған полктары жөнінде тағайындалған атамандар құқықтары мен міндеттерін атқарды. Атап айтқанда, Ақмола облысында бұлар — 1, 2, 3, 4, 5 және ішінара 6-полк округінің жерлері, Семейде — Сібір казак әскерінің 6, 7 және 8-полк округтерінің аймағы. Казак құрамаларына командалық етуде облыстардың әскери губернаторлары осы облыстар туралы арнаулы ережелерді басшылыққа алды.

Облыстар майор шеніндегі әскери бастықтар басқаратын уездерден тұрды. Олар әскери, әскери-халықтық және полициялық басқаруды біріктіріп, жергілікті әскерлердің, әскери мекемелер мен бекіністердің де командирлері болды.¹²⁰

Ресейдегі әскери басқаруды қайта ұйымдастыру саласындағы негізгі өзгеріс әскери-округтік жүйенің енгізілуі болды. «Әскери округтер ту-

ралы ережеге» (1864 жылғы тамыз) сәйкес, Орынбор және Батыс Сібір әскери округтері құрылды. Облыс әскерлерінің әскербасына барлық әскери бөлімдер, әскери мекемелер мен жергілікті командалар бағынды. Округ өлке мен облыс ауқымындағы «өзінше бір әскери министрлік» сияқты болды.¹²¹

Орынбор әскери округі 1865 жылы құрылып, Қазақстаннан оның құрамына Орал және Торғай облыстары кірді. Бұл округтің аумағына 105-ші Орынбор жаяу әскер полкы мен 4-ші роталық құрамының 1874 жылы Орынбор жергілікті батальоны етіп құрылған Орынбор резервтік батальоны кірді. Оның аумағында Торғай, Ырғыз, Ойыл, Ақтөбе Темір бекіністері мен Қарабұтақ форты орналасты. Хиуа хандығы тарапынан түрікмендер мен хиуалықтардың шабуылдарынан шекараның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін 1862 жылы оңтүстік Жемде Төменгі Жем бекеті ашылды. 1880 жылы Орынбор әскери округі таратылады. Торғай және Орал облыстары Қазан әскери округіне бағынуға көшіріліп, онда 1917 жылға дейін болды. Округтің құрамына 15-армиялық корпус, 11 казак жүздігі, екі казак батареясы, сондай-ақ жергілікті әскерлер кірді.¹²²

Батыс Сібір әскери округі де 1865 жылы ашылды. 1882 жылы Омбы әскери округі етіп қайта ұйымдастырылды, оған Ақмола және Семей облыстары кірді. Округтің маңызды стратегиялық мәні болды, оның аумағында шептік жаяу әскер батальондары, камал артиллериясы және жергілікті әскерлер (барлығы 35 жаяу әскер командасы), сондай-ақ казак (Сібір және Жетісу) әскерлері орналасты. Округ әскерлері облыс аумақтарында да орналастырылды, мысалы, Семей облысында екі шептік батальон, жаяу және атты атқыштар батареялары, бір Сібір казак полкы болды. 1882 жылы жергілікті командадан 4-роталық құрамның Семей резервтік жаяу әскер батальоны құрылды. 1882 жылғы 25 мамырда Ақмола, Семей, Жетісу облыстары құрамында Дала генерал-губернаторлығы құрылады. Жаңа өлкенің генерал-губернаторы сонымен бірге Омбы әскери округінің әскербасы әрі Сібір казак әскерінің тағайындалған әскери атаманы болды. Дала өлкесінің бірінші генерал-губернаторы болып Жетісуды отарлау жөніндегі қажырлы әскери-шаруашылық қызметімен белгілі, инфантерия генералы Г.А.Колпаковский тағайындалды.

Түркістан әскери округі 1867 жылы құрылды. Қазақстан аумағынан оған Сырдария және Жетісу облыстары құрамындағы бүкіл оңтүстік енгізілді. Орта Азия жаулап алынғаннан кейін Сырдария облысында бұрынғы әскери маңызын жоғалтқан Перовск және Шымкент форттары, Әулиеата және Қазалы инженерлік бекіністері болды. Перовскіде бір жергілікті команда тұрды, ал Қазалыда 22 зеңбірегі бар камал артиллериясының ротасы орналасты.

Жетісу облысында бес Сібір шептік батальоны мен үш казак полкы (екеуі сібірлік және біреуі жетісулық), батыс сібір артиллериялық бригадасының үш батареясы және бір саперлік рота орналасты. Верный қаласына Өскемен бекінісінен ауыстырылған камал артиллериясының ротасы орналастырылды. 1889 жылы ол таратылып, жергілікті артиллериялық командасы бар екінші (Ташкенттен кейін) округтік артиллериялық қойма құрылды.¹²³

Облыста бес бекініс: Жаркент, Бақты, Зайсан бекеті, Пржевальский және Нарын бекіністері болды (соңғы екеуі – Солтүстік Қырғызстанда).

1882 жылы Жетісу облысы Түркістан өлкесінің құрамынан Дала генерал-губернаторлығына беріліп, Омбы әскери округіне кіреді, 1898 жылғы 1 шілдеде қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына қайтарылып, Түркістан әскери округіне кіреді, онда 1917 жылға дейін болды. Облыста корпусық басқару дейтін (әскерлер мен оларды басқарудың армиялық корпус мәртебесі болған) енгізілді, бірақ штат саны көбейтілмеді.¹²⁴

Орта Азия аумағының әскери инфрақұрылымының құрамына бес пароходтан, бір бумен жүретін баркастан, 9 баржадан және бірнеше ескекті кемелерден тұратын Арал әскери флотилиясы да енді. Флотилияның адам құрамы 13 офицерден және 328 матростан тұрды. Флотилия 1873 жылы Хиуаны жаулап алуға қатысты, Орта Азия бағындырылғаннан кейін ол таратылып, оның кемелері Әмудария әскери флотилиясына берілді.¹²⁵

Қазақстан аумағы Орта Азияны жаулап алуға арналған бұрынғы стратегиялық алғышеп маңызын жоғалтқанына қарамастан, патша үкіметі мен әскери басшылық әскери құрамалардың ұйымдастырылуы мен құрылуын, олардың орналастырылуын жетілдіру, инженерлік жағынан қамтамасыз етілуін, желілік байланыстарды және қатынас жолдарын жақсарту, артиллериялық қоймаларды және басқаларын орналастыру жөнінде қажетті шаралар қолданды. Мәселен, 1873 жылдың мамырында Ташкенттен Верныйға дейінгі телеграф қатынасы ашылды, 1878 жылы Шымкент пен Түркістан қосылды, 1879 жылы телеграф желісі Перовскіге дейін, 1880 жылы Қазалыға дейін, ал 1888 жылы Ырғызға дейін жеткізілді. 1880 жылы Орск – Қазалы – Перовскіні жалғайтын Орынбор пошта жолы жабылды.¹²⁶ Жиырмамыншы ғасырдың басында бүкіл Орталық Азия аймағында зор әскери-стратегиялық маңызы болған Орынбор – Ташкент темір жолы салынды.

Далалық гарнизондар мен кейбір жергілікті командалардың құрамына қысқарту жүргізілді. Мәселен, Ойыл бекінісінің штаты 1882 жылғыдан 3 офицер мен 128 төменгі шенділерге, Төменгі Жемде – 3 офицер және 199 қатардағыларға, Темірде – тиісінше 2 және 62 адамға, Ырғызда – 2 және 115, Торғайда – 35 төменгі шенділерге, Ақтөбеде – бір офицерге және 75 қатардағыларға, Қарабұтақ фортында – 7 төменгі шенділерге қысқартылды. Торғай және Ырғыз жергілікті командаларының, сонан соң Ақтөбенің де жергілікті командасының штаттарына қысқарту жүргізілді. Қостанай жергілікті командасының штаты бір офицерге және 10 қатардағыларға көбейтілді. Орал облысында Калмыков жергілікті командасының штаты бір офицерге, үш унтер-офицерге, төрт ефрейторға және 35 қатардағы солдатқа қысқартылды. Әскери маңызынан айрылған Орск, Орынбор және Петропавл бекіністері таратылып, есептегі бекіністер құрамынан шығарылды. Бекініс құрылыстары жергілікті казак әскерлерінің қарауына берілді. Олар әдеттегі губерниялық және уездік қалалар мәртебесін алды.

Батыс Сібір ведомствосының аумағында да осындай шаралар жүргізілді. 1862 жылғы 20 тамызда империяның Әскери Кеңесінің шешімімен Атбасар округінің Ұлытау станицасы таратылып, тұрғындары үлкен Сандықтау көлі жанындағы Жабай өзеніндегі, Көкшетау және Атбасар аралығындағы Сандықтау станицасына көшірілді. 1865 жылы Ұлытау бекіністі бекеті мен Атбасардан Ұлытауға дейінгі бекетті жол жабылды, 1866 жылы Ақтау бекінісі және Ақмоладан Ақтауға дейінгі бекетті жол жойылды.

1876 жылғы 28 қазанда жоғары мәртебелі патшаның жарлығымен Петропавл және Өскемен бекіністері, Ақмола қамалы біржола таратылады, олар қазақ даласын бағындыруда және оны әскери отарлауда XVIII ғасырдың екінші жартысы – XIX ғасырдың бірінші жартысында елеулі рөл атқарған болатын. 1881 жылғы 5 қыркүйекте Ақмола облысы әскерлерінің әскербасы және әскери губернаторы атағы, облыс әскерлерінің штабы жойылды. Жергілікті әскерлер Сібір әскери округінің штаб бастығына бағындырылды, оған Ақмола облысы әскерлері әскербасының барлық міндеттері жүктелді. Ақмола және Семей губерниялық әскери бастықтары қызметі тағайындалды.¹²⁷

Жергілікті казактар аймақтағы қарулы күштердің құрамдас бөлігі және басты әскери-полициялық күш болып қала берді. XIX ғасырдың 60–70-жылдарындағы әскери реформалар барысында Ресейдің жоғары мемлекеттік және әскери топтарында қазіргі жағдайларда казак әскерлері қажет пе деген мәселе белсенді түрде талқыланды. Түркістанды жаулап алу аяқталғаннан кейін XIX ғасырдың 80-жылдарында бұл пікірсайыс жаңа күшпен өріс алды. Казактар өздерінің тарихи міндетін орындады және әдеттегі шаруаларға айналдырылуға тиіс деген пікірлер айтылды. Мәселен, әскери тарихшы М.Венюков казак әскерлері орыс азиясында негізгі күш емес, қайта қосалқы құрал ғана болып табылады деп жазды.¹²⁸

Ұзақ дауласудан кейін казактарды сақтап қалу дұрыс, бірақ бұл орайда оларды басқаруда қажетті өзгерістер жүргізу керек деген қорытынды жасалды. 1862–1871 жылдарда Ресейдің Әскери министрлігі казак әскерлеріне түбегейлі қайта ұйымдастыру жүргізіп олардың қатарларын өзгертті, кейбіреулері таратылды, жаңалары құрылды. Әскерлердің тағайындалған атамандары облыстың әскери губернаторлары мен әскерлерінің әскербасылары құқықтарын пайдаланатын болды.

1875 жылдың сәуірінде Дон казак әскерінің әскери міндеткерлігі туралы жаңа жарғы бекітіліп, ол сонан соң басқа әскерлерге де таратылды. Ол казактардың әскери қызметін біршама жұмсартты, казактар өмірінің ережелері мен нормаларын жаңа заман талаптарына орайластырды. 1881 жылға қарай әрбір әскерлер өзіне арналған «Әскери міндеткерлік туралы Жарғыға үйлестірілген қызмет ету тәртібі туралы ереже» алды. Ол XIX ғасырдың аяғына дейін қолданылды.

1874 жылғы 9 наурызда Орал казак әскерінің әскери міндеткерлігі туралы ереже қабылданды. 19 жасқа толғандар казактарға жазылып, олардан ант алынды. Алғашқы екі жылда жас казактар ішкі қызметшілер қатарында болды, содан соң 15 жыл саптағы жауынгерлік қызметтің далалық қатарына түсті, сонан соң қайтадан 5 жылға ішкі қызметке оралып, запасқа шықты. Әскердің құрамы әрқайсысында алты жүздік бар, тоғыз атты әскер полктерінен тұрды. Олардың ішінде үш полк бейбіт уақытта қызмет атқарды, сонымен бірге Оралда бір оқу жүздігі және Санкт-Петербуркте Орал казак эскадронының лейб-гвардиясы болды.¹²⁹

1886 жылы бейбіт уақыт штаты бойынша Орал әскері 15 жүздіктен және бір жеке жүздіктен тұратын үш атты әскер полкін, ал соғыс уақытында 45 жүздіктен тұратын сегіз атты әскер полкін шығаратын еді. Әскери топ құрамы бейбіт уақытта 103 офицер мен 2662 казак, ал соғыс кезінде 181 офицер және 7804 казактан тұрды. Саптағы әрбір казактың бекітілген қару-жарағы – винтовка, револьвер, қылыш және бірінші қатардағылар-

да сүнгі болды. Орал казак әскерлері Орынбор казак әскерлерімен бірге 14-атты әскер дивизиясының құрамына кірді және еуропалық Ресей мен Түркістанда әскери қызмет атқарды, Ақтөбе, Ырғыз, Төменгі Жем, Торғай, Ойыл далалық бекіністерінде және Қарабұтақ фортында гарнизон болып тұрды.¹³⁰ Патшаның мерекелік басылымында атап өтілгендей, Орал (Жайық) казактары «Еуропалық Ресейдің оңтүстік-шығыс түкпіріне» орналасып, «Еуропа мен Азия арасындағы шекара болып табылатын өзенде орыс халқының күзетшісіне» айналды.¹³¹ 1890 жылғы штат бойынша әскер соғыс уақытында 4, 5, 6 және 7-полктердің төрт 6 жүздігі, 8 және 9-атты әскер полктерінің екі 4 жүздігі құрамында 32 жүздік шығара алатын болды.¹³²

1876 жылғы 10 маусымда Әскери міндеткерлік туралы жарғы және 17 атты әскер полкі, сегіз атты-артиллериялық батареясы және бір запастағы батареясы штаты бар Орынбор казак әскерінің әскери қызметі туралы ереже бекітілді.¹³³

Орал және Орынбор казак әскерлері Орталық Азияны жаулап алуға белсене қатысты. 1853 жылы Қоқанның Ақмешіт бекінісін алуға Орынбор әскери губернаторы В.А.Перовскийдің экспедициялық корпусының құрамында Орал казактарының екі жүздігі және Орынбор казактарының бірнеше полкі қатысты. 1866—68 жылдарда Бұхара өмірлігін бағындыруға Орал казактарының Жизакқа, Оралтөбеге және Ходжендке жорық жасаған үш жүздігі қатысты. Тағы да екі жүздік Бұхара түбіндегі Зерабұлак биіктігінде соғысты, Самарқан мен Қаршыға шабуыл жасауға қатысты. 1873 жылы Орынбор казак әскерлерінің 12 жүздігі мен бір батареясы генерал-губернатор Кауфманның Түркістан отряды құрамында Хиуаны алуға қатысты. Хиуа хандығын бағындыруға Орал казактарының бес жүздігі де қатысты, сол үшін олардың бас киімдері «1873 жылғы Хиуа жорығы үшін» деген белгілермен әсемделетін болды. 1875—76 жылдарда 4-жиынтық Орынбор-Орал полкі Қоқан хандығын жаулап алуға қатысып, Махрам қыстағы жанындағы кескілескен ұрыс кезінде казактардың екі жүздігі коқандықтардың 5 мыңдық жасағын қанға бөктірді. 1880—81 жылдарда 2-Орал казак әскерінің бесінші жүздігі және 5-Орынбор полкінің алты жүздігі «ақ генерал» Скобеловтің экспедициялық корпусы құрамында Оңтүстік Түрікменстанды жаулап алуға қатысты.

Ұрыстар барысында сан мыңдаған бейбіт тұрғындар қаза тапты. Ал казактар Георгий ленталы күміс медальдармен және бас киімге тағатын «1881 жылғы 12 қаңтарда Геок-тепе бекінісіне шабуыл жасағаны үшін» белгілерімен марапатталды.¹³⁴

Орынбор казак әскерінің самодержавия алдында сіңірген еңбектерін Ресейдің Еуропадағы, Балқандағы, Кавказдағы, Түркістандағы және басқа жерлердегі соғыстарына қатысқаны үшін әр түрлі уақытта тапсырылған 50-ден астам тулар мен жауынгерлік белгілері дәлелдейді. Олардың арасында Қоқан және Хиуа хандықтарын, Бұхара өмірлігін, Түрікменстанды бағындыруда марапатталған айырым белгілері де бар. Ал 6-Орынбор казак полкі тіпті Памирде ауғандармен де соғысты.¹³⁵

Қазақстанда Сібір казак әскері де патша өкіметінің нақ сондай сенімді тірегі болды, ол бір мезгілде Батыс Сібір әскери округі әскерлерінің әскербасы және казак әскерлерінің әскери тағайындалған атаман болған Батыс Сібір генерал губернаторының қарамағына қара-

ды. 1869 жылы империяның Әскери Кеңесі оларды басқаруды орналасқан жеріне жақындату үшін Ақмола және Семей облыстарында Сібір казак әскерінің бөлім атамандары басқаратын екі әскер бөлімін құрды.

1871 жылғы 2 қарашада Сібір казак әскерінің әскери міндеткерлігі туралы жаңа ереже шықты, ол казактардың жасақталуының және әскери қызметтен өтуінің жалпы ережелерін реттеді. Әскер штаты бейбіт уақытта алты жүздік құрамындағы үш атты әскер полкінен, ал соғыс кезінде тоғыз полктен, барлығы 8200 саптағы казактан тұрды. Саптағы казактар қызметін Батыс Сібір әскери округі әскербасының нарядтары бойынша өтеді, ішкі қызмет казактары облыстық және уездік мекемелер, алтын кәсіпшіліктері, кен қазу орындары және т.б. полицейлік қызмет атқарды.

Сібір казак әскерінің полктері: 1-іншісі – Көкшетауда, 2-іншісі – Атбасарда, 3-іншісі – Пресновск станицасында, 4-іншісі – Петропавлда, 5-іншісі – Николаевск станицасында, 7-іншісі – Коряковск бекінісінде, 8-іншісі – Семейде, 9-ыншысы Өскеменде орналасты. Әскердің әрқайсысында сегіз зеңбірегі бар үш батареядан тұратын атты-артиллериялық бригадасы болды.¹³⁶ 1880 жылғы 5 шілдеде Сібір казак әскерінің әскери қызметі туралы кезекті ереже бекітілді. Қызмет ететін бүкіл құрам үш топқа: дайындық, саптағы және запастағы топтарға бөлінді, оларды есептеу жыл сайын 1 қаңтардан бастап жүргізілді. Әскер бейбіт уақытта – 18 жүздік, соғыс кезінде 54 атты әскер жүздігін сапқа қойды, 30 казак астанаға атты әскер – гренардерлік полктің лейб-гвардиясына жіберілді, Омбыда бір оқу жүздігі болды.¹³⁷

Сібір казак әскері Жетісу мен Солтүстік Қырғызстанды қосып алу мен отарлауға, Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияны жаулап алуға, Шымкентті, Ташкентті, Хиуаны, Қоқанды, Әндіжанды, Маргеланды, Ошты, Наманганды, Бұхараны, Құлжаны, Ақалтеке жазирасын алуға белсене қатысты. Мысалы, 1-Сібір казак полкі қоқан жорығы кезінде Урғаз қыстағы жанындағы шайқаста қоқандықтардың мың адамдық отрядын талқандап, жартысын жайратып салды. Хақы-Хабат қыстағы жанындағы ұрыста казактар жергілікті қыпшақтардың 2 мың адамдық жасағын жойып жіберді. Осы ұрыстар үшін полк георгиевтік күміс керней және бас киімге тағылатын «1875 жылғы 3 қазанда Әндіжан қаласына шабуыл жасағаны үшін» белгілерін алды.¹³⁸

1867 жылғы 13 шілдеде Сібір әскерінің 9-шы және 10-шы полктерінің негізінде жаңа Жетісу казак әскері құрылады. Өкімет орындары «атты әскер – әскердің қымбат тұратын құрылымы» деп санағанымен, олар орасан көп қаржылық және материалдық шығындарға барды, өйткені «тарихи қажеттілік туғызған Орта Азияның терең түпкіріне біздің ілгерілеуіміздің басталуы» «Орыс императорының тәжіне тағылатын аса қымбатты маржан» – Түркістанға жақын жерлерде ең оңтүстіктегі казак әскерін құруды керек етті.¹³⁹ Жетісу әскерінің штаты 43 офицерден, 123 урядниктен және 2366 казактан тұратын алты жүздік құрамындағы екі атты әскер полкі етіп бекітілді.¹⁴⁰

Оның міндеттері жаңа өлкені Ресейге түпкілікті бекітіп алу, оны отарлау мен игеру, мемлекеттік шекараны күзету, аймақта қарулы күштердің бөлігін құрау болды.¹⁴¹

1879 жылғы 30 маусымда Семей казак әскері туралы ереже қабылданды, ол екі бөлімнен тұрды: 1-іншісі— әскери қызмет туралы ереже екі құжаттан: Әскери міндеткерлік туралы жарғыдан және Әскерді ішкі басқаруды ұйымдастыру туралы ережеден; 2-бөлігі — Жалпы әскери капиталды басқару туралы ережеден тұрды. Жанадан үшінші атты әскер полкі құрылды. Бұл орайда, 1-Жетісу казак полкі үнемі тұрақты қызметте, ал қалған екеуі жеңілдікте болды. Басқа әскерлердегі сияқты, казактар да үш жікке: алғашқы әскери дайындық, саптағы әскер қызметі және запастағы қызмет болып бөлінді, кейіннен одан жас ұлғаюына байланысты жасакқа ауысып, отставкаға кетті.

Казактардың бұдан кейінгі тағдырлары туралы пікірсайыс әсіресе Жетісу әскеріне ерекше қатысты болды. 1887 жылы Сібір казактары әскерінің әскери старшыны Катанаев екі әскерді Сібір және Жетісу әскерлерін бұрын болып келгеніндей бір әскери құрамаға біріктіру идеясын ұсынды. Оның ұсынысымен Омбы әскери округінің командашысы Жетісу әскерін Сібір әскерінің құрамына енгізу туралы Әскери министрлікке ұсыныс жасап кірді. Бұл шараны ол қаражат үнемдеу қажеттігіне және Орталық Азия мен Қазақстанды жаулап алудың аяқталуына негіздеді. Бірақ Верныйда басқаша ой айтылды.

Жетісу облысының әскери губернаторы және Жетісу казак әскерінің тағайындалған атаманы генерал-майор Фридэ казак әскерлерінің Бас басқармасына қызметтік жазба табыс етіп, онда ерекше Жетісу әскерін сақтап қалу қажет екендігін жан сала қорғады. Ол «казактар алмастыруға болмайтын және ерекше бағалы әскери элемент» «партизан отрядтарын құру үшін тамаша материал... атты әскер полктерінің тірегі» деп жазды.

Казактарды ол «тамаша әскери қауым», «ерлердің әскери ақсүйектері», «халықтың әскери бірлестігі» деп және басқа да керемет тенеулермен атады. Екі әскерді біріктіру әскерлерді жергілікті жерлерде басқарудың бұзылуына, байланыстардың жойылуына және т.б. қиын жағдайға әкеп соғады деп дәлелдеді.¹⁴² Санкт-Петербург мұндай дәлелдермен келісіп, Жетісу казак әскерін сақтап қалу туралы шешім қабылдады.

80-жылдары әскер бейбіт уақытта қызметке 7 штаб-офицерлерден, 24 обер-офицерлерден, 675 урядниктер мен казактардан тұратын төрт жүздік құрамында бір полк; соғыс кезінде 12 жүздіктен, 45 офицерден, 1965 саптағы казактардан тұратын үш полк шығарды. Сібірдің үш және 1-Жетісу казак полктері Батыс Сібір казак бригадасының құрамына енгізілді, ол Омбыда және бір бөлігі Түркістан әскери округінде қызмет атқарды. ХІХ ғасырдың 90-жылдарында барлық үш жікте 3,5 мың казак болды, мұның өзі әскердің бүкіл еркек казак халқының шамамен 25%-на тең болатын.¹⁴³

Басқа әскерлер сияқты, Жетісулық казактар да Қазақстанды, Қырғызстанды және Бүкіл Орталық Азияны жаулап алуға барлық уақытта да қатысты. 1860 жылдың жазында полковниктер Колпаковский мен Циммерманның отрядтары (600 казак, алты жаяу әскер ротасы, 12 зеңбірек және ракеталық команда) коқандық Тоқмақ және Пішпек бекіністерін басып алды. Бұған жауап ретінде сол жылдың қазан айында коқандық әскербасы Қанағатшахтың 5 мыңдық жасағы Верныйға жақындап келді. Алатау округінің бастығы Колпаковский (казактардың 4 жүздігі, үш жаяу әскер ротасы, төрт зеңбірек және екі ракеталық команда) Ұзынағаш жа-

нындағы шайқаста 1860 жылғы 21 қазанда оларды тас-талқан етіп жеңді. Бұл жеңіс Іледен арғы өлке мен Жетісуды түгелдей Ресейге біржола бекітіп берді, сөйтіп Орталық Азияның түкпіріне қарай шабуыл жасау үшін алғышепке айналдырды.

1871 жылдың жазында Жетісу казактарының отряды Қытайдың Құлжа қаласын басып алып, онда 1883 жылға дейін болды. 1873 жылғы Хиуа жорығында 1-Жетісу полкінің бесінші жүздігі ерекше «көзге түсті», онда Әмудариядағы батпаққа 2 мың әйелдер, балалар мен қарттар қуып тығылып, аяусыз кескілеп өлтірілді. Әскери тарихшының жазғанындай, «казак жүздіктері лап қойып, ешкімді аямастан, өз жолындағылардың бәрін жайпап өтті».¹⁴⁴ Казактарға әскери бас киімдеріне тағатын «1873 жылғы Хиуа жорығында көзге түскені үшін» деген жазуы бар 200 белгі берілді.

Сөйтіп ХІХ ғасырдың 60–90-жылдарында патша өкіметі Қазақстанда оны әскери отарлауды түпкілікті орнықтыру, халық көтерілістері мен қозғалыстарын басу үшін тұрақты да, тұрақты емес те әскерлерді қамтитын қуатты әскери ұйым құрды.

ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында Қазақстан аумағында Түркістан, Қазан және Омбы әскери округтерінің құрамына кірген мынадай әскер бөлімдері орналасты:

1) Уездік Ақмола, Ақтөбе, Верный, Гурьев, Жаркент, Зайсан, Ырғыз, Қостанай, Көкшетау, Лепсі, Перовск, Аягөз, Темір, Торғай, Ойыл, Өскемен, Черняев және Форт-Александровск қалаларында – жергілікті жаяу әскерлер, казактардың, айдауылдық, карауылдық және жасақтық командалар, отрядтық дружиналар, мемлекеттік отряд роталары және басқа да көмекші бөлімдер.

2) Зор әскери-стратегиялық маңызы бар облыстық және уездік ірі орталықтарда атқыштар полктерінің запастағы құрамалары орналасты. Мысалы, Әулиеатада – 3-Сібір запастағы полкінің екі ротасы; Қазалыда – 4-Сібір запастағы атқыштар полкі, 1-Сібір запастағы атқыштар полкінің 5-ротасы, Сібір запастағы атқыштар полкінің 12-ротасы, 4-Түркістан атқыштар батальоны, 31-Түркістан оралымды жеңіл батареясы; Қостанайда – 246-запастағы жаяу әскер полкі; Перовскіде – 3-Сібір запастағы атқыштар полкі; Петропавловскіде – 33-Сібір запастағы атқыштар полкі; Семейде – 24-Сібір запастағы атқыштар полкі; Түркістанда – 242-Самара жасағы; Черняевта – 4-Сібір запастағы атқыштар полкі; Верныйда 20-ға жуық әр түрлі әскери бөлімдер, соның ішінде 27-Түркістан оралымды жеңіл батареялы артиллериялық команда және жергілікті артиллериялық қойма, 240-Симбирск мемлекеттік жасақ дружинасы; Ырғызда – 13-Орынбор атқыштар полкі; Аягөзде – 240-Симбирск жаяу дружинасының 4-ротасы және Сергиополь атты әскер-жазалау командасы.¹⁴⁵

Казактардың полктері мен жүздіктері өлкенің мына мекендерінде орналасты:

1) Оралда – Орал казак әскерінің әскери штабы, осы әскердің 1-бөлімі, әскердің 1, 2 және 3-запастағы жүздіктері, бірінші Орал запастағы казак полкі, 10-Орал запастағы казак полкі, 2-Орал казак батареясы және Орал казак әскерінің 5-ерекше жүздігі. Калмыков пен Гурьевте Орал казак әскерінің 2 және 3-бөлімдерінің штабтары орналасты, ал Темір мен Ойылда Орал әскерінің жергілікті атты әскер командалары тұрды.

2) Верныйда – Жетісу казак әскерінің әскери басқармасы, 3-Жетісу казак полкінің штабы, запастағы жүздік, қару-жарак шеберханасы. Жаркентте – 1-Жетісу казак полкі және штаттан тыс атты-артиллерия взводы, Лепсіде – 4-Жетісу жасақтық казак жүздігі, Бактыда 3-Жетісу казак полкінің бірінші жүздігі.

3) Сібір казак әскерінің бөлімдері мыналар болды: Зайсанда – 3-Сібір казак полкі, Қапалда – 9-Сібір казак полкі және 3-Орынбор казак батареясы, Өскеменде – Сібір казак әскерінің 3-бөлімі.

Орал, Орынбор, Сібір және Жетісу казак әскерлерінде барлығы 38 атты әскер полкі, 12 жеке және 44 ерекше жүздік, 11 айдауылдық жарты жүздік, 2 гвардиялық атты әскер жүздігі, 1 гвардиялық атты әскер жарты жүздігі, 1 гвардиялық атты әскер взводы, 5 атты-артиллерия дивизионы және 4 жеке атты-артиллерия батареясы болды. 4 атты әскер полкі, 2 жүздік, 4 жасақшылық жүздік, бір-бірден жаяу жүздік, гвардиялық взвод, атты әскер жарты жүздігі, 1 атты-артиллериялық батарея запаста тұрды.¹⁴⁶

Сонымен Қазақстандағы патша саясаты солдаттардың найзалары мен казактардың қылыштарына сүйенді, әскери-оккупациялық сипатта (Г.Сафаровтың анықтауы бойынша – «өте қанішерлік сипатта») болды. П.Г.Галузоның пікірінше, Жетісу казактары Ресей әскери феодалдық империализмнің көк найзасы рөлін атқарды, Т.Рысқұлов жергілікті казактарды Патша әкімшілігінің әскери-күзет күші деп санады.¹⁴⁷

6. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ 60–90-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-САЯСИ РЕФОРМАЛАР

Қазақстан және Орталық Азияның оған жапсарлас жатқан облыстары біржола жаулап алынғаннан кейін Ресей империясының үкіметтік топтарына ұлттық шет аймақтарды басқару жүйесі туралы мәселе өткір қойылды. Әсіресе бұл проблема халқының этникалық құрамы ала-құла, әлеуметтік және экономикалық даму деңгейі әр түрлі Орталық Азия мен Қазақстан үшін ерекше күрделі болды.

ХІХ ғасырдың 60-жылдарының орта шеніне дейін Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты мәселелерді негізінен Батыс Сібір және Орынбор генерал-губернаторлары қарады. Олар «Ресей императорының өкілетті өкілдері» болды. 60-жылдардың ортасына қарай Орынбор және Батыс Сібір казактарын басқарудың әкімшілік жүйесіне өзгерістер енгізілді, Бөкей хандығын басқару жүйесі қайта ұйымдастырылды. Алатау округтік приказы және 1865 жылы Түркістан облысы құрылды. Бірақ бұдан басқару жүйесі күрделі өзгерістерге ұшырамады. Сондықтан, басқаруды қайта ұйымдастыру жөнінде бірқатар жобалар әзірленді. Сайып келгенде, арнайы құрылған «Дала комиссиясының» жобасына артықшылық берілді.

Қабылданған реформаның жалпы бағыты үшін әскери министр Д.А.Милютиннің ықпалы зор болды, ол өз көзқарасын «Дала комиссиясының» мүшелерімен әңгімелескен кездерінде талай рет айтқан болатын.

Ол басқарудың әскери әкімшілік тұрғыда ұйымдастырылуын көздеді.¹⁴⁸ Милютиннің бұл көзқарастары «жоғары азаматтық басқаруды әскери бөлімнен бөлу немесе бөлмеу» туралы мәселені талқылаған кезде айқын көрінді.

ҚР ОМА мен РМЭТА-да сақталған мұрағат материалдарын негізге алғанда реформалардың басты мақсаттары мыналар болған деп қорытынды жасауға болады:

1) Басқаруды қайта ұйымдастыру — реформаға дейінгі кезеңмен салыстырғанда неғұрлым тиімді әкімшілік аппарат құру және өзін-өзі қаржыландыруға тиісті жергілікті «өзін-өзі басқарудың жаңа жүйесін құру».

2) Аса маңызды Орта Азиялық рыноктарды басып алу, оның аса бай өсімдігі мен минералдық ресурстарын игеру үшін және Орталық Азияға одан әрі шабуыл жасау үшін Қазақстанды патша өкіметінің базалық лагеріне айналдыру.

3) Әскери бөлімшелерді және шенеуніктердің орасан көп мөлшерін ұстауға арналған шығындарды жабу үшін салық жинауды көбейту.

4) Қазақстан жерін мемлекеттік меншік деп жариялау - қазақ даласын одан әрі отарлау үшін алғышарттар жасау.

5) Әкімшілік басқаруды жеңілдету және қазақ халқына салық салу жүйесін жетілдіру мақсатымен нақты әкімшілік-аумақтық бөліністі айқындау және оны дамыту.

6) Жалпыимпериялық азаматтық және қылмыстық заңдарды қолдану.

7) Сот органдарының байырғы халықтың қарсылығын неғұрлым икемді реттейтін және өзінің өткір жүзін олардың күресіне қарсы бағыттайтын жаңа құрылымын жасау.

Жаңа отаршылдық әкімшілік реформа бойынша Қазақстанның бүкіл аумағы үш генерал губернаторлыққа: Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарына бөлінді. Генерал-губернаторлар барлық әскери және азаматтық билікті түгелдей өз қолдарына шоғырландырды.

Әрбір генерал-губернаторлық облыстарға бөлінді. Мәселен, Орынбор генерал-губернаторлығына — Орал және Торғай облыстары, Батыс Сібірге — Ақмола және Семей, Түркістанға — Жетісу және Сырдария облыстары кірді. Бұрынғы Бөкей хандығының аумағы 1872 жылы Астрахан губерниясының құрамына кірді, ал Маңғыстау приставы 1870 жылы — Кавказ әскери округінің қарауына, ал біршама кейініректе Закаспий облысының құрамына енді.

Отаршылдық әкімшілікке тән белгі оған әскери, саяси, сот және әкімшілік өкілеттіктерін беріп, ол әрекеттерді отаршылдық жазалау саясатын жүргізу міндеттерімен тығыз ұштастыру болды. Бұл саясат патшалық заң шығарушының Қазақстанға «өкіметтің жоғары мекемелерінде де, орта және төменгі жергілікті мекемелерінде де күшті, өз қимылдарында жергілікті халық өкілдерінің ықпалымен шектелмейтін болуы үшін дербес билік қажет деген идеясына бағындырылды»¹⁴⁹ және ол Қазақстандағы басқару органдарының бүкіл қызметіне арқау болды.

Қазақстанда әкімшілік үшін ерекше басымдықты қызмет отаршылдық мақсаттарда белгіленді. Закавказьедегі сияқты өлкедегі қызметтің бес жылы жеті жылға есептелді. Бес жылдық мерзімді қызмет еткеннен кейін өлкеде қызмет етуге қалған шенеуніктерге қосымша ақылар мен жәрдемақылар екінші рет төленді.

Бірақ патша үкіметі алуан түрлі өтемдерді төлемей, қазынаның бергендерімен қанағаттанатын отаршылдық әкімшілік құра алмады.

Облыс әкімшілігін әскери және әкімшілік билік берілген губернатор басқарды. Ол облыс аумағында орналасқан казак әскерлерінің тағайын-

далған атаманы болып та саналды. «Ережеде» далалық облыстардың әскери губернаторлары саптағы дивизиялардың командирлеріне теңестіріледі деп көрсетілген.

Жетісу және Сырдария облыстарының әскери губернаторлары шекаралық істермен де айналысты. Оларды Әскери министрліктің ұсынуы бойынша, ал қалған облыстардың әскери губернаторларын Ішкі істер министрлігінің Әскери министрлікпен келіскен ұсынысы бойынша патша қызметке тағайындап, қызметінен босататын болды.

Әскери губернаторлар жанынан облыстық басқармалар құрылды. Вице-губернатор басқарманың төрағасы болып саналды.

Облыстық басқарма үш бөлімшеден: өкім беруші, шаруашылық және сот бөлімшелерінен тұрды; әрқайсысын аға кеңесші басқарды.

Өз кезегінде облыстар уездерге бөлінді. Жетісу облысына: Сергиополь, Қапал, Верный, Ыстықкөл және Токмақ уездері кірді, сәл кейініректе Жаркент уезі құрылды; Сырдарияға – Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Ташкент, Ходжент және Жызак; Оралға – Орал, Гурьев, Калмыков, Жем; Торғайға – Елек, Николаевск, Ырғыз, Торғай; Ақмолаға – Ақмола, Көкшетау, Омбы, Петропавл уездері кірді.

1869 жылы Ақмола облысының құрамында орталығы Атбасарда болған Жаңасарысу уезі құрылды. Семей облысы – Семей, Көкпекті, Зайсан, Баянауыл және Қарқаралы уездеріне бөлінді. Кейінірек облыста Өскемен уезі құрылды.

Уезд бастықтарын облыстардың әскери губернаторларының ұсынуы бойынша генерал-губернаторлар тағайындады. Уезд бастықтарының қолына өкімшілік және полицейлік билік шоғырландырылды. Ол заңдардың, отарлық басшылықтың қаулылары мен өкімдерінің орындалуын, уездік басқару аппаратының қызметін бақылап отырды.

Сонымен бірге уезд бастықтары орталық метрополиядағыдай уездік исправник пен уездік полицейлік билік міндетін қоса атқарды. Оның үстіне Түркістан өлкесінің, Орал облысының барлық уезд бастықтарына, Торғай облысының екі – Ырғыз және Торғай уездерінің бастықтарына, сондай-ақ Семей облысының Көкпекті приставының бастығына уезде орналасқан әскери бөлімдерді қарауына алу құқығы берілді. Орал, Омбы, Петропавл, Өскемен қалаларында реформаға дейін болған полициялық учаскелер мен мекемелер сақталып қалды. Ақмола облысында полициялық пристав қызметі белгіленді.

1867–68 жылдардағы реформа бойынша жергілікті басқаруға ерекше көңіл бөлінді. Әрбір уезд болыстарға, ал болыстар бірнеше шаруашылық ауылдарын біріктірген және 100–200 шаңырақтан тұратын өкімшілік ауылдарға бөлінді. Болыстар 1000 шаңырақтан 2000 шаңыраққа дейін, кейде 3000 шаңыраққа дейін қамтыды.

Шаңырақтардың белгілі бір болыстың бір ауылынан екінші ауылына ауысуы, сол сияқты олардың солардың қатарында есептелуі ауыл шаңырақ иелерінің келісімімен рұқсат етілді. Бірақ тиісті ауыл старшындары мен болыс басқарушыларының ризалығы керек болды.

Болыс және ауыл өкімшілігін құру тәртібі бүкіл реформада көзделген Қазақстан аймағын отарлау мақсатына да қызмет етті. Отарлау саясатын адал жүргізетін адам ғана болыс басқарушысы және ауыл старшыны болып «сайлана» алатын еді. Болыс басқарушыларының, ауыл старшындары

мен олардың кандидаттарын сайлау болыс съездері мен ауыл жиындарында әрбір үш жыл сайын өткізіліп отырды. Сайлау кезінде ру топтарының күресі үнемі болып, әр түрлі жолсыздықтарға жол берілді.

Жай көпшілік дауыс алған адам қызметке сайланған, ал дауыс саны бойынша одан кейінгі адам оған кандидат болып есептелді. Болыс басқарушылары мен олардың кандидаттарын облыстық әскери губернаторы бекіткеннен кейін ғана қызметке сайланған болып есептелді. Ауыл старшындары мен олардың кандидаттарын уезд бастығы сайлау нәтижелері бойынша бекітті.

Болыс басқарушысы жарлық және полиция билігін өз қолына алып отырды. Ол «тыныштық пен тәртіптің» сақталуын, алымдардың жиналуын және т.б. қадағалап отырды. Билер сотының шешімдерін жүзеге асыру соның міндетіне кірді. Болыс басқарушысына тәртіп бұзушыларды үш күн мерзімге қамауға алу және ақшалай айып төлету құқығы берілді. Өзінің әкімшілік ауылы шегінде старшындардың да болыс басқарушылары пайдаланғандай құқықтары болды. Сырдария облысының қыстақтарында полициялық және жарлықшы билікті ақсақалдар жүзеге асырды. Әрбір үлкен қыстақты ақсақал басқарды. Әскери губернаторлықтың рұқсатымен ақсақал шағын екі қыстақты басқаратын болды.

Ақсақалдар сайлаушылар жиындарында үш жылға сайланды және оны облыстың әскери губернаторы бекітті. Ақсақалдар сайлауы болыс басқарушысын сайлау сияқты жолымен жүргізілді.

Ресей императорының 1867—68 жылдардағы реформаларды бекіту туралы тиісті жарлықтарында олардың уақытша, үш жыл мерзімге қабылданатыны арнайы атап өтілді. Үш жылдық сынақ мерзімі өткеннен кейін басқару туралы жаңа ереже әзірленіп, қарауға ұсынылуға тиіс болды.

«Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы 1867 жылғы уақытша ереженің» қолданылу мерзімі 1871 жылы бітті. 1871 жылдың басына қарай Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Кауфман басқару туралы жаңа ереженің жергілікті отаршылдық әкімшілік әзірлеген жобасын ұсынды. Ол Ресей империясының бірқатар министрліктері мен ведомстволарында қаралып, едәуір елеулі ескертпелер жасалғаннан кейін ескертпелерді жою және пысықтау үшін кері қайтарылды.

Ташкентте арнайы құрылған комиссия екі жыл жұмыс істегеннен кейін бірінші талқылау барысында айтылған ескертпелерге сәйкес пысықталған әкімшілік басқару жобасы 1873 жылдың басында заң жүзінде бекітуге енгізу үшін Әскери министрлікке берілді. 1873 жылдың аяғына қарай әскери министрлік жанынан құрылып, барлық министрліктер мен Түркістан өлкесі әкімшілігінің өкілдері қатысқан ерекше комиссия ұсынылған жобаны қарап, қанағаттанарлықсыз деп тапты.

Оңтүстік-шығыс Қазақстанды басқару жобаларын әзірлеу мен ресми талқылау орыс баспасөзінің беттерінде ұлттық шет аймақтарындағы Ресей империялық отаршылдық саясатының негізгі бағыттары жөнінде қызу айтыс туғызды. 60-жылдардың аяғы — 70-жылдардың басында Ресей империясының өнеркәсіп және сауда топтарында еркін сауда идеясы айқын көрініс тапты.

Бірқатар сәтсіз жасалған әрекеттен кейін Әскери министрлік, ақырында 1881 жылы жаңа жобаны 1867 жылғы қолданылып жүрген Уақыт-

ша ереженің орнына ресми түрде ұсынуға Ресей императорының келісіміне қол жеткізді. Талап етілген жобаны 1881 жылдың аяғында генерал Г.А.Колпаковский табыс етті. Бұл жоба (1881 ж.) әйгілі қаныпезер генерал М.Д.Скобелев төрағалық ететін комиссияда талқылануға тиіс болды. 1881 жылғы жобаны жасау кезінде өлкені басқару жөніндегі шығындардың мүмкіндігінше азайтылуы жобаның негізгі өзекті желісі болды.

1882 жылдың ақпанында әзірленген жобаның алдағы талқылануы мен бекітілуіне байланысты Скобелев Петербургке келді. Алайда комиссияның жұмыс істеуіне тура келмеді, өйткені жанадан Дала генерал-губернаторлығының құрылуы туралы болған әмірге байланысты Скобелевтың комиссиясы «Түркістан генерал-губернаторынан және алдағы құрылатын Дала генерал-губернаторынан жаңа пікірлер алынғанға дейін» жауып тасталды.

Жаңа жоба әзірлеумен іс жүзінде бір мезгілде Түркістан өлкесін сенатор Гирстің ревизорлық тексеруі басталды.

XIX ғасырдың 80-жылдарына қарай Ресейде крепостник-помещиктер мен буржуазиялық топтар арасында Қазақстанды отар ретінде игеру әдістері жайындағы қайшылықтар неғұрлым айқын көріне бастады, атап айтқанда: біріншілері жерді басып алу туралы ғана ойласа, өнеркәсіп және сауда капиталының өкілдері Қазақстанды біржола аграрлық-шикізат базасына, сауда және өсімқорлық операциялары бойынша капиталды аса тиімді орналастыру орнына айналдыруға, мүдделі болды. Мүдделердің мұндай қайшылығы 70-жылдардың өзінде-ақ Түркістанды басқару туралы ережелердің жобаларын сәтсіздікке ұшыратқан болатын. Бірақ бұл қайшылықтар 80-жылдарға қарай, сірә, бәсеңдемей, қайта еселене түсті. Сөйтіп, 1881 жылғы жобада және сенатор Гирстің Түркістанға ревизиясынан кейін 1883 жылы Гирстің жобасы жасалып, ол жоба 1884 жылы Игнатьевтің комиссиясына қарауға берілді. Игнатьев төрағалық еткен комиссия да Түркістан өлкесін басқаруды қайта ұйымдастырудың сол кезде барлық жобаларын пысықтау және қалыптастыру үшін құрылған болатын. Игнатьев басшылық еткен комиссия өзінің «жеке» жобасын жасап, оны заң тәртібімен бекітуге дейін әзірлей бастады. Талқылау барысында жобадағы қайшылықтарды жою жөнінде едәуір тынымсыз жұмыс жүргізілді. Гирс пен Игнатьев жобаларындағы алшақтықтардың әлбетте сапалық айырмашылықтары болмады, олардың айырмашылықтары негізінен алғанда отаршылдық саясаттың тиімділігін күшейтудің «әдістемесі» және тәсілдері бойынша ғана болатын. Игнатьевтің комиссиясы өзінің Түркістан өлкесін басқару туралы Ереженің жобасын қарау жөніндегі әрекетін 1884 жылғы 31 мамырда бітірді. Сол кезден бастап Әділет министрлігі мен Мемлекеттік кеңестен бастап, жоғары мекемелерде екі жыл әуре-сарсаңға түскеннен кейін жоба, ақырында, 1886 жылғы 12 маусымда заң тәртібімен бекітілді.

Қаржы, бақылау, оқу және пошта-телеграф ведомстволарын қоспағанда, Түркістан өлкесін басқару Әскери министрліктің қарауында болды, дегенмен генерал-губернатор арқылы жүзеге асырылды. Өлкенің басты басқару қызметін император тағайындайтын генерал-губернатор жүзеге асырды. Генерал-губернатор жанында кеңес, ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеуніктер және кеңсе болды.

1867 жылғы Уақытша ережені 1886 жылғы Ережемен салыстыру самодержаваниенің өлкені Орталық Ресеймен бірте-бірте біріктіруге бағытталған саясатының басты принциптері сақталып қалғанын дәлелдейді.

Отырықшы және көшпелі халықтың жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне елеулі өзгерістер жасалған жоқ. Болыс басқарушылары мен ауыл старшындарын сайлау негізі және олардың 1867 жылғы Уақытша ережеге тән құзыреті өз күшін сақтап қалды.

1886 жылғы Ережені 1867 жылғы Уақытша ережемен салыстыру басқарудың көп орталықтандырылғанын, Түркістан өлкесін басқару Орталық Ресейді басқару жүйесіне біртіндеп жақындатылғанын дәлелдейді.

XX ғасырдың басында Түркістан өлкесін басқару ең алдымен 1886 жылғы 12 маусымдағы Ережемен, сондай-ақ оған кейіннен енгізілген толықтырулармен және өзгерістермен анықталды. Сонымен бірге Жетісу облысын басқару 1891 жылғы 25 наурыздағы Далалық облыстарды басқару туралы ережеге негізделді.

1871 жылғы 30 сәуірде Ресей империясы Министрлер комитетінің отырысы болып, ол 1868 жылғы Уақытша ереженің қолданылуын 1872 жылғы 1 қаңтарға дейін ұзартты.

1871—76 жылдар кезеңінде Ішкі істер министрлігіне Орынбор өлкесі мен Батыс Сібір әкімшілігі әзірлеген алдағы реформа жөніндегі заң материалдары табыс етілді.

Орынбор өлкесі мен Батыс Сібір отаршылдық әкімшілігі 1868 жылғы Уақытша ереженің қолданылу мерзімі біткенге дейін дайындаған әкімшілік реформалардың жобалары мейлінше оларды әр түрлі министрліктер мен ведомстволарда, үкіметтік комиссияларда талқылаудан әрі бармады. Басты себептердің бірі — мемлекеттік қазынада жаңа жобаларды жүзеге асыру үшін қажетті қаржы-қаражаттарының болмауы еді. Сонымен бірге, Ішкі істер министрлігінің комиссиясы Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын біртұтас генерал-губернаторлыққа біріктіру жобасын әзірледі. 1881 жылы Орынбор генерал-губернаторлығы таратылатын болып шешілді. Соның салдарынан Орал және Торғай облыстары тікелей Ішкі істер министрлігіне бағындырылып, облыстардағы отаршылдық әкімшілігінің қызметін бақылау «қазақтар істерін» жүргізген земство бөліміне тапсырылды.

1887 жылдың қаңтарында жаңа жобаны біржола дайындау үшін Ішкі істер министрі Плеве төрағалық еткен арнаулы комиссия құрылды.

Әкімшілік басқару реформаларының нақты ұсыныстарын әзірлеу жөніндегі төрт жыл жұмыстан және оларды арнаулы комиссияның сансыз көп отырыстарында талқылаудан кейін, ақырында, ол өзінің жеке жобасын әзірледі, онда жергілікті отаршылдық әкімшілікте, жекелеген министрліктер мен ведомстволарда жасаған барлық ескертпелер іс жүзінде ескерілді.

1890 жылғы 2 мамырда Ішкі істер министрі «мүдделі ведомстволардың» қорытындыларымен қоса бұл жобаны Ресей империясының Мемлекеттік Кеңесінің қарауына ұсынды.

Дала генерал-губернаторлығын әкімшілік басқаруды қайта ұйымдастыру жобасын Мемлекеттік Кеңес бір жылға жуық қарап, 1891 жылғы 25 наурызда ғана император Мемлекеттік кеңестің Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарындағы осы облыстарды басқару аппаратынан дала гене-

рал- губернаторлығының кеңсесін құру туралы ұсынысты мақұлдап қол қойды.

1891 жылғы егіннің шықпай қалуы туғызған қаржылық қиыншылық салдарынан жаңа Ережені енгізу 1893 жылғы 1 қазанда ғана мүмкін болды.

1891 жылғы Ереже бойынша бұрынғы құқықтарымен салыстырғанда Дала генерал-губернаторлығының құқықтарына бірқатар шектеу қойылды. 1891 жылғы Ереже облыстық басқару жүйесіне айтарлықтай өзгерістер енгізді. Әкімшілік басқарудың облыстық жүйесі азаматтық билікпен қоса, әскери және әскери-әкімшілік билікті де атқарды. Жетісу облысында әкімшілік басқару жүйесі барлық инстанцияларға азаматтық және әскери билікті ұштастыруға негізделді. Басқа облыстарда әскери және азаматтық билікті қоса атқару ерекше жағдайлардағы жер аумағы қарауына кіретін губернаторлар мен уезд бастықтары арқылы жүзеге асырылды. Казак әскерлерінің станицалары орналасқан облыстарда әскери және бұқара халықты басқару жөнінде дара билік орнату қажет деп танылды.

Жетісу және Орал облыстарында губернатор қызметі бір адамға әскердің тағайындалған атаманы қызметімен біріктірілді, ал Ақмола және Семей облыстарында губернаторларға екі облыстың құрамында орналасқан Сібір казак әскерінің бөлімдері жөнінде құқықтар мен міндеттер енгізілді. Кейінгі қабылданған заңдармен Ақмола және Семей облыстарында облыстық және әскери әкімшілік басқаруды губернаторлардың қолына шоғырландырудың күші жойылды. Сібір казак әскерін басқару әскери-атаман ретінде генерал-губернаторға тікелей бағындырылды.

Өкінішке қарай, патша өкіметінің Қазақстандағы әкімшілік-отаршылдық саясатын дамытудың бұл оң либералдық сарыны одан әрі дамытылмады. Билік органдарының іс-әрекетіндегі «бірліктің» бейнебір болмауы мазасыздандырған жергілікті отаршылдық әкімшіліктің өкілдері айтқан пікірлерге сәйкес, 1891 жылғы Ережеде әскери және әкімшілік билікті біріктіру принципі қалпына келтірілді, сондықтан да әскери губернатор атағы Дала өлкесіндегі барлық облыстық әкімшілік басшыларына берілді.

1891 жылғы реформа бойынша барлық облыстарда Мемлекеттік мүлік министрлігінің мекемелері құрылды, олар екі жақты бағынышта болды — министрлікке және облыстың әскери губернаторына бағынды.

1891 жылғы ережемен Дала генерал-губернаторлығында салық инспекциясы, кен басқармасы, кеден және акциз бөлімдері құрылды.

XIX ғасырдың соңғы он жылдығында Дала өлкесінің әр түрлі аймақтарында 1891 жылғы әкімшілік-сот реформасына әр түрлі өзгерістер енгізіліп, оның жекелеген параграфтарына түзетулер жасалды.

1899 жылы Жетісу облысы Дала генерал-губернаторлығының құрамынан шығарылып, Түркістан өлкесіне қосылды. 1898 жылғы 2 маусымда Дала генерал-губернаторлығының барлық облыстарында аса ірі сот реформасы жүргізіліп, ол 1864 жылғы Ресей сот реформасының жекелеген принциптерін қолданысқа енгізді. Сонымен бірге, полициялық міндеттер күшейтілді. Мәселен, бірқатар облыстар мен қалаларда қосымша полицей урядниктерінің, қалалық полиция приставтарының қызметі енгізіліп, тұтас алғанда полицияның сан құрамы ұлғайтылды. 1897 жылғы 17 қарашада Дала өлкесінің генерал-губернаторына «қоғамдық тыныштық үшін зиянды бұратаналарды» әкімшілік жолмен жер аудару жөніндегі ерекше өкілеттік берілді.¹⁵⁰

Дала өлкесінің генерал-губернаторы және облыстардың әскери губернаторлары жыл сайынғы «жоғары мәртебеліге есептерінде» 1891 жылғы әкімшілік-сот реформасын қайта қарауды, уездік басқармалар мен уездердегі мекемелердің штаттарын ұлғайтуды, учаскелік приставтардың ерекше қызметтерін белгілеуді, кеңсе және қызмет бабымен жүріп-тұруға қажетті қаржы көлемін ұлғайту мәселелерін көтере бастады.

1899 жылы Дала өлкесінің генерал-губернаторы Таубе Ішкі істер министрлігі алдында 1891 жылғы Ережені қайта қарау туралы ресми тәртіппен мәселе көтерді. Бұл Ережені қайта қарау жөніндегі жұмысты іс жүзінде барлық облыстық әкімшіліктер жүргізді. Олар 1899 жылы жеке жоба да әзірледі, онда уездерді байырғы халықты басқару жөнінде кең өкілеттіктер берілген учаскелік бастықтар, сондай-ақ учаскелік приставтар басқаруға тиіс болған учаскелерге бөлу көзделді.¹⁵¹

Осыған сәйкес Ішкі істер министрлігінің земство бөлімінде далалық облыстарды басқару туралы жаңа ереженің жобасын әзірлеу жөніндегі жұмыс басталды. Земство бөлімінде Қазақстан бойынша қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және сот-құқықтық мазмұндағы материалдар көп мөлшерде жинақтады.

Ішкі істер министрлігінің земство бөлімі басқару туралы жаңа ереженің жобасын жыл бойы жасады. Ол баспахана әдісімен басылып, Ресей империясының бірқатар министрліктері мен ведомстволарына жіберілді.

Ішкі істер министрлігінің земство бөлімі әзірлеген жоба Қазақстанды басқаруды қайта ұйымдастырудың ХХ ғасырдың басында жасалған соңғы жобаларының бірі болды. Бұл жоба заң тәртібімен бекітілген жоқ.

Дала генерал-губернаторының 1897 жылғы есебінде және Таубенің Ішкі істер министрлігінің атына 1898 жылғы 31 желтоқсандағы №75401 хатында¹⁵² «әкімшілік биліктің тұтастығы принципін қатаң сақтау негізінде» шаруаларды, қоныс аударушыларды және қазақтарды басқаруды түбірінен қайта ұйымдастыру туралы мәселе қойылды.

1901 жылдың наурызында Сібір теміржолы комитетінің Ресей императоры қатысқан отырысы болып, онда шаруалар бастықтары институтын енгізу туралы мәселе қаралды. 1902 жылдан бастап Қазақстанның далалық облыстарында шаруалар бастықтары институтын енгізуге ұйғарым жасалды.

Шаруалар бастықтарының негізгі басқару міндеттері деревнялар мен ауылдарда тәртіпті сақтау болып табылды, олар шаруалардың өзін-өзі басқару органдарына үнемі бақылау жасап, шаруалардың лауазымды адамдарды сайлауына белсене араласып отырды, селолық және болыстық жиындарға өз дегендерін орындатты. Шаруалар бастықтары болыстық және ауылдық лауазымды адамдарды қызметке бекіту жөніндегі өздерінің құқығын кеңінен пайдаланып, «сенімсіз шаруалардың» кандидатураларын қабылдамай тастайтын еді.

ХІХ ғасырдың 60—90-жылдарында Қазақстанның әр түрлі аймақтарында әкімшілік-отаршылдық басқаруды жаңғырту әрекеттері басталды. Шығыстанушылар мен сарапшылардың қатысуымен жоғары үкімет топтары және жергілікті отаршылдық-әкімшілік, арнаулы комитеттер мен комиссиялар әзірлейтін басқару жөніндегі заң жобалары, оларды бекіту және іске асыру ХІХ ғасырдың 60—90-жылдарында патша өкіме-

тінің отарлық шет аймақтардағы әкімшілік саясатының құрамдас бөлігі болды. Бұл саясатқа патша өкіметінің Қазақстандағы жалпы саяси бағыты негіз етіп алынды, оның мәні реформаға дейінгі ескі тәртіптерді сақтап қалу, ал жекелеген жағдайларда оларға қайтып оралу болатын. Қазақстанды отарлық тұрғыда басқарудың теңсіздікке, құқықсыздыққа негізделген принципін самодержавие 1917 жылы өзі құлағанға дейін жүргізіп келді. ХІХ ғасырдың аяғында Қазақстанда орын алған экономикалық және әлеуметтік-саяси өзгерістерге қоса басқару жүйесіне де тиісті өзгерістер енгізілді. Бұл өзгерістер өлкеге отаршылдық сипатты қалыптастырды. Әкімшілік реформалардың жобалары және оларды жүргізу отаршылдық басқару жүйесін жетілдіруге, мәжбүрлеу аппаратын жаңа тарихи жағдайларға бейімдеуге бағытталды. Әкімшілік мекемелері үкіметтің саяси мүдделері талап еткен және помещиктік мемлекеттің экономикалық мүдделеріне сай келетін алым-салықтардың тұрақты түсіп отыруы мен міндеткерліктердің дер кезінде орындалуын қатаң қадағалауға тиісті болды.

Қазақстандағы ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы сот жүйесі. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы отарлық Қазақстанның сот жүйесін алғаш рет, мейлінше ірі қайта ұйымдастыру 1867—68 жылдардағы жалпыимпериялық сот органдары мен билер соттарының жаңа құрылымын енгізу болды.

Отаршылдық әкімшіліктің аса маңызды элементі 1867—68 жылдардағы реформалар бойынша құрылған сот ұйымдары еді. Қазақстан аумағында соттар өздерінің жоғары деңгейлері бойынша әкімшіліктен қол үзе алмады. Жоғары сот деңгейлері болып табылатын сот бөлімшелері облыстық басқарманың құрылымдық бөлігі болды. Ресейде сот ісін жүргізудің прогресшіл принциптері енгізілуіне қарамастан, 1864 жылғы реформа бойынша облыстық басқармалардың сот бөлімшелерінің қызметі реформаға дейінгі сот ісін жүргізу нормаларына негізделді. Қылмыс толық анықталмаса да, қатаң жазалау шараларын қолдану сот бөлімшелері іс жүргізу қызметінің негізі болды. 1867—68 жылдардағы реформалар бойынша Әділет министрлігі тағайындаған уездік судьялар төменгі инстанция болды. Әдетте олар арнаулы заң білімі жоқ, жасының ұлғаюына қарай қызметтен босаған әскери адамдар қатарынан тағайындалды. Қазақстанда жұмыс істеген бүкіл судьялар корпусына білім деңгейінің төмендігі тән болды.

Уездік судьялар қылмыстық істерді өз бастамасы бойынша қозғай алатын еді және оларға қылмыстарды тексеру мен ашу міндеті жүктелді; әрі тергеуші болып табылатын уездік судья істерді тергеу міндетін ғана емес, сонымен қатар мәні бойынша шешу міндеттерін де өз қолына шоғырландырды. Қазақстандағы уездік судьялар қызметінің негізіне алынған сот ісін жүргізудің бұл нысаны іс жүзінде сот тараптарын білмеді. Барлық құқықтарынан айырылған айыпты — тергеу объектісі, ал жәбірленуші — тек қана арызқой саналды. Уездік судьялар қызметінде кеңселік құпия қатаң сақталды, оны барлық судьялардың іс жүзінде қазақ тілін білмеуі қиындата түсті, мұның өзі қиянат жасаушылыққа негіз туғызды.

Отаршылдық басқарудың күнделікті практикасы 1867—68 жылдардағы реформалар бойынша енгізілген сот жүйесінің тиімсіз екенін көрсетті. ХІХ ғасырдың 70-жылдарының басында әкімшілік басқару реформаларының жаңа жобаларын әзірлеуге байланысты жергілікті отаршылдық-

әкімшілік сот жүйесін реформалау туралы мәселені барған сайын табандылықпен көтере бастады. Сот жүйесін реформалаудың алғашқы нұсқаларының бірі 1872—73 жылдарда Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П.Кауфманның басшылығымен әзірленген әкімшілік реформаның жобасында жасалды. Жобада 1864 жылғы сот реформасының көптеген элементтерін: бітістіруші судьялар институтын, бітістіруші судьялар съезін және сот палатасын енгізу көзделді; тергеу сот қызметінен бөлінді.

Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының әкімшілігі әзірлеген жобаларда сот ісін жүргізуде реформаға дейінгі нысандарынан бас тарту қарастырылды.

Іс жүзінде бұл жобалардың бәрінде де сот органдарын әкімшіліктен бөлу туралы ой арқау болды. Бірақ сот жүйесін дамытудағы бұл оң бағыт Ресей империясының дайындалған жобаларды заң арқылы ресімдеу позициясына тәуелді болған орталық ведомстволарынан тиісті қолдау таппады.

Бұл бағытта Әскери министрлік ерекше кертартпа көзқарас ұстады, ол Орта Азия мен Қазақстанның байырғы халқы жалпы мемлекеттік міндеттерді шешуге дейін жетілген жоқ, олар жария, ауызша және демократиялық сот ісін жүргізуді түсінбейді, өйткені ол барлық сот істерін жеке дара шешкен хандардың деспоттық билігіне қалыптасып қалғанды деп санады. Бұл орайда Қазақстан Ресейге қосылғанға дейін-ақ қазақ қоғамында туындаған құқықтық жанжалды жағдайларды ауызша, жария және толық демократиялық жолмен шешіп келген билер сотының сан ғасыр бойы жұмыс істеген тәжірибесі мүлде еленбеді.

80—90-жылдардағы реформалар бойынша Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарында сот істерін жүргізу тәртібі негізінен өзгеріссіз қалды. Әсіресе, реформаға дейінгі бұрынғы тәртіптер негізінде жұмыс істеген облыстық соттарда ол ерекше кертартпалық түрде көрінді.

1896 жылы Әділет министрлігі Түркістан және Дала өлкелері генерал-губернаторларына аймақта Ресейдегі 1864 жылғы реформа бойынша сот жүйесін қолдану мүмкіндігі туралы хат жазды. Жергілікті облыстық соттардың төрағалары мен облыстық прокурорларға да осындай хаттар жіберілді. Әділет министрлігіне жауап хаттарында генерал-губернаторлар және жергілікті сот ведомствосының шенеуніктері Әділет министрлігінің ұсынысына оң көзқарас білдірді. 1897 жылы Әділет министрлігі Дала және Түркістан генерал-губернаторлықтарындағы сот-құқықтық реформаның жобасын дайындау жөніндегі жұмысты аяқтады, оған министрлік тарапынан көлемді түсіндірме жазба дайындалды. Онда сот жүйесі құрылымының, оның жекелеген буындары өкілеттігі көлемінің негізгі элементтеріне, азаматтық және қылмыстық үрдістегі өзгерістерге егжей-тегжейлі түсініктеме берілді.

Қазақстан аймағындағы әзірленіп жатқан сот-құқықтық реформа бойынша ең ірі жаңалық сот палаталарының және округтік соттардың енгізілуі болды. Округтік сот бітістіруші судьялар шешкен істер жөніндегі апелляциялық саты болды. Сот палаталары округтік соттарға қатынасы жөнінен апелляциялық және қадағалаушы деңгей міндетін атқарды. Бірінші инстанциядағы сот ретінде олар ең күрделі істерді шешті.

Прокурорлық басқару қатаң орталықтандырылу және төменгі прокурордың жоғары тұрған прокурорға бағынуы негіздерінде құрылды. Заңда прокурордың міндеті мына тұрғыда белгіленді: 1) заңның бірыңғай және дәл қолданылуын қадағалау; 2) қандай да болсын заңды тәртіп бұзшылықты ашу мен заң алдында қарау және оны қалпына келтіру жөніндегі өкімдерді талап ету; 3) азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізу жарғыларында көрсетілген жағдайларда сотқа алдын ала қамауға ұсыныс жасау.

1898 жылғы сот реформасында адвокатура қызметінің құқықтық негізін реттеу көзделді. 1898 жылғы 2 маусымдағы «Уақытша ережелердің» 24-бабында адвокаттық қызметті жүргізуге куәліктерді округтік соттардың беруі көзделген. Нақ осы куәліктер бітістіруші соттарға да адвокаттық қызметпен айналысу құқығын беретін.

1909 жылы «Ақмола, Семей және Орал облыстарында ант берген заседательдер сотын құруды енгізу туралы» заң шығарылды. 1909 жылғы заң бойынша Ақмола, Семей және Орал облыстарында ант берген заседательдердің тізімі жалпы негізде және әрбір уезд бойынша арнайы жасалды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда ант берген заседательдер сотының енгізілуі отарлық Қазақстандағы сот-құқықтық жүйенің дамуындағы елеулі кезең болды.

Патша үкіметі жалпыимпериялық соттарды енгізумен, олардың құзыретін кеңейтумен қатар сот органы ретінде билер сотын сақтап қалуға ұмтылды. Сонымен бірге, патша үкіметі билер сотын сақтай отырып, оның қызмет шеңберін шектеуге және тарылтуға тырысты.

XIX ғасырдың 60-жылдарының орта шенінде патша өкіметі бірқатар жаңалықтар енгізіп, билер сотының қарауындағы іс жүргізудің маңызды тұстарын пайдалануды көздеді.

1867—68 жылдардағы реформалар бойынша билер сотының 3 деңгейі құрылды: бірінші деңгей — билердің жеке соты, екіншісі — билердің болыстық съезі және үшіншісі — билердің төтенше съезі.

Бірінші деңгей — билердің жеке соты 1867 жылғы Уақытша ереженің 192-параграфы негізінде «100 сомнан (бес жылқыдан, елу қойдан) аспайтын түпкілікті істерді» шешуге тиіс болды.

Билердің болыстық съезі екінші деңгей саналды, ол болыстың барлық ауылдарының «сайланған» би-судьяларынан тұрды. Билердің болыстық съезін қажет болуына қарай азды-көпті мерзімді түрде уезд бастығы шақырды. Осылайша құрылатын билердің болыстық съезі 1867 жылғы Уақытша ереженің 193-параграфы негізінде құны 100 сомнан асатын істерді, яғни билердің жеке соттарының құзыреті шеңберіне сыймайтын істерді қарады. Сонымен бірге, 1867 жылғы Уақытша ереженің 197-параграфы бойынша бұл сот құзыретінің шеңбері нақтыланды. Мәселен, осы параграф бойынша болыстық съездердің кез келген сомадағы істерді шешуге құқығы болды, бірақ олардың шешімдері 1000 сомға дейінгі сомадағы істер бойынша түпкілікті шешім болды. Билер сотының үшінші және соңғы деңгейі би-судьялардың төтенше съезі еді. Егер талапкерлер белгілі бір сот талаптары бойынша бірнеше уездің әр түрлі болыстарынан өтсе, сол істер билердің төтенше сотының қарауына жатты. Бұл төтенше съездер уезд бастығының бастамасы бойынша шақырылып, одан әрі бұл жөнінде

әскери губернаторға хабарлануға тиіс болатын, ол съездің өткізілуіне рұқсат беретін.

1867—68 жылдардағы ережемен би-судьялардың сайланып қойылу принципі белгіленді, билер 3 жыл мерзімге, болыс бастықтарының сайлауымен бір мерзімде сайланды және бұл атаққа облыстың әскери губернаторы бекітті. 1867—68 жылдардағы Уақытша ереженің 185-параграфы негізінде «Халықтың құрметі мен сеніміне ие болған, сот бойынша айыпты болып, жауапқа тартылмаған, туғанына кемінде 25 жыл толған кез келген адам би болып сайлана алды».

1867—68 жылдардағы Уақытша ережеге сәйкес, болыста 4-тен 8-ге дейін болуға тиісті ауылдың жеке дара би-судьялары билер сотының бірінші деңгейі бола отырып, мына тұрғыдағы келіп түскен істерді шешті: 1) ауылдың би-судьясы істерді қазақтың дағдылы құқығы негізінде қарауға тиіс болды; 2) ол істерді тек ауыл старшынының арызы бойынша немесе жәбірленуші адамдардың шағымдары бойынша ғана қарап, шешуге тиіс болды және оның қазақтарды өз қалауы бойынша сотқа тартуына тыйым салынды.

Жеке би-судья:

а) талап арыз сомасы 100 сомнан аспайтын ақша, мүлік, жер және басқа дауларды;

ә) ауыл старшынының талаптарын орындамаған немесе «тыныштықты бұзуға және мазасыздық туғызуға» кінәлі болған ауыл тұрғындарының істерін қарауға;

б) бір түйе немесе құны бір түйенің құнынан аспайтын заттар, ақша, мал ұрлау жөніндегі істерді және бұл орайда ұры, зорлық-зомбылық қолданбаған немесе қарумен қорқытпаған істерді;

в) бұзақылық жасады, төбелесті, таяқпен, таспен немесе жұдырықпен ұрып-соқты деп кінәланатын, бұл орайда оқ ататын немесе суық қару қолданбаған адамдардың істері;

г) тіл тигізді немесе жала жапты деп кінәланатын адамдардың істерін;

ғ) 100 сомға дейінгі сомаға алдау, алаяқтық жасау жөніндегі кінәлау бойынша;

д) ерлі-зайыптылар арасындағы ұрыс-керісті, бірақ оларды түпкілікті ажырату құқығынсыз;

е) ата-аналардың ересек балаларының тындамағанына шағымдарын шешуге тиіс болды. Жоғарғы аталған қылықтар мен қылмыстарды жасағаны үшін ауылдық би-судьяның қазақтың дағдылы құқығы бойынша көзделген жаза қолдануға қоса, жеңілген тарапқа жеңген тарап жасаған шығындарды өтеуді жүктеуге құқығы болды.

Судья-биге ұлты қазақ адамдармен қоса, егер талап арыз қазаққа қойылса, орыстың көпес саудагерлері соттаса алатын.

Билердің болыстық съезі жеке би-судьялар шешкен істер жөніндегі апелляциялық деңгей болды. Сондай-ақ ол өзінің құзыреті ауқымында соттай алатын қылмыстық және азаматтық істерді бірінші деңгейдегі сот ретінде қарады. Билердің болыстық съезі «билерді қызметінен шеттетуге байланысты мәселелерді де шешті». ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы сот жүйесінің дамуы барысында билердің болыстық съезі әр түрлі себептерге байланысты Уақытша ережелердің жобаларында көзделген дәрежеге жете алмады. Сот практикасының көрсеткеніндей,

билер сотының ең пәрменді нысаны билердің төтенше съезі болып шықты. Әдетте, билердің төтенше съезінің жұмысын уезд бастықтары ашып отырды. Егер билердің төтенше съезі әр түрлі уездердің, тіпті облыстардың болыстары арасында өтсе, оларға әр түрлі облыстар әкімшіліктерінің не аға көмекшілері, не өкілдері қатысуға тиіс болды. Билердің төтенше съездерінің нәтижелері оларды бекіту үшін облыстың әскери губернаторына жазбаша түрде баяндалуға тиіс еді.

Билердің төтенше съездерінің істерді талқылауы үшін олардың құрамынан съездің төрағасы немесе төбе би сайланды. Уақытша ережелердің жобасы бойынша төбе би сайлау көзделмегенімен, әр түрлі болыстар мен уездердің би-судьялары арасындағы келіспеушілік көбінесе сот істерін тез шешуге мүмкіндік бермеді, сондықтан әкімшілік бұл ережені қолданысқа енгізуге мәжбүр болды. Съездер төрағаларының құқықтары мен міндеттері мына тұрғыда белгіленді:

а) съезд өткізілетін жерде уезд бастықтарынан, болыс басқарушыларынан және істерге мүдделі тараптардан билердің сот талқылауын жүргізуге тиісті өтініштер мен басқа да қағаздар қабылдауы;

ә) әкімшілік және сот билігі орындарымен оларды сотқа шақыру жөнінде де және съездің басқа мәселелері бойынша да хат жазысуды жүргізу, бұл үшін олардың жанында өздерінің кіріс-шығыс журналдары мен әр түрлі кітаптар болуға тиіс еді. Бұл құжаттарды және жалпы съездердің істері бойынша барлық хат алысуды жүргізу болыс басқарушылары хатшыларының міндетіне жатты, олар бұл еңбегі үшін билердің анықтауымен ерекше сыйақы алуға тиіс болды;

б) съездердегі жарыссөздер тәртібіне басшылық ету;

в) істі талқылаушы билердің пікірлерінде келіспеушілік және дауыстар тең болған жағдайда, олардың бір жағына қосылған төраға даусының басымдығы болды, «сөйтіп, төраға қосылған билердің пікірі іс үшін шешуші маңызы болуға тиіс және сол пікірге сәйкес ұйғарым қаулы етіледі».

Билер сотын тарату жөніндегі теріс тәжірибені негізге ала отырып, отаршылдық-әкімшілдік — ғасырлар бойы қалыптасқан және өзіне халық даналығын сіңіріп, қазақ халқының нақты ділін бейнелеген қазақтардың дағдылы іс жүргізу құқығы фактісін, сондай-ақ оның құқықтық таным деңгейін қазақ қоғамындағы құқық бұзушылыққа қарсы күреске отаршылдық сот институттарына қарағанда көп мөлшерде бейімделгенін мойындады.

Билер соты қызметінің негізгі тұстары: соттың сайланбалылық негізі, сот ісінің қысқа мерзімде және жария жүргізілуі, сондай-ақ қалыптасқан дәстүрлер: айыпталушыға қоғамдық ортада беделі бар туыстарының кепілдік беруі, сот ісінің халық алдында жария және ашық жүргізілуі — осы жағдайлардың бәрі билер сотына қазақ қоғамы үшін отаршылдық сот институттарына қарағанда неғұрлым артықшылық берді.

XIX—XX ғасырлар шебінде қазақ қоғамының ұлттық сана сезімі өсті. Нақ осы тарихи қысқа уақытта қазақ халқы өз арасынан Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, Ж.Ақбаев, М.Тынышбаев, Жанша және Халел Досмұхамедовтер, А.Байтұрсынов, Ә.Ермеков, Ш.Құдайбердиев, У.Танашов, Б.Сыртанов, М.Шоқаев және басқалар көптеген адамдар сияқты аса көрнекті тұлғаларды шығарды.

Олар өздерінің көсемсөздік туындыларында газеттер мен журналдарындағы мақалаларында қазақтың дағдылы құқығы, билер сотының қызметі проблемаларына және отарлық Қазақстандағы патша сотының сот-құқықтық жүйесіндегі өзгерістер мен атап айтқанда, 1898 жылғы сот реформасына едәуір назар аударды.

Қазақстанның ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы құқықтық жүйесіндегі жаңғыртулар. 1867—68 жылдардағы «Уақытша ережелерде» қазақтар орналасқан барлық жер және «сол жердегі бар нәрсенің» бәрі патшалық Ресейдің мемлекеттік меншігі деп жарияланды. Мемлекеттік меншік деп жарияланған жерлер көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ халқының мерзімсіз қоғамдық пайдалануына түсті. Мемлекеттік меншік деп жарияланған жерлер 1868 жылғы Уақытша ереженің 210-параграфына сәйкес әрбір шаңырақ иесінің жеке иелігінде емес, оның өзі тұратын қауымның қоғамдық пайдалануында болуға тиіс және оларды жекелеген мүшелерінің пайдалануына сол қауым беріп отыратын еді.

1868 жылғы Уақытша ереженің 212, 217, 218-баптарына сәйкес көшпелі халықтың пайдалануындағы барлық жер қысқы қыстауларға, жазғы жайлауларға және өңделетін жерлерге бөлінді. Зандарға әрбір қазақтың өз пайдаланылуына бөлінген учаскеде жерді өндеуге, бау-бақша және тоғай өсіруге, тұрғын үй мен шаруашылығына арналған қора-қопсы салуға құқығы бар деп белгіленді.

Егін егу үшін өңделген жерлер, сондай-ақ тұрғын үй немесе қандай да болсын құрылыс салынған жерлер өңделген уақытында немесе оларда құрылыстар болған кезде мұраға көшіп отырды. Жер кәсібімен айналысу тоқтатылған немесе құрылыстар жойылған жағдайда, бөлінген учаскелерді нақ сол қауымның басқа адамдарына беруге болатын еді.

Бұған керісінше жаңа заңдарда қыстаулар мен жайлаулар белгілі бір болыстағы көшпелілердің бүкіл қауымының билігінде қалдырылды, оның үстіне бұларды пайдалануды реттеу қазақтың дағдылы құқығының нормаларына негізделуіне тиіс еді.

1868 жылғы Ереженің 21-бабында қауымдардың өзара келісуімен қыстауларда да, жайлауларда да егін егу мен шөп шабуға арнайы учаскелер бөліне алатын-ды. Мұндай учаскелер жеке адамдар арасында «олардың ғұрыпқа сәйкес ерікті келісімі бойынша» бөлінді. Жер учаскесін иеленуге белгілі бір қауымға жататын адамның ғана құқығы болғандықтан, оларды бөгде адамның пайдалануға құқығы болмады. Ол жерді қауымнан жалға ғана алып, оған жалға алғаны үшін ақысын төлей алатын. Бұл жағдайда жазбаша түрде шарт жасалып, ол уездік басқармада куәландырылуға тиіс болды.

1867—68 жылдардағы Уақытша ережелерде барлық ормандар патшалық Ресейдің мемлекеттік меншігі деп жарияланды. Осы заң ережелерінің салдарынан қазақтар ормандарды пайдалану құқығынан мүлде дерлік айырылған болып шықты. Құдыққа қажетті құрылыс үшін де, ағашы үшін де қымбат ақы төлеу қажет болды. Орман жарғысының¹⁵³ 259-бабында қазақтар қыс кезінде от жағып үйін жылытуы, отын үшін белгілі бір жерлерде ғана ағаш кесіп, қамыс ора алады деп көрсетілген.

1866 жылғы Ереженің 234—235-баптарында пайдалы қазбалар кеніштерін пайдалануға байланысты мәселелер реттелді. Өнеркәсіпшілердің болыс

қоғамдарымен «ерікті келісім» бойынша олардың қыстауына берілген жерді жалдау ақысын төлеп жалға алуға құқығы болды. Мұндай жалға алынған учаскелер оқшауландырылды және ендігі жерде оларға мал жаюға тыйым салынды.

Ал егер руда кеніші қазақтарға жайлау үшін бөлінген жерлерде болса, өнеркәсіпшілердің мұндай жерлерді қазақтардың келісімінсіз, қандай да болсын өтемақы төлемей иеліктен айыруға құқығы болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында сауда кеңінен дами бастады. Осыған байланысты қазақ даласында Ресей империясының азаматтық құқығы кең таралды, ол Ресей империясы заңдар жинағының X томында баяндалған. Бұл орайда көбінесе мынадай шарттар: сатып алу-сату, қарыз алу, мүлікті жалдау, айырбастау, жүк тасу және т.б. шарттары қолданылды. Мәселен, Ресей империясының Заңдар жинағы бойынша сатып алу-сату шартын жасаған кезде көбінесе шарттың жазбаша нысаны қолданылды, ол уезд басқармасында куәландырылуға тиіс еді, сол үшін онда арнаулы кітап болды.¹⁵⁴

Бұл шарт бойынша қазақ және орыс көпестері арасында бұрыннан сауда-саттық шарты жасалуы керек болатын, онда бір тарап екінші тарапқа көшпелі немесе тұрақты мүлікті белгілі бір бағаға белгіленген мерзімде сатуға міндеттенетін. Бұл орындалмаған жағдайда бір тарап екінші тарапқа шартта белгіленген тұрлаусыздық айыбын төледі.

Қазақтар мен орыс көпестері арасында сауданың ерекше өзгешелігі оның сауда ісін кіріптарлық мәмілеге айналдырған өсімқорлық сипаты болды. Тауарды қарызға бере отырып, көпестер сонан соң қазақтардан кейде тауардың бағасына тең болатын қосымша өсім алып отыратын. Бұл ерекшелікті Тетеревников (отаршылдық өкімшіліктің шенеунігі) сияқты өсте де сыншыл пиғылдағы емес зерттеушілердің өзі де атап көрсетті. Мәнжайға қарай отырып, ол: «көпестер тауарларды қарызға береді және содан соң кейіннен қарыздарын жинап алады, оның үстіне әрине, әр түрлі қысымдар жасамай қоймайды», — деп жазды.¹⁵⁵

Дами түскен сауданың және Қазақстанға тауар-ақша қатынастары енуінің, Ресей империясы Заңдар жинағының азаматтық құқығы таралуының ықпалымен қазақтың дағдылы құқығында борышкер мен несие берушінің өзара қатынастарын, қарызды төлемегендігі үшін жауапкершілікті анықтайтын ережелер, қарыз бен өсім өндіріп алудың нысандары және т.б. пайда болады. Мәселен, қарызды төлемегендігі үшін жұмыспен өтеу шарасы да қарастырыла бастады.

XIX ғасырдың екінші жартысында саудагер мен өсімқорлардың мүдделерін қорғайтын бірқатар ережелер әзірленеді. Тауарларды қарызға алғанда «малмен немесе басқа нәрсемен өсім», яғни пайыз төлеу көзделді. Мәселен, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың дағдылы құқығына жасалған жазбаларда көпестердің сатып алу-сату шартын жасасқан кезде «уақытылы төлемеген жағдайға арнап орасан көп тұрлаусыздық айыбы талаптарын» енгізуі атап өтілді.¹⁵⁶

Қазақтың дағдылы құқығында шарттардың жаңа түрлері пайда болады немесе бұрынғы шарттардың мазмұны мүлде өзгертіледі, мәселен мүлікті жалға беру шарты кең таралды. Бұл шарт бойынша мүлікті жалға беруді «тараптар өзара келісім бойынша аз уақытқа, бірақ бір жылдан аспайтын мерзімге және ақы төлеу шартымен жасайды».¹⁵⁷

Айырбас шарты да одан әрі дамытылды. Мәселен, ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың дағдылы құқығына жасалған жазбаларда: «айырбас шарты уағдаласушы тараптардың айырбасталатын мүлікті олардың өндірілген бағасы бойынша жүзеге асырылады», — деп көрсетілген.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ ауылының экономикасы түрліше дамыды: мал шаруашылықты-егіншілік аймағында және қалаларға жақын жерлерде ол таза мал шаруашылығына қарағанда неғұрлым жедел дамыды. Мал шаруашылықты-егіншілік аймағында бұрынғыларымен қатар жұмысшы күшін жалдаудың жаңа капиталистік әдістері де дами бастайды. Өз кезегінде, бұл оларды реттеп келген құқықтық нормалардың өзгертілуіне әкеп соғады. Қазақтардың тарихы мен экономикасын революцияға дейін зерттеген орыс зерттеушісі Н.Коншин «қазақтар арасында натуралды шаруашылық ақшамен ауыса бастайды, ал сонымен бірге дағдылы құқық нормалары да бірқатар өзгерістерге ұшырайды», — деп жазады.¹⁵⁸

Осы тұрғыдан алғанда жеке тараптардың жалға алуы сияқты шарттың үлгілері ерекше маңызымен сипатталады. Бұл шарттың талаптары бойынша әдетте батырақ қазақ егіс егу және егін жинау жұмыстары кезінде егіншілік жұмыстарды орындау үшін жалданды. Бұл шарт бойынша ол ауылшаруашылық құралын уақытша пайдалануға алып, олармен алынған жер учаскесін өңдеді. Сол үшін жалдаушыдан өсірілген өнімнің бір бөлігін немесе ақшалай түрде ақы алды.

Қазақтардың дағдылы отбасы-неке құқығында да айтарлықтай өзгерістер орын алды. Қызды оның келісімінсіз күйеуге беруге рұқсат ететін қазақ ғұрпы, сондай-ақ ғұрып бойынша жесір қалған әйел оның аға-інісіне әйелдікке көшетін әмеңгерлік өзінің бұрынғы маңызын жоғалтты. Мұрагерлік құқық нормалары кеңейтілді. Қазақтардың ауқатты бөлігінде болыс басқарушысы куәландырған жазбаша өсиет бойынша мүлікті мұраға қалдыруды ресімдеуге ұмтылу пайда болды. Әкесінің баласын үй етіп шығармау мүмкіндігінен айыру құқығы шектелді. Балалар кейде әкімшілік өкімет орындарына мүлікті бөлісу туралы өтініш жасап жүрді.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда азаматтық заңдармен қатар, жалпыимпериялық қылмыстық заңдар едәуір дамыды.

Бұл орайда Қазақстанда қолданылған жалпыимпериялық заңдардың бүкіл кешені ішінен қылмыстық құқық Қазақстанда жүргізілген отаршылдық саясаттың пәрменділігін қамтамасыз ету тетігіндегі аса маңызды бұрындардың бірі болуға тиісті құқық саласы ретінде мейлінше кең таралды. 1867—68 жылдардағы Уақытша ережелер Қазақстанға Ресей империясы қылмыстық заңдарының екі түрін таратты. Біріншісі — 1845 жылғы Қылмыстық және түзету жазалары туралы ереже, екіншісі — әскери қаулылар жинағының қылмыстық нормалары.

1867 жылғы ереженің 130-параграфында және 1868 жылғы Ереженің 93-параграфында жасаған қылмысы үшін қазақтар әскери қылмыстық заңдар негізінде жауап беретін қылмыстардың тізбесі белгіленді.

Бұл тізбеге мынадай қылмыстар енгізілді: сол кездегі мемлекеттік құрылысқа опасыздық жасау, өз тайпаластарын үкіметке қарсы қою, өкімет орындарына көрінеу қарсыласу, поштаға, қазыналық және әскери

көліктерге шабуыл жасау, телеграф желілерін зақымдау, христиандарды және христиан дінін қабылдауға тілек білдірген басқа адамдарды, лауазымды адамдарды өлтіру.

Жоғарыда аталған қылмыстарды жасағаны үшін қазақтар 1875 жылы қабылданған Жазалар туралы әскери жарғыға сәйкес жауапқа тартылатын болды.

Бұл әскери-қылмыстық заң әскери адамдарға ғана емес, сонымен қатар қарапайым халық жөнінде де кеңінен қолданылды. Онда әскери қылмыстар ғана емес, жалпықылмыстар да қарастырылды.

Сол кездегі қазақтарды жасаған қылмыстары үшін қылмыстық-жазалау әрекеттерінің едәуір бөлігі 1845 жылғы Қылмыстық және түзету жазалары туралы ереженің құзыретіне жатқызылды.

1867 жылғы ереже бойынша патшалық заң шығарушы мыналар осындай әрекеттер болып табылады деп белгіледі: қарақшылық, тонаушылық, бұған барымта қосылмайды. Көпестердің керуендеріне шабуыл жасау, басқа иеліктерге қашып кету, өрт салу, жалған ақша дайындау және алып жүру, мүлікті ұрлау, ал 1868 жылғы ереже бойынша бұл тізім жоғарыда аталғандарына қоса, кісі өлтірушілік (бұл арада қазақтың қазақты өлтіруі айтылып отыр), барымта, басқармалардың жарғыларын бұзу және жергілікті қазақ билік орындарының қызметті өз мүдделеріне пайдалануы сияқты қылмыстар енгізіліп кеңейтілді.

XIX ғасырдың екінші жартысында әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайдың өзгеруі себепті қазақтардың дағдылы қылмыстық құқығында бірсыпыра өзгерістер орын алды.

Қазақтың дағдылы құқығынан бұрын қолданылып келген, қылмыс жасаған жерінде қолға түскен адамды өлімге жазаламау құқығы сияқты рулық қауымның қылмыс жасаған өз мүшесін қорғауы, қанға-қанмен кек қайтару және т.б. сияқты ұғымдар жойыла бастады. Мәселен, қазақтың дағдылы құқығын революцияға дейін зерттеуші В.Тронов рулық қанға-қан алып кек қайтару ғұрпы туралы былай деп жазады: «Рудың кек қайтаруы бұрынғы кездерде болғанымен, қазақтардың Ресейге бодандығы кезінен бастап өз мәнін жоғалтты...». ¹⁵⁹

Сонымен бірге құлдыққа тыйым салынды және құл ұстау қылмыстық жазаланатын әрекет деп жарияланды. Осыған байланысты қазақтың дағдылы қылмыстық құқығынан айыпты адамды құлдыққа түсіру және айыптыны жәбірленушінің немесе оның туыстарының кек алуына беру сияқты шешімі де жойылды.

Дағдылы қылмыстық құқық бойынша жазалардың революцияға дейінгі кезеңде болып келген жүйесіне де елеулі өзгерістер енгізілді. Мәселен атап айтқанда, біршама қысқа уақытқа түрмеге қамау, қылмыскерді болыс немесе ауылдың шегінен әкімшілік жер аудару және т.б. сияқты жазалары пайда болды.

Қазақтардың дағдылы қылмыстық құқығының отбасы-неке қатынастары саласындағы қылмыстарға арналған нормалары да өзгертілді, атап айтқанда, зинақорлыққа кінәлілерді қатаң жазалайтын нормалар жұмсартылды. Бұрын көп жағдайларда белгіленіп келген өлім жазасы XIX ғасырдың екінші жартысында жойылды. Оның орнына негізінен алғанда төн жазасы, қорлау және мүлік жазалары қолданыла бастады. Бұл өзгерістер билердің төтенше съездерінде жасалған құқық жинақтары — ережелерде

баянды етілді. Бұл туралы революцияға дейінгі орыс авторлары қазақтың дағдылы құқығы бойынша жинаған материалдарда айтылады. Мәселен, Г. Загряжский зинакорлық жасағандық үшін 10-нан 60-қа дейін дүре соғу, немесе қамшымен 90-ға дейін сабау сияқты жазалау тағайындалғанын атап өтеді.

Қазақтардың қылмыстық құқығының мүліктік қатынастарға және меншік құқығына қарсы қылмыспен күресуге арналған нормалары реформалар кезеңінде едәуір ұлғайтылды. Қарастырылып отырған кезеңде қазақтардың дағдылы қылмыстық құқығында кісі өліміне апарған қаракшылықты тонау мен ұрлық деп санаудан айырмашылық неғұрлым айқын ажыратылды. Меншік құқығына қарсы қылмыс жасағандық үшін неғұрлым қатаң жаза қолданыла бастады.¹⁶⁰

Қазақтың дағдылы құқығы мен оны құрайтын құрамдардың құрылымында ғана емес, сонымен қатар оның деректемелерінде де өзгерістер орын алды. Ескі деректемелер маңызын жойып, жаңа деректемелер зор мәнге ие болды. Реформаға дейінгі кезеңде қазақтардың дағдылы құқығын қалыптастырудың көзі ретінде ережелердің зор мәні болды, олар билердің төтенше съезінің қағидасы немесе басшылық қаулысы еді. Ол жазбаша түрде жасалып, съезге қатысқан барлық билер тарапынан куәландырылды және тіпті жарияланып отырды.

Қорыта келгенде, реформаға дейінгі кезеңде Қазақстанда қолданылған құқықтың бүкіл жиынтығын негізгі үш бөлімге бөлуге болатынын атап өткен жөн, олар:

1. ХІХ ғасырдың екінші жартысында көптеген құқықтық нормалары ерекше кең таралған жалпыимпериялық заңдар.

2. Патша үкіметі отарлық шет аймақтарға арнап шығарған заңдар және күші Қазақстанға ғана таралған арнаулы мемлекеттік-құқықтық нормалар.

3. Реформаға дейінгі кезеңде баяу болса да, дегенмен айтарлықтай дамыған дағдылы құқық.

¹ АВПРИ, Главный архив, ф. 161 1864, разряд 1–7, оп. 6, д. 1, л. 1.

² Костенко Л. Исторический очерк распространения русского владычества в Средней Азии. СПб., 1887, 8-б.

³ ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д. 5104, л. 4.

⁴ РГВИА, ф. 1449, оп 1, д. 51, л. 22.

⁵ Қар.: Бабков И. Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, кн. 2. СПб., 1912, 342-б.

⁶ Туркестанские ведомости. 10. X. 1889.

⁷ Михайлов М. Область сибирских киргизов и Семипалатинская область (современный очерк). СПб, 1868, 52-б.

⁸ Қар.: Гейнс А. Киргизские очерки//Военный сборник. 1866, №8, 247-б.

⁹ РГВИА, ф. 1449, оп. 1, д. 20, л. 11.

¹⁰ Географиялық қоғамның толық мүшесі П. П. Семеновтың жазбаларын қараңыз: Бабков И. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. СПб., 1912, кн. 3, 573-б.

¹¹ ЦГА РК, ф. 345, оп.1, д. 38, л. 2.

¹² ЦГА РК, ф. 15, оп. 1, д. 1775, л. 2.

- ¹³ РГВИА, ф. 1450, оп. 2, д. 2, л. 21 об.
- ¹⁴ Пояснительная записка к положению об управлении в областях Акмолинской и Семипалатинской (Выходные данные не обозначены), 10-б.
- ¹⁵ РГВИА, ф. 1450, оп. 2, д. 2, л. 22.
- ¹⁶ Крафт И. И. К вопросу о телесных наказаниях // Тургайские областные ведомости, 1899, №40.
- ¹⁷ Қар.: Валиханов Ч. Ч. Записка о судебной реформе/ Полн. собр. соч. в пяти томах, т. 4. А., 1985, 77-б.
- ¹⁸ Материалы по истории политического строя Казахстана, т. 1. А., 1960, 291-б.
- ¹⁹ РГВИА, ф. 400, оп. 1, д.153, ч. 2, л. 64.
- ²⁰ Бұл да сонда.
- ²¹ Қар.: Сулейменов Б. С. Об административном устройстве Казахской степи по реформе 1867-1868 годов // Вестник АН КазССР, 1951, № 2, 118-б.
- ²² Шахматов В. К вопросу о характере восстания 1869 г. в Тургайской и Уральской областях // Вестник АН КазССР, 1953, № 1, 92-б.
- ²³ Қар.: Середа А. Н. Из истории волнения киргиз в Оренбургском крае // Русская мысль, 1891, № 7, 33-б.
- ²⁴ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 2181, л. 5.
- ²⁵ Бұл да сонда, л. 24.
- ²⁶ Бұл да сонда, л. 25.
- ²⁷ Бұл да сонда, л. 29.
- ²⁸ Бұл да сонда, л. 23 об.
- ²⁹ Бұл да сонда, л. 49.
- ³⁰ РГВИА, ф. 1442, оп. 1, д. 47, л. 2.
- ³¹ Бұл да сонда, лл. 2, 3.
- ³² Бұл да сонда, лл. 1, 4.
- ³³ Қар.: Касымбаев Ж. К. О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины XIX в. / История и историография национально-освободительных движений в Средней Азии и Казахстане. Вторая пол. XIX—нач. XX вв. Ташкент, 1989, 84—94-б.
- ³⁴ Несколько слов по поводу последнего восстания киргизов на Мангышлакском полуострове // Военный сборник, 1871, №5, 48-б.
- ³⁵ Қар.: Турсунова М. С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX в. А., 1977, 75-б.
- ³⁶ РГВИА, ф. ВУА, д. 6830, л. 1 об., 14.
- ³⁷ Юдин П. А. Адаевский бунт на Мангышлаке в 1870 г. // Русская старина, 1897, № 7, 136-б.
- ³⁸ Бұл да сонда, 145-б.
- ³⁹ Юр-Ко. Взгляд на степную войну // Военный сборник, 1873, № 16, с. 64—66.
- ⁴⁰ РГВИА, ф. ВУА, д. 6833, ч. 1, л. 2.
- ⁴¹ Бұл да сонда.
- ⁴² Бұл да сонда, л. 3 об.
- ⁴³ Бұл да сонда.
- ⁴⁴ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 1918, л. 1; д. 440, л. 4.
- ⁴⁵ Русская мысль, 1891, №8, 34-б.
- ⁴⁶ Турсунова М. С. Көрсетілген еңбегі, 85-б.
- ⁴⁷ Бұл да сонда, 98-б.
- ⁴⁸ Материалы по истории политического строя Казахстана, 93-б.
- ⁴⁹ Бұл да сонда, 217, 219-б.
- ⁵⁰ Бұл да сонда, 269-б.
- ⁵¹ Бұл да сонда, 337-б.
- ⁵² Бұл да сонда, 373—374-б.
- ⁵³ Бұл да сонда, 395-б.

- ⁵⁴ Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сборник законов и распоряжений. Пг., 1915, 264-б.
- ⁵⁵ *Седельников Т.* Борьба за землю в киргизской степи (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). СПб., 1907, (второе издание: А., 1991), 64-б.
- ⁵⁶ Материалы по истории политического строя Казахстана, 101-б
- ⁵⁷ *Бұл да сонда*, 337-б.
- ⁵⁸ Обзор Акмолинской области за 1894 год, Б. м., б. г., 9-б.
- ⁵⁹ Киргизская степная газета: человек, общество, природа. 1888—1902. А., 1994, 550-б.
- ⁶⁰ *Бұл да сонда*.
- ⁶¹ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 1502, л., 7 об.
- ⁶² *Бұл да сонда*, л. 25-225.
- ⁶³ Обзор Акмолинской области за 1894 год, 10-б.
- ⁶⁴ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д.472, л. 6 об., 7.
- ⁶⁵ *Бұл да сонда*, ф. 19, оп. 1, д. 67, л. 7.
- ⁶⁶ РГИА, ф. 391, оп. 3, д.880, л. 52.
- ⁶⁷ ЦГА РК, ф. 19, оп. 1, д. 67, л. 7.
- ⁶⁸ Переселение и землеустройство в Азиатской России, 40-б.
- ⁶⁹ *Тихонов Б. В.* Переселения в России во второй половине XIX в. М., 1978, 39-б.
- ⁷⁰ *Якименко Н. А.* Аграрные миграции в России // Вопросы истории, 1983, №3, 24-б.
- ⁷¹ *Турсунбаев А. Б.* Из истории крестьянского переселения в Казахстан. А., 1950, 24-б.
- ⁷² ПСЗРИ, т. IX, СПб., 1891, 535—538-б.
- ⁷³ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 1446, л. 22, 22 об.
- ⁷⁴ *Бұл да сонда*, л. 92 об.
- ⁷⁵ *Тихонов Б. В.* Көрсетілген еңбегі, 41—42-б.
- ⁷⁶ *Седельников Т.* Көрсетілген еңбегі, 64—65-б.
- ⁷⁷ РГИА, ф. 1263, оп. 2, д. 5137, л. 77.
- ⁷⁸ *Бұл да сонда*, оп. 1, д. 196, л. 13.
- ⁷⁹ *Валихан Г.* По вопросу корреспонденции из Акмолинской области // Новое время, 1890, 4 декабря.
- ⁸⁰ Киргизская степная газета, 313-б.
- ⁸¹ Всеподданнейший отчет Степного генерал-губернатора за 1901—1902 гг. Б. г., б. М., (2-б).
- ⁸² РГИА, ф. 391, оп. 1, д. 205, л.10-10 об.
- ⁸³ Сырдарьинская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 год. (Данные за 1896г.). Томск, 1900, 289-б.
- ⁸⁴ Семиреченская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 год. (Данные за 1896г.). Томск, 1900, 271-б.
- ⁸⁵ *Бұл да сонда*.
- ⁸⁶ 10-й Сибирский торгово-промышленный календарь на 1911. СПб., 158—170-б.
- ⁸⁷ *Масанов Н. Э.* Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности номадного общества). А.-М., 1995, 230-б.
- ⁸⁸ *Бұл да сонда*.
- ⁸⁹ *Кар.; Галузо П. Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг. А., 1965, 78-б.
- ⁹⁰ *Крафт И. И.* Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 16-б.
- ⁹¹ Материалы по истории политического строя Казахстана, 364-б.
- ⁹² *Бұл да сонда*, 369-б.
- ⁹³ Пояснительная записка к проекту Положения об управлении В областях Акмолинской и Семипалатинской (Выходные данные не обозначены), 1-б.
- ⁹⁴ *Бұл да сонда*, 2-б.
- ⁹⁵ Положение об управлении областей Акмолинской и Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Омск, 1892, 5—6-б.

- ⁹⁶ *Бұл да сонда.*
- ⁹⁷ *Бұл да сонда, 5-б.*
- ⁹⁸ *Бұл да сонда, 7-б.*
- ⁹⁹ Акмолинская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1911 г. СПб., 1911, 243-б.
- ¹⁰⁰ Тургайская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г. Томск, 1900, 327-б.
- ¹⁰¹ Семипалатинская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г. Томск. 1900, 253-б.
- ¹⁰² Положение об управлении областей Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской. Омск, 1893, 4-б.
- ¹⁰³ *Бұл да сонда, 10-б.*
- ¹⁰⁴ *Бұл да сонда, 59-б.*
- ¹⁰⁵ *Бұл да сонда, 60-б.*
- ¹⁰⁶ *Бұл да сонда, 61, 66-б.*
- ¹⁰⁷ *Бұл да сонда, 70, 71, 73-б.*
- ¹⁰⁸ *Бұл да сонда, 74-б.*
- ¹⁰⁹ *Бұл да сонда, 75-б.*
- ¹¹⁰ *Бұл да сонда, 77-б.*
- ¹¹¹ Крафт И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 121-б.
- ¹¹² *Бұл да сонда, 74-б.*
- ¹¹³ Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г., 327-б
- ¹¹⁴ Куропаткин А. Н. Завоевание Туркмении (Поход в Ахал-теке в 1880—1881 гг.) с очерком военных действий в Средней Азии с 1839 по 1886 г. СПб., 1899, 14-б.
- ¹¹⁵ Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. М., 1973, 38-б.
- ¹¹⁶ Сапаргалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане (1905—1917 гг.). А., 1966, 50—55-б.
- ¹¹⁷ Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. СПб., 1873, 19—20-б.
- ¹¹⁸ Абаза К. К. Завоевание Туркестана: Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нрава туземцев в общедоступном изложении. СПб., 1902, 73-б.
- ¹¹⁹ Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. СПб., 1898, 386, 410, 355, 413-б.
- ¹²⁰ Материалы по истории политического строя Казахстана, 91—95, 121-б.; Зайончковский П. А. Военные реформы 1860—1870 годов в России. М., 1952, 91—95-б.
- ¹²² Энциклопедия военных и морских наук, т. 4. СПб., 1889, 74-б.; т. 5. СПб., 1891, 369, 469-б.
- ¹²³ Крафт И. И. Сборник узаконений, 306, 438-б.
- ¹²⁴ Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии: с картами и планами, т. 3. СПб., 1906, 364-б.
- ¹²⁵ Энциклопедия военных и морских наук, т. 1, вып. 2. СПб., 1883, 183-б.; Басин В. Я., Бекмаханова Н. Е. К истории освоения Аральского моря // Военно-исторический журнал, 1971, № 11, 118—119-б.
- ¹²⁶ Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии, 301, 321-б.
- ¹²⁷ Крафт И. И. Сборник узаконений, 276, 305, 387, 413, 418-б.
- ¹²⁸ Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии, 19-б.
- ¹²⁹ Казин В. Х. Казачьи войска. СПб., 1912, с. 218; Крафт И. И. Сборник узаконений, 373-375-б.
- ¹³⁰ Энциклопедия военных и морских наук, т. 7. СПб. 1895, 58, 66—67-б.; Крафт И. И. Сборник узаконений, 444-б.
- ¹³¹ Азиатская Россия, т. 1. СПб., 1914, 25-б.
- ¹³² Крафт И. И. Сборник узаконений, 444-б.
- ¹³³ Казин В. Х. Казачьи войска, 241—242-б.

- ¹³⁴ Поход на Амударью и Текинский оазис уральских казаков в 1880—1881 гг. Уральск, 1882, 20—21, 88-б.; *Куропаткин А. Н.* Завоевание Туркмении, 107—128-б.
- ¹³⁵ Материалы по историко-статистическому описанию Оренбургского казачьего войска, вып. II. Оренбург, 1904, 44—48, 95-б.
- ¹³⁶ *Путинцев Н. Г.* Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения западносибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. Омск, 1891, 213—214-б.
- ¹³⁷ *Крафт И. И.* Сборник узаконений, 357—358, 412-б.
- ¹³⁸ *Симонов Н. А.* История Сибирского казачьего № 1 Ермака Тимофеева полка: Составлена для нижних чинов. Омск, 1893, 14-б.
- ¹³⁹ *Стеткевич А.* Убыточен ли Туркестан для России? СПб., 1899, 4, 11-б.
- ¹⁴⁰ ЦГА РК, ф. 39, оп. 1, д. 237, лл. 8 об-9.
- ¹⁴¹ *Леденев Н. В.* История Семиреченского казачьего войска. Верный, 1908, 200-б.
- ¹⁴² ЦГА РК, ф. 39, оп. 1, д. 100, лл. 1—7; д. 239, лл. 39—44.
- ¹⁴³ Общий обзор управления Семиреченского казачьего войска за 1905 год. Верный, 1906, 4—5, 12—14, 16, 23-б.
- ¹⁴⁴ *Леденев Н. В.* Көрсетілген еңбегі, 525—526-б.; Сондай-ак караңыз: *Мак-Гахан Я. А.* Военные действия на Оксусе и падение Хивы, (пер. с англ.) М., 1875, 255—275, 280-б.
- ¹⁴⁵ *Оспанов А.* Участие солдатских масс в установлении Советской власти в Казахстане (февраль 1917—март 1918 гг.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. А., 1963, 58—60-б.
- ¹⁴⁶ *Казин В. Х.* Казачьи войска: Краткая хроника. СПб., 1912; Великая Октябрьская социалистическая революция (Энциклопедия). М., 1987, 364, 469, 467, 545-б.
- ¹⁴⁷ *Сафаров Г.* Колониальная революция. (Опыт Туркестана). М., 1921, 44-б.; *Галузо П. Г.* Туркестан — колония: Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии. Ташкент, 1935, 47, 49-б.; *Рыскулов Т. Р.* Избранные труды. А., 1984, 134—148, 238—245-б.
- ¹⁴⁸ Дневник П. А. Валуева — министра внутренних дел. М., 1961, т.1, 318-б.
- ¹⁴⁹ ЦГА РК, ф. 4, оп. 1, д. 4079, л. 5—6.
- ¹⁵⁰ Собрание Узаконений 1897 г., 182-б.
- ¹⁵¹ ЦГА РК, ф. 64, оп.1, д. 818, лл. 99—100.
- ¹⁵² *Бұл да сонда.*
- ¹⁵³ Свод законов, т. VIII, ч. I, устав лесной. СПб., 1895
- ¹⁵⁴ ЦГА РК, ф. 292, оп. 1, д.1, лл. 1-2.
- ¹⁵⁵ *Тетеревников Д. И.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи. СПб., 1867, 8-б.
- ¹⁵⁶ Материалы по казахскому обычному праву, сб. 1. А., 1948, 272-б.
- ¹⁵⁷ *Бұл да сонда,* 309-б.
- ¹⁵⁸ Памятная книжка Семипалатинской области за 1901 г. Семипалатинск, 1901, 154-б.
- ¹⁵⁹ Записки ИРГО по отд. этнографии, т. XVII, вып. II. СПб., 1891, 85-б.
- ¹⁶⁰ *Загряжский Г.* Юридические обычаи киргизов и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края. Материалы для статистики Туркестанского края. СПб., 1876, вып. IV, 27—28-б.

Екінші тарау

РЕФОРМАДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

1. ХАЛЫҚТЫҢ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ: НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАР, ҚАЛЫПТАСУ КӨЗДЕРІ, ҚҰРАМЫ

XIX ғасырдың екінші жартысында тұтас алғанда Қазақстанда және жеке-леген облыстар бойынша халықтың табиғи орын ауыстыруы мен ішкі көші-қон үрдістерінің салдарынан дамып отыратын және үнемі өзгерістегі құбылыс ретінде халық санының өсуі кең-байтақ өлкедегі әлеуметтік-экономикалық, саяси үрдістің бүкіл барысына зор ықпал жасады. Кейіннен негізінен алғанда екі әкімшілік-аумақтық басқармалар – Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарының құрамына енген орасан үлкен аймақтың тарихи-демографиялық ахуалының жай-күйіне талдау жасаған кезде, түрлі тілде сөйлейтін тұрғындардың санында ғана емес, оның түрлі жылдардағы өсу серпінділігіндегі кейбір өзгерістер, дұрысырақ айтқанда, елеулі ауытқу фактілері, соның ішінде ол 1897 жылғы жалпыға бірдей санақ материалдарынан көрінеді. Қазақстан өзінің геосаяси орналасуы тұрғысында, эволюциялық дамуының барысындағы ішкі үрдістердің басымдық рөлі жайында айтпағанның өзінде, тарихи демографиялық жағынан да шектес аумақтардың ықпалына ешбір ұшырамай тұра алмады.¹

Сондықтан бұл зор кеңістік, сондай-ақ оның халқы қазақ жерлерін империяның құрамына қосып алу аяқталғанға дейін тіпті шамамен болса да ешқашан «есептеп шығарылған» емес.

Ұлан-ғайыр Сібірдің 1/3 бөлігі болған құрғақтағы 40 000 шаршы миль жер негізінен Қазақстан аумағының бөлігін ғана құрады. «Сібір ведомствосының қазақтарына» (23 000 шаршы шақырым) және Орынбор ведомствосының қазақтарына (17 000 шаршы шақырым)² сараланған дала аймақтары туралы аздықөпті деректері болған саяхатшылар, Орыс армиясы Бас штабының офицерлері, Императорлық Орыс географиялық қоғамының мүшелері, Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының шенеуніктері жалпы алғанда, мысалы, Оңтүстік аудандарды, Жетісуды абстрактілі түрде білді. Тұтас алғанда, Қазақстан туралы онша тартымды емес, кең-байтақ аумақты «жартылай жабайы көшпелі азиаттар» мекендеген шөлдегі ел деген жеңіл ойлы пікір туғызды.

Көрнекті тарихшы И. Завалишин мұндай жаңсақтықтың бос сөз екенін көрсете келіп, негізінен алғанда, Ресейдің өлкені игеру және қоныстандыру жөніндегі жоспарларының жүзеге асырылу себептерін дұрыс негіздеп, былай

деп жазды: «...бұл (Қазақ өлкесі. - *Ред.*) қазір Ресейдің Орта Азияға қарай жылжуындағы аса бағалы табыстарының бірі, тіпті Амур мен Уссуриден көп жағынан алғанда маңыздырақ, өйткені Амур өте шалғайда орналасқан, оны игеріп, әскери базаға айналдыру аса қымбатқа түседі, ал Қазақ даласы Омбының жанында тиіп тұр және Жетісуда, Іледен арғы өлкеге бару мен тұруды әрқашан қамтамасыз етуге болады, өйткені ондағы табиғат пен өсімдіктер орыстың оңтүстік губернияларынан ғана емес, сонымен қатар Солтүстік Италиядан да кем түспейді. Ақырында, болашақта халықтың тығыздығы артып, орыс губерниялары жаңа жерлерді қатты талап еткен кезде ұлан-ғайыр отар үшін бұл дайын тұрған және құнарлы негіз... Ал Англия мен Францияда мұндай қолайлы деректер бар ма?»³.

И. Завалишиннің шығармасынан алынған едәуір көлемді үзіндіде патша өкіметінің аймақтағы отаршылдық ниеттерінің демографиялық жағдайды империяның пайдасына күрт өзгерту әрекетімен өзара байланысты екені айтылып отыр. Патша өкіметінің саяси мақсаттары елдің экономикалық мүдделерімен тығыз ұштаса отырып, олар, сайып келгенде, орыстардың автохтондық тұрғындардан сан жағынан басымдығын қамтамасыз етуге тиіс болды, ол өз мақсаттарына өлкеге славяндардан шыққан келімсектерді жаппай қоныстандыру жағдайында жете алатын еді. «Туркестанские ведомости» авторларының бірі С.Гескет аймақты «орыс элементін» ұлғайту арқылы ассимиляциялау міндеттерін былайша анықтаған: «...саны жағынан айырмашылық онша байқалмаған жағдайда ықпалдың басымдылығы әрқашанда күшті ұлт жағында болады, орыс халқын ассимиляциялауға жататын өлке халқы деңгейінің 50 пайызына дейін жеткізу керек».⁴ Ташкент училищесінің мұғалімі Соскольцев генерал М. Черняевтің жаулап алушылық жорықтарының кезекті жылдығында сөйлеген сөзі кезінде тыңдаушылардың назарын «бұратаналарды» ассимиляциялау салдарына аударды: «...мұның түпкі нәтижесі көбінесе сол халықтың өз ерекшелігін жоғалтуы болады, үстемдік етуші мәдениетті ұлтқа сіңіп кетеді, оны (жергілікті халықты. — *Ред.*) самодержавиелік ақ патшаның дана басқаруымен Орта Азия халықтары ортақ отанының бір денесіне тығыз топтасқан кезде... өз бодандығында мәңгі ұстауға болады».⁵

Аймақтағы отаршылдық саясаттың түпкі мақсаты айқын анықталғанмен, оны жүзеге асыру көп жағынан демографиялық жағдайдың өзіндік ерекшелігіне байланысты болды, 1867—68 жылдардағы реформаға дейін, екі аймақты қоспағанда, кең-байтақ Қазақстан халқының нақты саны туралы анық статистикалық мәліметтер болмады: Бөкей Ордасында — 1850 жылы нақтыланған деректер бойынша ондағы еркек және әйел тұрғындар саны 114 950 адам болған.⁶ Сібір қазақтарының облысы бойынша неғұрлым анық деректер келтіруге болады. Оған баса назар аудару екі жағдаймен түсіндіріледі: біріншіден, ол кең-байтақ кеңістікті алып жатты және өзі құрылған уақыттан кейін 758 000 шаршы шақырымға дейінгі жерді алып, солтүстіктен оңтүстікке қарай Сібір шебінен Шу өзеніне дейін созылып жатты, батысында Орынбор қазақтарының облысымен шектесті; екіншіден, Сібір қазақтарының облысы, шамамен алғанда, Кенесары ханның көтерілісі жеңіліс тапқаннан кейін 10 жыл ішінде, Қазақстандағы басқа өкімшілік басқаруларға қарағанда губерниялық жүйеге жақындатылып, 8—10 округті біріктірді, сөйтіп Батыс Сібірде енгізілгендердің көбісін өзіне жинақтады. Бұл жағдай қазақ халқының өсуі серпінділігін шамамен болса да, көзге елестетуге мүмкіндік береді: қазақтар саны 1852

жылы – 181 731 еркек, 154 091 әйел болса; орыстар – 11 591 еркек, 8099 әйел болған;⁷ 1857 жылы қазақтар (еркегі мен әйелі) – 259 720,⁸ 1858 жылы 268 678 адамды құраған.⁹

1858 жылы қазақ даласындағы келесі әкімшілік бөлініс – бірқатар сыртқы округтер әкімшілік құрамынан алынған, 1854 жылы құрылған кең-байтақ Семей облысының халқы еркектері мен әйелдерін қоса алғанда 261 487 адам болды.¹⁰ Қосымша деректер анықталған жағдайда келтірілген мәліметтердің өзгерістерге ұшырауы мүмкін, бірақ соның нәтижесінде реформаға дейінгі уақыттағы Қазақстанда тұрғындардың негізгі бөлігі қазақтар болған, ал империяның басқа бөліктерінде салық төлейтін халық санын анықтау үшін әрбір үш жыл сайын жүргізілетін ревизиялық санақ дейтіндер жүзеге асырылмады. Округтік приказда халық саны бойынша жинайтын мәліметтерді «нақты деп санауға болмайды». Алайда бұл орайда, қазақ болыстарын да ревизиялық санақтармен қамту жөнінде ескертпе жасауға болады. Олар орналасқан жері санақшыларға азды-көпті мәлім және үкіметке адалдығына күмән келтіруге болмайтын болыстарды қамтыды. Алайда көшпелілердің үнемі көшіп жүруі әкімет орындарының болыстар бойынша нақты материалдар жинау ниетін қиындатты, сөйтіп мал мен адамдар саны туралы статистика болыстар мен ауыл старшындарының «бір ғана сөз жүзіндегі түсініктемелеріне негізделген» жағдай қалыптасты.¹¹

Бөкей Ордасын және оңтүстік аудандарды қоспағанда, жалпы Қазақстан ауқымындағы демографиялық жағдайдың өзіндік ерекшелігі ХІХ ғасырдың 50–60-жылдарында-ақ оның тұрғындары құрамының моноэтникалық сипатының өзгеріске ұшырауынан көрінді.

Батыста Новолиния ауданында, солтүстік-батыста Верхнеиртишский және Новоишимский учаскелерінде үкіметтің көші-қонды көтермелеу саясатының нәтижесінде орыстардың қоныстандыру қозғалысының шағын орталықтары құрылды. Оған сонау 1765 жылы қабылданған және қазақтардың ХІХ ғасырдың 20–50-жылдарында округтік орталықтарға айналған бекіністерге елу шақырым қашықтықтан жақындауына тыйым салған Ереже қолданылуының сақталуы көп жағынан себепші болды. Жеке және үкіметтік отарлау салдарынан Новолиния ауданында ғана 44 000-дай адам болатын орыс, башқұрт, қалмақ, ноғай, татарлар тұрды, олар қазақ халқымен көрші қоныстанып, қазақтардың саны 1861 жылы 11 538 шаңырақты құрады.¹²

Қазақстан халқының полиэтникалық құрамының қалыптасуы туралы, оның негізгі көздері мен себепші куәліктері туралы айтқанда, ең алдымен оның бастапқы кезеңіне сипаттама беру керек. Ең басты өзгертуші құбылыс ретінде көрінсе де бұл үрдіс алғашқыда, қысқа мерзім ішінде негізінен алғанда өлкені мекендеушілердің моноэтникалық құрылымын сақтап қалды.

Патша әкіметі Сібірді, Қазақстанның солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс аудандарын отарлау арқылы Ресейдің ішкі губерниялары мен Украинадан шаруаларды көшіріп, солар арқылы Оралдан арғы шет аймақта әлеуметтік тірек жасауды ойластырды.

Жаңадан құрылған облыстардың бәріне дерлік орыс-украин шаруаларын нысаналы түрде қоныс аударту ХІХ ғасырдың 70-жылдарының басында басталып, 80-жылдарда ол жаппай сипат алды. 1889 жылғы 13 шілдеде патша әкіметі село тұрғындары мен мешандардың қазыналық жерлерде ерікті түрде қоныстануы туралы арнаулы ереже әзірлеп, оны бекітті.

Жаңа ережеде Томск, Тобыл губернияларындағы, сондай-ақ Жетісу, Ақмола және Семей облыстарындағы қоныстану аудандары нақты белгіленді. Шаруаларды жаппай қоныс аудартумен өлке халқының демографиялық құрылымы өзгертіліп қана қоймай, сонымен қатар байырғы мекендеушілердің пайдалануынан мал шаруашылығы үшін де, ұлғайып келе жатқан егіншілік үшін де жарамды жақсы жерлер зорлықпен тартып алынды. 1885—1893 жылдар аралығында ғана Ақмола облысында қазақтардан 251 779 десятина жер тартып алынып, ер адамдар саны 10 940 болатын 24 қоныс аудару учаскесі құрылды, ал шектес Семей облысында 33 064 десятина жер тартып алынды.

Келімсек халықтың барған сайын ерекше жедел өсе түскен ағыны Жетісу облысының еншісіне тиді. 1868—1880 жылдарда мұнда 3224 отбасы қоныстанды, олардан 2099 отбасы қыстақтар құрды, ал 1225 отбасы қалаларда ірге тепті. 13 жыл ішінде (1880—1893 жылдар аралығында) еркек және әйел халқының саны 2 269 520 адам болған Түркістан өлкесінің халқы 3 102 385 адамға дейін көбейді, яғни негізінен алғанда қоныс аударушылар есебінен шамамен 37 %-ға өсті.¹³

Қазақстан оңтүстігінің ең ірі аймағы - Сырдария облысында орыс-украин шаруаларының негізгі қоныстану аудандары Шымкент, Ташкент, Әулиеата уездері болды. Оларда 1884—1892 жылдарда 37 қоныс құрылды. Қоныс аударушылар қоныстарының біршама қауырт өсу серпінділігі, мысалы, Әулиеата уезінде мынадай болатын: 1874 жылы 331 тұрғыны бар Михайловское, 1876 жылы 1102 адам тұратын Шалдоварское, 1877 жылы 340 адам тұратын Дмитриевское, 1881 жылы 658 адам тұратын Покровское, 331 адам тұратын Каменка, 1884 жылы 449 адам тұратын Николаевское, 1885 жылы 555 адам тұратын Мерке, 1886 жылы 643 адам тұратын Александровское, 226 адам тұратын Кузьминское, 1889 жылы 210 адам тұратын Подгорное, 210 адам тұратын Шапалово, 1890 жылы 71 адам тұратын Луговое, 71 адам тұратын Бурное, 154 адам тұратын Ключевое, 1892 жылы 106 адам тұратын Ровное, 753 адам тұратын Грозное, 261 адам тұратын Головачевское, 401 адам тұратын Гроднево, 139 адам тұратын Степное селолары құрылды.¹⁴

1889 жылы «Село тұрғындары мен мешандарды қазыналық жерлерге қоныстандыру туралы» заң қабылданып, ал 1891—92 жылдарда бұл ереже Торғай, Орал облыстарына қолданылды. Осы актімен қоныс аудару қозғалысын үкімет толығымен өз қолында ұстап, жеке отарлауға елеулі шек қойды. Енді жер үлестерін алу үшін арнайы рұқсат талап етілді. Алайда Петербург өкімет орындарының көші-қон үрдісінің бұрынғы стихиялық сипатын қалайда бір реттеуге ұмтылысы мүлде іске аспады.

1891—92 жылдардағы егіннің шықпай қалуы мен ашаршылық еуропа-лық Ресей шаруаларының бұқарасын бос жерлер іздеп шығысқа бет алуға мәжбүр етті. Бұл орайда қоныстанушылар құрамында: Жетісу облысында — Воронеж, Тобыл, Томск, Пермь, Қазан, Орынбор, Харьков губернияларынан; Сырдария облысында — Воронеж, Астрахан, Самара, Саратов, Тамбов губерниялары мен басқа да губерниялардан, сондай-ақ Дон Әскері арасынан шыққандар басым болды.¹⁵

Қазақстанды Сібірімен, Еділ бойының өнеркәсіпті ауданымен және Оңтүстік Оралмен теміржол магистральдары арқылы жалғастыру мүмкіндігі үкіметті өлкенің қоныстандыру арқылы игерілуін жеделдетуге

итермеледі. Осы мақсатпен Ф.А.Щербинаның экспедициясы Ақмола, Торғай және Семей облыстарының 12 уезін мұқият зерттеді. Оның ресми мақсаты жергілікті тұрғындардың шаруашылық өмірін зерттеумен ұштастырылды. Экспедицияның материалдарын патша өкіметі «артық» казак жерлерін күшпен тартып алуды кеңейту үшін пайдаланды.

«Орыстар отарлауының бірте-бірте кеңейтілуіне байланысты казактардың иелігіндегі жерлердің ауданы едәуір қысқара бастады, ал сонымен бірге казактар үшін олардың тұрақты және үздіксіз көшіп жүретін қоныстарын кейбір шектеулер жүзеге асырылды...»¹⁶ — деп, байырғы халықтың жер қорында қалыптасқан жағдайды «Тургайская газета» осылайша сипаттады.¹⁷

Орыс-украин шаруалары санының қаулап өсуін қоныстандыру және казактарды ғасырлар бойы ірге тепкен орындарынан ығыстырып шығару саясатының ең басты нәтижесі ретінде ғана емес, сонымен қатар жаңа қоныс аударушылардың негізгі бөлігінің жас мөлшерінің төмендігі, өмірлік белсенділігінің мол болуы, бала туудың адам өлуінен басымдығының салдары ретінде де қарастырған жөн. Алайда бұл тұрғыдан алғанда ертеден тұратын казактардың ерекшелігі фактісін атап өту керек. Оларға ең алдымен табиғи өсім тән болатын.

Тұтас алғанда, қоныс аударушылар санының қауырт өсуін 1870—1914 жылдардағы деректер көрсетеді, ол: Ақмола облысында — 721 091 адам, Семейде — 159 972, Жетісуда — 156 826, Сырдарияда — 61 212, Торғайда — 226 825, Оралда — 108 467, барлығы — 1 434 393 адам.

Қазақстан халқы санының өзгеруі мен этникалық құрылымының қалыптасуына қолайлы болған негізгі көздер мен факторлар туралы айтқанда, саяси жер аудару сияқты құбылысты естен шығармаған жөн. 1863 жылғы поляк көтерілісіне қатысушылар, халық ерікшілдігі ағымдарының көрнекті қайраткерлері, социал-демократтар да көші-қон үрдісін кейбір дәрежеде жандандыра түсті, ал негізінен алғанда, Қазақстан тұрғындарының этникалық құрамына ықпал етті. Кейбір деректерді келтіре кетуге болады: 1863 жылы Семей облысында — 122 адам,¹⁸ Верхнеуральскіде — 51, Петропавлда — 69, Жетісуда жалпы жинақтап алғанда 100 адам айдауда болды.¹⁹ Алайда қоғамдық санада, өлкенің, қалалардың мәдени өмірінде, аса көрнекті қайраткерлердің (атап айтқанда, Абай Құнанбаевтың және басқалардың) көзқарастарын қалыптастыруда саяси жер аударудың игі рөл атқарғанымен, демографиялық жағдайда басым көрсеткіш болмағанын мойындау керек.

Қазақстан аумағына ішкі губерниялардан қоныс аударушылардың ағылып келуі арқасында ғана емес, Қытайдан да келушілер қоныстандырылды. Құлжа өлкесінің Цин империясына қайтарылуына байланысты дүнгендер, ұйғырлар мен казактар бұқарасы Қазақстанға және көршілес Қырғызстанға қоныстануға тілек білдірді. Профессор П.Г.Галузо зерттеліп отырған үрдістің себептерін қарастыра келіп, мұны патша өкіметінің егіншілерді қоныстандыру арқылы Қытайдың Құлжадағы экономикалық жағдайын әлсіретуге және екінші жағынан, аймақтағы өзінің ықпалын күшейтуге ұмтылысымен түсіндірді. Режим Қытаймен шекарада әскери шиеленіс болған жағдайда ұйғыр-дүнген тұрғындарын Қытайға қарсы қимылдай алатын әскери күш ретінде де пайдалануға үміттенді.²⁰ Ең алдымен сол кезде Құлжа өлкесінде тұратын казактардың, ұйғырлар мен дүн-

гендердің санын анықтап көрейік. Құлжа туралы елеулі зерттеулердің өте хабардар авторы С.Н.Велецкий «шамамен алынған деректер бойынша» қазақтардың санын еркектер бойынша 20000 адамға жуық; ұйғырлар — 51 мың адам, дүнгендердің жалпы саны 4 мың адамнан аспайды деп анықтаған.²¹ Ал Жетісу өлкесіне келгендері қанша? Д.А.Исиев 90 мың адам дейді.²² С.Ростовскийдің пікірінше, 120 240 дүнген мен «тараншыдан» Жетісуға 60 000 адам көшіп келген.²³ Н.Н.Пантусов басқа деректер, 1871—77 жылдар ішінде — Верный уезіне 26 164 ұйғыр, 1126 дүнген, барлығы еркек-әйелі бар 27 290 адам болды деген дерек келтіреді; Жаркент уезіне 19 209 ұйғыр, 1347 дүнген, барлығы еркек-әйелі бар 20 556 жан келген. Жиынтығы 47 846 адамды құраған.²⁴ Х.Сутеева қазақтардың, ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға орыс әскерлерінің ізінше түгелдей дерлік қоныстандырылғаны туралы жазады.²⁵

Ұйғырлар мен дүнгендерді Жетісудың халық тығыз орналасқан аудандарына қоныстандыру объективті түрде жер тарлығын күшейтіп, қазақ халқының наразылығын туғызды,²⁶ 1896 жылы Жетісу қазақ әскерінің құрамында Қытайдан көшіп келіп, Ресей бодандығын қабылдаған мың қалмақ болды.²⁷

Қазақ автономиялық республикасы құрылғанға дейінгі бірінші жөне бірден-бір 1897 жылғы жалпыға бірдей халық санағы империя, соның ішінде Қазақстан халқының саны мен құрамының өзгеруі туралы қызықты деректер береді. Кейбір кемшіліктеріне қарамастан,²⁸ ол халық саны жөніндегі азды-көпті дұрыс ақпарат көзі болып табылады. Оның жүргізілуін елде капитализм дамуының қажеттері туғызды.

Байырғы халық санағын жүргізу мерзімі көшпелілер қыстауларының бытыраңқылығына және орналасқан жерлерінің қиындығына байланысты ұзартылды. Есептеуді 1896 жылғы қараша және желтоқсан айлары ішінде, яғни Ресей губернияларындағыға қарағанда едәуір ертерек жүргізу жорамалданды.²⁹

Санақ бойынша облыстар халқының саны: ерлер мен әйелдерді қоса алғанда Ақмолада — 645 232, Семейде — 684 590, Жетісуда — 663 769, Сырдарияда — 835 432, Торғайда — 453 416, Оралда — 645 124 адам, бүкіл Қазақстан бойынша — 3 927 560 адамды құраған.³⁰

Халық санағы бірінші рет жүргізілгендіктен, ережелер мен нұсқаулардың біраз бұзылуына жол берілді, жекелеген жағдайларда елді мекендер бойынша есептеулердің нәтижелері қайта тексеру және нақтылау үшін қайтарылды. Облыстар бойынша қорытынды деректерді анықтаудағы көрінеу алшақтықтарды да осымен түсіндіру керек: мысалы, басқа зерттеушілер сияқты жекелеген облыстардың адам саны туралы санақ материалдарына жүгінген Н.В.Турчаниновтың зерттеулерінде мынадай өзгеше деректер келтіріледі: еркектер мен әйелдерді қоса алғанда, Семей облысында — 684 590, Ақмола облысында — 682 608 адам тұрған.³¹

1897 жылғы шолуда Семей облысы тұрғындарының саны Н.В.Турчаниновтың деректерімен салыстырғанда 2319 адамға көп, ал Ақмола бойынша 179 адамға аз көрсетілген.³² Мұрағат деректемелері де басқа цифрлар келтіреді — Семей облысы бойынша 688 639, Ақмола облысы бойынша — 668 372 адам.³³ Айта кетелік, 1897 жылғы санақ бойынша мәліметтердің ала-құлалығы Ресейдің басқа аудандарына да тән. Егер қысқы жағдайларға және қатынас жолдарының болмауына байланысты бірқатар ауыл-

дардың қамтылмауы фактісін ескерсек, Қазақстан халқының жалпы саны 4 миллион адам деңгейінен артық болуға тиіс.

Халық санағы этникалық топтардың тілдік арақатынасын анықтауға мүмкіндік берді. Әрине, екі генерал-губернаторлықта қазақтар көрінеу көпшілік болды: Дала генерал-губернаторлығы бойынша - қазақ тілін 1 903 030 адам немесе халықтың жалпы санының 77,1%-ы, орыс тілін — 431 184 адам немесе 17,8 %-ы, украин тілін — 37 673 — 1,5%, татар тілін — 41 765 — 1,6% білген, одан әрі тілдік топтарды таратушылар саны кему принципі бойынша мордвиндер, немістер, еврейлер, башқұрттар, поляктар, өзбектер, сондай-ақ саны 1000 адамнан аспайтын халықтардың тілдері бойынша — литвалықтар, латыштар, молдавандар, грузиндер, қалмақтар, чехтар, француздар, шведтер, ағылшындар және т.б. келеді. Байырғы халық басым жағдайда болған оңтүстік аудандарда да тұрғындардың этникалық құрамы алуан түрлі: қазақтар — 1 198 112 — 79%, жалпы халық санына шаққанда, өзбектер — 74 539 — 4,95%, орыстар — 71 049 — 4,80%, қырғыздар — 58 700 — 3,9%, ұйғырлар — 55 815 — 3,70%, украиндар — 12 143 — 0,81%-ды құраған.³⁴

Санақшылар жинаған мәліметтердің шамамен алынуы салдарынан 4 миллионнан астам адам болатын қазақ халқының саны көрінеу кемітілген және анық емес болып шықты. Мұны қазақ әйелдерін, әсіресе неке жасына жетпеген, оның үстіне некеге тұрмаған қыздарды санақшылардан жасыру туғызды. 12—13, тіпті 9 жасында күйеуге берілетін реттер аз кездеспеді.³⁵ 1880 жылы Торғай даласын аралап шыққан В.Юзефо 14 жасар баланың 13 жасар қызға үйленіп, ал бір жылдан кейін балалы болған фактісі туралы айтады.³⁶

Өлкеде уақыт өте келе орыс халқының саны едәуір көбейді: Ақмола облысында — 56 %, Оралда — 40,8 %, Торғайда — 37,5%, Семейде — 24 %, Жетісуда — 23,5%, Сырдарияда — 6,2 %-ға жеткен.³⁷ 1897 жылы санақтың қорытындылары бойынша, Жетісу, Орал, Сібір казак әскерлерінің саны тиісінше еркек-әйелін қоса алғанда 33 767, 114 166 және 103 424 адам болған.

Тұтас алғанда, халықтың санындағы, этникалық және ұлттық құрамындағы елеулі өзгерістер қазақ ұлтының ғана емес, басқа ұлттардың да әлеуметтік-экономикалық өміріне капиталистік қатынастардың ықпал жасап, шаруашылық саласында, олардың арасындағы өзара қатынастарда дами бастағанын көрсетті. Ұйымдастыру ісіндегі, жүргізу тәсіліндегі, мәліметтерді өңдеудегі жекелеген кемшіліктеріне карамастан, 1897 жылғы жалпыға бірдей халық санағының орасан зор ғылыми-практикалық маңызы болды, қоғам тіршілігінің негізгі параметрлерін анықтап, қазақ ауылының экономикалық томаға-тұйықтығын күйретті, кең-байтақ өлкеде отаршылдық тәртіптерді одан әрі нығайтып, орналасу тығыздығының тұрғындар құрамы жөнінен өте ала-кұла екенін ескере отырып, халықтың келімсек контингентін одан әрі орналастыру жөніндегі үкімет жоспарларын жеңілдетті.

2. ҚАЗАҚ АУЫЛЫ

1867-1868 жылдардағы реформа номадтардың әлеуметтік-экономикалық өмірінің бүкіл қалпын өзгертіп, олардың қоғамдық құрылымындағы

Көш. Суретші Н.Г. Хлудовтың картинасы
(ҚР Мемлекеттік Орталық мұражайының қорынан).

салт-дәстүрлері мен өзара қатынастары жүйесіне үлкен өзгерістер енгізді. Құқықтық қысымдарға ұшырап, мүліктік жағдайы әлсіреген бұрынғы Шыңғыс ұрпақтарынан тараған ақсүйектерді «қара сүйектен» шығып, байып алған мал өсірушілер ығыстырып шығарды.

Әлеуметтік сараланудың тереңдеуі үрдісінде малды көбінесе рынок мұқтаждары үшін өсірген жаңа байлар сұлтандарды болыс басқарушылығынан ерекше күш-жігер жұмсамай-ақ ығыстырып отырды, сөйтіп Шыңғыс ұрпақтарының өткендегі және бұрынғы күш-қуатының көлеңкесі ретінде сұлтандар екінші қатарға кетті.

Алайда ауыл қоғамының ғұрыптары күштірек болып шықты, сөйтіп қазақ ауылына капитализмнің әсер етуі жағдайларында бір ру бөлімшесінің өкілдері «бір-бірімен әрқашанда аса тату тұрды» және қажет болған жағдайда бір-біріне көмектесіп отырды, айтар болсақ, мұның өзі қазақтардың көшпелі өмірінің өзіндік ерекшелігін үстіртін түсінетін жекелеген зерттеушілердің оларда бейнебір таптық жіктеліс болған жоқ деген сынаржақ қорытындыға келуіне себеп болды.

Ауылдың қоғамдық өмірінде «руаралық қырқыстар мектебінен» өткен болыс басқарушылары, жаңа отаршылдық әкімшілік өкілдерінің рөлі басым болды. «...Барлық қоғамдық істерде басым болу...»³⁸ болыс басқарушысының қызметіне үміткерлерді ықпалды ру билеушілерін сатып алуға малды және әр түрлі тарту-таралғыларды аямауға итермеледі.

«Дала телеграфы – ұзынкұлақтың» қандай да болсын «хабарды» жедел таратқаны сонша, ауыл старшындары мен уезд басқармасы арасындағы аралық буын ретіндегі болыс басқарушылары жалпы жұртқа мәлім арналарды

пайдалану арқылы «үлкен бастықтардың» келуі жөнінде алдын-ала хабар таратып, жаңа дәуір жағдайларына бейімделуімен қоғамдық пікірді өз пайдасына бұрып үлгіретін еді. «Үлкен бастықтар келер алдында, ол ешбір күтпеген жағдайда болмайды... басқарушы уақытша өзгеріп шыға келеді, өзінің шапанын шешіп, зауряд-хорунжийдің (фельдфебель) ғажайып костюмін киеді, өзінің кереует-тағын шығарып тастап, оны аса үйреншікті емес еуропа жиһазымен ауыстырады, хатшыларының есін жиғызып, шарап, оның басытқысын... сатып алады... бастықты қарсы алады»,³⁹ — деп Торғай облысының қазақтары туралы тамаша еңбектің авторы И. Хохлов өз әсерлерін осылайша жазды, оның байқампаздығын мойындамау қиын.

Барған сайын жетіліп келе жатқан ауылдың әлеуметтік өмірі көріністерінің бірі «атқамінерлер» дейтіндер рөлінің өсе түсуі болды, ал басқаша мағынада алғанда көшпелілерде қоғам игілігі көп жағынан солардың іскерлік ынта-жігеріне байланысты болған ықпалды және «күрметті қазақтар» осылай атала басталды. Болыстардың беделі немесе «бет-бейнесі» сайлау кезінде саяси үгітке қызу араласатын атқамінерлерге байланысты болды, олар далалық лоббизмнің өзінше бір көрінісі бола отырып, белгілі бір үміткердің табысын едәуір анықтап берді. Олар бір үміткерден екіншісіне ауысқанда сөзсіз құрметке және алуан түрлі меймандостыққа бөленді, «өзін аса бақытты адам деп сезініп, күнін ет жеп қымыз ішумен өткізді».⁴⁰

Дала тұрғынының бүкіл өмірі мал шаруашылығының жай-күйіне байланысты еді, ол кедейлер үшін тіршілік, ал ауқаттылар үшін байлық көзі бола отырып, номадтардың көпшілік бөлігі үшін тірліктің ең маңыздысы болды: олар тамақ атаулының бәрін — жас ет, кептірілген және ысталған ет (сүр ет), сондай-ақ, сүт өнімдерін — түркі тілдес этностар арасында кең таралған сүйікті сусын қымыз, айран, құрт пен ірімшік, киім — тон, малақай тігетін елтірі, киіз, текеметке дейін малдан алып отырды.⁴¹

Сол дәуірдегі басылып шыққан мәліметтер бойынша ауылдарда жан басына шаққандағы сүт өнімдерінің орташа тұтыну нормаларын анықтау қиын емес:⁴²

Уездер	қымыз	сүт	барлығы	ірімшік
Ақмола	5,5 шелек	37,7 шелек	43,2 шелек	30
Атбасар	11,7	82,7	94,4	15
Көкшетау	17,4	19,5	36,9	31
Қостанай	—	—	—	—

Экономикалық ықпал ету тұтқасы ретінде мал шаруашылығы номадтардың отбасы-некелік өмірінде де аса маңызды болды, жас жұбайлардың некеге тұруының сөзсіз атрибуты болған бүкіл қалың тек қана малмен төленді: бай қалың малдың көлемі — 100 байталға дейін жетті; орта дәулеттілер үшін — 77, 67, 47, 37 және 27 байтал болды. Торғай облысы қазақтарының тұрмысын зерттеген В.Юзефо жоғарыда аталған нормалардан төмен «қалың мал болмайды» деп хабарлаған.

Шариғат ережелері бойынша әрбір мұсылманның төрт әйелге дейін алуға құқығы болды; бірқатар бай дәулеттілер 3 әйел алды, кең таралған неке одағы — екі әйелден, малы жоқ кедейлерде — бір әйелден тұрды.⁴³

Бұл орайда, шариғатқа сәйкес, бірнеше әйелі бар адамдар олардың әрқайсысын жеке киіз үймен қамтамасыз етуге тиіс еді; дәстүр бойынша

үлкен әйелі — бәйбіше қожайынға неғұрлым жақын жағдайда деп танылды; тіпті осы ретте де бәйбіше мен тоқалдар (қалған әйелдер) арасындағы өзара қатынастар сыйластық қалпында қала берді. Үй ішінде тыныштық орнату (шаңырақтан шу шықпас) үшін көп әйелді отбасы қожайынының бір ғана дауыс көтеруі немесе салқын көзқарасы жетіп жататын еді.

Дала халқының күнделікті өмірінде малдың маңызының аса зор болғаны сонша, ауыл тұрғындары кездесіп бір-бірімен амандасқанда ең алдымен мал жайын сұрап, «мал-жан аман ба?» дейтін және қанағаттанарлық жауап алғаннан кейін ғана басқа: «бала-шаға аман ба?» деген сұрақ қоятын; содан соң ізетпен: «ат-көлік аман ба?» деп сұрайтын.⁴⁴ Нақ сол М.Хохлов былай дейді: «...көп кешікпей жертөлеге Шүкірбайдың (ол қонақта болған қожайын) көршілері бірінен кейін бірі кіріп, кебістері мен малақайларын шешті, сәкіге шығып отырып, менен бастап жұрттың бәрімен дағдылы «аман ба?» деген сөзді айтып, амандасты... Келген адам ең алдымен малдың амандығын, сонан соң барып қана адамдардың амандығын сұрады. Осының бәріне қожайын «Аллаға шүкір», яғни құдай жарылқасын деп жауап қайтарды»,⁴⁵ — демек барлық жағдайларда мал бірінші орында тұрған. Шексіз-шетсіз дала кеңістігі, санақ кезінде мал иелерінің шаңырақ алымының көбеюінен құтылу үшін малының шын санын жасырып қалуға тырысуы, оның табиғи-географиялық көрсеткіштерінің өзіндік ерекшелігі себепті малдың саны жөнінде дәл есеп алуды қиындатты. Оңтүстіктегі екі облыспен: Жетісу облысы (облысқа Солтүстік Қырғызстанның аумағы да қараған) Сырдария (Орталық Азияның бірнеше уездерін қамтыған) облыстармен салыстырғанда далалық төрт облыста мал санының басым болғанына күмән жоқ, аталған екі облыстағы мал саны көрінеу төмендетіліп көрсетілген, мұның өзі сол кездегі Қазақстан көлеміндегі аумақтық иеліктердегі мал санының қорытындысын шығаруды едәуір қиындатады. Әр түрлі аймақтар бойынша және әр түрлі уақыт аралығындағы мал санының дәл көрсетілмеуі, оның үстіне сол кезеңдегі статистика мәліметтерінің жалпы қанағаттанғысыз жағдайда болуы себепті өлке көлеміндегі мал басының нақты санын анықтау мүмкін емес. Оған «малды дәл санап шыққан жағдайда», оның үстіне малдың шын санын бөгде адамға, нақ сол санақ жөніндегі шенеунікке ашып айту аталған табынды өлім-жітімге ұшыратып, олар едәуір азайып кетуі мүмкін дегенге қатты сенетін малшылардың соқыр сенімі едәуір дәрежеде себепші болды. Мұндай ырым қазақтарда, әсіресе өте ауқатты қазақтарда өз шаруашылығының шын жай-күйін жасыру, сұраған кезде нақтысынан санын сөзсіз азайтып көрсету ниетін туғызды, ал жұт, апатты жылдар, табиғи қолайсыздықтар кезінде олар мөлшерін шын мәніндегіден әрқашанда асыра көрсетіп отырды деуге болады,⁴⁶ сондықтан да көрсетілген деректерді нақтысынан аз деп, ал әр түрлі қиын жағдайлардағы өлім-жітімді біршама асыра көрсетілген деп ұғу керек. Семей облысы бойынша 1888 жылы отырықшы тұрғындарда түйе — 427 (1887 жылғыдан 81-і бас көп), жылқы — 57 293 (3610 бас көп), ірі қара - 33 336 (1770 бас көп), қой — 40 862 (5447 бас көп); көшпелілерде түйе — 62580 (1887 жылмен салыстырғанда 4080 бас көп), жылқы — 447 789 (6176 бас көп), ірі қара — 203 766 (44 851 бас көп) және қой — 201 170 (46 957 бас көп);⁴⁷ Торғай облысы бойынша 1891 жылы жылқы — 717 588, ірі қара — 395 435, түйе - 141 142, қой — 1 975 445, ешкі — 126 138;⁴⁸ Жетісу облысы бойынша (1897 жылғы деректер) жылқы — 85 000, өгіз — 180 000, сиыр — 290 000, бұзау — 152 000, түйе — 69 000, қой — шамамен 5 000 000, ешкі — 512 000, яктар — 785, қашыр — 3356, шошқа — 28 500, барлығы 7 милли-

оннан астам мал басы болған. Жетісу облысының көшпелілеріндегі мал саны 6–7 миллиондай болған деген көрсеткішті қабылдауға болады.⁴⁹ Сырдария облысы бойынша жылқы – 644 945 бас, сиыр – 6 333 929, қазақы қой – 4 841 263, биязы жүнді қой – 79 284, түйе – 472 445, ешкі – 811 174, есек – 11 293, шошқа – 8261; барлығы – 7 727 034.⁵⁰ 1894 жылғы «Облыс уездеріндегі мал шаруашылығы туралы ведомостарда 6 556 344 бас деп көрсетілген (Ташкент уезі бойынша мәліметтерді қоса алғанда);⁵¹ Ақмола облысы бойынша (XX ғасырдың басындағы мәліметтер) жылқы – 918 620, ірі қара – 943 714, қой – 1 371 097, ешкі – 167 301, шошқа – 65 860, түйе – 87 785, барлығы – 3 554 377 бас болған.⁵²

Біз Қазақстанның алты облысындағы малдың жалпы саны кейбір ауытқулармен қоса алғанда кемінде 40 миллион басқа жетті деп санаймыз. Салыстыру үшін келтіре кетелік: 1871 жылы Ресейде ірі қара – 21 604 000, жылқы – 15 542 000, қой – 44 841 000, шошқа – 9 404 000, жиыны – 91 391 000; Германияда тиісінше – 15 140 000, 34 445 000, 29 841 000, 9 043 000, жиыны – 88 469 000 бас болған.⁵³ Демек, Қазақстанда әр адамға орта есеппен келетіні: түйе – 0,55, ірі қара – 1,12, жылқы – 2,83, қой – 6,41, ешкі – 0,3, жиыны 11,21; нақ сол көрсеткіштер бойынша Ресейде: ірі қара – 0,34, жылқы – 0,24, қой – 0,70, шошқа – 0,14, жиыны – 1,42; Германияда: ірі қара – 0,37, жылқы – 0,23, қой – 0,72, шошқа – 0,220, барлығы – 1,52. Сөйтіп әрбір қазаққа еуропадағы әрбір адаммен салыстырғанда 8 есе көп малдан келген.⁵⁴ Ал егер малдың нақты санын шаңырақтар бойынша бөлсек, әр шаңыраққа: 1870 ж. – 59, 1881 ж. – 29,9, 1885 ж. – 27,0, 1890 ж. – 23,3, 1895 ж. – 23,3, 1900 ж. – 23,3 бас малдан тиеді.⁵⁵

Енді бір далалық облыс – Ақмола облысының материалдарындағы отырықшы және көшпелі халықтың сараланған үлесін ескере отырып, малдың бөліну көрсеткіштерін қарайық:⁵⁶

Уездер	Отырықшыларда		Көшпелілерде	
	жалпы саны	бір адамға келетіні	жалпы саны	бір адамға келетіні
Ақмола	5500	1,06	816873	6,67
Атбасар	4967	2,00	598663	9,72
Петропавл	67849	1,45	207984	3,72
Көкшетау	38754	1,25	291303	4,75
Омбы	54195	1,12	131063	3,72

Кестеден Ақмола және Атбасар уездерінің оңтүстіктегі көшпелі халқында – 1 415 536 бас болғаны, яғни 70%-ға жуық және бір адамға 7,7 бас мал келгені, ал солтүстіктегі уездерде – 30%-ға жуық және бір адамға келетіні 4 бастан сәл асатыны көрінеді. Мал басындағы бұл айырмашылықты облыстың 2/3 көлемін алып жатқан «түгелдей дерлік» қазақтар мекендейтін оңтүстік уездер солтүстікке қарағанда неғұрлым кең кеңістікті алып жатуымен, ал солтүстіктегі уездерде халықтың 1/2 бөлігіне жуығы отырықшы, олар үшін мал шаруашылығы екінші дәрежелі рөл атқарғанымен түсіндіруге болады.⁵⁷

Алайда мал иесі жыл бойы өз байлығын малды жайып бағумен және малдың тебіндеп жайылуымен «қанағаттанатын», жылқы сұлыны, ал сиыр шабылған шөпті білмейтін экстенсивті жайылымдық, жабайы шөпті жүйе мал шаруашылығын болжап білуге болмайтын зардаптарға ұшыратты. Қыс қатты болған жылдары малдың жаппай қырылуы орын алып отырды. «Жұт» деген

сөздің өзі-ақ мал иесінің зәре-күтын қашырды. Қыстың қатаң болып, жер бетін қалың қар мен мұздақ жабуы салдарынан жұт болып, ауқатты қазақтар бүкіл дерлік малын жоғалтты, ал кедейлер қайыршылыққа ұшырады.⁵⁸ 1879—1880 жылдарда Түркістан, Ақмола, Сырдария облыстарында 13 миллион малдың 6 миллионы, яғни жартысына жуығы қырылып қалды.⁵⁹ Бұл жұттың орны толтырылуы қиын зардаптарының отаршылдық әкімшілікті мазасыздандырғаны сонша, 1889 жылғы 15 ақпанда Сырдария облысының губернаторы Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушыға төмендегідей мән-жайларды: қазіргі қатаң қыстан таяу уақытта қандай зардаптар күтуге болады; халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету үшін қандай шаралар қажет екенін анықтау үшін шұғыл сауалдама жіберді.⁶⁰ Құжаттың екінші бөлігі «егер қыс халықтың шаруашылығына жаман әсер етсе», қандай шаралар қолдану қажет және қыстың зардабы «азық-түлік пен мал азығы бағасының қымбаттауына ықпал етпей ме» деген ашық мазасызданушылықпен аяқталады.⁶¹ Күтілмеген табиғи-климаттық апаттарды ескере отырып, ірі мал иелері малдың табиғи азықтануын жеңілдету үшін ертеден келе жатқан тебіндеп жаю дағдысын пайдаланып, малды мынадай схема бойынша жайылымға айдады: алдында «қарды ең жақсы аршитындар ретінде» жылқы, одан кейін ірі қара жүріп отырды. Ал ақырында, жылқы, ірі қара малдың тұяғымен аршылған жерлерде қой шөптің тұқылымен ғана қоректенді.

Мал шаруашылығының қажеттері қазақтарды ауылдардың тығыз орналасуының қолайсыздығын ескере отырып, шағын топтар болып қоныстануға мәжбүр етті. Мал жайылатын жер шектеулі таулы аудандарда екі-үш шаруашылық, далалық аудандарда 20—30 үй бір жайылымға тығылды. Мал жазғы жайылымға неғұрлым алыс айдап апарылса, ол соғұрлым қонды болды; жәрмеңкелерде сатудан немесе айырбастаудан, әсіресе оларды көп мөлшерде сатқан кезде мол ақша түсіруге болатын. Екінші жағынан, бұл жер жағдайына байланысты еді. Мысалы, Торғай облысының әр түрлі шөпке бай жайылымы басым солтүстік уездерінде қазақтардың егістік жерлері болып, жазғы қоныстары қыстаудан алыстығы 20 немесе 40 ша-

Қазақ ауылы.

қырымнан аспады; ал жайылымы жұтаң оңтүстікте қазақтар өздерінің ата қонысынан 400 жөне одан да көп шақырымға кететін.⁶²

Ақтөбе және Орал уездерінде, сондай-ақ Есіл және Ертіс өңірлерінде қазақтардың көп мөлшерде пішен қорын, кейбір аудандарда кем дегенде сабан өзірлеп алуға мүмкіндіктері болды. Мұның өзі кейбір дәрежеде қысқы аяздар кезеңінде малдың азыққа деген қажеттерін қанағаттандыратын еді. Қазақтарда жазғы жайылымдар, мал жайлауы жөнінде негізінен қиындық туындамады, әдетте олар шектеусіз бірлесіп пайдаланылды; малын әуел баста жер өз руыныкі болғандықтан қалауынша жаятын.⁶³ Ол былай тұрсын, дәстүрлі көшіп жүретін аудандарды нашар білетін уездік басқармалардың шенеуніктері ұзақ іздеу арқылы, көбінесе ауыл старшындарының көмегімен, көшпелілердің қыстауларын өрең табатын, өйткені қыстаулар туралы мәліметтер жиналмады десе де болды. Мысалы, орман алқаптары басым Көкшетау уезінде қазақтардың қыстауларын табу көп қиындыққа соғатын.⁶⁴

Қазақтарға малды қыста жайып бағудан бірте-бірте шөп шабуға, пішен дайындауға көшуді өмірдің өзі үйретті. Сонымен бірге үлкен жер үлестерін алған қазақтар «жұмыс қолының жетіспеуі себепті аса жақсы жер үлестеріне қазақтарды қыстап шығуға ғана емес, жазғы жайлауға да ықыласпен жіберіп, оларға өздерінің шабындықтарын екі жаққа пайдалы талаптармен бере бастады».⁶⁵ Әсіресе, Ертіс өңірі, Жайық өңірі аудандарында, Есіл, Іле, Торғай өзендерінің жайылмаларында пайдалануға бай жер учаскелерін алып, «тіршілік үшін ең қолайлы»⁶⁶ жерлерге орнығып алған қазақтар жерсіз қазақтарды өзінің шаруашылық жұмыстарына жалдап отырды; қазақтар мен қазақтар арасындағы түсініспеушіліктер уездік әкімшіліктерді көп әуреге түсірді. «Шаруаларға (қоныс аударушыларға. — *Ред.*) бөлініп берілген шабындықтар мен жайылымдарды көшпелілердің үнемі таптап кететініне біреулерінің (қазақтардың. — *Ред.*) толассыз және көбінесе әсірелеп көрсетілген шағымдары»⁶⁷ — Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы ресми есебінде мойындағандай, халықтың екі тобы арасындағы өзара қатынастарды едәуір қиындатты.

Қазақ ауылының жағдайын «Алтай таулы округінің жерлерінде» көшіп жүрген қазақтардың бір бөлігінің «өз руластарымен қосылу үшін, оң жағаға, сондай-ақ Сарыарқаның ішкі аймақтарына» көшуіне байланысты дүрбелең қиындата түсті. 1880 жылғы 22 қазанда қазақтарға Алтай таулы округінің жерлерінде көшіп жүруге рұқсат етудің ережелері қабылданды, онда «...қазақтарды Құлынды даласында (Ертіс пен Обь арасында) қалдырудың уақытша сипаты және көшпелілерді Дала облысына біртіндеп және тыныштықпен көшіруге тиісті шаралар қолдану туралы» айтылған.⁶⁸

Ертеректе қабылданғанына қарамастан, Батыс Сібір Бас басқармасының 1849 жылғы 4 наурыздағы және 1860 жылғы 23 шілдедегі ережесі мен 1867—68 және 1886—1897 жылдардағы реформалардың күші сақталып, қазақтардың бұрынғысынша орманды және тұзды көлдерге жақын жерлерде қонысы болып, мал жаюына ғана емес, сонымен қатар оларға 20 шақырым қашықтықтан жақындауына да тыйым салынды;⁶⁹ ал Алтай таулы округінің қазақтарына «егіншілікке көшіп, отырықшы қоғамдар құрған жағдайда» бұрынғы келімсек шаруалармен тең мөлшерде әрқайсысына б сомнан оброк салығы салынды.⁷⁰ Мұндай жағдай мындаған қазақ отбасыларын Семей облысындағы өз руластарына жақынырақ көшіп барып, жер тарлығын тереңдете түсуге мәжбүр етті. Осы тұрғыда қазақтардың жап-

пай егіншілікке көшуі көшпелілерді азық-түлік өнімдерімен, мал шаруашылығын пішен қорымен қамтамасыз етудегі бірден-бір балама жол болып қалды. Ауыл экономикасына барған сайын көбірек ене түскен сауда-ақша қатынастары бұрынғы малшыларға артық астығын қала базарларында, дала жәрмеңкелерінде сату мүмкіндігін ашып берді.

Патша шенеуніктері, отаршыл жоғары өкімшілік номадтың көп укладты жүйеге көшуге «жеңуге қиын ынтасын» көре отырып, экономиканың дербес саласы ретінде көшпелілердің егіншілікті таңдап алу мүмкіндігіне көп сене қоймады. Тіпті тамаша зерттеулердің авторы И.Завалишин де қазақтар «нанды өте аз жейді» деген негізбен ғана бұған нигилистік көзқарас білдірді.⁷¹

Ең алдымен бір нақты шындық жөнінде - қазақтардағы дәнді дақылдар егісінің бір адамға келетін мөлшері жөнінде айта кетелік; егіншілік «болмашы мөлшерде» болды және олардың өмірінде оның, айтар болсақ, отырықшы тұрғындардағы сияқты маңызы болған жоқ. Бұрынғысы сияқты, көшпелінің күнделікті тамақ рационында ет және сүт өнімдері басым жағдай алып отырды.

Қуаңшылықты дала кеңістіктері басым, шөбі шүйгін емес өңірлерге жатқызылған топырағы құнарсыз аудандарда егіншілік күткендегідей кең таралмады. Солай бола тұрса да, егістіктерді таяудағы өзендерден, көлдерден шығыр арқылы арыққа су шығару, тағы басқа су атпа машиналарды қолдану арқылы қарапайым суару жағдайында Ақмола облысының солтүстік уездерінде, Семей облысының оңтүстік-шығыс аудандарында қазақ егіншілігі (бидай, тары егу) тамаша нәтижелерге жетті.⁷²

Қазақтардың шаруашылық өміріндегі өзгерістер тұрғындардың жалпы санындағы көшпелілер мен отырықшы халықтың үлес салмағының арақатынасынан айқын көрінеді. 1897 жылғы санақ бойынша жалпы егіншілікпен айналысушылар мен төменде келтірілген далалық үш облыстағы мал шаруашылығымен айналысқандардың өзара үлесі Ресейдің екі уезінің деректерімен салыстырғанда былайша болып шығады:⁷³

Облыстар	Жалпы саны мың есебімен	Егіншілікпен айналысатындар	Мал шаруашылығымен айналысатындар
Торғай	441,4	11%	89%
Семей	606,9	20%	80%
Ақмола	596,2	32,2%	67,8%
Минусинск уезі	146,1	87,5%	12,5%
Алтай	1532,8	96,3%	3,7%

Кестеге қарағанда, ең алдымен отырықшы және көшпелі халықтың өсуіндегі айырма көзге айқын көрінеді. Онда отырықшы халық көшпелі халыққа қарағанда едәуір тезірек өсіп отырады; бұл құбылыс Торғай облысында біршама айқынырақ, онда отырықшы тұрғындардың өсу қарқыны номадтардан 3,5 есе асып түседі.

Өмір біртіндеп өз дегенін істеді және жекелеген уездер жөнінде кешегі көшпелілердің егіншіліктегі табыстары айтарлықтай болды: мысалы, 1897-1901 жылдар ішінде қазақтардың пайдалануында болған жерлер: Петропавл уезінде — 4 287,3 мың десятина, Омбыда — 35 260, Ақмолада — 10 493,8, Көкшетауда — 5352,4, Атбасарда — 11656, Қарқаралыда — 6899,3, Семейде — 5676,4,

Өскеменде — 43147,1, Зайсанда — 5091,8, Қостанайда — 84490, Ақтөбеде — 51836. Қазақтарда егіншілікпен айналысатын қожалықтарының саны тиісінше мынадай болды: 1 — 11 329, 2 — 6329, 3 — 18 621, 4 — 12 498, 5 — 12 837, 6 — 21 833, 7 — 17 865, 8 — 21 522, 9 — 15 069, 10 — 1777, 11 — 12474.⁷⁴

Әрине, егіншілік үшін қолайлы мүмкіндіктері бар уездерде табиғи-географиялық жағдайлар кең жол ашып берді. Мысалы, Торғай облысына қатысты, егіс алқабының мөлшері бір ғана Қостанай уезінде «түгелдей дерлік» егіншілікке байланысты болды: 217 749 десятинадан оның үлесіне 210 408 десятина, яғни қазақтардың өндейтін жері жалпы алаңының 97 пайызына жуығы келді; негізгі егіс алабы Ақмола облысында мейлінше құнарлылығымен ерекшеленген Көкшетау уезін қамтыды, одан кейін Ақмола уезі келеді, облыстағы егістік көлемі ең азы Атбасар уезі саналды.⁷⁵ Жермен ең көп қамтамасыз етілген Ақмола облысының қазақтары болды, онда аттас уезде әрбір шаңырақ иесіне 378 десятинадан, Петропавлда — 906 десятинаға дейін, Атбасарда, Өскеменде — 393 десятинаға дейін келді.⁷⁶

Алайда егіс алаптарының көлемі — уездердегі егіншілік дамуы деңгейінің айқындаушы факторы бола алмайды. Бұл жерлер ішінде пайдалану үшін мүлде жарамсыз, мысалы, Бетпақдала сияқты учаскелер болды. Дегенменде жалпы көлемінің 30 пайызы мүлде қолайсыз деп санағанның өзінде, жері ең аз Өскемен уезінде орта есеппен алғанда қазақтарда бір шаңыраққа 150 десятинадан жер келді, мұның өзі жеке шаруашылықты қалыпты жүргізу үшін әбден жеткілікті болар еді.⁷⁷

Мәселен, Торғай облысының уездері бойынша қазақ және орыс отбасыларының жеке қожалықтарына қатысты орташа деректерді салыстырар болсақ, жер қоры едәуір ауқымды болған автохтондық тұрғындар қоныстанушы отбасыларынан едәуір кем түсіп отырған: 1900 жылы орыс егістіктерінде пұт есебімен алғанда 184 451 пұт дөнді дақыл, қазақтарда — 371 297 пұт себілген және орыс халқының бір отбасына орта есеппен 30,3 пұт дөнді дақыл егілген, ал қазақтарда ол 5,3 пұт.⁷⁸

Қазақ егіншілігінің тез дамыған ошақтарының бірі Жетісу болды. Егіншілік Жаркент уезіне тез қарқынмен таралды, 1883 жылдан кейін патша үкіметі уезд аумағынан бірде-бір десятина жер алмаған еді, Верный уезінен қазақтардың егіс егу қарқынының баяулығы байқалды, мұнда алаптың 25%-ынан астамын әкімшілік казак станицалары, шаруалардың поселкелері және басқа мақсаттар үшін алып қойған болатын, ал Қапал және Лепсі уездерінде жер көлемінің 5%-ы ғана тартып алынып, қазақтардың егіншілікпен шұғылдануының көлемі де соған сай келді.⁷⁹

Сонымен қатар, бұрын қазақ ауылы қауымдарының меншігі болған Іле, Шу, Ыстықкөл, Қаратал, және Көксу алқаптарындағы, сондай-ақ Алатау, Тарбағатай жоталарының етегіндегі мейлінше құнарлы жерлер орыс-украин шаруа қожалықтарының қолдарында шоғырландырылуының айқын фактісін атап өту керек.

Тұтас алғанда, қазақ ауылы туралы тақырыпты аяқтай келгенде, ауыл қауымының әлеуметтік және мүліктік саралануын тереңдете түсуге капитализмнің кеңейе дамуының объективті ықпал жасағанын атап көрсету керек. Бір жағынан, оны, «табиғи қорек көзіне» негізделген, тоқыраудағы мал шаруашылығы күйреуінің нәтижесі деп қарастырған жөн, ал екінші жағынан, жаппай отырықшылыққа көшу шаруашылықтың дәстүрлі нысаны — сан миллиондаған көшпелілер өмірінің мағынасын, ғұрыпта-

рын, тіршілік ету қалпын бұрынғысынша айқындап келген және ХХ ғасырдың 20-жылдарына дейін жергілікті экономиканың алуан түрлі нысандарын жасаған мал шаруашылығын екінші қатарға ығыстырып тастай алмады. Қазақ өмірінде шаруашылық жүргізудің мына нысандары орын алды.

1 — бірыңғай «таза» көшпелі мал шаруашылығы; 2 — отырықшы егін шаруашылығы; 3 — көшпелі, бірақ қысқа арнап шөп шабу және егіншілік кәсібімен ұштастырылған мал шаруашылығы; 4 — егіншілікті-мал шаруашылығы, шаруашылықтың бұл қосарлы түрінің біріншісі басым болды; 5 — шөп шабатын, жартылай отырықшы мал шаруашылық нысаны.⁸⁰

Сонымен, қазақ ауылы тұрғындарын өнімдерді жәрмеңкелерде, қала базарларында сатып алу және сатудың рыноктық принципінің элементтері бар егіншілік экономикасына тұрлаулы тартудың объективті үрдісі туралы деректерді пайдалана отырып, ХІХ ғасырдың аяғына дейін томаға-тұйық экстенсивті мал шаруашылығының түпкілікті күйрегені туралы қорытынды жасауға болады.

Шаруашылық өмірдегі жіктеліс мал шаруашылығы құрылымын терен қамтып, Шыңғыс ұрпақтарын шаруашылық және саяси саладан біржола ығыстырып шығаруда «қара сүйектен» шыққан жаңа байлардың қолына нақты тұтқалар ұстатты, бірте-бірте алыпсатарлар тобының қалыптасуы үшін негізді кеңейтіп, малы аз қатардағы кедейлерді күйзеліске ұшыратты, олар тіршілікті қамтамасыз етудің жаңа көздерін іздеп, жалдама жұмысшылар табына айналды, қала халқының санын толықтырды, жатақтар тобын құрды.

3. ЖАТАҚТАР

Ең алдымен, жатақтарға жаңа әлеуметтік санат ретінде сипаттама беру керек. Жатақтар — кедейленген, жазғы жайлауға көшу кезінде тіршілік ету және көшіп-қону құралдарынан айырылған, өз отбасын жалдама (негізінен маусымдық) еңбекпен асыраған немесе отырықшылық-шаруашылық өзгерістердің ықпалымен мал бағудан егін егуге көшкен малшы қазақтардың бөлігі.⁸¹ Бұл құбылысты тұңғыш зерттеуші Е.Б.Бекмаханов неғұрлым нақты сипаттама берген.⁸² ХІХ ғасырдың 80-жылдарында-ақ көрнекті зерттеуші Г.Н.Потанин жатақтардың әлеуметтік мағынасына өз көзқарасын былай деп баяндаған: «Жатақ сөзі, — деп жазған саяхатшы ғалым, — «жату» деген етістіктен шығады. Демек, дәл мағынасында алғанда, жатақ «жатушы» дегенді білдіреді, қазақтар оларды малы індеттерден қырылған және дала өңірінде көшіп жүретін ешнәрсесі қалмай, бір жерде тұрақтануға тура келетін қазақтардың жатақтарға айналатыны себепті осылай атаған».⁸³ Біз «Қазақ-орыс сөздігінен» неғұрлым тар түсінік табамыз: «Жатақ — қонатын жер, үңгір, отырықшы халық, кедейлер көшіп-қонатын құралдары, малы болмағандықтан жайлауға шықпаған»,⁸⁴ ал «Орыс-қазақ сөздігінің» өңделген, толықтырылған басылымында — шетке кәсіп іздеп кетуші «маусым уақытында қалаға барып жұмыс істеп (табыс тауып) қайтатын шаруа»⁸⁵ деген анықтама берілген.

Жатақ болудың себептері. Ең алдымен, көптеген мұрағат мәліметтерінің дәлелдейтініндей, бірқатар қазақ шаруашылықтарының «мүліктік жағынан күйзелуі», негізінен алғанда үй малынан айырылу болып табылады. Жұттардың, далада ара-тұра қайталанып отыратын мал ауруларының салдарынан

малдың қырылып көптеген шаңырақ иелері кедейленіп, өздерінің бай ағайындарына экономикалық тәуелділікке түскен. Мәселе мынада: қыс кезінде өз табындарын азықтандыру үшін көшпелі қазақтардың көпшілік бөлігі ешқандай мал азығы қорларын жасамай, өте көп табындарын далада жайған,⁸⁶ онда мал өзіне азықты қар астынан аршып алған. Қыс тым ұзаққа созылып, қалың қар немесе мұздақ малды аяғымен жаюға мүмкіндік бермей қазақтар көп малынан айырылған. «...Қырылған мал, әсіресе қой қыстауларда үйіліп жатты және оларды жерге көму немесе, қазақтардың айтқанындай, өртеп жіберу мүмкін болмады», — деп Сібір қазақтары облысында әскери губернатор міндетін атқарушы шенеунік жұттың зардаптарын 1857 жылдың мамырында осылайша суреттеген.⁸⁷

Сонымен, азықтың болмауынан малдың өлім-жітімі, ауыл қауымының әлеуметтік саралануының тереңдей түсуі - осының бәрі жинақтап алғанда кедейленген шаруа-жатақтар санының өсуін анықтап берді. Жұт кейде қоныс аударушы шаруалардың егіншаруашылығына да ауыр әсер етті, өйткені көшпелілер жаңа қоныстанушыларды егіншілік кәсібіне қажетті күш-көлік - өгіз, аттармен жабдықтап отыратын. Күйзелген қазақтардың көп бөлігі егіншілікке ауысты. Бұған «қазақтарды егіншілік еңбекке байқатпай үйрете отырып... оларға әкімшілік қадағалауды жартылай отырықшы қоныстар құру арқылы жеңілдетуге» ұмтылған үкіметтің әкімшілік шаралары объективтік түрде себепші болды.⁸⁸ 1808 жылғы 23 мамырдың өзінде-ақ үкімет Орынбор шебінің бойында көшіп жүретін «малсыз» кедей қазақтарды жайғастыру туралы шешім қабылдаған болатын. Ол көшпелі қазақтардың ең кедей топтарын тіршілік құралдарымен қамтамасыз етуді қарастырды, оларды «көшіп келген қоныстанушылармен тең орналастыруға» мүмкіндік берді; «қазақтарды қабылдайтын селоларға қосымша жер бөліп беруге рұқсат...» етілді.⁸⁹

Қазақтардың бір бөлігін отырықшылыққа көшіру жөніндегі үкімет шараларының ең алдымен саяси мақсаттар көздегені күмәнсіз. Әскери-казак шептері мен округтік әкімшілік бақылап отыруға қиын орасан кең дала кеңістіктеріндегі қазақтардың дәстүрлі көшіп жүруі көшпелілерді «ауыздықтаудың» қиындығын көрсетті және әскери шептерге жақын жерде қазақтарға арналған егіншілік ошақтарын құрудың тиімділігіне отаршыл биліктің көзін жеткізді. Алайда көшпелілердің жайылымдық алаптарын үкіметтік отарлаудың барған сайын өсе түскен ауқымы, казак жерлерін мемлекеттік меншік деп жариялау (1868 жылғы 21 қазандағы Дала облыстарын басқару туралы уақытша ереженің 210-тармағы) дәстүрлі мал шаруашылығының қалыпты жұмыс істеуі үшін төндірілетін қатерді жыл өткен сайын күшейтті. Ал қоныс аударушыларды жайғастыру жөніндегі комиссия даланың автохтондық мекендеушілерінің мүдделерімен санаспады. «Қазақтар арасында мұндай жерлерді қолдан шығармай, өздері үшін тұрақты қоныс құра алатын жатақтар саны басым болса да, қоныс аударушылар жақсы жерлерге жайғасып алып, мұндай жерлерді қолдан шығармай отырғандығы»⁹⁰ ақиқат еді.

Отаршылдық әкімшіліктің ішкі губерниялардан шаруаларды, Сібірден, Орынбор маңынан казактарды қоныс аудару жолымен «астық өнімдерін өндіретін жаңа экономикалық орталықтар» құруға ұмтылысы ауыл қауымы жер қорының тарылуына әкеп соқты. Жатақтардың мал шаруашылығымен ғана емес, сонымен қатар егіншілікпен де айналысу мүмкіндігін шектеді. Оның үстіне өлкенің жоғары әкімшілігі күйзелген кедей жатақ-

тарға жер үлестерінің бөлінуіне кейде теріс көзқараста болды. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы граф Сухтелен қазақтар арасындағы диканшылықты көтермелеу зиянды деп санады және олардың жаңа учаскелерге қоныстануына тыйым салып отырды.

Орынбор өлкесі қазақтарының өмірі туралы белгілі еңбектің авторы И.Ф. Бларамберг қазақтардың егіншілікке ауысуы туралы теріс пікірлер айтты. «Қазақ халқының ол ескі дәстүрлі тіршілігіне адал кезінде, яғни ол егінші емес, қайта малшы болған кезде ғана пайдалы болатынына күмән жоқ», — деп жазды автор.⁹¹ Жекелеген зерттеушілер жалпы алғанда көшпеліні барлық қажетті тамақ өнімдерімен мал шаруашылығының қамтамасыз етіп келгеніне байланысты жатақтардың егіншілікті шаруашылық жүргізу нысаны ретінде таңдап алуына күдік келтірді және қазақтарды егіншілік рыногына тарту мүмкіндігіне сенбеді: «...әлбетте, қазақтар егіншілікке бейім емес, белгілі себептер бойынша нанды өте аз жейді. Олардың жалпы тамағы қой, жылқы етінен, сүттен, ірімшіктен, қымыздан тұрады.

Оның үстіне осындай күшті тамақтан кейін оларға нанның керегі не?... Қазақ нанды тегін де алмайды», — деп жазды И.И. Завалишин.⁹²

Бірақ өмір өз дегенін істеді. Қазақ ауылының экономикасына тауар-ақша қатынастарының енуі, малшылардың бірте-бірте күйзелуі және малы жоқ қазақтар санының көбеюі егіншілікті олардың күнделікті мұқтаждарын астықпен қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар астықтың бір бөлігін қала базарында сататын, шаруашылықтың неғұрлым пайдалы нысанына айналдырды. Ақмола облысының Көкшетау, Атбасар уездері бойынша деректерді келтірейік: 1901 жылдың наурызында аталған уездерде жатақтардың 2222 қожалығы ресми түрде тіркелген және жатақтар жағдайындағы ресми тіркелмеген кедейлердің 2880 қожалығы есепке алынған.⁹³ Егер әрбір шаңырақта орта есеппен алғанда еркектер мен әйелдерден 5 адам болған деп санасақ, барлығы 11 110 жатақ болып шығады. Бұл мөлшерге ресми тіркелмеген шаңырақтардың жартысын қосу арқылы 19310 адам екенін, көшпелі халықтың жалпы санында жатақтардың үлес салмағының едәуір екенін анықтаймыз.

Жатақтар егіншілікпен қатар Орынбор, Ташкент және Сібір магистралдары құрылысының маусымдық жұмысына да қатыса бастады. Жатақтар өз мойнына жұмыстың ең ауыры, әр түрлі құрылыс материалдарын тасымалдауды алды: «Бөріне дағдыланған қазақтардан басқа өздерінің сенімді көлігі түйелерімен және өгіздерімен бұл материалдарды, әсіресе күн күйдірген далада ыстық жаз кезінде тасуды, әрине, басқа ешкім қолға алмайды...».⁹⁴ Оның үстіне жалдама жұмысшылардың көп бөлігін жатақтар құрағанын мұрағат материалдары да, баспасөз материалдары да растап отыр.⁹⁵

Барлық жер қазу жұмыстарын атқарған жатақтар орыс жұмысшыларымен салыстырғанда мейлінше төмен ақы, кейде 10—20 тиын ғана алатын (орташа күндік табыс 40—60 тиын болатын).⁹⁶ Солай бола тұрса да, қазақ жатақтарын Қазақстандағы алғашқы темір жол желілері құрылысына тарту техникалық және жалпы өндірістік тәжірибе алу, қазақ ауылының томаға-тұйық қалпын күйрету, жатақтарды натуралды шаруашылықтан жаппай қол үздіру үшін өте маңызды болып шықты. «Воскресенье темір жолын (Павлодар уезі) салудың арзандығының өзі көбінесе оны салу кезінде жұмысшылардың көп бөлігі қазақтар болғанынан», — деп хабарлаған өз оқырмандарына «Тургайская газетаның» тілшісі.⁹⁷ Сонымен бірге табиғат апатынан шаруашылығы қатты

күйзелген жатақтардың бір бөлігі орыс селоларына, казак станицаларына барып жалданып еңбек етіп табыс тауып жүрді. Мысалы, Ертіс өңірінің казактары қоныс аудару басқармасынан үлкен жер үлестерін алып, өз шаруашылығын «толық көлемінде» дамытуға жұмыс қолының жетіспеуі себепті мүмкіндігі болмай, шабындықтарының үлкен бөлігін қазақтарға, екі жаққа тиімді талаптармен беріп, қыстап шығу ғана емес, жазда жайлауға да ықыласпен «жібере» бастаған.⁹⁸ Қазак жатақтары Орталық Азиядан келген саудагерлермен бірге сауда «слободкасы» деп аталып кеткен «жартылай отырықшы қоныстар» құра бастайды.⁹⁹

Қалаларға жақын жерге ірге тепкен қазақтар арасынан ауқатты адамдар да жиі кездесті, олардың «тұрмысы түзеліп, жақсы үй салып алды, отбасылық өмірінде көп жағынан қала өмірінің талғамына еліктеді».¹⁰⁰

Қазак кедейлерінің көпшілік бөлігі тіршілік құралдарын іздеп, қалалық қоныстарға барды және кейіннен жергілікті жұмысшы табының қалыптасу мен өсу көздерінің біріне айналды. Мысалы, 1876, 1877, 1878 жылдарда Көкшетау округі бойынша ғана болыс басқарушылары ауылдан табыс іздеп шетке кетуге 236 «босату» билетін берген.¹⁰¹

Табыс іздеп кеткендерге 1887 жылдың ішінде берілген билеттер саны шетке кәсіп іздеп кетушілердің ауқымын көрсетеді, олар: Өскемен уезі бойынша — 7028, Семейде — 6728, Зайсанда — 706, Павлодарда — 2036, Қарқаралыда — 3536.¹⁰² 1895 жылы болыс басқарушылары берген паспорттар (билеттер): Өскемен уезі бойынша - 7450, Семейде — 7156, Павлодарда — 2684, Зайсанда — 1012, Қарқаралыда — 4438.¹⁰³ Он жылға жуық мерзімде берілген билеттердің санындағы айырма 3346 болды. Біз келтірген мәліметтер шетке кәсіп іздеп кетушілер деңгейін дәл көрсетпейді. Өйткені, көбінесе қазақтар табыс табуға паспортсыз кететін, мұның өзі оларды тіркеу мен есепке алуды қиындатты.

Мұрағат деректері бойынша көшпелілердің жалпы санындағы жатақтардың үлес салмағын (шамамен) анықтауға болады: мысалы, 1901 жылғы деректер бойынша Көкшетау уезінде жатақтар — 4,6%, Атбасар уезінің солтүстік болыстарында — 5,3%, оңтүстік уездерінде — 7,9% болған.¹⁰⁴ Өкінішке қарай, қала халқының санағы бойынша материалдарда қалаға «кәсіп іздеп» келген жатақтардың саны туралы мәліметтер өте сирек кездеседі, мұның өзі оларды қала халқының есебіне алуды қиындатады.

Тұтас алғанда, жатақтар қазақ ауылының қоғамдық-таптық құрылымындағы ерекше әлеуметтік жік ретінде қалыптасты. Ол мал шаруашылығының шаруашылық саралануының тереңдеуіне себепші болды; оларды отарлық Қазақстан дамуының күрделі жағдайларында ауыл қоғамын орыс-казак селоларымен және қалалармен байланыстыратын делдал ретінде қарастыру керек, ал Қазақстанның экономикасы капиталистік қатынастардың ішінара енуіне байланысты объективті факторлармен қатар, көп ұлтты империяның шаруашылық жүйесіне жасанды жолмен телінген еді. Метрополияның аграрлық-қоныстандырушылық саясатын жүзеге асыру мақсатымен даланың байырғы мекендеушілерінің шабындық-жайылымдық алаптары қоныс аудару қорына алынып қана қойған жоқ, сонымен қатар онша жарамды емес учаскелерге ығыстырып шығарылған жатақтардың онсыз да қиын жағдайын едәуір дәрежеде асқындыра түсті, дегенмен объективті тұрғыдан алғанда Қазақстанды Ресейдің сауда-экономикалық рыногына тартуға белгілі дәрежеде себепші болды.¹⁰⁵

Өкінішке қарай, жатақтар туралы мәліметтердің үздік-создық болуы бұл әлеуметтік топтың санын жылдар бойынша дәл анықтауға мүмкіндік бермейді, мұның өзі 1897 жылғы жалпыға бірдей санақ материалдарында анық деректердің болмауына ғана емес, сонымен қатар оларды өндірістік қызметке тартудың уақытша, дұрысырақ айтқанда, маусымдық сипаты себепті халықтың бұл санатын «санақтық нұсқаулар» бір күндік және басқа да нысандар арқылы тіркеудің қиындығына да байланысты. Бұл арада орыстың аса көрнекті ойшылы В.И. Лениннің «шетке кәсіп іздеп кетушілердің белгілі бір бөлігі... қалалардың нақты халқы қатарында тіркеледі... Бірақ бір бөлігі ғана, өйткені бұл халықтың кезбелік сипаты жағдайында оны жекелеген тұрақты орталықтардың санағында есепке алу қиын; сонымен қатар, халық санағы әдетте қыста жүргізіледі, ал кәсіп іздеген жұмысшылардың ең көп бөлігі үйінен көктемде кетеді» деген сөздерін келтіре кеткен орынды.¹⁰⁶

Егер жатақтардың (аталған жағдайлармен қатар) тау-кен, кен өндіруші және көмір (Шығыс, Орталық, Солтүстік Қазақстанның) өнеркәсібіне жаппай кетуі нақ көктемгі айларға келетінін ескеретін болсақ, кең-байтақ дала аймағындағы сол кезеңдегі өмір шындығын көзге елестету үшін бұл қағиданың маңызы айқын болады.

4. ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАР ДЕРЕВНЯСЫ

Қазақстанның қоныс аударушылар деревняларындағы шаруа қожалығы бірқатар себептерге — пайда болған жеріне, уақытына, құрылу жағдайларына және басқаларына байланысты негізгі құрылымдары бойынша, тіпті нақты алынған аймақтың өзінде де бір-бірінен ерекшеленді. Оның ең дағдылы белгілері мен даму сарындарын анықтау үшін неғұрлым объективті көрініс беруге мүмкіндік туғызатын азды-көпті анық деректер келтіру әбден орынды. Осындай деректер ретінде 1898—1910 жылдардағы Ақмола және Семей облыстарын зерттеу жөніндегі экспедициялардың қоныс аударушылар селоларын зерттеудегі мәліметтері пайдаланылды.¹⁰⁷ Тек жаңадан құрылған қожалықтарға ғана емес, сонымен қатар мұнда ХІХ ғасырдың 70—80-жылдарында да болған қожалықтарға зерттеулер жүргізілді.

Қоныс аударушылар ортасында айқын аңғарылған мүліктік сараланудың болғанына күмән жоқ, мұның өзі шаруашылық-экономикалық негізгі топтарды бөліп көрсетудің қажеттігін туғызады. Топтау үшін өлшем ретінде бір үйге келетін егістік алабының мөлшері алынды. Бұл әрбір қожалықтың экономикалық мүмкіндіктерін едәуір толық көрсетеді. Егер Ресейде жер үлесінің мөлшері осындай көрсеткіш болса, әрбір ер азаматқа 15 десятинадан келетін қоныстандыру аудандары үшін бұл көрсеткіш, керісінше, шаруалардың экономикалық жағдайын теңестіріп жіберді. Сонымен бірге, бұл үлестегі жыртылған жер мөлшері әрбір қожайынның шын мүмкіндігін көрсетті. Іс жүзінде қоныс аударушылардың жер пайдалануы өз үлесіндегі егістікті ғана емес, сонымен қатар жалға алынған жердегі егістікті де қамтыды, мұның өзі топтау кезінде осы екі көрсеткішті жинақтап алуға мәжбүр етті. Топтау мынадай шектерде жүргізілді: әрбір қожалық егістігінің мөлшері — 5 десятинаға дейін (І топ); 5—15 десятинаға

Орта есеппен I шаруашылықта	I топ	II топ	III топ	Орташа	Дисперсия
1. Қанша жыл үлесі болған	4,6	8,8	13,7	9,2	6,2
2. Еліндегі егіс көлемі	5,2	5,5	7,1	5,9	5,5
3. Еліндегі жалдаған егістігі	4,2	4,4	3,4	4	5,2
4. Еліндегі күш-көлігі	3,7	3,3	2,9	3,3	3,3
5. Көшкендегі ақшасы	99,7	127,1	79,3	108,1	127,6
6. Отбасы құрамы	5,9	6,8	6,9	6,7	1,5
7. Отбасындағы жұмыс күші	3	2,9	3,2	3	1,3
8. Егістік көлемі	3,6	8,4	12,8	8,6	4,2
9. Жалдаған егістік көлемі	0,3	1,9	6,8	2,9	4,4
10. Жалға берілгені	0,6	0,8	0,5	0,7	1,7
11. Күш көлігі саны	121,5	154,3	218,8	164,7	79,8
12. Күш көлігінің құны	121,5	154,3	218,8	164,7	79,8
13. Ірі қара саны	2,5	1,9	2,1	2,1	1,4
14. Ірі қара құны	73,4	37,9	40,5	46,5	59,5
15. А/ш саймандар құны	53,3	77	113,2	81,7	50,7
16. Соқа саны	0,9	0,9	1,4	1	0,5
17. Бидай егілгені	2,9	6,5	12,7	7,4	4,3
18. Тамаққа жұмсалғаны	140,5	160,5	264,1	184,3	78,3
19. Мал мен құсқа жұмсалғаны	50,5	63	109,6	73	36,9
20. Тұқымға жұмсалғаны	19,5	35	55,9	37,4	19,2
21. Салық шығыны	5,8	10	21	12,5	13,3
22. Жұмысшылар жалдау шығыны	0,8	2,6	13,5	5,2	11,9
23. Егіншіліктің жалпы кірісі	150,7	311,6	614,8	359,2	227,3
24. Мал ұстаудың жалпы кірісі	107,4	149,9	179,1	148,6	102,6
25. Кәсіпшілік кірісі	72,4	37,2	84,1	57,7	73,4
26. Жалпы кіріс	402,3	242,5	394,2	318,7	132,7
27. Жалпы шығыс	409,3	237,5	380,1	313,9	136,6

дейін (II топ); 15 және одан көп десятина (III топ). Барлық топтар бойынша алғашқы статистикалық деректерді компьютерлік өңдеу жолымен талдаған кезде орта есеппен алынған бір шаруашылық есептеп шығарылды, мұның өзі қоныс аударушылар деревнясының негізгі экономикалық белгілері мен ерекшеліктерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағындағы XIX–XX ғасырдың басындағы шаруалар қожалықтарына мейлінше тән көрсеткіштерді қарастыра отырып (1-кестені қараңыз), ең алдымен оның жұмыс істеуінің едәуір ұзақ кезеңін атап өту керек (орта есеппен 9,2 жыл). Қожалық неғұрлым ұзақ өмір сүрсе, өзінің көрсеткіштері бойынша ол соғұрлым жоғары және ауқаттырақ болған. Қоныс аударушылардың бұрынғы мекендеген жерлеріндегі жағдайларына қарағанда, олардың ең кедей топтар емес екенін айтуға болады, мұны өз егістігі мен жалға алған егістігінің де мөлшері дәлелдейді. Туған жерлеріндегі күш көлігі туралы деректер сияқты, бұл цифрлар орташа мәнінен барлық үш топ бойынша болмашы ауытқиды. Отбасы мүшелерінің саны және ондағы жұмыс күші бойынша да барлық үш топтың көрсеткіштері жақын келеді. Алғашқы капитал бойынша болмашы алшақтық байқалады. Мәселен, ең көп қаржы II топта, сонан

соң I топта болған, ал содан кейін барып III топ келеді. Жер пайдалану туралы көрсеткіштерде де елеулі айырмашылық бар, олар топтан топқа біркелкі өсуді көрсетеді. «Күш көлігінің саны» сияқты маңызды көрсеткіштің топтан топқа өсуі болмашы сияқты көрінеді. Ірі кара туралы деректерді қарастырған кезде өзгеше көрініс байқалады, онда құн көрінісі жөнінен ең кедей I топтың шаруашылықтары алда тұр. Жер қатынастары жөнінен дәрменсіз, қуаты шамалы қоныс аударушылар қожалықтарының өз тіршілігін жалпы мал шаруашылығы есебінен және атап айтқанда, сүтті мал есебінен қамтамасыз етіп келгені мәлім.¹⁰⁸

Оның есесіне ауыл шаруашылық құрал-саймандары туралы деректер іс жүзінде барлық қожалықтардың техникамен нашар жарақтандырылғаны туралы айқын түсінік береді, оларда тіпті бір соқа да үнемі бола бермеген (оның үстіне, бұл жағдайда әңгіме темір түренділері сирек кездесетін, ағаш соқа жайында болып отыр). Бидай себілген жер мөлшері туралы көрсеткіш ерекше сипатымен ерекшеленеді. Далалық облыстарды зерттеу жөніндегі экспедицияның қызметкерлері бидай себілетін егістік көлемі 10—12 десятинаға жететін қожалықтарды тұрақты деп санауға болатынын атап өткен. Біздің жағдайымызда мұндайларға III топтың қожалықтары ғана жатады.

Көрсеткіштердің келесі тобы шаруалар табыстарының кіріс және шығыс баптарын көрсетеді және I топтан III топқа қарай біркелкі өсім береді, мұның өзі қоныс аударушылар арасында орын алған едәуір мүлдік саралануды тағы да дәлелдейді.

Сонымен ғасырлар тоғысындағы (XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басы) Қазақстандағы қоныстанушылар қожалығы өзінің түп-тамыры жағынан едәуір біртекті, Ресей шаруаларының ең кедей емес бөлігінен шығып, мұның өзі үкіметтің сол кезеңдегі қоныстандыру саясатының сипатына толық сай келді. Бұлар қиыншылықтарды жеңе отырып көшуді жүзеге асыра алатын және жаңа жердің ыңғайына тез көндігіп жайғаса алатын қожайындар болды. Мұндай жаңадан қоныс аударып келген қожайын неғұрлым ұзақ тұрса, оның шаруашылығы да соғұрлым мықты болған.

Қоныс аударушылар қожалығының басқа да зерттеушілеріне сілтеме жасайтын белгілі статистик П.П.Румянцевтің бақылауына қарағанда, қоныс аударған шаруалардың әл-ауқатының өсуі немесе құлдырауы 18—20 жылдан кейін ғана шаруашылықтың мезгіліне емес, қайта жалпы экономикалық жағдайларға байланысты болған.¹⁰⁹ Бір ғажабы, қоныстандыру кезінде ақша сомасының мөлшері шаруашылықтың қалыптасуында шешуші рөл атқармаған. Мұнда басқа факторлар және бірінші кезекте, әрбір адамның кәсіпкерлік қабілеті айқындаушы болған. Алайда жана жерге қоныс аудару көпшілік жағдайда шаруаларға ерекше байлық әкелген жоқ. Мұны қожалықтардың негізгі көпшілігінің қаржы тапшылығын басынан өткізгені, яғни шыққан шығындардың кіріс бөлігінен көп болғаны көрсетеді. Тек III топ қана кірістің шығыстан кейбір артық болуын көрсетті. Өзгесін күту қиын болатын, өйткені қоныс аударушы шаруалар қожалығының материалдық-техникалық базасы өте әлсіз еді. Мәселен, экспедиция қызметкерлерінің пайымдауынша, тың жерлерді жырту үшін бір соқаға 4—5 пар өгіз керек болды. Бірақ көптеген қожалықтарда соқа мүлде болған жоқ, ал әрбір шаруашылыққа келетін күш көлігінің саны орта есеппен 6 бас малдан артпады. Шаруалардың шығаратын шығындары да назар аударарлық. Негізгі шығындар тамақ пен киімге жұмсалған (со-

нғысы бұл кестеге енгізілмеген). Мал мен құсты күтіп ұстауға шамамен алғанда үш есе, тұқым сатып алуға одан аз шығын шығарылған. Негізінен шаруашылық мүшелері отбасының қажеттерін қанағаттандыру үшін барлығы бірдей жұмыс істеген, өйткені қызметкерлер жалдауға қаржы жетіспеген. Өзін-өзі қамтамасыз етудің бұл жүйесін салықтар қамтыған жоқ деуге болады, олар мардымсыз болатын. Мал шаруашылығының үлесі елеулі болған жағдайда негізгі кіріс егіншіліктен түсіп отырды. Кәсіпшіліктер елеулі рөл атқарған жоқ. Бұл деректеме ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы қоныс аударушылар қожалықтарында натуралды сипат басым болған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Негізгі шығындарды, сондай-ақ есеп айырысуды шаруалар өнім түрінде жүргізген. Өнімдік шығындарға қарағанда ақшалай шығындар 20%-дан аспаған. Егіншіліктің тауарлылығы І топта – 7,3%, ІІ топта – 13,3%, ІІІ топта – 21% болған. Бұл егіншіліктің тауарлылығы нақ сол кезеңде 12,5-тен 17,5%-ға дейін жеткен Воронеж губерниясы бойынша алынған сондай көрсеткіштерге едәуір жақын.¹¹⁰ Сірә, ақшалай шығындардың өте үлкен үлесі ауыл шаруашылығы тауарлылығының өсуіне ынталандырмаса керек және еңбекке негізгі дәлел өзін-өзі қамтамасыз ету болған.

Қазақстандағы қоныс аударушылар шаруашылығы еуропалық Ресейдің шаруалар шаруашылығымен генетикалық жағынан байланысты болды. Шаруа өзі туып-өскен деревнясындағы сияқты қарапайым техниканы қолданып, жаңа жерлерге шаруашылық жүргізудің нақ сол экстенсивті әдісін ала келді. Агроном В.П.Бушинский былай деп атап өткен: далалық жердің ыңғайы «жергілікті қожайындарды шаруашылықтың қандай да бір жаңа түрлерін іздестіруге, сапалы, өнімді тұқымды себуге және өз учаскелерінің жер алабын мүмкіндігінше жақсы пайдалануға тырысуға мәжбүр еткен жоқ... Барлық жерде дерлік жер кәсібін кең ауқымда жүргізуге әбден мүмкін болатын тыңайған шаруашылықтың ең төмен үлгісі басым болды».¹¹¹ Тіпті техника қолдануды ұлғайтуға және жер өңдеуді жақсартуға материалдық мүмкіндігі бар аukatты қожайындардың өздері де егіс алаңын жай ғана кеңейтуді артық көрді. Сөйтіп, шаруаның арманы – жердің молдығы оның шаруашылығын тұйыққа тіреген болып шықты.

Егін орағы. Суретші Н.Г. Хлудовтың картинасы (ҚР Мемлекеттік Орталық мұражайының қорынан).

Қоныс аударушылар деревнясында қолданылатын жердің бір бөлігі тыңға бос қалдырылатын егіншілік үлгісі өте қарапайым болды. Мұнда негізінен алғанда топырақтың құрамы есепке алынды. Қара топырақты тың жер қатарынан 7—8 жыл өнім берді. Бастапқыда 5—6 жыл бидай, ал сонан соң 2 жыл арпа немесе сұлы себілді, одан соң жер 2—3 жылға тынығуға — «тыңға» қалдырылды. Қошқыл қоңыр топыраққа қатарынан 5—6 жыл (3 жыл бидай және 1—2 жыл сұлы) егілді, ал одан соң танап 6—9 жылға тыңаюға қалдырылды. Ашық қоңыр топырақ 3 жыл пайдаланылып, 7—10 жыл тынығуға қалдырылды.¹¹² Ресей егістіктерінде сынақтан өткізілген бұл әдіс Қазақстан жерінің көпшілігінде мүлде залалды болып шықты. Топырақтың құнарлы жұқа қабаты түгелдей дерлік «жыртылып» бұзылды. Шаруаларды қоныстандыру проблемасын ұзақ уақыт зерттеген Ә.Бөкейханов Қазақстанның егіншілікті аймақтарын агрономиялық зерттеулердің материалдарын келтіріп, жерлерді шаруалардың үлестеріне үнемі «кесіп беру» қажеттігін туғызған себептерді ашып көрсетті. Ол бір кезде құнарлы болған жер он бір жыл пайдаланғаннан кейін мүлде тозып, оның топырақ құрамы дағдылы сортандарға айналу көрінісін көрсеткенін мысалға келтіреді. «Шаруалар жерге неліктен астық емес, қайта арамшөп, шырмауық және т.б. басып кететінін түсінбей, жыл сайын жақсы өнім алу мақсатында асқан табандылық, қайсарлықпен жер жыртып, дән себеді... Мұнда егіншілік кәсібін сол бағытта жалғастыра беру мүлде мүмкін емес, өйткені бұл еңбекті де, капиталды да жөнсіз ысырап ету болады».¹¹³ Ақмола облысында 1896—1906 жылдар аралығында үш рет егіннің шықпай қалып, ашаршылық болуы тегін емес.¹¹⁴ Екінші жағынан, Қазақстан жерін экстенсивті егіншілік арқылы жыртқыштықпен пайдалану болашақтағы экологиялық апаттарға бастады. Ол жөнінде ғалымдар сол кездің өзінде-ақ мәлімдеген болатын.¹¹⁵ Ә.Бөкейхановтың мына сөздері өулиелік сияқты естіледі: «Қазақ даласында шаруашылыққа табиғи жағдайлардың қысымы орасан зор және адамның күш-жігерін жұмсайтын шектеулі өріс қалады. Мұнда табиғаттың дүлей күш үстемдігі жайлаған. Егер табиғатқа қарсы шықпай, қайта оған парасаттылықпен бейімделу керек болса, мұны шаруашылық нысанына көзқарас жөнінен қазақ даласында сақтау қажет... Қазақ даласының сан ғасыртың жатқан жері тез жыртылуда, бұлай бола берсе алғашқы кездерде гүлденген егіншілік құлдырап, тозаңы шыққан топырақтың астында қалады, онда тіпті ешқандай «азыққа жарарлық» өсімдік өспей, үлкен қатерге соқтырары анық».¹¹⁶

Мұндай жағдайда шаруалар қожалығы көбінесе құрып кету, ал оның қожайындары өліп қалу шегіне жетеді. Мәселен, Көкшетау уезінің 1890 жылы негізі қаланған Мариинка селосының тұрғындары 1893 жылы сұмдық ашаршылыққа ұшырады. Кейбіреулері 10 күн бойы тек қана тұз жалап қорек етті. Басқа біреулері қайың қабығын талғажау етті: «Егер ашытып пайдаланса ештеңе емес, ал былайша жеуге болмайды» дейтін. Ашыққан шаруалар өздерінің азапты өліміне бас байлап, тіпті ағаш жоңқасын да жеген.¹¹⁷

Қоныс аударушылар өмірінде қиын-қыстау жағдайлар жеткілікті еді және шаруаның тірі қалуына белгілі бір дәрежеде өзі мүшесі саналатын қауым кепіл болды.

Әрбір қоныс аударушылар деревнясында заң жүзінде жергілікті «қоғам» яғни қауым болуға тиіс екенін атап өткен жөн. Мұндай тәжірибені Дала өлкесінің әкімшілік органдары ресейлік деревняның үлгісі бойынша және соған сәйкестіріп енгізді.¹¹⁸ Бұл қауымның фискальдық сипатын

сақтап қалу және іске қосу үшін істелді. Бірден айта кеткен жөн, жергілікті өкімет орындары шаруаларға бірде жерді бөлу туралы,¹¹⁹ тағы бірде қоғамдық жер жыртыуды ұйымдастыру туралы,¹²⁰ келесіде жаңа келгендерге егін егу үшін жер үлесін бөліп беру туралы¹²¹ үнемі нұсқау беріп отырды.

Алайда мұқият қарағанда село қауымының дегенмен де өзіне тән ішкі заңдар бойынша өмір сүріп, дамығаны көрінеді. Егер қоныс аударған шаруалар арасында қауымдық ұйытқы және бір маңыздысы, қауымдық дәстүрлер күшті болса, қауымның басты міндеті және әсіресе жер пайдалануға бақылау жасау ісі бірден жүзеге асырылды. Көптеген жағдайларда Қазақстанның қоныстанушылар деревнясы үшін алғашқы кезде жер пайдаланудың басып алушылық түрі тән болды, ол бастапқы түр ретінде аграрлық қоныстандыру аудандарының бәрінде байқалды.¹²²

Жер пайдаланудың басып алушылық нысаны жағдайында болуы мүмкін анархияға қарамастан, мұнда барлық ережелер қолданылды. «Бір рет жыртылған жер оны жыртыған адамға тиесілі болады және оны қожайынның рұқсатынсыз ешкім пайдалана алмайды». Қандай да бір жерге (жыртылғанға дейін) өтініш жасау жарамсыз деп танылады, «әйтпесе, бүкіл даланы басып алуға болады». «Егер біреу өз егістігін айналдыра 2–3 қарық жасаса, мұндай жер енді басып алынбайды, бірақ әлдекім далада егістіктен алыста осындай қарықтар жасаса, бұған назар аударылмайды».¹²³

Деревнялардың бір бөлігінде қауымның неғұрлым айтарлықтай құқықтары болды және мұнда оның өз мүшелерінің тіршілігін қамтамасыз ету үшін күресінен айқын көрінеді. Ең алдымен бұл, әрине, оларды жер пайдалануда саны жағынан теңестіруге ұмтылыс. Бірақ сонымен қатар қауым ішінде жер бөлісу кезінде егістік жердің сапасы жағынан тең болуын қамтамасыз ету міндеті де тұрды. Бұған жер бөлудің қалыптасқан жүйесі жәрдемдесті: деревняның барлық халқы жүздіктерге бөлінді, содан соң бүкіл тиесілі жер белгіленген мөлшердегі «бағаналар» (үлестер) санына бөлінді. Бір жағдайда әрбір жүздік өз «бағаналарын» алып, оның ішінде әрбір ондық жеребе бойынша өз үлесін алды, ал содан соң барып ондықтар ішінде «жан басына» жеребе тасталды.¹²⁴ Екінші бір жағдайда жарамсыз жерлерді де тең бөлісуге тырысты. Мәселен, Коноваловское селосында бағаналар әрбір жүздікке Баганатка өзенінен бағаналардың жақыны да, алысы да тиетіндей етіп бөлінді. Ондықтар ішінде де учаскелер жақыны да, алысы да тиетіндей етіп бөлісілді.¹²⁵ Соның нәтижесінде бір қожайынның жерлері бөлістен кейін екі жерде: деревняға жақын өзен жағасында және одан да алыс шетте болып шықты. Жер бөліп беру қорытындысында бүкіл егістіктің бес жерде, ал кейде жеті жерде болып шығуы да мүмкін еді.¹²⁶ Ресейде өте қолайсыз болған мұндай жер бөлу жүйесі Қазақстандағы қауымдық жер пайдалану үшін дағдылы іс еді. Үлестердің әр түрлі жерде орналасуы өнім басқа жерлерде шықпай қалған жағдайда тым болмаса бір үлесте мол болуына белгілі бір дәрежеде кепілдік берді. Семиполка селосының шаруалары жер бөлісу кезінде әрбір қожайынға 2 жерден үлес берді, бұл «жалпы алғанда жердің ала-құла болуы себепті, ал ең бастысы шегіртке пайда болған жағдайда және бұршақ жауған кездерде бір жердегі егіске тәуекелдің көп жасалуы үшін» істелді.¹²⁷ Жер үлесін секірмелі бөлу шаруашылық себептерінен ғана емес, сонымен қатар таза моральдық тұрғыда: — «ешкімнің ренжімеуі үшін», ешкімді «өкпелетпеу» үшін деп түсіндірілді.¹²⁸

Егістік учаскелерінің бұлайша бытыраңқылығы есеп алуға қиын болғанымен, шаруалар қауымы жердің пайдаланылуын бақылауға көп күш-жігер

жұмсады. Жер бөлінетін кезде жерді өлшеуді де, межелеуді де қадағалап отыратын арнаулы адамдар сайланды. Орыс қоныс аударушыларының арасында бұлар әдетте төрт адамнан — «сенім білдірілген» «жер старосталарынан», украиндарда бір адамнан «степовничийден» тұрды. Олардың міндеттері бөлістен кейін де жалғастырылды және жер пайдаланудың белгіленген тәртібінің сақталуын қадағалау болды, ол жөнінде қоғамға баяндап отырды.¹²⁹ Украин селоларында степовничийдің одан да көп құқықтары болды: айтылған жер жырту нормаларының сақталуын бақылауға қоса қоғам оған қожайындар арасында жерді бөліп беруді тапсырды.¹³⁰ Қауымның бірқатар мүшелері — ауқатты шаруалар бөлігі тәртіп бойынша бөлуге қарсы шықты, өйткені жерді басып алу, оның үстіне нашар реттелу олар үшін өте тиімді болатын. Жұмыс малы және мықты құрал-саймандары болған мұндай қожайын егінді көп еге алатын еді, ал екіншіден, «жұмсақ», яғни жыртылған жердің бір бөлігін өзінің қатты тың жерлерді жырта алмайтын қауымдасына сата алатын. Оның үстіне, әдетте, таңдаулы жерлер байлардың қолына тиетін. Селолықтардың негізгі бұқарасы жердің теңдей әділ бөлінуін жақтады. «Ал қазір жер бөрібір иесіз, қанша керек болса, сонша бөлу керек. Жердің бөлінбеуі себепті біреулер жерді пайдаланып кетеді (яғни, жалға алады. — *Ред.*), кедейлерден ауқаттылар керегінше тартып алады...» деп санады Константиновское селосының тұрғындары.¹³¹ Новорыбинское селосының шаруалары да қатардағы қауым мүшелерінің негізгі көңіл-күйін айтқан: «Кедейлер бөлісуге келісер еді, ал байлар оны өз қолдарына алып алған, олар жермен сауда жасайды: жерді жыртып қымбатқа сатады; анамыз — дала үлкен, ол адамдардың қажетін өтеп келеді, өтей де береді».

Жердің бөлінуін талап еткен шаруалардың негізгі бұқарасы шынына келгенде бай мен кедейдің жағдайын теңестіруді талап етіп, солар арқылы өз жағдайын жақсартуға үміттенді.

Қазақстанның қоныс аударушылар деревнясында қауымның әлеуметтік міндеттері өте әлсіз болғанын мойындау керек. Шаруаның тағдыры кезкелген әкімшілік шен иелерінің еркіне тәуелді болған жаппай қоныстандыру жағдайларында қауымның жоғары тұрған органдар алдында өз мүшелерінің мүдделерін қорғаған реттері байқалмады, мұның өзі басқа аймақтардағы қауымдық ұйымдарға тән болатын.¹³² Бұл міндеттердің әлі де қалыптаспағаны айқын, өйткені қоныстандыру жағдайларында қауымның өзі де көп ретте қалыптасу сатысында болатын. Уақыт факторы қауымның қалыптасуында да, оның тәртіптерінің орнығуында да елеулі рөл атқарды.¹³³

Қазақстанның қоныс аударушылар деревнясының бастапқыда полиэтникалық тұрғыда болғанын да атап өту қажет. Әр түрлі уақыттарда мұнда орыстар, украиндар, татарлар, мордвалар, немістер, поляктар, болгарлар, эстондар және басқалар көшіп келді. Қоныстану кезінде моноэтникалық сипат мүмкіндігінше сақталды, бірақ мұнда қоныс аударушыларды орналастыру әкімшілігінің ерік-жігері, ал өз бетімен қоныстану жағдайында — бос жерлердің болуы және сол кезде тұрып жатқан селолықтарға «қосып жазылу» мүмкіндігі шешуші рөл атқарды. Шаруалардың өздері жерін жалға алған қазақтардың ауылында тұрған реттері де жиі кездесті.

Сонымен ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның қоныс аударушылар деревнясы әлі де қалыптасу сатысындағы күрделі әлеуметтік-экономикалық механизм болды.

5. ҰЙҒЫРЛАР МЕН ДҮНГЕНДЕРДІҢ ҚОНЫС АУДАРУЫ. ЖЕТІСУДА ЕГІНШІЛІКТІҢ ДАМУЫ

Ұйғырлар мен дүнгендердің қоныстануы. Жетісуда егіншіліктің дамуына ХІХ ғасырдың 70—90-жылдарында Шығыс Түркістаннан қоныс аударған ұйғырлар мен дүнгендер бірден бір ықпал етті. Қоныстандыру екі кезеңде болды (Бірінші кезеңде 1877 жылы Токмақ ауданына (Солтүстік Қырғызстан) шэньси дүнгендерінің бір тобы келді, 1881—83 жылдары, Санкт-Петербург шартына сәйкес, Іле өлкесінен ұйғырлар мен дүнгендердің негізгі көпшілігі қоныс аударды

1884-жылдың басына қарай Жетісуда 9572 ұйғыр отбасы (45373 адам) және 1147 дүнген отбасы (4682 адам) болды. Олар былайша қоныс тепті: 4477 ұйғыр отбасы (19209 адам) Жаркент учаскесі шеңберінде, Өсек және Шарын өзендерінің бойына, қалған көпшілік бөлегі — 5275 отбасы (26164 адам) Верный уезіне Шелек және Талғар өзендерінің аралығына орналасты, сондай-ақ Верный қаласына орын тепті.¹³⁴ Дүнгендер мен ұйғырлардың қоныстануына байланысты Жетісудың отырықшы халқы екі есе көбейді.

Қоныстанушылардан жаңадан 5 болыс: Жаркент және Кетпен (қазіргі Панфилов ауданының аумағында), Ақсу-Шарын (Ұйғыр ауданында), Малыбай (Шелек ауданында), Қарасу (Еңбекшіқазақ ауданында) болыстары құрылды

Дүнгендер мен ұйғырлар тұтас деревня болып көшіп, жаңа орындарында қауымдар құрды, ол қауымдар не тек қана ауылдастардан құрылды, немесе «егер олар аз болса, көршілес бірнеше қыстақтың тұрғындарынан құрылды, бірақ соңғы жағдайда бұрынғы байланыс сақталып қалды: жаңа орында бір қауымға кірген әр түрлі қыстақ тұрғындары әдетте жеке елуліктер мен ондықтар құрып отырды».¹³⁵

1897 жылғы санақ бойынша қоныстанғандар санында дүнгендер — 14130, ұйғырлар — 55 999 адам болды

Жетісуда ең жақсы жерлер казактардың пайдасына тартып алынып қойғандықтан, ұйғырлар мен дүнгендер қолдан суландырылмайынша егіншілікке онша жарамды болмаған учаскелер алды. Қоныстанудың алғашқы жылында арықтар мен негізгі каналдар қазу өте қиын болды, оның үстіне қоныстанушыларға үлесті жерлер барлық дүнгендер мен ұйғырлар көшіп келгенге дейін, уақытша берілетін еді.

Облыстың село халқын жерге орналастыру жөнінде 1882 жылы Жетісу облыстық басқармасы белгілеген ережелер негізінде дүнгендер мен ұйғырлар әрбір еркек адамға 10 десятинадан жер алуға тиісті еді. Алайда 1885 жылы қоныстанушыларға үлесті жер бөліп беру қолға алынған кезде, әрбір еркек адамға 4-5 десятинадан ғана жер бөлініп беріліп, 1892 жылдың 1 қаңтарынан бастап оброктық алым-салық салынатын болды. Қоныстанушыларға берілген жердің егін егуге екінің бірінде онша жарамды болмағанын немесе мүлдем жарамсыз болғанын айтпағанда, олар жер учаскелерін іс жүзінде одан да кемітілген нормалармен алды. Жетісудың 10 мың дүнген халқына небәрі 27 мың десятина, яғни жаң басына шаққанда 3 десятинаға жетпейтін жер берілді.¹³⁷ Дүнген және ұйғыр шаруаларының еңбекші бөлігі жермен нашар қамтамасыз етілген болып шықты.

Селодағы және қаладағы ұйғыр мен дүнген халықтары өздерінің әкімшілігі, мешіті және оны басқаратын дінбасы адамы бар қауымдарға бөлінді. Жер жеке шаруашылықтар бойынша бөлінген болса да, фор-

мальды түрде ол қауымдық жер деп есептелді. Қауым ішінде жердің іс жүзінде бөлінуі туралы мәселеде патша өкіметі орындарының жұмысы бола қойған жоқ. Дүнген және ұйғыр қауымдары жаппай кепілдік принципі бойынша халықтан салық жинау үшін отаршылдық өкімет орындарының қолындағы қолайлы құрал болды.

Үйге (түтінге) үлесті жер бөліп берумен қатар жерді әрбір еркек адамның санына қарай бөліп беру де кең қолданылды. Бай қожайындардың нақтылы бар еркектерді ғана емес, тумаған балаларды еркек адам деп жазып жіберуі де аз болған жоқ. Сөйтіп, жер бөлісі кезінде-ақ оны пайдаланудағы теңсіздік қалыптасты; дүнгендер мен ұйғырлардың бай үй иелері үлесті жердің едәуір бөлігін басып алды.¹³⁸ Олар өзендер мен жаңадан қазылған каналдардың жағаларындағы жақсы жер учаскелерін өздері алып, кедейлерге сапасы нашар құнарсыз, өзендерден, жылғалар мен каналдардан шалғай жатқан жерлерді қалдырды. Кедейлер озбырлыққа қарсылық білдіріп, жергілікті патша өкімшілігіне шағым беруге тырысқанымен, оның бәрінің де пайдасы болмады.¹³⁹

Қоныстанушылардың кедейленген бөлігі алғашқы кездерде өздеріне берілген үлесті жердің шағын учаскелерін ғана игере алды. Соның нәтижесінде қауымдар ішінде өзінше бір арендалық қатынастар қалыптасып, қауымның кедей мүшелері өздерінің үлесті жерлерін немесе олардың едәуір бөлігін қауымның әлді мүшелеріне беріп отырды, ал өздері «арендаторларға» күндікші жұмысшылар (мердігерлер) ретінде өнімнің бір бөлігін алатын болып жалданды. Бұл үлесті жерлер формальды жағынан әлі де бұрынғы иелерінің атында болып қалғанымен, іс жүзінде олар жаңа қожайындардың толық иелігіне көшетін.

Сөйтіп, қауымдардың жоғары бай топтары, дінбасылар және дүнген, ұйғыр қауымдарының селолық өкімшілігінің өкілдері қауымның көптеген мүшелерінің үлесті жерлерін өз қолдарына шоғырландырып, ірі жер иелеріне айналды. Мысалы, Жаркенттің қала халқы бөлісі бойынша 734 үлесті жер алған еді, көп ұзамай олардың 622-сі немесе 80%-ы ірі өсімқор бай Юлдашевтің қолына көшті. Ол қоныстанушылардың едәуір бөлігін өзіне бағындырып, орасан зор жер иелігін өз қолына шоғырландырып алды. Су бөлуді иелену оған жер иелену «құқығын» қамтамасыз етті, өйткені село қауымдарының көпшілігінде арық қазатын қаржылары болмады. Буржуазияға айналған бұл феодал өз әрекеттерінің көпшілігін мынадай принциппен жасады: үлесті жерлерге салынатын алым-салықтың бәрін төлеуді өз мойнына алды, барлық арықтарға су жеткізіп беруге, ал кейбір жағдайларда арықтарды қазуға да міндеттенді. Ұйғырлар мен дүнгендердің ең кедей бөлігі бұл қызметі үшін оған сепкен тұқымы өздерінікі болған жағдайда суармалы жерден жиналған өнімнің үштен бірін, ал Юлдашев тұқым берген жағдайда жартысын беруге тиісті болды. Осындай шарттармен ол Ақкете және Жаркент болыстарында ондаған арық қаздырды, мұның өзі оған осы аудандағы қыстақтардың көпшілігінің бағынуын қамтамасыз етті. Уезде қамбалар салынып, Юлдашевке тәуелді қауым мүшелері өз өнімдерінің жартысын соларға апарып құйды. Қожайынның мүдделерін оның «көк басы» деп аталатын малайлары қалт жібермей қорғады.¹⁴⁰

Егін жақсы шыққан жылдары Юлдашевтің қамбаларына 200 мың пұтқа дейін астық құйылып отырды, мұның дені тауарлы астық болатын-ды. Осы аудандағы астыққа осылайша монополия орнатуы оның астық бағасын үнемі, екінші бірінде бірден 20—25%-ға қымбаттатып отыруына мүмкіндік

берді. Юлдашевпен арендалық қатынастармен байланысты болған қауымдарда су бөлумен қауым мүшелерінен сайланып қойылатын мұраптар айналыспай, Юлдашевтің көк басылары айналысатын болды. Су бөлуді өз қолына қаратып алған Юлдашев наразы болғандардың қарсылықтарын тұншықтырып тастаудың іс жүзінде тағы бір күшті құралына ие болды.¹⁴¹

Арық қаздырып, қауымдық жерлер үшін алым-салық төлеп, қауым мүшелеріне қарасты учаскелер есебінен аренда келісімдерін жасап, өзін жарылқаушы етіп көрсетті. Ал іс жүзінде осы өзіндік ерекшелігі бар арендалық қатынастар тіпті алым-салықтарды төлеуге және суландыруға кіріс келтіріп отырды.

Шарын қыстағында Байсеміз деп аталып кеткен Хасанзе деген тағы бір дүнген байы болды. Оның өзі егін еккен жоқ, тек күріштік жерлерді өндеп, онан соң оларды жері жоқ жергілікті шаруаларға берді. Олар оған алынған өнімнің бестен бір бөлігін, ал тұқымды бай берсе, жартысын беруге тиісті болды. Юлдашев сияқты, ол да үлесті жерлерді суландырып беру шартымен белгілі бір мерзімге арендаға алды. Бір топ ұйғыр 29 үлесті жерін оған 1898 жылдан бастап 10 жылға, жылына жалпы алғанда 200 сомнан ақы төлейтін етіп берді.¹⁴²

Ауқатты дүнгендер мен ұйғырлар казактардан, қоныстанған шаруалардан, сондай-ақ казак және қырғыз қоғамдарынан ақыны ақшалай немесе заттай төлейтін болып арендаға жер алып отырды. Қазактар мен қырғыздардан егістік жерлерді көбінесе бүкіл дүнген немесе ұйғыр қауымы ұжымды түрде арендаға алатын еді. Жаркент уезіндегі ұйғыр қыстақтарында қауым болып пайдаланылған егістік жер олардың үлесті жерлерінің мөлшерінен 1300 десятина асып түсті деуге болады. Асы-Қорам болысында егістік жердің 23%-ы қырғыздардан арендаға алынды, Малыбай болысындағы арендаға алынған жер 36,4% болды. Аренданың неғұрлым кең тараған формасы жарма-жарылық болды, ақшаға аренда алу аз еді.¹⁴³

Қауымдық жерлердің село байларының қолына шоғырлануына дүнгендер мен ұйғырлардың шет кәсіпке кетуі де себепші болды. Алған үлесті жерлері құнарсыз болып, жұмыс көлігі мен ауыл шаруашылық құралдары болмаған кедейлер алым-салықтар (оброк, жер салығы және басқалар) төлеу жөніндегі жеңілдік берілген мерзім біткеннен кейін мүлдем күйзелді, өздерінің үлесті жерлерін жаппай тастап, қалаларға жалдама жұмысшы және ауыл шаруашылық батырақтары болып табыс іздеп кетті. Бір Пішпек уезінің өзінде ғана ауыл шаруашылық жұмыстарында істейтін жалдама жұмысшылардың жалпы санының 27,3%-ы дүнген қауымдарынан шыққан болды.¹⁴⁴ Жаркент уезінің қоныстанған ұйғырларының 3527 шаруашылығының 1910 жылға қарай 28,4%-ы табыс іздеп кетті.¹⁴⁵

Ауқатты дүнгендер мен ұйғырлар өз шаруашылықтарын рынок талаптарына бейімдеп, негізінен алғанда техникалық дақылдар екті. Жалдама еңбек қолданылды, шаруаларды қанаудың патриархаттық-феодалдық және капиталистік формалары ұштасып жатты. Ауыл шаруашылық дақылдарының алуан түрі егілуі себепті тіпті бір шаруашылықтың өз ішінде де ауыл шаруашылық жұмыстарының түріне қарай шаруаларды қанаудың әр түрлі формалары қолданылды.¹⁴⁶

Қанаудың жұмыспен өтеу түріндегі феодалдық әдістері сақталып қалды, мұндайда мысалы, жерсіз шаруалар өздері өндеген мырзалар учаскесінен түскен өнімнің үштен бірін алатын болды.

Ұйғырлар мен дүнгендер шаруашылығына тауар-ақша қатынастарының енуі қауымның мешеу, томаға-тұйық сипатын күйрете бастады. Шаруашылық жүргізудің мәні жағынан әр алуан формаларының араласып жатуы салдарынан үлесті жері бар батырақтар мен жарма-жарылық негізінде жер алған жерсіз және жері аз шаруалардың арасындағы айырманы анықтау екінің бірінде қиын болды.

Қоныстанушылардың кәсіптері. Дүнгендер мен ұйғырлар өздерімен бірге Жетісуға жасанды жолмен суландырылатын егіншіліктің әлдеқашан қалыптасқан дәстүрлерін әкелді. Мал шаруашылығы мен басқа да кәсіптердің екінші дәрежелі маңызы болды. Ұйғырлар кірістің 49,1%-ын егіншіліктен, 26,1%-ын басқа кәсіптерден, 15,5%-ын мал шаруашылығынан, 9,3%-ын кездейсоқ түсімдерден келтірді; дүнгендерде бұл 80,8; 5,9; 9,8; 3,5% болып бөлінді.¹⁴⁷

Дәнді дақылдар ішінде бидай басым болып, жердің жартысынан астамына бидай егілді. Бидайдан кейінгі орында арпа, тары, сұлы, күріш, майлы дақылдар (қыша, көкнәр, зығыр) болды.¹⁴⁸ Дүнгендер 1888 жылдан бастап, Шу өзенінің оң жағасындағы арендаға алынған жерлер игеріліп, суландырылғаннан кейін күріш өсірумен біршама кең түрде айналыса бастады.¹⁴⁹ Ұйғырларда күріш өсіру, дүнгендердегі сияқты, негізгі дақылға айналған жоқ. Олар негізінен бау өсіріп, огород және бақша салумен айналысты (халықтың шамамен алғанда үштен екісі). Дүнген шаруашылықтарының үштен екісінен астамында бау да болды. Олар шабдалы, алманың Жетісу үшін жаңа сорттарын, алмұрт пен кара өрік, жүзім өсірді.

Дүнгендер мен ұйғырлар баклажан, шалқан, қызыл бұрыш, фасоль, қияр, капуста, басты пияз, сәбіз, картоп, сарымсақ, сондай-ақ қауын-қарбыз өсірді. Қоныстанған дүнгендердің шаруашылық тұрмысын зерттеген Г.Гинстің суреттеуіне қарағанда, олардың огородтары тікелей үйлерінің жанында болған, әрбір жүйек мұқият тазартылып, кішкене жүйемен суарылып отырған. «Кішкене бір шаршыға — пияз, екіншісіне — бұрыш, үшіншісіне — баклажан, төртіншісіне — картоп егілген, бесінші мен алтыншысына көң сіңіріліп, тыңаюға қалдырылған, одан әрі маис жүйектері болады, содан соң жартылай суда өсетін күріштің үлкен төрт бұрышты атыздары жатады... Дүнгендердің бұл огородтары агрономдардың қоныстанушылар үшін жасайтын үлгілі егістігінен кем түспейді».¹⁵⁰

Өнімдерді жақын маңдағы қалалар мен жәрмеңкелерде дүнген және ұйғыр шаруаларының өздері, сондай-ақ оларға келген алыпсатарлар өткізіп отырды.

Ұйғырлар сондай-ақ мақта өсірумен және ішінара жібек құртын өсірумен де айналысты. Дүнгендер мен ұйғырлар май дайындау үшін зығыр мен күнжіт, қыша екті. Сонымен қатар дүнгендер негізінен ем құралы ретінде қолданылған апиын дайындау үшін көкнәр өсірумен де айналысты. Кейіннен темекі өсіріп, оны жергілікті рынокта тиімді етіп өткізе бастады.

Сөйтіп, ұйғыр-дүнген қоныстанушыларының шаруашылығына алуан түрлі дақылдар егу тән болды.

Дүнгендер мен ұйғырлар үшін мал шаруашылығының дербес кәсіби маңызы болған жоқ, тек шаруашылықты жұмыс көлігімен қамтамасыз ету мақсатымен ғана мал ұсталды. Негізінен алғанда жылқы, сиыр және ішінара қой мен ешкі өсірілді. Дүнгендер мүйізді ірі қараны жегін малы ретінде, ал ұйғырлар сауын малы ретінде ұстады.

Дүнген және ұйғыр шаруаларының егіншілік техникасы мейлінше төмен деңгейде болды. Негізгі егіншілік құралы қайырмасыз ағаш соқа (сабан) еді, жер жырту тереңдігі сынық сүйемнен аспайтын. Егін қар суы жібітіп, айдалмаған жерге немесе егіс алдында арнайы суарып, жұмсартылған жерге егілетін, өйткені құрғақ жерге сабан жүрмейтін. Дүнген және ұйғыр егіншілерінің жерді қолмен өңдеуі де жиі кездесетін, өйткені тамыры мықты арамшөптерді тек кетпенмен ғана құртуға болатын еді. Олар жерді ерте, әдетте наурызда, ең кеш дегенде сәуірдің аяғына қарай айдайтын.

Жер сүйретпемен тырмаланды, мұның өзі шыбықтардан тоқылған ағаш жақтау болатын, тырмалағанда салмақты болуы үшін оған адам мінгізіліп, не тас салынатын.

Егін ұйғырлардың ұзын сапты ерекше орағымен орылып, сирек те болса шалғымен шабылатын. Астық сол егістіктің өзінде бастырылатын: жіппен байланыстырылған бауларды бастыру үшін тас мала қолданылып, дән күрекпен суырылатын.

Дүнгендер мен ұйғырлардың негізгі егіншілік жүйесі тыңайған жерлер болып қала берді, бұл жүйеде жердің бір бөлігі өнделетін де, екінші бөлігі тыңайтуға қалдырылатын. Әрбір жер учаскесін аз уақыт (2—3 жыл) пайдалану, тіпті тыңайтқыштар болмаған күннің өзінде де топырақты тез тоздыра қоймайтын. Сондықтан тіпті әлсіз шаруашылықтар да бір жерге қатарынан екі жыл егін салмайтын; олар әр жылы үлесті жердің жаңа бөліктеріне егін салып, үлесті жердің бәріне егін егіліп біткеннен кейін барып бұрын пайдаланылған учаскеге қайта келіп отырды. Мұның өзі біршама жоғары өнім алуға мүмкіндік берді. Жерді арендаға алып, егістің көптеген түрлерін егетін шаруашылықтар егіс айналымын дұрыс қолдану жолымен топырақтың құнарлылығын сақтау қамын ойламады. Олардың әрқайсысы нақ сол кезде өзіне не тиімді болса, соны егіп, арендаға алынған учаскелерді тез тоздырып отырды. Болмашы жер учаскелері болып, оның бір бөлігіне ғана егін сала алатын ұйғыр-дүнген қоныстанушылары топырақтың құнарлылығын екінші бірінде тыңайтқыштар қолданып, қолдан арттыруға тырысты. Алайда егістікті тыңайтуға әлді шаруашылықтардың ғана шамасы келетін еді.

Ұйғырлар мен дүнгендердің шаруашылық тұрмысында қолдан суарылатын егістің тәлімі егістен орасан басым болғаны көрсете алады: ұйғырларда суармалы жер 30 694 десятина (97,2%), тәлімі жер 882 десятина (2,8%) болды; дүнгендерде тиісінше 11 025 десятина (71,5%) және 4386 десятина (28,5%) болды.¹⁵¹

Қауым мүшелері арасында суды бөлінген жер бойынша мұраптар бөліп отырды.

Жетісуда қоныс аудару қоныстанушыларға да әсер етпей қойған жоқ. Егер бұрын ұйғырлар мен дүнгендер шаруашылығында ағаш сабандар мен басқа да добал құрал-саймандар қолданылып келсе, енді олар темір соқаларды, тырмаларды, сеялқаларды, т.б. пайдаланатын болды, жаңа ауыл шаруашылық дақылдарын: сұлы, темекі, картоп, помидор және басқаларын егуді игерді. Байырғы халықтар -қазақтар мен қырғыздардың әсерімен дүнгендер мал шаруашылығымен айналыса бастады.

Ұйғырлар мен дүнгендердің тарихи тағдырлары Ресейдің бір бөлігі ретіндегі Қазақ өлкесі халықтарының тағдырымен тығыз астасып кетті.

6. САУДА. ЖӘРМЕНКЕЛЕР. КӘСПШІЛІКТЕР. ӨНЕРКӘСІП

Қазақ өлкесінің бірте-бірте капиталистік қатынастар өрісіне тартылуы халықтың экономикалық өміріне, атап айтқанда сауданың нысаны мен мазмұнына аз өзгеріс енгізген жоқ.

Ішкі сауда екі нысанда: айырбас және ақша арқылы жүзеге асырылды. Егер соңғысын көбінесе бүкіл өлкені жайлап орналасқан орыс-украин шаруа тұрғындары және қазақ станицалары жүргізсе, айырбасты көбінесе көшпелілер жасады.

Географиялық орналасуы себепті бұрынғысынша Орта жүздегі бұрынғы округтік приказдар, Кіші жүздегі бекіністі шептер маңындағы экономикалық ошақтар, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның жаңадан құрылған қалалары, көп адам тұратын қыстақтары айырбас саудасының орталықтары болды, оларға қазақ ауылының шаруашылық жағынан оқшаулануын неғұрлым әлсірете түсу үшін көшпелілер мен отырықшы тұрғындар арасындағы делдалдық рөл берілді. «Қазақ даласының шикізат өнімдерін, Орта Азия өнеркәсібі бұйымдарының бір бөлігін орыс өндірісінің өнімдеріне айырбастау»¹⁵² айырбас саудасының басты объектісі болды. Бұл орайда Орынбор, Троицк, Петропавл, Верный, Семей сияқты айырбас сауда-саттығының дәстүрлі орталықтарының айналымдары 50-жылдардың аяғында-ақ елеулі мөлшерге жетіп, бірнеше миллион сомды құрады.¹⁵³

60-жылдардағы әкімшілік реформалардың жүргізілуіне, Орталық және Солтүстік Қазақстанның бай табиғи ресурстарын шаруашылық жағынан игеруді кеңейту жөніндегі үкімет саясатының белсенді жүргізілуіне байланысты экономикалық өмірді жандандыра түскен жаңа орталықтар, атап айтқанда Ақмола, Павлодар, Қарқаралы, Баянауыл, Қазалы, Жаркент пайда болады. Айырбас саудасы ХІХ ғасырдың орта шеніне дейін Петропавл, Орынбор, Семей тарихында болғанындай қаланың өзінде емес, қайта аталған қалалардың шегінен тыс едәуір қашықтықта жүргізілді. Мысалы, Ақмолада мал саудасы қаланың оңтүстік жағында, одан 1—2 шақырым жерде орналасты; малдың көпшілік бөлігі азықтандыру үшін «әдетте» қала шетінен едәуір қашық жерде бағылды.¹⁵⁴

Мал өнімдерін ұқсату жөніндегі өнеркәсіптің қалыптасуы, мұндай кәсіпорындардағы еңбек бөлінісінің орын алуы қалаларда немесе ірі қоныс-

Баянауыл кенті. ХІХ ғасырдың соңы.

Көкшетау қаласы. XIX ғасырдың соңы.

тарға тікелей жақын жерлерде мал өсіруші жұмыс жағдайын егжей-тегжейлі білетін қазіргі базарлар сияқты базарлардың пайда болуын тездетті. Мәселен, нақ сол Ақмолада мал шаруашылығы шикізаты тері базарына шоғырландырылды, онда тауарларды сақтауға арналған қоймалар болды; ал кең ауласына қамбалар орналасты; басқа қалаларда, мысалы, Павлодарда саудагерлер пайда түсіру үшін маусымдар бойынша жақын орналасқан казак ауылдарымен тұрақты шаруашылық байланыстар жасап, номадтар арасында қажеттілік жылдан-жылға өсе түскен тауарларды — мөуіті, барқыт, сиса, жүн бұйымдарын, темір, мыс ыдыстар, қант, шай және т.б. жеткізіп отырды.¹⁵⁵ Қарашаның ортасында Ертіс өзенінде мұз қатқан кезде «сауда-саттықты жалғастыру үшін даладан түйемен көптеген қазақтар» келетін еді; олар қала тұрғындарынан көбінесе ұн сатып алды, дұрысырақ айтқанда, айырбастап алды. Сауда мәмілелерінің қалған бөлігі қалалық Николаев жәрмеңкесінде одан әрі жүргізілді және оның айналым сомасы XIX ғасырдың 60-жылдарының аяғында-ақ едәуір мөлшерге — 250 000 сомға дейін жетті.¹⁵⁶ Далалық Қазақстанның жаңа туып келе жатқан экономикалық орталықтарындағы сауда көлемінің біршама аз болуы түсінікті және Петропавл мен Семей сияқты сауда алыптары тарапынан нақты бәсеке болуы себепті әбден заңды.

Шаруашылық жандануының жеткіліксіздігі және тұтас алғанда ауыл қауымының неғұрлым бірыңғай өз күнкөрісінің сақталуы себепті оңтүстік аймақтарда жаңа шаруашылық қоныстар ішкі саудада зор табыстарға жетті.

Қазалы қаласы «Орыс Түркістаны» сауда-экономикалық өмірінің орталығына айналып, көрсеткіштері жөнінен Перовскі мен Түркістаннан, Шымкенттен озып кетті. Ол арқылы Ресейге 3 561 300 сомның тауарлары әкетілді. Облыс аумағына әкелінгені — 1 100 000, одан әкетілгені — 400 000 сомға жетті.¹⁵⁷ Сауданың қаулап өсуіне Жаркент қаласының дамуы дәлел болды. Оның айналымдары туралы 1898 жылы жергілікті кеден жинаған мәліметтер бойынша пікір айтуға болады: мануфактура өнімдері көтерме сауда сомасы — 26 000 сом, нақ сондай бөлшек сауда — 480 000 сом, тауарлардың түр-түрі бойынша: бакалея — 121 000 сом, галантерея — 55 000, аралас бұйымдар — 220 000, ұсақ-түйек — 6 000, темір бұйымдар — 80 000, бөлшек саудадағы ет — 119 100, мал өнімдері — 23 000 сом; оның үстіне қала

базарында, сауда нүктелерінде қазақтардың сатқаны: жылқы — 4 165 бас, құны — 83 360 сом, басқа мал — 3 448 — 51 720, есек — 515 — 2060, кой мен ешкі — 34 264 — 102 792 сомның көлемінде болды.¹⁵⁸

Торғай облысының уезд орталықтары бойынша да ішкі сауданың көрінеу өскені аңғарылды. 1896 жылы сауда айналымдары Ақтөбе қаласы бойынша — 300 000 сомға дейін, Ырғыз қаласы мен Қарабұтақ кенті бойынша — 500 000, Торғай қаласы бойынша — 200 000, барлық отырықшылық мекендерде — 1 612 154 сомға дейін жетті.¹⁵⁹

Екіншілік көп таралған аудандарда өсірілген астық негізінен «өз керек-жарақтары» үшін тұтынылса да, алайда кейбір артылып қалғаны, мысалы, Өскемен уезі бойынша базарға түсті немесе қазақтар айырбастап алды; бұл орайда олар астықтың әр пұтын 30—40 тиынға сатты; Тарбағатай таулары маңында көшіп жүрген Аягөз және Көкпекті округтерінің жергілікті халқы артылып қалған астық өнімін ақшаға сатып және өздеріне қажетті бұйымдарға айырбастау арқылы орыстарды жабдықтап отырды.¹⁶⁰

Жетісу облысының құрамындағы Ыстықкөл уезі саудада елеулі табыстарға жетті. 1883 жылы Нарын-Қарақол арқылы 209 керуен өтіп, 471 586 сом тұратын тауар әкелінді.¹⁶¹ Қазақтардың қала рыноктарында, базарларда мал сатуы үнемі өсіп отырды: оның серпінділігін Сырдария облысы бойынша аңғаруға болады: 1886 жылы нақты малдың саны (мың есебімен) — 2 456,2 бас болып, оның 206,8 басы сатылған; 1893 жылы — 9988,6 бас малдың — 615,6-сы; 1895 жылы — 5185,2 бас малдың — 1645,0 басы сатылған.¹⁶²

Ішкі сауда көбінесе ақшалай нысан алып, алыстағы далалық аудандарды барған сайын қамти берді, сауда куәліктерінен алынатын арнаулы қаражат қазынаны едәуір байытты. Мәселен, нақ сол Сырдария облысы бойынша 1891 жылы сауда үшін алынған ақшалай алым мынадай болды: 59 927 сом, 1892 жылы — 59 280, 1894 жылы — 60 482,86, 1895 жылы — 70 607,13, 1896 жылы — 81 903,25 сомды құрады.¹⁶³ Ірі қоныстарға ірге тепкен саудагерлер саны да едәуір өсті. Мұны 1898 жылғы деректер айқын көрсетеді: Павлодарда I гильдия көпесі — 1, II гильдия көпесі — 63 адам; Өскеменде I — 1, II — 35; Семейде I — 4, II — 92; Қарқаралыда жалпы көпестер — 21, Зайсанда — 32, Омбыда I — 5, II — 73, Верныйда I — 6, II — 56 адамға жеткен.¹⁶⁴

Ішкі сауданың ауқымы елеулі болғанына қарамастан, жолдардың «тым жайсыз жағдайы» саудагерлерді заттарын негізінен дәстүрлі екі әдіспен: арбамен және түйеге артып тасуға мәжбүр етті. Түйеге артылатын қалыпты жүк — 16 пұт, ал алыс жолға шықпаған кездегі әлжемді түйеге артылатыны 17—18 пұт, түйеге артылатын әдеттегі тең, мысалы, Түркістан ауданында 8 пұтқа тең болды.¹⁶⁵

Қазақстанның Монғолиямен, Шыңжаңмен аумақтық жақындығы ерте кезден бастап шет елдермен сыртқы сауданың кеңейтілуі үшін кең мүмкіндіктер ашты. Ресейдің Монғолиямен саудасының дамуындағы қазақ даласының транзиттік рөлі шекаралық аудандардың өткізушілік міндеттерін күшейтті.

1860 жылы Ургада (Улан-Батор) орыстың тұңғыш коммерциялық фирмасы құрылды, онымен көп ұзамай Үлбі, Алтай, Бұқтырма сияқты қыстақтар арқылы Өскемен көпестері байланыс орнатты. Монғолияға Бұқтырма жолы апарды, тауарлар да сол арқылы жеткізіліп отырды.¹⁶⁶

Қазақстан арқылы орыс-монғол саудасының дамуына көп жағынан Мәскеудің «Савва Морозов және оның ұлдары» компаниясы себепші бол-

ды. 1872 жыл оның бастамасымен «92 түйе мен 30 аттан» тұратын, сомасы 45 000 сом болатын тауарлар апаратын керуен жасақталды.

Алайда Ресейдің Монғолиямен сауданы дамытуға қатысты көтермелеушілік шаралары ойдағыдай нәтиже бермеді. 1873 жылы, Урга консулдығының мәліметтері бойынша, Бийскіден Монғолияға тауарлар апару 16 700 сом мөлшерінен аспады және Бийск бағыты «үмітті ақтамады». ¹⁶⁸ Бийскінің өзінде Батыс Монғолияның шет аймақтарында сауда жасайтын Қазақстан көпестері аз тұрмағанымен, соған қарамастан орыс-монғол саудасының негізгі көлемі Зайсан, Семей және Өскемен арқылы жүргізіле бастады. ¹⁶⁹ Қолданылған шаралардың нәтижесінде Монғолия мен Қазақстанның қалалары және кедендері арқылы жасалатын сауданың көлемі Бийскіден тасылатын тауарлардың көлемінен едәуір асып түсті. ¹⁷⁰

Қытаймен 1881 жылғы Петербург шарты бойынша Ресей Монғолияның бүкіл аумағында баж салынбайтын саудаға және Қобда мен Улясутайда консулдықтар құруға құқық алды. Ресейден Монғолияға тауарлар төрт бағыт бойынша: 1 — Өскемен мен Семейден Қобдаға; 2 — Бийскіден Шуя трактісі арқылы Қобда мен Улясутайға; 3 — Минусинскіден Урянхайға; 4 — Забайкалье мен Амур өлкесі арқылы Кяхтаға жеткізілді. ¹⁷¹ Сонымен көпес керуендерін Монғолияның сауда орталықтарына апаратын жолдардың бірі Өскемен мен Семей арқылы өтті, мұның сол қалаларда тұратын немесе орталық губерниялардан келетін Ресей көпестері үшін де, сенімді адамдар арқылы сауда-саттық жүргізетін қазақ саудагерлері үшін де ынталандырушылық маңызы болды.

Монғолияның маньчжур-цин билеушілеріне тәуелді болуына және Қазақстанның Монғолиямен экономикалық өзара байланысын реттейтін ресми негіздегі шарттарының болмауы себепті сауда азды-көпті ойлағандай нәтижеге жеткізе алмады. ¹⁷²

Қазақстанның көршілес Қытаймен саудасының даму шарттарының бірі аумақтың шектестігі, сондай-ақ 1881 жылы Цин империясы мен Ресей арасындағы Петербург шартына қол қойылуы болды. Верный, Семей, Зайсан қалалары мен қоныстары, сондай-ақ Қатон-Қарағай, Қорғас және басқалары сияқты кеден пункттері бұрынғысынша сауда орталықтары маңызын сақтап қалды.

1882 жылдың бірінші жартысында Семейге ғана әр түрлі адамдарға Қытайға 305 464 сом тұратын көлемде (1881 жылғы 255 198 сомның орнына) тауарлар апару үшін 335 рұқсат қағазы (1881 жылғы 32 болатын) берілді. ¹⁷³ Шыңжаң қалаларындағы орыс саудагерлерінің саны да айтарлықтай өсті, олардың көпшілік бөлігі Шәуешекте сауда жасады және олардың айналымы 200 000 сомға жетті. Құлжадағы сауда жандана түсті. «Орыс саудагерлерінің табиғи ресурстарының саны жөнінен де, олардың капиталдары жөнінен де «Ресей ықпалы» (Құлжадағы. — *Ред.*) «елеулі және басым» ¹⁷⁴ деп жазылған Дала генерал-губернаторының 1882 жылғы есебінде. Ресей бодандары Цин Қытайынан тері, жүн, кесек күміс және әсіресе шай тасыды. Сыртқы істер министрлігінің Азия департаментіне Құлжадағы Ресей консулының табыс еткен мәліметтері бойынша, 1882 жылы олар Шыңжаңнан: 12 000 қой, жылқы және түйе терісін, 45 000 елтірі, 600 пұт жылқы қылын, 400 пұт ешкі түбітін, 8500 пұт жүн, түлкінің 800, бұлғынның 200 терісін алып келген. ¹⁷⁵ Ағылшындардың бақталастығы мен тіміскі әрекеттеріне қарамастан, Ресейдің Шыңжаңмен Жетісу және Шығыс Қазақстан арқылы сауда байланыстары қарқын ала берді және мұнда Қытай шекаралық аумағымен сауда жағдайларын егжей-тегжейлі зерттеген қазақ

саудагерлері елеулі рөл атқарды: 1891 жылғы 1 қаңтардан 1 мамырға дейін Шыңжаңға 29 керуен жіберілді, олардың бір бөлігі қазақ көпестеріне тиесілі еді. Мәселен, Боғыш Шаянбаев төрт қызметкерімен бірге 6400 сомның тауарын, Көкпекті көпесі Т.Жандыбаев – 2660 сомның мануфактуралық тауарлары мен тері, Семей көпесі Мұхамед Шәкіров – 7899 сомның өртүрлі ұсақ тауарлары мен темір бұйымдарын, Жетіков – 1150 сомның әр алуан тауарларын апарған, ал 1891 жылы қазақ саудагерлері мен басқа да саудагерлер Шыңжаңнан (Жетісу облысының Сергиополь учаскесі арқылы) 283 824 сом 32 тиынның тауарларын тасып әкелген, ал сол аудан арқылы жасалған экспорттың көлемі 327 109 сом 15 тиын болған.¹⁷⁶

Цин империясының қалаларымен саудаға Үржар, Мақаншы және басқа да елді мекендердің шаруалары мен казактары қатысты. Олар негізінен бидаймен сауда жасады. 1891 жылдың 1 қаңтарынан сәуір айына дейін Бакты бекінісі және Захарьевск селосы арқылы Шыңжаңға 106 саудагер өтті, олардың ішінде 65 шаруа мен казак болды.¹⁷⁷ 1895 жылы қытай тауарлары едәуір мөлшерде әкелінді. Мәселен, Зайсан кедені арқылы – 315 475 сом 64 тиын, Алқабек арқылы – 119 203 сом, Қатон-Қарағай арқылы – 42 666 сом; барлығы – 560 206 сом 25 тиынға қытайдың түрлі тауарлары әкелініп; ал (аталған мекендер арқылы) 607 554 сом 45 тиынның тауары Қытайға апарылған.¹⁷⁸

XIX ғасырдың 80-жылдарында Жетісу өлкесі арқылы Шыңжаңмен жасалған сауда байланыстарының өсу сарыны байқалды. Жаркент кеден учаскесі бастығының мәліметтеріне қарағанда, 1893 жылдың 15 мамырынан 15 маусымына дейін Қарқара жәрмеңкесі арқылы Батыс Қытайға 171 саудагер барған, апарған заттарының құны 435 433 сом болған. Сатылған мал санына учаске бастығы 12 300 сом тұратын 629 жылқыны, 4 000 сомдық 400 ірі қараны, 12 000 сом тұратын 500 қойды да қосып есептеген.¹⁷⁹

Қазақстанға қытай экспортының ең басты бөлігі шай болды. Қытай шайын негізгі тұтынушылар ретінде қазақтар бүкіл шекаралық өңірде осы тауардың әкелінуіне үнемі мүдделілік танытты.¹⁸⁰

Алайда маньчжур шенеуніктерінің озбырлығымен ұштастырылған цин сарайының окшауланушылық саясаты сауда байланыстарының кеңейтілуіне келеңсіз әсер етті. Бірақ Ресейдің Цин империясымен шекаралық мекендер арқылы жасаған қазақ-қытай саудасының болмашы көлемінің өзі де дәстүрлі керуен жолдарын жандандыруда өте маңызды болып шықты және Қазақстанның, Ресейдің, Қытай мен Монғолияның қалалары арасында достық, іскерлік байланыстар орнатуға игі ықпал жасады.

Жәрмеңкелер. Қазақстанның экономикалық дамуының айқындаушы факторларының құрамдас бөлігі жәрмеңкелер болды, XIX ғасырдың ортасындағы сияқты олар көшпелілер мен отырықшы ауыл халқының арасындағы делдалдық міндеттерді жүзеге асырды. Жәрмеңкелік сауданың тұрақтылығын немен түсіндіруге болады? Ең алдымен рынокты малмен камтамасыз етуші - қазақтар мен малмен сауда жасаушылар арасында неғұрлым тұрақты сауда байланыстарын орнатуға кедергі жасаған қатынас жолдарының жеткілікті дамытылмауымен түсіндіруге болады; екіншіден, бұл - жәрмеңке саудасының қалыптасқан дәстүрлері талаптарымен көшпелілердің жеткілікті түрде таныс болуымен; үшіншіден, сол кездегі статистикада атап өтілгеніндей даладағы байырғы мекендеушілердің көшпелі тұрмыс-салтымен түсіндіріледі; төртіншіден, жәрмеңкеде көшпелі халыққа өте қажетті күнделікті тұтынылатын тауарларды сатып алуға болатын еді.¹⁸¹

Ресейден, Орта Азиядан, Сібірден, Алтайдан, Оңтүстік Оралдан, сондай-ақ Цин империясынан, Монғолиядан, Қазақстанның әр түрлі аудандарынан саудагерлерді тартқан ірі жәрмеңкелер мыналар болды: Қарқаралы уезінде — Қоянды-Ботов, Ақмолада — Константиновск-Еленовск, Атбасарда — Петровск, Ақтөбеде — Ойыл, Әулиеатада — сол аттас, Петропавлда — Тайыншакөл, Верныйда - Қарқара, Жаркент қаласында - Жаркент, Семей уезінде — Шар және басқалар.

Жазғы және күзгі болып бөлінген жәрмеңкелер саны жөнінен Ақмола облысы жетекші жағдайда болды - ондағы жәрмеңкелер саны 40, одан кейін Семей облысы келеді (90-жылдардың аяғына қарай), ондағы жәрмеңкелер саны 14-ке жетті.¹⁸² Реформадан кейінгі кезеңдегі ең ірі жәрмеңке - Қоянды жәрмеңкесі (немесе оның негізін қалаушының есімі бойынша Ботов жәрмеңкесі) 1848 жылы құрылып, Қарқаралыдан 52 шақырым жерге орналасты, 1 маусымнан 1 шілдеге дейін жұмыс істеді. Екі шақырымға дейін алапты алып жатты. Жәрмеңкеде Мемлекеттік банктің бөлімшесі, пошта, телеграф қызмет етті.¹⁸³

Қарқара жәрмеңкесі ірі, ХІХ ғасырдың аяғында ашылған жәрмеңкелердің бірі болды, ол «император патша ағзамның» жарлығы бойынша 1893 жылғы 29 қаңтардан бастап Жетісу облысының Қарқара өзенінің бойында жұмыс істей бастады. Жәрмеңкенің жұмыс уақыты — 15 мамырдан 15 шілдеге дейін бір айға созылып, алғашында «онда сауда жасаушылар баж төлеуден босатылды».¹⁸⁴

Аймақтық орналасуына қарамастан, жәрмеңкеге көпестер әкелетін тауарлардың сипатын зерттегенде, сауда жасалатын заттарды мынадай санаттарға бөлуге болады: мал, шикізат, жергілікті жерде өнделген мал «өнімдері» — тері, қой терісі, жүн, қыл, киіз және т.б.; еуропалық үлгідегі тауарлар — ағаш ыдыстар, ұн, шай, қант, балауыз, сабын, фарфор және темір бұйымдар; азиялық тауарлар — шапандар, кілемдер, жібек және мақта-маталар, ер-тұрман әбзелдері, кептірілген жемістер.

Жәрмеңкелердің жұмыс істеу уақыты туралы айтқанда, олардың қызметінің іс жүзінде басталуы мен аяқталуының әрдайым сәйкес келуі сирек кездесетінін ескеру керек, ол толып жатқан факторларға және негізінен алғанда малдың қысты қандай жағдайларда өткізгеніне және қыстаудан кейін қонданып үлгеруіне байланысты болды.¹⁸⁵

Дегенмен де, деректемелерде барлық дерлік далалық жәрмеңкелерде сатудың және сатып алудың басым тауары ретіндегі малға бірауыздан назар аударылады. Ақмола облысының ірі екі жәрмеңкесі: Тайыншакөл және Константиновск жәрмеңкелері жөніндегі салыстырма деректерді келтіріп өтелік. 1871 жылы сату үшін мынадай мал саны айдап әкелінген: біріншісіне — 5 000 жылқы, 30 000 ірі қара, 78 000 қой; екіншісіне — 880 жылқы, 1232 ірі қара, 76 746 қой.¹⁸⁶

Жәрмеңкелер бойынша кірістерді салыстыра келгенде, негізінен жергілікті тұтынуға арнап ұсақ малды сатудың тез өскені айқын көрінеді: 1891 жылы мал сатудан ғана Шар жәрмеңкесінде — 151 940 сом, Семей уезінің Сельяр станицасындағы Екатерина жәрмеңкесінде — 91 090 сом, 1900 жылы Нарын-Сергиополь жәрмеңкесінде — 28 000 сом пайда түсірілген.¹⁸⁷

Ең алдымен, жәрмеңкелердің көшпелілерге арналуы себепті, олардың қызмет жағдайлары, орналасқан жері туралы анық ақпараты болған, үкімет нұсқауларының орындалуын қадағалап отырған генерал-губерна-

торлар «арнайы төтенше себептер болмайынша... және озбырлықпен өзгертуге жол бермеу үшін...» маусымдық жәрмеңкелердің еш себепсіз орын ауыстырылуын немесе олардың орналасқан жерінің өзгертілуін мақұлдамады.¹⁸⁸

Жәрмеңкелер алыстағы ауылдарда тұратын көшпелілердің болыстарда жоқ фабрика-зауыт өнеркәсібінің өнімдері мен бұйымдарына деген қажетін өтеді, орыс шаруаларымен тамыр болу мүмкіндіктеріне жол ашты, сонымен қатар халықтың тандаулы музыкалық және спорт дәстүрлерін: күрес, бөйге, гимнастикалық жаттығулар, ақындар айтысы сияқты өнерін ел алдында көрсету үшін де тартып отырды. Мұнда тамаша қолөнершілер, халықтың он саусағынан өнері тамған зергерлері, талантты композиторлар Ақан сері, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса Байжанұлы жиналды; кейінірек даланы атақты өнші Майра Уәлиқызы Шамсутдинова және т.б. өз өнерлерімен төнті етті. Жас кезінде Қоянды жәрмеңкесіне жезкөмей өнші Әміре Қашаубаев жиі барып жүрді.

Сөйтіп ХІХ ғасырдың 80–90-жылдарында жәрмеңкелер Қазақстанды рыноктық қатынастар жүйесіне барған сайын кең тарта түсті, тауар қатынастарына малдың едәуір бөлігін пайдаланып, бүкіл сауда құрылымын елеулі түрде үздіксіз өзгертіп, даланың экономикалық өмірін бұрынғысынан гөрі жандандыра түсті.

Кәсіпшіліктер және өнеркәсіп. Ауыл өмірінің барлық салаларына капитализмнің енуі туғызған дағдыдан тыс тұрмыс жағдайлары номадтарды табиғи-географиялық жағдайларды ескере отырып, шөп шабумен, балық, аң аулаумен, бақша егумен айналысуға итермеледі.

Едәуір көп шөп шапқан қазақтар оны пайда келтіре отырып, орынбор, петропавл табыншыларына сатты, капуста, картоп өсірді. Мысалы, Перовскіде жергілікті халық капуста егіп, оны орыс тұрғындарына сатып пайда тапты; 1 пұт картоп 20–40 тиын тұрды. 1888 жылдан бастап Семей облысының оңтүстік уездеріндегі құнарлы топырағы бақша егуге жалпы қолайлы болған жерлерде қазақтар қоныстанушылардың ықпалымен қарбыз бен қауын өсіре бастады: Өскемен уезінде – 5 469, Семейде – 3054, Павлодарда – 2030, Зайсанда – 180; облыс бойынша – 10 733 дана қауын-қарбыз өсірілді.¹⁸⁹ Оңтүстік аймақтарда бақша шаруашылығы ескі дәстүрдің жалғасы ретінде жер-жерде өріс алды.

Кәсіпшіліктің жергілік түрлері арасында «аң аулаудың өскенін» атап өту керек, атап айтқанда, оны жәрмеңкелерде сатылған аң терілерінің санына қарап аңғаруға болады. Мәселен, 1897 жылы Константиновск жәрмеңкесінде: қасқыр – 3 700, түлкі – 2 500, қарсақ – 7 000, борсық – 11 000, сусар – 1 100, барлығы – 59 325 сомға аң терілері сатылған.¹⁹⁰

Жүн, қыл, тоң май және басқалары сияқты мал өнімдерінің мейлінше мол болуы, сондай-ақ осы шикізаттың өңделген түрі, мысалы, киіз, шекпен, қыл арқандарға деген қажеттілік ауылдарда үй кәсіпшіліктерінің дамуын ынталандырды, олардың бұйымдары да жәрмеңкелерде сатылды.¹⁹¹

Оңтүстік аудандарда сапалы жүннен дағдылы төбесі шошақ, маңдайында күнқағары бар, көшпеліні оңтүстіктегі аптап ыстықтан қорғайтын жазғы киімдерінің сөзсіз бір бөлігі болып табылатын айыр ақ қалпақтар дайындалды. Орынбор көпестік фирмаларының сенімді адамдары Әулиеатада жүнді сатып алып, сатып алынған жүнді жууды ұйымдастырды, олар

содан соң Сібірдің мәуіті фабрикаларына жіберілді; 1887 жылы ғана 7 000 пұттан астам жүн сатып алынды.¹⁹²

Кең таралған кәсіпшіліктің бірі балық аулау болды. Сол кезде суы мол Әмудария мен Сырдария құйып жатқан Арал теңізі қоныс аударушыларды балық байлығымен қызықтырды. Бұл кәсіпшілік Көкарал түбегінде шоғырландырылды; балық аулаумен негізінен Қазалы, Перовск уезінің тұрғындары айналысты, сондай-ақ Ырғыз алқабында, Қамысбалық көлінде де ауланды.¹⁹³ Сырдария өзенінің төменгі ағыстарында балық кәсіпшілігі сонау ХІХ ғасырдың 60-жылдарында, алғашқы отаршыл казактар шағын балық аулау компаниясын ұйымдастырған кезде басталған еді; 1861 жылы — 3 000 пұт, 1862 жылы — 2 600 пұт балық ауланды; Сырдария балықтары Жайық пен Еділдің балықтарымен ойдағыдай бәсекелесті; олардың уылдырығы Мәскеуде сатылды.¹⁹⁴ Жайық казактары да балық аулаумен айналысты; Сырдарияның төменгі ағыстарынан ауланатын кептірілген табан балығының миллиондаған данасы еуропалық Ресейге тасылып, онда тұрақты және едәуір пайдалы бағамен өткізілді.¹⁹⁵

Өнеркәсіп. Отарлық Қазақстанның сан-салалы экономикасының құрамдас бөлігі жергілікті өнеркәсіп болды, оның біркелкі емес, өтпелі, ең алдымен ұсақ тауарлы деңгейі мен мәні бірқатар карама-қарсы пікірлер туғызды. Қазіргі түсінік мағынасында алғанда, сол дәуірдегі осы саланы, зауыттар мен фабрикаларды өнімділігінің мөлшері, шығаратын өнімінің көлемі жөнінен ең алдымен қолөнер кәсіпшілігі қатарына жатқызуға болатын еді. Өздерінің көлемі, құрылысының қарапайымдығы жағынан, сондай-ақ оларда жұмыс істейтін жұмысшылар саны бойынша шағын бұл «зауыттар» шын мәнінде ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басында ғана өнеркәсіптің қарапайым бастамалары болды.

Мал шаруашылығы шикізатын өңдеу жөніндегі алғашқы кәсіпорындардың негізгі ошақтары Ақмола және Семей облыстары болатын.

Жергілікті мекемелер жинаған деректер бойынша, мұндай кәсіпшіліктердің алғашқы ошақтары Ақмола облысында ХІХ ғасырдың орта шенінде-ақ пайда болған. 1888 жылы Семей облысында 63 «зауыт» — 13 былғары, 9 сабын қайнататын, 1 шарап ашытатын, 1 май қорытатын, 23 кірпіш, 2 сыра ашытатын және басқа да 4 зауыттар болып, оларда 262 жұмысшы істеген, жалпы шығарған өнімдері 230 147 сомға жеткен.¹⁹⁶ Оның үстіне мал шаруашылығы шикізатын өңдеу жөніндегі кәсіпорындар негізінен уезд орталықтарында орналасып, дала тұрғындарын жаңа экономикалық үрдістерге үнемі тартып отырды. Бұл орайда шикізатты өңдеудің ұлғайтуына қарай негізінен ірі қоныстардың құрылуына байланысты жекелеген кәсіпорындардың өнімділігі едәуір көлемге жетті. 1890 жылы Өскемендегі екі кірпіш зауытында ғана өндіріс көлемі 20 мың дана күйдірілген және шикі кірпіш болды,¹⁹⁷ сонымен бірге Зайсанда — 3 былғары, 1 тон зауыты, Павлодарда — 2 май қорытатын, 2 сабын қайнататын, 2 — кірпіш, сыра ашытатын зауыттар; Көкпектіде, Семейде, Павлодарда — 13 май қорытатын, балауыз, 23 былғары, 5 тон «зауыттары» жұмыс істеді.¹⁹⁸

ХІХ ғасырдың 80-жылдарынан Сырдария облысында да өңдеуші өнеркәсіп қарқын ала бастады, 1887 жылы «фабрика-зауыт және майдагерлік кәсіпшіліктердің» өнім шығаруының жиынтық сомасы 1 482 500 сомға жетті; бұған мақта өндірісі бойынша — 860 000 сомға дейін, жібек өндірісі бойынша — 450 000, темекі өсіру бойынша — 20 000, балық аулау және т.б.

бойынша шығарылған өні... құнын қосу керек, сонда барлығы 1 720 000 сомның өнімі шығарылды.¹⁹⁹

Сырдария облысы бойынша материалдар кәсіпорындардың жергілікті этникалық топтарға жатуының үлес салмағын саралауға мүмкіндік береді: орыс тұрғындарына жылдық айналымы 839 000 сом болатын түрлі саладағы 30 кәсіпорын (Ташкент, Ходжент, Шымкент, Әулиеата, Қазалы қалалары бойынша деректер қамтылады) тиесілі болып, облыс өнеркәсібіндегі 60 000 сомға дейін тас көмір қазу, мақта өсіру, темекі өсіру; барлығы 1 079 000 сомның өнімін өндіру орыс тұрғындарының үлесіне келді, мұның өзі облыстың бүкіл өнеркәсібінің 34%-ы еді, ал сол кезде орыс халқы жалпы тұрғындар санының 1,5%-ын ғана құрады.²⁰⁰

1898 жылы негізгі аумағы Торғай облысының құрамына кірген солтүстікте өндірілген тауарларының сомасы 99 090 сомға жетіп 272 «өнеркәсіп орны» жұмыс істеді. Өндірістің өңдеуші сипаты назар аудартады: облыста 42 былғары, тон, май қорыту, сабын қайнату зауыттары, 202 диірмендер мен май шайқау зауыттары, 1 мыс балқыту зауыты, 1 мұнай зауыты жұмыс істеп, кіріс келтіру мөлшері жөнінен диірмендер жетекші жағдайда болған.²⁰¹

XIX ғасырдың аяғына қарай Ресейдің Орталық губернияларының, Оралдың, Батыс Сібірдің индустриялық қуатының қаулап өрлеуіне байланысты және шектес аймақтардағы өнеркәсіп дамуының ықпалына ұшырай отырып, кең-байтақ өлке болып жатқан өзгерістерден қағыс қала алмады.

Табиғи ресурстарға өте бай Қазақстанның біртіндеп қалыптасып жатқан өнеркәсіптік келбеті бірінші кезекте кен-зауыт саласымен анықталды. Орталық Қазақстандағы мыс рудаларының, көмірдің, кымбат металдардың орасан көп қорлары XIX ғасырдың 80-жылдарында-ақ өндіруші өнеркәсіптің жеткілікті дәрежеде болашағы бар ошақтарының құрылуына жағдай жасады: Көкшетау уезіндегі алтын кен орындары, Қарағанды бассейніндегі тас көмір кені және басқа да осындай салалар аймақтың ерекше маңызды экономикалық сала ретіндегі мүмкіншілігін едәуір дәрежеде анықтап берді.

1898 жылдың басында Семей облысының Павлодар уезінде Воскресенск Кен-өнеркәсіп қоғамы құрылды, ол Павлодар уезінің далалық аймағында табылған аса бай тас көмір және мыс рудалары кенін өндіруді мақсат етті. Кен орындары мен рудниктердің иелері қазақтардың қызметін ықыласпен пайдаланды, алайда алғашқы кездерде олардың еңбегі онша өнімді болмады және оған орыс жұмысшыларының еңбегіне қарағанда ақы әлдеқайда арзан төленді,²⁰² бұл жағдай жұмысшы кадрларының қалыптасуы ісінде де өте маңызды болып шықты. Дегенмен, көптеген кең өндіруші кәсіпорындардың техникамен жарақтандырылуы төмен деңгейде қала берді. Қарқаралы уезі кен кәсіпшілігінің орталығы болып қалды, 1888 жылы белгілі кәсіпкер С.А.Попов салған зауытта небәрі 904 пұт күміс-қорғасын рудалары өңделіп, 24 фунт (1 фунт — 0,4536 кг) таза күміс алынды.²⁰³

Руда кеніштері әр түрлі әдістермен — штольнялардың, шахталардың, разрездердің көмегімен айналымға енгізілді. 1890 жылы мыс өндіруші 27 рудникте 7 шахта, 6 разрез, 2 разнос, 1 штольня, 59 шурф болды.²⁰⁴

Кен өндіру саласында өз кезеңіндегі сол саладағы соңғы техникалық жаңалықтармен жарақтандырылған кәсіпорындар құрылды, олар: Қарқ-

аралы уезіндегі Николаев (Богословский) мыс балқыту зауыты; Семей облысының Қанды алқабындағы Поповтардың Александровск қорғасын-күміс-мыс зауыты; Ақмола облысының Жалғызқарағай алқабындағы Козьмо Демьянов қорғасын-күміс-мыс руднигі; Спасск рудниктері, Успенск зауыттары, Қарағанды, Саран көмір кеніштері, Зырянов рудниктері және т.б.²⁰⁵

Зауыттар мен фабрикалардың техникалық жабдықталу көлемінің артуы, олардың жетілдірілуі, жәрмеңкелерге толып жатқан бұйымдардың, тауарлардың, неғұрлым өскелең көлемде шикізаттың жеткізілуі — осы бір өзара байланысты үрдіс темір жол желілерінің салыну қарқыны мен бағыттарына байланысты болды, мұнда өлкені тездетіп игеру мен отарлау үшін алғышарттар жасаған Транссібір магистралының зор маңызы болды; 1896 жылы Орынбор темір жолын Ташкентке дейін ұлғайту жөнінде өтініш жасалды, ол Қазақстанның оңтүстігін еуропалық Ресеймен жалғастыратын еді.²⁰⁶

Сібір магистралының теміржол тармағы тасылатын тауарлар көлемін тез ұлғайтты. ХХ ғасырдың басында Петропавл, Омбы, Есілкөл станцияларынан 37 215 бас мал жөнелтілді, соның ішінде 37 071 бас мал Петербургке және 144 бас мал Мәскеуге жіберілді.²⁰⁷

Теміржол құрылысы негізінен қазақтар арасынан жұмысшы кадрларының қалыптасуын тездетті, ал қазақтар бұл салада тұрақты табыс тауып (орташа айлық ақысы — 4 сом 50 тиыннан 7 сом 50 тиынға дейін), жаз айларында темір жол желілеріне жақынырақ, ал қыстыгүні станцияларға жақын орналасты.²⁰⁸ Жұмысшылар саны әр жылдары экономикалық конъюнктураға, өндіріс көлеміне, техникамен жарактану дәрежесіне, ауыл қауымындағы мүліктік саралану үрдісіне және т.б. өзара байланысты өзгеріп отырды.

Жалпы алғанда, зерттеуші С.Игібаев шамамен алынған өсу серпінділігіне сәйкес жұмысшылар санын былайша анықтайды: 1892 ж. олардың саны — 3 396 адамға, 1895 ж. — 3 902, 1898 ж. — 4 576 адамға жеткен,²⁰⁹ егер көптеген қалалық және басқа кәсіпорындардың өндірістік циклының маусымдылығын, сол кездегі статистиканың дәл еместігін ескерер болсақ, мұның өзі біршама төмендетіліп көрсетілген сияқты.

7. УРБАНИЗАЦИЯ ҮРДІСТЕРІ. ҚАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БЕЙНЕСІ. БАНК-АҚША ҚАТЫНАСТАРЫ

Тұтас алғанда, Қазақстан өнеркәсібіне кәсіпорындар жағдайының өлсіздігі, шығарылатын өнім сапасының төмендігі, жұмысшылардың техникалық біліктілігінің жеткіліксіздігі, білімді инженер-техник мамандардың мүлде дерлік болмауы тән еді. Бұл оның 1887 жылы Екатеринбургте өткен Сібір-Урал ғылыми-техникалық көрмеге қатысуына кедергі жасады.²¹⁰

Бірақ өнеркәсіптің сол бір болмашы көрінетін деңгейі, оның техникамен біршама төмен жарактандырылуының өзі дегенмен де өлкенің полиэтникалық халқының экономикалық әл-ауқатында өте маңызды жағдай болып шықты, оны шаруашылық жүргізудің капиталистік жүйесіне тартты. Жәрмеңкелер, олардың көшпелі және отырықшы халық арасындағы делдалдық қызметтері ғасырлар бойы орын тепкен рулық-патриархаттық

дәстүрлерді бірте-бірте жойып, қаулап өскен Ресей экономикасының мүдделері үшін өлкедегі отаршылдық саясаттың қарқынын тездетті және әдістерін жеңілдетті, нысандарын бұрынғыдан да терең саралай түсті, бұл орайда отаршыл билік кең-байтақ өлкенің табиғи байлықтарын жыртқыштықпен игерудің әскери-феодалдық құралдарынан да жиіркенбеді.

Капитализм кезеңіндегі Қазақстанның қалалары көптеген ғылыми бағыттардағы зерттеушілердің мұқият назарын аударады, өйткені өнеркәсіп, сауда, материалдық өндіріс, қоғамдық-саяси өмір, этникалық жағынан ала-кұла адамдардың қоныстану орталықтары бола отырып, сондай-ақ әлеуметтік-саяси нормалардың тұрақты сақталуы жағдайларында жеке кәсіпкерлік пен өзіндік ерекшелігі бар рыноктық қатынастардың ошақтары ретінде олар өзара ықпал жасаудың күрделі үрдісінде жандандырушы рөл атқарды.

Реформадан кейінгі кезеңдегі қалалар тарихы әлеуметтік-демографиялық үрдістерге салыстырмалы талдау жасау негізінде өте қайшылықты және өте маңызды құбылыстарды қазіргі кездегі ой елегінен өткізу тұрғысынан да тағлымды. Бұл орайда Қазақстан қалаларының ерекшеліктерін анықтауды ескеру керек, олардың аймақтық сипаттамасында ортақ және ерекше құбылыстар жеткілікті. Мысалы, Оңтүстік Қазақстанда аймақтың Ресейге қосылуы аяқталғанға дейін де осы үрдістен көп бұрын пайда болған қалалар бар еді, олардың этникалық құрылымында түркі тілдес құрам басым болды.

Ал Солтүстік-батыс, Шығыс және Орталық Қазақстанның қалалары біршама өзгеше жағдайларда, өлкені отарлау барысында пайда болды, әлбетте, мұның өзі қазіргі Қазақстанның кейбір тұрғындарын кейде олардың ежелгі қазақ жерінде құрылғанын және өз атауларын жергілікті топонимикадан алғанын ұмытып, олардың негізі қалануының жағдайлары мен себептері туралы қате және сыңаржак ойларға жетелейді. Мәселен, Алматы қаласы тағы да бір атаумен – Верный деген атаумен мәлім. Бұл қыстақ Алмалық деген «ежелгі қалашықтың» орнында пайда болды. Бірде П.П.Семенов-Тянь-Шанский былай деп жазған: «Өзім Көксуға бара жатқан жолымда 11 тамызда (1886 ж. — *Ред.*) мен Іле арқылы жүріп отырып

Верный бекінісі, 1857 жыл (П. П. Семенов-Тянь-Шанскийдің суретінен).

тамыздың аяғында Іледен арғы өлкеге, Верный бекінісіне немесе, жергілікті тұрғындар атайтындай, Алматы қаласына жеттім. Алматы қаласы Алматинка өзенінде орналасқан, шамамен алғанда Пизамен және Флоренциямен бір ендікте жатыр...»²¹¹

Белгілі статист-зерттеуші Н.В.Турчаниновтың деректері бойынша, 1914 жылға қарай Қазақстанда 26 қала болған, олардың ішінде 7 қаланың негізі XVIII—XIX ғасырларда қаланған, соның 24-і XIX ғасырда қала мәртебесін алған.²¹²

1867—68 жылдардағы реформа бойынша сол кезде Қазақстан шегінде болған бес қалалық қоныс — Орынбор, Омбы, Семей, Верный, Орал облыс орталықтарына айналды, ал Ташкент Сырдария облысымен қоса, Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы болды, Омбыда Дала генерал-губернаторлығы әкімшілігі орналасты.

Қазіргі аумақтық бөлініске сәйкес XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басындағы Қазақстан жөніндегі бірқатар зерттеулерде Дала өлкесінің екі ғасыр бойы әкімшілік-саяси орталығы болған Омбы қаласы (1716 жылы негізі қаланған) бүгінгі аумақтық бөлініске сәйкес, зерттеу аясына алынбаған, аталған аймақ қалаларының тарихын зерттеген кезде Қазақстанның жаңа заман тарихындағы орасан зор рөлін ескере отырып, Омбы қаласы бойынша да салыстырмалы деректер келтірген жөн болар.

Оңтүстік-шығыс Қазақстанның шаруашылық дамуында көршілес Қытаймен халықаралық су жолы арқылы сауда байланыстарын тұңғыш рет кеңейткен Іле өзені бойынша кеме қатынасының ашылуы елеулі оқиға болды.

1880 жылғы 15 мамырда верныйлық саудагерлердің күш-жігерімен Іле өзеніне түсірілген алғашқы кеме сол жылдың 11 тамызында Іле бекетіне ойдағыдай келіп, 5 қыркүйекте кері қайтты.²¹³

Коммерциялық су жолын ұйымдастыру жөніндегі қаржы шығындарын жеке кәсіпкерлер өз мойнына алды. 1886 жылы Шыңжаңда жылжымайтын мүлкі болған верныйлық көпес Уәли Ахун Юлдашев пен инженер Поклевский Балқаш пен Іле арқылы Құлжаға дейін жолаушылар тасымалдау және сауда байланысын ұйымдастыру үшін өз қаражаттарына винтті пароходқа тапсырыс берді. 1883 жылғы 14 наурызда Іле кентінде пароход Іле өзеніне түсірілді және губернатордың осы мәселенің тез шешілуіне қосқан үлесі үшін кеме «Колпаковский» атымен аталды. Поклевский пароходпен Қытайларға 20 мың пұт астық жеткізуге ниеттенді.²¹⁴

Экономикалық және саяси проблемаларды шешумен қатар, Іле өзені арқылы пароход қатынасын ұйымдастыру Верныйдың аймақтағы ірі шаруашылық орталығы ретіндегі рөлін күшейтуге жәрдемдесті. Батыс Қазақстанның ең басты су жолы ретінде Жайық өзені аймақтың Орынбор, Оңтүстік Орал, Еділ бойы экономикалық аудандарымен шаруашылық байланыстарын едәуір жандандырып, Бөкей Ордасы мен Маңғыстаудан Ресейдің өнеркәсіп ошақтарына мал шаруашылығы шикізатының толассыз тасымалдануын қамтамасыз етті.

Далалық Қазақстан қалалары өздерінің экономикалық дамуында К.Гаге мен Г.Тегнердің Батыс Сібірге жасаған даниялық экспедициясына қайсыбір дәрежеде міндетті болды. Экспедиция коммерциялық сипатта жасалды: Сібірдің табиғи байлықтарын пайдаланудың тиімді әдістері мен жолдарын және оларды Еуропаға тасу мүмкіндіктерін іздестірді. Гаге мен Тегнер қайта барғаннан кейін Копенгаген сауда қоғамына егжей-тегжейлі

есепті табыс етті, онда басқалармен қатар Батыс Сібір аймағының «еңбек пен тапқырлықты ғана күтіп жатқан» орасан зор табиғи байлықтарының маңызы атап көрсетілген.²¹⁵

Экспедицияның ұсыныстарын арзан шикізаттың жаңа көздерін іздестірген Ресейдің сауда-экономикалық мекемелері назардан тыс қалдырмады. Алайда қолайлы қатынас жолдарының болмауы, мысалы, толық сулы Ертіс арқылы Ресей шегіне шикізат жеткізуді қиындатты. 1880 жылы Түмен мен Семей арасында пароход қатынасы ашылды.²¹⁶

1882 жылы Семей қаласында болған саяхатшылар О.Финш пен А.Брем Ертіс бойымен пароход қатынасының жергілікті сауда үшін тиімділігіне назар аударды.²¹⁷ Бұл жағдай көп уақыт өтпей Павлодар және Семей қалаларын объективті түрде астық тасылатын негізгі пунктерге айналдырды. Астық саудасының көлемі туралы 1899 жылғы деректер бойынша пікір айтуға болады: сол жылы Семейде 380 мың пұтқа дейін бидай және 500 мың пұтқа дейін бидай ұны, Павлодарда – 200 мыңға дейін бидай ұны тасып әкелінген, оның үстіне қаланың қоймаларында 300 000-нан 400 000 пұтқа дейін астық жиналған.²¹⁸

Ертіс өзенінің бойымен экономикалық жағынан тиімді өзен жолын пайдаланудың кейіннен Ертіс бойындағы қоныстардың шаруашылық дамуы үшін ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік Батыс Сібірді игеруде де зор маңызы болды.

Баржалар Түменнен, Тарадан Ірбіт жәрмеңкесінде сатып алынған тауарларды жеткізіп, Өскемен, Қапал, Верный, Семей көпестерінің қаржылық капиталын көбейте түсті;²¹⁹ Жоғарғы Ертіс өңірі қалаларын Қоянды жәрмеңкесімен телеграф желісі арқылы қосу туралы мәселе қойылды.

Есіл өзені тауарлар тасу үшін кең көлемде пайдаланылмады, дегенмен оның Ақмола облысының жергілікті қалаларының, казак қоныстарының, қоныс аударушылардың экономикасын дамытудағы рөлі аз болған жоқ.²²⁰

Қазақстан қалалары отырықшы және көшпелі халықтың тұрақты өзара байланыс орталықтары бола отырып және әлбетте, айналасындағы ауылдық өмірге әсер етіп, малмен тікелей сауда жасаудың және осы тірі тауарды сыртқа шығарудың, дұрысырақ айтқанда, шектес аудандарға жіберудің объективті түрде орталықтарына айналды. Мұндай орталық ретінде Қостанай қаласын айтуға болады - қалада сатып алынған мал мен шикізат Камышин, Шадрин, Троицкий, Исецкий, Орал, Орск уездеріне, Екатеринбург губерниясына, Мәскеуге, Қазанға, Ревелге, Берлинге, Венаға жіберіліп отырды.²²¹

Шаруаларды қоныстандыру, саяси жер аудару, отырықшы қоныстарға орналастырылған әскери бөлімдердің тұрақты құрамы, жатақтардың (шетке кәсіп іздеп кетушілердің) өсуі сияқты факторлар, сондай-ақ жоғарғы айтылғандарды ескергендегі басқа да мән-жайлар қалалар халқын, олардың этникалық, отбасылық, кәсіптік, діни құрамын қалыптастырды, алайда қалалар тұрғындарының құрамы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты жиі өзгеріп отырды.

Реформадан кейінгі дәуірде өлке қалаларының көпшілігі шағын қоныстар қатарына жатты, олар, мысалы, Сырдария облысында жалпы қалалар санының 71%-ы, Жетісуда – 50%-ы, Торғайда – 25%-ы, Ақмолада 20%-ы болды.²²²

Қазақ автономиясы құрылғанға дейінгі бірінші және бірден-бір 1897 жылғы жалпыға бірдей халық санағы қалалар халқының саны мен құра-

мының өзгеруі туралы қызықты деректер береді. Оның деректері бойынша, қала халқының саны былай болған: Ақмола облысы — 37 376, Семей облысы — 54 800, Жетісу облысы — 48 251, Сырдария облысы — 46 512, Торғай облысы — 19 530 және Орал облысы — 55 482, еркек-әйелі бар барлығы — 231 951 адам.²²³ Жекелеген ірі қалалар бойынша — Омбыда — 38 000 адам,²²⁴ Семейде — 26 353, Верныйда — 22 982, Оралда — 36 597, Петропавлда — 20 014,²²⁵ Ақмолада — 8 501 адам тұрған.²²⁶

Халықтың өте-мөте алуан түрлі этникалық құрамы тез өзгеріп отырған әлеуметтік-экономикалық өмірдегі өзгерістерге байланысты болды және өз құрылымына Австрия-Венгрияның, Ұлыбританияның, Германияның, Қытайдың және т.б. көптеген өкілдерін де қоса отырып, ол тұрақты ұлғаюға бейімділік танытты.

Қалалардың мәдени келбеті өлкені отарлаудың әлеуметтік-экономикалық үрдістерінің, оны тездетіп түскен қажеттердің ықпалымен қалыптасты, ал өлке байлықтарын игеру үшін сол өлкенің салт-дәстүрлері мен тарихын, жергілікті ерекшеліктерді білетін сауатты кадрларды қажет етті. 1896 жылдан бастап бүкіл Торғай облысында оқитын оқушылар саны 2280 адамға жетіп, 88 оқу орны жұмыс істеді; Сырдария облысында Халық ағарту министрлігінің ведомствосында 3 956 оқушысы бар 79 оқу орны болды. Қала тұрғындарының сауаттылық дәрежесін 1897 жылғы санақтың деректері арқылы білуге болады, мысалы, сауаттылар саны Павлодарда — бүкіл тұрғындардың 31,3%, Көкпектіде — 19,4%, Семейде — 27%, Өскеменде — 30,9%, Зайсанда 31,6%-ына жетті.²²⁷

XIX ғасырдың екінші жартысында ірі қоныстарда мәдени-ағарту орталықтарының: Орынборда — Ресей Императорлық географиялық қоғамы бөлімшесінің, Семейде — Облыстық статистика комитетінің, Халыққа білім беруге қамқорлық жасау қоғамының, Кедейлерге қамқорлық жасаушы әйелдер қоғамының; Верныйда кедей оқушыларға көмек көрсететін қоғамның, Қалалық қайырымдылық қоғамының және басқаларының ашылуы қалалардың мәдени келбетін анықтап, өлкенің қоғамдық-саяси өмірін жандандырды, баспа ісін кеңейтіп, байырғы халықтың тандаулы өкілдерін қалалардың мәдени өміріне тартты.

Банк-ақша қатынастары. Өнеркәсіптің дамуы, қалалардың кең-байтақ өлкенің экономикалық өмірі орталықтарына айналуы, акционерлік қоғамдардың құрылуы және шаруашылық жүйесіндегі басқа да өзгерістер банк мекемелері желісінің кеңеюін көп жағынан тездетіп, экономиканың дамуындағы негізгі сатып алу-сату құралы ретінде ақшаның рөлін күшейтті.

1871 жылы Қазақстанда ашылған алғашқы банктердің бірі Петропавлдағы негізгі капиталы 40 000 сом болатын қалалық қоғамдық банк болды.²²⁸ Ал 1875 жылы Ташкентте Мемлекеттік банк бөлімшесінің құрылуы құрамына Жетісу облысы кірген бүкіл Түркістан генерал-губернаторлығы үшін елеулі оқиға болды. Мемлекеттік банктің мұндай бөлімшелері Қазақстанның сауда орталықтары мен қалыптасып келе жатқан өнеркәсіп орталықтарында: Оралда (1876 ж.), Петропавлда (1881 ж.), Семейде (1881 ж.), Верныйда (1895 ж.) жұмыс істеді.²²⁹ Қазақстанды Ресейдің ірі экономикалық орталықтарымен қосқан жаңа темір жол желілерінің іске қосылуы Қазақстанда империяның ірі банк мекемелерінің жаңа бөлімдерін немесе бөлімшелерін ашу үшін қолайлы негіз жасады. Ресейдің ең өйгілі 9 банкісінен Қазақстан қалаларында өз бөлімшелерін ең алдымен Дала өлкесінде ашқан Сібір сауда банкі болды: бұл банктің

57 бөлімшесінің 6 бөлімі, яғни 12,3%-ы Қазақстанда: 1894 жылы — Омбыда, 1898 жылы — Семейде, ал ХХ ғасырдың басында — Ақмолада, Верныйда, Қостанайда, Павлодарда жұмыс істеді.²³⁰

Банктердің болмашы желісінің өзінің пайда болуы бірқатар ерекшеліктері бар және «қазақ қарыз кассалары» арқылы жүзеге асырылған, өлкеде ХІХ ғасырдың 70-жылдарында қолданылған ұсақ кредиттің біртіндеп таралуын жеделдетті. Олар далалық облыстардың байырғы халқына көкейтесті шаруашылық және отбасылық қажеттерін қанағаттандыру үшін қаражат беруді мақсат етті.²³¹ Банк ісінің жай-күйі, оларда капиталдарының көбеюі Қазақстан тұрғындарының арасында ақша жүйесінің таралуына, оның баспа-бас айырбастауды ығыстырып шығаруына тікелей тәуелді болды.

Егер капиталистік сауда әдістері бәрінен бұрын қамтыған солтүстік-батыс және шығыс аудандарда көшпелілердің ақша белгілерінің мәнін, құнын ұғынуы неғұрлым тез қарқынмен жүрсе, империяның құрамына кейініректе енген оңтүстік аудандарда бұл құбылыс едәуір кейіннен орныға бастады. Профессор Е.Смирновтың пікірі бойынша, нақты ақшаның енгізілуі және жаңа жүйе бойынша есеп айырысу аймақ жаулап алынғаннан кейін ене бастаған және Оңтүстік Қазақстанда жергілікті ақша «теңге» Қоқанның металл теңгелерімен бірге еркін айналыста жүрген.²³²

Ал ауылдар арасында бір жасар «ісек» қой ақшаның нақты құны ретінде қолданылған. Басқа тауарларға құнын шаққанда «ісектің» шамамен алынған баламасы туралы түсінік алу үшін мынадай мысал келтіруге болады: бағасы жөнінен жылқы терісі бір ісекке, құнан қой (екі жасар қой) немесе бір пұт жабағы (қойдың көктемде қырқылған жүні) 1,5 ісекке теңестірілген; дөнен қой (3 жасар қой) немесе бір пұт тоң май екі ісекке теңестірілді, құнан өгізді (екі жасар өгізді) 4 ісекке өткізуге болатын еді.²³³ Қазақтарда сатуға арналған және ақша капиталын жинақтайтын негізгі тауар мал болып қалуы себепті олар басқа үй жануарларының құнын да қой санымен анықтаған: тай — үш қойға, құнан — бес қойға, ал бесті — жеті қойға теңестірілген.²³⁴

Сонымен, қой жануарлардың ақшалай бағасын анықтаудың негізгі эталоны болып, малды «топтап өткізу» кезінде жәрмеңкелерде орасан көп ақша тапқан жаңа мал ұстаушы байлардың әл-ауқатын көп жағынан анықтады. Қоянды жәрмеңкесінде қойды көтере сату бағасы мынадай: 1889 жылы — 2 сом 80 тиын, 1900 жылы — 3 сом 25 тиын тұрды.²³⁵ Түрлі жылдардағы салыстырмалы деректер мал бағасының едәуір ауытқып отырғанын көрсетеді: 1860 жылы Сырдария облысында қой — 2 сом 25 тиын, 1887 жылы — 3 сомнан 4 сомға дейін, Ақмола облысында 1889 жылы — өгіз 40 сомнан 50 сомға дейін, сиыр — 18—25, қой — 5—6 сом 50 тиын, сондай-ақ 3 жасқа жетпегені — 3—5 сом, жылқы — 20—40 сом; Торғай облысы бойынша: 1892 жылы өгіз — 15—20 сомнан, сиыр — 7—12, қой — 1 сом 50 тиыннан 2 сом 50 тиынға дейін, жылқы — 5—13 сом сатылған.²³⁶

Көшпелілерде ақша қаражатының болуы олар үшін қала банктерімен іскерлік байланыстар орнатуға, өсімқорлармен қызу кредит-ақша байланыстарын жасауға, жергілікті банктерде есеп шоттар ашуға, біртіндеп рыноктық қатынастарға тартылуға, делдал-алыпсатарлар жалдап, қалаларда жылжымайтын мүлік сатып алуға кең мүмкіндіктер ашты.

Облыстар бойынша халықтың банктерге салымы ұлғаюының өсуін 1899

жылғы 1 қаңтардағы мәліметтер көрсетеді: Жетісу облысында жұмыс істеген кассалар — 20, салымшылар саны — 2912, салымдар сомасы — 561,5 мың сом болды. Олар Сырдария облысында — 15; 5477; 895,1. Жетісу облысында — 16; 2655; 632,1. Ақмола облысында — 13; 6576; 1361,5. Торғай облысында — 7; 422; 56,2. Барлығы — 84; 21765; 4261,8 мың сомға жетті.²³⁷

«Бұрынғы кезде бізде, жергілікті халықта, 4-5 мың сомы бар адам ең бай адам деп саналған, қазіргі уақытта мұндай байларды қалалар ғана емес, қыстақтарда да кездестіруге болады, ал қалаларда 300 мың сом нақты капиталы бар байлар кездеседі», — байып алған көшпелілер қатарынан шыққан жаңа әлеуметтік топтың өмірін «Туркестанские ведомости» газеті осылайша сипаттаған.²³⁸

Көшпелілердің басым көпшілігі Ресей ақша белгілерінің нақты құнын шамамен ғана білуі себепті әр түрлі алаяқтар қазақ ауылдарын аралап жүріп, мейірбан, меймандос қазақтарды оларға «өте қиын жағдайларда қарызға» ақша беріп, оп-оңай алдайтын еді; әр түрлі алаяқтар көшпелілердің аңғал бейқамдығын және әсіресе күміс теңгелердің шын сатып алу қабілетін білмеуін пайдаланып, оларды жиі тонап, алдап кететін еді, ал көшпелілер күміс теңгелерді екінің бірінде әйелдерге арналған әшекей бұйымдар, атап айтқанда, бас киімдер — сәукелелер сатып алу үшін пайдаланатын. Мысалы, бір самаурын үшін тұтас бір отар қой берген.²³⁹ «...Олардың біреуі (саудагер. — *Ред.*) сіріңке сатқанда, оны қасиетті от деп көрсеткенін, қазақтардың оған сеніп, «қасиетті отты» бір қорап сіріңкеге бір және одан да көп қой беріп сатып алғанын есінде жақсы сақтаған және айтып жүреді; ал болашақтағы басқа бір бай қазақтарға көмпитті Магомедтің (Мұхаммед пайғамбардың. — *Ред.*) қатқан түкірігі деп алдап сатқан», — деп жазған бір жергілікті газеттің тілшісі.²⁴⁰

Сонымен, урбанизация үрдісі, күнделікті шаруашылық өмірде рыноктық факторлардың рулық-патриархаттық дәстүрлерді ығыстырып шығаруы, банк-ақша қатынастары ықпалының таралуы қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымына елеулі түзетулер енгізді, мүліктік саралануды одан әрі терендете түсіп, тұрғындардың жалпы бұқарасынан қалалық рынокпен, жәрмеңкелермен, банктермен тұрақты байланысы бар әлеуметтік жік санатын бөліп шығарды.

Бұл орайда ақшаның таралуына, бұрынғы қарапайым заттай айырбастың ығыстырылып шығарылуына қоса өрескел заңсыздық, дала тұрғындарын нағыз ұятсыздықпен тонау орын алды.

Баламасыз сауда автохтондық тұрғындарға қымбатқа түсті, ол кедейлерді; малы аз шаңырақ иелерін күйзелтіп, оларды тіршілік етудің жаңа көздерін іздеп қалаға ағылуға мәжбүр етті, олардың негізгі байлығы — жайылымдық алаптарын отаршылдық күштеп тартып алуды жеделдетіп, оларды дәстүрлі күн көру құралдарынан айырды.

¹ Қар. Завалишин И. Описание Западной Сибири. М., 1867, ч. 3, 3-б.

² Бұл да сонда.

³ Бұл да сонда, 7-б.

⁴ Туркестанские ведомости. № 46, 24. XI. 1889.

⁵ Туркестанские ведомости. За 10. X. 1889.

⁶ ЦГА РК, ф. 78, оп. 2, д. 28, л. 11 об.

⁷ Бұл да сонда, ф. 374, оп. 1, д. 2582, л. 41 об.

⁸ Бұл да сонда, ф. 345, оп. 1, д. 30, л. 3.

⁹ Бұл да сонда.

¹⁰ Бұл да сонда.

¹¹ Бұл да сонда, д. 38, л. 2.

¹² Қар.: Бекмаханова Н. Б. Формирование населения Новолинейного района Казахстана в пер. пол. XIX века / Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980, 217-б.

¹³ Всеподданнейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству. СПб., 1895, 5-б.

¹⁴ Бұл да сонда.

¹⁵ Кронгардт Г. К. Переселенческое движение и демографические изменения в Южном Казахстане во второй пол. XIX—нач. XX вв. / Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980, 226-б.

¹⁶ Тургайская газета № 13. За 24. III. 1961.

¹⁷ Алексеенко Н. В. Население дореволюционного Казахстана. А., 1981, 70-б.

¹⁸ ЦГА РК, ф. 15, оп. 2, д. 59, л. 13 об., 27.

¹⁹ Сапарғалиев Г. С., Дьяков В. А. Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане. А., 1971, 170-б.; Галиев В. З. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане. А., 1982, 46-б.

²⁰ Қар.: Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг. А., 1965, 273-б.

²¹ Қар.: Велевский С. Н. Приилийский Кульджинский край // ИРГО, т. 41, 1915, вып. 1, 152—153-б.

²² Исиев Д. А. Уйгурское государство Иэттишар. М., 1981, 48-б.

²³ Ростовский С. Т. Царская Россия и Синьцзян в XIX—нач. XX вв. // Историк-марксист. 1936, № 3, 36-б.

²⁴ Пантусов Н. Н. Сведения о Кульджинском крае за 1871—1877 гг. Казань. 1881, 108—109-б.

²⁵ Сутеева Х. А. Политика России в Илийском крае в 1871—1881 гг. // Автореф. дис... к.и.н. А., 1987, 1-б.

²⁶ Касымбаев Ж. К. Казахстан—Китай: караванная торговля в XIX—начале XX вв. А., 1996, 102-б.

²⁷ Абдиров М. Ж. История казачества Казахстана. А., 1994, 125-б.

²⁸ Кейбір елді мекендер жайлы нақты деректер келтірілмеген. Қар.: РГВИА, ф. 1450, оп. 7, д. 1, л. 1.

²⁹ ЦГА РК, ф. 487, оп. 1, д. 1, л. 337.

³⁰ Алексеенко Н. В. Көрсетілген еңбегі, 77-б.

³¹ Қар.: Турчанинов Н. В. Население Азиатской России / Азиатская Россия. СПб., 1915, т. 1, 87-б.

³² Обзор Семипалатинской области на 1897 г. Семипалатинск. 1889, 40-б.

³³ Алексеенко Н. В. Көрсетілген еңбегі, 82-б.

³⁴ Кронгардт Г. К. Переселенческое движение, 230-б.

³⁵ Қар.: Аргынбаев Х. А. Қазақ халқындағы семья және неке. А., 1973, 145-б.

³⁶ Русский вестник. 1880, №4.

³⁷ Алексеенко Н. В. Көрсетілген еңбегі, 85-б.

³⁸ Қар.: Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 74-б.

Қар.: Хохлов И. Тургайская область. СПб., 1906, 25-б.

Диваев А. Аткаминеры // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области, т. III. Ташкент. 1891, 5-б.

Толығырақ қар.: Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г. Томск, 1900, 236-б.

Бұл да сонда, 249-б.

Юзефо В. О быте киргизов Тургайской области // Русский вестник. 1880, № 4.

- ⁴⁴ Живописный альбом народов России. СПб., 1880, 327-б.
- ⁴⁵ *Хохлов И.* Тургайская область, 65-б.
- ⁴⁶ Обзор Семипалатинской области за 1888 год, 19-б.
- ⁴⁷ *Бұл да сонда*, 17-б.
- ⁴⁸ Обзор Тургайской области за 1892 г. Оренбург, 1913.
- ⁴⁹ Сибирский торгово-промышленный календарь за 1907 г. СПб., 1911, 170-б.
- ⁵⁰ *Бұл да сонда*, 158-б.
- ⁵¹ Обзор Сырдарьинской области за 1894 г. Ташкент, 1897, 17-б.
- ⁵² Сибирский торгово-промышленный календарь на 1908 г. СПб., 1911, 249-б.
- ⁵³ *Гейнс А.* Собрание литературных трудов, т. 2, СПб., 1898, 566-б.
- ⁵⁴ *Бұл да сонда*, 567-б.
- ⁵⁵ *Ашмарин.* Кочевые пути, зимовые стойбища и летовки (историческое описание) // Советская Киргизия. 1925. № 5–6, 123-б. (Эти данные были объявлены на 5-м Всеказахском съезде Советов).
- ⁵⁶ Обзор Акмолинской области за 1886 г. Омск, 1887, 11-б.
- ⁵⁷ *Бұл да сонда.*
- ⁵⁸ ЦГА РК, ф. 345, оп. 1, д. 233, л. 2 об.
- ⁵⁹ *Бұл да сонда*, ф. 369, оп. 1, д. 815, л. 40.
- ⁶⁰ *Бұл да сонда*, ф. И–1, оп. 11, д. 555, л. 6.
- ⁶¹ *Бұл да сонда.*
- ⁶² *Хохлов И.* Тургайская область. СПб., 1906, 8-б.
- ⁶³ Кар.: Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г. Томск, 1900, 230-б.
- ⁶⁴ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 4895, л. 41.
- ⁶⁵ *Катанаев Г. Е.* Киргизский вопрос в сибирском казачьем войске. Омск, 1904, 14-б.
- ⁶⁶ РГВИА, ф. 1449, оп. 1, д. 20, л. 11.
- ⁶⁷ Всеподданнейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству. СПб., 1885, 22-б.
- ⁶⁸ Госархив Алтайского края РФ (ГААК РФ), ф. 3, оп. 2, д. 106, л. 70 об.
- ⁶⁹ *Бұл да сонда.*
- ⁷⁰ ГААК РФ, ф. 3, оп. 2, д. 109, л. 8.
- ⁷¹ *Завалишин И. И.* Описание Западной Сибири, ч. 3, 55-б.
- ⁷² Акмолинская область // Сибирский торгово-промышленный календарь на 1899 г. Томск, 1900, 233-б.
- ⁷³ Район Южно-Сибирской железной дороги в экономическом отношении. СПб., 1913, 47-б.
- ⁷⁴ Район железной дороги: Петропавловск—Спасский завод в экономическом отношении. СПб., 1912, 234-б.
- ⁷⁵ Район Южно-Сибирской железной дороги, 118-б.
- ⁷⁶ Сибирский торгово-промышленный календарь, 234-б.
- ⁷⁷ *Бұл да сонда:*
- ⁷⁸ Тургайские областные ведомости. № 18, 28.IV. 1901; *Сулейменов Б. С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX—начале XX веков. А., 1963.
- ⁷⁹ Кар.: *Галузо П. Г.* Көрсетілген еңбегі, 56-б.
- ⁸⁰ Сибирский торгово-промышленный календарь, 219-б.
- ⁸¹ Кар.: *Касымбаев Ж. К.* О роли отходничества в расширении рынка наемного труда в Казахстане (вторая половина XIX в.) / Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. М., 1989, 91-б.; *Соныкі.* Развитие жатачества (отходничества) как следствие социальной дифференциации казахского аула в XIX—нач. XX вв. // Известия АН РК. Сер. общ. наук, 1992, № 6, с. 36; *Соныкі.* Переход жатаков (отходников) к оседлости как фактор расширения аграрного рынка в Казахстане (вторая половина XIX в.) / Аграрный рынок в его историческом развитии. М., 1991, 112-б.
- ⁸² Кар.: *Бекмаханов Е. Б.* Жатаки (первая половина XIX в.) // Вестник АН КазССР. 1949, № 8, 60-б.

- ⁸³ Потанин Г. Н. Сибирские казаки / Живописная Россия. СПб., 1884, т. XI, 112-б.
- ⁸⁴ Кар.: Казакша-орысша сөздік. А., 1987, 143-б.
- ⁸⁵ Кар.: Русско-казахский словарь. А., 1981, т. 2, 31-б.
- ⁸⁶ Касымбаев Ж. К. Развитие жатачества (отходничества), 37-б.
- ⁸⁷ ЦГА РК, ф. 345, оп. 1, д. 599, л. 11 об.
- ⁸⁸ ЦГА РК, ф. 345, оп. 1, д. 4895, л. 144.
- ⁸⁹ Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898, 146-б; ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 4895, л. 163.
- ⁹⁰ Кар.: Лобысевич Ф. И. Поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическо-военном отношении. СПб., 1900, 81-б.
- ⁹¹ Бларамберг И. Ф. Военно-статистическое обозрение земли Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение России. СПб., 1848, т. XIV, ч. 3, 32-б.
- ⁹² Завалишин И. Описание Западной Сибири. СПб., 1867, ч. 3, 55-б.
- ⁹³ Тургайская газета, 1901, 10 марта, № 11.
- ⁹⁴ Бул да сонда, 5 мая, № 20.
- ⁹⁵ Бул да сонда, 24 марта, № 13.
- ⁹⁶ Бул да сонда.
- ⁹⁷ Бул да сонда, 5 мая, № 20.
- ⁹⁸ Сонымен катар облыстардың губернаторлары «қоныс аударушылардың даланы еркін отарлауын жүзеге асырмау мақсатымен» деген желеумен жатақтарға жер бөліп беруге қарсы шығып отырды. (ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 4895, л. 2.)
- ⁹⁹ Катанаев Г. Е. Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск, 1901, 14-б.
- ¹⁰⁰ Госархив Томской области РФ (ГАТО РФ), ф. 234, оп.1, д. 360, л. 3 об.
- ¹⁰¹ ЦГА РК, ф. 345, оп. 1, д. 22, л. 45–54.
- ¹⁰² Там же, ф. 64, оп. 1, д. 338, л. 52.
- ¹⁰³ Сибирский торгово-промышленный календарь, 150-б.
- ¹⁰⁴ Тургайская газета, 1901, 13 марта, № 11.
- ¹⁰⁵ Касымбаев Ж. К. Переход жатаков (отходников) к оседлости, 113-б.
- ¹⁰⁶ Ленин В. И. Полное собр. сочинений, т. 3, 570-б.
- ¹⁰⁷ Материалы по переселенческому хозяйству в степных и Тургайской областях, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей, т. VIII. Бюджеты переселенцев Акмолинской и Семипалатинской областей, СПб., 1907.
- ¹⁰⁸ Юферов В. И. Опыт определения нормы надела переселенцев по данным исследования селений Черняевского, Кауфманского и Константиновского, Ташкентского уездов. Ташкент, 1907, 29-б.
- ¹⁰⁹ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, составленные и разработанные под руководством П. П. Румянцева, т. IV. Русские старожильческие селения Лепсинского, Копальского, Верненского, Пишпекского и Пржевальского уездов. Пг., 1915, IX-б.
- ¹¹⁰ Ковальченко И. Д., Моисеенко Т. Л., Селунская Н. Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. М., 1988, 101-б.
- ¹¹¹ Материалы по изучению агрономических условий Семипалатинской области, вып. I. М., 1915, 4-б.
- ¹¹² Материалы по земельному вопросу в Азиатской России, вып. I, Степной край. Пг 1917, 9–11-б.
- ¹¹³ Букейхан А. Избранное. А., 1995, 246, 247-б.
- ¹¹⁴ ЦГА РК, ф. 19, оп. 1, д. 64, л. 56.
- ¹¹⁵ Мәселен, Ақтөбе уезінде жердің әбден құнарсыздануы туралы мәселе ғалымдар

тарапынан 1901 жылдын өзінде-ақ көтерілген. Қар.: XI съезд русских естествоиспытателей и врачей. Тр. подсекции статистики. СПб., 1902, 7-б.

¹¹⁶ *Букейхан А.* Избранное, 237-б.

¹¹⁷ Материалы по переселенческому хозяйству, т. I, 71-б.

¹¹⁸ *Бұл да сонда*, т. VI, 4-б.

¹¹⁹ *Бұл да сонда*, т. I, 55-б.

¹²⁰ *Бұл да сонда*, т. I, 62-б.

¹²¹ *Бұл да сонда*, т. II, 30-б.

¹²² *Громыко М. М.* Территориальная крестьянская община Сибири (30-е гг. XVIII—60-е гг. XIX в.) / Крестьянская община в Сибири XVIII—начала XX в. Новосибирск, 1977, 61-б.

¹²³ Материалы по переселенческому хозяйству, т. VII, с. 18.

¹²⁴ *Бұл да сонда*, т. I, 4-б.

¹²⁵ *Бұл да сонда*, т. I, 8-б.

¹²⁶ *Бұл да сонда*, т. II, 40-б.

¹²⁷ *Бұл да сонда*, т. IV, 104-б.

¹²⁸ *Бұл да сонда*, т. II, 131-б.

¹²⁹ *Бұл да сонда*, т. I, 9, 68-б.

¹³⁰ *Бұл да сонда*, т. IV, 137-б.

¹³¹ *Бұл да сонда*, т. II, 85-б.

¹³² *Александров В. А.* Возникновение сельской общины в Сибири (XVII век) // История СССР, 1987, № 1, 68-б.

¹³³ Материалы по земельному вопросу, 101-б.

¹³⁴ *Пантусов Н.* Записки о переселении кульджинских оседлых мусульман в Семиреченскую область, фонд ИИАЭ АН КазССР, ин. № 60, л. 119.

¹³⁵ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П. П. Румянцева, т. V. Таранчи, ч. I, СПб., 1914, 2-б.

¹³⁶ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1913, 410-б.

¹³⁷ Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестана, ч. II, СПб., 1914, 24—25-б.

¹³⁸ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства, 1914, 18, 67, 73-б.

¹³⁹ ЦГА Каз ССР, ф. 44, оп. 10, д. 286, л. 1.

¹⁴⁰ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства, 25, 34, 44, 50-б.

¹⁴¹ *Гинс Г.* Таранчи и дунгане (Очерки поездки по Семиречью) // Исторический вестник, 1911, т. СXXXI (август), 706—707-б.

¹⁴² Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства, 102-б.

¹⁴³ *Бұл да сонда*, 78, 102, 169-б.

¹⁴⁴ *Васильев В. А.* Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. Пг., 1915, 249-б.

¹⁴⁵ Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства, 6-б.

¹⁴⁶ *Васильев В. А.* Семиреченская область как колония, 137-б.

¹⁴⁷ *Бұл да сонда*, 144-б.

¹⁴⁸ *Бұл да сонда*, 113-б.

¹⁴⁹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества, 446-б.

¹⁵⁰ *Гинс Г.* Таранчи и дунгане. Очерки поездки по Семиречью // Исторический вестник, 1911, т. СXXXV, 698-б.

¹⁵¹ *Васильев В. А.* Семиреченская область как колония, 108-б.

¹⁵² РГВИА, ф. 483, оп. I, д. 120, л. 2.

- ¹⁵³ *Бул да сонда.*
- ¹⁵⁴ Обзор Акмолинской области за 1896 г. Омск, 1897, 54-б.
- ¹⁵⁵ Российский государственный архив Русского географического общества (РГА РГО), ф. 69, оп. 1, д. 3, л. 9.
- ¹⁵⁶ *Бул да сонда*, л. 9 об.
- ¹⁵⁷ *Смирнов Е.* Сырдарьинская область. СПб., 1887, 212-б.
- ¹⁵⁸ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3251, л. 4.
- ¹⁵⁹ Сибирский торгово-промышленный календарь, 334-б.
- ¹⁶⁰ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 4030, л. 25; *Алексеев Н. В.* Русская крестьянская колонизация рудного Алтая в XVIII—XIX вв. // Экономика, управление и культура в Сибири. XVI—XIX вв. Новосибирск, 1965, 152-б.
- ¹⁶¹ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 2823, л. 47—57.
- ¹⁶² *Галузо П. Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана, 95-б.
- ¹⁶³ Сибирский торгово-промышленный календарь, 286-б.
- ¹⁶⁴ Сибирский торгово-промышленный календарь на 1900 г. Томск, 1901, (приложение), 139, 141, 143—144, 146, 149-б.
- ¹⁶⁵ *Пантусов Н.* Перевозочные средства в Туркестанском крае (по сведениям 1872, 1873 гг.) // Материалы для статистики Туркестанского края, вып. II, СПб., 1876, 124-б.
- ¹⁶⁶ *Певцов М.* Очерк путешествия по Монголии и северным провинциям внутреннего Китая // Записки Западно-Сибирского отделения РГО, кн. IV. Омск, 1883, 218-б.
- ¹⁶⁷ *Полтарацкий В.* Сведения о торговых сношениях с Западным Китаем // Известия ИРГО, т. IX, СПб., 1873, 98-б.
- ¹⁶⁸ ГАОМО РФ, ф. 3, оп. 9, д. 13871, л. 10.
- ¹⁶⁹ ГААК РФ, ф. 3, оп. 1, д. 9, л. 13.
- ¹⁷⁰ ГАОМО РФ, ф. 3, оп. 9, д. 13871, л. 14—15.
- ¹⁷¹ *Бул да сонда*, ф. 23, оп. 2, д. 13, л. 80.
- ¹⁷² Қар.: *Касымбаев Ж. К.* Казахстан—Китай: караванная торговля, 146-б.
- ¹⁷³ Қар.: Записки Зап.-Сиб. ИРГО. Кн. IV. Омск, 1882, 27-б.
- ¹⁷⁴ *Касымбаев Ж. К.* О торговле России с Цинской империей через города Восточного Казахстана в 80—90-е годы XIX в. // Общество и государство в Китае. 12-я конференция, ч. II, М., 1981, 158-б.
- ¹⁷⁵ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 5099, л. 129—130.
- ¹⁷⁶ *Касымбаев Ж. К.* О торговле России с Цинской империей, 159-б.
- ¹⁷⁷ ЦГА РК, ф. 64, оп. 17, д. 3075, лл. 35—48.
- ¹⁷⁸ Сибирский торгово-промышленный календарь на 1898 г. Томск, 1899, 154-б.
- ¹⁷⁹ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 319, л. 21.
- ¹⁸⁰ Қар.: *Касымбаев Ж. К.* Казахстан—Китай: караванная торговля, 132-б.
- ¹⁸¹ *Касымбаев Ж. К.* Роль городов Восточного Казахстана в развитии торговых отношений в конце XIX в. // Известия АН КазССР. Сер. общ. наук. 1976, № 5, 45-б.
- ¹⁸² По Акмолинской области — Обзор за 1895 г. Омск, 1896, с. 88; по Семипалатинской — Российский государственный исторический архив (С.-Петербург, далее — РГИАП), ф. 391, оп. 1, д. 91, л. 321.
- ¹⁸³ РГВИА, ф. 1450, оп. 7, д. 1, л. 11.
- ¹⁸⁴ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3139, л. 11.
- ¹⁸⁵ РГВИА, ф. 1450, оп. 7, д. 1, л. 52.
- ¹⁸⁶ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 6243, л. 1.
- ¹⁸⁷ РГИАП, ф. 391, оп. 1, д. 91, лл. 176, 315, 321; Обзор Семиреченской области на 1900 г. Верный, 1901, 25-б.
- ¹⁸⁸ ГАТО РФ, ф. 3, оп. 19, д. 228, л. 23.
- ¹⁸⁹ Обзор Семипалатинской области за 1888 г. Семипалатинск, 1889, 11-б.

- ¹⁹⁰ Обзор Акмолинской области за 1898 г. Омск, 1899, 39-б.
- ¹⁹¹ РГИАП, ф. 1284, оп. 194, д. 36, л. 6 об.
- ¹⁹² *Смирнов Е.* Сырдарьинская область. СПб., 1887, 184-б.
- ¹⁹³ *Аничков И.* Очерки народной жизни Северного Туркестана, сб. 1, Ташкент, 1899, 66-б.
- ¹⁹⁴ *Смирнов Е.* Сырдарьинская область, 192-б.
- ¹⁹⁵ *Гейер И.* В устье Сырдарьи // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Ташкент, 1899, 60-б.
- ¹⁹⁶ Обзор Семипалатинской области за 1888 г. Семипалатинск, 1889, 30-б.
- ¹⁹⁷ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3045, л. 97-104.
- ¹⁹⁸ *Касымбаев Ж.* Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. (Социально-экономический аспект), А., 1990, 73-б.
- ¹⁹⁹ *Смирнов Е.* Сырдарьинская область. СПб., 1887, 198-б.
- ²⁰⁰ *Бұл да сонда.*
- ²⁰¹ Обзор Тургайской области за 1899 год. Оренбург, 1901, 7-б.
- ²⁰² Тургайские областные ведомости. № 16, за 1901 г.
- ²⁰³ *Бекмухаметов Е. Б.* Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана. А., 1964, 24-б.
- ²⁰⁴ *Игибаев С. К.* Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861-1917 гг.). А., 1991, 62-б.
- ²⁰⁵ *Бұл да сонда*, 69, 70, 71, 73-б.
- ²⁰⁶ Туркестанские ведомости, № 18, 1896.
- ²⁰⁷ Обзор Акмолинской области за 1912 год, Омск, 1913, 31-б.
- ²⁰⁸ Тургайские областные ведомости. № 16 от 14 апреля 1901 г.
- ²⁰⁹ *Игибаев С.* Көрсетілген еңбегі, 99-б.
- ²¹⁰ ГАТО РФ, ф. 234, оп.1, д. 360, л. 13 об.
- ²¹¹ Письма действительного члена общества (Русского географического. — *Ред.*) П. П. Семенова о путешествии его по киргизской степи Сибирского ведомства. Алматы или Верное // Вестник ИРГО, 1856, СПб., 1865, (раздел — смесь), 3-б.
- ²¹² *Турчанинов Н.* Города Азиатской России // Азиатская Россия. СПб., 1914, кн. 1, 347-б.
- ²¹³ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 4870, л. 8.
- ²¹⁴ *Поклевский И.* Торговый путь от Иртыша в Верный и Кульджу. СПб., 1885, 20-б.
- ²¹⁵ ГААК РФ, ф. 132, оп. 4, д. 29, л. 47.
- ²¹⁶ *Бұл да сонда*, л. 46 об.
- ²¹⁷ Кар.: *Финш О., Брем А.* Путешествие в Западную Сибирь. М., 1882, 32-б.
- ²¹⁸ Кар.: *Касымбаев Ж. К.* Города Восточного Казахстана, 59-б.
- ²¹⁹ РГВ РГО, ф. разряд 69, оп. 1, д. 3, л. 10.
- ²²⁰ Обзор Акмолинской области за 1886 год. Омск, 1887, 4-б.
- ²²¹ *Касымбаев Ж. К.* О торговых взаимосвязях городов северо-восточного Казахстана с русскими крестьянскими селениями и казахским аулом (60-90-е годы XIX в.) // XXIV съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР, Уфа, 1984, 313-б.
- ²²² Кар.: *Сатыбекова Г. Х.* Из истории развития городов Казахстана на рубеже XIX-XX веков // Проблемы социально-экономического и этно-демографического развития городов Казахстана. А., 1985, 36-б.
- ²²³ *Алексеев Н. В.* Население дореволюционного Казахстана, 77-б. (по Акмолинской области данные явно занижены).
- ²²⁴ *Оланьон Кл.* Сибирь и ее экономическая будущность. СПб., 1903, 243-б.
- ²²⁵ Мәліметтерді кұрастырған: *Касымбаев Ж. К.* О демографии городского населения Прииртышья во вт. пол. XIX в. // Вестник АН КазССР, 1975, № 12, 27-б.; *Соныкі:* Городское население Казахстана по данным всеобщей переписи 1897 // Известия АН Каз ССР, 1988, № 4, 43-б.

²²⁶ Касымбаев Ж. К. История города Акмолинска (1832—1917гг.). А., 1995, 17-б.

²²⁷ По Тургайской области: Сибирский торгово-промышленный календарь за 1895 год. Томск, 1900, 337-б; по Сырдарьинской: сонда. 297-б.; по городам северо-восточного Казахстана: первая всеобщая перепись, т. 1, XXXIV, Спб., 1911, 54—55-б.

²²⁸ Петропавловск (История городов Казахстана). А., 1985, 39-б.

²²⁹ Фридман Ц. Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. А., 1974, 16-б.

²³⁰ Бул да сонда, 17-б.

²³¹ Бул да сонда, 158-б.

²³² Смирнов Е. Сырдарьинская область. СПб., 1887, 201-б.

²³³ Комаров П. К статье «Единица ценности у первобытных народов» // Туркестанские ведомости за 1901 год, № 46.

²³⁴ Остроумов Н. П. Единица ценности у первобытных народов // Туркестанские ведомости, № 28, 1901.

²³⁵ РГВИА, ф. 1450, оп. 7, д.1, л. 19 об.

²³⁶ Данные: по Сырдарьинской области. — Смирнов Е. Көрсетілген еңбегі, 201-б., по Акмолинской области — ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 10517, л. 45; по Тургайской области: обзор области за 1892 год. Оренбург, 1893, 3-б.

²³⁷ Фридман Ц. Л. Көрсетілген еңбегі, 166-б.

²³⁸ 1898, № 51, 19. VII.

²³⁹ Очерки экономической истории Казахской ССР. А., 1974, 31-б.

²⁴⁰ Киргизская степная газета, 1898, 31. V, № 22.

Үшінші тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТІ

1. ХАЛЫҚ АҒАРТУ ІСІ

ХІХ ғасырдың ортасына дейін Қазақ даласында байырғы халықтың балаларын оқытуға арналған еуропалық үлгідегі мектептер жоқтың қасы еді, мұндай бастауыш мектеп 1841 жылы тек Бөкей Ордасында ғана ашылды. Отаршылдық аппараттың төменгі органдарына хатшылар мен тілмаштар даярлау үшін 1850 жылы Орынбор шекаралық комиссиясының жанынан қазақ балаларын оқытуға арналған жеті жылдық арнаулы мектеп ашылды.¹ Оған бүкіл Орынбор өлкесінен қабылданған 30 оқушының ішінде Ы.Алтынсарин де бар еді. Бұл мектепті 19 жылда 48 оқушы бітіріп шықты. Алғашқы кезде онда мұсылман дінін оқыту басым болатын, кейін дін ықпалы шектеліп, 1859 жылы орыс тарихы, математика, жалпы және орыс географиясы мен геометрия енгізілді.

1857 жылы Орынбор үлгісімен Омбыдағы облыстық басқарма жанынан қазақ балаларына арналған мектеп ашылды, ол негізінен алғанда тілмаштар даярлады. Ширек ғасырға жуық өмір сүрген бұл мектеп 1881 жылы приход мектептері мен уездік училищеде оқитын он қазақ және он орыс тәрбиеленушілеріне арналған пансион ретінде қайта ұйымдастырылды.² 1865 жылы Омбыда қазақ балаларына арналған тағы бір мектеп ашылды, ал 1869 жылы Орынбор гимназиясы жанынан шығыс тілдерінің тілмаштарын және әскери округтердің хатшыларын даярлайтын бөлімше құрылды.

ХІХ ғасырдың 60-жылдары Қазақстанда бастауыш мектептердің ашылуы Ы.Алтынсариннің есімімен тығыз байланысты. 1867–68 жылдардағы реформалардан кейін мұндай мектептер Қазақ өлкесінің көптеген аймақтарында жұмыс істей бастады. 1868–69 жылдарда Орал облысында 24 орыс-қазақ мектебі, олардың қатарында 2 екі сыныптық, 6 селолық бір сыныптық, 14 жоғары сыныптық мектеп және 2 жекеше училище болды. 1877 жылға қарай Орал казак әскерінің 47 мектебінің бесеуі қыздар мектебі еді. Оралда 2250 оқушы оқыды, бұл сол өңірдегі мектеп жасындағы қазақ балаларының 2 пайызынан сәл ғана асатын еді. 1894 жылы Орал қаласында ер балалардың әскери гимназиясы, қыздар гимназиясы, діни училище ашылды. Бұған қоса облыс бойынша 37 шіркеу мектебі, 77 станицалық, поселкелік шағын мектеп, сон-

дай-ақ 10 болыстық орыс-қазақ мектебі болған еді. Бұл мектептерде барлығы 2984 оқушы оқыды.³

Ақмола облысында да мектеп ісі осы шамалас болды. 1861 жылға қарай Сібір казак әскерінің бүкіл ұлан-ғайыр «Горькая шебінің» бойында казак балаларының сауатын ашуға арналған небәрі 14 мектеп қана болды, ал қоныс аударған шаруалардың балаларын, әсіресе казак балаларын оқыту жайында ол кезде сөз болуы да мүмкін емес еді.

Облыста 70-жылдардың басынан бастап мектеп ісі едәуір жандана түсті. Ер балалар және қыздар гимназиялары мен прогимназиялары, мұғалімдер даярлайтын семинария, ер балалар оқитын уездік приход училищелері, округтік әскери училище, станицалық және поселкелік мектептер, госпиталь жанынан фельдшерлік мектеп және басқа да оқу орындары ашылды. Ол кезде бүкіл облыста барлығы 2767 оқушысы бар 76 оқу орны болды; олардың ішінде 1 казак мектебі (27 оқушы), ер балалар оқитын 4 татар (231 оқушы) мектебі, қыздар оқитын 3 (44 оқушы) мектеп болды. ХІХ ғасырдың аяғына қарай облыста оқу орындарының саны үш еседей көбейді. Ауыл мектептері де ашылды, бірақ олар тым аз болды. 1898 жылы Ақмола облысында мектеп жасындағы балалардың саны 61 106 болса, олардың 88 пайызы мектепке тартылмай қалды.

1872 жылы Семей облысында 68 оқу орны жұмыс істеді, 1896 жылы олардың саны 105-ке, ал 1900 жылға қарай 114-ке жетті. 1898 жылы Семей облысы бойынша мектеп жасындағы 61 668 баланың 5 пайызы ғана оқыды.

1883 жылы казак балаларын оқытуға арналған ер балалар интернаты облыс орталығы Семейде, сондай-ақ уездік қалалар Павлодарда, Өскемен мен Зайсанда жұмыс істеді, ал казак қыздарын оқытуға арналған интернаттар Семей мен Павлодарда ғана болды. 1886 жылы бұл мектептерде 152 ер бала мен 37 қыз оқыды.⁴

Сырдария облысындағы орыстарға арналған алғашқы мектептер 1860 жылы Райым (Қазалы) бекінісінде және Перовскіде (Акмешіт, қазіргі Қызылордада) ашылды. Бір жылдан соң Райым бекінісінде қыздар мектебі ұйымдастырылып, оған 15 орыс қызы оқуға түсті. Райым бекінісіндегі мектепке 17 орыс және 6 казак баласы, Перовскідегі мектепке 16 орыс және 13 казак баласы қабылданды. 1863 жылы Райым бекінісінде казак балаларын оқытуға арналған мектеп ашылды. 1876 жылы облыста 10 мектеп жұмыс істеді. Сол жылы Түркістан өлкесінің оқу орындарын басқару жөніндегі дербес инспекция құрылды. Педагог кадрларды 1879 жылы құрылған Ташкент мұғалімдер семинариясы даярлап отырды. Нақ сол жылы «бұратаналардың» балалары үшін шәкірттер үйі ашылды. 1896 жылы облыстағы оқу орындарының саны 78-ге жеткен, соның жетеуі «орыс-бұратана» мектебі болды. Осы мектептерде оқыған 3896 баланың (2743 ер бала және 1153 қыз) 548-і казак балалары еді. Бұл мектептерде 120 мұғалім, 31 мұғалима, ал «орыс-бұратана» мектептерінде 13 мұғалім жұмыс істеді. Екі жыл өткен соң Сырдария облысында бастауыш оқу орындарының саны 119-ға жетіп, оларда 5507 оқушы оқыды. 1898 жылы облыста 12 436 адамға бір мектептен келді; 206 322 қала тұрғындарына 29 мектеп және 1 273 526 ауыл тұрғындарына 90 мектептен келген еді.⁵ Казак ауылдарында ХІХ ғасырдың 80-жылдарының орта шенінен бастап мектептер ашыла бастады.

Жетісу облысының аумағында алғашқы мектептер 1868 жылдан бастап ашыла бастады. Верный және Қапал бекіністерінде приход мектептері құрылды. Облыстың қалған уездерінде 12 станицалық және поселкелік бастауыш мектеп болған еді. Барлық мектептерде 532 оқушы, оның ішінде 72 қыз оқыды. Қоғамдық қаржылардың есебінен ұсталған бастауыш селолық және қалалық мектептер ашыла бастады. ХІХ ғасырдың 90-жылдарының аяғында облыстың алты уезінде (Верный, Қапал, Лепсі, Жаркент, Пішпек және Пржевальский) 61 оқу орны болды, оның ішінде Верный қаласында ер балалар және қыздар оқитын классикалық гимназиялар (біріншісінде – 260, екіншісінде – 229 оқушы), әскери гимназия, үш сыныптық қалалық училище, 40 оқушысы бар қазақ пансионсы, бағбаншылық мектебі, 2 ауыл шаруашылық мектебі, үш сыныптық училище жанындағы уақытша ұйымдастырылған педагогикалық курс, ал қалған уездік қалаларда – 5 екі сыныптық ер балалар мектебі, 1833 оқушысы бар 35 бір сыныптық приход мектептері (оның ішінде алтауы қыздар оқитын мектептер, бесеуі аралас мектептер) болды. Қыстақтарда «орыс-бұратана» мектептері мүлде аз еді. 1897 жылы мектеп жасындағы 89 110 баланың 97 пайызы оқымады.⁶

Қазақстандағы патша әкімшілігінің шенеуніктері арасында қазақ халқының сауатын ашуда бастауыш білім берумен, яғни орыс жазуын, әсіресе ауызша сөйлесе білуді және арифметиканың алғашқы төрт амалын үйретумен ғана шектелу жеткілікті деген түсінік үстем болғанын атап өту керек. Орыс өкіметінің осындай кертартпа саясатының нәтижесінде Қазақстанның жалпы орта білім беретін оқу орындарында орыс емес ұлт балаларының өте шектеулі бөлігі ғана оқыды.

Қазақ халқы арасында ұлттық орта (гимназиялық) білім беру патша үкіметінің жалпы білім беру жоспарынан алынып тасталған сияқты көрінді. Қазақ балаларының орта оқу орындарына түсуіне жол бермеу үшін отаршылдық үкімет орындары оқу ісін мұқият қадағалап отырды. Ұлттық зиялылардың пайда болуынан, ұлт сана-сезімінің өсіп, қазақ халқының отаршылдық режимге қарсы ұлт-азаттық қозғалысының өрлеуінен қорыққан патша үкіметі қазақтарды жалпы орта білім беретін оқу орындарына жолатпауға тырысты.

Отаршылдық әкімшіліктің Қазақстанның байырғы халқының гимназиялық (орта) білім алуы саяси зиянды деп тануы – күмәнсіз факт, ол аймақта еуропалық үлгідегі ұлттық жалпы орта білім беретін оқу орындарының болмауынан көрінді. Қазақстан аумағында ұлттық орта оқу орындарының болмауы қазақтарды өз балаларын орыс орта оқу орындарына беруге мәжбүр етті.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында болыстар мен ауылдардағы қазақ балалары әдетте мұсылман мектептері мен медреселерде оқыды. Патша үкіметі Қазақ даласында мұсылман мектептерінің ашылуына жол бермеу үшін шаралар қолданды. Ол жергілікті отарлық органдар мен оқу бастықтарына мұсылман мектептерін қатаң бақылау жөнінде нұсқаулар мен ережелер жіберді. Осы ережелердің шек қоятын талаптарының бірінде былай делінген: «Облыстың мектептері мен медреселерінде балаларын оқытқысы келетіндердің оқу орны бастықтарынан алған рұқсат куәлігі болуға тиіс». Куәлік үшін 50 тиын мөлшерінде алым алынды. Оқу құқығына куәлік алудан жалтарған және өз балаларын мектептер мен медреселерге өз бетінше берген адамдарға бірінші

жолы — 10, екінші жолы 30 сом айыппұл салынды, ал үшінші ретте 5 тәуліктен 15 тәулікке дейінгі мерзімге қамауға алынып, одан әрі олардың өз балаларын мұсылман мектептерінде оқытуына тыйым салынатын болған.⁷

Қандай да болмасын шектеулерге қарамастан жер-жерде, әсіресе Қазақстанның ислам дінінің ықпалы күшті болған оңтүстік облыстарында мұсылман мектептері ашыла берді.

1896 жылы Ақмола облысында — 547 оқушысы бар 13, 1898 жылы — 425 оқушысы бар 11 мектеп пен медресе болды.

1884 жылы Семей облысында — 615 оқушысы бар 10, 1895 жылы 900 оқушысы бар 17 мектеп пен медресе жұмыс істеді.

1894 жылы Торғай облысында 457 оқушысы бар 59 мектеп пен медресе болды.

1896 жылы Орал облысында — 4926 оқушысы бар 206, 1897 жылы 4 113 оқушысы бар 198 мектеп пен медресе жұмыс істеді.

Сырдария облысында (Ташкент қаласын, Ташкент, Шымкент, Әулиеата, Түркістан, Перовск және Қазалы уездерін, сондай-ақ Әмудария бөлімін қоса алғанда) 1892 жылы 27082 оқушысы бар 1497 мектеп пен 35 медресе, 1895 жылы — 28 898 оқушысы бар 2409 мектеп пен 34 медресе болды.

1891 жылы Жетісу облысында — 12 510 оқушысы бар 64, 1897 жылы — 12 835 оқушысы бар 88 мектеп пен медресе жұмыс істеді.⁸

Қазақ балалары жаздыгүні киіз үйлерде, ал қыстыгүні жертөлелерде оқытылатын. Әдетте киіз үйлерді жекелеген адамдар қайырымдылық негізінде беріп отырды, жертөлелер бүкіл ауыл болып бөлген қаражатқа салынды.

Медреселерге келетін болсақ, олар әдетте тұрақты тұрғындары және мешіттері бар белгілі бір мекендерде орналасты. Медресенің үй-жайларын әдетте жекелеген «қайырымды адамдар», ал кейде барлық дін жолын ұстанушылар салып берді. Түрі жағынан олар қазақтардың әдеттегі тұрғын үйлерінен ерекшелігі шамалы еді — төбесі тегіс етіліп, қабырғалары күйдірілмеген кірпіштен немесе шымнан салынатын. Қалалық қоныстарда қалалық мектептер үлгісімен салынған медреселер болды. Мысалы, мұндай медреселер Семейде, Ақмолада, Петропавлда, Оралда, Көкшетауда бар еді. Оңтүстіктегі қалаларда олар — ортаазиялық, ал солтүстік пен батыста татар медреселеріне ұқсас болатын. Барлық медреселер «ерікті» қайырымдылық есебінен жарақтандырылды.

Бұл кезеңде оқу құралы «Шариат-ул-иман» немесе «Иман-шарт» болды. Құран оқумен бірге, татар және араб тілдеріндегі кітаптар бойынша исламның негізгі қағидалары мен басты ғұрыптық ережелер оқытылды. Олардың арасынан мыналарды тізіп келтіруге болады: «Бадауам», «Ақырзаман», «Фазаил-уш-шухур», «Истуани», «Қырық хадис», «Фихка-Каидани», «Әптиек», «Софы-Аллаяр», «Чар-Китаб».⁹

Мектептерде көбінесе 8-ден 17 жасқа дейінгі балалар білім алды. Медреселерде мектепте білім алған және өз білімін тереңдетуге тілек білдірген адамдар оқыды. Медресеге түскендер «талиб-улам» (білімге ұмтылушылар) немесе шәкірттер деп аталды. Олар Орта Азияға және Еділ татарларына жалпы белгілі оқулықтар мен оқу құралдары бойынша араб филологиясын және мұсылман діні құқығын, сондай-ақ діни философияға қатысты басқа да бірқатар пәндерді оқыды.

Медреселердің «мұғалімдеріне» келетін болсақ, олар негізінен алғанда дін жолын ұстанушылардың ұсынысы бойынша тиісті-үкіметтік

органдар бекітіп, тағайындаған молдалар болды. Бұл молдалар мешіттерде діни қызмет атқара жүріп, медреселердегі істерді басқарды және шәкірттерді оқытумен айналысты.

Тағайындалған молдалар Қазақстанның тек қана солтүстік, солтүстік-батыс және ішінара солтүстік-шығыс облыстарында ғана болды. Ал оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарда жергілікті медреселерде немесе Орта Азияның медреселерінде білім алған жеке адамдар ғана мешіт молдасы және медресе мұғалімі болып қызмет істеді. Бұл молдалардың бәрі негізінен Бұхарада оқыды. Бұхарада оқу үшін оңтүстік облыстардан ғана емес, сонымен қатар солтүстік және солтүстік-шығыс облыстардан да адамдар баратын еді.

Қазақстанның батыс және солтүстік облыстарының молдалары негізінен татар медреселерінде оқығандар. Олар Стерлибашево (Уфа губерниясының бұрынғы Стерлитамак уезі) деревнясындағы медреседе, Қарғалы (Уфа губерниясының бұрынғы Орынбор уезі) деревнясындағы медреседе және Троицк қаласындағы «Зейнулла-иман медресесі» деп аталатын медреселерде оқып, білім алған.¹⁰

Шамамен ХІХ ғасырдың аяғынан бастап қазақтар Орал мен Еділ бойы қалаларында ашылған «жаңа әдіспен» оқытатын татар медреселеріне ден қоя бастады.

ХІХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап өлкеде оқу округтері құрылды. Орынбор оқу округіне Орал және Торғай облыстары, Батыс Сібір оқу округіне Ақмола және Семей облыстары, Түркістан оқу округіне Сырдария және Жетісу облыстары қарады. Облыстық басқармаға және оқу округтеріндегі «бұратаналар» мектептерінің инспекторына бағынатын облыстық мектеп инспекторлары тағайындалды.

2. Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ, Ы.АЛТЫНСАРИННИҢ, А.ҚҰНАНБАЕВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

ХІХ ғасыр Қазақстанның мәдени өміріндегі ағартушылық ғасыр деп аталады. Дүниежүзілік өркениеттің қуатты ықпалымен Ресей қосып алған шығыстағы жерлерге терең мүдделілік танылды. Қазақстанға ғалымдар, географтар мен саяхатшылар, шығыстанушылар келіп жатты; Қазақстан материалдары бойынша тарихшылар жұмыс істеді. П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.А.Северцов, И.В.Мушкетов, В.В.Радлов және басқалар өз зерттеулерімен отандық ғылымның өркендеуіне зор үлес қосты. Білім мен мәдениеттің дамуына алдыңғы қатарлы орыс зиялылары үлкен ықпал жасады. 1847—1857 жылдарда украин ақыны Т.Г.Шев-

Т. Г. Шевченко мен қазақ баласы
(суретші В.И. Касьян, 1960).

ченко Қазақстанда айдауда болды. Қазақстан Орыс географиялық қоғамы бөлімшелерінің зерттеу объектісіне айналды, мұнда мәдени-ағарту мекемелері мен статистикалық комитеттер жұмыс істеді; өлкетану мұражайлары ашылып, ертедегі ескерткіштер, халықтың ауызша шығармашылығы және құқықтық заңдар, соның ішінде қазақтардың дағдылы құқығы зерделенді; орыс-қазақ мектептері мен кітапханалар ашылды. Қазақтар өз балаларына білім беруге ұмтылды, әрине, бұған бірінші кезекте халықтың ауқатты бөлігі ұмтылыс жасап, балаларын кадет корпус-тары бар Омбы мен Орынборға жіберу үшін мүмкіндік іздестірді. Білім алуға деген жаппай ұмтылыс пен ықылас жағдайында Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин бастаған қазақ ағартушыларының тобы қалыптасты.

Шоқан Уәлиханов (1835—1865). Аса көрнекті ағартушы, ғалым және зерттеуші Ш. Уәлиханов Құсмұрын бекінісінде туған. 12 жасына дейін Шоқан Құсмұрындағы жеке меншік мектепте оқып, мұсылман діні ілімімен танысты. Ол мұнда шығыс поэзиясын оқумен шұғылданды, оған сүйіспеншілігін бүкіл өмір бойы сақтап қалды. «Шоқан ақынжанды адам еді. Оған араб өлеңдері қатты ұнайтын және ол поэзияны жан-тәнімен сүйетін, — деп еске түсіреді кейіннен Н.М. Ядринцев, — өзінің ұстазы Костылецкиймен бірге сол өлеңдерге рақаттанып, мәз боп отыратын». Сонымен қатар Шоқан сурет салуды үйренді және сурет салу оның бұдан кейінгі ғылыми жұмысында көп көмектесті.

1847 жылдың күзінде Шоқан Омбы кадет корпусына оқуға түсті. Бұл оқу орны Сібірдегі жоғары білікті мұғалімдер жинақталған, таңдаулы оқу орындарының бірі болатын. Кадет корпусында оқушылар әскери біліммен қоса, бірқатар жалпы білім беретін пәндер: география, тарих (Ресей тарихы және жалпы тарих), орыс және батыс әдебиеті, философия негіздері, зоология мен ботаника, математика, геодезия, құрылыс өнері және архитектура негіздері бойынша білім алды. Оқу сегізжылдық болатын. Кадет корпусында Шоқан Уәлиханов

Шоқан Уәлиханов (суретші А.М. Мартованың портретінен).

нов белгілі ғалым, географ және Азияны зерттеуші Г.Н. Потанинмен бірге оқып, достасып кетті. Г.Н. Потанин өз естеліктерінде «Шоқан нағыз плебейлік ортаға барып түсті... плебейлік ортада өмір сүруі Шоканның демократиялық идеяларының қалыптасуына сірә әсер етпей тұра алмаған болу керек», — деп жазды.

Қоршаған орта, демократиялық ықпал және Шоканның аса үздік қабілеті оның жан-жақты және тез жетілуіне игі әсерін тигізді. Ол орыс тілін тамаша меңгерді, ал 14—15 жасында-ақ кадет корпусының басшылары оған болашақтағы зерттеуші-шығыстанушы ретінде қарай бастады. Шоқан кадет корпусы оқу бағдарламасын үздік оқып қана қоймай, қосымша тарихи-географиялық әдебиет-

терге беріліп, көп оқиды. Омбыда Шоқан шығыстану, география, тарих, философия жөніндегі кітаптардан бай кітапхана құрап алады.

Шоқанға Омбыда болған кезінде орыс зиялыларымен байланыста болуы көп әсер етті. Шоқанмен кадет корпусында бірге оқыған, кейін Қазан университетін бітірген С.Я.Капустин ол туралы былай деп жазған: «Менің ойымша, Шоқан көрікті, аса сымбатты болды... бет-әлпеті оның қайырымдылығы мен бекзаттығын танытып тұратын. Оның тұла бойы адамды өзіне тартып тұратын тұнып тұрған өдемілік еді. Шоқан өз кезеңінің жан-жақты аса терең білімді адамы болды. Әсіресе **оның тарихи білімі зор болды** (астын сызған біз. — *Ред.*) және ғылым мен әдебиет саласында да зор білімділігімен ерекшеленетін... Шоқан өз ойын бейнелеп, тартымды жеткізе білетін асқан шешен болатын».

Шоқанға аса көрнекті орыс жазушысы Ф.М.Достоевскиймен және оның досы, патша самодержавиесіне қарсы күрескен революционер-демократ С.Ф.Дуровпен кездесу өшпес әсер етті, олардың екеуі де каторгалық жұмыстар мен түрме мерзімдерін өтегеннен кейін полицияның қатаң қадағалауында жүрген еді.

Достоевский мен Шоқан Уәлихановтың достық қарым-қатынастарын олардың түрлі уақытта жазысқан хаттары дәлелдейді. Ф.М.Достоевский өзінің хаттарында дос ретінде Шоқанға пайдалы кеңестер беріп, рухын көтеріп, оның алдына аса зор игі міндеттер қояды.

1853 жылы Шоқан кадет корпусын бітіргеннен кейін Сібір казак әскеріне қызметке жіберіледі. Көп ұзамай Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорт оның қабілеттілігіне назар аударып, 1854 жылы Шоқан оған адъютант болып тағайындалды. Жаңа қызмет оны Сібірдің шенеуніктік аппаратымен тікелей бетпе-бет келтірді, олардың арасында астанадан, Орталық Ресей мен оның шет аймақтары — Финляндиядан, Поляк патшалығынан, Қырымнан, Кавказдан осында мансап іздеп, қаржы жағдайын жақсарту үшін келген немесе қайсыбір оқиғаларға араласып, істі болған әр түрлі адамдар бар еді. Болашақ ағартушы өзінің демократиялық көзқарастары арқылы патша өкіметінің мұндай итаршыларынан бірте-бірте алыстай берді және патшаның отаршылдық аппараты тудырған зұлымдыққа қарсы аянбай күрескені үшін олардың тарапынан қудалауға, зәбірлеушілікке ұшырап отырды. Өкімет орындарының заңсыз әрекеттеріне Шоқан қатты күйінді, оған езілген халықтың үміт-арманы жақын болатын. Өзінің достары — Ф.М.Достоевскийге, А.Н.Майковқа, В.С.Курочкинге, К.К.Гутковскийге өкімет орындарының озбырлығы жайлы ызалы хаттар жазды.

Келесі, 1855 жылы Ш.Уәлиханов Гасфорттың Омбыдан Іле Алатауына дейінгі сапарына қатысады. Бұл сапар қарапайым халықтың өмірін танып-білудің басы болды, олардың тарихи аңыз-әңгімелері мен жырларын жазып алуға мүмкіндік берді. Сапар кезінде көрінген білімдарлығы мен қабілетіне тәнті болған Гасфорттың өзі қайтып келгеннен кейін Шоқанға аса мақтаулы мінездеме беріп, наградаға ұсынады. Генерал-губернатор Гасфорт былай деп жазды: «...корнет Уәлиханов сұлтан қызмет істегеніне екі жылдай ғана болса да, қырғыз-қазақ тіліне мейлінше жетік болуының және жергілікті қырғыздардың әдет-ғұрпын терең білуінің арқасында менің сахараға шыққан сапарымда қасыма

ере жүріп, үлкен пайда келтірді... мен Уәлихановты мархабатты сыйлықпен марапаттау қажет деп санаймын, оның үстіне Уәлихановты жергілікті қырғыздар ерекше құрметтейді».

1856 жылдың көктемінде болашақтағы Шығыс зерттеушісінің өмірінде өшпес із қалдырған айтулы оқиға болды — ол аса көрнекті ғалым, белгілі географ П.П.Семенов-Тян-Шанскиймен танысты. Ш. Уәлихановтың П. П. Семенов-Тян-Шанскиймен танысып, араласуы оның өмірінен ерекше орын алды, мұның өзі оның бүкіл ғылыми қызметіне едәуір дәрежеде бағдар беріп, жол сілтеді. Сол жылы Шоқан Уәлиханов екі экспедицияға қатысты — біреуі Орталық Тянь-Шань арқылы Алакөлден Ыстықкөлге дейінгі; екіншісі дипломатиялық тапсырма бойынша Құлжаға сапар. 1856—57 жылдың қысында ол экспедицияларда жинақтаған этнографиялық материалдарын өңдеумен айналысты, сондай-ақ ертедегі қазақтар тарихынан қызықты, бұрын беймәлім болып келген деректерді іздеп табу мақсатымен Омбы мұрағатында (архивінде) болды (сол кезде мұнда Г.Н.Потанин жұмыс істеп жүрген еді).

1857 жылы Уәлиханов алатау қырғыздарына тағы да сапар шегеді, онда көшпелі қырғыз халқының өмірімен, тұрмысымен бұрынғыдан да жақсы танысып, оның тарихын, этнографиясын және халықтық поэзиясын тереңірек зерттеуге мүмкіндік алды. Осы жолы ол қырғыз халқының энциклопедиялық дастаны «Манасты» зор ынта-ықыласпен жазып алды. Уәлиханов шығыс халықтары материалдық мәдениетінің ескерткіштеріне ерекше көңіл бөлді. Ыстықкөлге экспедиция кезінде өзі тапқан ертедегі суландыру жүйесінің қалдықтары, сәулет ескерткіштері, ертедегі қалалардың қираған жұрты арқылы қырғыздардың ежелгі ата-бабаларының өмірін көз алдына елестетуге мүмкіндік алды. Осы деректемелерді зерттеу негізінде Шоқан өткен ғасырларда бұл аумақта мәдениеті гүлденіп, шаруашылығы дамыған бірқатар отырықшы қалалар болған деген қорытындыға келді.

Көршілес халықтардың тарихын зерттеу Уәлихановтың өз елі — қазақ халқының ертедегі және орта ғасырлардағы тарихының беймәлім жақтарын анықтай түсуіне көмектесті. Алғашқы экспедициялар кезінде жиналған барлық материалдарды терең талдап, салыстыра келіп, ол «орта ғасырларда мұнда (Қырғызстанда және Қазақстанның оңтүстігінде. — *Ред.*), әсіресе Іле алқабында отырықшылық кең таралған, Алмалық (қазір Түркістан қыстағы), Қонақай және Қайнак (қазір де бар) және Алматы (қазір Верный бекінісі) қалалары бүкіл сауда бойынша белгілі болған және Генуя көпестері Қытайға, қыпшак елшілері ұлы ханға барған үлкен жолдың бойында бекеттер қызметін атқарған» деген тұжырым жасаған. Ыстықкөлге экспедиция кезінде Ш.Уәлиханов ғылыми деректермен қатар, көненің көзі ерте заман бұйымдарының құнды үлгілерін жинады. «Ыстықкөлге барған сапардың күнделігі», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар» деген аяқталған тарихи этнографиялық туындылары жоғарыда аталған сапарлардың нәтижесі болатын. Ш. Уәлихановтың ғылыми қызметі Орыс географиялық қоғамының назарын аударып, 1857 жылдың ақпанында ол қоғамның толық мүшелігіне қабылданады.

Ш. Уәлихановтың ғылыми қызметінің жаңа кезеңі 1858 жылғы Қашғарияға құпия сапары болды. Марко Поло мен иезуит Гоестен (1603 ж.) кейін осы бір онша мәлім емес елге тұңғыш рет барған Шоқан «Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» деген атақты еңбегін жазды. Еңбекті Ресейде де, одан тыс жерлерде де шығыстанушылар жоғары бағалады және көп ұзамай ағылшын тіліне аударылып, басылып шықты.

Қашғар саяхаты барысындағы ауыр сапар және жол үстінде кездескен қауіпті жағдайлар әсерінен жүйкесінің сыр беруі және жол үстінде кездескен азап пен бейнет жас ғалымның денсаулығына кесірін тигізіп, елге қайтып келгеннен кейін ауырып қалады. 1859 жылдың күзінде Шоқан Әскери министрліктің шақыруымен Петербургке сапар шекті. Орыс ғалымдары оны ержүрек саяхатшы және Орта Азия мен Қазақстан халықтарының өмірін кемел білетін білімді адам ретінде қарсы алды, Владимир орденімен марапатталып, шені жоғарылатылды.

Петербургте болған аз уақыт (ол онда бір жарым жылдай болды) Уәлихановты идеялық жағынан байытып, оның демократиялық көзқарастарын нығайта түсті. Ол алдыңғы қатарлы орыс зиялыларымен араласа жүріп, өзінің сирек кездесетін таланты мен білімін танытып, ғылыми қызметін кең көлемде өрістетуге қатар бірнеше мекемеде — Бас штабтың әскери-ғылыми комитетінде, Азия департаментінде, университетте және Географиялық қоғамда жұмыс істеді. Орта Азия мен Шығыс Түркістанның карталарын құрастыру, Риттердің еңбектерін басып шығаруға әзірлеу, энциклопедиялық басылымдар дайындауға қатысу (онда Шоқанның «Абылай» деген атақты мақаласы тұңғыш рет басылды), шығыс қолжазбаларын зерттеу, Орыс географиялық қоғамында Шығыс тарихы жөнінде лекциялар оқу — осының бәрі Шоқанның көп уақытын алды. Белгілі қоғам қайраткері Н.М. Ядринцев былай деп еске алған: «Шоқан Уәлихановты мен Петербургте оның даңқы шығып тұрған офицер кезінде кездестірдім... Мен оның Шығыстың көне заманғы жазбалары мен карталарымен жұмыс істеп отырған үстіне тап болушы едім».

Петербургте болған кезеңінде Шоқанға оның достары мен таныстары, ғылыми әлемнің өкілдері: профессор А.Н. Бекетов, «Орыс географиялық қоғамының жазбалары» журналының редакторы, белгілі шығыстанушы, дипломат, профессор Е.П. Ковалевский, атақты Шығыс зерттеуші ориенталист-ғалымдар В.В. Григорьев, В.П. Васильев және В.В. Вельяминов-Зернов зор ықпал жасады. Уәлихановқа Орыс географиялық қоғамының вице-президенті П.П. Семенов-Тянь-Шанский үнемі қолдау көрсетіп, достық байланыста болды. Петербургте Уәлиханов өзінің досы Ф.М. Достоевскиймен қайта кездесіп, оның отбасымен және айналасымен жақын танысты. Көрнекті орыс жазушылары мен ғалымдары арасында достары көбейді, Уәлихановтың петербургтік достары қатарында ақындар А.Н. Майков пен Я.П. Полонский, «Жер мен ерік» қоғамының мүшесі болған ағайынды Василий мен Николай Курочкиндер болды. Әдеби орта қазақ ғалымы әрі ағартушысы Шоқанның ой-өрісін кеңітіп, революциялық жағдай кезеңіндегі Ресейдің қоғамдық өмірінде орын алып отырған оқиғаларды жақсырақ түсінуіне

көмектесті. Орыс қоғамының озық демократтары — зиялылар қауымы шығарып тұрған әдеби-көркем және қоғамдық саяси «Современник», «Русское слово», «Эпоха», «Отечественные записки», «Время» журналдарын және басқаларын оқуы Уәлихановтың ағартушы демократ ретіндегі көзқарасының қалыптасуына игі әсер етті. Алайда астанада неғұрлым ұзақ уақыт болуына науқасы кедергі жасады. Петербургтің ылғалды климаты Шоқан Уәлихановтың денсаулығына жағымсыз әсер етіп, оның өкпе ауруын асқындырып жіберді. Әсіресе, 1861 жылдың көктемі аса ауыр тиген Шоқан денсаулығын жөндеу үшін Нева жағасынан туған даласына оралды. Уәлихановтың келуі қарсаңында туыстары жайлауға көшкен еді, ол жазды сонда өткізді. Осында қарапайым халықпен жақын араласып, аңыздар мен жырларын тыңдап, жазып алуға, музыка әуенінен рахат тауып, сонымен бірге артта қалған бұқара халықтың — қазақ бай-феодалдарының және отарлаушы өкімет орындарының заңсыз озбырлығынан азап көріп отырған халықтың қайғылы жағдайына куә болады. Ағартушының мұндай жүгенсіздікке төзе алмай, қалай болғанда да әділеттілік орнатып, халық өмірін жеңілдету мақсатында билеуші сұлтан болып сайлануға әрекет жасауы да осыдан.

Омбыға барып, Уәлиханов даладағы жергілікті басқару ісін қайта ұйымдастыру жөніндегі шараларға тікелей қатысты және бірқатар практикалық ескертпелер мен ұсыныстар енгізді. Оның негізгі ойлары өкімет орындарына берілген бірқатар жазбаларында баяндалған, олардың қатарында «Қырдағы мұсылманшылық туралы», «Қырғыздардың көші-қондары туралы», «Сот реформасы туралы жазба» т.б. еңбектері бар. 1864 жылдың көктемінде Уәлиханов Черняевтің Оңтүстік Қазақстан аумағын Ресейге қосып алуды мақсат еткен әскери жорығына қатысады. Қанды ұрыстардың барысында орыстар қокандықтардың қазақ даласына салған бірнеше бекіністерін, сондай-ақ Әулиеатаны басып алды. Штабс-ротмистр шенінде ол бас командование жанында тілмаш болып қызмет атқара жүріп, орыс өкімет орындары мен жергілікті халықтың арасында өзара достық қатынас орнатуға, сондай-ақ қазақтар мен қырғыздар арасындағы жайылым үшін туған даулардың әділ шешілуіне көмектесті. Бірақ Уәлихановтың әскери қызметі ұзаққа созылмады, ол 1864 жылдың жазында Верныйға қайтады. Содан соң албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылына барып тұрады. Төренің қарындасына үйленеді. Сірә, сол кездің өзінде-ақ Шоқан өзін нашар сезініп, жорықтағы өмірдің ауыртпалықтарын көтере алмаса керек. Әкесіне Тезек төренің ауылынан жолдаған хатында ол былай деп жазған: «Қажыдым, әлсіредім, қан-сөлім таусылды, құр сүйегім ғана қалды. Кешікпей жарық дүниені де көрмейтін болам, оған енді ешқандай шара жоқ. Бұл менің ең соңғы хатым. Қош болыңыздар, баршанызды да құшып, аймалаймын».

Ол 1865 жылдың сәуірінде Алтынемел жотасының етегіндегі Көшен-тоған деген жерде Тезек сұлтан ауылында қайтыс болды. Шоқан Уәлихановтың қызметіне Орыс географиялық қоғамының және Ресей ғалымдарының атынан баға бере келіп, ірі шығыстанушы ғалым Н.И.Веселовский былай деп жазды: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану ғылымында аққан жұлдыздай жарқ етті де жоқ болды. Орыс ориен-

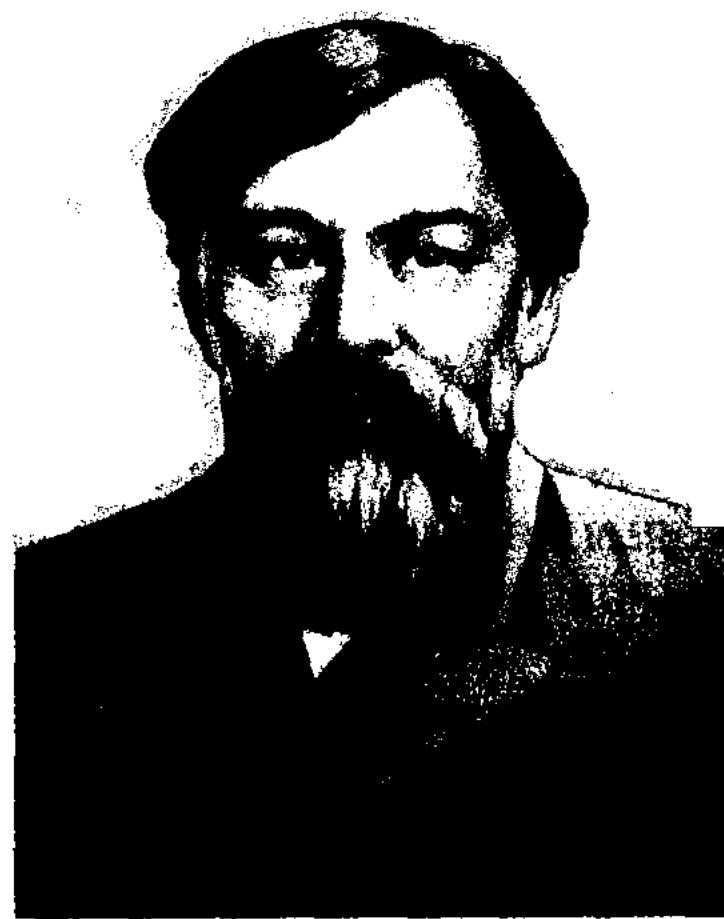
талистері оны ілуде бір кездесетін ғажайып дарын иесі деп таныды және одан түрік халықтарының тағдыры жөнінде ұлы да маңызды жаңалықтар ашады деп күткен еді».

Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасы Қазақстанның және көп ұлтты Ресейдің басқа да халықтары проблемаларының өзекті тұстарын камтиды. Шоқанның қазақ халқының құрылуы, XVII—XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік және саяси тарихы, қазақтардың Ресей бодандығын қабылдауы, Орта Азия мен Шығыс Түркістан халықтарының рухани және материалдық мәдениетінің тарихы проблемаларына арналған ғылыми зерттеулері Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тұрмысын зерттеуге аса бағалы үлес болып қосылып, замандастарының орасан зор ынтасын туғызды. Ол бүкіл Орта Азия мен оған іргелес жатқан аймақтар халықтарының географиясын, этнографиясы мен фольклорын зерттеуге үлкен үлес қосты.

Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасы қазіргі зерттеушілердің үнемі назарында, сондықтан оның өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми еңбектер тарихнамасының өте ауқымды екендігі табиғи нәрсе.

Ыбырай Алтынсарин (1841—1889). Аса көрнекті ағартушы Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының қоғамдық ой-пікірі, мәдениеті мен әдебиеті тарихында жаңашыл-педагог, жаңа мектептердің ұйымдастырушысы, этнограф, фольклоршы, ақын, прозашы және орыс классиктері туындыларының, атап айтқанда, Крылов мысалдарының аудармашысы ретінде кеңінен мәлім. Ол 1841 жылы 20 қазанда (ескіше) Қостанай облысында туған. Әкесі ертерек қайтыс болып, атасы — Орынбор шекаралық комиссиясының әскери старшинасы Балғожа (Жаңбыршин) бидің қолында тәрбиеленді. 1850 жылы Ыбырай шекаралық комиссия жанынан қазақ балаларына арнап ашылған мектепке түсіп, оны алтын медальмен бітірді. Мектеп оқу бағдарламасына орыс тілі, көркем жазу, арифметика, татар тілі, мұсылман діні ілімі және орыс тілінде іс қағаздарын жазу енгізілген еді. Патша үкіметі мектептер алдына жергілікті әкімшілік кадрларын даярлау міндетін қойды. Оқушылар патша өкіметінің Қазақстандағы саясатын жүргізушілер рухында тәрбиеленуге тиіс болды. Алтынсарин дүниежүзі әдебиеті классиктері — Шекспир, Гете, Байрон, Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Фирдоуси, Низами, Навои және басқаларының туындыларын өз бетімен оқыды. Білімқұмар жас жігіт белгілі шығыс зерттеушісі, Шекаралық комиссияда қызмет еткен В. Григорьевпен араласып, оның бай кітапханасын пайдаланды.

Мектепті бітіргеннен кейін Алтынсарин үш жылдай (1857—1860) атасының қоластында кеңсе қызметкері, содан соң 1859 жылдың 1 тамызынан бастап Орынбор басқармасында тілмаш болып қызмет етті. 1860 жылы облыстық басқарма

Ыбырай Алтынсарин.

А.С. Пушкин.

оған Орынбор бекінісінде (Торғай) казак балаларына арналған бастауыш мектеп ашуды тапсырды да, өзін сол мектепте орыс тілінің мұғалімі етіп тағайындады. Ағартушылық идеялармен жігерленген ол ауылдарды аралап, халыққа білім алудың маңызын түсіндірді, қаражат жинастырды. Ол қоғамдық қаржыға салынған мектепке оқу құралдарын жаздырып алдырды. 1864 жылы 8 қаңтарда мектеп салтанатты түрде ашылды. Оқуға 16 бала жазылып, мектеп жанынан сол балалар жатып оқитын интернат ашылды.

1868 жылы Алтынсарин Торғай уездік басқармасына іс жүргізуші ретінде қызметке орналасып, содан соң уезд бастығының аға көмекшісі және уақытша

уездік судья міндеттерін қатар атқарды. Қызмет бабымен ол ауылдарда жиі болып, болыс басқарушылары мен ауыл старшындарының сайлауына қатысып жүрді.

Сайлау кезінде ол әділ шешім шығарылу үшін, дауысты сатып алудың, паракорлық пен қиянат жасаушылықтың орын алуына жол бермеуге тырысты. Наразы болған байлар оның үстінен облыстық басқармаға, әскери губернаторға және одан әрі ішкі істер министріне шағым жасап, оны 1868 жылғы Уақытша ережеде белгіленген сайлау жүргізу тәртібін бұзды деп айыптады. Жалақорлар Ы. Алтынсаринді уездік басқармадағы қызметінен кетіруге тырысты. Николаев уезі Арақарағай болысының басқарушысын сайлау кезінде Ы. Алтынсарин ұсынылған екі байдың орнына халықтың мүддесін қорғайтын үшінші бір адамның сайлануына қол жеткізді. Ы. Алтынсариннің үстінен жазылған шағымдардың бірінде ол «социалист» деп аталады және осы іс бойынша тергеу жүргізілді.

Алтынсарин қарапайым халықтың қамын ойлады. Мәселен, ол 1864 жылғы 14 сәуірдегі хатында былай деп жазған: «Қызмет бабы бойынша мен қазақтармен жиі қақтығысып қаламын, олардың ішінде осындағы өз туыстарым да бар. Маған іштей жамандық ойлайтындар Ордадағы лауазымды адамдар арасында да бар. Олар қорғансыз кедейлерді арыздықпен талап-тонауда...».

Алтынсарин патша өкіметінің жүгенсіз саясатына қарсы болды. Мұны оның 1880 жылы «Оренбургский листок» газетінде жарияланған мақалалары дәлелдейді.

1879 жылы Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы болып тағайындалды. Торғай облысының әкімшілік орталығы Орынбор қаласы болатын. Ол кезде Торғай облысы қазіргі Қостанай облысының бүкіл аумағын, Ақтөбе облысының үлкен бөлігін және Орынбор облысының бір бөлігін қамтыды.

Алтынсарин өз бастамасы бойынша және тікелей қатысуымен Қазақстанда халықтық азаматтық мектептер желісінің құрылуына қол

жеткізіп, ағартушылық ісіне көп күш-жігер жұмсады. Соңғы жылдарда уездік Николаев (Қостанай) қаласында тұрған Ы. Алтынсарин өзінің жеке қаражатына көл жағасына шағын ауласы бар бір қабатты ағаш үй тұрғызып, онда 1889 жылы өзі қайтыс болғанға дейін қарапайым өмір сүрді.

Алтынсариннің мектептегі қызметі халық арасында лайықты бағасын алды. Орынбор бекінісінің (кейіннен Торғай қаласы аталған) бастығы 1864 жылғы 22 қаңтарда Орынбор және Самара генерал-губернаторына «Мектептің ашылуын ордалықтар шын көңілден қуанып, алғыс сезімімен қарсы алды» деп хабарлады. Осы мектептің мұғалімі Ы. Алтынсарин туралы да төмендегідей жылы лебіз білдірілген: «Училище бақылаушы зауряд-хорунжий Алтынсариннің қамқорлығымен және үлгілі ынта-ықыласымен өте жақсы және таза ұсталады... Қазақ тәрбиеленушілерінің ең қысқа уақыт ішінде тез табысқа жетуі соншалықты, Торғай оқу орны қысқа уақытта ойдағыдай жемістер береді және өзін ақтайды деген анық сенім ұялатады».

Алтынсариннің өзі 1864 жылы 16 наурызда былай деп жазды: «Ашқасқырдың қойға ұмтылғаны сияқты, мен балаларды оқытуға қызу кірістім және мені өте қанағаттандыратыны — бұл балалар әлдеқандай үш айдың ішінде орысша және татарша оқуды және тіпті жазуды үйреніп алды... Қысқасы, бұл жастар 4 жылдық курсты бітіргеннен кейін тәп-тәуір сөйлейтін және жаза алатын болады. Кейіннен паракор болмауы үшін олардың адамгершілігіне де ықпал жасауға бар күшіммен тырысамын».

Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне кіріскен соң, Алтынсарин Ырғыз, Николаев, Торғай және Елек уездерінде екі сыныптық орыс-қазақ училищелерін ашып, оқушылар жинап, мұғалімдермен қамтамасыз етті. Алтынсарин училищелерді жабдықтауға ерекше көңіл бөлді. Ол әрбір мектеп жанынан кітапханалар ашуға мән беріп отырды. «Торғай облысының училищелерінің жанынан, — деп жазды ол, — мұғалімдер мен оқушыларға арналған кітапханалар құруға ниеттендім, оған қазірдің өзінде 600 сом жинадым. Бұл кітапханалардағы кітаптарды оқушылар мен мұғалімдер пайдаланады; сонымен қатар, курсты бітірушілердің (оқушылар), жалпы сауатты адамдардың өздеріне қажетті кітаптар алып, білімін көтеретін орны осы болмақ».

Алтынсарин қолөнер және ауыл шаруашылығы училищелерін ашуға көп күш-жігер жұмсады, байырғы халық арасынан Қазақстанның экономикалық дамуы үшін қажетті мамандар даярлауға ерекше мән берді.

Қазақстанда қыз балаларға білім берудің басталуы да Ы. Алтынсариннің есімімен байланысты. 1888 жылы ол Ырғыз қаласында қазақ қыздарын оқытатын, интернаты бар мектеп ашып, патша әкімшілігінен интернаттары бар қыздар училищелерін ашуға рұқсат алды. 1891 жылы Торғайда, 1893 жылы Қостанайда, 1896 жылы Ақтөбеде интернаты бар қыздар училищелері жұмыс істей бастады. Жалпы алғанда, Алтынсарин көзінің тірі кезінде төрт екі сыныптық орталық «орыс-қазақ» училищесін, бір қолөнер училищесін, бір қыздар училищесін, бес болыстық училище, орыс шаруаларының балаларына арналған екі училище аштырды. Сонымен қатар орыс-қазақ мектептерінің мұғалім-

деріне оқулық-көмекші құрал ретінде орыс педагогтары мен жазушыларының еңбектері мен оқулықтарын ұсынды. Олар: Ушинскийдің «Балалар әлемі», Бунаковтың «Әліпби және мектеп пен үйде оқуға арналған кітабы», Крыловтың «Мысалдары», Кирпичниковтың «Грамматикасы», Тихомировтың «Грамматиканың қарапайым курсы», «Көркем жазу» атты еңбектері, Евтушевскийдің «Арифметикасы», Острогорскийдің «Орыстың қысқаша тарихы» т.б. еңбектер. Ы. Алтынсарин орыс-қазақ мектептерінің оқушыларына арнап «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясы» және «Қырғыздарға (қазақтарға) орыс тілін үйретуге алғашқы басшылық» атты екі оқу құралын жазды, оларды Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалғаннан көп бұрын бастап, 1869 жылы аяқтады. Орыс классиктерінен жасаған аудармаларында, қазақ тіліндегі түпнұсқа туындыларында ол демократиялық-ағартушылық мұраттарын насихаттады. Ол ұлттық әдебиет пен мәдениетті дамыту, қазақ әдеби тілін қалыптастыру саласында жемісті еңбек етті. Мұны оның орыс әліпбиімен жазған «Қазақ хрестоматиясы» дәлелдейді.

Белгілі бір дәуірдің адамы және қайраткері болған Алтынсарин өз көзқарасында кейбір қайшылықтардан арыла алмады. Барлық ағартушылар сияқты ол да ағарту ісінің әлеуметтік және өзгертушілік рөлін көбінесе асыра бағалады.

Алтынсарин жан-жақты білімді адам болды. Ол қазақ этнографиясының кейбір мәселелерін егжей-тегжейлі зерттеп, 1868 жылдың наурызында Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің мәжілісінде өзінің «Орынбор ведомствосы қырғыздарының құда түсу мен үйлену тойы кезіндегі әдет-ғұрыптарының очеркі» атты еңбегін оқып берді. Мақала қоғам мүшелері тарапынан жаппай қолдау тауып, көп ұзамай жарық көрді. Алтынсарин бұл мақаласында үйлену тойларына байланысты толып жатқан әдет-ғұрыптарды тәптіштей суреттеп, оларға өлкедегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жасаған ықпалына тоқталды.

Абай Құнанбаев (1845–1904). Абай Құнанбаев 1845 жылы 10 тамызда Семей облысының Шыңғыс тауында туған. Абайдың әкесі Құнанбай тобықты руының старшыны болды. Алғашында ауыл молдасынан сабақ алған Абайды әкесі Семейдегі имам Ахмет-Риза медресесіне оқуға жіберді. Алайда Абайдың қаладағы оқуын бітіртпей, әкесі оны қайтадан ауылға шақыртып алып, бірте-бірте дау-шарды тексеріп төрелік айтуға, келешектегі рубасының әкімшілік қызметіне үйрете бастады. Абай табиғат өзіне молынан сыйлаған қабілеттілігінің арқасында шешендік өнерінің түрлі тәсілдерін шебер меңгереді. Сот ісі қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан дағдылы құқығы негізінде жүргізілді. Ру тартысына еріксіз араласқан Абай даулы мәселелерді шешу барысында жөнсіздікке, әділетсіздікке және қатыгездікке, билеуші топ пайдасын көздеген талап, мүддеге қарсылық білдіріп отырды. Ол патша сотының заң ережелерімен жақынырақ танысып, патша самодержавиесінің әкімшілік-шенеуніктік аппаратының заңсыз іс-әрекеттеріне куә болды. Дүниетанымы қалыптасып, рухани толысқан Абай он-жиырма жыл ішінде халықтың поэтикалық шығармашылығын, шығыс ақындары мен орыстың классикалық әдебиетін терең зерделейді.

1886 жыл Абайдың өміріне үлкен өзгеріс әкелген жыл болды. Ол алғаш рет өлеңіне («Жаз») өз атын қойып, көркем шығармашылыққа толығымен ден қояды.

Абай қаламынан өлеңдермен қатар, қара сөзбен жазылған ғибраттар, «Ескендір», «Масғұт», «Әзім әңгімесі» дастандары дүниеге келді. Абайдың мол әдеби мұрасында аудармалары елеулі орын алады.

Абайдың өзі туып-өскен ортадан шоқтығы биік тұрды. Оның пікірінше, әрбір ойлы адам қоршаған өмір шындығына өзінің саналы көзқарасын қалыптастыруға тиіс. Ағартушы Абай «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен өзің есеп ал!», — деп келер ұрпақты парасаттылыққа шақырды. Адамды «қайрат, ақыл, ғылым» асқақтататын қоғамның прогресті дамуына ұмтылу Абайдың бүкіл шығармашылығының басты бағыттарының бірі болып табылады.

Ол бүкіл қоршаған ортаның, соның ішінде адамзат қоғамының да қозғалыста екенін және дамып отыратынын мойындады. «Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды» деп пайымдады ол. Абайдың ойынша, күш-қуаты толық, біліммен қаруланған адам ғана өз өмірін қоғам игілігіне жұмсап, барша жұртқа пайда келтіре алады. Абай Құнанбаев әр адамның адамзат қоғамына қызмет ету жолы ең алдымен еңбекте, еңбек — ауыр міндеткерлік емес, материалдық және рухани игілікке жету мен оны гүлдендірудің құралы деп білді. «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың» деп жазды ол. Абай жас ұрпақты ғылым-білім үйренуге, адамгершілікке, имандылыққа шақырды. Еңбекті қоғамның байлығы мен молшылығына жеткізетін бірден-бір жол ретінде бағалаған Абай: «Әуелі құдайға сиынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» — деп жазды.

Патша өкіметінің отаршылдық саясаты және ХІХ ғасырдың екінші жартысында езгінің күшеюі салдарынан халық бұқарасының жағдайы күрт нашарлап, қазақ шаруалары күйзеліске түсті. Қазақтардың көпшілігі малынан айырылып, кәсіпсіз адамдар тобырын толықтырды. Абай қазақ кедейлеріне тіршілік ету жолын нұсқап, жалпы еңбектің ең прогресшіл нысаны — жалдама еңбектен бойды аулақ салмауға шақырды.

Абайдың бүкіл шығармашылығы әрекетсіздік пен жалған ұятқа деген ымырасыздық идеяларына толы. Оның пікірінше, адамның мінез-құлқы қиыншылықтармен күресте, осы қиыншылықтарды жеңуде ғана шыңдалады.

Абай Құнанбаев.

Абай халық бұқарасының шығармашылық күштеріне терең сенді және өз заманындағы қоғамдық өмір жағдайында халық бұқарасының өз еңбегінің жемісін көруге мүмкіндігі жоқ екенін түсінді. Байлар мен билер, әр түрлі дәрежедегі старшындар мен билеушілер қарапайым халықтың жай-күйін ойлап жатпайтын.

Абай халыққа жаны ашымағандарға деген өзінің жиіркеніші мен жек көру сезімін жасырмайды. Ол байларды пара алатыны, ел арасына іріткі салатыны үшін және «Мал болса, құдай тағаланы да паралап алса болады» дейтіні үшін жек көреді. Байлардың қарапайым халыққа менсінбей қарауы Абайдың ашу-ызасын келтірді, бірақ бұл — байлардың бала кезінен қанына сіңген әдет, ал арқа сүйейтін ешкімі жоқ кедейдің маңдайына жазылғаны — осы ауыр тұрмыс еді, сондықтан

«Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай».

Осы бір әділетті ашу-ызаға толы жолдарды ағартушы-демократ патша өкіметі өзінің отаршылдық саясатын жүргізіп жатқан кезеңде жазған еді. Абай еңбекші бұқара мен үстемдік етуші азшылық — байлық пен билік иелері арасындағы ымырасыз қайшылықты ашып көрсетті.

Старшындар мен билердің іс-әрекеттеріне деген көзқарасынан Абайдың демократиялық бағыт ұстанғаны көрінеді. Патша өкіметі билерді төрелік ету құқығынан айырғанмен, олардың қолында әлі де едәуір сот билігі бар еді, жергілікті қазақтардың көпшілігі соларға жүгінетін. Сол кездегі билердің көптеген мәселелер бойынша шешімдері патша отаршылдарының мүддесіне сәйкес келіп отырды. Абай былай деп жазды:

«Мәз болады болысын
Арқаға ұлық қаққанға...»

Бұл Абайдың кезіндегі билердің басым көпшілігіне тән қылық болатын, олар шен-шекпенді көбінесе пара беріп, сатып алатын еді. «Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ», — деп нақтылайды Абай. Халықтың қараңғылығын, жасқаншақтығы мен надандығын пайдаланып, билер барынша пайда табуға тырысты. Халық мұраты Абайға жақын да түсінікті еді. Ол өз төңірегіндегі адамдардың, өз жақындары мен шәкірттерінің бойындағы өз халқына риясыз берілгендікті және оның мүдделерін қорғау қасиетін бәрінен де жоғары бағалады. Өмірден ерте кеткен сүйікті ұлы Әбдірахманды жоқтай отырып, Абай оның жақсы қасиеттерін (батылдық, шыншылдық, ізгілік және білімге құштарлық) тізіп келтіріп: «Аямаған ғаріптен қолдан келген көмекті», — деп жазады.

Абай заманындағы қоғамның қайшылықтары оның дінбасыларына деген көзқарасынан көрінді. Абай дінді мойындай отырып, «Құдай та-барака уаттағаланың барлығының үлкен дәлелі — неше мың жылдан бері әркім әр түрлі қылып сөйлесе де, бәрі де бір үлкен құдай бар деп келгендігі, уа һәм неше мың түрлі діннің бәрі де, ғаделет, махаббат құдайға лайықты дегендігі » — деп жазды. Абай сонымен бірге діннің

Қазақстандағы қызметшілері — тағайындалған молдалардың әділет пен ар-намыстан алыс адамдар екенін өз көзімен көрді. Билер сияқты, олардың да көпшілігі атақ-мансапты сатып алып, баюды ғана көздеді. «Мырзаларды қадірлейін десең, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп», — деп қынжылды ол. Абай дүмше діндарларға жиіркенішпен қарайды, олардың арасында діннің басқа нәзік жақтарын айтпағанда, тіпті намаз білмейтіндері де көп екенін көріп, Абай: «Қазақ құлшылығым құдайға лайық болса екен деп қам жемейді», — деп жазды. Оның кейбір мұсылман дінбасыларына көзқарасы дінді жанын сала жақтаушыларды «зиянды дүмшелер» деп атаған Шоқан Уәлихановтың пікірімен үндес.

Еңбекші бұқараның өмірін жақсарту жолдарын Абай ең алдымен қоғамның экономикалық негізін өзгертуде деп білді. Қазақтардың прогресшіл дамуын Абай егіншілікті, қолөнерді және сауданы дамытумен тығыз байланыстырды. Қазақ ағартушысы экономикалық дамудың осы үш саласына баса назар аударды.

Қазақстандағы жергілікті халықтың көпшілігі мал шаруашылығымен айналысқанмен, Абай бұдан былайғы экономикалық даму көзі егіншілікті кеңейтіп, жақсартуда деп түсінді. Егіншілік кәсібі қазақ шаруасының тұрмысын түзеп, жұмсалған еңбектің еселеніп қайтуына мүмкіндік туғыза алатын еді. Ол былай деп жазды:

« Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде ».

Қоғамның экономикалық дамуындағы қолөнердің маңызы мен орны туралы Абай былай дейді: «Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі — қазақтың әулиесі сол».

Абай Қазақстан экономикасының гүлденуі үшін сауданы одан әрі дамыту қажет деп санады. Ол көптеген елдерді аралап, сауда жасаған өзбек саудагерлері туралы үлкен құрметпен айтты. Олардан қазақтар да негізінен малға айырбастап, көптеген тауарлар сатып алатын. Абай сауданы халықтар арасындағы қарым-қатынас құралы, қоғамның өндіргіш күштері дамуының стимулы деп қарастырды, сондықтан оны Қазақстанда одан әрі дамытудың белсенді насихатшысы болды.

Отаршылдық езгінің күшеюі және Қазақстандағы патриархаттық қатынастардың қалдықтары Абайдың ел билігі, басқару мәселелеріне көзқарастарынан көрініс тапты. Ол еш жерде халық көтерілістері туралы айтпайды. Бірақ халық бұқарасының мүдделерін демократиялық тұрғыдан қорғай келіп, Абай қоғамды прогресшіл түрде дамыту жолдарын үнемі іздестіріп отырды. Абай ел басқаруға қызметіне адал, халық игілігі үшін қызмет етуге мүдделі адамдар сайлануға тиіс деп есептеді. Бұл адамдар заңдарды бұзбауға, жұртқа қиянат жасап, өзінің қызмет жағдайын пайдаланбауға тиіс. Халық бұқарасы болыс басқарушыларынан көп қорлық көрді. Әдетте бұл қызметке сатып алуға, сыйлық жасауға және алдауға қаражаты жететін, ауқатты топ өкілдері сайланатын. Олар халыққа берген уәдесін ұмытып, өз шығындарының орнын толтыруды ғана ойлады. Абайдың пікірінше, сайланбалы

қызметті әдетте мүлде лайықсыз адамдар алып отырды. Олар халықты ешқашан орындалмайтын құрғақ уәделермен алдады. Еңбекші бұқара да билеушілерге деген сенімін жоғалтты.

Билеушілер мен қалың бұқара мүдделері арасындағы қайшылықтарды шешу жолын Абай таба алмады. Сол себепті Абай қоғам, заң және жеке адамның өзара тәуелділігі қандай екенін ақырына дейін анықтай алмады. Абайдың заңға көзқарасын зерттей отырып, біз ол заңның әділдігіне сенген деген пікірге келеміз. Заңның бұзылуы әділетсіздік туғызған. Негізінен алғанда, ол заңды бұзғандарға шүйлікті, ал ол заң кімдердің мүдделерін көздеп шығарылған деген мәселені қарастыруға Абай жете алмады.

Абай паракор билеушілерді, ашкөз судьяларды, надан молдаларды жек көріп, әшкерелеп отырды, оларды бүкіл халықтың игілікке жету жолындағы қырсық деп санады. Ол басқа да ағартушылар сияқты, бұл қырсықты жоя алатын негізгі күш ғылым мен білімде деп білді. Ғылым мен білімнің қоғам үшін маңызын ашып көрсете келіп, ол бұлардың «өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік, бекер мал шашпақтықпен» сыйыспайтынына кәміл сенді. Аса көрнекті ойшыл қазақ қоғамындағы мұндай жағымсыз қасиеттерге жиіркенішпен қарады, оларға қарсы күресті өзінің негізгі борышы деп білді. Ол үздіксіз еңбектеніп, білім алу арқылы ғана ғылымды өркендетуге болады деп санады. Білім алуға жұмсалған еңбек әрқашан да ізгілікті және жемісті болмақ. Абай жастардың оқуға және білім алуға деген сүйіспеншілігін ояту мақсатында қазақ қоғамындағы надандық пен қараңғылықтан туындап отырған жағымсыз құбылыстар жайлы ашық айтып отырды. Қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтарын зерделей отырып, Абай бұл кеселдерді бүкіл қазақ қоғамы бірлескенде ғана жеңе алады деген қорытындыға келді. Әрбір адам өз тағдырына өзі қожайын болғанымен де, тұтас алғанда бүкіл халықтың тағдыры бір деп есептеді Абай. Сондықтан қоғамнан тыс өмір сүру немесе одан артық болу мүмкін емес. Қазақстанды мекендейтін басқа халықтармен қазақтардың өзара қатынасы жөнінде Абайдың айқын көзқарасы болды. Бұл орайда ол өзге халықтарға құрмет көрсету, достық және тең құқықтылық принципін басшылыққа алды. «Адам баласына адам баласының бәрі — дос», — деп мәлімдеді гуманист. Ол өзге халықтарға жиіркенішпен қарап, кемсіту сияқты қазақшылық әдетті ащы мысқылмен шенеді. Шынына келгенде, қазақтардың басқа халықтар алдында көкірек керуіне негіз жоқ екенін көрген ол басқа халықтардың артықшылық қасиеттерін үнемі атап айтып отырды.

Абай ел ішінде татулық пен бірлік болғанда ғана қоғамның негізгі қозғаушы күштері — ғылым, алдыңғы қатарлы идеялар, мәдениет толық көлемінде дами алады және бүкілхалықтық игілік әкеледі деп санады.

«Берекенді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол», —

деп жазды ол.

Халықты тарихтың негізгі жасаушысы деп тану және халық бұқарасының жасампаздық күштеріне сену қазақ ағартушыларының негізгі

және сипатты ерекшеліктерінің бірі болды. Абай халық игілігі туралы армандарында ағартушы деңгейінде қалды, қоғамдық құрылысты реформалар, бірінші кезекте білім мен ғылым өзгерте алады деп есептеді.

3. ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ. АҚЫНДАР МЕН КОМПОЗИТОРЛАР

ХVІІІ ғасырдың аяғынан бастап қазақ әдебиетіндегі бұрынғы әншілік-жыршылық дәстүр біртіндеп ығыстырылып шығарылып, оның орнын жеке поэтикалық шығармашылық ала бастады. Егер бұрын әнші-жыршылардың поэзиясында ежелден қалыптасқан тәсіл — ел тағдырын жырлап, туған халқының тәуелсіздігі мен бақыты үшін күрескен батырлардың ерлік істерін асқан зор ұлтжандылық сарында дәріптеу басым болса, кейінгі поэтикалық шығармашылықта күнделікті өмірдің әр түрлі салаларына, адам жанының ішкі дүниесіне, адамдардың істері мен мінез-құлқына, олардың қоғамдағы қызметі мен рөліне едәуір тереңдеп ену байқалды.

Бұл қазақ әдебиеті дамуында жаңа дәуірдің басталғанын білдірді. Кейіпкерлердің жеке басын, олардың мінез-құлқын, сезімін, ішкі жандүниесінің жай-күйін суреттеуге бетбұрыс нақ осы кезеңнен басталады. Сол арқылы ақындар өмірдің нақты шындығына үңіліп, тануға, өздерінің жеке көзқарастарын еркін білдіруге мүмкіндік алды. Осыған байланысты поэзияның тақырыбы едәуір кеңейді, ақындардың жеке шығармашылығы дамып, олардың әрқайсысы өмір жайлы толғанысында көркемдік шеберлікке жетудің дара жолын іздеуге тырысты және бұл жол оларды халықтың дәстүрлі ауызша шығармашылығынан біртіндеп алыстатып, жаңа кәсіби поэзия дүниесіне әкелді.

Біздің ХІХ ғасырдағы әдебиетімізде Көтеш, Шал ақын сияқты бірқатар қазақ ақындарының есімдері кеңінен мәлім, олардың өмірі мен шығармашылығы жеке поэтикалық шығармашылықтың пайда болу кезеңімен тұстас келеді.

Кедей ортадан шыққан **Көтеш ақын** (1745—1818) бүкіл өмір бойы жоқшылық көріп өтті. Ол қазіргі Павлодар облысында туған. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің жазбаларына қарағанда, Көтеш жас кезінде-ақ өзінің Абылай ханға батылдықпен айтқан: «Абылай, Ботақанды сен өлтірдің» деп басталатын өлеңімен мәлім болған. Мұнда ол өз руласының өлімі үшін қаймықпай құн сұраған. Абылай өз кінәсін мойындап, ақын қойған талапқа шын мәнінде келісіп, оған құн төлеп, есеп айырысқан деседі. Көтештің осындай жекелеген тұлғаларға арнап, суырыпсалып айтқан қысқа өлеңдерінен оның батылдығы мен әшкерелеушілік көңіл күйі аңғарылады. Халық есінде Көтештің өте тапқырлықпен және өткір айтылған әжуасын кек тұтқан сараң байдың қолынан қаза тапқандығы туралы әңгіме сақталған. Әдетте оның суырыпсалып шығарған өлеңдеріне шыншылдық, тапқырлық және өткірлік тән.

Халыққа **Шал ақын** атымен белгілі ақын **Тілеуке Құлекеұлы** (1748—1819) Көкшетау өңірінде туып, ес білгеннен кейінгі өмірі Солтүстік Қазақстан облысының Шалақын (бұрынғы Сергеев) ауданының аумағында өтеді. Оның әкесі Құлеке — Абылай ханның әйгілі батырлары-

ның бірі, анасы атақты Төле бидің туған қызы. Шал ақынның суырыпсалма өлеңдері Көтешпен салыстырғанда, поэзияның бұл жанрын оның одан әрі дамытқанын, тақырыбын едәуір кеңейтіп, мазмұнын байытқанын көрсетеді. Ол жекелеген адамдарға арналған өлеңдерді суырыпсалып айтумен шектелмеген, сонымен қатар көркемдік деңгейі жоғары туындылар шығарып, оларда өмір, қайшылықтары мол қоғамдық тұрмыс проблемаларын көтерген, адам психологиясындағы өзгерістерді көрсетіп, әлеуметтік теңсіздіктің түп-тамырын әшкере релеген. Осылай ол уақыт алға қойған көкейтесті сұрақтарға жауап іздеген.

Шал ақын халық өмірін, қазақ руларының тарихын жақсы білді. Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «Арғын руының атығай тармағының құдайберді атасының бәйімбет әулетінен шыққан Шал жырау менің бабам Абылаймен замандас болыпты. Қазақтың шығу тегі туралы тамаша жыр-дастанды сол Шал жырау жырлайды екен.

...Елдің айтуынша, Шал жырау жыр-дастанында қазақтың шығу тегіне қатысты тарихи аңыз-өңгімелер түгелдей қамтылады деседі. Ертеде өткен Алаштан бастап, барлық ру, рубасы — билер мен батырлар, олар өрбіген аталар мен әулеттер, хандар шежіресі Шал жырында түгелдей қамтылатын көрінеді». (Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. А., 1961, I том, 211-бет). Алайда өкінішке қарай, Шал ақынның бұл еңбегі сақталмаған.

Шал ақынның бізге жеткен өлеңдерінің көпшілігі нақты жекелеген оқиғаларға байланысты дүниеге келген. Бұл өлеңдерінен ақынның теңдесі жоқ тапқырлығы мен нысанаға дөп тигізетін айтқыштығы көрінеді. Шал өлең арнаған адамдар қатарында қолында билігі бар адамдар да, бай, шешендер де, сондай-ақ халық бұқарасының қарапайым өкілдері де аз емес. Осы өлеңдердің бәрінен ақынның батылдығы мен адалдығы айқын аңғарылады. Ол өз ойын еркін жеткізеді, қолында билігі барлар мен байларға жағымпазданып, жарамсақтанбайды. Ұшқыр тілді жыршы Шал ақын қазақ халқының лайықты құрметіне бөленген.

Шал ақынның өмір туралы, өмірдің мағынасы туралы, бүгінгі өткінші және ертеңгі мәңгілік о дүниелік өмір туралы өлеңдері назар аударарлық. Мұнда ол адам өмірінің әр түрлі белесіне сай көркем бейнелер сомдап, жастық желігін және қарттықтың ауыртпалығын атап көрсетеді, ислам дінін қатаң сақтауға шақырады. Шал ақынның өлеңдеріне әнші-жыршылар поэзиясындағыдай батыр кейіпкерлер емес, адамның мінез-құлқындағы қарапайымдылық немесе дәрекілік сияқты жағымды және жағымсыз қасиеттер арқау болған.

Ақын жақсы жігіт, жаман жігіт, жақсы келін, жаман келін сияқты ұғымдардың мағынасын терең айырып айтады, олардың мінез-құлқына тән нәрселерді шебер суреттейді, бұдан ақынның жаңа заманның жаңа кейіпкерлерін көрсетуге ұмтылысы байқалады. Мысалы, өз өлеңдерінің бірінде ол жақсы жігіт барынша қарапайым және адал болу керек деген ой айтады. Шал ақынның өлеңдерінен лирикалық «мен» көрінісі байқалады, мұның өзі нағыз поэзияға тән. Ол өмірде жақсы немесе жаман болуы әр адамның өзіне байланысты деген тұжы-

рым жасайды. Адамдардың адамгершілігі олардың бірлігі мен татулығында, ар-намысында деп санайды. Бірқатар өлеңдерінде жеткіншек ұрпаққа арнап ғибратты сөздер айтылады. Мұның бәрі — ақынның жеке поэтикалық шығармашылығындағы жазбаша әдебиетке тән белгілер.

Заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезов ХІХ ғасырдан бастап қазақ жазбаша әдебиеті халық бұқарасының әлеуметтік жағдайына үніле, олардың арман-тілегі үшін күресіп қоғам мүдделеріне қызмет ете бастағанын атап көрсетті. Поэзия адамдардың саяси көзқарастары мен арманын, мақсаты мен тілегін, сезімін, қуанышы мен қайғысын бейнелей бастады. Сол арқылы адамдар сана-сезімінің қалыптасуына жәрдемдесті. Енді поэзияда азаматтық мұратқа жету жолындағы әлеуметтік сарын пайда болады.

Тарихи оқиғалар барысында, әсіресе патша өкіметінің отаршылдық саясатының күшеюінен туындаған әдебиеттегі әлеуметтік сарын бірте-бірте неғұрлым қуатты сипатқа ие бола бастады. Қазақтардың патша самодержавиесінің бодандығын қабылдауына байланысты туындаған халық толқулары мен елдегі наразылық, отаршылдық езгінің күшеюі, еңбекші халықтың тұрмыс жағдайларының нашарлауы, ұлттық қадір-қасиеттің аяққа басылуы, қоғамдағы таптық жіктелістің тереңдеуі қазақ ақындары туындыларының негізгі тақырыптарына айналды. Олардың шығармашылығы өздері көзімен көрген және бастан кешірген нақты тарихи оқиғалар негізінде дамыды.

Жауынгер-ақын **Махамбет Өтемісовтің** (1804—1846) шығармалары 1836—37 жылдардағы Исатай Тайманов бастаған халық-азаттық көтерілісімен толығымен және тығыз байланысты. Сырттай қарағанда, бұл бас көтеру Жәңгір ханның жеке үстемдігіне ғана қарсы көтеріліс болып көрінуі мүмкін. Алайда шын мәнінде, бұл көтеріліс патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсылық еді. Патша самодержавиесі тарапынан күшті қолдауға ие болған Жәңгір хан Бөкей Ордасында шексіз билік жүргізді. Ол ең құнарлы жердің бәрін, шөбі шүйгін және суы мол жайылымдарды өз бетімен туыстарына және жақындарына үлестіріп берді. Хан өулетінің 25-30 отбасына бұл жердің 85 пайызы тиді, ал халықтың үштен бірі жерден мүлде айырылып қалды. Оның үстіне Жәңгір хан бүкіл халықтан мемлекеттік салық түрінде зекет жинады, әрбір отбасынан шаңырақ алымын, союға мал (соғым) талап етті. Малы да, ақшасы да жоқ адамдар салықты тері мен жүн түрінде заттай төлеуге немесе хан малын азықтандыру үшін шөп дайындау міндеткерлігін атқаруға мәжбүр болды. Халық әбден күйзеліп, қайыршылық халге жетті. Елде заңсыздық пен бейбастақтық жайлап алды. 1830 жылы басталған бұл келеңсіз оқиғалар шырқау шегіне жетті және халық-азаттық көтерілісіне ұласты. Қалыптасқан өте қауіпті жағдайды көрген Жәңгір хан әуелі Исатай мен Махамбетті алдап өз жағына тартуға тырысты, бірақ хан ордасының бұл айла-шарғыдан ешнәрсе шықпайтынына көзі жетіп, оларды басып тастау үшін қатаң шаралар қолданады. Көтеріліс жасағандарға қарсы жақсы қаруланған патша әскерлері шығып, олар көтерілісті ерекше қатыгездікпен басып-жаныштады. Шайқастардың бірінде Исатай қаза тапты. Көтеріліске қатысушылар қатаң жазаға тартылып сотталды, жер ауда-

рылды. Махамбет сәті түсіп қашып кетті. Кейініректе (1846 жылы) ол жау қолынан қапияда қаза тапты.

Көтеріліске тікелей қатысуы ақынды қазақ кедейлерін, олардың мұң-мұқтажы мен арман-тілегін ұғынуға үйретті. Ол өз елінің азат әрі бақытты болғанын көрсем деп ғұмыр бойы арман етті.

Бұл арман мен қаратүнек болмыс шындықты қатар қойып, салыстыра отырып, ақын ханның, сұлтандар мен билердің өктемдігіндегі қазақтардың еріксіз де құқықсыз халін ерекше қынжыла сезінді. Күйінішке толы өлеңдерінде ол еңбек адамдарының құлдық өміріне қарғыс айтты:

Ата, енені сөктіріп,
Ат басына соқтырып,
Нәлет десе болмас па,
Осылай жүрген жүріске.

Махамбеттің өлеңдері халық-азаттық көтерілісінің қуатты дауысы және ұраны болып табылады. Олар — сөз жоқ, Ресей отаршылдығына қарсы күрес тарихының жарқын беттері. Махамбет Исатай Тайманов бастаған халық-азаттық күресінің мақсаты туралы:

Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім, —

деп шабыттана жырлайды.

Ақынның өлеңдерінде көтеріліске қатысушы күрескерлердің тамаша бейнелері («Ереуіл атқа ер салмай...»), кескілескен шайқастардың шыннайы көрінісі («Соғыс»), Исатайдың өз басының қайтпас қайсар ерлігі («Алайма, сұлтан, алайма!», «Баймағамбет сұлтанға айтқаны», «Тарланым», «Тайманның ұлы Исатай» және басқалары) шебер суреттелген.

Махамбеттің «Мұнар да мұнар, мұнар күн», «Жөңгірге айтқаны», «Қызғыш құс» өлеңдерінде күші басым әскерлерге қарсы шайқастардың бірінде ерлікпен қаза тапқан Исатайды жоқтау сарыны басым. Оларда Исатайдың қаза табуына байланысты ауыр қайғы азабын шеккен ақынның жеке басының сезімдері беріледі.

Жинақтап алғанда, Махамбет Өтемісовтің өлеңдері бүкіл халық-азаттық күресі тарихын көркем-поэтикалық бейнелеуден және ой елегінен өткізуден тұрады. Махамбет — көтерілістің жалынды жыршысы ғана емес, сонымен қатар Исатайдың адал серігі, даңқты батыр. Ол көтерілісті ұйымдастыруға белсене қатысып, көтерілісшілерге өзінің жауынгерлік ұран іспеттес жалынды да қанатты өлеңдерімен, сондай-ақ нақты істерімен жігер беріп отырды.

Махамбеттің поэтикалық шығармашылығы патша өкіметінің халыққа қарсы саясатын, патша самодержавиесінің отаршылдары мен жергілікті жерлердегі хандардың қарапайым халыққа шамадан тыс ауыр қасірет шеккізген жиіркенішті әрекеттерін аяусыз сынға алып айыптайды. Ақынның Баймағамбет сұлтан мен Жөңгір ханға айтқандары — оның билік басындағылар алдында еш тайсалмастан еркін де батыл айыптаған ержүректігінің айқын дәлелі.

Көтеріліс басшыларын жырға қоса отырып, Махамбет жаңа заман батырларының көркем бейнелерін сомдап, оларды халықтың көксеген арманы мен тілегін жүзеге асыру жолындағы күрес қаһармандары етіп көрсетеді. Мысалы, Исатай туралы өлеңдерінде ақынның өзінің батырлық бейнесі де көлеңкеде қалмайды. Оның көтеріліс басылып, Исатай өлгеннен кейін шығарған өлеңдерінен қайғы-мұң сарыны аңғарылады. Алайда осыдан кейін де Махамбет туған халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресті қажымай-талмай жырға қосып өтті.

Бұл көтеріліске шын тілектес болған ақындар арасында **Шернияз Жарылғасұлы** (1806—1867) көрнекті орын алады. Ол да көтеріліс жетекшісі Исатайды шабытпен жырлады. Алайда Махамбеттен айырмашылығы, ол көтеріліске тікелей қатысып, Исатайдың жеке ерлігін көзімен көрген жоқ. Солай бола тұрса да, Шернияз көтеріліске халықтың ризашылығын, ізгі тілектестігін жырға қосты. Оның Баймағамбет сұлтанға арнаған өлеңі кеңінен мәлім. Онда Шернияз ақынды өзін көтеріліске тілектес болып, Исатайды мақтап өлең шығарғаны үшін қатаң қудалауға ұшыратқан Баймағамбет сұлтанның арамзалық әрекеттері аяусыз сыналады. Сонымен бірге ақын оның қыздары мен әйелдерін де жамандап, келеке қылады.

Ұлт-азаттық көтерілісін, көтеріліс басшыларын шабыттана жырлап, оның қарсыластарын аяусыз өткір сынға алған Шернияз өлеңдері батылдығы мен көркемдігі, поэтикалық әсерлілігімен халық арасында кең таралды.

Бөкей ордасындағы Исатай Тайманов бастаған көтерілістен кейін Орталық Қазақстанда Кенесары Қасымов бастаған халық-азаттық қозғалысы (1837—1847) өріс алды, ол да мазмұны жағынан қозғалыстың әр түрлі кезеңдерін қамтыған шығармалардың тууына себепші болды.

Мысалы, «Наурызбай-Қаншайым», «Топжарған», «Жасауыл қырғыны» сияқты халықтық поэтикалық туындылар негізінен алғанда, күш жинақталып, әскери отрядтар құрылып жатқан қозғалыстың алғашқы кезеңіндегі оқиғаларға құрылған. Көтеріліс үшін қол жинаудың алғашқы кезеңдерінде Кенесарының қозғалысқа қосылудан бас тартқан кейбір руларға күш қолданғаны тарихтан белгілі. Оның мұндай әрекеттері қозғалыстың елеулі қайшылығына айналды. Жоғарыда келтірілген туындылар осы қайшылықтарды ашып көрсетуге арналған.

Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысына байланысты тарихи туындылар аз емес. Оларда ханның жеке өз басы ғана емес, көптеген соғыс жорықтарында онымен бірге ерлікпен шайқасқан батырлары да жырланады. Мәселен, оның патша өкіметі мен Қоқан хандығының езгісіне қарсы күрескен әкесі Қасым сұлтан, туған ағалары Саржан мен Есенгелді туралы да дастандар жазылды.

Осындай туындылар арасында мазмұны мен көлемі жағынан ең елеулісі **Нысанбай Жаманқұлұлының** (1812—1871) «Наурызбай-Қаншайым» дастаны болып табылады. Автор қозғалысқа қатысып, Кенесарымен бірге көптеген жорықтардың куәсі болғандықтан, Кенесары мен Наурызбай басқарған барлық соғыс жорықтарын жақсы біледі

және олардың ерлігін, қолбасшылық дарындылығын жырлағанда жау қолынан қаза тапқанға дейінгі бастан кешкен барлық қиындықтарын толық қамтиды. Оқырмандардың көз алдынан жеңістер қуанышы мен жеңілістер күйініші нақты көрініс береді. Ақын Кенесары мен Наурызбайдың соңғы жеңілісін қайғылы сарында баяндайды.

XIX ғасырда қазақ халқының отаршылдыққа қарсы бой көрсетулері үнемі дерлік тұтанып отырды. Солардың арасында Сырдарияның төменгі ағысындағы Жанқожа Нұрмұхамедов, Батыс Қазақстандағы Есет Көтібаров, Бекет Серкебаев жетекшілік еткен көтерілістердің маңызы зор.

Сырдария мен Арал өңірінің қазақтарының алғашқыда Хиуа хандығының ортағасырлық аяусыз феодалдық-отаршылдық езгісіне қарсы, тәуелсіздік, азаттық үшін бас көтеруі патша самодержавиесінің отаршылдығына қарсы күреске ұласты. Есет Көтібаров пен Бекет Серкебаев бастаған көтеріліс әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы бағытталды.

Көтерілісшілердің мақсаты, көтерілістің барысы және оларға қатысушылардың ерлігі, патша әскерлерінің көтерілістерді мейірімсіздікпен, қатал басып жаныштауы «Жанқожа батыр», «Бекет батыр» тарихи дастандарында көркем бейнеленді. Ал мұның өзі бұл дастандарда өмір шындығын суреттеуге, әлеуметтік мәселелерге және халықтың азаттық күресіне жазбаша әдебиеттегідей едәуір зор көңіл бөлінгенін көрсетеді.

Патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы күрес туғызған жалынды поэзия өзінің озық идеясы және бай мазмұны арқасында қазақтың көркем шығармашылығын жаңа биікке көтерді. Ол үстемдік еткен қоғамдық құрылысқа, халықты қанаушыларға қарсы батыл да ашық наразылық білдірген реалистік поэзияны одан әрі ілгері бастырды, қарапайым адамды жыр етуде жаңа бастама болды.

Осы орайда **Жанак Сағындықұлы** (1770–1846), **Шөже Қаржаубайұлы** (1808–1895), **Сүйінбай Аронұлы** (1815–1898) сияқты көрнекті ақындар шығармашылығының маңызы зор. Өз кезінде олардың үшеуі де айтыс өнерінің ерен шеберлері деп танылған. Олардың поэзиясына халық өміріндегі әлеуметтік-тұрмыстық проблемалар, патша өкіметінің отаршылдық езгісі кезіндегі ауыр жағдай арқау болған. Олар билік басындағыларға ойындағысын ашық айтып, олардың зорлықшыл әрекеттерін, әділетсіздігін, қаталдығын, өзімшілдігін батыл шенеп, бет-пердесін ашып, әшкерелеп отырды. Жанактың «Рүстем төреге айтқаны», Шөженің Балта ақынмен айтысы, Сүйінбайдың Тезек төреге арнауы сол кездегі нағыз реалистік сыншыл поэзияның классикалық үлгілері болып табылады.

Сүйінбай Аронұлы.

Халықтың отаршылдыққа қарсы наразылығы сан қырлы поэзияның тууына себепші болды. Онда ел байлығын талап-тонаушылық, халықтың барған сайын қайыршылана түсуі, кең-байтақ жайылымдар мен құнарлы суармалы жерлерден айырылуы, билік жүйесінің тізгінін ұстап отырған ат төбеліндей адамдар тарапынан жасалған жүгенсіздік пен зорлық-зомбылық, паракорлықтың бел алуы, адамдардың мінез-құлқының бұзылып, моральдық азғындауы түкке тұрғысыз ұсақшылық, дінге сенушілердің ғана емес, сонымен қатар діни қызметкерлердің өздерінің де, яғни кейбір қожа, молдалардың тойымсыз, ашкөздікпен жер-жерде ислам талаптарын бұзуы туралы тақырыптар жан-жақты көрініс тапты.

Бір ақындар өз шығармашылығында қалыптасқан жағдайдан шығудың жақсы жолын өткенге қайтып оралудан іздесе, енді біреулері о дүниедегі жақсы өмірді арман етті. Бірақ олардың бәріне торығу сарыны — өткен заманды ойлап, ауыр қайғыға салыну, жақсылықтан мүлдем күдер ұзу, болашақтан шошыну ортақ еді. Өйткені ұлт-азаттық қозғалысы басып-жанышталды, патша өкіметінің отаршылдық саясаты күшейген үстіне күшейе берді.

М.Әуезов өз кезінде бұл кезеңнің поэзиясын «зар заман поэзиясы» деп атаған еді. Ол қазақ әдебиетінің тарихына нақ осы атпен енді. «Зар заман поэзиясының» жарқын өкілдері Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Әбубәкір Кердері Шоканұлы және басқалар болып табылады.

Дулат Бабатайұлы (1802—1874) қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Аягөз ауданы аумағында туып өсті. Ол патша самодержавиесі жаулап алғаннан кейінгі ел басқару, Қазақстанда отаршылдық езгінің мемлекеттік аппаратын құру жүйесінде жүргізілген ірі өзгерістердің (1822 және 1868 жылғы) куәсі болды. Осы өзгерістердің нәтижесінде хан билігі жойылып, әуелі аға сұлтанның, ал сонан соң болыс басқарушыларының билігі орнады. Осының бәрі ақынның көз алдында болып өтті. Сондықтан ол осы жылдар ішінде халық өміріндегі, сонымен қатар ел билеген адамдардың психологиясындағы болған өзгерістерді терең танып білді. Дулат өлеңдерінде өздерінің ежелгі жайылымдары мен жерлерінен айырылып, қайыршылық халге ұшыраған адамдардың ауыр жағдайын шынайы суреттеп, жаңа өкімет өкілдерінің адамшылыққа жат, теріс қылықтарын ашу-ызамен батыл әшкерелейді. «Бейшара менің қазағым», «О, Сарыарқа, Сарыарқа!», «Ақжайлау мен Сандықтас» және басқа өлеңдерінен ақынның халықтың ауыр жағдайы мен елдегі күйзеліске қатты күйініші көрінсе, «Кеңесбайға», «Бараққа» атты өлеңдерінде өз халқының мүдделеріне қарсы шығып, сатқындық жасаған жаңа өкімет өкілдерінің жағымсыз қылықтары бейнеленеді. Сыртқы күштерге тәуелді, шарасыз жағдайға душар болу себептерін Дулат жаңа өкіметтің Абылайдың сыртқы саясатына опасыздық жасауынан көреді. Ақын бұрынғы хан билігіне қайтып оралу туралы армандайды. Сол кезде халық мүддесі және ел тәуелсіздігі жолында құлшына күрескен Еспембет биді дәріптейді.

Шортанбай Қанайұлы (1819—1881) — патша өкіметінің отаршылдық саясатының алғашқы кезеңінде қазақ қоғамында болған өлеуметтік өзгерістердің мәнін мейлінше нақтылы және терең ашып көрсеткен

акын. Оның өлеңдерінде қазақ даласында сауда капитализмінің тууы, байлар мен саудагерлердің көп байлық пен ақшаға ие болуы жолындағы күресі, қоғамның аз уақытта байлар мен кедейлерге жіктелуі, билік үшін күрес, сайлау науқандары кезіндегі көптеген арамзалық әрекеттер мен дау-дамайлар көркем тілмен мейлінше айқын да әсерлі суреттеледі. Жаңа байлар - көпестер мен шенеуніктер тарапынан халықтың аяусыз қаналуын ол шыншылдықпен және ашу-ызамен жырлады. «Алдаушы жалған» дастанында ол былай деп жырлайды:

Пітіне толды осылай,
Момын жатқан еліме;
Көр түскендей бұзылды
Дария шалқар көліме.
Осы күнде заманың
Осылайша болып тұр!

Акын күрестен бас тартып, отаршылдармен ауыз жаласқандарға жиіркенішке, ызаға толы сөз арнайды. Шортанбай бүкіл шығармашылығында даладағы отаршылдар мен олардың қолшоқпарларының іс-әрекетін аяусыз сынады, тәуелсіздігінен айырылған халық тағдырына қатты қайғырып, елді бірлікке шақырады.

Мұрат Мөңкеұлының (1843—1906) шығармашылығы негізінен Батыс Қазақстанда болған оқиғалармен тығыз байланысты. Патша үкіметінің Ерекше комитеті 1868 жылғы 21 қазанда бекіткен «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару туралы уақытша ереже» халықтың жаңа толқуын туғызды. Бұл кезде Түркістан өлкесі Сырдария және Жетісу облыстарына бөлініп, Түркістан генерал-губернаторлығы құрылған еді. Жаңа Ережеге сәйкес Қазақстанның қалған бөлігінің аумағы орталығы Орал қаласында болған Орал, орталығы Орынбор қаласында болған Торғай, орталығы Омбы қаласында болған Ақмола және орталығы Семей қаласында болған Семей облыстарына бөлінді. Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) Астрахан губерниясының құрамына кірді. Облыстар өз ішінде уездерге, болыстар мен старшындықтарға бөлінді. Патшаның хан ұрпақтарына сыйлаған жерін қоспағанда, жер Ресей мемлекетінің меншігіне көшті. Халықтан жиналатын алымдар көлемі көбейтілді. Батыс Қазақстанның қазақтары жаңа ережеге жауап ретінде көтеріліске шықты. Қиялғажайып өлке — «Жиделібайсынға» және «Тескентауға» көшіп кету идеясы таралды. Патша өкіметі әскер жіберіп, көтерілісшілердің жолын бөгеді. Мұраттың поэтикалық күші нақ осы кезеңде ерекше көрінді. Ол халықтың өз тәуелсіздігі үшін, құт-берекелі өлкеге көшіп кету жолындағы күресінің қуатты жаршысына, ұраншысына айналды. «Үш қиян» деген өлеңінде Мұрат Қазақстанды жаулап алу және отарлау жағдайларындағы қазақтардың күйінішті өмірін суреттеген:

Еділді тартып алғаны —
Етекке қолды салғаны,
Жайықты тартып алғаны —
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны —
Ойындағысының болғаны.

Манғыстаудың үш түбек
Оны-дағы алғаны.
Үргеніш пен Бұқарға
Арбасын сүйреп барғаны —
Қоныстың бар ма қалғаны?!
Мал мен басты есептеп,
Баланың санын алғаны —
Аңғарсаңыз, жігіттер,
Замананы тағы да
Бір қырсықтың шалғаны!

Бұл өлеңінде ол Асанқайғы, Қазтуған, Орақ, Мамай, Телағыс, Шора, Исатай сияқты, туған өлкесінде бақытты өмір сүре алмай, арманда кеткен батырлар туралы толғанады.

Мұрат ақын отаршылдық саясат қазақтардың ежелгі жерлерін басып алып қана қоймай, жеткіншек ұрпақты тәрбиелеуге де кесірін тигізеді деген алаңдаушылығы мен қорқынышын жасырмайды. Мұраттың «Қазтуған», «Шалгез» деген өлеңдері өткен заманның жыршы-жырауларының дәстүрін жаңа заман талаптарына сәйкес одан әрі дамытуға жол салған эпикалық үлгілер болып табылады.

Әбубәкір Кердері Шоқанұлының (1858—1912) өлеңдерінде де зар заманның тууына байланысты өмірдегі адамдардың мінез-құлқындағы келеңсіз құбылыстар — ата дәстүрден алшақтау және оған менсінбей қарау, әділетсіздік, күншілдік, өтірік, жастардың үлкендерді сыйламауы және сол сияқтылар сыналады. Ақын оқу-білімді және адамдардың үйлесімді дамуын насихаттайды.

XIX ғасырдағы қазақ ақындарының бұл тобы халық поэзиясының әралуан түрлерін дамытуға, оны өмір шындығымен азды-көпті тығыз жақындастыруға, реализмді жетілдіруге, адам психологиясындағы өзгерістерді шыншылдықпен суреттеуге, қазақ тілінің көркемдік қорына жаңа леп енгізуге елеулі үлес қосты. Алайда олар орыс ықпалына сақтықпен қарады.

Дегенмен де, қазақ әдебиетінің XIX ғасырдың екінші жартысындағы бағыты орыс мәдениетінің ықпалымен демократияшыл ағартушылық бағыттағы әдебиеттің дамуымен анықталды. Сол кездегі әдебиеттің ірі өкілдері Ыбырай Алтынсарин (1841—1889), Абай Құнанбаев (1845—1904), сондай-ақ ағартушы-ғалым Шоқан Уәлиханов (1835—1865) орыс отаршылдығының келеңсіз теріс зардаптарын сезініп, жақсы түсіне отырып, қазақ халқының тәуелсіздікке жету жолы ашық күресте немесе өткенге қайтып оралуда емес, қайта оқуға, білімге, ғылымға, белгілі бір кәсіпті меңгеруге ұмтылыста деп білді. Олар озық елдердің деңгейіне көтерілген кезде ғана нағыз теңдікке қол жеткізуге болатынына көміл сенді. Шоқан Уәлихановтың ғылыми және қоғамдық қызметі арқасында қазақтар арасында демократизм және ағартушылық идеялары тарала бастады. Ол өмір мен өнер туралы, тарих пен келешектегі қоғам туралы озық ойларын ашық айтты. Қазақ ғылымын, әдебиеті мен өнерін тандаулы еуропалық үлгілер бойынша даму арнасына бағыттады.

Ыбырай Алтынсарин қазақтар арасында ағартушылық қызметті тікелей жүзеге асырған тұңғыш педагог болды. Ол әдебиетке жаңа көзқарасты дамытты. Жас ұрпақты тәрбиелеудегі әдебиеттің ұлы

күшін көрсетті. Ақыл мен жүрекке қорек беретін кітаптар жазу қажеттігін айтты.

Көркем сөздің мейлінше жоғары дамуына жету, поэзияның қоғамдық рөлін анықтау және осы негізде жаңа көркемдік әдіске қол жеткізу ұлы Абайдың үлесіне тиді. Еуропа және орыс классикалық әдебиетін еркін меңгерген ол көркемдік таным мен талғамға жаңа талаптар қойды, жаңа үлгідегі поэзия жасады. Орыс тілінен классикалық әдебиет үлгілерін аударды, олар төл әдебиетпен қатар, зор ықыласпен қабылданды. Абай шығармашылығы қазақ әдебиетінде жаңа эстетикалық принцип қалыптастырды.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті ұлттық дарынды тұлғалардың көптігімен де, бір-біріне мүлде ұқсамайтын дара туындылардың сан қырлы сипатымен де ерекшеленеді. Жеке поэтикалық шығармашылық иелері – халықтың ауыз әдебиеті дәстүрлерін жаңа нысандармен байытып, дәстүрлі поэзия ырғақтарын күрес құралына айналдырған ақындармен қатар, айтыс өнерінің шеберлері, әнші-сазгерлер, қисса орындаушы жыраулар дәстүрін жалғастырушылар да болды. Олардың бәрі әдебиет үрдісіне белсене араласып, әрқайсысы өздерінің шығармашылық күш-қуатына қарай халық өмірін жырлады, жалпы әдеби арнаны жаңа туындылармен байытуға үлес қосты.

Ақындар айтысы – қазақ әдеби шығармашылығының ертеден келе жатқан түрлерінің бірі. Ғасырлар бойы жалғасып, дамып келе жатқан бұл өнер қоғам өміріне қазіргі уақытта да қызмет етуде. Бұрын жұртшылықтың ақынды тануының сөзсіз шарты оның ақындар айтысына қатысып, өзінің орындаушылық шеберлігімен, тапқырлығымен, білімімен бәсекелесін жеңіп, тыңдаушылардың ілтипатына бөленуінен басталатын. Сондықтан өзін поэзияға арнағысы келген әрбір жас ақын ең алдымен ақындар айтысына дайындалып, айтыс кезінде пайдалану үшін белгілі бір рулар, олардың белгілі өкілдері өмірінен қажетті деректермен қаруланған. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінде осындай айтыстарда өзінің поэтикалық шеберлігімен, шешендік өнерімен, тапқырлығымен, халық өмірін терең білуімен ерекше көзге түсіп, зор ілтипатқа, даңққа бөленген көптеген ақындардың есімдері белгілі. Олардың қатарында Жанак, Шөже, Шортанбай, Орынбай, Түбек, Сүйінбай, Шернияз, Біржан, Бақтыбай сияқты әйгілі ақындармен қатар, Сара, Ырысжан, Ұлбике, Тәрбие, Ақбала және басқалар сияқты ақын қыздардың есімдерін атауға болады.

Түрі мен мазмұны жағынан барлық айтыстар бір-біріне ұқсамайды. Егер олардың кейбіреулерінде негізгі мазмұны халықтың өмірі, оның шаруашылық-тұрмыстық проблемалары, рулық қоғамдастықтың дәстүрлері, ерекшеліктері сөз болса, Біржан мен Сара айтысында қазақ әйелдеріне жеке бостандық беру мәселесі көтеріледі. Жамбыл мен Сүйінбайдың көптеген айтыс ақындарынан, қарсыластарынан айырмашылығы – олар байлар мен билік басындағы шенеуніктерді емес, өз елін жат жерлік жаулардан қорғап, бостандық пен тәуелсіздік жолында шайқасқан нағыз батырларды, халық мүддесін қорғаған лайықты перзенттерді мадақтаған. Өз кезінде Жамбылдың ақындар айтысының теңдесі жоқ шебері деп танылғаны мәлім. Оның Құлмамбетпен, Шашубаймен айтысы көркемдік шеберлігінің жоғары болуымен, тіл байлығының молдығымен, туған хал-

қының тарихын жақсы білуімен айрықша ерекшеленеді. Жамбылдың бұл айтыстарда көкейкесті мәселелер — халық, оның мұң-мұқтаждарын жырлап, босбелбеу шенеуніктердің, қарапайым адамдарды аяусыз қанаушы сараң байлардың атына айтқан батыл сындары халық алдында беделін көтерді.

Ірі эпикалық айтыстармен қатар бір-бірін қалжыңмен қағыту, танысу, амандасу, көңіл көтеретін өзіл-оспаққа құрылған айтыс түрлері де аз кездеспейді. Мазмұнына сәйкес олардың көркемдік деңгейі әр түрлі болып келеді.

Ақындар айтысы халықтың ауызша шығармашылығының дамуына едәуір ықпал етті. Олар суырыпсалшылық өнер, тапқырлық, көркемдік шеберлік рухында тәрбиелеу мектебіне айналды. Ақындар айтысының қай-қайсысында болмасын қоғам дамуындағы қайшылықтар ашық сыналып отырды. Кейіннен, жазбаша әдебиет дами бастаған кезде жаңа дәстүр - поэтикалық хат жазысу түрінде, әр түрлі жұмбақтар арқылы айтысу дәстүрі пайда болды. Осының бәрі ұлттық поэзияның көркемдік дамуының сан салалы болуына ықпал етті.

Біржан, Сегіз сері, Ақан сері, Мұхит, Әсет, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ сияқты композитор әрі әнші ақындар қазақ әдебиетінің прогресшіл бағытына үн қосты. Халықтың көксеген арманы мен үмітін жыр еткен бұл ақындардың өндеріне қарапайым адамдардың қайғымұңы арқау болды. Әнді де, өленді де өздері шығарып, домбыраға немесе қобызға қосылып, өздері орындады. Бұл өндерде қоғам өмірінің маңызды әлеуметтік мәселелері, адамдардың күнделікті тұрмысындағы оқиғалар, махаббат, қазақ әйелдерінің бас бостандығы тақырыптары жырланды. Біржанның «Жанбота», Ақан серінің «Құлагер», Жаяу Мұсаның «Хаулау» өндері қоғамдық-әлеуметтік әділетсіздікті айыптайды, осы кеселдерге қарсы күресуге шақырады. Әнші-композитор ақындар шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетіндегі бостандық сүйгіш және гуманистік идеялар аясын кеңіте түсті.

Сонымен қатар, ежелден келе жатқан, ауыз әдебиетінің сан ғасырлық бай дәстүрін жалғастырып, оны бүгінгі күнге жеткізуге жыршы-жыраулар көп еңбек сіңірді. Марабай, Абыл, Жанак, Мұрат, Нұрым, Шөже, Мұрын, Ығылман сияқты жыршы-жыраулар шығармашылығы арқылы халық ауыз әдебиетінің тамаша дәстүрлері жаңғырып, жаңа ұрпаққа жетті. Осы бай әдеби мұраның едәуір бөлігі жазып алынып, жеке кітап болып жарыққа шықты. Олардың қатарында эпостық шығармалар — «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Шора батыр», «Қырымның қырық батыры», лиро-эпостық туындылар — «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Айман-Шолпан» сияқты жыр-дастандарды мысалға келтіруге болады. ХІХ ғасырда қазақ әдебиетінің эпикалық мұрасы шығыс әдебиеті сюжеттерінен құрылған қисса-дастандармен толықты. Олар да жеке кітап болып басылып шықты. Ертеден келе жатқан ертегілер мен аңыздарды, сондай-ақ шығыс әдебиеті сюжеттері бойынша жазылған дастандарды жинап, бастырып шығаруға Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабалов, Шәді Жәңгіров, Мәулекей Жұманшықов, Кашафутдин Шахмарданұлы көп еңбек сіңірді. Бұл мұралардың бәрін бірдей бағалы деуге болмайды. Олардың кейбіреулерінің көркемдік деңгейі халықтық нұсқаларға қой-

Г. Н. Потанин.

ылар талаптарға сай емес. Мысалы, исламның діни ғибраттарын уағыздайтын «Сал-сал», «Зарқұм», «Жұм-жұма», көршілес шығыс елдері ертегілері мен аңыздары желісіне құрылған «Сейпіл мүлік», «Бозжігіт», «Әбілхарис», «Шәкір-шәкірәт», «Шахмаран», «Қамарзаман» және басқалары, классик ақындар Фирдоуси, Низами, Науаи шығармаларының сюжеттері бойынша қайта жазылған «Шахнама», «Ләйлі-Мәжнүн», «Фархат-Шырын», «Тахир мен Зухра», сондай-ақ «Мұңлық-Зарлық», «Атымтай жомарт», «Орақ пен Күлше» сияқты қисса-дастандар желісі шығыс әдебиетінен алынғанымен, мазмұны және оқиғалардың баяндалуы жағынан қазақ

фольклорының түпнұсқа туындыларына айналып кетті деуге болады. Олар өздерінің көркемдік деңгейі, баяндау стилі және басқа қасиеттері жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайды. Осындай әдеби өзара араластық көршілес Шығыс халықтарымен әдеби байланыс дәстүрін қалыптастырып, дамытуға оң ықпал етті. Тақырыбы әр түрлі болғанмен, бұл шығармалардың бәрі дерлік адам бойындағы асыл қасиеттер — адалдықты, батырлықты, махаббатқа құлай берілгендікті жыр етіп, гуманизм идеяларын асқақтата түсті, зұлымдық, аярлық, кекшілдік, жалғандық пен сұмпайылықты жеріне жеткізе өшкереледі. Бұл әдеби құбылысқа өз тыңдаушылары мен оқырмандарының өмірді лирикалық көзқарас тұрғысынан тану арқылы өз бетінше жетілуіне көмектесу идеясы тән болды. Ондағы оқиға желісінің барлығында адамдардың өз өмірін қайткенде жақсарта алатыны, кедергілерден қалай өтіп, әр түрлі қиындықтарды қайткенде жеңіп, табиғаттың дүлей күштерін қалай бағындыруға болатыны баяндалды.

Қазақ тілінде кітаптар басып шығаруда Қазан баспалары үлкен рөл атқарды. Ғасыр соңына қарай олар фольклорлық эпос, қисса-дастандармен қатар, Дулаттың «Өсиетнама» (1880), Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани Хикмет» (1896), Шортанбайдың «Баланың зары» (1890) өлеңдер жинағын да басып шығарды. «Дала уәлаяты» газетінде 1899 жылы Абайдың «Жаз» және «Болыс болдым мінеки...» деген екі өлеңі жарияланды. ХІХ ғасырдың аяғындағы кітап басып шығару осыған дейін әдеби туындылары ұрпақтан ұрпаққа ауызша ғана жетіп келген қазақ әдебиеті үшін үлкен құбылыс болды.

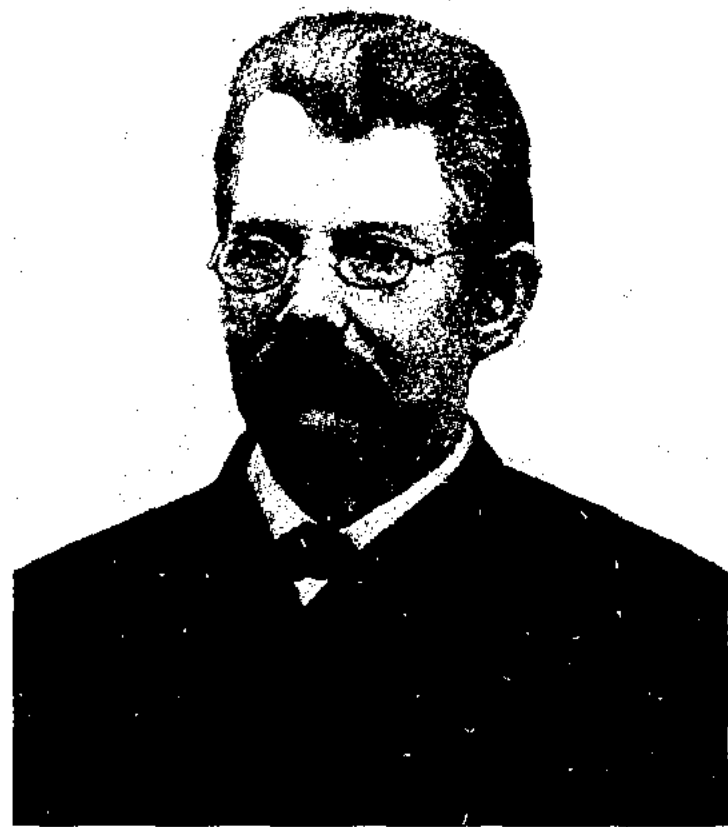
ХІХ ғасырда қазақ әдебиеті өмірінде фольклорлық мұраның және ауызша халық шығармашылығының үлгілерін жинау, оларды басып шығару, олардың мазмұны мен көркемдік ерекшеліктері туралы алғашқы пікірлердің пайда болуы сияқты маңызды бағыттар орын алды. Ғасырдың басында-ақ Қазақстанға келгендер, әсіресе орыс саяхатшылары мен ғалымдары қазақтардың тұрмысы мен өмір салтын, тарихы мен әдеби туындыларын зерттеуге зор көңіл бөлді. Олар жазған көптеген материалдар «Записки путешественников» журналында жарияланды. Ғасырдың орта

шенінен бастап халықтың рухани өмірінен дерек беретін мұндай материалдарды жинаумен және жариялаумен зерттеуші ғалымдар Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин және басқалар жүйелі түрде айналысты. Қазақтың тұңғыш ғалымы, филолог, тарихшы, саяхатшы Шоқан Уәлиханов қазақ халқының өткен өмірін қазақтардың ауызша халық шығармашылығының әдеби үлгілерімен тығыз байланыста қарастыруға ұмтылды. Қазақтардың көршілес халықтармен тарихи байланыстарын да осы тұрғыда зерттеуге тырысты. Ш. Уәлихановтың ғылыми еңбектерінде қазақтардың эпикалық туындыларын зерттеуге зор көңіл бөлінеді. Аса көрнекті түріктанушы ғалым В. В. Радлов өзінің он томдық шығармалар жинағының «Түрік тайпалары қазақ халықтық әдебиетінің үлгілері» деген үшінші томын түгелдей қазақ фольклорына арнады. Ол қазақтардың шешендік өнерінің зор екенін, олардың табиғи дарынының молдығын және осының арқасында әрқашанда ырғаққа және тіпті жай сөйлескеннің өзінде ұйқасқа мән беретінін ерекше атап өткен. В. В. Радлов қазақтардың жоғары поэтикалық мәдениетін атап көрсетті. Ол халық жадының қаншалықты күшті және қазақ тілі мен оның поэзиясы дамуының деңгейі қаншалықты жоғары екеніне көзбен көріп көз жеткізді. Қазақтардың ауызша халық шығармашылығының, фольклорлық жанрының байлығына қайран қалған ол қазақ әдебиетін дидактикалық, эпикалық және лирикалық жанрларға бөлген.

Ш. Уәлиханов пен В. В. Радловтың тәжірибесі қазақ фольклорын болашақтағы жинаушылар мен зерттеушілер үшін үлкен мектеп болды.

Көршілес халықтар арасында өзара тығыз қарым-қатынастың дамуы қазақ даласының рухани өміріне игі әсер етті. Осы үрдістің арқасында Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов тұсында қазақ ғылымы мен әдебиеті дүниежүзілік даму үлгісінде орыс демократиялық және еуропа мәдениетімен жақындасты, Ыбырайдың орыстың алдыңғы қатарлы педагогтары мен жазушыларының тәжірибесін пайдалануы, тәрбиелік сипаттағы туындыларды қазақ тіліне аударуы және оларды 1878 жылы жарыққа шыққан «Қазақ хрестоматиясына» енгізуі, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов туындыларының Ұлы Абай жасаған керемет аудармалары қазақ және орыс әдебиетінің байланысын нығайтып қана қойған жоқ, сонымен қатар қазақ ұлттық әдебиетін прогресс жолына бағыттады. Оның үстіне Абай шығыс сюжеттерін пайдалана отырып, «Ескендір», «Масғұт», «Өзім өңгімесі» атты дастандар жазды.

Осы жағдайлардың бәрі ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің жаңа көркемдік ізденіс жолына түсуіне, халықтың өмірін тереңірек және жан-жақты зерттеп, бейнелеуге ұмтылуына түрткі болды. Әдебиет маңызды сипатқа ие болып, қоғамның рухани өмірінде неғұрлым елеулі рөл атқара бастады. Жоғарыда аталған және басқа да әдебиет қайраткерлерінің шы-

В. В. Радлов.

Құрманғазы Сағырбайұлы.

мен араб тілін білетін, бірақ өз шығармаларын нотаға түсіріп жаза алмайтын еді. Композиторлардың дүниетанымы тарихи тұрғыда шектеулі бола тұрса да, олардың шығармаларында әлеуметтік қайшылықтар айқын бейнеленді, әділетсіз заңдарға, билеп-төстеуші сұлтандардың зорлық-зомбылығына қарсы күреске шақырған өуен анық естілді. Эндер мен күйлерге бас бостандығы, әйелдер тендігі жөніндегі халық армандары арқау болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы музыка өнерінің дамуына Құрманғазы Сағырбайұлы, Дәулеткерей Шығайұлы, Тәттімбет Қазанғапұлы, Ықылас Дүкенұлы сияқты композитор-музыканттар үлкен үлес қосты.

Құрманғазы Сағырбайұлы (1806—1879) Бөкей ордасының Жиделі деген жерінде кедей отбасында туды. Ол бала кезінен-ақ ауылда естіген күйлерін өздігінен үйрене бастайды. Құрманғазының дарынды домбырашылығы жас кезінен-ақ жұрттың назарына ілікті, сөйтіп ол кәсіби күйшілік өнеріне біржола ден қойды. Оның алпыстан астам күйлері (олардың кейбіреулерінің бірнеше нұсқасы бар) сақталған. Олардың көпшілігі - көркемдік әсерлілігі мен мазмұндылығы жөнінен кемел туындылар. Құрманғазы күйлерінің бірі өмір жайындағы философиялық толғау, бірі нәзік махаббат лирикасы болса, енді бірінде халық мерекелерінің шат-шадыман көріністері бейнеленеді. «Көбік шашқан» күйінде халықтың Каспий өңірінде болған су тасқынынан азап шегуі бейнеленсе, «Балбырауын» күйінде халық мерекесі суреттеледі. «Сарыарқа» тыңдаушы қиялын ұлан-байтақ далаға жетелесе, енді бір күйлері халықтың қайғылы тағдыры жайлы толғандырады. Құрманғазының көптеген күйлері өмірбаяндық шығармалар іспеттес. Мәселен, «Кісен ашқан» күйі осындай. Феодалдар, байлар мен патша шенеуніктері Құрманғазыны күрес рухына толы шығармалары үшін қуғындап, абақтыларда азап шеккізді.

Дәулеткерей Шығайұлы (1820—1887) — аса көрнекті композиторлардың бірі. Оның қырыққа жуық күйлері сақталған. Дәулеткерейдің лирикалық, нәзік сырлы, әсем нақышты күйлері сұлу қалпымен,

өзіндік стилімен ерекшеленеді. Мысалы, «Жігер» атты күйінде шалқыған шабыт айқын аңғарылса, «Бұлбұл», «Керілме» және т.б. күйлері жүректің нәзік қылын шертетін сыршыл туындылар. «Желдірме» күйін нағыз халықтық рух айқын көрініс беретін халықтың дәстүрлі ат жарысын бейнелейтін екпінді де әсем ырғақты пьеса деуге болады.

Тәттімбет Қазанғапұлының (1815—1862) шығармашылығы XIX ғасырдың аспаптық музыкасына қомақты үлес қосты. Оның шертпе күйлер шығарып, орындаушы ретінде даңқы жайылды. Күйлерінің көпшілігіне әсерлі, асқақ лирикалық сарын тән. Тәттімбет «Саржайлау» мен «Сарыөзен» күйлерінде өзінің туған өлкесінің сұлулығын жырласа, «Ерке атан», «Бозайғыр» т.б. күйлерінде жануарлардың мінез-қаракеттерін көркемдік тұрғыда суреттейді.

Қобызға арналған шығармалар классикасының қалыптасуына **Ықылас Дүкенұлының** (1843—1916) композиторлық таланты мен орындаушылық шеберлігі зор ықпал жасады. Ықылас қарапайым малшы отбасынан шыққан. Оның әкесі Дүкен қобыз тартқан, ал атасы мен көптеген бабалары жыршы, бақсы болған. Ықылас әкесінің өнерін үйренумен қана шектелмей, қобыздың үнділігін анағұрлым жақсартып, қобызға арнап бірегей шығармалар шығара бастады. Оның эпикалық аңыздар мазмұны негізінде шығарылған «Қорқыт күйі», «Қамбар күйі», «Қазан күйі» сияқты көркемдік деңгейі жағынан аса жоғары бірқатар күйлері кеңінен таралған. Ықылас төқаппар патша шенеуніктері мен менменсіген байларды келекелеген «Жарым патша», «Бес төре» секілді күйлер шығарды. Оның «Жалғыз аяқ», «Жез киік» дейтін күйлері өмір туралы, халықтың тауқыметті тіршілігі туралы толғанысқа толы.

Сарымалай (1835—1885) сыбызғыға арнап классикалық күйлер шығарумен қатар, аса шебер орындаушы болған. Оның шын аты Садық болатын. Ал Сарымалай деп (сары, кедей, жалшы болған соң) жас шағында байдың малшысы болып жүрген кезінде атап кеткен. Сарымалай сыбызғы тарту өнерін әкесінен үйренеді. Ол эпос, аңыз-ертегілердің желісі бойынша бірқатар тамаша күйлер шығарды. Мәселен, Сарымалайдың «Қоңыр қаз» деген күйінде Қыз Жібек түсіне енген қоңыр қаздың қайғылы қаңқылынан Төлегеннің («Қыз Жібек» эпосы) қазаға ұшырағанын біледі. Қарт адам мен оның қызын өзінің сүтімен аштықтан сақтап қалған інген туралы «Нар идірген» күйі; жау айдап өкеткен сиырларды туған ауылына алып келген бұқа туралы «Қоңыр бұқа» күйі де осындай күйлер қатарына жатады.

Біржан Қожағұлұлының, Мұхит Мералиевтің, Ақан сері Қорамсаұлының, Жаяу Мұса Байжанұлының, Абай Құнанбаевтың, Зілғара Қаратокиннің, Құлтума Сармұратұлының, Сара ақынның, Сералының, Жарылғапбердінің тағы басқа көптеген ақын, әнші-композиторлардың шығармашылық және орындаушылық шеберлігі арқасында ән мәдениетінің классикалық үлгілері мейлінше дамып, жоғары дәрежеге көтерілді.

Біржан сал Қожағұлұлы (1834—1897) туған өлкесінің ән мәдениетін терең білумен қатар, оған өзінің шығармашылығымен қомақты үлес қосты. Біржанның музыкалық-ақындық шығармашылығының демократиялық сипаты айқын көрініп тұрады. Оның «Біржан сал» деген өнінде адамның ар-

Ақан сері Қорамсаұлы.

намысын жанұшыра қорғау бар; «Шідер» деген әнінде пайдакүнем, ашкөз бай келекеленсе, «Ғашығым» дейтін әнінде махаббаттың күйініш-сүйініші толғана жырланған.

Біржанның «Жанбота» деген атакты әнінде Жанбота болыстың зорлық-зомбылығы айыпталды.¹²

Батыс Қазақстанға тән халық әндерінің өзіндік ерекшеліктері аса көрнекті композитор-әнші **Мұхит Мералыұлының** (1841–1918) шығармашылығында айқын көрінді. Мұхит шығармашылығы лирикалық жанрдан тұрады. Оның әндері оптимизмге, адамға, табиғатқа деген сүйіспеншілікке толы. Бірақ Мұхиттың қайғылы трагедиялық мазмұндағы әндері де бар. «Бала Ораз» дейтін әнінде халық ішінде

ескіден келе жатқан аңызда айтылатын кедей жылқышы мен бай қызының бір-біріне ғашық болып, екеуінің де өлуімен тынған бақытсыз махаббаты жырланған.

Талантты ақын, композитор-әнші **Ақан сері Қорамсаұлының** (1843–1913) көптеген шығармалары қазақтың халық әндері классикасының қазынасына қосылды. Ақан серінің әрі ақын, әрі көптеген тамаша әндер шығарушы композитор ретінде даңқы жайылды. Музыкалық-поэтикалық мол мұра қалдырған. Ақанның әсерлі, сазды әндері (40-тан астам) жүрекке жылы тиер жан толқытар сыршылдығымен ерекшеленеді. Ақан серінің әндерінде тұрмыстың, қоғамдық өмірдің күрделі әлеуметтік проблемалары көрініс тауып, адамның ар-намысын аяққа басатын ескілік қалдықтарына және әлеуметтік теңсіздікке қарсылық шебер бейнеленеді.

Қазақтың ұлы ақыны **Абай Құнанбаевтың** (1845–1904) да көп қырлы шығармашылық және ағартушылық қызметінің елеулі бөлігі — оның әндері. Оның музыкалық тілінің қалыптасуына негіз болған қазақтың халық музыкасы, ішінара орыс шаруалары мен қаланың әндері, сондай-ақ демократиялық сарындағы тұрмыстық және классикалық романстар.

Абай өзі қазақшаға аударған А.С.Пушкин мен М.Ю.Лермонтов өлеңдерін халыққа жеткізу үшін оларға арнап өзгеше бір үлгідегі әндер шығарды. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасынан аударған Татьяна хатының сөзіне шығарған «Татьянаның қырдағы әні» қалың елдің сүйікті әніне айналды. Торғай даласына барған бір орыс журналисінің айтуынша, ол осы әнді Нұрпейіс деген қазақтың үйіне барғанда тыңдаған. Үй иесі дем алып отырған қонағын көңілдендіру үшін Абылай Қарабатыров деген әншіні шақыртыпты. Ол бірнеше әннен кейін жаңа бір ән шырқайды. «Шынымды айтсам, — деп жазды әлгі журналист, — мен өз құлағымға өзім сенбедім. Қайран қалмай қайтемін, әлгі қарт қазақ ән салғанда айна-қатесі жоқ... нақ Татьянаның Онегинге хатын айтып отырды... Бұл хатқа, әрине, отырғандардың барлығы риза болды, әсіресе Нұрпейістің әйелі ерекше сүйсініп тыңдады».¹³

Абай әндері қазақ халқы мен орыс халқының арасындағы бауырлас достықты нығайтуға игі ықпал етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында казак музыкасындағы аса үлкен құбылыс **Жаяу Мұса Байжанұлының** (1835–1929) шығармашылығы болды. Ауыл молдасынан оқып жүрген Жаяу Мұса оны місе тұтпай, үй-ішінен жасырынып Омбыға кетіп қалады. Ол приказчик болып жұмыс істеп жүргенде орыс тілін үйреніп, хат таныған соң, орыстың газеттері мен журналдарын оқи бастайды, сырнай мен скрипкаға қосып, казак, орыс, татар әндерін айтып үйренеді. Жалған жала кесірінен ол «қырдағы қауіпті адам» ретінде сотталып, әскерге алынды. Жаяу Мұса әскери бөліммен бірге Петербургте, Қазанда, Севастопольде, Польшада, Литвада болып, еліне келгенде ізіне түскен дұшпандары оның астындағы атына дейін тартып алады («Жаяу» деген ат содан қалған). Жокшылық зардабын шеккен Жаяу Мұса әнші-композиторлық өнерді кәсіп етті.

Жаяу Мұса Байжанұлы.

Жаяу Мұсаның әндері (60-тан астам әні сақталған) музыкалық көркемдігі мен мазмұны жағынан әр алуан: феодалдар мен байлардың дүниеқорлығы мен сараңдығын келекелеуге келгенде уытты да зілді, сүйген адамынан айырылған қайғысын айтқанда шерлі, сұлулықты жырлағанда әсем сазды, туған жерінің көркіне сүйсінгенде асқақ әуенді болып келсе, өзінің өмірі туралы толғанғанда сырлы да мұңды болып келеді. Жаяу Мұса шығарған әндерінде өзінің казак халқының ән әуендерін ғана емес, орыс, украин, татар, поляк әндерінің нақыштарын да шығармашылықпен пайдаланып отырған. Осындай қайнар бұлақтарды үйлесімді қолданып, шеберлікпен ұштастыра білген Жаяу Мұсаның музыкалық тілі өзгеше бір үлгідегі түрімен ерекшеленеді.

Ол болашақтағы қуанышты күндер туралы, өз Отанының жарқын келешегі туралы жаңа әндер шығарды. Жаяу Мұса халықтың есінде аса көрнекті ақын, композитор және әнші ретінде, әділдік пен халық бақыты жолындағы күрескер адам ретінде сақталып қалды.

Қазак халқының XVIII–XIX ғасырлардағы музыкалық өмірін зерттеуде, сондай-ақ казак музыкасының мазмұны мен ерекшеліктерін айқындауда орыстың ғалымдары мен саяхатшыларының сіңірген еңбектерінің маңызы зор.

Қазак әндерін жазып алуда С.Г.Рыбаков көп еңбек сіңірді. Ол 100-ден астам ән жинады; халық музыкасының өткен дәуірге тән негізгі сипаттары сақталған бұл әндер казак халқы тарихының әр түрлі кезеңдеріндегі музыка тілінің дамуын түсіну үшін айқын негіз болып табылады. С.Г.Рыбаков казактарда сұлулық пен ғашықтықты жырлайтын лирикалық әндердің неғұрлым көп тарағандығын атап көрсетті.

Этнограф А.А.Ивановский «Қырғыздың халық ақыны Ноғайбай»¹⁴ деген мақаласында казактың композитор-әншілері шығармашылығының әлеуметтік мазмұны өткір болатындығын жазған.

Ғалымдар мен саяхатшылардың казак халқының музыкасы жайындағы еңбектері орыс ғылымының демократиялық дәстүрлерін айқын сипаттайды. Оның алдыңғы қатарлы қайраткерлері бауырлас халық-

тардың рухани қазыналарына әрқашан ықыласпен, сергектікпен карап, әділ бағалап отырды.

Орыс музыкасымен байланысы нәтижесінде қазақтың халық музыкасы байи түсті, сонымен қатар оның өзі де басқа халықтардың фольклорымен бірге кейбір орыс композиторлары шығармашылығының қайнар көзіне айналды. П.И.Паншино жазып алған қазақ өндерінің әуенін М.П.Мусоргский (1839–1881) А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» деген романы бойынша өзі жазбақ болған «Пугачевшина» операсы үшін тандап алған. (Бұл опера ұлы композитор қайтыс болғандықтан жазылып бітпей қалды). А.П.Бородин «Князь Игорьді» жазған кезде қолында қазақ өндерінің жазбалары болған болу керек, мұны половец әскерлері хорының (екінші бөлімінде) «Ой, айнама» мен «Ғазиза-ай» өндеріне ұқсастығынан байқауға болады.

Қазақтың ән әуендері оркестрлік шығармаларда да пайдаланылды. Олар капельмейстр В.В.Лейсектің Ташкенттегі Түркістан ауыл шаруашылығы көрмесіне арнап (1890)¹⁵ жазған «Сарт, қырғыз және татар өндерінен құралған азиялық попури» деген белгілі шығармасына енген болатын.

4. ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ. БАСПАСӨЗ

Ресей империясының экономикасы мен саяси өмірі саласына Қазақстанның енуі оның ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуді: оның тарихи өткен-кеткенін ой елегінен өткізіп, табиғи ресурстарын, өндіргіш күштер деңгейін анықтауды қажет етті. Қазақстанды зерттеумен Ресейдің толып жатқан ведомстволары – Ғылым академиясы, Географиялық қоғамы, Тау-кен ведомствосы, Қатынас жолдар министрлігі, Мемлекеттік мүлік министрлігі, Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамы және басқа да ұйымдар айналысты.

Белгілі тарихшы және мемлекет қайраткері А.И.Левшин (1797–1879)

А. И. Левшин.

«Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ далаларының сипаттамасы» деген іргелі еңбегінде еуропалықтарға қазақтардың географиясын, тарихы мен этнографиясын бір жүйеге түсіріп, суреттеп берді және Ш.Уәлихановтың айтуы бойынша, қазақ тарихы үшін Геродот даңқына лайық еңбек сіңірді.

Өлкеде қалыптасып келе жатқан зиялылар, мұғалімдер, дәрігерлер, саяси айдаудағылар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қазақстан аумағында құрылуы немесе қызметі халықшылдар есімдерімен байланысты емес ғылыми экспедиция, қоғам, мұражай жоқтың қасы. Олардың көбісі мұнда саяси айдауда болды немесе қызмет бабымен келді. Өлкеде ғылыми жұмыспен айналысу

орыс революционерлерінің Қазақстандағы өмірінің сәулелі шақтары болып табылады.

Отаршылдық пиғылдағы патша өкіметі ХІХ ғасырдың екінші жартысында көптеген жергілікті өлкетану қоғамдары мен бөлімшелерін ашады. Жергілікті өлкетану қоғамдарының міндеттері «географиялық, статистикалық, этнографиялық және жаратылыс-тарихи материалдар жинап, өңдеу және тарату, ғылыми экспедицияларды жарақтандыру» болды.

Алға қойылған міндеттер барлық аудандарда бірдей дәрежеде жүзеге асырылмағанмен, олар ғылыми даярлығы бар әр түрлі адамдарды біріктірді. Өлкетану қоғамдарының жанынан шағын кітапханалар, өлкетану карталары, этнографиялық экспонаттар коллекциялары құрылды.

Патша өкіметінің отарлау саясатына деген қарсылыққа қарамастан, өлкетану қоғамдарының жұмысында айқын екі ағымның өкілдері болды. Бір жағында — патша өкіметінің отарлау идеологиясын жүргізушілер: генералдар, губернаторлар, дін қызметшілерінің бір бөлігі мен шенеуніктер тұрса, оларға қарама-қарсы жақта прогресшіл пиғылдағы зиялылар: мұғалімдер, дәрігерлер, агрономдар, табиғаттанушылар, саяси жер аударылғандар тұрды.

ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан мәдениетінің дамуына Қазақстанда айдауда жүрген халықшылдар елеулі үлес қосты. Өлкеде бірқатар халықшылдық үйірмелер пайда болды, оларда көптеген мәселелер, соның ішінде ұлт мәселесі де талқыланды, бірақ олар негізінен ағартушылық бағытта қызмет етті.

Қазақстанның әр түрлі қалаларында көптеген ғылыми қоғамдар: облыстық статистика комитеттері, географиялық қоғамның бөлімдері, 1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат (архив) комиссиясы ашылады.¹⁶

Ғылыми зерттеу орталықтарының бірі Орынбор болды. Мұнда ХІХ ғасырдың орта шенінде Қазақстанды зерттеушілер Я.В.Ханыков, М.И.Иванин, белгілі шығыстанушы В.В.Григорьев, тарихшылар В.В.Вельяминов-Зернов, П.А.Юдин жұмыс істеді. Л.Мейер қазақ өлкесі туралы «Орынбор ведомствосының Қырғыз даласы» (1865) деген арнаулы монография шығарды. Л.Н. және В.Н.Плотниковтер, В.Н.Игнатьев, П.Н.Оводов және басқалар жекелеген мәселелерді зерттеді.

Орынборда Орыс географиялық қоғамының бөлімі және Торғай статистика комитеті ашылды. Олардың қызметкерлері арасында Н. Дмитриев, Б. Скалов, П. Добровольский, бірқатар саяси жер аударылғандар болды. Олармен бірге қазақтар М.Бабажанов, Т. Сейдалин, Б. Дауылбаев, С. Жантөрин, Б. Наурызбаев, А. Сейдалин, А. Бейсенов, Б. Қаратаев, Ұ. Асауов жұмыс істеді. М.Бабажановтың, Т. Сейдалиннің, С.Жантөриннің, Б.Наурызбаевтың, Х. Қаржасовтың этнографиялық еңбектерін өлкетану қоғамдары жоғары бағалады. Еңбектердің көпшілік бөлігін — Батыс Сібір бөлімі, бірқатарын 1897 жылы құрылған Орынбор және Түркістан бөлімдері басып шығарды. Географиялық қоғам бөлімдерінің «Жазбалары» революцияға дейінгі Қазақстан тарихының, оның экономикасының, тұрмысының, мәдениетінің, этнографиясының құнды деректемелері болып табылады.

1887 жылы Орынбор ғылыми мұрағат (архив) комиссиясы құрылды. Комиссия мұрағат ісін тәртіпке келтіруді, өлкенің өткен тарихын зерттеуді, археологиялық және этнографиялық материалдар жинауды өзінің негізгі міндеті деп санады. Комиссияның «Труды» деген өз бас-

пасөз органы болды. 1894—1917 жылдарда бұл басылымның 34 саны жарық көрді. Мұрағат комиссиясы Қазақстанның өткен тарихын зерттеуге зор көңіл бөлді.

Өлкетанудың тағы бір орталығы Орал болды. Онда жиналған әр түрлі материалдар өңделіп, «Памятные книжки», «Уральские областные ведомости» және «Уралец» газеттерінде мақала түрінде жарияланып отырды. Бұл аймақты зерттеушілер қатарында Н.Бородинді, В.П.Кранихфельдті, Н.П.Огановскийді, М.К.Курилинді және басқа адамдарды атап айтқан жөн. Батыс Қазақстанды зерттеуде антрополог А.А.Харузин, этнограф М.-С.Бабажанов елеулі рөл атқарды. Зерттеулердің нысанасы казактардың тарихы мен шаруашылығы, балық аулау кәсіпшілігі, шаруалардың қоныстануы болды.

Омбы маңызды мәдени және ғылыми орталық болатын. Мұнда ХІХ ғасырдың орта шенінде зерттеушілер Н.М.Красовский, Н.А.Абрамов, кейініректе Н.Н.Балкашин жұмыс істеді. Жергілікті ғалымдар мен саяси жер аударылған зерттеушілер Ақмола статистика комитетінің жанындағы Географиялық қоғамның бөлімшесіне бірікті. Қоғам жұмысына белсене қатысушылар арасында Ф.А.Щербина, Г.Н.Потанин, Н.Петропавловский, А.И.Сведенцев, Л.К.Чермак, Д.Клеменц, В.Остафьев, Н.Я.Ядринцев, И.Я.Козлов, Н.Я.Коншин, Г.Е.Катанаев, С.Гуляев, И.Я.Словцов, Н.А.Золотов, Ю.А.Шмидт және басқалар болды.

Батыс Сібір өлкетану қоғамдарына казактар М.Шорманов, Ш.Уәлиханов қатысты. Ә.Бөкейханов өз қызметін сонда бастады.

90-жылдарға қарай Батыс Сібір географиялық қоғамы бөлімінің мүшелері қатарында Қазақстан аумағында қызметте жүрген және саяси жер аударылған көптеген адамдар: Ф.А.Щербина (Омбы), Л.К.Чермак, А.И.Янцеквич (Петропавл), М.И.Суворцев (Семей), В.А.Рогалевич (Атбасар), Е.П.Михаэлис (Өскемен), Н.Я.Коншин (Семей), Л.А.Кузнецов (Петропавл), Г.А.Галимонт (Семей) болды. Бөлім қызметкерлері арасында Верный, Зайсан, Лепсі, Атбасар, Көкшетау және басқа қалалардан келген адамдар жұмыс істеді.

Солтүстік Қазақстанды зерттеуде өлкетану қоғамдары көп жұмыс атқарды. Өлкенің тарихы, экономикасы, табиғи жағдайлары жөнінде едәуір материалдар жинап, жариялады.

Петропавл, Көкшетау, Ақмола, Атбасар өлкетанушылары Географиялық қоғамның Батыс Сібір бөлімінің қызметкерлері болды және бөлім жұмысына көмек көрсетті. Түрлі уездердегі кейбір дәрігерлер Омбы медицина қоғамының жұмысына араласты. Олардың арасында Н.И.Пахолков (Петропавл), М.А.Шестаков (Семей), В.Д.Осовнин (Көкшетау), Н.Л.Зеланд (Верный), В.К.Барсук, Б.М.Мариупольский (Петропавл), А.А.Полубинский (Ақмола облысының облыстық дәрігері) және басқалар бар еді.¹⁷

Саяси айдаудағылардың өлкетану жұмысына қатысуының жарқын мысалы Семей статистика комитетінің қызметі болып табылады. Ол 1883 жылы саяси айдаудағы Е.П.Михаэлистің көмегімен ашылды. Оған айдаудағы халықшылдар Н.И.Долгополов, А.А.Блек, А.А.Леонтьев, С.С.Гросс, П.Кашинский, жергілікті өлкетанушылар А.Земляницын, Г.Шестаков, А.Герн, С.Никитин және басқалар қатысып тұрды. Олармен бірге комитетте Абай Құнанбаев, Әміре Айтбакин, Ақүн Мұнайтпасов болды.

Өлкетанушылардың күш-жігерінің арқасында этнография, жергілікті өсімдіктер және жануарлар дүниесі, минералогия бойынша бай экспонаттар жинақталған жергілікті мұражай құрылды. Бұл Қазақстанда ғана емес, бүкіл Сібірге де мәлім мұражайлардың бірі болатын. Сонымен бірге, статистика комитетінің кітапханасы ашылды. Оған Ертіс өңіріне қатысты кітаптар, көркем әдебиет жинақталды, балалар кітабы бөлімі жұмыс істеді. Кітапхана ондаған газеттер мен журналдар алып тұрды. Өлкенің мәдени өмірінде статистика комитеті зор рөл атқарды. Географиялық қоғамның Семей бөлімін ашу туралы мәселе қойылды. Семей өлкетанушылары өз мақалаларын «Семипалатинские областные ведомости», Семей облысының «Памятные книжки», «Восточное обозрение», «Сибирская газета» газеттерінде жариялап тұрды.

Ташкенттің ғылыми мекемелері Оңтүстік Қазақстанды зерттеу орталығына айналды. Онда халықшылдар П.И.Пашино, Г.С.Загряжский, Д.Иванов, В.И.Межов, Г.Усов, И.Гейер, Е.Смирнов және басқалар ғылыми қызметпен айналысты. Алайда отаршылдық әкімшілікте маңызды қызметтер атқарған Н.И.Гродеков, С.А.Идаров, Н.А.Маев, Г.А.Арендаренко, А.П.Хорошхин, М.А.Терентьевтер де жергілікті мәселелерді зерттеумен шұғылданды. Жергілікті өлкетанушылар олармен тығыз байланыста болды. «Материалы для статистики Сырдаринской области», «Туркестанские ведомости» газеттерінде өлкетанушылық сипаттағы көптеген зерттеулер жарық көрді. Қазақстан проблемалары бойынша бірнеше арнаулы зерттеулер басылып шықты. Сонымен бірге мұнда да ғылыми қоғамдардың қызметіне қазақтар мен татарлар қатысты. Е.Букин, Н. Жетпісбаев, Ә. Диваев, Қ. Қостанаев ерекше зерттеулер жүргізді.

Зерттеу қызметі орталықтарының бірі Жетісу болды. Мұнда П.П. Семенов-Тянь-Шанский, кейініректе А.Н.Краснов, А.Ф.Голубев, М.И.Венюков экспедициялық сапарлар жасады. Н.А. Аристов, Ф. Костенко, Н.Н. Пантусов, Г.С. Загряжский, Р.И. Метелицын, В.А. Монастырский, А.Флеров және басқалар ғылыми қызметпен айналысты.

Оңтүстік Қазақстан зерттеушілері материалдарын әр түрлі басылымдарда, атап айтқанда, «Туркестанские ведомости», «Семиреченские областные ведомости» газеттерінде, үздіксіз шығып тұрған «Материалы для статистики Туркестанского края», «Материалы для статистики Сырдаринской области», «Памятные книжки Семиреченской области» атты сериялық еңбектерде, ведомстволық басылымдарда жариялап отырды.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды зерттеумен Ташкент қаласындағы Түркістандағы әр түрлі ғылыми қоғамдарына біріккен адамдар айналысты. Н.Л.Зеланд, Н.И.Маев, А.П.Хорошхин, В.И.Межов, Г.А.Арендаренко, Е.Т.Смирнов, И.В.Аничков, И.Гейер, Н.П. Остроумов осындай өлкетану қоғамдарының қатысушылары болды.

Сонымен қатар, жергілікті жерден шыққан, «Қазақтардағы дене және ақыл-ой тәрбиесі», «Орыс-қазақ және қазақ-орыс сөздігі» деген мақалалардың авторы Ешмұхамед Букиннің өлкетанушылық еңбектерін атап өту қажет. Құдабай Қостанаев «Перовск және Қазалы уездері қазақтарының этнографиялық очеркі» деген еңбек жариялады. Ноғайбай Жетпісбаев археологиялық жұмыстармен айналысты. Мұнда Ш.Ибрагимов те жұмыс істеді. Әбубөкір Диваев қазақ фольклористикасы жөнінде алуан түрлі материалдар жинап, жариялады.

1896 жылы «Дала облыстарын зерттеу жөніндегі экспедиция» жұмыс істей бастады. Далалық өлкенің барлық уездерін зерттеу жөніндегі бұл экспедиция құрғанда Мемлекеттік мүлік министрлігі зерттеу нәтижелерін Қазақстанда жер саясатын жүргізуге пайдалануды көздеді. Экспедицияның міндетіне аумақты табиғи-тарихи жағынан зерттеп, суреттеу, жер түрлерін, бұл мәселедегі ауылдар мен болыстардың маңызын, шаруашылық жүргізу, жерді пайдалану тәсілдерін анықтау кірді. Ресейдің Орталық губернияларынан әкелінген шаруаларды қоныстандыру мақсатында шаруашылық-статистикалық зерттеуге баса көңіл бөлінді. Экспедицияның құрамына Ф.А. Щербина, Ә. Бөкейханов, Л.К. Чермак, П.А. Васильев, Н.Ф. Гусев, Н. Белев, В.А. Владимировский, Н.Ф. Дмитриев, қазақ зиялыларының үлкен тобы – Ұ. Базанов, Т. Жалмұхамедов, И. Жақсылыков, И. Құдайқұлов, И. Тілекеев, Г. Саркин, Р. Мәрсеков, Е. Итбаев, М. Бекетаев, М.Шомбалов, Д.Сатыбалдин, Т.Есенқұлов және басқалар кірді.

XIX ғасырдың 60-90-жылдарында қазақ зерттеушілері дүниетанымының қалыптасуына халықшылдық идеология көп әсер етті. Олар айдаудағы халықшылдардың көзқарастары мен әдіс-тәсілдерін меңгерді. Алайда олардың арасында идеялық алшақтықтар да болды. Олардың бір бөлігі үстем тап позициясын ұстанып, өткенді дәріптеді. Ал тұтас алғанда, қазақ қоғамдық ой-пікірі патриархаттық қалдықтарынан, идеялардағы жетілмеушіліктен, нысандарындағы толыспаушылықтан арыла бастады. Қазақ ағартушылары көшпелі қоғамдағы тоқыраушылыққа қарсы шықты, егіншіліктің және тұтас қоғамдық өмір дамуының маңыздылығын түсінді.

Экспедицияға қатысушылар арасында экономистер, ботаниктер, топырақтанушылар, агрономдар болды. Олар материалдар жинап, Қазақтардың жер пайдалануы жөнінде Ф.А.Щербинаның экспедициясы жинап, өңдеген материалдардың он үш томын басып шығаруға әзірледі (I–XIII т. 1898–1908). Бұл материалдар XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ шаруашылығының жай-күйі жөніндегі теңдесі жоқ деректеме болып табылады. Қазақтардың шаруашылығы, шаруалардың қоныстануы тақырыптарындағы материалдар XIX ғасырдың аяғында журналдар мен газеттердің беттерінде кеңінен жарияланды. Алайда мұндай мақалалар авторларының көпшілігі Ресейдегі аграрлық дағдарысты шаруаларды өзге жерге қоныстандыру есебінен шешуге болады деген пікірде болды. Олар қазақ ауылдарының жағдайын, қазақ халқының менталитетін ескермеді.

Алайда аграрлық қатынастарды зерттеушілер еңбегінің құндылығы мынада: олар мол деректі материалдар қалдырды, өлі күнге дейін маңызы зор статистикалық жұмыстар жүргізді.

Ғылыми қоғамдарды қызықтырған тағы бір мәселе қазақ халқының тарихы болды. Қазақстан тарихы көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Қазақ халқының өзіндік ерекшелігін зерттеушілер білімнің әр түрлі салалары бойынша жұмыс істеді. Саяси жер аударылғандардың назарын Қазақстан археологиясы аударып, Н.Коншин, Д. Кастанье, А. Харузин, Л. Чермак, Д.А. Клеменц, Л. Каллаур, Д.И. Ивановтар Қазақстандағы бірқатар объектілер туралы еңбектер жариялады. Қазақтардың этнографиясы жөнінде де көптеген мөлшерде мақалалар жарық көрді. Осы сипаттағы барынша қызықты еңбектердің бірі

Ф.Зобниннің «Қазақ даласындағы еріксіздер, құлдар және төленгіттер туралы мәселе жөнінде» деген еңбегі еді. Мұнда мұрағат материалдары мен қолда бар әдебиет пайдаланылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында зерттеушілер статистикалық деректерді жинап, өңдеу барысында көлемді жұмыс жүргізді. Мәселен, XIX ғасырдың 70–80-жылдарында Қазақстанда халық санағы жүргізілді. Е.Михаэлис пен А.Тилло Семей қаласы және бүкіл Қостанай уезі бойынша халық санағын жүргізді. Статистика комитеттерінің күшімен халық және түтін санағы, әскери ат санағы жүзеге асырылды. Мәселен, 1888–1892 жылдарда әскери ат санағы ішінара Ақмола және Семей облыстарында да жүргізілді.

Қазақстанды басқару саласындағы әкімшілік реформаларға байланысты қазақтардың дағдылы құқығын зерделеп, жүйеге келтіру керек болды. XIX ғасырдың қыркыншы жылдарынан бастап әр түрлі мекемелер қазақтардың дағдылы құқығы жазбаларын жинауға кірісті.

Қазақтардың дағдылы құқығы бойынша Д. Андре, А. Леонтьев, И.И. Крафт, Г.С. Загряжский, Н. Гродеков және басқа зерттеушілер көп жұмыс істеді. Мәселен, сот ісін жүргізу, отбасы, жер құқығы жөніндегі халықтық ғұрыптар жазбасы Семей комитетінің назарын аударды.

Қазақтардың дағдылы құқығы жөніндегі материалдарды жинауға А.Л.Леонтьев, С.С.Гросс, А.Блок, Е.Михаэлс, А.Карелин, Н.Якимовтар бастамашы болды. 1886 жылы статистика комитеті «Қазақтардың заңдық ғұрыптарын зерттеуге арналған материалдарды» басып шығарды.¹⁸ Оған саяси жер аударылғандардың еңбектері енді.

Қазақ жұртшылығы дағдылы құқық жөніндегі басылымның жарық көруіне ризашылықпен қарады. Ол туралы «Дала уәлаятының газеті» арнаулы хабар басты.¹⁹ Бұл жинаққа қосымша 1890 жылы А.Леонтьев «Қазақтардың дағдылы құқығы» деген мақала жариялады. Мұнда автор қазақтарда шарифаттың ешқашан да құқыққа негіз болмағанын көрсетті. Мұсылман діні де, XIX ғасырдың аяғына қарай енген орыс ықпалы да далада ежелден келе жатқан дағдылы құқықты бұза алмады. Бұл қағидаға басқа заңгерлер – Н.И.Гродеков, Г.С.Загряжский, А.Изразцов, Р.И.Метелицын қосылды.

Қазақстан жөніндегі ғылыми материалдардың қомақты қорын жасауда облыстық статистика комитеттері едәуір рөл атқарды. Статистика комитеттері туралы ережеде былай делінген: «Бұл комитеттердің басты мақсаты жергілікті әкімшілік статистиканы дұрыс ұстау, атап айтқанда: әрбір губернияда немесе облыста үкіметтің талап етуімен және Орталық статистика комитетінің нұсқауымен сол губернияның немесе облыстың жер мөлшері мен жерінің сапасы, халық саны және өндіргіш күштері туралы дәл статистикалық мәліметтер жинаудың мейлінше дұрыс әдістерін белгілеу және бұл мәліметтерді тексеру мен өңдеу болып табылады...».²⁰ Бұл орайда халықшылдар көп күш жігер жұмсады. 1878 жылы Ақмола, 1896 жылы Орал, 1895 жылы Торғай, 1879 жылы Жетісу, 1887 жылы Сырдария облыстық статистика комитеттері ашылды.

Статистика комитеттерінің басылымдарында облыс бойынша өндіргіш күштер, халық шаруашылығы, суландыру жүйелері, қатынас жолдары, тұрғындар және олардың кәсіптері, алым-салықтар, оқу-ағарту және т.б. туралы егжей-тегжейлі мәліметтер жинақталған шолулар ерекше орын алды.

Бұл шолуға қоса, жиынтық статистикалық кестелер беріліп отырды. Бастапқыда мұндай шолулар «аса мәртебелі» губернаторлардың жыл сайынғы есептеріне қосымша ретінде жазылатын. Уақыт өте келе шолуларда статистикалық материалдармен қатар, жекелеген авторлардың мақалалары да жариялана бастады. Түркістан өлкесінде ұзын саны 100-ге таяу шолу басып шығарылды, соның ішінде: «Жетісу облысы бойынша шолулары» 1882 жылдан 1913 жылға дейін үнемі шығып тұрды, Сырдария облысы бойынша «Шолулар» 1885 жылдан 1895 жылға дейін шығарылды. Бұған қосымша Сырдария облыстық статистика комитеті 1891 жылдан 1907 жылға дейін «Сырдария облысының статистикасына арналған материалдарды» жыл сайын шығарып тұрды.

Комитеттер облыстық шолуларға қоса өз еңбектері мен басқа басылымдарды да шығарды. Мысалы, Сырдария комитеті өз еңбектерінің бір томын, «Сырдария облысының статистикасына арналған материалдар жинақтарының» 13 санын басып шығарды. Жетісу облыстық статистика комитеті «Жетісу облысының ескерткіш кітапшалары мен мекенжай-күнтізбелерінің» (1898—1905) 5 томын жариялады.

Саяси айдауда жүргендер қазақ халқының өткені мен бүгінін халықшылдық тұрғыда зерттеді. Мәселен, этнографиялық зерттеулерде олар әрқашанда әлеуметтік және саяси мәселелер көтеріп отырды. Олардың өз зерттеулері мен мақалаларында либералдық және реформистік бағыт ұстанды. Халықшылдар қазақтардың өмір шындығын экзотика ретінде қарастыруға қарсы шықты. Тұтас алғанда халықшылдар қазақ қоғамының күрделі құрылымын ақырына дейін түсіне алмаса да, олар біреулердің екіншілерін қанауы көңіл аударды, орыс және қазақ халықтарының еңбекші бөлігінің езілген жағдайына қоғамның назарын аударуға тырысты. Патша самодержавиесін сынап, бостандық идеяларын насихаттады.

Қазақстанда саяси айдауда жүргендер өздерінің ғылыми қызметінде халықшылдықтың жалпы идеялық негіздерін басшылыққа алды, бірақ әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық жаңа нақты жағдайлар оларды көбінесе күтпеген тұжырымдар жасауға мәжбүр ететін. Олар шет аймақтардың әлеуметтік-экономикалық өміріне капитализмнің енуін аңғара отырып, осыған байланысты өлкедегі шаруалардың қоныстануына және жұмысшылардың жағдайына, өңдеуші және тау-кен өнеркәсібінің дамуына ерекше ден қойды. Халықшылдар жазған еңбектер патша әкімшілігінің ресми басылымдарымен салыстырғанда шыншыл және ғылыми жағынан орнықты болды.²¹

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аумағында көптеген тарихи-статистикалық, этнографиялық, геологиялық, географиялық экспедициялар жұмыс істеді. Әдетте, олардың белсенді қатысушылары халықшылдар болды. Әрбір экспедицияға жергілікті ұлт өкілдері, көбінесе қазақтар жолбасшы және тілмаш болып қатысты.

Жолбасшылар мен тілмаштар халықшылдармен тығыз байланыста болды. Тілмаштар көп нәрсеге қанығып қана қойған жоқ, сонымен қатар, өздерінде бар мәліметтерді беруге де өзін тұрды. Олар білімді, өз халқының материалдық және рухани мәдениетін насихаттаушылар болды, дала аңыздарын, билердің аса маңызды билік шешімдерін, дағдылы құқық ережелерін, рәсімдер мен әдет-ғұрып, мал шаруашылығын жүргізу жүйесін, көшіп-қону жолдарын және т.б. жақсы білді. Кейіннен бұл мәселелердің көбісі халықшылдардың ғылыми еңбектерінде көрініс тапты.

Екі халық өкілдерінің мұндай өзара қатынастары, олардың арасындағы байланыстар қазақтар мен орыстардың жақындасуына себепші болды. Қазақ және орыс өкілдерінің шығармашылық достастығы қазақ қоғамдық ой-пікірінің дамуында демократиялық негіз қалады. Орыс отаршылдарына қарама-қайшы, орыс демократиялық және революцияшыл ой-пікірінің өкілдері қазақ және орыс зерттеушілерінің арасында достық қатынастардың дамуына жәрдемдесті.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда ғылыми қоғамдардың дамуы көптеген қазақ зерттеушілерінің қалыптасуына әсер етті. Олар қазақ ағартушыларының озық идеяларын қабылдап, саяси жер аударылғандардың ғылыми көзқарастарымен және методологиясымен танысты. Қазақ зерттеушілері өз халқының тарихы, әдебиеті мен өнері жайлы құнды деректер жинастырып, көптеген еңбектер жариялады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ұлттық баспасөзі дүниеге келді. 1870—1882 жылдарда Ташкентте «Түркістан уәлаяты газеті» шығып тұрды. Ол алғашында 500 дана таралыммен шыққан «Туркестанские ведомости» қосымша ретінде шығып, кейіннен дербес органға айналды. Шартты басылымның негізі патша әкімшілігінің әр түрлі өкімдері мен нұсқауларын тарату болды. Сонымен бірге, өлкенің әр түрлі жерлеріне сипаттама берілді. Саяхаттар, егіннің шығымы, ауыл шаруашылығының жай-күйі — мал аурулары, эрозия, су пайдалану туралы жекелеген мәліметтер айтылды. Газет беттерінен кеніштердің ашылуы, өңдеуші өнеркәсіптің жай-күйі, телеграф жүргізу, әйел мәселесі және этнография жөніндегі әр түрлі мәліметтер көрініп отырды. Басылымды Ш.Ибрагимов пен Х.Жанышев редакциялады.

1888-1902 жылдарда Омбыда қазақ тілінде «Дала уәлаятының газеті» атты газет шығып тұрды. Бұл «Акмолинские областные ведомости» газетіне қосымша болатын. Оның беттерінде ағартушылық идеялары насихатталды. Ресми бөлімде әкімшіліктің әр түрлі қаулылары мен өкімдері жарияланды. Оның беттерінде белгілі бір дәрежеде қазақтардың тұрмысы, мәдениеті жөніндегі әр түрлі мәселелер көтерілді. Қазақ тарихи аңыздарының және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Бозжігіт», «Еңлік-Кебек» эпосының нұсқалары, Қожанасыр, Алдаркөсе туралы, өнші Жиренше туралы әр түрлі сюжеттер және басқа да материалдар жарияланды. Сондай-ақ қазақ көсемсөзшілері мен зерттеушілерінің мақалалары басылып тұрды.

Н. Жетпісбаев, Ш. Ибрагимов, А. Айтбакин, М. Бабажанов, Х. Қаржасов, С. Батыршин, Б. Дауылбаев, М. Шорманов, Ә. Диваев, Е. Букин, С. Нұрмұхамедов, Т. Сейдалин, А. Сейдалин, С. Жантөрин сияқты зерттеушілер өз қызметімен және мақалаларымен қазақтар арасында ғылым мен қоғамдық ой-пікірдің дамуына жәрдемдесті. Сөз жоқ, олардың бәрі ғылыми қоғамдардың жұмысына түрліше қатысты, алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің идеяларын өзінше қабылдады, бірақ қазақ зерттеушілерінің Омбы, Семей, Ташкент, Орал және басқа қалалардың қоғамдық өміріне араласуы XIX ғасырдың 70—90-жылдарындағы Қазақстанның қоғамдық саяси өмірінің құрамдас бөлігі болды.

Қазақ ағартушы-демократтарының революцияға дейінгі Қазақстандағы ғылыми қоғамдардың жұмысына қызу араласуы қазақ халқының демократиялық орыс мәдениетімен, орыс азаттық қозғалысына қатысушылар — саяси жер аударылғандармен байланыс жасауына кең жол ашты.

Орыс ғалымдары қазақ, дүнген, ұйғыр және басқа да халықтар арасында шын көңілмен және жанқиярлықпен жұмыс істеді. Олар бұл халықтарға білім негізін таратуға ұмтылды. Нақ сондықтан патшалық өкімет орындары озық зиялылардың белсенділігіне тым салқын қарады, айдауда жүргендердің қызметі халықтың неғұрлым артта қалған топтарына ықпал етуі мүмкін деп қауіптенді.

Бұл орайда демократиялық орыс мәдениетін таратушы қазақтың демократ ағартушылары Шоқан Уәлихановтың, Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсариннің Қазақстандағы ғылыми қоғамдар жұмысына тартылуының маңызы зор болды.

¹ ПСЗРИ. Собрание второе, т. XIX. Отделение второе.

² *Алекторов А.* Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Журнал МНП, № 12, 1905, 159-б.

³ *Тажисбаев Т.* Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века, А., 1962, 268, 274, 281-б.

⁴ *Бұл да сонда*, 282–307, 322–329-б.

⁵ *Бұл да сонда*, 332–353-б.

⁶ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под ред. П. П. Семенова-Тян-Шанского, т. XVII. Киргизский край. СПб., 1903, 173-б.

⁷ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 3804, л. 39–42.

⁸ *Сабитов Н.* Мектебы и медресе у казахов. А., 1950, 16–17-б.

⁹ ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 494, л. 84–86; Туркестанские ведомости. 1874, 22 июня.

¹⁰ *Сабитов Н.* Көрсетілген еңбегі, 19–20-б.

¹¹ Шертпе – бір саусақпен тартылатын әліс. Шертпе әдісі солтүстік-шығыс Қазақстанда кеңінен тараған.

¹² Біржанның өмірінен алынған бұл эпизод М. Төлебаевтың 1946 жылы Қ. Жұмалиевтің либреттосына жазылған «Біржан мен Сара» операсына енген.

¹³ *Львович Л.* По киргизской степи. Пг., 1914, 108–109-б.

¹⁴ Этнографическое обозрение, кн. 3. М., 1889.

¹⁵ Туркестанские ведомости, 1890, 16 октября.

¹⁶ *Масанов Э. А.* Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. А., 1966, 207–214-б.

¹⁷ *Галиев В. З.* Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX века). А., 1981, 36–85-б.

¹⁸ Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Труды Семипалатинского обл. стат. комитета, вып. 1. Омск, 1886.

¹⁹ Дала уәлаятының газеті, 1889, № 10, 10 марта.

²⁰ ЦГА РК, ф. 15, оп. 2, д. 44, л. 42.

²¹ *Сапарғалиев Г. С., Дьяков В. А.* Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане. А., 1971, 163–233-б.

Төртінші тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

1. ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӨЛКЕ ХАЛҚЫ

ХХ ғасырдың басында Ресей империясының ішкі губернияларынан күрт өскен көші-қон ағыны нәтижесінде де, әсіресе қоныстанушылардағы едәуір табиғи өсім есебінен де Қазақстан халқының одан әрі тез өскені байқалды. 1897–1917 жылдарда ғана, яғни Ресей империясының Бірінші жалпыға бірдей санағынан кейінгі алғашқы екі онжылдықта, Қазақстан халқының саны (оның қазіргі аумағына жақын аумақта), біздің есептеулеріміз бойынша 4147,7 мың адамнан 5045,2 мың адамға, яғни 25,7 пайызға көбейді.

Бірақ осы онжылдықта Ресей империясындағы қазақтар саны күрт құбылып отырды: егер 1897–1915 жылдарда олардың саны 3881,8 мың адамнан 4753,6 мың адамға дейін, яғни 22,4 пайызға өссе, 1917 жылы олар небәрі 4061,3 мың адам болды, яғни 1915 жылмен салыстырғанда олардың саны 22,3 пайыз кеміген, ал 1897 жылмен салыстырғанда, яғни 20 жыл ішінде небәрі 180,5 мың адамға, яғни 4,5 пайызға өскен. Осының салдарынан Ресей халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 1897 жылғы 3,02 пайыздан 1915 жылғы 2,69 пайызға дейін және 1917 жылы 2,3 пайызға дейін кеміп кеткен және байырғы халықтың басым бөлігі шоғырланған Қазақстанда бұл ауытқу айқын көрінді: 1897 жылы өлкеде (қазіргісіне жақын аумақта) қазақтар 3384 мың, 1915 жылы – 4205,2 мың, ал 1917 жылы – 3615,1 мың адам болды.

Сонымен, осы жылдар ішінде қазақтар саны небәрі 231 мың адамға, яғни 6,8 пайызға өскен. Бұл орайда негізгі өсім 1915 жылға дейін болды, ол кезде қазақтар қатары 821 мыңдай адамға, яғни 24,3 пайызға көбейген еді. Қорытындысында өлке халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы 1897 жылғы 81,7 пайыздан 1917 жылғы 59,8 пайызға дейін кеміп кетті. Қазақтар арасындағы демографиялық жағдайдың нашарлауы, бірінші кезекте оның табиғи өсуінің төмен болуымен, яғни бала тууының адам өлімінің басымдық деңгейінен төмен болуымен түсіндіріледі. Өлкенің негізгі демографиялық деректерінің табиғи өсу деңгейіне салыстырмалы талдау жасау бұл мәселе бойынша айқын мысалдар береді. Негізгі алты облыс бойынша 1897–1906 жылдарда жалпы алғанда 1 мың адамға халықтың табиғи өсімі 11,3 пайыздан, ал 1907–1916 жылдарда – 15,3 пайыз; Ақмола облысы бойынша алғанда, қоса алынған орыстар мен украиндардың үлес

салмағы 1897 жылғы 33,0 пайыздан 1917 жылғы 55,7 пайызға дейін өскен, осы екі онжылдық ішінде халықтың табиғи өсімі 38,9% болған. Қазақтар басым болған облыстарда табиғи өсім едәуір төмен: Жетісуда – 25,7%, Сырдарияда – 25,6%, Оралда – 20%, Семейде – 15,6%. Ал Торғай облысында орыстар мен украиндардың үлес салмағы қоса алғанда 1897 жылғы 7,7 пайыздан 1917 жылғы 37,6 пайызға дейін өскен, халықтың табиғи өсімі бұдан едәуір жоғары – 35,1 пайыз болды. Бұл сарын өлкенің отырықшы және көшпелі халқының табиғи өсімі деңгейін салғастырған кезде бұдан әлдеқайда айқын көрінеді. Оның барлық облыстарында көшпелі халық қазақтар болатын, бұған Жетісу облысы ғана қосылмады, Пішпек және Пржевальский уездерінде көшпелі халық негізінен қырғыздар болатын.

Мысалы, Ақмола облысында 1900 жылы отырықшы халықтың табиғи өсімі оның жалпы санына шаққанда 1,99%, ал көшпелі халықта – барлығы 0,76%; тиісінше 1901 жылы – 2,78% және 0,54%, 1914 жылы – 3,25% және 0,92% болды, яғни қазақтарда табиғи өсім орыстар мен украиндарға қарағанда 1909 жылы 2,6 есе, 1910 жылы 5,1 есе, 1914 жылы – 3,5 есе төмен болған. Бұл сарын Торғай, Орал, Жетісу және өлкенің басқа облыстарында бірсыпыра ауытқулармен байқалды. Қазақ халқы табиғи өсімінің төмен деңгейіне көшпелі тұрмыс салтының ауыр жағдайлары, эпидемиялық аурулардың кең таралуы және медициналық қызмет көрсетудің болмауы себепті оның қатарындағы, әсіресе балалар арасында өлім-жітімнің жоғары болуы себеп болды. Қазақтардың 1916 жылғы көтерілісінің зардаптары да ерекше келеңсіз рөл атқарды. Оны патшаның жазалау отрядтары басып, жаныштап сол кезде осы ұлт-азаттық қозғалысқа қатысушылар ғана емес, сонымен қатар бейбіт тұрғындар (қарттар, әйелдер мен балалар) да мыңдап қаза тапқан еді. Қазақтардың едәуір бөлігі империя шегінен Қытайға, Түркияға және басқа елдерге үдере көшіп кетті. 1916 жылы Жетісу облысынан ғана шетелге 150 мыңға жуық қазақ көшіп кетті. Зерттеуші ғалымдар Сырдария және Жетісу облыстарынан эмиграцияға кеткен қазақ халқы одан кем болмас деп санайды.

Өлкенің басқа аймақтары бойынша байырғы халықтың да, келімсек халықтың да аумақтық орналасу ерекшелігі жалпы қалыптасқан тарихи-демографиялық жағдайлармен, көші-қон үрдістерімен және табиғи өсім деңгейімен анықталды. Атап айтқанда, оның өте әрқелкілігі болды. Сөйтіп, XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында 70% болатын қазақтардың негізгі көпшілігі өлкенің екі аймағында, оның оңтүстігі мен батысында шоғырланды. Оңтүстік облыстарда – Сырдария және Жетісу облыстарында 1897 жылы 1,2 миллион қазақ (тиісінше, 709 мың және 515 мың қазақ) тұрды. Мұның өзі өлкедегі бүкіл байырғы халықтың 36,0%-ы (тиісінше 20,8 және 15,2%) болды. 1917 жылы да бұл аймақтағы қазақтардың үлес салмағы нақ сол деңгейінде қалды деуге болады – 34,3% (тиісінше 24,4 және 13,9%). 1,1 миллионнан 1,2 миллионға дейін қазақтар тұрған батыс аймақта (яғни Торғай және Орал облыстарында; Ішкі Ордада және Маңғыстау өлкесінде) олар 1897 жылы - 34,8%, ал 1917 жылы – 35,4% болды. Байырғы халықтың жалпы санының 17–18%-ы Шығыс және Орталық Қазақстанның үлесіне тиді, бұл аймақтардың аумағы негізінен Семей облысының құрамына кіретін еді, онда 1897–1917 жылдары 500 мыңнан астам қазақ тұрды. Солтүстік Қазақстанда, яғни Ақмола облысында өлкедегі қазақтардың жалпы санының небәрі 13 пайызы тұрды, дегенмен олардың саны осы 20 жыл (1897–1917) ішінде 100 мыңдай адамға, 389-дан 482 мың адамға дейін көбейді.

Өлкенің негізгі аймақтарының көп ұлтты халқының құрамындағы қазақтардың үлес салмағы осылайша аумақтарға біркелкі орналаспауына сәйкес анықталды. Бұл орайда өзінің ежелгі аумағында Ресейге қосылудан басталып, жиырмамыншы ғасырдың басында ерекше күшейген қазақтар үлес салмағы кемуінің жалпы сарыны (1897 жылғы 81,7%-дан, 1917 жылғы 59,8%-ға дейін) өлкенің барлық аймақтарында, соның ішінде, қазақтар салыстырып алғанда мейлінше тығыз қоныстанған аймақтарда да айқын көрінді. Мысалы, Сырдария облысында байырғы халықтың үлес салмағы 1897—1917 жылдар аралығында 29,1%, 88,8%-дан 59,7%-ға дейін, Жетісу облысында — 35,2%, 77,6%-дан 42,4%-ға дейін, Семей облысында — 21%, 88,3%-дан 57,3%-ға дейін, Торғай облысында — 22,4%, 90,6%-дан 58,2%-ға дейін, Орал облысында — 18,8%, 71,3%-дан 52,5%-ға дейін қысқарған.

Осы 20 жыл ішінде жинақы тұратын Ішкі Орда (12,2%-ға, 96,5%-дан 84,3%-ға дейін) және Маңғыстау уезінде де (7,3%, 93,0%-дан 82,7%-ға дейін) қазақтардың үлес салмағы едәуір азайды. Осы екі әкімшілік бөліністе ғана қазақтар басым көпшілік болды, ал Ақмола және Жетісу облыстарында олар жартысынан әлдеқайда аз болып шықты (тиісінше 40,5% және 42,4%). Үш облыста: Сырдария, Торғай және Орал облыстарында олар жартысынан сәл көп болды (тиісінше 59,7%, 58,2% және 52,5%). Қазақтардың үлес салмағы үштен екіге біршама жоғары болуы Семей облысында ғана байқалды — 67,3%. Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінде және Орал облысының Орал уезінде қазақтардың үлес салмағының қысқаруы ерекше айқын көрінді. Олар мұнда 1917 жылы бүкіл халықтың небәрі ширегін ғана құрады (25,0%, 24,1% және 25,3%), ал Қостанай уезінде қазақтар оның барлық халқының үштен бірінен сәл асты (35,3%).

Қазақстанның байырғы халқы үлес салмағының азаюына ғасырдың басында орыстардың, украиндардың және басқа да ұлт өкілдерінің империяның ішкі аймақтарынан қоныс аудару ағымының ерекше көп өскен көші-қон үрдісі де қатты әсер етті.

Бұл орайда аймақтың алты облысында халықтың күрт өсімі 1897—1917 жылдарда 1 301,4 мың адам болды, яғни оның табиғи өсіміне (1 446,1 мың адам) теңелді деуге болады. Осы жылдар ішінде Қазақстанға империяның шет аймақтарына қоныс аударушылардың 24,9%-ы, яғни шамамен төрттен бірі көшіп келді. Аймаққа столыпиндік аграрлық реформа нәтижесінде 1906—1912 жылдарда келген 360,7 мың келімсектер бойынша деректерге талдау жасау, олардың 80,6%-ы Украинадан шыққандар, ал қалған 19,4%-ы Ресейдің оңтүстігінен келгендер екенін көрсетеді. Украинадан келгендер арасында Полтава, Харьков, Киев және Чернигов губернияларының, ал Ресейдің оңтүстігінен келгендер арасында Воронеж және Саратов губернияларының тұрғындары басым болды.

Бұл орайда осы қоныс аударушылардың негізгі көпшілігі Ақмола және Торғай облыстарына, бастапқы кезде ғана олардың бір бөлігі өлкенің басқа облыстарына қоныстанды. Мысалы, 1897—1916 жылдарда қоныс аударған 1 301,4 мың адамнан Ақмола облысына 731,5 мың адам, яғни 56,2%-ы және Торғай облысына 199,0 мың адам, яғни 15,3%-ы келді. Сондықтан Ақмола облысында күрт өсу қарқыны табиғи өсу деңгейінен 2,2 есе асып түсті (1897—1916 жылдарда 325,2 мыңның орнына 731,5 мың). Қоныс аударушылардың жалпы көлемінен Семей облысына 130,1 мың адам (10,0%), Жетісуға —

118,5 мың (9,1%), Оралға — 82,0 мың (6,3%) және Сырдарияға — 40,0 мың (3,1%) адамнан келеді.

Осының, сондай-ақ келіміз халықтың жоғары табиғи өсімінің нәтижесінде орыстар саны 1897 жылғы 451,2 мыңнан 1917 жылы 1091,9 мыңға дейін, яғни 2,4 есе өсті, ал олардың үлес салмағы 11,4% орнына 18,4%-ға жетті. Осы уақыттың ішінде украиндар саны 79,3 мың адамнан 653,3 мың адамға, яғни 8,3 есе, ал олардың үлесі 2,0%-дан 11,0%-ға дейін көбейді.

Сонымен қоса алғанда орыстар мен украиндар 1917 жылы Қазақстанда 1745 мың адамнан асты және өлкенің бүкіл халқының үштен бірінен сәл кем — 29,4%-ы болды. Орыстар мен украиндар үлес салмағы санының бұл тез өсу сарыны ХХ ғасырдың одан кейінгі жылдарында одан да жоғары қарқынмен дамуын жалғастырды.

Көші-қон өсімінің негізгі бағыттарына сәйкес орыстар мен украиндардың аумақтарда орналасуы да біркелкі болмауымен ерекшеленді. Олардың үштен бірінен астамы — 33,6%-ы Қазақстанның солтүстігінде, Ақмола облысына шоғырланды: 1917 жылы 344,5 мың украин және 241,8 мың орыс болды. Олар тиісінше облыстағы бүкіл халықтың 29,6%-ы және 20,8%-ы, қосып алғанда жартысынан астамы — 50,4%-ы болды. Орыстар мен украиндар ең көп қоныстанған жер Қазақстанның батысы болды, олар 1917 жылы тиісінше 495,8 мың және 210,2 мың адам, ал қосып алғанда — 706 мың адам, яғни осы аймақ тұрғындарының 41,0%-ынан астамы болды. Оның үстіне Орал облысында орыстар — 359,2 мың, ал украиндар — 25,8 мың болып, олар бүкіл облыс халқының тиісінше 41,4%-ы және 3,0%-ы, ал қосып алғанда — 44,4%-ы болды. Торғай облысында орыстар — 136,5 мың, ал украиндар — 184,6 мың адам еді, олардың үлес салмағы тиісінше 16,0%-ға және 21,6 %-ға, ал қосып алғанда облыс халқының 37,6%-ына жетті. Орталық және Шығыс аймақтарда (яғни, Семей облысында) орыстар мен украиндар саны едәуір көбейді: 68,3 мыңнан 196,5 мың адамға дейін, яғни 2,9 есе көбейіп, олар бүкіл облыс халқының бестен бірінен астамын құрады: қосып алғанда олардың үлес салмағы 1897 жылғы 10% орнына 1917 жылы 21,1%-ға жетті.

Шығыс аймақта қоныстанушы халық негізінен Жетісу казактары және шаруалардың болмашы саны есебінен 92,8 мыңнан 256,4 мың адамға, яғни 2,7 есе өсті. Ал олардың үлес салмағы небәрі 12,1% болды, бұл негізінен Жетісу облысының орыстары мен украиндары есебінен: 191 мың адам және облыс халқының 20,8%-ы еді. Қоныс аударушылар ең аз қоныстанған облыс болып Сырдария облысы қала берді, онда 1917 жылы 75,4 мың орыстар мен украиндар болып, олар облыс халқының небәрі 5,9%-ын құрады. Қоныстанушылар арасында орыстар екі есе дерлік басым түсті, бұған Ақмола және Торғай облыстары қосылмайды, оларда 1917 жылы тиісінше украиндар 344,5 мың және 184,6 мың адам болды, ал осы облыстар халқының құрамындағы олардың үлес салмағы тиісінше 29,6 және 21,6%-ға жетті.

Сонымен, ХХ ғасырдың басында қазақтар, орыстар мен украиндар бүкіл өлке халқының 87%-ынан 95%-ына дейін құрады, онда бұлардан басқа татарлар, өзбектер, дүнгендер, мордвалар және басқалар да тұрды. 1897 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда шамамен 55 мың татар, 55 мың ұйғыр, 30 мың өзбек, 15 мың дүнген, 10,5 мың мордва және т.б. тұрған. ХХ ғасырдың басында олардың саны біршама көбейді, мысалы, 1917 жылы өлкеде енді 93 мыңға жуық татар, 25 мың мордва және т.б. болған. Татарлардың едәуір көпшілігі Ақмола (20 мың), Семей (38,3 мың), Орал (14,5 мың) және Жетісу

(13,0 мың) облыстарында тұрды, өзбектер негізінен оңтүстікте, ал ұйғырлар мен дүнгендер Жетісу облысында мекендеді. Мордвалардың негізгі бөлігі Акмола облысында (22,2 мың), әсіресе оның Көкшетау (18,3 мың) және Петропавл (3,9 мың) уездерінде тұрды.

Қазақстан тұрғындарының 90%-ынан астамы ауылдық жерлерде қоныстанды. Олардың басты кәсібі ежелден көшпелі мал шаруашылығы болатын. ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында егіншілік халықтың көп бөлігінің негізгі кәсібіне айналады. Онымен қоныс аударушы шаруалардан басқа қазақтар да айналысты, олар 1897 жылғы санақ бойынша өлкедегі бүкіл егінші халықтың 55,4%-ы болды.¹ Село тұрғындарының басым көпшілігі – 2/3 бөлігіне жуығы қазақ шаруалары және қоныс аударушы шаруалар кедейлер мен батырактар еді.² Таптық жіктеліс қоныс аударушылар деревнясында ғана емес, сонымен қатар қазақ ауылында да күшейді: жер мен мал ірі феодалдардың, байлар мен кулактардың қолына шоғырланды. ХХ ғасырдың басында өлкедегі төрт далалық облыстың 10 уезінде жылқының 88%-ынан 91%-ына жуығы ауқатты шаруалар мен байлардың иелігінде болды.³ Ішкі ордадағы бір ірі феодал 700 десятина жерге егін салып, сату үшін мал өсірген, 20–30 тұрақты және 300–400 маусымдық жұмысшы жалдаған.⁴

Ірі байлар ағайынды Баймұхамедовтердің 3,5 мың десятина жері, ал Дербісалы Беркімбаевтың 20 мың десятина жері болған және т.б.⁵ Күйзелген шаруалар ауыл шаруашылық батырақтарының қатарын толықтырып, табыс іздеп шетке кетті.

Өлкеде село тұрғындары мүлдем басым болған жағдайда дегенмен де қала халқының өсуге бейімділігі байқалды. 1870–1897 жылдар ішінде барлық қалаларда қала халқы үш есе дерлік, 1897 – 1914 жылдарда бір жарым еседен астам көбейді. Қазанға дейінгі кезеңде мұнда 28 қала, оның ішінде бесеуі ғана: Шымкент, Әулиеата (Тараз), Түркістан, Перовск (Акмешіт) және Жаркент ежелгі қалалар болды, қалған 23 қала өлкенің Ресейге қосылуы барысында немесе одан кейін пайда болған. Дегенмен де Қазан революциясына дейін мұнда халық саны 50 мың адамнан асатын бірден-бір ірі қала болған жоқ. Тек төрт қала ғана бұл цифрға жақындады: 1915 жылы Оралда – 47,5 мың, 1911 жылы Петропавлда – 43,2 мың, 1913 жылы Верныйда – 43,2 мың және 1911 жылы Семейде – 34,4 мың адам тұрды.⁶ 1914 жылы өлкенің қалған 19 қаласының әрқайсысында халық саны 10 мың адамға да жетпеді.

Қалалардың көпшілігі әкімшілік орталықтар ретінде пайда болды. Бірте-бірте, әсіресе ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында біршама ірі қалаларда – сауда және мал шаруашылығы мен егіншілік өнімдерін ұқсату орталықтарына айналған Оралда, Петропавлда, Верныйда, Семейде, Қостанайда, Шымкентте, Әулиеатада және басқаларында өнеркәсіптік даму үрдісі басталды.

Қалалардың халқы негізінен көші-қон үрдісі есебінен өсті. Қазақстан қалаларында көбінесе орыстар, қазақтар мен татарлар тұрды. 1897 жылы қала тұрғындары арасындағы орыстардың үлес салмағы Орал облысында – 82,8%, Торғай облысында – 76,2%, Акмола облысында – 56,4%, Семей облысында 54%, осы төрт облыс бойынша барлығы 66,7% болды. Осы облыстардағы қала тұрғындарының арасында қазақтар – 16%, татарлар – 14,3%, басқалары 3%-ын құрады.

Қала халқының әлеуметтік құрамы да әр түрлі еді. Зерттеушілердің есептеу бойынша, Орта Азия мен Қазақстанның тоғыз облысындағы қала тұрғын-

дарының 20%-ына жуығы ауыл шаруашылығымен және ауыл шаруашылық кәсіпшілігімен айналысқан (шаруалар, батырактар және басқалар). Әкімшілік, сот және полиция әскери шенділерінің үлес салмағы 7,1%-ға, дін қызметшілері – 1,7%-ға жетті. Ең ірі әлеуметтік топ сауда буржуазиясы болды – 20,3%, бірақ бұған саудада жұмыс істейтіндердің бәрі, соның ішінде жалдама жұмысшылар да енген. Рантаьенің үлесі 2,1% болды. Негізінен өнім өндімейтін еңбекпен айналысқан бұл әлеуметтік топтар 31%-ды құрады.

Орта Азия мен Қазақстанның қала халқының қалған бөлігі (48,8%) кәсібінің тегіне қарай былайша бөлінді: тау-кен, кен өндіру және тамақ өнеркәсібінде – 33,1% (негізінен жұмысшылар мен қызметшілер), малайлар, күндіктер – 9,6%, басқалар – 6,1%.⁷

Дегенмен, революцияға дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық бейнесін оның орасан кең аумағында бытырап жатқан осы азын-аулақ қалалар анықтаған жоқ. Шынына келгенде, Қазақстанды Ресейдің капиталистік даму жолынан өтіп үлгірмеген, өзінің өнеркәсіп пролетариаты болмаған немесе жоқ деуге болатын, басым тұрғыда мал шаруашылығын және патриархаттық-рулық тұрмысты сақтап қалған ұлттық шет аймақтары қатарына жатқызған РКП(б) X съезінің анықтамасымен келісуге болады.⁸ Дегенмен де, Қазақстанда капиталистік өндіріс әдісінің элементтері әлсіз болса да дамыды. Бұл оның неғұрлым алдыңғы қатарлы Ресейге қосылуының ең басты әлеуметтік-экономикалық салдарының бірі болды.

Ғасырдың басындағы Қазақстандағы әлеуметтік-демократиялық жағдайға қысқаша талдау жасаудан оның өлкедегі отаршылдық жағдайды бейнелегені көрінеді: халықтың көп ұлтты құрамының қалыптасу үрдісі күшейді, байырғы халықтың үлес салмағы кеміді және сонымен бірге келімсек халықтың, негізінен алғанда орыстар мен украиндардың үлесі ұлғайды; қалалар мен олардағы халықтың бірсыпыра өсуі байқалып, оның құрамында метрополияның басқа аймақтарынан келген қоныс аударушылар және отаршылдық әкімшілік пен кәсіпкерлікке байланысты әлеуметтік жіктер мен топтар басым болды.⁹

2. ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ

XVIII ғасырдың 30-жылдарының басында басталған Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы 1861 жылғы крепостниктік құқық жойылғаннан кейінгі Ресейде капитализмнің қаулап өсуімен тұстас келді. Ресейдегі капитализм тарихының танымал білгірі В.И. Ленин былай деп атап өтті: «Ресейде капитализмнің басқа аумақтарға кеңеюге ұмтылысы біздің шет аймақтарға ерекше айқын әсер етті және әлі де әсер етіп келеді, ол аймақтарды отарлау орыс тарихының реформаға дейінгі, капиталистік кезеңінде кеңінен жүргізіле басталды. Еуропалық Ресейдің оңтүстігі және оңтүстік шығысы, Кавказ, Орта Азия, Сібір орыс капитализмінің отарлары ретінде қызмет етіп, капитализмнің терең және кеңінен дамуын қамтамасыз етуде».¹⁰

Ресей капитализмінің отары ретіндегі революцияға дейінгі Қазақстанда негізінен өнеркәсіптің екі саласы, жергілікті жерде шикізаттар саласы дамыды. Бұлар тау-кен өндіруші және кен-зауыт өнеркәсібі, сондай-ақ ауыл шаруашылық, көбінесе мал өнімдерін ұқсату жөніндегі өнеркәсіп. Тау-кен өнеркәсібі кенді Алтайда және Орталық Қазақстанда дамыды. Онда түсті металдар мен көмір кен орындары игеріле бастады. Әрине бұл өнеркәсіптің жос-

Қоңырат. 1915 жыл.

парлы дамуы болған жоқ. Кен орындары жеке кәсіпкерлерге сатылды, олар 20 жылдай пайдаланып, кен қоры азайысымен, ол кен орындарын тастап кетті. 30-жылдарда Алтайда А.Демидовтың зауыттары мен кеніштері пайда болды, ол қайтыс болғаннан кейін олар кен құрамынан күмістің табылуы себепті «Кабинеттің» (патша әулетінің) меншігіне көшті. Бұл кәсіпорындарда басыбайлы шаруалардың еңбегі пайдаланылды, артта қалған техника, міндетті күшкөлік міндеткерлігі қолданылды, сондықтан да олар реформадан кейінгі кезеңде құлдырауға ұшырады, ал ХІХ ғасырдың аяғына қарай жекелеген әрекеттерге (1887 жылы Зырянда байыту фабрикасын салу, неғұрлым жетілген өндіріс техникасы мен технологиясын қолдану және т.б.) қарамастан жұмысын мүлде тоқтатты.¹¹

Орталық Қазақстанда көмір және түсті металдар кен орындарын пайдалану неғұрлым табысты болды, оларға ХІХ ғасырдың 30-жылдардың басынан орыс көпестік капиталы назар аударған болатын, бұған мұнда патша әулеті монополиясының болуы да ықпал етті.

1834 жылы көпес С.И.Попов Қарқаралы уезінде Богословск күміс-қорғасын және басқа да бай кен орындарын игере бастады. 1839 жылы ол қорғасын мен күміс балқытуға арналған Благодатно-Степановский (Куфский) зауытын, ал 1849 жылы Александровск (Баянауыл) зауытын салды. Жиырма жылдан сәл астам уақыт пайдаланғаннан кейін екі зауыт та өз жұмысын тоқтатты. С.И.Поповтың мұрагерлері 1858—1859 жылдары Новониколаевск күміс-қорғасын зауытын (Богословск кен орыны негізінде) салды, ол 1877 жылға дейін жұмыс істеді.

ХІХ ғасырдың 40-жылдарында көпестер Н.Ушаков, А.Рязанов, Зотов жергілікті байлардан Қарағанды көмір кенішін, Успенск мыс кеніші бар Нілді алқабын, Жезқазған және Спасск-Воскресенск кенді аудандарын арзанға сатып алып, мыс өндірумен айналысты. Н.Ушаков 1857 жылы Спасск мыс зауытының негізін қалады. С.А.Попов (С.И.Поповтың немересі) 1887—88

Шымқұлақ кеніндегі руданы жоғары шығаратын қол шығыры (1891).

жылдары Қарқаралыға жақын жерде Косьмо-Демьяновск, Балқаш көлінің жағалауына жақын жерде Степановск зауыттарының негізін қалады, олар араға үзіліс салып, біріншісі 1913 жылға дейін, екіншісі 1907 жылға дейін жұмыс істеді.¹²

Бұл кәсіпорындардың бәрін кәсіпкерлер жеткілікті қаражаттары мен тәжірибесі болмай, өндіріс техникасы төмен және білікті жұмысшылары жоқ жағдайда салып, пайдаланды. Олардың иелерінің көпшілігі оңай пайданы қуып кетті де, ақыр аяғында күйзеліске ұшырады.

XX ғасырдың басында жалпы кен өнеркәсібінің кәсіпорындары, алғашқы кезекте мыс өндіретін кәсіпорындар шетелдік кәсіпкерлердің акционерлік қоғамдарының қолына көшті. Олардың арасындағы тұңғыш кәсіпорындардың бірі — 1904 жылы Лондонда бұрын Рязанов пен Козицинаға тиесілі болып келген, XIX ғасырдың екінші жартысында өлкедегі мыс балқыту өнеркәсібінің ошағы болған кәсіпорындарды, рудниктер мен кен орындарын пайдалану мақсатымен құрылған «Спасск кен рудаларының акционерлік қоғамы». Қоғам орыс кәсіпкерлерінен Спасск мыс балқыту зауытымен қоса Спасск-Воскресенск мыс кенішін және Успенск мыс кенішін, Саран және Қарағанды тас көмір кен орындарын, екі темір кенішін сатып алды. Қоғам аралас құрамды — ағылшын-француз қоғамы болды және Франция президенті М.Ф.Карноның ұлы, француз капиталисі Клод Эрнест Жан Карноның байланыстары мен ықпалы арқасында құрылған еді. Ол патша шенеуніктерін сатып алу жолымен тиімді мәміле жасасуға қол жеткізді. Қоғамның басқармасына төрт ағылшын және төрт француз кірді. Оның төрағасы — ағылшынның ірі капиталисі, Парламент мүшесі Артур Фель, ал вице-президенті Э.Карно болды. Қоғамның акцияларын ұстаушылар Американың, Германияның, Швецияның, Испанияның және басқа капиталистік елдердің қаржылық іскерлері болды. Спасск қоғамында шетелдік (Лондон-Ливерпуль коммерциялық, Дрезден, Неміс) және орыс (Біріккен Орыс—Азия, Сібір, Мәскеу, Орыс сауда өнеркәсіптік, Петер-

бург жеке коммерциялық және басқалар) банкілерінің өз мүдделері болды, бірақ соңғыларының қызметіне шетел, әсіресе француз, ағылшын және Герман капиталы зор ықпал жасады.¹³

1906 жылы кәсіпкер Рязановтың мұрагерлерінен сатып алынған Жезқазған мыс рудалары кеніштерін пайдалану үшін Лондонда тағы да «Атбасар мыс кен орындарының акционерлік қоғамы» құрылды. Қоғам Жезқазғанға Ескөл алқабындағы темір кенішін, 18 әк шығаратын карьерді және Байқоңыр алқабындағы 4 таскөмір кенішін пайдалану құқығын сатып алды. Қоғам 1913 жылы Қарсақбай алқабында мыс балқыту зауытын сала бастады, ол Қазан революциясына дейін салынып бітпеген күйінде қалды. 1911 жылға қарай бұл қоғам акцияларының 40%-ы «Спасск мыс рудалары акционерлік қоғамының» қолына түсті. Ол 1913 жылы оны толық сіңіріп алып, кәсіпорындарымен қоса Жезқазған кеніші Спасск компаниясының меншігіне көшті.¹⁴

1914 жылы Риддер мен Екібастұз Ресейдің кеніштері мен зауыттарын қоластына қаратқан «Орыс-азия корпорациясының» концессиясына көшті. Шын мәнінде, бұл ағылшын компаниясы болатын, онда мысалы, Лесли Уркарт сияқты ірі қаржы іскерлері үстемдік етті және 1914 жылы ол өзінің «Ертіс корпорациясы» атты еншілес қоғамы арқылы Қазақстанда Кенді Алтай мен Екібастұз кеніштерін пайдалану мақсатымен Риддер және Қырғыз (қазақ) кен-өнеркәсіп акционерлік қоғамдарын құрды.¹⁵

1914 жылы Риддер және басқа кеніштердің, Екібастұз ауданында мырыш зауытының құрылысы басталып, 1916 жылы Екібастұз көмір және Риддер концентраттары базасында қорғасын зауыты салына бастады. 1915–16 жылдарда Риддерден Өскеменге қорғасын-мырыш концентраттарын тасуға арналған Риддер темір жолы салынды. Бұдан әрі ол концентраттар Ертіс бойымен Ермак айлағына дейін жөнелтілді. Одан Воскресенск (Екібастұз) темір жолымен Екібастұз зауыттарына жеткізілді. Темір жол желісі 1916 жылдың аяғына қарай аяқталды және тура 1917 жылға дейін қорғасын-мырыш концентраттары Риддерден Екібастұзға дейін (шамамен 700 шақырымға жуық қашықтыққа) негізінен күш-көлігімен тасылды.¹⁶ Риддерде шағын байыту фабрикасы мен Быструха электр станциясы салынды. Соңғысын Риддер кеніштерімен бірге 1916 жылы Быструха өзенінің тасыған суы басып кетті.¹⁷

1880–90-жылдарда өлкенің кен өнеркәсібінің басты салаларының бірі алтын өндіру болатын. Өскемен уезінде ғана 125-тен астам кеніш жұмыс істеді. Бірақ ХХ ғасырдың басында бірқатар себептерге байланысты (салықтың көп мөлшерде салынуы, қатынас жолдарының қашықтығы, қаражаттың, құрылыс материалдарының жеткіліксіздігі және т.б.) Өскемен уезінің алтын кеніштері 50-ге дейін қысқарды. Бұл алтын өнеркәсіпшілерін капиталды орталықтандыруды күшейтуге, өз серіктестіктеріне инженерлер тартуға, өндірістік-техникалық ынтымақтастықты дамытуға, өндіріс технологиясын жақсартуға және т.б. мәжбүр етті. Алтын өндіруші салаға орталық Ресейдің Сібір мен Алтайдың ірі өнеркәсіпшілері де өз капиталдарын салды. Алтын өнеркәсіпшілері арасында орыс және татар кәсіпкерлері басым болды. 1904 жылы Өскемен уезінің 8 кеніш базасында — «Алтай алтын өнеркәсіп компаниясы», 1906 жылы Зайсан уезінің бес кеніші мен рудниктері базасында — «Марқакөл алтын өнеркәсіп серіктестігі», 1912 жылы Өскемен уезіндегі алтын айырып алу фабрикасы бар 9 кеніштер мен рудниктер базасында «Оңтүстік-Сібір алтын өнеркәсіп серіктестігі» құрылды. Соғыс жылдарында да өндірісті жалғастырған «Ресей алтын өнеркәсіп акционерлік қоғамының»

құрамына Мариинск, Василевск, Холмистовск және Ақжал кеніштері кірді. Ең ірісі Ақжал кеніші болатын. Зерттеушілердің деректеріне қарағанда, Алтайда өндірілген алтынның көлемі жалпы Ресейдегінің 15%-ына жуық болған.

1893 жылы ашылған Екібастұз көмір кенішін 1899 жылдан 1903 жылға дейін «Воскресенск кен-өнеркәсіп қоғамы» пайдаланып келді. Көмірді негізгі тұтынушылар Сібір темір жолы, Батыс Сібір пароходствосы, Пермь губерниясының Кыштым және Надеждинск зауыттары, Омбы, Семей, Риддер, Барнаул, Павлодар, Петропавл қалалары мен өлкенің басқа да қалалары болатын. Көмір тасу үшін Екібастұздан Ертістегі Ермак айлағына дейін 110 шақырымдық кең табанды темір жол салынды, одан көмір Ертіс бойымен баржаға тиеліп, Сібір темір жолына және одан әрі өткізілетін орнына жеткізілді. 1903 жылы Воскресенск қоғамы күйзеліске ұшырады, сөйтіп Екібастұз кенішін пайдалану 1914 жылы ғана қайта басталды, бұл жолы оны «Қырғыз (қазақ) кен-өнеркәсіп қоғамы» игерді, ол темір жолды да қалпына келтіріп, оны көмірді Ертіске дейін тасу үшін де, Риддер руда концентраттарын Екібастұздағы жаңадан салынған мырыш және қорғасын зауыттарына жеткізу үшін де пайдалана бастады.¹⁹

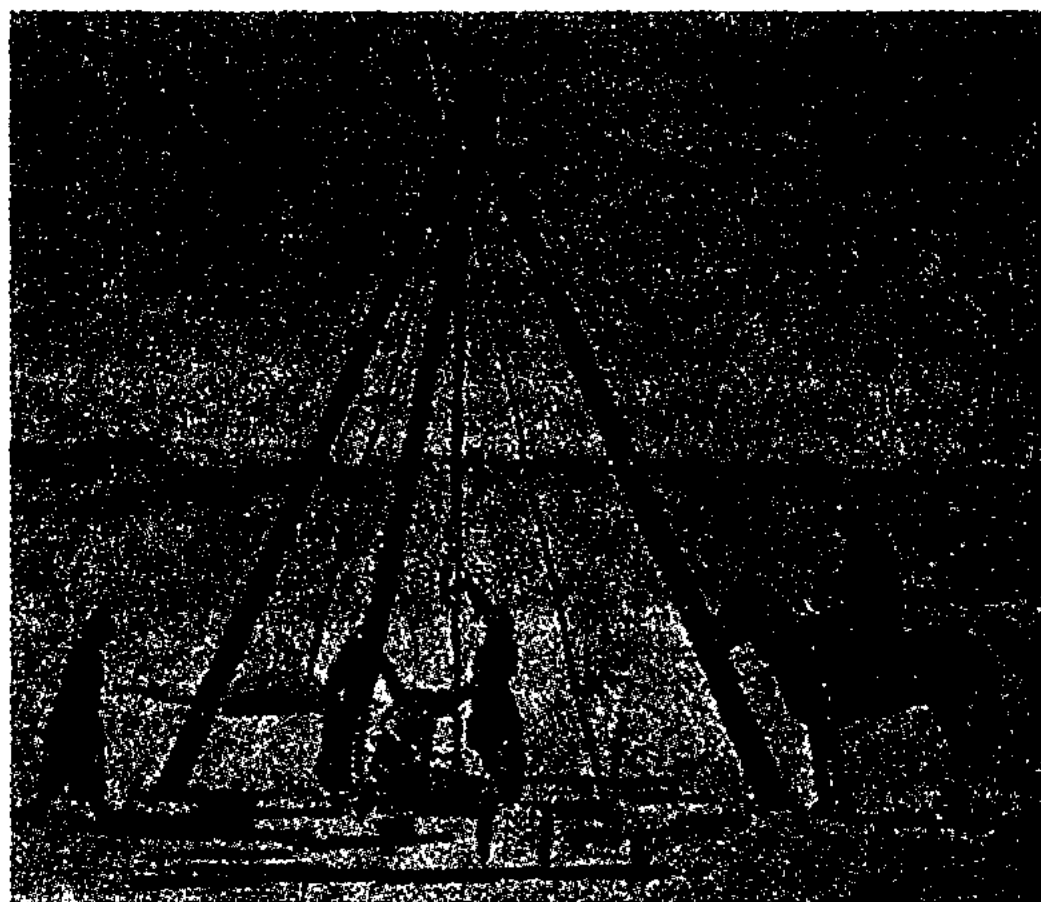
Қарағанды және Саран көмір кен орындары Спасск мыс балқыту зауытының отын базасы болды. Қарағанды көмірін Спасск зауытына дейін тасымалдау үшін 1906—1907 жылдарда тар табанды темір жол салынды. Бұл көмір өндіру мен тасуды көбейтуге едәуір ықпал жасады, көмір өндіру төрт еседен астам өсті.²⁰

Қоңыр көмір кен орындары да игерілді. 1913 жылы Жезқазған мыс кеніштерінен 120 шақырым жерде Байқоңыр кен орны барланды, ол салына бастаған Қарсақбай мыс балқыту зауытын отынмен қамтамасыз ете алатын еді. 1915 жылдан бастап Ташкент темір жолының Бершігүр станциясына жақын жерде осы жолды отынмен қамтамасыз ету үшін Ленгір кен орнынан қарапайым әдіспен кен өндіріле бастады. Нақ осы кен орнының көмірімен Шымкент пен Ташкенттің кәсіпорындары да жабдықталды.²¹

Қазақстанда мыс өндіру негізінен Спасск зауытында жүзеге асырылды, ол Нілді алқабындағы Успенск кенішінің базасында жұмыс істеді. 1904 жылдан 1917 жылға дейін бұл кеніштің бай кені түгелдей дерлік қазып алынды. Дүниежүзілік соғыс басталған соң Спасск зауыты мыс балқытуды қысқартты, ал 1916 жылы өз жұмысын тоқтатты.²²

Тұз өндіру дамыды. Тұз жергілікті қажеті үшін де, өлке шегінен тыс алыс жерлерге сату үшін де өндірілген Батыс Қазақстандағы Басқұншақ, Елтон, Елек тұз кәсіпшіліктері, өлкенің солтүстік-батысындағы Коряков, Поволжье, Карабаш тұз кәсіпшіліктері жұмысшылар саны көп, әрі ірі капиталистік кәсіпорындарға айналды. Ең ірілері Ішкі Ордадағы (Бөкей хандығы) Басқұншақ және Семей облысының Павлодар уезіндегі Коряков кәсіпшіліктері болды. Тұз кәсіпшіліктері артельдерге, кәсіпорындарға немесе олардың қоғамдарына жалға берілді. Коряков кәсіпшіліктері 1908 жылы Павлодар көпесі Осипов басқарған тұз өнеркәсіп серіктестігіне 25 жыл мерзімге жалға берілді.²³ 1909 жылы Коряков кәсіпшіліктерінде 3979 мың пұт тұз өндірілді, ал оларда 10092 жұмысшы істеді. Бұл жерден тұз Ертіс арқылы Павлодарға, одан әрі Батыс және Шығыс Сібірге және Обь өзенінің бойындағы балық кәсіпшіліктеріне тасылды. 1909 жылы Басқұншақ кәсіпшіліктері 20 миллион пұттан астам тұз берді. Олар негізінен Астраханның балық кәсіпшіліктеріне, Саратовқа, Самараға, Сызраньға, Нижний Новгородқа және басқа қалаларға апарылды.²⁴

Орал-Жем мұнай ауданы да ағылшын капиталының қолында болып шықты. Ол мұнда өздерінің дербес акционерлік қоғамдарын құру жолымен де, үлес қосып қатысып, орыс компаниялары арқылы да енген болатын. 1911 жылғы 2 сәуірде Доссор кәсіпшілігінде қуатты мұнай бұрқағы атқылады, мұның өзі Жемде ірі көлемде мұнай өндіруді бастап берді.²⁵ Батыс Қазақстанның мұнай кен орындарын пайдалану үшін мынадай ағылшын қоғамдары: Батыс-Орал мұнай қоғамы (1912), Орал-Жем қоғамы (1912), Орталық Орал-Каспий қоғамы (1912), Солтүстік Каспий мұнай компаниясы (1914) және басқалары құрылады.²⁶ Мұнай кен орындарын өндеуге 94 фирма мен жеке адам куәлік алғанымен, Орал-Жем ауданында 8 акционерлік қоғам жұмыс жүргізді. Олардың негізгі капиталы 36 миллион сомға жетті.²⁷

30–40 метрлік бұрғылау қондырғысы.
1900–1910 жылдар.

Патша үкіметінің бірқатар акциздік жеңілдіктер беруі, арзан жұмыс күші, күшті бәсекелестердің болмауы арқасында мұнай өндіру шетел компаниялары үшін өте тиімді болды, олар қанаудың жыртқыштық әдістері жағдайында зор пайда келтірді.

Сонымен Қазақстанның кен өнеркәсібі жергілікті капитал негізінде өсіп шыққан жоқ. Оны сырттан келген орыс және шетел капиталы жасады. Оның өнімі түгелдей дерлік өлкеден тыс жерлерге өкетілді, ал пайда ХХ ғасырдың басынан бастап шетелге кетіп жатты. Осының бәрі кен өнеркәсібінің Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өсуіне ықпалын күрт кемітті.²⁸

Қазақстанның кен-зауыт өнеркәсібінен айырмашылығы, ауыл шаруашылық шикізатын ұқсату жөніндегі өнеркәсіп жергілікті қажеттермен тығыз байланысты болды және өлкенің әлеуметтік-экономикалық өміріне белгілі бір ықпал жасады. Өндеуші өнеркәсіптің кәсіпорындарын мынадай екі топқа бөлуге болады: 1) Ресейдің еуропалық бөлігіне және шет елге шығару үшін мал шаруашылығы шикізатын алғашқы өндеу жөніндегі кәсіпорындар: бұған жүн жуатын, мал майын қорытатын, ішек-қарын тазартатын және басқа кәсіпорындар жатты; 2) ауыл шаруашылық өнімін оны жергілікті жерде тұтыну үшін ұқсату жөніндегі кәсіпорындар: бұлар былғары, май шайқайтын, спирт-арақ зауыттары, темекі фабрикалары және т.б.²⁹

Жетісу, Ақмола және Семей облыстарында пайда болған біршама ірі жүн жуу орындары Тамбов, Симбирск, Самара, Қазан губерниялары мен басқа да губерниялардың мәуіті фабрикалары иелерінің қолында болды. Шикізат та соларға тасылды. Мәскеудің «Стукен және К⁰ сауда үйі» Семей облысының жүн рыногында шексіз монополияны иеленді. Жүн негізінен өскери ведомство үшін дайындалды және оған сұраным бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында едәуір артты. Ал Қазақстанда Верныйға жақын жерде Қарғалы кентін-

де бір ғана шұға фабрикасы салынды (1910). Фабрика «Шахворостовтың сауда үйі» серіктігінің иелігінде болды және қой мен түйе жүнінен солдаттарға арналған сұрғылт шинель шұғасын өндірді.³⁰

Ет өнеркәсібінің кәсіпорындары мұздатқыш қоймалардың болмауы және тоңызытқышты көліктің жеткіліксіздігі себепті негізінен күзде және жазда жұмыс істеп, көбінесе Ақмола және Орал облыстарында дамыды. Саланың ең ірі кәсіпорындары Көкшетау уезінің Қотыркөл станицасындағы ет-консерві зауыты (1904 жылы негізі салынған), Петропавлдағы консерві зауыты (1915) және Оралдағы ет тоңазытқыш (1915) зауыты болды.³¹ Саланың осы және басқа кәсіпорындарына әскери ведомство ерекше мүдделілік танытты, сондықтан бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында олар өз өндірісін едәуір кеңейтті.

Былғары өндірісі өлкенің далалық облыстарында дамыды. Семей облысында 1900 жылы 22 былғары зауыты болды. Алғаш өнделген тері әскери ведомствоның зауыттарына және шетелге: Америкаға, Германия мен Францияға шығарылды. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында теріге сұранымның өсуіне байланысты былғары зауыттарының саны көбейді. Бұл салада «П.Плещеев және К⁰ серіктестігі» және «Ағайынды Трапезниковтар серіктестігі» зауыттары тек қана әскери тапсырыстарды орындады.³² Қазақстанның оңтүстігінде сыртқа шығару үшін шикізат өңдеу жөніндегі ұсақ кәсіпорындармен қоса, мақта тазарту өнеркәсібі де дамыды. 1912 жылы Келес, ал 1914 жылы Велико-Алексеев зауыттары салынды.³³ Құрылыс материалдары өнеркәсібі пайда болды. 1914 жылы бір Оралдың өзінде ғана 12 кірпіш зауыты жұмыс істеді, ал 1916 жылы Шымкент уезінің Георгиевка селосында цемент зауыты және т.б. жұмыс істей бастады.³⁴

Әлбетте, «фабрика» немесе «зауыт» атауларын тым шартты түрде қолдануға болатын ұсақ мекемелер басым болған жағдайда революцияға дейінгі Қазақстанның ірі кәсіпорындарының бірі Шымкенттегі шипалы жусаннан сантонин өндіру жөніндегі химия зауыты болды. Бұл зауыт ірі көпес Н.И.Ивановтың иелігінде болатын. Ол 1885 жылдан жұмыс істей бастады және сол кезде дүние жүзінде бағалы дәрі-дәрмек өндірген бірден-бір кәсіпорын осы болды.³⁵

Өлкеде тамақ, дәм-татымдық өнімдер өнеркәсібі бірсыпыра дамыды, оның кәсіпорындары арасында Жетісу, Ақмола және Семей облыстарындағы ірі диірмендер, бірқатар май шайқайтын, шарап және сыра-ашытатын зауыттар ерекше болды. Семейде ХІХ ғасырдың аяғында ірі диірмендер пайда болды. 1911 жылы олардың саны 22-ге жетті. 1908 жылы мұнда «Семей ұн тартатын бу диірмендерінің акционерлік қоғамы» құрылды. Ол облыстағы ұн тарту ісін толық монополиялап алды. Ұн мен майдың негізгі бөлігі жергілікті жерде тұтынушылар тапты, қалған бөлігі Ресейдің ішкі аудандарына ғана емес, сонымен қатар шетелге де жіберіліп отырды.³⁶

Жайықта, Сырдарияда, Ертісте, Бұқтырмада, Іле мен Шуда, Балқаш және Зайсан көлдерінде, Арал теңізінде, Каспий жағалауында балық аулау өнеркәсібі дамыды. 1913 жылы Қазақстан бойынша ауланған балық 34,5 мың пұтқа жетті. Мұның өзі Ресейде ауланған бүкіл балықтың 11%-ына жуық болатын.³⁷

Революцияға дейінгі Қазақстан өнеркәсібі негізгі түрлерінің қысқаша тізбесі өлкенің Ресей империализмінің және Батыс Еуропаның капиталистік елдерінің шикізаттық шылауы ретінде дамығанын дәлелдейді. Қазақстанның

негізгі өнеркәсібінің бүкіл жалпы өнімі 1913 жылы небәрі 67 миллион сомды құрады (1926-29 жылдардағы бағамен). Бұл сомадан өндіріс құрал-жабдықта-рын өндіру үлесіне 27,1% тиді, ал бүкіл тұтыну заттарын өндірудің үлес сал-мағы 72,9%-ға жетті. Бұл орайда жалпы өнеркәсіп өндірісіндегі тамақ өнеркәсібінің жалпы өнімі 41,9 миллион сом, яғни 62,6%, соның ішінде ұн-жарма өнеркәсібі – 24,0, спирт-арак – 17,5, балық – 14,6% болды. Бұдан өлкенің жалпы артта қалғандығы жағдайында онда тұтыну бұйымдарын өндіретін өнеркәсіптің басым болғаны көрінеді. Тау-кен зауыты мен кен өндіруші, сондай-ақ өңдеуші өнеркәсіп орындары өнімінің негізгі бөлігі Ор-талық Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарына тасып өкетілді.

3. ӨЛКЕДЕГІ ҚАТЫНАС ЖОЛДАРЫ МЕН САУДАНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІ

Қазақстанның метрополия орталық аудандарының капиталистік өнеркәсібінің шикізат көзіне, сондай-ақ өнім өткізу рыногына айналуында темір жолдар маңызды рөл атқарды, олар бір мезгілде Ресейдің артта қалған отар аудандарына, ең алдымен Орта Азия мен Сібірге Ресей капитализмінің ену құралы және нәтижесі де болды. Шын мәнінде, Орта Азия мен Қазақ-станды Ресейдің экономикалық игеруі осы аумақтардың терең түкпіріне темір жолдар салудан басталды.

Қазақстанда дамыған қатынас жолдарының болмауы өлкенің өндіргіш күштерін дамытуда үлкен қиындықтар туғызды, оның жекелеген аудандары арасында да, Орталық Ресеймен де экономикалық және сауда байланыстары-ның кеңеюі мен нығаюын тежеді, Қазақстанның орыс капитализмін шикізатпен ұдайы қамтамасыз етіп отыруын және фабрикалық бұйымдары-ның тұтынушысына айналуын кешіктірді. Темір жолдар салынғанға дейін са-уда заттарын тасудың негізгі құралы мейлінше өнімсіз және қымбат тұратын көлік түрі – түйе керуендері болды. Жүк болмашы мөлшерде тасылды және көп уақыт алды. Кейде керуендер Ташкент пен Қазақстанның оңтүстік аудан-дарынан Орынборға немесе Орскіге дейін 90–100 күн жүретін еді.

Темір жолдар салу Қазақстанға (және Сібірге) «кіретін» магистральдар-дан басталды. 1874–76 жылдарда Торғай облысы мен Орынборды Орталық Ресеймен байланыстырған Орынбор темір жолы (Самара-Орынбор) салын-ды.³⁸ Кез келген жол сияқты, ол да Қазақстанның өзіне жақын жатқан аудан-дарын Ресейдің өнеркәсіптік облыстарымен тікелей сауда қатынастарына тар-туға, қоныс аударушылардың ағылып келуіне себепші болды. 1891–93 жыл-дарда Рязань-Козлов темір жолының акционерлік қоғамы Покровская Сло-бода-Орал жолын; 1897 жылы Урбах-Астрахан жолын салды. Бірінші жол тұйық жол болған еді, ал екінші жол Орал облысының батыс жағының біраз жерін ғана кесіп өтті.

Қазақстан аумағында темір жол желілері ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басынан ірі Сібір темір жолының салынуына байланысты тар-тыла бастайды. Магистральдық бағыттарын талқылау кезінде орыс қоғамы-ның белгілі бір іскерлік топтарының және Орта Азия мен Қазақстандағы әскери ведомствоның мүдделерін сақтауды едәуір жақтаушылар пайда болды. Олар Қазақстан аумағы бойынша салынатын темір жолдардың бір бөлігін Сібір жолымен байланыстырып, болашақтағы Қазақстан және Орта Азия жолдарымен қосу мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізуді

Жарыс.

талап етті. Патша өкіметінің жергілікті отаршылдық өкімшілігінің өкілдері (дала генерал-губернаторы Колпаковский, Торғай әскери губернаторы Проценко және басқалар) қолайлы қатынас жолдарының болмауы себепті артық өнімдерін еуропалық Ресейге өткізу мүмкіндігінен айырылған Семей және Ақмола облыстары үшін осындай темір жолдың қажет екенін атап көрсетті.³⁹ Сібір магистралы құрылысының бірінші Батыс Сібір учаскесі Ақмола облысының Петропавл және Омбы уездерінің жерімен 178 шақырым бойы өтіп, Челябин-Қорған бағыты бойынша Петропавл-Омбы арқылы Обь өзеніне дейін жетіп, әрі қарай Шығысқа қарай бағыт алды.⁴⁰ Магистралды салу ерекше қиын жағдайларда: климат қатаң болып, жергілікті жерде құрылыс материалдары жоқ жағдайларда жүргізілді. Жер қазу жұмыстарын тездету және арзандату үшін АҚШ-тан жер қазатын машиналар жаздырып алынды, бірақ олар жеткіліксіз болды, сондықтан жұмыстың негізгі көпшілігі қолмен атқарылды. Жобада көзделген техникалық шарттар сақталмады. 1902 жылдың қаңтарына қарай магистралдың 14 мыңнан астам рельсі дереу ауыстыруды керек етті, 1312 ағаш көпірді де ауыстырып, топырақ төсемесін биіктету және нығайту, сумен жабдықтау жүйесін және т.б. жақсарту жөнінде көп жұмыс жүргізу қажет болды.⁴¹ Осының бәрі мұнда тамыр жайып алған мемлекет қаржысын талан-таражға салудың салдарынан жүзеге аспады. 1894 жылғы 30 тамыздан бастап Челябинден Омбыға дейін уақытша, ал 1895 жылғы 13 қазанда Батыс Сібір темір жолының бүкіл желісі тұрақты пайдалануға берілді. 1896 жылғы 16 қазанда жол толық салынып бітті.⁴²

Революцияға дейінгі Қазақстанның негізгі ірі темір жол желісі 1901–1905 жылдары салынған Орынбор-Ташкент жолы болды. Бұл жолды салудың алдында Орта Азия магистралы жүргізілді. 1880-1888 жылдардың өзінде-ақ Красноводск фортынан Самарқанға дейін Закаспий темір жолы салынған болатын, ол 1899 жылы Ташкентке дейін жеткізілді. 1900 жылдан ол Орта Азия темір жолы деп атала бастады. Бұл жолмен Түркістаннан Ресейге мақта, жемістер,

былғары мен тері, каракөл елтірісі, шарап және басқа да ауыл шаруашылық тауарлары тасып апарылды. Әкелінетін заттар мануфактура бұйымдары, астық, қант, темір, ағаш және т.б. болды.⁴³

Бірақ Орта Азия темір жолын пайдалануда бірқатар қолайсыздықтар да орын алды. Ең алдымен бұл айналма жол еді: жүктен алынатын көптеген алымдардың салдарынан тауарлардың құны артты. Жүкті тиеу де өте көп уақыт алды. Сонымен бірге қыстыгүні Каспий теңізінің жағалауындағы судың қатып қалуы және Еділ бойымен кеме қатынасының тоқтатылуы жүктерді Ресейге шығару жолын ұзақ уақытқа жауып тастады. Осының бәрі Орта Азияны Орталық Ресеймен аса қысқа жолмен тікелей байланыстыратын жаңа темір жол салу қажеттігін туғызды. Орта Азия мен Қазақстанда жаңа темір жол салу туралы мәселе төңірегінде әр түрлі үкіметтік ведомстволардың және орыс капиталистері мен кәсіпкерлері топтарының күресі өріс алды. Онда Мәскеу мануфактурашылары мен Орта Азия кәсіпкерлерінің мүдделері мейлінше айқын білдірілді. Алғашқылары Түркістанды өзінің ең басты шикізаты — мақта өндірудің көзіне айналдыруға тырысты, екіншілері Сібір мен Жетісудың арзан астығын Түркістанның Ферғана және басқа да мақта өсіретін облыстарына тиімді өткізу үшін жаңа жолды пайдалануды көздеді.

Мемлекет есебінен Орынбор-Ташкент магистралының құрылысы туралы мәселе 1901 жылғы 21 сәуірде түпкілікті шешілді.

Салынатын жолдың бүкіл желісі әкімшілік жағынан екі бөлікке бөлінді. Жолдың Оңтүстік бөлігі (Ташкент—Көбек) Түркістан өлкесі Сырдария облысының аумағы бойынша, Солтүстік бөлігі (Орынбор—Көбек) Орынбор губерниясы, Торғай облысының және Орал облысы Темір уезінің аумағы бойынша өтетін болып белгіленді.⁴⁴ Құрылыс Орынбор жағынан 10 мамырда, ал Ташкент жағынан 1901 жылғы 9 қарашадан басталды. Құрылыс жұмыстары 1902 жылы ғана кеңінен өріс алды.⁴⁵

1904 жылғы 1 қаңтарда бүкіл Орынбор-Ташкент жолы бойынша поездардың уақытша жүрісі ашылды. Солтүстік бөлігі толық аяқталып, 1905 жылғы 25 шілдеде, Оңтүстік бөлігі 1906 жылғы 1 сәуірде пайдалануға берілді.⁴⁶

1905 жылғы 1 қаңтардан бастап Орынбор-Самара-Златоуст жолының учаскесі, ал 1906 жылғы 22 шілдеден бастап Орта Азия жолының Ташкент станциясы Орынбор-Ташкент жолына қосылды. Соның нәтижесінде жаңа магистральдың жалпы ұзындығы ұлғайды. Жолдың сегіз шеберханасының алтауы Қазақстан аумағында болды. Бес ірі станция — Ақтөбе, Шалқар, Қазалы, Перовск, Түркістан Қазақстанның Ресеймен және Орта Азиямен байланысының торапты пункттеріне айналды. Жол басқармасының орналасатын жеріне дауласа отырып, Орынбор тандап алынды.

1910 жылдың көктемінде Троицк темір жолы акционерлік қоғамы құрылды. Ол Сібір магистралі Самара-Златоуст темір жолының Троицк қаласынан Полетаево станциясы арқылы Челябинск станциясына дейінгі желісін салумен және пайдаланумен айналысты. Жол қоныс аударушылардың Торғай облысының Қостанай және басқа уездеріне ағылып келуіне және олардан ауыл шаруашылық өнімдері мен мал шаруашылығы шикізатын тасып әкетуге жәрдемдесуге тиіс болды.

Жол салу жөніндегі акционерлік қоғамның құрылтайшылары ірі капиталист А.И.Путилов, инженерлер И.Х.Денисов пен М.А.Соловейчиков болды.⁴⁷ Құрылысқа 1910 жылдың аяғында кірісті. 1911 жылғы Қазан айының ортасына қарай жол Троицкіге жетті, оған Полетаево станциясынан алғашқы поезд

18 қазанда келді, ал 3 қарашадан бастап ол учаскеде уақытша қатынас ашылды.⁴⁸ Қатынас министрлігі жанындағы темір жолдар құрылысы жөніндегі комиссия 1911 жылғы 14 маусымда «өлкені қоныс аудару қозғалысын дамыту жолымен отарлау мүдделері» үшін Троицк темір жолының Қостанай учаскесін салу қажет деп таныды.⁴⁹ Қоғам қажетті іздестіру жұмыстарын өз қаражатымен жүргізді. 1912 жылғы 23 маусымда үкімет Қостанайға дейін жол салуға рұқсат берді. Құрылысқа басшылық ету үшін жергілікті басқарма құрылды, ол «Троицк темір жолы қоғамының жаңа жолдар салу жөніндегі Қостанай бөлімшесі» деп аталды.⁵⁰ Құрылыс 1913 жылдың көктемінде басталып, жылдың аяғына қарай аяқталды, 1 желтоқсаннан бастап мұнда поездардың жүрісі ашылды.

1911 жылдың басында үкімет жеке акционерлік қоғамдардың қаражатына Алтай және Жетісу темір жолдарын салуға рұқсат берді,⁵¹ 1912 жылғы 28 мамырда Жетісу темір жолы акционерлік қоғамын құру туралы өкім бекітілді, оның құрылтайшылары А.И.Путилов пен инженер А.А.Бунге болды.

Жол салу жұмыстары 1914 жылдың жазында Арыс станциясы жағынан басталды. Келесі жылдың қыркүйегіне қарай рельсті жол Шымкентке жетті, сөйтіп Арыс пен Шымкент арасында 10 қазаннан уақытша тауар және жолаушылар тасыла бастады. Құрылыс басталғаннан кейін үш жылдан астам уақыт өткен соң жол тек Бурное станциясына дейін жетті.⁵²

Жетісу жолы қоғамымен бір мезгілде Алтай жолы акционерлік қоғамы да құрылды, оның құрылтайшысы Хрулев бастаған кәсіпкерлер тобы болды.⁵³ Ол Барнаул арқылы Новониколаевскіден Бийскіні жалғастыратын тармағы бар Семейге дейін темір жол салу мен пайдалануды қолға алды.

Қазақстан аумағы бойынша жаңа жол: Ауыл станциясынан Белағаш арқылы Семейге дейін жол салынды.⁵⁴ Бийск тармағы Алтайдың тұйық жолы бойында орналасқан еді.

Жалпы пайдаланылатын жоғарыда айтылған біршама ірі темір жолдардан басқа, өлкеде өндірістік (кен-зауыттық) сипаттағы бірнеше жергілікті Екібастұз, Спасск, Қарағанды, Риддер жолдары және басқалар да салынды.

Қазақстандағы темір жол құрылысы құрылысшы жұмысшылардың сан мыңдаған армиясын аса қатаң қанауға, алдау мен тонауға негізделді; құрылыстарда озбырлық пен зорлық-зомбылық жайлап, қазынаны талан-таражға салу етек алды. Сонымен бірге темір жолдар салу жергілікті еңбекшілерден жерді жаппай тартып алуға әкеп соқты, олар құнарлы және ғасырлар бойы мекендеп келген орындарынан қуылды. Мүлде толық емес деректер бойынша, Орынбор-Ташкент темір жолының тек бір ғана оңтүстік бөлігінің пайдасына 13 мың десятинадай жер,⁵⁵ Троицк темір жолының Қостанай учаскесіне — 1,1 мың десятина, Алтай темір жолына — 6,7 мың десятина, Жетісу темір жолына 5 мың десятина жер иеліктен алынған. Жобаланып жатқан Оңтүстік Сібір магистралі үшін патша жарлығы бойынша 1914 жылы 20 мың десятина жер иеліктен алынды.⁵⁶

Темір жол құрылысының өріс алғанына қарамастан, Қазақстанның зор кеңістігі рельсті жолдармен өте нашар қамтамасыз етілді. Мәселен, 1917 жылы өлкенің мың шаршы километріне темір жолдың бір шақырымдайы ғана келетін. Оның үстіне темір жол желісі Қазақстанның негізгі аудандары бойынша өте әрқелкі бөлінді. Жетісу облысына бір шақырым да жол тимеді.

Жолдардың 3/4 бөлігіне жуық желісі Сырдария және Торғай облыстарында болды. Оның үстіне темір жолдар бұл облыстардың ел мейлінше аз қоныс-

танған бөліктерінен өтетін еді. Сырдария облысының халық ең көп қоныстанған Әулиеата, Шымкент уездерінде 1915 жылға дейін жол болмады.

Семей облысында 1915 жылға дейін темір жол болмауының орнын Ертіс бойымен су жолының болуы біршама толтырып отырды. Омбы мен Семей арасында Ертіс бойымен жүкті бірнеше пароход компаниялары: «Батыс Сібір пароходство және сауда серіктестігі», «Орыс-қытай пароходство және сауда қоғамы», «М.Плотников пен балаларының сауда үйі» және басқалар тасыды. 1911 жылы Ертісте 73 пароход және бұмен жүрмейтін 214 кеме мен баржа жүзіп жүрді, олардың негізгі бөлігі Омбы мен Семей арасында жүк тасумен айналысты.⁵⁷

Өлкеде күш-көлігі кең пайдаланылды. Күш-көлігімен жүктер, негізінен алғанда, Петропавл-Көкшетау-Ақмола, Көкшетау-Атбасар, Қарқаралы-Павлодар, Омбы-Семей сауда жолдары бойынша, сондай-ақ Тайынша жолы бойынша (Петропавл-Ақмола, Көкшетауға соқпайды) және басқа жолдармен тасылды.

Бірақ бұл қатынас жолдары да жыл ішінде алты айдан сәл асатын уақыт жұмыс істеді. Суық түскен соң көктемге дейін әдетте қараша-сәуір аралығында, күш-көлігімен және Ертіс бойымен жүк тасу тоқтатылды.

Көлік жағдайының қиын болуы өлкенің экономикалық дамуы үшін зор қиындықтар туғызды. Ауыл шаруашылық өнімдері мен малды жәрменкелерге және темір жол станцияларына жеткізу өте қымбатқа түсті және шаруалардың шамасы жетпеді. Шаруалар өз еңбегінің өнімдерін жергілікті жерде мейлінше төмен бағамен сатуға мәжбүр болды. Біртұтас жалпы қазақ рыногының құрылуы тежелді, ал бағаның мүлде әр түрлі болуы алыпсатарлықтың, шаруаларды алдаудың таралуына негіз жасады. Өлкеде салынған темір жол желісі негізінен алғанда оны Ресейдің орталық аудандарының капиталистік өнеркәсібінің шикізаттық шылауына, өнім өткізу рыногына айналдырудың негізгі құралы болды, оны қанауды күшейтуге мүмкіндік берді. Мұны өлкедегі темір жолдардың жүк айналымының цифрлары ерекше айқын сипаттайды, ол 1913 жылы 1 114 мың тонна, олардың әкетілгені — 602 мың, әкелінгені - 512 мың тонна болған.⁵⁸ Темір жолдар арқылы Қазақстаннан Ресейдің ішкі аудандарына көп мөлшерде ауыл шаруашылық өнімдері мен шикізат: Рязань-Орал жолының Покровск-Орал учаскесі арқылы және Сібір жолының Омбы-Петропавл учаскесі арқылы — астық, ет, тоң май, тері, жүн, мал; Орынбор-Ташкент жолымен оларға қоса Орта Азия мақтасының басым бөлігі, сондай-ақ кептірілген және жас жемістер, т.б. тасып әкетілген. Ресейдің өнеркәсіпті аудандарынан Қазақстанға егіншілік машиналары мен құралдары, ағаш, құрылыс материалдары (цемент, әк, алебастр), темір, болат, шойын, көмір, мұнай, фабрика бұйымдары, шай, қант және басқа тауарлар әкелінді.

Қазақстанда темір жолдардың салынуы оның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі елеулі өзгерістерге әкеп соқты. Темір жол желілеріне іргелес жатқан аудандарда дәнді-дақылдар мен мақта өсіру, шөп шабу, балық және тұз кәсіпшіліктері дамыды. Қазақ ауылына тауар-ақша қатынастарының енуі және натуралды шаруашылықтың ыдырауы күшейді. Бір жағынан, шетке кәсіп іздеп кету, екінші жағынан, жалдама еңбекті қолдану дамыды. Жолдардың салынуы шаруалардың қоныстануына жәрдемдесті. Қала халқының саны өсті және ең алдымен темір жол желілерін бойлай орналасқан қалаларда өнеркәсіп дамыды. Бірақ, темір жолдарды салу мен пайдаланудың да, тау-кен, кен қорыту және өңдеу өнеркәсіп орындарының пайда болуы мен дамуының да ең

маңызды нәтижесі өлкеде жұмысшылардың білікті кадрларының пайда болуына жол ашты. Темір жолдар Ресейдің орталығын бұратана шет аймақпен берік байланыстырып, сол арқылы бүкіл империя бойынша біртұтас экономикалық кеңістік жасады.

4. ЖҰМЫСШЫ КАДРЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қазақ шаруаларының ыдырауы ауылда жаңадан екі әлеуметтік халық санатының: байлар мен жұмысшылардың пайда болуын туғызды. Қазақ шаруаларының осы санаттарының арасындағы аралық буын орта шаруалар болды, олар көпшілік жағдайда ауыл шаруашылық жұмысшыларының қатарларын толықтырып отырды.

Қазақстанның бірқатар облыстарында ондаған мың қазақ кедей шаруалары табыс табуға шетке кетті. 1880—1890 жылдарда Семей облысында олардың саны 18—25 мың адамға,⁵⁹ ал Сырдария облысында 1910 жылы — 39 мың, 1911 жылы — 41 653 адамға жетті.⁶⁰ Семей облысынан шетке кәсіп іздеп кетушілердің көпшілігі кен зауыттары, рудниктер, өңдеуші өнеркәсіптің кәсіпорындары және әр түрлі кәсіпшіліктер шоғырланған Семей және Өскемен уездеріне шығып отырды. Бұл орайда Қазақ ауылдарынан шет кәсіпке кетушілер өз уездері мен облысында ғана жалданып жұмыс істеген жоқ, олардың табыс іздеп туған өлкесінің шегінен алысқа да кетулеріне тура келді.

«1894 жылғы Семей облысының шолуында» былай делінген: «Жұмыс қолының қажеттігі әрқашан аңғарылатын және жұмысшының еңбегіне ақы жақсы төленетін Семей қаласының арқасында семей қазақтары қазірдің өзінде далаға бармай өмір сүруге дағдыланып алды, Сібір темір жолын салуға жақсы ақы төленеді, жұмысшылар қажеттігі туралы бірінші болып біліп, дала тұрғыны немесе диқан өмірін тастап, табыс табу үшін сол жаққа кетті».⁶¹

Табыс іздеп кетушілер Батыс Сібір жолында ғана емес, сонымен қатар Сібір магистралының өздері туған жерлерден неғұрлым қашық басқа учаскелерінде де жұмыс істеді. Баспасөзде 1895 жылы Семей облысы Павлодар уезінің 2 мыңдай қазағы жол мердігерлерінің айтуы бойынша магистраль салу үшін Енисейдегі Тайга станциясына кеткені хабарланды. 1895 жылы Ачинскіге жақын Орта Сібір учаскесінің құрылысында Қазақстанның Солтүстік-шығыс аудандарынан барған 2,5 мыңнан астам қазақтар жұмыс істеген.⁶²

Солтүстік және Орталық Қазақстанда темір жол құрылысында үнемі немесе көбінесе жұмыс істеген қазақ жұмысшыларының жекелеген топтары бірте-бірте қалыптаса бастайды. 1901 жылы «Тургайская газета» мақала жариялады, оның 1893 жылы Воскресенск (Екібастұз) темір жолындағы құрылыс жұмыстарын көзімен көрген авторы «Воскресенск темір жолын салу кезінде қазақ жұмысшылары арасында Батыс Сібір темір жолын салу кезінде де жұмыс істегендер көп болды» деп атап өткен. Автордың айтуынша, «барлық жер жұмыстарын түгелдей дерлік жаяу, сондай-ақ аты бар жұмысшы» қазақтар атқарған, олар «күндік және айлық жұмыстар істеген», ал көбінесе «бір текше жерге», яғни кесімді жұмыс істеген, «олардың арасында тәжірибелі және шебер жұмысшылар көп болды, жалпы бұл жұмысты олар оңай атқарды және техникалық қадағалаудың барлық талаптарына тез бағдар алып отырды». Автор қазақтардың алуан түрлі құрылыс жұмыстарына кең қатысқанын ерекше атап көрсеткен. «Жер жұмыстарынан басқа, — деп жазған ол, — мате-

риалдарды тасу мен жеткізуді тек қана қазақтар жүргізді. Барлық күндік жұмыстар, мысалы, тас қалаушыларға тасты, балташыларға ағашты тазалап беру, ағашты кесу мен аралау, бөренелерді тазарту мен дайындау және басқа да құрылыс кезінде әрқашан көп болатын қара жұмыстарды, осы жұмыстардың бәрін қазақтар атқарды. Арнаулы шеберліктен басқа қазақ жұмысшысын көруге болмайтын бірде-бір жұмыс жоқ деуге болады. Ол ағаш кесуде де, ол депо жанындағы шеберханада да, ол паровоз кочегары да болып жүреді. Оның басқа да орыс жұмысшыларымен қатар жұмыс істеп, қоңырқай болып жүргенін барлық жерде көруге болатын еді, қазақтар санымен салыстырғанда орыс жұмысшыларының саны мүлде болмашы, азшылық болды».⁶³ Орынбор-Ташкент темір жолы құрылысында 1901 жылдың жазы мен күзінде 4 мыңнан астам адам, 1902 жылдың мамыр-маусым айларында — 17 мыңнан астам адам, ал 1902—1904 жылдарда — 39 мыңға жуық адам жұмыс істеді.⁶⁴ Газеттер «бұл жұмысшылар бүкіл Ресейден келген деуге болады» деп атап өтті.⁶⁵ Мұнда Ресейдің Киев, Самара, Полтава, Херсон, Чернигов және басқа губернияларынан келген көптеген жұмысшылар жұмыс істеді.⁶⁶ Бірақ жұмысшылардың басым көпшілігі жергілікті тұрғындар: қазақтар, өзбектер, татарлар және басқа шаруалар, сондай-ақ қоныс аударушы орыс шаруалары болатын. Газеттер былай деп атап өткен: «келген жұмысшылар саны болмашы, ал жолдың кейбір учаскелерінде, мысалы, Перовск және басқа уездер шегінде құрылыс жұмыстары тек қана жергілікті қазақ халқына берілген».⁶⁷ Ф.Щербина экспедициясының «Материалдарында» атап өтілгеніндей, 1901 жылы Омбы уезінде «жер жұмыстары бойынша қардан тазалау жұмыстарын атқарып темір жол бойында табыс табатын қазақтар саны едәуір» болған. 1903 жылы Перовск уезінде қазақ халқынан шыққан табыс іздеп кетушілер арасында 3033 қара жұмысшы болған, «олардың көпшілігі темір жолда жолды жөндеу және вагондарға жүк тиеу» жұмыстарын атқарған, ол жұмыстар «жылдың әр түрлі уақытында және әдетте ұзақ мерзімде» жүргізілетін еді. Соңғысы қазақ шаруаларының өз шаруашылығынан белгілі дәрежеде қол үзетінін дәлелдейді. 1909 жылы Қазалы уезінде 2472 қара жұмысшы қазақ, яғни уезд қазақтарының жалпы санының 16,1%-ы болған. «Материалдарда» атап өтілгеніндей, бұл қара жұмысшылардың едәуір бөлігі «Орынбор-Ташкент темір жолының жол жөндеу жұмыстарына» жалданған.⁶⁸

Жұмысшылар қоныс аударушы шаруалардан шыққан табыс іздеп кетушілер есебінен де қалыптасты. Бұлар бірінші кезекте кедей шаруалар болатын.

1910 жылы Қостанай уезінің 20 әдеттегі кентіне зерттеу жүргізілді.⁶⁹ Бұл зерттеудің деректері көрсеткендей, қоныс аударып келген шаруалардың көпшілігі бейшаралық тіршілік кешкен. Шаруалар қожалықтарының жартысынан астамы кедей және күнкөрісі нашарлар болған. Мұқтаждық шаруаларды табыс іздеуге итермеледі. Қостанай уезінде барлық шаруашылықтардың 34,8%-ы, ал Ақтөбе уезінде 34,2%-ы кәсіпшілікпен айналысты. Табыс іздеп кетушілердің негізгі көпшілігі ауыл шаруашылық жұмысшыларына айналды, ал кейбіреулері жақын мандағы өнеркәсіп орындарына, темір жол құрылыстарына барды.

1905 жылы Шымкент уезінде көптеген қоныстанушы шаруалар өз шаруашылығын жүргізуге мүмкіндігі болмай, «көптеген жағдайларда өз селосында немесе көрші селоларда табыс тауып жүрді — ауыл шаруашылық және басқа жұмыстарға жалданды. Кейбір қоныс аударушылар, әсіресе Арыс өзені бойында орналасқан қыстақтардан шыққан қоныстанушылар шаруашылығы қонда-

нып, орнығып алғаннан кейін де басы артық қызметкерлерін Орынбор-Ташкент темір жолының оңтүстік бөлігінің құрылысына жер жұмыстары мен басқа жұмыстарға жіберіп отырды, сондықтан табыс іздеп кетушілер арасында Орынбор-Ташкент жолындағы жұмыстар көрнекті орын алды». ⁷⁰

Күйзеліске ұшыраған қолөнершілер мен ұсақ ісмерлер жұмысшы болып кетті. Қазақстанда фабрика және зауыт өнеркәсібі нашар дамыған жағдайда қолөнершілер саны едәуір көп болатын. Мәселен, 1894 жылы Ақтөбе облысында — 9 307, ал Семей облысында — 1895 жылы 10 329 қолөнерші болды. ⁷¹

Орталық Ресеймен сауданың дамуына, әсіресе ол жақтан фабрика-зауыт бұйымдарын әкелудің күшеюіне байланысты Қазақстанда ұсақ қолөнер өндірісі күлдырай бастады. Бұл Қазақстанның барлық дерлік облыстарының «Шолуларында» атап өтілді. Ақмола облысының 1901 жылғы «Шолуында» былай делінген: «отырықшы халық арасында қолөнер кәсібі... ішінара байырғы халықтың қажетті білімдері мен техникалық машықтары болмауы себепті, ішінара жергілікті қолөнершілердің туындыларына айтарлықтай сұраным болмауы себепті оның дамуы үшін қолайсыз жағдайда болып отыр; оның үстіне үй шаруашылығының көптеген бұйымдары, сондай-ақ киім-кешек, аяқ киім, іш киім және басқаларын жергілікті саудагерлер Мәскеу мен Нижний Новгородтан «жәрмеңкелерден» дайын күйінде алып, едәуір оңтайлы бағамен сатады және олар сапасы жағынан жергілікті ісмерлердің жасағанынан әлдеқайда жоғары тұрады». Сырдария облысының 1913 жылғы «Шолуында» былай делінген: «Ірі өнеркәсіп орталықтары қазірдің өзінде көшпелілерге фабрикада жасалған мақта-мата және жібек маталар мен киім-кешектер жіберіп отыр. Олар арзандығымен ісмерлік бұйымдарды ығыстырып шығаруда. Соңғы жағдайға байланысты кейбір ісмерлік өндірістерде қазір тоқырау мен күлдырау байқалуда». ⁷²

Негізінен, қала кедейлері жұмысшы болып кетті. Генерал-майор Милеант 1908 жылы Орынбор-Ташкент темір жолы үшін өлкенің басқа қалаларындағы сияқты, «Орынбор мен Ташкентте» төтенше жағдайларда жұмысшылар жалдауға тура келеді деп атап өтті. ⁷³ Бұл арада өлкеде қалалар рөлінің өскенін атап өту қажет; В.И. Лениннің анықтауы бойынша, олар «прогрестің басты қозғаушылары болып табылады». ⁷⁴ Өнеркәсіп пен сауданың дамуы, темір жолдар мен су жолдарының салынуы, қоныс аудару қозғалысының өсуі және т.б. арқасында ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басында өлке қалаларының халқы едәуір көбейді. 1897—1914 жылдардан бастап Қазақстан халқының бүкіл өсімі 50%, соның ішінде селода 49% болды, ал қала халқы 67%-ға өсті. ⁷⁵ Бұл темір жолдар мен су жолдарына жақын қалаларда мейлінше айқын аңғарылады. 1897—1914 жылдарда халықтың Ақтөбеде — 3,8 есе, Шымкентте — 3,2 есе, Петропавлда — 2,2 есе, Қазалыда — 2,1 есе өскенін және т.б. айту жеткілікті. ⁷⁶

Қазақ далаларында пайда болған темір жол станцияларының сол кез үшін халық едәуір шоғырланған, өлкенің экономикалық және саяси мәдени өмірінің ошақтарына айналғанын да атап өту керек. Біршама ірі станцияларда халық бірнеше мың адамға жетті. Мәселен, 1916 жылы Орынбор станциясында — 9720, Ақтөбеде — 3263, Шалқарда — 5300, Қазалыда — 3600, Перовскіде — 1852, Түркістанда — 2984 адам тұрды. 1906-1907 жылдарда Петропавл станциясында тұрғындар саны 3 мыңнан асты. ⁷⁷

Өлкенің темір жол бойының халқы да өз кезегінде жұмыс қолдарын беріп отырды. Жол бойында халық біршама тез өсті: 1906 жылы Орынбор-Ташкент

темір жолы бойында 40846 адам, ал 1913 жылы 58 мың адам тұрды, яғни 42%-ға өскен.

Патша өкіметі өлкеде өзіне тірек жасау ниетімен темір жолдардағы қызметке запастағы төменгі әскери шендегілерді тартты. Генерал-майор Милеанттың айтуынша, «Орынбор-Ташкент темір жолының төменгі қызметшілер (кондукторлар, стрелочниктер) штатының бір бөлігі жергілікті тұрғындардан, көбінесе запастағы шенділерден толықтырылады»,⁷⁸ олар патша армиясы қатарынан жасы келіп босатылғандар болған. Бірақ, Ресейдің басқа шет аймақтарының жолдарындағы сияқты, Қазақстанның темір жолдарында да олардың саны өте аз болды. 1902 жылдың өзінде-ақ Ішкі істер министрі В.К.Плеве төрағалық еткен ерекше үкіметтік кеңес «Қазіргі уақытта қатынас жолдары ведомствосы запастағы төменгі шендегілер болып табылатын жалпы өте тәртіпті құрамды темір жолдарға тартуға шаралар қолданып отырғанымен, империяның шет аймақтары бойынша өтетін жолдарда төменгі шендегілердің пайыздық қатынасы қызметшілердің жалпы санына шаққанда Ресейдің қалған бөліктеріне қарағанда дегенмен де едәуір төмен» деп атап өтті. Осыған байланысты ерекше кеңес «орыс текті запастағы төменгі шендегілердің нақ осы аймақтардағы қызметі ерекше бағалы болып табылады» деп атап көрсетті.⁷⁹ 1907 жылғы 1 қаңтарға қарай Орынбор-Ташкент темір жолында запастағы және мүлде бос төменгі шендегілерден небәрі 434 адам жұмысқа қабылданды. Біздің қолымызда Қазақстанның басқа темір жолдарындағы төменгі әскери шендегілер саны туралы мәліметтер жоқ, бірақ олардың саны өскені күмәнсіз. Бұл төменгі шендегілерді негізінен жергілікті гарнизондар беріп отырды.

Жұмыс күшінің көздеріне айналған, атап келтірілген әлеуметтік топтардың бәрі көбінесе ерекше техникалық дағдылар мен кәсіптік даярлықты керек етпейтін әр түрлі жұмыстарды орындаған, біліктілігі шамалы және төмен ақы төленетін жұмысшылардан шықты. Бірақ өз кезіндегі техника жетістіктеріне негізделген ірі капиталистік кәсіпорын ретінде темір жолдар білікті жұмысшыларды қажет етті, олар жергілікті жерлерде болмады. Сондықтан, білікті темір жол және өнеркәсіп жұмысшыларының негізгі бұқарасы Ресейдің орталық және басқа аудандарынан келгендер, көбінесе орыс жұмысшылары есебінен қалыптасты. Қазақстанға табыс іздеп келген жұмысшылардың бұл санаты арасында үкіметке қарсы қызметі үшін патша өкіметі қудалаған адамдар көп болды. «Омбы қаласына оның төңірегіндегілерді қоса алғанда (сондай-ақ Петропавлға) темір жол жүргізілуіне байланысты, — деп жазды Дала генерал-губернаторы Н. Сухотин 1912 жылы, — өткендегі жасырын қызметі үшін жаңа орындар мен жаңа жағдайлар іздеуге мәжбүр ететін... адамдар бірте-бірте көбейе бастады... Сол кезге дейін меңіреу және бейбіт шет аймақтағы қала... алуан түрлі саяси жер аударылғандарға дейін қоса алғанда әр түрлі сенімсіз адамдарға кенеттен толып кеткен болып шықты». Генерал-майор Милеант «Орынбор-Ташкент темір жолына көбінесе бұрынғы орындарындағы қызметтерінде әлдебір себептер бойынша сәтсіздікке ұшыраған адамдар көбірек келеді» деп жазды.⁸⁰ Осыған байланысты Торғай губернаторының Ақтөбе және Шалқар станцияларындағы темір жол ұстаханалары мен деполары жұмысшыларының рөлі туралы амалсыздан жасаған мойындауын көрсетпей кетуге болмайды. 1912 жылы өзінің Ішкі істер министрлігіне есебінде ол ашулана отырып, былай деп жазған: «Торғай облысының 18 теміржол станциясынан Ақтөбе қаласында және Шалқар станциясында иеліктен алынған жерде темір жол ұстаханалары салынған... Көпшілігі

ішкі Ресей ұстаханаларынан қуылғандардан тұратын, әр түрлі саяси сандырақтармен уланған темір жол ұстаханаларының жұмысшылары жергілікті полиция үшін көп іс туғызып отыр». ⁸¹ Алдыңғы қатарлы революциялық пиғылдағы жұмысшылар мен теміржолшыларға осы бір өшпенділік пен ызаға толы мінездемеге Ақтөбе станциясының теміржолшыларына жандарм офицері берген мынадай мінездемені де қосуға болады: «Мұнда қызметшілердің ең басты контингенті, — деп жазған ол, — басқа да барлық Ресей темір жолдарынан қуылған... саяси... талайды көрген, революциялық күресте тиісінше тәжірибесі бар адамдардан тұрады». ⁸²

Өлкеге шақыру бойынша да, өз еркімен де табыс іздеп Ресейдің ішкі губернияларынан күйзеліп келген шаруалар өлке жұмысшыларына айналды.

Сөйтіп, жергілікті қазақтар мен қоныс аударушы шаруалардан шыққан шетке табыс іздеп кетушілер, жергілікті қалалардың күйзеліске ұшыраған қолөнершілері мен жұмысшылары, запастағы төменгі әскери шендегілер және өлкенің қала халқы, сондай-ақ Ресейдің ішкі және басқа губернияларынан келген білікті жұмысшылар мен күйзелген шаруалар — ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан жұмысшыларының негізгі қалыптасу көздері міне осындай.

1913 жылы Қазақстандағы жұмысшылардың саны, шамамен жасалған есептеулер бойынша, 75 мыңдай адамға жетті. 1913—18 жылдарда жүргізілген Бүкілресейлік өнеркәсіп және кәсіптік санақтың деректері бойынша, Қазақстанда 1913 жылы 675 фабрика-зауыт кәсіпорындары болып, оларда 51 104 жұмысшы істеген, ⁸³ олардың ішінде ірі зауыттарда 1913 жылы жылдық орташа саны 19851 адам болған. ⁸⁴ Өлкенің темір жол және су жолы көлігінде 25 мыңнан астам жұмысшы істеген. ⁸⁵ Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында ең алдымен ірі өнеркәсіп орындарында және темір жол көлігінде олардың соғыс мұқтаждарына жұмыс істеулерінің күшеюіне тығыз байланысты жұмысшылар санының кейбір көбеюі орын алды. Кен өнеркәсібінде ғана жұмысшылардың саны 18 мың адамға жетті, ⁸⁶ ал темір жол көлігінде 30 мың адам ⁸⁷ жұмысшы және қызметші болып істеді, осының бәрі 1917 жылы, Қазан революциясының қарсаңында және сол кезде Қазақстан жұмысшыларының саны, шамамен жасалған есептеулер бойынша, 90 мыңнан астам адамға жеткен. ⁸⁸

Бірақ Қазақстан жұмысшыларының бүкіл осы сапын тек қана фабрика-зауыт өмірімен байланысты деп санауға болмайды, олардың көпшілігінде басқа да кәсіптер болды, өйткені кәсіпорындардың көпшілігі маусымға қарай жұмыс істеді. Сол себепті уақытша жұмыссыз қалған жұмысшылар ауыл шаруашылығымен немесе әлдебір кәсіпшілікпен айналысуға мәжбүр болды.

Маусымдық кәсіпорындар қатарына мақта тазалау зауыттары, жүн жуатын, шөмеле құрғататын кептіру кәсіпорындары және басқалар жатты. Май шайқайтын, сабын қайнататын, күріш тазартатын және басқа зауыттар, диірмендер де шикізаттың жетпеуі себепті жыл бойы жұмыс істей алмады. Сонымен бірге жылдың жекелеген кезеңдеріне, олардың бірқатарына анағұрлым көп мөлшерде жұмысшылар керек болды. Орта Азияның мақта тазартатын зауыттары үшін бұл қыркүйектен наурызға дейінгі кезең, яғни қыс кезі, жүн жуатын орындар үшін — жаз, шарап ашытатын зауыттар үшін — күзгі айлар (тамыз және қыркүйек), кептіру мекемелеріне, шөмеле құрғататын және кірпіш зауыттары үшін — жазғы кезең және т.б. болатын. ⁸⁹

Тек темір жолдар мен ішінара кен өндіруші және кен-зауыт өнеркәсібінің кәсіпорындары тұрақты жұмыспен қамтамасыз етті, мұның өзі өндірістің осы

салаларында азды-көпті тұрақты жұмысшы кадрларының пайда болуына жағдай жасады.

Өнеркәсіпте маусым бойынша жұмыс істеген кәсіпорындардың басым болуы, олардың аймақ жағдайларына қарай мамандануына байланысты өлкеде жұмысшылар құрамының төмендегідей болып бөлінуіне әкеп соқты. 1913 жылы Түркістан өлкесінде (Закаспий облысын, Әмудария бөлімін, Жетісу облысының Қапал, Жаркент және Лепсі уездерін қоспағанда) фабрика-зауыт өнеркәсібінің 792 кәсіпорны болып, оларда 20 925 жұмысшы істеді, олардың ішінде тоқыма талшығын өңдеу жөніндегі кәсіпорындарда 12 427 (59,4%), металл өңдеуде — 421 (2%), коректік өнімдерін өңдеуде — 5111 (24,2%), басқа өндірістерде — 2969 адам (14,2%) жұмыс істеді. Сонымен, өлке жұмысшыларының 73,6%-ы ауыл шаруашылық өнімдері мен шикізатын өңдеумен айналысты, металлистер небәрі 2% болды.⁹⁰ Металистер негізінен темір жол шеберханаларында шоғырланды.

Өлкедегі өнеркәсіп орындары техникалық жағынан артта қалған, қарапайым, жабдықтары тозған және ескірген болатын. Кәсіпкерлер арзан жұмыс күші мол болған соң өз кәсіпорындарын техникамен жарақтандыруға мүдделі болмады. 1913 жылы Түркістанның өнеркәсіп орындарының 48 түрінен 23-і механикалық двигательдерсіз жұмыс істегенін айту жеткілікті, мұнда өндіріс үрдісі шамадан тыс қол еңбегіне негізделді. Жүн жуатын орындар, әк зауыттары, керамика өндірісі, ішек-қарын тазартатын, желім қайнататын, балауыз, ірімшік қайнататын, шарап ашытатын, спирт тазартатын, шарап қайнататын, сабын қайнататын және басқа зауыттар механикалық двигательдерсіз жұмыс істеді. Өлкенің 702 кәсіпорнында жалпы қуаты 21 713 ат күшін құрайтын 507 механикалық двигатель болды. Олардың жартысына жуығы мақта өңдейтін кәсіпорындарға, қалған бөлігі коректік өнімдерді өңдейтін кәсіпорындар мен электр станцияларына келетін еді. Соңғылары өлкеде небәрі 13 болатын, оларда жалпы қуаты 3225 ат күшіндік 51 механикалық двигатель болды.⁹¹ Өлкедегі өнеркәсіп орындарының төмен техникалық деңгейі жергілікті жұмысшылардың біліктілік деңгейінде ізін қалдырды.

1913 жылы Түркістанның өнеркәсіп жұмысшылары жұмыс санаттарына қарай былайша бөлінді: негізгі өндіріс бойынша жұмысшылар — 69,1%, двигательдермен жұмыс істейтін жұмысшылар — 4,6%, жөндеу және басқа да қосалқы жұмыстар жөніндегі жұмысшылар — 2,7%, қара жұмысшылар — 21%, басқалары — 2,3%.⁹²

Өлкедегі өнеркәсіп жұмысшыларының шоғырлану дәрежесі, әсіресе, өңдеуші өнеркәсіп орындары нашар болды, оларда бір кәсіпорынға орта есеппен келетіні 20 адамнан аспады. Бірақ кен өндіруші және кен-зауыт өнеркәсібі мен темір жол көлігінің кәсіпорындарында жұмысшылардың шоғырлануы біршама жоғары болды: 1915—16 жылдарда Спасск зауытында — 919, Қарағанды кен орындарында — 930, Қарсақбай зауытында — 499, оның кенішінде — 486, Екібастұз кен орындарында — 410, Успен кенішінде — 336 адам жұмыс істеді.⁹³

Темір жол жұмысшылары шеберханалар мен деполарда шоғырланды. Мәселен, 1906 жылы Орынбор-Ташкент темір жолының 14 693 жұмысшылары мен қызметшілерінен шеберханалар мен деполарда 4071 адам жұмыс істеді, бұл жол бойындағы барлық теміржолшылардың 28,4%-ы болды.⁹⁴ Өлке темір жолдарының шеберханалары мен деполарында жұмысшылардың осындай дерлік шоғырлануы байқалды. 1906 жылы Орынбор-Ташкент темір жолын пайдала-

ну енді ғана басталды. Ал жолдың күшейтілуіне қарай темір жол шеберханалары мен деполарында жұмысшылардың шоғырлануы да өсті.

Өлкеде патриархаттық-феодалдық қатынастардың үстемдігі және жергілікті өнеркәсіп нашар дамыған жағдайларда темір жолдар мен деполар жұмысшылардың шоғырлануы біршама жоғары капиталистік өндіріс элементі болды. Мұның Қазақстандағы жұмысшы және социал-демократиялық қозғалыстың дамуы үшін ерекше зор маңызы бар еді, жергілікті теміржолшылар, негізінен шеберханалар мен деполардың жұмысшылары оның алдыңғы қатарлы отрядына айналды. Солтүстік Қазақстанда Омбы теміржолшыларымен бірге 1905 жылдың маусымында 460 адам жұмыс істеген Петропавл станциясының шеберханалары мен деполарының жұмысшылары осындай рөл атқарды.⁹⁵ Бұл жұмысшылар шоғырлануының біршама ірі ошағы болды. Ал сонау 1900 жылы Омбы жандарм басқармасының бастығы полковник Марков «Омбы мен Петропавлда айтарлықтай зауыттар жоқ. Сондықтан да, (мұнда) фабрика жұмысшыларының топтасуы да болмайды» деп жазған еді.⁹⁶ Кейініректе, Сібір темір жолының ықпалы нәтижесінде Ақмола облысында өнеркәсіп орындары өсе бастаған кезде, теміржолшылар жергілікті жұмысшылардың мейлінше қуатты тобын құрады.

1907 жылы Петропавлда 1693 жұмысшысы бар 125 өнеркәсіп орны жұмыс істеді.⁹⁷ Бұлар көбінесе өндіріс техникасы қарапайым, ауыл шаруашылық шикізатын өңдеу жөніндегі ұсақ кәсіпорындар болатын. Петропавлда осындай шағын әрбір кәсіпорынға орта есеппен 13-14 жұмысшыдан келді. Сондықтан Петропавл станциясының темір жол шеберханалары мен деполарының жұмысшылары осы ұсақ, бытыраңқы, көпшілігі маусымдық кәсіпорындардың жұмысшыларынан саны және шоғырлануы жағынан да өзінің ұйымдасқандығы мен саяси саналылығы жағынан да асып түсіп, Солтүстік Қазақстанның барлық жұмысшыларынан неғұрлым озық тұрды. Орынбор, Орал, Ақтөбе, Қазалы, Перовск, Шалқар, Түркістан станциялары мен басқаларының темір жол шеберханаларының жұмысшылары да нақ осындай рөл атқарды.

Бұған өнеркәсіп жұмысшыларының да, темір жол жұмысшыларының да негізгі бұқарасы темір жол бойында орналасқан қалаларда шоғырланғанын қосу керек. Мәселен, Түркістанның барлық өнеркәсіп орындарының 1913 жылы 51,6%-ынан астамы темір жол станцияларынан 5 шақырым қашықтықта, 16,8%-ы 5—10 шақырым, ал қалған 31,6%-ы 10 шақырымнан астам қашықтықта орналасты.⁹⁸

Фабрика-зауыт жұмысшылары арасында әдетте, жергілікті тұрғындар басым көпшілікті құрады. Мәселен, 1913 жылы Түркістанның 20925 өнеркәсіп жұмысшысынан орыстар — 22%, өзбектер — 60,7%, қазақтар — 4,5%, тәжіктер — 5,5%, ұйғырлар — 5,5%, басқалар — 5,1% болды.⁹⁹ Бұл орайда жергілікті ұлттардан шыққан жұмысшылардың негізгі бұқарасы негізгі өндірісте істеді. Онда өзбектер — 69,0%, қазақтар — 5,4%, тәжіктер — 0,4%, ұйғырлар және басқалар — 1,3%, ал барлығы 76,1%-ға жетті. Қара жұмысшылар арасында өзбектер — 50,5%, тәжіктер — 24,4%, ұйғырлар мен дүнгендер — 21%, қазақтар — 1,7% болатын. Сонымен өлкедегі барлық қара жұмысшылардың 78,7%-ы да байырғы ұлттардың өкілдерінен құралды. Олар қосалқы жұмыстарды атқарған (материалдар мен өнімдерді тасу, әкелу және апару, т.б.) жұмысшылардың үшінші тобы арасында да басым болды, онда өзбектер — 49,5%, қазақтар — 12,7%, ұйғырлар мен дүнгендер — 2,5%, ал барлығы — 65%-ын құрады. Двигательдермен жұмыс істейтін жұмысшылар және жөндеу

мен басқа да қосалқы жұмыстар, яғни біліктілікті және белгілі бір техникалық дағдыны керек ететін жұмыстардың осы екі санаты бойынша жұмысшылар арасында жергілікті ұлттардан шыққан өкілдер аз болды: тиісінше өзбектер — 13% және 21%, қазақтар — 0,4% және 3,0%-ға ғана жетті. Елдің ішкі губернияларынан келген орыстар (жергілікті жұмысшылардың мамандық дәрежесі жоғары білікті бөлігі) двигательдермен жұмыс істейтін жұмысшылар (79,9%) және жөндеу мен басқа да қосалқы жұмыстар бойынша жұмысшылар (70,3%) арасында басым көпшілік болды. Негізгі өндірісте жұмыс істеушілер арасында орыстардың үлес салмағы 20,2% қана, қосалқы жұмыс атқарушылар арасында — 19,5, қара жұмысшылар арасында — 13,2% болды.¹⁰⁰

Неғұрлым жоғары мамандық деңгейі мен техникалық дағдылар талап етілген темір жол көлігінде жұмысшылардың басым көпшілігі орыстар болды. 1908 жылы Орынбор-Ташкент темір жолында магистральдың штаттағы жұмысшылары мен қызметшілері арасында орыстар — 92,8%, орыс еместер — небәрі 7,1%; соның ішінде поляктар — 3,11%, қазақтар — 2,20%, немістер — 0,72%, парсылар — 0,40%, татарлар — 0,22%, еврейлер — 0,15, литвандар — 0,15%, өзбектер — 0,08%, басқалары — 0,09% болды.¹⁰¹ 1907-1908 жылдарда Сібір және Рязань-Орал темір жолдарының штаттағы жұмысшылары мен қызметшілері арасында да нақ осындай арақатынас байқалады деуге болады.¹⁰² Штаттағы теміржолшылар арасындағы бұл жағдай одан кейінгі жылдарда да сақталды. Ол екі жағдаймен түсіндіріледі. Біріншіден, темір жол қызметінің көптеген түрлері тиісті кәсіби мамандықты, техникалық даярлықты және қалыптасқан еңбек дағдыларын талап етті, Орта Азия мен Қазақстандағы темір жолдарды салу мен пайдаланудың алғашқы жылдарында олар жергілікті тұрғындарда болған жоқ. Екіншіден, патша үкіметі, бұрын көрсетілгеніндей, колонияда өз тірегі болуын қалап, Ресейдің темір жолдарына «бұратаналар» мен «басқа діндегілерді» жұмысқа қабылдауды ресми нұсқаулармен әдейі шектеп отырды.

Теміржолшылардың басқа санаттарында — күндіктер мен уақытша жұмысшыларда өзге жағдай байқалады, олардың арасында жергілікті ұлттардың өкілдерінің саны басым болды. 1917 жылдың шілдесінде Орынбор-Ташкент жолының Тоғыз — Сапақ станциясы учаскесіндегі станциялар мен разъездер тобында барлығы 476 теміржолшы болды, олардың ішінде 86 адам, яғни, 18%-ы қызметшілер, 381 адам, яғни 82%-ы жұмысшылар еді. 381 жұмысшының 180-і (47%), ал қызметшілер арасында 6 адам (7%) қазақ болатын. Қазақтардың негізгі көпшілігі күндік жұмысшы болып істеді. 248 күндік жұмысшының 173 адам қазақтар, яғни, 70%-ға жуық болды. Бұлар негізінен төмен ақы төленетін жөндеу жұмысшылары, жүк көтерушілер, тасушылар және әр түрлі қара жұмысшылар еді.¹⁰³

Орынбор-Ташкент темір жолының Қазақстан шегіндегі ұзындығы 1600 шақырымнан астамындағы қатаң климат жағдайы, судың жеткіліксіздігі, тұрмыс жағдайларының ауырлығы мұнда орыстардан және басқа ұлт өкілдерінен мамандығы жоқ жұмысшыларды тартпады, сондықтан күндік жұмысшылардың жеткіліксіздігі негізінен қазақ және басқа да жергілікті еңбекшілер есебінен толықтырылды. 1908 жылы генерал-майор Милеант «Орынбор-Ташкент темір жолында негізінен жол қызметі (жол табанын жөндеу) үшін күндік жұмысшылар қыркүйектен мамырға дейінгі уақытта жергілікті қазақтардан жасақталады, ал жылдың қалған уақытында орыстар, парсылар, сарттар және басқалар жұмыс істейді» деп жазды.¹⁰⁴

Өлкенің басқа темір жолдарында да күндік жұмысшылар арасында қазақтар аз болған жоқ. Бұл бірінші кезекте Сібір темір жолына қатысты. 1905 жылы «Степной голос» газеті Сібір жолында жол жөндеу жұмыстарына орналаса алмаған қазақтар артелінің ауыр жағдайын суреттеген. Семей облысының қазақ жұмысшыларының артелі табыс табу үшін осы магистральдың Петропавл-Омбы учаскесінде жиі және ұзақ уақыт жұмыс істеп жүрді. Олар Ертіс бойында су жолы ашылысымен осында үлкен топтар болып келіп, су жолы жабылғанға дейін жұмыс істеді және соңғы пароходтармен үйлеріне қайтты.¹⁰⁵ Мәселен, 1913 жылдың қазанында, мұрағат құжаттарында атап өтілгеніндей, Омбы станциясынан «тек қана қазақтардан тұратын, саны 80 адам болатын жөндеуші күндік жұмысшылар кәсіпорынмен есеп айырысып, пароходтар жүріп тұрғанда Семей облысындағы үйлеріне кетті».¹⁰⁶

Өлкенің теміржолшылар құрамындағы қазақтардың саны туралы дәл деректер жоқ. Дегенмен, Орынбор-Ташкент және Сібір магистралдарының теміржолшылары санын орта есеппен үстіртін есептеуге сүйене отырып және күндік жұмысшылар құрамындағы қазақтардың үлес салмағын 70% шегінде деп қабылдай отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: 1917 жылы өлкенің 30 мың теміржолшыларының шамамен 5-6 мыңы қазақтардан тұрды. Олардың үлес салмағы шамамен 20%-ға жетті.¹⁰⁷

Қазақстан жұмысшыларының ең ұйымдасқан және саяси белсенді бөлігі «деполықтар», яғни темір жол деполары мен шеберханалардың жұмысшылары болды. Теміржолшылардың көп бөлігі меңіреу даладағы станциялар мен разьездерде бытырап жатқанымен, олар поездардың толассыз жүруі және телеграф пен телефон станцияларының тәулік бойы жұмыс істеуі арқасында дегенмен де өзара ғана емес, Ресейдің ішкі аудандарының теміржолшыларымен де тығыз байланыс жасап отырды.

Жергілікті жұмысшылардың бір бөлігін тау-кен және кен-зауыт өнеркәсібінің жұмысшылары құрады, оларда жұмысшылар неғұрлым мол шоғырланып, өндеуші өнеркәсіпке қарағанда тұрақты кадрлар көп болды. 1887 жылдың өзінде-ақ Зайсан уезінің бастығы бір ереуіл жөнінде оған «қазақ кен жұмысшылары» қатысты, ал оны «орыс мастеровойлары» басқарды деп жазды. Бұл орайда ол «Өскемен және Зайсан уездерінің қазақ кеншілері кен қазу жұмыстарымен он жылдан астам айналысады. Тәжірибелі адамдар, көбісі орысша сөйлейді» деп атап көрсеткен.¹⁰⁸

Өлкеде жұмысшылардың жағдайы мұнда кәсіпкерлердің қызметіне фабрикалық инспекция және бақылау болмаған жағдайда Ресейдің өнеркәсібі дамыған аудандарына қарағанда едәуір ауыр еді. Жұмыс күнінің ұзақтығын кәсіпорындардың қожайындары өз бетімен белгіледі, ол Жем мұнай кәсіпшіліктерінде 12 сағатқа дейін, алтын кеніштерінде — 10—12, тұз кәсіпшіліктерінде 14—16 сағатқа дейін жетті.¹⁰⁹ Теміржолшылардың басым көпшілігі үшін ресми түрде 12 сағаттық жұмыс күні белгіленді. Ал одан да көп жұмыс істеуге тура келді. Тұтас алғанда, Ресей жұмысшыларының жалақысы төмен болған жағдайда, өлкенің өнеркәсіп орындарында елдің орталық аудандарына қарағанда одан да 3—4 есе аз ақы төленді. Ғасырдың басында жұмысшы қозғалысының өсуіне байланысты жұмысшылардың жалақысы біршама арттырылды. Бірақ өсіп бара жатқан қымбатшылық жағдайларында, әсіресе бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жұмысшылардың нақты жалақысы әлі де төмен болып қала берді. Бұл жылдарда өнеркәсіп және азық-түлік тауарларының бағасы үш-төрт есе өсті, ал бір күндік орташа жалақы төмендеп кетті.¹¹⁰

Жұмысшылардың мардымсыз жалақысы жалақының бір бөлігіне өнімдер мен тауарлар және т.б. беру кезінде жөн-жосықсыз айыппұлдар мен алдау және кем есептеу арқылы одан сайын қысқартылды. Тобыл-Ақмола кен округінің округтік инженері «күн сайын қайталанып отыратын, жұмысшыны титықтатып, қалжырататын қырсықтардың көпшілік бөлігі тиісті азық-түлікті кем беру, жұмысшы кітапшасына тауарды қосып жазу, жөн-жосықсыз айыппұлдар салу болып табылады» деп мойындауға мәжбүр болған.¹¹¹

Кен кәсіпорындарындағы қарапайым өндіріс құралдары (сына, қайла және күрек), еңбек қауіпсіздігінің қарапайым шараларының болмауы, мертігу немесе мерт болу жағдайлары және т.б., жиі болып тұратын жаппай жарақаттану — жұмысшылар еңбек еткен жағдайларға тән сипаттар міне осындай.¹¹²

Жұмысшылардың көпшілігінде тұрғын үй болмады, 40%-ына жуығы ғана тозығы жеткен лашықтарда, жертөлелер мен барактарда тұрып жатты. Сондықтан медициналық қызмет көрсету мен санитариялық-гигиеналық жағдайлар болмай, жұмысшылар мен олардың отбасылары арасында індеттер мен жұқпалы аурулар жиі шығып отырды.¹¹³

Қазақ жұмысшылары ерекше ауыр жағдайда болды, олар жөнінде ашықтан-ашық кемсітушілік қолданылды. Құны бірдей жұмыс үшін қазақ жұмысшылары орыс жұмысшыларына қарағанда ақыны едәуір кем алды. М.Красовский: «Нақ сол жұмысты істейтін орыстар қазақтарға қарағанда екі есе және үш есе көп алатын», — деп жазды.¹¹⁴ Жұмысқа кірген кезде қазақ жұмысшыларына тұрғын үй алу құқығынан бас тартылды, сөйтіп олар өздерінің киіз үйлерінде тұруға міндеттенді, ал жұмысшылардың көпшілігінде әдетте киіз үйлер де жоқ болатын. Сауатсыз қазақ жұмысшылары өздерін арсыздықпен алдап, кем есептейтін кәсіпорын қожайындары мен тауар дүкендері қожайындарының озбырлығы алдында қорғансыз болып шықты.

Осының бәрі: жалақының төмен, айыппұл санының көп болуы, алдау, арбау және өкімет орындары мен қожайындар озбырлығының басқа да түрлері, тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлардың, еңбек жағдайларының ауырлығы және т.б. — жұмысшыларды өздерінің экономикалық және саяси жағдайын жақсарту жолындағы наразылыққа итермеледі.

5. ЖЕР ПАЙДАЛАНУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ АГРАРЛЫҚ МӘСЕЛЕНІҢ ШИЕЛЕНІСУІ. СТОЛЬЦИН АГРАРЛЫҚ РЕФОРМАСЫНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

XX ғасырдың басында Қазақстандағы аграрлық мәселелердің шиеленісуі өзінің шырқау шегіне жетті. Бұған империяның бұрынғы қоныстандыру саясаты және одан кейінгі жергілікті халықтан жерді тартып алуға бағытталған қаулылар әкеп соқты. Ресейдің еуропалық аудандарынан шаруалардың ағылып келуінің күшеюі үкіметті Қазақстанның бұрын жабық болған аудандарын қоныс аудару үшін ашуға мәжбүр етті. Бұл негізінен Түркістан генерал-губернаторлығының жерлеріне қатысты болатын. Оларға, Жетісу облысын қоспағанда, қоныс аударушыларды орналастыруға тыйым салынған еді. 1903 жылғы 10 маусымдағы «Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарындағы қазыналық жерлерге өз еркімен

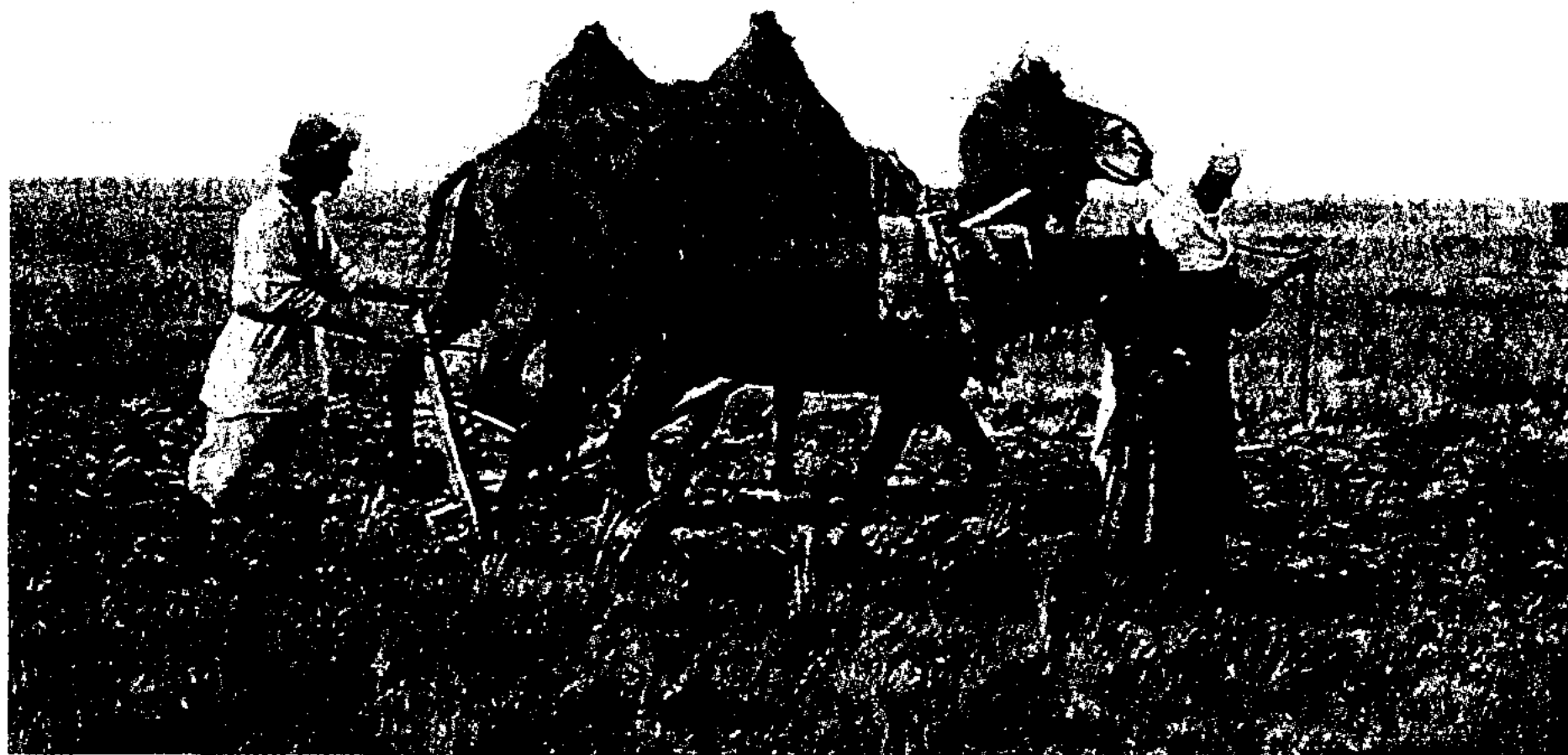
қоныс аудару туралы» ережелер бұл аудандарға сол кезге дейін іс жүзінде заңсыз болып келген қоныс аударуды заңдастырып берді.¹¹⁵ Бір ғажабы, осы заңды талқылау кезінде үкіметтік комиссия 1891 жылғы дала ережесінің көшпелілер үшін артық болып шығуы мүмкін жерлер мемлекеттік органдардың қарамағына түседі делінген 120-бабына әйгілі ескертуге сүйенді. «Заңның жоғарыда келтірілген баптарын салғастыру арқылы, — делінген түсініктемеде, — қазіргі қолданылып жүрген заңдар негізінде мемлекеттің көшпелілерді қамтамасыз ету үшін өз қалауынша артық алқаптарына билік етуге толық құқығы бар, Жерге орналастыру және Екіншілік Бас Басқармасының қарамағына берілуге тиіс деген қорытындыға келмеуге болмайды».¹¹⁶ Бұрын айтылғанындай, 1891 жылғы Дала Ережесін қарау кезінде 120-бапқа ескертудің өзі байырғы халықтан жерді алып қоюды заң жүзінде негіздеу үшін жеткіліксіз болған еді. Дегенмен, бұл заң шығарудағы мағынасыздық заңнан заңға көшіріліп отырды.

Мемлекет үшін стратегиялық маңызды аудандарға қатысты бұрынғы қаулылардағы сияқты, Түркістан өлкесіне артықшылықты және шаруашылық жағдайларын ескере отырып, православие дінін ұстанушы адамдарды, яғни жеткілікті дәрежеде қамтамасыз етілген адамдарды (раскольниктер үшін ерекшелік жасалды) қоныстандыру көзделді. Жан басына шаққандағы үлес едәуір — суармалы жердің үш десятинасына дейін шектелді, оның есесіне мал өрісі мен жайылымдық жерлер қажетінше қалдырылды. Қоныстанушылар 8 жыл бойы салық жеңілдіктерімен қамтамасыз етілді және әскери қызметтен босатылды.

Көші-қон еркіндігін күшейту үшін 1904 жылғы 6 шілдедегі «Село тұрғындары мен екінші мешандарды өз еркімен қоныс аудару туралы уақытша ережелердің» зор маңызы болды, оның заң күші бар еді.¹¹⁷ Жаңа ережелерге сәйкес шаруалардың бұрынғы қоныстанған орындарынан үкімет органдарының рұқсатынсыз еркін кетуіне рұқсат етілді, ол 1889 жылғы Ережеде бекітілген болатын.

Алайда үкіметтің барлық күш-жігеріне қарамастан, қоныс аудару қозғалысы ұйымдасқан түрде емес, бұрынғысынша неғұрлым стихиялы түрде жүре берді. Мәселен, 1905 жылы өз бетімен қоныс аударушылар саны Ақмола облысы бойынша олардың жалпы санының 54,7%-ы, Семей облысында — 61,5%-ы, Торғай облысында — 88,6%-ы болды.¹¹⁸ Сондықтан ХХ ғасырдың басынан қоныс аудару қозғалысы ұйымдасқан сипат алды дегенмен жалпы келісуге болмайды.¹¹⁹ Жекелеген зерттеушілер «қоныс аудару ісі бойынша толып жатқан заңдар мен өкімдерге қарамастан, үкімет өз бетімен қоныс аударушыларға жеткілікті дәрежеде ықпал ете алмады, сөйтіп өз бетімен қоныс аударушылар саны жылдан-жылға өсе берді» деген тұжырымға келеді.¹²⁰ «Үкімет қоныс аудару ісіне басшылық етіп отырған жоқ, оларды кеш біліп, сол оқиғаларды тіркеп отыр», — деп Қазақстанды шаруалар арқылы отарлауға заңдық құқық беру жөніндегі үкімет органдарының әрекеттері туралы ашық айтылды.¹²¹

Қазақстанда ХІХ ғасырдың аяғынан бастап жер бөлуші топтар жұмыс істеді, олар «бос» деп белгіленген жерлерде қоныстану учаскелерін кесіп беруге тиіс болатын. «Бос жерлер» дейтіндерді далалық облыстарды зерттеу жөніндегі экспедиция, басқаша айтқанда Ф.А.Щербинаның экспедициясы анықтауы керек еді. Экспедицияның жұмысы ол жұмыс істеген жылдардың өзінде-ақ, әсіресе, қазақтардың жер пайдалану нормаларына

Жер жырту. Суретші Н.Г. Хлудовтың картинасы
(ҚР Мемлекеттік Орталық мұражайының қорынан).

қатысты көп ескертулер жасады. Солай бола тұрса да, ішінара осы есептеулер бойынша 1893—1905 жылдарда далалық облыстарда 4074180 десятина, оның ішінде Ақмола қоныстандыру ауданында — 2550202 десятина, Семейде — 499 566 десятина, Торғай-Орал ауданында — 1024412 десятина жер тартып алынды. Барлығы 18 миллион десятина алынуға тиіс болатын.¹²² Алайда көп ұзамай бұл цифрлар үкіметті қанағаттандырудан қалды. Қазақтардың жер пайдалану нормаларын, оларды кеміту жағына қарай қайта қарау туралы және жаңа экспедициялық зерттеу қажеттігі туралы мәселе қойылды. Дегенменде, мұндай нормаларды әзірлеу кезінде қандай да болсын ғылыми сипат берудің өзіне де қарсы дауыстар естіле бастады. Мәселен, Егіншілік және Мемлекеттік мүлік министрлігі егіншілік департаментінің директоры Н.А.Крюков қазақтарды жерге орналастыру туралы мәселе жөніндегі кеңесте Дала өлкесіндегі зерттеулердің қандайына болсын, жалпы земство статистиктеріне қарсы шықты, мұнысын «көшпелі тұрмыс жойылуға тиіс және барлық көшпелілер жер иеліктерінің белгілі бір шекарасына ығыстырылуға тиіс», өйткені «көшпелі тұрмыс... басқаша айтқанда, ешнәрсе қысым жасамайтын кезбелік» деп дәлелдеді.¹²³ Оның мұндай пікірі «ерекше» пікір ретінде жазып қойылды және оған қарамастан Ақмола және Семей облыстарында, Торғай-Орал қоныс аудару ауданында, жекелеген уездерде бірнеше экспедиция ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың материалдарында Ф.А.Щербина экспедицияларының жер нормалары асыра көрсетілген, көшпелі қазақтарға үлкен кеңістіктің керегі жоқ, өйткені олар жер-жерде отырықшылық пен егіншілікке көшіп жатыр деген тұжырым жасалды. Қорыта келгенде, егер Ф.А.Щербина экспедициясының деректері бойынша қазақ шаруашылықтары үшін аймаққа және басқа жағдайларға қарай жер пайдаланудың ең төмен нормасы 110—209 десятина, ал ең көбі 187—510 десятина болса, 1904—1908 жылдардағы қайта ұйымдастырылған экспедициялардың деректері бойынша олар тиісінше 70—125 десятина және 119—219 десятина болды.¹²⁴ Сөйтіп 36—40%-дан 36—57%-ға дейін төмендетілді. Бірнеше жыл бойы Қазақстан-

ның бүкіл аумағы бес қоныс аудару округіне Ақмола, Семей, Торғай-Орал, Жетісу, Сырдария округтеріне бөлінді. Ауданды меңгеруші басқарды, ол ішінара генерал-губернатор арқылы жергілікті әкімшілікке, ал көп дәрежеде егіншілік және мемлекеттік меншік министрлігінің жерге орналастыру және егіншілік басқармасына бағынды.¹²⁵ Аудан меңгерушісінің өз қарамағында әр түрлі саладағы қызметкерлер штаты, сондай-ақ кіші аудандардағы жергілікті жерлерде шенеуніктері болды.

Жан-жақты қарастырылған шешім сияқты болып көрінгеніне қарамастан қазақтардан жерді алып қою көпшілік жағдайларда ең дәрекі және заңсыз түрде жүргізілді. Жетісудың байырғы тұрғындарынан бұрын алып қоюға тыйым салынған қыстаулар мен егістіктерін иеліктен айыру қажеттігін негіздеуге тырысып, Жетісу қоныс аудару ауданының меңгерушісі С.Н.Велецкий бұлар қазақтарға уақытша және шартты түрде пайдалануға ғана берілген мемлекеттік жерлер, егер «қоныстандыру учаскесін» жасау қажет болған жағдайда, «олардың (ауылдардың. — *Ред.*) бір бөлігін көшіріп, учаске үшін орынды босату және қазақтардың басқа жерлердегі қыстауларын тығызырақ орналастыру қажет» деп дәлелдеп бақты.¹²⁶ Нақ осы принциптерді негізге алып, генерал-губернатор Кондратович 1907 жылы жерге орналастыру партияларына Жетісуда «учаскелерді жобалаудың заңды тәртібінен уақытша кейбір мүмкін шегіністер жасауға» тікелей нұсқау берді.¹²⁷ Нақ сол қазақ ауылдары көшірілген жерлер, сенатор К.К.Паленнің Түркістан өлкесі бойынша тексерісінің куәландырылуына қарағанда, тау-тасты, суландыруға жараммайтын қу дала болған.¹²⁸ «Қазақтардың қолайлы жерінің белгілі бір мөлшерін, — деп жазды «Киргизская степная газета», — көптен бері-ақ селолар алып қойған және осыған қарамастан қалған жердің ең жақсы учаскелері Ресейден келген қоныстанушылардың пайдасына көше бастады. Бейшара қазақтар жер алаптарының шектеулі болуы салдарынан таяу болашақта азды-көпті көшуін еріксіз тоқтатады».¹²⁹ Осы газеттің басқа бір нөмірінде «көшпелілер өл-ауқатының жыл сайын және үнемі құлдырап бара жатқаны байқалады» және «бұл құбылыстың себебі, сірә, жер алаптарының жеткіліксіздігінде жатса керек: жаз бен күзде жайылған жайылымдарда малды қыста да жаюға тура келеді», — деп жазды.¹³⁰

Қазақ қоғамындағы қиын да қияметті жер қатынастары бұдан да ертеректе қалыптаса бастағанын атап өту керек. Қауымдық жерлерді жекелеген қауымдардың немесе жеке билік иелерінің бөліп алу үрдісі көптеген онжылдықтар бойы жүргізіліп, патша әкімшілігінің бірқатар қаулыларында заңдық негіз алған еді. Жер дауын ең алдымен рулық жер пайдалану дәстүрі ескерілмей, даланы болыстарға әкімшілік жолмен бөлу үрдісі қиындата түсті. «Міне, сондықтан қазақтардың жер пайдалануында осындай сұмдық былық орын алды, — деген тұжырым жасады сол замандағылардың бірі, — және қазақтардың иеліктері бойынша белгіленген қазіргі болыстық бөлініс әйтеуір бір кескілеп тасталған жер құрағының келеңсіз көрінісі болып табылады. Иеліктер мөлшерінің тең болуы... ақырында жай ғана десятиналар мөлшерінің ара қатынасы туралы халқымен және малымен қоса бір рудың иелік етуі жөнінде сөз болмауға да тиіс».¹³¹ 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы жарғының» 172-параграфында былай делінген: «егін салғысы немесе басқа жерлерде шаруашылық қора-қопсы тұрғызғысы келген әрбір қазаққа сол үшін жан басына шаққанда 15 деся-

тинадан жер бөлу керек». ¹³² Бұл жерлер тұрақты меншік ретінде мұра бойынша беріліп отырды. 1886 жылғы Ереже, ал содан соң 1891 жылғы Ереже де қазақ қоғамындағы жер пайдаланудың осы үрдісін дамытып, нығайта түсті (қараңыз: 4-параграф, XIII тарау). Жерді жекеге бөлудің барлық кезеңдерін қоныс аудару басқармасының жер өлшеушісі және статистигі болып жеті жыл бойы қызмет істеген, I Мемлекеттік Думаның депутаты Т.И.Седельников едәуір тәптіштеп суреттеген. ¹³³ Ол 1868 жылдан кейін отырықшы қазақтар өз жағдайының тиімділігін түсініп, сол кезге дейін қоғамдық пайдалануда болып келген жазғы қоныстар аумақтарының бір бөлігін егістік алқабы, шабындықтар мен қоныстар етіп белгілеп алғанын жазады. Әсіресе мұны бай және ықпалды рулар пайдаланды. Мәселен, заңдарды пайдаланып, олар өз руластарын көшіп жүру үшін қолайлы жерлерден айырды. Жерлерді басып алу жөніндегі шағымдар көп болғандықтан, жергілікті әкімшілік көптеген съездер шақырып, оларда даулы жер мәселелері шешілді. Алайда съездердің шешімдері көбінесе орындалмады, ал жергілікті әкімшілік ұйымдары отырықшы қауымдар жағында болғанды жөн көрді, сол арқылы жер қатынастарында бұрынғыдан да үлкен алауыздық туғызды. Далалық облыстарды зерттеу жөніндегі экспедицияда бірқатар жылдар бойы жұмыс істеген Л.К.Чермак та қауымдық жерлерді басып алудың нақ осындай құбылыстарын байқаған. Ол қауымдық пайдаланудағы жазғы жайылымдық кеңістіктерде жекелеген қожайындардың жерді жыртып тастап, сонан соң, 1891 жылғы Дала Ережесінің 125-бабына сәйкес, оны өзінің мұрагерлік меншігі деп жариялағанын атап өткен. «Экспедиция материалдарында да, — деп қорытқан Л.К.Чермак, — әлдебір алқаптың тек қана сондай мақсатпен жыртылып, содан соң орыс өкімет орны оны басып алушыға бекітіп бергені жөніндегі нұсқаулар кездеседі». ¹³⁴ «Жекелеген шаңырақ иелерінің, — деп жазған «Киргизская степная газета», — өңделетін жерді тек өз қажеттері үшін пайдалануға шексіз құқығы болды» және бұған тағы да сол Дала Ережесі негіз болған. ¹³⁵ Күштілердің әлсіздерден жерді тартып алуы қауымдар деңгейінде де жүріп жатты. Мәселен, Ақмола облысының Көкшетау уезінде қауымдардың үштен екісінде жер жеткіліксіз болды, ал қалған үштен бірі жермен орташа деңгейден сөл жоғары көлемде қамтамасыз етілді. Жоғары топтың жер көлемі төменгі топтың жер көлемінен 41 есе асып түсті. ¹³⁶

Қазақстандағы жер қатынастарын қиындатқан елеулі себептердің бірі жердің бір бөлігінің қазақ әскерлеріне тиесілі болуы еді. 1917 жылға қарай Орынбор әскерінде 7,4 миллион десятинадан астам, Жетісу әскерінде — 681,5 мың десятина, Сібір әскерінде — 4,9 миллион десятина, Орал әскерінде — 6,4 миллион десятина, Астрахан әскерінде — 808 мың десятинадан астам жер болды. ¹³⁷ Жердің сапасы әр түрлі болатын, мысалы, Сібір әскерінің қазақ станицаларының бір бөлігі егіншілікке қолайсыз аудандарда орналасты. Бірақ жердің едәуір бөлігін қазақтар жергілікті халықтан жалдап алып отырды және ол қолайлы да құнарлы жер болды. Мәселен, 1902 жылы Жетісу қазақтары Жетісу облысының барлық суармалы жерінің 26,4%-ын иеленді, бұл жағдайда осы жерлер бұрын қазақтарға тиесілі болатын. ¹³⁸ Сібір қазақ әскері жерінің төрттен үші егіншілікке қолайлы жерлерге жатты және осы мөлшерден әрбір қазаққа 76,6 десятинадан келді. ¹³⁹ Әскери қызметте болу қажеттігінен және өзіндік шаруашылық жүргізу салтына орай қазақтар егіншілікпен жөнді айналыса ал-

мады, жерді жалға беруді жөн көрді. Жалгерлік қатынастардың мұндай жүйесі Павлодар уезінде сонау 1839 жылы қалыптасқан еді. Ол кезде Ертіс бойындағы он шақырымдық өңір Сібір казак әскеріне бөліп берілген болатын. ХІХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап, бұл жерлер зейнетақы түрінде офицерлерге және әскер шенеуніктеріне жеке үлеске беріле бастады. ХХ ғасырдың басына қарай 43 690 адамы бар 7 788 казак шаруашылығы өз қыстаулары болмағандықтан негізінен Сібір казак әскерінен және ішінара Алтай кен округінен жалға алынған жерлерде тұрды. Жалгер казактардың 52%-ы офицерлерге тиесілі жерді, 36%-ы ортақ, яғни казактардың қауымдық үлестерін жалға алды. Бастапқыда жал ақысы біршама аз болатын, бірақ уақыт өте келе қоныс аударушы шаруалар жал төлеміне келгенде казактардан гөрі пәрменділік көрсетіп, казактар жерді жалға алу-дан ығыстырыла бастады. Бұл жал ақысының өсуін туғызды. Мәселен, 1916 жылы Дала өлкесінде қоныс аударған шаруалар жердің 8%-ын пайдаланды. Бүкіл егіс көлемінің 61%-ына егін салды, ал казактар жердің 6,8%-ын иеленіп, бүкіл егіс көлемінің небәрі 19%-ына ғана егін екті.¹⁴¹ Дала генерал-губернаторының есептеулеріне қарағанда, казактардың жерлеріне 37 мың қоныс аударушы шаруаны орналастыруға болатын еді, алайда ІІ Николай мұнымен келіспей, «әскер жерлері мәңгілік әскерге тиесілі жер болып қалуға тиіс» деп мәлімдеді.¹⁴²

Қазақстандағы күрделі жер қатынастары жағдайында столыпиндік аграрлық реформаны кеңінен жүргізу өріс алды, оның мақсаты қоныстандыру қозғалысын күшейту болатын.

1906–1911 жылдарда Министрлер Кеңесінің төрағасы және Ішкі істер министрі болған П.А.Столыпин елді жаңғырту принциптерін әзірледі, оның бірінші шарты шаруаны жердің иесі етіп бекіту болатын. П.А.Столыпиннің аграрлық саясатының мәні үш заң актісінде көрсетілді. Бұл – Сенаттың қарауына берілетін 1906 жылғы 9 қарашадағы «Шаруалардың жер иеленуіне және жер пайдалануына қатысты қолданылып жүрген заңның кейбір қаулыларын толықтыру туралы» жарлық, ол ІІІ Мемлекеттік Думада 1910 жылғы 14 маусымдағы «Шаруалардың жер иеленуі жайлы кейбір қаулыларды өзгертулер мен толықтырулар туралы» заң етіп толықтырылды және қайта өңделді. 1911 жылғы 29 мамырда «Жерге орналастыру туралы» заң қабылданды. Аграрлық реформа бойынша шараларды жүргізу Сенат Жарлықты қабылдағаннан кейін 1906 жылы басталды. 1907 жылғы 1 қаңтардан бастап үлесті жер үшін сатып алу төлемдерінің күші жойылды, оларды шаруалар қауымнан шыққан кезде төлеуге тиіс еді. Осы арқылы шаруалардың бұрынғы қоныстанған жерлерінен еркін кетуі үшін ең басты шектеу алып тасталды. Жарлық «ортақ үлестегі учаскелерден жеке иелікке көшетін жекелеген үй иелерінің меншігін нығайтып, қауымнан еркін шығу құқығын» жариялады.¹⁴³ Сонымен бірге 1910 жылғы заңның 42-тармағында Азиялық Ресейдің жеріне қоныс аударғандар оларды жаңа қонысқа түпкілікті тіркеген күннен бастап екі жылдан соң шыққан жерлеріндегі қауымдық жерге үміттену құқығын жоғалтады деп арнайы көрсетілді.¹⁴⁴ Сөйтіп, столыпиндік аграрлық реформа қауым мүшелері - шаруаларды азат етті және олардың көшіп-қонуына еркіндік берді: жерді жеке пайдалану құқығын беріп, қоныс аударушылардың жаңа орында сәтсіздікке ұшыраған жағдайда туған жеріне қайтып оралу мүмкіндігін шектеді. Реформа нәтижелерінің бірі шаруа-

лардың шет аймақтарға, атап айтқанда Қазақстанға жаппай көшуі болды. Қазақстанда қоныс аударушылар үшін алынған жердің жалпы мөлшері жөнінде әр түрлі мәліметтердің өзара едәуір айырмашылығы бар. Мәселен, 1917 жылы қоныс аудару органдарының құзыретті шенеунігі В.А. Тресвятский жариялаған деректер бойынша, 1916 жылға қарай Дала өлкесінде зерттелген 106 миллион десятина жердің 30 миллион десятинасы, яғни үштен біріне жуығы басы артық жер дейтінге жатқызылған және қазақтардан күшпен тартып алуға арналған.¹⁴⁵ Алайда «Оралдың арғы жағына қоныс аудару және жерге орналастыру бойынша шолулар» деректеріне сүйеніп Ә.Б.Тұрсынбаев жасаған есептеулерде 1906–1915 жылдар кезеңі ішінде Ақмола, Семей және Торғай-Орал қоныс аудару аудандарында нақты алынған қазақ жерлері 15,8 миллион десятина болған. Оның үстіне Жетісу қоныстандыру округінде – 3,3 миллион десятина, Сырдария округінде – 2,5 миллион десятина жер тартып алынған. Қорытынды цифр 21 206 118 десятина болды.¹⁴⁶ Б.С.Сүлейменов нақ осы деректерді келтірген.¹⁴⁷ Жергілікті халықтан тартып алынған жер 9 111 учаскеден тұрды. Бірақ іс жүзінде қоныс аударушылар бөлінген барлық учаскелерге орналастырылған жоқ. Көптеген қоныс аудару учаскелеріне болашақтағы 10–15–20 жылда орналастыру жоспарланды. Мәселен, Зайсан уезінде шаруалар өздеріне бөлінген учаскелерге соқпай өтіп, «Қытайдағы суармалы егістікке қарай ұмтылды».¹⁴⁸ Ал мұндай жағдайлар көп еді. Қоныс аударушылар орналасқан жердің нақты көлемін, әсіресе өз бетімен қоныс аударушылар санының көп болуы себепті анықтау мүмкін емес. Бірақ, қоныс аудару қорына бөліп берілген жермен қоса қазақтардың жер пайдалануынан казак әскерлеріне арналған орман, саяжайларына және басқа да қазыналық қажеттерге, қалалар мен темір жолдардың орналасуына арнап тартып алынған жерлерді қоса есептегенде қоныстандыру қорына тартып алынған жердің жалпы көлемі 45 миллион десятинадан астам болып шығады.¹⁴⁹ Дала өлкесінің уездері мен облыстары бойынша тартып алынған жердің көлемі тең бөлінбеді. Мәселен, Омбы уезінде бұл барлық жердің 52%-ы, Ақмола уезінде – 73%-ы, Қостанай уезінде – 54%-ы болды және т.б.¹⁵⁰ Жердің неғұрлым көп ауқымы тартып алуға жатса, егіншілік жөнінен бұл жерлердің соғұрлым қолайлы болғанын аңғару қиын емес. «Басы артық жердің ең көп мөлшері солтүстік, топырағы қара топырақты және қою-сұрғылт топырақты, мейлінше құнарлы өңірде орналасқан уездерде болып табылады» деп жазып, кезінде Қоныс аудару басқармасы шенеуніктерінің өздері де атап өткен.¹⁵¹

Алайда осындай жер алқабының өзі де барлық қоныс аударуға тілек білдірушілерді орналастыра алмады. Бұған бүкіл қоныс аудару қозғалысындағы жер учаскелерін бөлуге байланысты ілесе жүретін түсініспестік себепші болды. 1906 жылдан 1915 жылға дейін дала өлкесінің қоныс аудару аудандарына 580 587 адам келді (еркек адамдар ғана есепке алынған). Олардың 47 пайызы – Ақмола қоныс аудару ауданына, 38%-ы Торғай-Орал, 15%-ы Семей қоныс аудару ауданына жіберілді.¹⁵² Егер қоныс аударушылар санының серпінділігін жылдар бойынша қарастыратын болсақ, 1906 жылғы жарлық шыққаннан кейінгі алғашқы жылы қоныс аударушылар толқыны көбейе түсті. 1906 жылы Дала өлкесіне ерлерден 25 100 жан, ал 1907 жылы 80 360 жан қоныстанды. Қоныс аудару деңгейі аздаған ауытқуларымен 1908 жылмен 1909 жылы осы деңгейде тұрды, содан соң тол-

қын төрізді төмендейді және көтеріледі, ал 1914 жылға қарай 53 360 жанға дейін төмендеген.¹⁵³ Реформаны жүргізудің алғашқы жылдарында Ресейдің еуропалық бөлігі шаруаларының бірқатары өздерінің тұрмыс жағдайларын жақсартуға деген үміттерін Қазақстанға көшумен байланыстырғаны көрінеді. Қоныс аударушылар санының қысқаруы реформаның сәтсіз қорытындысын көрсетеді. Қоныс аударушылардың едәуір кері қайтуы да нақ осыны білдіреді. Мәселен, 1906—1915 жылдарда жыл сайын қоныс аударушылардың 20%-ынан 34%-ына дейін кері қайтып кеткен.¹⁵⁴

П.А.Столыпин реформасының қауымдарды күйретіп, хуторлық шаруашылықтар құру туралы идеялардың бірі де сәтсіздікке ұшырады. Елде фермерлік шаруашылықты дамыту туралы ой дұрыс айтылған болатын.¹⁵⁵ Бірақ Қазақстан жағдайларында, игерілмеген жерлерде шаруалар арасында, керісінше, тірі қалу кепілі ретінде қауымдардың рөлі арта түсті.

Қазақ халқының жаппай жерсіз қалуы, қайыршылануы және соның салдары ретінде әлеуметтік шиеленістің өсуі реформаның күйінішті қорытындысы болды. Қарсылықтың стихиялық көріністері қожайындарды, өкімет өкілдерін соққыға жығудан, салықтар төлеуден бас тартудан, малды айдап өкетуден, егістіктерді таптаудан және басқаларынан көрінді. Ежелгі жерінен айырылған байырғы тұрғындар өз құқықтарын заңды әдістермен - өтініштер беру арқылы қорғауға тырысты, оларды көп мөлшерде мұрағат қорларында кездестіруге болады. 1913 жылдың қаңтарында Есімболат Досбаев пен Ғали Оспанов өз ауылының атынан Торғай-Орал ауданы қоныс аудару ісінің меңгерушісіне «Шыңғырлау болысының №4 ауылы қырғыздарының ең жақсы шұрайлы жерлері қоныс аудару қорына тартып алынды, ал бізге жарамсыз жерлер ғана қалдырылды» деп шағым жасап, учаскелер кесіп беруді сұрады.¹⁵⁶ Іс жүзінде қалған өтініштер сияқты, бұл өтінішке де бас тартылған жауап қайтарылды.¹⁵⁷

Сонымен бірге қоныс аударушылардың едәуір көпшілігі де өздерінің жерге орналастырылуына риза болмады. Торғай облысы Ақтөбе уезінің Полтава болысы Қарашай поселкесінің шаруалары қоныс аудару бөлімінің меңгерушісіне белгіленген жерге орналасқаннан кейін өздеріне бөлінген учаскелер «бізге бөлінген жерде астық өсіру үшін қолайлы жер мөлшері мүлдем аз болып шықты» және әр адамға жазылған 12 десятинаның егістікке 4 десятинаға жетер-жетпесі ғана жарамды деп жазды.¹⁵⁸ Қорыта келгенде, жер пайдалану үшін қоныс аударушылар мен қазақтар арасында да, жергілікті халық арасында да даулар мен қақтығыстар пайда болды. Мәселен, Белоярск және Каменск поселкелерінің шаруалары Қостанай уезінің Кеңарал болысы қазақтарының жерлеріне өз бетімен қоныстанып алып, бастапқыда олардан жерді жалға алды, ал сонан соң 1905—1907 жылдар кезеңінде Ресейде шаруалардың жерді басып алуы жөнінде естіп, жергілікті тұрғындардан өздері ұнатқан учаскелерді күшпен басып алуға тырысты. Олар Луганск поселкесі казактарының жерлеріне де осындай ниетте болды. Бұл мақсаттарын жүзеге асыру үшін олар Ресейден әлі де бір «өте батыл адамдардың» келуін күтті.¹⁵⁹

Жерін тартып алып қысым көрсету және дәстүрлі көшу жолдарынан айыру көшпелі халық арасында да толып жатқан жанжалдар туғызды. Олар көбінесе қайғылы аяқталып отырды, мысалы, 1907 жылы Торғай облысының Ырғыз уезінде солай болды, онда күзеу ретінде пайдаланылатын Қаракөл алқабы үшін даудың салдарынан екі адам қаза тапты.¹⁶⁰

Ал қоныс аудару аудандары шенеуніктерінің қиянат жасауында шек болмады. Жетісу облысының Жаркент уезі Аралтөбе селосының шаруалары шаруашылық жүргізуге арналған ақшалай қарыздың төленуін екі жыл күтті, өбден қайыршыланған олар Жаркент ауданының қоныс аударушыларды жерге орналастыру бөлімінің меңгерушісі Тепловқа барады. Олар оны күтіп қабылдауына кіріп «екі әйел мен бір шаруа оның алдында құдай ананың алдындағы сияқты тізерлеп тұрып, жәрдемақы беруді сұрағанда, оған жас балалары ашжалаңаш деревняда қалғанын айтып жалынғанда бастық мырза шаруаларды балағаттап қуып шыққан».¹⁶¹

Қоныстандыру саясатының проблемаларын жұртшылықтың кең талқылағанын айтып өткен жөн, бұл әр түрлі түсініктегі толып жатқан жарияланымдардан көрінді. Үкіметтің аграрлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде бұл мәселе Мемлекеттік Думада өте қызу айтыс туғызды. Аграрлық мәселені шешу Ресей империясының шет аймақтарын мекендеген халықтардың саяси құқықтарын қарастырумен ұштасты. Бұған Үкіметтің Ресейдегі шаруалардың жерге деген мұқтаждығын кедейлерді шығысқа жаппай қоныс аудару жолымен қанағаттандыруға тырысуы себеп болды. Жергілікті тұрғындардың мүдделері мүлде ескерілмеді. I Мемлекеттік Думаның отырыстарында (1906) Орынбор губерниясынан сайланған депутат Т.И.Седельников қазақ халқының да, орыс қоныс аударушыларының да мүдделерін қорғау туралы мәлімдеді, ол «жүз мыңдаған қазақтар сөздің тура мағынасында жерсіз болып табылады. Ал егер жері аз қазақтарды алсақ, олар миллионнан кем болмайды» деп мәлімдеп жұртшылықтың назарын жер пайдалану мәселелеріне аударды.¹⁶² Оңшыл депутаттардың бір бөлігі, мысалы, кінәз Голицын сияқтылар бұрынғысынша «қоныс аудару ісін мүмкін болған барлық әдістермен күшейтуді» талап етті. Т.И.Седельников бұл жағдайға ашық қарсы шығып, қоныс аудару көшіп бармақшы болып шешкен шаруалардың ең кедей бөлігін де, жері сол қоныс аударушылар үшін зорлықпен тартып алынған жергілікті тұрғындарды да күйзелтеді деп ашығын айтты.¹⁶³ Сондықтан II Мемлекеттік Думада да (1907) аграрлық мәселе талқылаудың өзегі болды. Оңшыл депутаттардың бір бөлігі 1906 жылғы 9 қарашадағы столыпиндік заңды қорғап шықты. Алайда Қазақстаннан сайланған депутаттар бұл көзқарастарға өз қарсылықтарын білдірді. Орал облысынан сайланған депутат И.И.Космодамианский Столыпинді «бүкіл заң шығарушы жиналыстың, бүкіл елдің және бүкіл орыс халқының жауы» деп жариялады, өйткені «үкімет өз саясатының зардаптарымен титтей де санаспай... қырғыз жерлеріне қоныстануды және оған шаруаларды кеңінен қоныс аударуды ұсынып отыр».¹⁶⁴ Аграрлық комиссияның мүшесі Б.Қаратаев қоныс аудару әдістерін сынап сөз сөйледі, ол бұл үрдісті «күштінің әлсізге зорлығы» деп атады.¹⁶⁵ III Мемлекеттік Думада (1908) қазақ халқы тіпті Думаға өз өкілдерін сайлау құқығынан да айырылды. Дегенмен, қазақтардың жерге құқықтарының бұзылуы туралы өткен думалық айтыстардың қызу өткені соншалық, Думаның бюджет және қоныс аудару комиссиясы үкіметке қазақтардың жерге орналастырылуы туралы заң жобасын өте тез арада әзірлеп, қабылдау жөнінде ұсыныс енгізді.¹⁶⁶ Мұндай заңды қолданысқа енгізгенге дейін (ол жарыққа шықпаған күйінде қалды) III Думаның мұсылман фракциясы Закавказье-ден сайланған депутат Хас-Мамедов арқылы Қазақстанға орыс шаруаларын қоныс аудару «Қазақ халқының өз пайдалануындағы жерге ғасырлар

бойындағы құқықтары әділетті және ізгілікті шешілуі үшін» барлық байырғы тұрғындар жайғастырылғанша тоқтатылуға тиіс деп мәлімдеді.¹⁶⁷ Басқа депутаттар қоныс аударушылардың ауыр жағдайын еске салып, үкіметтен қоныстандыру саясатын өзгертуді тікелей талап етті.¹⁶⁸

Сөйтсе де, депутаттардың бір бөлігі билеуші топтардың мүдделерін қорғап, жағдайды жағымды түрде бейнелеуге тырысты. 1909 жылы депутат А. Трегубов Жетісуға арнайы келді, ол бүкіл облыста атап айтқанда, «Верный кіші ауданында бүкіл қоныс аудару ісінің дұрыс жолға қойылғаны туралы ризашылық пікір білдірді»,¹⁶⁹ және бұл Жетісу облысындағы қоныс аудару ісінің меңгерушісі Велецкий қоныс аудару ісінің мүлде тәртіпке келтірілмеген жайкүйі туғызған қоныс аударушылар арасындағы аштықтың нақты оқиғалары туралы хабарлаған кезге шамалас болатын.¹⁷⁰

Қазақтың белгілі ғалымы, көсемсөзші және саяси қайраткер Ә.Бөкейханов Қазақстандағы қоныс аудару ісінің жағдайымен терең таныс болды. Ол Ф.А.Щербина экспедициясының жұмысына белсене қатысты, I Мемлекеттік Думаның депутаты болып сайланды. Өзінің барлық дерлік еңбектерінде, ғылыми монографияларында немесе газет беттерінде жарияланған мақалаларында даланы шаруалар арқылы отарлаудың зардаптарын анықтап, бұл үрдісті үкіметтің аграрлық саясатынан бөліп қарастырды. Ол Петербургте отырып алып, «бірнеше десятина жарамсыз жерді қолайлы жер деп есепке алуды практикаға енгізу арқылы» қазақ өлкесінің жерін ойыншық еткен, «ешнәрсеге күмөнданбайтын адамдар» туралы терең мысқылмен жазады.¹⁷¹ Шаруаларды шөлейт және сортаңды далаларға қоныстандырудың көптеген фактілерін салғастыра келіп, Ә.Н.Бөкейханов «жерсіз аш халыққа сусыз қазақ даласын ұсынатын үкіметтің қоныс аудару саясатының саналы күндері қалды» деген пікір айтты.¹⁷² Өз халқының мүдделерін қорғай келіп, ол былай деп жазды: «қазақтар қазіргі уақытта қоныс аудару учаскелерін кесіп беру кезінде болып жатқанды ессіздік деп санайды... жұмыс жүргізушілер учаскелерде мал шаруашылығы үшін ең бағалы алаптарды: шабындықтарды, қысқы жайылымдарды, егістіктерді, жақсы суаттарды учаскелерге межелеп алып... қазақтарға тау-тасты, сортаңтарды, батпақтарды, сусыз даланы қалдырады».¹⁷³

Ақырында, ресми органдар қоныс аудару саясатының оған артқан үмітті ақтай алмағанын мойындады. Қоныс аудару және отарлау мәселелері жөніндегі комиссия 1917 жылдың тамыз-қыркүйегінде елдегі қоныс аудару ісінің жағдайын талқылап, мынадай қорытындыға келді: «Егіншілік-отырықшылық отарлауы... тұйыққа тірелген сияқты. Бұрынғы мейірбан қоныс аударудың аяқталар кезі келді».¹⁷⁴ «Қоныс аудару» деген терминнің өзін «отарлау» деген сөзбен біржола ауыстыру ұсынылды. Отарлау саясаты енді ел экономикасын дамытудың жалпы жоспарын негізге алды, мұнда шет аймақтар зор рөл атқаруға тиіс еді. Өнеркәсіптік отарлауға шешуші мән берілді. Ол ауыл шаруашылығын да көтеруге тиіс болатын. Комиссияның анықтауы бойынша қоныс аударушылар таптан тыс болуға, оның материалдық қаражатының қажетті қоры, күш-жігері және алғырлығы болуға тиіс. 1917 жылдың қазан айындағы белгілі оқиғалар бұл жоспарды жүзеге асыруға бөгет жасады. Алайда империяның басқа шет аймақтары сияқты, Қазақстанды да жергілікті халықтың мүдделері туралы тіпті сөз де етілмеген қатаң және прагматикалық отарлау жүйесі күтіп тұрғаны анық еді.

Аграрлық қоныс аударудың Қазақстан өмірінің өлеуметтік-экономикалық саласында ұшқын беруші рөл атқарғаны жақсы мәлім. Қазақ жерлерін қоныс аударушылардың пайдасына жаппай алып қою туралы және бұл үрдістің келеңсіз зардаптары туралы жоғарыда айтылып та өтті. Сонымен бірге, Ресейдің егіншілігі дамыған аудандарынан шаруаларды қоныс аудару Қазақстанға едәуір еңбек және материалдық ресурстар әкелді. Жаңа жерлерді шаруашылыққа игеруге себепші болды.

¹ *Алексеевко Н. В.* Население дореволюционного Казахстана. А., 1981, 94-б.

² Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967, 64-б.

³ *Сулейменов Б. С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX вв. (1867–1907 гг.). А., 1963, 35-б.

⁴ *Бұл да сонда.*

⁵ *Бекмаханов Е. Б.* Присоединение Казахстана к России. М., 1957, 198-б.

⁶ *Алампиев П. М.* Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности: (Исторический опыт Казахской ССР). М., 1958, 126–127-б.

⁷ *Галузо П. Г.* Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. //Казахстан в канун Октябрьской революции. А., 1968, 38–39-б.; *Алексеевко Н. В.* Көрсетілген еңбегі, 94–95-б.

⁸ Қар.: КПСС в резолюциях, т. 2, 252-б.

⁹ *Бекмаханова Н. Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. М., 1986, 243-б.

¹⁰ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 4, 86-б.

¹¹ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 90–91-б.

¹² *Бұл да сонда,* 92–94-б.

¹³ *Фридман Ц. Л.* Иностраный капитал в дореволюционном Казахстане. А., 1960, 15–20-б.

¹⁴ *Бұл да сонда,* 23–24-б.

¹⁵ *Бұл да сонда,* 25–38-б.

¹⁶ Казахстан в канун Октября: Сб. статей. А., 1968, 205-б.

¹⁷ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 94-б.

¹⁸ Казахстан в канун Октября, 164–167-б.

¹⁹ *Бұл да сонда,* 171–172, 202–204-б.

²⁰ Мына кіт. негізінде есептелінді: *Е. Б. Бекмухаметов* «Цветная металлургия и горное дело дореволюционного Казахстана» (А., 1964, 164–165-б.).

²¹ Казахстан в канун Октября, 171–172-б.

²² *Маликов Ф.* Февральская буржуазно-демократическая революция в Казахстане. А., 1972, 47–48-б.

²³ *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана. А., 1963, 39-б.

²⁴ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 96-б.; *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 6–40-б.

²⁵ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 96-б.

²⁶ *Фридман Ц. Л.* Иностраный капитал, 39–52-б.

²⁷ *Шаукенбаев Т.* Урало-Эмбенский нефтяной район. А., 1961, 16-б.; *Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 54-б.

²⁸ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 97-б.

²⁹ *Бұл да сонда,* 97–98-б.

³⁰ Казахстан в канун Октября, 151–154-б.

³¹ *Алампиев П. М.* Көрсетілген еңбегі, 99-б.

- ³² Казахстан в канун Октября, 155–156-б..
- ³³ *Бұл да сонда*, 253-б..
- ³⁴ *Бұл да сонда*.
- ³⁵ *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 18-б.; История Чимкентского химико-фармацевтического завода им. Ф. Э. Дзержинского. Чимкент, 1958, 20-б.
- ³⁶ Казахстан в канун Октября, 158–161-б..
- ³⁷ *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 24–29-б..
- ³⁸ *Кислинский Н. А.* Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров (Исторический очерк под ред. Кулемзина). СПб., 1902, т. 2, 170–172-б..
- ³⁹ *Саблер С. В., Сосновский И. В.* Сибирская дорога в ее прошлом и настоящем. СПб., 1903, 12–13, 24, 81, 93, 96-б.
- ⁴⁰ Россия: Полное географическое описание нашего отечества. СПб., 1903, т. 18. Киргизский край, 306-б.
- ⁴¹ РГИА, ф. 446, оп. 31, д. 4, л. 33–37.
- ⁴² РГИА, ф. 446, оп. 30, д. 7, л. 49; *Саблер С. В., Сосновский И. В.* Көрсетілген еңбегі, 186–187-б.
- ⁴³ Азиатская Россия. СПб., 1914, т. 1, 545–549-б.; ЦГА, ф. 1, оп. 11, д. 92–95.
- ⁴⁴ Материалы по обследованию казенных железных дорог; Ташкентская ж.д. СПб., 1913, 123-б.
- ⁴⁵ Туркестанские ведомости. 1951, 11 октября, № 81; Материалы по обследованию казенных железных дорог; Ташкентская ж. д. 1–3-б.; *Асылбеков М. Х.* Некоторые вопросы истории строительства Оренбургско-Ташкентской ж.д. //Изв. АН КазССР. Сер. ист., арх. и этногр., 1962, вып. 2, 44–51-б.
- ⁴⁶ Отчет по постройке северной части Оренбургско-Ташкентской ж.д., ч. 1. СПб., 1908, 1–2, 4-б.; РГИА, ф. 446, оп. 31, д. 20, л. 69 и об.; ф. 273, оп. 12, д. 398, л. 47 и об.
- ⁴⁷ Степь. (Троицк). 1909, 16 апреля.
- ⁴⁸ Степь. 1911, 4 января, 15, 20 октября и 15 ноября.
- ⁴⁹ РГИА, ф. 1157, оп. 1, д. 31, л. 2.
- ⁵⁰ Степь. 1909, 16 апреля.
- ⁵¹ ЦГА РУз., ф. 1, оп. 2, д. 1725, л. 29–210, 219–224, 250 және б.; д. 1726, л. 62 және б.
- ⁵² *Дахшлейгер Г. Ф.* Турксиб – первенец социалистической индустриализации. А., 1958, 1-б.
- ⁵³ РГИА, ф. 291, оп. 1, д. 22, л. 1–27.
- ⁵⁴ *Бұл да сонда*; ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 12886, л. 20.
- ⁵⁵ Отчет по постройке южной части Оренбургско-Ташкентской железной дороги. СПб., 1908, 30-б.
- ⁵⁶ РГИА, ф. 268, оп. 8, д. 31, л. 53; оп. 1, д. 21, л. 1–27; ф. 268, оп. 1, д. 1131, л. 213; д. 1086, л. 25.
- ⁵⁷ ЦГА РК, ф. 17, оп. 1, д. 2, л. 183–184, 192–193; Район железной дороги Петропавловск-Спасский завод в экономическом отношении. СПб., 1914, 257–258-б.
- ⁵⁸ Казахстан за 40 лет: Статсборник. А., 1960, 225–230-б.
- ⁵⁹ Обзор Семипалатинской области за 1886 г. Семипалатинск, 1887, 26–27-б.; Обзор Семипалатинской области за 1894 г. Семипалатинск, 1895, 17–18-б.; Обзор Семипалатинской области за 1897 г. Семипалатинск, 1898, 30-б.
- ⁶⁰ Обзор Сырдарьинской области за 1910 г. Ташкент, 1911, 122-б.; Обзор Сырдарьинской области за 1911 г. Ташкент, 1912, 133-б.
- ⁶¹ Обзор Семипалатинской области за 1894 г., 17–18-б.
- ⁶² Қар.: Восточное обозрение. 1895, № 61 Социалистік Қазақстан, 1960, 12 ноябрь.
- ⁶³ Тургайская газета. 1901, 24 марта.
- ⁶⁴ Есеп мына газет бойынша жүргізілді: «Туркестанские ведомости» (1902. 12 мая, 20 июня), а также рапортов с участков дороги: ЦГИАП, ф. 346, д. 359, л. 1–154 және б.
- ⁶⁵ Оренбургская газета. 1902, 19 июля.

⁶⁶ Тургайская газета. 1901, 24 марта.

⁶⁷ Туркестанские ведомости. 1903, 4 мая; 1904, 3 марта.

⁶⁸ Обзор Семипалатинской области за 1894 год. Семипалатинск, 1895, 17–18-б.; Материалы по киргизскому землепользованию. Акмолинская область. Омский уезд, т. 11. Омск, 1902, 65-б. — *Бұл да сонда*. — Сырдарьинская область. Перовский уезд. Ташкент, 1912, 96-б. — *Бұл да сонда*. — Казалинский уезд. Ташкент, 1913, 72-б.

⁶⁹ *Хворостянский П.* Очерки экономического благосостояния поселков Кустанайского уезда. Омск, 1911.

⁷⁰ Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае. Ташкент, 1909, т. 2; Русские селения в Чимкентском уезде Сырдарьинской области, 19–25-б.

⁷¹ Обзор по Акмолинской области за 1894 г. Омск, 1895, 50-б.; Обзор Семипалатинской области за 1895 год. Семипалатинск, 1897, 37–38-б.

⁷² Обзор Акмолинской области за 1901 г. Омск, 1903, 29-б.; Обзор по Сырдарьинской области за 1913 год. Ташкент, 1915, 93–94-б.

⁷³ ЦГИАП, ф. 1396, оп. 1, д. 216, л. 24.

⁷⁴ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 23, 341-б.

⁷⁵ *Алексеев Н. В.* Население дореволюционного Казахстана, 79-б.

⁷⁶ *Асылбеков М. Х.* К вопросу о влиянии железных дорог на экономику дореволюционного Казахстана //Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1964, № 1, 55-б.

⁷⁷ *Бұл да сонда*.

⁷⁸ Бұл жерде және бұдан әрі қызметшілер деп темір жолда еңбек ететіндердің барлығын, солармен бірге жұмысшыларды да есептеу керек.

⁷⁹ РГИА, ф. 273, оп. 12, д. 431, л. 22–23.

⁸⁰ РГИА, ф. 1396, оп. 1, д. 216, л. 22, 24 об; Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 гг.: Сб. документов и материалов /Под ред. И. С. Гороховодатского, А. Каиргельдина, Б. С. Сулейменова. Сост. Ф. Н. Киреев, Т. П. Губа, Ф. И. Колодин. А., 1956, 29–30-б.

⁸¹ ЦГА РК, ф. 95, оп. 1, д. 364, л. 35–36.

⁸² ГАОрО, ф. 22, оп. 4, д. 18, л. 38 и об.

⁸³ Труды ЦСУ. 1926, т. 26, вып. 1–2, 80-б.

⁸⁴ Социалистическое строительство Казахской ССР за 20 лет. А., 1940, 13-б.

⁸⁵ *Нусупбеков В.* Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане. А., 1966, 38-б.; *Асылбеков М. Х.* Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905–1907). А., 1965, 36-б.

⁸⁶ *Мозгунова Е. А.* О численности и составе промышленных рабочих в Казахстане накануне Октябрьской революции //Изв. АН КазССР. Сер. истории, археологии и этнографии. 1959, вып. 2(10), 41–50-б.

⁸⁷ *Асылбеков М. Х.* Железнодорожники Казахстана, 36-б.

⁸⁸ Е. Ділмұхамедов пен Ф. Мәліковтың есебі бойынша, 1916–1917 жылдардағы Қазақстанда өнеркәсіп жұмысшылардың саны 65 мыңнан көп болды: *Дильмухамедов Е. Д., Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 267-б.

⁸⁹ *Заорская В. В., Александр К. А.* Промышленные заведения Туркестанского края. Пг., 1915, 29–30-б.

⁹⁰ Көрсетілген еңбегі.

⁹¹ *Бұл да сонда*, 43-б.

⁹² *Пяковский А. В.* Революция 1905–1907 гг. в Туркестане. М., 1958, 25-б.

⁹³ *Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 68-б.

⁹⁴ РГИА, ф. 273, оп. 12, д. 527, л. 5–6.

⁹⁵ РГИА, ф. 276, оп. 12, д. 527, л. 7–9.

⁹⁶ ГАОМО, ф. 270, оп. 1, д. 40, л. 5–9.

⁹⁷ Обзор Акмолинской области за 1907 г. Омск, 1908, 27-б.

⁹⁸ *Заорская В. В., Александр К. А.* Промышленные заведения Туркестанского края. Табл. 2.

⁹⁹ *Бұл да сонда*, табл. 5, 52-б.

- ¹⁰⁰ *Бұл да сонда*, 53-б.
- ¹⁰¹ *Асылбеков М. Х. Железнодорожники Казахстана*, 39—40-б.
- ¹⁰² РГИА, ф. 229, оп. 4, 1908, л. 49.
- ¹⁰³ ГАОРО, ф. 146, оп. 1, 1917, д. 7, л. 1—3, 20 және б.
- ¹⁰⁴ РГИА, ф. 1396, оп. 1, 1908, д. 216, л. 23 об.
- ¹⁰⁵ *Степной голос*. 1905, № 17.
- ¹⁰⁶ *Қар.: Рабочее движение в Казахстане в 1907—1914 гг. А., 1957, 472—473-б.*
- ¹⁰⁷ *Асылбеков М. Х. Железнодорожники Казахстана*, 42—43-б.
- ¹⁰⁸ ЦГА РК, ф. 10, оп. 1, д. 69, л. 36; *Семеновский В. Рабочие на золотых промыслах*. СПб., 1908, т. 2, 651-б; *Дильмухамедов К., Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 180-б.
- ¹⁰⁹ *Аламшиев П. М. Көрсетілген еңбегі*, 107-б.
- ¹¹⁰ *Асылбеков М. Х. Железнодорожники Казахстана*, 51-б.
- ¹¹¹ *Қар.: Дильмухамедов К., Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 136-б.
- ¹¹² *Қар.: Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 76—77-б. ЦГА РК, ф. 9, оп. 1, д. 86, л. 127. Цит. по: *Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 141-б.
- ¹¹³ *Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 79—80-б.
- ¹¹⁴ *Красовский М. Область сибирских киргизов*. СПб., 1868, ч. 2, 145-б. Цит. по: *Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі*, 164-б.
- ¹¹⁵ *Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сб. законов и распоряжений*. Пг., 1915, 40-б.
- ¹¹⁶ *Бұл да сонда*, 112-б.
- ¹¹⁷ *Сборник узаконений и распоряжений о водворении переселенцев и образовании переселенческих участков*. СПб., 1907, 23-б.
- ¹¹⁸ *Черников В. С. Крестьянская колонизация Северного Казахстана в эпоху капитализма //История СССР*. 1982, № 6, 135-б.
- ¹¹⁹ *История КазССР с древнейших времен до наших дней*. III том. А., 1979, 405-б.
- ¹²⁰ *Турсунбаев А. Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан*. А., 1950, 30-б.
- ¹²¹ *Черников В. С. Көрсетілген еңбегі*, 135-б.
- ¹²² *Переселение и землеустройство за Уралом за 1906—1910 гг.* СПб., 1911, 47-б.
- ¹²³ *Особое мнение //Сибирские вопросы*. 1908, № 2, 29—30-б.
- ¹²⁴ *Статистико-экономические исследования переселенческого управления: 1893—1909 гг.* СПб., 1910, 16-б.
- ¹²⁵ *Переселение и землеустройство в Азиатской России*, 4—8-б.
- ¹²⁶ ЦГА РК, ф. 19, оп. 1, д. 1260, л. 31.
- ¹²⁷ *Бұл да сонда*, л. 36.
- ¹²⁸ *Пален К. К. Отчет по ревизии Туркестанского края*. СПб., 1910, 50-б.
- ¹²⁹ *Киргизская степная газета «Человек, общество, природа»*. 1888—1902 гг. А., 1994, 127-б.
- ¹³⁰ *Бұл да сонда*, 130—131-б.
- ¹³¹ *Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве //Зап. Сиб. отд. ИРГО, кн. XVII, вып. 2. Омск, 1896, 34-б.*
- ¹³² *Материалы по истории политического строя Казахстана*, т. 1. А., 1960, 101—102-б.
- ¹³³ *Седельников Т. Борьба за землю в Киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства)*. СПб., 1907. А., 1991, 35—52-б.
- ¹³⁴ *Чермак Л. К. Формы киргизского землепользования //Сибирские вопросы*, 1908, № 23—24, 42-б.
- ¹³⁵ *Киргизская степная газета*, 470-б.
- ¹³⁶ *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей*, т. 1. Воронеж, 1898, 66-б.
- ¹³⁷ *КазССР: 4-томная Краткая энциклопедия*, т. 1, А., 1985, 225-б.
- ¹³⁸ *Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг.* А., 1965, 171-б.
- ¹³⁹ *Общие сведения о Сибирском казачьем войске*. Омск, 1897, 17-б.

- ¹⁴⁰ Материалы по Киргизскому землепользованию, т. V: Воронеж, 1903, 48-б.
- ¹⁴¹ *Бұл да сонда*, 63-б.
- ¹⁴² *Тресвятский В. А.* Материалы по земельному вопросу в Азиатской России: вып. 1. Степной край, II т., 1917, 45, 497-б.
- ¹⁴³ ПСЗРИ, т. XXVIII. 1906, отд. 1. № 28528, 970-б.
- ¹⁴⁴ *Бұл да сонда*, т. XXX, 1910, отд. 1. № 33743, 749-б.
- ¹⁴⁵ *Тресвятский В. А.* Көрсетілген еңбегі, 113-б.
- ¹⁴⁶ *Турсунбаев А. Б.* Көрсетілген еңбегі, 61-б.
- ¹⁴⁷ *Сулейменов Б. С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX — начала XX века. А., 1963, 252-б.
- ¹⁴⁸ ЦГА РК, ф. 469, оп. 1, д. 590, л. 189 об.
- ¹⁴⁹ История КазССР, т. III, 411-б.
- ¹⁵⁰ *Тресвятский В. А.* Көрсетілген еңбегі, 113-б.
- ¹⁵¹ *Бұл да сонда*, 115-б.
- ¹⁵² *Бұл да сонда*, 41-б.
- ¹⁵³ *Бұл да сонда*, 41-б.
- ¹⁵⁴ *Бұл да сонда*, 37-б.
- ¹⁵⁵ Рынок и реформы в России: исторические и теоретические предпосылки. М., 1995, 68-б.
- ¹⁵⁶ ЦГА РК, ф. 29, оп. 1, д. 287, л. 7.
- ¹⁵⁷ *Бұл да сонда*, л. 11.
- ¹⁵⁸ *Бұл да сонда*, л. 60.
- ¹⁵⁹ *Бұл да сонда*, ф. 25, оп. 1, д. 969, л. 1-3.
- ¹⁶⁰ *Бұл да сонда*, л. 20.
- ¹⁶¹ *Бұл да сонда*, ф. 19, оп. 1, д. 491, д. 68 об.
- ¹⁶² Государственная Дума. Первый созыв. Стенографические отчеты. Сессия первая, т. I. СПб., 1906, 113-114-б.
- ¹⁶³ *Бұл да сонда*, 203-б.
- ¹⁶⁴ *Малтусынов С. М.* Социально-экономическое и политическое положение Казахстана и Государственная Дума. Дисс... канд. ист. наук, А., 1981, 169-б.
- ¹⁶⁵ *Бұл да сонда*, 172-б.
- ¹⁶⁶ ЦГА РК, ф. 19, оп. 1, д. 64, л. 52, 61 об.
- ¹⁶⁷ *Бұл да сонда*, л. 52-53.
- ¹⁶⁸ *Бұл да сонда*, л. 56.
- ¹⁶⁹ *Бұл да сонда*, ф. 19, оп. 1, д. 116, л. 42.
- ¹⁷⁰ *Бұл да сонда*, д. 57, л. 14.
- ¹⁷¹ *Букейханов А.* Избранное. Алматы, 1995, 236-б.
- ¹⁷² *Бұл да сонда*.
- ¹⁷³ *Бұл да сонда*, 250-б.
- ¹⁷⁴ Материалы по земельному вопросу в Азиатской России, вып. XVIII. Журналы комиссии по вопросам переселения и колонизации, т. II, 1918, 17-б.

Бесінші тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ДАМУЫ

1. ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ӨМІРДІҢ ЖАНДАНУЫ

Революция (1905—1907) қарсаңында өлкеде жұмысшылардың, шаруалардың және басқа да халық топтарының жергілікті өкімет орындарының, байлар мен өнеркәсіпшілердің озбырлығына қарсы жекелеген стихиялы бой көрсетулері болып өтті.

Қазақстанда жұмысшы қозғалысы кеңейе бастады. Ереуілдер саны көбейіп, олар неғұрлым бұқаралық және табанды сипат алды. 1901 жылдың тамыз-қыркүйек айларында Қарағанды кен орындарында Орынбор губерниясынан келген башқұрт жұмысшылары ереуіл жасады, олар жалақыны келісім-шарт бойынша төлеуді талап етті. Ереуілшілерді басқа да жұмысшылар — қазақтар, орыстар, татарлар және т.б. қолдады. 1902 жылдың маусымында Семей облысының Зайсан уезінде Михайлов кенішінің жұмысшы қазақтарының толқуы болып өтті. Өз талаптары қанағаттандырылмаған жұмысшылар кеніштен кетіп қалды, соның салдарынан ондағы жұмыс тоқтатылды. 1902 жылдың қыркүйек-қазан, 1903 жылдың маусым-тамыз айларында Екібастұз көмір кендерінде жұмысшылардың ереуілдері болып, олар жалақының ұзақ кідіртуіне қарсы шықты және дереу әрі толық есеп айырысуды талап етті. Табанды күрестен кейін жұмысшылар жеңіске жетті.¹

Орынбор-Ташкент темір жолы құрылысшыларының арасында да жұмысшылардың бой көрсетулері басталды, онда жұмыстан өз бетімен кетіп қалуға қоса, құрылысшы жұмысшылардың азды-көпті ұйымдасқан бөлігі ереуілдер ұйымдастыра бастады. Бірақ нашар ұйымдастырылуы және саяси толыспағандығы себепті бұл ереуілдер бытыраңқы, стихиялы және негізінен экономикалық сипатта болды. 1902 жылы мерзімді баспасөз Орынбор-Ташкент темір жолын салудағы жұмысшылар арасында «өздерін шеттетіп ұстайтын әкімшілікке қарсы да ызаланушылық күшті» ал, «ереуілдер шағын, жекелеген мердігерлерде болды»² (яғни бытыраңқы, стихиялы. — *Ред.*) деп атап өтті. Ең ірі ереуілдердің бірі Мұғалжар станциясында (жолдың солтүстік бөлігінде) 800 құрылысшы жұмысшының ереуілі болды, онда 1903 жылғы 26 маусымда жалақының кідіртуі себепті «жұмысшылар арасындағы күшті толқулар басталып, олар тобырдың Хорош кенсесінің (мердігердің) жанына көп топталуынан көрінді». Толқу бірнеше күнге созылып, жұмысшылардың жеңісімен аяқталды. Осы учаскедегі жұмыстарға басшылық еткен инженер Раден өз ра-

портында былай деп жазған: «Жіберілген екі жандарм қаншама күш салғанымен еліріп алған тобырды ауыздықтай алмады, сөйтіп 29 маусымға қараған түні тобыр мені түнімен қоршап алып, қамауда ұстап, кетуге мүмкіндік бермеді. Жұмысшыларды қанағаттандыруға мәжбүр болдым». Жұмысшылардың ереуіліне салынып жатқан жол бойындағы жерлерін жол құрылысы мен Орынбор казак әскерлеріне тартып әперілуіне қарсы шыққан жергілікті казак шаруалары да қосылды.³

Басталған орыс-жапон соғысы, оның империалистік сипаты және орыс әскерлерінің жеңілісі өлке халқы арасында патшалық режимге наразылық пен ашу-ызаның одан сайын өршуіне әкеп соқты. «Туркестанские ведомости» газетінде былай деп жазды: «Бізге Перовскіден жергілікті қазақтар соғысқа өте-мөте ден қоюда және ол туралы таралып жүрген сыбыстарға құлшына құлақ түреді деп хабарлауда».⁴ Құрылысшы жұмысшылар арасында ашық наразылық білдіру жиілей түсті. 1904 жылдың қазанында жолдың оңтүстік бөлігінің 2-учаскесінің күзетшісі казак Жұмабай Дөненбаев «орыс патшасын және оның отбасын балағаттап, қорлағаны жөнінде» полициялық қудалауға ұшырады.⁵ 1904 жылдың желтоқсанында Түркістан станциясының жұмысшысы Кириллов Қиыр Шығыста орыс әскерлерінің жеңіліс табуына және патшаның дарынсыздығына ашу-ызасын жария білдіргені үшін сот арқылы жауапқа тартылды.⁶

1904 жылдың шілдесінде, әсіресе, бірінші орыс революциясының қарсаңында, Зайсан уезіндегі Надеждинск алтын кеніші жұмысшыларының Мейірхан Кемалов басшылық еткен бас көтерулері, 1901 жылғы 20—22 желтоқсанда Спасск мыс балқыту зауытында казак жұмысшыларының бас көтеруі, 1904 жылғы желтоқсанның аяғында Қарағанды кен орындарының Бекбосын Сикымбаев бастаған жұмысшыларының бас көтеруі және басқалар болып өтті.⁷

Революцияның басында және 1905 жылдың күзіне дейін Қазақстанда ірі бой көрсетулер болған жоқ, өйткені жергілікті еңбекшілер патша өкіметінің 9 қаңтарда Петербургте бейбіт демонстранттарды қанға бөктіріп жазалауына ұйымшылдықпен қарсы шыға алмады. Тек Ташкентте, Омбы мен Верныйда ғана наразылық митингілері және демонстрациялар болды. Экономикалық сипатта болған жалпыресейлік қаңтар-ақпан бас көтеруіне өздерінің жұмыс-тас жолдастарын тартқан теміржолшылар ғана ерекше болды. Бұл бас көтеруге Орал, Перовск, Түркістан, Шалқар және басқа станциялардың темір жол шеберханалары мен деполарының жұмысшылары белсене қатысты. Көптеген қалалар мен темір жол тораптарында жұмысшылардың 1 Мамырға арналған жиындары өткізілді. 1905 жылғы мамырдың аяғында Жосалы станциясында құрылысшы жұмысшылардың толқуы өтті. Бұл айлар қалалар мен уездерде әлі де біріккен партия ұйымдарына кірген социал-революционерлер мен социал-демократтардың революциялық прокламациялары мен үндеухаттарының таралуымен де сипатталады. Қазақстандағы революциялық қозғалыстың айтарлықтай өрлеуі 1905 жылғы қазан-қараша айларында өтеді, ол кезде 17 қазандағы патша манифесінің жариялануы Қазақстанның көптеген қалаларында көп адам қатысқан митингілерге, демонстрацияларға және халықтың қалың тобының басқа да бой көрсетулеріне ұштасқан болатын. Оларды дала өлкесінде Омбы қаласындағы 19 қазанда өткен митингі мен басқа да оқиғалар бастап берді, оларды ұйымдастырушылардың бірі ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы Әлихан Бөкейханов (1870—1937) болатын. Оның бас-

тамасы бойынша манифест қазақ тіліне аударылды және вице-губернатордың рұқсатымен облыстық баспаханада басылып, 10 мың данасы қазақ ауылдарына таратылды. Ә.Бөкейханов былай деп жазды: «Қазақтардың жүріп-тұруы арқасында манифест қысқа уақытта бүкіл даланың қолына тиді. Жер-жерде қазақтар үлкенді-кішілі съездерге жиналды... манифесті оқыды, оны түсіндірді, болашақтағы Мемлекеттік Дума сайлауы туралы мәселелерді талқылады. Облыстың ең алыс түкпірлерінен қазақтар топ-топ болып қалаларға барды, онда қала тұрғындары ұйымдастырған қалалық митингілерге қатысты. Орыстар, татарлар, сарттар мен қазақтар бір туысқан отбасына қосылып кетті».⁸

Қазақстанның барлық қалаларында 17 қазандағы манифестке арналған саяси шерулер, митингілер мен жиналыстар толқыны жайылды. Перовскідегі, Оралдағы, Қарқаралыдағы, Павлодардағы және басқаларындағы манифестациялар неғұрлым ірі болды. Оларды орыстар арасынан да, қазақтардан да шыққан жергілікті зиялылар ұйымдастырды. Омбы жандарм басқармасы бастығының мойындауынша, Ә.Бөкейханов «барлық митингілер мен петициялардың және үкіметке қарсы үгіттердің ұйытқысы, даладағы... қазақтардың барлық діни-саяси қозғалысының көшбасшысы және жетекшісі сияқты» болды. Бұл күндерде Оралда Б.Қаратаев пен Ж.Сейдалин, Қарқаралыда А.Байтұрсынов, Бекметовтер және Ж.Ақбаев және т.б. ерекше белсенділік көрсетті. Ә.Бөкейханов былай деп жазды: «Ж.Ақбаевтың Павлодардан Қарқаралыға баруы үгіт сапарына айналды. Жол бойында шешенді барлық жерде топтанған қазақтар қарсы алып, көптен күткен қонағы сияқты қабылдады... онымен туыстары сияқты, қоштасты. Ол туған қаласы Қарқаралыға қарашаның ортасында жетті. Полиция басқармасының қарсы алдындағы бірден-бір аланда дереу митинг ұйымдастырылды».⁹ Сөйтіп 1905 жылғы 15 қарашада әйгілі Қарқаралы оқиғалары басталды, ол мұсылмандардың құрбан айт мейрамына тұстас келді. Негізінен қазақтардан, татарлардан, орыстардан және басқаларынан тұратын 400-дей адам қатысқан митингіде Ж.Ақбаевтан басқа бітістіруші судья Вайсерт, сот тергеушісі Михалевич, священник Иванов, орманшы Астрейн, мұғалім Чемоданов, жергілікті әскери команданың бастығы Гомбинский, әскери дәрігер Богуславский, орыс-қазақ училищесінің мұғалімі Аяғанов, бітістіруші судьяның хат жүргізушісі Төлеңгітов, саяси бақылауда жүрген Соколов және басқалар сөз сөйледі.

Бұл Қарқаралы оқиғаларының кең әлеуметтік базасы болғанын дәлелдейді, дегенмен оларды ұйымдастырушылар қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері: Ж.Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов (жергілікті орыс-қазақ мектебінің мұғалімі), Көлбай Тоғысов (бітістіруші судьяның хат жүргізушісі), Ережеп Итбаев (Щербина экспедициясына қатысушы, 1896—1906 жылдары Ә.Бөкейхановтың көмекшісі) және басқалар болды.¹⁰ Ж.Ақбаев саяси «бостандықты манифест бойынша патша өз еркімен беріп отырған жоқ, одан күшпен тартып алынды» деп атап көрсетті және халықты отаршылдық әкімшілікке бағынбай, қайта оған қарсы күресуге шақырды.¹¹ Кейіннен Қарқаралы оқиғаларының басшылары қуғынға ұшырады, кейбір шенеуніктер жұмыстан босатылды немесе басқа жерлерге ауыстырылды, қалғандары қашып кетті, ал Ж.Ақбаев Якутияға жер аударылды.

Қазақстанда жұмысшылардың кішігірім және стихиялы бой көрсетулерден неғұрлым ірі және ұйымдасқан бой көрсетулерге ұласуы бірінші ресей революциясының ең жоғары өрлеу кезеңі болып табылатын 1905 жылғы қазан-

желтоқсан кезеңінде де болып жатты. Өлкедегі жұмысшы қозғалысы нақ осы айларда кен-зауыттардағы, кеніштердегі, шахталардағы, темір жолдардағы және қала кәсіпорындарындағы ірі бас көтерулермен сипатталады, олар Ресейдегі революциялық оқиғалардың жалпы барысымен тығыз байланысты еді.

Қазақстан теміржолшылары Ресейдің жалпы барлық темір жолдарын қамтыған 1905 жылғы қазандағы жалпыға бірдей саяси ереуілге белсене қатысты, оның негізгі талаптары саяси кепілдіктер мен бостандықтарды дереу жариялау, Құрылтай жиналысын шақыру және т.б. болатын. Қазақстан теміржолшылары экономикалық талаптар да қойды.

17 қазандағы саяси бостандықтар беру туралы жоғары мәртебелі манифест жұмысшы қозғалысын бәсеңдеткен жоқ, қайта оның бірінші толқынын туғызды. Орынбор-Ташкент темір жолындағы поездардың жүрісі: солтүстік бөлігінде (Орынбордан Қазалыға дейінгі) — 14 қазаннан 20 қазанға дейін, ал оңтүстік бөлігінде (Ташкенттен Қазалыға дейінгі) — 15 қазаннан 2 қарашаға дейін тоқтатылды, Рязань-Орал темір жолының Покровск-Орал учаскесінде ереуіл 11 қазанда басталып, 23 қазанда аяқталды және оған қоса поездардың жүрісі тоқтатылды. Сібір темір жолындағы, соның ішінде оның Омбы-Петропавл учаскесіндегі қазан ереуілдері және одан кейінгі саяси ереуілдер кезінде поездардың жүрісі тоқтатылмады, бұл магистральдің ерекше жағдайына байланысты еді, онымен сол кезде батысқа жаралыларға, Қиыр Шығыстан қайтып келе жатқан солдаттарға лық толы поезд эшелондары үздіксіз ағылып өтіп жатты.¹² Сонымен бірге Орынбор-Ташкент темір жолының оңтүстік бөлігінің жұмысшылары бүкіл Түркістанды қамтыған Ташкент гарнизонының көтеріліс жасаған солдаттарын патша өкімет орындарының айуандықпен жазалауына қарсы наразылық белгісінде өткен қарашадағы саяси бас көтеруге қатысты. Қазақстан теміржолшылары Ресейдің жалпы барлық темір жолдарын қамтыған желтоқсандағы саяси ереуілге қосылып, бұл орайда экономикалық сипаттағы да талаптар ұсынды.

Петропавл, Орал, Перовск, Қазалы, Түркістан және басқалары сияқты темір жол шеберханалары мен деполары бар көптеген станцияларда ереуілдік темір жол комитеттері құрылып, поездардың жүрісіне басшылық етуді ғана емес, сонымен қатар іс жүзінде жергілікті жерлердегі бүкіл билікті өз қолына алды. Басқа станцияларда жаңа революциялық өкіметтің бастамасы болған ереуіл комитеттерінің міндеттерін атқарған делегаттар сайланды. Бұл жөнінен Перовск революциялық комитетінің қызметі сипатты, ол 1905 жылғы қазаннан желтоқсанға дейін үздіксіз дерлік ереуіл жүріп жатқан Ташкент темір жолының бүкіл оңтүстік бөлігін іс жүзінде басқарып, теміржолшылар арасында жетекші рөл атқарды. Комитеттің өкімімен Түркістан станциясынан Қазалы станциясына дейін поездардың жүрісі тоқтатылып тасталды, паровоздар ағытылып, олардың механизмдері іске қосылмады, ал кондукторлар мен қызметшілер үйлеріне жіберілді. Перовскіден екі жаққа да телеграфты комитет бақылауға алды. Ол өз станциясындағы ғана емес, жолдың бүкіл оңтүстік бөлігіндегі азық-түлік істеріне де өз бақылауын орнатты, жұмысшыларға станция буфетінен өнімдер үлестіріліп берілді, мұқтаж жұмысшыларға қаражат жинау және т.б. жүргізілді. Комитет қоғамдық және әкімшілік өмірді басқарды, қоғамдық қауіпсіздік пен қазына мүлкін күзетуді жүргізді, арандатушылар мен штрейхбрехерлерге қарсы сот ісін талқылаумен және т.б. айналысты. Комитеттің төрағасы темір жол қызметшісі, бұрынғы халықшыл

(«Халық еркінің» мүшесі) Е.З.Новоковский болды. Комитетке депо жұмысшылары – социал-демократтар С.З.Табацкий мен А.И.Торохов және басқалары кірді. 1905 жылғы қарашаның аяғында теміржолшыларды басып-жаныштау үшін Ташкентке әскер келіп, олар станция мен депоны басып алды, бірақ жолдың оңтүстік бөлігіндегі қараша бас көтеруі Перовск комитетінің табандылығы арқасында 16 қарашадан 9 желтоқсанға дейін жалғасты. Ал бұл кезде көршілес Орта Азия темір жолында ол 3 желтоқсанда аяқталған еді.¹³

1905 жылдың желтоқсанындағы Ресей темір жолдарындағы бүкілресейлік саяси ереуілге орай Рязань-Орал темір жолының Покровск-Орал учаскесінде 11–23 желтоқсан аралығында жолаушылар және тауар тасу қатынасы тоқтатылды. Орал станциясында теміржолшылардың көп адам қатысқан жиналысы өтті. Оларда осы магистраль жұмысшылары мен қызметшілерінің 1905 жылғы 15 қарашадан 6 желтоқсанға дейін өткен съезінің Мәскеуден оралған делегаттары сөз сөйледі.

Ереуілге теміржолшылардың комитеттері басшылық етті, олар телеграфты, жүріс және жол қызметтерін өздерінің қолына алды, темір жол бастықтарын шеттетті. Жол бойындағы жұмысшылар мен қызметшілердің мұқтаждарына арналған азық-түлік поездарының жүрісі ғана жүзеге асырылды. 14 желтоқсандағы Орал станциясы мен депосын әскерлер басып алды, ал ереуіл 22 желтоқсанға дейін жалғасты, барлық поездардың тұрақты жүрісі 23 желтоқсаннан бастап қана қалпына келтірілді.

Желтоқсан саяси ереуілі Орынбор-Ташкент темір жолының солтүстік бөлігі бойынша ерекше табысқа жетпеді, оларға Орынбор станциясы бас шеберханалары жұмысшылары, Ақтөбенің теміржолшылары ғана қосылды; поездардың жүрісін тоқтату әрекеттеріне дер кезінде шақырылған казактар мен әскери күзет кедергі жасады.¹⁴

1905 жылдың желтоқсанында Павлодарда өзенші жұмысшылар ұйымдасқан түрде бас көтерді. Олар комитет сайлап, әкімшілікке өздерінің: жалақыны арттыру, зейнетақы қорын көбейту, тегін медициналық көмек көрсету, ақы төленетін демалыс беру және т.б. жөніндегі талаптарын қойды.

Ереуіл қозғалысы жергілікті жұмысшылардың, әсіресе кен және кен-зауыт өнеркәсібінде жұмысшылардың басқа да санаттарын қамтыды. Өлкенің кенші-жұмысшыларының ең ірі және ұйымдасқан бас көтерулері 1905 жылдың желтоқсанында Успен кенішінде өтті, ол басқа кеніштермен, Қарағанды көмір кен орындарымен және Спасск мыс-балқыту зауытымен бірге бұл кезде француз капиталісі К.А.Карноның иелігінде болатын. Кеніште 334 адам жұмыс істеді, олардың ішінде 269 қазақ және 65 орыс болды: соңғыларының арасында Оралдан, атап айтқанда, Нижний-Тагиль зауытынан келген тұрақты жұмысшылар аз болмады, бой көрсетулерге қатысушылардың алдыңғы қатарлы бөлігін құраған да солар болатын. Кеніш жұмысшылары 1906 жылғы 6 желтоқсанда митингіде өздерінің әкімшілікке талаптарын өзірлеп, олардың алдына қойды, олар негізінен экономикалық сипатта болды (жұмысшыларға босатылатын барлық өнімдердің бағасын төмендету; жалақыны арттыру, жұмысшыларды суық өтпейтін киіммен және аяқ киіммен жабдықтау, қазақ жұмысшыларына арналған үй-жайлар – казармаларды жақсарту, орыс-қазақ училищесін ашу және т.б.), «Орыс-қазақ одағын» құрды. Оны Петр Топорнин, Владимир Мартылога, қазақ жұмысшылары Әлімжан Байшағыров, Ысқақ Қасқабаяев және басқалар басқарды, өздерінің талаптары қанағаттандырылмаған жағдайда «орыс-қазақ бас көтеруін» жариялайтын болып шешті. Ол 11

желтоқсанда басталып, «капитализмге қарсы орыс-қазақ одағы» ұранымен өтті. Кеніш басқарушысы бас көтерушілерге қарсы күресте жергілікті болыстардың билеушілерін билер мен ақсақалдарды пайдаланды, олар қазақ жұмысшыларына қысым көрсетті. Бұл табысқа жеткізбеді, өйткені жұмысшылар ұйымдасқан түрде және біртұтас табандылықпен қимыл жасады. Сондықтан кеніш әкімшілігі жұмысшылардың негізгі талаптарын қанағаттандырды: жалақыны көтерді, 8 сағаттық жұмыс күнін енгізді, азық-түлік бағасын төмендетті, су өткізбейтін киіммен және аяқ киіммен қамтамасыз етті және т.б. Бірақ ереуіл аяқталғаннан кейін оның ұйымдастырушыларын жазалай бастады, 16 адамды, соның ішінде П. Топорнинді және жұмысшылардың басқа да басшыларын жұмыстан шығарды. Успен кенішіндегі бас көтеру, әсіресе «орыс-қазақ одағының» қызметі, өздерінің саяси және экономикалық құқықтары жолындағы күрестер Қазақстанның қазақ, орыс және басқа жұмысшыларының ынтымағы нығайғанын дәлелдеді.¹⁵

Мәскеудегі желтоқсан қарулы көтерілісі жеңіліске ұшырағаннан кейін революцияның шегінісі басталып, реакция шабуылға шықты, бұл Қазақстанда да дереу үндестік тапты. Егер бұрын іргелес жатқан елді мекендерімен қоса, Сібір темір жолы соғыс жағдайында деп жарияланса, 1905 жылғы 23 желтоқсаннан бастап патшаның жарлығы бойынша соғыс жағдайы осы магистраль өтетін барлық уездерге, атап айтқанда, Ақмола облысының Петропавл және Омбы уездеріне таратылды, ал 1906 жылғы 6 қаңтарда патшаның арнаулы жарлығымен Ақмола және Семей облыстарының бүкіл аумағына соғыс жағдайы енгізілді. Сібірге, Солтүстік Қазақстанға Меллер-Закомелскийдің жазалау экспедициясы әкелініп, ол революция күштерін жаппай жазалау жолымен аяусыз басып жаныштауға кірісті. Өлкенің басқа аудандарында да контрреволюциялық күштердің тірегі — казактар, жандармдар, полицейлер және әскерлер қатаң жазалау шараларын жүзеге асырды. Бірінші кезекте, жұмысшы қозғалысының белсенділерін, бас көтерулер мен ереуілдерді ұйымдастырушыларды және басқаларды жаппай қамауға алу, жер аудару және жұмыстан шығару басталды. Дегенмен, осындай жағдайларда да Қазақстанда жұмысшылардың, әсіресе қалалық кәсіпорындарда, ұйымшылдығы азырақ болса да, жекелеген бой көрсетулері болды.

1906 жылдың маусымында Семей қаласының жалпы барлық кәсіпорындарының жұмысшылары бас көтеру жасады. Ереуілді жекеше жүн жуатын орындар мен өзен жұмысшылары бастап, оған құрылысшылар, ұсақ қызметшілер және қара жұмысшылар қосылды. Олардың арасында орыстардан басқа казактар мен татарлар едәуір көп болды. Бас көтерушілердің бұқаралық демонстрациясы 6 маусымда халық үйіндегі жиналыспен аяқталды, онда кәсіподақтар құрылып, кәсіпкерлерге қойылатын талаптар өзірленді. Олар экономикалық жеңілдіктерді ғана емес, сонымен қатар жиналыстар мен жиындар өткізу бостандығына құқықты талап етті, қаланың жалпы барлық кәсіпорындарында жұмысшылардың талаптары қанағаттандырылды, өз қожайындарының ішінара жасаған жеңілдіктеріне риза болмаған жүн жуу орындарының жұмысшылары ғана бас көтеруді жалғастыра берді.¹⁶

1907 жылдың наурызында Семей қаласындағы Мусиннің зауыты мен диірмені жұмысшыларының, Орал қаласы полиграфистерінің қысқа мерзімді бас көтерулері мен толқулары болып, олар 8 сағаттық жұмыс күнін, жалақыны арттыруды және т.б. талап етті.¹⁷ 1906 жылы Қазақстанның темір жол бойында жалпыға бірдей ірі бас көтерулер болмағанымен де, осы уақытта

теміржолшылардың ұйымшылдығы мен саналылығы одан әрі өсіп, олардың үйірмелері мен кәсіподақ ұйымдарының нығаюы және күшеюі орын алды. 1906 жылдың көктемінен бастап темір жол бойларында тағы да жұмысшы қозғалысының өрлеуі басталады. Ұжымдық жиындар, қысқа мерзімді бас көтерулер, маевкалар және т.б. ұйымдастырылады. Қазалы және Орынбор-Ташкент темір жолының басқа да станциялары деполарының жұмысшылары 8 сағаттық жұмыс күнінің енгізілуін талап етті, ол Ташкент станциясындағы шеберханалар мен деподағы өз құқықтары жолындағы табанды күресінің нәтижесінде енгізілді. 1906 жылдың күзінде (қыркүйек пен қазанда) Петропавл станциясы депо жұмысшыларының екі бас көтеруі болды, онда жұмысшылар айдаудан қайтып келген өз жолдастарын — 1905 жылғы қазан бас көтерулеріне қатысушыларды жұмысқа қабылдауды талап етті.

1906 жылдың жазы мен күзінде, сондай-ақ 1907 жылдың басында өлкенің темір жол станцияларында жекелеген саяси акциялар өткізілді. Мысалы, 1906 жылғы 14—16 шілдеде Қазалы станциясында, 1906 жылғы 7 тамызда — Петропавл станциясында, 1906 жылғы 20 тамызда Ақтөбе станциясында митингілер және саяси қамаудағылармен кездесулер өткізілді; 1907 жылғы 14 ақпанда Орал станциясында Мемлекеттік Думаның депутаты И.И.Космодамианскийді Петербургке шығарып салудың аяғы саяси митингі мен шерулерге айналды. Ақтөбе, Петропавл станциялары мен басқаларында да осындай оқиғалар орын алды. Сібір темір жолының Омбы-Петропавл учаскесінде теміржолшылар күресінің негізгі нысаны итальяндық ереуіл дейтін болды, бұл орайда поездардың жүрісін тоқтатуға мүмкіндігі болмаған жұмысшылар жұмысқа ыждағатты түрде шығып, бірақ өз міндеттерін орындамады. 1907 жылғы теміржолшылардың ірі бой көрсетулерінің бірі Омбы-Петропавл бас көтеруі болды, ол Сібір темір жолының жұмысын бір айдан астам, 8 ақпаннан 19 наурызға дейін тоқтатып тастады. Бірақ бұл бас көтеруді Сібір магистралының басқа шеберханалары мен деполары қолдамады. Осыны пайдаланған жергілікті өкімет орындары оған қатысушылардың бой көрсетуін аяусыз басып тастады. Әскери күштер де іске қосылды. Паровоз бригадалары паровоздарға әскери айдауылмен апарылды, ал станцияны әскер қоршап алды, жұмыстан бас тартқандардың орнына Омбы әскери гарнизонының жұмысшылары жіберілді. Жұмысшыларды және т.б. жаппай қамауға алу, жер аудару және жұмыстан шығару басталды.¹⁸ 1907 жылғы 28 мамырда Перовск станциясы депосының шеберханаларында жұмысшылардың бас көтеруі тұтанды, оны жөндеу жұмыстары үшін кесімді ақыны үнемі төмендету, әкімшіліктің озбырлығымен жұмысшыларды жұмыстан шығару туғызған еді. Бірнеше күнге созылған бас көтеру жеңіліспен аяқталды.¹⁹ Мұның бәрі бүкіл Ресейдегі сияқты, Қазақстанда да 1906—1907 жылдарда революциялық күштердің, әсіресе жұмысшы қозғалысының қарсыласа отырып шегінгенін көрсетеді.

Бұл жылдарда азаттық күресіне жаңа күштер, атап айтқанда, казактардың ең кедей топтары, жергілікті гарнизондардың солдаттары, оқушы жастар және өлкенің басқа да демократиялық күштері тартылды. 1905 жылғы 16 қаңтарда Жетісу облысының Жаркент уезі гарнизондарының солдаттары мен казактары оның бастығына 20 тармақтан тұратын, соның ішінде солдаттар, казактар мен олардың отбасы мүшелері үшін мектептер мен кітапханалар ашу туралы, офицерлердің солдаттарға сыйластықпен қарауы және т.б. туралы талаптар қойды. 1907 жылдың көктемінде Оралдың, өлкедегі басқа да қалалардың оқу орындары оқушыларының толқулары болып өтті. 1907 жылдың сәуірінде Вер-

ный қаласында жұмысшылар ғана емес, сонымен қатар қолөнершілер, мұғалімдер мен оқушылар, ұсақ қызметшілер және қалаға келген шаруалар, барлығы төрт мыңдай адам қатысқан, қызыл жалаулар көтеріп, революциялық әндер шырқалған және т.б. көп ұлтты шерулер болды.²⁰

Жұмысшы қозғалысының және басқа да революциялық күрес нысандарының дамуында социал-демократтардың жергілікті ұйымдары мен топтары маңызды рөл атқарды, олардың қызметіне Қазақстанға тікелей жақын жерде әрекет жасаған Орынбор, Ташкент, Сібір, Астрахан, Самара, Саратов РСДЖП комитеттері зор ықпал етті. 1904 жылы пайда болған «Сібір социал-демократиялық одағының» әсіресе оның Омбы ұйымының ерекше маңызы болды. Ол еңбекшілер арасында бірінші кезекте, Петропавл, Көкшетау және Қазақстанның басқа да солтүстік-шығыс аудандары жұмысшыларының арасында зор насихат жұмысын жүргізді, сонымен бірге «Сібір социал-демократиялық одағы» өзінің революциялық прокламациялары мен үндеухаттарын Жетісуда және Қазақстанның басқа да аудандарында таратты.

Атбасарда 1896 жылы Оралдан келген айдаудағы жұмысшы А.Д.Ушаков ұйымдастырған үйірме Қазақстандағы тұңғыш маркстік өздігінен білім алу үйірмесі болып есептеледі. ХХ ғасырдың басында Ақмолада, Петропавлда, Оралда, Қостанайда, Семейде, Верныйда және өлкенің басқа да қалаларында маркстік үйірмелер пайда болды. Бұл үйірмелерді ұйымдастырушылар: Ақмолада Оралдан келген айдаудағы жұмысшылар В.Невзоров пен П.Н.Топорнин, Успен кенішіндегі «Орыс-қазақ одағының» (1905 ж., желтоқсан) болашақ қайраткерлері, Петропавлда Омбыдан жер аударылған теміржолшылар, соның ішінде слесарь Н.Васильев болды, басқа қалаларда үйірмелерге айдауда жүрген социал-демократтар басшылық етті.²¹ Верныйда жергілікті гимназияның жоғары сынып оқушылары арасында маркстік өздігінен білім алу үйірмелері пайда болды. Гимназист М.В.Фрунзе де кірген үйірмелердің біріне айдауда жүрген социал-демократ, Петербург университетінің тарих-философия факультетінің студенті Г.М.Тихомиров басшылық етті.²² 1904 жылы Омбы кадет корпусында оқып жүрген жас В.В.Куйбышев Көкшетауда маркстік үйірме ұйымдастырды.²³ Қазақстанның маркстік үйірмелері өз қатарларын бірте-бірте нығайтып, революциялық идеяларды үйрену мен насихаттаудан саяси үгітке және практикалық қимылдарға көше бастады. 1903 жылғы 1 Мамырды Оралдың маркстік үйірмесі жергілікті баспахана жұмысшыларының саяси ереуілін ұйымдастырумен атап өтті, ол Қазақстандағы тұңғыш саяси ереуіл болды. Верный гимназистерінің маркстік үйірмелері қалада революциялық әдебиет, үндеухаттар, прокламациялар және т.б. таратты. Бірінші Ресей революциясының қарсаңында және сол жылдарда нақ осындай үйірмелер өлкеде РСДЖП топтары мен ұйымдарын құрудың негізіне айналды.

Революцияның алғашқы айларында бұрын болған маркстік үйірмелер негізінде Петропавл мен Оралда РСДЖП ұйымдары, Петропавлда, Қазалы мен Түркістанда, ал сәл кейініректе — Ақмолада, Көкшетауда, Ақтөбеде, Павлодарда және өлкенің басқа да қалаларында социал-демократиялық топтар құрылды. 1906 жылы Семейде де РСДЖП ұйымы құрылды. Петропавл ұйымында — 147, Орал ұйымында 150 адам болды. Шамамен жасалған есептеулер бойынша, бірінші Ресей революциясы жылдарында Қазақстанда барлығы 500-ге жуық социал-демократ болды.²⁴ Көріп отырғанымыздай, өлкедегі социал-демократиялық топтар мен ұйымдардың көпшілігі темір жол бойларында ор-

наласқан қалаларда және темір жол ұстаханалары мен деполары бар станцияларда пайда болған. Бұл Қазақстанда ғана емес, Орта Азия мен Сібірде де РСДЖП-ның алғашқы топтары мен ұйымдарының пайда болуына ең басты әлеуметтік негізге айналған жұмысшылардың оларда мейлінше көп шоғырлануына байланысты еді. Сырдария губернаторының мойындауын атап өтуге болады, ол облыстағы РСДЖП ұйымдары мен топтары «көбінесе темір жол және жекеше шеберханалардың жұмысшыларынан», ал эсерлер «көбінесе зиялы адамдардан: адвокаттардан, дәрігерлерден, инженерлерден, студенттер мен шенеуніктерден» тұрады деп жазды.²⁵ Ресейдің орталық аудандарында тап күресі мектебінен өткен жұмысшылардың шеберханаларда біршама жоғары шоғырлануы, елдің орталығындағы революциялық қозғалысымен, сондай-ақ өлкенің темір жол бойларына жақын жатқан қалалардың жұмысшыларымен неғұрлым етене байланыс, Қазақстанға тікелей жақын орналасқан Орынбор, Ташкент, Омбы, Саратов және басқа қалалар мен теміржол станциялары революциялық күштерінің ықпалы мен басшылығы — осының бәрі теміржолшыларды жергілікті жұмысшылардың мейлінше топтасқан ұйымдасқан бөлігіне, революциялық қозғалыстың алдыңғы қатарлы сарбаздарына айналдырды.

Өлкедегі кәсіподақ қозғалысының басталуы да 1905—1907 жылдардағы революциялық оқиғаларына байланысты. Алғашқылардың бірі болып Оралда теміржолшылардың кәсіподағы құрылды (1905 жылғы қараша), оны кейіннен Чапаев дивизиясы командирлерінің бірі болған Н.Смуров, Орал облысының болашақтағы партия-кеңес қызметкерлері Н.А.Покатилов пен Н.И.Ульянов басқарды. Оралда бірқатар кәсіподақ ұйымдары да жұмыс істеді. Олардың ішінде теміржолшылардан кейін баспахана жұмысшыларының кәсіподағы мейлінше топтасқан және жауынгерлік сипатта болды.²⁶ Ең ірісі Орынбор-Ташкент темір жолы теміржолшыларының кәсіподағы еді, ол 1906 жылы 6 мың адамды, яғни жол бойындағы барлық жұмысшылар мен қызметшілердің 40,8%-ын біріктірді. Орынбор-Ташкент жолының кәсіподағында сегіз аудандық комитет, олардың бесеуі Қазақстан шегінде: Түркістан, Перовск, Қазалы, Шалқар және Ақтөбе станцияларында болды. Бұл жолдың кәсіподағы Бүкілресейлік теміржол одағының 1906 жылдың шілдесінде пайда болған Түркістан бөлімшесінің құрамына кірді. Оған Орта Азия жолы теміржолшыларының кәсіподағы да кірді (2 мың адам).²⁷ Сібір магистралі кәсіподағының құрамында болған Петропавл теміржолшыларының кәсіптік одағы Мәскеуде 1906 жылы шілдеде РСДЖП басшылығымен пайда болған «Кәсіптік одаққа» кірді және оның қатарында 210 адам болды.²⁸ Семейде жұмысшылардың біртұтас кәсіптік ұйымы — «Жұмысшы одағы» құрылды. Успен кенішіндегі «Орыс-қазақ одағы» Қазақстан кеншілерінің өзінше ерекшелігі бар кәсіподақ ұйымы болып есептеледі. Шамамен жасалған есептеулер бойынша, жалпы Қазақстан бойынша бірінші орыс революциясы жылдарында теміржолшыларды қоспағанда, жұмысшылар мен қызметкерлердің 20—25 кәсіподағы жұмыс істеді, олар жұмысшылар мен қызметкерлердің жалпы санының шамамен 3,5%-ын біріктірді.²⁹

Мұның бәрі теміржолшылар мен кен жұмысшыларының жекелеген ірі бой көрсетулеріне қарамастан, өлкедегі жұмысшы қозғалысының өлсіздігін көрсетеді, бұл жергілікті жұмысшылар санының аздығына, олардың кәсіпорындар бойынша шоғырлануының төмендігіне және өндірістік қызметтің маусымдылығына байланысты болатын. Халқының басым

көпшілігін жергілікті қазақ шаруалары мен қоныс аударушы шаруалар құраған өлкенің әлеуметтік-экономикалық мешеулігімен түсіндіріледі.

Бірінші орыс революциясы жағдайларында бірсыпыра дамыған Қазақстандағы аграрлық қозғалыс жалпы әлсіз болып қала берді және шаруалардың жекелеген бытыраңқы бой көрсетулерінің шеңберінен шықпады. Қазақ шаруалары мен қоныс аударушы шаруалар әлі де кулактардың және қазақ әскерлері үстем тобының егістерін, шабындық және жайылымдық алаптарын таптап тастаумен, байлардың және басқалардың малын айдап әкетумен, сондай-ақ күш-көлігі міндеткерлігін орындаудан, өсімақылар төлеуден бас тартумен, отаршылдық әкімшілік өкілдерін сабаумен шектелді. Бірақ бұл стихиялы бой көрсетулердің көлемі әсіресе қазақ шаруалары арасында кеңейе түсті. Толқулар жалпы барлық облыстарда болды, мәселен, Жетісу облысы Арғанаты болысының саны 200 адамнан асатын шаруалары басқарушыны өлтіріп, оған еріп жүрген күзетшілер мен байларды соққыға жыққан. Семей облысының Павлодар уезінде қазақ шаруалары ірі феодал Шормановтың ауылына шабуыл жасап, оның табындарын айдап әкеткен. 1905 жылдың жазында Сырдария облысының Шымкент және Әулиеата уездерінде, Торғай облысының Ырғыз уезінде, Ақмола уезінде және т.б. жерлерде шаруалардың бой көрсетулері болып өтті. Қазақ шаруалары қауымдық жерлерді иеленіп алған ірі жер иелеріне қарсы шықты, Сібір қазақ әскері мен Алтай кенді округінің жерлерін тиімсіз жалға алу шарттарын қайта қарауды және т.б. талап етті. Осы бой көрсетулер толқынында 1905 жылғы 25 шілдеде Қоянды жәрменкесінде (Қарқаралы қаласына жақын жерде) болған қазақтар съезі бастап берген «петициялық» науқан бел алды. Патшаның атына қабылданған петицияда Қазақстанда арнайы мұсылман діни басқармасын ұйымдастыру, мешіттер салу, діни мектептер ашу, Мекеге қажылыққа бару үшін шетелдік төлқұжаттар беру және т.б. туралы талаптар да болды.³⁰

Жетісудағы ұйғыр және дүнген қыстақтарында да шаруалардың жекелеген бой көрсетулері орын алды. Олардың кедейлері ірі феодалдардың қауымдық жер иеліктерін басып алуына қарсы, сондай-ақ патша шенеуніктеріне қарсы наразылық білдірді. Бұл петициялық науқан, яғни жоғары тұрған үкіметтік инстанцияларға тура «ақ патшаға» дейін шағымдар мен өтініштер беру қазақ шаруаларының ұлттық және әлеуметтік езгіге қарсы күресінің өзінше бір нысанына айналды. Мазмұны жөнінен де, шығуы жөнінен де сансыз көп алуан түрлі бұл петициялар қазақ шаруаларында әлі сақталып қалған патшаның және оның қолшоқпарларының әділдігіне сенуді сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар байырғы халықтан құнарлы жерлерді, жайылымдар мен шабындықтарды алып қоюдан көрінген олардың озбырлығына қарсы, шамадан тыс салықтарға, міндеткерліктерге және басқа да қиянат жасаушылықтарға қарсы наразылықтың өзінше бір нысаны болып табылады. Қазақ шаруаларының орыс халқына «Қазақтардан – орыстарға» деген үндеуін ерекше атап өту керек. Ол 1907 жылдың ақпанында «Оренбургский край», «Уральский дневник» (Орынбор қаласында татар тілінде шыққан) газеттерінде жарияланды. Онда патша өкіметінің отаршылдық саясатының қазақ халқы үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл еңбекші ресей үшін де апатқа соқтыратыны атап көрсетілген. Бұл үндеу қазақ шаруаларының саяси оянғанын, олардың орыс жұмысшылары және шаруаларымен құлдыққа түсірушілерге қарсы бірлескен күреске ұмтылысын көрсетеді.³¹

Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының да, аграрлық қозғалыстың да, жалпы өлкедегі азаттық күресінің дамуында ХІХ–ХХ ғасырлар шебінде туындаған зиялылар айтарлықтай рөл атқарды.

Өзінің құрамы мен бағыттары, қоғамдық-саяси қызметінің сипаты бойынша зиялылар әр түрлі топтарды біріктірді, бірақ оның негізгі бөлігін, дәрігерлерді, мұғалімдерді, адвокаттарды және басқаларын қоса алғанда, отаршылдық-өкімшіліктің өкілдері құрады. Бұлар дворяндардан, қоғамның төменгі топтарының өртекті ортасынан шыққандар еді. Олардың көпшілігі үкіметті жақтаған империялық позиция ұстанды. Бірақ арасында социал-революционерлер, социал-демократтар және басқа да революцияшыл элементтер аз болмаған саяси айдауда жүргендер өлкенің қала еңбекшілерінің бой көрсетулеріне ерекше белсенді түрде қатысты. Көптеген қалаларда революциялық және либерал-демократиялық (кадеттер, октябристер және т.б.) партиялардың да, қаражүздік партиялардың да ұйымдары пайда болды, оларда зиялылардың өкілдері елеулі жағдайға ие болды.

Қазақ халқының өлкедегі аграрлық мәселені әділ шешу жолындағы күресімен тығыз астасып кеткен ұлт-азаттық қозғалысындағы қазақ зиялыларының маңызын атап өту ерекше зор. Жергілікті зиялылардың қатары өздерінің көзқарастары мен іс әрекеттері жөнінен ерекшеленді. Олардың кейбіреулері, негізінен төменгі топтардан шыққандары социалистік идеяларды ұстанды, социал-демократтар, эсерлер және басқалар болды немесе соларға қызмет істеді. Мысалы, Омбы почта-телеграф кеңсесінің телеграфисі, кеңсе қызметшілері бас көтеруін ұйымдастырушылардың бірі, Қарқаралыдан шыққан Мұхаммед-Мақсұт Хамидуллин-Бекметов, кейбір мәліметтерге қарағанда, 1903 жылдан РСДЖП мүшесі болып, әсіресе 1905 жылғы қазандағы Бүкілресейлік саяси ереуілдің қарсаңында және оның кезеңінде өз жерлестерімен тығыз байланыс жасап отырған, белгілі Қарқаралы оқиғалары ұйымдастырушыларының бірі болған, Дала өлкесінде, Омбы, Павлодар, Петропавл, Семей, Қарқаралы қалаларында және басқаларында революциялық идеяларды насихаттаумен айналысқан. Жандармдар тұтқынға алған кезде, одан революцияшыл «Жұмысшы марсельезасы» өнінің телеграф бланкісіне басылған үзінділері, сондай-ақ қазақ тіліндегі прокламация-өлеңнің мәтіні табылған (ол да телеграф бланкісінде, бірақ құпиялық сақтау үшін латын әліпбиімен, қолдан қарындашпен жазылған; ол кезде қазақтар араб әліпбиін пайдаланатын еді), онда орыс-жапон соғысының империалистік мәні, салықтар мен алымдар еңсесін езген, билеушілердің дарынсыздығы салдарынан жапондардың қолынан қырылып жатқан қарапайым халықтың ауыр жағдайы әшкере етілген. Өлеңде патшалық Ресейдегі үлкен «бүлік» туралы хабарланып, халықты мерзімі енді жеткен іс-қимылға шақырған.³² Жол-жөнекей айта кетелік, М.-М. Хамидуллин-Бекметов қазақ ақындарының өлеңдерін жинап, жинақ бастырып шығарған,³³ Ахмет Байтұрсыновпен жақсы таныс болған және газеттерге мақалалар жазып, орыс оқырманын оның әдеби шығармашылығымен және қоғамдық саяси қызметімен таныстырған. Қазақ зиялыларының саны жөнінен ғана емес, сонымен қатар ықпалы жөнінен де неғұрлым елеулі бөлігі либерал-демократиялық көзқарастарда тұрды. Бұлар негізінен даладағы аристократиялық топтардың өкілдері болатын (Әлихан Бөкейханов, Бақытжан Қаратаев, Жақып Ақбаев және басқалар), дегенмен олардың арасынан ауылдың орташа және төменгі топтарынан шыққандар да кездесті (Ахмет Байтұрсынов және басқалар). Олар 1905 жылдың желтоқсанында Оралда бес облыс-

Въ.

133.

N

Djamagat kenlasal aïtkan suzda
 Kumıldar waqt kilay asi kiçide
 Balaba lik iñi niçide ukaribula.
 Min aıtub bizari khalak indisiçide
 Haluk dıhatıy kinab alar alıñı.
 Kiblainıñ bışch elıñıñ nıñchın halıñı
 Kızın nıñch ei khaluk iñchın tıñlı
 İñchın niçide kılmañda kılmañ halıñı
 Halıñıñ bık

133. 133. 133. 133. 133.

Uruş ka aidar barub kıl dıatır
 Kum iñchın kılsetty Japan batır
 Million lab soldat nıñchın kılta
 Kum dıñch kıldeñi aıdın takır
 Bul uruş nıñchın kılsetty bıñchın suñ
 Aıtıluk nıñchın kılmañ nıñchın kılta
 Uñchın dıñchın kıltañi Japan
 takıluk millionda kılmañ tıñ

тың қазақ халқы делегаттарының съезін өткізіп, өз партиясын — Ресей конституциялық-демократиялық партиясының бөлімшесін құруға әрекет жасады. Ол 17 қазандағы патша манифесімен берілген бостандықтар шеңберінде қазақтардың ұлттық мүдделерін қорғауға тиіс болатын. 1906 жылдың ақпанында Семейде қазақтардың екінші съезі болды, ол кадеттерге жақын бағдарламаны мақұлдады, бірақ оған өлкеге шаруалардың қоныс аударылуын тоқтату, Қазақстанның барлық жерін байырғы халықтың меншігі деп тану, ұлттық мектептер ашу, және т.б. туралы талаптарды енгізді. Бұл саяси ағымды Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Тынышбаев, М.Шоқаев, М.Дулатов, Б.Қаратаев және қазақ зиялыларының басқа да көрнекті қайраткерлері басқарды. Олар дін ұстану бостандығын жақтап, әсіресе үкімет пен жергілікті органдардың мұсылман дініне қарсы актілеріне қарсылық білдірді. Ұлттық мәдениетті дамытуды, сондай-ақ Қазақстанда қазақ тілін басқа тілдермен тең қолдануды жақтады.

Бұл жылдары қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы діни күрес нысанына да ие болды, оның барысында Қазақстанда арнайы мұсылман діни басқармасын ұйымдастыру, мешіттер салу, діни мектептер ашу, қазақ тіліндегі мектептерде ислам дінін уағыздау, Мекеге қажылыққа баруға арналған шетелдік төлқұжаттар беру және т.б. туралы талаптар қойылды. Мұсылман дінбасылары мен татар буржуазиясының ықпалы күшті болған Семейде, Петропавлда, Ақмолада, Верныйда және басқа қалаларда діни ұйымдар пайда болды. Өлке мұсылмандарының діни талаптар қойған петициялық науқаны кеңейді. 1905 жылдың тамызында Нижний Новгородта Бүкілресейлік мұсылмандар съезі шақырылды, онда Қазақстан дінбасыларының өкілдері де қатысты. Съезд «Бүкілресейлік мұсылман одағын» құрды. Ол өзінің үшінші съезінде (1906 жылғы тамыз) рухы жөнінен кадет партиясының идеяларына жақын бағдарлама қабылдады. Патша өкіметі Ресейдің, соның ішінде Қазақстанның да мұсылман қауымына бірқатар жеңілдіктер жасауға барды.³⁴ Мұсылман қозғалысы түрік халықтарының Ресей империясы құрамындағы автономиясы және мәдени-автономиялық дамуы туралы мәселе көтерді.

Қазақстан халқының саяси санасын көтеруде Мемлекеттік Дума сайлауы да айтарлықтай рөл атқарды, сайлау кезінде саяси партиялардың сайлаушылар дауысы үшін күресі өрістеді. Мемлекеттік Дума сайлауы сословиелік теңсіздікке және мүлік цензіне негізделген жүйе бойынша өткізілді. Сайлаушылар тең емес 4 курияға: егіншілік (помещиктік), қалалық (буржуазия, үй иелері, пәтер жалдаушылар), шаруа және жұмысшы курияларына бөлінді, олардың өкілдігі бірдей болған жоқ: помещиктер ерекше артықшылыққа ие болды, олардың бір дауысы қалалықтардың үш дауысына, шаруалардың 15 дауысына және жұмысшылардың 45 дауысына теңестірілді. Империя халқының көпшілігін құраған шаруалардың жұмысшылар алдында кейбір артықшылықтары болғанымен, алғашқы екі куриямен салыстырғанда дауыстары азырақ болды. Бұл жүйе жұмысшылардың құқықтарын қатаң шектеді, олардан сайлауға 25 жастан асқан, фабрика-зауыт, тау-кен және кен-зауыт өнеркәсібінің, темір жол шеберханаларының кемінде 50 адамы бар кәсіпорындарында жұмыс істейтін еркектер ғана қатыса алатын болды. Соның нәтижесінде Ресейдің барлық жұмысшыларының 3/4 бөлігі сайлауға қатысудан шеттетілді. Ұлттық шет аймақтар халқының да құқықтарына қысым жасалды, Мемлекеттік Думаға орыс тілін білмейтін және т.б. «бұратана» сайлана алмады. Қазақстандағы Мемлекеттік Дума сайлауы орыс халқының саны

едәуір болатын өлкенің ең ірі облыстарында социал-демократтар мен трудовиктер партиясы мүшелерінің, ал қазақ халқы арасында либерал-демократиялық ұлттық зиялылар өкілдерінің зор ықпалы болғанын көрсетті.

Мемлекеттік Дума сайлауы Қазақстанның бүкіл аумағында төтенше жағдай талаптарымен өткізілді. Мұның өзі орасан үлкен өлкенің бүкіл қазақ халқын кемсітуге әкеп соқты, бұл орайда өкімет орындарының озбырлығы ерекше болды, олардың басты мақсаты қазақ халқының өкілдерін патшалық ресейде алғаш рет құрылған заң шығарушы өкімет органдарына жібермеу болатын. «Ақмола облысындағы сайлауда полициялық озбырлықтың кең құлаш жайғаны сонша, оған қарсы айтылған шағымдар Мемлекеттік Думада талқыланды».³⁵

I Мемлекеттік Думаға (1906 жылғы 8 шілдеде таратылды) Қазақстаннан 9 депутат, оның ішінде 4 миллиондық қазақ халқынан 4 депутат: Ә.Бөкейханов, А.Бірімжанов, А.Қалменов және Б.Құлманов сайланды. Орыс халқы 5 депутат сайлады: В.И.Ищерский (дәрігер, социал-демократ), И.П.Лаптев (алым инспекторы, партияда жоқ, демократиялық реформалар партиясын жақтаған), В.В.Недоносков («Уралец» газетінің редакторы, заңгер, трудовиктер партиясын жақтаған), Н.Е.Дыхнич (шаруа, партияда жоқ, кадеттерді жақтаған), Н.Я.Коншин (заңгер, кадеттерді жақтаған) сайланды.

Патша халық бұқарасының назарын аландату үшін шақырған I Мемлекеттік Дума оның үміттерін ақтамады, ал оның мінберін партиялар өз мақсаттарына пайдаланды.

I сайланған Мемлекеттік Думада А.Қалменов пен заңгер А.Бірімжанов ерекше белсенділік көрсетті. А.Бірімжанов Петербургке 1906 жылғы шілденің ортасында ғана барғанымен, ол аграрлық мәселе бойынша ескертпелер мен ұсыныстар айтып сөз сөйледі. Думаның мұсылман фракциясындағы басқа депутаттармен бірге А.Бірімжанов Қазақстандағы жер реформасы туралы бірқатар пікірлер айтты. Бұл мәселе бойынша жарыссөзде I Мемлекеттік Думаның депутаттары Т.Седельников, В.Недоносков, Н.Бородиндер де белсенді түрде сөз сөйледі.

Елдегі революциялық бой көрсетулердің бәсеңдеуін пайдаланып, 1906 жылғы 8 шілдеде патша Думаны қуып таратты. Ә.Бөкейханов кадеттер, трудовиктер мен социал-демократтар шақырған бұрынғы Мемлекеттік Дума мүшелерінің Выборгтегі жиналысына қатысты, онда халыққа салық төлемеуге, үкіметке қарыз және қосымша солдаттар беруден бас тартуға шақырған үндеу қабылданды. Осы үшін Санкт-Петербург сот палатасы Ә.Бөкейхановқа 3 ай түрмеге қамауға үкім шығарып, Семей түрмесіне қамалды. Содан кейін Самараға жер аударылды.

II Мемлекеттік Дума сайлауы 1905 жылғы 6 тамыздағы және I желтоқсандағы сайлау заңдары негізінде өткізілді. Қазақстан мен Сібірдің төмен жамақы алатын темір жол жұмысшылары бұл кемсітушілік заң бойынша сайлау құқықтарынан айырылды.

Дума депутаттарының бірі М.Шахтахинский «II Мемлекеттік Думаның нәтижелері барлық конституцияшылдарды, орыс бұратаналарын орыс конституцияшылдарымен бірлесіп конституцияны қорғау үшін бірігуге мәжбүр етуге тиіс болатындықтан қауіп туғызады» деген пікір айтты. II Мемлекеттік Дума негізінен кадеттерден, социал-демократтар мен октябристерден тұрды.³⁶

II Мемлекеттік Думада Қазақстаннан енді 14 депутат, соның ішінде, қазақ халқынан 6 депутат болды, олар: молда Ш.Қосшығұлов — Ақмола облысы-

нан, би Х.Нүрекенов — Семей облысынан, адвокат Б.Қаратаев — Орал облысынан, сот тергеушісі А.Бірімжанов — Торғай облысынан, Т.Аллабергенов — Сырдария облысынан, қатынас жолдары инженері М.Тынышбаев — Жетісу облысынан. Бұл Думаға орыс халқынан 8 депутат: әскери дәрігер А.К.Виноградов (социал-демократ) — Ақмола облысынан, агроном И.Ф.Голованов (социал-демократ) — Торғай облысынан, мал дәрігері И.И.Космодамианский (оның азаматтық көзқарасы социал-демократтардың және трудовиктердің идеяларымен үндес болды) — Орал облысынан, заңгер Н.Я.Коншин (енді социал-демократтарды жақтады) — Семей облысынан, село дәрігері Ф.А.Еремин (кадет) — Орал казактарынан, алым инспекторы И.П.Лаптев (демократиялық реформалар партиясының мүшесі) — Ақмола облысының Сібір казактарынан, фельдшер Я.И.Егошкин (партияда жоқ) — Жетісу казактарынан, фабрикант М.А.Гаврилов (трудовиктерді жақтады) — Верный қаласынан сайланды.³⁷

Қазақ халқынан сайланған ІІ Мемлекеттік Дума депутаттары кадеттерге қосылды және мұсылман фракциясына кірді, олар Ресейдің басқа «ұлтшылдарымен» бірлесіп шет аймақтарға шаруаларды қоныс аударудың тоқтатылуын талап етті. Бір айта кетерлігі, барлық жерді мемлекет меншігіне алуды жақтап, меншевиктерді ғана емес, жерді муниципализациялауды, яғни оны жергілікті (автономиялық, облыстық, провинциялық және т.б.) өзін-өзі басқару органдарына беруді жақтап сөз сөйлеген «ұлтшылдарды» да сынай отырып, большевиктер дегенмен де соңғыларының патша өкіметінің шет аймақтардағы қоныстандыру саясатының ауыр зардаптары туралы берген сипаттамасының әділ екенін мойындады. Сондықтан В.И.Ленин өзінің «1905—1907 жылдардағы бірінші революциядағы социал-демократияның аграрлық бағдарламасы» деген еңбегінде (1908) депутат Б.Қаратаевтың ІІ Думада сөйлеген сөзінен мынадай үзінділер келтіреді, ол «Қырғыз-қайсақ халқының атынан» былай деді: «Біз қырғыз-қайсақтар... өз бауырларымыз — шаруалардың жерден тапшылық көріп отырғанын терең түсінеміз және сезінеміз, біз ықыласпен ығысуға әзірміз», бірақ «артық жер өте аз», ал «қазіргі уақытта қоныстандыруға қоса қырғыз-қайсақ халқын көшіріп жіберу жүріп жатыр»... «Қырғыздар жерінен емес, тұрғын үйлерінен көшірілуде». «Қырғыз-қайсақтар барлық оппозицияшыл фракцияларға әрқашанда тілектес».³⁸

ІІ Мемлекеттік Думаның қазақ депутаттары патша өкіметінің қоныс аудару саясатына үнемі қарсы шығып отырды, мәселен, депутаттар Б.Қаратаев, А.Бірімжанов, Ш.Қосшығұлов, Х.Нүрекенов белсенді түрде, осы Дума жұмыс істеген заң шеңберінде, патша өкіметінің қоныс аудару саясатына әйтеуір бір ықпал етуге тырысты. Бірақ қоныс аудару істері жөніндегі ведомствоны басқарған кінәз Васильчиковтан: «XX ғасырда қазақтардың көшпелі тұрмыс салтын тоқтату, осы үшін де қоныс аударушыларды көптеп жіберу қажет», — деген айқын жауабын алды.³⁹

Мемлекеттік Думада депутаттар Т.И.Седельников (Орынбор облысынан), Н.А.Бородин және басқалар қазақ халқының мүдделерін қорғап сөз сөйледі.

ІІ Мемлекеттік Думаны патша 1907 жылғы 3 маусымда қуып таратты, социал-демократиялық фракция қамауға алынып, Сібірге айдалды. Империяның орталығында да, оның шет аймақтарында да, соның ішінде Қазақстанда да реакцияның жүгенсіздігі басталды.

Бірақ осы жағдайларда да халық бұқарасының бой көрсетулері жалғаса берді. ІІ Мемлекеттік Думаның қуып таратылуына қарсы наразылық белгісі

ретінде жергілікті жерлерде митингілер, демонстрациялар және т.б. өтіп жатты, олар Ақтөбе (3 маусым), Петропавл (6 маусым), Қостанай (10 маусым) қалалары мен басқа да қалаларда болып өтті. Сонымен 1905—1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы кезіндегі Қазақстандағы оқиғалар, әсіресе жұмысшылардың, шаруалардың және зиялылардың бой көрсетулері, ұлт-азаттық қозғалыс және т.б. олардың әлсіздігіне және бытыраңқылығына қарамастан жергілікті еңбекшілер үшін үлкен саяси мектеп болды, бұл тәжірибені олар ұлттық және әлеуметтік азаттық жолындағы, демократия мен прогресс жолындағы бұдан кейінгі күресінде пайдаланды.

2. ҚАЗАҚСТАН БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ҚАРСАҢЫНДА

Бірінші орыс революциясы жеңіліс тапқаннан кейін реакция кезеңі туды. Демонстрацияларға, митингілер мен жиналыстарға тыйым салынды. Орал, Петропавл, Семей, Верный, Перовск социал-демократиялық ұйымдары мен кәсіподақтары және басқалары талқандалды. 1907 жылғы 3 маусымдағы II Мемлекеттік Думаны тарату және жаңа сайлау жүйесін енгізу туралы заң бойынша қазақтар және өлкені мекендейтін басқа да орыс емес халықтар сайлау құқықтарынан айырылды. Қызметшілерді, жұмысшылар мен шаруаларды полициялық қадағалау күшейтілді. Перовск, Ақмола, Орал өнеркәсіп орындарының «Жем», «Доссор» кәсіпшіліктерінің және басқаларының иелері «сенімсіз» жұмысшыларды жұмыстан шығарып, бой көрсетулердің бұқара толқуларының белсенділері, ұйымдастырушылары «қара тізімге» енгізілді. Кәсіпорындарда жұмыс нормалары, жұмыс күнінің ұзақтығы ұлғайтылды, нарық кемітілді, айыппұл салу кең өріс алды. Елде «Орыс халқы одағы», «Михаил Архангель одағы» және басқалары сияқты қаражүздік ұйымдар ойран салды, ұлт араздығын тұтандырды, жергілікті өкімет орындарының бұратаналарды қудалауы күшейді.

Қоныстанушы шаруалар мен қазақ шаруаларының бой көрсетулерін басып-жаныштау үшін гарнизондардан казактардың жазалау отрядтары жіберілді. Мәселен, 1909 жылдың сәуірінде телеграф арқылы сұрау салу бойынша Пермьнен Қостанайға патша өкіметінің қоныс аудару саясатына қарсы шыққан қазақтардың наразылығын басып тұншықтыру үшін казактар жүздігі жіберілді.⁴⁰

Столыпиндік аграрлық реформа кең өріс алды. Егер 1893 жылдан 1905 жылға дейін қазақ халқынан қоныс аударушы шаруалардың пайдасына 4 миллион десятинадан астам жер тартып алынса, 1906 жылдан 1912 жылға дейін 17 миллион десятинадан астам жер тартып алынды.⁴¹ 1917 жылға қарай Семей, Ақмола, Орал облыстарында және Ішкі Ордада (Бөкей Ордасында) 40 миллион десятинадан астам жер,⁴² Жетісуда 4 миллион десятинадан астам, барлығы 45 миллион десятинадан астам жер тартып алынды.⁴³ 1908 жылдан 1913 жылға дейін Ақмола, Торғай, Орал және Семей облыстарының қоныс аудару аудандарына еркектерден 400 мыңнан астам адам қоныстандырылды.⁴⁴

Ресейдің орталығында аграрлық мәселенің шиеленісуін патша үкіметі өзінің шет аймақтарын, соның ішінде Қазақстанды да отарлау жолымен, шаруаларды қоныс аудару жолымен шешуге тырысты.

1909 жылғы 9 маусымдағы заң бойынша жерге орналастырудың көлемі: қоныс аударушыларға — 15 десятинадан және көші-қон өрісіне 12 десятинадан

берілетін норма бойынша жүргізілді. Аграрлық демократиялық бағыттың өкілдері аграрлық мәселе бойынша сөз сөйлегенде қазақтарды отырықшылыққа көшуге насихаттады. Патша үкіметі қазақ халқынан жерді мүмкіндігінше көп тартып алуға ұмтылғандықтан, шаруашылық жүргізудің отырықшы нысанына көшу оның қолайлы жерлерді көбірек сақтап қалуына мүмкіндік берер еді, оның үстіне қазақ шаруаларына «жерді тұрақты ажырағысыз иелену құқығымен» қоныс аудару нормасы бойынша жер алу ұсынылды.⁴⁵

Ұлттық-отаршылдық езгінің күшеюі, патша өкіметінің аграрлық саясаты, өлкенің әлеуметтік-экономикалық өміріне капиталистік қатынастардың енуі қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өсуіне жеткізді. Қазақ қоғамындағы ұлттық қозғалыс біртекті болған жоқ, оған әр түрлі идеялық-саяси ағымдар қатысты, оған ұлттық зиялылардың өкілдері, Петербург, Мәскеу, Қазан, Томск және Орынбор университеттері мен училищелерінің түлектері ұйытқы болды. Ұлттық зиялылардың әр түрлі идеялық саяси ағымдарының пікірін «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті мейлінше толық білдірді.

1911—1915 жылдарда шығып тұрған «Айқап» журналы (шығарушысы және редакторы — Мұхамеджан Сералин (1871—1929) Қазақстандағы идеялық-саяси ой-пікірдің аграрлық- демократиялық бағыттарын білдірді. Оған Ж. Сейдалин, Б. Қаратаев, С. Торайғыров, С. Сейфуллин, Б. Майлин және басқалар қатысып тұрды. Журнал беттерінде аграрлық қатынастардың, оқу-ағарту мен білімнің, қазақ ауылындағы тауар-ақша қатынастары дамуының проблемалары көрсетілді, патша өкіметінің отаршылдық саясаты әшкереленді. «Айқап» журналындағы басты мәселе аграрлық мәселе, яғни жер қатынастары, көшпелілердің отырықшылыққа көшуі, аграрлық мәдениет, шаруашылық жүргізу нысандарының өзгеру мәселелері және басқалар болды. «Айқап» беттерінде тауар-ақша қатынастары дамуының проблемаларына, мал шаруашылығының интенсивтілігі мәселелеріне, қазақ шаруашылығының рынокпен, кәсіпкерлікпен тығыз байланысын орнатуға, кооперациялар ұйымдас-тыру қажеттігіне және басқаларға едәуір орын бөлінді.

1912 жылдан 1918 жылға дейін шығып тұрған «Қазақ» газеті либерал-демократиялық бағыт идеяларын білдірді. Онда қазақ конституциялық-демократиялық партиясының және қазақ халқының жалпы ұлттық қозғалысының жетекшісі, экономист-ғалым Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқалар қызмет істеді. Ең басты аграрлық мәселеде олар жерге мемлекеттік меншіктің (Ресей империясының) күшін жою және оны қазақтардың меншігіне беру, жер сатуға тыйым салу талаптарын қойды. Қазақ шаруаларының көшпелі шаруашылығы кезеңінде мал шаруашылығының дамуы жайындағы мәселеде «Қазақ» газеті экономикалық кеңістіктегі мал шаруашылығының рөлі туралы, мал шаруашылығын интенсивтендіруді дамыту туралы, кооперативтік қозғалыс және т.б. туралы жазды. Өлкенің қоғамдық-саяси өмірін дамыту саласында либерал-демократиялық бағыт қоғамның эволюциялық дамуын жақтады. «Қазақ» газеті большевиктер халықтың өмірін, дәстүрін, мінезін бірден, бір күн ішінде өзгертуге болмайтынымен келіспейді деп жазды. Газет үкіметті өз қолына қаратып алған соң, олар өз идеяларын күштеп жүзеге асырады деп санады.⁴⁶ Тұтас алғанда, өлкенің әлеуметтік экономикалық және қоғамдық-саяси өмірінің дамуы туралы әр түрлі көзқарастарда болғанына қарамастан, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті өз беттерінде жалпы ұлттық идеялар мен қазақ халқының мүдделерін көрсете білді.

1910—1911 жылдарда жаңа экономикалық өрлеуге байланысты Қазақстанда ереуіл қозғалысы жандана бастайды. 1911 жылдың мамырында Перовск мен Түркістан станциялары темір жол шеберханаларының және «Атбасар мыс рудалары» акционерлік қоғамы кеніштерінің жұмысшылары бас көтеріп, кәсіпорын әкімшілігіне өз талаптарын қойды. Соңғыларының бас көтеруіне 300-ге жуық адам қатысты, олар жалақыны көбейтуді талап етті.

1912 жылдың сәуірінде Лена алтын кеніштерінде патша әскерлері 270 адамды өлтіріп, 250 адамды жаралады, олардың арасында қазақ М. (Угар) Жәнібеков бар еді. Бұл қанқұйлы террор Ресейдегі, соның ішінде Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының дамуына тың тыныс берді. 1912 жылғы 20 сәуірде Түркістан станциясында түн жамылып далада теміржолшылардың жиналысы болды, мұнда олар жергілікті жандармның хабарлағанындай, Ташкент станциясы жұмысшыларының үлгісімен ұйымдасу және Бүкілресейлік темір жол одағына қайта қосылу, Орынбор-Ташкент темір жолының бүкіл өн бойы бойынша және басқа да жақын жолдармен тығыз байланыс орнату, ереуіл пайда болған жағдайда ондайларға толық ынтымақ және дайындық көрсету жөнінде қаулы қабылдады.⁴⁷ Бұл орайда жандарм офицері былай деп атап көрсетті: «Бұған Лена оқиғалары негіз болды; соңғы уақытта депо жұмысшылары мен қызметкерлерді үнемі жұмыстан шығару, соның салдарынан жұмысшылар мен көптеген байырғы қызметкерлердің жұмыссыз қалуы, ал қысқарған қызметкерлердің жұмысы қалғандарының мойнына түсуі, оның үстіне төленетін ақының сол күйінде қалатыны, ал кейде өлкедегі тіршілік үшін қажетті өнімдердің барған сайын қымбаттауы артып отырғанына қарамастан, жалақының кеміп кететіні ашынған наразылықтың арқауы болды».⁴⁸

1912 жылғы 28 сәуірде Орынборда және жол бойынша РСДЖП қалалық комитетінің прокламациялары таратылды, олар Бірінші мамырды мерекелеуге шақырды, сондай-ақ оларға 8 сағаттық жұмыс күні, саяси бостандықтар, армияны тарату және оны халық милициясымен ауыстыру талаптары қойылды. 1912 жылғы 30 сәуірдегі жандарм материалдарында Орынбор-Ташкент темір жолының басты шеберханаларының жұмысшылары ертең, 1 мамырда бас көтеру жасамақшы, бұл орайда, пролетарлық мейрамды «Лена оқиғаларына» қарсы наразылық білдіруге арналған бір күндік бас көтерумен байланыстыруға тырысуда деп атап өтілді. Шынында да 1912 жылғы 1 мамырда басты шеберханаларда жұмысшылардың қысқа уақытқа созылған бас көтеруі болды.⁴⁹ 1912 жылдың жазында Орынбор-Ташкент темір жолының Ташкент учаскесінде де есеп айырысуды алты ай күту толық ашындырған 300 жұмысшының толқуы болып өтті.⁵⁰ 1912 жылғы 18 мамырда Ақтөбе станциясынан жандарм офицері мұнда революциялық насихаттың «күпия және қулықпен жүргізілетіні сонша, ең басты басшыларын анықтауға ешбір мүмкіндік жоқ» деп хабарлады.

1912 жылғы 12 мамырда жалақының төмен, еңбек жағдайларының ауыр болуы себепті Спасск мыс балқыту зауытының жұмысшылары бас көтеру жасады, келіссөздер нәтижесінде зауыт қожайындары жұмысшылардың қойған шарттарын орындауға келісті. 1912 жылдың шілдесінде Жем мұнай кәсіпшілігінің жұмысшылары, 1913 жылдың маусымында Орынбор-Орск темір жолының құрылысшы жұмысшылары, Доссор мұнайшылары бас көтеріп әкімшілікке қарсы шықты. Қыркүйекте «Атбасар мыс рудалары» қоғамының Торғай уезіндегі Шоқпаркөл көмір кен орындарындағы жұмысшылардың толқулары болып өтті. Өздерінің сөйлеген сөздерінде жұмысшылар эко-

номикалық жағдайды жақсартуды, әлеуметтік мәселелерді шешуді талап етті, саяси сананы дамыту мен өз құқықтары үшін күресуге батыл бел байлап саяси талаптарын қойды. Өлке жұмысшыларының бой көрсетулері патша өкіметіне қарсы шаруалар бой көрсетулерінің өсуіне, ұлт-азаттық қозғалысының дамуына ықпал етті. Қоныс аударушы шаруалар салықтар мен алымдарды төлеуден бас тартты, ағаштарды өз бетімен кесуді жүзеге асырды, олардың көбісіне жер бөлінбей жерсіз қалған болып шықты: жағдайдың қиындығы, қоныс аударушы шаруалар бұқарасының қайыршылануы, қоныс аударушылар деревнясындағы әлеуметтік таптық жіктелістің күшеюі шаруалардың байларға қарсы ашық бой көрсетулеріне себеп болды. Лепсі уезі Петропавл селосының кедей шаруалары өздеріндегі байларға қарсы шықты, қарулы қарсылық көрсетті. Көкшетау, Верный уездері мен басқа да уездерде қоныс аударушы шаруалардың осындай бой көрсетулері болып, оларды жазалау отрядтары басып тастады.⁵¹

Қазақ еңбекшілері де самодержавиенің аграрлық және отаршылдық саясатына қарсы шықты. Мал санының, жайылымдардың көпшілік бөлігін иеленіп алған байлардың үстем тобы кедейлерді барған сайын көбірек қанады. Парақорлық, қорқытып алу, сатып алу және басқалар кең таралды. Қазақ байларының қыстаулары өртелді, салық төлеуден бас тартылды, әскери командаларға шабуыл жасалды. Семей облысының Қызыладыр болысында қазақтар жергілікті әкімшілік өкілдеріне шабуыл жасады, ал Қарақол болысында қазақтарды тыныштандыру үшін жергілікті өкімет орындары «бүлікті басуға бекіністен казактарды шақырды».⁵²

Осындай революциялық өрлеу жағдайларында Қазақстандағы социал-демократиялық ұйымдар мен топтар өз қызметін бірте-бірте жандандыра бастайды. Өскеменде, Павлодарда, Қазалыда, Верныйда және басқа қалаларда социал-демократиялық ұйымдар халық арасындағы саяси үгіт пен насихатты күшейте түсті. Мәскеудің, Омбының, Петербургтың және басқа қалалардың РСДЖП комитеттерімен байланысты қалпына келтірді. Азаттық қозғалысының әр түрлі нысандарының одан әрі дамуына Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы бөгет болды.

Ресейдің дүниежүзілік империалистік соғысқа кірісуі Қазақстан еңбекшілерінің жағдайына ауыр әсер етті. Соғыс жылдарында салықтардың мөлшері ұлғайтылды. Шаңырақ алымы 4 сомнан 8 сомға дейін көбейтілді. Мысалы, Ақмола облысында оброктік алым 1914 жылғы 845 807 сомнан 1917 жылы 2 553 227 сомға дейін, ал шаңырақ алымы 600 537 сомнан 1 002 069 сомға дейін көбейді, яғни 1,5 есеге жуық өскен.⁵³ Қазақ халқына «ерікті алымдар», мемлекеттік заемға күштеп жаздыру және әскери салық, барлығы алымдар мен баждардың 10 шакты түрлері салынды. Байырғы тұрғындардан барлық алымдардың 21%-ы көлемінде, яғни әр шаруашылықтан 1 сом 84 тиыннан әскери салық алынды. Әкімшілік алымдарды «құрметті адамдар» арқылы жүргізді, олар жеке басының баюы мақсатын көздеп, түбіртектер (квитанциялар) бермеді, алымдар алуды бірнеше рет қайталады. Старшындар, шенеуніктер мен байлар арасында парақорлық пен ұрлық-қарлық етек жайды.

Қазақ халқынан жерді тартып алу жалғастырыла берді, әсіресе Семей облысының солтүстік-шығыс аудандарында, Сырдария облысында, оңтүстікте — Жетісу облысы мен Қазақстанның басқа да облыстарында осылай болды, 1917 жылға қарай Семей, Орал, Ақмола облыстарында қазақтардан 40 638 мың десятина жер тартып алынды. Патшалық өкімет орындары соғыс мұқтаждары

үшін киім-кешекті, малды және азық-түлік өнімдерін реквизициялады, әскери жүктерді (негізінен астықты) темір жол станцияларына тасу үшін көлікті күштеп жұмылдырды. Соғыс уақытында Түркістан өлкесінен 300 мың пұт ет, 70 мың жылқы, 13 мың түйе әкетілді. 1914 жылы Жетісудан ғана 34 миллион сом тұратын мал және мал шаруашылығы өнімдері әкетілді.⁵⁴ Соғысқа алынғандардың отбасыларына көмек түрімен еңбек міндеткерлігі енгізілді, яғни қазақтар жұмыс күші ретінде қоныс аударушылар деревнясында жер жыртып, тұқым себуге және өнім жинауға тиіс болды.

Соғыс жылдарында егіс көлемі, мал саны азайды. 1913 жылдан 1915 жылға дейін Торғай облысының қазақ тұрғындарында егіс көлемі 57 мың десятинаға жуық, ал мал саны 260 мыңға кеміп кетті.

Соғыс жылдарында ұлттық-отаршылдық езгі күшейді. Патша әкімшілігі шовинистік ұрандар тастап, әдейі ұлтаралық араздықты тұтатты, қоныс аударған тұрғындардың үстем тобын қаруландырды.

1891 жылғы 29 қарашадағы заң мен Әскери министрліктің 1903 жылғы шешімі бойынша отарлық шет аймақтардың орыс халқы винтовкалармен және патрондармен қаруландырылды. Семей облысында 5000 адам, ал Түркістан округінде 35 мыңға дейін адам қаруланды. 1916 және 1917 жылдарда округ әскерлері командашысының бұйрығы бойынша Семей облысына 6 000, Сырдария облысына 1770 винтовка босатылды.⁵⁵

1914 жылғы 9 қазандағы құпия нұсқауында Жетісу облысының әскери губернаторы уезд бастықтарына «сенімді христиандардан», яғни орыс деревнясының шаруалар топтарынан мұсылман еңбекшілеріне қарсы қарулы отрядтар құруды міндеттеді.⁵⁶ Бұл отрядтардың басты міндеті шолғыншылық қызмет болатын, алайда олар өз қалауынша қимыл жасап, бейбіт ауылдарды шабумен айналысты, кінәсіз адамдарды өлтіріп, мүлік пен малды тартып алды. Бұл отрядтардың басты мақсаты бағындырылған халықтардың ұлттық санасының ояну көріністерін жаныштау болатын.

3. ҚАЗАҚСТАН БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА

Бірінші дүниежүзілік соғыс 1914 жылғы 19 шілдеде (1 тамызда) басталды. Ресей соғысқа дайындықсыз, әскери-өнеркәсіптік әлеуеті төмен, көлігі нашар дамыған жағдайда кірісті, армия әскери-техникалық жағынан нашар қамтамасыз етілген еді. Соғыс басталған соң жалпы империяда, ішінара Қазақстанда өндіргіш күштердің даму деңгейі бірте-бірте кеми берді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс Қазақстан экономикасын құлдырауға әкеп соқты. Ауыл шаруашылығында өлкедегі егіншілік облыстар бойынша біркелкі дамымады. Ол құнарлы жер көп болған, егіншілікпен оны жақсы меңгерген және орыстың қоныс аударушы шаруаларынан тәжірибе алған халық айналысқан аудандарда бәрінен де жақсы дамыды. Соғыс егін шаруашылығына елеулі өзгерістер енгізді. Ең алдымен ауыл шаруашылық бақша дақылдарының егіс көлемі ұлғайды. Мәселен, Қазақстан бойынша күзгі бидайдың егіс көлемі, 1913 жылмен салыстырғанда 1917 жылы 63,5%-ға, жазғы бидай — 8,4%-ға, тары — 22,1%-ға, картоп — 46,3%-ға қысқарды. Ал бақша дақылдарының егіс көлемі 433,8 мың десятинадан 1115,0 мың десятинаға дейін, яғни екі еседен астам көбейді.⁵⁷ Өлкенің солтүстік-батыс және батыс облыстары бойынша дәнді дақылдардың өнімділігі 1914 жылдан 1917 жылға дейін өр-де-ся-

тинадан алынатын 38,7 пұттан 29,8 пұтқа дейін төмендеді.⁵⁸ Соғыс жылдарындағы өлке егіншілігі жағдайының сипатты ерекшелігі оның жүргізілуі деңгейінің төмендігі болды. Бұл енгізілген ауыспалы егіс жүйесінің болмауынан, жердің және тұқымдық материалдардың өңделу сапасының төмендігінен көрінді. Егіс көлемі мен өнім көлемінің қысқаруының негізгі себебі жұмыс күшінің жетіспеуі болатын. Ақмола облысының Көкшетау уезінен ғана 1915 жылы армияға ауыл шаруашылығымен айналысып келген, орыс тілді халықтың 39%-ы шақырылды. Қазақстанның басқа аймақтарында да нақ осындай көрініс байқалды.

Ер азаматтарды жаппай майданға алу мал шаруашылығының да құлдырауына әкеп соқты. Оған сан және сапасы жағынан үлкен зардап келтірілді. Ұсақ мал көбірек, ал ірі мал азырақ өсіріле бастады. Жылқы өсіру қысқарды, сондықтан олардың саны кеміп кетті. Байырғы халықтың басым көпшілігі тұратын жерлерде жылқы, түйе, ірі қара саны кеміді. Мәселен, Ішкі Ордада 1915 жылы жылқы саны 310,8 мың болса, ал 1916 жылы 160,2 мың болды, үлес салмағы жөнінен жылқы саны 48,5%-ға кеміп кетті, осы кезең ішінде Ордада ірі қараның саны тиісінше 25%-ға кеміді. Маңғыстау уезінде, Сырдария және Жетісу облыстарында нақ осындай көрініс байқалды.⁶⁰

Соғыс жылдарында қазақтың мал шаруашылығы бірінші кезекте жайылымдық алаптарды одан әрі тартып алу салдарынан зардап шекті. Бұл мал санының азаюына әсер етті. Қазақтардан тартып алынған жерлерде капиталистік үлгідегі ірі мал өсіретін шаруашылықтар құрыла бастады. 1913—1917 жылға дейін қазақ халқынан жалпы көлемі 764,4 мың десятина жайылымдық алаптың жылқы-ірі қара жайылатын 190 жайылымы тартып алынды және жалға алуға дайындалды.⁶¹

Соғыс жылдарында мал санының қысқаруына ауық-ауық өткізіліп тұратын реквизиция да әсер етті. Патша өкіметі соғыс қажеттері үшін жергілікті халықтан түйе, жылқы, сиыр жинады. Осы жылдарда Түркістан өлкесінен 300 мың пұт ет, 70 мың жылқы, 13 мың түйе әкетілді.⁶² 1914 жыл ішінде Жетісудан ғана 34 миллион сомның малы және мал өнімдері тасып әкетілді.⁶³

Мал санының қысқаруы ең алдымен қазақ халқының армия қажеттері үшін мәжбүрлеу тәртібімен ет беруге міндетті болғандығынан орын алды. Сан миллиондық армияның өсе түскен қажеттерін қанағаттандыру мүмкін емес еді. Өйткені қазақ шаруашылықтарындағы мал саны жылдан-жылға азая берді. Осының салдарынан соғыс тапсырыстары көбінесе орындалмай қалатын.

1916 жылғы көтеріліс кезеңінде патшалық өкімет орындары қазақ халқына арнайы контрибуция салды, оның бүкіл ауыртпалығы еңбекші бұқараның мойнына түсті. Көтеріліске қатысқан-қатыспағанына қарамастан олардың мүлкі мен малы тартып алынды. Мәселен, Жетісу облысында қазақтардан мал мен мүліктің тең жартысы алып қойылды. Бұл орайда орыс шаруалары да зардап шекті. Жетісу облысы губернаторының 1916 жылғы есебінде көтеріліс салдарынан мал шаруашылығына да үлкен зиян келтірілді деп көрсетілген. Орыс селолары малының кемінде 90%-ынан айырылды. Көптеген қожалықтар мүлде жұмыс көлігі мен сауын малынсыз қалды. Облыс үшін көшпелі шаруашылыққа да келтірілген зиян едеуір болды. Бұл облыстың қазақ халқы тұратын, мал саны 6 миллионнан астам болған төрт уезінде оның кемуі 30% деп анықталады.⁶⁴

Өлкедегі қоныс аударушы шаруалар мен қазақтар шаруашылықтарының жай-күйі, олардың күш-көлігімен қамтамасыз етілуіне байланысты еді. Қазақ

шаруашылықтарында малды реквизициялауға және жылқы малын есепсіз пайдалануға байланысты мал санының қысқаруы село мен ауылда шаруашылықты қалыпты жүргізу үшін оның жетіспеушілігіне әкеп соқты. Жылқы малы әсіресе солтүстік облыстарда едәуір азайып кетті. Соғыс жылдарында армияны жабдықтау үшін едәуір мөлшерде ет керек болды, мұның өзі мал және ет өнімдері бағасының өсуіне әкеп соқты. Осыған байланысты бұл кезеңде өлкеде неғұрлым арзан ет беретін сала — шошқа шаруашылығы жедел дами бастады.

Реквизициялар белгілі ру билеушілері мен ірі мал иелеріне соқпай, халықтың кедей және орташа топтарына ауыр салмақ болып түсті, сол арқылы кедей-орташа қожалықтардың қайыршылану үрдісін едәуір тездетті, қазақ шаруаларының тақыр кедей болып қалуы күшейді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған соң, Қазақстан өнеркәсібі де соғыс қажеттері үшін жұмыс істеді. Өлкедегі кен өнеркәсібінің маңызды салаларының бірі Успен және Сасық-Қарасу кеніштерінен темір кенін өндіру болды. Бұл кеніштерден 1914 жылы — 246 пұт, ал 1916 жылы — 1551 пұт темір кені өндірілді. Соғыстың үш жылы ішінде темір кенін өндіру 6,3 есе ұлғайды.⁶⁵ Салықтардың жоғары, қатынас жолдарының қашық, құрал-жабдықтардың жетіспеуі салдарынан және басқа себептерден алтын кеніштерінің саны қысқарды және алтын өндіру 30%-дан астам төмендеп кетті.⁶⁶ Түсті металдарға деген қажеттердің өсуі және олардың бағасының күрт артуы соғыс жылдарында түсті металлургияның, әсіресе Риддер және Сокольский кеніштерінің дамуына түрткі болды, түсті рудалар өндіру 1913 жылмен салыстырғанда, 1917 жылы 25,3 есе өсті.⁶⁷ Ресейде теңдесі болмаған Екібастұз қорғасын-мырыш зауыты зор қорғаныс маңызына ие болды, 1916 жылдан жұмыс істей бастады, бірақ оның құрылысы соғыстың аяғына дейін толық аяқталмады. 1917 жылдың қаңтарына дейін зауытта 13 пұт мырыш балқытылды.⁶⁸ «Қырғыз қоғамы» Екібастұз зауытының мырышымен соғыс кезеңінде қорғаныс мұқтаждары үшін жұмыс істеген Қыштым зауыттарын, сондай-ақ әскери ведомствоның Ижорь, Обухов зауыттарын жабдықтап отырды.⁶⁹

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында мыс рудасын негізінен «Спасск мыс рудалары» акционерлік қоғамы мен «Атбасар мыс кендері» акционерлік қоғамы өндірді. Тұтас алғанда бұл кезеңде мыс кенін өндіру жылдан-жылға кеми берді. Мыс кені бірден-бір мыс балқыту зауыты — Спасск зауытында өндірілді. Жер қойнауын жыртқыштықпен пайдалану «Спасск мыс кені» акционерлік қоғамының Успен кенішіндегі барлық бай кенді (құрамындағы мыс 25%) алып қоюына әкеп соқты. Соғыс жылдарында Сарысу байыту фабрикасы салынды. Ол революцияға дейін құрамында 25—30% мыс бар 128 мың пұт концентрат өндірді.⁷⁰

Спасск кәсіпорындарының отын базасы Қарағанды кен орындары болды. Көмір өндіру Семей, Торғай, Ақмола облыстарында жүргізілді. Соғыс жылдарында Екібастұз көмір кен орындары елеулі рөл атқарды. Ол Екібастұз қорғасын-мырыш зауытын, Ертістегі жекеше пароходствоны, Оралдағы Богословск және Қыштым зауыттарын көмірмен жабдықтап отырды.⁷¹

Соғыс қарсаңында және соғыс жылдарында шетелдік ірі магнаттар Қазақстанның мұнай өнеркәсібіне де еніп алды. 1912 жылдан 1917 жылға дейін Доссорда 11 мұнай бұрқағы жұмыс істеді. 1914 жылы Орал-Жем ауданы Ресейде мұнай өндіру жөнінен үшінші орын алды. 1914 жылы мұнай өндіру рекордтық мөлшерге жетті, онда кәсіпшіліктер елде өндірілетін бүкіл мұнайдың 3%-ын

берді. 1915 жылдан мұнай өндіру күлдірай бастайды. Бұған кәсіпкерлердің барынша пайда табуға тырысып, жаңа мұнай аландарын дайындау жөніндегі барлау жұмыстарына салғырттық танытуы себеп болды.

Патша үкіметінің буржуазияны әскери-өнеркәсіп өндірісін ұйымдастыруға неғұрлым кең көмек көрсетуге тарту мақсатымен Ресей буржуазиясына жеңілдік жасауына тура келді. Бұл әрекеттердің нәтижесі әскери-өнеркәсіп комитеттерін (ӘӨК) ұйымдастыру болды, олар армияны азық-түлікпен және қару-жарақпен жабдықтау ісіндегі буржуазия мен патша өкіметінің органдары ретінде құрылды.

Қазақстанда ӘӨК ұйымдастыру әр түрлі мерзімдерде жүргізілді. Мұны Қазақстанның негізгі әкімшілік аудандарында өнеркәсіп дамуының әр түрлі деңгейімен, бұған отаршылдық әкімшілік басшыларының әр түрлі көзқарасымен, буржуазиялық өнеркәсіптік топтардың ұйымдасқандық және топтасқандық деңгейімен түсіндіруге болады.

Омбы облыстық әскери-өнеркәсіп комитетінің отырысында Семей және Петропавл әскери-өнеркәсіп комитеттерін ұйымдастыру және оның құрылымы бекітілді.⁷²

1915 жылғы 4 қазанда Ташкентте Қалалық Дума залында Түркістан генерал-губернаторлығы әскери-өнеркәсіп комитеттері өкілдерінің отырысы болды. Съезге сол кезде ұйымдастырылған жергілікті әскери-өнеркәсіп комитеттерінің 59 өкілі, соның ішінде Перовск және Верный әскери-өнеркәсіп комитеттерінен 1 өкілден қатысты.⁷³

1915 жылғы қыркүйектің ортасында 80 адамнан тұратын Жетісу әскери-өнеркәсіп комитеті құрылды.⁷⁴

1915 жылдың аяғына қарай Қазақстанның барлық облыс орталықтарында және уездік әкімшілік орталықтарының көпшілігінде ӘӨК (әскери-өнеркәсіп комитеті) құрылды.

Қазақстандағы ӘӨК құрамына қарағанда, оларда көбінесе буржуазияның өкілдері болды, облыстық ӘӨК комитеттерінде армия, жабдықтау және интенданттық сұраныс керек-жарағымен, кәсіпорындарды жұмыс күшімен және отынмен, медициналық қызмет көрсетумен айналысуға тиісті 5—7 бөлім болды.

Әскери-өнеркәсіп комитеттерінің әлеуметтік базасын кеңейту үшін олардың құрамында жұмыс топтары құрыла бастады. Қазақстан буржуазиясы да әскери-өнеркәсіп комитеттерінің жанынан жұмыс топтарын құруды тездетуге ұмтылды. Бұл жұмысты бәрінен бұрын Омбы кәсіпкерлері мен саудагерлері өрістетті.

Бірақ ӘӨК қызметі патша үкіметінің үміттерін ақтамады. 1916 жылы 280 миллион сом сомасында белгіленген әскери тапсырыстардың 10%-ынан аспайтын мөлшері ғана мерзімінде орындалды.⁷⁵ Алайда майданда жеңіске жету үшін экономиканы, әсіресе әскери экономиканы жоспарлы реттеу қажет болатын, бірақ бұл міндетке Ресейдің жас буржуазиясының шамасы келмейтін болып шықты. Соның, сондай-ақ басқа да себептердің салдарынан шаруашылық апаты жақындап қалды.

Өндеуші өнеркәсіп соғыс мұқтаждарына, ет-сүт өнімдерін, былғары тауарлар және басқа да тұтыну заттарын беріп отырды. Әсіресе былғары тауарларын өндіру өсті, бұл кезеңде өлкеде 139 былғары кәсіпорны жұмыс істеді.⁷⁶ Олар негізінен Семей және Ақмола облыстарында орналасты және бүкіл ауыл шаруашылық өнімінің 64,3%-ын өндейді. Шынына келгенде, былғары, тері және

ішек-қарын өндірісінің майдагерлік кәсіпорындары одан әрі ұқсату үшін Ресейдің ірі өнеркәсіп орталықтары – Пермь, Вятка, Рига қалаларына өнім жеткізіп берді. Соғыс жылдарында интенданттық армия тарапынан былғары аяқ киімге және тері тондарға сұраным ерекше өсті.

Соғыс жылдарында жүн өніміне сұраным ұлғайды. Өлкедегі шұға өндіретін тұңғыш Қарғалы фабрикасы әскери тапсырыс орындап, шинельге арналған сұрғылт армия шұғасын дайындай бастады. Соғыс жылдары ішінде фабрика 894,4 мың шаршы метр шұға дайындады.⁷⁷

Соғыс армияны консервіленген ет өнімімен тұрақты жабдықтауды қажет етті. Бұл жылдарда Петропавлда ет-консерв комбинаты, Оралда армия интенданттығының тапсырыстары бойынша жұмыс істеген мал соятын орын салынды. Бірақ өндеуші өнеркәсіптің көпшілік бөлігінің қуаты аз, өндіріс техникасы қарапайым болатын. Мұнда ірі өнеркәсіп орындарын салуға үкімет те, ірі өнеркәсіпшілер де мүдделі болмады.

Соғыс жылдарында мал шаруашылығы өнімдерін алғашқы техникалық өндеу одан әрі қысқарып, егіншілік өнімдерін ұқсату жөніндегі өнеркәсіп біршама тез өсті. Ақмола және Семей облыстарында ұн-жарма өнеркәсібінің едәуір ірі кәсіпорындары пайда болды. Қазақстанда ұн-жарма өнеркәсібі дүниежүзілік соғыс жылдарында саны жағынан көбейіп, оның өнімділігі едәуір артты. Сібір мен Қазақстан соғыс жылдарында армия мен империяның халқына астықты және астық өнімдерін негізгі жеткізіп берушілер болды.

Өлкеге дайын өнім, киім-кешек пен аяқ киім әкелудің қысқаруына байланысты соғыс жылдарында осы қажетті бұйымдарды тігетін шеберлердің саны көбейді. Мәселен, 1916 жылы Верный қаласында 140 адам жұмыс істеген едәуір ірі етік шеберханасы жұмыс істеді. Бір жыл ішінде шеберхана 5404 пар аяқ киім тігіп шығарды, оның 54%-ы әскери ведомствоға, қалғаны халыққа арналды.⁷⁸

Кәсіпшіліктерден ең көп таралғандары балық аулау, тұз өндіру және тасымалдау кәсіпшіліктері болды. Еділ-Каспий бассейніндегі дамып келе жатқан балық кәсіпшіліктеріне байланысты Қазақстанда тұз өндіру ұлғайды. Соғыс жылдарында тұз өндірудің ұлғаюына қарамастан, кәсіпшіліктердегі жұмысшылар саны олардың тыл жұмыстарына алынуына байланысты кеміп кетті.

Өлкенің дамуын қатынас жолдарының дамымағандығы тежеді. Соғыстың алғашқы күндерінде-ақ өлкедегі көліктің жай-күйі туралы мәселе өткір қойылды. Соғыс Қазақстан аумағында жатқан Оралдың әскери зауыттарын қорғасын-мырыш концентраттарымен, көмірмен және басқа да пайдалы қазбалармен жабдықтаған, армияны және Ресейдің көптеген губернияларының халқын мал өнімдерімен және астықпен қамтамасыз ететін темір жолдардың стратегиялық маңызын бірінші қатарға шығарды. Көлік жүйесі жұмысының бұзылуы Ресей империясы экономикалық дағдарысының негізгі себебі болды. Ол 1915 жылдың аяғында-ақ империяның жекелеген аймақтары арасындағы шаруашылық байланыстарының үзілуіне әкеп соқты және ең қажетті заттар бағасының үздіксіз өсуіне, алыпсатарлықтың және еңбекшілер бұқарасын қанаудың қаулап етек алуына себепші болды.

Соғыс жылдарында патша үкіметі қазақтардан жерді тартып алуды жалғастырды. Бір ғана Жетісу облысында 1914 жылға қарай 2 703 226 десятина шұрайлы жер тартып алынды. 1917 жылға қарай Семей, Орал, Торғай, Ақмола облыстарында және Бөкей ордасында қазақтардан 40,638 миллион десятина жер тар-

тып алынды.⁷⁹ Ауылдың ең кедей бөлігі бұрынғысынан да гөрі зор қайыршылыққа түсіп, біржола күйзелді. Малынан, жерінен айырылып, кулактар мен байларға батырақ болған немесе өнеркәсіп орындарына, кеніштерге, кен орындарына күнкөріс іздеп кеткен қазақтар саны барған сайын көбейе түсті. 1917 жылға қарай Семей облысында ғана 17 мыңға жуық батырақ қазақтар тіркелген.⁸⁰

Соғыс жылдарында әскери ведомство байырғы халықтан едәуір мөлшерде жылқы, түйе, сиыр және қой сатып алды. Бұл орайда, патша шенеуніктері жергілікті халықты есебін тауып, алдап кететін еді. Құны 150—200 сом тұратын жылқы үшін қазына 30—50 сом, қой үшін 10—12 сомның орнына 4—6 сом төлейтін.⁸¹

Қазақтар үшін әскери жүктерді темір жол станцияларына тасып жеткізуге көлікті иесінен қорқытып алу ерекше ауыр болды. Жолсыз қазақ даласы жағдайындағы бұл міндеткерлік қазақ шаруашылығының жағдайын бұрынғысынан да нашарлата түсті. Селода жұмыс күшінің жеткіліксіздігі себепті үкімет қазақтарды қоныс аударушыларға көмек көрсетуге жұмылдырып, қазақтарға шаруалардың егістіктерін мәжбүрлеу тәртібімен жыртқызып, егінін жинап беруге міндеттеді, мұның өзі қазақтардың ашу-ызасын тудырып, ұлт араздығы мен ала ауыздықтың тұтануына себепші болды.

Әр түрлі салықтар қазақтардың мойнына ерекше ауыр салмақ болып түсті. Халықтан тым ауыр салықтар ғана жинап қоймай, неше түрлі «ерікті қаржы жинау» дейтіндерді де алып отырды. Тонаушылық соғыстың мұқтажына бола осындай «ерікті қаржы жинаудың» салдарынан еңбекшілерден ондаған миллион сомның малы және басқа өнімдер тартып алынды.⁸²

Әр түрлі алымдардың 10-ға тарта түрі болды. 1916 жылы 3 миллиард сомға жаңа мемлекеттік заемға жазылу науқаны жүргізілді, ол да қазақ халқының мойнына ауыр салмақ болып түсті. Соғыс басталуына байланысты қазақ халқына тағы бір ауыртпалық: әскери салық салынды, ол әскери міндеткерлік атқармайтындар ретінде қолданылды. Ол бұрыннан бар алымдардың 21%-ы мөлшерінде шаңырақ алымына қосымша алым ретінде алынды және әр түтінге 1 сом 84 тиын мөлшерінде болды. Сонымен бірге отаршылдық әкімшіліктің қысымымен қазақ халқына майданға көмек көрсету үшін әр түрлі ерікті қайырымдылық жасау міндеттелді. Осы «қайырымдылықтардың» нәтижесінде қазақтардан ондаған миллион сом тұратын мал, киіз, киіз үй, азық-түлік өнімдері және т.б. алынды. Әкімшілік алымдарды «құрметті адамдар» ірі мөлшерде және бірнеше рет жинап алып отырды. Әр түрлі алымдардың, салықтардың, ауыр болғаны сонша, күйзелген кедей қазақтардың оларды төлеуге мүлде шамасы келмеді. Мысалы, Павлодар уезінің қазақ халқынан 1915 жылы 40 941 сомның шаңырақ алымы жиналуға тиіс болатын — алынғаны 2441 сом ғана, земство алымы — 6148 сом — алынғаны 48 сом ғана болды. 1916 жылдың аяғына қарай түсім мүлде болған жоқ.⁸³ Қазақтардың мұқтаждықтары мен күйзелісі күн санап өсе түсті. Салықтар мен міндеткерліктерді төлеуден бас тартып, қазақтар алыстағы аудандарға көшіп кетті.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында қазақтар арасында да таптық жіктеліс байқалды. Бұл кезеңде қазақтардың үстем тобы қазақ әскерлеріне жаңа жерлер берілуі есебінен күрт байып алды. Мәселен, 1914 жылы Жетісу облысында 687 мың 803 десятина жер иеленген 34 станица болған еді. 1915 жылы әскерге тағы да 450—500 мың десятина жер кесіп беруге ұйғарылды және Жетісу қазақ әскері үлесті жерінің жалпы көлемі шамамен 1200 мың десяти-

надай болды.⁸⁴ Бұл жерлердің үлкен бөлігі казак генералдары мен офицерлерінің отбасыларына тиесілі болды. Ал қатардағы казак отбасыларының өмірі де жеңіл болған жоқ.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында қоныс аударушылар деревнясында да таптық саралану байқалды. Бір жағынан «дворяндық учаскелерге» тандаулы жерлердің берілуі, олардың жер көлемінің ұлғайтылуы есебінен кулактардың мықтап баюы жүріп жатты. Мысалы, 1914 жылы Жетісуда дворян Воликовскийге және құрметті азамат Яковлевке 3 797 десятина жер жалға берілді. Торғай облысында ата тегінен дворян Пржелисковскийге ірі учаске бөлінді. Сырдария облысында шаруа-кулак Лопаткинге 1 252 десятина жер мөлшерінде жердің мал өсірілетін учаскесі жалға берілді.⁸⁵ Казак әскеріне жер бөліп беру де ұлғайды.⁸⁶

Соғыс жылдарында кедейлер мен орташалардың жағдайы нашарлады. Запастағы шен иелері отбасыларының жағдайы өте ауыр еді, олар не кулактар шаруашылығында батырақтар болуға немесе табыс табу үшін өнеркәсіп орталықтарына кетуге мәжбүр болды. Қазақстандағы қоныс аударушылар арасындағы мүліктік саралану дәрежесін және олардың жаппай қайыршылануын қоныс аударушылар деревнясындағы орыстар арасынан шыққан жалдама ауыл шаруашылық жұмысшыларының өсуі туралы деректер дәлелдейді. Мысалы, 1915 жылы Сырдария облысында ауыл шаруашылық жұмысшыларының 34%-ы ең кедей орыс шаруаларынан тұрды. Қайыршылық, ашаршылық, эпидемия — соғыс жылдарында қоныс аударушылар бастан кешкен жағдай міне осындай. Салықтар мен алымдар төлеуден жекелеген селолар ғана емес, сонымен қатар уездер де бас тартқан жағдайлар болған. Мәселен, Ақмола облысының губернаторы өзінің баяндама хатында дала генерал-губернаторына Көкшетау уезі шаруаларының салық төлеуден жаппай бас тартқаны туралы хабарлаған. Еңбекші бұқараның мұқтаждары мен күйзелісі күн өткен сайын өсеті.

Өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылардың, қалалардағы еңбекшілердің жағдайы күрт нашарлады. Орыс және шетел капиталистері пайда мен үстем пайданы бұрынғысынан да көбейту үшін соғысты пайдаланып қалуға тырысты. Кәсіпорындарда жас балалардың, жасөспірімдердің, әйелдер мен соғыс тұтқындарының еңбегі кеңінен қолданылды. Соғыс жылдарында жұмысшылардың еңбек және тұрмыс жағдайлары нашарлады. Фабрика-зауыт инспекциясы болмады, тәулігіне 10—12, ал кейде 16 сағаттан да жұмыс істеген жұмысшыларды қорғайтын, кәсіпкерлердің қызметін, зандардың орындалуын қадағалайтын ешқандай бақылау болған жоқ. Жұмысшылардың нақты жалақысы үнемі төмендей берді. Мәселен, Спасск зауытында 1914 жылы күндік жұмыс үшін — 1 сом 04 тиын, 1915 жылы — 94 тиын, 1916 жылы — 91 тиын төленді, Сарысу зауытында осы жылдар ішіндегі жалақы 1 сом 22 тиын, 1 сом 02 тиын және 94 тиын болды.⁸⁷ Басқа зауыттарда да жалақы төмендеді. Ал ең қажетті заттар мен өнімдер бағасы күрт өсті. Мәселен, Спасск акционерлік қоғамының поселкелерінде тамақ өнімдерінің бағасы соғыстың бас кезіндегіге қарағанда 1916 жылы едәуір қымбаттады, 1 пұт ет 1914 жылы — 3 сом, ал 1916 жылы — 6 сом тұрды (2 есе көбейген), ұнның бағасы әр пұты үшін 60 тиыннан 1 сом 30 тиынға дейінгі көтерілді. Сіріңке 1 тиыннан 4 тиынға дейін, сабын 10 тиыннан 30 тиынға дейін көтерілді. Семей облысының алтын кеніштерінде өнімнің бағасы ерекше жоғары болды. 1916 жылдың қаңтарынан қазанына дейін ғана бір бөлше нанның құны 7 тиыннан 15 тиынға дейін, ұн (пұт) — 1 сом 50 тиыннан 4

сом 20 тиынға дейін, ет — 2 сом 50 тиыннан, б сомға дейін қымбаттады.⁸⁸ Әсіресе Ресейден әкелінген өнеркәсіп тауарлары қымбат тұрды: қант — 8 сомнан 20 сомға дейін, киім-кешек — 200—300%-ға, аяқ киім — 300—400%-ға қымбаттады.⁸⁹ Кәсіпорындардағы ауыр еңбек жағдайларына байланысты аурудың мендеуі мен жаракаттану етек алды, медициналық қызмет көрсетілмеді деуге болады.

Соғыс кезеңінде Қазақстанда әкімшілік-полициялық езгі жыл өткен сайын күшейтілді. 1916 жылғы 9 қыркүйекте Министрлер кеңесі Сібір мен Дала және Түркістан өлкелерінің облыстарында полициялық күзет енгізу туралы мәселе қарады. Уезд бастықтары мен учаскелік приставтардың «бұратаналарды» болмашы теріс қылықтары үшін «Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің» 64-бабында көзделген жаза қолдануға құқығы болды.⁹⁰ Зандарда уездік полицияға қоғамдық «өзін-өзі басқару орындарынан» іріктеп алынған адамдар тарапынан көмек берілді, олардың өздері де тәртіпті қорғау жөніндегі алғашқы шаралар қолданатын еді. Петропавл, Семей, Верный, Орал қалаларында қалалық полиция басқармалары құрылды. Орынбор, Орал, Семей қалаларында бастығымен бірге 8 адамнан тұратын селолық бөлімшелер ұйымдастырылды.⁹¹ Полиция билігіне тергеу ісін жүргізу үшін кең өкілеттіктер берілді. Қазақстанда өскери-дала соттарының желісі ұлғайтылды. Жергілікті казак бөлімдерінен өскери-жазалау күштері ұйымдастырылды.

Селолар, қалалар мен ауылдар еңбекшілері жағдайының нашарлауы 1914 жылдың өзінде-ақ Қарағанды, Екібастұз шахталарында, Орынбор, Ташкент және Транссібір темір жолдары теміржолшылары арасында бас көтерулер мен ереуілдерге алып келді. Сонымен бірге қалалар мен селоларда еңбекшілердің қымбатшылыққа, салықтар мен міндеткерліктерге қарсы бой көрсетулері болып өтті. Тап күресінің әр түрлі нысандары: қашып кету, наразылықтар, қатаң талап қоюлар, бас көтерулер, экономикалық сипаттағы ереуілдер орын алды. Сонымен бірге қоныс аударушылар деревнясының дәулетті топтары мен қазақ шаруалары арасындағы күрес күшейеді.

Соғыс жылдарында Қазақстанда халық бой көрсетулерінің кең таралған нысаны «әйелдер бүліктері» дейтіндер болды, оларды өкімет орындары үкіметке қарсы бой көрсету деп қарады. Жетісу облысының өскери губернаторы Фольбаум өзінің Түркістан генерал-губернаторына телеграммасында былай деп жазған: «...Лепсі уезінің Андреев, Осинев және Николаев селоларындағы, Верный уезінің Михайлов селосындағы қактығыстар мануфактуралық тауарлардың қымбатшылығы негізінде болды. Көпшілігі мұсылман саудагерлерден зардап шеккендер, өскери қызметтен босатылған олардың айуандығы тобырды ерекше ызаландырды».⁹²

Шаруалар көтерілістері Қазақстанның солтүстік аудандарын да қамтыды. Мәселен, 1916 жылғы 21 наурызда Торғай облысы Ақтөбе уезінің Ақбұлақ селосында 30 адам болатын солдат әйелдерінің тобыры көпестер Незвановтың, Прияткиннің дүкендерін қиратты. 1916 жылғы 23 наурызда Сазды поселкесінде нақ осындай тәртіпсіздік туды.⁹³ Тәртіпсіздіктердің себебі экономикалық және әлеуметтік жайсыздықтар деп саналды.

Халық бұқарасы бой көрсетулерінің толқыны Қазақстанның басқа облыстарына да жайылды. Солдат әйелдерінің ең ірі бой көрсетулері Семейде болып, оны таяудағы Семенов, Грачев, Маловладимировск, Большевладимировск, Георгиевск селоларының, Долинская станицасының тұрғындары қолдады. Бұл селолардың бәрінде көпестердің дүкендері қиратылды.⁹⁴

Соғыс жылдарында солдаттар бұқарасы арасындағы көтеріліс Қазақстандағы шаруалар толқуларымен тікелей үндесіп жатты. Соғыстың алғашқы күндерінің өзінде-ақ 1914 жылы Көкшетауда, Верныйда, Ақмола және Семей облыстарында солдаттардың бой көрсетулері болды. Солдаттар арасындағы толқулар мен қобалжулар салдарынан Түркістан округінің барлық әскери бөлімдері майданға жіберілді.⁹⁵

Солдаттар бұқарасының бой көрсетулері жергілікті әкімшіліктің жазау шараларын қатайтуына әкеп соқты. Көтерілістерге қатысқаны үшін, ереуілдер ұйымдастырғаны және басқа әрекеттер үшін өлім жазасы енгізілді.⁹⁶

Соғыс жылдарында солдаттардың өз бөлімдерінен, майданға бара жатқан жолда эшелондардан қашып кету жағдайлары жиіледі. Үйіне демалысқа келген солдаттар да майданға қайтып барудан бас тартты.

Халық бұқарасының соғысқа және патша өкіметіне қарсы қозғалысы 1915 жылдың екінші жартысында ерекше күшейді. Қалаларда халық орын алған жағдайға наразылық білдірді. Мәселен, округтік инженер Спасск зауыты мен Қарағанды кен орындарындағы мазасыз жағдай туралы хабарлаған, оларда жұмысшылар жалақының төмен және еңбек жағдайларының ауыр болуына қарсы шыққан еді.⁹⁷ Қазақстанның кен-зауыт өнеркәсібінің барлық кәсіпорындарында жұмыстан шығарылған жұмысшылардың «қара тізімдері» болды. «Қара тізімге» іліккен жұмысшылар одан кейін жұмысқа кіре алмады.

1916 жылдың басында майданнан революциялық күрес тәжірибесі бар жұмысшылар қайтып орала бастады. Жұмысшы қозғалысы қайтадан өрістей бастады. Қала кедейлері арасында, атап айтқанда Верный, Әулиеата қалаларында қозғалыс ерекше күшейді.⁹⁸ Семей қаласында еңбекшілердің ерекше ірі бой көрсетуі болып өтті. Онда 1916 жылғы 19—20 қарашада 17 дүкен қиратылды.⁹⁹

1916 жылдың екінші жартысында жұмысшы қозғалысының дамуына казактардың ұлт-азаттық қозғалысы зор ықпал жасады. Тыл жұмыстарына шақыруға қарсы көтеріліспен байланысты Қазақстанның кен кәсіпорындары мен темір жолдарында жұмысшылардың ірі толқулары атап өтілген. Бұл толқулар жұмысшы казактардың жұмыстан жаппай кетіп қалуына ұласты. Бершүгір, Байқоңыр, Қарағанды көмір кен орындарының, Спасск мыс кеніштерінің, Қарсақбай зауытының, Успен және Жезказған кеніштерінің жұмысшылары көтерілісшілерге қосылды. Қазақ жұмысшыларының азаттық күресін орыс жұмысшылары да қолдады. Мәселен, 1916 жылдың шілдесінде Петропавл консерв зауытының жұмысшы әйелдері Приходченкова мен Тининянкина жұмысшылар арасында үгіт жүргізгені, бас көтеру ұйымдастыруға әрекет жасағаны және жұмысшылардың жалақысын арттыру туралы талаптар қойғаны үшін жұмыстан шығарылды.¹⁰⁰

Жұмысшы қозғалысын басуға тырысып, өкімет орындары үш айға дейін түрмеге қамауға немесе 3 мың сомға дейін ақшалай айыппұл салуға дейін қатан шаралар қолданды.¹⁰¹

1916 жылдың орта шеніне қарай кедейлер әбден ашынған жағдайға жеткізілді. II Николай патшаның «бұратаналарды» тыл жұмыстарына алуы туралы жарлығы Қазақстанның барлық облыстарындағы көтеріліске ұшқын түсірді.

1916 жылдың аяғына қарай Қазақстандағы қоғамдық-саяси қозғалыс халықтың барлық топтарын қамтыды: өнеркәсіп орындарының, кеніштер мен кен орындарының жұмысшылары ереуілдер жасады, қалалар мен селоларда

дүкендер мен дүңгіршектерге ойран салынды, Қазақстанның бүкіл аумағы ұлт-азаттық қозғалысының өртіне оранды.

4. 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

1914 жылы басталған бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей халықтарына аса ауыр қасірет әкелді. Әлеуметтік және ұлттық езгі күшейді. Соғыс жылдарында жергілікті жерлердегі патша шенеуніктерінің озбырлығы мен зорлық-зомбылығы өлшеусіз өсті. Қазақтардан, бірінші кезекте Сырдария және Жетісу облыстарында жерлерін жаппай тартып алу жалғастырылды. Бір ғана Жетісу облысында соғыстың алғашқы 3 жылында 1800 мың десятина жақсы жайылымдар мен егістік алаптар тартып алынды, ал осы жерлердің нағыз қожайындары қазақтар шаруашылық жүргізуге онша жарамды емес, немесе мүлде жарамсыз шөл немесе шөлейт аудандарға күшпен көшірілді.

Соғыс орасан көп мөлшерде шикізатты, азық-түлікті, малды және басқа да материалдық құндылықтарды жалмап жұтты. Шаңырақтарға жаңа әскери салық енгізілді. Соғыс басталған соң жергілікті халыққа салынатын салықтар 3—4 есе, ал жекелеген жағдайларда 15 есе өсірілді.

Егіс алаптарының қысқартылуы нәтижесінде ауыл шаруашылық өндірісі сұмдық құлдырап кетті.

1916 жылдың ортасына қарай патша өкіметінің қазақ халқынан тартып алған жерінің жалпы көлемі 45 миллион десятинаға теңелді.

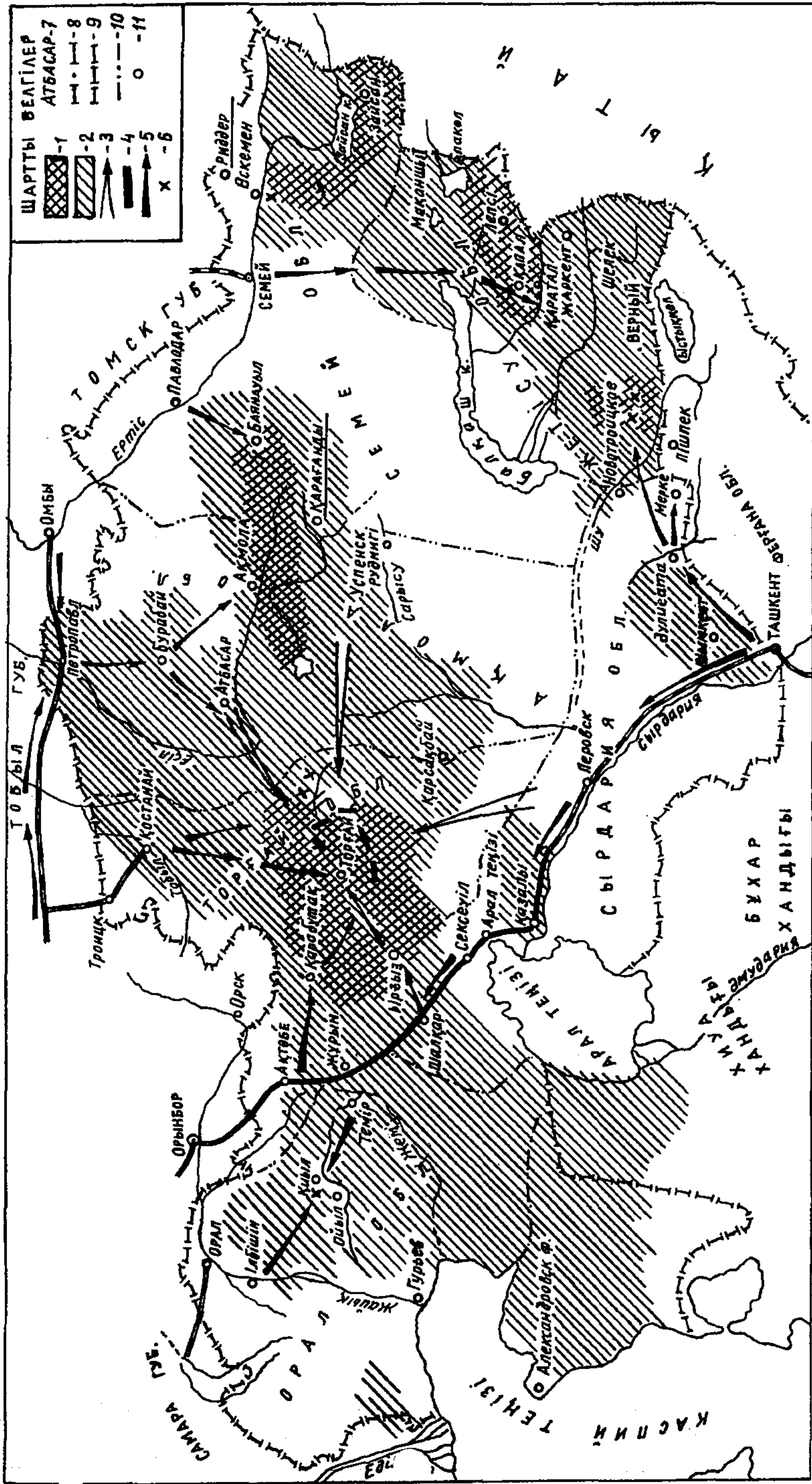
Әлеуметтік және ұлттық езгінің күшеюі, соғыс кесапаты — халық бұқарасының қайыршылануы, қымбатшылық, ашаршылық еңбекшілердің жағдайына ауыр әсер етті және өлке халқының әр түрлі топтары тарапынан белсенді наразылық туғызды.

Соғыс жағдайларында «Қазақ» жалпыұлттық газетінің төңірегіне біріккен қазақтың либерал-демократиялық зиялыларының жетекшілері — Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов және олардың жақтастары, сондай-ақ қазақ зиялыларынан шаруа-демократиялық бағытты жақтайтын М.Сералин, Б.Майлин, С.Дөнентаев және басқалар сынды «Айқап» журналының төңірегіне топтасқан өкілдері басылып шыққан сөз арқылы өздерінің халыққа ықпалын нығайтуға ұмтылды.

Саяси көзқарастары мен әрекеттеріндегі айырмашылықтарға қарамастан, қазақ зиялыларының жоғарыда аталған өкілдерінің көптеген туындыларының өзегі «Оян, қазақ!» ұраны болды (осы атаумен 1909 жылы Міржақып Дулатовтың өлеңдер жинағы жарияланған еді). Қазақ оқымыстылары өздерінің жан-жақты шығармашылығымен, жалпы демократиялық талаптар ұсынып және өз ойларын екінің бірінде мысқыл тілімен білдіре отырып, өлкеде отаршылдыққа қарсы саяси жағдайдың тамыр жаюына жәрдемдесті. Халық санасына ұлт-азаттық күресінің қажет екендігі идеясын сіңірді.

Соғыс Ресей империясында пісіп-жетіліп келе жатқан жалпыға бірдей дағдарыс үрдісін тездетті. Қазақстанның, Орталық Азияның барлық дерлік аудандарын қамтыған, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс соның жарқын көріністерінің бірі болды.

Көтерілістің басты себептері әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы факторлар: отаршылдық езгінің күшеюі, жерді тартып алу, салықтар мен алымдардың шамадан тыс ұлғайтылуы, қазақ халқы мен аймақтың

Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс. Шартты белгілер: 1 — 1916 жылғы көтерілістің негізгі аудандары; 2 — 1916 жылғы толқулар қамтыған аудандар; 3 — көтерілісшілерге көмектесуге келгендердің бағыттары; 4 — А. Имановтың көтерілісшілер отрядтарының 1917 жылғы ақпанда шоғырланған аудандары; 5 — патша отрядтарының қозғалысы; 6 — көтерілісшілердің патша әскерлерімен шайқасқан жерлері; 7 — 1916 жылғы жұмысшылардың өнеркәсіп орындары мен рудниктердегі толқулары; 8 — мемлекеттік шекара; 9 — Қазақстанның шекарасы; 10 — облыстардың шекаралары; 11 — облыстардың орталықтары.

басқа байырғы халықтары жөнінде патша өкіметі жүргізген орыстандыру саясаты, қалың бұқара жағдайының күрт нашарлауы болды.

Бұл аталғандардың ішінен ежелгі қазақ жерлерінің жаппай, күшпен тартып алынуын және өлкені басқарудың отаршылдық жүйесінің күшейтілуін ең басты себеп ретінде қарастыру керек. Верный уезі Пригородный учаскесінің қазақтары өздерінің 1916 жылғы 17 қазанда Түркістан генерал-губернаторына көтерілістің себептері туралы арызында дұрыс атап көрсеткендей: оны туғызған «халық дұрыс түсінбеген тыл жұмысына жұмысшыларды шақыру ғана емес. Себеп тереңіректе жатыр. Бір жағынан, жерден қысым көру және екінші жағынан қазақтарды басқару жүйесі» қазіргі қайғылы оқиғалардың негізгі себептері болып табылады.

Жер жөнінен қазақтар соңғы он жылда өте қатты қысым көрді: облыста 1903 жылы құрылған қоныс аудару басқармасы 1908—1909 жылдарда қазақтардан жерді алып қоюды... күшті қарқынмен жүргізді. Соның салдарынан қазақтардың дайын суландыру арықтары, бау-бақшасы мен қора-қопсылары бар ең жақсы жерлері тартып алынды. Олар сусыз нашар жерлерге қуылды; орман алқаптары түгелдей қазынаның пайдаланылуына алынды...»¹⁰²

Мұндай көрініс Қазақстанда жер-жерде байқалды.

Көтерілістің бұрқ ете қалуына патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы Қазақстанның, Орталық Азияның және ішінара Сібірдің 19 жаспен 43 жасқа дейінгі «бұратана» ер азаматтарын тыл жұмыстарына (қорғаныс құрылыстарын және әскери қатынас жолдарын салу, майдан өңірі маңайында жолдар салу және т.б.) «Реквизициялау туралы» жарлығы тікелей себеп болды. Оның үстіне жарлықта «жұмылдыру», «әскерге шақыру» деген сөз емес, қайта әңгіме бейнебір малды реквизициялау (өткізу, алу) туралы болып отырған сияқты, «реквизиция» (жеке адамның мүлкін зорлап алу) деген сөз қолданылды. Бас штабтың салғырт салығы бойынша тыл жұмыстарына Қазақстаннан, Орталық Азиядан 400 мың адам, соның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңға жуық адам алу жоспарланды. Егер өлкедегі қазақ шаруашылықтарының саны 700 мыңнан сәл асатынын ескеретін болсақ, әрбір үшінші шаруашылық қызметкерінен айырылады екен, ал сонымен бірге мұндай мөлшерде жұмысшы қолын әкету ұлттық ауқымдағы суммалық апатқа айналатын еді.¹⁰³

Жарлық туралы хабар жергілікті баспасөзде жарияланды және болыс басқарушыларының жиналыстарында оқылып, қосымша түсіндірмелер мен түсініктемелер берілді. Жарлықтың бірқатар ережелерінің бұлыңғырлығын отаршылдық өкімшіліктің жергілікті шенеуніктері шебер пайдаланды. «Инженер М. Тынышбаевтың жоғары мәртебелі Түркістан генерал-губернаторы мырзаға 1916 жылғы оқиғаларға байланысты айғақтарында» Жетісу генерал-губернаторының үндеухатында окоп жұмыстарына шақыру туралы айтылғаны атап өтіледі. Селолардағы бұрынғы орыс солдаттары қазақтарға «окоп» дегеннің не екенін түсіндірген кезде, халықты жұмылдыру («алу», «өткізу») шын мәнінде қарусыз адамдарды қыруға әкеп соғады деп санады. Ал мұның өзі өз кезегінде қазақтардың патша жарлығына жаулық көзқарасын күшейтті. «...Мұның ең қауіпті жұмыс екені, — деп жазды одан әрі М. Тынышбаев, — оларға түсінікті болды... жұмысшыларды шақырудың мәнін халыққа ешкім де түсіндіріп бере алмады; оның орнына жергілікті өкімет орындары патша жарлығын асығыс түрде орындауға кірісе бастады. Кейбір жағдайларда дәрекі шаралар қолданды. Ара жігін бөліп жатпай 25 жасты (19—43) бір мезгілде асы-

ғыс алу халықты қайран қалдырды... осы ұрандармен қатар қиянат жасаушылық та қатар жүргізілді. Олар орыс әкімшілігіндегі кейбір адамдардың қатаң шаралары мен жай ғана қателіктері, болыс басқарушыларының құлқыны және т.б. сияқты болып келді. Бұл тәсілдер халық жанына тікелей батқандықтан, толқудың өріс алуы сөзсіз еді».¹⁰⁴

Қазақстандағы көтеріліс 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы жарияланғаннан кейін басталды. Шілденің бас кезінде Қазақстанның барлық аймақтарында дерлік стихиялы наразылықтар басталып, көп ұзамай қарулы көтеріліске ұласты. Халық ашу-ызасының алғашқы соққыларына тылдағы жұмыстарға алынатындардың тізімдерін тікелей жасаған болыс басқарушылары, ауыл старшындары және патша әкімшілігінің басқа да төменгі билік иелері ұшырады. Ол кезде қазақтарда метрикалық куәліктердің болмағанын пайдаланып, олар тізімге жас шамасына қарамастан кедейлерді қалауынша енгізді; ал байдың балаларын пара алып шақырудан босатты. Іс жүзінде тізімдер жасау жүйесі жаппай паракорлық пен қиянат жасаушылық туғызды.

Оның үстіне патшалық өкімет орындары лауазымды адамдарды, болыстарды, село және ауыл басқарушыларын; байырғы тұрғындардан шыққан төменгі шенді полицейлерді; имамдарды, молдалар мен мүдәристерді, ұсақ кредит мекемелеріндегі есепшілер мен бухгалтерлерді; жоғары және орта оқу орындарында оқушыларды; үкіметтік мекемелердің шенеуніктерін, дворян және құрметті азамат құқықтарын пайдаланатын адамдарды әскерге алудан босатты.

Патша жарлығының қатандығы және жергілікті жерлерде оны жүзеге асырудың әділетсіз әдістері түңілуге дейін жеткізген, қолына түскенімен қаруланған еңбекшілер патша өкіметінің өкілдеріне: болыс басқарушыларына, ауыл старшындарына, полицейлерге, казактарға, шенеуніктерге бас салып «адам бермейміз!» деп айқайлап, оларды ұрып-соқты. Көтерілісшілер болыс басқарушыларының, ауыл старшындарының кеңселері мен үйлерін өртеді. Жүргізілген істер мен жұмысқа алынушылардың тізімдерін жойып, аңғалдықпен олар тыл жұмыстарына адам алудан осындай жолмен құтыламыз деп санады.

Стихиялық қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат алып, қарулы көтеріліске ұласа бастады; ірі ошақтары (Жетісу мен Торғайда) пайда болды. Көтеріліс бүкіл Қазақстанды қамтыды және оның өткір жүзі патша өкіметінің әскери-отаршылдық және кең көлемде орыстандыру саясатына және белгілі бір дәрежеде ауылдардың феодал-бай үстем топтарына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалысына ұласты. Осы тұрғыдан ол Ресейдің жұмысшы табы мен шаруаларының соғысқа және патша өкіметіне қарсы революциялық қозғалысымен ұштасты.

1916 жылғы көтерілістің басты мақсаты ұлттық және саяси азаттық болды. Сол арқылы ол қазақ халқының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы бұрынғы бүкіл күресінің қорытындысын шығарды. Көтерілістің негізгі қозғаушы күші ұлттық шаруалардың қалың тобы, сондай-ақ сол кезде туып келе жатқан жергілікті жұмысшы табының өкілдері, қолөнершілер болды.

Сонымен бірге көтерілістің ұлт-азаттық сипатта болуы себепті қазақ халқының барлық топтарының өкілдері (екінің бірінде байлар, болыс басқарушылары, билер), сондай-ақ демократияшыл зиялылардың жекелеген өкілдері қатысты.

Күрделі және әртекті болған көтеріліс кең-байтақ өлке аудандарының көпшілігінде ұлт-азаттық сипатқа ие болды. Тек жекелеген жерлерде ғана қозғалыстың басшылығын байлардың үстем топтары мен клерикал элементтер қолына алды.

Көтеріліске қазақтармен қатар ұйғырлар, өзбектер, қырғыздар, дүнгендер және басқа да кейбір халықтардың өкілдері қатысқан Оңтүстік облыстарды (Жетісу және Сырдария облысы) қоспағанда, Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы құрамы жағынан бір ұлттың қозғалысы болды.

Қазақ қоғамында патшаның жарлығы мен көтеріліске көзқарас бір мәнде болған жоқ: байлардың үстем топтарының белгілі бір бөлігі, сондай-ақ «бұратаналық әкімшілік» дейтіннің шенеуніктері «реквизиция туралы» патша жарлығын сөзсіз қолдады және оны басты жүзеге асырушылар болды; қазақ зиялыларының батыл өкілдері (мысалы, Тоқаш Бокин, Жаңабай Ниязбеков, Әубәкір Жүнісов, Тұрар Рысқұлов, Әліби Жангелдин, Сейітқали Мендешев, Бәймен Алманов және басқалар) патша жарлығына батыл қарсы шықты және халықты қарулы қарсылыққа шақырды, ал «Қазақ» газетінің төңірегіне біріккен либерал-демократияшыл зиялылардың жетекшілері (А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов және басқалар) патша әкімшілігін адам алуға асықпауға, қайта өуелі дайындық шараларын жүргізуге көзін жеткізуге талай рет әрекет жасады. Сонымен бірге олар қарусыз халық патша өкіметінің аяусыз жазалау шараларының құрбанына айналады деп орынды санап, жарлықты орындауға қарсылық көрсетпеуге шақырды. «...Патшаның жарлығы — Ақиқат және оған қарсы пікірлер болмауы керек, — делінген «Қазақ» газетінің 1916 жылғы 6 шілдедегі бас мақаласында, — ...жалтару жеңіл ойлылық болады, өйткені бұл халық үшін күйзеліс әкеледі. Қазір — соғыс уақыты, тәртіп қатал; жасырынғандарды іздеуге отряд жіберіледі, ол шаруашылықтың күйзелуіне әкеп соғып, отбасына бақытсыздық әкеледі...» . Нақ осы газет 1916 жылғы 11 тамыздағы нөмірінде А.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың атынан алаш (қазақ халқы. — *Ред.*) арасында бұйрықты ешқандай қарсылықсыз іске асыруды жақтады. Сонымен бірге олар аңғалдықпен, егер қазақтар тыл жұмыстарына қатысса, соғыста жеңгеннен кейін олар өз жағдайын жеңілдетуге және автономия алуға үміт ете алады деп санады.

Бұл орайда зиялылардың жоғары топтары (Ә.Бөкейханов бас болып) мұндай екіұдай жағдайда, балға мен төстің арасында қалғанын есте ұстау керек.

1916 жылғы көтеріліс ерекшеліктерінің бірі күреске төменгі топтардың көтерілуі болғаны мәлім. Ауыл мен қыстақтың жоғары үстем топтары айлакерлік жасады, өйткені олар ішінара болыс, старшын, жергілікті аппараттың қызметкерлері және т.б. ретінде басқару жүйесіне тартылған болатын, екінші жағынан — ұлттық зиялылар, ең алдымен оның Ә.Бөкейханов және оның «Қазақ» газеті редакциясындағы серіктері бастаған ең білімді бөлігі ол кезде күш пен ресурстарды Германиямен соғысқа жұмылдыруды жақтаған Ресей конституциялық-демократиялық партиясының (кадеттер) саяси бағытымен байланысты болатын. Осыны негізге алып және өзін жалпы ресейлік зиялылардың бір бөлігі деп сезінген Ә.Бөкейханов пен оның жақтастары майданға көмек көрсетуге тырысты. Олар соғыс жағдайында көтеріліске қатысуды патша үкіметі, орыс жұртшылығы барлық туындайтын зардаптарымен қоса алғанда орыс әскерлерінің ту сыртынан соққы беру деп бағалайтынын түсінді.

Ұлттық-демократияшыл зиялылар тарапынан тағдырдың жазғанына көнуге, Қазақстан бір бөлігі болған соғысып жатқан державаға көмектесуге шақыруы осыдан. Бұл шақыруды халық бұқарасының көпшілігі түсінбеді және қабылдамады. Бұқараның іс-қимылын басқаруға, олардың саяси тәлімгерлері болуға қазақ зиялыларының батыл топтарының қолына шоғырлану себептері нақ осында болатын.¹⁰⁵

Тұрар Рысқұлов атап өткендей: «қазақтардың бұл ұлттық-либерал зиялылары... кадеттер сияқты, сол кезде өмір сүрген құрылыс пен патша өкіметінің жергілікті жерлердегі әкімшілігіне қарсы болды... Патшалық жер саясатына қарсы болды, бірақ Ресейдің буржуазиялық-демократиялық партияларымен ынтымақтаса жұмыс істеді. Бұл зиялылар қазақтардың көтерілісін мезгілінен бұрын жасалған керексіз көтеріліс деп сипаттап, барлық келіспеушіліктерді бейбіт жолмен жөнге келтіруге болар еді деп көрсетті».¹⁰⁶

Сонымен бірге ұлттық қазақ зиялыларының жетекшілері қазақтарды тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыру жөнінде, шақырылғандардың құқықтарын қорғау және олардың майдан өңірі аудандарындағы тұруы мен жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайлар туғызу жөнінде нақты қадамдар жасады. Мұны Ә.Бөкейхановтың бастамасымен 1916 жылғы 7 тамызда Орынборда шақырылған бес облыс (Торғай, Орал, Ақмола, Семей және Жетісу) өкілдері жеке кеңесінің құжаттары дәлелдейді. Олар кеңесті шақыруға бастамашылар (Ә.Бөкейханов пен оның серіктері) жалпы алғанда тыл жұмыстарына шақырылғандарды қорғау мақсатын көздегенін, шақырушылардың тізімдерін жасау кезіндегі заңсыздық көріністерін және жергілікті өкімет орындарының ауыл тұрғындары мен казак әскерлерінің жазалау отрядтары арасында жанжалды жағдайлар ұйымдастыру жөніндегі арандатушылықтарын өшкерелгенін көрсетеді. Осы кеңес хаттамасының қорытындысында былай деп атап көрсетіледі: «25 маусымдағы аса жоғары жарлық қазақтарға, сол жарлықтың өзі жарияланбаған кезде жергілікті өкімет орындарының хабарландыру нысанында мәлім болды.

Бұл халыққа ашық аспаннан жай түскендей әсер етті. Жергілікті өкімет орны аса жоғары жарлықты асығыс түрде орындауға кірісе бастады... Тізімге қазақтардың жасын ауылнайлар өз бетімен енгізеді... кейбір жазбаларды өкімет орындары біле тұра дұрыс жасамады: бай қазақтар өз балаларының жасын әдейі ересек етіп жазғызды... кейбір болыс басқарушылары өз жауларына мейлінше сенімді соққы жасағысы келіп, оларды адам алуға қарсылықты деп айыптап, бастықтарға жеткізді.

Жоғарыда аталған қиянат жасаушылықтар арқасында... өкімет орындарының қазіргі буыны казактардың отрядтарымен алғаш рет танысты... Дала өңірінде казак отрядтарының пайда болуы орасан үлкен ауданның бейбіт халқына қорқыныш ұялатты... Осы кезге дейін болғандардың бәрі аса жоғары жарлықты орындауға өте асығыс кіріскендікпен түсіндіріледі. Халықты тыныштандыру үшін дереу шаралар қолдану қажет».¹⁰⁷ Кеңеске қатысушылар осы шаралар ретінде өкімет орындарына 17 тармақтан тұратын қарар ұсынды. Олардың ең бастылары мыналар болып табылады:

«1) ...Солтүстік уездер үшін адам алу 1917 жылғы 1 қаңтарға дейін, ал оңтүстік уездер үшін — 1917 жылғы 15 наурызға дейін кейінге қалдырылсын.

2) Бірінші кезекте 19—31 жастағылардың үштен бірі шақырылсын, шақыру жасы кішіден басталсын, өйткені бұл жастағылардың дені әлі шаңырақ құрып үлгірмегендер.

... 5) Алынғандар мүмкін болғанынша жергілікті жерлердегі мемлекет қорғау жөніндегі жұмыстарға қалдырылсын.

... 9) Қалалардағы мұсылман медреселерінің шәкірттері шақырудан босатылсын.

10) Бұрынғы асығыс жасалып, дұрыс берілмеген тізімдер... қайтарылсын; құрамына әрбір он шаңырақтан бір адам, қатысатын комитет сайланып, ауыл жиынының қатысуымен жаңа тізім жасау осы комитетке тапсырылсын.

...14) Ауырып қалған жұмысшылар жараланғандармен бірдей медициналық күтімді пайдаланады.

15) Жұмысшы қазақтар қалалық және земстволық одақтар мекемелерінің карауында болуға тиіс. Жұмысшы қазақтарды басқаратын мекемелердің құқықтары мен міндеттері туралы нұсқау шығарылуға тиіс.

...17) Қазақ жұмысшылары дәлелді себептер бойынша, қажет болуына қарай демалыс алатын болсын...»¹⁰⁸

Патшалық өкімет орындарына табыс етілген бұл құжатқа Қазақстанның бес облысы өкілдері кеңесінің төрағасы Ә.Бөкейханов және оның хатшылары О.Алмасов пен М.Дулатов қол қойған. Егер бұл құжатты мұқият оқып шықсақ, оның бірінші кезекте ұлттық-демократияшыл зиялылардың жетекшілері («Алаш» партиясының болашақтағы ұйымдастырушылары) өздерінің қолдан келген амалдарымен қазақ халқының мүдделерін қорғағанын, ХХ ғасырдың 30—80-жылдарында ресми тарихнамада үнемі айтылып келгеніндей, «ұлт мүдделеріне сатқындық жасаушылар» болмағанын бірінші кезекте дәлелдейтінін аңғару қиын емес.

Оның көрнекті өкілдерінің бірі Міржақып Дулатов 1929 жылғы 7 қаңтарда ОГПУ тергеушісіне берген жауабында былай деп мәлімдеді: «1916 жыл келді. 19—43 жасқа дейінгі қазақ халқын тыл жұмыстарына реквизициялау туралы 25 маусымдағы патша жарлығы кенеттен жарияланды. Қазақ халқы толқиды... Далаға зеңбіректері мен пулеметтері бар жазалау отрядтары ағылды. Губернаторлар жер-жерге барды, түрмелер батыл адамдарға лық толды. Ақтөбеге келген Торғай вице-губернаторы... тура былай деді: «Бірде-бір қазақ тірі қалмаса да патша жарлығы орындалады».

Осының бәрін, ал ең бастысы — қазақ халқының дәрменсіздігін, қорғансыздығын көрген біз халыққа өкімет орындарына қарсыласпауға кеңес бермекші болып ұйғардық, өйткені шайқастың тең болмайтынына, қазақ даласы қанға бөгетініне, қазақ халқы орны толмас қасіретке ұшырайтынына сенген едік, кейбір жолдастар қазір ұлттық қазақ зиялылары сол кезде көтеріліске басшылық ете алмады деп жүрді, бірлесе әрекет етіп, патша өкіметінің ізіне еріп кетті және т.б. деседі. Менің ойымша, сол кездегі мән-жаймен, шын жағдаймен жақсы таныс болған адам мұны айтпас еді.

Жеке-жеке бұрқ еткен толқулар көп ұзамай қарудың күшімен басып-жанышталып, жұмысшыларды реквизициялау мен майданға жөнелту басталды. Сол кезде «Қазақ» газетінің редакциясы тыл жұмыстарына жөнелтілген қазақтардың мұқтаждарына қызмет көрсетуге ұйғарды және осы мақсатпен барлық қазақ зиялыларына реквизицияланғандар жұмыс істейтін майдандарға өз еркімен барып, оларда бұратаналар бөлімін құруға шақырды. Зиялылар (көпшілік бөлігі халық мұғалімдері) бұған үн қосты және көп кешікпей Минскіде земство одағының жанынан бұратаналар бөлімі құрылды. Мен Минскіге бәрінен кейінірек аттанып кеттім...».

Қазақстанның әр түрлі аудандарында пайда болған стихиялы қозғалыс бірте-бірте ұйымдасқан сипат ала бастады: Жетісуда (басшылары — Бекболат Әшекеев, Ұзақ Саурықов, Жөмеңке Мәмбетов, Тоқаш Бокин, Әубәкір Жүнісов, Серікбай Қанаев, Монай және Мұқан Ұзақбаевтар мен басқалар) және Торғайда (басшылары — Әбдіғапар Жанбосынов, Амангелді Иманов, Әліби Жангелдин және басқалар) оның ірі ошақтары пайда болды.

Жетісудағы көтеріліс тарихын: 1) шілде — стихиялық наразылық көріністері, 2) тамыз — оның қарулы көтеріліске ұласуы және 3) қыркүйек-қазан — көтерілістің біртіндеп бәсеңдеуі және жеңіліс табуы деген кезеңге бөлуге болады.¹¹⁰

М.Тынышбаевтың айтуы бойынша, 25 маусымдағы патша жарлығы Жетісу қалаларында 8 шілдеде белгілі болған. Облыстың жекелеген уездеріне жұмысшыларды шақыру туралы телеграммалар одан да бұрын, 2 және 3 шілдеде келіп түскен.

Шақыру туралы хабарлар мен алынатындардың тізімдерін жасау туралы сыбыстар жер-жерде толқулар туғызды: мәселен, Верный округтік соты прокурорының қорларында сақталған құжаттардың деректері бойынша, патша жарлығы туралы хабар алынғаннан кейін Жаркент уезінің Әлжан болысы қазақтары: «Жат жерде өлгенше, осында өз жерімізде өлеміз. Бәрімізді атып тастасандар да, жұмысқа бармаймыз және ешкімді жібермейміз», — деп айқай салған.¹¹¹ 6 шілдеде Ақбейіт алқабында болған албан руының (Жаркент уезі) 16 болысы өкілдерінің жиналысында көтерілістің Қарқара ошағы басшыларының бірі Жөмеңке Мәмбетов былай деп мәлімдеді: «Балалар қырылғанша, кәрілердің өлгені жақсы, ақ патшаның жарлығын орындамаймыз». Оны Ұ.Саурықов, С.Қанаев, Қ.Шорманов, Қ.Құдайбергенов, Қ.Шотаманов және жиналысқа басқа да қатысушылар қолдады.¹¹² Бұл шешімді Ж.Мәмбетов 11 шілдеде пристав Подворков пен урядник Плотниковқа жеткізді; 1916 жылғы 7 және 8 шілдеде Верныйдың батыс жағындағы 40 километр жердегі Үшқоңыр алқабында Верный уезі Жайылмыш және басқа да жақындағы болыстардың өкілдері арнаулы съезге жиналып, патша жарлығына көзқарас туралы мәселені талқылады.

Адамдар берілмесін, таудан жазыққа түспейік, өкімет орындары тарапынан күш қолдану шаралары жасалған жағдайда телеграфты қирату, тыл жұмыстарына шақырылушылардың тізімдерін, болыс басқармаларының кеңселерін өртеуге дейін барып, жойып жіберу жөнінде қимыл жасалсын деген шешім қабылданды.

Шілде айының бас кезінде толқулар Верный уезінің Батыс және оңтүстік бөліктерін де қамтыды, оларда көтерілісшілерге Бекболат Әшекеев, Тоқаш Бокин, Ақкөз Қосанұлы және басқалар басшылық етті.

1916 жылы жасы 70-тен асып кеткен Бекболат Әшекеев Жайылмыш болысы көтерілісшілерінің үлкен жасағын басқарды. Көтеріліс жасалған жағдайда

Ұзақ Саурықов.

Ақкөз Қосанұлы.

деп съезге қатысушыларға қаруын әзір ұстауға және әрбір үй жанында кермеде ертеулі ат тұруына ұсыныс жасалды.

Верный уезі Ұзынағаш болысының Үлкенсаз мекенінде Жетісудың он бір болысы өкілдерінің 5 мыңнан астам адам қатысып, жоғарыдай шешім қабылдаған съезі болып өтті. «Оқтың астына барғанша, осында өлгеніміз артық» деген қарар қабылданды.¹¹³ Көп кешікпей қарсыласудың енжар нысандары жер-жерде семсерлермен, аңшылық мылтықтарымен, суық қарумен қаруланған көтерілісшілер жасағын ұйымдастыруға ұласты.

Отар аймағы көтерілістің Верный қаласынан батыстағы өзінше бір орталығына, Жетісу облысындағы орталығына айналды. Верный қаласы полицмейстерінің істерін ат-

қарушы Поротиковтің 1916 жылғы 13 шілдеде Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-лейтенант М.А.Фольбаумға баяндағанындай, «Отар учаскесіндегі көптеген қазақтар барлық қазақтарды бір жерге шоғырландыру мақсатымен қырдан тауға көше бастады».¹¹⁴

17 шілдеде Жетісуда және Түркістан өлкесінде соғыс жағдайы жарияланды. Патша өкіметі орындары мұнда ірі әскери күштер әкелді, әскери гарнизондарды нығайтты, Жетісудағы қоныс аударушы халықтың ауқатты топтарынан қазақ және қырғыз көтерілісшілерін жазалау үшін қарулы отрядтар құрды. Жетісу облысы Жаркент уезі көтерілісшілерінің Асы жайлауында, Қарқараның таулы алқабында, Самсы станицасында, Қастек, Нарынқол, Шарын, Жалаңаш, Құрам елді мекендері аудандарында, Лепсі уезінің Садыр-Матай болысында және басқа жерлерде патша жазалаушыларымен ірі қақтығыстары болды.

Осындай жағдайларда Верный уезінің батысында Б.Әшекеев Жетісудың бытыраңқы көтерілісшілер топтарын біріктіру үшін шаралар қолданады. Осы мақсат үшін ол 1916 жылғы 13 тамызда Ошақты деген жерде әр түрлі болыстар өкілдерінің съезін шақырады, съезде тыл жұмыстарына адамдар алу туралы жарлыққа өкімет орындарына қарулы қарсылық көрсетуге дейін барып бағынбауға шешім шығарылды.

Өз адамдарымен Ұшқоңыр тауындағы Ошақты сайына орнығып алған Б.Әшекеев қарулы қарсылыққа дайындала бастады, сонымен бірге көтерілісшілердің қатарын жаңа күштермен толықтыру жөнінде шаралар қолданды.

Алайда тағдырдың дегені басқаша болды. 1916 жылғы көтеріліске қатысқаны үшін сот жазалауының тарихын тыңғылықты зерттеген профессор Ғ.Сапарғалиевтың материалдарына қарағанда, Жайылмыш болысының көтерілісшілері мен оның басшысы Б.Әшекеевтің іс-қимылдары туралы мәліметтер алған соң уезд бастығы подполковник Базилевский жазалау отрядымен аталған болысқа жүріп кетті. 13 тамызда көтерілісшілердің жазалау отрядымен қақтығысы болып, ол нашар қаруланған және ұрыс қимылдарын жүргізуден тәжірибесі жоқ көтерілісшілердің жеңілісімен аяқталды.

Осы оқиғаның қарсаңында Қаскелең станицасында ұйымдастырылған көтерілісшілерді ыдырату және оның басшыларын тұтқындау жөніндегі комитет өз жұмысын бастады. Көп кешікпей әр түрлі ауылдардың өкілдері көтерілісшілердің қатарын тастап кете бастады. Көтерілістің басшылары, бірінші кезекте Б.Әшекеев қиын міндетті шешуге тиіс болды: не Қытайға кету керек еді, онда патша жендеттері олардың туыстарын жазалай бастайтын болады, не туыстары мен ауылдастарын құтқарып қалу үшін патша жендеттерінің қолына өз еркімен берілу керек еді. Бекболат Әшекеев екіншісін тандады. Ол өкімет орындарына өз еркімен беріліп, көтерілісті ұйымдастыру жөніндегі бүкіл кінәні өз мойнына алды.¹¹⁵

Верный қаласы гарнизоны бастығының міндеттерін уақытша атқарушы генерал-майор Грызаловтың 1916 жылғы 1 қыркүйектегі Бекболат Әшекеевті (ол көтерілісшілерді сөзсіз қырғынға ұшыраудан құтқару мақсатымен жазалаушыларға өз еркімен берілгеннен кейін) отрядтық дала сотына беру туралы жарлығында былай деп жазылған: «...Верный уезінің Жайылмыш болысы 4-ауылының қазағы Бекболат Әшекеев бұратана жұмысшыларды реквизициялау туралы патша жарлығының орындалуына күшпен кедергі жасауға ниеттенді деп айыпталуға тиіс... Ол биылғы 13 тамызда соғыс жағдайында тұрған Жетісу облысының Верный уезіндегі өзінің ауылы Ошақты деген жерде... көтеріліс ұйымдастыру үшін заңсыз съезд шақырды, онда басқа адамдармен бірге үкіметтің талабына бағынбауға және өкімет орындарына қарулы қарсылық көрсетуге қаулы етті, подполковник Базилевский басқарған казактар отрядына аттылы қазақтардың тобыры сондай қарсылықты көрсетті де... Аталған қылмыстық әрекеттері үшін жоғарыда аталған қазақ Бекболат Әшекеевті... мен соғыс уақытының заңдары бойынша соттау үшін Верный әскери гарнизонының отрядтық сотына беремін.¹¹⁶

7 қыркүйекте Верный қаласында Верный әскери гарнизонының соты болып, ол Бекболат Әшекеевті өлім жазасына кесіп, дарға асу туралы үкім шығарды. Соттың үкімін облыстың әскери губернаторы Фольбаум нақ сол күні бекітті. Үкім бір күннен соң, яғни 1916 жылғы 9 қыркүйекте Верныйдың жанындағы Боралдай деген жерде орындалды.

Бекболат Әшекеевтен кейін оның ең жақын 23 серіктері Түркістан әскери-округтік сотына берілді. Оларға сот 1917 жылғы 17 ақпанда Верный қаласында болды. Олардың бәрі тағылған айыптауларға өздерін кінәлі деп мойындамағанымен, қатаң жазаланды. Бекбатыров, Бүзембаев, Аманжолов, Сатыханов, Әшекеев, Қараксин, Әбішев, Сұлтанов, Нұрбаев, Аманбаев, Екейбаев, Әбдірәшев дарға асылды.

Б.Әшекеевтің баласы Әбділда Бекболатов барлық құқықтары мен дәулетінен айырылып, 20 жыл мерзімге каторгалық жұмыстарға айдалды. 8 адам соның ішінде болыс басқарушысы Сәт Ниязбеков көтеріліске қатысуы дәлелденбеуі себепті ақталды.

Қыркүйекте — қазан айының басында барлық жағынан жазалау отрядтары тықсырған Жетісу көтерілісшілерінің едәуір бөлігі табанды шайқаса отырып шегініп, Шыңжаңға кетуге мәжбүр болды.

Жетісу облысының Верный уезінің ізінше онымен көршілес Сырдария облысының Әулиеата уезінде көтеріліс басталды. Әулиеата уезі, атап айтқанда, оның Мерке учаскесі кең-байтақ Сырдария облысы қазақтарының маңызды көтеріліс ошақтарының бірі болды. Тапсырма бойынша, Әулиеата

уезінен 22 675 адам алынуға тиіс болатын. 1916 жылғы тамыздың аяғына қарай шақыру пункттеріне 3 мыңдай адам ғана келді.

Әулиеата уезіндегі толқу тамыздың бас кезінде басталды. Сырдария облысы әскери губернаторының міндетін атқарушы С.Геппрердің 1916 жылғы 21 тамыздағы облыстағы көтерілістің барысы туралы баяндамасында айтылғанындай, «Көшеней болысы қазақтарының 50 адамға жуық тобыры 1 тамызда орман күзетшісінің үйін қиратып, оның мүлкін талап әкетті. Орыс халқы үрейленіп, поселкелерден қашып жатыр, ал қазақтар көршілес Пішпек уезінің болыстарымен қосылып, қыр көрсетуде және жұмысшылар бермейміз деп мәлімдеуде». ¹¹⁷ Көп кешікпей бұл толқулар қарулы аттаныстарға ұласты. 1916 жылғы 20 тамыздағы құжатта былай делінген: «Мерке учаскесінде қарулы тәртіпсіздіктер басталды. Мерке-Пішпек телеграф қатынасы үзілді», ¹¹⁸ көтерілісшілер Мерке-Әулиеата телеграф қатынасын үзіп тастады. Олар Мерке станицасына үш жағынан өрт қойды, ал көтерілісшілердің бір бөлігі Луговое селосын қоршап алды. 20 тамызға қараған түні көтерілісшілер прапорщик Дутко командалық ететін жазалау отрядына шабуыл жасады. Жазалаушылар таң атқанға дейін атысты, бұл орайда көтерілісші қазақтардың «қызыл жалау көтеріп ақ атпен жүрген жетекшісі өлтірілді». ¹¹⁹

Тұрар Рысқұловтың айтуынша, Мерке учаскесінде (Құрғаты болысында) көтерілісшілердің отрядына басшылық етуде «Ақкөз деген бір қазақ шалы» ерекше көзге түскен, «ол сонан соң тұтқынға алынып, ұрып-соғылған, бірақ тірі қалған». ¹²⁰

1916 жылғы 6 қыркүйекте Түркістан өлкесі генерал-губернаторының көмекшісі Петроградқа әскери министр Д.Шуваевқа былай деп телеграф арқылы хабарлады: «Әулиеата уезінде Луговое селосына жақын жерде қазақтар салынып жатқан темір жол станциясына шабуыл жасады, көмекке 100 адамнан тұратын атты команда жіберілді. Кузьминка селосында онға дейін (үй) өртелді, Новотроицкое селосын қазақтардың үлкен тобыры қоршап алған, мұнда қазақтарға неміс колонистері азық-түлік жеткізіп жәрдем көрсетуде, бүлікшілер арасында молдасы және әулиеаталық және ташкенттік сарттар да бар». ¹²¹

Бұған мазасызданған өкімет орындары 1916 жылғы қыркүйектің басында көтерілістің Мерке ошағын басып-жаныштау үшін Ташкенттен Мерке ауданына Сібір запастағы полкінің қосымша екі ротасын жіберуге мәжбүр болды. ¹²²

Әулиеата уезіндегі көтерілістің бастапқы кезеңіне Ташкент мұғалімдер институтындағы оқуын үзіп Меркеге келген Тұрар Рысқұлов қатысты. Батыл болғанмен, жағдайды нашар білетін командирлердің белгілі бір жағдайда қалай істеуге болатынына Т.Рысқұловтан ақыл сұраған кездері аз емес. Тұрар Рысқұловтың көтерілісшілер қызметін алдын ала ұйымдастыру, қарулы күрес ошақтарын өзара үйлестіру, орыс шаруаларымен қақтығысуларға бармау қажеттігі жайлы ұсыныстарын көтерілісшілердің жекелеген отрядтарының жетекшілері қабылдады. Бірақ операцияларды қалай жүргізу, қандай тактиканы тандап алу керектігіне келгенде, Т.Рысқұлов пен жетекшілердің пікірлері қабыспады. Т.Рысқұлов өзінің саяси тәлімгерлік миссиясын екі жағдайға байланысты аяқтай алмады. Патша әкімшілігінің күштерімен аяқасқа өзірлену үстінде көтерілісшілер құпиялық жайын онша ойластырмады. Мерке учаскесі мен Әулиеата уезінің полициясы, әкімшілігі сенімді адамдарынан қажетті мәліметтер алып, алдын алу шараларын қолданды. Полицей приставы Т.Рыс-

күловты тұтқынға алуға ниеттенді, бірақ оны ауыруы және полицейлерде тікелей айғақтардың болмауы құтқарды. Сезікті сауыққанша Әулиеата уезі ауданындағы көтеріліс басып-жанышталып, Т.Рысқұлов оқуын жалғастыру үшін Ташкентке қайтып барды.¹²³

Көтеріліс Ақмола және Семей облыстарын қамтыды. С.Сейфуллиннің айтуынша, Ақмола уезінің барлық 48 болысында үкіметке қарсы толқулар орын алған.¹²⁴

1916 жылғы 7 шілдеден 5 қыркүйекке дейінгі уақыт кезеңінде Ақмола және Семей облыстарындағы көтерілісті басып-жаныштау шаралары туралы генерал-лейтенант барон Таубе жасаған анықтамада мынадай деректер келтірілген: «Қазақтардың едәуір тобыры... Зайсан уезінде — әрқайсысында 1000 адамнан асатын бірнеше топ, Семей уезінде — 7000 адамдық топ, Өскемен уезінде — кейбіреулерінде адам саны — 3 мыңға дейін жететін бірнеше топ шоғырланды; Ақмола уезінде Қорғалжын көлінің маңында — 30 мыңға дейін жететін қазақтар және Ерейментау тауларында — 5 мыңға дейін, Атбасар уезінде Ұлытау алқабы маңында — 7000-нан астам және Қосағаш ауданында 2000-ға дейін қазақтар топталды».¹²⁵

Жетісу, Сырдария, Ақмола, Семей облыстарында және Батыс Қазақстанның бірқатар аудандарында көтерілісшілер қозғалысы басып-жанышталған немесе оны аяусыз басып-жаныштау үрдісі жүріп жатқан кезде, Торғай даласында ол күш алып, күн өткен сайын өрістей түсті. Әбдіғапар Жанбосынов, Амангелді Иманов, Әліби Жангелдин бастаған Торғай көтеріліс ошағы ең табанды болды және ұзаққа созылды.

Мұрағат құжаттарының дәлелдейтініндей, көтерілістің Торғай ошағы шырқау шыңына жеткен кезінде (көтерілісшілер Торғай облысының Торғай, Қостанай, Ырғыз, Ақтөбе уездерін және көршілес облыстардың бірқатар уездерін басып алған) көтерілісшілер саны 50 мың адамға жуық болған. Көтерілістің орталығы Торғай уезі болды. Көтерілістің басталуына қарай Торғай уезі негізінен қыпшақ және арғын рулары шоғырланған 13 болыстан тұратын. Көтерілістің бастапқы кезеңінде толқулар қыпшақтар мекендеген Қайдауыл, Аққұм, Қараторғай, Сарыторғай, Қарақопа болыстарын, сондай-ақ негізінен арғындар мекендеген Тосын, Майқарау, Сарықопа, Наурызым, екінші Наурызым болыстарын қамтыды. Көтерілістің етек жаю барысында Әбдіғапар Жанбосынов қыпшақ көтерілісшілерінің ханы, ал Шолақ Оспанов арғын көтерілісшілерінің ханы болып сайланды. Кейіннен 1916 жылғы 21 қарашада 13 болыс (6 болыс қыпшақ, 6 болыс арғын және 1 болыс найман) өкілдерінің құрылтайында халық арасында атақты Нияз бидің ұрпағы Әбдіғапар Жанбосынов көтеріліске шыққан Торғай уезінің ханы болып сайланды (Әбдіғапар өзін әмір деп атаған).

Құрылтайға қатысушылардың келісімімен Кенесары Қасымовтың серігі — атақты Иман батырдың немересі — Амангелді Иманов (Үдербай ұлы) көтерілісшілердің сардарбегі (бас қолбасшысы) болып тағайындалды. Орталық Ресейден келген және көп кешікпей көтерілісшілерге қосылған, осы жерлерде туып-өскен Әліби Жангелдин көтерілісшілердің «рухани көсемі» болды.

Ондаған мың ұйымдаспаған көтерілісшілерден Ә.Жанбосынов, А.Иманов және олардың ең жақын серіктері ондықтарға, жүздіктерге және мыңдықтарға бөлінген, сындарлы, тәртіпті әскери жасақ құрды. Әрбір қолды басқаруға тиісінше онбасы, елубасы, жүзбасы, мыңбасы қойылды. Кейкі

Әбдіғәпар Жанбосынов.

Көшкінбаев бастаған арнаулы мергендер тобы құрылды.

Сардарбек жанында әскери кеңес жұмыс істеді.

А.Имановтың көтерілісшілер армиясының бақылауындағы аудандарда, шынына келгенде, төменгі ауылдық-болыстық өкімшілік жойылды, азаматтық билік көтерілісшілердің қолына көшті. Ә.Жанбосынов, А.Иманов және олар басқарған әскери кеңес тыл қызметін ұйымдастырып, арнайы тағайындалған адамдарға (елбегілерге) көтерілісшілерді азық-түлікпен, атпен қамтамасыз етуді, ұстаханаларда қолдан мылтық, қылыш, қанжар, семсер және т.б. жасауды тапсырды.¹²⁶

22 қазанда А.Иманов бастаған 15 мың көтерілісші Торғай қаласын қоршады. Қала-

ны қоршау бірнеше күнге созылды. Қоршау кезінде генерал-лейтенант А.Лаврентьевтің жазалау корпусы қалаға қарай үш бағытта келе жатты. Патша жазалаушыларының басым күштері жақындап қалғаны туралы мәліметтер алған көтерілісшілер Торғайды қоршауды қойып, патша әскерлерінің отрядтарына қарсы қозғалды. 16 қарашада А.Иманов бастаған, жалпы саны 12 мың адамға жуық сарбаздар Түнқойма пошта станциясы ауданында подполковник Катоминнің жазалау отрядына шабуыл жасады. Көтерілісшілердің негізгі көпшілігі адам күшін сақтау үшін қарашаның екінші жартысында Торғайдан 150 километр жерге кетіп, Батпаққара ауданында шоғырланды. Осы жерден 1916 жылғы қарашаның екінші жартысынан 1917 жылғы ақпанның ортасына дейін жазалаушыларға қарсы партизандық жортуылдар жасалды. Көтерілісшілер мен жазалаушылар арасында Татырда, Ақшығанақта, Доғал Үрпекте, Күйікте шайқастар болды. Көтерілісшілердің штабы орналасқан Батпаққара ауданындағы шайқастар шиеленісті болды. Шайқас 1917 жылғы ақпанның екінші жартысында өрістей түсті.

Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі Қазақстанның барлық аймақтарында қатаң басып-жанышталды. Семей және Ақмола облыстарында көтерілісшілерге қарсы 12 атты әскер жүздігі, 11 күшейтілген жаяу әскер ротасы қимыл жасады, ал Торғай көтерілісшілеріне қарсы патшалық өкімет орындары 17 атқыштар ротасын 18 казак жүздігін, 4 атты әскер эскадронын, 18 зеңбірек, 10 пулемет және басқаларды әкеп төкті. Алайда жазалаушылар Қазақстанның бірқатар аудандарында көтерілісті Ақпан революциясына дейін баса алмады. Мәселен, Торғай облысында көтеріліс патша өкіметі құлатылғаннан кейін ғана тоқтатылды.

Көтерілісті басып жаныштау үшін патша өкімет орындары Жетісуға 8 750 найзалы мылтығы бар 95 рота, 3900 қылышкері бар 24 жүздік, 16 зеңбірек және 47 пулемет жіберді. Облыста ондаған казак және қырғыз ауылдары жойып жіберілді, бейбіт тұрғындар аяусыз қырғынға ұшырады. Патша өкімет орындары қудалаған 300 мың казактар мен қырғыздар немесе Жетісудың байырғы тұрғындарының төрттен бірі Қытайға қашып кетуге мәжбүр болды.

Генерал-губернатор Куропаткин бекіткен сот үкімі бойынша ғана Түркістан өлкесінде қоныс аударушылар селоларының тұрғындарынан құрылған отядтар мен жазалаушылардың қолынан сотсыз және тергеусіз қаза тапқан адамдарды қоспағанда, 1917 жылғы 1 ақпанға қарай 347 адам өлім жазасына, 168 адам каторгалық жұмыстарға, 129 адам қамауға кесілді.

Патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы әділетсіз жарлығының қасіретті зардаптары осындай болды.

Ресей либерал-демократиялық қозғалысының өкілдері 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығы шығуының ең басынан-ақ оның заңсыз екенін көрсетіп, егер бұл әділетсіз жарлық жүзеге асырыла бастаса, халық толқуларының пайда болуы анық екенін ескерткен еді.¹²⁷

1916 жылғы шілденің өзінде-ақ мұсылмандар, кадеттер мен трудовиктер фракцияларының өкілдері болып табылатын Мемлекеттік Дума мүшелері Ішкі істер министрлігі мен Әскери министрлікке жарлықты жүзеге асыру шарттарын дереу анықтауды талап еткен болатын. Бірқатар депутаттардың сауал салуы бойынша, патша жарлығын жүзеге асырудың заңдылығы мен мүмкіндігі және зардаптары туралы мәселе Мемлекеттік Думаның отырыстарында бірнеше рет талқыланды. 1916 жылдың тамызында Мемлекеттік Думаның депутаттары А.Ф.Керенский мен К.Б.Тевкелев болып өткендердің бәрімен жергілікті жерде танысу үшін өз фракцияларының тапсыруымен Түркістанға барды. Мемлекеттік Думадағы трудовиктер фракциясының жетекшісі А.Ф.Керенский Түркістан мен Дала өлкесінде болып жатқан оқиғаларды орыс тарихының маскара беттері деп сипаттады. Ол «...25 маусымдағы жоғары патша жарлығын... жариялау және жүзеге асыру кезінде Ресей империясының негізгі және негізгі емес заңдарының бәрі қаншалықты мүмкін болса соншалықты бұзылған», — деп мәлімдеген.¹²⁸

Мемлекеттік Думаның мұсылмандар фракциясының мүшесі М.Г.Джафаров трудовиктер фракциясы сауалының негізгі қағидаларын және оның жетекшісінің сөйлеген сөзін қолдай келіп, Қазақстан мен Орталық Азия халықтары көтерілісінің негізгі себебі патша өкіметінің отаршылдық саясаты және барлық деңгейдегі атқарушы өкімет орындарының соған тікелей байланысты іс-қимылы деп айқын көрсетті. «Жоғары өкімет орындары агенттерінің заңсыз әрекеттеріне қоса, — деді М.Г.Джафаров, — жергілікті өкімет орындары шексіз озбырлық жасады, бұратаналарды шақыру туралы жарлық шығару актісінің заңсыздығы да, бұл актіні жүзеге асырудың заңсыздығы да бұратаналар жөніндегі ғасырлар бойы жасалған және дәстүрлі саясаттың, халықтың өз пікірін де, оның өмірлік мүдделерін де елемеудің тікелей нәтижесі... Билікті асыра қолдану — орыс өкімет орындарының бұратаналар жөніндегі саясатының принципі».¹²⁹

1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының сан ғасырлық ұлт-азаттық қозғалысының тарихында ерекше орын алады. Бірінші дүниежүзілік соғыс

Амангелді Иманов.

жағдайларында көтерілістің жалпы жұрт таныған басшылары Ә.Жанбосынов, А.Иманов, Ж.Мәмбетов, Ұ.Саурықов, Б.Әшекеев, О.Шолақов, А.Жүнісов, Қ.Көкембаев, И.Құрманов, Т.Орысов, Ж.Құдайбергенов, С.Қанаев, М.Ұзақбаев, А.Сұлтанбеков және басқалар, көтерілісшілердің саяси көсемдері Т.Бокин, Т.Рыскұлов, С.Мендешев, Ә.Жангелдин, Б.Алманов және басқалар кезінде Сырым Датов, Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Жанқожа Нұрмұхамедов, Кенесары және Наурызбай Қасымовтар, Байзақ Мәмбетов және басқалар жүргізген тәуелсіздік жолындағы күреске халықты көтерді. Кенесары Қасымов басшылық еткен ұлт-азаттық қозғалыстан кейін 1916 жылғы көтеріліс бірінші рет кең-байтақ өлкенің барлық аймақтарын әр түрлі дәрежеде қамтып, бүкілқазақтық сипат алды. 1916 жылғы көтерілістің айрықша ерекшелігі өлкенің бірқатар аудандарында (негізінен, Қазақстанның оңтүстігінде және оңтүстік-шығысында) оған қазақтармен қатар қырғыз, ұйғыр, өзбек және басқа да халықтар өкілдерінің де қатысуы болды. Кейбір шекаралас аудандарда көтеріліске шыққан қазақтар мен қырғыздар патша жазалаушыларына қарсыласудың бірлескен аймақтарын ұйымдастырды (мысалы, Қарқара (Қазақстан) және Қарақол (Қырғызстан) ауданы, Әулиеата уезі (Қазақстан) және Пішпек уезінің (Қырғызстан) түйіскен жері және басқалар).

Көтеріліс отаршылдыққа қарсы және империализмге қарсы бағытта болды. Көтерілістің басты міндеті — халықты отаршылдық езгіден ұлттық және саяси жағынан азат ету міндетімен салыстырғанда, таптық мәселе (ауылдың бай үстем топтарына қарсы күрес) екінші кезекте қалды. Бірқатар жерлерде және белгілі бір кезеңде көтеріліс халықтық соғысқа ұласты (оның Жетісу және Торғай облыстарындағы жекелеген ошақтарында).

Қазақстан мен Орталық Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұтас алғанда Ресей империясындағы саяси және әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың одан әрі асқына түсуіне себепші болды. Ол Ресейдегі әскери-феодалдық және әскери-отаршылдық басқару жүйесінің іргесін шайқалтты және шығыстың отар халықтарының империалистік езгіге қарсы ХІХ ғасырдың басында өріс алған бүкіл ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі, буындарының бірі болды.

5. АВСТРИЯ-ВЕНГРИЯ МЕН ГЕРМАНИЯ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА КЕЛУІ

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі Австрия-Венгрия мен Германияның соғыс тұтқындарының келуіне байланысты қарастырылып отырған кезеңде елеулі өзгерістерге ұшырады. Басқа жағдайларға қоса, мәселені көрсетудің маңыздылығын осы ортадан кейіннен азамат соғысына белсене қатысқан тағдыры ерекше адамдардың шығуымен түсіндіруге болады. Олардың көбісі, тәжірибелі әскерилер Қызыл Армия жауынгерлерінің немесе оның қарсыластарының отрядтарына кіріп, кең-байтақ қазақ өлкесі де қамтылған алапат шайқастардың от жалынына қызу араласты, мындаған кешегі көшпелілерді әскери өнерге төзімділікпен үйрете алатын нұсқаушылар өте қажет болған жергілікті жерлерде таяуда ғана құрылған ұлттық қарулы құрамалардың отрядтары қатарына қосылды. Сол кездегі Қазақстан өміріндегі соғыс

тұтқындарының Үштік одақтағы рөлі мен орны бізге көрініп отырғанындай, бұл факторды есепке алмайынша, отарлық шет аймақтардың саяси өмірінің өзіндік ерекшелігін, бірінші дүниежүзілік соғыс басталған кезден бастап, сол кезде де халқының мейлінше ала-кұла құрамымен ерекшеленген аймаққа еріксіз келген олардың қосқан үлесін ұғыну қиын.

Майдандардағы қантөгіс шайқастар соғыс тұтқындарының бірден-ақ зор тасқынын туғызды, олар уезд орталықтарына және ең алдымен дала өлкесінің Омбы, Ақмола, Павлодар, Семей уездеріне көп жіберілді. 1914 жылдың желтоқсанындағы деректер бойынша сол кезде-ақ тек Омбы қаласында әр түрлі ұлттан шыққан 2000 соғыс тұтқыны болған. Олардың арасында Галицияда туғандар, сондай-ақ Кавказ майданында орыстарға тұтқынға түскен түріктер көп болды.¹³⁰ Ақмола облыстық басқармасы жалпы жиналысының 1915 жылғы 28 қаңтардағы журналында аталған облыстың 155 қыстағына орналастырылған тұтқындар саны 22 200 адам деп көрсетілген.¹³¹ 1915 жылғы 28 ақпанда жүргізілген соғыс тұтқындарының бір күндік санағының қорытындысы олардың санын былайша анықтайды. Зайсан, Павлодар, Семей, Өскемен қалаларында — 7490 адам, Ақмола облысының қыстақтарында — 8612 адам.¹³² Бұған әскери-әкімшілік жағынан Қазақстанның оңтүстік аудандары мен Жетісу бағынған Түркістан әскери округінің қыстақтарында орналасқан соғыс тұтқындарын қосу керек.¹³³ Әскери қоныстар бастығының Түркістан генерал-губернаторына 1915 жылғы 2 сәуірдегі хабарламасында аталған әскери округтің 37 қонысына 139 374 «төменгі шендегілер»,¹³⁴ 1882 офицер орналастырылғаны айтылған, ал 1917 жылдың наурызына қарай олардан 41 285 әскерилер, соның ішінде 1764 офицер және 39 521 солдат қалған.¹³⁵

Соғыс тұтқындарының алғашқы тобы Батыс Сібірге, Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарына 1914 жылдың тамызында келді, олардың арасында Австрия-Венгрия азаматтары көп болды. Соғыстың бастапқы кезеңінде (1915 жылдың көктеміне дейін) соғыс тұтқындарын қабылдау және орналастыру үшін арнаулы лагерьлер құрылмаған еді. Адамдар сарайларға орналастырылды, бір жерден екінші жерге айдап апарылып отырды. Тұтқындар арасында едәуір өлім-жітім көп болды. Асығыс құрылған лагерьлердің кейбіреулері өзінің адам айтқысыз төмен деңгейімен айдаумен келгендердің жиіркеніш сезімін тудырды. Мәселен, Челябин мен Қостанай арасындағы орналасқан Троицкий лагері «өлім лагері» деген атқа ие болды.

Соғыс тұтқындарын қабылдау үшін Қазақстанда біртіндеп арнаулы орындар бөліне бастады, асығыс лагерьлер құрылды. Бірақ Дала өлкесінің генерал-губернаторы К. А. Сухомлиновтың Орыс армиясының Бас штабына хабарлағанындай, 1914 жылдың тамызында Дала генерал-губернаторлығының ең ірі мекені Омбыда тұтқындарды орналастыру үшін барлығы 1716 адамды сыйғыза алатын 27 үй дайындалған.¹³⁶

1914 жылғы 31 желтоқсанда Омбы жергілікті бригадасының бастығы Ақмола облыстық губернаторына Бас штаб Бас басқармасының алда арнайы өкім берілгенге дейін соғыс тұтқындарын Иркутск әскери округіне жөнелтуге уақытша тыйым салу туралы шешімін хабарлады, бұрынырақта Омбы мен Петропавл қалаларына апарылғандарды ең болмағанда «тоғышарлардың пәтерлеріне орналастыруға, сөйтіп олар босатқан үй-жайларды австрия-венгриялық тұтқындарға беруге рұқсат етілді.

Соғыс тұтқындарының ұлттық құрамы әр түрлі болды. Ақмола және Семей облыстарының аумағына орналастырылғандардың көпшілік бөлігі славян текті адамдардан тұрды. 1915 жылғы 20 қарашадағы деректер бойынша, Петропавлдағы 3986 соғыс тұтқынының ішінде 663-і славян текті адамдар болған.¹³⁷ Рас, славяндардың этникалық жағынан бөлінуі деректемелерде көрсетілмеген. Соғыс тұтқындары арасында румындар, түріктер, итальяндар, немістер, мадьярлар жиі айтылады. Офицерлер арасында герман-венгр текті адамдар едәуір көп болды. Ақмола жергілікті командасының облыс губернаторына 1915 жылғы 23 желтоқсандағы рапортында офицерлер саны 115 адам, олардың ішінде немістер – 64, венгрлер 51 адам деп көрсетілген.¹³⁸

Соғыс тұтқындарының жағдайы және оларға жергілікті әскери-отаршылдық аппарат пен еңбекші халықтың көзқарасы бірдей болған жоқ. Патша әкімшілігі соғыс тұтқындарының қала мен село тұрғындарының арасында байланыс орнатуына кедергі жасады. 1914 жылғы 20 қыркүйекте Омбы әскери округінің штаб бастығы Өскемен, Барнаул, Семей және Павлодар гарнизондарының бастықтарына берген нұсқауларында соғыс тұтқындарының жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасын болғызбау мақсатымен аса қатаң шаралар қолдануға, олардың қоғамдық жиналыстарға, түскі және кешкі тамақ ішу үшін болса да клубтарға баруына жол бермеуге міндеттеді, мұндай жағдайларда жергілікті тоғышарлар «өздерінің бастан кешіріп отырған соғыс пен саяси оқиғалар жөніндегі әр алуан тақырыптағы, біздің жауларымызды хабардар ету дұрыс емес және олар мемлекеттің мүдделерін көздемейтін ой-пікірлері мен әсерлерін көбінесе бүкпесіз айтып пікір бөліседі» деп қауіптенді.¹³⁹

Қала коменданттарының тікелей міндеттеріне, басқа да атқаратын қызметтерімен қоса «тұтқындарды, қатаң тәртіп пен әдепті ұстап, казармалардан ерекше жағдайларда шағын командалар болып, австриялық және германиялық унтер-офицерлердің басшылығымен, жергілікті күзеттің мылтықты солдаттарының ілестіруімен шығуға рұқсат ету жүктелді.¹⁴⁰ Жандармдардың ерекше ойластыратын нәрсесі «көрінеу жалған сыбыстар» таратуы мүмкін тұтқындағы офицерлер мен төменгі шенділерді қадағалап жүру және орыс халқы арасындағы жұртшылықтың көз алдында әскердің беделін түсіруі мүмкін әңгімелерді бақылап отыру болды. Австрия-Венгрия мен Германияның тұтқындағы офицерлерінен жергілікті өкімет орындары олар үшін белгіленген ережелер мен «өз пікірлерінде мейлінше сақ болу» талабын сақтауды талап етті,¹⁴¹ оларды «өз Отаны мен мундир абыройын сақтауға...» шақырды.¹⁴²

Қатаң нұсқауға карамастан, соғыс тұтқындарында кейбір жүріс-тұрыс еркіндігі болып, мәдени ойын-сауық шараларына қатысуға мүмкіндік тауып жүрді. Осыған байланысты Дала өлкесінің генерал-губернаторы «соғыс тұтқындары пайдаланып жүрген еркіндік мүлде шектелсін» деп қатаң нұсқау берді.¹⁴³ Бұған «Омский телеграф» газетінде жарияланған, Павлодардан жазылған хабар себеп болды.¹⁴⁴ 1915 жылғы 30 қаңтарда Қоғамдық жиналыс үйіндегі маскарад кезінде адам іздеген Диоген (ертедегі грек философы. — *Ред.*) сияқты, түнде шам ұстап өзіне одақтас іздеп жүрген «Вильгельм» (герман кайзері. — *Ред.*) деген жазуы бар бетперде киген адам пайда болған.¹⁴⁵ Кешке балдағы оркестрдің музыканттары ретінде шақырылған австриялық тұтқындар бетпердені шығарып жіберуді немесе одан

«Вильгельм» деген жазуды алып тастауды талап етті, өйтпесе музыка тоқтатылады деп қорқытты. Генерал-губернатор «тұтқындағы жаудың талабына көнген» Павлодар қоғамдық жиналысы старшинасының «орынсыз» көнгіштігін сынады.¹⁴⁶ «Мұндай көнгіштікке карама-қарсы, — деп атап өтілген нақ сол хабарда, — Данцигтегі (Гданьск. — *Ред.*) неміс әскери өкімет орындары қала тұрғындарының орыс соғыс тұтқындарымен сөйлесуіне тыйым салып, тындамағандар бір жыл түрмеге камалады деп қорқытқан».¹⁴⁷

Алайда өкімет орындарының қорқытуы, тұтқындарды жергілікті тұрғындардан оқшаулауға бағытталған қатаң өкімдер, тұрғындардың қытығына тию табысқа жетпеді. Соғыс тұтқындары мен жергілікті халық арасында бірте-бірте жылы сезім нышандары қалыптаса бастады. Қарапайым адамдардың майдандардағы шын жағдайды білуге, ұрыс алаңынан таяуда ғана оралғандармен өз ойларын бөлісуге деген тілегі зор болды. Жергілікті буржуазияның славяншылдық ниеттері және қала тұрғындарының дәулетті топтары арасындағы «ұлтжандылық» сезім славян текті соғыс тұтқындарының: сербтердің, поляктардың және басқалардың алыстағы Қазақстанда бірқатар жеңілдіктерді пайдалануына себін тигізді:¹⁴⁸ олар Ресейдің өкімет орындарына адал болып, кепілге алынған жағдайда олардың орыс әйелдерімен некеге тұруына да рұқсат етілді.¹⁴⁹

«Тұтқындағы славяндар жергілікті өмірге берік енуін жалғастырып жатыр. Халыққа, әсіресе село халқына олардың айналасындағыларға ілтипатты көзқарасы, сөз жоқ, өте ұнайды. Пан және пани — тұтқынның аузынан түспейтін сөздер, жалпы алғанда тұтқындар мен халықтың байланыстары мейлінше кішіпейілді» — жергілікті тұрғындар мен славян текті тұтқындар арасындағы өзара қатынастар осылайша сипатталды.¹⁵⁰ Соғыс жағдайында мұндай құбылыстар кері әсер де туғызды. Қала тұрғындарының тұтқындармен жақындасуға бейімдігі Омбы әскери округі командашысының мазасыздануына да себеп болды, ол «ерекше өкімінде» соғыс тұтқындарының қала тұрғындарының пәтерлеріне баруынан, «газет және баспахана хабарларын талқылап, бұл орайда біздің армияларымыздың қимылдары мен соғыс оқиғаларын қозғауынан» байқалатын еркін мінез-құлқына қалалар коменданттарының назарын аударды.¹⁵¹ Командашы гарнизондардың бастықтарына олардың арасындағы «мұндай бейбастықты тыюға пәрмен берді.

Елде қалыптасып жатқан сағы сыну, жеңілу көңіл-күйі жағдайында революциялық ахуал бірте-бірте кең-байтақ Қазақстанды да камтыды. Еңбекке жарамды халықтың көп бөлігінің майданға, тыл жұмыстарына алынуына байланысты мындаған отбасылар асыраушысыз қалды, соғыс тұтқындарын шаруашылық саласына тарту жалпыға бірдей күйзелісті оңалта алмады; өлке экономикасындағы қайыршылық жағдай, бірінші кезекте қажетті заттарға деген өткір мұқтаждық, қала тұрғындарын тамақ өнімдерімен жабдықтаудағы іркілістер әлеуметтік қайшылықты мейлінше шиеленістірді. Елде еселене түскен қымбатшылық, азық-түлік берекесіздігі соғыс ауыртпалығын едәуір қиындатты. 1915 жылдың өзінде-ақ империяның зерттелген 659 қаласының 500 қаласы, яғни 75%-ы азық-түліктен өткір мұқтаждыққа ұшыраған. Өсе түскен алыпсатарлық, тапшылық алдында дәрменсіз болған жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдары пысық іскерлердің күшті ықпалына ұшырады.¹⁵² Күннен күнге үдей түскен қымбатшылық жоқшылық көрушілердің онсыз да адам төзгісіз тұрмыс

жағдайларын барынша тереңдете түсіп, оларды ашық наразылықтарға итермеледі.

«Сибирский телеграф» газеті 1915 жылдың күзінде өз беттерінде сол кездегі қымбатшылықтың күрт артқанын дәлелдейтін кейбір тамақ өнімдерінің бағасын берген: бір пұт еленген ұн 70 тиыннан 90 тиынға дейін, бидай — 45—75 тиынға, сұлы — 40—45 тиынға, сырттан әкелінген мал етінің әр пұты 2 сомнан 3 сомға дейін, шошқа еті — 3 сом 20 тиын — 3 сом 50 тиынға қымбатқа сатылған.¹⁵³

Қазақстанның қалалары бойынша бытырап жатқан көптеген тұтқындар лагерьлерінде «қасиетті Отанды большевиктік басқыншылардан қорғау» ұранымен бүркемеленген әлеуметтік қайшылықтар барған сайын ушыға түсті және олар соғысып жатқан армиядағы алауыздықтың, майдан қожырауының үлкен зардаптары туралы есітпей тұра алмады. Кәсіпорындардағы, ауыл шаруашылығындағы бірлескен еңбек, соғыс тұтқындарының жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасы оларды барған сайын жақындастыра түсті, езілгендердің жалпы саяси мүдделерінің ортақтығына көз жеткізді, оның үстіне соғыс тұтқындары арасындағы көпшілік те әлеуметтік тегі жағынан шаруалардан, жұмысшылар мен қолөнершілерден шығып, солдат шинелін кигендер еді. Сонымен бірге тұтқында, концлагерьлерде болып, байырғы тұрғындардың өмірімен жанаса жүріп, олардың материалдық жағынан ауыр және құқықсыз жағдайын көзбен көрді. Уақыт өте келе «бұрынғы жау солдаттары арасындағы өз еліне қатысты ұлтжандылық пиғылдар» да жойыла бастады және олардың басым бөлігінің санасында саяси ынтымақ барған сайын айқынырақ ояна түсті.

Соғыс тұтқындарының адам төзгісіз тұрмыс жағдайларына және өздеріне дөрекілік көрсетуге қарсы наразылығы оларды бас көтерулер ұйымдастыру қажеттігі туралы ойға жетеледі. Соғыс тұтқындарының Қазақстан аумағындағы 60 адам қатысқан тұңғыш бой көрсетуі соғыс қимылдары мейлінше қызып жатқан 1915 жылдың мамырында Риддер кенішінде өтті.¹⁵⁴ Сол жылдың қазан айында Қазалы лагерінде соғыс тұтқындарының толқуы орын алды, онда Австрия-Венгрия армиясының 3 мыңға жуық соғыс тұтқындары болған еді.¹⁵⁵ Күзет оқ атып, өлгендер мен жараланғандар болды.

Бүкіл империалистік қырғын барысында патшалық Ресейде 2 миллиондай соғыс тұтқындары — Үштік одақтың солдаттары болды.

Тұтқындар контингентінің жиі құбылып тұруына байланысты олардың санын азды-көпті дәл анықтау мүмкін емес. Бұл мәселе бойынша пікір алалығының болуы да осымен түсіндіріледі. Шетелдік авторлар А. Браун, Ф. Бейли және басқалар 1916 жылдың өзінде-ақ Түркістанда аурулар мен аштықтан, ауыр тұрмыс жағдайларынан 20 мың соғыс тұтқындарының жартысынан астамы қаза тапты және жергілікті жерлерде Кеңес өкіметін күшпен орнату барысында соғыс тұтқындарының жаппай қырылуы жалғаса берді, ал 1918 жылға қарай Орта Азияда (шетелдік авторлардың бір бөлігі кеңестік кезеңге дейінгі «Орта Азия» деген тарихи-географиялық ұғымды қолданғанда әдетте Қазақстанды да айтады. — *Ред.*) олардан 33—38 мыңнан аспайтын адам қалды деп пайымдайды.¹⁵⁶ Рас, мұндай мәліметтердің құжат арқылы дәлелі жоқ және бұл деректерді ең жаңа, неғұрлым анық деректемелерді іздестіру мен табуды қажет ететін қосымша ақпарат ретінде қабылдауға болады.

Империяның орталық губернияларында өріс алған, сендіру мен халық арасында үгіттеу жөнінен большевиктердің орасан зор практикалық тәжірибесі болған революциялық оқиғалар соғыс тұтқындарының да таптық санасын оятты, олардың әлеуметтік ара-жігінің ашылу үрдісін тездетті, майдандардағы қантөгісті қырғынның апатты зардаптарын ұғынуға жеткізді. Соғыс қимылдарының жалғастырылуына және «бұратаналарды» тыл жұмыстарына тартуға қарсы наразылықтың жоғары нысаны ретінде басталған 1916 жылғы көтеріліс Еуразиядағы аса ірі отаршыл империяның ұлттық шет аймақтарында Петербург сарайының қатты шайқалған позициясы туралы жалпыға мәлім деректі тұтасымен растап берді.

Ғалымдардың қолында соғыс тұтқындарының ұлттық-демократияшыл зиялылардың батыл пиғылдағы өкілдерімен байланыстары туралы мұрағаттық немесе басқа да басылып шыққан деректер жоқ. Олар мұндай қарым-қатынас жағдайы болған деп санайды, бұл орайда жаңа туындап келе жатқан ірі мал иеленушілер жіктерінің ауылдарына қала зиялылары да барып жүрген кезде, ауқатты мал кәсіпшілерінің шаруашылықтарына соғыс тұтқындары ішінен жұмысшылар жалдаған көптеген реттерді ескереді.

Ақпан революциясы жеңгеннен кейін Үштік одақтың бұрынғы әскери қызметшілері өмірінде елеулі өзгерістер болды. Омбыда, Семейде, Ақмолада орналасқан тұтқындар еркін жүріп-тұру құқығына және жалданып істейтін жұмысы үшін төленетін ақының бірсыпыра арттырылуына қол жеткізді. Кеңестік тарих ғылымында бір кезде олардың жағдайын біршама қиындатып көрсететін көзқарас болды, олардың күнделікті өмірінің едәуір нашарлауы туралы пайымдау орын алды. Мысалы, сонау 30-жылдары Л. Шнейдер осындай пікір айтқан еді. Алайда ол содан кейін қажетті дәлел тапқан жоқ.¹⁵⁷

Тұтқындар бұқарасы саяси белсенділігінің өсуіне поляктардың, болгарлардың, сербтердің және басқалардың социал-демократиялық ұйымдарының құрылуы қолайлы жағдай жасады. Әдетте, жергілікті большевиктер соғыс тұтқындары ішіндегі белсенділерді революциялық қозғалысқа тартуға тырысты және оларды бар күшті салып өз ықпалында ұстауға ұмтылды.¹⁵⁸ Орынбор мен Омбыда большевиктердің қолдауымен социал-демократиялық ұйымдар құрылды.¹⁵⁹ 1917 жылдың сәуірінде-ақ Омбыда Поляк және Литва Корольдігі социал-демократтарының тобы пайда болды, ол өз қатарына 180-ге дейін адамды біріктірді, олардың бір бөлігі тұтқындар болатын. Социал-демократтар тобы большевиктік тактиканы ұстанды.¹⁶⁰

Дала өлкесінің бас қаласы Омбыда социал-демократ соғыс тұтқындары венгр тілінде «Революция» газетін шығара бастады. Сондай-ақ неміс және венгр соғыс тұтқындары арасында Карл Томан, талантты журналист, ақын Карой Лигети, Семейде – Феттер орасан зор саяси жұмыс жүргізді.¹⁶¹ Қазақстанның бірқатар қалаларында большевиктер оларды өз жағына тартуға ұмтылып, Кеңестер арқылы Уақытша үкіметтің соғыс тұтқындары еңбегін іске асыру жөніндегі өкілдерінің іс-әрекеттеріне Кеңестер тарапынан бақылау жасау құқығы туралы орындалуы қиын шешімдерді қабылдатты, мұны коммунистер оның беделін түсіру үшін пайдаланды, 1917 жылдың мамыр, маусым айларында Омбы жұмысшы және

солдат депутаттарының Кеңесі, Томск солдат депутаттарының Кеңесі сондай шешімдер қабылдады.¹⁶² Бұдан әрі Үштік одақтың бұрынғы солдаттары мен офицерлерінің тағдырлары түрліше қалыптасты. Карой Лигети, Йожев Шотлай, Иштван Паллачек, Йожеф Шамоди сияқты бірқатар соғыс тұтқындары большевиктердің ықпалына ұшырап, өз отанының таяудағы болашағы большевиктік ұрандарда деп білі, басқа біреулері Қазақстанның байырғы мекендеушілері үшін онша түсінікті емес коммунистік насихаттың демагогтік мәніне көзі жетіп, өз елдеріне қайтып кетті, онда «дүниежүзілік революция» өкіметінің орнығуына қарсы қолдарына қару алып күресті.

6. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АҚПАН РЕВОЛЮЦИЯСЫ

Экономикалық күйзеліс және орыс әскерлерінің жалғасып жатқан империалистік соғыс майдандарындағы жеңілісі, сондай-ақ елде жұмысшы қозғалысы мен аграрлық қозғалыстың өсуі, соның ішінде жеңіліс тапқанына қарамастан, Орта Азия мен Қазақстанның байырғы халқының 1916 жылғы көтерілістері Ресейдің орасан зор апат алдында тұрғанын дәлелдеді. Мұның бәрі демократиялық күштер, соның ішінде жұмысшы табы да, шаруалар да патша өкіметіне қарсы шешуші штурмға дайындалып жатқан кездегі Ресейдегі революциялық дағдарыстың көрінісі болды. Қазақстан еңбекшілерінің өсе түскен революциялық қозғалысының сол күндердегі жалпыресейлік оқиғалармен тығыз байланысын илецк жандармының мойындауы дұрыс сипаттайды, 1917 жылғы 19 ақпанда «жалпы жұмысшылардың (Орынбор—Ташкент т. ж. — *Ред.*) көңіл күйі қазіргі уақытта тым күйгелек және желікпелі, мұның өзі қазіргі кезде (Ресей. — *Ред.*) бастан кешіріп жатқан саяси жәйтпен ерекше байланысты болып отыр».¹⁶³

1917 жылдың ақпанында Ресейде буржуазиялық-демократиялық революция жеңіп, патша өкіметін құлатты.

Ресейдегі Ақпан революциясынан кейінгі жағдайдың өзіндік ерекшелігі буржуазияның және буржуазияланып алған помещиктердің органы — Уақытша үкімет және жұмысшы табының, шаруалар мен солдаттардың органы — Петроград жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесі түріндегі қос өкімет болып табылады. Петроград Кеңесінде және басқа да Кеңестердің көпшілігінде меньшевиктер мен эсерлер басым, ал большевиктер азшылықта болды. Петроград Кеңесінің 2 мың депутатынан (1917 жылғы наурыз) жұмысшылардың өкілдері 844 депутат, ал қалғандары — едәуір бөлігі шаруалардан тұратын солдаттардың өкілдері болды. Кеңестің большевиктік фракциясы небәрі 50 адам еді. Кеңестің атқару комитетінің төрағасы болып Мемлекеттік Думадағы меньшевиктік фракцияның жетекшісі Н. С. Чхеидзе, ал оның орынбасарлары болып меньшевик М. И. Скобелев пен эсер А. Ф. Керенский сайланды. Уақытша үкімет Мемлекеттік Думаның Уақытша комитеті мен Петроград Кеңесі жетекшілерінің арасындағы келісім негізінде құрылды. Министрлер Кеңесінің төрағасы ірі помещик кінәз Г. Е. Львов, министрлер — кадеттер, октябристер және басқа да буржуазиялық партиялардың өкілдері болды. Үкіметке бір ғана эсер — А. Ф. Керенский кіріп, ол әділет министрі болды.¹⁶⁴

Петроградтағы ақпан оқиғалары туралы хабар Қазақстан еңбекшілеріне де тез жетті, олар патша өкіметінің құлатылуын жігерленіп қарсы алды. Ол тез арада, келесі күні-ақ, телеграф арқылы бүкіл Орта Азия мен Қазақстанға, әуелі Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарының орталықтары – Ташкент пен Омбыға, ал содан соң барлық облыстық және уездік қалаларға таратылды. Бұрынғы отаршылдық әкімшіліктің бұл оқиғаларды жергілікті халықтан жасырмақ болған әрекеті сәтсіздікке ұшырады, дегенмен де Түркістан генерал-губернаторы Куропаткин басқалар сияқты бұқараның революциялық қозғалысын «тыныштық пен тәртіп» арнасына бұруға тырысты.

Қазақстан халқының қалың топтары Ресей патшасы ІІ Николайдың құлатылуын, Ақпан революциясын ірі саяси және экономикалық өзгерістерге деген үмітпен қабылдап, өздерінің ғасырлар бойғы тілектерінің орындалуы мен толғағы жеткен ұлттық және әлеуметтік проблемалардың шешілуін сонымен байланыстырды. Халықтың қоғамдық-саяси белсенділігі едәуір артты, көптеген қалалар мен темір жол станцияларында стихиялы түрде митингілер, демонстрациялар мен жиналыстар болып, оларға жұмысшылар, солдаттар, зиялылар, кәсіпкерлер және өлкедегі басқа да топтардың өкілдері қатысты. Саяси тұтқындар түрмелерден босатылды. Петроградқа, көпшілік жағдайда Мемлекеттік Дума мен Уақытша үкіметтің атына патшаның құлатылуымен құттықтаған және жаңа режимді қолдаған жеделхаттар мен хаттар жолданып жатты. Әулиеата уезінің бірқатар болыстары, № 2 Ырғыз уезінің болыстары, Көкшетау уезінің Жыланды болысы, Орал облысының Қарғатас болысы және т.б. қазақтарының, сондай-ақ Верный қаласының гарнизоны солдаттарының, Семей қаласындағы «Республикашыл офицерлер одағының» және басқаларының жеделхаттары сондай еді. Жұмысшылардың Петроград Кеңесі мен жаңадан құрылған Кеңестердің атына да құттықтау жеделхаттары жолданды. Омбы қаласының жұмысшы және әскери депутаттар Кеңесінің, Екібастұз кәсіпорындары жұмысшыларының және басқаларының телеграммалары осындай болатын. Шымкент уезінің халқы өкілдерінің жалпы жиналысы Уақытша үкімет пен жұмысшы және солдат депутаттарының Петроград Кеңесіне құттықтау жеделхатын жолдады, онда өздерінің Ресей жұмысшыларымен, солдаттарымен бұдан былай да батыл бел байлап отырғанын білдірді.

Бұл жеделхаттар авторларының бүкіл әлеуметтік жағынан ала-құла болғанына қарамастан, олардың бәрінде дерлік, елдегі күйзеліс және Ресей әскерлерінің майдандардағы жеңілістері жағдайында империалистік соғысты жеңіске жеткенге дейін жалғастыруды жақтаған пікір айтылып, ішкі демократиялық өзгерістерге негізгі үміт артылды. Мұндай қорғампаздық пиғыл қоныс аударушы шаруалардың ауқатты бөлігінен, қала тұрғындарынан, казактардан, жергілікті әскери бөлімдерден ғана емес, өнеркәсіп орындары мен темір жол жұмысшылары арасынан да байқалды. Мысалы, теміржолшылардың бір бөлігі «онда (яғни соғыста. — *Ред.*) — жеңіс, ал мұнда — бостандық» болуын жақтады. 1917 жылдың сәуірінде Қазалы станциясы қызметшілерінің, мастеровойлары мен жұмысшыларының съезі: «Елдегі ауыр жағдайға байланысты соғыс аяқталғанға дейін 8 сағаттық жұмыс күнін енгізу кідіртіле тұрсын», деп қаулы етті.

Сондықтан 1917 жылғы Ақпаннан кейінгі алғашқы күндерде Қазақстанның халық бұқарасының қозғалысы зиянкес отаршылдық аппаратты қиратуға, оның ең жексұрын өкілдерін орнынан алып, жазалауға бағытталды. Жұмысшы және солдат депутаттары Кеңестерінің, әсіресе қала және темір жол жұмысшыларының бастамасымен Оралда — облыстың вице-губернаторы Мордвинов, жандармерия бастығы Баблонов және басқалар, Омбыда — Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Сухомлинов, Петропавлда — земство және уезд бастықтары, жандармерия шендегілері, жергілікті гарнизонның кейбір офицерлері және басқалар, Орынборда — Торғай губернаторы М. М. Эверсман, Верныйда — әскери бастық Карнаухов, уезд бастығы Лиханов, округтік соттың прокуроры Бахружев және басқалар атқарып келген қызметтерінен шеттетіліп, қамауға алынды. 1917 жылдың наурызында — сәуірдің басында Қазақстан облыстарының барлық дерлік әскери губернаторлары мен уезд бастықтары қамауға алынды немесе қызметтерінен босатылды. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Куропаткин ғана, оның жанында Уақытша үкіметтің комиссары, Мемлекеттік Думаның мүшесі кінәз Васильчиковтың кеңесші даусы болғандықтан, әртүрлі тактикалық айла-шарғылар арқылы 1917 жылғы наурыздың аяғына дейін билік басында отырып қалды, 1917 жылғы 30 наурызда жұмысшы және солдат депутаттары Ташкент Кеңесінің, мұсылман депутаттары Кеңесінің (Шура-и Ислам), сондай-ақ Ташкент және Бетпақдала аудандары шаруалар одақтарының бірлесіп күш-жігер салуымен ол өз қызметінен босатылды, ал оларды жергілікті жұмысшылар, солдаттар және байырғы халықтың қалың бұқарасы қолдады. Сонымен бірге оның көмекшісі генерал Ерофеев, округтің штаб бастығы генерал Сиверс және басқалар орындарынан алынды; мұның бәрі Түркістанда отаршылдық әкімшілік пен патша өкіметінің бүкіл аппаратының жойылуымен тынды. Бұл Орталық Азияның ғана емес, Қазақстанның да демократиялық күштерінің ірі жеңісі болды.

Уақытша үкімет жергілікті жерлерде өкімет органдарын құруға кірісті. Таратылған әкімшіліктің орнына 7 сәуірде Түркістан комитеті құрылып, оған Уақытша үкімет «берік тәртіп және Түркістан өлкесінің құрылысын» орнатуды жүктеді, ол Ферғана және Самарқан облыстарымен қоса, Қазақстанның оңтүстік аудандарын қамтыған Сырдария және Жетісу облыстарын, сондай-ақ Маңғыстау уезі кірген Закаспий облысын қамтыды. Кадет, Мемлекеттік Думаның мүшесі Н. Н. Щепкин төрағасы болған Түркістан комитетіне Қазақстаннан ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері Әлихан Бөкейханов пен Мұхамеджан Тынышбаев кірді.¹⁶⁵ Облыстар мен уездерге Уақытша үкіметтің комиссарлары және т.б. тағайындалды.

Бірақ қалың бұқараның өсе түскен саяси белсенділігі әртүрлі комитеттердің (қоғамдық, азаматтық, коалициялық, қоғамдық қауіпсіздік комитеттерінің және басқаларының) құрылуына әкеп соқты, сол комитеттер арқылы олар жергілікті жерлерде мемлекеттік істерді басқаруға қатысуға ұмтылды. Бұл комитеттер революциялық митингілер мен жиыныстардың талап етуі бойынша да, қалалық думалар мен қоғамдық ұйымдардың және басқаларының бастамасы бойынша да пайда болды. 1917 жылғы 2 наурызда Омбы коалициялық комитеті құрылды, оның құрылтайшылары — әскери-өнеркәсіп комитеттерінің, биржа комитеттерінің,

қалалық одақтың басшылары, ірі кооператорлар, «халық бостандығы», халықтық социалистер, эсерлер мен социал-демократтар, сондай-ақ жұмысшылар партиялары мұнда бірден-бір өкімет органы болуға ұмтылған Қалалық думаға қатысудан бастартты.¹⁶⁶ 4 наурызда Петропавлда Уақытша қоғамдық қауіпсіздік комитеті құрылып, кейіннен Атқару комитеті етіп қайта ұйымдастырылды. 1917 жылғы 5 наурызда Қалалық думаның, әскери-өнеркәсіп комитетінің, көпестердің, офицерлердің, шенеуніктер мен басқалардың өкілдері Семейде қоғамдық ұйымдар мен армияның Облыстық атқару комитетін құрды. Көкшетауда – Уездік коалициялық комитет, Петропавлда – кейініректе Атқару комитеті етіп қайта ұйымдастырылған Уақытша қауіпсіздік комитеті, Қостанайда – қоғамдық комиссия, Ақтөбеде – азаматтық комитет, Орал мен Верныйда Уақытша атқару комитеті және басқалар пайда болды. Бұл комитеттердің көпшілігі Уақытша үкіметті қолдады, практикалық мәселелерде өз мүдделері үшін күрескенімен де, жергілікті органдармен ынтымақтасты.¹⁶⁷ Қазақстанда орналасқан казактар мен әскери бөлімдер де Уақытша үкіметті қолдады, Шымкенттің, Түркістанның, Қазалының, Верныйдың, Лепсінің және басқа қалалардың гарнизондары Уақытша үкіметке адалдыққа ант берді.¹⁶⁸ Түркістан комитеті өзінің әлеуметтік базасын кеңейтуге ұмтылды және бұл мақсатқа 1917 жылғы 9–16 сәуірде Ташкентте болған Түркістан өлкесі атқару комитеттерінің съезі делегаттарының жұмысын пайдаланды. Оған өлке облыстарынан (соның ішінде Сырдария және Жетісу облыстарынан) және Бұхара әмірлігінен 171 делегат қатысты. М. Тынышбаевтың, ал содан соң Щепкиннің төрағалық етуімен өткен съездің қызметі көп ұлтты өлкенің қоғамдық-саяси өмірін демократияландыруда айтарлықтай рөл атқарды.¹⁶⁹

Қазақ халқы, әсіресе ұлттық зиялылар Ақпан революциясының ең басынан бастап патша өкіметінің құлатылуын құптады және Уақытша үкіметке, оның комиссарлары мен жергілікті органдарына барынша қолдау көрсетті. Бұған Уақытша үкіметтің тыл жұмыстарындағы «бұратаналарды» босату жөніндегі кейбір шаралары да себепші болды. 1917 жылғы 14 наурызда «бұратаналарды» тыл жұмысына алу тоқтатылды, ал бір айдан кейін оларды босату туралы шешім қабылданды.¹⁷⁰ Ақпан революциясынан кейінгі алғашқы күндердің өзінде «Қазақ» газеті Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Есболов, Т. Жаманмұрынов бастаған 15 қазақ зиялыларының және Батыс майдандағы Земство одағы комитетінің жанындағы Бұратаналар бөлімінде жұмыс істеген көптеген көрнекті қазақтардың Қазақстанның 25 орталығына және қазақтар арасында белгілі жекелеген тұлғаларға: Шымкенттегі Тынышбаевқа, Петропавлдағы Күсемісов пен Тілеулинге, Омбыдағы Тұрлыбаевқа, Павлодардағы Сәтбаевқа (Әбіке), Семейдегі Мәрсеков пен Тұрағұл Құнанбаевқа, Қарқаралыдағы Ақбаевқа, Смахан Бөкейханов пен Хасен Ақаевқа, Ойылдағы Халел Досмұхамедовке, Ырғыздағы Шонановқа, Қоқандағы Ақаевқа, Әндіжандағы Қожықовқа, Торғайдағы Алмасовқа, Қаралдин мен Тоқбаевқа және басқаларға Минскіден жолдаған жеделхатын жариялады. Онда қазақтар Уақытша үкіметті қолдауға, елде демократиялық республика орнатуға қол жеткізу және жаңа, еркін Ресей құрамындағы ұлттық автономия құру үшін күресуге Құрылтай жиналысына дайындалуға шақырылды. Оның арқауында бірлікке шақыру жатты.¹⁷¹ 1917 жылғы Ақпаннан кейінгі ұлттық зиялы-

лардың бұл көзқарасын «Алаш» қозғалысының басқа бір жетекшісі А. Байтұрсынов та қуаттайды, ол 1919 жылы «Ақпан революциясын қазақтардың дұрыс түсініп, қуанышпен қарсы алған себебі, біріншіден, ол қазақтарды патша үкіметінің езгісі мен зорлық-зомбылығынан босатты, екіншіден, олардың көкейтесті арманын жүзеге асыруға — дербес билікке деген үмітін қолдады» деп жазды.¹⁷²

Революциядан кейінгі алғашқы күндерде-ақ негізінен орыс халқының қалың топтарынан өкілдік еткен қоғамдық және басқа комитеттердің үлгісімен, «Қазақ» газетінің және ұлттық зиялылардың мұрындық болуымен облыстық, уездік және болыстық қазақ комитеттері құрыла бастады.

Облыстық қазақ комитеттері олардың тиісті орталықтарында: 1917 жылғы 10 наурызда — Оралда (төрағасы — Ғ. Әлібеков); 11 наурызда — Семейде (төрағасы — Р. Мәрсеков) және Омбыда (төрағасы — Е. Итбаев); наурыздың аяғында — Верныйда (төрағасы — И. Жайнақов) және т.б. құрылды.¹⁷³ Бұл облыстық қазақ комитеттері уездер мен болыстарда тиісті комитеттер ұйымдастырумен қатар, «Қазақ» газетінің көмегімен бірден-ақ қазақтардың облыстық съездерін дайындауға кірісті, ол үшін мысалы, Семей облысы бойынша Р. Мәрсеков бастаған 15 адамнан тұратын комиссия сияқты арнаулы комиссиялар құрылды.

Ұйымдастырушылары мен «Қазақ» газеті редакциясының пайымдауы бойынша, осы съездерде бұл күрестің әлеуметтік базасын кеңейту және демократиялық, федерациялық Ресей шеңберіндегі ұлттық автономия жолындағы күресте қазақ халқының қалың топтарын «топтастыру» жөніндегі аса маңызды саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени талаптарды анықтауға тура келетін еді. Облыстық қазақ комитеттері съездерге дайындалумен және өздерінің уездік және болыстық органдарын ұйымдастырумен қатар, облыстық қоғамдық және басқа комитеттермен де, Уақытша үкіметтің органдарымен де ынтымақтастық жасады. Мысалы, Әлихан Бөкейханов Торғай облысы бойынша, Мұхаметжан Тынышбаев Жетісу облысы бойынша (эсер А. Шкапскиймен бірге) Уақытша үкіметтің комиссарлары болды. Қазақ ұлттық қозғалысының нақ осы жетекшілері Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің (Ташкентте) құрамына енгізілді, дегенмен, Торғай облысында болған Ә. Бөкейханов бұл комитетте жұмыс істей алмады. А. Байтұрсынов, М. Шоқаев, М. Дулатов, Ж. Досмұхамедов, Х. Ғаббасов, Ж. Ақбаев, С. Қадырбаев, С. Досжанов, А. Бірімжанов, А. Қозыбағаров, Ғ. Қуанышев, Б. Құрметов, Ә. Кенесарин, М. Саматов, Р. Мәрсеков, Б. Майлыбаев, А. Тұрлыбаев және зиялылардың басқа өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдарында жұмыс істеді.¹⁷⁴

Қазақ комитеттері, әдетте, бастапқы пайда болған кезінде, бұдан бұрын атап өтілгеніндей, көбінесе келімсек халық өкілдерінен тұрған облыстық және уездік қоғамдық, коалициялық және басқа комитеттердің құрамына өз мүшелерін жіберіп отырды. Ол комитеттер арасында бұрынғы режимнің байырғы халық жөніндегі көзқарастары мен жұмыс әдістерінен әлі де бас тартпаған отаршылдық әкімшілік шенеуніктерінің аз болмағанын атап өткен жөн. Орал облыстық қазақ комитетінен Облыстық азаматтық комитеттің құрамына Д. Күсепқалиев, Ғ. Әлібеков және ІІ Мемлекеттік Думаның депутаты Б. Қаратаев кірді; Омбы коалициялық комитетінің

құрамына Мемлекеттік Думаның бұрынғы мүшесі А. Тұрлыбаев енгізілді; ол осы комитеттің қазақ бөлімін басқарды (лімге) сондай-ақ Жантасов, не А. Шонаев енді. А. Байтұрсынов, Н. Бегімбетов, С. Қадырбаев, М. Тұнғаншин Торғай облыстық азаматтық комитетіне кірді.¹⁷⁵ Осындай байырғы халықтың, әсіресе, ұлттық зиялылардың саяси белсенділігі өскен жағдайда 1917 жылдың көктемінде: Торғай (Орынбор қаласы, 2—8 сәуір, 300-ден астам делегат, төрағасы — А. Байтұрсынов), Жетісу (Верный қаласы, 12—13 сәуір, 81 делегат, төрағасы — И. Жайнаков), Орал (Орал қаласы, 19—22 сәуір, 800-ден астам делегат, төрағасы — Ж. Досмұхамедов), Ақмола (Омбы қаласы, 25 сәуір — 5 мамыр, 150-ге жуық делегат, төрағасы — А. Тұрлыбаев) қазақ облыстық съездері өткізілді.¹⁷⁶

Бұл съездер ұлт азаттығы, жер мәселесін, діни, мәдени-қоғамдық және басқа проблемаларды шешу жолындағы күрестегі қазақ қоғамының қалың топтарының стратегиялық міндеттерін белгілеуге ұмтылып қана қоймай, сонымен қатар осы мақсаттарға жетудегі тактикалық бағыттарды жасауға, өздерінің одақтастары мен қарсыластарын және т.б. көрсетуге тырысты.

Бұл съездердің бәрі Уақытша үкіметті және соғысты жеңіске жеткенге дейін жалғастыруды жақтағанымен де, өздерінің шешімдерінде патша өкіметі құлатылғаннан кейінгі және Ресейде демократияландыру басталған кездегі қазақ халқының негізгі саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени талаптарын көрсетті. Бұл форумдардың жұмысына Торғай съезі жөнсілтеп берді, ол бірінші болып шақырылды және олар үшін мұның шешімдерінің зор маңызы болды. Торғай съезі неғұрлым кең көлемде өкілді болуымен де ерекшеленді: оған осы облыстың ғана емес, сонымен қатар Ақмола, Семей және Сырдария облыстарының да делегаттары, сондай-ақ Татарстан, Башқұртстан, Өзбекстан, Орынбор және басқаларының мұсылман ұйымдарының өкілдері қатысты. Съездің жұмысына Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсы-

Ахмет Байтұрсынов.

Әлихан Бөкейханов.

Міржақып Дулатов.

нов, М. Дулатов, А. Қалменов және ұлт-азаттық күресінің басқа да қайраткерлері, сондай-ақ М. Шоқаев (Шоқай), М. Жұмабаев және басқа да жас қазақ ойшылдары шешуші ықпал жасады, соның арқасында оның шешімдерінде «Алаш» қозғалысының бағдарламалық талаптары өз көрінісін тапты. Торғай съезі Ресейдегі демократиялық, орталықтандырылған, парламенттік республиканы, Құрылтай жиналысын шақыруды, қазақтарды олардың туған жерлерінен көшірудің тоқтатылуын, оларға қоныс аудару қорына тартып алынған жерлердің қайтарылуын, Түркістан өлкесіндегі жерге орналастыру жұмыстарын тоқтатуды, әйелдерді құқықтары жөнінен еркектермен теңестіруді, мектепте білім беру ісін дамытуды және ер балалар мен қыздарды бірге оқытуды, шіркеуді мемлекеттен бөлуді және т.б. жақтаған пікірлер айтты. Съезд шешімдерінде жаңа өкіметтің азаматтық комитеттер түріндегі жергілікті органдарын құру, уездік комиссарлар институтын тарату сияқты мәселелер де көрініс тапты.

Байырғы халықтың түрлі топтарын біріктіру, олардың талаптарын анықтау мен шешу мақсаттарында съезд бүкілқазақ съезін шақыруға қаулы етті және оны шақыру мен бағдарламалық құжаттарын дайындау үшін ұйымдастыру бюросын сайлады. Ұйымдастыру бюросына Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Қадырбаев, О. Есенқұлов, И. Әлібеков, Е. Тұрмұхамедов, Қ. Тұрымов кірді. Съезд мамыр айында Мәскеуде өткізілуге тиіс болған Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне делегаттар сайлады. Съезд Уақытша үкіметтен 1916 жылы Торғай облысындағы қазақтар көтерілісін басып-жаныштаудағы қылмыстарды анықтау және жазалаушыларды жазалау жөнінде арнаулы тергеу комиссиясын құруды талап етті.¹⁷⁷

Қазақтардың қалған облыстық съездері бәріне ортақ мәселелермен қоса, өздерінің жергілікті істерін де талқылап, кейде басқаларынан айырмашылығы бар шешімдер қабылдады. Мәселен, Жетісу съезі аймақта ұлтаралық қатынастардың шиеленісуіне байланысты қоныс аударушылардан қаруды алуды талап етті, қазақтар мен келімсек халық арасындағы өзара қатынастарды қалыпқа келтіруді жақтаған пікір білдірді, Қытайдан қайтып оралған 1916 жылғы босқындарды қабылдау мен орналастыруға ерекше көңіл бөлінді, облыстағы бүкіл басқару жүйесінде екі комиссар: бір орыс және бір мұсылман комиссар тағайындауды жақтады және т.б.¹⁷⁸

Торғай съезінен айырмашылығы, Жетісу съезі шіркеуді мемлекеттен бөлуді талап еткен жоқ, қайта діндердің теңдігін, Петроградта мұсылман дін басқармасын, ал далалық бес облыста (Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісу) мұсылмандардың «Қазақстан» деп аталған ерекше дін басқармасын құруды талап етті. Қазақтардың Орал облыстық съезі Торғай съезінің негізгі шешімдерін қолдап, мұсылмандардың облыстық дін басқармасын Орынбор мүфтиатына бағындыруды жақтады және 10 адамды, соның ішінде Ж. Досмұхамедов, Ғ. Әлібеков және басқаларды жалпы ресейлік мұсылмандар съезіне делегаттар сайлады. Ақмола съезі әйелдер мен жұмысшылардың жағдайына да көңіл бөлді.

Семей съезі Ресей Федеративті демократиялық республикасының құрамындағы қазақ автономиясын жақтаған неғұрлым айқын пікір айтты. Бірақ Қазақстанның саяси және экономикалық жағынан артта қалғандығы, әсіресе ұлт-азаттық қозғалысы мен оның әлеуметтік базасының әлсіздігі

себепті бұл съездердің бірде-бірі дербес мемлекет болып бөлініп шығуға дейін өзін-өзі басқару құқығын дереу жүзеге асыру туралы талап қоя алмады, ал автономия туралы мәселенің шешілуін, аграрлық мәселе сияқты, Құрылтай жиналысына қалдырды. Дегенмен де, бұл съездер қазақ халқы үшін аса маңызды мәселелер бойынша талаптарды әзірлеу үшін көп іс тындырды және оның қалың топтарын өздерінің көкейкесті мәселелерін шешу жолындағы күрес үшін біріктіруде зор рөл атқарды.

1917 жылдың көктемі Қазақстан халқының басқа, саны жөнінен едәуір этникалық, әлеуметтік және діни топтарының да саяси белсенділігінің өсуімен есте қалды. 19 наурызда Верныйда жалпы мұсылман комитеті — Құрылтай құрылды, ол Уақытша үкіметті қолдады және Жетісудың қазақтарына, татарларына, қырғыздарына, ұйғырлары мен дүнгендеріне басшылық етуге үміттенді. Оны көпес З. Тавардинов басқарды. Наурыз айында Семейде де кәсіпкерлерден, шенеуніктер мен зиялылардан тұратын Мұсылман комитеті құрылды.¹⁷⁹ Сондай-ақ татар, дүнген-ұйғыр комитеттері, ал қоныс аударушы шаруалардың селоларында селолық комитеттер құрылып жатты. Облыстар мен уездерде казак станицалары үстем топтарының органдары — «Казак комитеттері» пайда болды. Бірінші Жетісу казактары съезі (1917 жылғы сәуір) Уақытша үкіметті және соғыстың «жеңіске жеткенге дейін» жалғастырылуын жақтады. 1917 жылғы 27 наурызда ұйымдастырылған Семей «Республикашыл офицерлер одағы» да сондай қаулы қабылдады.¹⁸⁰

Сонымен, патша өкіметі құлатылғаннан кейін пайда болған Қазақстан халқының әр түрлі этникалық, діни және әлеуметтік топтарының қоғамдық ұйымдарының бәрі дерлік Уақытша үкіметті және соғыстың «жеңіске жеткенге дейін» жалғастырылуын қолдады. Уақытша үкіметтің өлкелік, облыстық және уездік органдары құрылды, ал жергілікті жерлерде бұрынғы болыс билеушілері, ауыл старшындары, селолық старосталар мен казак атамандары және т.б. сақталып қалды.

Елдің орталығы мен басқа аймақтарында орнаған қос өкімет көрінісі сияқты, Қазақстанда да Уақытша үкіметтің жергілікті органдарымен қатар жұмысшы, солдат және шаруа Кеңестері пайда бола бастады. Олардың құрылуына өлкенің қалаларында, темір жол бойларында және өнеркәсіп орындарында наурыз айында болған митингілер, жиналыстар мен демонстрациялар негіз қалады. Наурыздың басында Орынборда, Ташкент пен Омбыда Кеңестер сайлауы болып, олардың алғашқы отырыстары өткізілді, мұның Қазақстанның бүкіл аумағына Кеңестер ықпалының таралуы үшін зор маңызы болды. Мысалы, 1917 жылғы 6 наурызда Семейде өндіріс жұмысшылары мен қызметшілерінің сондай-ақ кәсіптер бойынша жұмысшылардың ұйымдастыру жиналыстары өткізіліп, оларда қалалық Кеңеске депутаттар сайланды, ал 9 наурызда Затон жұмысшылары мен қызметшілерінің (400 адам) жиналысы болып, онда 9 депутат сайланды; 9—11 наурызда Верныйда жұмысшы депутаттарының Кеңесіне делегаттар сайлауы өткізілді (21 адам). Петропавл жұмысшы депутаттары Кеңесінің бірінші ұйымдастыру мәжілісі 5 наурызда, Семейде — 11 наурызда, Верныйда — 12 наурызда және т.б. болып өтті. 1917 жылдың наурызында Қарағанды тас көмір кен орындары, Спасск мыс балқыту зауыты, Сарысу байыту фабрикасы және Екібастұздағы Успен кеніші кірген Спасск кәсіпорындарында; Доссор мұнай кәсіпшіліктерінде, Перовскіде, Қаза-

лыда, Ақтөбеде жұмысшы депутаттарының Кеңестері құрылды. Семейде, Верныйда, Петропавлда, Перовскіде, Шымкентте, Әулиеатада, Зайсанда, Көкшетауда, казак станицаларында және басқаларында солдат депутаттарының Кеңестері пайда болды. Көп кешікпей Верныйда, Семейде, Петропавлда, Перовскіде, Екібастұзда және т.б. болғанындай, жұмысшы депутаттарының Кеңестері мен солдат депутаттарының Кеңестері бір Кеңеске бірікті.

Қазалыда, Ақмолада және басқа қалаларда біріккен жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестері әуел бастан-ақ пайда болған еді.¹⁸¹ Темір жол бойларында орналасқан Орынбор, Петропавл, Перовск, Қазалы қалалары мен басқа да қалалардың Кеңестері ең ірі және белсенді Кеңестер болды, өйткені темір жол бойларының жұмысшылары мен қызметшілері Кеңестердегі революциялық топты құрады. Мысалы, жұмысшы депутаттары Кеңесінің ұйымдастырылуы туралы Ақтөбеден берілген жеделхатта ең саналылар ретінде теміржолшылар оның атқару Комитетінің қажетті құрамдас элементі болып табылатыны атап көрсетілген.¹⁸²

Жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестерінен кейін көп кешікпей шаруа депутаттарының Кеңестері құрыла бастады, оларды ұйымдастыруда Орынбор, Омбы және Ташкент Кеңестері үлкен рөл атқарды. Перовск уезінің 35 адамнан тұратын, Х. Ибрагимов басқарған, 1917 жылғы наурыздың аяғында құрылған казак депутаттарының Кеңесі шаруа депутаттары Кеңесінің алғашқыларының бірі болды. Казак депутаттарының Кеңестері Әулиеата, Қазалы уездері мен басқа уездерде де пайда болды. 1917 жылғы 7—15 сәуірде Ташкентте Түркістан Кеңестерінің I шаруалар съезі өткізіліп, оған Жетісу және Сырдария облыстарының өкілдері қатысты. 1917 жылдың көктемі мен жазында Орал облыстық, Ақмола, Әулиеата, Перовск, Павлодар және басқаларының уездік Кеңестері, Семей облыстық шаруа және казак депутаттарының Кеңестері және басқа Кеңестер ұйымдастырылды. 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында, кейбір мәліметтерге қарағанда, Қазақстанда 25-тен астам Кеңестер, оның ішінде 8 жұмысшы, 9 шаруа, 7 солдат депутаттарының Кеңестері жұмыс істеген.¹⁸³

Орталық Азияда және Қазақстанның оңтүстігінде мұсылман депутаттарының Кеңестері құрылды. 1917 жылғы 16—21 сәуірде Ташкентте мұсылман депутаттары Кеңестерінің I өлкелік (Түркістандық) съезі өтіп, ол Уақытша үкіметті қолдады және Ресейді басқарудың ең жақсы нысаны Түркістанға және басқа да ұлттық аймақтарға кең көлемде автономия берілетін жағдайдағы Федеративтік демократиялық республика деп таныды. Съезд Құрылтай съезіне дайындалуға және «Шура-и Ислам» мұсылмандар партиясының бағдарламасын тануға шақырды.

Қазақстан халқының әр түрлі әлеуметтік, этникалық және діни топтары депутаттарының осы Кеңестерінің бәрі өз қызметінің бас кезінде Уақытша үкіметті және соғыстың жеңіске жеткенге дейін жалғастырылуын қолдағанымен де, өздерін сайлаған халықтың қалың топтарының мүдделерін қорғады. Омбы мен Ташкент жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестері Дала және Түркістан өлкелерінің генерал-губернаторлары Сухомлинов пен Куропаткиннің қамауға алынып, басшылықтан тайдырылуына, ал Ташкент Кеңесі — Н. Н. Щепкиннің Уақытша үкіметтің Түркістан Комитетінің төрағасы қызметінен алынуына басшылық етті. Жұмысшы және солдат депутаттарының облыстық, қалалық және уездік

Кеңестері Семейдің, Торғайдың, Оралдың және басқаларының әскери губернаторларын, полиция мен жандармерия шенділерін, уездік шаруа бастықтарын және отаршылдық әкімшіліктің басқа да өкілдерін орнынан алуға бастама жасады. Верный, Әулиеата, Перовск, Семей, Гурьев қалалары мен басқа да қалалардың Кеңестері 8 сағаттық жұмыс күнін енгізу туралы шешім қабылдады, азық-түлік және өндіріс мәселелерімен айналысып, тамақ өнімдерінің бағасына бақылау жасау жөніндегі шараларды жүзеге асырды, кәсіпкерлердің жұмысшыларға озбырлық жасауын, олардың жалақысын төмендетуін тыйып отырды және т.б. Осы және басқа мәселелер жөнінде бірқатар қалалардың жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңестері мен Уақытша үкіметтің облыстық және уездік комиссарлар ретіндегі органдары арасында жанжалдар болып, осы бір толассыз күресте Кеңестер көбінесе жеңіске жетіп отырды және халық арасында олардың беделі үздіксіз арта берді. Мұны Уақытша үкіметтің органдары да мойындап, көптеген жағдайларда жұмысшы және солдат депутаттары Кеңестерінің шешімдері мен талаптарын орындауға мәжбүр болды.

Ақпан революциясының жеңісінен кейін Қазақстанда қоғамдық-саяси өмірдің жандануында Ресейдің саяси партиялары, әсіресе, олардың жергілікті ұйымдары мен топтары жетекші рөл атқарды. Қазақстанда либерал-демократиялық қозғалыстан кадеттер (олардың өздерін атағанындай, «халық бостандығы партиясы») мен «Алаш» партиясы өкіл болды. Кадеттердің ұйымдары 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында Семейде (150 адам), Петропавлда (60), Қостанайда, Павлодарда, Орал мен Өскеменде пайда болды және негізінен өнеркәсіпшілерден, жер иелерінен, көпестер мен зиялылардан тұрды.

1917 жылғы 18 наурызда кадеттерді жақтаушылардың жиналысы Семейде партияның бөлімшесін ұйымдастыру туралы шешім қабылдады, 20 адамнан оның комитеті сайланды. Мұнда олар күнделікті «Свободная речь» газетін шығарып тұрды. Үкіметтік партия болған кадеттер Уақытша үкіметті, соғыстың жеңіске жеткенге дейін жалғастырылуын жан сала қолдады, жоғары «мемлекеттік мүдделерді» жақтады, қазақ халқы мен қоныс аударушы шаруалардың мұқтаждарын ескермей, казактарға артықшылық берді, бастапқы кезде өзінің Кеңестерге көзқарасын ашық көрсетуден қашқалақтады.¹⁸⁴

1905 жылдың өзінде-ақ құруға өрекет жасалған «Алаш» партиясы іс жүзінде 1917 жылдың мамыр айында-ақ қалыптасты, дегенмен, оның ресми тіркелуі 1917 жылдың желтоқсанында жүзеге асты. Ұлт-азаттық қозғалысы партиясының ұйытқысы қазақ қоғамының әр түрлі топтарынан шыққан Петербургтің, Мәскеудің, Омбының және басқа да Ресей қалаларының әр түрлі оқу орындарында еуропалық білім алған адамдар, сондай-ақ дала ақсүйектерінің өкілдері (билер, байлар, молдалар), мұғалімдер, тілмаштар, отаршылдық әкімшіліктің шенеуніктері және басқалар болды.

Әлеуметтік базаның әлсіздігі, саяси күрес тәжірибесінің жеткіліксіздігі, жергілікті бөлімшелері мен мүшелерінің ұйымдық жағынан ресімделмегендігі мен орасан үлкен өлке аумағында бытырап жатқандығы және т.б. «Алаш» партиясын, кадеттердің аграрлық және ұлт мәселелері жөніндегі саясаты қазақ халқының мүдделеріне қайшы келгенімен (кадеттер жерге жеке меншіктің және Ресейдің бірыңғай – унитарлы мемлекеттік құрылысының және т.б. сақталуын жақтады), кадеттерден одақтас іздеуге,

татарлардың, башқұрттардың, басқа да ұлттық және мұсылман қозғалыстарымен жақындасуға, ал жергілікті жерлерде, уездер мен қалаларда социалистік партиялармен, әсіресе, оңшыл эсерлермен, меньшевиктермен және басқалармен одақ жасасуға мәжбүр етті. 1917 жылдың көктемінде болып өткен облыстық қазақ съездері партияның бағдарламасын әзірлеуге жәрдемдесті, ал бұл съездердің делегаттары, сондай-ақ облыстық, уездік және болыстық қазақ комитеттерінің мүшелері «Алаштың» әлеуметтік негізін құрады. Партия мүшелерінің саны, толық емес деректер бойынша, 5 мыңдай адамға жеткен, ал «Қазақ» газеті іс жүзінде оның органы болған. «Алаш» партиясы бағдарламасының негізі І Бүкілқазақ съезінің (Орынбор, 1917 жылғы 21–26 шілде) шешімдерінен тұрды, бұл кезге қарай ол кадеттерден аулақтап, оның солға қарай бейімделгені байқалды, жергілікті Кеңестердің көпшілігіне басшылық еткен эсерлермен, сондай-ақ Сібір автономиясын жақтаушылармен байланысы күшейді. Эсерлермен жақындасу Сібір құрамында қазақ халқының өзін-өзі билеуі көзделген федерацияны тану негізінде болды. «Алаш» партиясы қазақ қоғамындағы өз ықпалын едәуір күшейтті, оның мәдени ағартушылық пен оппозициялық либерализмнен ұлттық-мемлекеттік демократиялық басымдықтары айқын саяси ұйым жағына қарай дамуы тездетіле түсті.

Мұсылмандар қозғалысы негізінде «Шура-и Ислам» партиясы құрылды және Гурьевте, Семейде, Ақтөбеде, Қазалыда, Павлодарда, Верныйда халық комитеттері пайда болды, олардың басшылары эсерлер мен меньшевиктерге жақын бағдар ұстанды. Ташкенттегі съезде (1917 жылғы сәуір) қалыптасқан «Шура-и Ислам» партиясының Қазақстанда Шымкентте, Әулиеатада, Перовскіде, Қазалыда және басқа қалаларда жергілікті ұйымдары болды, оларға мұсылман дінінің православие дінімен тең құқықтылығы, діни шектеулердің жойылуы, ислам діні оқу орындарының ашылуы, Мекеге мінәжат етуге (қажылыққа баруға) рұқсат ету және басқа да діни құқықтар мен бостандықтар үшін күрескен татар, өзбек, қазақ діни қайраткерлері мен қатардағы мұсылмандар кірді.¹⁸⁵

Бұл кезеңде Омбының, Орынбордың, Ташкенттің, Семейдің және басқаларының оқу орындарында оқитын қазақ жастары жастардың үйірмелерін, ұйымдарын құрды, олар алғашқы кезде мәдени-ағартушылық проблемалармен айналысты. 1915–1917 жылдарда Орынборда жастардың «Еркін дала», Омбыда «Бірлік», Оралда «Жас қазақ», Троицкіде «Үміт» ұйымдары және басқа қалаларда 20 шақты үйірмелер мен топтар құрылды, олар көкейкесті тақырыптарға арналған листовкалар, өлеңдер таратты, кештер, пікірсайыстар және т.б. ұйымдастырды. Олардың белгілі бір бағдарламасы, идеялары болған жоқ және әлеуметтік құрамы жөнінен әртекті болды. Алайда олар қазақ халқын патша өкіметінің ұлттық-отаршылдық езгісінен азат етуді, өз халқының көзін ашуды шын жүректен тіледі, еңбекшілердің санасында ұлттық топтасу, бостандық және тәуелсіздік идеяларын оятуға талпынды.

Осы топтар мен үйірмелер арасында ең батыл және революциялық ісқимыл бағдарламасы болған Әулиеата уезінде Тұрар Рысқұлов ұйымдастырған «Қазақ жастарының революциялық одағы» еді. Одақтың құрамына қазақ халқының орташа және дәулетті емес топтарынан шыққан алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары енді. «Қазақ жастарының революциялық одағы» өз бағдарламасында Уақытша үкімет кезіндегі Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне

талдау жасай келіп, былай деп атап өтті: «Ақпан революциясы... билікті тағы да нақ сол патша шенеуніктері мен жергілікті орыс кулактарының қолына берді. Уақытша үкіметтің сол элементтерден тұратын жергілікті комитеті қазақ халқына тең құқықты көзқарастың орнына өзіне қазақ халқын езгіге салу мен қырып-жоюды міндет етіп қойды». «Революциялық одақ» Уақытша үкіметпен, кулактардың жергілікті жерлердегі зорлық-зомбылығымен күресуді, болыстарға, старшындар мен байларға, Уақытша үкіметтің жақтастарына қарсы күресті және қазақ халқының бұқарасы арасындағы үгіт пен ағарту ісін күшейтуді негізгі міндет деп білді.¹⁸⁶

Қазақстанда өлке және облыс орталықтарынан бастап, уездерге, болыстар мен селоларға дейін эсерлік ұйымдар мен топтардың желісі өріс алды. Олар белсенділігі жөнінен өзара айырмашылығы болғанымен, Петропавлда, Семейде, Оралда, Қазалыда, Павлодарда, Өскеменде, Ақтөбеде, Верныйда, Шымкентте, Әулиеатада, Перовскіде, Түркістанда, Гурьевте, Ақмолада құрылды. Қазақстан эсерлері партияның Орталық Комитетімен тығыз байланыс жасап отырды, олардың делегаттары партияның Батыс Сібір конференциясы мен III съезіне (Мәскеу, 1917 жылғы мамыр) қатысты. Эсерлердің кең таралған ұрандары («Жерді оны өңдейтіндерге беру керек» және т.б.), патша өкіметін Орта Азияның байырғы халықтарының дамуын тежеді деп айыптау, олардың шаруалар съездеріндегі село еңбеккерлерінің мүдделерін қорғау қажеттігі туралы сөйлеген сөздері және т.б. — осылардың бәрі, оның үстіне большевиктер мен интернационалист-меньшевиктерге, В. И. Ленинге өршелене тиісулері олардың жергілікті жерлердегі ықпалын күшейтті, олар Қазақстанның барлық Кеңестерінің басшылығында көпшілік болып шықты. Олардың қатары тез өсті. 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында эсерлердің ұйымдарының қатарында: Петропавлда — 200-ден астам, Семейде — 300, Қазалыда 45 адам және т.т. болды. Бірақ эсерлердің Уақытша үкіметтің сыртқы және ішкі саясатын, соғыстың «жеңіске жеткенге дейін» жалғастырылуын жақтауы, 8 сағаттық жұмыс күнін енгізуге және жұмысшылардың, солдаттар мен шаруалардың басқа да талаптарына қарсы шығуы және жұрт танымаған өзге де іс-әрекеттері олардың Кеңестердегі де, халықтың қалың бұқарасы арасындағы да ықпалының бірте-бірте төмендеуіне әкеп соқты, ал олардың қатары өспек түгілі, қысқара берді, өйткені көптеген адамдар бұл партиядан шыға бастады.¹⁸⁷

Эсерлерге қарама-қарсы Қазақстанда бірте-бірте социалистік бағыттағы басқа партия — РСДЖП-ның ықпалы өсіп, мүшелерінің қатары көбейе түсті, онда меньшевиктер мен большевиктер біріккен ұйымда тұрды, мұның өзі оларды Ресейдің көптеген аймақтарынан ерекше етті. Тек Жетісуда ғана меньшевиктер эсерлермен бірлесіп «Біріккен социалистік одақ» құра алды (1917 жылғы сәуір, 40 адам).

1917 жылғы наурыз жергілікті социал-демократтардың астыртын жағдайдан шығып, өздерінің теміржолшылар, қала жұмысшылары және басқа да еңбекшілер топтары арасындағы қызметін өрістеткен ай болды. Олардың жұмысына Ташкенттің, Орынбор мен Омбының социал-демократтары басшылық етті. Бұл өкімшілік орталықтарының социал-демократиялық ұйымдарының ұйытқысы, бұрынғысы сияқты, теміржолшылар, бірінші кезекте депо жұмысшылары мен мастеровойлары болды.¹⁸⁸ Перовск, Қазалы, Ақтөбе, Орал, Петропавл, Семей, Шымкент қалалары мен басқа қалалардағы және Қазақ-

станның темір жол станцияларындағы РСДЖП ұйымдары біріктірілді: олардың құрамында большевиктер де, меньшевиктер де болды.

Қазалы станциясындағы большевиктер тобының ұйымдастырушылары депоның тұрақты жұмысшылары Р. П. Новицкий, В.И. Чекурнов және басқалар еді. Жұмысшы және солдат депутаттарының Кеңесінде бұл топтың ықпалы күшті болды: Кеңестің 60 мүшесінің арасында большевиктер — 31, эсерлер — 19, меньшевиктер — 5, анархистер — 1 және партияда жоқтар 4 адам еді.¹⁸⁹

Перовскіде біріккен РСДЖП ұйымында да 1906 жылдан РСДЖП мүшесі, депо слесары А. В. Червяков бастаған күшті большевиктік топ қалыптасты. Оның ұйытқысы Перовск станциясы депосының жұмысшыларынан (В. Б. Агапов, Н. В. Виторский, С. П. Килячков, А. С. Крышев және басқалар) құралды.¹⁹⁰

Ең ірі большевиктік топ Орынбордағы біріккен РСДЖП ұйымында жұмыс істеді. Топтың құрамына, негізінен алғанда, Орынбор станциясының темір жол шеберханалары мен депосының жұмысшылары кірді.¹⁹¹ Оны теміржолшылар А. А. Коростелев, П. А. Кобозев және Д. П. Саликов басқарды.

Ташкенттегі біріккен РСДЖП ұйымының жұмысшы Н. В. Шумилов бастаған большевиктер тобы да соншалықты ірі болды. Наурыз айының басында ғана бұл ұйымға 2000-дай адам кірді. Ташкент ұйымы большевиктерінің едәуір бөлігін Орта Азия темір жолының Бас темір жол шеберханалары мен Ташкент темір жолы Бородин шеберханаларының жұмысшылары құрады (Ф. И. Колесов, Д. И. Манжара, А. Я. Першин, ағайынды Казаковтар, В. С. Ляпин, И. В. Серов және басқалар).¹⁹²

Омбыдағы біріккен РСДЖП ұйымында 1917 жылғы сәуір айының ортасына қарай-ақ өз қатарында 1000-ға жуық мүшесі болды, апталық «Рабочий» газетін шығарып тұрды, ол үш ауданға бөлінді, олардың бірі Омбы большевиктерінің негізгі тірегі — темір жол ауданы болатын.¹⁹³

Оралдағы біріккен РСДЖП ұйымында да 1917 жылдың сәуірінде паровоз машинисі Н. А. Покатилов бастаған большевиктік топ құрылды. Оның Рязань—Орал темір жолының Покровск—Орал учаскесінің теміржолшыларына зор ықпалы болды.¹⁹⁴

Ақпан революциясының жеңісінен кейін кәсіподақтардың кең желісінің құрылуы Қазақстанның елеулі табысы болды, олардың құрылуында Орынбор-Ташкент темір жолы теміржолшыларының Құрылтай съезі мен Омбы темір жолы жұмысшылары мен қызметшілерінің I съезі үлкен рөл атқарды. Соңғысы 1917 жылғы 28 сәуірден 7 мамырға дейін Омбы қаласында өтті, оған шешуші дауысы бар 174 делегат қатысты. Съезд бірқатар саяси және экономикалық мәселелерді: Уақытша үкімет пен соғысқа көзқарас туралы, 8 сағаттық жұмыс күні туралы, жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының Кеңестеріне көзқарас туралы, контрреволюцияға қарсы күрес туралы, Құрылтай жиналысына көзқарас туралы, зейнетақымен қамсыздандыру және т.б. туралы мәселелерді талқылады. Бірқатар мәселелер бойынша большевиктердің қарарлары қабылданды.¹⁹⁵

1917 жылғы мамырдың басында Верныйда біріккен Мұсылман жұмысшылардың одағы құрылды, шілде айында Қаражұмысшылар одағы пайда болып оған тыл жұмыстарынан қайтып оралған көптеген қазақ жұмысшылары кірді. Мұнда Құрылыс жұмысшыларының одағы да құрылды. Жазды күні Омбыда 20 мың адамды біріктірген 25, ал Семейде қала жұмысшыларынан 3 мың мүшесі бар 11 кәсіподақ ұйым жұмыс істеді.¹⁹⁶

1917 жылдың сәуірінде Орынбор-Ташкент темір жолында ірі оқиғалар орын алды, онда теміржолшылардың талап етуімен жолдың бастығы, жүріс қызметінің бастығы және әкімшіліктің басқа да өкілдері атқарып келген қызметтерінен босатылды.¹⁹⁷ Уақытша ұйымдастырушы темір жол комитеті құрылып, ол 8 сәуірде большевик П. А. Кобозевті жолдың уақытша комиссары етіп сайлады, ол сол кезде-ақ оның бастығы міндеттерін атқаруға кірісті.¹⁹⁸ Петроградқа, Қатынас жолдары министрлігіне және бүкіл жол бойына жолданған жеделхатта Орынбор-Ташкент темір жолының барлық 15 ауданының 14 мың қызметшісінің, мастеровойлары мен жұмысшыларынан сайланған өкілдер 1917 жылғы 12 сәуірде өздері «инженер Кобозевтің жолымыздың Уақытша комиссары қызметіне сайлануын құптаймыз» деп атап көрсетті.¹⁹⁹ Сырт станциясының жергілікті комитеті, Орынбор станциясы депосының мастеровойлары мен жұмысшыларының жалпы жиналысы, Шалқар, Ташкент жұмысшы депутаттарының Кеңестері және басқалары П. А. Кобозевті қолдау туралы жеделхаттар жолдады.²⁰⁰ Жолдың бастығы ретінде большевик П. А. Кобозевке Орынбор-Ташкент темір жолының барлық жергілікті кәсіподақ ұйымдары қолдау көрсетті. Осы теміржол бойы кәсіподақтарының 1917 жылғы сәуірдің аяғында Орынборда өткен Құрылтай съезі жолдың уақытша комиссары П. А. Кобозевті оның тұрақты бастығы етіп сайлауды көпшілік дауыспен жақтаған пікір айтып, 28 сәуірде бұл туралы Петроград және Орынбор Кеңестеріне және жергілікті комитеттеріне жеделхат жіберді.²⁰¹

Ташкент темір жолының басшылығы іс жүзінде 1917 жылғы бүкіл сәуір бойы және тура мамырдың ортасына дейін Уақытша темір жол комитеті мен ол сайлаған жол бастығы П. А. Кобозевтің қолында болды. 1917 жылғы 14–20 сәуір аралығында жол аудандарының сайланған өкілдерімен бірге П. А. Кобозев Орынбордан Ташкентке сапар жасады. Ол ірі станцияларда теміржолшылар алдында сөз сөйлеп, империалистік соғыс пен Уақытша үкіметті сынға алды. П. А. Кобозевтің жол бастығы болып сайлануы және Уақытша темір жол комитетінің қызметі жолға жұмысшы бақылауын енгізуге жасалған өзінше бір әрекет еді және олар теміржолшыларды большевиктердің басшылығымен топтастыруда зор рөл атқарды.

Жұмысшылардың бұл кезеңдегі негізгі ұрандарының бірі 8 сағаттық жұмыс күнін талап ету болатын, оны жұмысшылар Орынбор-Ташкент және Омбы темір жолдарының бүкіл бойында іс жүзінде енгізді деуге болады. Воскресенск және Риддер жолдарының теміржолшылары да 8 сағаттық жұмыс күні үшін табанды күрес жүргізді. Риддер темір жолында әкімшіліктің 8 сағаттық жұмыс күнін енгізуден және жалақыны арттырудан бас тартуына байланысты, жұмысшылар әкімшілікті басшылықтан шеттетіп, жолды бірнеше күн бойы өздері басқарды.²⁰²

Жұмысшылар Уақытша үкімет саясатының мәнін барған сайын айқын түсіне бастады. 1917 жылғы 30 сәуірдің өзінде-ақ Ташкент теміржолшылары өздерінің жалпы жиналысында Петроград жұмысшыларының сәуірдегі демонстрациясын құттықтай келіп, Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің төрағасы Н. Н. Щепкинге сенімсіздік білдірді және милицияны түбірінен қайта ұйымдастыруды, одан бұрынғы полицейлерді аластауды талап етті.²⁰³ Осы және басқа талаптардың қысымымен жұмысшы және солдат депутаттарының Түркістан өлкелік Кеңесі Түркістан комитетіне сенімсіздік білдіріп, ол Уақытша үкіметке өзіне жүктелген міндеттерден босатуды сұрап өтініш жасауға мәжбүр болды.²⁰⁴

Уақытша үкімет Қазақстанда самодержавиенің бұрынғы саясатын жалғастырды. Ол Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы көтерілісті басып-жаныштаған жазалау отрядтарына қатысушыларға рақымшылық жасау туралы қаулы қабылдады, жергілікті жерлерде бұрынғы уезд және болыс бастықтары, губернаторлар комиссарлар, азаматтық комитеттердің төрағалары болып алды. Қазақтарды саяси құқықтардан айырған бұрынғы патша заңдары күшінде қалды, казак әскерлерінің орасан зор жер иеліктері мен сословиялық пұрсаттылықтары мүлде қол тигізілмеген қалпында қалдырылды, қазақ халқының ең жақсы жерлерін тартып алған Қоныс аудару басқармасы өз қызметін жалғастыра берді.

1916 жылғы көтеріліске қатысушыларды патша үкіметі қанға бояп жазалағаннан кейін Қытайдан қайтып келуші қазақ және қырғыз отбасыларына Уақытша үкімет 100 сом мөлшерінде жәрдемақы берді, бірақ көтеріліс талқандалғаннан кейін туған жерлерінен кетіп қалған, Қытайдан қайтып келуші қазақ және қырғыз босқындарын жергілікті шовинист-кулактар жағдайды пайдаланып талап-тонап, зорлық-зомбылық көрсетті және қырғынға ұшыратты. Уақытша үкіметтің Жетісудағы комиссары Шкапский «ешқандай татуласу туралы сөз болуы да мүмкін емес, ал қазақтар көшірілуге тиіс» деп мәлімдеді. Көптеген жерлерде жазалау отрядтары сақталып қалды және 1917 жылғы ақпаннан кейін де көбінесе бұрынғы әдістермен іс-әрекет жасауын жалғастыра берді.

Уақытша үкімет жер реформасын жүргізу туралы соғыста жеңіске жеткеннен кейін өткізілуге тиісті Құрылтай жиналысында жарияламақшы болып шешті. Ұлт мәселесінде Уақытша үкімет «Дін ұстанушылық пен ұлттық шектеулердің күшін жою туралы» декрет жариялады, алайда ұлттың өзін-өзі билеу құқығы, шағын халықтар мен аз ұлттардың тағдырлары туралы және басқа мәселелерге соқпады. Жалғастырылып жатқан абыройсыз соғыс халық шаруашылығында басталған күйзеліс, экономикалық дағдарыс, азық-түліктің жеткіліксіздігі, қымбатшылықтың өсуі және бүкіл Ресейдегі сияқты, Қазақстандағы халықтың қалың бұқарасы үшін басқа да қиыншылықтар мен жоқшылықтар жағдайларында Уақытша үкімет халықтың сенімінен айырыла бастады, сөйтіп жалпы халықтық наразылық пен ашу-ыза толқынында Ресейдегі қоғамдық-саяси және экономикалық құрылысты түбірінен өзгертуге ұмтылған мейлінше батыл күштер үстем бола түсті.

¹ Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Очерки истории дореволюционного Казахстана. А., 1963, 183–185-б.

² Искра, 1902, 15 января.

³ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 733, л. 2 и об.; Сулейменов Б. С. Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 гг. А., 1977, 62–63-б.

⁴ Туркестанские ведомости, 1904, 3 марта.

⁵ ЦГА РУз., ф. 132, оп. 729, д. 27, л. 127 и об.

⁶ Бұл да сонда, ф. 133, оп. 3, д. 92, л. 13–14 и об.

⁷ Дильмухамедов Е., Маликов Ф. Көрсетілген еңбегі, 191–192-б.

⁸ Букейханов А. Н. Выборы в Степном крае. См.: К 10-летию Государственной Думы. СПб., 1916, 43–44-б.

⁹ Бұл да сонда, 44-б.

¹⁰ ЦГА РФ, ф. 102, оп. 203, д. 2, ч. 39, 1906, л. 57 и об.

¹¹ Мухтар Кул-Мухаммед. Жакып Акпаев. Патриот. Политик. Правовед. А., 1995, 43-б.

- ¹² *Асылбеков М. Х.* Железнодорожники Казахстана в первой русской революции (1905–1907 гг.). А., 1965, 87, 132–135-б. и обр.
- ¹³ *Бұл да сонда*, 87–105-б.
- ¹⁴ *Бұл да сонда*, 130–137, 153–158-б.
- ¹⁵ *Бекмаханов Е.* Присоединение Казахстана к России. М., 1957, 299–300-б.; *Дильмухамедов Е., Маликов Ф.* Көрсетілген еңбегі, 200–204-б.; История КазССР, т. III, А., 1979, 385–388-б.
- ¹⁶ *Сулейменов Б. С.* Революционное движение в Казахстане в 1905–1907 гг. А., 1977, 148–150-б.
- ¹⁷ *Бұл да сонда*, 158-б.
- ¹⁸ *Дахшлейгер Г. Ф.* Омско-Петропавловская стачка железнодорожников в феврале 1907 г. // Известия АН КазССР сер. истории, экономики, философии и права. 1957, вып. 1, 77–86-б.; *Асылбеков М. Х.* Көрсетілген еңбегі, 144–151-б.
- ¹⁹ *Асылбеков М. Х.* Көрсетілген еңбегі, 118–119-б.
- ²⁰ *Сулейменов Б. С.* Көрсетілген еңбегі, 153–161-б.
- ²¹ *Шафиро Ш.* Первые группы РСДРП и начало профсоюзного движения в Казахстане (1905–1907 гг.). А., 1964, 34–35-б.; *Бурабаев М.* Распространение идей марксизма-ленинизма в дооктябрьском Казахстане. А., 1965, 47–56-б.
- ²² *Бурабаев М.* Көрсетілген еңбегі, 62-б.
- ²³ *Бұл да сонда*, 54-б.
- ²⁴ *Шафиро Ш. Я.* Көрсетілген еңбегі, 49–50-б.
- ²⁵ ЦГИАЛ, ф. 1396, оп. 1, д. 66, л. 15–16.
- ²⁶ *Шафиро Ш.* Көрсетілген еңбегі, 80–81-б.
- ²⁷ *Асылбеков М. Х.* Көрсетілген еңбегі, 113–114-б.
- ²⁸ ГАОМО, ф. 270, оп. 1, д. 180, л. 51–59, ф. 190, д. 114, л. 11–12.
- ²⁹ *Шафиро Ш. Я.* Көрсетілген еңбегі, 81–83-б.
- ³⁰ *Сулейменов Б. С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. А., 1963, 296–298, 300–301-б.; *Соныкі.* Революционное движение в Казахстане, 71–73, 76–77-б.
- ³¹ История КазССР, 391–392-б.
- ³² *Асылбеков М. Х.* Көрсетілген еңбегі, 126–129-б.
- ³³ Библиографический указатель казахской литературы (1862–1917). Первое издание. А., 1948, 20-б.; Киргизская степная газета, 1994, № 26; Орталық Қазақстан, 1970, 7 июля.
- ³⁴ *Сулейменов Б. С.* Революционное движение в Казахстане, 72–75-б.
- ³⁵ *Жиренчин К. А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – нач. XX веков. А., 1996, 216-б.
- ³⁶ *Бұл да сонда*, 237-б.
- ³⁷ *Сулейменов Б. С.* Революционное движение в Казахстане, 162–163-б.; *М. Тынышпаев.* История казахского народа. А., 1993, 2–7-б.
- ³⁸ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 16, 390-б.
- ³⁹ *Озганбай О.* Духоборец. Астана, 1999, 98-б.
- ⁴⁰ Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907–1914 гг. Сб. док. и материалов. А., 1957, 137-б.
- ⁴¹ История КазССР, т. 3, 405-б.
- ⁴² *Бұл да сонда.*
- ⁴³ *Бұл да сонда*, 410–411-б.
- ⁴⁴ *Тресвятский А.* Материалы по земельному вопросу в Азиатской России, вып. 1. Степной край. Н., 1917, 41-б.
- ⁴⁵ Журнал совещания о землеустройстве киргиз. Сб., 1907, 78-б.
- ⁴⁶ РГИАМ, ф. ДП. 00, 1912, д. 5, ч. 118, л. «Б», лл. 4–5.
- ⁴⁷ *Бұл да сонда*, д. 595, лл. 50–53, оп. 4, д. 18, лл. 18–27.
- ⁴⁸ Рабочее и аграрное движение в Казахстане в 1907–1914 гг., 394–395-б.

- ⁴⁹ *Бұл да сонда*, 230–231, 346–347-б.
- ⁵⁰ *Бұл да сонда*, 320–321, 347–377-б.
- ⁵¹ ЦГА РК, ф. 253, оп. 1, д. 1, д. 127, л. 6.
- ⁵² История КазССР, т. 1. А., 1957, 570-б.
- ⁵³ ЦГА РК, ф. 44, оп. 2, д. 16925, л. 221.
- ⁵⁴ *Бұл да сонда*, д. 13515, л. 1–3.
- ⁵⁵ *Бұл да сонда*, л. 4.
- ⁵⁶ *Бұл да сонда*, л. 6.
- ⁵⁷ Сб. стат. сведений о движении населения, скота и урожаях по КССР (с 1880 по 1922 г.). Таблицы. Оренбург, 1925, табл. № 4, 83–87, 79–83-б.
- ⁵⁸ *Бұл да сонда*.
- ⁵⁹ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 9474, л. 65.
- ⁶⁰ Сборник стат. сведений, табл. №2, 26, 27, 41–43-б.
- ⁶¹ *Галузо П. Г.* Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX в. //Казахстан в канун Октября. А., 1968, 65-б.
- ⁶² *Бекмаханова Н. Е.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма. М., 1986, 227-б.
- ⁶³ История КазССР, т. 3, 436–437-б.
- ⁶⁴ РГИАЛ, ф. 71284, оп. 194, д. 40, лл. 14–14 об.
- ⁶⁵ Сборник статистических сведений по горной и горнозаводской промышленности СССР за 1911–1924/25 гг. Л., 1928, 22–23-б.
- ⁶⁶ *Бұл да сонда*, 76–77-б.
- ⁶⁷ *Бұл да сонда*, 86–87-б.
- ⁶⁸ *Игибаев С. К.* Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861–1917 гг.). А., 1991, 37-б.
- ⁶⁹ ЦГА РК, ф. 17, оп. 1, д. 1, л. 23.
- ⁷⁰ *Чуланов Г.* Промышленность дореволюционного Казахстана. А., 1960, 68-б.
- ⁷¹ *Игибаев С. К.* Көрсетілген еңбегі, 39-б.
- ⁷² ГОО, ф. 423, оп. 1, д. 1, л. 65.
- ⁷³ ЦГА РУз., ф. И.-279 – Среднеазиатский военно-промыш. комит., оп. 1, д. 19, л. 62.
- ⁷⁴ *Бұл да сонда*, д. 47, лл. 9, 10, 18.
- ⁷⁵ *Маевский И. В.* Экономика русской промышленности в годы I мировой войны. М., 1962, 89-б.
- ⁷⁶ ЦГА РК, ф. 30, оп. 3, д. 196, л. 4; д. 313, л. 25; ф. 750, оп. 1, д. 4, л. 21.
- ⁷⁷ *Жакупбеков С. К.* История легкой индустрии Казахстана. А., 1984, 28–29-б.
- ⁷⁸ ЦГА РК, ф. 79, оп. 1, д. 90, л. 177.
- ⁷⁹ *Дахшлейгер Г. Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). А., 1965, 49-б.
- ⁸⁰ Статистический сборник за 1913–1917 гг., вып. 1. М., 1921, 232-б.
- ⁸¹ *Асфендияров С. Д.* Национально-освободительное восстание 1916 г. в Казахстане. М.-А., 1936, 75-б.
- ⁸² ЦГА РК, ф. 253, оп. 1, д. 127, л. 6.
- ⁸³ *Бұл да сонда*, ф. 15, оп. 1, д. 1697, лл. 15–30.
- ⁸⁴ *Бұл да сонда*, ф. 19, оп. 1, д. 2275, лл. 21–23.
- ⁸⁵ *Бұл да сонда*, д. 2490, л. 43 и об.; ф. 2, оп. 1, д. 562, л. 38–39 об.; ф. 34, оп. 1, д. 19, л. 1–5.
- ⁸⁶ *Бұл да сонда*, д. 2275, лл. 21–23.
- ⁸⁷ *Бұл да сонда*, ф. 10, оп. 1, д. 6306, л. 273.
- ⁸⁸ *Бұл да сонда*, ф. 678, оп. 1, д. 86, л. 5, 50.
- ⁸⁹ Туркестанские ведомости, 7 октября 1916 г.
- ⁹⁰ *Сапаргалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане. А., 1966, 67-б.
- ⁹¹ Законодательные акты переходного периода. СПб., 1916, 606-б.

- ⁹² ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 16908, л. 36 и об.
- ⁹³ *Бұл да сонда*, ф. 25, оп. 1, д. 421, л. 35–36 и об.
- ⁹⁴ *Бұл да сонда*, ф. 15, оп. 1, д. 379, л. 466.
- ⁹⁵ *Сойфер Д. И.* Солдатское революционное движение в Туркестане (1903–1918 гг.). Автореф. дисс... д. и. н. Ташкент, 1969, 43–б.
- ⁹⁶ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 1360, л. 58.
- ⁹⁷ *Бұл да сонда*, ф. 145, оп. 1, д. 1066, л. 226 и об.
- ⁹⁸ *Бұл да сонда*, ф. 44, оп. 1, д. 16913, л. 15 и об.
- ⁹⁹ *Бұл да сонда*, ф. 190, оп. 1, д. 383, л. 10–14.
- ¹⁰⁰ *Бұл да сонда*, ф. 578, оп. 1, д. 12, л. 1.
- ¹⁰¹ *Бұл да сонда*, ф. 44, оп. 1, д. 11, лл. 261–263.
- ¹⁰² *Бұл да сонда*, ф. 77, д. 25, л. 413–414.
- ¹⁰³ *Нурпеисов К., Григорьев В. К.* Турар Рыскулов и его время /*Рыскулов Т. Р.* Собрание сочинений в трех томах, том 1, А., 1997, 11–б.
- ¹⁰⁴ *Тынышпаев М.* История казахского народа. А., 1993, 41, 42–б.
- ¹⁰⁵ *Нурпеисов К., Григорьев В. К.* Көрсетілген еңбегі, 11, 12–б.
- ¹⁰⁶ *Рыскулов Т.* Восстание казахов и киргиз в 1916 году /Грозный 1916 год. Сборник документов и материалов, II том. А., 1998, 9, 10–б.
- ¹⁰⁷ Алаш-Орда. Сб. документов. А., 1992, 5, 6, 7–б.
- ¹⁰⁸ *Бұл да сонда*, 8, 9, 10–б.
- ¹⁰⁹ Архив Комитета национальной безопасности РК, д. 124, том I, лл. 99, 100, 101.
- ¹¹⁰ Каркара айбаты. А., 1991, 10–б.
- ¹¹¹ Цит. по кн.: *Сулейменов Б. С. Басин В. Я.* Восстание 1916 года в Казахстане. А., 1977, 84–б.
- ¹¹² Каркара айбаты. Сб. документов и материалов. А., 1991, 16, 17–б.
- ¹¹³ *Сулейменов Б., Басин В. Я.* Көрсетілген еңбегі, 84–85–б.
- ¹¹⁴ *Бұл да сонда*, 85–б.
- ¹¹⁵ *Сапарғалиев Г.* Көрсетілген еңбегі, 219, 220–б.
- ¹¹⁶ Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. А., 1977, 130, 131–б.
- ¹¹⁷ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сб. документов и материалов. М., 1960, 300–б.
- ¹¹⁸ *Бұл да сонда*, 301–б.
- ¹¹⁹ *Бұл да сонда*, 303–б.
- ¹²⁰ *Рыскулов Т. Р.* Собрание сочинений в трех томах, том 2, 61–б.
- ¹²¹ *Бұл да сонда*, 304–б.
- ¹²² *Бұл да сонда*, 304–б.
- ¹²³ *Бұл да сонда*, том 1, 12–б.
- ¹²⁴ Архив Президента РК, ф. 811, оп. 1, д. 58, лл. 1–20.
- ¹²⁵ ЦГИА РФ (СПб.), ф. 1291, оп. 82, 1916 г., д. 1956, лл. 122–123.
- ¹²⁶ Газета «Ауыл». Кустанай. 1926, 7 тамыз, № 278; *Қозыбаев М.* Жауды шаптым ту байлап. А., 1994, 157, 166, 167–б.
- ¹²⁷ Қар.: *Панфилов А. В.* Либерально-демократическая Россия о событиях 1916 года // Әділет. Научные труды. 1977, № 1, 114–122–б; *Қасымбаев Ж.* 1916 жылғы июнь жарлығы – зансыздық //Егемен Қазақстан, 1996, 10 сәуір.
- ¹²⁸ *Панфилов А. В.* Көрсетілген еңбегі, 117–б.
- ¹²⁹ Цит. по: *Панфилов А. В.* Көрсетілген еңбегі, 118–б.
- ¹³⁰ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1282, лл. 73, 74.
- ¹³¹ *Бұл да сонда*, ф. 369, оп. 1, д. 4842, л. 60–64.
- ¹³² *Бұл да сонда*, л. 115.
- ¹³³ *Қасымбаев Ж. К.* Австро-венгерские и германские военнопленные в Казахстане (1915–1917 гг.) //Феникс, 1996, сентябрь (15), 211–б.
- ¹³⁴ *Сиргебаев Б.* Глубокие корни братства. А., 1977, 16–б.

- ¹³⁵ Россия в первой мировой войне. М., 1925, 41—42-б.
- ¹³⁶ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 4842, л. 6.
- ¹³⁷ *Бұл да сонда*, ф. 369, оп. 1, д. 4837, л. 82.
- ¹³⁸ *Бұл да сонда*, ф. 369, оп. 1, д. 4837, л. 77.
- ¹³⁹ *Бұл да сонда*, ф. 64, оп. 1, д. 1282, л. 377.
- ¹⁴⁰ *Бұл да сонда*, д. 33, 35 об.
- ¹⁴¹ *Бұл да сонда*, ф. 64, оп. 1, д. 1282, л. 33, 35 об.
- ¹⁴² *Бұл да сонда*, л. 68.
- ¹⁴³ *Бұл да сонда*, л. 45 об.
- ¹⁴⁴ Кар.: Омский телеграф. № 35, 15 февраля 1915 г.
- ¹⁴⁵ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1282, л. 67.
- ¹⁴⁶ *Бұл да сонда*, л. 67 об.
- ¹⁴⁷ Омский телеграф. № 35, 15 февраля 1915 г.
- ¹⁴⁸ *Лисецкий Л. О.* О положении военнопленных после победы Февральской революции /Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. М., 1967, 117-б.
- ¹⁴⁹ *Бұл да сонда*.
- ¹⁵⁰ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1282, л. 72.
- ¹⁵¹ *Бұл да сонда*, л. 68.
- ¹⁵² *Трапезников С. П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1978, 268-б.
- ¹⁵³ Сибирский телеграф. 8 ноября 1915 г.
- ¹⁵⁴ Интернационалисты. 1-я книга. М., 1967, 40-б.
- ¹⁵⁵ *Сиргебаев Б.* Глубокие корни братства, 18-б.
- ¹⁵⁶ *Матвеев А.* Буржуазные авторы об иностранных интернационалистах в Средней Азии /Участие трудящихся зарубежных стран, 308-б.
- ¹⁵⁷ *Шнейдер Л.* Революционное движение среди военнопленных в России //Борьба классов. 1935, № 3, 57-б.
- ¹⁵⁸ *Манусевич А. Я.* Состояние и задачи изучения истории интернационального движения в России 1917—1920 гг. /Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, 23-б.
- ¹⁵⁹ *Шнейдер Л.* Көрсетілген еңбегі, 56-б.
- ¹⁶⁰ *Манусевич А. Я.* Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. М., 1965, 119—120-б.
- ¹⁶¹ *Матвеев А.* О работе большевиков среди иностранных трудящихся Сибири (февраль—октябрь 1917 г.) /Участие трудящихся зарубежных стран, 294-б.
- ¹⁶² Кар.: *Касымбаев Ж. К.* Көрсетілген еңбегі, 220-б.
- ¹⁶³ РГИАМ, ф. 102, 1917 г., д. 47, ч. 2, л. 11.
- ¹⁶⁴ История Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967, 18—21-б.
- ¹⁶⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане. Летопись событий. А., 1967, 51—52-б.; *Елеуов Т.* Установление и упрочение Советской власти в Казахстане. А., 1961, 121—128-б.; ГАОрО, ф. 141, оп. 1, д. 335, л. 111.
- ¹⁶⁶ *Жиренчин К. А.* Көрсетілген еңбегі, 272-б.
- ¹⁶⁷ Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1967, 167—172-б.; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 24—35 -б.; *Жиренчин К. А.* Көрсетілген еңбегі, 272—275-б.
- ¹⁶⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 37-б.
- ¹⁶⁹ *Сонда*, 53-б.; *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. А., 1995, 89—90-б.
- ¹⁷⁰ *Аманжолова Д. А.* Казахский автономизм и Россия. М., 1994, 24-б.
- ¹⁷¹ *Қойгельдиев М.* Алаш қозғалысы. А., 1995, 215—216-б.
- ¹⁷² *Аманжолова Д. А.* Көрсетілген еңбегі, 24-б.
- ¹⁷³ *Қойгельдиев М.* Алаш қозғалысы. А., 1995, 219-б.

- ¹⁷⁴ Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане, 168–169-б.; *Аманжолова Д. А.* Көрсетілген еңбегі, 24-б; *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда, 76, 89-б.; *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы, 219–248-б.
- ¹⁷⁵ *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда, 79, 80-б.; *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы, 219–220-б.; *Жиренчин К. А.* Көрсетілген еңбегі, 272–273-б.
- ¹⁷⁶ *Аманжолова Д. А.* Көрсетілген еңбегі, 25-б; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 47–48; 56, 64–65-б.
- ¹⁷⁷ *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы, 226–230-б.
- ¹⁷⁸ *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда, 96–106-б.
- ¹⁷⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 35–36, 56, 44-б.
- ¹⁸⁰ *Бұл да сонда*, 41, 73-б.
- ¹⁸¹ *Бұл да сонда*, 25, 29, 31, 32, 44–45, 60-б.
- ¹⁸² ГАОрО, ф. 142, оп. 1, д. 143, л. 1–3.
- ¹⁸³ *Нурпейісов К.* Становление Советов в Казахстане. А., 1987, 33–40, 51–55-б.; История Каз. ССР, т.3, 475-б; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 44, 59–60-б.
- ¹⁸⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 37-б.; *Григорьев В. К.* Противостояние. А., 1989, 53–54-б.
- ¹⁸⁵ *Григорьев В. К.* Көрсетілген еңбегі, 61–62-б.
- ¹⁸⁶ *Елеуов Т.* Көрсетілген еңбегі, 177–178-б.; Революция и национальный вопрос, т. III. М., 1930, 366–367-б.
- ¹⁸⁷ *Григорьев В. К.* Көрсетілген еңбегі, 55–60-б.
- ¹⁸⁸ Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане, 177-б.
- ¹⁸⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 45, 100-б.
- ¹⁹⁰ *Бұл да сонда*, 72-б.
- ¹⁹¹ «За власть Советов». Воспоминания участников гражданской войны в Оренбуржье. Чкалов, 1957, 7, 24, 48–50-б.
- ¹⁹² История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент, 1967, 121-б.; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 107-б.
- ¹⁹³ В огне революции и гражданской войны. Воспоминания участников. Омск, 1969, 86–88-б; Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 61-б.
- ¹⁹⁴ В огне революции, 114-б.
- ¹⁹⁵ Омские большевики в период октябрьской революции и упрочения Советской власти. Сб. документальных материалов. Омск, 1958, 228, 229-б.
- ¹⁹⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 22–26-б.
- ¹⁹⁷ ГАОрО, ф. 142, оп. 1, д. 335-б, л. 2.
- ¹⁹⁸ *Бұл да сонда*; Кобозев Петр Александрович (1878–1941) – көрнекті кәсіби революционер. 1898 жылдан КПСС мүшесі, жол қатынастары инженері, Ташкент темір жолы басшыларының бірі, Қазан революциясына белсене қатысушы, азамат соғысы жғ дарындағы белгілі кеңестік және әскери қайраткер.
- ¹⁹⁹ *Бұл да сонда*, л. 8.
- ²⁰⁰ *Бұл да сонда*, л. 11, 19, 24, 28 және б.
- ²⁰¹ *Бұл да сонда*, л. 29.
- ²⁰² Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане, 38, 44, 64-б.
- ²⁰³ *Бұл да сонда*, 71-б.
- ²⁰⁴ *Бұл да сонда*, 79-б.

Алтыншы тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ӨМІРІ

1. ОҚУ-АҒАРТУ ІСІ

ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында Ресей империясының халыққа білім беру ісі мен мектеп жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктері Қазақстандағы халыққа білім беру ісі мен бүкіл ағарту жүйесіне көп дәрежеде өз ықпалын жасады. Оқу-ағарту ісі айқын таптық сипатта болды, оның Қазақстандағы айырмашылығы ұлттық ерекшелікке орай жүргізілді. Ұлттық мектептер туралы 1870 жылы қабылданған «Ресейді мекендейтін бұратаналарға білім беру жөніндегі шаралар туралы» заң ұлттық мектептердегі және ұлттық шет аймақтардағы бүкіл ағарту жүйесін: 1) әлі аз орыстанғандар үшін, 2) орыстары көп жерде тұратындар үшін және 3) жеткілікті дәрежеде орыстанғандар үшін деп, 3 санатқа бөлді. Бұл орайда 1-санат үшін мектептер салынатын болып белгіленді, оларда оқыту орыс әліпбиімен жазылған оқулықтар бойынша ана тілінде жүзеге асырылуға тиіс еді. Екінші санат үшін орыс мектептері құрылуға тиіс болды, оларда орыс балаларын да, «бұратана» балаларды да бірге оқыту көзделді, ана тілі ауызша түсіндірген кезде ғана қолданылуға тиіс еді. Үшінші санат үшін орыс мектептері құрылып, оларда оқыту тек орыс тілінде жүргізілді.

Занды жүзеге асыру нәтижесінде Қазақстанда әр түрлі облыстарда әр алуан үлгідегі мектептер құрыла бастады. Мәселен, Ақмола және Семей облыстарында – мектеп-интернаттар мен ауыл шаруашылық бастауыш училищелері, Торғай мен Оралда – ауылдық мектептер, болыстық (бір сыныпты), екі сыныпты училищелер, Жетісу мен Сырдарияда – «орыс-бұратаналық» мектептер, Ішкі Ордада (Бөкей Ордасында) старшындық және учаскелік училищелер құрылды. Олардың бәрі Халық ағарту министрлігіне бағынды. ХХ ғасырдың басына қарай Қазақстандағы халыққа білім беру ісінің мақсаттары мен міндеттері білім беру ісінің жетекші қайраткерлерінің бірі А. Алекторов мақалаларының бірінде айтылған: «Қазақ даласындағы мектеп өзінің білім беру міндеттерімен қоса саяси рөл де атқарады: ол қазақ халқын байырғы орыс халқымен байланыстырып, қазақтарға мемлекеттік тілді сіңіреді. Ол орыс халқының ғұрыптарымен және көзқарастарымен таныстырады, қазақтарды баяу болса да, жүйелі түрде орыстардың аясына енгізеді, бұл орайда мұсылмандық ерекшелік негіздеріне қарама-қарсы тұрып, қазақтарға Бұхарадан және

ислам діні гүлденген басқа да жерлерден келгендер сіңірген мұсылмандық фанатизмді әлсіретеді».¹ А. Алекторов қазақ халқын, бәлкім, неғұрлым астарлы әдістермен орыстандыру туралы тура айтқан. Сонымен бірге үкімет те, жергілікті өкімет орындары да бұл саясатты зор ынтамен және табандылықпен жүргізіп, орыс мектептеріне ғана көп көңіл бөліп отырды. Мәселен, 1905 жылдың маусымында «шығыс бұратаналарына» білім беру мәселесі бойынша ерекше кеңес өткізіліп, онда өлкедегі халыққа білім берудің негізіне И. Ильминскийдің жүйесі алынды. Кеңестің қорытындысы ұлттық мектептер жүйесін ұйымдастыру болды, ол ұлттық аудандарда, соның ішінде Қазақстанда да енгізілуге тиіс еді. Онда: 1) оқыту мерзімі 2 жылдық бастауыш училище, бұл орайда екінші жылы орыс мектебінің бірінші сыныбына сәйкес келетін; 2) оқыту курсы 4 жылдық бір сыныпты училище; 3) оқыту курсы 6 жылдық екі сыныпты училище ашу көзделді, ал алғашқы екі оқу жылында ғана ана тілінде сабақ жүргізуге рұқсат етілді. Сонымен ХХ ғасырдың басында халық арасына орыс тілін енгізу негізінде империяның ұлттық шет аймақтарын орыстандыру жөнінде кең көлемді бағдарлама белгіленді. Үкімет пен жергілікті кадрлардың қызметі осыған бағыттталып, олар алынған нәтижелерді баянды ету саясатын үнемі жүргізіп отырды, бұған заңдар, жекелеген актілер, 1906 жылы 31 наурызда қабылданған «Шығыс және оңтүстік-шығыс Ресейде тұратын бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» ережелер, 1907 жылғы 1 қарашадағы «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы ережелер», 1913 жылғы 14 шілдедегі «Бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы» ережелер көмектесті. Бұл актілердің әрқайсысында халыққа білім беруді одан әрі орыстандыру көзделді. Түркістан өлкесіндегі білім беру ісі қайраткерлерінің бірі Н. Остроумовтың атап өткеніндей, «...Түркістан өлкесінде орыс мектебі арқылы орыстандыру саясатын ұстану ниеті болды».² Бұл саясаттың негізгі мақсаттары былайша белгіленді: «Орыс-мемлекеттік міндеттер мен отанымыздың бұратаналарға көзқарасы жөніндегі ой-ниеті орыстандыруда болып табылады... тағы бір басқа міндет — қазақтардың орыстармен бірге тұтас бір саяси-мемлекеттік организмге айналуына жәрдемдесу».³

Қазақтарды орыстандыруға бағытталған империялық саясаттың орасан зор қысымына қарамастан, өлкедегі халыққа білім беру ісінің жағымды жақтары да болды — жүргізіліп отырған ресми саясатқа қарамастан, қазақтар еуропалық мәдениетпен, еуропалық өркениеттің жетістіктерімен танысты. Сондықтан да қалыптасып келе жатқан қазақ зиялылары орыстар ортасынан көп нәрсені қабылдады, тіпті негізінен орыс топырағында еуропалық негізде білім алды. Сонымен бірге олардың арасында шетелде оқығандары да болды. Қазақ халқындағы интеллектуалдық орта дамуының жиынтығы осы ортада саяси мәдениетті қалыптастыру проблемасын күн тәртібіне қойды, сөйтіп ХХ ғасырдың басында ол қазақ интеллектуалдары қатысқан кейбір саяси ағымдардан көрінді. Қазақстан мен Ресей империясы арасындағы байланыстардың өсуі себепті өлкедегі халыққа білім беру ісі ХХ ғасырдың басында одан әрі дами түседі, бұл орайда ауыл шаруашылық мектептері қолөнерге оқытуға дайындайтын мектептер түріндегі бастауыш және кәсіптік-техникалық білім берудің дамығанын атап өткен жөн. Егер 1901 жылы Қазақстанда Оқу-ағарту министрлігі бойынша 283 орыс және 207 орыс-қазақ мектептері болса, 1916 жылы олар

Семей облысында – 323, Жетісу облысында – 181, Сырдария облысында – 231, Торғай облысында – 517, Орал облысында – 455, Ішкі Ордада – 74, барлығы 2448 болды, олардың 562-сі орыс-қазақ мектептері еді, бұл орайда Ақмола, Семей, Орал облыстарында әскери казак мектептері Оқу-ағарту министрлігіне берілді. 1916 жылы оқушылар саны – 134 245, ал қазақ және татар балалары 19 372 болған.⁴ 1917 жылы 47 жоғары-бастауыш училище, 17 орта мектеп, 4 реалдық училище, 4 ерлер және 9 қыздар гимназиясы, 13 ауыл шаруашылық төменгі мектебі мен 2 қолөнер училищесі жұмыс істеді. Үкіметтің мектептерді негізінен артықшылығы басым орыс тұрғындары мен қазақтарға ғана арнап бөлу жөніндегі саясаты қазақ халқының сауатсыз немесе шала сауатты болып қалуына әкеп соқты, сондықтан қазақ халқының орасан көп бөлігі мектептерде немесе медреселерде қандай болса да білім алуға тырысты.

Бірсыпыра жылдар бойы мұсылман мектептері мен, әсіресе, медреселерде білім алудың мүлде жарамсыздығы туралы пікір қалыптасып келді. Бұл оқу орындарын пұрсатты оқу орындарында, басқа да кейбіреулерінде оқытумен қайсыбір дәрежеде салыстыруға болмайтын, алайда олар қазақ халқы сауаттылығының жалпы деңгейіне елеулі ықпал жасады, сонымен бірге қазақ қоғамының дәстүрлі мәдениетін қалыптастыруға жәрдемдесті. Сол кезеңдегі қазақ қоғамының көптеген интеллектуалдық топтары осы ортада қалыптасты. Мәселен, біз І Мемлекеттік Думаның депутаты, кейіннен өкілеттігі жойылған Шахмардан Қосшығұловты мысалға келтіре аламыз. Үкімет пен жергілікті өкімет орындары мектептер мен медреселерге мүлде теріс көзқараста болды. Мәселен, 1870 жылдың өзінде-ақ Түркістан өлкесінде халыққа білім беру туралы мәселені талқылау жөніндегі ерекше комиссия «...діни және конфессионалдық, оның үстіне әрі саяси (өйткені бұл екі жағы мұсылманның ұғымында ажырағысыз) болғандықтан, бұратаналық мектептер орыстың өкімет орындарынан қолдау табуға үміттенбеуге тиіс» деп анықтады.⁵ Алайда жергілікті өкімет орындарында мектептердің бұл түрін толық ығыстырып шығаруға материалдық қаражат және өзге де мүмкіндіктер болмады, сондықтан да: «Жабылатын бұл мектептерді біз немен алмастыруды таба алмадық, өйткені орыс мектебі мұндағы халықтан ұзақ уақыт бойы, мүмкін мәңгі болар, қолдау таппай қала береді», – деп атап өтілді.⁶ Бұл ой одан кейінгі жылдарда дамытыла түсті. Мәселен, халық ағарту министрінің ішкі істер министрімен келісілген өкімімен мұсылман мектептерінде орыс цензурасы мақұлдаған баспа басылымдары ғана қолданылуға және оқытуды Ресейде білім алған оқытушылар ғана жүргізуге тиіс болатын, рас, бірсыпыра уақыт өткен соң бұл өкімнің күші жойылды. ХХ ғасырдың басында Түркістан өлкесінің үш облысының өзінде бұратаналар мектептерінің саны 6000-ға жуық болды. Мұндай кемсітушілік шаралар жер-жерде байқалды. Қорыта келгенде, Орынбор губерниясы жанындағы халыққа білім беру жөніндегі І және ІІ кеңестің журналында «халық арасында орысша сауат ашуға ұмтылыстың нашар» екендігі атап өтілді.⁷ Сол кездің өзінде бір Сырдария облысында ғана 1910 жылы 32 медресе, оның ішінде қалалық 23 және ауылдық 9 медресе болды. Олардың ең ірілері Ташкентте орналасты. Бұл медреселерде өзінің сындарлы оқыту жүйесі болды, онда дінмен қатар зайырлы пәндер оқытылды. Мектептер де қазақ халқы арасындағы сауаттылық деңгейін белгілі бір дәрежеде көтерді, онда Құранды оқыту жүргізіліп

қана қоймай, зайырлы әдебиет пен жаратылыс ғылымдары үйретілді. Мектептер қазақтар арасында кең таралды. Мәселен, бір Маңғыстау уезінде ғана 67 мұсылман мектебінде 1003 шәкірт оқыды. Мектептерде халық дәстүрлері, халықтық этнопсихология, дәстүрлі әдебиет өз дамуын тауып, дәстүрлі халықтық сана-сезімді қалыптастырудың негізіне айналды. Мәселен, қазақтың ұлы ақыны, ағартушы және ойшыл Абай өзінің білім алуын ауыл мектебінде бастап, әрі қарай білімін медреседе жалғастырған еді.

Халыққа білім беру саласындағы империялық саясат шеңберінде 1906 жылы тамызда болып өткен III жалпымұсылмандық съезі халыққа білім беру ісі бойынша тұтас бағдарлама жасады. Съезд шешімдерінде былай деп белгіленді: 1) барлық қоныстарда балалар мен қыздарға міндетті бастауыш білім беретін мектептер ашылсын; 2) оқыту бір бағдарлама бойынша және араб әліпбиі негізінде ана тілінде жүргізілуге тиіс болды; 3) мектептерді ұстау земствоның, қала молдасының қарауында, ал басқару мен бақылау мұсылмандардың өз қолында болуға тиіс; 4) дін ілімі және әдеби ана тілі енгізілуге тиіс; 5) мұғалімдер мен оқушылар құқықтары жөнінен орыс мектептерінің мұғалімдерімен және оқушыларымен теңестірілуге тиіс болды. Съезд шешімдерінде мұсылмандарға білім беру жүйесін ұйымдастыруға қатысты басқа да талаптар қойылды. Сол арқылы империяның бүкіл мұсылман халқының, соның ішінде қазақ халқының да ой-ниеті білдірілді.

Сол кездегі көптеген зерттеушілер XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басында енгізілген білім беру жүйесіне өз көзқарастарын білдірді. П. Головачев былай деп атап өтеді: «...бұрын қазақтар үшін ойластырылған жабық оқу орындары мүлде сәтсіз болып шықты, бұл мектептерге балаларды күштеп алу қолданылғандықтан, бай қазақтар өз балаларының орнына өз балам деп кедейлердің балаларын беретін болды. Дала өлкесінде құрылған ауыл шаруашылық мектептері де қазақтарды тартпайды».⁸ Бұл жөнінде бұдан біршама бұрын А.Н. Краснов былай деп жазған: «Бұған дейін осының бәрі халықтан оған білім беруге жиналынатын қазақтардың қаржыларына істеліп келді, — бұл Верныйда, Қапал мен Қарақолда пансиондардың құрылуы, оларда қазақтарға орыс тілі оқытылады және жалпы алғанда одан кейін гимназияға ілігуге болатындай білім беріледі».⁹ Бұдан әрі ол былай деп дәлелдейді: «Дала тұрғындары арасында орысша оқитындар аса сирек кездеседі, жаза білетіндер мүлде жоқ деуге болады. Оның бер жағында Верный қазақтарының 25%-ы арабша оқи біледі».¹⁰

1907 жылы Ресей империясында жалпы білім беруді енгізу туралы жоба жарияланды, онда бастауыш мектептер желісін құру көзделді. Жоба бойынша білім беру ісі 7—11 жастағы балаларды қамтуға тиіс болды, бастауыш білім беруді 10 жыл ішінде енгізу жорамалданды.¹¹

Нақ осы жылдарда бастауыш білім беру мұқтаждарына қаражат босату туралы заң (1908) және 1909 жылы Халық ағарту министрлігі жанынан «мектеп-құрылыс қорын» құру туралы заң қабылданды. Бұл заң актілері мектепте білім беру жүйесін кеңейтті, халыққа білім беру ісінің, соның ішінде Қазақстанның бүкіл аумағында орыс-қазақ мектептерінің (ол кездегі құжаттарда — орыс-қырғыз және орыс-туземдік) кең желісін құруға кейбір дәрежеде жағдайлар жасады.¹²

XX ғасырдың басында Халық ағарту министрлігі мектептер мен медреселерге тікелей бақылау жасау міндетін де өз қолына алды, бұл орайда Министрлік қызметтің ұйымдастыру нысандарына ғана араласады деп көрсетті, алайда бұл бүркеніш ғана болатын. Іс жүзінде үкімет те, жалпы үстемдік етуші топтар мен таптар да Ресей жүргізіп отырған бүкіл конфессионалдық саясатқа өте байсалды қарады. Бұл бақылау үшін губернаторлардың міндетіне күнделікті тұрмысқа, жүріс-тұрысқа, шетелдік төлқұжат беруге, кітаптар мен мерзімді басылымдар басып шығаруға байланысты барлық мәселелерді қадағалау міндеті енгізілді, мұның өзі конфессионалдық қызметті үкіметке толық бағындыруға әкеп соқты. Сонымен бірге мұсылман қауымдары басшыларының өздері өкімет орындарымен ынтымақтастық нысандарын табуға тырысты. Мәселен, XIX ғасырдың 80-жылдарының өзінде-ақ Түркістан мұсылман қауымдары қайраткерлерінің бірі Түркістанның генерал-губернаторы Кауфманға былай деп жазған: «Жаңа мектеп ең алдымен пайдалы болуға тиіс. Онда ұстанылатын заңдар өмірде пайдалы, оған қолданылатын болуға тиіс».¹³ Яғни дәстүрлі білім беру ісінің нақ толық, бақылаудағы жүйесі XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында орныға бастаған жаңа ықпалға, жаңа принциптер мен нысандарға түрткі салды. Жаңа әдіспен оқытатын мектептер ұйымдастырыла бастады. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстанда неғұрлым қалың бұқараға білім беру конфессионалдық мектептер арқылы жүргізілді, өз кезегінде ол, атап өтілгеніндей, жәдидшілдік ерекшеліктерімен реформаланды, сөйтіп, мұсылмандық ағарту ісіне зайырлы оқыту элементтерінің неғұрлым кеңінен енгізілуі, мәдени мұраға неғұрлым либералдық көзқарас, сонымен бірге Осман империясына неғұрлым кең көлемде бағдар алу М. И. Ильминскийдің ресми мектебі тарапынан өршеленген қарсы әрекет туғызды. Ол былай деп жазды: «Бақшасарайда Гаспиринский: біріншіден, Ресей империясының мұсылман бодандары арасында мұсылмандық негізде еуропалық оқу-ағартуды тарату, мұсылмандық мұраттарды еуропалық білім беру арқылы қолдау, екіншіден, Ресейдегі барлық сан миллиондаған ала-кұла және әр түрлі тілдегі мұсылман халқын біріктіру мен топтастыру мақсатын көздеп отыр».¹⁴ Нақ Ильминский мектебі жәдидтік реформаны өте қауіпті деп білді. Ол бұратаналар ортасына империяда жалпы қабылданған мұсылманша білім беруге қарама-қарсы идеялар мен әдістердің енгізілуінен қауіптенді.

Өлкедегі оқу-ағарту ісін ұйымдастырушы ресми органдар бірінші кезекте бүкіл мұсылманша білім беру ісін бірыңғай оқу жоспарына келтіру және түгелімен бір ізге түсіру, бұл орайда зайырлылық пәндерге көңіл бөлу қажет деп санады. Мұсылманша білім беру кадрлары мәселелеріне зор көңіл бөлінді, оның үстіне оқу орындарының бір бөлігі зайырлы білімі бар мұғалімдер даярлауға бөлінуге тиіс болды. Сонымен бірге оқу округтері мен Оқу-ағарту министрлігі инспекторлардың назарын оқытудың ерекше әдістерін енгізуге аударды, оның енгізілуі де мұсылман халқын белгілі бір дәрежеде үкіметтің саясатын қолдау жағына тартуға тиіс болатын. Мұсылман мектебін қажетті саяси арнаға салып, бірте-бірте соған бағындыру өте жиі ұсынылды. Жәдидтік қозғалыс арқасында, мектептерді материалдық жағынан қамтамасыз ету туралы да мәселе қойылды, бұл орайда материалдық қара-

жатпен жеке қайырымдылық есебінен немесе мұсылман қоғамдары есебінен қамтамасыз етуге зор көңіл бөлінді. Мұсылман мектептерінде, шын мәнінде конфессионалдық мектептерде бірте-бірте еуропалық білім беру элементтерінің енгізілуіне тиіс болғанына нақ жәдидтік қозғалыс себепші болды. Бұған қарама-қарсы, ресми насихат жаңа әдісті мектептердің қызметін және тұтас алғанда білім беру ісін шектеуге ұмтылды, ал революциялық оқиғалардан кейін оларды кең көлемде енгізуге бейімдік ерекше күшті байқала бастаған еді. Мәселен, Петербургте өткен ведомствоаралық кеңесте: «Медреселердің жалпы білім беретін пәндерді күшейту жағына және конфессионалдық діни оқу мектептері түрінде ұлттық жалпы білім беретін мұсылман оқу орындарын құруға бейімделуіне жол беруге болмайды», — деп атап өтілді.¹⁵

Сонымен бірге мұсылманша білім беру ісі мен жәдидтік бағыттың қызметіне қатаң шектеу қойылған жоқ. Бұл жағдай мұсылман мектептерінің мейлінше дербес жұмыс істеуі мен олардың санының тез көбеюіне әкеп соқты. Мәселен, 1907 жылы Жетісу облысында жалпы саны 15 болатын «орыс-бұратаналық» мектептерінде 222 оқушы, ал 243 мұсылман мектебінде 6076 оқушы оқығаны атап өтілген.¹⁶ Мұндай жағдай Ішкі істер министрлігі мен жергілікті өкімет орындарын қатты толғандыра бастады, нақ сондықтан құпия нұсқауда «...Түркістан өлкесінің барлық облыстарының уезд бастықтары, халық училищелерінің учаскелік приставтық инспекторлары жергілікті халықтың ойлау жағдайын, көңіл күйін және оның өмірінің діни-тұрмыстық қалыптасуын, оның жаңа әдісті мектептерге көзқарасын суреттейтін мәліметтер жинау қажеттігі туралы» анықтама берілді.¹⁷

Қазақстанның барлық түкпірлерінен жаңа әдісті мектептерге өкімет орындарының теріс көзқараста екені туралы мәліметтер түсіп жатты. Өкімет орындары біртіндеп олардың қызметіне бақылауды күшейте бастады. Нақ сол Жетісу облысында хабарламалардың бірінде жаңа әдісті мектептердің ресми өкімет орындарына өте зиянды екені былай деп тура көрсетілген: «Дала өңірінде қазақ халқына арналған көшпелі мектеп-үйлер ашу орыс мемлекеттігінің мүдделерінен аулақ жатыр. Келушілер қазақтар арасында таза қазақ тілінде Уфа мен Қазанда басылып шыққан зиянды бағыттағы кітапшалар таратады. Кітапшалар арасындағы белгілері: «Оян, қазақ!», «Тұр, қазақ!» және «Маса» деген мысалдар жинағы».¹⁸ Бұл кітапшалардың авторлары белгілі зиялылар Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов және Ахмет Байтұрсыновтар болатын, олар сол кезде-ақ Қазақстанның шалғайдағы басқа аудандарына жер аудару түрінде сотталып, аса қатаң жазаға тартылған еді. Нақ сол хабарламада «қазақтардың пайдалануындағы жер мөлшерінің кемігені көрсетіліп, аграрлық мәселе қозғалады» деп атап өтілген.¹⁹ Сонымен өкімет орындары жаңа әдісті мектептердің қызметін өлке дамуының саяси мәселесімен тікелей байланыстырды.

Мұндай сипаттағы хабарламалар бүкіл Қазақстан бойынша сирек болған жоқ. Соның салдарынан Жетісу облысының губернаторы Фольбаум оқу бастығының рұқсатынсыз конфессионалдық мұсылман мектептерін ашуға тыйым салды.²⁰ Алайда жаңа әдісті мектептер өзіне жол таба берді, өйткені халықтың негізгі көпшілігі, соның ішінде ауқатты емес бұқара да оларды өздерінің ұлттық мүдделерін нығайтудың пәрменді құралы

деп білді. Осыған байланысты Жетісу облысының губернаторы бұл жөнінде былай деген: «...мен жергілікті халыққа арналған жаңа әдісті мектептерді де ашып, бұл мектептердің курсына жалпы білім беретін пәндерді енгізуге әбден-ақ болады деп түсінемін, бірақ мұндағы міндетті шарт бұл мектептер инспекторларға толық бағынышты болып, белгілі бір ережелер бойынша ұйымдастырылуы, әбден айқын жоспарлары мен бағдарламалары болуы, оларда тым болмағанда бірінші жылы өз тілінде (ана тілінде) оқытылуы керек».²¹ Мәселенің бұлайша қойылуы үкіметтің бұлталаққа салуы ғана болатын. Мұрағат құжаттары жергілікті жерлердегі өкімшіліктің мәселенің бұлайша қойылуымен келіспегенін дәлелдейді, мәселен, Верный қаласындағы халыққа білім беру ісінің көрнекті қайраткері Шабельников 1911 жылы былай деп жазған: «Верный мектебіне келетін болсақ, бұл — тұтас орыс организміндегі бітеу жара. Бұл мектеп Ресейдің болашақтағы азаматтарын тәрбиелемейді, қайта, керісінше істейді. Оның қабырағасынан пайдасыз ғана емес, сонымен қатар зиянды элементтер шығады, өйткені Түркия тарихын оқып тәрбиеленетін жастар орыс мемлекетін жарылқай қояды деп санау қиын. Балалар Ресейдің өткенімен мүлде таныс емес, орыс тарихын оқымайды. Одан өздеріне керекті кезең — татарлар билеп-төстеген кезең ғана алынады. Мектеп оқушылары орыс патшалары туралы ешнәрсе білмейді, оның есесіне түрік сұлтандары туралы көп біледі. Мұның бәрі кездейсоқ сәйкес келушілік емес, қайта ойластырылған, белгілі бір мақсаттарға жетуге бағытталған нәрсе».²² Жаңа әдісті мектептер нақ сол халық санасын оятуға бағытталды, бірақ олардың жұмысында кемшіліктер де көп болды. Солардың бірі осы бағыттың көптеген қайраткерлерінің ресми өкімет орындарының шылауында болуы еді, сондықтан бұл бағыттың қолданылуы түгелдей үкімет талабына бағындырылып, тар аяда жүргізілді, мұны жәдидтік мектептер үшін оқулықтар шығару дәлелдейді. 1909 жылы Ташкент орыс-бұратаналық мектебінің мұғалімі С. Азизов 2000 дана таралыммен «Бастауыш мұғалім» деген оқулық шығарды, ал 1914 жылы оның 2200 дана болып екінші басылымы жарық көрді, нақ сол жылы Ғали Калинин сол оқулыққа хрестоматия шығарды, олар жаңа әдісті мектептерде кеңінен қолданды.²³ Бұдан сәл бұрын Зайсандағы халыққа білім беру ісі бастамашыларының бірі А. Құрманбаев «Киргизская степная газетада»: «...Алтынсариннің ізімен жүріп, ол бастаған істі — қазақ тілінің ережелерін жазып, тәртіпке келтіру керек» деп жазды.²⁴ Араб-парсы тілдерінен кірген сирек қолданыстағы сөздері көп қазақ тілінің архаикалық жағдайы орыстандыру саясаты үшін мейлінше маңызды болды, ал орыс тілін бірден енгізудің де халық арасында келеңсіз әсері болуы мүмкін еді. Н. Ильминский патшалық өкімет орындарының «...бұратананың орысша сөйлескенде шатысып, ұялатын, орысша едәуір көп қате жіберіп жазып, губернатордан ғана емес, бөлім бастықтарынан да қорқатын» болуын іштей тілейтіні туралы қысқаша жазған.²⁵ Сонымен ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамында халықтың қалың бұқарасы үшін және еуропалық деңгейде білім алу үшін жарамды болатын қазақ жазуының реформасы басты проблемалардың бірі болды. Бұған жаңа әдісті мектептер және тұтас алғанда, жәдидшілдік қозғалыс себепші болған еді. Халыққа білім беру ісін дамытуға ықпал жасайтын басқа оқу орындары техникалық және ауыл шаруашылық саласындағы мектептер

болды. Оқу-ағарту министрлігі «Өнеркәсіп училищелеріндегі негізгі ережелер мен қағидаларды» 1888 жылы-ақ бекіткен болатын. Империяның орталық аудандарында әр түрлі училищелердің құрылуы 80-жылдардың аяғы – 90-жылдардың басына тұстас келеді. Алайда бұл желі ХХ ғасырдың басында да баяу өсті. Оқу-ағарту министрлігі бастауыш училищелерде қол еңбегі оқытылатын сыныптар ашу туралы қаулы қабылдайды. Мұндай сыныптар Қазақстанда да ашыла бастады, алайда олар аз болды. Торғай облысында 1903 жылы мектептерде небәрі 4 қолөнер бөлімшесі мен қол еңбегінің бір сыныбы болды, Ы. Алтынсарин ашқан 3 қыздар мектебінде қолөнері оқытылды. Жетісу облысының мектептерінде 3 қол еңбегі сыныбы, 2 қолөнер бөлімшесі және қолөнерін үйрететін 7 сынып жұмыс істеді. Бұл бөлімшелердің бәрі қазына есебінен ашылды, сондықтан да Қапал уезінің бастығы былай деп жазған: «Уездің алуан түрлі қолөнершілерге кедейлігі сонша, мектептерде қолөнер жабдықтарын енгізу сөзсіз қажет, әрбір мектеп жанында қолөнер сыныптары болуы керек, бірақ халықтың өте кедейлігі және сыныптардың толық болмауы себепті биылғы жылы қолөнер бөлімшелерін ашу көзделген жоқ».²⁶

Оның үстіне, жаңадан ашылып жатқан қолөнер бөлімшелері мен қол еңбегі сыныптары негізінен орыс халқын қамтыды. Ал оларда оқитын қазақтар сирек кездесетін. Мұрағат құжаттарында С. Меңдешевтің Бөкей Ордасында осындай училище ашу керектігі туралы өтініші бар, мұнда ол қазақ халқы үшін қажетті қолөнер туралы жазған.²⁷ ХХ ғасырдың басында мектептерді бірсыпыра кәсібилендіру байқалды. Мәселен, Торғай және Қарабұтақ екі сыныпты орыс-қазақ училищелерінде етікшілік және тігіншілік істері үйретіле бастаған. Ал Қостанайда «Қазақ ауылдары мен қазақ халқының қажеттеріне сәйкес» тігіншілік ісі оқытылды.²⁸ Оқытудың бұл түрі бойынша бағдарлама өте қарапайым болды, мәселен, олардың бірінде былай деп жазылған: «Етікшілік құрал-саймандарымен және оларды түрлі жұмыстар кезінде пайдаланумен таныстыру. Етікшілік материалдарының атауы – олар қашан және қайда қолданылады. Етіктің табаны, өкшесі, ұлтанын дайындау және тігумен таныстыру». Бұл орайда көрнекілік жеткілікті болуы үшін сыныпқа етіктер қойылған.

1910 жылдан кейін, қолөнер бөлімшелері туралы мәселе облыстардың халыққа білім беру жөніндегі арнаулы кеңестерінде тыңдалып, оның үстіне халық санының тез өсуі мен басқа да факторлар қолөнерді үйрететін сыныптардың мектептерде кеңінен енгізілуіне себепші болды. 1917 жылдың басына қарай өлкеде 31 қолөнер училищесі болды, ал 257 бастауыш мектепте қол еңбегі сыныптары жұмыс істеді.

Ауыл шаруашылық мектептеріне біршама көбірек көңіл бөлінді. Өлкенің көптеген әкімшілері ауыл шаруашылығына бейімдеп оқыту қажет екенін көрсетті, алайда ешкім тиісінше көңіл бөлмеді, өйткені ол арнайы қаражатты қажет ететін еді. Сөйтіп қоныс аудару, олардың 1907 жылдан кейінгі ағылуы туралы мәселе өте өткір қойылған кезде ғана ауыл шаруашылық мектептерін ашуға әрекеттер жасалды, бірақ олардың дені ашылмаған күйінде қалды. Ауыл шаруашылық мектептеріне көбінесе қазақ балалары алынды, оларда ауыл шаруашылығының негіздерімен бірге жалпы білім беретін пәндер өткізілді. Пәндерді оқыту кезінде негізінен оларды іс жүзінде қолдануға көңіл бөлініп, шаруашы-

лықты жүргізу мәселелеріне онша мән берілмеді. Ауыл шаруашылық мектептерінің оқушылары шын мәнінде бай қожалықтарға сауатты жұмыс күшін беріп отырды. Нақ осы жылдарда жергілікті жерлерде қалың бұқараға білім беру жөніндегі бастамашылық өсе түсіп, өмірдің әр түрлі проблемалары, сондай-ақ халық бұқарасының сауатын ашу мәселелеріне аса зор көңіл бөлінді. Мәселен, белгілі қоғам қайраткері В. Н. Каллаур 1886 жылдың басында Н. И. Гродековке былай деп жаны аши отырып жазған: «Сарықман кентінің тұрғындары өткен жылдың қараша айында өздерінің көшпелі мектебін ұйымдастырды. Олар мүлде босатылған солдат Семибратовты мұғалім етіп қабылдады, ол әрбір оқушы бала үшін тиын-тебен алып, мектеп орналасқан, жалдап алынған үйшікте тұрады, ал тамақты күніне балалары оқитын әр үйден кезек-кезек ішеді — барлығы 18 бала оқиды».²⁹ Бұдан кейін Н. И. Гродеков бұл мектепке жазу құралдарын беріп көмектескен.

XX ғасырдың басында зиялылар салауаттылық қоғамдары мен халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі қоғамдардың ашылуы туралы шешімді зор ықыласпен қарсы алды. Мәселен, Семей облысында халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы — Ресей географиялық қоғамының белгілі қайраткері Б. Г. Герасимов,³⁰ халықтың салауаттылығы туралы қамқоршы комитеттің мүшесі Е. П. Михаэлис болды.³¹ Лекторлар арасында да Ресей географиялық қоғамының қайраткерлері көп еді. Нақ сол Семейде В. Н. Белослюдов, В. С. Усов, Н. Я. Коншин және басқалар халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі комитетте лекторлар болды. Қазақстандағы халыққа білім беру ісі тарихының кейбір онша мәлім емес жақтары мен оның негізгі бағыттары осындай.

2. ҒЫЛЫМИ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ҚОҒАМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

1861 жылғы реформадан кейінгі Ресейдің әлеуметтік-экономикалық дамуы тез қарқынмен алға басты және сондықтан күн тәртібіне отарлық шет аймақтардың байлықтарын игеру, олардың ресурстарын зерделеу мен зерттеу мәселелері қойылды. Мұнда Орыс географиялық қоғамына едәуір мән берілді. 60-жылдардың өзінде-ақ оның Орынбор бөлімін ашу туралы мәселе қойылды. Орынбор генерал-губернаторы бөлім ашудың практикалық пайдасын көздей отырып, 1867 жылдың басында ішкі істер министріне былай деп жазды: «Мысалы, көп жерлерден белгілері табылса да, тас көмір кен орындарының болуы белгісіз, дала өңіріндегі егіншіліктің, демек, отырықшылықтың жағдайлары мен көлемінің мүмкіндіктері белгісіз. Оның бер жағында мәселелер және өте елеулі мәселелер туындап отыр, оларды шешу кезінде өлкені егжей-тегжейлі ғылыми зерттеудің кемшіліктері сөзсіз дерлік қателерге ұрындырады».³²

Елдің шығыс аудандарын, бірінші кезекте Сібір мен Қазақстанды игеруден кейін Батыс Сібір бөлімі ашылды. Омбыда Батыс Сібір деп аталатын бөлім ашу туралы өтінішті орталық қоғамға Дала өлкесінің генерал-губернаторы Н. Г. Казнаков жазды. Ол 1877 жылғы 30 шілдеде сол кезге дейін-ақ Омбыда болған Императорлық орыс географиялық қоғамының кейбір толық мүшелеріне өзінің арнайы Батыс Сібір бөлімін құру туралы өтініш

жасағанын хабарлады. Бұл өтініш «аса жоғары мархабатқа ілігіп», бөлімге жыл сайын 2 мың сом алып отыруға рұқсат етілді.³³ Кейіннен бөлім туралы ереже бекітіліп, ол өзінің ғылыми жұмысын бастады.

XIX ғасырдың аяғында Орыс географиялық қоғамының Түркістан бөлімі ашылды. 1895 жылдың аяғында Түркістан генерал-губернаторы А. Б. Вревский Императорлық орыс географиялық қоғамының алдына оның Түркістан бөлімін ашу туралы өтініш жасады. Сөйтіп 1896 жылғы 20 мамырда «аса мәртебелі жарлық» берілді.

XIX ғасырдың аяғында қоғамның көптеген көрнекті өкілдеріне жергілікті жерлердегі бөлімдердің де кең-байтақ Қазақстан кеңістігін зерттеу жөнінде алға қойылған міндеттерді атқара алмай отырғаны белгілі болып, күн тәртібіне бөлімдер құрамында бөлімшелер ашу туралы мәселе қойылды. Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің ашылуы осылайша дайындалды. Өлкені зерттеу ісіне қосқан үлесі, сондай-ақ, өзінің ғылыми-практикалық жұмысы бойынша ол Қазақстанның шығысындағы аса ірі ғылыми мекемеге айналды. Бұған, біріншіден, айдауда жүрген зиялылардың көптеп шоғырлануы ықпал етті; екіншіден, Семейдің өлкедегі ірі экономикалық және мәдени орталыққа айналуы себеп болды.

Бұл жөнінде Семей облысының губернаторы А. Карпов Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі төрағасының атына жолдаған хатында 1898 жылдың өзінде-ақ жазған болатын.

1902 жылдың көктемінде Семей бөлімшесі ашылды: «Губернатордың ұсынысы бойынша, статистика комитетінің хатшысы Н. Я. Коншин бөлімшенің құрылуы туралы жазбасын оқып берді».³⁴ Бұл жазбасында Н. Я. Коншин «білім үшін жүргізген жұмысына қоса, Сібір бөлімі жергілікті өмірдің әр түрлі мәселелері мен қажеттеріне де сергек карап, олардың шындық пен ізгілік мүдделерінде шешілуіне әрқашанда жәрдемдесуге тырысты...» деп атап өтті.³⁵ Семей бөлімшесі облыстың әскери губернаторының өкімімен 1902 жылғы 31 наурызда ашылды.³⁶

XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Жетісу облысы елеулі рөл атқара бастады, бұл бірінші кезекте, облысқа қоныс аударушылардың көптеп ағылып келуіне, сондай-ақ оның әлеуеттілік мүмкіндіктеріне байланысты болды. Осындай жағдайларда кең-байтақ облыстың экономикасын, тұрмысын, геологиясын, географиясын және т.б. жүйелі түрде ғылыми-қолданбалы тұрғыдан зерттеу Орыс географиялық қоғамы қызметінің саласында алғашқы орындардың біріне шығып, соған байланысты Жетісу бөлімін ашуға әрекеттер жасалды. Семей бөлімшесінің жандана түсуі, бірінші кезекте, сол кезеңдегі Қазақстанның шаруашылық және саяси өмірінде Дала өлкесінің де, облыстың да рөлі артуымен байланысты. Семей облысында белсенділігі арта түскен демократиялық элементтер де аз рөл атқарған жоқ. XX ғасырдың басында, әсіресе, 1905–1907 жылдардағы революциядан кейін Жетісу облысында Орыс географиялық қоғамының нақ сондай белсенділік көрсетуі байқалады.

Ғылыми іздестіру жұмыстарын жүргізген көптеген ғалымдар Географиялық қоғамның жұмысынан қол үзбеді. Негізінен алғанда, бұлар географтар және басқа да жаратылыстану ғылыми пәндерінің өкілдері болатын. Олар география ғылымының одан әрі дамытылуына және сол кездегі жаратылыстанудың жалпы ағынында, оны мамандандыру мен

ой елегінен тереңдете өткізуге жәрдемдесті. Зерттеулердің жүйелілігі, сондай-ақ зерттеу жұмыстарының негізгі кезеңдері бағдарламалармен және нұсқаулықтармен белгіленді. Бағдарламалар мен нұсқаулықтарды жасауға елдің таңдаулы ғылыми күштері тартылды және олардың Орыс географиялық қоғамының мүшелері ғана болуы міндетті емес еді. Революцияға дейін өмір сүрген бүкіл кезең ішінде қоғам таралымы жөнінен де, ғылыми ізденістердің алуан түрлі болуы жөнінен де көп мөлшерде бағдарламалар мен нұсқаулар таратты. Көптеген бағдарламалар мен нұсқаулар 1500, ал кейде 6000 данаға дейін жететін таралыммен таратылды. Олар ауыл зиялыларына түсінікті тілде жазылды. Ал сонымен бірге олар өз кезіндегі ғылыми жетістіктер деңгейінде жасалып, елдің әр түрлі мекендеріне жіберілді. Орыс географиялық қоғамының тікелей өнімі деп саналған бағдарламалар мен нұсқауларға қоса, басқа қоғамдардың Географиялық қоғамның қайраткерлері қатысқан бағдарламалары мен нұсқаулары кеңінен таралды. Мысалы, 1917 жылға дейін бірнеше рет басылып шыққан «Саяхатшыларға арналған анықтамалық кітапша» сондай болды. ХХ ғасырдың басында бұл басылымдар географияның көптеген мәселелері бойынша таңдаулы деп есептелді. Тәжірибелі саяхатшы және зерттеуші Л. С. Берг 1907 жылы: «...СПб. Жаратылыстанушылар қоғамы шығарған... табиғи-тарихи коллекциялар жинақтарының ең таңдаулы нұсқауларын басшылыққа алыңыздар», — деп ескерткен.³⁷

ХІХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап 1917 жылға дейін Қазақстанды тікелей географиялық, биологиялық және басқа зерттеулер жөнінде көптеген нұсқаулар мен бағдарламалар жасалды. Мәселен, «Көшпелі құмдардың сипаты мен таралуын зерттеуге арналған нұсқауды» (СПб., 1888) біріккен математикалық география және физикалық география бөлімшелері жанындағы И. И. Стебницкий, И. В. Мушкетов, С. Ю. Раунер, Н. А. Соколов, М. А. Рычкаев, Ю. М. Шокальский мүше болған комиссия жасады. Нұсқауда Қызылқұмды зерттеу ерекше айтылған: «...ал өсімдіктер жинаған кезде оның құм төбенің немесе шұңқырдың қай жерінен алынғанын көрсетіп, ғылыми және жергілікті атауларын келтіру, сондай-ақ, бұл өсімдіктердің жергілікті тұрғындар шаруашылығындағы маңызы көрсетілуі керек».³⁸ 1888 жылы «Саяхат кезінде метеорологиялық ескертпелер мен байқауларды жүргізуге арналған нұсқау» шығарылды. 1891 жылы «Барометрлік байқаулардың көмегімен биіктікті анықтауға арналған нұсқау» жарияланды, оны құрастырған Б. Средневский, редакциялаған А. Тилло (СПб., 1891). Бұл нұсқауда: «Еуропалық Ресейдің де, Сібір мен Азия иеліктерінің орасан үлкен кеңістігінің де көптеген жерлері бедері жөнінен тым аз зерттелген», — делінген.³⁹

Қоғам өмір сүрген бастапқы кезеңде Ресейдің орыс емес халықтарының этнографиясын зерттеу жөнінде бағдарламалар жасауға әрекет етілді. «Халықтық заңдық ғұрыптарды жинауға арналған бағдарлама» солайша жасалды.⁴⁰ Оны этнография бөлімшесі жанынан құрылған Халықтық заңдық ғұрыптарды жинау комиссиясы дайындады: «...сол Қоғамның этнография бөлімшесінің төрағасы М. В. Калачевтің бастамасымен және П. А. Муловтың қызу қатысуы арқылы 1864 жылы заңдық ғұрыптарды жинауға арналған бағдарлама жасалып, зерделенді».⁴¹

Бағдарламада: «...қолайлы жағдайлар болғанда Ресей шегінде тұратын бұратаналар тұрмысының тайпалық ерекшеліктерін де көрсеткен жөн болар еді» деп атап айтылған.⁴² Онда Ресейдің оған кіретін халықтарды зерттеу жөніндегі ғылыми топтары ден қоятын барлық тұрмыс ерекшеліктеріне баса назар аударылды. Барлығы 425 сұрақ өзірленді. Ол 1889 жылы қайта шығарылды, сонымен бірге қайта өңделді. Бағдарламада жеке адамның да, тұтас алғанда қауымның да өмірінің барлық жақтары қамтылды. Бұл бағдарлама орыс емес халықтардың әлеуметтік, экономикалық және тұрмыстық жағдайларын 20 жылдан астам уақыт бойы қамтып келді. ХХ ғасырдың басында Ресей бұратаналарының әлеуметтік және экономикалық жағдайына деген ғылыми ынта-ықылас тағы да өсе түсті. Осыған байланысты 1914 жылы Этнографиялық карталар жасау жөніндегі комиссияның сауалдама сұрақтары, ал 1915 жылы «Ресейдің тайпалық картасын жасау жобасы» жарияланды.⁴³ 1917 жылы С. Ольденбургтің басшылығымен «Тайпалық карталар жасау жөніндегі нұсқау» жасалды, онда былай деп атап айтылды: «Қолданымдағы тайпалық карталарды... Орта Азия үшін және Сібір үшін масштабы бір дюймде 40 шақырым болатын етіп, жеке парақтар және екі жиынтық тайпалық карта шығару жобаланды. Сібір мен Орта Азияға арналған екіншісінің масштабы – бір дюймде 100 шақырым».⁴⁴ 1912 жылы көрнекті этнограф және Орыс географиялық қоғамының мүшесі Л. Я. Штеренбергтің лекциясын тындаушылар оның лекциясы бойынша «Этнографиялық материалдар жинауға арналған нұсқау» дайындады, ол кейін қазақтардың және басқа да азиялық халықтардың этнографиясын зерттеу ісіне елеулі үлес қосты.⁴⁵

Қоғам қызметінің аса маңызды бөлігі экспедициялық жұмыс болды. «Географиялық Қоғам көп мөлшерде ұйымдастырып, өткізген экспедициялар орыстың география ғылымын дүние жүзіне әйгілі етті».⁴⁶

Тұтас алғанда, Қазақстанның табиғатын зерттеу жөніндегі экспедициялар орталық қоғам тарапынан да, жергілікті бөлімдер тарапынан да өте көп ұйымдастырылды. Қарастырылып отырған тақырыпта Орыс географиялық қоғамының экспедициялық қызметін жалпы түсіну үшін зор ғылыми маңызы болған жекелеген экспедицияларға ғана тоқталып өту қажет. Қоғамның ірі экспедицияларының бірі – И. В. Игнатъев пен А. Н. Красновтың Тянь-Шаньдағы Хантөңірі ауданына экспедициясы. 1884 жылы П. П. Семенов-Тян-Шанский Г. А. Колпаковскийге нақ Хантөңіріні және оған жапсарлас жатқан аудандарды зерттеу қажет екендігі туралы өтініш жасады.⁴⁷ Г. А. Колпаковскийге И. В. Мушкетовтің 1885 жылғы 22 мамырдағы хатында да нақ сондай өтініш айтылды, бұл хатта ол «...Хантөңірінің тамаша таулары тобын зерттеуді өзіңіздің назарыңыздан қағыс қалдырмауды аса құлдық ете отырып өтінемін» деді.⁴⁸

1887 жылдың мамырында Верныйда жер сілкінісі болды, оны жергілікті жерде зерттеумен И. В. Мушкетов айналысты. Экспедицияның құрамына кен инженерлері Ф. И. Брусницын мен И. В. Игнатъев, сондай-ақ М. Н. Лямин, Э. А. Штединг, топограф П. А. Рафилов, фотосуретші С. Ф. Николай және суретші Н. Г. Хлудов кірді. Экспедиция 1887 жылы жер сілкінісі болған кең ауданды зерттеді. И. В. Игнатъев Верныйдан Қапалға және Сергиопольге дейінгі солтүстік жақтағы, Ф. И. Брусницын – шығысқа қарай Верныйдан Құлжаға дейінгі, М. Н. Лямин мен Э. А. Ште-

динг Ыстықкөлдің жағалауын қоса, Верныйдың батыс жағындағы аумақты зерттеп шықты. Топографтарға жергілікті жерді суретке түсіру жүктелді. И. В. Мушкетовтың өзі Верныйдан Ыстықкөл жағындағы кең ауданды және кері қарай Қарақол қаласы мен Шелек өзені арқылы Верныйға қарай зерттеп шықты. 1887 жылдың қарашасында экспедицияның алдын ала жасаған есебі табыс етілді, ал түпкілікті есеп 1890 жылы жарияланды.

Экспедицияның ғылыми жұмыстарының ең басты тұжырымы И. В. Мушкетовтың Түркістандағы жер сілкінісі тектоникалық деп сипаттауы болды. Осы жер сілкінісінен кейін И. В. Мушкетов сейсмологияға мықтап көңіл бөле бастады.

С. Н. Никитин басшылық еткен екінші экспедиция 1892 жылы Оралдан арғы далаға барды. Экспедиция тек қана іздестірушілік сипатта болды. Оның негізгі мақсаты темір жол құрылысы бойынша физикалық-географиялық, геологиялық, топографиялық, экономикалық және арнаулы зерттеулер жүргізу еді.⁴⁹

Экспедицияның міндеттеріне Жайық өзені, Каспий және Арал теңіздері арасындағы ұлан-байтақ кеңістікті және Әмударияны Орал қаласымен жалғастыратын темір жол салудың ықтималдығына байланысты да жан-жақты зерттеу енді.

Экспедиция 1892 жылдың бүкіл жазы кезінде жұмыс істеп, күздігүні Петербургке қайтып оралды. Экспедиция жұмысының нәтижесінде көп мөлшерде географиялық, соның ішінде палеонтологиялық материал жиналды, ал кең-байтақ аумақтың геологиялық құрылысын түсіну үшін өте көп нәрсе берді. Экспедицияның аймақтағы пайдалы қазбалар жөніндегі нәтижелері маңызды. Экспедицияның кешенділігі әрбір топтың дербес жұмыс істеуіне себепші болды. Л. С. Берг, П. Г. Игнатьев, В. С. Елпатьевский құрамындағы экспедиция 1898 жылы Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстанның көлдерін зерттеу жөнінде үлкен жұмыс жүргізді.⁵⁰

1899–1902 жылдарда Л. С. Бергтің басшылығымен атақты Арал экспедициясы жүргізілді. Арал экспедициясын Орыс географиялық қоғамының Түркістан бөлімі ұйымдастырды. 1897 жылдың аяғында-ақ бөлімнің отырысында Арал теңізінің рөлі және оны зерттеу қажеттігі: «Өлке үшін экономикалық маңыздылығы жағынан Арал теңізі Орта Азия ойпатының көлдері арасында бірінші орын алады», — деп анықталған болатын.⁵¹

1901 жылы ғылыми зерттеулердің алғашқы кезеңі аяқталды. 1906 жылы Л. С. Берг теңіздің шығыс жағалауында болып, геологиялық және зоологиялық материал жинады. Бұл материалдарды өңдеуге көрнекті ғалымдар тартылды. 1901 жылы Л. С. Берг Н. Г. Маллицкийге былай деп жазды: «Егер бұл істі ақырына дейін жеткізе алсақ, бұл ұлы іс болады және орыстың көлдері мен теңіздерінің бірде-бірі Арал теңізі сияқты мұқият зерттелмес еді. Барлық материалдар ең сенімді белгілі мамандар мен білгірлерге берілді».⁵² Экспедицияның нәтижелері жалпы көлемі 95 баспа табақ болып жарияланды.

Арал экспедициясы аяқталған бойдан Балқаш экспедициясы ойластырылды. Орталық қоғамға жолдаған хатта былай делінген: «Болашақта 1903 жылы Балқаштың физикалық географиясы мен гидрологиясын зерттеу үшін экспедиция ұйымдастыру ойластырылып отыр. Бұл бассейнді

алыстығы және жорамалданып отырған жұмыстың күрделілігі едәуір көп шығынды талап етеді, оған Түркістан бөлімінің шағын бюджетінің шамасы келмейді. Жарты ғасырдан астам уақыттан бері бірде-бір жаратылыстанушы барып көрмеген және гидрогеологиялық жағынан мүлде беймәлім бұл алапты зерттеу ынта-ықылас туғызып отырғанын ескере келіп, Түркістан бөлімі Императорлық орыс географиялық қоғамы бұл іске тілеулестікпен қарайды және материалдық жағынан көмек көрсетуден бас тартпайды деп сенім білдіре алады. Қоғамның толық мүшесі Л. С. Бергке тапсырылған Балқаштағы жұмыстарды 1903 және 1904 жылдарда жүргізу ойластырылып отыр. Гидрогеологиялық жұмыстармен бір мезгілде астрономиялық пункттерді анықтай отырып, Балқаш жағалауын суретке түсіруді жүргізу көзделуде». ⁵³ Арал экспедициясы сияқты Балқаш экспедициясының да зор ғылыми маңызы болды. Нақ осы экспедициялар деректерінің негізінде Л. С. Берг географияның жаңа саласы — лимнологияға негіз етілген түсінікке келді. Көлдердің жағалаулары мен өздерін іргелі зерттеу, сондай-ақ, Арал және Балқаш бассейндерінің шаруашылық қызметі мен пайдаланылу мүмкіндіктерінің мәселелері ғалымдарды өз заманына сай көзқарасқа келтіреді. 1902 жылы В. В. Сапожников Жетісуға саяхат жасады. Экспедицияның маршруты бес айға есептелді және Балқаш көлінен Ыстықкөл өңірі мен Жоңғар Алатауына дейінгі, кең-байтақ аумақты қамтыды. Экспедиция құрамына Берлин географиялық қоғамының мүшесі Н. Фридрихсен және мұғалім В. Ф. Семенов енді. ⁵⁴ 1904 жылы В. В. Сапожников Жоңғар Алатауын және Балқашқа құятын өзендердің бассейнін зерттеп шықты, Жетісуға өзінің өсімдіктер және жануарлар дүниесі бар жеке аудан ретінде толық сипаттама берді.

Сол арқылы В. В. Сапожников іргелі географиялық-ботаникалық жаңалықтардың бірін ашты. Оған дейін Жетісу негізінен Түркістанның географиялық және әкімшілік бір бөлігі ретінде қарастырылып келген еді. Бұдан кейін В. В. Сапожников Жетісуға 1912–1913 жылдарда тағы бір рет келді.

С. Е. Дмитриевтің Верный маңындағы Алатау мұздықтарын зерттеу жөніндегі сапарлары сияқты көптеген экспедициялар ерікті түрде жасалды. Мәселен, ол Түркістан бөліміне былай деп жазған: «1902 жылғы 16 шілдеде мен Кіші Алматы өзенінің бас жағындағы (қазақша Тұйықсу) мұздықтардың топографиялық нобайын жасадым. Бұл мұздықтар мұнда 1890 жылы жұмыс істеген әскери топографтардың масштабы 3 шақырымдық картасына да енгізілмеген». ⁵⁵

Жалпы алғанда ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басындағы экспедициялық қызмет азды-көпті жоспарлы сипат алды, өз бағдарламасы болды, экспедициялар көбінесе не зерттелмеген, не аз зерттелген аудандарға жіберіліп отырды. Бұл экспедициялардың нәтижесінде кең көлемді нақты материал жиналып, ол экспедициялардың фрагменттерінен, яғни нәтижелерінен фактілердің жинақталуына және ғалымдардың зерттеушілік қызметіне қарай біртұтас дүниеге айналдырыла бастады.

ХІХ ғасырдың 70–80-жылдарында қазақ халқының қоғамдық-экономикалық өміріне: қазақтардың этникалық әлеуметтік жағдайының мәселелері бойынша Д. Беркімбаев, қазақ фольклорын зерттеу жөнінде С. Жантөрин, Николаев уезі қазақтарының әлеуметтік-экономикалық

жағдайын зерттеу жөнінде Б. Дауылбаев, казактар арасында егіншіліктің дамуы жөнінде Т. Сейдалин, казактардың этнографиясы жөнінде М.-С. Бабажанов елеулі зерттеу жүргізді.

XX ғасырдың басында көптеген казак зиялылары Орыс географиялық қоғамы жергілікті бөлімшелерінің жұмысына белсене араласты. Мәселен, Абай ортасынан шыққан көрнекті казак жазушысы Ш. Құдайбердиев Семей бөлімшесіне материалдық қолдау жасап, оның отырыстарына қатысты.⁵⁶ Сол бөлімшеде Ж. Ақбаевтың, Ә. Бөкейхановтың еңбектері басылып шықты. Ә. Бөкейханов Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің белсенді қайраткерлерінің бірі болды және Басқарушы комитетінің мүшесі болып сайланды.⁵⁷ М. Қарабаев, С. Н. Нұрмұхамедов 1897 жылғы Бүкілресейлік санақты жүргізуге қатысты.⁵⁸

Әлихан Бөкейханов Орыс географиялық қоғамында, оның Батыс—Сібір бөлімінде өзінің ғылыми ынта-ықыласын мейлінше толық көрсете білді. Мәселен, революцияға дейінгі Ресейдегі іргелі еңбектердің бірі — «Ресей. Отанымыздың толық географиялық сипаттамасы. XVIII т. Казак өлкесі» еңбегі авторларының бірі болған Ә. Бөкейханов бүкіл Ресейдің қалың оқырмандарына казак халқының тарихи өткен кезінің дұрыс көрінісін, оның мәдениетін жеткізе білді. Ә. Бөкейханов сол кездегі казак қоғамы өмірінің терең ғылыми көрінісін жасады, орыстың қалың оқырмандарын Абайдың өмірімен және қызметімен тұңғыш рет таныстырды, сол кезеңдегі орыс өмірінің проблемаларына зор түсіністікпен қарады. Бұл еңбектері, сондай-ақ мерзімді баспасөздегі казак тіліндегі көсемсөздері Ә. Бөкейхановты казак қоғамында бірден жетекші орынға қойды. «Сибирские вопросы» журналында әр түрлі мақалаларының жариялануы Ә. Бөкейхановты казак ұлттық ой-арманының озық көсемсөзшісі деңгейіне көтерді. Оның ізінше ғылыми қоғамның еңбектерінде Ж. Ақбаевтың, М. Шормановтың, басқа да бірқатар казак тілшілерінің мақалалары жарияланды. Семей бөлімшесінің өміріндегі ең елеулі құбылыстардың бірі 1914 жылғы, Абайдың қайтыс болған күніне арналған ғылыми жиналыс болды, онда Орыс географиялық қоғамына сол кезде-ақ көзге көрініп үлгірген тілшілер ғана емес, Н. Құлжанова сияқты аты онша мәлім емес еместер де қатысты. Осының бәрі казак жастарының ғылыми жұмысқа өте тез ынта қойғанын және қоғам өміріне белсене араласқанын дәлелдейді.

XIX ғасырдың аяғы — XX ғасырдың басында Орыс географиялық қоғамы мүшелерінің практикалық қызметі саяси қызметпен ұштастырылды. Бұл кезеңде Орыс географиялық қоғамының қызметінде реакциялық және демократиялық бағыттардың ара-жігі бөлінуі, зиялылар арасынан шыққан мүшелердің саяси партияларға қатысуы, сондай-ақ, Орыс географиялық қоғамын өз көзқарастарын білдіру үшін мінбер ретінде пайдалану бұрынғысынан әлдеқайда айшықтала түсті. XIX ғасырдың аяғына қарай Қазақстан да өзгерді. Ол көпұлтты өлкеге айналады. Әр түрлі әлеуметтік-экономикалық қалыптың араласып жатуы, таптар мен түрлі деңгейдегілердің болуы саяси көзқарастардың да алуан түрлілігін туғызды. 1905—1907 жылдардағы революция кезінде және одан кейін Орыс географиялық қоғамы мүшелерінің өлкенің саяси өміріндегі қызметі едәуір жандана түсті. Мәселен, 1905 жылдың қаңтарында Н. М. Сиязов бостандық туралы ойлар айқын айтылған баяндама жасап,⁵⁹ ал Ә. Бөкей-

ханов баяндамашының жалпы ой-пікірін қолдады. Бұл оқиға кеңінен жария болды. Ж. Ақбаевтың Қапалға жер аударылуына байланысты Ә. Бөкейханов пен Ж. Ақбаев белсенділігінің арта түскенін атап өту қажет.⁶⁰ Өлке өкімшілігінің құжаттарында олар сепаратизмі үшін айыпталған. Орыс географиялық қоғамы мүшелерінің саяси көзқарастары олардың ғылыми еңбектерінен, жазысқан хаттарынан, сөйлеген сөздерінен айқын көрінеді. Қазақ халқының тарихи өткенін зерттеу жөнінде Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы зор жұмыс атқарды. ХІХ ғасырдың аяғында Ресейдің 29 губерниясында ғылыми мұрағат комиссиялары құрылды. Олардың негізгі міндеті өлкенің тарихы бойынша мұрағат деректемелерін жинап, жүйеге келтіру болатын. Сонымен бірге олардың міндетіне губерниялардың аумағына археологиялық зерттеу жүргізу кірді. Сондай-ақ мұрағат комиссияларына «жергілікті жағдайлар бойынша өзінің тікелей міндетіне қарамастан, елдің басқа да кез келген ескерткіштерін іздеп табу, суреттеуді және түсіндіруді өз жұмыстары шеңберіне енгізу» жүктелді.⁶¹ 1881 жылы бұрынғы Орынбор генерал-губернаторлығы кеңсесінің мұрағат істерін ретке келтіру жөніндегі комиссия ретінде құрылған Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы ғылыми мекемеге айналды. Комиссияның жұмыс көлемін, мақсаттары мен міндеттерін анықтаған кезде 90 мыңнан астам істен тұратын, олардың 1/10 бөлігі ғана мұрағатқа енгізілуге тиіс болған орасан көп құжаттардың құндылығын анықтау мен сақталуын қамтамасыз ету қажет екендігі байқалды. Алайда кездескен қиыншылықтарға қарамастан, 1887 жылдың желтоқсанында 25 адамнан тұратын Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы (ОҒМК) құрылып, жұмысын бастады. Төрағасы болып П. Н. Расков, орынбасары болып Т. И. Андреев, хатшысы болып «Оренбургский листоктың» редакторы И. И. Ефимовский – Мировид сайланды. Комиссияның басты мақсаты – мұрағат істерін ретке келтіру, Орынбор өлкесінің тарихын зерттеу, археологиялық және этнографиялық материалдар жинау болды.⁶² Күрделі мәселелердің бірі комиссияны материалдық жағынан қамтамасыз ету болды, неғұрлым кең қызметке қаражат жетіспеді. Алғашқы жұмыс жылында мұрағат құжаттары тәртіпке келтірілді, онда қазақтардың тарихы жөніндегі құжаттар, өкімшіліктің өкімдері, көрші мемлекеттермен сауда және қарым-қатынастар туралы құжаттар көрініс тапты. Тұтас алғанда, істерде өлкенің алуан түрлілігі көрсетілді және өлке туралы көптеген бағалы мәліметтер комиссияның мұрағат істерін тәртіпке келтіру жөніндегі қызметінің арқасында сақталып қалды. ОҒМК қызметін ұйымдастырумен бірге ғылыми баяндамалар оқылған отырыстар өткізілді. Мысалы, олар Г. Н. Зелениннің «Перовскийдің 1831–1833 жылдардағы Хиуаға жорығы туралы, Маңғыстау түбіндегі адайлар көтерілісі туралы және оларды басу туралы», Н. Б. Ивановтың «Орынбор уезіндегі қорғандар туралы», М. Л. Юдиннің «Қазақтар. Этнографиялық очерк» деген баяндамалары. Жергілікті өлкетанушылармен бірге комиссияның жұмысына В. В. Бартольд, С.-Петербург Археология институтының директоры Н. В. Покровский, академик В. В. Радлов құрметті мүшелер ретінде тартылды.⁶³ Қазақ зиялыларының өкілдері, сондай-ақ татар және башқұрт зиялылары ОҒМК жұмысына белсене қатысты. А. Б. Балғымбаев, А. Байтұрсынов, М.-Ф. Т. Кәрімов, М.-З. М. Рамеев, М.-Ф. Сүлейменов және басқалары сияқтылар Орынбор өлкесін зерттеуге өз үлестерін

қосты. Рас, жағдайларға байланысты олардың бұл кезеңдегі қызметі материалдық көмекпен, сондай-ақ отырыстарға жеке қатысумен шектелді, өйткені ОҒМК тек жинастыру және ұйымдастыру жұмысын жүргізді.

ОҒМК еңбектерінде XVIII— XIX ғасырларда Қазақстанды отарлау тарихы жөнінде көптеген деректі материалдар жиналды. Басылып шыққан материалдардан И. А. Кастаньенің «Қазақ даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» деген еңбегін атап өту керек, онда Қазақстан тарихы жөніндегі алуан түрлі деректемелік материалға жүйеленген шолу берілген. Автордың өзі былай деп жазған: «Мен ертедегі әр түрлі ескерткіштерге орайластырылған халық аңыздарын енгіздім, бұл ретте олардың соңғыларымен (яғни ескерткіштерімен) және даладағы тұрмыспен тығыз әрі ажырағысыз байланысын ескердім, сондай-ақ олардың кейбіреулерінің ескерткіш күйінде енгізілген болуы мүмкін».⁶⁴ Шын мәнінде, бұл еңбек Қазақстанның бүкіл аумағын қамтыды. И. А. Кастанье, А. И. Добросмыслов, И. В. Анненков, А. И. Аниховский, М. А. Родин және басқалар комиссияның көрнекті қайраткерлері болды. ОҒМК қызметі Қазан революциясына дейін тоқталған жоқ. Ол Қазақстан тарихы жөніндегі бүгін таңда да зор маңызы бар деректемелерді әзірлеуге өте елеулі үлес қосты.

Түркістан жаулап алынып, Түркістан генерал-губернаторлығы құрылғаннан кейін оны жергілікті кадрлардың күшімен егжей-тегжейлі зерттеу туралы мәселе қойылды. Алғашқылардың бірі жергілікті өлкетанушылардың едәуір көп бөлігін біріктірген Ортаазиялық ғылыми қоғам болды. Қоғамды ұйымдастыруда Түркістан генерал-губернаторы К. П. Кауфман белсенді рөл атқарды, сондықтан да қоғамның бағыты Жарғының жобасында: «Қоғам Орта Азияның тарихы, географиясы, статистикасы, этнографиясы, табиғи байлықтары, саудасы мен өнеркәсібі бөлігіндегі мәліметтерді жинайды, өңдейді және таратады», — деп көрсетілген.⁶⁵ Қоғам едәуір ауқымды болды, 1871 жылы оның ашылуы күніне қарай оған 41 мүше кірді. Қоғам мүшелерінің сипаты жағынан алуан түрлі қызметінің арасында Түркістанның халықтық салт-дәстүрлерін жазу жөніндегі бағдарламаның жобасы, сондай-ақ «Түркістан өлкесі жөніндегі мәліметтер жинағын» басып шығаруға дайындау жобасы назар аударады.⁶⁶

Бұл жобалар «Түркістан өлкесінің статистикасына арналған материалдар. 1—3-шығарылым. 1872—1874» деген басылымға қосылды. Қоғамның Г. С. Загряжский, А. В. Каульбарс, А. П. Кун жасаған баяндамаларында Қазақстанның тарихы, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайы жөнінде материалдар болды. Генерал-губернатор кеңсесіндегі аудармашылар И. Г. Ибрагимовтың, И. И. Еникеевтің, И. Н. Бекчуриннің қазақ халқының өмірін зерттеу, атап айтқанда, қазақ тілінің де мәртебесін көтеретін көп тілді сөздік жасау жөнінде ғылыми бастама көрсету арқылы қатысуы назар аударады. Жалпы алғанда, қоғам жобалардан әрі бармады, бірақ оның көптеген мүшелері кейіннен басқа ғылыми қоғамдардың жұмысына белсене қатысты.

1870 жылы ашылған Жаратылыстану, антропология және этнография әуесқойлары қоғамының Түркістан бөлімшесі қызметінде Түркістан өлкесін зерттеу мәселелері мейлінше толық орын алды. Түркістан бөлімшесі орталық бөлімнің бағдарламалары бойынша жұмыс

істеді және соның негізінде-ақ алуан түрлі ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізді.

1879 жылдан бастап бөлімше өзінің «Жазбаларын» шығарып тұрды. Бөлімше бастамаларының бірі «Орыс Түркістаны» жинағының үш шығарылымын жариялау болды, онда Қазақстан тарихы жөніндегі материалдар ғылыми тұрғыдан көрсетілді. Бөлімше негізінен 1871–1879 жылдарда қызмет істеді, бұдан кейін ол біраз қысқарды. Қазақстанның оңтүстігін зерттеу жөніндегі басқа бір ғылыми қоғам 1895 жылы құрылған Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі болды. Оның мақсаттары мен міндеттеріне Түркістан өлкесінің археология ескерткіштерін анықтау, есепке алу және сипаттау кірді. Үйірме өз еңбектерін жыл сайын шығып тұрған «Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі отырыстарының хаттамалары» деген атаумен шығарып тұрды. Үйірменің қызметіне Әулиеата уезінің бастығы В. Н. Каллаур біраз үлес қосты, ол Қазақстан оңтүстігінің кейбір ескерткіштерін суреттеп берді. 1907 жылдан оссуарийлерді суреттеу жөніндегі өлкетанушы ретінде Б. И. Кастельский белсенді жұмыс істеді.

Қазақстанның оңтүстігін зерттеуде Шығыстану қоғамының 1901 жылдан 1913 жылға дейін жұмыс істеген Ташкент бөлімшесі көрнекті орын алады. Оған қатысушылар арасынан Н. П. Остроумовты, С. М. Граменицкийді атауға болады. Қоғам Түркістан халықтарының тарихын зерттеуде зор рөл атқарды, ол Ташкентте шығыстану орталығын құру жөнінде бірнеше рет бастама жасады.

Бұл ғылыми қоғамдардың бәрі қазақ зиялылары арасында ғылыми ой-пікірдің қалыптасуына ықпал жасағанын, оны еуропалық біліммен және еуропалық қоғамдық-саяси ағымдардың дамуымен таныстырғанын, Түркістан зиялыларының кейбір өкілдері қазақтармен белсенді қарым-қатынас жасағанын атап өту қажет.

Орыс географиялық қоғамы жұмысының бір бөлігі мәдени-ағартушылық қызмет болды. Орталықта да, жергілікті жерлерде де жұртшылық өкілдері мұражай ісін дамытуға зор көңіл бөлді. Орыс географиялық қоғамының көрнекті қайраткері Д. А. Клеменц: «Мұражайлар бір ғылыми ізденістер үшін ғана емес, практикалық өмір үшін қажет», — деп жазды.⁶⁷ Тақырыптың хронологиялық шеңберінде Семей мұражайының жұмысына тоқталып өту қажет, өйткені оның жұмысы Орыс географиялық қоғамымен көп дәрежеде байланысты. Мұражайдың өзі 1883 жылы облыстық статистика комитетінің ағартушылық жұмысы шеңберінде пайда болды. 1893 жылы ол бастауыш білім беру туралы Қамқоршылық қоғамына берілді. 1902 жылы мұражайды Семей бөлімшесі қабылдап алды. К. Рычковтың атап өткеніндей, «Бөлімше мұражайды тәртіпке келтірді, — бар заттар көрме қоры тізіміне топтастырылып, өз кезегінде, олар бес бөлімге бөлінді».⁶⁸ Бұл мұражайға жұрттың келуіне игі әсер етті, егер 1893–1894 жылдарда мұражайға 263 адам келсе, 1903 жылдан бастап оған келушілер күрт өсіп, 720 адамнан 1913 жылы 2873 адамға дейін жетеді. Мұражайдың жұмысына қоғам мүшелері Н. Я. Коншин, В. Н. және А. Н. Белослюдовтер, И. Е. Мирошниченко және басқалар белсене қатысты. Сонымен бірге қазақтардың этнографиялық өмірін зерттеуге, олардың аумағына да зор көңіл бөлді. Мәселен, Ресейдегі белгілі Дашков мұражайында А. П. Федченкодан алынған Түркістан өлкесі заттарының көрме жиынтығы бол-

ды, оған А. Н. және Н. М. Харузиндердің қайырымдылық сыйлықтары түсті.⁷⁰ 1909 жылы орталық этнографиялық мұражай құру жөнінде кеңестер өткізілді, кеңестерге Д. А. Клеменец, В. И. Ламанский, В. Н. Пыпин, В. В. Радлов, П. П. Семенов-Тянь-Шанский және Орыс географиялық қоғамының басқа да мүшелері қатысты. Соның нәтижесінде «Ресей империясының, славяндар мен шектес елдердің этнографиясы» бөлімін құруға шешім қабылданды, ал одан біршама ертеректе, 1900 жылы С. М. Дерренге «көрме заттары мен фотоматериалдар» жинауға тапсырма беріліп, Орта Азияға жіберілді.⁷¹

Мұражай жұмысымен бірге кітапханалар құру мен нығайту, сондай-ақ әр түрлі мекемелер арасында кітап айырбастау жұмысы жүргізілді. Бұл тұрғыда да Орыс географиялық қоғамы үлкен жұмыс жүргізді. Мәселен, белгілі саяхатшылар П. К. Козлов пен В. М. Робровский «...Қарақол қаласында қаланың да, төңіректегі деревнялардың тұрғындарына арнап халықтың оқу үйін салуға жұмсалуды үшін әрқайсысы 100 сомнан бөлді». Сонымен бірге олар Жетісу облысының генерал-губернаторына «...осы оқу үйінің жанына мұражай ұйымдастыруды бастап берген жөн, онда Ыстықкөл алқабы мен өлке төңірегіннің зоологиялық, ботаникалық және минералдық заттар үлгілерін жинауға болар еді» деген өтініш жасады.⁷² Бұрынырақта Жетісу облысының әскери губернаторы Батыс Сібір бөліміне жолданым жасағанында 1885 жылы былай деп айқынырақ айтқан: «Орта Азиядағы бүкіл кең-байтақ мың шақырымдық иеліктер бойында біздің Түркістандағы иеліктерімізді зерттеу жөніндегі ғылыми жұмыстар үшін қайсыбір кітаптар мен оқу құралдарын алуға болатын бір ғана Ташкентте кітапхана бар. Түркістанның уездік ғана емес, тіпті облыстық қалаларында да, басқа еш жерде өлкені зерттеу жөнінде аздаған болса да оқу құралдары бар кітапхана жоқ, ал мұндай оқу құралдарының болмауы әр қадам сайын сезіледі».⁷³ Қиыншылықтарға қарамастан, бұл жұмыс қызу жүргізілді, сөйтіп Түркістан өлкесін зерттеу бөлімінің 20 жылдығына арналған жиналыста-ақ 1917 жылы: «Бай кітапхана жинақталып, пайдалануға берілді», — деп хабарланды.⁷⁴ Қоғам өзара кітап алмасуды, сондай-ақ мейлінше әр түрлі мәселелер бойынша әдебиет жіберуді үнемі жүзеге асырып отырды.

XX ғасырдың басында зиялылар халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі салауаттылық қоғамдарының ашылуы туралы шешімді зор жігермен қарсы алды, сондықтан Орыс географиялық қоғамының қайраткерлері оларға белсене қатысты. Мәселен, Семей облысындағы Халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы — Орыс географиялық қоғамының белгілі қайраткері Б. Г. Герасимов, Халықтың салауаттылығы туралы қамқоршылық комитетінің мүшесі Е. П. Михаэлис болды. Лекторлар арасында да Орыс географиялық қоғамының қайраткерлері көп еді. Нақ сол Семейде В. Н. Белослюдов, В. С. Усов, Н. Я. Коншин және басқалар Халықтық оқулар ұйымдастыру жөніндегі комитеттің лекторлары болды.

Орыс географиялық қоғамының әрбір мүшесі зор қоғамдық жұмыс жүргізді. Сондықтан реакция шабуылға шыққан кезде бірінші кезекте кітапханалар, халықтық оқу үйлері және т.б. жабылып, ал олардың жұмысы қатаң шектеліп отырды. Мәселен, дала генерал-губернаторы 1910 жылғы 12 қаңтардағы нұсқауында былай деп есептеді: «...Өлкенің ең басты

бастығы Бөлім алып отырған жайға Омбы халық салауаттылығы туралы қамқоршылығы ұйымдастыратын дәрістерден басқа, тек қана ғылыми сипаттағы, заңда белгіленген тәртіппен оқуға рұқсат етілген дәрістерге жол беру қажет деп тапты». ⁷⁵ Нақ сол құжатта жекелеген адамдардың дәрістер оқуына қатысу айтылды: «Бұған қоса жоғары мәртебелі генерал-губернатор мырзаның Омбы қаласында тұратын медицина докторы Емельяновтың концерттерде, кештерде және лекцияларда көпшілік алдында қандай да болсын сөз сөйлеуі қажетсіз деп тапқаны назарға алынып ескертілсін». ⁷⁶ Мұндай нұсқаулар Орыс географиялық қоғамы мен оның бөлімдеріне үнемі жеткізіліп отырды.

Жұмыстың мұндай нысандарымен қоса, қоғам мен оның бөлімдері алуан түрлі көрмелер ұйымдастыру мен өткізуге үнемі және қызу қатысты. ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында жұмыстың бұл нысаны тәжірибе алмасуға да, ғылыми жұмыста жаңа бағыттар іздестіруге де, зерттеу жұмысындағы жетістіктерді көрсетуге де қызмет етті. Кең танылған ең үлкен көрмелердің бірі 1896 жылғы Нижегород көрмесі болды. Мәселен, Г. Е. Катанаев өзінің Петербургке сапары туралы есебінде 1895 жылдың басында-ақ былай деп жазған: «П. П. Семенов арнайы тағайындалған кеңесте келесі жылғы Бүкілресейлік Нижегород көрмесіне Дала өлкесінің өкілдігін ұйымдастыру ісін Батыс Сібір географиялық бөлімінің туы астына қабылдау қажеттігі туралы пікір білдірді». ⁷⁷ Бөлімнің көрмеге қатысуы табысты болды: «Нижегород көрмесіне қатысқаны үшін Батыс Сібір бөлімі бірінші дәрежелі дипломдармен және Орталық географиялық қоғамның вице-төрағасы П. П. Семеновтың 1896 жылғы 28 қазандағы өзі үшін жоғары дәрежеде мақтаулы әрі бағалы алғыс білдірілген құттықтау хатымен марапатталды. П. П. Семеновтың пікірі бойынша, Батыс Сібір далалық тобы коллекцияларының тамаша толықтығы ерекше болып, келушілерді көптеп тартқан». ⁷⁸ Орыс географиялық қоғамының мүшелері одан кейінгі көрмелерге де шама-шарқынша қатысты: «...Тарихи және осы заманғы костюмдердің бірінші Халықаралық көрмесіне маған Ұлы мәртебелі сеніп тапсырған облыстың уездерінен мыналар жиналып, жөнелтілді: а) Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөліміне – жергілікті қазақ халқының тарихи және осы заманғы 30 костюмі және б) аталған көрме Комитетінің Аса қасиетті төрайымының атына... – бес костюм», – Семей облысының әскери губернаторы 1902 жылғы 18 қазанда осылай деп хабарлаған. ⁷⁹ Көрмелер Географиялық қоғамға халықпен жұмыс нысаны ретінде, өлкетану материалдарын насихаттау ретінде қажет болды және оларға орталық кеңес пен бөлімдер, комиссиялар және т.б. үнемі баса назар аударып отырды. Орыс географиялық қоғамының көрме жұмыстары арқасында елдің қалың жұртшылығы географияның ғана емес, сонымен қатар өзі жақын тұтатын басқа да ғылыми пәндердің де даму деңгейімен танысты.

Қазақтардың әлеуметтік құрылымы, олардың дағдылы құқығы мәселелерін де орыс ғалымдары зерттеді. ХІХ ғасырдың 90-жылдарында Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің белгілі ғалымы А. И. Крахалев қазақтардағы барымта мәселесін зерттеумен айналысты. Ғалым «барымта көбінесе қайсыбір заңды талаптар қанағаттандырылмаған жағдай-

ларда жасалады» деп пайымдайды.⁸⁰ «Бейбіт жолмен есе қайтарудан үмітін үзген жөбірленуші өз туыстарынан көмек сұрайды».⁸¹ А. И. Крахалев «күн» мөлшерін, барымтаның империя заңдарына бағынбайтынын қарастырады және олардың көшпелілер тарапынан да, әкімшілік тарапынан да бұзылуына мысалдар келтіреді.

Батыс Сібір бөлімінің басқа бір зерттеушісі С. Максимов қазақтың дағдылы құқығына талдау жасап, ол қалайда жойылуға тиіс деген тұжырымға келеді. Оның пікірінше бұған, біріншіден, шариғат себеп болады. «Алайда көшпелілердің ғұрпына шариғаттың кертартпа әсер етуі мүлде керек емес, өйткені ол рухани тоқырау мен фанатизмге әкеп соғады».⁸² Екінші фактор — бітістіруші сот. «Соттың тиімді үлгілері халық әдет-ғұрыптарына бірден кірігіп, орын тауып кетеді»⁸³ және ақырында, қоныс аудару мәселесі, ол «...құқық атаулының қандайын болсын аяққа таптайды. Бұған дәстүрлі әдет-ғұрыптар бойынша белгілі емес жаңа қылмыс — айыппұл салу мен қамауға алуға әкеп соғатын шаруа балаларын жалға берудің пайда болуы мысал бола алады».⁸⁴ Сол арқылы автор қазақтардың бұрынғы ғұрыптарына өзінің ізгілікті көзқарасын атап көрсетеді, сонымен бірге земство басқармасының әділеттілігіне үміт артады. Мәселен, П. Е. Маковецкий «Киіз үй» деген баяндама жасай келіп, «еуропалықтар жартылай жабайылар деп санап, менсінбей қарайтын қазақтардың» өмірін зерттеудің практикалық және ғылыми жағынан маңызды екенін көрсетті.⁸⁵

Көрнекті зерттеуші А. И. Добросмыслов өзінің «Этнографиялық очерктерінде» былай деп жазған: «Қазақтар мүлде ерекше немесе біздің ұғуымызша мүлде тартымсыз, бірақ солай бола тұрса да, көптеген жақсы жақтары бар, зерттеуге әбден лайықты өмір сүреді. Олардың мінез-құлқының қарапайымдылығы, дүниетанымының ерекшелігі терең этнографиялық ынта-ықыласқа толы және зерттеушілер үшін қазақ даласының өзі қандай үлкен болса, сондай кең өріс болып табылады».⁸⁶ Бұл жолдарда әлеуметтік қатынастарды зерттеушілер үшін жөн-жоба, сонымен бірге ғалымның өзінің демократияшылдығы, оның сол кездегі қазақ қоғамын зерттеуге терең мүдделілігі көрсетілген. Кейбір ғалымдар қазақ қоғамының патриархаттық негіздерін сынға алды. Мәселен, И. Пахомов былай деп жазған: «Рулық қауым қазақтарды теңсіздіктен құтқара алмады. Еуропадағыдай мөлшерге жетпегенімен, қазақтардың түрлі таптарға жіктелуі әбден анық. Басқа жағдайларда болғанынан гөрі рулық қауым біреулерінің екіншілерін езгіге салуын күшейтуге әкеп соғады».⁸⁷

Мәселен, қазақтардың түсініктері мен Ресей ғалымдарының талғампаздық көзқарасының өзара тоғысуы барысында қазақ қоғамы ғана емес, сонымен қатар жалпы көшпелілер дамуының әлеуметтік мәселелері бойынша ғылыми түсінік жасалды. Кейіннен қазіргі тарихшылардың еңбектерінде неғұрлым терең түсінік пісіп-жетілді.

Қазақстанды зерттеу жөніндегі әр түрлі ғылыми мекемелердің сан қырлы қызметі ғылым тарихын зерттеу нысанасына айналды. Ғылымтану Қазақстандағы және Қазақстан туралы ғылымның қалыптасу тарихының көптеген мәселелерімен дәйекті де нысаналы түрде айналысып келеді. Орыс географиялық қоғамы мен жекелеген ғылыми қоғамдардың қызметі туралы азын-аулақ жолдар олардың қызметіндегі мақсаттар мен бағыттардың

дағдылы нобайларын ғана көрсетіп берді. Өз кезінде академиялық ғылымның қызметі өте жемісті болды, ол Қазақстан өмірінің көптеген салаларын зерттеп, сипаттай келіп, кейіннен ғылыми ойды жүйелеудің негізін қалады. Мәселен, Римдегі ориенталистиканың XII конгресі (1899) өз шешімдерінде «Орта және Шығыс Азияны зерттеу үшін халықаралық Одақ құру жөн» және қажет деп тапты, соның нәтижесінде 1903 жылы Ресей Сыртқы істер министрлігі жанынан осындай Одақтың Комитеті құрылып, оның төрағасы болып В. В. Радлов, ал ол қайтыс болғаннан кейін 1818 жылы белгілі шығыстанушы С. Ф. Ольденбург сайланды.⁸⁸ Сол арқылы Ресей шығыстану ғылымының сіңірген еңбегі, соның ішінде оның Қазақстанды зерттеуге қосқан үлесі де танылды. Орыс географиялық қоғамы «Жазбаларының» 29-томында Ш. Уәлихановтың этнография жөніндегі ғылыми мұрасының жариялануы (1904) өте маңызды құбылыс болды. XX ғасырдың басында халықаралық еңбек – «Ислам энциклопедиясы» шығарылды, онда Қазақстан және қазақ халқы туралы мәліметтер көрініс тапты, нақ сол кезеңде «Мир ислама» журналы шығарыла бастады, оны шығаруға В. В. Бартольд белсене қатысты.

Қазақстанның және қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуге В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ә. Диваев, Н. Я. Коншин, А. И. Добросмыслов, И. И. Крафт, Ф. К. Зобнин, Н. А. Аристов, Н. Н. Пантусов және басқалар зор үлес қосты. 1882 жылы Мемлекеттік мүлік министрлігі жанынан Геологиялық комитет құрылып, ол өз зерттеулерінің көбісін Қазақстанда жүргізді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда кең көлемді қоныс аудару саясатының объектісі ретінде Қазақстанның табиғи жағдайлары мен әлеуметтік мүмкіндіктерін зерттеу жөніндегі экспедициялар жұмыс істеді. Бұл экспедицияларды Мемлекеттік мүлік министрлігінің Екіншілік және жер пайдалану бас басқармасы, сондай-ақ Бас қоныс аудару басқармасы ұйымдастырды. Экспедиция жұмыстарын Ф. А. Щербина, В. С. Кузнецов, П. П. Румянцев және басқалар басқарды. Ал олар шығарған «Материалдар» орасан көп мәліметтер, соның ішінде XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақтардың, орыстардың, ұйғырлардың өмірінен алынған мәліметтер бар көп томдық жинақ болып табылады.

Сонымен Қазақстан ғылыми зерттеудің аса ірі объектілерінің біріне айналды, онда мейлінше әр алуан, көбінесе Ресей империясының билеуші күштерінің саясатын идеологиялық жағынан нығайтқан салалар мен бағыттар шоғырландырылды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда қазақ халқы арасында діни мазмұндағы да, зайырлы мазмұндағы да кітаптар таралды. Мәселен, 1900 жылдан 1917 жылға дейін қазақ тілінде немесе қазақ оқырмандарының түсінуіне жеңіл 400-ге жуық аталыммен, ал тұтас алғанда 1917 жылға қарай бүкіл революцияға дейінгі кезең ішінде – 700-ге жуық аталыммен, соның ішінде 1912 жылдан 1916 жылға дейін жалпы таралымы 65 800 дана болған 156 кітап жарық көрді. Бүкіл Ресей империясы бойынша 1912 жылы ғана мұсылман оқырмандарға арнап жалпы таралымы 2 812 130 дана 608 кітап шығарылды.⁸⁹ Кітаптар Орынборда, Уфада, Троицкіде, Оралда, Астраханда, Верныйда, Санкт-Петербургте, Ташкентте басылды. Әсіресе, кітап таратуда Шамсудин Хұсайынов пен ағайынды Көрімовтердің баспаханалары үлкен рөл атқарды. Мәселен, ағайынды

Кәрімовтердің баспаханасы ХІХ ғасырдың аяғынан 1917 жылға дейін 2000-ға жуық кітап шығарды, ХХ ғасырдың басында екі баспахана Орынборда бірлескен кәсіпорынға бірікті. 1912 жылы Семейде кітап басуға арналған баспахана ұйымдастырылды, басқа қалаларда бұлар мемлекеттік кәсіпорындар болды. Баспахананың тек қана кітап басумен айналыспай, сонымен қатар баспа кәсіпорны болғанын да атап өткен жөн.⁹⁰ Қазақша басылған кітаптың дамуына белгілі баспагер Кашафутдин Махмұдов елеулі үлес қосты, ол 1859 жылдан 1899 жылға дейін қазақтарға түсінікті тілде 22 кітап аударды, Ақылбек Сабалұлы 1909—1915 жылдар аралығында — 15 кітап, Жүсіпбек Шайхысламов 1879—1915 жылдарда — 15 кітап, Мақаш Балтаев 1904—1913 жылдарда — 7 кітап, Шататөре Жәңгіров 1910—1915 жылдарда — 9 кітап, Спандияр Көбеев 3 кітап аударды.⁹¹

Орыс тіліндегі кітаптар кітапханалар мен кітап саудасы дүкендері бойынша таратылды. Олар негізінен Санкт-Петербург пен Мәскеуде, сондай-ақ губерниялық қалаларда басылды. ХХ ғасырдың басында кітапханалар мен кітап дүкендерінің желісі кеңейді. 1906 жылы «Халықтық оқу орындары жанындағы халықтық кітапханалар туралы ережелер» басып шығарылып, олар Қазақстанда да қолданыла бастады. 1902 жылы Верныйда, 1897 жылы — Ақмолада, 1900 жылы Атбасарда оқу орындарының кітапханаларымен бірге жалпы жұртқа қолайлы көпшілік кітапханалары пайда болды. Верныйдағы, Петропавлдағы кітапханаларға 70—80 оқырман барып жүрді. Ал 1905—1907 жылдарда-ақ Петропавл уезінде 47 кітапхана ашылды.⁹² Кітапханалардың қорлары да өсті; мәселен Верныйдағы статистика комитетінің кітапханасында 1917 жылы 3500 аталыммен 6600 дана кітап болған.⁹³ Семейдегі кітапхана туралы мәліметтер бар, 1902 жылы онда 2866 аталым кітап, ал мерзімді басылымдар қоры 59 аталымнан тұрған, 1903 жылы оның 100 оқырманы болған.

3. ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗІ

ХХ ғасырдың басына қарай Қазақстанда ұлттық қазақ зиялыларының қалыптасу үрдісі жүріп жатты, олардың бір бөлігі еуропалық білім алғандар еді. Олар Шығыстың ұлттық қозғалысының ғана емес, сонымен қатар Батыстың буржуазиялық революцияларының да ықпалын, патша режиміне оппозициялық пиғылдағы өз отандастарының үдей түскен қысымын бастан кешірді. 1905—1907 жылдардағы революциядан кейін Ресейдегі мұсылмандардың, соның ішінде түрік халықтарының қозғалысы жаңа қарқын алды. Мерзімді баспасөздің пайда болуы мен дамуына капитализмнің, тауар-ақша қатынастарының, көлік пен байланыстың дамуы да, өлкені одан әрі отарлау да себепші болды. Туып келе жатқан ұлттық буржуазияның үстемдік етуші орыс буржуазиясымен бәсекесі, шетел капиталының енуі білім беру, баспасөз және байланыс жүйесі реформасының қажеттігін туғызды.

1905 жылы Ресейде баспасөз бостандығы жолындағы күрес жеңіске жетті. Орыс тарихында революциялық газеттер тұңғыш рет өзін еркін сезіне бастады. 1900 жылға қарай Ресейдегі баспасөз жүйесі 1002 аталымнан тұрса, ал 1905 жылдың өзінде-ақ 1350 газет пен журнал шықты, пошта

арқылы 372 миллион дана газет таратылды. 1908 жылы 2028 мерзімді басылым шықты, ал оқырмандардың жалпы саны 30—35 млн-ға жетті. Әсіресе газеттер саны өсті. Мәселен, 1891 жылы күнделікті газеттер саны 70 болатын, 1912 жылы олардың саны 417-ге, ал 1913 жылға қарай — 649-ға дейін өсті, 1915 жылы газеттердің тағы да 200-ге жуық жаңа аталымы шықты. Мерзімді басылымдардың жартысы Мәскеу мен Петербургте шыққанын атап көрсеткен жөн.

Жалпыресейлік қозғалыстың бір бөлігі болған азаттық қозғалысының жаңа кезеңі ұлттық мерзімді баспасөздің де дамуымен ерекше болды. 1905—1907 жылдардағы революция кезеңінде түркі халықтарының баспасөзі кеңінен таралып, қоғамның мейлінше әр алуан топтары мен таптарының мүдделерін білдірді. Елдің азиялық бөлігі аумағында, соның ішінде Орта Азия мен Қазақстанда белгілі бір сарында социал-демократиялық, революциялық-демократиялық, либерал-буржуазиялық, сондай-ақ клерикалдық-монархиялық сипаттағы басылымдар шықты. 1905—1907 жылдарда бүкіл Ресей бойынша әр түрлі уақытта татар тілінде 33 басылым (21 газет және 12 журнал): Қазанда — 11, Орынборда — 7, Астраханда — 5, Орал мен Петербургте — 4, Мәскеу мен Уфада 1 басылым жария түрде шығып тұрды.⁹⁴ Демократиялық баспасөзге «Фикер» («Ой»), «Азат», «Танг юлдузы» («Таң жұлдызы»), «Азат халық», «Дума», «Танг мажмугасы» («Таңертенгі альманах»), «Тавыш» («Дауыс»), «Эль-ислах» («Реформа») газеттері; «Эль-гаср-эль джадид» («Жаңа ғасыр»), «Уклар» («Жебе»), «Карчыга» («Қаршыға»), «Туп» («Зеңбірек») журналдары жатты.⁹⁵ Түркі-татар және қазақ тілдерінде шыққан кітаптардың, газеттердің ықпалы туралы М. Сералин кейіннен былай деп жазды: «Мен оларды ашқарақтана бас салып, бас көтермей оқып шықтым. Әлгілерді оқып шыққаннан кейін жаныма күн шуағын төккендей жадырап қалдым».⁹⁶ Ол жылдары М. Сералин «Факел», «Уклар», «Эль-гаср-эль джадид» сияқты демократиялық басылымдарды үзбей оқып, жарияланымдарына талдау жасап отырды.

Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздің алғашқы басылымдары «Түркістан уәлаятының газетін» (1870—1882), «Дала уәлаятының газетін» (1888—1902) отаршылдық өкімет органдары құрды. Біріншісі Ташкентте шығып тұрды және Түркістан генерал-губернаторлығының ресми органы болды, ал екіншісін Омбыда Дала генерал-губернаторлығы шығарды (1902 жылдан кейін олар Акмола және Жетісу облыстарының «Ведомостарына» қосымша ретінде шығарылды). Өкімет орындарының өкімі бойынша бұл басылымдар отарлық басып алуды нығайту және Шығыстағы бодандарды рухани жағынан бағындыру мақсатымен шығарылды. Отаршылдық әкімшілік мұнда патша жарлықтарын, үкімет ұйымдарының өкімдерін басты, отарлық шет аймақтарды игеру үрдісін жазды, бұратаналарға көзқарас жөнінде «өркениеттілік миссияны» жүзеге асырған империялық саясаттың мәнін түсіндірді.

Сондай-ақ бұл басылымдар ақпараттық-анықтамалық сипатта болды. Сонымен қатар газет ұйымдарына империяның қамқорлығындағы отарлық өлкенің тұрмыс салтын насихаттау миссиясы жүктелді. Осы мақсатпен ресми емес бөлімде түркі халықтарының тарихы, этнографиясы мен әдебиеті жөніндегі материалдар жарияланды.

Бұл газеттердің беттерінде А. С. Пушкиннің, Л. Н. Толстойдың, И. А. Крыловтың, М. Ю. Лермонтовтың, Г. И. Успенскийдің туындылары, ғылым

Мəшһүр Жүсіп Көпеев.

мен техника саласындағы жетістіктер туралы ақпарат аударылып басылды, өлкені шаруашылық жағынан игеру тәжірибесі қорытылды. Қазақ халқының тарихы жөніндегі, мақалдар мен мәтелдер туралы, халықтың ауызша шығармашылығы, айтыстар туралы жарияланымдар қазақ оқырмандарының зор ынта-ықыласын туғызды. «Жергілікті» халық арасында бұл газеттер беделінің өсуіне шығыс әдебиеті классиктері шығармаларының үлгілерін («Шахнаме», «Фархат — Шырын», «Мың бір түн» және т.б.) жариялау жәрдемдесті. «Түркістан уәлаятының газеті» беттерінде 1870 жылы бірінші рет қазақ тілінде Ш. Ш. Уәлиханов туралы мақала жарияланды. Орыс оқырмандары Ы. Алтынсариннің, А. Құнанбаевтың, М.-Ж. Көпеевтің

орыс тіліне аударылып берілген туындыларымен бірінші рет танысты. М.-Ж. Көпеев, Ш. Құдайбердиев, Ә. Бөкейханов, О. Әлжанов, С. Шорманов, М. Жанайдаров, Б. Сыртанов, Ж. Ақбаев, Ж. Айманов, А. Айтбакин және басқалар «Дала уәлаятының газетінің» белсенді авторлары болды. Көріп отырғанымыздай, қазақ даласы ағартушыларының жаңа ұрпағы өздерінің шығармашылық ізденістерінің басында өзінше бір шыңдалудан өткен.

Алайда отаршылдық өкімет орындарының бұл ресми басылымдарын қазақ халқының рухани тәлімгерлері, оны оқу-ағартудың тірегі болды деп санау орасан әсірелеп айтқандық болар еді. Олар негізінен империяның отаршылдық саясатын жүргізушілер болды. «Түркістан уәлаяты газетінің» 323 нөмірінде жарияланған 633 мақаланың үштен бір бөлігі Ресейдің көрші мемлекеттермен қатынастарына, империялық сыртқы саясатты негіздеуге арналғанын айтса да жеткілікті.⁹⁷ Зерттеушілер, ҚР ҰҒА-ның академигі С. Зиманов пен К. Ыдырысовтың «бірақ бұл газеттер, патша үкіметінің ой-ниетіне қарамастан, жалпы алғанда өлкенің қоғамдық өмірінде игі рөл атқарды» дегені бұл мерзімдік басылымдардың жағымды ықпалын да айқын аңғартады.⁹⁸

Қазақ ұлттық баспасөзінің дамуы. Ресми емес қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы ХХ ғасырдың басындағы жалпы азаттық қозғалыспен тығыз байланысты. Ол 1905—1907 жылдардағы революцияның арқасында ғана туды. Алайда бұл басылымдар дүниеге едәуір қиындықпен келді. 1907 жылғы 28 наурызда ІІ Мемлекеттік Думаның депутаты Шаймерден (Шахмардан) Қосшығұловтың (қосарлас редакторы А. Ибрагимов) бастамасымен «Улфат» газетіне қосымша ретінде «Серке» газетінің бірінші нөмірі шықты. Ш. Қосшығұловтың айтуынша, небәрі 3—4 нөмірі шығарылған. Цензура оны қауіпті деп тауып, газет жабылып қалған.⁹⁹

1907 жылғы наурызда Троицкіде «Қазақ» газетінің бірінші (өрі соңғы да) нөмірі шықты. Тыйым салынған екінші нөміріндегі «Біздің мақсаттарымыз» деген бас мақаланың авторы М. Дулатов еді.¹⁰⁰ Нақ сол жылы қазақ жастарының Томск қаласында «Дала» газетін шығаруды жолға қоймақ болған әрекеті де табысқа жеткізбеді.

Қазақ қоғамы демократияшыл жұртшылығының ұлттық баспасөз ұйымын құру жөніндегі ынтасы күшейе берді. 1911 жылғы 16 наурызда Орал (Теке) қаласында қазақ және орыс тілдерінде шағын көлемді «Қазақстан» газеті шықты. 1911–1913 жылдарда (қаңтар-ақпан) небәрі 16 нөмірі шығарылды (редакторы Елеусін Бұйрин). Газет «кәсіпкерлік пен ғылымға үйрету» ізгі мақсат деп санады. Профессор Ү. Субханбердинаның пайымдауынша, газет прогресшіл-демократияшыл түсінікте болып, отандастарын орыстың озық мәдениетін меңгеруге шақырған. Ол оқырмандарына кітап шығару жаңалықтары туралы хабарлап, шаруашылықты прогресшіл жолмен жүргізу жөнінде кеңестер беріп отырды. Оның беттерінде Гурьев уезінде жаңа мұнай кенішінің ашылғаны туралы хабар бірінші болып жарияланды.¹⁰¹ 1913 жылы қыркүйектен желтоқсанға дейін Петропавлда «Ешім даласы» газеті шығып тұрды.

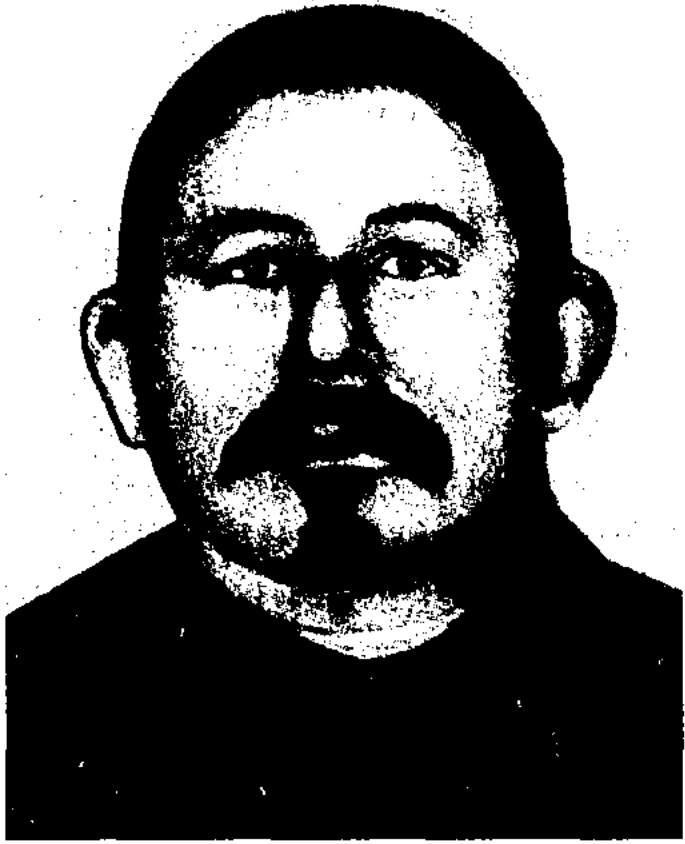
Алайда таралымы шектеулі бұл газеттер орасан үлкен аймақтың түрлі топтарының өскелең талап-тілегін қанағаттандыра алмады. Жалпыұлттық көлемде мерзімді баспасөз құру бұрынғысынша жалпыұлттық проблема болып қала берді.

«Айқап» журналы. Ұзақ уақыт күш-жігер жұмсап, аянбай еңбектенуінің арқасында М. Сералин 1910 жылдың аяғында журнал шығаруға рұқсат алды. «Қостанай уезінің Шұбар болысы № 5 ауылының қазағы М. Сералинге, — делінген құжатта, — Троицк қаласында оның жауапкершілігімен мынадай бағдарлама бойынша: бас мақалалар, шетелдік хабарлар, мұсылмандар өмірінің мәселелері, хроника, фельетондар мен өлеңдер, библиография және ғылыми мақалалар, аралас дүниелер және редакцияға хаттар бағдарламасымен ай сайынғы «Эй-кафь» журналын шығаруға рұқсат берілді».¹⁰² Прогресшіл демократияшыл зиялылардың сан жылдар бойы аңсаған арманы орындалды: 1911 жылғы 10 қаңтарда Троицкіде қазақ халқының тарихындағы тұңғыш «Айқап» ұлттық журналының бірінші нөмірі шықты. Нақ соның, ал кейініректе, 1913 жылғы 2 ақпанда Орынбор қаласында шыққан «Қазақ» газетінің де тағдырына жалпыұлттық басылымдар болу жазылған еді.

Ұйымдастырушы және баспагер, идеялық басшысы және редакторы М. Сералин (1872–1929) бұрын педагогтік және журналистік қызметпен айналысқан, сол кезге қарай белгілі ақын, әдебиетші, қоғам қайраткері болған. Кеңестік тарихнаманың дегені жүріп тұрған кезеңде көптеген зерттеушілер идеологияға жағынып, М. Сералинді ХХ ғасырдың басында Оңтүстік Оралдың революцияшыл социал-демократтарының шеңберіне кіргізуге тырысты. Мұның бәрі «Айқап» журналын кеңес өкіметі контрреволюциялық ұлтшыл деп айыптаған «Қазақ» газетіне қарсы қою мақсатымен жасалған еді. М. Се-

«Айқап» журналы.

Мұхамеджан Сералин.

ралиннің өз айтуына қарағанда, журнал «еңбекші таптың органы болған жоқ. Халықтық болған ол белгілі бір таптық, саяси және экономикалық бағдар ұстанбады». ¹⁰³ «Оренбургский край» газетінің журналды «жергілікті халықтық басылым» деп атағаны көздейсоқ емес.

М. Сералиннің сіңірген еңбегін атап өте келіп, зерттеушілер ол «Қазақстанда демократиялық бағыттағы ұлттық журнал шығаруды бірінші болып жолға қойды. «Айқап» журналы білім әлеміне ашылған бір терезе болды» деп атап көрсетеді. ¹⁰⁴ М. Дулатов «Оян» деп қазаққа дабыл қаққаннан кейін М. Сералиннің демократияшыл зиялыларды, либерал-революциялық ниеттегі студент жастарды іс жүзінде топтастырып, олардың

назары мен жігерін жалпыұлттық проблемаларды шешуге шоғырландыра білгенін айту керек. «Айқап» патша өкіметінің реакциясынан кейін қазақ қоғамын оятты, «Қазақ» газеті оның жақсы дәстүрлерін жалғастырып, жаңа биікке көтерілді.

М. Сералинмен қатар, Б. Қаратаев, Ж. Сейдалин, С. Торайғыров журналдың рухани жетекшілеріне айналды. «Айқап» төңірегіне өртекті қазақ демократияшыл зиялыларының, талантты студент жастардың өкілдері топтасты. Журналға А. Ғалымов, М. Жолдыбаев, Т. Жомартбаев, М. Кашимов, Қ. Кеменгеров, М.-Ж. Көпеев, А. Мұсағалиев, Б. Сыртанов, С. Лапин, Н. Манаев және басқалар белсене қатысып тұрды. Журнал беделінің өсуіне бастапқы кезеңде оның жұмысына А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың қатысуы себепші болды. Дала өлкесінің демократияшыл қалың жұртшылығы кейіннен қазақ мәдениетінің, әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлеріне айналған дарынды тұлғалар: С. Сейфуллин, Ш. Құдайбердиев, Б. Майлин, С. Дөнентаев, С. Торайғыров, М. Жұмабаевтардың шығармашылығымен танысуға мүмкіндік алды. Журнал беттерінен қырғыз И. Арабаев, ноғай С. Ғаббасов, түрікмен Ш. Назари және басқалар көрінді. Қазақ әйелдері Сақыпжамал Тілеубайқызы, Мариям Сейдалина, Гүлайым Өтегенқызы, Нәзипа Құлжанова журнал беттерінде әйелдердің тең құқықтығы, қазақ әйелдерін азат ету, балалар мен аналарды қорғау проблемасын көтерді.

Журналдың бірінші нөмірінде М. Сералин оқырмандарға басылымды құрудың ұзаққа созылған оқиғасын түсіндіріп берді: «Біз бір-бірімізді үнемі... кінәлап жүрдік... Басымыз қосылмады. ...Біздің қазақтың неше жерден «қап» деп қапы қалған істері көп. «Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң журналымыз да өкінішімізге ылайық «Айқап» болды». ¹⁰⁵

«Айқап» журналы 1911 жылғы қаңтардан 1915 жылғы қыркүйекке дейін әуелгіде айына бір рет, ал сонан соң екі рет шығып тұрды. Барлығы 88 нөмірі шықты, таралымы 1000 данаға дейін жетті. ¹⁰⁶

«Оқиғалар» айдарынан көрініп отырғанындай, жер-жерден Ташкент, Верный, Шымкент, Әулиеата, Орал, Қостанай, Торғай, Ақтөбе, Маңғыс-

тау, Бөкей Ордасы, Омбы, Қапал, Семей, Аягөз және басқа жерлерден хабарлар түсіп тұрған.

«Бізге не істеу керек?» деп аталған бас мақаласында «Айқап» өз бағдарламасын былай деп белгілеген:

1. Отырықшылыққа көшу, қалалар тұрғызу, жерден қол үзбеу.

2. Мектептер мен медреселер ашу, білімді әрі мәдениетті болу.

3. Дін істерін өз қолына алу, өз мүфтиін сайлау.

4. Мемлекеттік Думаның мінберінен халық мүдделерін қорғау және оларды үкіметке жеткізе алатын депутаттардың болуы.

5. Петербургте тұрақты өкілдік болуы».¹⁰⁷

«Айқап» нөмірден-нөмірге жер мәселесіне зор көңіл бөліп отырды. Бұл түсінікті де. Патша өкіметі орыс және украин шаруаларын қоныс аудару қозғалысының қарқынын ұлғайту мақсатында қазақтардың құнарлы жерлерін күштеп тартып алу жолымен «қоныс аудару қорын» құрды. «Айқап» жетекшілері мұндай жағдайда көшпелілер мен жартылай көшпелілердің отырықшылануы, «тұрғылықты ауылдық елді мекендер» салу, егіншілік негізінде қазақ шаруаларының тұрмыс-салтын өзгерту қажет деп санады. «Қазақ» газетінің жетекшілері, ең алдымен Ә. Бөкейханов басқаша көзқараста болды. Журнал мен газет арасындағы жер мәселесі жөніндегі пікірсайыс екі жақтың да көп күшін алды.

«Айқап» журналы ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы болды. М. Сералин «біздің ғасырымыз — ғылымның ғасыры» деп санады.¹⁰⁸ Ол Ш. Марджанидің, Ы. Алтынсариннің ізбасары болды. Жәдидшілдіктің, жаңа әдіспен дауыстап оқытудың атасы И. Гаспринскийді өзінің ұстазы және тәлімгері деп білді.¹⁰⁹

XIX ғасырдың аяғында жәдидшілдік идеялық-саяси ағым ретінде қалыптасты, оның жолын қуушылар жәдидтер («жаңашылдар») деп аталды. Жәдидшілдер мұсылман дінінің озбырлығына қарсы шықты, өз халықтарын еуропалық мәдениетке, ең алдымен мектеп пен медреседе еуропалық дыбыстап оқыту әдісіне тартудың жақтастары болды. Жәдид қайраткерлері жеткілікті болғанымен, Қазақстанда жәдидшілдік қалыптаспады. И. Гаспринский ұсынған жәдидшілдік өркениетке жеткізер жолдағы басты кедергі исламның озбырлығы, ортағасырлық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар деп санады. Қазақтардың рухани өміріне ислам ықпалының дәрежесі Татарстан, Башқұртстан, Қырым және Түркістанмен салыстырғанда едәуір әлсіз болды. Қазақстанда ағартушылық қозғалыс ұлттық қайта өрлеу жолындағы басты кедергі отаршылдық деп санады. И. Гаспринский түрік-татар бірлігі туы астында әрекет етті. Ал Қазақстандағы ағартушылар татар және бұхара теологтарының, түркі-татар жазуының үстемдігіне жан сала қарсы шықты. «Шығыстың көрнекті ағартушыларының еңбектері, — деп жазды М. Сералин, — туған халық тілінде оқу мен білім алудың және оны құрметтеудің пайдалы екеніне біздің көзімізді жеткізді».¹¹⁰

Дегенмен, С. Ж. Асфендияровтың айтуынша, М. Сералин «тегінде, татар мәдениетімен және оның прогресшіл дәстүрімен мейлінше көп дәрежеде байланысты болған».

М. Сералин бастаған «Айқаптың» ізбасарлары классикалық жәдидшілдіктің жақтаушылары болды. Олар қазақ қоғамы мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі — халықтың сауатсыздығында (надандық),

молдалардың білімсіздігінде, байлардың дарақылығы мен қатыгездігінде (қайырымсыздық), отаршылдардың қазақ шаруаларын талап-тонауында жатыр деп санады. Осының бәрінен шығаратын жол қоғамды оқу-ағарту, И. Гаспринскийдің жүйесі бойынша жаңа әдіспен оқыту, қазақтардың отырықшылық тұрмыс салтына көшуі (қала салу) деп білді. Өз кезінде бұлар прогресшіл идеялар еді. М. Сералин мен айқаптықтардың сіңірген еңбегі мынада: олар жәдидшілдіктен, ағартушылықтан алға кетті, өз идеяларында қазақ шаруаларының, еңбекші бұқараның бытыраңқы және стихиялы арман-тілектері мен ойларын көрсете білген революцияшыл демократтар деңгейіне дейін көтерілді. Айқаптықтарды жас түріктер деген сияқты, жас қазақтар, жас ұлттық буржуазиялық-демократиялық қозғалыстың қатысушылары деп атауға болар еді. Сонымен бірге жас бұхаралықтар — жәдидшілерден айырмашылығы, М. Сералин мен оның ізбасарлары клерикализмнен азат, шынына келгенде либерал-демократтар, шаруашылық жүргізудің отырықшы фермерлік әдісін, орыстың озық мәдениетін насихаттаушылар болды. «Қазақ» газеті жарыққа шыққаннан кейін айқаптықтар арасында жік туды. Біреулері мұсылман қозғалысының жақтастарына қосылды (М. Қаратаев), басқа біреулері ағартушылықтан отаршылдық жүйені қирату, қазақ ұлттық мемлекеттігін, ұлттық білім беру жүйесін құру идеясына көшті. Түбірлі жалпыұлттық мүдделерді қорғап, дәйекті түрде ілгері басқандардың дұрыс істегенін тарихтың өзі дәлелдеді.

XX ғасырдың басындағы ағартушылық қозғалысқа біз Қазақстанда тамаша кадрлардың тұтас саңлақтар шоғырының пайда болғаны үшін міндеттіміз,¹¹¹ олар ұлттық қайта өрлеудің басында тұрып, революциядан кейін-ақ халыққа білім беру саласындағы кең көлемді шабуылды жүзеге асыру үшін нақты негіз дайындады. Батыстағы Ағарту дәуірінің «миды тазартып» жаңа қоғамдық-саяси қатынастар үшін жол аршыған ұлы өкілдері сияқты қазақтың алғашқы ағартушылары да өз халқының санасына бостандық, теңдік және туысқандық, әділеттілік идеяларын, зорлық-зомбылыққа қарсы күрес рухын сіңірді.

М. Сералин қазақ ағартушылары жас буынының жарқын өкілі болды, халық ағарту мен қазақтардың тұтас ұрпағын тәрбиелеу саласында өте көп іс тындырды. Ол өзін «балаларды жаңа әдіспен оқытуға көшу, Ақтөбеде мұғалімдер мектебінің ашылуы, жергілікті жерлерде мектептер мен медреселердің пайда болуы, қазақ балаларының қалалық мектептер мен медреселерде оқуы, оларда оқитындардың көбеюі қуантады» деп жазды.¹¹² Ол өзінің ағартушылық идеяларын берік қорғап, былай деп жазды: «Біздің үнемі және шаршап-шалдықпай талқылағанымыздан мынадай екі қорытынды жасауға болады: қала сал, жинақы тұр, сонда ғана шағын болса да құнарлы жер үлесіне иелік ете аласың. Мектептер мен медреселер сал, мектептер аш, балаларды оқыт, қолөнерін үйрен, сонда ғана сен халықты құрайтын адам боласың. Әйтпесе сені жер бетінен жойып жібереді».¹¹³

«Біздің өткендегі және қазіргі жағдайымыз» деген мақаласында М. Сералин былай деп атап көрсеткен: ғалымдар «дүниенің дамуын ұрыс шайқастарына...» ұқсатады. «Бұл соғыста адамы көп халық жеңбейді, қайта ғылымы, өнері жоғары халық жеңеді. Сондықтан біз басқа халықтармен жарыста аяқ астында қалғымыз келмесе, біз балаларды біліммен

қаруландыруымыз керек». «Қазіргі заман туралы ойлана отырып, — деп жалғастырған ойын одан әрі автор, — мынадай ойға келесің: Ресей мемлекетінде өрекет жасап, бақытты тұру үшін ғылымды, өнерді үйрену және орыс тілін білу қажет. Бұл үшін мектеп керек, ал оған төрт-бес үйдің шамасы келмейді. Елді мекендер мен кент салудан басқа шығар жол жоқ». ¹¹⁴

Сонымен бірге М. Сералин «Айқап» беттерінде мұсылмандардың қасиетті кітабының мазмұнын ыңғайлы, түсінікті нысанда баяндауға тырысқан авторлардың мақалаларын жариялап отырды.

«Айқап» журналының қазақ фольклорын зерттеудегі, абайтануды қалыптастырудағы, орыс және дүниежүзі классикалық әдебиетінің рухани мұрасын насихаттауда атқарған рөлі зор.

Сонымен бірге журнал беттерінде кейде жаңа әдіспен оқытуға түрік-татар көзқарасын уағыздайтын жарияланымдар басылып отырды. М.-Ж. Көпеевтің, Д. Қашқынбайұлының және басқалардың мақалаларында діншілдік және шариятқа бейімдік сарыны болды. «Айқап» беттерінде түркі-татар тілінде жаңа әдіспен оқытуға артықшылық берген, А. Байтұрсыновтың қазақ жазуы саласындағы реформаторлық ізденістеріне қарсы шыққан авторлар ұйымдастырылған түрде жарияланып отырды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы жағдайында едәуір шиеленіскен зор қаржы қиындықтары, зиялылардың бір бөлігінің сол кезге қарай өзінің көркемдік толысқандығымен, қазақ әдеби тілін түлетуімен, стилінің сындарлылығымен және ең бастысы — толғағы жеткен жалпыұлттық проблемаларды қоюымен әйгілі болған «Қазақ» газеті жағына шығуы 1915 жылдың тамызында «Айқап» журналы шығуының тоқтатылуына себеп болды.

Ағартушылардың өздері арасында түңіліс етек жайды, олардың қатарында: революциялық әдістерді жақтаушыларға және ұстамдылық пен ымырашылдықты жақтаушыларға жіктелу тереңдей түсті. Бүкіл ХХ ғасыр бойында әдебиетте журналдың жабылу себептері мәселесі бойынша дау жүрді. Пікірсайысқа салынбай, ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлерінің қайсыбірі орыс революцияларының және самодержавие күйреуінің қарсаңында ең басты ұлттық қоғамдық-саяси және ғылыми-әдеби басылымға айналған «Қазақ» газетін құрушы үштікпен (А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов) бәсекелесе алуы екіталай екенін ғана ескерте кеткен жөн.

«Қазақ» газеті. «Қазақ» газеті апталық басылым болып шықты. 1913 жылғы ақпаннан 1918 жылғы қаңтарға дейінгі кезең ішінде 3000 дана таралыммен 265 нөмірі жарық көрді. Жекелеген нөмірлері 8000 данаға дейін жететін таралыммен шықты. «А. Байтұрсыновтың шебер басшылығы мен жанқиярлық еңбегінің арқасында, — деп жазды М. Дулатов, — жоқтан барды жасаған деуге болатын және патшалық-полицейлік режимнің ауыр жағдайларында тіршілік еткен газеттің жабылар алдында өз баспаханасы, қағаздың үлкен қоры, шағын кітапханасы болды, таралымы 8000-нан асты». ¹¹⁵ Редакциялық алқа 1914 жылғы жаңа жылдық 45-нөмірінде газетті 10 облыстың қазақтары жаздырып алатынын хабарлаған. Бұған қоса оны Орынбор, Уфа, Қазан, Петербург, Мәскеу, Томск қалаларындағы, басқа да бірқатар қалалардағы, сондай-ақ Түркия мен Қытайдағы оқырмандар алып тұрды. ¹¹⁶

«Қазақ» газеті.

«Қазақ» газетінің редакторы Орынборда айдауда жүрген кезінде сол кезге қарай ағартушылық қозғалыстың танымал көшбасшысы болған, аса көрнекті ақын, көсемсөзші, түркі тілінің маманы, М. Дулатовтың анықтауынша, «қазақ әдеби тілінің мектебін жасаушы», бірақ ең алдымен — ой өрісі аса кең және ұлт дамуының жолдарын көре білген жалынды қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов болды. Азаттық қозғалысының мұраттарына, қазақ халқының топтасуы мен рухани өрлеуі мүдделеріне берілгендік, таңғажайып талант және ғылымның көптеген салаларынан энциклопедиялық білімділік оны ұлт ағартушылары мен рухани аталарының алдыңғы қатарларына шығарды. 1914 жылғы 19 мамырда Баспасөз істері жөніндегі бас басқарманың кеңсесі М. Дулатовқа «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторы міндетін атқаруға рұқсат етті. Құлшынған қызба қанды, әсте ымырасыз, жалынды

көсемсөзші, топ көрсе қыранша түлейтін ақын М. Дулатов өзінің ерлік және қайғылы тағдырымен көп жағынан ХІХ ғасырдағы Махамбет Өтемісовті еске салатын. «Қазақ» газеті 1918 жылы (№№ 261–265) Жанұзақ Жәнібековтің редакциялауымен шықты.

XX ғасырдың басындағы демократияшыл қазақ зиялыларының бүкіл азаттық қозғалысы сияқты, бұл газеттің де жетекші бағытын белгілеуде қазақ халқының бостандығы жолындағы аса көрнекті күрескер, саясатшы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, статистик-социолог, көсемсөзші, энциклопедиялық тұрғыдағы ғұлама Ә. Бөкейханов зор рөл атқарды.

Біртұтас болып біріккен ғажайып үштік — А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов қалың қазақ елінің мүддесін білдіріп, оның шамшырағы болған ғасырдың ұлттық газетін құра білді.¹¹⁷ Олар «Қазақ» газетінің төңірегіне қазақ демократиялық зиялыларының бүкіл бетке ұстарларын, соның ішінде Шәкерім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Ғұмар Қарашев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин, Жакып Ақбаев, Халел Досмұхамедов, Сәбит Дөнентаев, Мұстафа Шоқай, Мұхамеджан Тынышбаев және басқа да көптеген адамдар сияқты көрнекті қайраткерлерді топтастыра алды. Дегенмен де, негізгі идеялық-теориялық салмақты А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов көтерді. Зерт-

теуші К. Атабаевтың деректері көрсетіп отырғандай, «Қазақ» газетінің беттерінде жарияланған, бүгінгі күні қолда бар және «Қазақ» басылымы жинағында келтірілген материалдардың жартысынан астамын солар жазған.¹¹⁸ Тек А. Бөкейхановтың өзі «Қазақ» үшін 200-дей мақала жазыпты.

Бағдарламалық мақалада (авторы А. Байтұрсынов) газет «ұлттың көзі, құлағы және тілі» деп аталған. Редактордың пікірінше, газет адамдардың мүдделеріне қызмет етуге, білімді таратушы, халықтың қорғаушысы, оның рухани тәлімгері болуға тиіс. Сонымен, А. Байтұрсынов нағыз жалпыхалықтық басылым құруды ойлады және оны жүзеге асырды.

Газетті оның негізін қалаушылар «Қазақ» деп атады. Халықтың өз атын қалпына келтіріп, олар сол арқылы отаршылар тарапынан бұратаналарға менсінбей қарауға қарсы наразылық білдірді, қазақтар арасына ұлтжандылық мақтаныш және бірлік идеясын таратты.

Газеттің бірінші нөмірінде басылған бағдарламалық мақаласында А. Байтұрсынов отаршылдық режим жағдайларындағы ұлттың тағдыры туралы мәселені ашық қойды. Ол былай деп жазды: «Өзіміздің өзіндік ерекшелігімізді сақтап қалуымыз үшін біздің бар күш пен құралды жұмсап, оқу-ағартуға және ортақ мәдениетке ұмтылуымыз қажет; бұл үшін біз әдебиетті ана тілінде дамытумен айналысуды бірінші борыш деуге міндеттіміз. Өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар халықтың ғана дербес өмірге үміттенуге құқылы екенін ешқашан ұмытпау керек».¹¹⁹

«Қазақ» газеті ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының стратегиясын анықтап берді. Ә. Бөкейханов былай деп атап өтті: «Жуық арада далада, бөлкім, қазақ арасында белең алып келе жатқан екі саяси бағытқа сәйкес екі саяси партия ұйымдастырылатын сынайлы. Олардың бірі ұлттық-діни партия деп аталуы мүмкін және де қазақтарды басқа мұсылман халықтарымен біріктіру оның мұраты болып табылады. Басқа бір батыстық бағыт қырғыз даласының болашағы — осы сөздің кең мағынасында — батыс мәдениетін саналы түрде іс жүзіне асыруда деп біледі».¹²⁰

«Қазақ» газеті екінші бағыттың ой-пиғылын көрсетті. Ол тұжырымдамалық проблемаларды көрсеткен кезде соны негізге ала отырып жазды. Ең алдымен Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов қазақ халқының өркениет, түрік дүниесі тарихында алатын орнын анықтап берді. Халықты топтастыру, оның ежелгі мәдениетін және демократиялық Ресей құрамындағы қазақ ұлттық мемлекеттігін қайта түлету проблемалары газет қызметінің өзегіне айналды. «Шаруашылықтағы өзгерістер» деген сериялы мақалаларында Ахмет Байтұрсынов қазақ халқының эволюциялық даму жолын қорғап, адамзат өркениетінің эволюциясын және мәдениет тарихын көрсетті.

«Қазақ» газеті өз беттерінде халық ағарту, кітап шығару мәселелеріне басымдық берді. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ұлы ағартушылардың дәстүрлерінде тәрбиеленген қазақ демократияшыл зиялылары Шығыс пен Батыс ағартушыларының тәжірибесін жинақтап, тұтас доктрина жасады. Мысалы, И. Гаспринскийдің жаңа әдіспен оқыту туралы идеясының өзін қабылдай отырып, олар оны түрік-татар үстемдігі идеологиясынан, оқытуды дінмен қосудан тазартты. Егер И. Гаспринскийдің ізбасарлары жаңа әдіспен дауыстап оқытудан татар мәдениеті мен жазуының үстемдігін тануға қарай жүрсе, қазақ демократтары Абай, Шоқан және Ыбырай ағартушылығынан отаршылдық режимді қирату, қазақ мемле-

кеттігін қайта туғызу идеясына бет алды. Бұл эволюцияда А. Байтұрсыновтың ғылыми-педагогикалық ізденістері ерекше рөл атқарды, соның арқасында ұлт қазақ әліпбиін алды, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, сөз өнері теориясы мен мәдениет тарихы дамытылды. «Осы тынымсыз еңбегімен, — деп жазды ХХ ғасырдағы ұлы ойшылдың 50 жасқа толған күнінде М. Дулатов, — Ахмет Байтұрсынов қазақтың сөз өнерін жоғары сатыға көтеріп, ұлттық мектеп пен туған әдебиет үшін берік іргетас қалады».¹²¹

«Қазақ» газетінің беттерінде аграрлық проблеманың Ә. Бөкейханов бастаған көрнекті білгірлері отаршылдықтың мәнін, қазақ шаруаларының құнарлы жерлерін алып қою арқылы қоныс аудару қоры құрылуының, шаруалардың жерсіз қалуы үрдісінің мәнін ашып көрсетті. «Қазақ» газеті Ә. Бөкейхановтың жер мәселесі жөніндегі тұжырымдамасын қорғады, онда егіншілікпен ұштастырылған көшпелі мал шаруашылығын, қауымдық жер пайдалану негізінде жер алқаптарының тұтастығын, олардың құнарлылығын сақтау көзделген еді. Жер үлесінің болмашы жағдайында отырықшылыққа көшу, егіншілік, агрономия тәжірибесі, диқанның күнделікті титықтататын еңбегінің қанына сіңген етенелігі болмаған жағдайда орыс деревнясы үлгісіндегі ауылдар құру қазақ шаруаларына мал шаруашылығы кәсібінен біржола айырылу, Башқұртстан мен Қостанай уезінде болғанындай, мұқтаждықтан жерді қоныс аударушыларға сату қатерін төндірер еді.

«Қазақ» газеті мұсылман діні мәселесі бойынша ғылыми негізделген тактика ұстанды. Ол қазақ халқының артта қалған бөлігінің діншіл екеніне, Алланы және оның «жердегі өкілдері» молдаларды шын жүректен қадірлейтініне көңіл бөлді. Газет редакциясы «мұсылмандар одағының кадеттік бағдар ұстанатынын ескерді. Ә. Бөкейханов пен басқа да авторлар 1905—1907 жылдардағы революциядан кейін бүкіл Ресейде орын алған қуатты мұсылман қозғалысымен есептесіп отырды. Қозғалыстың қай тапқа жататынына қарамастан, елдегі 20 миллион халық түрінде тірегі болды. Мұсылмандардың бірінші съезінің қарарында мұсылмандардың прогресшіл бөлігі «озық қоғамның мұраттарына» қосылатыны және «орыс халқымен бірдей тең (саяси, азаматтық, діни) құқықтарды» пайдаланғысы келетіні атап өтілді».¹²²

Бірқатар мұсылмандар съездерінің жұмысына қатысқан Ә. Бөкейханов бір-біріне жалғасты бірнеше мақалалар жазып, онда «Қазақ» оқырмандарына адамгершілік проблемаларын және оларды Ресей жағдайында шешу жолдарын ұғынықты етіп түсіндірді. «Қазақ» газеті діни қызбалықты қоздырған жоқ, керісінше, империя құрамындағы түрлі ұлттардың дінге сенушілерін топтасуға шақырды. Газет көзі ашық халықтардың француз революциясы мен өзге де буржуазиялық революциялар рухындағы теңдік, жеке адамға ешкімнің тиіспеушілігі, дін ұстану еркіндігі жөніндегі мұраттарын ескерді. «Қазақ» газеті бұхаралық, хиуалық, қазандық молдаларды, олардың озбырлығын, патриархаттық-рулық соқырсенімдердің тірегіне айналған әдет пен шарифат догмаларын өшкереледі, татарландырудың, арабтандырудың қазақ тілі дамуына, оның рухани келбетіне теріс ықпалын ашып көрсетті. «Қазақ» газеті дінді мектеп пен мемлекеттен бөлуді жақтап, діни экстремизмге қарсы шықты, сонымен бірге жыныс, дін ұстану, ұлт айырмашылығына қарамастан, барлық ресейліктердің заң алдын-

да тең екенін жариялап, жеке адамның бас бостандығы мен оның еркіндігіне қол сұқпауды қорғады.

«Қазақ» газеті беттеріндегі жарияланымдардың едәуір бөлігі тіл мен әдебиет, этнография, мәдениет пен тәрбие, педагогика мәселелеріне, рыноктық жағдайларға бейімдей отырып, халық санасын жетілдіруге арналды. Газет өзінің нысаналы жарияланымдары арқылы ұлттың тарихи санасын қалыптастырды, Абай сияқты аса көрнекті тұлғалардың өмірі мен қызметі үлгісімен ұлттық мақтанышқа тәрбиелеу міндеттерін белгіледі, Абай даналығы деңгейіне көтерілуге, өз халқының қамын ойластыруға, оның дәстүрлерінен, гуманистік принциптерінен таймауға шақырды. Газет демократиялық, тәуелсіз мемлекет орнату үшін бірінші кезекте ана тілі мен әдебиетін білу, кәсібилік, ұлттық экономиканың бай болуы қажет екенін дәлелдеді. А. Байтұрсынов былай деп атап айтты: «басқалардан қалып қоймау үшін біз сауатты, бай және күшті болуға тиіспіз. Сауатты болу үшін оқу керек. Бай болу үшін кәсібилік керек. Мығым болу үшін бірлік керек. Осы бағытта жұмыс істеу керек».¹²³ Газетке қатысып тұрған бүкіл авторлар ұжымының А. Байтұрсынов бағдарламасына толық қосылғанын атап өткен жөн.

«Қазақ» шын мәнінде бүкілресейлік газет болды. Ол халықаралық жағдайға жүйелі түрде талдау жасап, ондағы Ресейдің рөлін анықтап отырды, елдегі және шетелдегі демографиялық жағдайды ашып көрсетіп, бүкіл түрік дүниесінің, мұсылмандар қозғалысының тағдырын қадағалады. Газет Мемлекеттік Думаның жұмысына, оның мінберінен қазақ халқының мүдделерін қорғау мәселелеріне ерекше мүдделілік танытты.

Империалистік соғыс, дүние жүзін халықаралық капиталдың жетекші елдері арасында қайта бөлісу басталған кезде газет өзінің мазасызданғанын жасырмады. Ал мазасызданудың негізі бар еді. 1916 жылғы 16 маусымдағы қазақ жігіттерін тыл жұмыстарына алу туралы патша Жарлығы жай түскендей болды. Газет Жарлыққа дейін де, одан кейін де қазақтарды армияға шақыру туралы мәселені талқылап, оларға казак әскерлері мәртебесінің берілуін талап етті. Ол халықтан империяның боданы ретінде оның ерте болсын, кеш болсын, өз отандастырының Отан қорғау жөніндегі тағдырына ортақтасуына тура келетінін жасырмады. 400 мыңдық армия жасақтай алатын ұлтқа айналған соң ол соғыста жеңген жағдайда империя құрамында дербес автономияға дәмелене алар еді.

Газет нақ сол баламаны негізге алып және көп адамның құрбан болуы жөнінде орынды қауіптеніп, 1916 жылғы оқиғалар жөнінде де принципті көзқарас ұстанды. Ол қазақтарды майданға алу мерзімін кейінге қалдыруға дейін барып, жанжалды шешудің бейбіт жолдарын іздестіруді, өкіметпен келіссөздер жүргізуді ұсынды. «Алаш» партиясы мен Алашорда бостандықты жеңіп алуға және қазақ мемлекеттігін қайта туғызуға тарих берген мүмкіндікті қайткен күнде де ақырына дейін пайдалануға ұмтылып, тағдырлы шешімдер қабылдаған екі орыс революциясы кезеңіндегі «Қазақ» газетінің рөлі баға жеткісіз еді.

«Қазақ» газеті қазақ халқы тарихының бетбұрысты кезеңінде шығарылды. Ол тұжырымдылығымен, жоғары көсемсөзділігімен, қазақ әдеби тілінің мағыналылығымен, өз халқының көкейкесті мүдделеріне адал қызмет етуімен ерекшеленді. М. Әуезовтің 1913–1918 жылдар аралығындағы кезеңді «Қазақ газетінің дәуірі» деп атағаны кездейсоқ емес.¹²⁴ Ол 1922

жылы мәдениет қайраткерлеріне ашық хатында («Қазақтағы қалам қайраткерлеріне. Ашық хат») қазақтың баспасөзі тарихында «Қазақ» газетін қоспағанда, халық тәрбиешісі миссиясын орындаған, өз бағытын қатесіз анықтаған, ұлттық рухты асқақтатқан бірде-бір басылым болған емес деп атап өтті.¹²⁵

Кәсібі жөнінен адвокат, «Айқап» журналының жұмысына белсене қатысқан қоғам қайраткері К. Тоғысов 1916 жылдың қарашасында Ташкентте апталық «Алаш» газетін шығара бастады. Оны К. Тоғысовтың өзі редакциялады, ресми шығарушысы оның әйелі Мәриям Тоғысова болды.¹²⁶ Бастапқы кезеңде газет өкімет орындарына көзқарасы жөнінен адал болды, тек 1917 жылғы 24 ақпаннан бастап (№ 12) өзін революциялық-демократиялық басылым ретінде көрсетті.¹²⁷ Мәселен, К. Тоғысов «Жоғалсын Романовтар» деген бір мақаласында әрбір халық егеменді, демократиялық елде өмір сүруге құқылы деп пайымдады. Газет Ақпан революциясын қызу құттықтады.

«Алаш» газеті әйелдердің тең құқықтылығын қорғады. Оның беттеріне белгілі журналистер, жазушылар: Т. Жомартбаев, А. Баржаксин, Б. Майлин, Ж. Аймауытов, жаңа жаза бастаған М. Әуезов шығып тұрды.¹²⁸

Қазақ мерзімді баспасөзінің тарихында апталық «Сарыарқа» газеті елеулі із қалдырды. Оның редакторлары Р. Мәрсеков, Х. Ғаббасов болды. Газет 1917 жылдың екінші жартысында Семей қаласында шығып тұрды. Оның беттерінде Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, Р. Мәрсековтің, Х. Ғаббасовтың, Ә. Ермековтің, М. Малдыбаевтың, Ж. Ақбаевтың және «Алаш» қозғалысының басқа да көптеген көрнекті қайраткерлерінің мақалалары басылды. Онда Алаштың гимні (авторы С. Торайғыров), Ж. Аймауытовтың, М. Әуезовтің, С. Дөнентаевтың, Ғ. Қарашевтың, І. Жансүгіровтің, Б. Майлиннің көсемсөздік материалдары жарық көрді.

Газет Ә. Ермековтің «Жасасын Алаш, жасасын!» деген мақаласын жариялады, онда екінші бүкілқазақ съезінің (12. 12. 1917) Алашорда автономиясын жариялау туралы шешімі, сондай-ақ жалпықазақ-қырғыз съезінің шешімдері (Х. Ғаббасовтың «Алаш автономиясы» деген мақаласы) салтанатты түрде мәлімделді.

Ә. Бөкейхановтың Семейге келуі туралы материал даусыз ынта-ықылас туғызады, бұл материалда ол қазақ автономиясы туралы мәселеге өзінің көзқарасын егжей-тегжейлі баяндайды.¹²⁹

Егер газеттің елдегі біртұтас ақпарат өрісі бұзылған, тарихтың бетбұрысты күрделі кезеңінде жұмыс істегенін ескерсек, «Сарыарқа» газетінің маңызы зор.

Сөйтіп ХХ ғасырдың басында империяның Қазақстан сияқты алып шет аймағында қазақтар Ресейдің ана тілінде газеттері, журналдары мен кітаптары бар 24 (орыстардан басқа) халқының біріне айналды. Хат-хабарлардың географиясы өте ауқымды болды – мейлінше әр түрлі жанрдағы жазбаша хабарлар келіп түспеген ауылдар мен болыстар іс жүзінде болған жоқ. Демократиялық қазақ баспасөзі революция, Мемлекеттік Дума, оның мұсылман фракциясы, мұсылман съездері туралы, империяның сыртқы және ішкі саясаты, соның ішінде оның отаршылдық саясаты туралы жазды. Ол шет аймақтардың ғасырлар бойындағы ұйқыдан оянып жатқан халықтарының мүдделерін көрсетті,

өркениетті дүниежүзілік қоғам жүйесіндегі оның болашағы туралы армандарға берілді. Ал алда халықтың тұтас ғасыр бойындағы қиын тағдырын белгілеп берген Қазан революциясы, аласапырандар мен өзгерістер түр еді.

4. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Ресейдегі XX ғасырдың басындағы революциялық қозғалыс ұлттық шет аймақтардың, соның ішінде Қазақстанның да жағдайына әсерін тигізді. Саны аз ұлттық зиялылар осы жағдайды пайдаланып, тәуелсіздік пен бостандық үшін, халықты ғасырлар бойындағы ұйқыдан ояту үшін, қос езгіден: патша өкіметінің отаршылдық бұғауынан және жергілікті патриархаттық-рулық зорлық-зомбылықтан құтылу үшін күрес бастады. Зиялылар халықты тәуелсіздік жолына шығарды, білімді, ғылымды, өнерді меңгеруге шақырды. Бұл үрдісте қазақ халқының өмірін бейнелеуге және оның мүдделерін қорғауға өз үлесін қосқан қазақ әдебиетінің рөлі соңғы орында қалған жоқ. Қазақ жазушылары мен ақындарының алдыңғы қатарлы бөлігі Абайдың ағартушылық, демократиялық дәстүрін жалғастырып, оларды отаршылдыққа қарсы күрес идеясымен байланыстыруға тырысты. Ұлттық қозғалыстың басында тұрған Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың әдеби-шығармашылық, қоғамдық-саяси қызметінің революциялық-демократиялық бағытта болғаны айқын. Олар ұлт-азаттық идеясына шығармашылық қызметінде ғана емес, өздерінің қоғамдық-саяси қызметінде де ерекше мән берді. Бұған олардың 1905 жылғы бүкілхалықтық революцияға қатысуы, конституциялық-демократиялық партияның съезінде қазақтардың тәуелсіздігін талап етуі, бұл идеяны «Қазақ» газетінің (1913–1918) беттерінде нысаналы бағытта дамытуы, сондай-ақ патша өкіметі құлағаннан кейін Алаш автономиясын құруға әрекет жасауы айғақ болып табылады.

Ахмет Байтұрсынов (1873–1938) – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрес идеясымен байытқан ақын. Оның «Маса» деген поэтикалық жинағы (Орынбор, 1911) халықтың ауыр, құқықсыз жағдайына, оны отаршылдықтан азат етуге, дамудағы мешеулікке, надандыққа арналған, екінші жағынан, туынды білімге, ғылымға, мәдениетке шақыру болып табылады. Ақынның отандастарының бойында жоғары азаматтық сезімді оятуға ұмтылысы зор. Егер:

Қаз едік қатар ұшып қанқылдаған,
Сахара-көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қадан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған? –

деген жолдарда отаршылдық езгі қажып-қалжыраған халықтың үмітсіз жағдайы суреттелсе, мына жолдардан:

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқып, кешпесі жоқ.
Жел соқса, құйын қуса жылжи беру
Болғандай табан тіреу еш нәрсе жоқ, –

тәуелсіздік пен бостандық болмайынша, ұлттың болашағы бұлдыр, көмескі екені айқын көрінеді.

Өз жинағын «Маса» деп атап, ақын бұл атауға белгілі бір мағына берген, маса сияқты мазаны алып, үздіксіз ызындау арқылы «ұйықтап жатқан» халықты оятуға ұмтылған.

Қазағым-елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қалауда жаның,
Аш көзінді оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?!

А. Байтұрсыновтың «Қырық мысал» деген кітабы (Петербург, 1909) Крылов мысалдарының үлгісімен жазылған туындылар жинағы болып табылады. Крылов мысалдарының сюжеттерін негізге алып, Байтұрсынов оларды қазақ өмірінен алынған мысалдармен толықтырып, еркін аудару арқылы түпнұсқа қазақ мысалдарын туғызған. Мысалдарда қазақтар арасында таралған кеселдер келемеж етіледі, әлеуметтік әділетсіздік сыналады.

А. Байтұрсынов — қазақ тілінің реформаторы. Ол араб графикасы негізінде әліпби жасады. 1912 жылы басталған бұл жұмыс 1924 жылы «Жаңа емле» ретінде ресми қабылданды. А. Байтұрсынов «Оқу құралы» (1912) және «Тіл құралы» оқулықтарын жазды, олар үш бөлімнен: фонетика, морфология, синтаксис бөлімдерінен тұрады. А. Байтұрсыновтың оқулықтары қазақтар үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл түркі тілдес дүние үшін де жаңалық болды. Кейініректе ол әдістемелік сипаттағы «Баяншы» (1926), «Тіл жұмсарту» (1928) деген кітаптар шығарды. Әдебиеттану жөніндегі тұңғыш еңбек — «Әдебиет танытқыш» (1926) та Байтұрсыновтың туындысы.

Міржақып Дулатов (1885—1935) — Ахмет Байтұрсыновтың халық бостандығы жолындағы күрес жылдарында да, әдебиет саласында да онымен қатар жүрген серігі. Оның «Оян, қазақ!» (Уфа, 1909) жинағы — халық тағдырының проблемалары өткір көтерілетін алғашқы туындылардың бірі. Ол өз оқырмандарының ойы мен санасына ықпал жасай отырып, олардың назарын әрбір жеке тұлғаның халық алдындағы жауапкершілігіне аударады. Өз заманындағы қазақ қоғамы өмірінің келеңсіз жақтарын ашып көрсете келіп, М. Дулатов отандастарын жаңа өмірге шақырады, басқа халықтардағы жақсылық жағын үйренуге үндейді, ғылымды, білімді, әйелдердің тең құқықтылығын жақтайды:

Жігітке талаптанған мың рахымет,
Пайдасын ғылымының халыққа шашқан.
Жаны ашып нашарларға қызмет етіп,
Салса егер түзу жолға болса адасқан. —

бұл жолдарда Міржақыптың гуманистік көзқарасы ғана емес, мұнда өзінің өмірлік бағдарламасына («бостандық», «бауырластық», «тендік») адалдығы да бар.

«Оян, қазақ!» жарыққа шыққан кезінен бастап отаршылдыққа қарсы бағытталған кітап ретінде қабылданды, оның таралымы жойып жіберілді,

ал авторы қуғынға ұшырап, талай рет түрмеге қамалды. Алайда бұл ақынды мойытпады, ол өзінің әдеби-көсемсөздік қызметін сол күйінде белсенді түрде жалғастыра берді. Бұл кезеңде ол «Бақытсыз Жамал» романын (Орынбор, 1910), «Азамат» (Орынбор, 1913), «Терме» (Орынбор, 1915) деген жинақтарын шығарады. 1913 жылдан бастап Орынборда тұрақты тұрып, Ахмет Байтұрсыновпен бірге «Қазақ» газетін шығарады.

«Бақытсыз Жамал» — уақыты жағынан бірінші жазылған қазақ романы. Онда патриархаттық-рулық ғұрыптар мен соқыр сенімдердің құрбаны болған қыз — Жамалдың ауыр тағдыры суреттеледі. Сонымен бірге романда туып келе жатқан жаңалықтың өшіп бара жатқан ескілікпен тартысы, жас ұрпақ көзқарастарының ғасырлар бойындағы негіздерді жақтаушылармен қақтығыстары көрсетілген. Роман жастардың бойында еркіндік сүйгіш идеялардың туындау үрдісін ашып көрсетуімен де тартымды.

М. Дулатов орыс және шетел классиктерінің (Пушкин, Лермонтов, Шиллер, Тоқай) бірқатар туындыларын аударды. Дулатовтың қазақ көсемсөзін дамытуға да қосқан үлесі баға жеткісіз.

Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893—1920) — тәуелсіздік ісіне, халықтың прогресс пен мәдениет жолымен дамуына зор үлес қосқан ақын. Ол өткір сыни бағыттағы, әділетсіз өмір бет пердесін ашатын, надандық пен қараңғылықты түйрейтін туындылар жазды. Торайғыровтың пікірінше, халық өз тағдырын өзі жасайды, бұл үшін оған ұйқыдан оянып, ілгері жүру және басқа халықтар сияқты даму керек. Отаршылдыққа қарсы күрескен бауырларына ынтымақтастық ниет көрсете отырып, С. Торайғыров «Таныстыру» деген поэмасында (1918) Дулатовты, Байтұрсыновты, Бөкейхановты «күн», «таң», «ай» деп атайды.

Сұлтанмахмұт қазақ әдебиетін оның көркемдік-эстетикалық дамуы тұрғысынан байытты. Бұлармен қатар ол қазақ әдебиеті үшін жаңа жанрларды қалыптастыру мен дамыту ісінде біраз іс тындырды. Оның өлеңмен жазылған «Қамар сұлу», «Кім жазықты» романдары, «Адасқан өмір», «Кедей» поэмалары, лирикалық өлеңдері, көсемсөздік, сын мақалалары оның көркемдік ізденістерінің сан қырлы және жан-жақты болғанын ашып көрсетеді.

Үгіттік-ұраншыл өлеңдер шеңберінен шығып, ол табиғат және адамның ішкі дүниесі туралы тереңдігі мен көркемдігі жағынан тамаша лирикалық өлеңдер туғызды. Оның ірі туындыларында өз бойына жаңа қоғамдық көзқарастарды біріктірген кейіпкер бейнесі көрінеді. Ақын әлі де феодалдық-патриархаттық негіздердің шырмауында қалып, қараңғылық пен надандық күн кешкен қазақ қоғамы дамуының өткір әлеуметтік проблемаларын ашып көрсете білді («Кім жазықты»). Оның уақытты, дәуірді философиялық ой елегінен өткізуге құрылған поэмалары лирикалық-публицистикалық поэма жанрының жаңа да жарқын үлгілері болды. Қазақ әдебиетінде Абай негізін қалаған реалистік өнердің жоғары үлгілерін біз Сұлтанмахмұттың шығармашылығынан таба аламыз.

Сұлтанмахмұт Торайғыров.

Спандияр Көбеев.

ды. С. Көбеев пен Б. Өтетілеуовтің шығармашылығы педагогикалық қызметпен астасып жатты: олардың екеуі де ауыл мектептерінде мұғалім болды. Әдебиетті балалар тәрбиелеуге кеңінен пайдалана отырып, жазушылар идеялық мазмұны жаңа бірқатар туындылар жазды. С. Көбеевтің «Қалың-мал» романы, балаларға арналған хикаялары мен өлеңдері осылай туған. С. Көбеев пен Б. Өтетілеуов аударған орыс классиктерінің туындылары аз емес.

М. Сералин қазақ әдебиетінің дамуына ғана емес, сонымен қатар өз заманындағы журналистиканың дамуына да үлес қосты. Ол және оның қаламдас бауырлары шығарған «Айқап» журналы (1911–1915) қазақ әдебиетінің ағартушылық және демократиялық бағытын айқын да анық ұстанды. Сералин поэмалар жазып, Фирдоусидің «Шахнамесін» («Рүстем–Зураб») аударды.

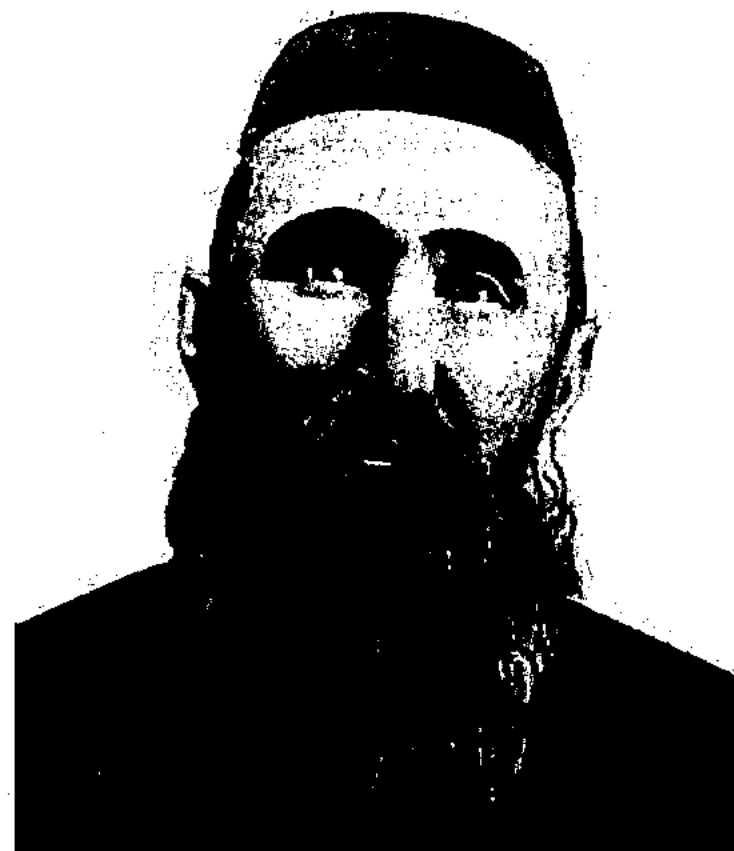
Ғұмар Қарашев.

Қазақ әдебиетінің сыншыл бағытын дамытуда, көркемдік құралдар арқылы ағартушылық идеяларын асқақтатуда Шәкерім (1858–1931), Сәбит Дөнентаев (1894–1933), Мұхамеджан Сералин (1872–1929), Спандияр Көбеев (1878–1956), Бекет Өтетілеуов (1883–1949), Әріп Тәнірбергенов (1856–1924), Ғұмар Қарашев (1876–1921), Тұрмағамбет Ізтілеуов (1882–1939), Бернияз Күлеев (1899–1923), Нарманбет Орманбетов (1870–1918) және басқалар шығармашылығының ерекше маңызы болды.

Поэтикалық шеберлікті дамытып және байыта отырып, олар дәуірді көркемдік ой елегінен өткізуге зор үлес қосты. Егер С. Дөнентаев сюжеті шағын өлеңдер мен мысалдар жанрын дамытса, С. Көбеев өмір шындығын лирикалық туындыларда бейнелеуге ұмтылды.

М. Сералин «Айқап» беттеріндегі көсемсөздік туындыларында патриархаттық негіздерді сынға алып, халықты ағарту ісіне, оның ілгері ұмтылуына, қазақтардың отырықшылық тұрмыс салтына көшу проблемасына ерекше көңіл бөлді. Біз Ғ. Қарашев пен Н. Орманбетовтің туындыларынан айтарлықтай көркемдік шешімдерді көреміз, оларда отаршылдықтың мәні, халықты басқару саясатының екіжүзділігі, қазақ қоғамы өмірінің артта қалғандығы кеңінен ашып көрсетілген. Бірнеше кітаптың («Бала тұлпар», «Қарлығаш»,

«Аға тұлпар», «Тұрымтай» және басқалар) және философиялық толғаныстардың авторы Ғұмар Қарашев өз ерекшелігі бар жарқын ақын, ағартушы-философ ретінде, шарифат дәстүрлеріне және ар-ожданға адал суреткер ретінде көрінді. Ол Ақпан революциясын және «Алаш» қозғалысын үмітпен қарсы алып, өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігіне сенді, кейіннен Кеңес өкіметіне ізгі ниет білдірді. Ал Нармамбет өлендерінде («Сарыарқа», «Заман» және басқалары) қазақтар шұрайлы қонысынан айырылып, туған жерлерінен көше бастаған кездегі патша өкіметінің қоныс аудару саясаты салдарынан ерекше көрінген халықтың ауыр өмірін суреттеді.

Шәкерім Құдайбердиев.

XX ғасырдың басындағы қазақ ақын-жазушылары өздерінің бағдары мен көркемдік ізденістері жөнінен өсте де бірдей емес. Талант көп болған сайын оның қыры да алуан түрлі болмақ. Олардың көбісін революциялық-демократиялық және ағартушылық-демократиялық идеялар біріктірді. Бұл бағытты ұстанғандардың бәрі прогресті, халықтар әдебиетінің озық идеяларын меңгеруге тырысты. Сонымен бірге Шығыстың демократиялық әдебиетінің тәжірибесін пайдалана отырып, таза ұлттық дәстүрде жазған ақындардың тұтас тобы болды. Надандықты, билік басындағылардың әділетсіздігін, патша өкіметінің отаршылдық саясатын олар да сынады, алайда олар бұл тұйықтан шығу жолдарын таба алмай, оның шешімі өткендегі «жақсы» заманға оралуда деп тапты. Бұл ақындар қатарына Мәшһүр Жүсіп Көпеевті (1858–1931), Нұржан Наушабаевты (1859–1919), Мақыш Қалтаевты (1869–1916) жатқызуға болады. Олардың реалистік туындылары біздің сол дәуірдегі шындықты ұғуымызға көмектеседі. М.-Ж. Көпеевтің «Сарыарқа кімнің жері?» деген кітабы (Қазан, 1907) тәркіленіп, ал басып шығарушыға ірі көлемде айыппұл салынды. М.-Ж. Көпеевтің мұрасында халықтың ауызша шығармашылығының ол жинаған туындылары мен қазақ ақындарының шығармаларынан тұратын қолжазбалар сақталған. Н. Наушабаевтың поэзиясы негізінен ғибрат пен тағылымы мол термелерден тұрады. М. Қалтаевтың шығармашылығында өмір мен дәуір кең көрсетілгеніне қарамастан, дегенмен де көркемдік деңгейі солғын тартып жатады.

Қазақ ақындарының басқа бір тобы халық туындылары, сондай-ақ Шығыс шығармалары сюжеттерінің ықпалымен дастандарға және хиссаларға ерекше көңіл бөлді. Оларға Жүсіпбек Шайхысламұлын (1854–1936), Шәді Жәңгірұлын (1855–1933), Ақылбек Сабалұлын (1880–1919) жатқызуға болады. Олардың бәрі тамаша білімді еді және араб-парсы әдебиетінің білгірлері болатын, халықтың аса бай фольклорын егжей-тегжейлі білетін. Олар өз туындыларын тығыз байланысты болған Қазан баспаханаларынан бірде «Дастан» түрінде, бірде «хисса» түрінше шығарып отырды. Осы туындылар арқылы XX ғасырдың басында халық арасында хиссалар кең таралды. Мұнда сюжеттерінің қызықты, суреттелетін тарихи оқиғалардың маңызды болуы аз рөл атқарған жоқ. Бұл туындылардың арасында

«Кыз Жібек», «Мұнлық—Зарлық», «Сейфұл—Мәлік», «Қасым—Жомарт», «Орақ—Күлше», «Һарон ар-Рашид», «Қамарзаман», «Бозжігіт», «Тахир—Зуһра», «Назым» және басқалар бар. Олар түрлі тақырыптарға (махаббат, әділдік, наным және т.б.) жазылғанымен, бұл дастандарды адамзатқа деген сүйіспеншілік байланыстырды. Олардың кейбіреуі талай рет қайта басылып шықты.

Халық өміріндегі тарихи оқиғалар туралы жазып, оларға халықтық баға беруге тырысқан ақындар да болды. Бұл арада Ығылман Шөрековтің (1871—1932) «Исатай—Махамбет» поэмасын айту орынды. Автор тарихи оқиғалар хронологиясын тәптіштеп тере бермей, Исатай батыр мен оның досы Махамбеттің бейнелерін ашып көрсетуге тырысады. Көтерілістің негізгі кезеңдеріне ғана тоқталған автор оның шын себептерін ашып, руаралық жанжалдарды шешудегі Исатайдың даусыз беделін, Жәңгір ханмен қақтығыстардағы батырдың ержүректігін көрсете білген.

Қарастырылып отырған кезеңде қазақ әдебиеті мен мәдениетінің дәстүрлерін жалғастырған сазгер-ақындардың шығармашылығы елеулі орын алады. Театрлар, концерт залдары болмаған жағдайларда сазгер-ақындар халықтың рухани мәдениетінің дамуына, оның театр және өн-күй өнерін байытуға зор үлес қосты. Біржан, Ақан сері, Мұхит шығармашылығының дәстүрлерін ұстана отырып, сазгер-ақындар Жаяу Мұса Байжанұлы (1835—1929), Балуан Шолақ Баймырзаұлы (1864—1919), Мәди Бапиұлы (1880—1921), Майра Уәлиқызы (1896—1926), Иманжүсіп Құтбанұлы (1863—1929), Әсет Найманбайұлы (1867—1923), Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы (1856—1932), Кенен Әзірбаев (1884—1976) және басқалар демократиялық бағыттағы жаңа өндер мен жырлар туғызды. Олардың едәуір туындыларында өмірдің көркемдігі жырланды, тыңдаушылардың бойында жоғары эстетикалық сезімдердің қалыптасуына жәрдемдесті. Сонымен бірге бұл шығармаларда да қоғамның әлеуметтік жағынан әділ құрылмағандығының проблемалары қозғалып, отаршылдық бұғауынан арылуға шақырған ұрандар естілді. Жаяу Мұса, Балуан Шолақ, Мәди, Иманжүсіп, Үкілі Ыбырай патшалық өкімет орындарының қысымы мен кудалауын өз бастарынан кешірді. Сазгер-ақындардың қызметі сөз жоқ, шынайы халықтық өн шығармашылығының дамуына көмектесті. Олар «Жаяу Мұса», «Хаулау», «Ғалия», «Қаракесек», «Майра», «Иманжүсіп», «Гәкку», «Бозторғай» сияқты классикалық туындылар туғызды. Сазгер-ақындардың мұрасы орасан көп және алуан қырлы. Мұнда лирикалық өндер мен дастандарды кездестіруге болады, ал Әсет, Кенен сияқты ақындар айтыстарға қатысқан.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті дамуының ерекшелігі оның басқа халықтардың әдебиеттерімен байланысы болып табылады. Тарихи жағдай қоғамдық-экономикалық байланыстардың күшеюіне себепші болып қана қоймай, рухани мәдениет саласындағы қарым-қатынас үрдісін жандандыра түсті. Бұл қозғалыста қазақ мерзімді баспасөзі едәуір рөл атқарды, оның негізін «Түркістан уәлаятының газеті» (1870—1882) мен «Дала уәлаятының газеті» (1888—1902) салып берді. Олардың беттерінде орыс әдебиеті мен дүниежүзілік классикадан аудармалар басылды. Абайдың аудармашылық дәстүрлерін жалғастыра отырып, Ә. Төңірбергенов пен Ә. Найманбаев А. Пушкиннің «Евгений Онегинінен» үзінділер жариялады, сондай сюжетке өз туындыларын жасады. «Капитан кызы» (аударған М. Бекімов, 1903) мен «Дубровский» (аударған Ш. Құдайбердиев,

1912), сондай-ақ А. Байтұрсыновтың «Қырық мысалы» (1909) мен С. Көбеевтің «Үлгілі тәрбиесі» (1910) кітап болып жарық көрді, Б. Өтетілеуов Пушкиннің, Лермонтовтың, Жуковскийдің, Плещеевтің, Крыловтың туындыларын аударды. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеттерінің беттерінде орыс, Шығыс және Батыс Еуропа әдебиеттерінен жасалған аудармалар үлкен орын алды. Олардың арасында «Рүстем—Зурабты» (Фирдоусидің «Шахнамесінен» — аударған М. Сералин), Д. Байронның «Шильон тұтқынын» (аударған А. Ғалымов), «Мың бір түннен» үзінділерді, А. Толстой мен А. Чеховтың әңгімелерін атауға болады. Сонымен дүниежүзілік классикалық әдебиеттің көркемдік тәжірибесін меңгеру үшін кең жол ашылды. Ғасырдың басында қазақ әдебиетінің дамуына 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс елеулі ықпал жасады. Көтеріліске қазақтарды тыл жұмыстарына алу туралы патша жарлығы себеп болды. Отаршылдық езгінің ауыр салмағы зарықтырған халық өмірдің жақсаруынан қандай да бір үмітін үзіп, өз билеушілеріне қарсы көтерілді. Амангелді, Бекболат сияқты халық батырларының басшылығымен көтеріліске шыққан халық өкіметтің өкілдерін жазалай бастады. Алайда стихиялы түрде басталған көтеріліс басшылық ететін ұйымдасқан орталығы болмай, көп кешікпей-ақ бөсеңдей бастады, ал патша солдаттары одан кейін де ұзақ уақыт жүгенсіздік етті. Халықтық әдебиетте бұл көтеріліс туралы көптеген туындылар сақталған. Оларда халықтың ауыр тағдыры туралы, патша өкіметінің қысым көрсетуі туралы, бостандық жолындағы күрес туралы, көтеріліске шыққан адамдар мен оның жетекшілері туралы баяндалған. Бұл туындылар авторларының ішінен азаттық қозғалысына тікелей қатысып, бұл күрестің барлық қиындықтары мен қасіретін бастан кешірген Сәт Есенбаевты, Күдеріні, Омар Шипинді, Төлеу Көбдіковті, Бұзаубековті, Иса Дәукебаевты атауға болады. Ақындар Омар мен Күдері аңызға айналған Амангелді туралы, Иса — Бекболат туралы тарихи жырлар туғызды. Аталған туындылар қазақ әдебиеті тарихынан лайықты орын алды. Олардың ерекшеліктері халық батырларының жаңа бейнелері, нақты тарихи оқиғалар шығарма арқауын құрады.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы кезеңіндегі кейбір тарихи жырлар патша жарлығы бойынша алынған жігіттердің өмірін суреттеуге арналған. Біржан Берденовтың «Алу» деген дастанында жігіттердің өз аулындағы өмірі туралы, олардың үйреніспеген жат жерде болуы туралы, империалистік соғыстың әділетсіздік сипаты туралы, патшаның басқаруына наразылықтың өршуі және оны құлату жөніндегі идеялардың таратылуы және ақырында, оның құлатылуы туралы айтылады. Жігіттердің майданнан жазған хаттары және оларға қайтарылған жауаптар нысанында жазылған туындылар да кездеседі. 1916 жыл туғызған халық поэзиясы ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін жаңа мазмұнмен толықтырып, оның халықтық-демократиялық сипатын байытты.

Отаршылдық басқару жүйесі кезіндегі қазақ халқының жағдайы кейінгі кезеңдегі әдебиет дамуында өзекті проблема болып қала берді. Сол кезеңде әдебиетке келген М. Жұмабаев, С. Сейфуллин, Б. Майлин, С. Мұқанов және басқалары сияқты жас таланттар демократиялық-ағартушылық дәстүрлерді жалғастырып, оны бостандық идеяларымен байытып, өздерінің алғашқы туындыларын жариялай бастады.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті сол тарихи дәуірдегі халық өмірінің шындығы туралы көркем шежіре болды.

5. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Саяси, экономикалық экспансиямен қоса, құлдыққа салушылардың мәдениеті күштеп таңылды.

Патша өкіметінің кертартпа саясаты халыққа білім беру саласынан мейлінше айқын аңғарылады. Отаршыл билік қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын елемей, оның рухани дамуын тежеді.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде қарастырылып отырған кезеңде орын алған соны құбылыстар қазақ қоғамының қоғамдық санасындағы елеулі өзгерістерге әкеп соқты. Мұндай елеулі өзгерістер ұлттық сана-сезімді оятуға жағдай жасады, қазақ қоғамында жаңа идеялардың, ой-пікірлер мен көзқарастардың қалыптасуын анықтап берді. Мәдениет тұрғысынан алғанда, дәуірдің жаңалықтары ең алдымен еуропалық өркениетті, жаңа құндылықтарды бастапқыда әлеуметтік үстем топ өкілдерінің, адамдардың шағын тобының меңгеруі орын алғанынан көрінді.

Ұлттық зиялылардың қалыптасу жолы бірдей болған жоқ, күрделі және ұзаққа созылған үрдіс болды. Бұл жағдайдың халық шаруашылығында да, мәдениетте де мамандар санының өсуінен көрінгені күмәнсіз. Оның барысын отаршылдық режим жағдайлары, патша өкіметінің бағындырылған халық жөніндегі кемсітушілік саясаты тежеп отырды. Дегенмен XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы халықтың интеллектуалдық күштері дамуындағы жаңа кезең болып табылады.

Революцияға дейін Қазақстанда мұсылман мектептері мен медреселерде, не «орыс-қазақ», «бұратаналық», ауылдық мектептерде оқып, бастауыш білім алуға болатын еді. Мұсылман мектептері мен медреселері байырғы ұлттардың балаларына білім және тәрбие берудің негізгі, ал Ресейдің отарлауы басталғанға дейін бірде-бір буындары болды. Бұл мектептер мен медреселердің басты мақсаты діни білім беру болғанымен, олардың оқу бағдарламаларында зайырлы пәндердің де елеулі орын алғанын атап өткен жөн. Оқыту және тәрбиелеу әдістерінің қаншалықты жетілдірілмегеніне қарамастан, бұл мектептер мен медреселер мешіттің ғана емес, сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің де мүдделеріне қызмет етті. Медреселердің оқу бағдарламаларына пәндердің мынадай топтамалары енгізілді: 1) араб тілі, грамматика, морфология, синтаксис, этимология, араб риторикасы, араб тарихы, Құран оқу туралы ғылым және ғылыми-мәдени пікірсайыстар; 2) дін ілімі мен заңтану – Құранның мазмұны мен маңызы, құқық, діни ережелер, мұраны бөлу тәртібі туралы ілім, заңтану негіздері; 3) философия, логика, математика, география, астрономия, химия және жаратылыстану ғылымдары.¹³⁰

Отарлау кезеңінде, әсіресе XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында өкімет орындары мұсылман мектептерінің өміріне араласпау туралы

сөз жүзінде мәлімдей отырып, орыс-бұратана ұлттар мектептері желісін кеңейту және басқа да шаралар арқылы медреселерде оқитын балалар санын азайтуға қол жеткізді. Патша үкіметі жаңа әдіспен оқытатын мұсылман мектептерінің қызметін бейтараптандыру жөнінде белсенді шаралар қолданды, олар қазақ халқының арасында исламшылдық және түрікшілдік идеяларды тарату жөніндегі қамалдар деп қарастырылды.

Діни мектеп ретінде, мұсылман оқу орындары діни мекемелерге ғана бағынышты болуға тиіс еді, сондықтан да мұсылман мектептерінің ықпалын шектеп, оларды азаматтық мектептермен қосуға наразылық білдірілді. Алайда бұған карамастан 1874 жылы Қазақстанның мұсылман мектептері Халық ағарту министрлігіне тікелей бағындырылды. Империялық үкімет мұнымен тоқталмай, 1876 жылы мұсылман мектептеріне орыс сыныптарын енгізу арқылы орыстандыру жөнінде тағы бір ірі қадам жасады.¹³¹ Халық ағарту министрлігінің ресми мандатын алған орыс әкімшілігі мұсылман мектептерінің жанынан орыс сыныптарын ашуға белсене кірісті, мұның өзі мұсылман мектептері жанындағы орыс сыныптары орыс мемлекетінің үстемдігін орнықтыруға қажет деп санаған отаршылық әкімшіліктің қалың тобына қатты ұнады. «Көшпелі болса да, мұсылман болса да, қазақ орыс тілін білуге тиіс, өйткені бұл — Мемлекеттік тіл, үкіметтік және сот орындарында іс сол тілде жүргізіледі».¹³²

Мұсылман оқу орындарына қатаң талаптар қойылды, олардың бұзылуын отаршылық әкімшілік үнемі қудалап отырды. Бірақ бұған карамастан, Қазақстан аумағында мектептер мен медреселер саны үздіксіз өсе берді, өйткені оқуға тілек білдірушілер саны барған сайын арта түсті.

Дәстүрлі мектептердегі оқуды бітіргеннен кейін қазақтар өз балаларын шәкірттерді жаңа әдіспен оқытатын Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусаиния», Троицкідегі «Расулия», «Уазифа» сияқты ірі медреселерге оқуын жалғастыруға жіберетін.

Басқаларымен салыстырғанда, «Ғалия» медресесінде мына пәндер: шығыс тілдері, логика, философия, тарих, математика, география, орыс тілі, адам физиологиясы оқытылатын. Бұл медресенің қабырғасында 300-ден астам қазақ баласы білім алды.¹³³ Олардың арасында қазақтың белгілі зиялылары, жазушылар Б. Майлин, М. Жұмабаев, педагог-ақын Т. Жомартбаев, М. Оразаев, Н. Манаев, Ж. Тілепбергенов, М. Тұрғанбаев, Ғ. Қайыров, Ә. Сұлтанов және басқалар бар.

Медресенің тәрбиленушілері озық демократиялық идеялардың ықпалына түсті. Олар ескі оқыту әдістеріне, артта қалушылық пен надандыққа қарсы шықты. Шәкірттер арасында ұлтты түлету, өз елінің тарихын, әдебиеті мен тілін оқып-үйрену, зерттеу идеялары кең таралды. «Ғалия» медресесінің қазақ шәкірттері жастарды әдебиетке тарту мақсатымен 1916 жылдан қолжазба «Садақ» журналын шығарып тұрды.¹³⁴ «Садақ» журналы апта сайын шығарылды, оның редакторлары сол жылдары медреседе оқып жүрген Б. Майлин мен Ж. Тілепбергенов болатын. «Садақ» журналы елді жаңғыртуды қазақ әдеби тілін дамыту, ұлттық өліпбиді қалыптастыру, ана тілінде оқулықтар шығару проблемасымен ұштастырды. Елдің көзін ашып, рухани түлеуге үндеген озық ойлы жас зиялы азаматтардың соңына түскен полициялық бақылаудың құпия хабарында былай деп жазылған: «Олар қазақ тілінде теріс бағытта шығарылған, Уфада басылған

кітапшаларды әкеліп, халық арасында таратады. Кітапшалар арасынан: «Оян, казак!», «Тұр, казак!» және «Маса» мысалдар жинағы мәлім, аталған басылымдарда қырғыздардың (қазақтардың) құқықсыз ауыр жағдайы туралы айтылады, аграрлық мәселе қозғалып, қазақтардың пайдалануындағы жер мөлшерінің тарылғаны көрсетіледі». ¹³⁵

Практикалық қызмет нәтижесінде «Ғалия» медресесінің шәкірттері казак балаларына арнап «Әліппе немесе жеңілдетілген оқыту» құралын шығарды. ¹³⁶ 1913 жылдың қаңтарында «Қазақ» газетінде «Ғалия» медресесінің казак оқушыларының хаты жарияланды, онда олардың өз қаражатымен кітаптар шығарғаны және тілек білдірушілердің оларды «Қазақ» газетінің баспасынан сатып алуына болатыны атап өтілген. ¹³⁷ М. Дулатов отандастарын, білімді және дәулетті адамдарды өзі өмір сүрген уақыт ішінде көптеген казак жастарына білім бірген «Ғалия» медресесіне материалдық көмек көрсетуге шақырды. ¹³⁸

«Хусаиния» медресесінің казак шәкірттері оқытушылардың қатысуымен «Қазақ тілін үйрену жөніндегі қоғам» құрды, оның мақсаты казак әдебиеті мұраларын басып шығару, казак тілінде мектептерге арналған оқулықтар мен кітаптар құрастыру, болашақта казак тілінде газеттер шығаруға жәрдемдесу болатын. ¹³⁹

Патша үкіметі мұндай оқу орындарын орыс мемлекетінің жауы деп бағалады және олардың түркі тілдес халықтарға ықпалын шектеуге бар күшін салып ұмтылды. Ішкі істер министрі облыс губернаторына 1911 жылғы 12 желтоқсандағы құпия хатында былай деп атап өтті: «Ресейдегі кейбір мұсылман діни-оқу орындары, мысалы, Қазан қаласындағы жаңа әдістемелі Галеев медресесі, Орынбордағы Хусаинов медресесі және Уфа қаласындағы Ғалия медресесі, тәжірибенің көрсетіп отырғанындай, осы училищелерде қалыптасқан жалпы бағыттың арқасында жеткілікті дәрежеде сенімді деп санауға болмайтын молдалар оқытып шығаратынына Сіздің назарыңызды аудару қажет деп есептеймін». ¹⁴⁰

Патша үкіметі казак халқы арасында оқу-ағарту ісін бастауыш білім берумен, яғни орыс тілін және арифметиканың жай амалдарын үйретумен шектеу жеткілікті деп санады, ал орта білім беруге, оның үстіне жоғары білім беруге ол мүдделі болмады. Отаршыл өкімет орындары бастауыш мектептерді әсте де қазақтардың толық және жан-жақты білім алуы үшін емес, болыс басқарушылары жанында тілмаш, сұлтандардың іс жүргізушілері және т.б. болып жұмыс істеуге жарарлықтай аздаған білім беру үшін ғана ашты. Орыс өкімшілігінің казак балаларын бастауыш оқу орындарына тарту ниетін осымен түсіндіруге болады.

XIX ғасырдың екінші жартысында дамып келе жатқан капиталистік шаруашылық жағдайында Халық ағарту министрлігінің бастауыш орыс-казак және орыс мектептері елдің шаруашылық өмірінің қажеттерін қанағаттандыра алмады. Ел өмірінде неғұрлым жоғары деңгейдегі оқу орындарын құру қажеттігі пісіп-жетілді. Осыған байланысты өлкеде қалалық училищелер, орта мектептер (гимназиялар), кәсіптік мектептер ұйымдастырыла бастады.

Қазақстан аумағында: 1876 жылдан Верный және Орал қалаларында ерлер гимназиялары жұмыс істеді, 1871 жылы Орал мен Семейде қыздар гимназиялары ашылды. Орта мектептерде оқу үшін жоғары ақы төленуі оларға негізгі халықтың қолы жетпейтін етті. Өлкеде мектептердің үш үлгісі: педагогикалық, ауыл шаруашылық және қолөнерлік үлгілері бол-

ды. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ оқушыларына арналған интернаттар ашылды, олардың мақсаты тәрбиеленушілерді отырықшы орыс адамының тұрмысы мен өмір салтына және орыс тілін неғұрлым ойдағыдай оқуға үйрету еді. Алайда орыс өкімет орындарының қатты өкінішіне қарай, мұндай интернаттар үмітті ақтамады. Төменгі ауыл шаруашылық мектептерінің негізгі мақсаты — көшпелі қазақ қоғамында егіншілік білімін тарату, қазақ санасына отырықшы тұрмыстың көшпелі тұрмыс салтынан «артықшылығын» сіңіруге тиіс болатын.

Патша үкіметі қазақ халқы арасынан өзіне сенімді тірек жасауға, өкімшілік аппарат үшін, сондай-ақ орыстандыру рухында ағартушылық қызмет атқаратын сенімді кадрлар даярлауға ұмтылды. Оқу бағдарламаларының мазмұны да қазақ халқының экономикалық және мәдени дамуы мүдделерін негізге алмай, отаршыл өкімшіліктің қажеттері мен талап-тілектеріне бейімделді. Орыс өкімет орындарының мұндай кертартпа саясаты бүкіл отарлау кезеңінде Қазақстанда бірде-бір жоғары оқу орнының ашылмауына әкеп соқты. Отаршыл өкімшіліктің қазақ балаларын орта және оның үстіне жоғары білім алуға жібермеу ниеті ұлттық санасезімнің өсуінен, қазақ халқының отаршылдық режимге қарсы ұлт-азаттық қозғалысының өрлеуінен қорқу, сондай-ақ ұлт зиялыларының пайда болуына жол бермеушілік туғызған еді.

Революцияға дейінгі Қазақстанда ұлттық орта оқу орындарының болмауы қазақтарды өз балаларын орыс оқу орындарына беруге мәжбүр етті, ал олардағы оқу үрдісінде орыс мәдениетіне басымдық берілетін және орыс тілі үстемдік ететін. Сонымен бірге революцияға дейінгі Қазақстанның көптеген прогресшіл қайраткерлерінің орыс оқу орындарында білім алғанын ұмытуға болмайды.

Бұратаналардың балалары кіре алатын алғашқы орта оқу орны Орынбордағы Неплюев әскери училищесі болды, ол кейіннен Орынбор кадет корпусы деп аталды. 1825 жылдан 1866 жылға дейін Орынбор кадет корпусын 35 қазақ бітірді.¹⁴¹ Кадет корпусының алғашқы түлектерінің бірі — Орыс географиялық қоғамының мүшесі сұлтан М. Тәукин, Орынбор өлкесінің бұратаналарға арналған мұғалімдер мектептерін құру туралы ережелер әзірлеу комиссиясының мүшесі С. Жантөрин болды.¹⁴² «Этнография бөліміне еңбегімен жәрдемдескені және қырғыздардың (қазақтардың) тұрмысы туралы мақалалар мен әр түрлі этнографиялық бұйымдар бергені» үшін Орыс географиялық қоғамының күміс медалімен марапатталған, қоғамның Ш. Уәлихановтан кейінгі алғашқы мүшелерінің бірі М.-С. Бабажанов та кадет корпусының түлегі болатын.¹⁴³

Қазақтар оқыған оқу орындарының бірі Орынбор гимназиясы болды, 1868—1892 жылдарда гимназияда 52 қазақ оқыды.¹⁴⁴ Олардың ішінде С. Сүйіншөлиев гимназияны 1877 жылы үздік бітірді; А. Бірімжанов 1891 жылы оқудағы жетістіктері үшін күміс медальмен марапатталды. Орынбор гимназиясының көптеген түлектері өз білімдерін Қазан университетінде жалғастырды. Мәселен, Қазан университетінде оқыған 25 қазақтың 10-ы — Орынбор гимназиясын бітіріп келгендер. XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін Қазан университетінде оқыған қазақтар бірлі-жарым болатын. 1863 жылы университет Жарғысының қабылдануына байланысты гимназияларда курс бітірген мұсылмандар Қазан университетіне түсу құқығын алды.

Қазанда оқитын қазақ жастары. 1896 жыл. Бірінші қатардағылар, солдан оңға қарай: 1. Асадулла Едігенов, 2. Ахмет Бірімжанов, 4. Мәтен Бекетаев, 5. Мұхамметжан Сыздықов, 6. Мазғұм Қаратаев, 8. Мұса Жасмағамбетов. Екінші қатардағылар: 2. Оразғұл Базанов, 4. Мәжіт Шомбалов, 6. Есенғали Құлпейісов және басқалар.

Осы кезеңде жоғары медициналық білімі бар алғашқы қазақ дәрігерлері шықты. Олар негізінен Қазан, Саратов, Томск, Мәскеу университеттерінде, сондай-ақ С.-Петербургтің әскери-медицина академиясы мен университетінде білім алды. Мәселен, 1868—1913 жылдарда Қазан университетінің медицина факультетін қазақтың 30 жас дәрігері бітіріп шыққан. Қазан университетінің медицина факультетін 1887 жылы бітірген алғашқы қазақтардың бірі Мұхамеджан Қарабаев болатын. Оны бітіргеннен кейін ол Қостанайда, Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз уездерінде дәрігер болып істеді. 1892 жылы М. Қарабаев медициналық қызмет көрсету саласындағы патшалық саясатты сынағаны үшін Орынбор әкімшілігінің қырына ілігіп, аз уақытқа Самараға кетуге мәжбүр болды. Содан соң Ырғыз уезінде дәрігер болып жұмыс істей жүріп, өлкенің қоғамдық өміріне белсене қатысты. 1895 жылы ол Торғай комитетінің толық мүшесі болып сайланды, орыс дәрігерлерімен бірге медициналық қызмет көрсетуді түбірінен өзгерту және қазақ халқы арасынан медицина кадрларын даярлау жолында күресті.

Революцияға дейінгі Қазақстандағы оба ауруының тұңғыш маманы М. Шомбалов — 1899 жылы, Ә. Алдияров — 1904 жылы Қазан университетінің медицина факультетін, Н. Ипмағамбетов С.-Петербург медицина академиясын 1911 жылы бітірді. Олар қазақ халқына медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыруда көп іс тындырды, сондай-ақ Қазақстанның қоғамдық өміріне белсене қатысты. Қазан университеті ұлттық зиялылардың алғашқы кадрларын қалыптастыруда зор рөл атқарды.

Қазан мал дәрігерлік институтын қазақтар арасында алғашқы бітірушілер М. Ақтанов, Е. Құлпейісов, М. Жасмағамбетов, Ф. Иманбаевтар болды.

Ә. Бөкейханов С.-Петербург Императорлық орман институтын 1894 жылы үздік бітіріп шықты.

Ж. Ақбаев, Б. Қаратаев, С. Лапин, М. Шоқаевтар С.-Петербург университетінің заң факультетін бітірді. С. Жантөрин, Б. және Ә. Ниязовтар, С. Нұралыханов және басқалар С.-Петербург, Қазан, Томск, Мәскеу университеттерінің заң факультетінде оқып жоғары білім алды.

1906 жылы Император І Александр атындағы С.-Петербург Жол қатынасы институтын М. Тынышбаев бітіріп шықты.

Х. Досмұхамедов С.-Петербург Императорлық Әскери медицина академиясын 1909 жылы бітірді. 1902 жылы С. Аманжолов Верный гимназиясын бітіргеннен кейін Қазан университетінің заң факультетіне түсті. Верный гимназиясының басқа да түлектері: Т. Есенқұлов, И. Дүйсенбаев, Ж. Жақыпбаев, И. Жақсылықов Ресей империясының жоғары оқу орындарында оқуға мүмкіндік алды. Жетісу өлкесіндегі алғашқы жоғары білімді қазақ зиялыларының бірі Б. Сыртанов 1891 жылы С.-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін бітірді. Осы оқу орнын 1887 жылы Б. Құлманов та үздік бітірген еді.

Ә. Ермеков Семей гимназиясын, содан соң Томск технологиялық институтын, Х. Ғаббасов Мәскеу университетінің физика-математика факультетін бітірген.

Сонымен Ресей оқу орындары революцияға дейінгі кездің өзінде — ХІХ ғасырдың екінші жартысы — ХХ ғасырдың басында білімді адамдар тобының кеңеюіне, әрбір халықтың ұлттық зиялыларының қалыптасуына жәрдемдесті.

Қазақ жастары шетелдерде де оқып білім алды, қазақ қыздары арасынан да жоғары білімді мамандар қалыптасты. Мәселен, Ғ. Мусин Каир университетін, Ж. Сұлтанаев пен А. Тұнғаншин Варшава мал дәрігерлері институтын, С. Шанов Стамбул университетін және т.б. бітірсе, Г. Асфендиярова, А. Досжанова, М. Ниязовалар Ресей қалаларында оқып жоғары білімді дәрігер мамандығын алды.

Ресейдің жоғары оқу орындарын бітірген қазақтар өз ауылдары мен қалаларына қайтып оралып, өз білімін, ағартушылық рухын жерлестеріне беріп отырды. Отарлаушылардың тілегеніне қарама-қарсы, жаңа зиялылардың таңдаулы бөлігі өз халқының мүдделерін қорғау жолына түсті, азапқа толы рухани ізденістерден өтіп, олар рухани құлдыққа қарсы шықты және азаттық қозғалысын басқарды.

Тарихи тәжірибенің көрсеткеніндей, күрт әлеуметтік өзгерістер кезеңдерінде зиялылар әрқашанда едәуір белсенділігімен, дербес бастамашылығымен ерекшеленіп отырды. Әлеуметтік, интеллектуалдық және адамгершілік сезімдегі зиялылар қоғамдағы жеке адамның жағдайы туралы, оның санаға қатынасы туралы мәселені көтереді.

Қазақ зиялыларының ең басты сіңірген еңбегі мынада: олар бүкілресейлік даму кезеңінің басталуын дер кезінде аңғарды, қазақ қоғамын ілгері бастырудың амалдарын іздестірумен айналысып, бұл үшін бірінші орыс революциясы берген әлеуметтік және саяси бостандықтарды пайдаланды, халықты патриархаттық-рулық мешеуліктен арылтуға, патшалық езгіден азат етуге, оған білім мен прогрестің, мемлекеттік тәуелсіздік алудың жолдарын көрсетуге ұмтылды. Мұның қиын күрес, күрделі тартыстар мен ізденістер жолы болғаны күмәнсіз. Сондықтан бұл жолда жетістіктермен қатар, әрине, қателіктер де, жаңсақтықтар да болып отырды. Алайда кейіннен сталиндік идеологияның түсіндіргеніндей, оларды өз халқына деген қаскүнемдік көзқарас емес, қайта, өз халқының өмірін жеңілдету жолындағы күрестің табиғи қиындықтары туғызды. Қазақ зиялыларының ең басты ізгі мақсаты — халқына қызмет ету мақсатын «Алаш» жетекшілерінің бәрі Міржақып Дулатов Бутырск түрмесінен жазған хатында былай деп айқын баяндаған: «...Мен өзімнің құлдыққа түсіріліп, езгіге салынған бейшара халқымның осы құлдық жағдайдан шығуына көмектесуді өз борышым деп санадым... Саяси саладағы оқиғаларды дер кезінде болжай алмадым деп санаймын, ал қазір Кеңес өкіметіне қарсы күрес деп отырғанның бәрі менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты жағдайда көргім келген тілегім ғана».¹⁴⁵

XX ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық, сондай-ақ жалпы адамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресінде көмектесуге ұмтылды, әрбір адамның және әрбір халықтың жеке өз бостандығына құқығы мен бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуі сияқты жалпыадамзаттық қазыналар үшін күресті. Қазақ зиялылары 1905 жылдан бастап осы мақсатта дала өңірінде қызу қызмет жүргізді.

Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою

кажет екенін түсінді. Қазақ зиялыларының бүкіл қызметі осы мақсатқа арналды деуге болады. Ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттерінің, «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» журналдары мен басқаларының беттерінде олар тек білім ғана өркениетті дүниеге жол ашады, қазақтардың ұлт ретінде сақталуына көмектеседі деп, қазақ халқын білім алуға шақырды. Тіл мен әдебиетті дамыту ерекше бөліп көрсетілді. Қазақ тілі мен әдебиетінің дамыту проблемалары жөнінде араб графикасы негізіндегі қазақ әліпбиінің тұңғыш талантты реформаторы, «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Жаңа әліпби» (1928) атты қазақтың тіл ғылымында ғана емес, бүкіл ғылыми түркітану әлемінде де жаңашылдық деп саналған еңбектердің авторы А. Байтұрсынов көптеген мақалалар жазды. «Қазақ» беттеріндегі еңбектерінде А. Байтұрсынов балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың маңыздылығын атап көрсетті. Ол өзінің қазақ және орыс мектептеріндегі оқыту проблемалары туралы ой-пікірлерін баяндай келіп, балаларды міндетті түрде екі жыл қазақ тілінде оқытуды талап етеді, «бастауыш мектептер миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір халықтың өз тіліне, жазуына және дініне құқығы болуға тиіс» деп санайды.¹⁴⁶ Сонымен бірге ол орысша сауаттылықты да үйрену қажет екенін атап өтеді.

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының қызметінде құқық проблемалары елеулі орын алды, өйткені қолданыстағы патша заңдары көшпелі халықтың құқығына нұқсан келтірді, мұның наразылық туғызғаны табиғи нәрсе. Өз халқының ежелгі өз жеріндегі қасіретті жағдайы туралы толық хабардар болған олар патша үкіметіне қазақ халқының әлеуметтік қажеттері туралы хабар жеткізуге, оның құқықтық мүдделерін қорғауға тырысты.¹⁴⁷ Олардың көпшілігі арнаулы заң даярлығынан өткендер еді, бұл олардың халық бұқарасының құқықтық білімін кеңейтуіне, олардың құқықтық білімін байытуы мен тереңдетуіне мүмкіндік берді. Қазақ зиялыларының қызметінде жер туралы мәселе өзекті орын алды. Олар өздерінің ғылыми және көсемсөздік мақалаларында, патшалық өкімет орындарына әр түрлі үндеулерінде патша үкіметінің қазақ халқының өмір жағдайларына сай келмейтін заң нормаларын әділ сынға алды.¹⁴⁸

Қазақ қоғамының рухани саласында етек алған заңсыздыққа өз наразылығын білдіріп отырды.¹⁴⁹

Патша шенеуніктері қазақ халқы зиялы өкілдерінің дүниежүзілік өркениет пен мәдениет жетістіктерін игеруіне мүдделі болмады. Бірақ халықтың ғылым мен мәдениетке тартылуына кедергі жасауға бағытталған шаралар күткендегідей нәтиже бермеді. Қазақ халқының білім алуға деген өскелең қажеттері патша үкіметін Орынборда, Омбыда, Оралда, Семейде, Верныйда және басқа қалаларда бірқатар оқу орындарын ашуға мәжбүр етті, оларда қазақтар оқып, бастауыш және орта мектеп көлемінде білім алды. Патша өкіметі «бұратаналарды» орта және жоғары оқу орындарында оқуға рұқсат етуге мәжбүр болды. Жоғарыда атап өтілгеніндей, қазақ жастары Қазан, Томск, С.-Петербург, Мәскеу т.б. университеттерінде, техникалық және медициналық жоғары оқу орындарында білім алды. Өз халқын оятуда зор рөл атқарған қазақ зиялыларының тамаша шоқ жұлдызы XX ғасырдың басына қарай нақ сол буынан қалыптасты. Олар өз халқын отаршылдық бұғауынан азат, өркениетті, дербес және тәуелсіз жағдайда көруді армандады. Қазақ зи-

ялыларының өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды. Қазақ зиялылары ғылыми мақалалар, сөйлеген сөздері арқылы өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын құдыретті күшін дәлелдеуге ұмтылды. Олардың күш-жігері ізсіз қалмағанын атап өткен жөн. ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялылары дәрігерлер, саясатшылар, судьялар, ақын-жазушылар болатын, бұл кезең қазақтың жан-жақты білімді азаматтары — Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқаларының қалыптасуымен ерекшеленді. М. Тынышбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов және басқа Алаш азаматтары ғылыми зерттеулермен айналысты. Қазақстан ғылымының қаулап дамуы кеңес өкіметі жылдарында болғанын теріске шығаруға болмайды, бірақ оның іргетасын нақ ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының талантты жас өкілдері қалаған еді.

Сонымен, ХІХ ғасырдың аяғы — ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының қоғамдық санасы — тарихтың жол айырығына душар келген қоғамның өзі сияқты күрделі құбылыс. Біз қарастырып отырған кезеңде шовинистік отаршылдық идеология мен бостандық, тәуелсіздік идеологиясы арасында ымырасыз күрес жүріп жатты. Қазақ даласына қалыптасып келе жатқан жас қазақ зиялылары белсене таратқан саяси идеялар қазақ қоғамының оянуына жәрдемдесіп, бұл халықтың құқықтық, эстетикалық санасы мен өнегелі ой-өрісіне зор ықпал жасады.

¹ *Алекторов А.* Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись 1844—1898 гг., вып. 3. Оренбург, 1900, 45-б.

² *Кауфманский сборник.* Ташкент, 1910, 140-б.

³ *Остроумов Н. П.* Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования. Ташкент, 1904, 25-б.

⁴ *Сембаев А. И., Храпченков Г. М.* Очерки по истории школ Казахстана (1900—1917 гг.). А., 1972, 27, 69-б.

⁵ Отчет по ревизии Туркестанского края. Учебное дело. СПб., 1910, 84-б.

⁶ *Бұл да сонда,* 84-б.

⁷ Журнал I и II Совещания по народному образованию при Оренбургской губернии и Земской управе. Оренбург, 1905, 26-б.

⁸ *Головачев П.* Сибирь: природа, люди и жизнь. М., 1902, 142-б.

⁹ *Краснов А. Н.* Очерки быта семиреченских казахов // *Известия Русского географического общества*, т. 23, 1887, 463-б.

¹⁰ *Бұл да сонда,* 464-б.

¹¹ ЦГА РК, ф. 27, оп. 1, д. 35, л. 220—221.

¹² ЦГА РУз., ф. 1, оп. 19, д. 3, 14-б.

¹³ *Ильминский Н. И.* Письма к обер-прокурору К. Л. Победоносцеву. Казань, 1895, 63-б.

¹⁴ Журнал Межведомственного Совещания о постановке школьного образования среди инородческого, инославного и иноверного населения. СПб., 1912, 181-б.

¹⁵ ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 487, л. 100.

¹⁶ *Бұл да сонда,* л. 101.

¹⁷ *Бұл да сонда,* л. 100.

¹⁸ *Бұл да сонда,* д. 489, л. 92.

- ¹⁹ *Бұл да сонда*, д. 773, л. 26.
- ²⁰ *Бұл да сонда*, л. 13.
- ²¹ Новый метод в мусульманских мектебах //Русский Туркестан, 1905, 199, 200-б.
- ²² *Н. И. Ильминский*. Письма к обер-прокурору К. Л. Победоносцеву, 195-б.
- ²³ ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 754, л. 31.
- ²⁴ *Бұл да сонда*, ф. 59, оп. 1, д. 155, л. 2.
- ²⁵ *Бұл да сонда*, ф. 27, оп. 1, 70, л. 89, 91, 104.
- ²⁶ *Бұл да сонда*, ф. 59, оп. 1, д. 239, л. 16.
- ²⁷ *Бұл да сонда*, л. 17.
- ²⁸ АГО РФ, ф. 30, оп. 1, д. 52, л. 12.
- ²⁹ ЦГА РК, ф. 15, оп. 1, д. 523, л. 4.
- ³⁰ *Бұл да сонда*, 20-б.
- ³¹ ЦГА РК, ф. 15, оп. 1, д. 531, л. 4.
- ³² ГАОрО, ф. 94, оп. 1, д. 2, л. об.
- ³³ *Бұл да сонда*, л. 27.
- ³⁴ ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 86, л. 100.
- ³⁵ *Бұл да сонда*, д. 35, л. 10 об.
- ³⁶ *Бұл да сонда*, д. 85, л. 45.
- ³⁷ ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 48528, л. 20.
- ³⁸ Инструкция для исследования характера и распространения летучих песков. СПб., 1888, 11-б.
- ³⁹ Инструкция для определения высот с помощью барометрических наблюдений. СПб., 1891, 1-б.
- ⁴⁰ Программа для собирания народных юридических обычаев. СПб., 1889.
- ⁴¹ *Бұл да сонда*, 1-б.
- ⁴² *Бұл да сонда*, 9-б.
- ⁴³ Живая старина, т. XXIII, вып. I-II. 1914; Живая старина, т. XXIV, вып. III, 1915.
- ⁴⁴ Инструкция к составлению племенных карт. Пг., 1917, 2-б.
- ⁴⁵ Инструкция для сбора этнографических материалов. СПб., 1912.
- ⁴⁶ *Калесник С. З.* Научно-организационная деятельность географического общества и ее главные формы /Географическое общество за 125 лет. Л., 1970, 19-б.
- ⁴⁷ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 2871, л. 2-2 об.
- ⁴⁸ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 287, л. 7.
- ⁴⁹ Отчет экспедиции 1892 г. в Зауральские степи Уральской области и Усть-Урт, снаряженные Обществом Рязанско-Уральской железной дороги и Геологического комитета под началом С. Н. Никитина. СПб., 1893, 108-б.
- ⁵⁰ *Берг Л. С., Игнатов П. Г.* Солёные озера Селети-Денгиз, Теке и Кызыл-Как Омского уезда. Записки Западно-Сибирского отдела РГО, № 28, 1901.
- ⁵¹ ЦГА РУз., ф. 69, оп. 1, д. 7, л. 17 об.
- ⁵² *Донцова З. Н.* Л. С. Берг и Туркестанский отдел Русского Географического общества /Памяти академика Л. С. Берга. П.-Л., 1995, 7-б.
- ⁵³ ЦГА РУз., ф. 69, оп. 1, д. 73, л. 29.
- ⁵⁴ *Сапожников В. В.* Очерки Семиречья, ч. I, Джунгарские степи, Балхаш. Иссык-Куль, Центральный Тянь-Шань //Известия Томского университета, кн. 26, 1903, 18-б.
- ⁵⁵ ЦГА РУз., ф. 69, оп. 1, д. 13, л. 43.
- ⁵⁶ Казахстанская правда, 28 декабря 1989 г.
- ⁵⁷ ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 115, л. 159.
- ⁵⁸ *Галиев В. З.* Ссылные революционеры в Казахстане. А., 1978, 73-б.
- ⁵⁹ ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 112, л. 161.
- ⁶⁰ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 5287, л. 86-127.
- ⁶¹ *Макарихин В. П.* Губернские ученые, архивные комиссии и их роль в развитии

общественно-исторической мысли России в конце XIX – нач. XX вв. //История СССР. 1989, № 1, 161-б.

⁶² Протокол заседания Оренбургской УАК от 5 октября 1898 г. //Оренбургский листок, Оренбург, 1898, № 44.

⁶³ *Гра А.* Отчет о состоянии и деятельности ОУАК за 1913 г. //Труды ОУАК. Оренбург, 1916, вып. 33, 12-б.

⁶⁴ *Кастанье И. А.* Древности Киргизской степи и Оренбургского края //Труды ОУАК. Оренбург, вып. 2. 1910, 10-б.

⁶⁵ *Лунин Б. В.* Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Ташкент, 1962, 72-б.

⁶⁶ *Бул да сонда*, 79-б.

⁶⁷ *Клеменц Д. А.* Местные музеи и их значение в провинциальной жизни //Сибирский сборник, 1893, вып. 2, 2-б.

⁶⁸ *Рычков К.* Систематический каталог коллекций музея Семипалатинского подотдела. Семипалатинск, 1914, 1-б.

⁶⁹ *Разгон А. М.* Этнографические музеи России /Очерки музейного дела в России. М., 1901, 247-б.

⁷⁰ *Бул да сонда*, 255-б.

⁷¹ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3024, л. 5–5 об.

⁷² ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 14, л. 198.

⁷³ ЦГА РУз., ф. 69, оп. 1, д. 40, л. 29.

⁷⁴ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1056, л. 48.

⁷⁵ *Бул да сонда*, л. 49 об.

⁷⁶ ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 29а, л. 193 об.

⁷⁷ Юбилейный сборник «Летопись Западно-Сибирского отдела». АГО. 1877, 1902. Омск, 1902, 29-б.

⁷⁸ ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 1035, л. 10.

⁷⁹ ГАОМО, ф. 65, оп. 1, д. 35а, л. 20.

⁸⁰ *Бул да сонда*, л. 24 об.

⁸¹ *Максимов А. Б.* О необходимости приступить к составлению сборника Киргизского обычного права /Юбилейный сборник. Омск, 1902, 117-б.

⁸² *Бул да сонда*, 107-б.

⁸³ *Бул да сонда*, 108-б.

⁸⁴ ГАОМО, ф. 86, оп. 1, д. 29, л. 94.

⁸⁵ *Добросмыслов А. И.* Этнографические очерки //Туркестанский сборник, т. 509, 1909, 158-б.

⁸⁶ *Пахомов И.* Киргизское хозяйство на Ак-Тобе и на верховьях Курчума //Записки Семипалатинского подотдела, вып. 5, 1911, 22-б.; *Добросмыслов А. И.* Скотоводство в Тургайской области. Сельское хозяйство и скотоводство, лесоводство. 1894, т. 175, № 4, 365-б.

⁸⁷ История Академии наук СССР, т. 2. М.-Л., 1964, 624-б.

⁸⁸ *Жиренчин А. М.* Из истории казахской книги. А., 1987, 132-б.

⁸⁹ *Бул да сонда*, 97–98-б.

⁹⁰ *Бул да сонда*, 105-б.

⁹¹ *Галиев В. З.* Библиотечное дело в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX веков). А., 1998, 87-б.

⁹² *Бул да сонда*, 126-б.

⁹³ *Урашев С. А.* Родники просвещения. А., 1998, 18-б.

⁹⁴ *Рамаев И.* Татарская периодическая печать. Альбом (1905–1925). Казань, 1926; косымша кар.: *Амирханов Д. У.* Татарская демократическая печать (1905–1907 гг.). М., 1988, 10-б.

⁹⁵ *Бул да сонда*, 11-б.

⁹⁶ Айқап. 1914, № 17. Үзінді мына кіт.: *Зиманов С. З., Идрисов К. З.* Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. А., 1989, 48–49-б.

⁹⁷ *Субханбердина Ү.* Қазақ халқының атамұралары. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. А., 1999, 834-б.; *Атабаев К.* Қазақ баспасөзі. Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918 жж.). А., 2000, 101-б.

⁹⁸ *Зиманов С. З., Идрисов К. З.* Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина, 62-б.

⁹⁹ Толығырақ қар.: Айқап, А., 1995. Ү. Субханбердинаның кіріспе мақаласы. Қазақ баспасөзі тарихынан, 21-б.

¹⁰⁰ Басқа деректер бойынша газеттің алғашқы саны 1917 жылғы ақпанда шыққан.

¹⁰¹ *Бекхожин Қ.* Қазақ баспасөзінің даму жолдары. А., 1964, 70-б. Қазақтың атамұралары. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. Құрастырған Ү. Субханбердина. А., 1999, 49–50-б.

¹⁰² *Зиманов С. З., Идрисов К. З.* Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина, 63-б.

¹⁰³ Аул (Кустанай), 1924, 10 мая.

¹⁰⁴ *Зиманов С. З., Идрисов К. З.* Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина, 64-б.

¹⁰⁵ *Бұл да сонда*, 69-б.

¹⁰⁶ Айқап, 1912, № 4.

¹⁰⁷ Айқап, 1911, № 6.

¹⁰⁸ Айқап, 1912, № 3.

¹⁰⁹ Айқап, А., 1995, 234–235-б.

¹¹⁰ Айқап, 1914, № 17.

¹¹¹ *Р. Сүлейменовтің* деректері бойынша өлкеде 1914–1915 жылдары 240 дәрігер, 3300 мұғалім, 500 ауыл шаруашылық мамандары (олардың 200-і жоғары білімді), 311 техниктер мен мал дәрігерлері, 66 жерге орналастырушылар, 49 гидротехниктер, 18 орман шаруашылығы мамандары болған. Алайда олардың арасында қазақтардың саны тым аз болды. Қар.: *Сүлейменов Р. Б.* Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. А., 1972, 95-б.

¹¹² Антология педагогической мысли Казахстана. А., 1995, 201–202-б.

¹¹³ Айқап, 1912, № 3.

¹¹⁴ Антология педагогической мысли Казахстана, 202-б.

¹¹⁵ *Дулатов М.* Шығармалары. А., 1991, 302-б.

¹¹⁶ Қар.: «Қазақ». Құрастырушылар: Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сақов. А., 1998, 482-б.

¹¹⁷ Қар.: *Бөкейханов А.* Шығармалары (кіріспе, авт. М. Қойгелдиев), М., А., 1994, 3-б.

¹¹⁸ *Атабаев К.* Қазақ баспасөзі. Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918 жж.), А., 2000, 210-б.

¹¹⁹ *Дулатов М.* Шығармалары. А., 1991, 300-б.

¹²⁰ «Қазақ» газеті, А., 1995.

¹²¹ *Дулатов М.* Шығармалары. А., 1991, 302-б.

¹²² Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд, 14–15-б.

¹²³ *Байтурсынов А.* Ақ жол. А., 1991, 243-б.

¹²⁴ *Байтурсынов А.* Ақ жол, 18-б.

¹²⁵ Таң-Шолпан. А., 2000, 174-б.

¹²⁶ Өлкедегі баспасөз тарихын зерттеуші, белгілі библиограф Ү. Субханбердинаның деректері бойынша Санкт-Петербургтегі М. Е. Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада газеттің 22 нөмірі сақталынған.

¹²⁷ Қар.: *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. А., 1995, 127-б.

¹²⁸ Қазақ халқының атамұралары. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. Құрастырған Ү. Субханбердина. А., 1999, 56–58-б.

¹²⁹ Толығырақ қар.: *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда, 133–169-б.

¹³⁰ *Остроумов Н. П.* Исламоведение. Введение в курс исламоведения. Ташкент, 1914, 127-б.

¹³¹ ЦГА РК, ф. 369, оп. 1, д. 3713, л. 29.

¹³² *Бұл да сонда*, д. 871, л. 25.

¹³³ Қазақ әдебиеті. 1996, № 22, 28 мамыр.

¹³⁴ *Кәкішев Т.* Садақ. А., 1986, 23-б.

¹³⁵ ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 773а, л. 78.

¹³⁶ *Бұл да сонда*.

¹³⁷ Қазақ, 1913, № 3.

¹³⁸ Қазақ әдебиеті. 1996, № 22, 28 мамыр.

¹³⁹ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 1546, л. 1.

¹⁴⁰ *Бұл да сонда*, ф. 90, оп. 1, д. 773а, л. 55.

¹⁴¹ *Бұл да сонда*, ф. 26, оп. 1, д. 1602, л. 6.

¹⁴² *Бұл да сонда*, ф. 25, оп. 2, д. 257, л. 1; *Ивлев Н., Масанов Н.* Видный казахский ученый С. Бабажанов // Вестник АН КазССР, 1982, № 11.

¹⁴³ ЦГА РК, ф. 25, оп. 1, д. 970, л. 39.

¹⁴⁴ *Бұл да сонда*, оп. 2, д. 371, л. 5.

¹⁴⁵ *Дулатов М.* Ұрпаққа хат // Дала дидары, 1991, 8 мамыр.

¹⁴⁶ *Байтұрсынов А.* Бастауыш мектеп / Қазақ, 1914, №87.

¹⁴⁷ Материалы по истории политического строя Казахстана. А., 1960, т. 1, 460-б.

¹⁴⁸ *Тынышбаев М.* Ресей Министрлер Комитетінің Төрағасына хат // Өркен, 1991, 28 желтоқсан.

¹⁴⁹ *Бұл да сонда*.

ҚОСЫМШАЛАР

ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШ

1663–1756 – Төле би.

1663–1727 – Цеван-Рабтан, жоңғар ханы.

1665–1765 – Қазыбек би.

1670–1697 – Жоңғар ханы Галдан-Бошоктудың ел билеуі.

1680–1778 – Қанжығалы Бөгенбай батыр.

1680–1715 – Тәуке ханның ел билеуі.

1682–1766 – Әйтеке би.

1690–1740 жылдар шамасы – Ұлы жүз ханы Жолбарыстың ел билеуі.

1691–1769 – Қаракерей Қабанбай батыр.

1693–1752 – Жәнібек Қошқарұлы.

1710 – Қазақ жүздері өкілдерінің жоңғар феодалдарына қарсы күрес ұйымдастыруға арналған жиыны. Бөгенбай батыр мен Әбілқайыр ханның қазақ жасағының басшысы болып сайлануы.

1711–1781 – Абылай хан.

1714–1716 – И. Бухгольцтің Шығыс Қазақстан мен Алтайға әскери-барлау экспедициясы.

1715–1724 жылдар шамасы – Болат ханның ел билеуі.

1716 – Омбы қаласының салынуы.

1717–1718 – Қазақ жасақтарының жоңғар әскерлерімен шайқастары.

1718 – Семей қаласының салынуы.

1720 – Өскемен қаласының салынуы.

1722–1724 – Жоңғарияға барған И. Унковскийдің елшілігі.

1723–1727 – Қазақ хандығына қарсы жоңғар шапқыншылығы. Алапат ауыр жылдар («Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама»)

1724–1734 жылдар шамасы – Сәмеке ханның ел билеуі.

1726 – Қазақтардың Ордабасыдағы құрылтайы.

1726 – Бұланты мен Білеуті өзендері бойында қазақ жасағының жоңғар әскерлерімен шайқасы.

1730 (1729–1730) – Қазақ жасағының Аңырақайда жоңғарларды жеңуі.

1730, қыркүйек – Әбілқайыр ханның С. Қойдағұлов пен Қ. Қоштаев бастаған Ресейге елшілігі.

- 1730—1733 — Императрица Анна Иоанновнаның Әбілқайыр мен басқа да қазақ билеушілерін Ресейдің қол астына алу туралы грамотасы.
- 1731—1732 — А. Тевкелев елшілігі.
- 1734, мамыр — И. Кириллов бастаған Орынбор экспедициясы қызметінің басталуы.
- 1734—1771 — Әбілмәмбет ханның ел билеуі.
- 1735, 15 тамыз — Ор өзенінің сағасында Орынбор қаласының салынуы (кейінірек Орск қамалы).
- 1738 — Әбілқайыр ханның қайта ант беруі.
- 1738—1741 — Жоңғарлардың Қазақстанға басып кіруі.
- 1740 — Орта жүздің ханы Әбілмәмбет пен Абылай сұлтанның Орынбор әкімшілігіне ант беруі.
- 1741—1742 — Қазақ-жоңғар соғысы.
- 1741—1743 — Абылай ханның Галдан-Церенде тұтқында болуы.
- 1742, 19 қазан— Патша үкіметінің қатардағы қазақтардың Жайық қалашығы мен салынып жатқан қамалдар маңында көшіп-қонуына тыйым салған жарлығы.
- 1743 — Орынбор қаласының салынуы.
- 1743 — Жоңғар әскерлерінің Оңтүстік Қазақстанға басып кіруі.
- 1748, тамыз — Әбілқайыр ханның өлтірілуі.
- 1748—1786 — Нұралы ханның Кіші жүзде ел билеуі.
- 1752 — Петропавл қаласының салынуы.
- 1755, 6 наурыз — Сыртқы істер алқасының Орта жүздің қатардағы қазақтарына Ертістің оң жағалауына өтуге тыйым салған жарлығы.
- 1756—1758 — Абылай хан бастаған қазақтардың Цин агрессиясына қарсы күресі.
- 1758 — Жоңғарияның құлауы.
- 1764 — Абылайға жіберілген М. Арапов елшілігі.
- 1767 — Абылайға жіберілген К. Абзанов елшілігі.
- 1771—1781 — Абылай ханның ел билеуі.
- 1771 — Еділ қалмақтарының Жоңғарияға қоныс аударуы («Шанды жорық»).
- 1773—1775 — Е. Пугачев бастаған шаруалар соғысы.
- 1780—1860 — Жанқожа Нұрмұхамедов.
- 1781—1821 — Уәли ханның Орта жүзде ел билеуі.
- 1783—1797 — Сырым Датов бастаған ұлт-азаттық көтеріліс.
- 1791—1838 — Исатай Тайманов.
- 1792—1794 — Ералы ханның Кіші жүзде ел билеуі.
- 1794—1797 — Есім ханның Кіші жүзде ел билеуі.
- 1798—1805 — Айшуақ ханның Кіші жүзде ел билеуі.
- 1801 — Бөкей хандығының (Ішкі Орда) құрылуы.

- 1804–1846 – Махамбет Өтемісов.
- 1803 – Орал казак әскері туралы Ереже.
- 1807–1888 – Есет Көтібаров.
- 1808 – Сібір казак әскерінің құрыла бастауы.
- 1822 – «Сібір қырғыздары туралы жарғының» енгізілуі және Орта жүзде хандық өкіметтің жойылуы.
- 1824–1844 – Қазақстанда сыртқы округтердің құрылуы.
- 1823–1845 – Бөкей хандығында Жәңгір ханның ел билеуі.
- 1824 – Азиялық комитеттің «Орынбор қырғыздары туралы жарғыны» қабылдауы.
Кіші жүзде хандық өкіметтің жойылуы.
- 1824–1825 – Ғұбайдулла Уәлихановтың патша өкіметіне қарсы қозғалысы.
- 1824 – Көкшетау және Қарқаралы қалаларының салынуы.
- 1824–1844 – Орта жүзде сыртқы округтердің құрылуы.
- 1824–1836 – Қазақстанды отарлауға қарсы Саржан Қасымов бастаған көтеріліс.
- 1824 – Қарқаралы округының құрылуы.
- 1826 – Баянауыл округының құрылуы.
- 1831 – Аягөз (Сергиополь) округының құрылуы.
- 1831–1868 – Кіші жүзде дистанциялық басқару жүйесі болған кез.
- 1832 – Ақмола (қазіргі Астана) қаласының салынуы.
- 1834 – Маңғыстауда Новопетровск бекінісінің салынуы (1846 жылы ол орнынан көшіріліп, Александровск форты болып аталды, қазіргі Ақтау қаласы)
- 1834 – Құсмұрын приказының ашылуы.
- 1835–1865 – Шоқан Уәлиханов.
- 1836–1838 – Бөкей хандығындағы Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған көтеріліс.
- 1836–1857 – Отаршылдық езгіге қарсы казактардың Жанқожа Нұрмұхамедов бастаған қозғалысы мен көтерілісі.
- 1837–1847 – Отаршылдыққа қарсы Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтеріліс.
- 1838 – «Сібір қырғыздарын жеке басқару туралы ереженің» енгізілуі.
- 1839–1840 – В. Л. Перовский басқарған Хиуа экспедициясы.
- 1841–1889 – Ыбырай Алтынсарин.
- 1844 – Кіші жүзді басқару жөніндегі жаңа ереженің енгізілуі.
- 1845 – Хан өкіметінің жойылып, «Ішкі (Бөкей) орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңестің» құрылуы.
- 1845–1904 – Абай (Ибраһим) Құнанбаев.
- 1846 – Атбасар округының құрылуы.
- 1847–1857 – Т. Г. Шевченконың Қазақстанда айдауда болуы.

- 1847–1858 — Отаршылдық езгіге қарсы Есет Көтібаров бастаған Арал өңірі казактарының көтерілісі.
- 1850–1859 — Ф. М. Достоевскийдің Омбы мен Семейде болуы
- 1853 — Орыс әскерлерінің Ақмешітті (қазіргі Қызылорда қаласы) алуы.
- 1854, 19 мамыр — «Сібір ведомствосындағы қырғыздарға Ресей империясының жалпы заңдарын тарату туралы Сібір комитеті ережесінің» енгізілуі.
- 1854 — Верный (қазіргі Алматы қаласы) бекінісінің салын
- 1854 — Семей облысының құрылуы.
- 1860, қазан — Жетісудың Ұзынағаш деген жерінде Қокан әскерлерінің талқандалуы.
- 1864 — Қокан камалдары Меркені, Түркістанды, Әулиеатаны, Шымкентті патша әскерлерінің алуы.
- 1865, 17 мамыр — Патша әскерлерінің Ташкентті алуы.
- 1867, 11 шілде — «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ереже». Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуы.
- 1867–1868 — Әскери-сот комиссиялары мен уездік соттардың құрылуы.
- 1868, 21 қазан — «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарындағы далалық облыстарды басқару туралы уақытша ереже». Дала генерал-губернаторлығы мен Орал, Торғай облыстарының құрылуы.
- 1869–1870 — Орал және Торғай облыстарындағы көтеріліс.
- 1869 — Ақтөбе қаласының салынуы
- 1870–1937 — Әлихан Бөкейханов.
- 1870 — Маңғыстаудағы толқулар.
- 1872 — Бұрынғы Бөкей хандығы аумағының Астрахан губерниясы құрамына берілуі.
- 1872–1929 — Мұхамеджан Сералин.
- 1873 — Патша әскерлерінің Хиуаға жорығы.
- 1873–1938 — Ахмет Байтұрсынов.
- 1873–1919 — Амангелді Иманов.
- 1879–1938 — Мұхамеджан Тынышбаев.
- 1879 — Қостанай қаласының салынуы.
- 1881–1884 — Ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуы.
- 1883 — «Облыстың отырықшы тұрғындарын жерге орналастыру туралы ереже» (Жетісу).
- 1885–1935 — Міржәкып Дулатов.
- 1886, 12 шілде — «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ереже».
- 1889, 13 шілде — «Село тұрғындары мен мешандардың қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы және аталған сословиелердің бұрынғы кезде қоныс аударған адамдарының тізімін алу тәртібі туралы ереже».
- 1891, 25 наурыз — «Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарын басқару жөніндегі ереже».

- 1893 – «Сібір темір жолы ауданында қоныс аударылатын және запас учаскелер кұруға арналған уақытша ережелер».
- 1896–1901 – Сібір темір жолының салынуы.
- 1897 – Ресей империясы халқының бірінші жалпы санағын жүргізу.
- 1898, 2 маусым – «Далалық облыстардың сот ісі кұрылысы жөніндегі заң».
- 1899–1905 – Орынбор-Ташкент темір жолының салынуы.
- 1903 – «Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарының қазыналық жерлеріне өз еріктерімен қоныс аударту туралы заң».
- 1904–1906 – Қазақстан аумағында Торғай-Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу қоныс аудару аудандарының кұрылуы.
- 1905–1907 – Бірінші орыс революциясы.
- 1905, 17 қазан – Ресей империясындағы азаматтық бостандықтар жайлы Манифест.
- 1906, сәуір-маусым – I Мемлекеттік Дума.
- 1907, ақпан–маусым – II Мемлекеттік Дума.
- 1907–1912 – III Мемлекеттік Дума.
- 1909 – «Ақмола, Семей, Торғай және Орал облыстарындағы қоныстандыруға, сондай-ақ басқа да мемлекеттік қажеттерге керек Мемлекеттік жер қорын анықтау тәртібі туралы нұсқау».
- 1912–1917 – IV Мемлекеттік Дума.
- 1911–1915 – «Айқап» журналы.
- 1913–1918 – «Қазақ» газеті.
- 1914–1918 – Бірінші дүниежүзілік соғыс.
- 1916, 25 маусым – Патша үкіметінің тылдағы жұмыстарға қазақтарды, қырғыздарды, өзбектерді, түрікмендерді, дүнгендер мен ұйғырларды мобилизациялау туралы жарлығы.
- 1916, шілде – Қазақстанда халық-азаттық қозғалыстың басталуы.
- 1917, 27 ақпан – Ресейдегі Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы.
Патша өкіметінің құлатылуы.
- 1917, 8 наурыз – Уақытша үкіметтің кұрылуы.
- 1917, көктем-жаз айлары – Әскери-өндірістік комитеттердің қызметі.
- 1917, шілде – Бірінші жалпықазақ съезі.

ЕСІМДЕР КӨРСЕТКІШ

- Абаза К.К. 438
Абдолла хан 99
Абзанов У. 260
Абзанов Ш. 260, 261
Абрамов Н.А. 560
Абсаляммов Б. 332
Абыз-Шомақ 67
Абыл 551
Абылаев Ә. 371
Абылай хан 21, 37, 53, 54, 64, 65, 68-75, 77, 100, 141, 146, 159, 165, 166, 169, 171, 172, 174, 187, 189, 195, 197, 201, 202, 212, 219, 230, 247-262, 265-268, 270-275, 279, 281, 285, 291, 297, 303, 321-325, 328, 330, 344, 346, 347, 352, 354, 404, 405, 407, 531, 542, 547
Абылайханов С. 370
Агапов В.Б. 668
Ағыбай батыр 38, 202, 346
Азизов С. 682
Азанбай 325
Айбас 267
Айғаным 321
Айманов Ж. 700
Аймауытов Ж. 706, 710
Айнақұл Батый 146
Айтбакин А.Д. 560, 565, 700
Айтматов Ш. 13
Айшыбек батыр 131
Айшуақ 208, 209, 211, 212, 219, 226, 234
Айшуақов Б. 307, 345, 350, 363
Акинер Ш. 49
Ақаев С. 659
Ақаев Х. 659
Ақан сері Қорамсаұлы 506, 551, 555, 516, 716
Ақбаев Ж. 26, 43, 459, 610-618, 659, 660, 690, 691, 700, 706, 710, 723
Ақбала 550
Ақкөз Қосанұлы 643
Ақмолда 377
Ақмырза би 324
Ақпанбай батыр 68
Ақтамберді Сарыұлы 68-70, 139, 142, 143, 146, 267, 405, 406
Ақтанов М. 323
Ақылбек Сабалұлы 551, 698, 715
Алаев Б. 335
Алманов 640, 650
Алаша хан 291, 541
Алдабергенов І. 336
Алдияров Ә.Б. 723
Александр І 169, 190, 291, 310, 324, 381, 723
Александр ІІ 418
Александр ІІІ 430
Александр Македонский 411
Алексеев Н. 35
Алектров А. 25, 26, 676, 677
Аллабергенов Т. 622
Аллақұл 362, 363
Алмасов О. 642, 659
Алтыбай 68
Алтынсарин Ы. 12, 13, 61, 80, 523, 527, 528, 533-535, 549, 553, 566, 683, 700, 703, 706, 707
Алыбай 324
Аманжолов С. 645, 723
Аманжолова Д. 42-46
Аманов О. 215
Андре Д. 563
Андреев Т.И. 691
Андреевич В.К. 151
Аниховский А.И. 692
Аничков И. 36
Анна Иоанновна 21, 159, 162
Анненков И.В. 692
Аңғал 346
Андас 371
Аполлова Н.Г. 11, 19, 33, 35, 51, 126, 139, 297
Апраксин Ф.М. 108
Арабаев И. 702
Арапов 261
Арендеренко Г.Л. 561
Аристов Н.А. 63, 64, 561, 697
Арқалық батыр 408
Арқандар батыр 68
Арслан 386
Артықбаев Ж. 43
Арынғазы хан 288, 290
Арысланов Х. 420, 421
Арыстан Толыбайұлы 247
Арыстанов Т. 112
Асадбегі 286
Асан Қайғы 549
Асанов М. 251
Асауов Ұ.А. 559
Асауылов Д. 421
Асфендияров С.Ж. 17, 37, 55, 63, 81, 386, 702

- Асфендиярова Г. 724
 Асылбеков М. А.Х. 30-31, 35, 38
 Атабаев Қ. 707
 Ахмад шах 252
 Аюке хан 104, 107, 113, 124, 134, 135, 158

 Әбдуали би 377
 Әбдіәзіз хан 289, 290
 Әбді әл-Әзім (Әзімбай) 284, 285
 Әбді әл-Кәрім би 279
 Әбді әл-Маджит 369
 Әбді-и Қаһһар 285
 Әбдікәрім Бұхари 289
 Әбдіманов Ө. 43
 Әбдіров М.Ж. 23,126
 Әбубәкір Кердері Шоқанұлы 547, 549
 Әбу Убдаллах Мұхаммед 293
 Әбілғазиев А. 387
 Әбілғазы Баһадүр хан 63
 Әбілқайыр хан 16, 18, 19, 21, 53, 55, 56, 64, 66, 75, 99-104, 106-109, 111-114, 116-118, 125-130, 134-139, 143-146, 156-175, 190, 201-202, 208,220, 228, 261
 Әбілқайыр хан (Шибан ұрпағы) 201
 Әбілқасым 287
 Әбілмәмбет хан 21, 64, 65, 74, 100, 103, 138, 146, 156,157, 165, 166,171, 172, 174, 188, 196, 247, 251-254, 262, 268, 272
 Әбіл Файз хан Әбілпейіз сұлтан, Әбілпейіс 65, 172, 250, 254, 262, 267, 272
 Әбілфейізov Р. 353,370
 Әділов Ф. 370
 Әділ сұлтан (Әділ төре) 189, 212, 254, 265, 274, 281, 282, 284,285, 291, 346
 Әзербәев К. 716
 Әйтеке би 38, 66, 69, 136, 138, 146, 201, 408
 Әлжан 371
 Әлжанов 700
 Әли Абылайұлы 346
 Әлібеков Ф. 660, 662
 Әлібеков И. 662
 Әлібеков Қ. 353
 Әлімбек 279, 282-284
 Әлімкүл 375-378
 Әмір 284
 Әміре хан 386
 Әміров А. 198
 Әмірсана 53, 71, 72, 130, 187, 248-250, 259
 Әмір Темір (Темірлан) 279, 285, 286, 411
 Әмір Хайдар 282, 288-290
 Әсет Найманбайұлы 551, 716
 Әуезов М.О. 16, 543, 547, 708-710
 Әуезова Л.М. 28
 Әшекеев Б. 643-645, 650, 717, 645

 Бабажан 387
 Бабажанов Қ. 338
 Бабажанов М.-С. 80, 559, 690, 721
 Бабажанов Х. 565
 Бабатаев Дулат, қараңыз Дулат Бабатай-ұлы
 Бабахан (Шейхантаур) 279, 281
 Бабыр 279
 Бадакүл 65
 Баетов К. 378
 Базанов У. 562
 Базарбаев М. 42, 286
 Базар Баһадүр 286
 Байбек 112
 Байболов Қ. 69
 Байғозы 68, 69, 141, 267
 Байжанов, қараңыз Жаяу Мұса Байжан-ұлы
 Байжігіт 264, 411
 Байзақ Мамбетұлы 202, 377, 650
 Байқадамов С. 389
 Баймағамбет 75, 544, 545
 Баймұхамедов 571
 Байнджур 248
 Байрон Д. 533, 717
 Байсейіт 346, 371
 Байтепек 279
 Байтокин 303
 Байторин Т. 336
 Байтұрсынов А. 43, 46, 48, 61, 81-83, 459, 610, 618, 624, 636, 640, 660-662, 681, 691, 702, 705-713,717, 725-726
 Байшағыров А. 612
 Бакунин В.М. 134
 Бакурман 112
 Бақауыл бегі 287
 Бақтыбаев Ш. 352
 Бақтыбай 350
 Бақтыгереев Ш. 315
 Баландин Ф. 115
 Балғымбаев А.Б. 691
 Балкашин Н.Н. 560
 Балта ақын 546
 Балтаев М. 647, 698
 Балуан Шолақ Баймырзаұлы 506, 551,716
 Барабаш 428
 Барақ сұлтан 67, 69, 72, 100, 103, 108, 147, 157, 169,171, 172,174, 175, 188, 211, 251, 255, 267, 271-273, 278
 Барақ хан (Орыс ханның немересі) 65
 Баржақсин А. 710
 Барнаби Ф. 53
 Барсук В.К. 560
 Бартольд В.В. 58, 691, 697
 Басин В.Я. 11
 Басығара 346
 Батма-Церен 248
 Батыр 100, 103, 146, 157, 169, 208, 209, 222, 253, 272, 303
 Батыршин С. 565
 Батыршы 211, 212
 Батюшков Г.С. 299
 Баулықов Е. 112
 Бахметов И. 115
 Бахрушев Н. 658
 Баһадүр 112
 Баян батыр 68, 70, 71, 142, 143, 267, 271, 407
 Бегімбаев Н. 661
 Безак А.П. 373, 374

- Безбородко А. 231, 338
 Бейли Ф. 654
 Бейсенов А. 559
 Бекбатыров Ж. 645
 Бекболат 14
 Бекболатов Ә. 645
 Бекетаев М. 562
 Бекетов 75
 Бекетов А.Н. 531
 Бекмаханов Е.Б. 27, 29, 36-38, 62, 63, 129, 312, 346, 484
 Бекмаханова Н.Е. 35
 Бекметов 610
 Бекмұхамедов Е. 29
 Бекович-Черкасский А. 154
 Бекчурин И.Н. 692
 Бекімов М. 716
 Белев Н. 567
 Белослюдов А.Н. 693
 Белослюдов В.Н. 684, 693, 694
 Белоусов М. 112, 155
 Беневени Ф. 113, 136
 Бенигсен А. 49, 56, 61
 Бенсидун С. 58
 Бербосынов К. 420
 Берг Л.С. 686, 689
 Берденов Б. 717
 Бердіқожа 69, 267, 274
 Беркімбаев Д. 689
 Бернс А. 360
 Биғаш 69
 Бисенбаев Ә. 40
 Бизанов 307, 350
 Бичурин Н.Я. 105
 Бишеков Ұ. 420
 Блан Э. 57
 Бланк С. 60
 Бларамберг И. 25, 486
 Блек А. 560
 Блэк С. 56- 57
 Браун А. 655
 Брем А. 512
 Броневский С.П. 25, 192, 303, 308, 326, 332, 336
 Брусницын Б.И. 687
 Брянцев Б. 112, 127
 Боғды Ежен хан 322
 Боджер А. 54-56, 117
 Бокин Т. 640, 643, 650
 Болат хан 65, 100, 143, 156, 254, 273, 324
 Бопы 274
 Бородин А.П. 558
 Бородин Г. 215
 Бородин Н. 560, 621, 622
 Боувер Я. 275
 Бөгенбай батыр 64, 67-70, 125-127, 131, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 146, 202, 247, 250, 267, 271, 404, 405
 Бөкей батыр 142
 Бөкей хан 72, 234, 237, 239, 240, 273, 274, 298, 303, 321, 383
 Бөкейханов Әділ 242
 Бөкейханов Әлихан 11, 13-15, 25, 26, 39, 43, 45, 46, 48, 61-64, 81-83, 459, 492, 560, 562, 602, 609, 610, 618, 620, 621, 624, 636, 640-642, 658-662, 681, 689, 690, 700, 703, 705-708, 710, 712, 721, 726
 Бөкейханов М. 238
 Бөкенбай батыр 19, 55, 100 160, 161, 180, 202
 Бөлек Сатайұлы 143, 163
 Бөлекей сұлтан 289
 Бөлен 304
 Бөлішке 71
 Бөриев Б. 111, 155
 Бөрітонды Бөрте 69
 Браун А. 654
 Букин И. 561, 565
 Булатов 384
 Бульджер Д. 57
 Бунаков 536
 Бунге 582
 Бура 211
 Бурмистрова Т.Ю. 38
 Бутаков 419
 Бутаков А. И. 364, 365, 373
 Бутенов К.Ф. 361
 Бухгольц И.Д. 12, 111, 151, 152, 154 - 156
 Бушинский В.П. 491
 Бұзаубеков 717
 Бұзырық қожа 280
 Бұйрин 701
 Бұқарбай батыр 202, 346
 Бұқар жырау Қалқаманұлы 37, 64, 70, 71, 75, 143, 146, 247, 254, 404-406
 Бүзембаев 645
 Біржан сал Қожағұлұлы 550, 551, 555, 716
 Бірімжанов А. 621, 622, 660, 721
 Бэккер С. 59
 Бэкон Э. 49, 50, 61
 Ваганова О. 26
 Вайсерт 610
 Вартенбург И. 52
 Василий III 20
 Васильев В. П. 531
 Васильев Н. 25, 615
 Васильев П.А. 562
 Василвичков 622, 658
 Велецкий С.Н. 23, 473, 596, 602
 Вельяминов-Зернов В.В. 25, 154 531, 559
 Венюков М.И. 25, 442, 561
 Веревкин М. 414, 438
 Веревкин Н.А. 367, 375, 376
 Веселовский Н.И. 532
 Верещагин П. 26
 Вильгельм 652
 Виноградов В. 12
 Виноградов А.К. 621, 622
 Витасинов А. 215
 Витевский В.Н. 126, 162, 168
 Виткевич И.В. 360
 Виторский Н.В. 668
 Вишневский 351
 Владимирцов Б.Я. 52
 Владиморовский В.А. 562

- Вобан 306
 Воликовский 633
 Волков Д.В. 209
 Волковский 241
 Волинский А.П. 107, 108, 134
 Воронцов А.Р. 228
 Врангель К. 417
 Вревский А.Б. 685
 Вуд А. 54
 Вуд Г. 360
 Вудров Т. 359
 Вяткин М.П. 36, 51, 55, 142, 209, 232, 234, 235, 269

 Гавердовский Я. 125, 126, 133, 141, 192, 200
 Гаврилов М.А. 622
 Гагарин М.П. 76, 111, 112, 127, 151, 152, 154, 155
 Гаге К. 511
 Гегемейстер Ю.А. 25
 Галдан-Бошокту хан 105, 122, 123
 Галдан-Церен (Галден Шери) 64, 66, 71, 72, 130, 135, 157, 162, 163, 166, 171-173, 196, 247, 407
 Галкин М. 365
 Галузо П.Г. 15, 16, 23, 28, 29, 33, 432, 447, 473
 Ганвей Дж. 359
 Гаспринский И. 680, 703, 704, 707
 Гасфорт 371, 529
 Гауһар 141
 Гедин С. 49
 Гейер И. 561
 Гейнс А.К. 25, 383, 415
 Геке А. 341, 342
 Геллер А. 26
 Генс А.Ф. 334, 344, 415
 Георги 186
 Гепрер С. 646
 Герасимов Б.Г. 684, 694
 Герасимова Э. 35
 Герберштейн С. 201
 Герн А. 560
 Герн В. 25, 350
 Гернгросс А.Р. 360
 Геродот 558
 Герцен А.И. 386
 Гескет С. 470
 Гетч О. 53, 58
 Гинс Г. 498
 Гинсбург А. 28
 Гирс 418, 451
 Гладышев Д. 166
 Гоббс 108
 Гоголь В. 533
 Гок Р. 359
 Голицын 601
 Голованов И.Ф. 622
 Головкин А.Г. 108
 Голубев А.Ф. 561
 Гольчевски Ф. 54
 Гомбинский 610
 Гомер 13
 Горчаков В.Д. 344, 350, 351, 372, 381

 Горчаков Д.А. 421
 Горячева А. 35
 Граменицкий С.М. 693
 Гранкин 230
 Григоровский А. 303
 Григорьев В.В. 25, 385-388, 531, 533, 559
 Гродеков Н. 25, 563, 684
 Гросс С.С. 50, 560, 563
 Груссе Р. 50
 Грызалов 645
 Грэм С. 49
 Губанов А. 215
 Гуляев С. 560
 Гуляев Я. 59, 260
 Гумаров Р. 332
 Гусев Н.Ф. 562
 Гутковский К.К. 529
 Гүлайым Өтегенқызы 702

 Фаббас 274
 Фаббасов А. 325, 326, 329, 330
 Фаббасов С. 702
 Фаббасов Х. 660, 710, 723
 Файып хан 65
 Фалиев В.З. 34, 35
 Фалымов А. 702, 717
 Фасымбек Н. 63
 Фүбайдулла сұлтан 274, 303, 322-328, 330, 344

 Дабыл 388
 Давази 248, 249, 259
 Давыдов А.Р. 210
 Дайыр сұлтан 219, 254, 272, 273
 Далай-лама 104, 123
 Далай тайшы 66
 Даль В. 40
 Данилевский Г.И. 360, 362
 Дардана 72, 249, 250
 Дарқан 141
 Дат 267
 Датов Сырым 36, 37, 52, 72, 78, 220, 224-228, 230-234, 237, 408, 411, 650
 Дауылбаев Б. 559, 595, 690
 Дахшлейгер Г.Ф. 17, 38
 Дәукебаев И. 717
 Дәулеткелді 68
 Дәулеткерей Шығайұлы 554
 Дәуітбай 219
 Дәуітов С. 21
 Джамадар Кабули 379
 Джафаров М.Ф. 649
 Декалонг 217
 Демезон П.И. 360
 Демидов А. 573
 Демко Дж. 59
 Денисов И.Х. 581
 Деррен С.Н. 694
 Дерхе 373
 Дерышов 386
 Деріпсәлі батыр 142, 267, 271
 Диваев Э. 25, 67, 142, 143, 561, 656, 697
 Дигар Ж.-П. 52
 Диканбай 371
 Дингельштедт Н.А. 49

- Дмитриев Н.Ф. 559, 562
 Дмитриев С.Е. 689
 Добромыслов А.И. 25, 26, 139, 162, 167, 192, 696, 697
 Довиновский Н. 417
 Додо-Доржым 130
 Долгов 348, 350
 Долгополов Н.И. 560
 Дондук-Омбо 108
 Донелли Э. 54
 Донсков Д. 226, 231-233
 Донской Д. 354
 Досалы сұлтан 209, 215-217, 219, 251
 Досанг тайшы 107, 135
 Досбаев І. 600
 Досжанов С. 660
 Досжанова А. 724
 Досмұхамедов Ж. 459, 660, 661, 662
 Досмұхамедов Х. 15, 16, 43, 61, 160, 459, 659, 706, 723, 726
 Досов Ы. 420, 421
 Достоевский Ф.М. 529, 531
 Досым би 290
 Дөненбаев 609
 Дөненов Т. 345
 Дөнентаев С. 636, 702, 706, 710, 714
 Друмонт 133
 Дутко 646
 Дулат Бабатайұлы 74, 75, 547, 552
 Дулатов М. 11, 43, 45, 61, 81-83, 146, 247, 459, 618, 620, 624, 636, 640, 642, 659, 660-662, 681, 699, 700, 705-708, 710-713, 720, 723-726
 Дулатова Д.И. 17
 Дуниковский 349, 350
 Дуров С.Ф. 529
 Дүйсенбаев И. 723
 Дүкен 555
 Дыхнич Н.Е. 621
 Ділмұхамедов Е.Д. 29, 30, 38
 Дюгамель А.О. 373, 415
- Евтушевский 536
 Егошкин Я.И. 622
 Едіге би 64, 72
 Едікбай 113
 Екатерина I 108
 Екатерина II 195, 222, 227-229, 231, 232, 256, 258, 273, 297
 Екейбаев 645
 Екешев Б. 111, 155
 Елгин 330
 Елизавета Петровна 170, 211, 269
 Елпатьевский В.С. 688
 Елтүзер 279, 289
 Елшібек 68, 131, 267
 Ембекей 219
 Еникеев И.И. 692
 Емельянов 695
 Ералин 343
 Ералы 162, 167, 208, 210-212, 230, 232, 233, 251, 253, 267, 289
 Ердана 252
 Еремин Ф.А. 622
 Ермаков Ә. 459, 710, 723, 726
- Ерофеев 382, 658
 Ерофеева И.В. 17
 Есберді 261
 Есболов М. 659
 Есенбаев С. 717
 Есенғалиева Г. 29
 Есенқұлов О. 622
 Есенқұлов Т. 562, 723
 Есет батыр 55, 56, 67, 100, 125, 135, 138, 139, 141, 142, 146, 160, 203, 272
 Есмәмбет батыр 68
 Есмурзин Ә. 35
 Еспембет би 547
 Есім хан 65, 102, 108, 188, 211, 230, 233, 252, 254, 272, 273
 Есімов Ш. 335
 Ефимовский-Мировид И.И. 691
- Жабаев Ж. 550, 551
 Жабай батыр 142, 267
 Жайылхан би 101
 Жайнақов И. 660, 661
 Жақаев К. 259
 Жақсылықов І. 562, 723
 Жалаңтөс батыр 66
 Жалбы 71
 Жалмұхамедов Т. 562
 Жалықбаев Ж. 723
 Жаманмұрынов Т. 659
 Жамантай 326
 Жаназар 267, 290
 Жанай 143
 Жанайдар 346
 Жанайдаров М. 700
 Жанак Сағындықұлы 546, 550, 551
 Жанболат би 231
 Жанатай батыр 68, 266, 267, 407
 Жанбасов Т. 420
 Жанбосынов Ә. 17, 643, 647, 648, 650
 Жанбота 556
 Жандыбаев Т. 504
 Жанғазы 290
 Жангелдин Ә. 640, 643, 647, 650
 Жанкісі 405, 406
 Жанкүшіков Ю. 435
 Жанназар би 290
 Жансүгіров І. 710
 Жантасов 661
 Жантай батыр 67, 138
 Жантелин Ж. 340
 Жантөре 274
 Жантөрин А. 345, 350, 384
 Жантөрин М. 345, 384
 Жантөрин С. 80, 559, 565, 689, 721
 Жанышев Х. 563
 Жаңатай батыр 68, 267, 407
 Жаңбыршин Б. 363, 533
 Жарылғапберді 555
 Жарылғап би 64, 143
 Жарылғасов Ш. 75
 Жасмағамбетов М. 723
 Жауғаш батыр 69, 267
 Жаулыбай батыр 67
 Жаяу Мұса Байжанұлы 349, 350, 362, 506, 551, 555, 557, 716
 Жәдік сұлтан 55, 65, 100

- Жәнібек батыр 68, 69, 267
 Жәнібек батыр Қошқарұлы (Шақшақ
 Жәнібек, Жәнібек тархан) 37, 56, 67, 69,
 100, 101, 125, 131, 136, 138, 139, 141,
 142, 146, 161, 171, 202, 203, 247, 271,
 404
 Жәрібеков Ж. 705
 Жәнібеков М. (Угар) 303, 625
 Жәнібек хан 55
 Жәңгіров Ш. (Шәді Жәңгірұлы) 555, 698,
 715
 Жәңгір хан 65, 66, 75, 79, 98, 238-243,
 337-340, 543, 544, 716
 Жәңгір хан (Салқам Жәңгір хан) 263
 Жәпек батыр 68, 267
 Жәуке 38, 346
 Жеребятъев 372
 Жетпісбаев Н. 561
 Жетіков 504
 Жидебай 69
 Жилин Ф. 112
 Жиренше 565
 Жоламан Тіленшіұлы 202, 346, 347, 385
 Жолан 339
 Жолбарыс 99, 138, 163, 170, 260
 Жолдыбаев М. 702
 Жомартбаев Т. 702, 710, 719
 Жонво Ә. 61
 Жошы хан 145, 199, 285
 Жуковский 717
 Жұмабаев М. 83, 267, 662, 702, 706,
 717, 719
 Жұмажан 274
 Жұманшықов 551
 Жұмажан 274
 Жүзбай 324
 Жүнісқожа 273, 280-282
 Жүнісов Ә. 640, 643, 650
 Жүнісов М. 113
 Жүніс тархан 164
 Жүсіп Әли қожа 284, 285
- Завалишин И. 25, 262, 469, 470, 482,
 486
 Загряженский Т.С. 26, 464, 561, 563, 692
 Зарубин-Чика И. 215, 218
 Захаров 330
 Зәкіржанов Т. 332
 Зеланд Н.Л. 25, 560, 561
 Зеленін Г.Н. 691
 Земляницын А. 135, 560
 Зенковски С. 59, 61
 Зиманов С. 27, 42, 700
 Зиновьев 158
 Златкин И.Я. 11
 Знаменский 369, 389
 Зобнин Ф.К. 563, 697
 Золотов Н.А. 560
 Зорин Т. 170
 Зотов 573
 Зухур 283, 284
- Ибрагимов А. 700
 Ибрагимов И.Г. 26, 692
 Ибрагимов Г. 718
- Ибрагимов Ш.М. 561, 565
 Ибрагим сұлтан 281, 282, 288
 Ибраһим қожа 286
 Иванов Д.И. 562
 Иванов Н.И. 578
 Иванов П.П. 280
 Ивановский А.А. 557
 Игельстром О.А. 36, 37, 213, 222, 227-
 234
 Игнатъев И.В. 687
 Игнатъев В.Н. 559
 Игнатъев Н.П. 365-369, 387, 451
 Игнатъев Р. 25
 Игнатъев П.Г. 688
 Игібаев С. 31, 32, 509
 Идаров С.А. 561
 Ильминский Н.И. 61, 677, 680, 682
 Иманбаев Ф. 723
 Иман батыр 99, 202, 346, 647
 Иманов А. 346, 643, 647-650, 717
 Илмағамбетов Н. 723
 Исиев Т.А. 474
 Итбаев Е. 562, 610, 660
 Итек 219
 Итқара 325
- Казанцев И. 25
 Каземзаде Ф. 58
 Казнаков Н.Г. 684
 Калачев М.В. 686
 Калинин Ф. 682
 Каллаур В.Н. 684, 693
 Калмагоров Г.В. 193
 Канси 123, 128, 140
 Каппелер А. 57, 60
 Капустин С.Я. 529
 Капцевич П.М. 303, 321, 323-326, 329
 Кар 217, 218
 Караваев Б. 215
 Карамзин Н.М. 12
 Карбышев И. 326-330, 336, 346
 Каргалов В.В. 18
 Карелин А. 563
 Карно К. Ә. Ж. 574, 612
 Карно М.Ф. 574
 Каррен д'Анкос Ә. 58, 60, 61
 Карутц Р. 60
 Кастельский Б.И. 693
 Кастанье И.А. 692
 Катанаев Г.Е. 445, 560, 695
 Катенин А.А. 373, 387
 Каульбарс А.В. 692
 Кауфман А.А. 23
 Кауфман К.П. 40, 58, 366, 367, 382, 443,
 456, 680, 692
 Кашафуддин Шахмарданұлы 551
 Кашимов А.М. 702
 Кашинский П. 560
 Кашчи 375
 Кәрімов К. 697
 Кейкі батыр 42, 648
 Кемалов М. 609
 Кеменгеров Қ. 63, 702
 Кенесарин Ә. 660
 Кениг В. 50

- Кеннан Дж. 61
 Керенский А.Ф. 649, 656
 Керім би 371, 372
 Кириллов И.К. 18, 25, 127, 163, 164, 170
 Кирпичников 535
 Клеменец Д.А. 560, 562, 693, 694
 Ключевский В.О. 12
 Кнорринг 237
 Кобозев П.Я. 668, 669
 Ковалевский Е.П. 360, 531
 Козлов И.А. 560
 Козлов П.К. 694
 Колесов Ф.И. 668
 Коллинз Д. 54
 Колпаков 226
 Колпаковский Г.А. 370, 371, 426, 440, 445, 451, 687
 Комаров 422
 Конолли А. 360, 361
 Коншин Н.Я. 560, 562, 621, 622, 684, 685, 693, 694, 697
 Корф 217
 Космодамианский И.И. 601, 614, 622
 Костенко Ф. 561
 Костылецкий А.Ф. 528, 693
 Котрель Ч. 52
 Коцовский В. 81
 Кочубей 236
 Көбдіков Т. 717
 Көбеев С. 81, 698, 714
 Көбеков Қ. 113, 114
 Көкбай 69
 Көкембаев Қ. 650
 Көктемір 220
 Көпеев М.-Ж. 11, 62, 63, 65, 71, 72, 83, 146, 247, 700-705, 714, 715, 717
 Көпекбаев Т. 420
 Көтеш ақын 69, 75, 404-406, 541, 542
 Көтібаров Е. 36, 59, 72, 75, 78, 79, 363, 385-387, 546
 Крадер Л. 49, 50
 Крайндлер И. 61
 Краснов А.Н. 561, 679, 687
 Красовский Н. 312, 560
 Краусс 52, 57
 Крафт И.И. 21, 26, 126, 162, 563, 697
 Крахалев А.И. 26, 695, 696
 Крыжановский Н.Л. 420, 423
 Крылов И.А. 533, 536, 553, 699, 713, 717
 Крюков Н.А. 595
 Кубарь Я. 218
 Кубатиев 367
 Кузнецов В.С. 697
 Кузнецов Л.А. 560
 Кузьминский М. 25, 386
 Куйбышев В.В. 615
 Кулаков П.Н. 334
 Кун А.Г. 692
 Куран М. 53
 Куропаткин А.Н. 40, 649, 658, 664
 Курочкин В.С. 529, 531
 Курочкин Н.С. 531
 Курпский Ф. 18
 Кустанаев Х. 561
 Кутайсов 422, 423
 Кутузов М. 354
 Кулеев Б. 714
 Күлеке батыр 267, 541
 Күлтелеев Т.М. 51
 Күсепғалиев Д. 661
 Күсепов А. 340
 Күшік хан 99, 138
 Кэрзон Г. 57
 Кэстль Дж. 52, 359
 Қабанбай батыр 38, 38,64, 67-69, 70, 72, 131, 136, 141, 146, 202, 267, 271, 404-407
 Қадырбаев С. 666-662
 Қажыбай 113
 Қажы Міркұрбан (Хаджи-Мир-Құрбан) 286
 Қазақ би 292
 Қазанғапов Қ. 345
 Қазтуған жырау 549
 Қазыбек би 38, 64, 66-69, 101, 136, 138, 147, 169, 189, 197, 201, 252, 260, 408
 Қайыпов Ә. 233
 Қайып хан 76, 99, 102, 112, 124-128, 155, 157, 163, 169, 189, 201, 211, 225, 228, 230, 255, 274, 289
 Қалқаман батыр 71
 Қалменов А. 621, 662
 Қалтаев М. 715
 Қанаев А. 42
 Қанаев С. 643, 650
 Қанағатшах (Қана'ат шах) 293, 445
 Қарабаев М. 723
 Қарабай 164
 Қарабатыров А. 556
 Қаракөбек би 231
 Қаралдин 659
 Қарасай батыр 38, 64
 Қаратаев Б. 81, 559, 610, 618, 620, 622, 624, 660, 702, 723
 Қаратаев М. 704
 Қаратай сұлтан 234, 289
 Қаратау би 231
 Қаратілеуке 146
 Қаратокин З. 555
 Қарашев Ф. 706, 710, 712, 714, 715
 Қаржасов Х. 556, 565
 Қасқабаев Ы. 612
 Қасымов Ағатай 321
 Қасымов Әлжан 347
 Қасымов Елекен 382, 389
 Қасымов Есенгелді 321, 334, 334, 347, 545
 Қасымов Ержан 336, 347
 Қасымов Кенесары 36-38, 59, 64, 72, 75, 78, 79, 192, 202, 304, 311-312, 322, 324, 328, 329, 334-337, 344-354, 388, 545
 Қасымов Наурызбай 64, 202, 321, 345, 545, 650
 Қасымов Саржан 72, 291, 321, 323, 328, 330, 336, 344, 347, 545
 Қасым сұлтан (Қасым төре) 191, 254, 274, 281, 282, 288, 303, 321-329, 337, 344,

- 347
Кашаубаев Ә. 506
Кобыз сұлтан 289
Қодар би 163
Қожа Ахмет Йасауи 552
Қожа Баймұхамед 388
Қожа Нияз 290, 382
Қожаберген жырау 72, 130, 138, 248-250, 267
Қожамбердиев Қ. 335
Қожықов Қ. 659
Қозыбағаров Қ. 660
Қозыбаев І.М. 17
Қозыбаев М.Қ. 18, 40, 42, 143
Қойгелдиев М.Қ. 40, 42, 43, 45, 47, 83
Қойдағұлов С. 117, 161
Қоқым би 66
Қонақай Жақсығұлұлы 143
Қонысбаев М. 345
Қостанаев Х. 561
Қосшығұлов Ш. 621, 622, 678, 700
Қоштаев Қ. 117, 158, 161
Қуат хан 281, 282
Құдайберді батыр 68
Құдайбергенов Қ. 643, 650
Құдайбергенов Ш. 11, 62, 65, 71-74, 81, 83, 129, 138, 146, 184, 247, 459, 690, 699, 700, 702, 706, 714, 716
Құдайқұлов И. 562
Құдаймендин Қ. 326, 334, 335, 345, 346
Құдайменді 160, 219, 254, 272, 274, 289, 324, 333
Құдайназар 162 Құдайназар батыр 19
Құлан батұр 130
Құлжанова Н. 690, 702
Құлмәмбет 550
Құлманов Б. 621, 723
Құлов Е. 423
Құлов 70
Құлсары 219, 259, 260
Құлпейісов Е. 723
Құнанбаев Абай 12, 13, 17, 61, 80, 351, 473, 527, 528, 536, 541, 549, 552, 553, 556, 660, 666, 679, 690, 700, 707, 709, 711, 713, 716
Құнанбаев Ә. 537
Құнанбаев Т. 81, 659
Құрманбаев А. 682
Құрманов А. 261
Қылышбаев 420
- Лаврентьев А. 648
Лавров И. 198
Ладыженский М.В. 311, 316
Лама-Доржы 248
Ламанский В.И. 694
Лансделл Г. 61
Ланье.Л. 52
Ланцев Г. 54
Лапик И. 172
Лапин С. 702, 723
Лаптев И.П. 621, 622
Лашқар құсбегі 287, 288, 291-294
Лебедев В. 55, 349, 350
Левшин А.И. 19, 25, 64, 67, 98, 132, 138, 142, 162, 185, 186, 192, 236, 259-261, 273, 298, 558
Леденев Н.З. 23
Лейсек В.В. 558
Лекбай тайшы 107, 135
Лемерьсе-Келькежешь 61
Ленин В.И. 488, 572, 586, 622, 677
Леонтьев А. 560, 563
Лепетов Н. 333
Лермонтов М.Ю. 533, 553, 556, 693, 699, 713, 717
Лерхе 378-380
Лигети К. 655-656
Литвинова Т. 33
Лиханов 658
Лихарев И.М. 12, 155, 156
Ловицкий Г. 417
Логинов М. 215
Ломакин 367, 382
Ломоносов М.В. 262
Лопаткин 633
Лукин 335, 336
Лутфаллах Чуст 280, 286
Львов Г.Е. 656
Лямин М.Н. 687
Ляпин В.С. 668
- Мағауин М.М. 22, 213
Мадатов С. 198
Маев Н.М. 126, 160, 561
Майков А.Г. 529, 531
Майқара 387
Майлин Б. 624, 636, 702, 706, 710, 716, 719
Майлыбаев Б. 660
Майра Уәлиқызы 505, 716
Мак-Гахан Я. 52
Маккензи Д. 58
Макнил Х. 54
Маковецкий П.Е. 26, 696
Максимов Н. 26
Максимов С. 696
Макшеев А.Н. 162, 382
Малайсары батыр 67-69, 131, 135, 141, 142, 202, 267
Малдыбаев М. 710
Маликов Ф. 29
Маллицкий Н.Г. 688
Мамай 549
Мамев Қ. 112
Мамыр 166
Мамыт 267
Манаев Н. 702, 719
Манжа 172
Манжара Д.И. 668
Мансуров 362
Мандай 142
Марабай 551
Марғұлан Ә.Х. 62
Марджани Ш. 703
Мариупольский Б.М. 560
Марко Поло 531
Маркс К. 22, 51
Мартылога 612
Масуд ибн Усман Кухистани 201

- Матигоров Ф. 116, 155
 Махмуд (Мәмед) 71
 Махмудов К. 698
 Мәди Бапиұлы 716
 Мәмбетәлі 209
 Мәмбетов Б. қараңыз Байзақ Мәмбетұ-
 лы
 Мәмбетов Ж. 643, 650
 Мәрсеков Р. 562, 659, 660, 710
 Мәтмұрат 366
 Мәтнияз 366
 Медведский Т. 238
 Межов В.И. 561
 Мейендорф Е.А. 202
 Мейер Л. 25, 126, 162, 349, 362, 374,
 390, 559
 Мельников Ф. 172
 Мендалин Ш. 420
 Меншиков А.Д. 108
 Мендешов С. 15, 640, 650, 683
 Мералиев М. 551, 555, 716
 Меркульев В. 215
 Мертонов 420
 Метелицын Р.И. 561, 563
 Миддендорф Е.К. 285
 Микешин 218
 Милеант 587, 591
 Миллер К. 11, 172
 Милютин Д.А. 372, 374, 447
 Минер Н. 132
 Мирошниченко И.Е. 693
 Митропольская Т.Б. 23
 Митчел Д. 61
 Митчел Р. 61
 Михайлов 386, 388
 Михалевич 610
 Михаэлис Е.П. 560, 563, 684, 694
 Моисеев Б.А. 11
 Молда Нияз-Мұхаммед 286
 Молдабай 146, 267
 Маллабек 360
 Момын бек 282
 Монастырский 561
 Моншақ хан 104
 Мордвинов 658
 Мулов П.А. 686
 Мусин Ф. 724
 Мусоргский М.П. 558
 Мушкетов И.В. 527, 686, 688
 Мұқанов М.С. 35
 Мұқанов С.М. 717
 Мұқышев 661
 Мұңайтпасов А. 560
 Мұңайтпасов Ә. 386, 421
 Мұрат 551
 Мұратбек 231
 Мұрат Мөңкеұлы 547-549, 551
 Мұртаза би 366
 Мұрын 551
 Мұрын батыр 67
 Мұсағалиев Ә. 81, 702
 Мұхаммед Әмін 363
 Мұхаммед Ибрахимбек 279
 Мұхаммед Қожа 280, 281
 Мұхаммед Рахым 289, 290
 Мұхаммед Хакім хан 293
 Мұхаммед Шариф 286, 287
 Мұхаммед Якут Бұхари 132
 Мырзагелдин С. 352, 353
 Мырзагелді 162
 Мырзан 333
 Мырзатай батыр 270
 Мякутин А. 26
 Мясников Т. 215
 Набоков Ф. 276
 Науаи Ә. 533, 551, 633
 Назарбаев Н.Ә. 17, 41, 48
 Назаров Доржы-тайшы 108, 134, 135
 Назари Ш. 702
 Назаров Лобжы-тайшы 108
 Назаров Ф. 226, 285, 307
 Найдин С. 327, 328
 Нарбота 267
 Насраллах 287
 Наурызбаев Б. 559
 Наурызбай батыр 64, 135, 146, 202, 267,
 271
 Науша 75
 Наушабаев Н. 62, 714, 715
 Нәдір шах 21, 278
 Невзоров В. 615
 Недоносков В.В. 621
 Незванов 634
 Нейман К. 50
 Нелебов 172
 Неплюев И.И. 11, 166, 174, 194, 195,
 207, 212, 222
 Неру Дж. 41
 Нессельрод К. В. 316
 Низами 533, 551, 633
 Никитин С.Н. 560, 688
 Никифоров П. 360, 363
 Николай I 78, 243, 309, 331, 344, 350,
 362, 364
 Николай II 428, 598, 635, 657
 Николай С.Ф. 687
 Нияз Әли би 375
 Ниязбек 279, 282
 Ниязбеков Ж. 640
 Ниязбеков О. 352, 353
 Ниязбеков С. 645
 Нияз би 647
 Нияз Мұхаммед Хуканди 374, 378
 Ниязов Ә. 723
 Ниязов Б. 723
 Ниязов М. 198
 Ниязова М. 724
 Нияз сұлтан 162
 Новицкий Р.П. 668
 Новоковский Е.З. 612
 Нор-Мада - парванашы 377
 Нұра батыр 261
 Нұралиев Т. 371
 Нұралин Ж. 303
 Нұралыханов С. 723
 Нұралы хан 53, 157, 160, 161, 174, 175,
 195, 207-215, 219, 220, 222-228, 230,
 230, 232, 233, 236, 237, 251, 253, 254,
 260, 261, 264, 267, 270, 285, 289, 408

- Нұрбаев 645
 Нұрекенов Х.Т. 621, 622
 Нұрмұхамедов Ж. 36, 59, 72, 78, 79, 363, 382, 385-388, 390, 546, 650
 Нұрмұхамедов С.Н. 690
 Нұрмұхаммед 378
 Нұрпейісов К. 40, 42-46
 Нұрым 551
 Нысанбай 345
 Нысанбай Жаманқұлұлы 545
- Обручев В.А. 306, 344
 Оводов П.Н. 559
 Овчинников А. 215, 218
 Овчинников П. 217, 218
 Огановский Н.П. 560
 Огарев Н.Г. 273
 Оланьон К. 49
 Олжабай батыр Әлімұлы 67, 143, 146, 202
 Олжабай батыр Нұралыұлы 267
 Олкотт М. 49-51, 60, 61
 Олуорд Э. 54, 58
 Ольденбург С.Ф. 697
 Омар (Әмір хан) 284-288, 292
 Омарбек 282, 284
 Оразаев М. 81, 719
 Оразақ 68
 Оразымбет 68, 267
 Орақ 549
 Ордауов О. 303
 Орлов А. 417
 Орлянский И. 35
 Орманбет 219
 Орманбетов Н. 712, 714, 715
 Орманшы 69
 Орынбай 550
 Орыс сұлтан 212, 219, 265, 267
 Орыс хан 65
 Орысов Т. 650
 Осовнин В.Д. 560
 Оспанов Ф. 600
 Оспанов Ш. 647
 Остафьев В. 560
 Остерман А.И. 108
 Острогорский 536
 Остроумов Н.П. 561, 677, 693
- Өзек сұлтан 55
 Өміртай 250
 Өскенбаев Құнанбай 302, 351, 353, 536
 Өтеген батыр 202, 267
 Өтеғұлов Ж. 420
 Өтемісов М. 38, 59, 72, 75, 240, 311, 337-343, 412, 543-545, 549, 650, 705, 714
 Өтемісов Ы. 343
 Өтетілеуов Б. 712, 713, 716, 717
 Өтешов 261
- Павел I 237
 Павловский В. 81
 Пакье Ж.Б. 49
 Пален К.К. 80, 596
 Паллас П.С. 185
 Паллачек И. 656
 Палферов Я. 348
- Пантусов Н.Н. 474, 561, 697
 Паншино П.И. 558, 561
 Парк А. 59
 Парфентьев Л. 116
 Пахмурный П.М. 39
 Пахолков Н.И. 560
 Пахомов И. 696
 Пейтлинг А. 231
 Перовский В.А. 307, 313, 344, 345, 350, 361-364, 380, 389, 443
 Персидский Г. 232
 Першин А.Я. 668
 Петр I 17, 18, 20, 21, 54, 105, 109, 112, 150, 152, 154, 156, 159, 169, 207, 297
 Петр III 215, 216, 162
 Перовский Н. 414
 Петропавловский Н. 560
 Пирс Р. 53, 54, 59-61
 Писарев А. 158
 Плева В.К. 452, 587
 Плещеев А. 717
 Плотников Н. 643
 Плотников В.Н. 559
 Плотников Л.Н. 559
 Покатилов Н.А. 616, 668
 Покровский Н.В. 691
 Полонский Я.П. 531
 Полубинский А.А. 560
 Поляков Ю. 44
 Понамарев 226
 Понамяров Я. 215
 Попов 297, 336
 Попов Н. 135
 Попов С.И. 573
 Поротиков В.П. 644
 Потанин Г.Н. 64, 325, 484, 528, 530, 553, 560, 697
 Потанин Н.Г. 360
 Потемкин Г.А. 227
 Потоцкий 235
 Потто В. 36, 347-349
 Почиталин И. 215
 Проценко Е.И. 373-374
 Пугачев Е. 59, 213-220, 222-224, 256, 259
 Путилов А.И. 581, 582
 Пушкин А.С. 533, 553, 556-558, 699, 713, 716, 717
 Пуффендорф С. 108
 Пыпин А.В. 694
- Рабровский В.М. 694
 Раден 668
 Раджаб 281
 Рваджаббек 279, 286, 293
 Радлов В.В. 63, 64, 192, 410, 527, 552, 553, 691, 693, 696
 Раефф М. 53
 Райымбек 267
 Рамеев М.-З.М. 691
 Расков П.Н. 691
 Раунер С.Ю. 686
 Рақымқұл 363
 Рафилов П.А. 687
 Рейенедорф И.А. 216, 219

- Реклю Э. 61
 Ренат Иоганн Густав 152
 Ривкин М. 57, 58
 Риес Ч. 54
 Ритгер К. 531
 Родин М.А. 692
 Рокк Ф. 50
 Романов 709
 Романовский А.Г. 40
 Росляков А.А. 38
 Ростовский С. 474
 Роулинсон Г. 57, 61
 Рукин 422
 Румянцев П.П. 25, 81, 144, 490, 697
 Рүстем 281-287, 333, 353
 Рүстембек 292
 Рүстем хан 99
 Рыбаков С.Г. 557
 Рысқұлов Т. 15, 41, 447, 640, 641, 646, 647, 650, 666
 Рычкаев М.А. 686
 Рычков К. 693
 Рычко П.И. 64, 116, 135, 162, 184, 186, 194, 210
 Рэклю Э. 61
 Рэн Д. 61
 Рябинин А. 309
 Рязанов А.Ф. 36, 573-575
 Рязановски В. 51
 Рязановски Н. 53
- Сабалов А. қараңыз Ақылбек Сабалұлы
 Саботаев С. 721
 Савичев Н. 36
 Савин 376
 Сагинов С. 336
 Сағымбай 70, 267
 Сағындық 333
 Сағырбаев Құрманғазы 412, 554
 Садықов М. 36
 Сайд Әлібек 282, 282
 Сайманов Ф.И. 260
 Сақыпжамал Тілеубайқызы 702
 Саликов Д.П. 668
 Салтыков П.С. 111-112
 Салтыков-Травин И. 18
 Салымсақ төре 284
 Саматов М. 660
 Самоквасов Д. 26
 Сандерсон 360
 Саңырық Тоқтыбайұлы 67, 131, 142-143
 Сапарғалиев Ф. С. 22, 38, 645
 Саржанов К. 352
 Саркин I 562
 Саркисянц Э. 42, 53, 59
 Сармұратов Қ. 555
 Сартов И. 340, 343
 Сартов К. 340, 343
 Сары 70, 71, 142, 267
 Сарыбай батыр 67
 Сарымалай 555
 Сарытай 231, 330
 Сасық би 66
 Сатай батыр 163
 Сатыбалдин Д. 562
- Сауранбай 333
 Саурық Стамбекұлы 202
 Саурықов Ұ. 643, 650
 Сафа 112
 Сафаров Г. 447
 Сәмеке 54, 65, 100, 138, 156-157, 162, 170, 188, 252, 254, 260, 272
 Сбровский А. 81
 Сведенцев А.И. 560
 Северский П. 155
 Северцов Н.А. 527
 Сегіз Сері 551
 Седельников Т.И. 425, 597, 601, 621, 622
 Сейдалин Ж. 81, 610, 624
 Сейдалин Т. 26, 80, 559, 565, 690, 701, 702
 Сейдалина М. 418, 702
 Сейдақ 352
 Сейдалы сұлтан 217
 Сейіт Мұхаммед 365
 Сейіт Мұхаммед Рахим 367
 Сейфуллин С. 647, 702, 717
 Селевострович К. 417
 Семевский В.И. 81
 Семенов В.Ф. 689
 Семенов-Тян-Шанский П.П. 416, 510, 529, 530, 561, 687, 694-695
 Сенгірбай 146
 Сент-Лоран 330, 334
 Сеңкібай 267
 Сералин М. 81, 624, 636, 699, 701, 705, 713, 714
 Сералы 555
 Серебренников Ф. 329
 Серета Н.А. 63, 349, 419, 423
 Серкебаев Б. 546
 Серов И.В. 668
 Сиртесен 324
 Сискоу Ф. 58
 Ситон Э. 54
 Сиявост Н. М. 690
 Скайлер Ю. 58, 380
 Скалов Б. 559
 Скибин Ф. 180
 Скобелев М.Д. 40, 382, 443, 451
 Смирнов Е. 514, 561
 Смирнов Н. 616
 Смирнова Р.Ф. 39
 Соғыр (Сағыр) 113, 142
 Сокол Э. 54, 59
 Соколов Н.А. 686
 Соколов Ю. А. 288
 Солнцев П. 417
 Солтанаев Ж. 47
 Соловейчиков М.А. 581
 Соссе Ж. 60
 Спаский Г.И. 203
 Спектор 59
 Сперанский М.М. 162, 298-300, 302, 304, 312
 Средневский Б. 688
 Стамм Х. 53
 Стариков Ф.М. 23
 Стебницкий И.И. 686
 Стоддарт 361

- Столыпин П.А. 27, 48, 598, 600
 Струняшев Е. 218
 Ступин П. 12
 Сутеева Х. 474
 Сухотин Н. 587
 Субханбердина Ү. 21, 701
 Сұлтанаев Ж. 724
 Сұлтанбеков А. 650
 Сұлтан би 293
 Сұлтан бөрі 388
 Сұлтан қожа 280-282
 Сұлтанмәмед сұлтан 190
 Сұлтанов Ә. 719
 Сұлтан Темір 289-290
 Сұраншы Ақымбекұлы 202, 346, 371
 Сүйік 189, 254, 273, 274, 291, 346
 Сүйіков Ж. 371
 Сүйінбай Аронұлы 546,550
 Сүйін би 290
 Сүндетов С. 28, 33
 Сүтеева Х. 474
 Сүтемгенов К. 420
 Сығай хан (Шығай хан) 65
 Сыпатай Әлібекұлы 202
 Сыпатай Саурықұлы 202
 Сыпыра жырау 404
 Сыртанов Б. 459, 700, 702
 Сырымбет батыр 267
- Табацкий С.З. 612
 Тавардинов З. 663
 Тадж ан-ниса (Махлар айм, Надира) 284
 Тайлақ 67, 142, 202
 Тайман 543
 Тайманов Исатай 36, 38, 59, 72, 75, 78, 79, 240, 311, 337-343, 347, 412,543-545, 548, 650,716
 Тайымов Ү. 389
 Танашев У. 459
 Тангайшы 217
 Танжи тайшы 213
 Таңсық батыр 267
 Таңсыққожа Мәліт 146
 Тарыштин Я. 112
 Тартищев В.Н. 164, 165
 Таубе Н.Г. 454
 Тәби ақын 550
 Тәжиев Д. 423
 Тәжиев Қ. 423
 Тәңірбергенов Ә. 712,714,716
 Тәттімбет Қазанғапұлы 554, 555
 Тәтіқара жырау 64, 75, 142-143, 146, 247, 404-406
 Тәуке хан 18, 53, 64-66, 70, 98-102,111, 123-127, 136, 156-158, 181,189, 201-202,303
 Тәукин М. 25, 721
 Тевкелев А.И. (Құтылымбет мырза, Мәмбет мырза) 18, 19, 21, 56, 76-77, 101-102, 109, 117, 132, 158-164, 174, 195, 197, 210
 Тевкелев К. Б. 649
 Тегнер 511
 Тезек төре 380, 532, 546
 Телағыс 549
- Телятников 273
 Теміржан 407
 Темірхан батыр 68
 Тентек төре 287, 293
 Теплов 601
 Терентьев М.А. 371-372, 380, 561
 Терещук В.А. 24
 Тиллет Л. 56, 58
 Тилло А. 563, 686
 Тихомиров А. 415, 536
 Тихомиров Г.М. 615
 Тоғжанов Ғ. 15
 Тоғым 256, 273
 Тоғысов К. 610, 708- 710
 Тоғысова М. 708, 710
 Тойнби А. 50
 Тоқай Ғ. 713
 Тоқай Темір 285
 Тоқай хан (Тоғай хан) 283-282, 286-287, 293
 Тоқаш 407
 Тоқбаев 659
 Тоқтамыс хан 285
 Токтин Т. 345
 Толбузин Ф. 115
 Толкачев 217
 Толстой И.А. 108
 Толстой Л.Н. 699, 717
 Толыбеков С.Т. 27
 Топорнин П. 613, 615
 Торайғыр би 64, 72, 323
 Торайғыров С.М. 81, 624, 702, 706, 709, 713
 Торохов А.И. 612
 Төле бай 112
 Төле би 38, 64, 66-67, 136, 138, 147, 163, 201, 201, 248, 251, 279, 407-408, 541
 Төлентаев М. 336
 Төлентаев О. 336
 Төлеңгітов 610
 Төре хан 286-287
 Траунберг, генерал 264
 Трегубов А. 602
 Тренч Ф. 61
 Тресвятский В.А. 599
 Тронов В. 463
 Трошин М. 180
 Трубников М. 111
 Туманшин К. 35
 Тунганчин А. 724
 Турчанинов Н.В. 474, 510
 Тұрғанбаев М. 718
 Тұрлыбаев А. 659-661
 Тұрмұхамедов Е. 662
 Тұрсын 73
 Тұрсынбаев Ә. Б. 26, 38, 599
 Тұрсынбай 69, 267
 Тұрсын қожа 241
 Тұрсынов Х.Т. 40
 Тұрсынова М.С. 29, 30
 Тұрсын хан 73, 99, 100
 Тұрымов Қ. 662
 Түбек 550
 Түгелбай 162
 Тұнғаншин М. 661

- Тунгатаров В. 261
 Түркебай Қазыбай 420
 Тыз 274
 Тынышбаев М. 11, 43, 46, 62, 63, 65, 81-83, 133, 138, 142-146, 184, 459, 618, 620, 622, 638, 643, 658-660, 706, 721, 723, 726
 Тілекеев И. 562
 Тіленбаев И. 422-423
 Тіленші Бөкенбайұлы 202, 227, 231
 Тіленшиев Ж. қараңыз Жоламан Тіленшіұлы 202, 346, 347
 Тілепбергенов Ж. 719
 Тілеуке 267
 Тілеуке Күлекеұлы (Шал ақын) 69, 75, 404, 405-406, 541-542
 Тілеулин 659

 Уәлибақы 65, 74, 100, 247
 Уәлиди А.-З. (Тоған) 46
 Уәли хан 190, 230, 272-276, 247-298, 303, 321, 323-325, 383
 Убашы 212-213, 263, 265, 266
 Угримов 162, 196
 Узочаки 172
 Уиллер Дж. 49, 56, 59
 Уильямс Д. 58, 59
 Уйфальви Ш.Э. 61
 Ульянов Н.И. 616
 Унковский И. 76, 130
 Уорделл Дж. 49
 Ураков И. 260
 Уркарт Л. 575
 Уркварт Д. 359
 Услар 345, 348
 Усов В.С. 684, 694
 Усов Г. 561
 Успенский Г.И. 699
 Ушаков А.Д. 615
 Ушаков Н. 573
 Ушинский К.Д. 536

 Ұзақбаев Монай 643
 Ұзақбаев Мұқан 643, 650
 Ұлбике 550

 Үдербай 648
 Үйсінбай батыр 407
 Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы 716
 Үмбетәлі 371
 Үмбетей жырау 70, 71, 131, 143, 147, 247, 404, 405
 Үрлік тайшы 66

 Фази аталық 284
 Фальк И. 185, 203
 Федоров Е. 27
 Федченко А.П. 693
 Фелл А. 574
 Феофилачев 275
 Филатов И.В. 12
 Финш О. 512
 Фирдоуси 533, 551, 714, 715
 Фитингов 388-389
 Флеров А. 561

 Фокс Холмс Дж. 51
 Фольбаум М.А. 634, 644, 645, 681
 Фрауендорф К. 262
 Фредериксон М. 58
 Фрезер Дж. Б. 359
 Фридман Ц.Л. 29, 32, 33
 Фридрихсен Н. 689
 Фридэ 445
 Фрунзе М.В. 615
 Фурман Ф. 50
 Фэррье Дж. 53

 Хадаха 249
 Хақназар хан 18
 Халид Қ. 62, 66, 68, 72, 80
 Хамидуллин-Бекметов М.М. 618
 Хамид қожа 280, 282
 Ханбаба сұлтан 272
 Хангелді батыр 163
 Ханжігер 250
 Хан қожа 280, 286, 287
 Ханқожа 273
 Ханыков Н.В. 365, 368
 Ханыков Я.В. 25, 559
 Харузин А.А. 560-562
 Харузин Н.М. 694
 Харузина А.Н. 64, 694
 Хасанзе (Байсеміз) 497
 Хасен Оралтай 43
 Хас Мәмедов 601
 Хадсон А. 51
 Хафизова К.Ш. 276
 Хашим қожа 280
 Хлудов Н.Г. 410, 476, 5495, 687
 Ходарковский М. 54
 Ходжаев Н. 46
 Хожамқұли бек Балхы 132
 Хорошхин А.П. 561
 Хорошхин М. 23
 Хохлов И. 747, 478
 Хрулев 582
 Хусайнов Ш. 697

 Цеван-Доржы 130, 169
 Цеван-Рабтан 53, 76, 105, 106, 111, 122, 123, 127, 129, 130, 134, 152
 Церен 212, 263, 265, 266
 Цзяцин 274
 Циммерман 445
 Цян-Лун 187, 248, 250, 268, 273

 Чаплика М.Э. 60
 Чекалинский И. А. 81
 Чекурнов В.И. 668
 Чеморданов 610
 Червяков А.В. 668
 Чередов В. 152, 155
 Черен-Дондук 131, 134
 Чермак Л.К. 26, 560, 562, 597
 Чернецкий 327, 328
 Черников В. 28
 Чернов И.В. 168
 Чернышев 217, 349
 Черняев М.Г. 41, 58, 59, 373-381, 414, 438, 470, 532

- Чехов А. 717
 Чириков 335
 Чиркин Г.Ф. 17
 Чичерин Д.И. 197
 Чучалов 273
 Чхейдзе Н.С. 656
- Шаба 112
 Шабельников В. 682
 Шағатай хан 279
 Шадынбай 162
 Шадыр 248
 Шаймов Т. 160
 Шайхыслам ұлы Ж. 551, 698, 715
 Шал ақын, қараңыз Тілеке Күлекеұлы
 Шалкиіз жырау Тіленшіұлы 404
 Шамсутдинова М.У. қараңыз Майра
 Уәлиқызы
 Шангин И. 275
 Шанов С. 724
 Шаров П. 27
 Шарыш батыр 71, 146, 247, 407
 Шахматов В.Ф. 33, 51, 235, 419
 Шах Мұрат 288
 Шахрух 284
 Шахтагинский М. 504
 Шашубай ақын 550
 Шаянбаев Б. 504
 Шәкіров М. 504
 Шәміл 345, 350, 354
 Шварц Ф. 58
 Шерен 172
 Шейхантаур (Шайхаванд-и Тахур) ибн
 Шайх Омар Бағыстани 280
 Шекспир У. 533
 Шектібай 324
 Шерғазы хан 288-290, 329
 Шерғазиев Ж. 382
 Шернияз Жарылғасұлы 545, 550
 Шестаков Г. 560
 Шиллер 713
 Шипин О. 717
 Шихов М. 251
 Шкапский О.А. 660, 670
 Шленгер Х. 51
 Шмидт Ю.А. 560
 Шнейдер Л. 655
 Шойынбаев Т.Ж. 33
 Шоқай М. 46, 47, 459, 620, 660, 662,
 705, 721, 723
 Шолақов О. 650
 Шомбалов М. 652, 723
 Шона Доба (Сына батыр) 64, 130, 173
 Шонаев А.Б. 66
 Шонанов Т. 659
 Шоно-Лоузан 136
 Шоң би 64, 67, 72, 323
 Шора 549
 Шорман 73
 Шорманов Қ. 643
 Шорманов М. 25, 26, 418, 560, 617, 665,
 690
 Шорманов С. 700
 Шортанбай Қанайұлы 74, 547-548, 550,
 552
- Шотаманов Қ. 643
 Шотана батыр 69
 Шоталай И. 656
 Шөже Қаржаубай ұлы 545-546, 550-551
 Шөкин М. 242
 Шөңкей батыр 68
 Шөреков Ы. 75, 551, 716
 Шпрингер И.И. 197, 258, 260
 Штединг Э.А. 687
 Штойман 174
 Штеппа К. 56
 Штеренберг Л.Я. 687
 Шубаев Д. 645
 Шумилов Н.В. 668
 Шуашев Б. 336
 Шүйнебай 146
 Шүкірбай 478
 Шығаев М. 215
 Шығаев Д. қараңыз Дәулеткерей Шығай-
 ұлы
 Шығай 241
 Шығай хан (Ахмет хан) 278
 Шынқожа 267
 Шыңғыс 274, 282, 284, 285, 287, 300,
 328
 Шыңғыс-хан 26, 145, 149, 201, 278, 279,
 287, 289, 293, 298, 299, 302, 416
 Шыңғысов С. 323, 330
 Шыңғысов Т. 303, 308, 323, 326, 332
- Щепкин Н.Н. 658, 659, 669
 Щербина Ф.А. 26, 80, 428, 473, 560-562,
 585, 594-596, 602, 610, 697
- Ыдрысов Қ. 700
 Ықылас Дүкенұлы 554, 555
 Ырысжан 550
- Ізтілеуов Т. 714
- Эверсман М.М. 83, 658
 Эльтон Д. 359
 Энгельс Ф. 22, 360, 361
 Эттигер Т. 152
- Югипов С.В. 51
 Юдин В.П. 64
 Юдин М.Л. 691
 Юдин П.А. 36, 559
 Юзефо В. 475, 477
 Юлдашев У. 51, 496, 497
 Юнг Р. 58, 181
 Юркин 332
 Юр-Ко 423
 Юшков С.В. 51
- Ягужинский П.И. 108
 Ядринцев Н.М. 528, 531
 Ядринцев Н.Я. 560
 Якуб-би Мехрем 366
 Якунин А. 27
 Янушкевич А. 303
 Янцеквич А.И. 560
 Ярошевски Д.Б. 54

ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТОПОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР КӨРСЕТКІШІ¹

- Абакан 156
 Абралы, тау 131
 Абылық, село 281
 Австро-Венгрия, мемлекет 513, 650, 651
 Азия 13, 151, 309, 361, 572, 688
 Аиргизен, алқап 144
 Ақалтеке, жазира 444
 Ақбейіт 643
 Ақбұлақ, өзен 338, 361, 342
 Ақбұлақ, село 634
 Ақбұлақ, бекініс 308
 Ақжайлау, алқап 564
 Ақжал 576
 Ақкете, болыс 496
 Ақ қала, бекініс 366
 Аққорған, қала 97
 Ақкөл-Жайылма, жер 68
 Ақкүм, болыс 647
 Ақмешіт (Перовск, Қызылорда) к. 288, 307, 347, 367, 364, 373, 379, 386, 443
 Ақмола (Целиноград, қазір Астана) к. 49, 308-310, 439, 441, 446, 500, 501, 513, 514, 526, 560, 581, 583, 613, 615, 620, 623, 651, 655, 664, 667, 697, 698, 699
 Ақмола, облыс 31, 82, 416, 418, 422, 425, 426, 427, 428, 434, 435, 439, 440, 442, 444, 448, 449, 452, 453, 457, 471, 475, 479, 480, 482, 483, 486, 488, 492, 505, 507, 508, 509, 512, 513, 514, 515, 524, 526, 527, 548, 563, 577, 578, 586, 590, 594, 595, 597, 621, 622, 626, 628, 629, 630, 631, 633, 647, 648, 651
 Ақмола-Көкшетау, шеп 309
 Ақмола, окр. 303, 333-335, 345-346, 567, 569, 568, 571, 596, 599, 620, 623, 635, 595, 641, 651, 652, 655, 661
 Ақмола, приказ 308
 Ақмола, аудан 595, 599
 Ақмола, уез 435, 439, 449, 477, 479, 482, 483, 505, 599, 647
 Ақсу, аудан 289
 Ақсушарын, болыс 495
 Ақсүйексай, сай 44, 145
 Ақтабан тақыр 290
 Ақтасты, өз 138, 146
 Ақтау, қ. 308, 336, 370
 Ақтөбе, қ. 443, 446, 502, 535, 586, 587, 590, 614, 623, 642, 664, 666, 667, 702
 Ақтөбе, облысы 387, 516, 612, 614, 615
 Ақтөбе, уез 435, 481, 483, 505, 585, 600, 634, 647, 723
 Ақтөбе, станц. 587
 Ақтөбе, бекініс 440, 441, 442, 443
 Ақшат, жота 432
 Ақшығанақ, жер 648
 Алабұға (редут) 219
 Алай, жазық 288
 Алакөл (көл) 129, 141, 143, 144, 529
 Алатау, тау 131, 183, 252, 372, 483, 689
 Алатау, окр 351, 370, 445
 Александровский, форт 422, 423
 Александровское, село 472, 573
 Алқабек, кеден 504
 Алмалық, к. 510, 530
 Алматы, өз. 511
 Алматы, шатқал 370
 Алтай, шеп 298
 Алтай, обл. 482
 Алтай, тау 183, 187, 437
 Алтай таулы округі 481, 598
 Алтайское, село 502
 Алтынемел, жота 532
 Алтын Орда, мемл. 272
 Алтышар (Шығыс Түркістанды қараңыз)
 Америка (АҚШ), мемл. 54, 548, 574
 Амур, өзен 470
 Амур, өлке 503
 Ангрен, өз. 183, 280, 281
 Андреевское, село 634
 Англия (Ұлыбритания, Британия империясы), мемл. 20, 57, 297, 325, 353, 358-361, 365, 368, 369, 372, 373, 379, 416, 470, 513
 Антонский, форпост 226
 Аңырақай, жер 10, 141, 143, 144, 146, 157
 Аңырақай, тау 145, 146
 Арақарағай, болыс 534
 Арақарағай, орман 259
 Аралтөбе, с. 601
 Арал-Каспий, ойпат 360
 Арал, теңіз 96, 97, 143, 208, 209, 307, 360, 363-365, 373, 382, 386, 507, 578, 688

¹ Көрсеткішке «Қазақстан» (барлық бөліктерімен) және «Орта Азия» атаулары енгізілмеген. Негізгі қысқартылған сөздер: қ. — қала, мемл. — мемлекет, мемл-тік — мемлекеттік, қ. ж. — қала жұрты, қан. — канал (арық), кес. — кесене, к. — көл, окр. — округ (уәлаят), пос. — поселке (кент), өз. — өзен, қон. — қоныс.

- Арал, теңіз жағалауы 251, 291, 385, 387, 388,
390, 163, 174, 222, 113, 124
Арал, өңір 546
Арал-Сырдария, бас. 350, 363, 689
Арғанаты, болыс 617
Арғанаты, тау 76, 139
Арықбалық, тоғай 389
Арықбалық, станция 310
Арыс, өзен 96, 99, 100, 128, 130, 139, 374, 585,
Арыс, ст. 582
Арыс-Бұрта, алқап 386
Ассы-Қорам, болыс 497
Астрабад, қ. 17
Астрахан, қ. 109, 113, 124, 217, 232, 240, 341,
576, 597, 615, 697, 699
Астрахан губ. 107, 108, 237, 448, 472, 548
Астрахан хандығы, мем-т 16, 18, 109
Асы, мекен, 584, 644
Атбасар, қ. 310, 439, 441, 444, 449, 560, 575
Атбасар, окр. 441, 698
Атбасар, пр. 308
Атбасар, уез 435, 439, 477, 479, 482, 483, 486,
487, 505, 583, 647
Атбашы 288
Атлантика, басс. 104, 110
Атығай, болыс 198, 273
Атырау, алқап 97
Ауғанстан, мем-т 183, 252, 358, 360
Ауыл, ст. 582
Акалтеке, жазира 444
Ачинск, қ. 585
Ашт, жер 281
Аягөз (Сергиополь) қ. 49, 250, 310, 370, 416,
446, 703
Аягөз, өз. 76, 96, 127, 128, 213, 266
Аягөз, окр (Сергиополь) 303, 304, 332, 351,
502
Аягөз, пр. 308
Аягөз, ауд. 547
Аят, алқап 247
- Әбілқайыр, сай 145
Әбілқайыр, тау 145
Әзберген, жер 386
Әлжан, болыс 643
Әмудария (өз) 172, 211, 234, 361, 365-367, 386,
411, 446, 507, 688
Әмудария, бөлім 432
Әндіжан, қ. 132, 289, 444, 660
Әулиета (бүгінде Тараз), қ. 49, 50, 76, 130,
283, 288, 293, 294, 369, 370, 371, 373-376,
378-380, 438, 440, 446, 506, 508, 532, 571,
635, 702
Әулиеата, уез 65, 66, 144, 432, 449, 472, 505,
526, 645, 646
- Баганатка, өз. 493
Бағыстан, жер 284, 285
Бадам, өз. 125, 138
Бадахшан 281, 293
Байқоңыр 575, 576, 635
Баканас, өз 96
Балқан, түб 443
Балқаш, көл 130, 143, 144, 145, 192, 213, 266,
351, 370, 511, 574, 578, 688, 689
Балқаш өңірі 212
- Барабин, дала 14, 184, 122
Барнаул, қ. 576, 582, 652
Барсакелмес, ар. 364
Басқұншақ 576
Борсық, құм 182, 362, 386, 421
Батыс Орал 577
Батыс Еуропа 272, 578
Батұғай (Батугай) қоныс 140, 141, 171, 417,
434, 470, 508, 512
Батпақ (Батпақты) алқап 144
Батпақты 440, 447, 504
Батыр 648
Батыр, хандық 222
Башқұртстан 55, 114, 115, 164, 199, 220
Баянауыл, қ. 500, 573
Баянауыл, тау 67, 72, 131, 250
Батыс Еуропа 272, 578
Батыс Орал 577
Батыс Сібір 16, 79, 104, 110, 114, 141, 170, 299,
302, 303, 306, 323, 331, 332, 335, 417, 434,
470, 508, 512
Батыс Сібір, ген-губ. 209, 308, 414, 416, 417,
439, 448, 469, 548
Батыс Сібір, өңір 441
Баянауыл, окр. 303, 313, 331, 345, 346
Баянауыл, ауд. 190, 250, 327, 404
Баянауыл, уез 449
Белағаш, ст. 582
Білеуті, өз. 67, 141, 143, 146
Белояр, заимка 426
Белояр, с. 600
Бердск, бол. 115
Березовский, редут 305
Березево, с. 14
Берлин, қ. 512, 689
Бершүгір 635, 576
Бесакты, шатқал 422
Бестамақжол, жол 144
Бетпақдала, дала 124, 131, 132, 483
Бесағаш, с. 279
Бийск, қ. 503
Бийск, шеп. 308, 310
Бийск, окр. 275
Бийск, уез 311
Бинатун, бек. 156
Боролдай, өз 130, 136
Боротал, өз 248
Борсыққұм 182, 362, 386, 421
Босфор, бұғаз 17
Бозашы, түб 422
Бөген, өз. 128
Бөкей хандығы (Бөкей Ордасы, Ішкі Орда)
25, 36, 75, 78, 79, 208, 234, 235, 237-241, 243,
337, 342, 343, 416, 448, 470, 471, 511, 521,
543, 545, 548, 554, 631, 676, 703
Бөрте, болыс 420
Бұланты, өз. 10, 67, 139, 141, 143, 146
Бура-Найман, бол. 198
Буранный, форп 305
Бурный, ст. 472, 582
Буырыл Байтал, ст. 144, 145
Бұрындай, жер 645
Бұхара, қ. 16, 98, 113, 121, 129, 131, 132, 134,
136, 138, 157, 182, 184, 186, 189, 195, 210,
232, 233, 280, 282, 286-288, 291, 359-361, 363,
365, 368, 369, 372, 374, 377, 378, 381, 444, 537

Бұхара әмірлігі (Бұхар хандығы), мемлекет
96, 279, 287, 291, 353, 360, 361, 365, 329,
347, 421, 443
Бұқтырма, бек. 300, 416
Бұқтырма, өз 257, 258, 578
Бұқтырма, село 502
Бұқтырма, шеп. 257, 308, 310
Бүркітті, өз 145
Быструха 575

Василевск 576
Вена, к. 512
Верблюжеск, бек. 156
Верный (бүгінде Алматы), к. 24, 33, 49, 52,
370, 380, 426, 432, 436, 440, 436, 440, 441,
445, 446, 447, 495, 500, 502, 503, 510, 511, 513,
514, 525, 530, 532, 560, 571, 581, 608, 615,
620, 622, 623, 630, 631, 634, 643, 644, 645,
688, 689, 697, 720, 723
Верный, уез 144, 432, 449, 474, 483, 495, 505,
525, 602, 626, 634, 638, 643, 644, 645, 664,
665, 666, 667, 698, 702
Верхнеиртышская, шеп 298
Верхнеуйск, шеп 173, 305
Верхнейцк, шеп 214, 217, 305
Верхнеуральск, бек. 473, 214
Ветлянк, форп 305
Византия, мем-т 109
Воздвиженная, бек. 167
Воронеж, губ. 472, 491, 569
Воскресенск 575, 576, 584
Выборг, к. 621
Вятка к. 651

Галиция, жер 651
Гданск (Данциг) к. 653
Георгиевское, с. 578
Геок тепе, бек. 443
Герат 360, 365, 368
Германия (ГФР) мем-т 54, 58, 479, 513, 578,
640, 650, 652, 674
Гиндукуш, жер 279
Гирьялск, редут 225
Головачевское, с. 472
Горск, бек. 341
Горькая, шеп 308
Грачевское, с. 635
Гроднево, с. 472
Грозное, с. 472
Губерлинск, бек. 167, 219
Гульги 288
Гурумсарай, асу 281
Гурьев (бүгінде Атырау), к. 49, 218, 224, 228,
269, 305, 306, 439, 446, 665, 666, 667
Гурьев қалашығы 150
Гурьев, уез 435, 449

Дағыстан 263
Дала 599, 695, 684
Дала губ. 657
Дала ген-губ (Дала өлкесі) 720, 30, 39, 48, 59,
77, 80, 192, 427, 428, 441, 435, 451, 452, 453,
454, 456, 469, 475, 481, 492, 513, 562
Дараут қорған, бек. 288
Дарданел, бұғ. 17
Дәукара, к. 366

Дешті кыпшак 283, 286, 292
Дмитриевск, с. 472
Доғал Үрпек, жер 648
Долинск, ст. 635
Доссор 32, 577, 663
Дон, өз 17, 218
Дунай, өз. 23

Еділ бойы 37, 45, 72, 76, 104, 105, 106, 109, 219,
309, 527
Еділ-Жайық, өңір 106, 110, 113, 134, 135
Еділ, өз. 20, 72, 104, 105, 109, 110, 114, 123, 156,
190, 209, 211, 213, 214, 219, 220, 223, 229,
234-237, 263, 266, 290, 472, 511, 527. 631
Екатеринбург, к. 171, 509
Екатеринбург, губ. 512
Екібастұз, к. 575, 576, 663, 664
Екібастұз шахталары 629, 634
Елек, өз 449, 420, 535, 576, 225,
Елек, бекініс 220, 224, 233, 305, 306, 309, 225
Елшан, бек. 167, 576
Емел, өз 124
Енисей, губ. 417, 584
Енисей, өз. 585
Ерейментау, тау 139, 140, 647
Ермак 576
Ертіс бойы 96, 109, 112, 111, 122, 129, 150, 481
Ертіс, өз. 11, 14, 25, 96, 107, 110, 111, 112, 122-
124, 131, 150-152, 154, 155, 170, 172, 173,
182, 183, 184, 187, 188, 190, 198, 13, 250,
257, 258, 259, 214, 273, 275, 347, 415, 416,
437, 415, 416, 437, 501, 512, 575, 576, 583,
592, 598
Ертіс, шеп 128, 129, 156, 171, 174, 187, 196, 251,
257, 308-310
Ертіс, окр. 329
Ертіс, өлке 14
Ертіс өңірі 481
Есік жазығы 693
Есіл, шеп 196, 298
Есіл, окр. 275
Есіл өңірі 481, 139, 291
Есілкөл, ст. 509
Есіл, өз 68, 72, 96, 97, 123, 134, 138, 139, 170,
214, 250, 254, 272, 308, 347, 415, 481, 512
Есіл-Ертіс, өлке 14, 291
Еуразия 7, 72, 104, 109, 110, 117, 182, 199, 200,
263, 272, 396
Еуропа 20, 31, 47, 58, 61, 104, 105, 305, 359, 696
Еуропа Ресей 686

Жабай, өз. 441
Жағалбайлы, бол. 21
Жайық өз. 14, 18, 20, 225, 98, 97, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 112, 115, 157, 170, 173, 174,
183, 187, 188, 190, 209-214, 156 688, 210-212
Жайық өңірі 104, 110, 212, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 222, 223, 224, 225, 228, 232, 309,
481, 578
Жайық, шеп. 150, 174, 223
Жаксы қон, өз 139, 143
Жаланаһ, а. 644
Жалғызқарағай, тоғай 508
Жанқала, бек. 382, 388
Жанқат, бек. 290
Жанадария, өз. 211, 311

- Жаңа Қокан, шеп 438
 Жаңақорған 127, 288, 293
 Жаңа сарысу, уез 449
 Жана, шеп 305, 309
 Жаркайын, бек. 308
 Жаркент, (Еркеті) 105, 151, 196, 262, 297, 372, 440, 446, 447, 496, 500, 501, 505, 571
 Жаркент, бол. 495, 496
 Жаркент, уез 432, 449, 474, 483, 497, 504, 525, 601, 614, 643, 644
 Жаркент, уч. 495
 Жарлы, өз. 249
 Жармола, шатқал 306
 Жасқұс, алқап 240
 Жезді, өз. 139
 Жезқазған 573, 575, 576
 Желді адыр (Желтау), тау 139, 140
 Желді бел 145
 Желді тау 145
 Железинск, бек. 107, 155, 107, 172, 194, 198, 258, 308, 416
 Жерорта теңізі 110
 Жетісу, аймақ, 7, 23, 29, 59, 66, 76, 96, 105, 123, 128-131, 146, 156, 183, 254, 256, 265, 268, 271, 274, 288, 291, 292, 346, 351, 352, 370, 372, 414-417, 418, 426, 427, 440, 444, 446, 469, 470, 473, 474, 483, 495, 498, 499, 500, 503, 561, 577, 585, 582, 596, 597, 602, 617, 630, 622, 640, 641, 643, 648, 667, 689, 694, 699, 723
 Жетісу, обл. 31, 77, 80, 82, 381, 416, 418, 425, 427, 430, 432, 433, 434, 435, 439, 440, 441, 445, 448, 449, 452, 453, 470, 472, 475, 478, 479, 502, 504, 505, 512, 514, 515, 525, 527, 548, 601, 614, 615, 621, 622, 626, 624, 628, 631, 632, 636, 638, 639, 644, 645, 648, 660, 661, 662, 670, 678, 694,
 Жетісу селосы 596, 599
 Жем, өз. 97, 108, 123, 133-136, 211, 214, 218, 226, 227, 577, 592
 Жем, шеп. 309
 Жем ауданы 629
 Жем, бек. 420, 439, 440
 Жем, уез 449
 Жоғарғы Богдан, острог 215
 Жоғарғы Ертіс, уч. 471
 Жоғарғы үй, шеп 174
 Жоңғар Алатауы, жота 25, 122, 689
 Жоңғар какпасы 129
 Жоңғар хандығы (Жоңғария), мемл. 7, 11, 20, 55, 66, 67, 72, 73, 96, 98, 105, 106, 110, 111-114, 121-124, 125, 128, 134, 135, 140, 150-158, 162, 166, 167, 170-172, 173, 182, 184, 187, 188, 195-197, 211-213, 247-253, 257, 259, 263-267, 270, 407
 Жошы ұлысы (қараңыз Алтын Орда), мемл.
 Жөлек 288, 347, 373, 378
 Жыланды (жаланды), бол. 139
 Жызак, к 59, 132, 282, 284, 279, 367, 443
 Жызак, уез 449

 Забайкалье 503
 Зайсан, 34, 439, 446, 447, 502, 503, 507, 513, 524, 560, 664
 Зайсан, көл 155, 172, 258, 578

 Зайсан, бекет 440
 Зайсан, уез 31, 426, 435, 439, 449, 483, 487, 506, 575, 592, 599, 647
 Зайсан, приставтық 426
 Закавказье, аймақ 448
 Запорожье 218
 Захарьевск бекініс (камал) 504
 Звериноголовск, бек. 174, 214, 219, 308,
 Зеленовск, форт.
 Зеребұлақ, биіктік 443
 Зеравшан, өз. 132
 Зменогорск, уез 416
 Зырян, к 573

 Иагидария, өз. 289, 290
 Изобильный, форт 305
 Икан, к 97
 Ильинск, бекініс 224
 Имеш Шаған, мекен
 Иран (Персия), мемл. 278, 358-360, 365, 368
 Иркутск, к. 181, 299
 Исетский, уез 512
 Испания, мемл. 574
 Италия, мемл. 470
 Итішпес Алакөл, көл 143, 145
 Ит кешу, бек. 288

 Кабанья, бек. 219, 308
 Кабарда 263
 Кабарда, княздық 158
 Кавказ, аймақ 56, 240, 264, 304, 354, 443, 529, 572
 Кавказ, окр. 366
 Каир 723
 Калбасин, бек. 155
 Калбин, бек. 25
 Калмыков, уез 435, 449
 Калмыков, бек. 439, 446
 Калуга, к 329
 Камал, түбек 351
 Кама, өз. 109, 116
 Каменка, с. 472
 Каменск, заимка 426
 Каменск, с. 600
 Камчатка, түбек 14
 Камышенск, уез 512
 Канада, мемл. 53
 Каспий, ойп. 359, 237, 340, 223, 239, 340-360
 Каспий, теңіз 17, 22, 97, 109, 190, 214, 218, 239, 307, 338, 339, 358, 362, 366, 577, 321
 Кашмир 198
 Кеген, өз. 266
 Кенді Алтай 19, 572, 575
 Кенжеғали, бол 219
 Кентау, тау 274
 Кеңарал, бол. 426
 Кеңгір, өз. 141, 310
 Керей, өз. 139
 Кереуші, бек. 281
 Кермене, ауд. (Бұқара маңы) 184
 Кетпен, бол. 495
 Кетпентөбе, бек. 288
 Кидел қыпшак, бол 329
 Киев, к. 343, 569
 Киев, губ. 569, 584, 585
 Кингстон, к 53

Киндер, заим. 422
 Ключевое, с 472
 Кожевников, хутор 215
 Кожехаровский, форп. 216
 Коловертное, алкап 220
 Колыванск, шеп 156
 Коноваловск, с 493
 Константиновск, с 494
 Копенгаген, қ. 152
 Коряковск, бек.форп. 122,173, 188, 308, 444, 576
 Кояцк, форп. 219
 Көкарал, көл 507
 Көкөрлік, өз 232
 Көкпекті, қ 310, 439, 507, 513
 Көкпекті, окр. 502
 Көкпекті, приказ 308
 Көкпекті, приставтық 449
 Көкпекті, уез 439, 449
 Көксу, өз. 510
 Көксу, жазық 483
 Көктал, өз 130
 Көктөбе, тоғай 340
 Көкче (Көкше), дер. 279
 Көкшетау, дуан 324
 Көкшетау, қ 24, 190, 139, 272, 308, 321, 334, 439, 441, 444, 446, 526, 555, 560, 569, 571
 Көкшетау, окр. 303, 308, 313, 321-323, 326-327, 329-330, 331, 345-346
 Көкшетау, тау 130, 139, 273, 303
 Көкшетау, уез. 426,435, 439, 449, 477, 479, 482,483, 486, 487, 492, 508, 597, 578, 583, 615, 628, 659,6
 Көшеней, бол. 645
 Көшкен су, өз. 420
 Көшім, мекен 215
 Красноводск, қ. 366
 Красноводск 3,365
 Красногор, дис. 216
 Красногор, бек. 164, 167, 233, 224,
 Красногор, шеп. 305
 Кронштадт 151
 Кузминск, с. 472
 Кузнецк-Колыван, шеп 258
 Кузнецк, қ. 172
 Кулагин, жота 217, 223, 224, 341
 Курган, қ. 580
 Курган, окр. 275
 Курганча, бек. 366
 Кухистан, с. 279, 285
 Күбек, қ. 581
 Күйік, жер 649
 Күлтөбе, тау 65
 Күмісқорған 288, 388
 Күрті, өз. 144
 Күршім (Күршім өлкесі), ауд. 31
 Күшкөл, көл 183
 Кіші Алматы, өз. 689
 Кіші Жар, тау 113
 Кіші Қобда, өз.
 Кіші Нарын, бек. 416
 Кіші Орда 227
 Кішітау, тау 139-140
 Кяхта, қ. 503
 Кяхта-Маймачен, ауд. 197
 Қазақ даласы 223, 274, 276
 Қазақ хандығы, мемл. 16, 18, 20, 65, 72, 73, 74,, 104, 121, 123, 133, 134, 140, 150, 155, 157, 158, 180, 181, 186, 208, 248, 253, 254, 256, 257, 263, 265, 267, 272
 Қазалы, қ. 49, 307, 363, 367, 382, 384, 389, 440, 441, 446, 500, 501, 508, 590, 611, 614, 585, 615, 616, 668, 666, 667, 664
 Қазалы, уез 432, 449, 507, 526, 586
 Қазан, губ. 111, 112, 114, 116, 472
 Қазан жолы 217
 Қазан, қ. 74, 111, 112, 113, 189, 197, 220, 240, 512, 557, 577, 624, 699, 705, 715, 723, 725
 Қазан окр.164
 Қазан, уез 116
 Қазан, хандық, мемл. 16, 18, 109
 Қаза шатқал 286
 Қайарыс, жер 256
 Қайдауыл, бол. 647
 Қайнақ, қ. 530
 Қакма сексеуіл 290
 Қалмак, арық 140
 Қалмакқырылған, жер 141, 143, 138, 146
 Қалмак-шаңғар, зират 141
 Қалмак хандығы 104, 105, 123, 134, 263, 329
 Қамыс балық, көл 507
 Қамыс, қорған 284
 Қанарық (жыра) 144, 145
 Қанды, мекен 508
 Қанқаракөл, жер 172
 Қапал, бек. 308, 679
 Қапал, қ. 50, 310, 370, 447, 525, 371
 Қапал, уез 432, 449, 483, 525, 703
 Қарабаш 576
 Қарабұтақ, форт 49, 306, 307, 439, 421, 441, 443, 503
 Қарағайлы, өз. 141
 Қарағанды, қ. 574, 576, 582, 612, 629, 634, 673
 Қарағаты, өз. 288
 Қара Кенгір, өз. 139
 Қаракесек, бол 273
 Қаракөл, бек. 167
 Қаракөл, мек. 600
 Қаракөл, өз. 226
 Қарақамау, мекен 348
 Қарақол, бол. 626
 Қарақол, жер 650, 679
 Қарақоныз, өз. 145
 Қарақопа, бол. 647
 Қарақұм, құм 96, 99, 124, 126, 182
 Қарамолда, жер 143
 Қарамұрт, қ. 130
 Қараөткел (бүгінде Астана) 335
 Қарасиыр, жер 10, 141, 143,146
 Қарасу, бол. 495
 Қарасу, жер 280
 Қаратал, жазық 483
 Қаратал, өз. 131, 266
 Қаратау, тау (жота) 7, 96, 130, 139, 146, 136; 141, 288, 373, 374, 378
 Қара теңіз, теңіз 22, 272
 Қараторғай, бол. 647
 Қара Торғай, өз. 139
 Қарауыл, бол 273, 330
 Қарашай, пос. 600
 Қарғалы, с. 527, 577

- Қарқара, жер
 Қарқара, өз. 505
 Қарқаралы, к. 73, 190, 303, 308, 417, 439, 500, 502, 505, 574, 583, 610, 643, 644
 Қарқаралы, тау 249, 274
 Қарқаралы, окр. 302, 303, 308, 321, 323, 327, 330, 332, 333, 346
 Қарқаралы, уез. 435, 439, 449, 482, 487, 505, 508, 618, 689, 694
 Қармакшы, форт. 307
 Қарнак, к. 97, 285
 Қарой, жазық 144
 Қарпық, бол. 328, 329, 331
 Қарсакпай, мекен 575
 Қаршатас, бол.
 Қарши, к. 443
 Қаршинск, форп. 226
 Қасан 284
 Қаскелең, өз. 144, 213, 266, 291, 645
 Қастек, бек. 291, 370, 644
 Қастек, өз. 213, 266
 Қатон-Қарағай, 6, 439, 503, 504,
 Қашғария, айм. 193, 531
 Қашғар, к. 196, 262, 292, 368, 372, 373,
 Қиыр Шығыс 609, 910
 Қобда, к. 503
 Қобда, өз. 122, 420
 Қокан автономиясы (Түркістан автономиясы), мемл. 45, 83
 Қокан, к. 56, 83, 188, 191, 269, 271, 278, 280-282, 284-288, 290-292, 333, 354, 359, 362, 369, 370, 374-388, 381, 444
 Қокан хандығы, мемл. 16, 66, 252, 279, 283, 287, 281, 292, 297, 307, 329, 332, 347, 351, 353, 363-365, 369, 372, 375-376, 378, 414, 438, 443
 Қокан, шеп 438
 Қоңырат 367, 386, 387
 Қорғас, камал 503
 Қорғалжын, көл 138, 647
 Қордай, асу 371
 Қордай, өз. 145
 Қосағаш 647
 Қосарал, форт. 307
 Қоскорған 388
 Қотыркөл, ст-ца 310, 578
 Қостанай (Николаевск), к. 35, 446, 512, 513, 514, 535, 571, 623, 651, 689
 Қостанай, обл 534, 582, 615
 Қостанай (Николаевск) уез. 426, 428, 435, 477, 483, 535, 562, 589, 600, 647, 659, 665, 585, 701, 702, 723
 Қошқарбайтүз, жер. 144
 Қоянды, пос. 33
 Қуадыр, тау 139
 Қуандария, өз. 211, 288, 290, 366, 382, 387,
 Құжыр, өз. 333
 Құлан, к. 76
 Құлбай, шатқал 340
 Құлжабасы, жота (шатқ.) 144
 Құлжа, к. 198, 270, 444, 446, 473, 474, 503, 511, 530
 Құлжа өлкесі 473
 Құлынды, дала 184, 437, 481
 Құрайлы, мекен 641
 Құрама (Шахрухин) жер 292
 Құрам, ауд. 280-282, 644
 Құрам, жота 281
 Құрғаты, бол. 646
 Құртқа, жота 288
 Құршаба, өз. 288
 Құсмұрын, мекен 528
 Құсмұрын, окр. 303, 308, 346
 Қызыл адыр, бол 626
 Қызыл, бекініс 167, 223, 224
 Қызыл бұлақ, өз 420
 Қызылқорған, бек. 288
 Қызылқұм, құм 145, 289, 686
 Қызылсу, өз. 253
 Қызылтау, тау 131
 Қылышқала, бек. 366
 Қыпшақ, бол. 219
 Қыпшақ, өз. 139
 Қырғызстан (Қырғыз өлкесі), мем-т. 14, 35, 47, 271, 288, 353, 440, 444, 445, 473, 530, 575, 576
 Қырым, түбек 264, 272, 529, 703
 Қытай (Цин имп. қараңыз), мем-т 7, 11, 20, 34, 62, 72, 79, 122, 150, 186, 187, 189, 134, 213, 211, 250, 255, 259, 261, 265, 268, 270, 273, 283, 284, 289, 352, 372, 404, 426, 438, 473, 474, 503, 504, 511, 413, 530, 568, 645, 662, 670, 705
 Лебяжье, бек. 187, 257, 308
 Ленгір 576
 Лепсі, өз. 131
 Лепсі, к. 446, 447, 560
 Лепсі, уез 432, 483, 525, 626, 634, 644,
 Линевск, форп. 305
 Литва, мем-т 557
 Лобанов, ст-ца 310
 Лондон, к. 360, 574
 Луганск, с. 600
 Луговое, с 472, 646
 Лхаса, к. 122, 123
 Магнитный, бек. 167, 219
 Мазандаран, бек. 167, 219
 Мазандаран 17
 Майқарау, бол. 647
 Майтөбе, тау 143, 160
 Мақаншы, к. 504
 Мақат, жер 32
 Мало-Владимировск, с. 635
 Мамырық, тау 131
 Маңғыстау, түбек 30, 36, 60, 97, 109, 161, 362, 366, 419, 421, 422, 568, 569
 Маңкыстау, приставтық, 448
 Маңғыстау, уез. 628, 658, 702
 Маргелан, к. 444
 Марийск, с. 492, 576
 Маркакөл 575
 Мауараннахр, аймақ 67, 132, 184, 283, 289
 Махрам, қыстақ 443
 Мәскеу (Москва), к. 24, 38, 40, 41, 49, 160, 189, 196, 201, 507, 509, 512, 577, 586, 612, 613, 616, 624, 665, 698, 699, 723
 Меке, к. 380, 617, 666
 Мерке, с. 288, 369, 483, 472, 645, 646,

Миас, өз 115
 Минск, к. 642
 Минусинск, к. 503
 Минусинск, уез 482
 Михайловское, с. 472, 634
 Мойынқұм, құм 96, 145
 Мойынты, өз 212, 265, 266
 Монғолия, мем-т 23, 34, 195, 502, 505
 Монғол Алтайы 122
 Мұғалжар, тау 97, 128, 138, 139, 182, 212, 264,
 Мыңбұлақ, бек. 366
 Мыңөрік, жер 284

Найзатескен, алқап 162
 Найман, бол. 273
 Наманган, к. 289, 444
 Нан-Лу (Кіші Бұқара), пров. 531
 Нанай, бек 285
 Нарын, бек. 440
 Нарын-Қаракөл (Прежевальск), к. 502
 Нарынқол, с. 266, 644
 Нарын (Нарынқұм), құм 97, 223, 240
 Нарын, өз. 257, 288, 373
 Науырызым, бол 647
 Нева, өз. 532
 Нижнебурлынск, ст-ца 310
 Нижний Новгород, к. 49, 576, 586, 620, 695
 Нижний Тагиль 612
 Нижне-Озерный, бек. 167
 Николаевская, бек. 308
 Николаевская, ст-ца 422, 444
 Николаевский, уез 449, 534
 Николаевское, с. 472
 Нийаз (Нийаз) тау 250
 Нийаз (Ниязбек) бек. 282
 Новая, шеп 309
 Новоалександровское (Ново-Александров-
 ское), бек 307, 362
 Новоилецк (Ново-Илецк), шеп. 305
 Новоилецк, форп. 305
 Новоишим (Пресногорька немесе Горкая)
 шеп 174, 257, 262, 269, 308, 309
 Новоишим, уч. 471
 Новолиния, ауд. 471
 Новониколаевск, к. 582
 Ново-Петровское, бек. 306-307
 Новорыбинское, с. 494
 Новосергеевский, бек. 167
 Новотроицкое, с. 646
 Ново-Узенская, шеп. 309
 Новошешминск 116
 Ноғай, жолы 97, 107, 114, 115, 116, 117,
 Ноғай, окр 164
 Нұрата, бек. 289
 Нұра, өз. 96, 130, 140, 139, 249, 273-274
 Нұраты, тау 132
 Нілді, алқап 576

Обаған, өз. 254
 Обь, өз. 183, 437, 481, 577, 580, 576,
 Обь-Ертіс, өз. Аралығы 123-156
 Озерная, бек. 216
 Ой, бек. 440, 442
 Ой, өз. 107, 115, 133, 305
 Ой, шеп 170, 173, 174
 Ой-Миас, өз 115

Ойлык, к. 446
 Ойыл, бек. 440, 441, 443
 Ойыл, өз. 133, 138, 226, 232, 548
 Оксфорд, к. 59
 Ом, өз. 154
 Омбы (Омск), к. 33, 61, 154, 170, 173, 194,
 258, 269, 275, 305, 308, 310, 311, 321, 323,
 330, 331, 378, 381, 435, 436, 444, 449, 470,
 502, 509, 511, 513, 514, 523, 528, 529, 532,
 548, 557, 560, 565, 576, 610, 611, 613, 614,
 583, 587, 615, 616, 618, 626, 650, 651, 652,
 651, 653, 655, 658, 664, 665, 666, 667,
 668, 669, 692, 692, 702
 Омбы, обл. 299, 311, 323, 325, 332
 Омбы, окр. 275
 Омбы, уез 435, 449, 479, 482, 585, 599, 614
 Онекі казылык, жер 67
 Оразым, бек. 167, 611, 612
 Орал, аймақ 110, 174, 508, 438, 612-614, 634,
 626, 629, 596, 597, 600, 631, 641
 Орал бойы 104, 110, 309, 481
 Оралбойы, шеп 341
 Орал-Жем, ауд. 32, 577, 6
 Орал, к. (Жайық қалашығы) 33, 49, 106, 108,
 115, 116, 168, 218, 241, 305, 229, 341, 343,
 388, 436, 446, 449, 511, 513, 523, 526, 548,
 560, 565, 720
 Орал, обл. 31, 36, 82, 168, 418, 419, 421, 425,
 434, 435, 439, 441, 448, 449, 452, 453, 457,
 472, 475, 513, 526, 527, 548, 523, 620, 622,
 558, 569, 570, 571, 590, 607, 678, 660
 Орал, окр. 417, 471
 Орал, тау 14, 107, 183, 218, 596, 570, 571, 577,
 578, 590, 596, 610, 611, 615, 607, 616, 623, 664,
 668, 669, 669, 697, 701, 702,
 Орал, уез 435, 449, 481, 512, 569
 Оралдың арғы шет аймағы 161, 341, 350
 Орал, шеп 231, 305, 316, 384
 Ордабасы, жер 38, 76, 138
 Орда 229
 Орск, к. бек. 164, 166, 167, 193, 195, 219, 224,
 225, 306, 350, 362, 441, 625
 Орск, шеп 305
 Орск, уез 512
 Ор, өз. 17, 25, 97, 107, 133, 163-164, 421
 Орта Азия 210, 211, 574, 579, 612, 616, 636,
 638, 649, 650, 667, 668, 591, 692, 694, 697
 Орта Сібір 584
 Орта Шығыс 110, 420
 Орынбор (Оренбург) к. 21, 34, 35, 36, 49, 76,
 78, 164-167, 168, 170, 182, 185, 186, 193-197,
 209, 210, 216, 219, 223, 228, 229, 240, 268,
 269, 291, 305-308, 323, 341, 343, 347, 350,
 360, 361, 366, 375, 381, 382, 420, 500, 511,
 513, 528, 533, 534, 536, 548, 559, 579, 591,
 592, 597, 615, 611, 612, 614, 668, 669, 655,
 634, 635, 641, 684, 661, 662
 Орынбор даласы 422
 Орынбор, шеп 170, 174, 190, 182, 305-306, 316,
 329, 369-370, 373, 389, 485
 Орынбор вед. 438
 Орынбор, обл. 485, 486, 534, 622, 684,
 Орынбор, окр. 417, 586, 590, 668, 669,
 Орынбор, уез. 527, 612, 208
 Орынбор, ген-губ. (Орынбор өлкесі, Орын-
 бор губ) 35, 164, 167, 168, 196, 223, 227,

- 237, 313, 339, 341-342, 350, 351, 362, 414, 420, 421, 423, 424, 438, 439, 448, 452, 469, 472, 523, 548, 582, 616, 617, 664, 666, 667, 698, 699, 601, 721
- Орынбор (Торғай), бек. 534, 535, 585, 586,
Осинов, окр. 164
Осинов, с. 634
Осман империясы, мемл. 20, 263
Осморыжск, форп. 156
Отар, уч. 644
Отырар, к. 97, 136
Ош, к. 444
Ошакты, ауыл, жер 644, 645
Ошакты, сай 644
- Өзбекстан, мемл. 7, 47
Өзен 219
Өзен, шеп 242, 341
Өсек, өз. 495
Өскемен, обл. 31, 34
Өскемен, к. 49, 136, 172, 174, 193, 194, 196, 197, 261, 269-270, 300, 308, 311, 252, 275, 440, 442, 444, 446, 447, 449, 502, 503, 507, 513, 524, 560, 592, 651, 652, 665, 667, 626
Өскемен, уез 426, 435, 449, 483, 487, 502, 506, 575, 584, 616, 647, 664, 665, 666, 667
- Павлодар, к. 66, 500, 501, 502, 507, 512, 513, 514, 576, 610, 617, 618, 632, 651, 652, 653, 665, 666, 667
Павлодар, обл. 541
Павлодар, уез 435, 486, 487, 506, 508, 598, 612, 615
Памир, тау 279, 293, 443
Паркент, к. 250, 252, 273-274, 325, 372
Пекин, к. 279
Пенджаб, к. 379
Перегибен, бек. 167
Пермь, губ. 576
Пермь, к. 623, 631
Перовск (Акмешіт, бүгінде Кызылорда), к. 49, 389, 440, 441, 446, 501, 506, 524, 571, 586, 610, 611, 612, 614, 616, 623, 625, 630, 663, 664, 665, 667, 668
Перовск, уез 432, 449, 507, 526, 585
Перовск, ст. 590, 668
Петербург (Петербор, Петроград, Санкт-Петербург), к. 24, 38, 56, 60, 108, 103, 112, 113, 114, 117, 154, 155, 150, 158, 159, 161, 163, 168, 175, 216, 230, 256, 291, 297-298, 316, 324, 331, 338, 360-362, 368, 373, 375, 376, 378, 381, 418, 419, 442, 445, 451, 509, 531, 557, 556, 575, 602, 614, 615, 621, 624, 655, 656, 662, 665, 669, 681, 688, 695, 699, 703
Петропавл, к. 33, 34, 35, 187, 193, 194, 197, 198, 219, 256, 257, 258, 260, 269, 273, 275, 300, 308, 324, 331, 441, 442, 444, 446, 449, 473, 500, 501, 509, 513, 526, 560, 569, 571, 578, 583, 586, 592, 611, 613-616, 618, 620, 623, 630, 631, 634, 651, 659, 663, 664, 665, 667, 698, 701
Петропавл, с. 586, 614, 625
Петропавл, уез. 435, 449, 479, 482, 483, 505
Пиза, к. 511
- Поволжье 576
Подгорное, с. 145, 472
Покровск, бек. 308
Покровская, с. 579
Покровск – Орал, уч. 583, 612
Покровское, с. 472
Полетаево, ст. 582
Полтава, 152
Полтава, губ. 569, 585
Полтава, обл. 600
Полуденная, бек. 257, 308
Польша (Польша корольдігі, Поляк патшалығы), мемл. 354, 373, 529, 557
Пресновск, ст. 444
Пресногорковск, бек. 219, 308
Пржевальск (Қаракөл), к. 440, 679
Пржевальский, уез 432, 525
Пригородный, уч. 638
Прутояр, бек 167
Пішағар, бек 287
Пішпек (Фрунзе, бүгінде Бішкек), к. 47, 252, 288, 369, 438, 445
Пішпек, уез 144, 432, 497, 525, 646
Пішпек-Пржевальск, уез 568
- Райым (Қазалы), бек. 290, 307, 363, 364, 382, 384, 385, 524
Рассыльный, бек. 167
Ревель, к. 512
Ресей 708, 710, 720
Реште, к.
Рига, к. 631, 343
Риддер, к. 575, 582, 629
Рим, к. 696
Рим империясы, мемл. 109
Ровное, с. 472
Россыпная, бек. 220
Рязань-Орал 591, 614, 612
Рязань (Рязань-Козлов) 579
- Сағым, алқап 422
Сағыз, өз. 211, 225
Садыр-Қамалбұлақ, өз. 136
Садыр-Матай, бол. 644
Сазды, с. 634
Сайрам, к. 76, 97, 99, 110, 130, 133, 136, 180, 256, 283, 286, 287, 380
Сайрамсу, өз. 131
Сакмар, ст-ца 309
Сакмар, өз. 108, 170
Сам, күм 97
Самара, губ. 472, 578, 585
Самара, к. 116, 577, 579, 721, 585, 217, 621
Самарқан, к. 66, 76, 129, 131, 132, 182,, 133, 184, 289, 443, 581, 577, 576, 593, 615
Самарқан, обл. 40, 59, 430, 41, 60, 594, 658.
Самсы, ст. 644
Санкт-Петербург 697, 698, 705, 712, 723, 621
Сандықтау, ст-ца 441, 546
Сандықтас, биіктік 546
Сапак, ст. 591
Сарайшық, бек. 226
Саран 574, 576
Саратов 569, 616, 577, 723, 576
Саратов, губ. 615, 742, 569, 238
Сарбонна, 58, 59

- Сарыарка, жер 67, 69, 24, 139, 142, 146, 179, 350, 186, 185, 264, 336, 481, 547, 554
- Сарыкөл, бол. 647
- Сарыкеңгір, өз. 139
- Сарқырата кені 684
- Сарықола 647
- Сарыторғай, өз. 139
- Сарыкман, бол. 684
- Сарысу, өз. 25, 76, 96, 97, 125, 131, 139, 141, 191, 288, 633, 663, 308, 310
- Сарыторғай, бол. 647
- Саумал, көл 426
- Сауран, к. 97, 110
- Сахарная, бек 216, 226, 228
- Саянтас, көктас 164
- Саян-Алтай, тау 122
- Севастополь, к. 557
- Сейтовская, сл. 268
- Селиярская, ст-ца 505
- Семеновское, с. 635
- Семей, ауд. 595, 599
- Семей, к. 33, 34, 49, 61, 155, 172, 173, 182, 192, 194, 196, 197, 250, 261, 262, 269, 270, 275, 300, 308, 311, 332, 436, 444, 446, 500, 503, 507, 511, 513, 514, 524, 526, 548, 560, 561, 563, 568, 569, 570, 577, 584, 592, 613, 615, 618, 594, 595, 621, 623, 648, 651, 652, 664, 698, 703, 710, 720, 632, 626, 627, 599, 647, 661, 663, 634, 626, 631, 643, 644, 645
- Семей, обл. 31, 33, 82, 312, 370, 416, 418, 422, 425, 427, 428, 432, 434, 435, 439, 440, 444, 447, 448, 449, 452, 453, 457, 471, 472, 473, 475, 478, 481, 482, 505, 508, 513, 509, 515, 524, 526, 527, 536, 548, 552, 561, 563, 586, 592, 594, 595, 568, 570, 613, 622, 625, 630, 631, 678, 684,
- Семей, окр. 596
- Семей, уез. 435, 449, 482, 487, 505, 506, 551, 620, 651, 684, 685, 647
- Семиполка, с. 493
- Семиярск, форп. 156, 308
- Сергипольский, уез 449
- Сергипол, уч. 504
- Серенкала, бек. 110
- Сибзар, жер 279
- Симбирск, губ. 232, 227, 577
- Сколинская, бек. 308
- Созак, бек. 76, 97, 256, 288, 347, 349, 374, 388, 438
- Солтүстік Кавказ, айм. 17, 36, 212, 332, 415
- Сонкол, көл 288
- Спасск 576, 612, 625, 633, 663
- Спасск-Воскресенск 574
- Стамбул 723
- Становская 31, 34, 39
- Степановск 574
- Степное, с. 472
- Стерлитамак, уез. 527
- Стерлибашево, с. 527
- Сұлу, көл 334
- Сұңқайтты (Сұмқайтты), өз. 145
- Сығанак, к. 97
- Сызрань, к. 576
- Сырдария, обл. 26, 29, 31, 40, 77, 208, 238, 381, 418, 430, 432, 440, 448, 450, 472, 475, 478, 480, 502, 507, 508, 511, 512, 515, 524, 526, 527, 548, 568, 569, 570, 593, 584, 586, 588, 622, 626, 627, 628, 633, 636, 640, 645, 646, 647, 678, 681
- Сырдария округі 596, 599
- Сырдария, өз 50, 65, 66, 76, 96, 97, 106, 107, 110, 114, 128, 129, 130, 138, 139, 156, 170, 180, 182, 183, 185, 188, 191, 209, 211, 222, 233, 236, 254, 281, 288, 290, 307, 309, 360, 365, 343, 387, 346, 3879, 390, 382, 385, 417, 509, 546, 579, 725, 616, 617, 664
- Сырдария өңірі 36, 105, 110, 188, 347
- Сырдария, шеп. 309, 363-364, 366, 373, 375, 383, 384, 388, 390, 438
- Сырт, ст. 669
- Сырым ордасы, жер 226
- Сібір жолы 95, 107, 114, 116
- Сібір, шеп 156, 171-174, 196-198, 182, 257, 260, 262, 272, 275, 373, 380, 414, 438, 470, 576, 613, 614, 615
- Сібір, редут. 173
- Сібір, ведома 25, 53, 77, 256, 438, 257
- Сібір ген. губ. 112, 350
- Сібір 14, 18, 39, 54, 75, 78, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 134, 150, 155, 170, 171, 172, 174, 184, 187, 190, 196, 197, 219, 259, 291, 302, 330, 331, 343, 359, 469, 471, 472, 485, 505, 528, 529, 561, 577, 584, 616, 617, 666, 685, 687, 686, 621, 622, 690, 692, 694, 695, 696, 651,
- Сібір әскері 597, 598, 631, 684
- Тайынша 583
- Тайғай, ст. 584
- Тайлы, мекен 386
- Талас, аңғары 130
- Талас, өз. 7, 25, 76, 96, 123, 125, 130, 131, 139, 140, 182, 183, 189, 254, 288, 417, 495
- Тамбов, губ. 577
- Таналып, бек. 167
- Таналы, бек. 219
- Таңбалытас, жер 131
- Тара, к. 109, 150, 151, 197, 512
- Тарбағатай, окр. 270
- Тарбағатай, тау 25, 122, 187, 250, -251, 267, 432, 483, 502
- Тархан, бек 123
- Гас-Шат, мекен 332
- Тастөбе, мек. 342
- Татарстан 703
- Татишевская, бек. 216-220
- Татыр, жер 649
- Таулы Алтай, жер 110
- Ташкент, аймақ 188, 611
- Ташкент болысы 659
- Ташкент, жазира 97
- Ташкент, к. 24, 41, 66, 71, 76, 96, 97, 99, 100, 107, 130, 133, 180, 183, 184, 188, 189, 192, 193, 256, 262, 269, 271, 273, 278-284, 292-294, 333-334, 373, 374-378, 381, 421, 440, 441, 444, 450, 508, 509, 511, 513, 526, 576, 582, 585, 586, 587, 591, 592, 611, 612, 614, 615, 616, 625, 630, 634, 640, 647, 664, 663, 666, 668, 669, 693, 694, 697, 702, 710
- Ташкент, уез 432, 449, 472, 479, 526,
- Тәжікстан, мемл. 279, 293
- Тәуіп, құм 97

- Тезек ауылы 532
 Текес, өз. 124
 Телеск, көл 257
 Темір (Темір бекінісі)к. 440, 441, 446
 Темір, өз. 97, 106, 1333, 134, 135
 Теректі, күм 341
 Теректі, өз. 136
 Темір, уез. 435
 Теренөзек 292
 Терісаккан, өз. 139
 Тескентау, тау 547
 Тибет 104, 127, 198
 Тигереск, форп. 258
 Тобыл-Ақмола 593
 Тобыл-Ертіс, өзен аралығы 96
 Тобыл, губ. 25, 258, 275, 299, 311, 417, 471, 472
 Тобыл, к. 109, 111, 112, 114, 151, 152, 154, 171, 189, 196, 197, 257, 262, 299
 Тобыл, өз. 96, 97, 107, 112, 134, 170, 214, 258-259, 274, 305, 308
 Тоғызак, өз. 305
 Тоғыз, ст. 592
 Тойшыбек, бек. 291
 Токмак, к. 288, 353, 370, 438, 445, 495
 Токмак, уез 449
 Толкачев, хутор 215
 Томск, к. 152, 151, 196, 624, 699, 700
 Томск, губ. 25, 275, 299, 311, 416, 417, 471, 472, 624, 625, 656, 705, 723
 Топар, өз. 144-145
 Топкойма, ст. 648
 Торғай даласы 647
 Торғай, к. 306, 417, 440, 441, 443, 446, 502, 534, 535, 559, 579, 617, 629, 631, 641, 639, 647, 648, 660, 664, 665, 702
 Торғай, обл. 25, 31, 36, 82, 418, 419, 421, 425, 428, 434, 437, 439, 440, 448, 449, 452, 472, 477, 478, 480, 482, 483, 502, 508, 512, 515, 526, 527, 534, 535, 536, 548, 558, 559, 570, 571, 579, 587, 594, 595-596, 599, 601, 622, 627, 634, 642, 647, 648, 650, 660, 661, 662, 667, 678, 723, 800
 Торғай-Орал, аймақ 595-596, 599
 Торғай, уез 7, 435, 449, 534, 556, 535, 647
 Торғын, өз. 240
 Тосын, бол. 647
 Төгерен, көл 183
 Төлқараған, 307
 Төменгі Еділ, алқап 110
 Төменгі үй, шеп 174, 305
 Төменгі Жайық, шеп 217-218, 225
 Төменгі жем, бекет 440, 441, 443
 Төртуыл (Төртжол), бол. 273
 Троицк, к. 34, 35, 49, 174, 182, 195, 219, 256, 262, 269, 329, 362, 500, 582, 651, 697, 700, 701, 718
 Троицк, уез. 512, 582, 719
 Тубалын, өз. 131
 Тула, к. 258
 Тула, өз. 123
 Тұзтөбе, бол. 420
 Түркістан, ауд. 502, 625
 Түркістан, к. 49, 60, 97, 99, 100, 107, 110, 112, 128, 130, 131, 133, 136, 138, 141, 156, 171, 175, 180, 182, 188, 189, 251, 254, 256, 262, 273, 279, 289, 293, 364, 366, 373, 380, 418, 425, 427, 430, 432, 433, 434, 435, 438, 439, 441-448, 452, 453, 456, 469, 486, 511, 524, 548, 564, 586, 571, 581, 590, 593, 594, 611, 615, 616, 627, 628, 630, 634, 638, 644, 645, 646, 649, 654, 657, 664, 667, 684, 685, 689, 669, 692, 693, 694, 703
 Түркістан, обл. 447, 480
 Түркістан, окр. 627, 366, 381
 Түркістан өлкесі 596, 662, 677
 Түркістан, уез. 449, 526
 Түркіменстан, мемл. 230, 382, 443
 Түркия, мемл. 46, 212, 289, 568, 681, 705
 Түмен (Тюмен), к. 151, 197, 512
 Түмен (Тюмен), окр. 123
 Тюкаминск, окр. 275
 Тянь-Шань, тау 96, 124, 288, 432, 530, 684
 Уак, болыс 198
 Убинск, форпост 308
 Убинск, форт 156
 Угольный, форп 305
 Узменка село 646
 Украина, мемл. 471, 569, 570
 Ульба, з. 257
 Ульбинское, с. 502
 Улясутай, ц. 503
 Урбах
 Урга, бек. 366-367
 Урга, мекен 386
 Урга (Улан-Батор) ө. 106, 124, 372, 502
 Ургаз, ө. 444
 Урянхай 503
 Успенск 574
 Успен және Сасын 629
 Уссури, з. 470
 Усть-Уйск, бек. 167, 275
 Утяцк, бек. 123
 Утяцк, сл. 257
 Уфа, ген-губ. 223
 Уфа, губ. 527
 Уфа, ө. 114, 115, 133, 162, 189, 697, 681, 705, 719, 720, 288, 228
 Уфа, уез. 114, 116
 Ұзынағаш 371, 445
 Ұзынағаш, бол. 644
 Ұлқияк, з. 169
 Ұлытау, бек. 308, 310
 Ұлытау, мекен
 Ұлытау, ст-ца 441, 647
 Ұлытау, тау 67, 76, 97, 124, 125, 128, 130, 139, 142, 143, 146, 291.
 Ұратөбе 281, 284, 287, 292, 443
 Үйгентас 352
 Үлкен Қобда (Хобда) 224
 Үлкенсаз, жер (мекені) 644
 Үлкен Торғай 96
 Үлкентүз (тау) 136
 Үндістан, мемл. 7. 20. 41, 150, 151, 189, 297, 358-360.
 Үргеніш, ө. 65, 548
 Үржар, ө. 504
 Үрпек 648
 Үстүрт, жазық 97, 361, 382, 363, 386, 422, 423
 Үш-Алматы, жер 291, 352

- Үшкөңыр, мекен 643, 644
 Үшкөңыр, тау 644
- Ферғана, жазық 96, 279, 378
 Ферғана, к. 658, 278, 284, 293
 Ферғана, обл. 40, 430, 593
 Финляндия, мемл. 529
 Флоренция, к. 511, 510
 Франция, мемл. 57, 61, 470, 230
 Форт-Александровск, к. 446
 Фольбаум өз. 634
- Хакы-Хават, кыстак 444
 Хантау, тау 76, 144, 146
 Хантәңірі 687
 Хасанкала, к. 290
 Харьков, губ. 472, 569
 Херсон, губ. 585
 Хиуа, к. 16, 66, 98, 106, 116, 131, 132, 134, 157, 161, 174, 184, 186, 195, 209, 210, 231, 233, 269, 278, 279, 288, 289, 290, 307, 353, 360, 368, 387, 388, 390, 234, 421, 423, 443, 444, 691.
 Хиуа хандығы, мемлекет 161, 184, 211, 236, 225, 270, 283, 289, 291, 297, 307, 329, 361, 363, 364, 367, 421, 423, 440, 443, 545
 Ходжа-Нияз, бек 290
 Ходжент, к. 131, 132, 183, 256, 279, 280, 281, 443, 508.
 Ходжент, уез 449
 Хонакой, к. 530
 Хорасан, аймақ 368, 585
 Хорезм, аймақ 182, 289, 364
- Царево, калашық 123
- Чадак, жол 81
 Челябині (Челябинск) 183, 651
 Чернореченск, өз. 216, 224
 Чернигов 585
 Чернигов 569
 Черноморск, бек. 156
 Черноярск 156
 Черняев (кала) 446
 Чуст, село 280
- Шабакты, өзен 145
 Шадринск, у. 512
 Шайдан, бек 282
 Шалакын, ауд. 541
 Шалдоварск, с. 472
 Шалкар, к. 616, 669, 590
 Шалкар, ст. 587
 Шамси, өзен 253
 Шапалово (село) 472
 Шар (өлке) 96
 Шардара, бек. 289
 Шарын, ауыл 644
 Шарын, өз 96, 495
 Шарын кыстағы 492
 Шат, асу 253
 Шаткал, тау 284-285
 Шаян, өз 128
 Шәуешек, к. 198, 270, 325, 503
 Швеция, мемл. 150, 156, 307, 560, 574
 Шейхантаур с. 279-280
- Шелек, з. 130, 495, 688
 Ши-Түндік (жер) 67
 Шолакқорған, кент 140
 Шу 657
 Шу, жазық 130-131, 370, 375, 483, 578
 Шу, өзен 7, 25, 76, 79, 96, 123, 125, 130, 131, 144, 140, 146, 191, 185, 288, 291, 310, 333, 352, 370, 371, 417, 470, 498
 Шуруханск, уч. 432
 Шұбар, болыс 700
 Шұбаркөл, көл 67, 138
 Шығыс Азия 686, 687, 697
 Шығыс Алтай 268
 Шығыс Европа 263
 Шығыс Сібір 577
 Шығыс Сібір, ген-губ. 299
 Шығыс Түркістан (Шыңжан, Батыс Қытай) 34, 60, 62, 80, 122, 127, 132, 150, 197, 198, 252, 268, 291, 297, 298, 325, 327, 359, 360, 372, 374, 414, 414, 495, 502-504, 511, 531, 533, 645
 Шымбай уч. 432
 Шымкент, к. 49, 76, 130, 138, 256, 279, 280, 283, 287, 294, 369-370, 373, 374-380, 414-415, 438, 440, 256, 279, 280, 283, 287, 294, 369-370, 373, 374, 380, 414-415, 438, 440, 441, 444, 501, 508, 571, 586, 617, 664, 666, 667, 702
 Шымкент, уез. 431, 471, 472, 526, 578, 582, 585
 Шымқорған, с. 388
 Шыңғыс, тау 68, 131, 535
 Шыңғырлау, өзен 224, 232
 Шыршық 96, 100, 130, 183, 282
 Шідерті, өзен 67, 250
- Щучинск к. 560
- Ырғайты, өз. 145-146
 Ырғыз, бек. 421, 439, 440, 441, 442, 443
 Ырғыз, к. 49, 441, 446, 502, 535
 Ырғыз өз. 96, 97, 160, 264, 306, 307, 388, 507
 Ырғыз, уез. 435, 449, 502, 535, 421, 617, 723, 657, 600, 647
- Ыстыккөл, көл. 130, 502, 530, 693, 694
 Ыстыккөл алкабы 483, 688
 Ыстык көл, уез 449.
- Іле Алатауы 26
 Іле, бек. 214
 Іледен арғы өлке 291, 292, 353, 370, 373
 Іле, округ 270
 Іле, өз. 25, 79, 96, 111, 122, 123, 125, 127, 130, 144, 145, 192, 212, 248, 251, 266, 289, 348, 352, 370, 415, 417, 446, 481, 510, 511, 579,
 Іле өлкесі 483, 495, 530, 470
- Эльбрус тау 17
- Якутия 610
 Яман-Курган бек. 288
 Ямыш (Ямышево) көл 96, 111, 124, 151, 152
 Ямышевск (Ямышевская) бек. 96, 111, 127, 152, 155, 170, 173, 194, 172, 196-198, 262, 154, 269
 Янгур өз. 172

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

- АВПРИ – Архив внешней политики России (Российской империи), г. Москва
- ГААК РФ – Государственный архив Алтайского края Российской Федерации, г. Барнаул
- ГАНО РФ – Государственный архив Новосибирской области Российской Федерации,
г. Новосибирск
- ГАОМО РФ – Государственный архив Омской области Российской Федерации, г. Омск
- ГАОрО РФ – Государственный архив Оренбургской области Российской Федерации,
г. Оренбург
- ЗВО ИРГО – Записки восточного отделения Императорского русского
географического общества
- ИРГО – Императорское русское географическое общество
- ИВ АН РУз – Институт Востоковедения Академии наук Республики Узбекистан,
г. Ташкент
- КРО-1 – Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв. (Документы и материалы),
кн. 1. А., 1961
- КРО-2 – Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв. (Документы и материалы),
кн. 2. А., 1964
- МИКХ – Материалы по истории казахских ханств (Извлечения из персидских и тюркских
сочинений). Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина,
В. П. Юдин. А., 1969
- МСТК – Материалы по статистике Туркестанского края
- ПТКЛА – Протоколы заседаний и доклады членов туркестанского кружка
любителей археологии, г. Ташкент
- РГАДА – Российский государственный архив древних актов, г. Москва
- РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва
- РГИА – Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург
- СПбФ ИВ РАН – Санкт-Петербургский филиал Института Востоковедения Российской
Академии наук, г. Санкт-Петербург
- ЦГА РУз – Центральный государственный архив Республики Узбекистан, г. Ташкент
- ЦГА РК – ҚР Ұемлекеттік Орталық мұрағаты, Алматы қаласы

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	7
XVIII–XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан тарихы бойынша тарихнама және деректемелер	10
1. Қазақстан тарихнамасы (XVIII–XX ғасырдың бас кезі).....	10
2. XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы проблемаларының Батыс тарихнамасынан көрініс табуы.....	48
3. XV... –XX ғасырдың басындағы тарих хақындағы қазақ деректемелері	62

БІРІНШІ БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙГЕ ҚОСЫЛУДЫҢ ҚАРСАҢЫНДА ЖӘНЕ ҚОСЫЛУ КЕЗЕҢІНДЕ

<i>Бірінші тарау. XVIII ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Қазақстанның саяси жағдайы</i>	96
1. Ішкі саяси жағдай. Әбілқайыр ханның билік басына келуі	96
2. Қазақ-ойрат қатынастары	104
3. Ресеймен өзара қатынастар	108
4. Қазақ-башқұрт қатынастары	114
<i>Екінші тарау. Қазақ халқының XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы жоңғар басқыншылығына қарсы Отан соғысы</i>	121
1. Қазақ халқының XVIII ғасырдың басындағы жоңғар басқыншылығына қарсы күресінің күшеюі	121
2. Отан соғысының басталуы (Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама жылдары)	128
3. Жоңғар басқыншылығына қарсы бүкілхалықтық тойтарысты ұйымдастыру. Батырлар	135
<i>Үшінші тарау. Қазақстанды Ресейге қосып алудың басталуы (XVIII ғасырдың 30–40-жылдары)</i>	150
1. Патша өкіметінің Ертіс өңірінде бекіністер орнатуымен Қазақстандағы әскери-отаршылдық әрекеттерінің басталуы	150
2. Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының Ресей бодандығын қабылдауы	156
3. XVIII ғасырдың 40-жылдарындағы қазақ-ойрат қатынастары және Ресейдің аймақтағы саясаты	169
<i>Төртінші тарау. XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ қоғамы</i>	179
1. Қазақтардың шаруашылығы	179
2. Сыртқы сауда	193
3. Әлеуметтік жіктелу	198

Бесінші тарау. Қазақстанның солтүстік-батысында Ресей билігінің күшеюі (XVIII ғасырдың ортасы – XIX ғасырдың бірінші ширегі) ...	207
1. Нұралы хан билік еткен жылдардағы Кіші жүздегі саяси жағдай (1749–1786)	207
2. Қазақтардың Е. И. Пугачев бастаған шаруалар соғысына қатысуы	213
3. Сырым Датов бастаған ұлт-азаттық қозғалысы	220
4. Бөкей хандығының құрылуы	234
Алтыншы тарау. XVIII ғасырдың 50-жылдары – XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі Орталық және Оңтүстік-шығыс Қазақстандағы саяси үрдістер. Абылай хан	247
1. Орта жүз бен Ұлы жүз аумағында жоғарғы биліктің нығаюы (XVIII ғасырдың 50–60-жылдары)	247
2. Абылай ханның ішкі және сыртқы саясаты (1771–1781). Абылай – мемлекет қайраткері және саясатшы	253
3. Сібір ведомствосы әскери-әкімшілік ұйымдарының XVIII ғасырдың 50–70-жылдарында Қазақстанның орталық және шығыс аймақтарында жүргізген саясаты	257
4. «Шанды жорық» – екі жүз жылдық соғыстың ақыры	263
5. Қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күрестегі жеңісінің тарихи маңызы	267
6. Абылай хан мирасқорлары билік еткен кезеңдегі Орта жүз аумағындағы саяси жағдай (XVIII ғасырдың 80-жылдары–1821 ж.)	272
Жетінші тарау. XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі Оңтүстік Қазақстан	278
1. Қазақтардың Ташкент иелігінің құрамында болуы (XVIII ғасырдың 80-жылдары – XIX ғасырдың басы)	278
2. Қоқан және Хиуа хандықтарының соғыс экспансиясы. Оңтүстік қазақтарының жаулап алушыларға қарсы азаттық күресі (XIX ғасырдың 10–20-жылдары)	283
3. XIX ғасырдың 20-жылдарында Жетісуға Ресей империясы ықпалының таралуы	291
Сегізінші тарау. XIX ғасырдың екінші ширегінде Қазақстанда Ресей әкімшілік-саяси жүйесінің енгізілуі ...	297
1. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» және Орта жүзде хан билігінің жойылуы	297
2. Әскери отарлаудың күшеюі. Қазақстанға XIX ғасырдың екінші ширегінде казак әскерлерінің орналастырылуы	305
3. Әкімшілік-аумақтық құрылыстың жаңа жүйесінің енгізілуі. Империяның жергілікті атқарушы өкіметі ұйымдарының құрылуы	311
Тоғызыншы тарау. Қазақтардың Ресей отаршылдық үстемдігінің орнатылуына қарсы ұлт-азаттық күресі (XIX ғасырдың 20–40-жылдары)	321
1. Орта жүздегі патшалық реформаларға оппозиция	321
2. Саржан сұлтан бастаған көтеріліс (1825–1836)	328
3. Исатай мен Махамбет бастаған халық-азаттық көтерілісі	337
4. Кенесары хан бастаған халық-азаттық күресі (1837–1847)	344

Оныншы тарау. Оңтүстік Қазақстанның жаулап алынуы. Қазақстанды Ресейге қосудың аяқталуы (XIX ғасырдың 50–60-жылдарының ортасы)	358
1. Оңтүстік Қазақстан Ресей мен Англияның Орта Шығыстағы сыртқы саяси стратегиясында	358
2. Сырдария бойында Ресей әскери шебінің құрылуы	362
3. Патша өкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы әскери экспансиясы. Аймақтың Ресей билігіне көшуі	368
4. Арал өңірі қазақтарының XIX ғасырдағы Хиуа хандығы мен Ресейге қарсы ұлт-азаттық күресі	381

Он бірінші тарау. XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның мәдениеті	395
1. Қазақтардың XVIII–XIX ғасырлардағы материалдық мәдениеті	395
2. Тұрмыс-салт мәдениетінің дәстүрлері	401
3. XVIII–XIX ғасырдың алғашқы үштен біріндегі қазақ әдебиеті	404
4. Музыка өнері	409

ЕКІНШІ БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫҢДА

Бірінші тарау. XIX ғасырдың 60–90-жылдарындағы Қазақстанның әкімшілік-саяси жағдайы	414
1. 1867–1868 жылдардағы реформаны жүргізудің әскери-саяси себептері және оған дайындық	414
2. 1868–1869 жылдары Орал, Торғай облыстарындағы және 1870 жылғы Маңғыстаудағы қазақтар көтерілісі	419
3. Патша үкіметінің аграрлық саясаты. Жаппай отырықшыландыру арқылы отарлау	424
4. Қазақстанның XIX ғасырдың аяғындағы әкімшілік-аумақтық құрылымы және сот құрылысы	430
5. Аймақтағы әскер күшінің артуы	438
6. Қазақстандағы XIX ғасырдың 60–90-жылдарындағы әкімшілік-саяси реформалар	447

Екінші тарау. Реформадан кейінгі кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы	469
1. Халықтың полиэтникалық құрамы: негізгі факторлар, қалыптасу көздері, құрамы	469
2. Қазақ ауылы	475
3. Жатақтар	484
4. Қоныс аударушылар деревнясы	488
5. Ұйғырлар мен дүнгендердің қоныс аударуы. Жетісуда егіншіліктің дамуы	495
6. Сауда. Жәрменкелер. Кәсіпшіліктер. Өнеркәсіп	500
7. Урбанизация үрдістері. Қалалардың әлеуметтік-мәдени бейнесі. Банк-ақша қатынастары	509

Үшінші тарау. Қазақстанның XIX ғасырдың екінші жартысындағы мәдениеті	523
1. Халық ағарту ісі	523
2. Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың ағартушылық қызметі	527

3. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Ақындар мен композиторлар	541
4. Өлкетану және ғылыми зерттеу ұйымдарының қызметі. Баспасөз	558
Төртінші тарау. Қазақстанның XX ғасырдың басындағы	
әлеуметтік-экономикалық жағдайы	567
1. Ғасырдың басындағы өлке халқы	567
2. Өнеркәсіптің дамуы	572
3. Өлкедегі қатынас жолдары мен сауданың жай-күйі	579
4. Жұмысшы кадрларының қалыптасуы	584
5. Жер пайдалану жүйесі және аграрлық мәселенің шиеленісуі. Столыпин аграрлық реформасының зардаптары	593
Бесінші тарау. Қазақстанның XX ғасырдың басындағы	
әлеуметтік-саяси дамуы	608
1. XX ғасырдың басында Қазақстандағы саяси өмірдің жандануы ..	608
2. Қазақстан бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында	623
3. Қазақстан бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында	627
4. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс	636
5. Австрия-Венгрия мен Германия соғыс тұтқындарының Қазақстанға келуі	650
6. Қазақстандағы Ақпан революциясы	656
Алтыншы тарау. Қазақстанның XX ғасырдың басындағы мәдени өмірі	
1. Оқу-ағарту ісі	676
2. Ғылыми мекемелер мен қоғамдардың қызметі	684
3. Қазақстанның мерзімді баспасөзі	698
4. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті	711
5. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ ұлт зиялыларының қалыптасуы	718
Қосымшалар	731
Хронологиялық көрсеткіш	732
Есімдер көрсеткіші	737
Тарихи-географиялық және топографиялық атаулар көрсеткіші	751
Қысқартулар тізімі	762

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
(көне заманнан бүгінге дейін)
бес томдық

3 том

Бас редакторы Әділхан Пірманов
Редакторлары Иген Хасенұлы,
Нәзира Дүйсенбаева
Суретшісі Арыстан Бісқақов
Техникалық редакторы Ұлдай Рысалиева
Корректоры Үмітхан Бахова

«Атамұра» корпорациясының компьютерлік орталығында терілген

Компьютерде беттеген Әнуар Тілеуқұлов
Компьютерде терген Камшат Жиренишина

ИБ №1014

Теруге 20.01. 2002 берілді. Басуға 14.02.2002 қол қойылды. Формат 60×90¹/₁₆. Офсеттік
қағаз, «Таймс» гарнитурасы. Шартты баспа табағы 48,0 + 0,25 қосарбет.

Есептік баспа табағы 60,52 + 0,32 қосарбет.

Таралымы 6000 дана. Тапсырыс №36.

«Атамұра» баспасы, 480001, Алматы қаласы. Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының
Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы, қ., М. Мақатаев көшесі, 41.

**Басылым Алматы темекі
компаниясы акционерлік қоғамының,**

ФИЛИП MORRIS

компаниясы тобының

қаржылай демеуі мен Зерттеу және
айырбас жөніндегі Халықаралық
Кеңестің қолдауының нәтижесінде
жарық көрді

This book was published thanks

to financial support

of Almaty Tobacco Company,

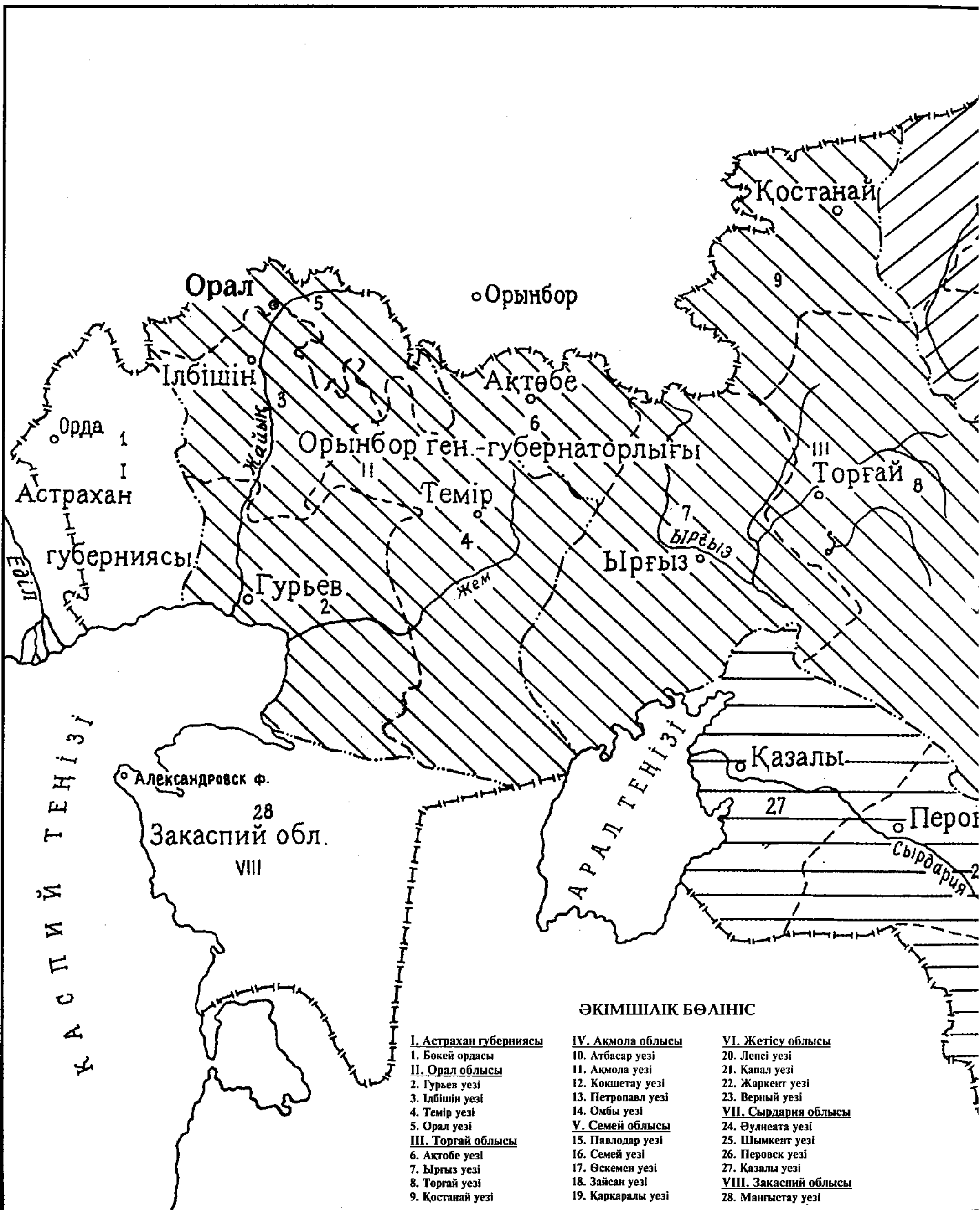
Member of the

PHILIP MORRIS

Family of Companies

**and cooperation of the International
Research & Exchanges Board (IREX)**

ҚАЗАҚСТАН ХІХ ҒАСЫРДЫҢ СОН

ӘКІМШІЛІК БӨЛІНІС

I. Астрахан губерниясы

1. Бөкей ордасы

II. Орал облысы

2. Гурьев уезі

3. Ілбішін уезі

4. Темір уезі

5. Орал уезі

III. Торғай облысы

6. Ақтөбе уезі

7. Ырғыз уезі

8. Торғай уезі

9. Қостанай уезі

IV. Ақмола облысы

10. Атбасар уезі

11. Ақмола уезі

12. Кокшетау уезі

13. Петропавл уезі

14. Омбы уезі

V. Семей облысы

15. Павлодар уезі

16. Семей уезі

17. Өскемен уезі

18. Зайсан уезі

19. Қарқаралы уезі

VI. Жетісу облысы

20. Лепсі уезі

21. Қапал уезі

22. Жаркент уезі

23. Верный уезі

VII. Сырдария облысы

24. Әулиеата уезі

25. Шымкент уезі

26. Перовск уезі

27. Қазалы уезі

VIII. Закаспий облысы

28. Мангыстау уезі

Ы МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА

